Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

יוא בלעטער

שריפט פון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

אינהאַלט פֿון נומער

רחל ווישניצער
מיזרח־מערבֿדיקע בינדונגען אין דער שולן־אַרכיטעקטור פֿון צוועלפֿטן ביזן אַכצעטן יאָרהונדערט 3

לייבוש לעהרער
די דינאַמישע ראָלע פֿון ייִדישע סימבאָלן אין דער פּסיכיק פֿון אַמעריקאַנער ייִדישן קינד 51

הוגאָ ביבער
אַנטיסעמיטיזם אין די ערשטע יאָרן פֿון דער ווײַמאַרער רעפּובליק 71

שמואל ש. כהן
קדמון־זינד אין ייִדנטום און אין קריסטנטום 95

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס:

רפֿאל מאָהלער
אַ בוך וועגן ווילנע 115

עמנואל פֿאַט
דורות וואָס די נאַציס האָבן פֿאַרשניטן 121

(המשך פֿון אינהאַלט אויף דער צווייטער זײַט הילע)

פֿרילינג 1947 — באַנד XXIX, נומ׳ 1

שלמה ביקל
אַ יאָרצענדלינג „יונג־ווילנע" 126

רודאָלף גלאַנץ
יידן אין קאַנאַדע 128

משה שאַר
יידן אין לאַטײַן־אַמעריקע 132

דיסקוסיע:

ש. נ.
צו: אַ. ר. מלאכי, „פּרץ אין העברעיש" 134

ווי קטאָר שולמאַן
צו: י. ישורין, „זכרונות וועגן פּרצן" 135

מאַטעריאַלן און נאָטיצן:

מ. ווײַנרײַך
קונסטפֿאַרשונג ווי אַן אָנשפּאַר פֿאַר קולטור־געשיכטע 136

שׂרה קוסי
די ערשטע יאָרן פֿון ייִדישן ייִשובֿ אין נוי־אָרק, ניו־דזשוירזי 138

ווילי אַראָן
אַהרון מאַרקוס, דער „דײַטש" וואָס איז געוואָרן אַ חסיד 143

ח. שעסקין
דער מינהג אָפּשערענישׂ בײַ ארץ־ישׂראלדיקע ייִדן 148

ש. ב.
פּרצעס אַ בריוול און שלום־עליכמס אַ קאַרטל 151

ישעיהו בערגער
תּיקונים און הוספֿות צום אַרטיקל: „צו די מקורים פֿון די פֿאָלקסטימלעכע געשיכטן" 152

פֿון רעדאַקציע 153

אַנגעקומען אין רעדאַקציע 154

ענגלישע קיצורים 160

דאָס אָחריות פֿאַר די ווייסנשאַפֿטלעכע שטאַנדפּונקטן
וואָס ווערן אַרויסגעזאָגט אין די אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ
טראָגן די מחברים גופֿא

געזעצט און אויסגעפֿאַרטיקט דורך ס. מאַליניאַק אין דער דרוקערײַ פֿון א. לאַוב, 250 וועסט 54סטע גאַס, ניו־יאָרק

די אַרטיקלען אין דעם הײַנטיקן נומער

רחל ווישניצער, מיזרח־מערבֿדיקע בינדונגען אין דער שולן־אַרכיטעקטור פֿון צוועלפֿטן ביזן אַכצענטן יאָרהונדערט

די מחברטע אַנאַליזירט די קאָנסטרוקציע, פֿלאַנען און בויִ פֿון די שולן אין מערבֿ־אײראָפּע, און אויף דעם סמך ווײַזט זי אויף די באַוועגונג פֿון דער שולן־אַרכיטעקטור פֿון מערבֿ קיין מיזרח, פֿון צוועלפֿטן ביז אַן ערך דעם זיבעצעטן יאָרהונדערט. זי ברענגט אויך בײַשפּילן פֿון אַ שפּעטערדיקער צוריקוויַרקונג פֿון מיזרח קיין מערבֿ, פֿון אַן ערך דעם זיבעצעטן און אַכצעטן יאָרהונדערט (זז׳ 3—50 און די נאָטיץ זז׳ 136—137).

לייבוש לעהרער, די דינאַמישע ראָלע פֿון ייִדישע סימבאָלן אין דער פּסיכיק פֿון אַמעריקאַנער ייִדישן קינד

דאָס איז דער צווייטער טייל פֿון אַ שטודיע וואָס איז זיך סומך אויף אַן אויספֿאָרשונג בײַ 117 קינדער (72 ייִנגלעך און 45 מיידלעך) ביז 12 יאָר אין אַ ייִדישן זומערקאַמפּ בײַ ניו־יאָרק. די קינדער ווײַזן אַרויס אַ פּאָזיטיווע רעאַקציע אויף אַזעלכע סימבאָלן ווי דער מגן־דוד, מנורה, די לוחות — כאָטש זיי זײַנען געאַנגען אין וועלטלעכע צוגאָבשולן וווּ די דאָזיקע סימבאָלן האָבן ניט געשפּילט קיין צענטראַלע ראָלע (זז׳ 51—70).

הוגו ביבער, אַנטיסעמיטיזם אין די ערשטע יאָרן פֿון דער ווײַמאַרער רעפּובליק

די פּאַגערמאַנישע רעאַקציע אין דײַטשלאַנד האָט זיך גאָר גיך צוריק געשטעלט אויף די פֿיס נאָך איר מפּלה אין דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914—1918). דאָס וויכטיקסטע כּלי־זייַן איז ווידער אַ מאָל געוואָרן בײַ איר — אַנטיסעמיטיזם. דער מחבר רעדט אַרום בפֿרטיות די ראָלע וואָס דער אַנטיסעמיטיזם האָט געשפּילט אין די פֿראָגראַמען פֿון די אַנטי־רעפּובליקאַנישע פּאַרטיין אין דײַטשלאַנד אין די ערשטע יאָרן פֿון דער ווײַמאַרער רעפּובליק און ער ווײַזט אויף דעם גרויסן חלק וואָס עס האָבן אין דעם געהאַט די מיליטעריש קרײַזן. ער ווײַזט אויך אויף די ראָלע וואָס עס האָבן געשפּילט די רוסישע מאָנאַרכיסטישע עמיגראַציע און די באַלטישע פּריצים בײַם אַרגאַניזירן און פֿאַרשפּרייטן אַנטיסעמיטישע און אַנטירע־פּובליקאַנישע פּראָפּאַגאַנדע (זז׳ 71—94).

שמואל ש. כּהן, קדמון־זינד אין ייִדנטום און אין קריסטנטום

דער מחבר אַהאַנדלט דעם אויפֿקום פֿון דער אידעע פֿון קדמון־זינד אין דער ייִדישער אמונה אין שײַכות מיט דער פּראָבלעם פֿון ליידן און טויט. ער ווײַזט ווײַטער אַן אויף פֿאַראַלעלן

אין דער בבלישער, שומרונישער און העלעניסטישער מסורה. לכתחילה האָט די דאָזיקע אידעע פֿאַרנומען ניט קיין גאָר גרויס אָרט אין דער ביבלישער ליטעראַטור; מער אָנגעעוודיק איז זי געווָאָרן אין דער אַפּאָקריפֿישער און פסעוודאָעפּיגראַפֿישער ליטעראַטור. סיי אין דער יידישער סיי אין דער קריסטלעכער אמונה פֿאַרנעמט אַ וויכטיק אָרט די פֿראַגע וועגן קעגנ־ווירקן דאָס בייז פֿון קדמון־זינד. די יידישע רעליגיע זעט דעם אויסוועג אין לערנען תורה, די קריסטלעכע — אין אמונה (זז׳ 95—114).

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס (זז׳ 115—133).

דיסקוסיע (זז׳ 134—135).

מאַטעריאַלן און נאָטיצן (זז׳ 136—158).

מיזרח־מערבֿדיקע בינדונגען אין דער שולן־אַרכיטעקטור פֿון צוועלפֿטן ביזן אַכצעטן י״ה*

פֿון רחל ווישניצער

די מיטל־עלטערישע שולן אין צענטראַל־אייראָפּע זײַנען געווען לענגלעכע זאַלן: דער אָרון־קודש אין (אָדער בײַ) דער מיזרח־וואַנט, דער באַלעמער אין מיטן, און אַרום אים די „שטעט" פֿון די בעלי־בתים; די פֿרויען האָבן געדאַוונט אין עזרת־נשים, אַ צימער וואָס איז שפּעטער צוגעבויט געוואָרן צו דעם לכתחילה־דיקן בנין.

דאָס אַוועקשטעלן דעם אָרון־קודש בײַ דער מיזרח־וואַנט גייט צוריק צו דעם דריטן י״ה נ״ק. אַזוי געפֿינען מיר עס אין דער שול פֿון דורא־אייראָפּאָס אין צפֿון־סיריע, וואָס איז אויסגעגראָבן געוואָרן אין די יאָרן 1932—1935 אונטער דער השגחה פֿון יעיל־אוניווערסיטעט און פֿון דער פֿראַנצייזישער „אָקאַדעמיע פֿאַר אינשריפֿטן און שיינע ליטעראַטור".[1] וועגן אַ פֿרײַ שטייענדיקן באַלעמער אין מיטן וויייסן מיר בלויז פֿון תּלמודישן מאמר וועגן דער באַרימטער שול אין אַלעקסאַנדריע, מצרים, וואָס איז חרובֿ געוואָרן דורך טראַיאַנוסן אין 116 נ״ק.[2] בדרך כלל האָבן די דורכשניטלעכע שולן קיין צענטראַלן באַלעמער ניט געהאַט; דער פֿרנס פֿלעגט לכתּחילה לייענען די תּורה פֿון זײַן „שטאָט" בײַ דער פֿאָדערשטער וואַנט, ווו ער איז געזעסן בראָש פֿון די גבאים וואָס זײַנען געווען אויסגעזעצט אין איין שורה.[3] קיין ספּעציעל אָרט פֿאַר די ספֿר־תּורות איז נאָך יעמאָלט ניט געווען; מען פֿלעגט זיי האַלטן מחוץ דער שול.[4] וועז מען

---

* די טעמע פֿאַר דער דאָזיקער שטודיע האָט מיר געגעבן ד״ר מ. ווײַנרײַך. אויך האָב איך אין גאַנג פֿון דער אַרבעט דיסקוטירט מיט אים פֿאַרשיידענע פּראָבלעמען וואָס ווערן דאָ באַהאַנדלט.

[1] H. F. Pearson, "History and Architecture", *The Excavations at Dura Europos,* New Haven, 1936, p. 330.

[2] H. L. Gordon, "The Basilica and the Stoa in Early Rabbinical Literature", *The Art Bulletin,* Vol. XIII, 3, Chicago, 1931, p. 11.

[3] E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece,* London, 1934, pp. 38 and 61.

[4] אין דער סינאַגאָגע אין נאַראָ, לעבן קאַרטאַגאָ, צפֿון־אַפֿריקע, פֿון פֿערטן י״ה, האָט מען געהאַלטן די ספֿר־תּורות אין אַ צימער לעבן דעם בית־התּפֿילה, ווי דאָס ווערט דערציילט אין אַן אינשריפֿט אויף דער מאָזאַיק־פֿאָדלאָגע.

R. Cagnat et P. Gauckler, *Les Monuments historiques de la Tunisie,* I: "Les Temples Païens", Paris, 1898, pp. 152—154.

האָט אײַנגעפֿירט אין 3טן י״ה אַ פֿראַמוגע ווי אַ שטענדיק אָרט פֿאַר דער תורה, האָט מען איבערגעזוקט דעם פֿרנסעס „שטאָט״ צו דער זײַט צו. דורך אַרײַנבערגנגען די ספֿר־תורות איז די שול, לכתחילה אַ שולע צום לערנען (בית מדרש), געוואָרן אַ מקום־קדוש.

אָרום דעם 5טן און 6טן י״ה באַווײַזן זיך ספּעציעלע עמודים פֿאַר דעם בעל־קורא. זיי ווערן אַוועקגעשטעלט נאָענט צו דער מיזרח־וואַנט, אַ ביסל צו דער זײַט צו.[5] דער צענטראַלער באַלעמער, פֿאַר דער פֿראַמוגע, אויף דעם אָרט ווו די שתי־וערבֿדיקע אָקסן פֿון דעם בית־התּפֿילה טרעפֿן זיך, איז משמעות ערשט אויפֿגעקומען אַ היפּש ביסל שפּעטער.

די פֿרויען האָבן געהאַט זייערע „שטעט״ אין די אַלטע איינשיפֿיקע שולן בײַ איינער פֿון די זײַטנוועגן. אין די גרעסערע באַזילֿיקע־געבײַדעס זײַנען פֿרויען געזעסן אויף די גאַלעריעס איבער די זײַטנשיפֿן.

וואָרמס

אונדזערע ידיעות וועגן די עלטערע שולן נעמען אָרום דעם צײַטאָפּשניט פֿון דעם 2טן י״ה פּ״ק ביזן 6טן י״ה נ״ק. נאָך דעם קומט אין דער שול־אַרכיטעקטור אַ פּעריאָד פֿון עטלעכע יאָרהונדערטער וועגן וועלכע מיר ווייסן כּמעט גאָרנישט, ווײַל עס זײַנען ניטאָ קיין מאַטעריאַלן. די עלטסטע פֿולקום אויפֿ־געהיטע מיטל־עלטערישע שול איז אין וואָרמס. יידן האָבן זיך אין יענע מקומות באַזעצט נאָך אין די רוימישע צײַטן, די שול שטאַמט אָבער פֿון 12טן י״ה (געמעל 1 און 2).

די דאָזיקע שול איז אַ טיפּישע ראָמאַנעסקע געבײַדע פֿון מיטעלער גרייס (9.5×15 מעטער) באַדעקט מיט שתי־וערבֿדיקע געוועלבן (אין זעקס אײַנטיילן) וואָס רוען אויף צוויי זײַלן און קראָגשטיינער אין וואַנט. די זײַלן וואָס ציען זיך פֿון דער מיזרח־וואַנט צו דער מערבֿ־וואַנט צעטיילן דעם זאַל אין דער לענג אויף צוויי גלײַכע שיפֿן. דער באַלעמער איז צווישן די זײַלן; דער אָרון־קודש איז אין דער מיט פֿון דער מיזרח־וואַנט, און אויף אָזאַ אופֿן קומט ער אויס פֿונקט אויף דער דעמאַרק־ליניע וואָס טיילט אָפּ איין שיף פֿון דער צווייטער. לכתּחילה איז אין דער וואָרמסער שול געווען אין דער מיזרח־וואַנט אַ קליינע פֿראָמוגע פֿאַר די ספֿר־תּורות, אָבער איצט איז זי פֿאַרשטעלט דורך דעם גרויסן אָרון־קודש וואָס איז אין 17טן י״ה, בײַם איבערבויען, אַוועקגעשטעלט געוואָרן פֿאַר איר.

מיט דעם אויסהוילן די וואַנט אונטערן קראָגשטיין וואָס האַלט די משׂא פֿון די געוועלבן ווערט די גאַנצע געבײַדע סטרוקטורעל געשטעלט אין ספּנה. צוליב דעם האָבן די בויערס די דרויסנדיקע זײַט פֿון דער וואַנט וואָס האָט געהאַט אַ פֿראָמוגע פֿאַרשטאַרקט מיט אַן אַפּסידיקער אַרויסשטאַרצונג. אַחוץ וואָס סטרוקטורעל, האָט די דאָזיקע סכעמע געהאַט אַן עסטעטישן חסרון אויך: דער זײַל

[5] סוקעניק, דצ״וו, זז׳ 57—60.

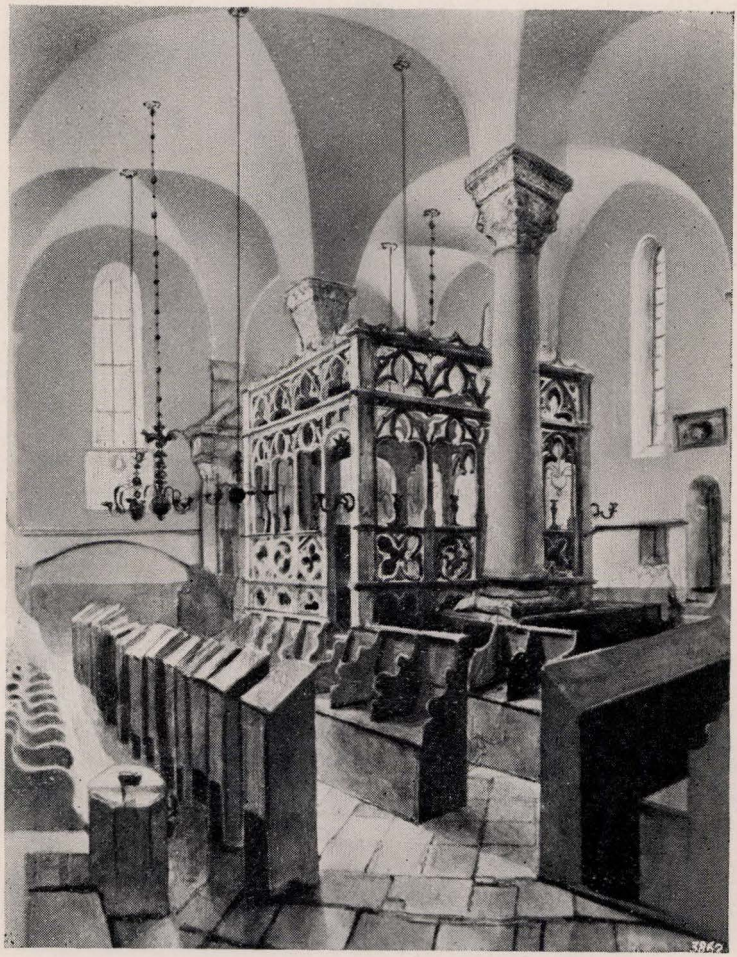

געמעל 1

די שול אין וואַרמס

דאָס בילד איז פֿון 1830, אָבער נײַ איז נאָר די אויסריכטונג; דער בנין גופֿא זעט זיך דאָך כּמעט אַזוי ווי ער איז געבויט געוואָרן אין 12טן י״ה.

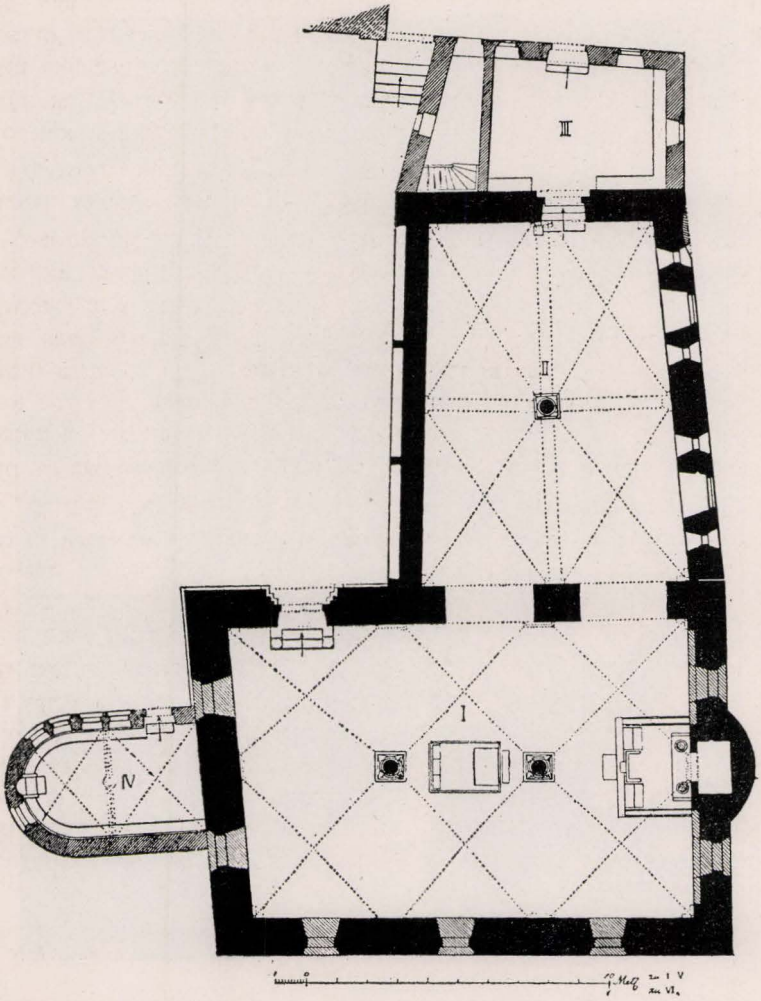

געמעל 2

גרונטפלאַן פֿון דער שול אין וואַרמס

I—די מענערשע שול, II—די עזרת־נשים, III—דער פּאָליש, IV—רשיס קלויז.

צו מיזרח פֿון דעם באַלעמער האָט פֿאַרשטעלט דעם אָרון־קודש. מיר וואָלטן זיך געריכט, אַז דער בעל־קורא אויפֿן באַלעמער זאָל פֿאַר זיצנע אויגן שטענדיק האָבן דעם אָנבליק פֿון אָרון־קודש, דעם סימבאָל פֿון דעם בית־המיקדש אין ירושלים. שוין דאָס וואָס די שולן זיצנען געוועזן אָריענטירט אויף ירושלים באַ־ווייזט דאָך באַשטימפערלעך, אַז מען האָט די סימבאָלישע באַצייכנונגען קלאָר באַ־נומען. און דאָ האָט מען מיטן אַוועקגעשטעלט דעם זיצל, אַזוי אַז דער בעל־קורא האָט ניט געקאָנט זען דעם אָרון־קודש.

קונסט־היסטאָריקערס האָבן זיך געחידושט אויף דער דאָזיקער אומגעלומ־פערטער אויספֿלאַנירונג פֿון דער וואָרמסער שול.

פֿרויבערגער,[6] אַ ניט־ייִדישער וויסנשאַפֿטלער, וואָס אַ דאַנק זיין איניציאַ־טיוו האָט זיך אָרגאַניזירט די „געזעלשאַפֿט צור ערפֿאָרשונג ייִדישער קונסט־דענקמעלער" אין פֿראַנקפֿורט, האָט אַרויסגעזאָגט די השערה, אַז די צוויי זיצלן האָבן אפֿשר באַדאַרפֿט רעפּרעזענטירן די צוויי קופּערנע זיצלן אין דעם בית ראשון (מלכים א, ז, 21). גראָטע און שנייד האָבן אָנגענומען די דאָזיקע השערה ווי אַ שכלדיקע.[7] ס׳איז אָבער ווייט פֿון צו זיין אַן איבערצייגעוודיקע דערקלערונג, וואָרעם די ביבלישע זיצלן זיצנען געוועזן רעכטס און לינקס פֿון דעם צוקוקער, בעת אין דער וואָרמסער שול געפֿינען זיי זיך אויף דער לענגאויסיקער אַקס.

קריוטהיימער האָט אויפֿגעוויזן, אַז די צווייזיצלנדיקע אייניריכטונג איז גע־וועזן די אָנגענומענע בויסיסטעם אין מיטל־עלטער און האָט גאָרניט צו טאָן מיט ייִדישער סימבאָליק. איין אָדער מער זיצלן וואָס שפּאַרן אונטער דאָס געוועלב פֿון דער צענטראַלער אַקס געפֿינען מיר אין 13טן י״ה אין דייטשלאַנד אין ראָטהיישער, עסנזאַלן, שלאָפֿהיזער, קלויסטער־ווינונגען און אויך אין אַ געווי־סער מאָס אין קאַפּעלעס. תחילת אַ פּראָדוקט פֿון דער וועלטלעכער אַרכיטעקטור, איז דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן אָנגענומען געוואָרן סוף 12טן י״ה פֿון די באַשייידענערע קלויסטערס פֿון די בעטלער־אָרדנס.[8] עס לייגט זיך אויפֿן שכל, אַז די שולן האָבן אויך איבערגענומען דעם פּלאַן, וואָרעם אַ שול וויי די וואָרמסער מיט אַ שפּאַן פֿון 9.5 מעטער האָט געמוזט האָבן אַן אָנשפּאַר פֿאַר די געוועלבן. דער באַזיליקע־פּלאַן פֿון איין שיף מיט זיצנשיפֿן האָט ניט געטויגט פֿאַר אַ בערך קליינעם בנין, אַזוי אַז דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן איז געוועזן דער איינציקער אויסוועג.

---

[6] H. Frauberger, "Über Bau und Ausschmückung alter Synagogen", *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler,* Frankfurt a. M., 1901, II, p. 31.

[7] A. Grotte, *Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts,* Frankfurt a. M., 1915, p. 25.
ד״ר א. נ. שנייד, „אמנות יהודי פולין", סיני, ירושלים, העפֿט י״ב, אַדר־ניסן־אייר, תש״ב.
(אויך דעם דאָזיקן מקור האָט מיר אָנגעוויזן ד״ר י. שאַצקי.)

[8] R. Krautheimer, *Mittelalterliche Synagogen,* Berlin, 1927, pp. 102—104 sq.; Idem, *Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland,* Köln, 1925.
R. K. Donin, *Die Bettelordenskirchen in Österreich,* Wien, 1935.

רעגנסבורג

אויף דעם מוסטער פֿון דער וואַרמסער שול איז געבויט געוואָרן די שול פֿון רעגנסבורג, בייערן. די רעגנסבורגער שול איז אָבער חרובֿ געוואָרן בעת דעם גירוש אין 1519 און איז אויפֿגעהיט געוואָרן בלויז אין די גראָוויורן פֿון אַלברעכט אַלטדאָרפֿער, אַ מיטגליד פֿון דעם שטאָטראַט וואָס האָט אַרויסגעגעבן די גזרה פֿון גירוש.[9] אָט דער אַלטדאָרפֿער, אַ קינסטלער, האָט זיך פֿאַראינטע־רעסירט מיט דער שול און געמאַכט סקיצעס פֿון איר אינעווייניקסטן אויסזע, וועלכע ער האָט שפּעטער באַנוצט פֿאַר זיינע גראָוויורן (געמעל 3). לויט איר סטיל איז די רעגנסבורגער שול אַ בנין פֿון 13טן י״ה, מיט אַ צוויי־שיפֿן־פּלאַן און מיט דרײַ (אַנשטאָט צוויי) זיילן אין אַ מערבֿ־מיזרחדיקער ריכטונג אויף אונטערצושפּאַרן די געוועלבן. דאָס וואָס די צאָל זיילן איז דאָ געביטן פֿאַר־שטאָרקט די פֿרייַער אַרויסגעזאָגטע השערה, אַז די צוויי זיילן אין דער ווארמסער שול האָבן ניט קיין שום סימבאָלישן באַטײַט. בײַ די וועגט זיינען די געוועלבן אונטערגעשפּאַרט אויף שטאַמען אַנשטאָט די קראָגשטיינער וואָס מיר האָבן אין דער ווארמסער שול. די דאָזיקע שטאַמען דערגרייכן ביז דער פֿאָדלאָגע. דער באַלעמער געפֿינט זיך צווישן דעם מיטלסטן און דעם מערבֿדיקן זיל.[10]

אַלטדאָרפֿער האָט משמעות געהאַט אַ שאַרף אויג. דאָס איז צו זען פֿון דער פֿינקטלעכקייט, מיט וועלכער ער האָט פֿאַרצייכנט די אינעווייניקסטע דע־טאַלן, דער עיקר די פֿאָזיציע פֿון דעם באַלעמער. דער באַלעמער אין רעגנסבורג, זעען מיר, איז געווען אַ ביסל יוצא־דופֿן פֿון צענטער צו דער דרום־זײַט, אַ פּנים כּדי אויסצומײַדן די זיילן וואָס פֿאַרשטעלן אים פֿון דעם אָרון־קודש. מיר האָבן דאָ הייסט עס אַ באַוווסטזיניקן פּרווו מתקן צו זײַן די חסרונות פֿון דעם צוויי־שיפֿן־פּלאַן. עס איז אָבער מיגלעך, אַז דער דאָזיקער וויכטיקער שינוי איז געמאַכט געוואָרן ניט בײַם סאַמע בויען די שול, נאָר שפּעטער, אפֿשר שוין אין 15טן אָדער 16טן י״ה. דער סטיל פֿון דעם באַלעמער איז מער אַוואַנ־סירט ווי די עצם אַרכיטעקטור פֿון דער שול.[11]

פּראָג: די אַלטנײַשול

דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן רוקט זיך ווײַטער אויף מיזרח און באַווײַזט זיך אין 14טן י״ה אין פּראָג אין דער אַלטנײַשול. דאָ האָבן מיר ניט קיין זיילן, נאָר אַכטקאַנטיקע סלופּעס, אונטערצושפּאַרן די געוועלבן — גאָטישע ריפּן־געוועלבן וועלכע זיינען טיפּיש פֿאַר דעם פּעריאָד. די אַלטנײַשול איז בערך די זעלבע גרייס ווי די ווארמסער שול. זי איז פֿון דרויסן שטאַרק אונטערגעשפּאַרט מיט צושפּאַרן — צו צוויי בײַ דער צפֿונדיקער און דרומדיקער וואַנט און צו איין צושפּאַר בײַ דער מיזרחדיקער און מערבֿדיקער וואַנט. היות ווי דער אַרײַנ־

[9] O. Benesch, "Albrecht Altdorfer zum 400. Todestag Februar 1938", *Pantheon*, Vol. XXI, München, 1938, p. 80.

[10] קרויטהיימער, דצ״ו, זז׳ 177—180.

[11] דאָרט, ז׳ 122.

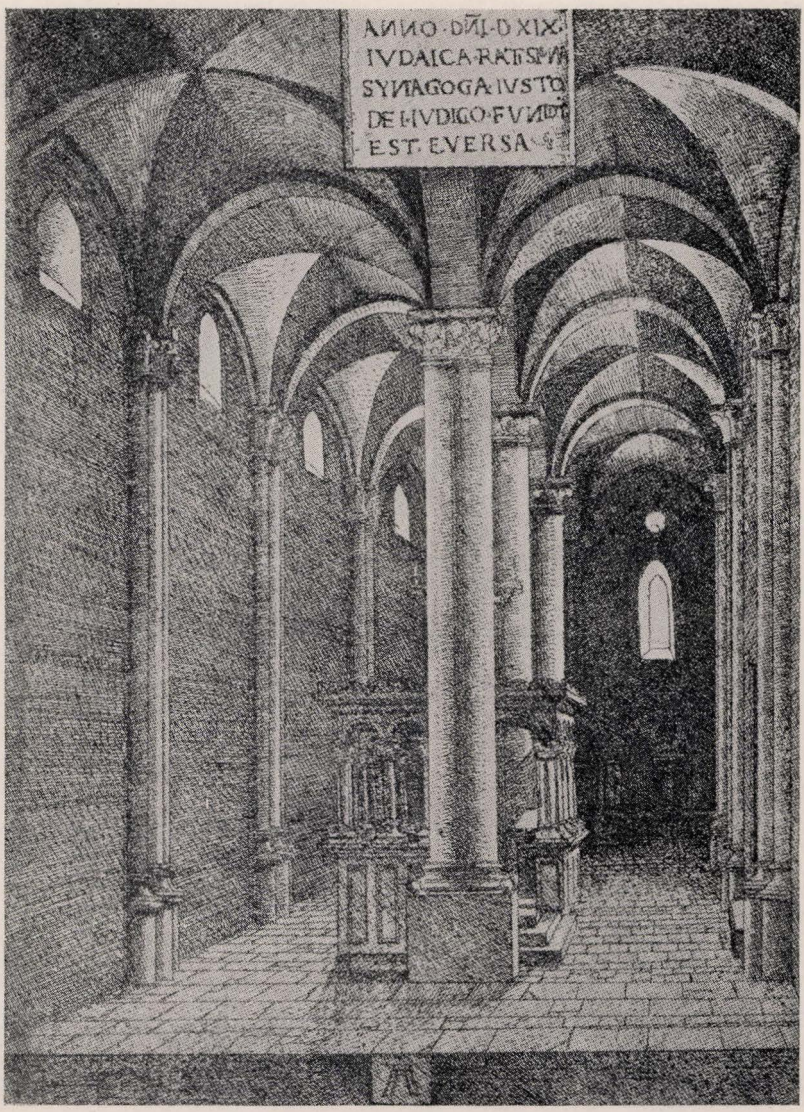

גענעל 3

די שול אין רעגנסבורג

מפת הקרבות בין ישראל לאויביה בשנת תשי"ח, 1948 עד 1949

גאַנג איז געווען ניט אויף דער מערבֿ־זײַט, נאָר אויף דער דרום־זײַט, האָט ניט אויסגעמאַכט וואָס אין צענטער פֿון מערבֿ־פֿאַסאַד האָט זיך געפֿונען דער צור־שפּאָר. אָבער אין מיזרחדיקן פֿאַסאַד האָט די דאָזיקע סטרוקטור געמאַכט אַן אומאָנגענעמען אײַנדרוק. מען זעט באַשײַמפּערלעך, אַז דער בויער פֿון דער שול האָט זיך גאָרניט געריכטעט מיט דעם אָרון־קודש אינעווייניק בײַ דער מיזרח־וואַנט און האָט אין זײַנע אַרכיטעקטוראַלע פּלאַנירונגען דעם אָרון־קודש ניט אַרײַנגענומען אין חשבון. אין דער וואָרמסער שול געפֿינען מיר בײַ דער מיזרח־וואַנט אין דרויסן אַן אַפּסיסדיקע אַרויסשטאַרצונג וואָס חזרט איבער און שטרײַכט אונטער דעם קאָנטור פֿון דער פֿראָמוגע אינעווייניק. פֿון דעם איבערגאַנג צו אַ צושפּאָר וואָלט מען אפֿשר געקאָנט דרינגען, אַז אין דער אַלטנײַשול איז בכלל קיין פֿראָמוגע ניט געווען. איז טאַקע אין גראָטעס און אין קרויטהײַמערס גרונטפּלאַנען קיין פֿראָמוגע ניטאָ,[12] הגם מאַסאַקס פּלאַן (געמעל 4) האָט יאָ אַ פֿראָמוגע.[13] דער דאָזיקער ענין דאַרף נאָך אויפֿגעקלערט ווערן.

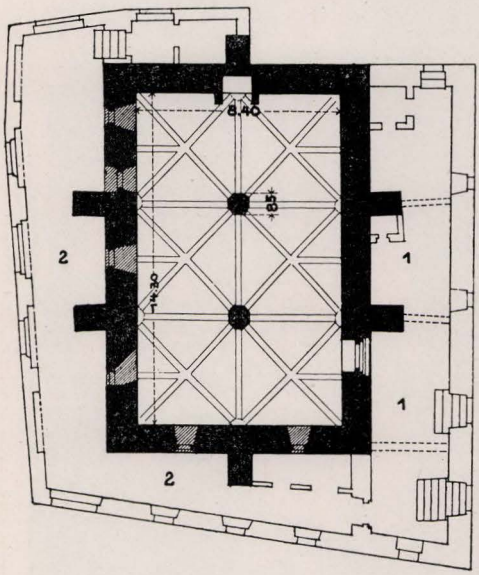

געמעל 4
גרונטפּלאַן פֿון דער אַלטנײַשול אין פּראָג
1—פּאָליש, 2—עזרת־נשים

פּונקט ווי די רעגנסבורגער שול האָט אויך די פּראָגער אַלטנײַשול שטאָמען אַנשטאָט — אָדער ווי אַ הוספֿה צו — די קראָגשטיינער וואָס מיר געפֿינען אין

[12] Grotte, *op. cit.*, fig. 10b; Krautheimer, *op. cit.*, fig. 71.

[13] Zdenka Münzer, "Die Altneusynagoge in Prag", *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik*, Praha, IV, fig. 1.

עס קאָן גרײַלעך געמאַלט זײַן, אַז די פֿראָמוגע איז פֿון שפּעטער, אַ שטייגער פֿון 17טן יאָרהונדערט.

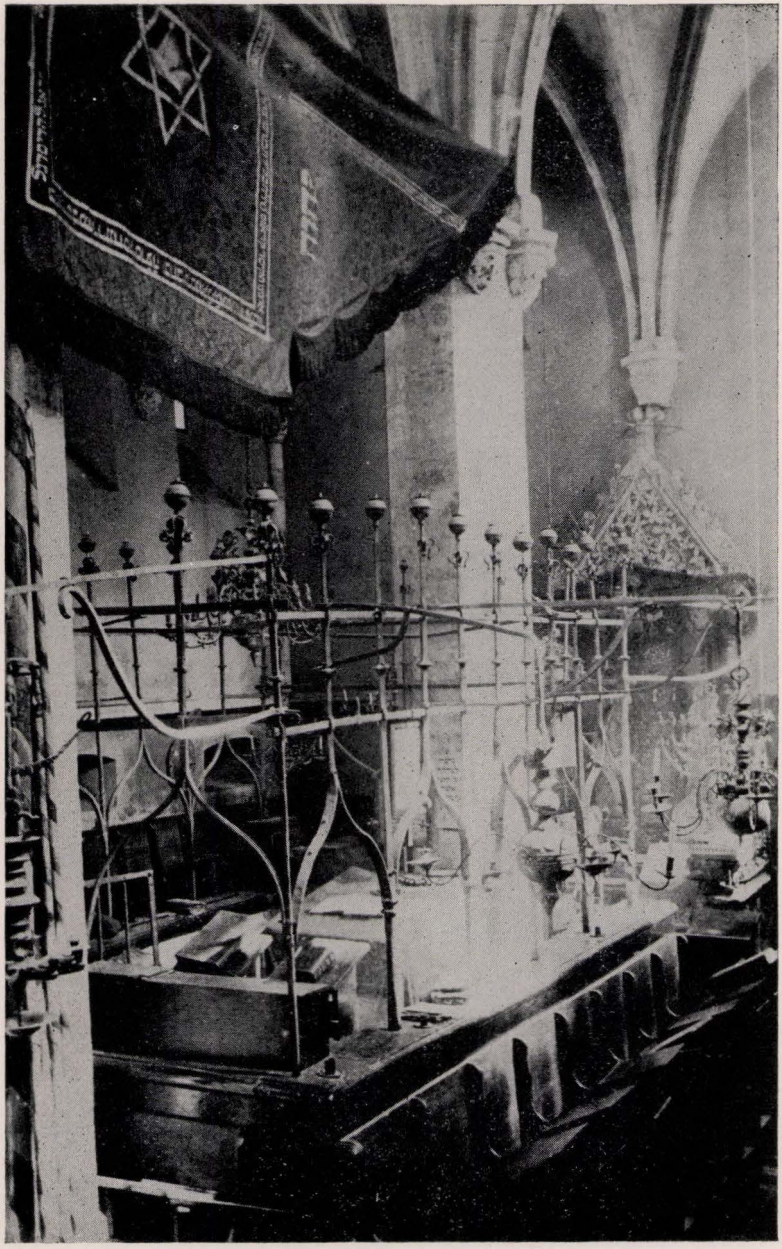

געמעל 5

די אַלטנײשול אין פּראַג

וואַרמס. די שטאַמען גייען ניט אַראָפּ ביזן סאַמע דיִ, נאָר זיי שטעלן זיך אָפּ 2.40 מעטער פֿון דיל אויף דער הייך, וווּ אַ בולטער געזימס גייט אַרום דעם גאַנצן זאַל (געמעל 5). אַזעלכע געזימסן זײַנען געווען פֿאָפּולֿער אין די שולן ביזן 18טן י״ה. מען האָט זיי באַנוצט ווי פֿאַליצעס וווּ מען האָט געהאַלטן די ליכט. צי דער אָרון־קודש אין דער אַלטנײַשול איז לכתּחילה אַרײַנגעפּאַסט ער־ געץ וווּ אונטער דער דאָזיקער פֿאָליצע, ווייסן מיר נישט. אויב דאָס געשניצטע דעכֿ פֿון דעם איצטיקן אָרון־קודש איז טאַקע אַ געווועזענער פֿראָנטאָן פֿון דעם עלטערן אָרון־קודש, ווי קרויטהיימער איז משער,[14] דעמאָלט מוזן מיר זיך פֿאָר־ שטעלן, אַז דער דאָזיקער אָרון־קודש איז געווען היפּש גרויס און האָט גע־ גרייכט ביז איבער דעם געזימס. אָחוץ דער דאָזיקער שווערֿיקייט איז נאָך געווען די פֿראָבלעם פֿון דעם וואַנטשטאַם וואָס איז געווען הינטער דעם אָרון־קודש. אַ טייל פֿון דעם דאָזיקן שטאַם האָט מען אויסגעהאַקט וועו מען האָט אין 18טן י״ה אַרײַנגעבויט דעם אָרון־קודש. דער מיטל־עלטערישער אַרכיטעקט האָט זיך געמוען ווייניק מי צוצופֿאַסן די אַראַנזשירונג פֿון דער מיזרח־וואַנט צום אָרון־ קודש, און דער אָרון־קודש איז משמעות ערשט שפּעטער אַרײַנגעבראַכט געוואָרן אין דעם פּלאַץ ווי אַ נאָכגעדאַנק און ניט ווי אַ מחשבֿה תּחילה אין דער אַרכי־ טעקטוראַלער אויספֿלאַנירונג.

ווי מיר האָבן שוין געזאָגט, איז דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן, אַ וועלטלעכער סטיל, ניט געווען מסוגל אַרויסצוברענגען די צווישנאַנדיקע באַציונגען פֿון אָרון־ קודש, פֿון באַלעמער און פֿון דעם ענדגילטיקן ציל פֿון אַריענטאַציע — ירושלים.

קוזמאַרק: די אַלטע שול

אין זײַן ווײַטערדיקן גאַנג אויף מיזרח קומט דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן אָן קיין פּוילן. אין קוזמאַרק (פּויליש: Kazimierz), דעמאָלט אַ שטעטל בשכנות מיט דער אַלטער הויפּטשטאָט קראָקע, הגם אין אונדזער צײַט בלויז אַ פֿאָרשטאָט, איז אויפֿגעבויט געוואָרן אַ שול לויטן מוסטער וואָס איז געווען באַקאַנט פֿון דײַטש־ לאַנד און ביימען. די דאָזיקע שול איז גרעסער ווי די וואַרמסער אָדער פּראָגער; זי האָלט 17.7 אויף 12.4 מעטער.[15] זי איז קיין מאָל ניט אויסגעפֿאָרשט געוואָרן ווי געהעריק.

אין דער ייִדישער קונסט־ליטעראַטור איז אָנגענומען, אַז די קוזמאַרקער אַלטע שול שטעלט מיט זיך פֿאָר אַן אַרכיטעקטוראַלן טיפּ וואָס איז געווען לגמרי נײַ אין פּוילן. ייִדן, האַלט מען, האָבן מיט זיך געבראַכט פֿון זייערע פֿריִערדיקע היימען אַן אַרכיטעקטוראַלע טראַדיציע וואָס זיי האָבן אויפֿגעהיט פֿרײַ פֿון אַלע מיטצײַטלעריש און שכנותדיקע השפּעות אין קונסט.[16] דער קוק איז אַ פֿאַלשער.

---

[14] קרויטהיימער, דצ״ו, ז׳ 208.

[15] A. Grotte, "Die Beeinflussung jüdischer östlicher Sakralkunst durch Prager Vorbilder", *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Čechoslovakischen Republik*, Praha, 1934, VI, p. 464.

[16] דאָרט, ז׳ 464; שנײַד, דצ״ו, ז׳ 248.

אַ געגויע אויספֿאַרשונג פֿון דער פוילישער אַרכיטעקטור ווײַזט, אַז דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן אין דער אַרכיטעקטור איז אין פוילן געווען גאַנץ היפש פֿאַרשפּרייט. שידלאָווסקי, אַ פוילישער קונסט־היסטאָריקער, רעכנט אויס אין זײַן איבער־בליק איבער דער פוילישער מיטל־עלטערישער אַרכיטעקטור אַ צאָל קלויסטערס וואָס זײַנען געווען געבויט אויף דעם צוויי־שיפֿן־פּלאַן; דער דאָזיקער אַרכיטעק־טוראַלער טיפּ האָט זיך אויפֿגעהיט ביז אין 16טן י״ה אַרײַן. אַגב, די קוזמאַרקער שול ווערט ניט דערמאָנט אין שידלאָווסקיס אַרבעט.

די ערשטע געבײַדע פֿון דעם צוויי־שיפֿן־פּלאַן ווײַזט אויס צו זײַן די קלויס־טער־ווויגנונג פֿון דעם ציסטערציער קלויסטער אין קאָפּשיוויניץ (Koprzywnica, קעלצער געגנט), פֿון אָנהייב 13טן י״ה.[17] זי האָט צוויי זײַלן אויף דער לענג־אויסיקער אַקס. דער דאָזיקער בויטיפּ איז געקומען פֿון פֿראַנק. דער קיניג באָ־לעסלאָוו דער באַשיידענער האָט אין 1257 פֿאַרבעטן קיין פוילן די צעזאַריטן, אַ קלויסטערשן אָרדן פֿון פֿראַנק,[18] און קאַזשימיעזש דער גרויסער (1310—1370), דער גרינדער פֿון דער שטאָט קוזמאַרק אין 1335, האָט אויפֿגעבויט אַ מאָנאַס־טיר און אַ קלויסטער פֿאַר אויגוסטינער מאָנאָכן פֿון פֿראַנק. די קאַפּעלע פֿון דער היליקער דאָראָטע אין דאָזיקן מאָנאַסטיר איז אַ צוויי־שיפֿן־זאַל.[19] די אָנטורעמ־דיקע קלויסטערס אין סטאָפּניץ און ווישליץ (Wiślica), ביידע פֿון 14טן י״ה, זײַנען אויך צוויי־שיפֿן־זאָלן.[20]

וועמען יידן (וואָס האָבן אָנגעהויבן קומען קיין פוילן אין גרעסערע צאָלן אין 13טן י״ה) האָבן באַשלאָסן צו בויען אַ שטיינערנע שול אין קוזמאַרק, האָבן זיי אויסגעקליבן אַ בויטיפּ, מיט וועלכן די היימישע מויערערס זײַנען געווען באַקאַנט. דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן, אַחוץ וואָס ער איז געווען אין דער אָנגענומענער טרא־דיציע פֿון שול־אַרכיטעקטור, האָט ער נאָך געהאַט די מעלה וואָס ער איז געווען מער צוגעפּאַסט צו די באַדערפֿענישן פֿון אַ ניט איבעריק רײַכער קהילה איידער וועלכער עס איז אָנדערער מיטצײַטלעריש בויטיפּ.

באַשטימען פּינקטלעך די עלטער פֿון דער קוזמאַרקער שול איז אַ האַרבער ענין. עס איז ניטאָ קיין דאָקומענט וואָס זאָל אָנגעבן גענוי דאָס יאָר פֿון אויפֿ־בויען. בדרך־כלל איז אָנגענומען, אַז זי איז פֿון 14טן י״ה. עסענווײַן האָט אָנ־גענומען דעם דאָזיקן קוק, אָבער ניט מיטן פֿולן מוּל, און האָט אָנגעוויזן אויף איבערבויונגען אין 16טן י״ה.[21] באַלאַבאַן האָט קודם פֿאַרבונדן די שול מיט דעם ערשטן יידישן יישובֿ אויפֿן קוזמאַרק, דהיינו אַרום 1386.[22] שפּעטער האָט ער גע־

---

[17] T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków, 1928, p. 56, fig. 52.

[18] L. Lepszy, *Cracow*, New York, 1912, p. 82.

[19] *Ibid.*, p. 17; Szydłowski, *op. cit.*, pp. 151, 153.

[20] שידלאָווסקי, דצ״ו, ז׳ 159.

[21] Essenwein, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler der Stadt Krakau*, Leipzig, 1869, p. 136.

[22] M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304—1868*, Kraków, 1912, p. 38.

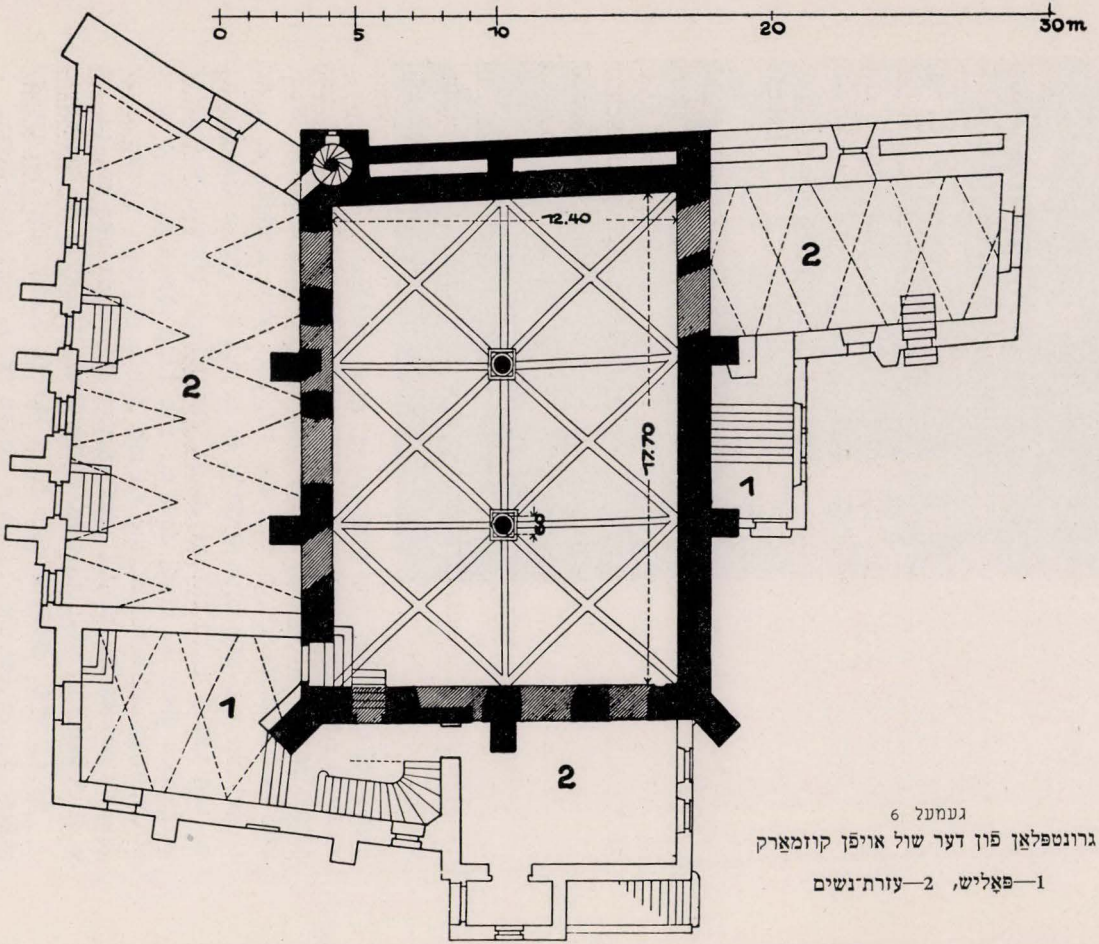

געמעל 6

גרונטפלאַן פֿון דער שול אויפֿן קוזמאַרק

1—פּאַליש, 2—עזרת־נשים

ביטן זײַן דעה און איז נוטה געווען אָנצונעמען, אַז זי איז געבויט געוואָרן פֿון פֿראָגער פּליטים וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט נאָך די מהומות פֿון 1389.[23]

עס איז אָבער פֿאַראַן אַ ספֿק, צי די פֿראָגער פּליטים האָבן זיך באַזעצט אויפֿן קוזמאַרק, ווי באַלד זיי האָבן געהאַט אַ מיגלעכקייט זיך צו באַזעצן אין קראָקע גופֿא. און פֿל־זמן יידן האָבן געווינט אין קראָקע האָט מען זיך ניט געענייטיקט אין קיין גרעסערער שול אין דעם שכנותדיקן שטעטל. די צאָל יידישע אײַנווינערס דאָרט איז געווען קליין ביז דעם גירוש קראָקע אין 1495. ערשט פֿון דעם דאָזיקן גירוש איז די יידישע קהילה אויפֿן קוזמאַרק אויפֿגעלעבט געוואָרן, און מיר מעגן אויך אָננעמען, אַז די שול איז געבויט געוואָרן דורך דער פֿאַרגרעסערטער קהילה. און אויב מיר זאָלן פֿאָרט אָננעמען, אַז זי איז געבויט געוואָרן פֿון פֿראָגער פּליטים, האָט עס דאָך געקאָנט זײַן אַן אַנדער גרופּע און ניט דווקא די פֿון 1389, וואָרעם די אײַנוואַנדערונג פֿון ביימען האָט אָנגעהאַלטן דורך דעם גאַנצן 15טן י״ה און אַפֿילו שפּעטער.

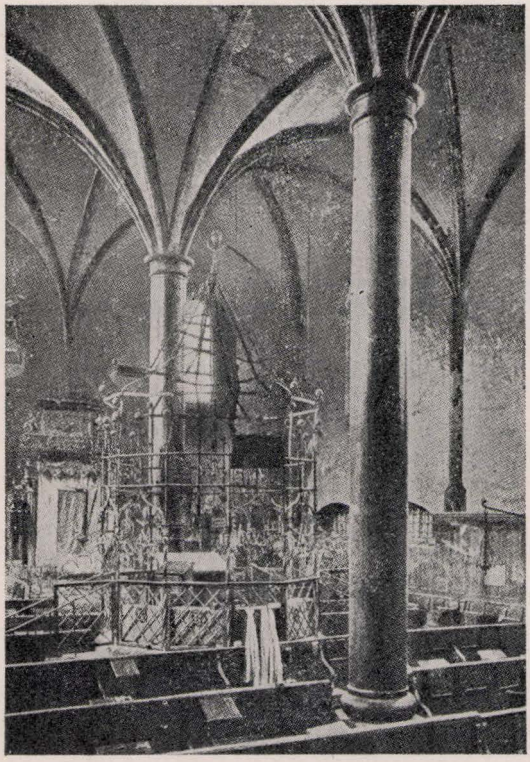

גענעל 7

די שול אויפֿן קוזמאַרק
פֿאָטאָגראַפֿירט פֿון צפֿון־מערב

[23] Idem, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa,* Kraków, 1935, p. 48.

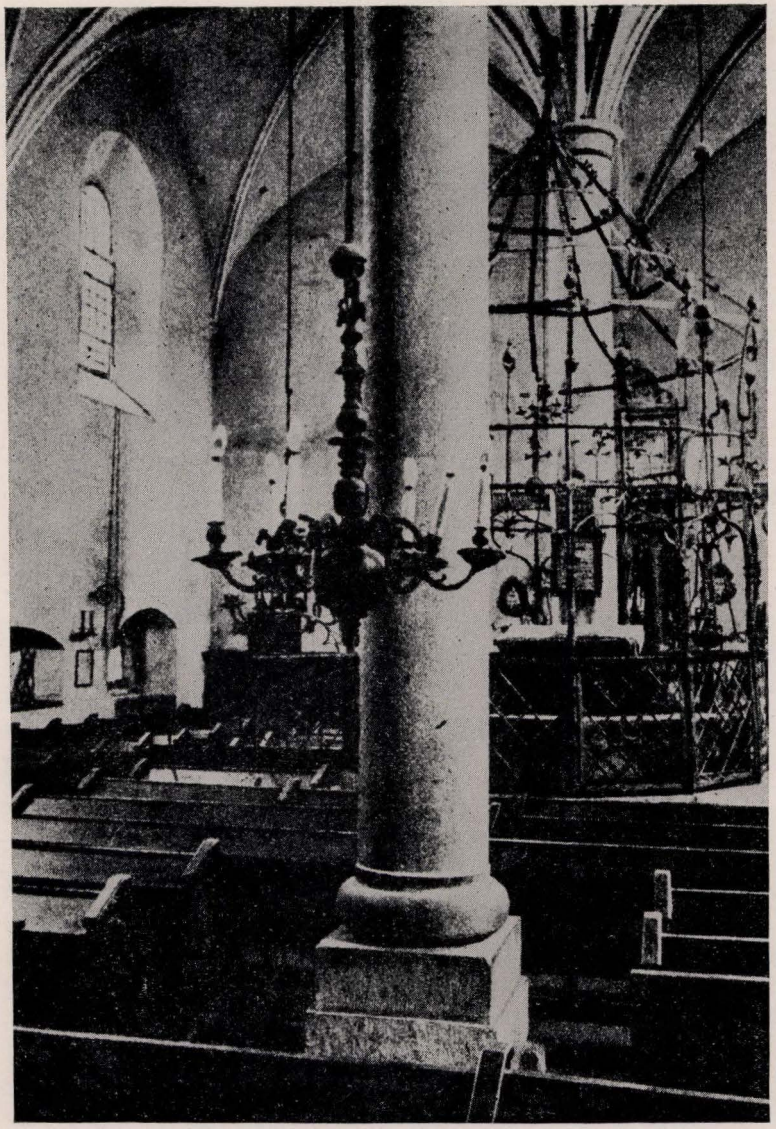

געמעל 8
די שול אויפֿן קוזמאַרק
פֿאָטאָגראַפֿירט פֿון דרום־מערב

אין אַנהייב 16טן י״ה איז געווען אויפֿן קוזמאַרק אַ מחלוקת צווישן דער נײַ אָנגעקומענער פּראָגער גרופּע און די היימישע יידן צוליב דער שול. די אָנפֿירערס פֿון די פּראָגער האָבן זיך געזומען פֿילן תקיף און האָבן פֿאַרלאַנגט איבערצונעמען די אָנפֿירערשאַפֿט. די היימישע יידן האָבן אָבער געטענהט, אַז זיי האָבן געבויט און זיי זײַנען די בעלי־בתים. דער ענין איז געבראַכט געוואָרן פֿאַר דעם פּוילישן קיניג און ער האָט אַרויסגעגעבן אין 1519 אַ פּסק־דין לטובת די היימישע.[24]

די קוזמאַרקער שול ווײַזט דעם באַקאַנטן צוויי־שיפֿן־פּלאַן (געמעל 6). די סטרוקטור איז לײַכטער אידער אין דער פּראָגער אַלטנײַשול; די זײַלן זײַנען בלויז 60 צענטימעטער אין דיאַמעטער, בשעת וועז די סלופּעס אין דער פּראָגער אַלטנײַשול זײַנען 85 צענטימעטער. די הייך איז 10.15 מעטער לגבי 9.70 מעטער אין פּראָג.[25] אויך זײַנען די וועגט דינער. די אַלע פּרטים לאָזן הערן אַ שפּעטער־דיקע דאַטע. ביידע לאָגע וועגט האָבן צו צוויי צושפּאַרן פֿון דרויסן, די קורצע וועגט האָבן בלויז אײנעם, און די פֿיר וויגקלען האָבן אויך צו אײן צושפּאַר. קיין פֿראַמוגע איז אויפֿן פּלאַן ניטאָ. אויף דער רעכטער (דרומדיקער) זײַט דער־גרייכן די שטאַמען פֿון די וועגט ביזן דיל (געמעל 7), בעת אויף די אַנדערע זײַטן שפּאַרן זיי זיך אָן אויף קראָגשטיינער. דער בײַט אין דער סטרוקטור באַווײַזט. אַז עס זײַנען פֿאַרגעקומען איבערבויונגען. אויף דער לינקער (צפֿונדיקער) זײַט האָט מען צוגעבויט אַן עזרת־נשים אויף דעם גרונטגאַרן מיט אַ המשכדיקער שורה פֿענצטער אין דעם זאַל אַריין, און דאָס האָט געפֿירט דערצו, אַז מען האָט געמוזט אַוועקנעמען די שטאַמען פֿון די וועגט (געמעל 8). מיר קאָנען משער זײַן, אַז ענלעכע איבערבויונגען זײַנען אויך געמאַכט געוואָרן אין דער מיזרח־וואַנט וועז מען האָט אַוועקגעשטעלט דעם איצטיקן אָרון־קודש, אַ שפּעט־רענעסאַנסיקע סטרוקטור.

כּעלעם

מיט דעם צוויי־שיפֿן־פּלאַן אין דער קוזמאַרקער שול ענדיקט זיך די גאָטישע טראַדיציע אין דער שול־אַרכיטעקטור. דער רענעסאַנס האָט באַטײַט ניט נאָר אַ צוריקאויפֿלעבונג פֿון קלאַסישע פֿאָרמען, נאָר אויך דעם אויפֿקום פֿון נײַע אַרכיטעקטוראַלע באַגריפֿן. אָבער גאָטישע איבערבלײַבענישן באַווײַזן זיך נאָך אַזש אין 18טן י״ה, און אין דער כּלעמער שול פֿון דעם דאָזיקן יאָרהונדערט זענען מיר אַ געמיש פֿון מיטל־עלטערישע און מיטצײַטלעריש פֿאָרמען (געמעל 9). צוויי ריזיקע גראָדעקיקע סלופּעס מיט געאָלקערטע קאַנטן שפּאַרן אונטער די געוועלבן צוזאַמען מיט קלאַסישע פּילאַסטערס וואָס פֿאָרנעמען דאָס אָרט פֿון די שמאָלע גאָטישע וואַנטשטאַמען. קיײַלעכדיקע פֿענסל־בויגנס פֿאָרבינדן די פּילאַס־

---

[24] Idem, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, p. 67 sq.

[25] גראָטע, דצ״וו, ז׳ 464. — וועגן אַנדערע וויכטיקע פּרטים אין דער אַרכיטעקטור פֿון דער קוזמאַרקער שול זען: באַלאַבאַן, *Zabytki Historyczne Żydów w Polsce*, Warszawa 1929, ז׳ 100, הערה 228; באַלאַבאַן, *Przewodnik* . . . זז׳ 49 און 53; לעפּשי, דצ״וו, ז׳ 90.

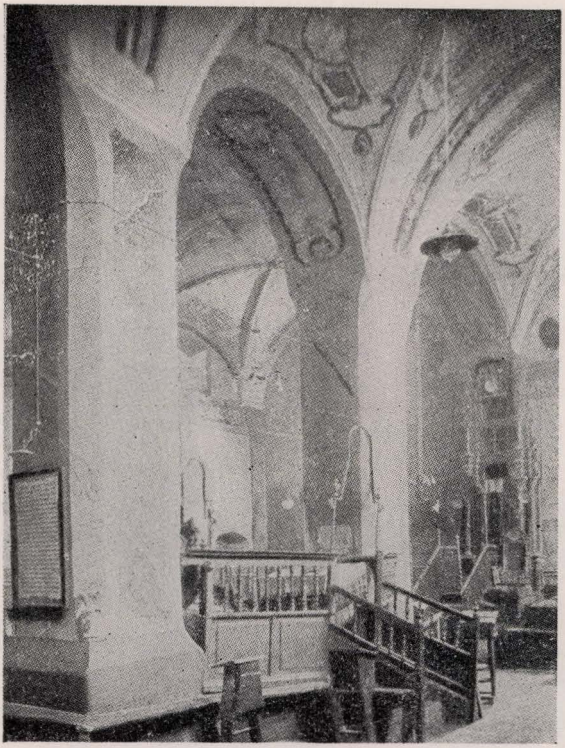

געמעל 9
די שול אין כעלעם

טערס מיט די סלופּעס און אַזוי אַרום פֿאַראיינהייטלעכן זיי די שתי־וערֿבֿדיקע געוועלבן. אָבער דער עיקרדיקער חסרון פֿון דעם צוויי־שיפֿן־פּלאַן איז פֿאַרט ניט באַזײַטיקט און דער אָרון־קודש שטייט אַלץ הינטער אַ פּילאַסטער אויף דער הויפּטאַקס.[26]

ווילנע: די אַלטע קלויז

די לאַנגאָניקע פּראָבלעם פֿון אויסשטימען דעם צוויי־שיפֿן־פּלאַן מיט דעם באַלעמער־ און אָרון־קודש־מאָטיוו איז פֿאַרענטפֿערט געוואָרן אין דער אַרכי־טעקטור פֿון דער ווילנער אַלטער קלויז. דער דאָזיקער בנין איז געווען בעיקר אַ בית־המדרש און ניט קיין בית־התּפֿילה, הגם צו די תּפֿילות פֿלעגן אויך קומען דרויסנדיקע מענטשן און ניט נאָר די וואָס האָבן דאָרט געלערנט. דער צוויי־שיפֿן־פּלאַן (געמעל 10) איז דאָ פשוט איבערריענטירט געוואָרן, אַזוי אַז

[26] די שול אין כעלעם ווערט דערמאָנט אַגבֿ־אורחא בײַ באַלאַבאַנען אין זײַן ... *Zabytki*, ז׳ 60, מיט אַן אילוסטראַציע (געמעל 2).

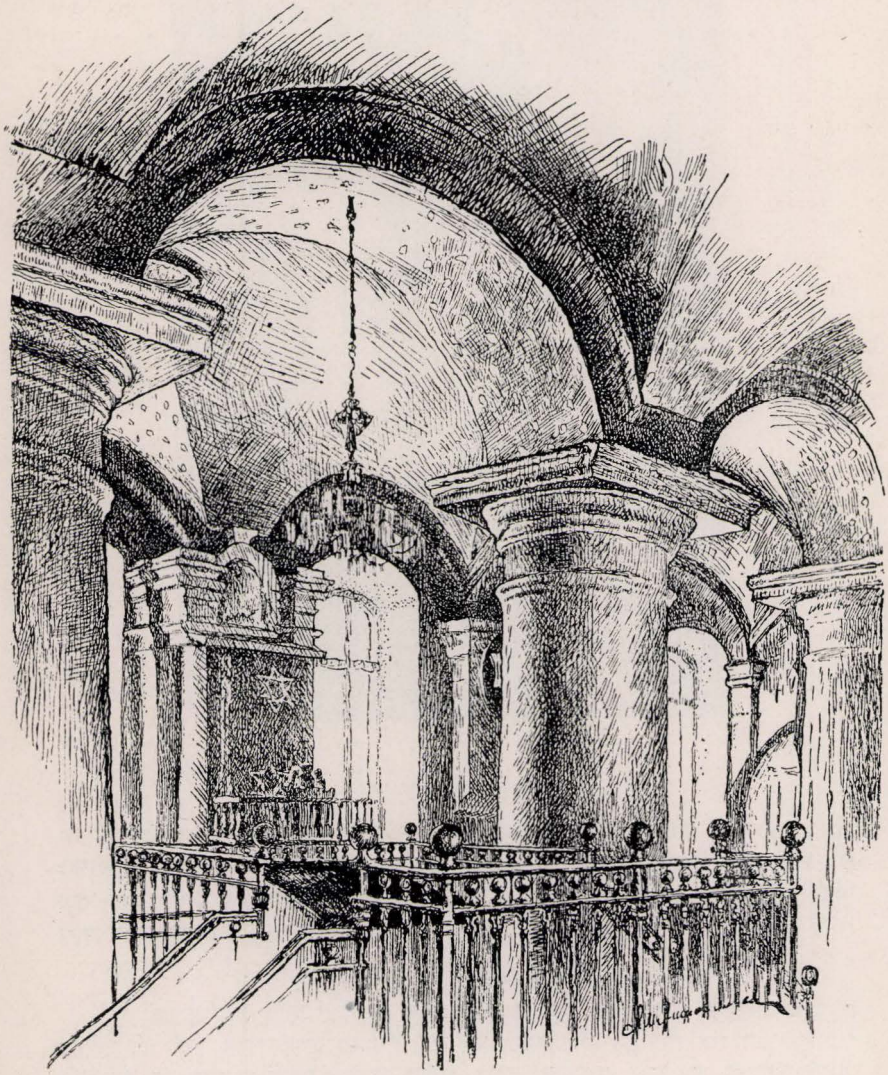

געמעל 10

די אַלטע קלויז אין ווילנע

דער אָרון־קודש איז אויסגעקומען בכי אַ ברייטער וואַנט אַנשטאָט אַ שמאָלער. די צוויי זײַלן, וואָס אין דער פֿריִערדיקער אָריענטאַציע פֿלעגן זיי אויסקומען פֿון פֿאָרנט פֿון באַלעמער און פֿון הינטן, זײַנען אין דעם נײַעם פֿלאַן אויסגעקומען פֿון רעכטס און פֿון לינקס פֿון באַלעמער. אויף אַזאַ אופֿן איז שוין דער אָרון־קודש ניט געווען מער פֿאַרשטעלט פֿאַר דעם בעל־קורא: ער האָט איצט פֿאַר זיך געהאַט אַ פֿרײַען אויסקוק פֿון באַלעמער צום אָרון־קודש.

איבער דעם אַרײַנגאַנג אין קלויז איז פֿאַראַן אַן אויפֿשריפֿט וואָס איז דעשפֿרירט געווָארן ווי 1440. היות אָבער ווי דער סטיל פֿון דער אַרכיטעקטור איז סותר די דאָזיקע דאַטע, מוז דאָס זײַן אַ טעות; אָדער אפֿשר איז 1440 די דאַטע פֿון אַ פֿריִערדיקן בנין וואָס איז שפּעטער איבערגעבויט געווָארן.[27] אויפֿן סמך פֿון די טאָסקאַנער זײַלן און האַלבזײַלן וואָס שפּאַרן אונטער די געוועלבן ווײַזט דער בנין אויס צו זײַן ניט עלטער ווי פֿון 18טן י״ה.

דער אַרכיטעקטוראַלער אויסשפּרייט אין דער ברייט, הגם אַ גרויסע המצאה, האָט ניט געקאָנט לײַכט באַנוצט ווערן אין שולן. אַ ברייטער זאַל, צעטיילט דורך זײַלן אין צוויי צימערן, איינס נאָך דעם אַנדערן, איז געווען זייער אַ זעלטענע זאַך און קיין דער גאַנצער טראַדיציע אין שול־אַרכיטעקטור. בײַם בויען די ווילנער קלויז, אַ בנין וואָס איז געווען ניט דווקא צום דאַוונען נאָר דער עיקר צום לערנען און איז ממילא ניט אַזוי שטאַרק אָפּהענגיק געווען פֿון אַ באַשטימטן קאָנווענציאָנעלן נוסח, האָט מען געפּועלט בכי זיך מוותר צו זײַן אויף דער אַרכיטעקטוראַלער טראַדיציע צוליב פּראַקטישע טעמים.

קוזמאַרק: די רמ״א־שול

די צוריקאויפֿלעבונג פֿון דעם קלאַסישן סטיל אין איטאַליע האָט געפֿונען אַ באַלדיקן און לעבעדיקן אָפּרוף אין פּוילן. דער דאָזיקער סטיל איז אַרײַנגעגאַנגען קיין פּוילן פֿון דעם הומאַניסט און אוהבֿ־ישׂראל פֿיליפּאָ בואָנאַנאַרסי קאַלימאַכוס, אַ פּראָפֿעסאָר אין קראָקעווער אוניווערסיטעט זינט 1472 און אַ לערער פֿון דעם קיניג זיגמונט דעם ערשטן בעת ער איז געווען אַ פּרינץ. נאָך אין 1502 באַווײַזט זיך אין קראָקע אַ פֿלאָרענטינישער אַרכיטעקט פֿראַנציסקוס איטאַליוס. נאָך דעם ווי זיגמונט דער ערשטער האָט אין 1518 חתונה געהאַט מיט דער איטאַליענערין באָנאַ ספֿאָרצאַ האָט ער אָנגעהויבן פּאַטראָניזירן איטאַליענישע אַרכיטעקטן.[28] אַ דאָנק דעם געהויבענעם פּרעסטיזש פֿון דער איטאַליענישער אַרכיטעקטור איז געפֿאַלן די ביימישע השפּעה וואָס איז אַ צייט געווען פֿאַרשפּרייט אין לאַנד.

---

[27] קאָהען (I. Cohen, *Vilna*, Philadelphia, 1943) גיט צו (ז׳ 180), אַז די דאַטע 1440 האָט ניט קיין היסטאָרישן יסוד, ער נעמט אָבער אָן, אַז זי איז אַן אַלטער בנין. פֿון דער יעור־רייסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ, באַנד v, שפּאַלט 584, ווײַזט אויס, אַז דאָס וואָס קאָהען רופֿט אָן די „אַלטע קלויז״ איז אין אמתן די קלויז פֿון 18טן י״ה, געבויט פֿון יסוד (=ר׳ יהודה בן אליעזר). מיר רײַדן דאָ וועגן דעם בנין מיט דער שורה טאָסקאַנער זײַלן אין דער ברייט.

[28] וועגן דעם רענעסאַנס אין פּוילן זעץ:

דער נייַער איטאַליענישער סטיל האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף די בויערס פֿון שולן. דער ליטורגישער גאַנג פֿון דער אַשכנזישער שול, מיט דעם באַלעמער אין מיטן, האָט פֿאַרלאַנגט אַ צענטראַליזירטן בויפּלאַן, און גראָד דאָס האָבן די רענעסאַנסישע קלויסטער־אַרכיטעקטן שטאַרק ליב געהאַט.

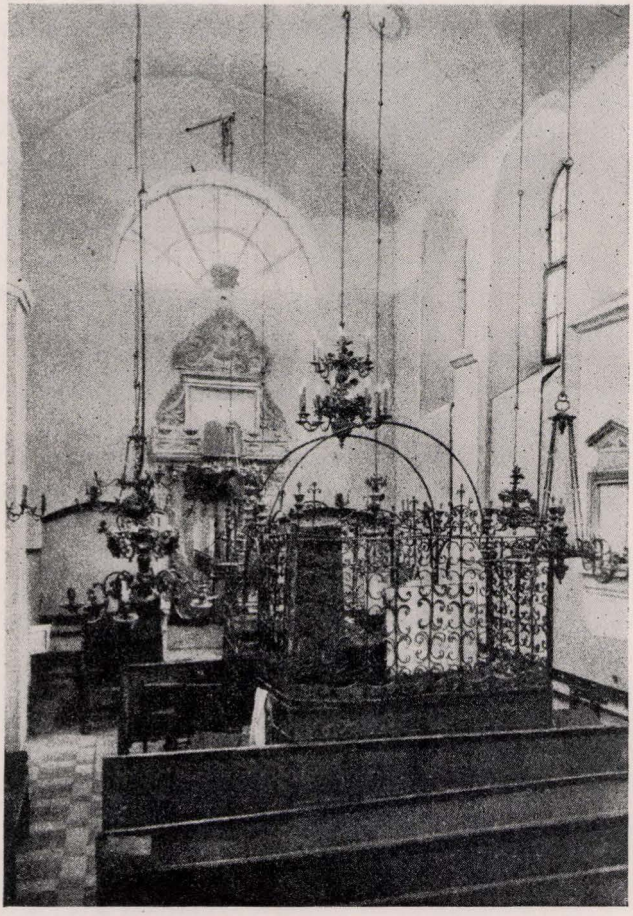

געמעל 11
די רמָא־שול אויפֿן קוזמאַרק

Lepszy, *op. cit.*; M. Sokolowski, "Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau", *Repertorium für Kunstwissenschaft,* 1885, VIII, pp. 411—423; A. Lauterbach, *Die Renaissance in Krakau,* München, 1911; K. Wörmann, *Geschichte der Kunst,* Leipzig, 1920, IV, p. 448 sq.

די ערשטע שטיינערנע שול פֿון דעם רענעסאַנס־פֿעריאָד אין פּוילן איז אַוועק־געשטעלט געוואָרן פֿון ר׳ משה איסערלעס (רמא) פֿאָטער אין 1553, אויפֿן קוזמאַרק בײַ קראָקע. נאָך דעם ווי זי איז צעשטערט געוואָרן אין אַ שׂרפֿה, אין איינעם מיט דער עלטערער שול, איז זי אויף ס׳נײַ אויפֿגעבויט געוואָרן אין 1557.[30] דער דאָזיקער בנין איז געווען אַ קליין פּריוואַט שולעכל, אין גאַנצן איין איינציקע ענגלעכע שיף. דער עיקרדיקער רענעסאַנס־עלעמענט איז באַשטאַנען אין דעם קלאַסישן פּעסל־געוועלב (געמעל 11). דער באַלעמער איז געשטעלט געוואָרן כּמעט אין צענטער ווו די צוויי אַקסן קרייצן זיך, אַ ביסל צו מערבֿ. דער אָרון־קודש אין רענעסאַנס־סטיל איז געווען מאָדעלירט נאָך דעם אָרון־קודש אין דער אַלטער שול אויפֿן קוזמאַרק.

לעמבערג: די ט״ז־שול

אַ צווייטער מקום־קדוש פֿון דעם פּריוואַט־שולעכל־טיפּ איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן פֿון יצחק נאַכמאַנאָוויטש אין 1582 אין לעמבערג (געמעל 12), גלעבויט פֿון דעם איטאַליענישן אַרכיטעקט פּאַאָלאָ ראָמאַנאָ.[30] זי איז כּמעט קוואַדראַטיש (9X10.9 מעטער) און געדעקט מיט אַן איבערגעדעקטן ריפּן־געוועלב. די פּענצ־טער זײַנען אײַנגעפּאַסט הויך אין די לונעטן פֿון דעם געוועלב, און דאָס געוועלב גופֿא זעט זיך ניט אַרויס פֿון דרויסן.

דער קוואַדראַטישער טיפּ איז ווײַזט אויס געווען אַ נײַע זאַך אין דעם סטיל פֿון שטיינערנע שולן. אָבער די לעמבערגער שול איז ניט געווען די ערשטע פֿון דעם מין, און משמעות ניט פּאַאָלאָ ראָמאַנאָ האָט דעם דאָזיקן סטיל אײַנ־געפֿירט. אַזוי ווי אָפֿט בײַ אַזעלכע חידושים, איז אוממיגלעך צו באַשטימען די דאָטע און דאָס אָרט פֿון דער ערשטער קוואַדראַטישער שול. מיר מוזן זיך אין דעם סומך זײַן אויף טראַדיציאָנעלע דאַטעס און פֿראַגמענטאַרישע מאַטעריאַלן.

לובלין: די מהרשל־שול

די גרויסע שול אין לובלין איז אָנגעפֿאַנגען געוואָרן אויפֿן נאָמען פֿון דעם באַרימטן מפֿרש און אָרטיקן ראָש־ישיבֿה ר׳ שלמה לוריא (דער מהרשל). זי איז אויפֿגעבויט געוואָרן אין 1567 אויפֿן סמך פֿון דער פּריווילעגיע פֿון קיניג זיג־מונט אויגוסט אויף אַ פּלאַץ וואָס האָט געהערט צום יידישן דאָקטאָר יצחק מײַ. זי איז איבערגעבויט געוואָרן נאָך אַ שׂרפֿה אין 1656, און נאָך אַ מאָל מיט צוויי הונדערט יאָר שפּעטער, אין 1856.[31]

---

[31] M. Balaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, p. 75; Idem, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, p. 69 sq.

[30] Grotte, *Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen*, p. 36, Tafel 3. M. Balaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów, 1909, fig. 12.

זי רופֿט זיך ט״ז־שול, ווײַל אין איר האָט געדאַוונט דער באַווסטער ר׳ דוד בן שמואל הלוי, דער בעל־הט״ז (= טורי זהב).

[31] M. Balaban, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin, 1919, p. 95; Idem, *Encyclopaedia Judaica*, Berlin, 1934, X, 1164, s. v., "Lublin".

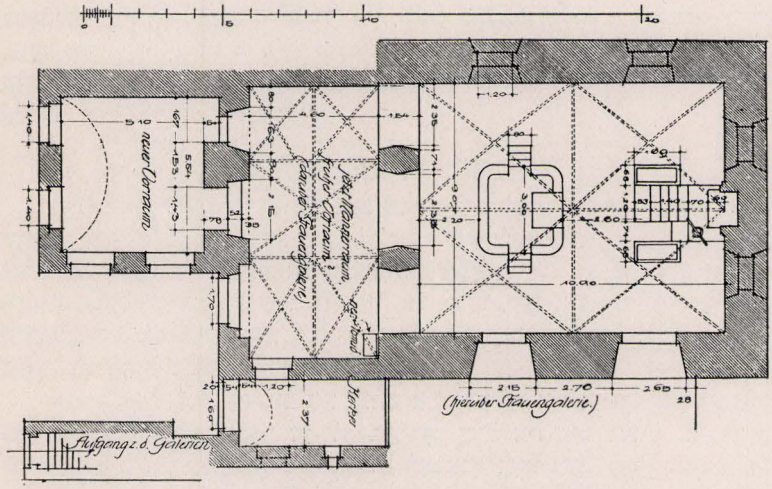

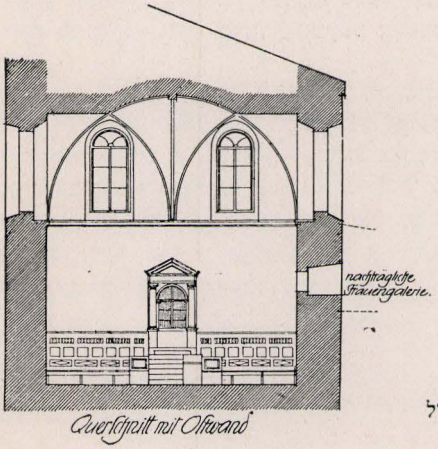

Querschnitt mit Ostwand

געמעל 12

פּלאַן פֿון דער ט״ז־שול
אין לעמבערג

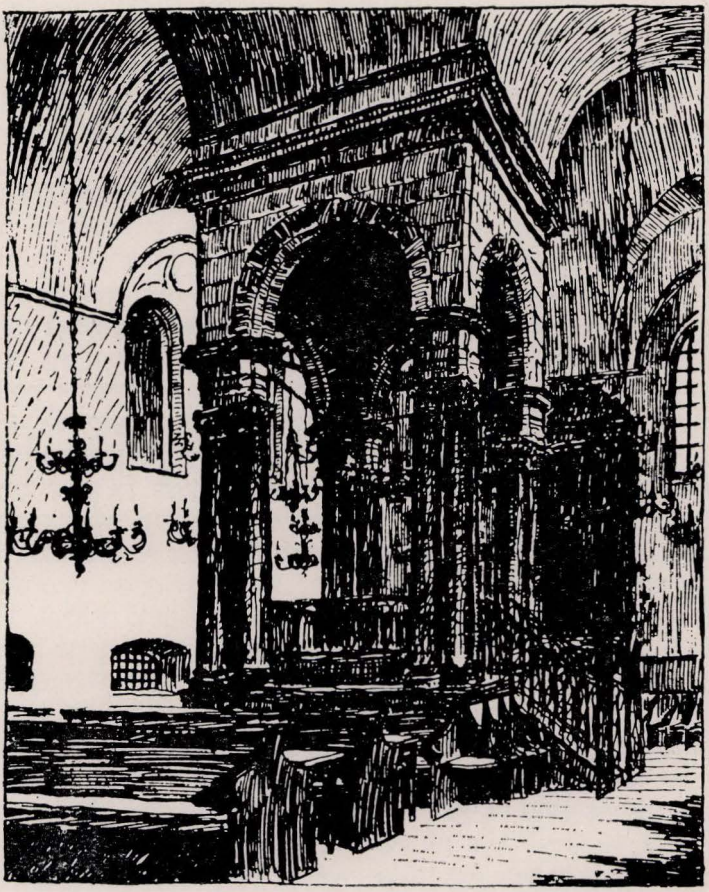

געמעל 13
די מהרשל־שול אין לובלין

לובלין איז אין דעם מהרשלס צייט געווען אַן עיר ואם בישׂראל, די היים פֿון וועד אַרבע אַרצות און פֿון דער באַרימטער ישיבֿה, און אויך עקאָנאָמיש איז די קהילה געווען שטאַרק אײַנגעפֿונדעוועט, — עס פֿלעגן דאָרט פֿאָרקומען די גרויסע ירידן; האָט זיך דער דאָזיקער ווילשטאַנד אָפּגעשפּיגלט אין דער שול. דאָס איז אַ גרויסער בנין וואָס האָט אַרײַנגענומען, זאָגט מען, עטלעכע טויזנט מענטשן.[32] אין פֿאָרעם איז ער קוואַדראַטיש, מיט פֿיר אונטערשפּאַרן, פֿון דרײַ זײַלן יעדערער, נאָענט צום צענטער כדי צו טראָגן דאָס געוועלב. די פֿיר אונטערשפּאַרן זײַנען

[32] יעווריי־סקאַיא ענציקלאָפּעדיא, באַנד x, ז׳ 433, זוכווארט „לובלין".

פֿאַרבונדן דורך קײַלעכדיקע בויגנס, און איבער זיי איז אַ קוואַדראַטיש איבער־
געבויגן, געוועלבט פֿון אינעווייניק. אונטער דעם דאָזיקן באַלדאַכין איז דער באַ־
לעמער, אַ פּלאַטפֿאָרעם וואָס איז אַרײַנגעפּאַסט צווישן די זײַלן. אַרום דעם שטח פֿון
דעם קוואַדראַטישן זאַל גייען אַדורך פֿיר פֿעסל־געוועלבן וואָס גייען פֿאַראַ־על
צו די דרויסנדיקע וועגט און טרעפֿן זיך צוזאַמען אין די ווינקלען. די פֿענצטער
זײַנען אין די לונעטן פֿון די פֿעסל־געוועלבן אויף אַלע פֿיר זײַטן פֿון דער
שול (געמעל 13).

די סטרוקטוראַלע סכעמע פֿון דער מהרשל־שול איז אין האַרמאָניע מיט דעם
ליטורגישן באַגריף פֿון אַ צענטראַלן באַלעמער און ברענגט בולט אַרויס זײַן
חשיבות. אין דער דאָזיקער סכעמע זײַנען די אונטערשפּאַרן אין די פֿיר ווינקלען
פֿון דעם באַלעמער אויפֿגעשטעלט אַזוי אַז דער בעל־קורא שטייט מיטן פּנים
דירעקט צום אָרון־קודש. אין דעם פֿעסל־געוועלבטן זאַל אַרום דעם באַלעמער
— אַ מין אַרקאַדע צום דורכגיין זיך — זײַנען די שטעט פֿון די מתפּללים; זיי
קוקן צום באַלעמער פֿון אַלע זײַטן, אַחוץ דעם שטיקל אָרט אויף מיזרח־זײַט,
וואָס איז פֿאַרנומען דורך דעם אָרון קודש.

דאָס אָרט פֿון דעם באַלעמער אין דער שול האָט אַרויסגערופֿן שטאַרקע
וויכוחים אין דער פֿוילישער רבנישער ליטעראַטור פֿון יענער צײַט. דער רמָא
אין זײַן פּירוש דרכי משה אויף טור אורח חיים האַלט, אַז דאָס אָרט פֿון
דעם באַלעמער דאַרף זײַן אין צענטער, הגם אין דער רמָא־שול, וואָס זײַן פֿאַטער
האָט זי געלאָזט בויען, איז ער ניט פֿונקט אין צענטער, נאָר אַ ביסל מער
מערבֿדיק. אין דער מהרשל־שול איז די צענטראַלע פֿאָזיציע באַשטימט פֿון דעם
אַרכיטעקטוראַלן טיפּ. דער געדעקטער טאַבערנאָקל, אַרומגערינגלט מיט זײַלן,
האָט אָנהויב דער פֿונקציע פֿון אונטערשפּאַרן די געוועלבן אויף די פֿונקציע פֿון
אַרויסהייבן דאָס חשיבות פֿון דעם באַלעמער וואָס אין אים. די סטרוקטור פֿון
דער דאָזיקער שול איז אָן אַ ספֿק באַווירקט געוואָרן פֿון דעם רמָאס שטעלונג
צו דעם אָרט פֿון באַלעמער אין דער שול. דער רמָא איז געשטאַנען אין נאָענטע
לומדישע באַציִונגען מיט דעם מהרשל[33] און איז אויך געווען פֿאַרבונדן מיט
אים דורך מחותנישאַפֿט. דער דאָזיקער פֿאַקט האָט מסתמא גורם געווען צו
דער פֿאַרשפּרייטקייט פֿון דעם טיפּ טאַבערנאָקל־שול אין פּוילן.

ביזאַנטישע טראַדיציע

הגם פֿעסל־געוועלבן זײַנען איבער אַ נײַס געוואָרן פֿאָפּולער אין דער תּקופֿה
פֿון רענעסאַנס, באַאַגענען זיי זיך אָבער אין יענער צײַט אינצײַטיק מיט אַנדערע
סטרוקטוראַלע טיפֿן — פֿאַלבגעוועלבן און קופּאָלן.[34]

---

[33] שמחה אָסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א, זז׳ מ—מא.

[34] אַ גוטע דוגמא פֿון דעם מין קלויסטערס האָבן מיר אין וויטערבאָ, איטאַליע, אין קלויסטער San Francesco e Paolo, געבויט אין 16טן י״ה דורך וויניאָלאַ, פּ״גל:
F. M. Simpson, *A History of Architectural Development*, New York, 1932, p. 121, fig. 87.

אין יענע מדינות, ווו די ביזאַנטישע טראַדיציע איז געווען שטאַרק, האָט דער פֿעסל־געוועלב־טיפּ זיך אויפֿגעהיט פֿון די פֿרי־קע קריסטלעכע צייטן דורך דעם מיטל־עלטער און דער רענעסאַנס־תקופֿה. אין רוסלאַנד, וויסרוסלאַנד און ליטע זיינען פֿעסל־געוועלבן אײַנגעפֿירט געוואָרן צו גלײַך מיט דער קריסט־לעכער אמונה און מען האָט זיי געניצט בײַם בויען צערקווע אייניצייטיק מיט קופּאָלן אָדער פּיראַמידישע דאַמען. פֿאַלבגעוועלבן זיינען דאָרט געווען אַ זעלטנ־קייט. די איטאַליענישע אַרכיטעקטן וואָס זיינען אין דער רענעסאַנס־תקופֿה געווען טעטיק אין רוסלאַנד האָבן זיך צוגעפּאַסט צו די לאָקאַלע טראַדיציעס און האָבן אָנגענומען דעם טיפּ צערקווע מיט פֿעסל־געוועלבן און מיטן קופּאָל; פֿאַלב־געוועלבן האָבן זיי ניט געפֿרווט איינפֿירן.[35]

אין מערב־רוסלאַנד האָט זיך פֿון מיטל־עלטער אָן פֿאַרשפּרייט דער אַזוי גערופֿענער נאָווגאָראָדער טיפּ צערקוע־אַרכיטעקטור — אַ פּשוטער קובישער בנין מיט בלויז אײַן צענטראַלן קופּאָל, אָנגעשפּאַרט אויף פֿיר סלופּעס און אַכט פֿעסל־געוועלבן איבער די אַרומיקע אַכט אײַנטיילן.[36]

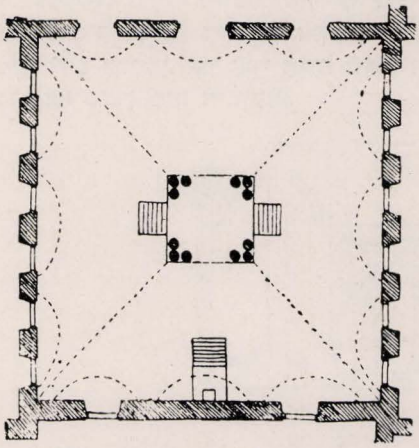

געמעל 14
גרונטפּלאַן פֿון דער מהרשל־שול

משמעות דער טיפּ האָט געדינט ווי אַ מאָדעל פֿאַר דעם בויער פֿון דער מהרשל־שול. ער האָט אָנגענומען דעם קוואַדראַטישן פּלאַן און די פֿיר אונטער־שפּאַרן, אָבער ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון אַ צענטראַלן קופּאָל איבער די גע־וועלבן און אָנשטאָט דעם האָט ער אײַנגעפֿירט אַ קליינעם און נידעריקן באַל־דאַכין (געמעל 14). די שינויים זיינען געמאַכט געוואָרן כדי יוצא צו זיין פֿאַר דעם געזעץ וואָס האָט באַגרענעצט די הייך פֿון די שולן אין לאַנד.[37]

---

[35] אַן איבערבליק איבער דער רוסישער אַרכיטעקטור גיט:
David Roden Buxton, *Russian Mediaeval Architecture,* Cambridge, 1934.

[36] וועגן מיטל־עלטערישער צערקוע־אַרכיטעקטור אין ווייסרוסלאַנד פֿ״גל:
Мікола Шчакаціхін, *Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва,* Менск, 1928, I, p. 12 sq. (אינסטיטוט פֿאַר ווייסרוסישער קולטור, הומאַניסטישע סעקציע.)

[37] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku,* 1909, pp. 52,

דער בויער האָט אַקצעפטירט די פּעסל־געוועלבן, אָבער ער האָט אויף אַן אַנדער אופֿן אַראַנזשירט די פּעסלעך, און דאָס איז גראָד זייער וויכטיק. די אַכט אײַנטיילן אין צערקווע פֿלעגן געמאַכט ווערן דורך פֿאַרבינדן די סלופּעס מיט די וועגט דורך בויגנס און דורך פֿאַרמויערן מיט אַ וואַנט דאָס אָרט איבער די בויגנס. אַזוי אַרום פֿלעגט זיך באַקומען אַ סכעמע מעשׂה צלם. מען קען זיך אַנשטויסן אַז דער בויער פֿון דער שול האָט געוואָלט אויסמײַדן די שתי־וערבֿדיקע פֿאַרעם.

אָחוץ דעם איז אפֿשר געווען נאָך אַ סיבה פֿאַר די שינויים וואָס ער האָט אַרײַנגעבראַכט. אין שול זײַנען ניט געווען קיין מאַסיווע סלופּעס פֿאַרבונדן מיט די וועגט וואָס האָבן אַזוי אַרום צעשניטן דעם זאַל. אין צערקווע איז אַזאַ מין איבערטיילונג געווען דיקטירט פֿון ליטורגישע באַדערפֿענישן — צו שאַפֿן אַ מחיצה צווישן דעם קלעַרוס און דעם פֿראָסטן עולם; דערויף איז פֿאַראַן דער איקאָנאָסטאַס וואָס האָט געווינטלעך אָפּגעטיילט דעם צענטראַלן טייל וואָס איז אײַנגעשלאָסן פֿון די סלופּעס. אין דער שול, פֿאַרשטייט זיך, זײַנען אַזעלכע מחיצות ניט נייטיק געווען. די זײַלן אין דער לובלינער שול זײַנען פֿאַרבונדן איינער מיט דעם צווייטן, און אַזוי אַרום שאַפֿן זיי דעם טאַבערנאַקל, אָבער זיי זײַנען ניט פֿאַרבונדן מיט די וועגט.

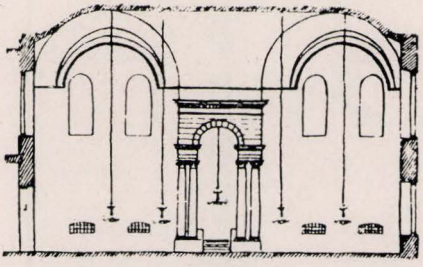

געמעל 15
שניט פֿון דער מהרשל־שול

אָבער פּעסל־געוועלבן קאָנען זיך ניט אָנשפּאַרן, אַזוי ווי פֿאַלבגעוועלבן, אויף פֿיר פּונקטן; זיי מוזן האָבן אַ מאַסיוון וואַנט־אונטערשפּאַר. הייסט עס די פּעסל־געוועלבן אין דער שול האָבן ניט געקאָנט אײַנגעטיילט ווערן אין אַכט אײַנטיילן, ווײַל זיי האָבן ניט געהאַט קיין צווישנדיקן אָנשפּאַר. בזה האופֿן האָט זיך באַקומען אַ פּעסל־געוועלב וואָס האָט זיך געציגן אַרום דעם גאַנצן זאַל. צווישן די דרויסנדיקע וועגט און דעם טאַבערנאַקל און פֿאַראַלע צו די דרויסנדיקע וועגט (געמעל 15).

53, 54; Idem, *Zabytki* . . ., p. 45 sq.; M. Berson, *Dyplomataryusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce, 1388—1782,* Warszawa, 1910;

Р. Бернштейнъ-Вишницеръ, «Искусство у евреевъ въ ПольшѢ и на ЛитвѢ», *Исторія евреевъ въ Россіи,* Москва, изд. Міръ, 1914, I, 401 sq.

פּרעמיסלע

דעם זעלבן טיפּ סטרוקטור געפֿינען מיר אין דער שול אין פּרעמיסלע, וואָס לויט שאַרן שטאַמט זי פֿון 1592.[38] זי באַשטייט פֿון אַ קוואַדראַטישן זאַל מיט אַ טאַבערנאַקל און אַ באַלדאַכין איבער אים אין צענטער, און פֿעסל־געוועלבן אַרום דעם טאַבערנאַקל (געמעל 16). די פֿענצטער געפֿינען זיך אין די לונעטן וואָס זײַנען אין די געוועלבן. אַנשטאָט די דינע געהויפֿנטע זײַלן, ווי מיר געפֿינען זיי אין לובלין, זענען מיר דאָ מאַסיווע פֿעסטע זײַלן, און מען האָט דאָס געפֿיל, אַז די דאָזיקע זײַלן זײַנען פֿון אַ פֿרייַקערן פּעריאָד אייַדער די זײַלן פֿון דער מהרשל־שול. וויַזט אויס, אַז די דינערע זײַלן אין לובלין זײַנען פֿון אַ שפּעטערער צייַט, אפֿשר פֿון נאָכן איבערבויען אין 1656. מסתּמא האָט די מהרשל־שול פֿריִער געהאַט אונטערשפּאַרן פֿון דעם מין וואָס מיר געפֿינען אין פּרעמיסלע, וואָרעם זי איז געווען אַ היפּשער בנין.

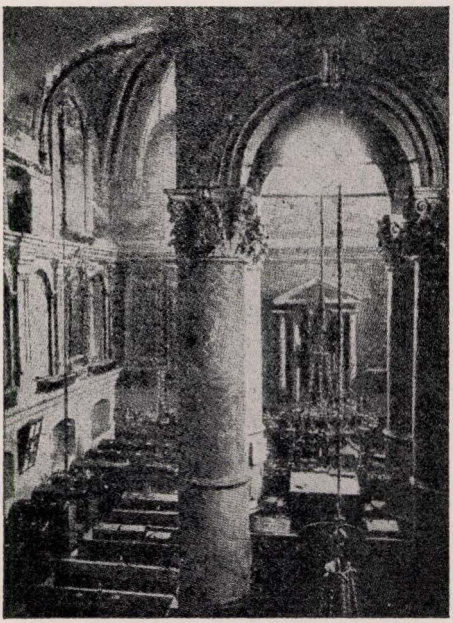

געמעל 16
די שול אין פּרעמיסלע

אַ נייַס אין דער פּרעמיסלער שול זײַנען די בלינדע אַרקאַדעס אינעווייניק אונטערן ליכטגאָרן און איבער די קליינע פֿענצטערלעך פֿון דעם אונטערשטן גאָרן, וואָס זײַנען אַרויסגעגאַנגען אויף דער דערבייַקער עזרת־נשים. די דאָזיקע טריפֿאָריומדיקע אַרקאַדעס האָבן געזאָלט „מאַכן באַריידעוודיק" דעם גרויסן לייַדיקן שטח וואָנט צווישן די צוויי פֿענצטער־זאָנעס. דער אייבערשטער געזימס פֿון די

[38] M. Schorr, *Żydzi w Przemyślu*, 1903, p. 13; Bałaban, *Zabytki . . .*, p. 51.

בלינדע אַרקאַדעס רינגלט אַרום די גאַנצע שול אַרײַנגענעמענדיק אויך די מיזרח־וואַנט. די דאָזיקע אַרקאַדעס מיט קלאַסישן געראָם זײַנען מסתּמא אײַנגעפֿירט געווארן פֿון לאָמבאַרדער אַרכיטעקטן.[39] מיר געפֿינען זיי אין אַ צאָל שולן: לויצק (1628), לעמבערגער פֿערשטאָט (1632),[40] זשאָלקווע (1692),[41] לאָנצוט[42] און ריישער נײַשטאָט.[43]

לויצק

אין 18טן י״ה באַווײַזט זיך די טענדענץ אויסצוזיכן אַ ביסל דעם טאַבערנאַקל אײַנגענאַקל. אין דער לויצקער שול[44] איז דאָס איבערגעבליבן פֿון טאַבערנאַקל אײַנגעטיילט אין צוויי רייען, און די אײַבערשטע רײַ איז אײַנגעטיילט אין אַכט פֿאַנעלן. אין די דאָזיקע פֿאַנעלן איז אילוסטרירט דער זאָץ פֿון פֿרקי־אָבות ה, 24, אַז אַ מענטש זאָל זײַן באַהאַרצט ווי אַ לייב צו טאָן דעם רצון פֿון דעם בורא. מיר זעען דאָרט די דאָזיקע פֿיר חיות אין פֿאַרשיידענע קאָמבינאַציעס.

לאָנצוט, סטריקעוו

פֿאַר איינס מיט דער טענדענץ אויסצוזיכן דעם טאַבערנאַקל זעען מיר אויך שטרעבונגען אַרײַנצובאַקומען מער ליכט אין די שולן. די פֿענצטער וואָס זײַנען געווען אַרײַנגעשטעלט אין די לונעטן אין דער הייך האָבן ניט געגעבן גענוג ליכט. די פֿעסל־געוועלבן האָבן עפּעס אָנגעוואַרפֿן אַ מרה־שחורה. אין דער לאָנצוטער שול זעען מיר אַ נײַס. די פֿיר פֿעסל־געוועלבן זײַנען פֿאַרשמעלערט געוואָרן ביז פֿיר פֿעסל־בויגנס, מער ניט ווי די ברייט פֿון דעם טאַבערנאַקל, און די ווינקל־קוואַדראַטן זײַנען געדעקט מיט פֿאַלבגעוועלבן (געמעל 17). די דאָזיקע סטרוקטור האָט מיגלעך געמאַכט גרעסערע פֿענצטער אין די ווינקל־אײַנטיילן.

---

[39] בלינדע אַרקאַדעס זײַנען אונדז אויך באַקאַנט פֿון די רוסישע צערקוועס, דאָרט האָבן זיי אָבער אויפֿגעהיט זייער טראַדיציאָנעלן ראָמאַנעסקן כאַראַקטער.

[40] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy* . . ., p. 219; Grotte, *Deutsche* . . ., V.

[41] Grotte, *Ibid.*, VI.

[42] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, ed. I. Schipper, A. Tartakower, A. Haftka, Warszawa, s. a.

דאָס בילד אויף ז׳ 100, לויט אַ צייכענונג פֿון זיגמונט פֿאָגל, פֿון אַנהייב 19טן י״ה איז אין דעם גראָפֿישן אָפּטייל פֿון דעם וואַרשעווער אוניווערסיטעט. דאָס בילד וויזט די לאָנצוטער שול פֿון אינעווייניק. דאָס זעלבע בילד וועט רעפּראָדוצירט אין באַלאַבאַנס . . . *Zabytki*, געמעל 41, ווי די שול אין זשאָלקווע. היות אָבער ווי דאָס בילד שטימט ניט מיט דעם פּלאַן און דעם טייל פֿון דער זשאָלקווער שול וואָס איז רעפּראָדוצירט געוואָרן בײַ גראָטע (דאָרט, געמעל 6), מוזן מיר אָננעמען, אַז באַלאַבאַנס בילד איז ניט ריכטיק באַצייכנט.

[43] Grotte, *Ibid.*, VIII.

[44] M. Bałaban, *Zabytki* . . ., p. 51.

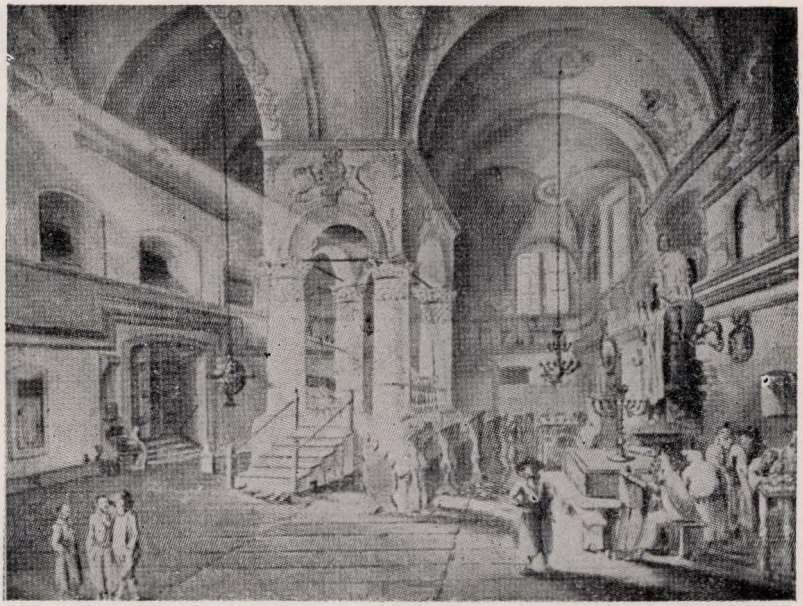

גרעמל 17
די שול אין לאַנצוט

אַן ענלעכע אַנטוויקלונג זעען מיר אויך אין סטריקעוו.[45]

אין אַ ווייטערדיקער פֿאַזע פֿון דער דאָזיקער טענדענץ האָט מען מוותר געווען אַפֿילו אויף די פֿעסל־בויגנס און אויף זייער אָרט איינגעפֿירט פֿאַלב־געוועלבן. דאָס האָט געפֿירט דערצו, אַז די ווערטיקאַלע פֿלאַכן פֿון דעם טאַבער־נאַקל זיינען פֿאַרגרעסערט געוואָרן און מען האָט אין זיי איינגעפֿאַסט פֿענצטער. טאַבערנאַקלען, אין וועלכע עס זיינען איינגעפֿאַסט געוואָרן פֿענצטער, געפֿינען מיר אין פּשעוואָרסק[46] (געמעל 18), אַפּט,[47] פּינסק (1641, געמעל 19), סלאָנים (1642, געמעל 20), נאָוואַרעדאָק (1648, געמעל 21), מאַטשעוו (1781, געמעל 22)[48] און אַנדערע שולן. טייל מאָל געפֿינען מיר אַנשטאָט די פֿאַלבגעוועלבן יאַרמלקעס, ווי אַ שטייגער אין דער שול אין ריישער אַלטשטאָט.

אַזוי האָבן די שולן־בויערס אַנגעהויבן מיט אַ המשכדיקן פֿעסל־געוועלב און בהדרגהדיק אַנטוויקלט אַ סיסטעם פֿון אַכט פֿאַלבגעוועלבן, אַראַנזשירט אַרום

---

[45] P. Jukoff-Skopau, "Architektonischer Atlas von Polen", *Beiträge zur polnischen Landeskunde,* Berlin, 1921, fig. 196.

[46] Grotte, *Ibid.,* fig. 2.

[47] M. Bałaban, *Die Judenstadt von Lublin,* fig. 36.

[48] S. Zajczyk, "Architektura barokowych bóżnic murowanych w Polsce", *Biuletyn Naukowy,* Warszawa, 1932, I.IX, Nr. 1.

דעם קלײנעם קופּאָל פֿון דעם באַלדאַכין, וואָס ער גופֿא איז טייל מאָל פֿאַלב־געוועלבט.

געמעל 18 (לינקס)
דער טאַבערנאַקל פֿון דער שול אין פּשעווואָרסק

געמעל 19 (אונטן)
שניט פֿון דער שול אין פּינסק

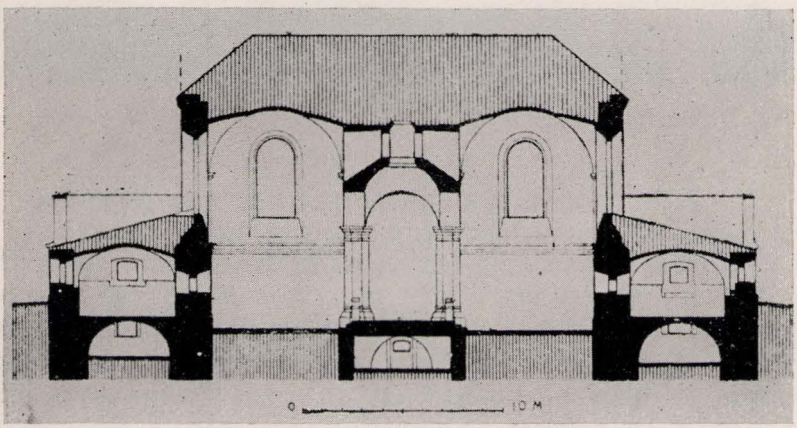

די טענדענץ אויסצוציִען דעם טאַבערנאַקל און אײַנצופֿאַסן אין אים פֿענצטער וויזט אָן אויף אַ נײַער שטעלונג אין דער אַרכיטעקטור, וואָס זי איז טיפּיש פֿאַרן 18טן י״ה מיט זײַן נטיה צו מער ליכט און אָרט. אין דעם פּרט האָט מען געהאַט דאָס געפֿיל, אַז דער מאַסיוועך קובישער טאַבערנאַקל איז אָלירט גיכער אײדער ער הייבט אַרויס דעם באַלעמער. האָט מען אין טייל שולן בכלל אויפֿגעגעבן דעם טאַבערנאַקל און דעם שטח פֿון געוועלב אײַנגעטיילט אין בערך גלײַכע אײַנטיילן. אויף אַזאַ אופֿן האָט מען באַדאַרפֿט אַוועקנעמען פֿון מיטן זאָל די פֿיר אונטערשפֿאַרן פֿון די געוועלבן. דער פּועל־יוצא פֿון די דאָזיקע שינויים איז געווען אַ זאָל וואָס איז אויסגעקומען וועלטלעך אין זײַן כאַראַקטער, מיט פֿיר זײַלן אַדער סלופּעס אַזוי אַראַנזשירט, אַז דער געוועלבטער

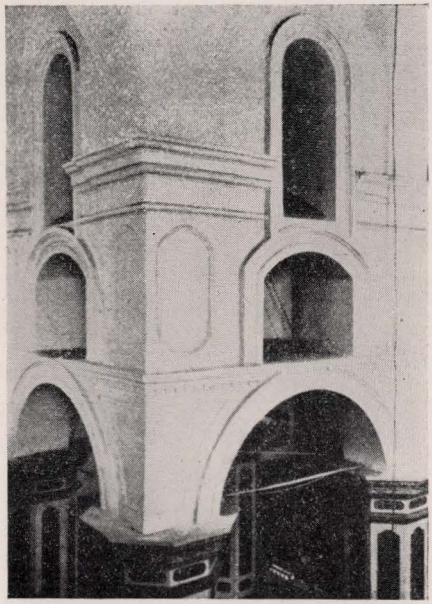

געמעל 20
דער טאַבערנאַקל פֿון דער שול אין סלאָנים

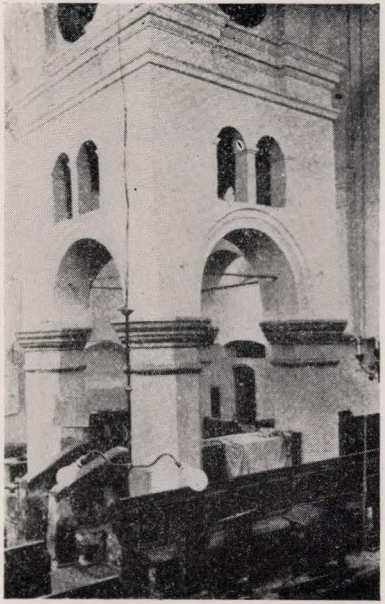

געמעל 21
דער טאַבערנאַקל פֿון דער שול
אין נאָוואַרעדאָק

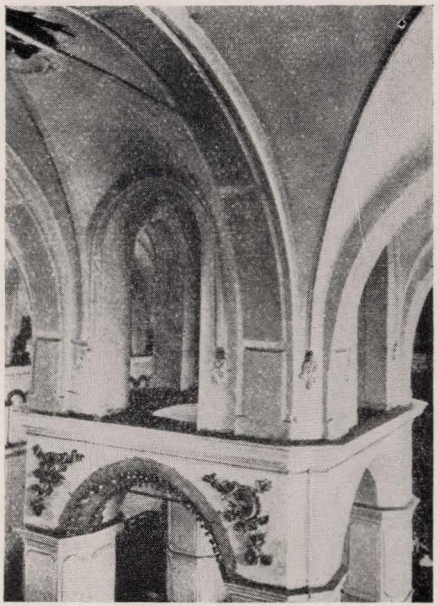

געמעל 22
דער טאַבערנאַקל פֿון דער שול אין מאַטשעוו

שטח האָט אויסגעזען צו זײַן אײַנגעטיילט אין נײַן רעגולערע אײַנטיילן, און די געוועלבן זײַנען געווען דירעקט אויף די אונטערשפּאַרן. דעם דאָזיקן טיפּ גע־פֿינען מיר אין דער אַלטער שול אין ווילנע (1630),[49] אין לובלינער בית־המדרש (1631),[50] אין דער שול אויף לעמבערגער פּערשטאָט (1632),[51] אין זשאָלקווע (1692), אין צוזמער[52] און אין אַנדערע ערטער. אין די דאָזיקע שולן ווערט דער באַ־לעמער צוריק אַ פּרײַ שטייענדיקע סטרוקטור.

הילצערנע שולן

די אַנטוויקלונג פֿון דעם פּעסל־געוועלבטן טיפּ צום פּאַלבגעוועלבטן האָט אַ ספּעציעלע חשיבֿות פֿון שטאַנדפּונקט פֿון טעכניק. פּאַר פּאַלבגעוועלבן קאָן מען זיך נאָר באַנוצן מיט שטיין, בעת ווען פּאַר פּעסל־געוועלבן קאָן מען אַלץ אויספּירן אין האָלץ. זײַנען טאַקע די פּעסל־געוועלבן דער בולטסטער שטריך אין די רוסישע הילצערנע צערקווען. ווײַטער איז פּאַראַן אַ נאָענטע שײַכות צווישן די פּעסל־געוועלבטע און הילצערנע שולן. הגם עס איז שווער צו זאָגן מיט באַשטימ־קייט, וועלכער טיפּ ס׳האָט משפּיע געווען אויף וועלכן, וואָרעם די עלטסטע הילצערנע שולן וואָס האָבן זיך אויפֿגעהיט זײַנען פֿון 17טן י״ה, איז אָבער בלי שום ספֿק פּאַראַן אַ גרויסע ענלעכקייט פֿון אידעע אין ביידע טיפֿן שולן. פֿונקט ווי אין דער שטיינענער שול, האָבן מיר אין דער הילצערנער שול דעם קוואַדראַטישן פּלאַן, אַן אינעווייניקסטן קופּאָל אָדער פּיראַמידישן דאַם וואָס שטימט מיטן באַלדאַכין און אַ האַלבפּעסל וואָס ציט זיך אַרום די פּיר וועגט. אַ קלאָרע השפּעה פֿון דער שטיינענער שול אויף דער הילצערנער איז צו זען אין די שולן אין וואַלפּ (געמעל 23), זעלווע און יורבעריק, אַלע אין דער ליטע, ווו דער אינעווייניקסטער דאַם איז אָנגעשפּאַרט אויף פּיר הילצערנע זײַלן. די דאָזיקע זײַלן זײַנען אין פּלוג אין גאַנצן איבעריק, וואָרעם דער הילצערנער דאַם וואָס הענגט אַראָפּ פֿון באַלקן פֿון דאַך באַדאַרף ניט קיין אונטערשפּאַר צוליב זײַן לײַכטקייט. די זײַלן זײַנען על־כּן בלויז אַ ריין מעכאַנישע איבערבליבעכץ פֿון דער שטיינענער שול, ווו זיי זײַנען יאָ נייטיק געווען.

אין זײַן אַרבעט וועגן דער שול־אַרכיטעקטור[53] שטעלט זיך גראָטע אָפּ אויף דער פֿראָגע פֿון דער טאַבערנאַקל־שול און די באַציונגען צווישן די פּעסל־געוועלבן און די פּאַלבגעוועלבן. ער קומט צו דער מסקנא, אַז דער פּעסל־גע־וועלבטער טיפּ שטאַמט פֿון דעם פּאַלבגעוועלבטן. בעת ער האָט אָפּגעדרוקט

---

[49] Israel Cohen, *Vilna* (דאָס בילד אַנטקעגן ז׳ 107).

[50] M. Balaban, *Die Judenstadt von Lublin*, fig. 35, 36.

[51] Grotte, *Deutsche* . . .,V.

[52] D. Kandel, "Starożytne bóżnice w Polsce, 1: Bóżnica w Sandomierzu", *Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce*, I, 1, Warszawa, 1912, fig. 1, 2.
דער גרונטפּלאַן און די פּאַטאָגראַפֿיעס פֿון דער שול פֿון אינעווייניק זײַנען פֿון מאַטעריאַלן בערסאָנס קאָלעקציע.

[53] Grotte, *Deutsche* . . ., p. 44.

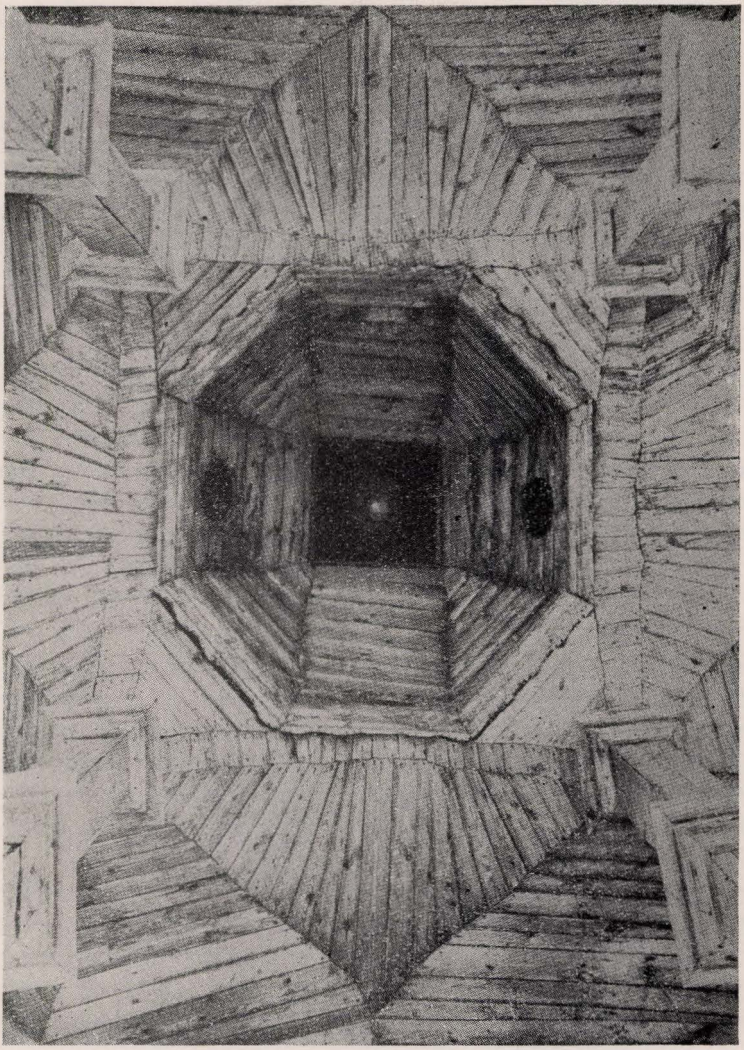

געמעל 23

הילצערנער דאַם פֿון דער שול אין וואַלפּ

זײַן בוך אין 1915 איז דער פּעסל־געוועלבטער טיפּ געווען באַקאַנט בלויז פֿון צווויי מוסטערן, די קליינע שולן אין ריישער נײַשטאָט און אין פּשעוואָרסק. די איבערגאַנג־שטריכן אין דער פּשעוואָרסקער שול האָט ער ניט באַמערקט, און ער האָט משער געווען, אַז בײַדע שולן רעפּרעזענטירן אַ דעגענערירטע פֿאָרם פֿאַלבגעוועלבטן טיפּ. באַלאַבאַנס אַרבעטן וואָס ברענגען רעפֿראָדוקציעס פֿון דער מהרשל־שול און דער לאַנצוטער שול זײַנען אַרויס ערשט אַ סך שפּעטער, דעסט גלײַכן אויך זײַטשיקס וויכטיקע אויספֿאָרשונג וואָס גיט זיך אָפּ מיט דער פֿראַגע פֿון דעם טאַבערנאַקל אין דער שול. זײַטשיק קומט צום אויספֿיר, אַז די שול מיט אַ טאַבערנאַקל איז געקומען פֿריִער פֿאַר דער שול אָן דעם טאַבערנאַקל.[54] העלען ראָזענאָו, שרײַבנדיק אויף דער טעמע, האָט אין גאַנצן אָנגענומען גראָטעס קוק.[55]

מיזרח־אייראָפּעִישע השפּעות

איך בין נוטה אָנצונעמען, אַז דאָס פּעסל־געוועלב איז געווען די היימישע טראַדיציע אין מיזרח־אייראָפּע און אַז עס איז בהדרגה אַרויסגעשטופּט געוואָרן דורך די פֿאַלבגעוועלבן וואָס די איטאַליענישע בויערס האָבן אײַנגעפֿירט. מײַן אויספֿיר איז ניט געבויט בלויז אויף כראָנאָלאָגישע ראַיות; די מאַטעריאַלן וואָס מיר האָבן זײַנען צו פֿראַגמענטאַריש און צוליב שׂרפֿות און אַנדערע היזקות האָט מען די שולן אָפֿט איבערגעבויט, אַזוי אַז דאָס וואָס מען געפֿונען אין אונדזער צײַט איז ניט אין גאַנצן פֿאַרלאָזלעך. אַ גוטער דערוויז איז אָבער דער אַלגעמיינער קולטורעלער און פּאָליטישער הינטערגרונט.

פֿון 16טן י״ה אָן האָבן די מיזרחדיקע און צפֿונדיקע פֿראָווינצן פֿון פּוילן אָנגעהויבן פֿאַרנעמען דעם אויבנאָן אין בויען שטיינענע שולן. די דאָזיקע פֿראָווינצן זײַנען געווען אויסגעשטעלט אויף רוסישע קולטורעלע און קינסטלערישע השפּעות וואָס האָבן אויסגעשטראַלט פֿון די צענטערס אין טשערניגאָוו, סמאָלענסק, וויטעבסק, פּאָלאָצק און פּסקאָוו.[56] די השפּעות זײַנען ווײַטער געשטאַרקט געוואָרן דורך דער פּוילישער פּאָליטיק וואָס איז געווען פֿאַראינטערעסירט אין צונויפֿברענגען וואָס נעענטער פּוילן און ליטע נאָך דעם ווי זיי זײַנען דינאַסטיש פֿאַרבונדן געוואָרן אין 1386. די „לובלינער אוניע״ פֿון 1569 האָט זיך באַמיט צונויפֿצושמעלצן וואָס פֿעסטער די פֿריִער גאָנץ לויז פֿאַרבונדענע צוויי מדינות. די פּאָליטישע שטרעמונגען האָבן געהאַט זייערע פֿאַראַלעלן אין די קולטורעלע צווישנבאַציִונגען פֿון יידן מיט דער אַרומיקער וועלט. די קובישע, פֿעסל־געוועלבטע שול מיט איר צענטראַלן באַלדאַכין איז אויפֿגעקומען ווי אַ פֿאַר־קלענערטע, פֿאַראײַנפֿאַכטע און געביטענע ווערסיע פֿון טיפּ נאָווגאָראָדער צערקווע פֿון ביזאַנטישן שניט.

---

[54] די פֿראַגע פֿון פּעסל־געוועלבן אָדער פֿאַלבגעוועלבן לאָזט ער אומבאַרירט.

[55] Helen Rosenau, "The Synagogue and Protestant Church", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, IV, London, p. 83.

[56] שטשאַקאַציקין, דצ״ו, זז׳ 12 א״וו.

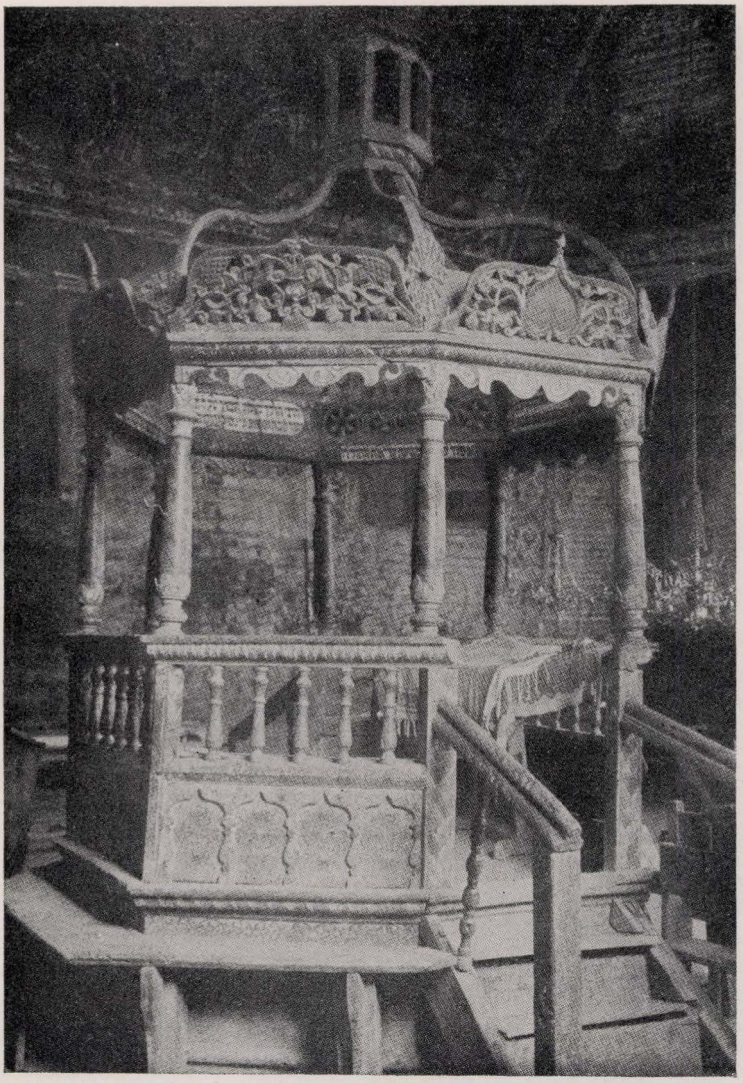

געמעל 24

דער באַלעמער פֿון דער שול אין גוואָדזשיץ

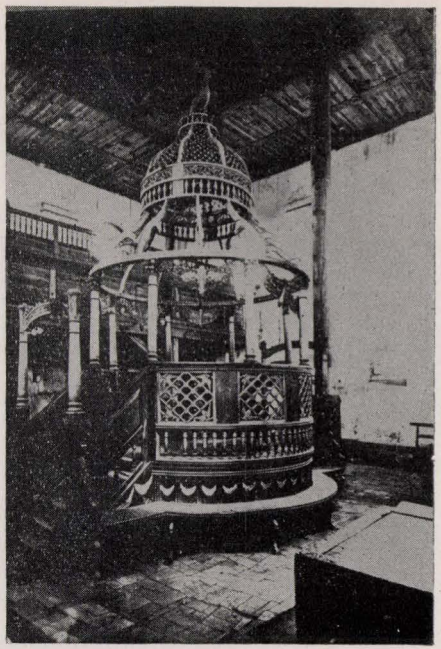

געמעל 25 (אויבן)
דער באַלעמער פֿון דער שול אין זעלווע

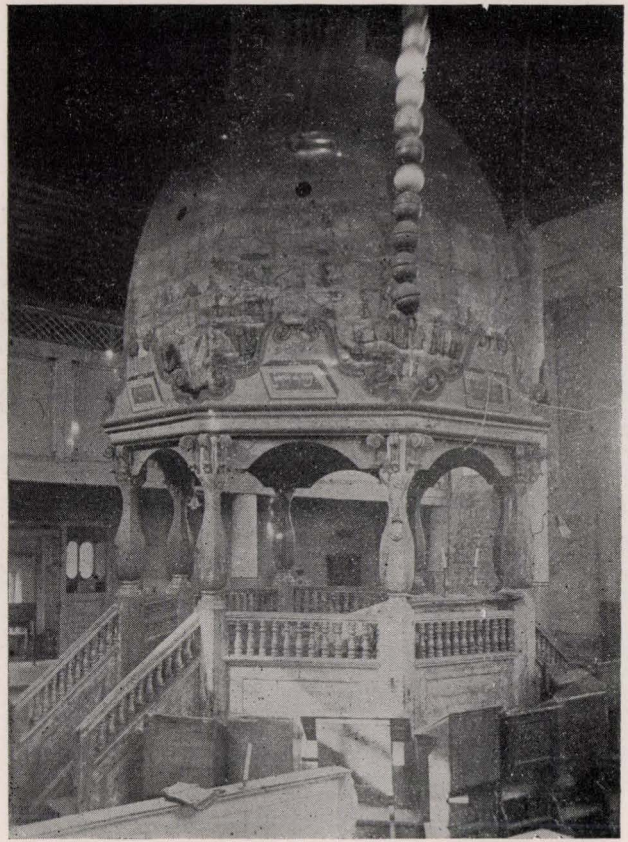

געמעל 26 (לינקס)
דער באַלעמער פֿון דער שול אין יורבעריק

געמעל 27

דער באַלעמער פֿון דער שול אין סודאַרג

נאָך דעם ווי מען זאָגט זיך אָפּ פֿון טאַבערנאַקל, בלײַבט דער באַלעמער ווי פֿרײַער אַ פֿרײַ שטייענדיקע איינאַרדענונג. ווי אַזוי דער באַלעמער האָט אויס־געזען אין דער גאָטישער שול ווייסן מיר פֿון דער אייניציקער דוגמא וואָס איז פֿאַרבליבן אין דער אַלטנײַשול אין פּראָג. ער איז אַ קאַסטנדיק געבויט פֿון שמידאײַזן, וואָס חזרט איבער אין מיניאַטור דעם לענגלעכן פּלאַן פֿון דער שול. אָבער מיט דעם אויפֿקום פֿון דער קוואַדראַטישער שול בעת דעם רענע־סאַנס פֿאָסט זיך דער באַלעמער צו צו דער שול — ער ווערט קוואַדראַטיש אַדער פֿיל־עקיק.

אין 17טן י״ה, ווען מען האָט געדאַרפֿט אויפֿבויען אַ נײַעם באַלעמער אין דער גרויסער שול אויפֿן קוזמאַרק, האָבן אַ פּנים די גבאים פֿון דער שול געהאַט אַ געפֿיל, אַז דער לענגלעכער באַלעמער איז אַלטפֿרענקיש. זיי האָבן אָנ־געזומען אַ צוועלפֿקאַנטיקע פּלאַטפֿאָרעם מיט אַ הויכן פֿאַרצוים און אַן אָזשו־רענעם איבערדעק — דעם סאָרט באַלעמער וואָס מיר קענען, אין האַלץ, פֿון די הילצערנע שולן. אַ פּנים זייער מוסטער איז טאַקע געווען אָזאַ מין הילצערנער באַלעמער, אָבער זיי האָבן אים געמאַכט פֿון אַ מער פּערמאַנענטן מאַטעריאַל — פֿון שמידאײַזן, און אויך באַפֿאַרבט און באַגילט. דער דאָזיקער באַלעמער איז געקאָפּירט געוואָרן אין 1644 אין דער יצחק־שול אין קראָקע,[57] מן הסתם ניט קיין סך שפּעטער נאָך דעם ווי דער אָריגינאַל איז געבויט געוואָרן.

קיין איינער פֿון דער היפּשער צאָל באַלעמערס וואָס מיר קענען פֿון די פֿאָטאָגראַפֿיעס איז ניט עלטער פֿון 17טן י״ה, און דאָס רובֿ פֿון זיי איז פֿון 18טן און 19טן י״ה. זיי זײַנען געווײַנטלעך באַצירט מיט שניצערײַען און מאָ־לערײַען און באַדעקט מיט באָראָקע אויבערדעקן און קופּאָלן וואָס זאָגן עדות אויף דער פֿילזײַטיקייט פֿון דער יידישער פֿאָלקסקונסט. פֿון זיי וועלן מיר ספּע־ציעל דערמאָנען די באַלעמערס פֿון גוואָדזשיץ (געמעל 24), זעלווע (געמעל 25), יורבעריק (געמעל 26), סודאַרג (געמעל 27).

צוריק אויף מערב

איצט הייבט זיך אָן דער וועג אויף צוריק: דער פֿרײַ שטייענדיקער גע־דעקטער באַלעמער און דער טאַבערנאַקל־באַלעמער האָבן געהאַט אַ פֿאַרמאַטיוועט ווירקונג אין מיטל־אייראָפּע.

זינט די גזרות ת״ח איז פּוילן שוין ניט געווען מער קיין מקום־מיקלט פֿאַר יידן פֿון אַנדערע מדינות. לְהיפוך, מען האָט זיך געגעבן אַ לאָז פֿון דאָרט צוריק אויף מערב. הגם די דאָזיקע איבערוואַנדערונג איז ניט געווען זייער גרויס אין צאָלן, האָט זי אָבער פֿאָרט געלאָזן אירע סימנים אין דער יידישער קולטור־געשיכטע. אויך אין דער שולן־אַרכיטעקטור האָט זיך די דאָזיקע השפּעה גע־לאָזט פֿילן. דער טאַבערנאַקל־סטיל וועלכער איז, ווי מיר האָבן אויבן געזען, געווען שטאַרק אָנגענומען אין מיזרח־איראָפּע, באַווײַזט זיך אין מיטל־איראָפּע, אין דער שול אין ניקאָלסבורג. די שול איז געבויט געוואָרן אין 1550, לויט דער אינ־

[57] Grotte, *Deutsche* . . ., p. 64, fig. 1.

געמעל 28
די שול אין ניקאָלסבורג

פֿאַרמאַציע וואָס מיר האָבן הײַנט צו טאָג, און איבערגעבויט געוואָרן אין 1723. אַזוי ווי זי איז בלויז 10x11.5 מעטער, האָט מען ניט באַדאַרפֿט די פֿיר אונטערשפּאַרן; זײַנען די פֿיר זײַלן צוזאַמענגערוקט געוואָרן זייער נאָענט אינאיינעם צום אַנדערן. די אַרומגערינגלטע פֿלאַטפֿאָרעם איז ווייניקער ווי איין קוואַדראַט־מעטער אין שטח.[58] עס ווײַזט אויס, אַז די דאָזיקע אײַנאַרדענונג מיט די פֿיר זײַלן איז ערשט געקומען שפּעטער ווי אַ נאָכגעדאַנק, אפֿשר אונטער דער השפּעה פֿון אַ פּויליש רב. דער באַדאַכין איז פֿאַלבגעוועלבט, די ווינקל־אײַנטיילן זײַנען דורכגעצויגן מיט פּענדענטיוו־קופּאָלן, די זײַטן־אײַנטיילן — מיט פֿעסל־גיבלען (געמעל 28). די שול אין ריישער אַלטשטאָט פֿאַרמאָגט אַן ענלעכע גיבלען־סיסטעם,[59] אָבער די קופּאָלן אין ניקאָלסבורג זײַנען אויסגעאַרבעט געוואָרן מיט מער טעכנישער קונציקייט. אין דעם שכנותדיקן שטעטל גאָסטל (Kostel), אין מערן, געפֿינט זיך אויך אַ שול מיט אַ טאָבערנאַקל־באַלעמער (געמעל 29), וואָס איז געבויט געוואָרן אין 1620 און איבערגעבויט געוואָרן אין 1820.[60]

די דאָזיקע השפּעה האָט זיך פֿאַרשפּרייט אויף דרום. אויף ווי וויַט דער טאָבערנאַקל־באַלעמער איז פֿאַרבונדן מיט טראַדיציע קאָנען מיר זען פֿון דער שול אין מאָרמאָש־סיגעט. די דאָזיקע שול איז ניט געוועלבט און האָט אַ הילצערנעם סופֿיט. דאַרף ער, על־פֿן, קיין אונטערשפּאַר ניט. אָבער אַזוי ווי מען האָט זיך קיין שול אָן אונטערשפּאַרן כּמעט ניט געקאָנט פֿאָרשטעלן, זענען מיר טאָקע אין דער מאָרמאָש־סיגעטער שול אַ געמויערטן טאָבערנאַקל וואָס דערגרייכט ביז די הילצערנע באַלקנס פֿון סופֿיט (געמעל 30).[61]

ווײַטער צו מערב זענען מיר די דאָזיקע השפּעה אין העסן, אין דער שול אין ראָטענבורג (Rothenburg an der Fulda). דאָס איז אַ האַלב הילצערן הויז פֿון 18טן י״ה מיט פֿיר זײַלן, אָן אײַבערבליבענישׂ פֿון דעם „פּוילישן״ סטיל.[62] אין אַ שול אין מעץ, וואָס מיר קאָנען זי פֿון אַ סקיצע פֿון 19טן י״ה (געמעל 31), זענען מיר אָן ענלעכע אײַנאַרדענונג ווי אין מאָרמאָש־סיגעט.[63] רוב־אַלף האָבן דערמאָנט אַ שול אין ערדמאַנראָדע, אין דער פֿראָוויניץ העסן־נאַסוי, וואָס האָט געהאַט אַ באַלעמער ארומגערינגלט מיט פֿיר סלופּעס.[64]

---

[58] H. Blum, "Die Altschulsynagoge in Nikolsburg", *Gedenkbuch im Auftrage des Jüdischen Mährisch-Schlesischen Museums,* ed. A. Engel, Nikolsburg, 1936, pp. 7—14.

[59] Grotte, *op. cit.,* Tafel 7.

[60] בלום, דצ״ו, ז׳ 15.

[61] *Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler,* Frankfurt a. M., 1913, No. 12.

[62] F. Epstein, "Kultusbauten und Kultusgegenstände in der Provinz Hessen", *Notizblatt . . .,* Frankfurt a. M., 1906, Nr. 6. p. 14, fig. 11.

[63] אַ צייכענונג פֿון מיזשעט איז רעפּראָדוצירט אין:
Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, Frankfurt a. M., 1901, II, fig. 34.

[64] R. Hallo, "Jüdische Volkskunst in Hessen", *Festschrift Sinai Loge zu Kassel,* 1928, p. 51.

געמעל 29 (אויבן)
די שול אין גאַסטל
געמעל 30 (לינקס)
דער באַלעמער פֿון דער שול אין מאַרמאַראָש־סיגעט

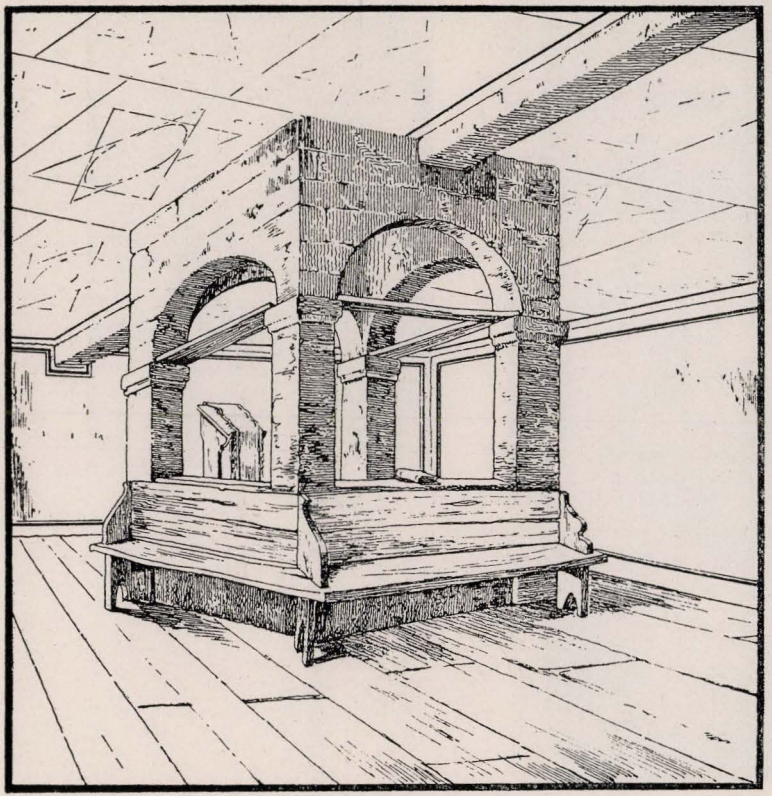

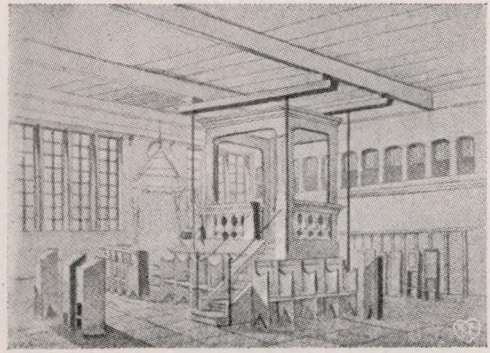

געמעל 31 (לינקס)
דער באַלעמער פֿון דער שול אין מעץ

געמעל 32 (אונטן)
די אַלטנײשול אין פּראָג

אַז עס זײַנען געווען געדעקטע פֿרײַ שטייענדיקע באַלעמערס אין פּראָג (געמעל 32) און אין פֿירט, בײַערן, איז צו זען פֿון די גראָוויורן אין קירכנערס בוך וואָס איז אַרויס אין נירנבערג אין 1726.[65]

געמעל 33
דער באַלעמער פֿון דער שול אין בעכהאָפֿן

אַריגינעלע הילצערנע באַלעמערס פֿון דער ערשטער העלפֿט 18טן י״ה אין „פּוילישן״ סטיל זײַנען איבערגעבליבן אין בעכהאָפֿן (Bechhofen) און קירכהײַם, אין דער פּראָווינץ פֿראַנקען, בײַערן. מען גיט איבער, אַז ביז 1860 זאָל דער באַלעמער אין בעכהאָפֿן נאָך האָבן אויפֿגעהיט די סטויפֿן און דעם באַלדאַכין (געמעל 33). איבערבלײַבענישן פֿון די סטויפֿן זײַנען קאָנטיק אונטער די לײַכטער וואָס זײַנען אײַנגעפּאַסט אין אַ ווינקל פֿון געלענדער.[66] דער קירכהײַמער באַלעמער האָט זיך דערהיט בעסער. איבער די סטויפֿן איז פֿאַראַן אַ שיין גע־

[65] רעפּראָדוצירט אין קרויטהײַמער, דצ״ו, פֿיג׳ 96.

[66] E. Töplitz, "Die Malerei in den Synagogen", *Beiträge zur jüdischen Kulturgeschichte*, Frankfurt a. M., 1929, III, p. 7.

געמעל 34

דער באַלעמער פֿון דער שול אין קירכהײם

שניצטער געזימס, פֿאַרצירט מיט העברעיִשע אינשריפֿטן (געמעל 34).[67] די דאָזיקע צוויי באַלעמערס זינען פֿון ספּעציעלער וויכטיקייט, היות ווי די גע־מאָלטע דעקאָראַציעס אויף זיי זינען מסתּמא פֿון דעם זעלבן קינסטלער ווי דאָס האָט דעקאָרירט די שול אינעווייניק. פֿון זינן חתימה ווייסן מיר, אַז דאָס איז געווען אליעזר זוסמאַן פֿון בראָד, אַזוי אַז מיר זעען דאָ בפֿירוש אַ השפּעה פֿון מיזרח־אייראָפּע אין פֿראַנקען.

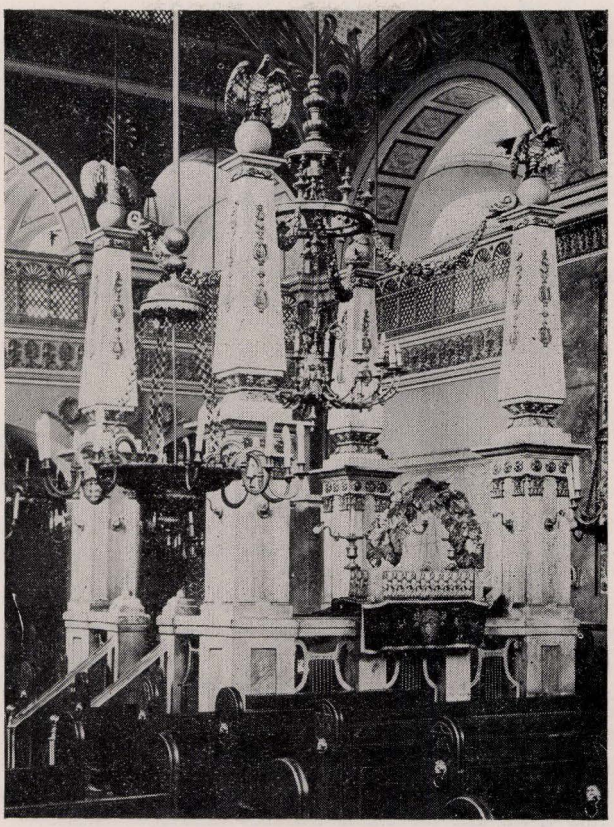

געמעל 35
די שול אין אַלט־אָפֿן

די אינטערעסאַנטסטע וועַרסיע פֿון דער מיזרח־אייראָפּעישער אידעע גע־פֿינען מיר אין דער שול אין אַלט־אָפֿן, לעבן בודאַפּעשט (געמעל 35), געבויט

[67] M. Untermayer, "Die Synagoge von Kirchheim", *Central-Verein-Zeitung*, April 16, 1936, Nr. 16, 1. Beiblatt.

אין 1820.[68] דער באַלעמער איז אין אַמפּירסטיל מיט פֿיר אָבעליסקן, מיט אָד־לערס אין דער שפּיץ, וועלכע ווערן באַנוצט ווי זײַלן, און אַ געלענדער דעקאָ־רירט מיט האַרפּעס און טרומייטן. דאָס גאַנצע איז אַ קאָמפּאָזיציע פֿון גאָלד און ווײַס און ס׳האַרמאָנירט מיט דעם אינעווייניקסטן געמאָל פֿון דער שול. דער באַלעמער איז בלי־ספֿק די אַרבעט פֿון דעם אַרכיטעקט פֿון דער שול, אַנדרעאַס פֿאָן־לאָנדסהער.

מען מעג משער זײַן, אַז די צאָל באַלעמערס אין דעם „פֿוילישן" סטיל איז געווען אַ סך גרעסער, נאָר זיי האָבן זיך ניט אויפֿגעהיט צוליב אַ גיכן בײַט אין געשמאַק.

אין 18טן י״ה נעמט זיך בײַטן די מאָדע און עס הייבט זיך אָן פֿאַרשפּרייטן אין די ווײַטיקערע קהילות דער באַלעמער וואָס איז אײַנגעפֿירט געווארן פֿון אַמסטערדאַם.[69] ער באַשטייט פֿון אַ נידעריקער און גרויסער פּלאַטפֿאָרעם, אַרום־גערינגלט מיט אַ באַלוסטראַדע.[70] אָבער דער „פֿוילישער" באַלעמער האָט זיך נאָך אויפֿגעהיט אין פֿראָווינצשולן ביז דער צווייטער העלפֿט 19טן י״ה.

[אַ צווייטער אַרטיקל וועט אַרומריידן די פֿראַבלעם פֿון מיזרח־מערבֿדיקע בינ־דונגען אין די מאַלערײַען אין די שולן. — רעד׳.]

---

[68] R. Bernstein-Wischnitzer, "Jüdische Kunsteindrücke in Budapest", *Jüdische Rundschau,* Berlin, 1937, 3. September, Nr. 70/71.

[69] אין אַ גראַוויור פֿון בערך דער צײַט פֿון גאָבלענען (Goblin) זענען מיר אָט דעם טיפּ באַלעמער אין מיטן דער שול אויף היידערויטערגאַסע אין בערלין, וואָס איז געבויט געווארן אין 1712 (רעפּראָדוצירט בײַ קרויטהײַמער, דצ״ו, פֿיג׳ 100). אַן ענלעכן באַלעמער זענען מיר אין אַ צייכענונג פֿון 1855 פֿון דער שול אין פֿראַנקפֿורט־מײַן וואָס איז געבויט געווארן אין 1711 (קרויטהײַמער, דצ״ו, פֿיג׳ 89). אָחוץ די דאָזיקע צוויי טיפּן באַלעמערס האָבן מיר נאָך אַ דריטן טיפּ — מיט אַ הויכער פּאַרצוימונג פֿון שמידאײַזן אָדער טשוהון. מוסטערן זענען מיר אין די שולן פֿון פּעטשוי, בײַמען, דאָטערט 1765 (גראָטע, דצ״ו, ז׳ 83 אין פֿיג׳ 49), אין קעמפּן, פּרײַסן, וואָס איז געבויט געווארן אין 1815 (דאָרט, ז׳ 46) און אין יידישן מוזײַ אין פּראָג וואָס האָט אויפֿגעהיט דעם באַלעמער פֿון דער פּראָגער אַזוי גערופּענער ציגײַנער־שול פֿון 18טן י״ה.

[70] רעפּראָדוצירט אין: *Universal Jewish Encyclopedia*, I, 1939, ז׳ 193.

אויסטײַטשונגען פֿון טערמינען אין דעם אַרטיקל: *

אונטערשפּאַר (support).

אײַנטײל — געוועלבאייניק, פֿון איין זײַל ביזן צווייטן, אין שיף פֿון אַ באַזיליקע (זען), אין אַ בריק אאַז״ו (bay).

איקאָנאָסטאַס — איבערצאָם וואָס טיילט אָפּ דעם סאָמע הייליקן טייל (סאַקריסטיע אאַז״ו) פֿון דעם איבעריקן טייל צערקווע (iconostasis).

אַלקער — שמאָלער אייבערפּלאַך אין אַ וואַנט וואָס באַקומט זיך דורך אויספּלאַטשיקן אַ גראָדן ווינקל פּטור צו ווערן פֿון אַ שאַרפֿן קאַנט; אַנשטאָט דעם גראָדן ווינקל באַקומען זיך אויף אַזאַ אופֿן צוויי טעמפּע ווינקלען (chamfer).

---

* אין האַלבע לבֿנות זײַנען צוגעגעבן די ענגלישע עקוויוואַלענטן.

אַפּסיס — די האַלב אויסגעקיילעכטע אָדער פֿילעקיקע פֿאַרענדיקונג פֿון אַ בנין (apse).

אַרקאַדע — אַ ריי בויגנס אונטערגעשפּאַרט פֿון זײַלן (arcade). בלינדע אַ׳ — אַ פֿאָרמאַרקאַדע, געניצט ווי אַ באַצירונג אויף אַ וואַנט. טריפֿאַריומדיקע אַ׳ — אַרקאַדע איבער דער זײַטענדיקער שיף, מיט דער עפֿענונג צו דער מיטענדיקער שיף.

באַזיליקע — לאַנג אויסגעצויגענער גראַדעקיקער זײַלנזאַל (מיטענדיקע שיף), באַלייט פֿון זײַטן־דיקע שיפֿן. די מיטענדיקע שיף איז העכער און ברייטער איידער די זײַטענדיקע שיפֿן און ענדיקט זיך אין אַפּסיס (זען). די שיין קומט פֿון אויבן (basilica).

באַלדאַכין — באַדאַכונג איבער פֿראַמוגעס, סטאַטועס אאַז״ו (canopy).

בויגן — סטרוקטור, וואָס איר פֿאָרעם איז געבויט אויפֿן סעגמענט פֿון אַ קרײַז (arch).

געזימס — אַרויסשטאַרץ וואָס לויפֿט אַרום די וועגט (cornice).

דאָם — פֿאַרקיילעכטער דאַך פֿון אַ בנין (dome).

זײַל — צילינדרישע שטיצע וואָס ווערט אַוועקגעשטעלט ווערטיקאַל (pillar); ס׳רובֿ פֿון דרײַ טיילן: יסוד (base); שטאַם, דער צילינדרישער טייל (shaft); און קאַפּ (capital).

טאַבערנאַקל — אַ פֿרײַ שטייענדיקע אָפּענע סטרוקטור (tabernacle).

טריפֿאָריום — זען אַרקאַדע.

יאַרמלקע — טייל פֿון אַ קויל, ניט גרעסער פֿון אַ האַלבקויל, וואָס איז אָפּגעשניטן דורך אַן איבערשנײַדנדיקן פֿלאַך; אויך אַ געוועלב פֿון אַזאַ פֿאָרעם (calotte).

לונעט — עפֿענונג אין אַ געוועלב, ספּעציעל פֿאַר אַ פֿענצטער (lunette).

ליכטגאַדן — די ריי פֿענצטער אין דעם אייבערשטן גאַדן פֿון דער שיף, גלײַך העכער פֿון דאַך פֿון די זײַטענדיקע שיפֿן (clerestory).

לענגאויסיק (longitudinal).

סטויפּ — אַ שטיק האַלץ, אַוועקגעשטעלט ווערטיקאַל; האָט די זעלביקע פֿונקציע אין אַ הילצערנעם געביי וואָס אַ זײַל אין אַ שטיינערנעם (post).

סלופּ — פֿערפּענדיקולאַרע שטיצע, פֿון וועלכער עס גייען אַרויס די בויגנס. מען ניצט דעם אויסדרוק אין אַרכיטעקטור פֿאַר יעטווידער ווערטיקאַלער שטיצע: אַ זײַל, די וואַנט צווישן צוויי פֿענצטער אאַז״ו (pier).

פּאַנעל — אָפּטיילן (דאָס רובֿ איינגעטיפֿט) אין האַלץ אָדער שטיין (panel).

פּילאַסטער — פֿלירקאַנטיקע שטיצע, מיט אַ יסוד און אַ קאַפּ (pilaster).

פּענדענטיוו־קופּאָל — קופּאָל וואָס איז קאַנסטרויִרט מיט דער הילף פֿון פּענדענטיוון, וואָס לויט זייער גרונטפֿאָרעם זײַנען זיי ספּעריש דרײַעקן (pendentive cupola).

פֿאַלבעוועלב — געוועלב וואָס ווערט געפֿורעמט דורך דער איבערשנײַדונג פֿון צוויי האַלבע צילינדערס; צוויי פֿעסל־געוועלבן, וואָס זיי גייען פֿערפּענדיקולאַר איינס צום אַנדערן און שנײַדן זיך, פֿורעמען אַ פֿאַלבעוועלב (groin vault).

פֿעסל־בויגן — זען פֿעסל־געוועלב (barrel arch).

פֿעסל־געוועלב — אַ געוועלב, וואָס זײַן קווערשניט איז אַ האַלבער קרײַז (barrel vault).

פֿראָנטאָן — דרײַעקיקע קרוינונג פֿון אַ בנין, געפֿורעמט פֿון צוויי טיילן פֿון אָנגעבויגענע געזימסן (pediment).

צושפּאַן — מאַסיוו שטיק מויער, וואָס דינט ווי אַ שטיצע און שטאַרקט דעם קעגנשטעל פֿון דער ווערטיקאַלער וואַנט (buttress).

קאַנט (edge).

קאַפּע׳לע — קליין קלויסטערל; צובוי צו אַ קלויסטער (chapel).

קופּאָל — קיילעכדיק געוועלב וואָס פֿאַרענדיקט אַ בנין (cupola).

קראָגשטיין — אַרויסשטאַרצנדיקער שטיין, וואָס זיין אויפֿגאַבע איז צו שטיצן אַ געוועלב, אַ געזימס, אַ גאַלעריע אאַז״וו (corbel).

ראָמאַנעסקער סטיל — דער סטיל וואָס האָט געגאָלטן אין דער מערבֿדיקער אַרכיטעקטור פֿון 12טן ביזן 15טן יאָרהונדערט, אַנטוויקלט אויפֿן רוימישן שטייגער.

ריפּ — אַרויסשטאַרצנדיקער קאַנט אין אַ געוועלב (rib).

שטאָם — זען זייל.

שיף — מיטלסטער טייל פֿון אַ תפֿילה־הויז (nave) צווישן די זייטנדיקע שיפֿן (aisles).

שתי־ווערדיק — אין דער פֿאָרעם פֿון אַ צלם.

מקורים פֿון די בילדער

1. אַריגינאַל אין באַזיץ פֿון ה׳ איזידאָר קיפּער, ניו־יאָרק; 2. קרויטהיימער, געמ׳ 41; 3. קרויטהיימער, געמ׳ 23; 4. יאַרבוך, VI, ז׳ 460; 5. פֿאָטאָ אין באַזיץ פֿון מחבר; 6. יאָר־בוך, ז׳ 461; 7. באַלאַבאַן, זאַביטקי, געמ׳ 1; 8. באַלאַבאַן, פּשעוואָדניק, געמ׳ 8; 9. באַלאַבאַן, זאַביטקי, געמ׳ 2; 10. יעווריימסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיע, V, ווילנע; 11. באַלאַבאַן, פּשעוואָדניק, געמ׳ 15; 12. גראָטע, טאָוול 3; 13—15. פֿאָטאָס אין באַזיץ פֿון מחבר; 16. שנייד, סני, ז׳ 248; 17. באַלאַבאַן, זאַביטקי, געמ׳ 41; 18. גראָטע, געמ׳ 6; 19. זייטשיק, געמ׳ 6; 20. זייטשיק, געמ׳ 2; 21. זייטשיק, געמ׳ 3; 22. זייטשיק, געמ׳ 4; 23. ברייער, געמ׳ 14; 24. ברייער, געמ׳ 8; 25. פֿאָטאָ אין באַזיץ פֿון מחבר; 26—27. פֿאָטאָס אין באַזיץ פֿון מחבר; 28. געדענקבוך, טאָוול 7; 29. פֿאָטאָ פֿון ס. ה. ליבען, פּראָג; 30. נאַטיצבלאַט, געמ׳ 7; 31. מיטטיילונגען, II (1901), ז׳ 30; 32. קרויטהיימער, געמ׳ 93; 33. זען הערה 66; 34. זען הערה 67; 35. פֿאָטאָ אין באַזיץ פֿון מחבר.

די דינאַמישע ראָלע פֿון ייִדישע סימבאָלן אין דער פּסיכיק פֿון אַמעריקאַנער ייִדישן קינד

פֿון לייבוש לעהרער

די אַרבעט איז געשריבן געוואָרן אין 1938. זי ווערט איבערגעדרוקט אָן שינויים פֿון צווייטן באַנד שריפֿטן פֿאַר פסיכאָלאָגיע און פעדאַגאָגיק פֿון ייִוואָ, ווילנע, 1940, וואָס איז קיין מאָל נישט דערגאַנגען צום לייענער (זען ידיעות פֿון ייִוואָ, נומ׳ 12).

דער ערשטער טייל פֿון דער דאָזיקער אַרבעט איז געווען געדרוקט אין פֿרײַערדיקן נומער ייִוואָ־בלעטער (XXVIII, 2, ווינטער, 1946).

IV

אין דער ערשטער העלפֿט האָבן מיר געהאַט צו טון על פּי רובֿ מיט אויס־געפֿינען אינפֿאָרמאַציע, אָבער בלויז „על פּי רובֿ". וואָרעם לכל הפּחות צוויי פֿונקטן האָבן געהאַט אַ קלאָרן טעסט־כאַראַקטער. וועגן די דערגרייכטע רעזולטאַטן, ווי מיר זעען זיי אין די פֿרײַערדיקע טאַבעלעס, וועט נאָך שפּעטער געערעדט ווערן. אין דער צווייטער העלפֿט האָט זיך די אַרבעט קאָנצענטרירט אויף ייִדישע סימבאָלן, און דער צוועק איז געווען אויסצוגעפֿינען ניט בלויז צי די קינדער זענען מיט זיי באַקאַנט, נאָר צי זיי האָבן באָקומען עפּעס אַ ווערט, צי זיי קענען טרײַבן צו עפּעס אַ האַנדלונג, בקיצור צי זיי קענען שפּילן עפּעס אַ דינאַמישע ראָלע, אַחוץ דעם וואָס זיי זענען — אויב זיי זענען — פֿאַסיוו פונקטן אין געקרעגענע אינפֿאָרמאַציעס.

די אויספֿאָרשונג איז צוגעגאַנגען אויף אַזאַ אופֿן. איך האָב געוופֿן צו זיך יעדער קינד באַזונדער און פֿאַר דעם אַוועקגעלייגט — נומער אײַנס — דרײַ טעוועלעך (4 צאָל די לענג און 2.5 די בריים). אויף זיי זענען געווען צייכענונגען פֿון עמבלעמען אײַנגעראַמט אין אַ קרײַז וואָס זײַן ראַדיוס איז געווען אַ צאָל גרויס. און די אינסטרוקציע איז געווען: „מיר האָבן באַשלאָסן, אַז דער קעמפּ זאָל האָבן אַן אייגענעם זשעטאָן, ווײל אַ סך קעמפּערס האָבן דאָס פֿאַרלאָרן. דאָס וואָלט געווען זייער אַ שיינע זאַך, אָבער מיר ווייסן ניט, ווי אונדזער זשעטאָן דאַרף אויסזען. האָט אונדזער קונסטלערער געצייכנט דרײַ מוסטערן, פֿון וועלכע מיר וועלן אַלע דאַרפֿן אויסקלײַבן. אָט זײַנען די דרײַ צייכענונגען, וועלכע וואָלסטו אויסגעקליבן?"

ניט אין אַלע פֿאַלן, ווי מען קען זיך פֿאָרשטעלן, איז דאָס קלײַבן צוגע־גאַנגען אויפֿן זעלביקן אופֿן. טייל האָבן גלײַך באַשלאָסן, טייל האָבן געענטפֿערט נאָך אַ שטיקל יישוב־הדעת. טאָמער איז די אינסטרוקציע ניט קלאָר פֿאָרשטאַנען

געוואָרן, האָב איך דאָס אין יעדן פֿאַל קלאָרער געמאַכט. דער ענטפֿער האָט אָבער קיין שפֿראָכלעכע דערקלערונג ניט געפֿאָדערט, בלויז אַ האַנט־באַוועגונג איז געווען גענוג, ערשט ווען דער אויסקלײַב איז שוין געמאַכט געוואָרן, האָב איך בײַ יעדן געפֿרעגט, פֿאַר וואָס דאָס געפֿעלט אים בעסער, און דער ענטפֿער איז געווײַנטלעך געקומען אין דער פֿאָרעם פֿון אַ צוויי־דרײַ וועטער.

פֿיגור 1

עמבלעם 1 עמבלעם 2 עמבלעם 3

ווי מיר זעען פֿון פֿיגור 1, איז עמבלעם 3 אַ מגן־דוד, די אַנדערע צוויי זענען וואַריאַציעס פֿון זעלביקן אַלגעמיינעם מאָדעל. דאָס איז געטון געוואָרן צוליב דעם, וואָס אַזוי ווי עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן דער ראָלע פֿונעם מגן־דוד, האָבן די אַנדערע געדאַרפֿט זײַן נאָענט אין פֿאָרעם. אַנדערש וואָלטן זיך אפֿשר אַרײַנגעמישט אומבאַקאַנטע עסטעטישע פֿאַקטאָרן און פֿאַרטונקלט די רעזולטאַטן.

די אויפֿגאַבע נומער צוויי איז באַשטאַנען אין אויסקלײַבן צוויישן צייכענונגען פֿון דרײַ טאַבלעטן. די אינסטרוקציע איז געווען ענלעך צו דער פֿרי־ערדיקער. די נפֿקא מינה איז בלויז באַשטאַנען אין דעם, וואָס דאָ איז דערקלערט געוואָרן, אַז מען דאַרף האָבן אין קעמפּ אַ טאַבלעט אויף צו פֿאַרצייכענען די נעמען פֿון די בעסטע קעמפֿערס. די גרייס פֿון די טעוועלעך איז געווען די זעלביקע וואָס פֿריִער, און די גרייס פֿון די צייכענונגען — 2 צאָל די לענג און 1.5 צאָל די ברייט.

פֿיגור 2

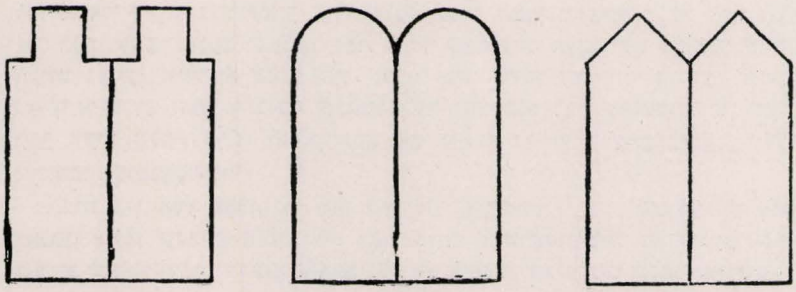

טאַבלעט 1 טאַבלעט 2 טאַבלעט 3

די „קריטישע" צייכענונג איז דאָ דער טאַבעלעט נומ׳ 2 — די לוחות, און די אַנדערע צוויי, פונקט ווי פֿריִער, זענען וואָריאַציעס אויף דער זעלביקער טעמע.

בײַ דער דריטער אויפֿגאַבע זענען אַוועקגעלייגט געוואָרן טעוועלעך פֿון דער זעלביקער גרייס וואָס פֿריִער אָן די צייכענונגען זיצען געווען אַזעלכע:

פֿיגור 3

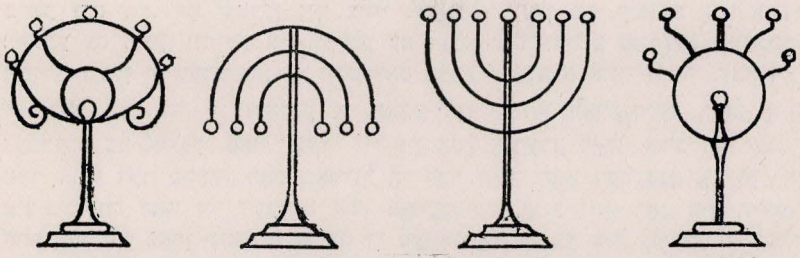

לײַכטער 1 לײַכטער 2 לײַכטער 3 לײַכטער 4

דאָ זענען די צייכענונגען ניט געווען אַקוראַט גלײַך אין לענג און בריי, אָבער, אַן ערך אַזוי ווי פֿריִער, געניג גרויס און קלאָר אָנזעעוודיק. די אינסטרוקציע איז דאָ געווען שוין מער פֿריוואַט: „וואָלסט דאָך אַוודאי געוואָלט האָבן אַ שיינעם עלעקטרישן לאָמפּ אויף דײַן שרײַבטיש אין דער היים, אָט זענען פֿיר נײַע מוסטערן וואָס עמעצער האָט געצייכנט אין קונסטצימער פֿון קעמפּ, וועלכן וואָלסטו אויסגעקליבן פֿאַר זיך?"

די פֿערטע אויפֿגאַבע איז באַשטאַנען אין אָט וואָס. פֿאַרן קינד זענען אַוועקגעלייגט געוואָרן אָכט טעוועלעך, אַן ערך פֿון דער זעלביקער גרייס און בריט ווי פֿריִער. אויף יעדן פֿון זיי איז געווען אויפֿגעצייכנט מיט גרויסע אותיות אַ נאָמען פֿון אַ לאַנד און די אינסטרוקציע איז געווען אַזאָ: „אַ רײַזע־קאָמפּאַניע האָט אַ מאָל פֿאָרגעלייגט אַ פֿרײַע רײַזע יעדן וואָס וועט איר ברענגען פֿינף קונים. די פֿרײַע רײַזע איז געווען אויף צוויי לענדער וואָס מען האָט געקענט אויסקלײַבן פֿון אַ צעטל פֿון אָכט. שטעל דיר פֿאָר, אַז דו קענסט קריגן אַזאָ פֿרײַע רײַזע, און אָט זענען די אָכט לענדער, וועלכע צוויי פֿון די אָכט וואָלסטו אויסגעקליבן?"

די אָכט לענדער זענען געווען: 1 — פֿראַנקרײַך, 2 — קאַנאַדע, 3 — פֿינלאַנד, 4 — שפּאַניע, 5 — פּאָלעסטינע, 6 — האָלאַנד, 7 — רוסלאַנד, 8 — פּוילן.

די פֿינפֿטע און לעצטע אויפֿגאַבע איז באַשטאַנען אין אויסקלײַבן צוויזשן פֿאַטאָגראַפֿיעס. פֿאַרן קינד זענען אַוועקגעלייגט געוואָרן 4 פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון בחורים, דערנאָך פֿיר פֿון מיידלעך, און די אינסטרוקציע איז געגעבן געוואָרן אַזוי: „אַ סך מיידלעך און בחורים ווילן ווערן אויפֿפֿאָטערס אין דעם קעמפּ. טייל מאָל שיקן זיי צו פֿאָטאָגראַפֿיעס, מען זאָל מישפּטן לויט זייער אויסזען — אָחוץ די רעקאָמענדאַציעס — צי זיי זענען פּאַסיק. אָט האָב איך פֿיר פֿאָטאָ־

גראַפֿיעס פֿון מענער. קוק זיך צו זיי גוט צו. וועלכע צוויי פֿון די פֿיר וואָלסטו גע־
עצהט מען זאָל אויסקלײַבן פֿאַר דעם קעמפֿ". פֿאַרטיק געווארן מיט די מענער,
איז דאָס זעלביקע איבערגעחזרט געווארן מיט די פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון די מיידלעך,
אָדער פֿאַרקערט.

דער הויפּטפונקט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס צוויי פֿון די מענער און
צוויי פֿון די פֿרויען זײַנען טיפּישע ייִדישע פּנימער, און די אַנדערע — טי־
פּישע ניט־ייִדן. דאָ שטעלן זיך צוויי פֿראַגעס: וועלן די קינדער דערקענען
וועלכע עס זענען ייִדישע און וועלכע עס זענען ניט־ייִדישע פּנימער? צווייטנס,
ווען זיי וועלן יאָ דערקענען — וועט דאָס האָבן אַ השפּעה אויף זייער „עצה"?

נאָך דעם ווי די דאָזיקע אויפֿגאָבע איז געווען פֿאַרענדיקט, האָב איך
געפֿרעגט די פֿראָגע „פֿאַר וואָס?" ווי אין אַלע אַנדערע פֿאַלן. אויב דער ענט־
פֿער אויף דער פֿראָגע האָט באַווּיזן, אַז דאָס קינד האָט דערקענט צווישן ייִד
און ניט־ייִד, האָט זיך דערמיט אַלץ פֿאַרענדיקט. אויב ניט, האָב איך וויידער
אַוועקגעלייגט פֿאַרן קינד צו ערשט די פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון איין געשלעכט, דער־
נאָך פֿונעם אַנדערן, און געפֿרעגט: „האָסט אפֿשר פֿריער ניט באַמערקט, אַז
צווישן די פֿיר זענען פֿאַראַן ייִדן און ניט־ייִדן. קוק זיך נאָך אַ מאָל צו זיי צו
און טייל אָפּ די ייִדן באַזונדער און די ניט־ייִדן באַזונדער".

די רעזולטאַטן פֿון דער פֿינפֿטער אויפֿגאָבע זענען נאָטירלעך אָפּהענגיק
פֿון דער טיפּישקייט פֿון די „טיפּישע" ייִדישע און ניט־ייִדישע פּנימער. ווי אַזוי
איז דאָס באַשטימט געווארן? איך האָב אַרויסגענומען פֿון אַ גראַדוּיר־בוך פֿון
אַ דרומדיקן אוניווערסיטעט צוועלף פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון מענער. זעקס פֿון זיי מיט
ייִדישע נעמען, זעקס מיט ניט־ייִדישע. איך האָב אויך געהאַט אַ פּערזענלעכן
באַקאַנטן אין יענעם אוניווערסיטעט, וואָס האָט עדות געזאָגט, אַז זעקס זענען
ייִדן, און די אַנדערע זעקס — ניט. אַקוראַט דאָס זעלביקע האָב איך געטאָן
מיט צוועלף פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון מיידלעך, זעקס ייִדישע און זעקס ניט־ייִדישע.

די דאָזיקע 24 פֿאָטאָגראַפֿיעס האָב איך געוויזן צו 25 דערוואַקסענע מענטשן,
וואָס 22 פֿון זיי זענען געווען ייִדן און 3 ניט־ייִדן, אָבער אַזעלכע וואָס האָבן
לאַנג געלעבט צווישן ייִדן. זייער אויפֿגאָבע איז געווען אויסצוקלײַבן צוויי טיפּישע
ייִדן און צוויי טיפּישע ניט־ייִדן פֿון צווישן די צוועלף בחורים, און דאָס זעל־
ביקע בײַ די פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון די מיידלעך. צווישן די טיפּישע האָב איך
אַרײַנגענומען בלויז יענע וואָס האָבן באַקומען אַלע שטימען פֿון די 25 אויס־
געפֿרעגטע, אָדער אַלע אָחוץ איינער. די רעזולטאַטן זענען געווען, אַז פֿון די
מענער האָלטן אַלע, אַז נומ׳ 8 איז טיפּיש ייִדיש, נומ׳ 10 האָט באַקומען בלויז
24 שטימען. אויף נומ׳ 4 זאָגן אַלע, אַז ער איז טיפּיש גוייִש, בעת נומ׳ 1
איז טיפּיש גוייִש בלויז בײַ 24. בנוגע די מיידלעך האָלטן אַלע, אַז נומ׳ 3
און 7 זענען טיפּיש ייִדיש, און נומ׳ 5 און 8 — טיפּיש גוייִש. ממילא זענען
די דאָזיקע אַכט פֿאָטאָגראַפֿיעס אויסגעקליבן געווארן פֿאַר דער אויספֿאָרשונג.

די גרייס פֿון אַלע פֿאָטאָגראַפֿיעס איז געווען $1\frac{1}{4}$ אויף $2\frac{1}{4}$, אָחוץ נומ׳ 10,
וואָס איז געווען בלויז $1\frac{1}{4}$ אויף $1\frac{1}{2}$ (אַלץ אין צאָלן).

עס איז נייטיק צו באַמערקן, אַז סיי די צייכענונגען, סיי די פֿאַטאַגראַפֿיעס האָבן קיין שום נומערן אויף זיך ניט געהאַט, בעת זיי זענען אַוועקגעלייגט געוואָרן פֿאַר די קינדער, וויבאַלד נומערן קענען אויך האָבן אַ געוויסע ווירקונג אויף באַציִנפֿלוסן דעם אויסקלײַב. מהאַי טעמא האָב איך בײַ יעדן קינד, בײַם אויסלייגן די מאַטעריאַלן אויפֿן טיש, געביטן סיי די אָרדענונג, סיי די פֿאָזיציעס פֿון די קאַרטלעך, אַזוי אַז רעכטס—לינקס, פֿרי׳ער—שפּעטער, אָנהייב—אין מיטן, העכער—נידעריקער אאַז״ו האָבן ניט געקענט האָבן קיין אינפֿלוס אויף די רעזולטאַטן.

נאָך אַ באַמערקונג איז נייטיק, נאָך דעם ווי מיר באַקענען זיך מיט דער צאָל קינדער און זייערע עלטערס אין דער צווייטער העלפֿט פֿון דער אויספֿאָרשונג.

טאַבעלע XIII

צאָל קינדער און זייערע עלטערס
(צווייטע העלפֿט)

עלטער	מיטלשע	יונגלעך	צוזאמען
5	3	1	4
6	3	2	5
7	5	6	11
8	5	8	13
9	7	10	17
10	8	21	29
11	10	8	18
12	7	15	22
ס״ה	48	71	119

ווען מיר פֿאַרגלײַכן די דאָזיקע טאַבעלע מיט דער זעלביקער טאַבעלע פֿון דער ערשטער העלפֿט, וואָרפֿט זיך אין די אויגן, ערשטנס, אַז דאָ האָבן מיר מיט דרײַ מיידלעך מער און מיט אײַן יונגל ווייניקער. ווען מיר באַטראַכטן די צאָלן אין די פֿאַרשיידענע עלטערס, זעט מען, אַז אַרום און אַרום זענען צוגעקומען 4 מיידלעך און 3 יונגלעך, וועגן וועלכע עס זענען פֿרי׳ער קיין ידיעות ניט געווען. עס זענען אויך אָפּגעפֿאַלן 1 מיידל און 4 יונגלעך וואָס גייען יאָ אַרײַן אין די פֿרי׳ערדיקע טאַבעלעס. נאָך אַלעמען איז די צאָל דאָך אַ קליינע און קען ניט זײַן קיין ערנצטער שטער אין די פֿאַלן, ווען די רעזולטאַטן פֿון די צוויי העלפֿטן וועלן פֿאַרגליכן ווערן.

V

מיר האָבן פֿרײַער געזען (טאַבעלע VIII), אַז 51% פֿון די מיידלעך און 74% פֿון די ייִנגלעך האָבן באַקומען פֿאַרמאַלע ייִדישע בילדונג, כאָטש זייער אַן אומגלײַכע פֿון שטאַנדפונקט פֿון צײַט. מען קען זאָגן, אַז די פֿאַרטיילונג פֿון צײַט איז צווישן עטלעכע חדשים ביז אַרום 2.5 יאָר. עס זײַנען אָבער ניטאָ קיין געניוע דאַטעס פֿון יעדן קינד בנוגע דעם פונקט. בכלל־אופֿן, אויב ייִדישע שולע דערציונג האָט עפּעס אַ ווירקונג האָט זי זיך געדאַרפֿט אַרויסווײַזן אין אַ העלפֿט פֿון די מיידלעך און אין דרײַ פֿערטל פֿון די ייִנגלעך.

פֿון דער אַנדער זײַט קען אָט די ווירקונג ניט זײַן קיין אײנהייטלעכע. וואָרעם ווי טאַבעלע XII ווײַזט, איז געווען אַ היפּש נפֿקא־מינה בנוגע דעם טיפּ ייִדישע בילדונג וואָס די קינדער האָבן באַקומען. דאָס איז באַזונדער וויכטיק צו געדענקען, בעת מיר האָבן צו טון מיט טראַדיציאָנעלע ייִדישע סימבאָלן.

די גרעסטע צאָל קינדער האָבן באַזוכט „אַלגעמיין וועלטלעכע שולן" און תלמוד־תורות. אויב אין די צווייטע וועלן די קינדער פֿאָזיטיוו באַווירקט אין דער ריכטונג פֿון די טראַדיציאָנעלע סימבאָלן, קען דאָס אָבער ניט געזאָגט ווערן ווען די ערשטע. דאָרט איז דער מגן־דוד ניט קיין ייִדישע עמבלעם, מען זעט אים דאָרט בכלל ניט. אויב עס הערן זיך דאָרט אַ מאָל קאָמענטאַרן אויפֿן מגן־דוד, זענען זיי עלי פּי רובֿ אָפּקילנדיקע. אויף אָזאַ אופֿן וואָלט בײַ די קינדער דער מגן־דוד ניט געדאַרפֿט שפּילן קיין גרויסע דינאַמישע ראָלע. אַ פֿאַרקערטער פֿראָצעס וואָלט געדאַרפֿט פֿאָרקומען בײַ די לײַכטערס. אין אַ סך וועלטלעכע שולן פֿײַערט מען חנוכה, און די מנורה איז אַ סך מער אָנערקענט ווי דער מגן־דוד.

בנוגע די טאַבלעטן האָט זיך מיר לכתּחילה אויסגעוויזן, אַז דאָ וועט הערשן דאָס געזעץ פֿון ריינעם צופֿאַל, אַזוי אַז די מיינונגען וועלן זיך מער אָדער ווייניקער גלײַך צעטיילן אויף די דרײַ פֿאָרגעלייגטע מוסטערן. איך האָב דאָס געדרונגען פֿון דעם, וואָס דער דאָזיקער סימבאָל וואָרפֿט זיך אַזוי זעלטן אין די אויגן. שווער אָנצונעמען, אַז די קינדער זאָלן מיט אים זײַן באַקאַנט. שוין אָפּגערעדט דערפֿון, אַז ער זאָל פֿאַרמאָגן אַ דינאַמישן כּוח.

ווען עס קומט צום אויסקלײַבן די לענדער, איז שווער צו ריכטן זיך אויף עפּעס באַשטימטס. מען קען זיך בלויז פֿאַרשטעלן, אַז קינדער פֿון דעם עלטער וועלן האָבן אַ נייגונג צו וועלן זען דאָס לאַנד, פֿון וואַנען זייערע עלטערן קומען. איך האָב שוין געהאַט אַ געלעגנהייט זיך צו איבערצײַגן, אַז בײַ אַ סך קינדער פֿון דעם עלטער איז „רוסלאַנד" אָדער „פּוילן" ניט בלויז לענדער, פֿון וועלכע זייערע עלטערן האָבן עמיגרירט, נאָר אַז זיי זענען די י י ד י ש ע לענדער, פֿון וועלכע זייערע עלטערן ש ט א מ ע ן. די קינדער אַליין פֿילן אַן אָפּשטאַמשכות צו יענע לענדער. מיר האָט זיך אויך אויסגעוויזן, אַז ארץ־ישׂראל דאַרף קריגן אַ היפּש צאָל „בעלנים", כאָטש דאָס איז שוין אָפּהענגיק פֿון טיפּ שול וואָס די קינדער באַזוכן, און אין אונדזער פֿאַל וואָלט עס געהייסן, אַז די בעלנות אויף ארץ־ישׂראל דאַרף פֿאַרקלענערט ווערן. אַחוץ דעם איז רוסלאַנד — אַ לאַנד

טאַבעלע XIV א

די פֿאַרשיידענע סימבאָלן (אַחוץ פֿאָטאָגראַפֿיעס) און ווי־פֿל קינדער עס האָבן זיי אויסגעקליבן

מ י י ד ל ע ך

עלטער	צאָל	עמבלעמען			לייכטערס				טאָבלעטן			לענדער							
		1	2	(3)	1	(2)	3	4	1	(2)	3	1	2	3	(4)	(5)	6	(7)	(8)
5	3		1	2	1	1	1		1	2		1		1		2		2	
6	3		2	1		1	1	1	2		1		1			1	1	1	2
7	5	1	1	3		3	1	1	3		2		1			3		5	1
8	5	1	1	3	1	1	2	1		2	3	2				3	1	3	1
9	7			7		6		1		5	2	1	1			7	1	3	1
10	8		3	5		7		1	2	4	2	1	1			6	1	3	4
11	10	1	1	8	1	9			1	7	2				1	9		10	
12	7			7		7			1	5	1	2				5	1	6	
ס״ה	48	3	9	36	3	35	5	5	10	25	13	7	4	1	1	36	5	33	9
%		6.25	18.75	75.00	6.25	72.92	10.42	10.42	20.84	52.08	27.08	14.59	8.33	2.08	2.08	75.00	10.42	63.75	18.75

ב א מ ע ר ק ו נ ג : די אַרומגערינגלטע נומערן וואָס רעפֿרעזענטירן די סימבאָלן זענען די „קריטישע" סימבאָלן, ד״ה די וואָס האָבן, אָדער קענען האָבן, אַ געוויסן יידישן מיין.

טאַבעלע XIV ב

י י נ ג ל ע ך

עלטער	צאָל	עמבלעמען			לייכטערס				טאָבלעטן			לענדער							
		1	2	(3)	1	(2)	3	4	1	(2)	3	1	2	3	(4)	(5)	6	(7)	(8)
5	1	1				1					1					1	1		
6	2	2				1		1	1		1	1	1			1	1		
7	6		1	5		5		1			3	1	2			3	2	4	
8	8	1	2	5		6	2		2	5	1	1	2		1	4	1	5	3
9	10		1	9	1	8		1	3	6	1	1	1			9	2	5	1
10	21	2	2	17	1	15	3	2	3	15	3	3	4			16	2	16	1
11	8			8		7		1	2	5	1		2			8	1	4	1
12	15			15		15			1	15		1				14		12	3
ס״ה	71	6	6	59		58	5	6	11	49	11	8	12		2	56	9	46	9
%		8.45	8.45	83.60	2.82	81.68	7.05	8.45	15.49	69.02	15.49	11.27	16.90		2.82	78.88	12.67	64.79	12.67

וואָס מען הערט דערפֿון אַזוי אָפֿט, און אין אַזעלכע רייצנדיקע קאָנטעקסטן פֿאַר קינדער — אין אַזאַ לאַגע, אַז עס וואָלט געדאַרפֿט צינען אַהין אַ סך מער ווי אין אַ געווײַנטלעך לאַנד. איך האָב אויך געהאַט אַ געפֿיל, אַז שפּאַניע וועט אַרויס־רופֿן אַ ביסל „ייִדישע" נײַגעריקייט. פֿון אַלע לענדער וווּ ייִדן האָבן געלעבט איז שפּאַניע דאָס בעסט רעקלאַמירטע. קינדער וואָס האָבן באַזוכט שולן האָבן זיכער געהאַט אַ געלעגנהייט צו הערן עפּעס אַ וואַרט, אַ ווונק וועגן שפּאַניע. קען נאָך אפֿשר אַזאַ לאַנד ווי שפּאַניע אונדז ווײַזן די ספּעציפֿישע ווירקונג פֿון שול־אַטמאָספֿער. וועלן מיר גלײַכער איבערגיין צו די רעזולטאַטן גופֿא און זיך באַקענען מיט דעם וואָס עס ווײַזן די טאַבעלעס XIV א און XIV ב.

די רעזולטאַטן, ווי מיר זעען, זענען ניט שווה בשווה מיט דעם אויף וואָס מיר וואָלטן זיך געדאַרפֿט ריכטן. דער מגן־דוד איז דער פֿאָפּולערסטער, און דער עיקר, דער דינאַמיש־אָנגעזעענסטער סימבאָל סײַ בײַ די מיידלעך, סײַ בײַ די יינגלעך. אויך די לוחות פֿאַרנעמען אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ בײַ בײדע גע־שלעכטער (52.08 בײַ די מיידלעך, 69.02 בײַ די יינגלעך). דאָס איז זיכער ניט קיין צופֿאַל. בנוגע לענדער האָט שפּאַניע זייער אַ שלעכטע מערכה. די שטימען — ריכטיקער די פֿאַרלאַנגען — זײַנען צעטיילט צוויישן רוסלאַנד, ארץ־ישׂראל און טיילווײַז פֿוילן. פֿאַר מיר איז אָבער געווען אַ חידוש צו זען, אַז ארץ־ישׂראל איז נאָך מער פֿאַרטראָטן ווי רוסלאַנד, וואָס פֿון דאָרט קומט די גרעסטע צאָל עלטערן. און אַ חידוש איז עס געווען דערפֿאַר, ווײַל קענעדיק אי די קינדער, אי די עלטערן, אי די טיפּן שול פֿון וועלכע דאָס רובֿ פֿון זיי קומט, קען איך ניט צושרײַבן די דאָזיקע רעזולטאַטן צו אַ באַוווסטזיניקן אײַנפֿלוס פֿון דער היים אָדער פֿון דער שול. אין דער אמתן זעט מען דאָ — און דאָס איז אויך אמת בײַ די פֿרײַערדיקע סימבאָלן — אַ פֿאַקטאָר וואָס גלײַכט אויס די ייִדיש־דינאַ־מישע כּוחות אין די קינדערס פּסיכיק, ניט געקוקט אויף די אונטערשיידן צווישן די פֿאַרשיידענע היימען און שולטיפּן. דאָס ווײַזט זיך אַרויס נאָך קלאָרער, ווען מיר באַקענען זיך מיט טאַבעלע XV, וואָס ווײַזט די רעזולטאַטן פֿון קינדער וואָס האָבן קיין שול־דערציונג ניט באַקומען.

מיר זעען דאָרט, אַז די רעזולטאַטן זענען אַן ערך די זעלביקע וואָס פֿרײַער, כאָטש די דאָזיקע קינדער האָבן קיין מאָל די וועגט פֿון אַ שול ניט אָנגעזען. אמת, די צאָלן זענען זייער קלייניע, אָבער לויט מײַנע רעזולטאַטן אין דער דאָזיקער אַרבעט פֿיל איך דאָס רעכט צו זאָגן, אַז די רעזולטאַטן וואָלטן ניט אַנדערש געווען אַפֿילו ווען די צאָל וואָלט געווען גרעסער.

די נפֿקא־מינה צווישן סתּם באַקאַנטשאַפֿט מיט אַ סימבאָל און אַ באַ־קאַנטשאַפֿט, וואָס האָט אַ בולטן דינאַמישן כּוח, לאָזט זיך לײַכט דערקענען אין דער גאַנצער צווייטער העלפֿט. בלויז דרײַ קינדער זענען אין גאַנצן ניט באַקאַנט געווען מיטן מגן־דוד. זיי האָבן טאַקע אויסגעקליבן די עמבלעם נומ׳ 1. פֿון די איבעריקע וואָס האָבן אויסגעקליבן אי איינס אי צוויי זענען 15 באַקאַנט געווען מיטן מגן־דוד ווי מיט אַ ייִדישער עמבלעם. דאָס איז געווען אַ באַקאַנט־שאַפֿט וואָס איז צו גאָרנישט מחייב. איינער, וואָס האָט אויסגעקליבן נומ׳ 1,

האָט אַפֿילו באַמערקט, אַז ער קען ניט קלײַבן נומ׳ 3, ווײַל „דאָס איז דאָך אַ מגן־דוד״. בײַ אים איז מסתּמא דער דאָזיקער סימבאָל פֿאַרבונדן מיט אַ באַשטימטער סיטואַציע, און ער קען ניט צוגעטשעפּעט ווערן צו אַן אַנדער סיטואַציע. אָבער דאָס איז בלויז געווען אײַן פֿאַל אַזאַ, ווען דער סימבאָל האָט יאָ אַ דינאַמישן כּוח, און טאַקע מחמת דעם גאָר האָט אים דאָס קינד ניט אויסגעקליבן.

טאַבעלע XV א

רעזולטאַטן פֿון קינדער וואָס האָבן קיין שום שול־דערציונג קיין מאָל ניט באַקומען

מיידלעך

עלטער	צאָל	עמבלעמען			לײַכטערס				טאָבלעטן			ל ע נ ד ע ר							
		1	2	(3)	1	(2)	3	4	1	(2)	3	1	2	3	(4)	(5)	6	(7)	(8)
8	4		1	3	1	1	1			1	3	1				2	1	3	1
10	4		1	3		4				3	1	1	1			2	1	2	1
11	2			2		2				2						2		2	
12	1			1		1				1						1		1	
ס״ה	11		2	9	1	8	1	1		7	4	2	1			7	2	8	2
%			18,18	81,82	9,09	72,73	9,09	9,09		63,64	36,36	18,18	9,09			63,64	18,18	72,73	18,18

טאַבעלע XV ב

יינגלעך

עלטער	צאָל	עמבלעמען			לײַכטערס				טאָבלעטן			ל ע נ ד ע ר							
		1	2	(3)	1	(2)	3	4	1	(2)	3	1	2	3	4	5	6	7	8
8	4	1	1	2		3	1			3			1			2		3	2
9	3		1	2		3			1	1	1		1		1	3	1		
10	3			3		2	1			3		1	1			2		2	
11	1	ניט געהאַט בײַ צוזייטער העלפֿט																	
ס״ה	11	1	2	7	1	8	2		1	7	1	1	3		1	7	1	5	2
%		9,09	18,18	63,64	9,09	72,73	18,18		9,09	63,64	9,09	9,09	27,27		9,09	63,64	9,09	45,55	18,18

אין עטלעכע אַנדערע פֿאַלן האָבן קינדער אויפֿגענומען אַלע עמבלעמען ווי מגן־דודס, נאָר נומ׳ 3, האָבן זיי געהאַלטן, איז דער ריכטיקסטער. בײַ די איבעריקע איז דער מישפּט לכתּחילה געווען אַן עסטעטישער („ס׳איז שענער״,

„כ׳האָב עס ליבער", „ס׳איז איינפֿאַכער") אָדער אַ נאַציאָנאַלער („ס׳איז מער ייִדיש"), און ערשט נאָך דעם איז געקומען: „ווייל ס׳איז אַ מגן־דוד", וואָס ס׳דריקט אויס אַ סך קלאָרער אין ענגליש („ייִדישער שטערן") דעם נאַציאָנאַלן ווערט פֿונעם סימבאָל.

בײַם סימבאָל לײַכטערס זענען בלויז געווען 7 וואָס זענען לחלוטין ניט באַקאַנט געווען מיט אים. די איבעריקע האָבן אַלע געווּסט, אַז דאָס איז אַ „ייִדישער לײַכטער", אָבער די קליינע צאָל וואָס האָט פֿון דעסט ווען אויסגעקליבן אַנדערע פֿאַרמען האָט עס געטון איבער פֿאַרשיידענע סיבות. די שטאַרקסטע קאָנקורענטן זענען געווען 3 און 4. אין פֿאַל פֿון 3 האָט געזיגט די פּראַקטיש־קייט, ווייל אַזוי ווי די רערן גייען אַראָפּ, „וועט זײַן ליכטיקער", אין 4 איז מסתמא געפֿעלן געווארן דאָס וואָס יענער לײַכטער איז וויניקער אייגנטאַניק.

די וואָס האָבן אויסגעקליבן די מנורה (2) האָבן, פֿונקט ווי בײַם מגן־דוד, צום ערשטן אָנגעגעבן אַן עסטעטישע סיבה און דערנאָך אַ נאַציאָנאַלע („ס׳איז אַ שבת־לײַכטער", „ייִדישער", אָדער „חנוכה־לאָמפּ"). אָבער אַ היפּש צאָל האָט גלײַך אָנגעגעבן די נאַציאָנאַלע סיבה.

בײַ די טאַבלעטן האָבן אַ פּראָפּאָרציאָנעל קלענערע צאָל אויסגעקליבן די לוחות אין פֿאַרגלײַך מיט די אַנדערע ייִדישע סימבאָלן. דערויף האָט מען זיך געקענט ריכטן. וויכטיק איז צו וויסן, אַז אַ סך וואָס האָבן אויסגעקליבן נומ׳ 1, האָבן געזאָגט „ווייל עס איז ווי אַ הויז", און דאָס האָט שטאַרק אויסגענומען. אויך נומ׳ 3 צייכנט זיך אויס מיט גראָדע ליניעס וואָס זענען הײַנטיקע צײַטן אַזוי פּאָפּולער. די וואָס האָבן אויסגעקליבן נומ׳ 2 האָבן פֿונקט ווי פֿריער אַנגעגעבן עסטעטישע און נאַציאָנאַלע סיבות. אינטערעסאַנט איז, אַז אין אַלע פֿאַלן ווען די קינדער האָבן אויסגעקליבן די ייִדישע סימבאָלן זענען קיין רעליגיעזע קוואַליפֿיקאַציעס ניט אָנגעגעבן געווארן.

בײַם אויסקלײַבן די לענדער זענען מיר, אַז צום ערגסטן האָבן אָפּגעשניטן 3 און 4, ד״ה פֿינלאַנד און שפּאַניע. קאַנאַדע האָט אַ ביסל געווונען, ווייל עס איז אַ שכניש לאַנד, ווייל דאָרט הערשט די זעלביקע שפּראַך, און ווייל די קינדער האָבן אַ סך געהערט פֿון דער דאָרטיקער נאַטור. אין פֿראַנקרײַך האָבן עטלעכע קינדער נאָענטע קרובֿים, און פֿאַרוס איז אויך בײַ זיי גאָנץ נישקשהדיק רעקלאַמירט. האָלאַנד איז היגע קינדער, ספּעציעל ניו־יאָרקער, גאָנץ נישקשה־דיק באַקאַנט פֿון אַמעריקאַנער געשיכטע, און כּמעט אַלע קינדער וואָס דער־מאָנען האָלאַנד דערקלערן: „ווייל ס׳איז אַ שיין לאַנד". פֿוילן איז אויסגעקליבן געווארן אין גאַנצן דערפֿאַר, ווייל די עלטערן קומען פֿון דאָרט, אָדער ווייל קרובֿים ווויינען דאָרט, אָדער ווייל „אַ סך ייִדן זײַנען דאָרט דאָ". צוויי קינדער, וואָס האָבן אָנגעגעבן פֿוילן, האָבן ניט געקענט דערקלערן פֿאַר וואָס. גראָד קען איך זיי און ווייס, אַז זייערע עלטערן שטאַמען פֿון דאָרט.

די סיבות וואָס האָבן באַוויזן די קינדער אויסצוקלײַבן פֿוילן האָט אויך געווירקט בנוגע רוסלאַנד. אָבער איבער אַ צענדלינג האָבן אונטערגעשטראָכן, אַז זיי וואָלטן זיך געוואָלט באַקענען מיטן איצטיקן לעבן דאָרט. דאָס האָט זיך

אויסגעדריקט אין אַזעלכע וועדטער ווי: „ווײַל אַלע אַרבעטן דאָרט", „ווײַל איך ווייל זען וואָס די סאָוועטישע רעגירונג טוט", „וויל זען ווי פּויערים אַרבעטן", „אַ פּראָגרעסיוו לאַנד" אאַז״ו. אין גרעסטן רוב פֿאַלן פֿאַרנעמען אָבער דעם אויבנאַן צוויי מאָטיוון, דער פֿאַקט וואָס רוסלאַנד איז דאָס לאַנד פֿון די נאַענטסטע קרובֿים, און ווײַל אַ סך אַדער „אַלע" יידן קומען פֿון דאָרט, אַדער ווינען דאָרט.

אַנדערש זענען שוין די מאָטיוון, וועלכע עס קומט צו ארץ־ישׂראל. פֿינף קינדער האָבן קרובֿים אין לאַנד, און דאָס איז געווען די סיבה פֿון זייער אויסקלײַב. פֿופֿצן קינדער האָבן אַנגעגעבן עסטעטישע סיבות: „ס׳איז שיין", „ס׳גיט פֿעלט מיר", אַדער „ס׳בעסטע לאַנד". פֿינף קינדער האָבן אין גאַנצן קיין סיבות ניט געקענט אַנגעבן („ווײַל איך וויל"). פֿון אַלע איבעריקע האָבן אַרום 60% אויפֿגענומען ארץ־ישׂראל ווי דאָס איצטיקע ייִדישע לאַנד, היים, היים, וואָס מען בויט אאַז״ו. און 40% ווי דאָס אַמאָליקע, אַדער היסטאָרישע ייִדישע לאַנד פֿון וואַנען מיר שטאַמען, וווּ דאָס בית־המיקדש איז חרוב געווארן אאַז״ו. דער דאָזיקער לעצטער רעזולטאַט איז אַ גאַנץ קלאָרער אַנווײַז, אַז דירעקטער שולאַיינפֿלוס האָט ניט דאָס לעצטע וואָרט אין אַזעלכע ענינים.

בנוגע אויסקלײַבן קאַנדידאַטן פֿון פֿאָטאָגראַפֿיעס איז שוין די זאַך אַ היפּש ביסל קאָמפּליצירטער. לאָמיך אויסרעכענען עטלעכע פֿראַגעס, אויף וועלכע מיר דאַרפֿן ענטפֿערן, דאָס איבעריקע וועט מען שוין אַרויסזען שפּעטער. וויפֿל קינדער האָבן זיך גלײַך געכאַפּט, אַז צווישן די פֿיר מענער און די פֿיר פֿרויען זענען פֿאַראַן ייִדן און ניט־ייִדן? און בײַ די וואָס האָבן זיך יאָ געכאַפּט, — צי האָט דאָס געהאַט אַן אינפֿלוס אויף זייער אויסקלײַב? וויפֿל קינדער האָבן באמת געקענט דערקענען, וועלכע עס זענען ייִדן און וועלכע ניט? לויט וועלכע סימנים דערקענען אמעריקאַנער ייִדישע קינדער דאָס ייִדישע אויסזען?

עס דאַרף קלאָר זײַן, אַז דאָס האָבן מיר געהאַט צו טון מיט פֿאָטאָגראַפֿיעס און ניט מיט צייכענונגען, וואָס מען קען פֿאַרמירן לויטן וויצן. בײַ פֿאָטאָגראַפֿיעס קומען אַרײַן שטערנדיקע פֿאַקטאָרן, וואָס מען קען לײַדער ניט אויסמײַדן. בײַ איינעם איז פֿאַראַן אַ שמייכל, בײַם צווייטן ניט. אייגער זעט אויס אַ ביסל עלטער, דער אַנדערער — ייִנגער. עס איז דאָך כּמעט אוממעגלעך צו קריגן פֿאָטאָגראַפֿיעס וואָס זאָלן זיך ניט אונטערשיידן אין אַזעלכע פּרטים. פֿאַראַן בלויז איין טרייסט, גראָד די ייִדישע פֿאָטאָגראַפֿיעס — וועגן וועלכע עס האָבן זיך דאָ — צייכענען זיך ניט אויס, לגבי די ניט־ייִדישע, מיט באַזונדער צוציענדיקע דרויסנדיקע שטריכן.

פֿאַראַן נאָך אַ וויכטיקער מאָמענט וואָס דאַרף אַרויסגעבראַכט ווערן. בײַ אַלע סימבאָלישע אַרנאָמענטן זענען אויך זייער וויכטיק, — דאָ האָבן זיך שוין וועגן מענטשן מיט וועלכע מען דאַרף לעבן, גענעסן פֿון זייערע פֿעיקייטן,

זיך צופֿאַסן צו זייערע אייגנשאַפֿטן, מעסטן זייער מעגלעכן צושטייער צום לעבן פֿון אַ קאָלעקטיוו. אויף וויפֿל קען די יידישקייט אָדער ניט־יידישקייט פֿון די קאַנדידאַטן שפּילן אַ ראָלע אין אַזאַ אויסקלײַב? האָבנדיק דאָס אַלץ אין זינען וועלן מיר קודם כּל זיך באַקענען מיט די פֿאַקטן.

טאַבעלע XVI

אויסגעקליבענע קאַנדידאַטן לויט פֿאַטאָגראַפֿיעס

עלטער	מיידלעך								ירינגלעך							
	צאָל	פֿרויען				מענער				צאָל	פֿרויען				מענער			
		(3)	5	(7)	8	1	4	(8)	(10)		3	5	(7)	8	1	4	(8)	(10)
5	3	1	2	1	1		1	3	2	1			1	1		1		1
6	3	2		3	1	1	2	1	1	2	1		2	1		1	2	1
7	5	3		5	2	4	3	1	2	6	2	1	5	4	6	2	1	3
8	5	2	1	5	2	5	1	1	3	8	4	1	5	6	8	3	1	4
9	7	4	2	5	3	5	4	2	4	10	4	2	9	5	8	4	2	6
10	8	4		8	4	4	2	3	7	21	8	6	14	14	16	10	4	12
11	10	9		9	2	5	3	5	7	8	4	2	6	4	5	4	2	5
12	7	6	1	4	3	5	5	2	2	15	10	2	11	7	6	2	8	14
ס״ה	48	31	6	41	18	28	18	18	31	71	33	14	53	42	49	27	20	46
%		64.58	12.50	85.42	37.50	58.34	37.50	37.50	64.58		46.48	19.72	74.65	59.15	69.01	38.03	28.17	64.79

באַמערקונג: די אינגערינגלטע נומערן זענען די פֿאַטאָגראַפֿיעס פֿון די יידן.

וועז מיר באַטראַכטן דעם אויסקלײַב פֿון די מיידלעך, זענען מיר, אַז די צוויי יידישע (3 און 7) האָבן באַקומען די גרעסטע צאָל שטימען (64.58% אוז 85.42%). אויך די ניט־יידישע נומ׳ 8 האָט באַקומען אַן אָנגעזעענע צאָל שטימען. אַ סך קינדער, סײַ יינגלעך, סײַ מיידלעך האָבן זיך דערקלערט פֿאַר באַזונדער גוט אוז מוטערלעך, וואָס נעמט זיך מסתּמא פֿון איר שמייכל אוז פֿון דעם וואָס זי זעט אויס עלטער. אוז אפֿשר האָבן די מיידלעך זיך אָנגענומען פֿאַר אַ יידישע? וועלן מיר באַלד דאָס דערגיין. וועז עס קומט צום אויסקלײַבן די מענער, זענען זיך שוין אָנדערע טענדענצן. די גרעסטע צאָל האָט אויסגעקליבן דעם יידישן נומ׳ 10 אוז דעם ניט־יידישן נומ׳ 1, בעת די אָנדערע צוויי, יידּ אוז ניט־יידּ, האָבן באַקומען אַקוראַט די זעלביקע צאָל שטימען (37.50%).

בײַ די יינגלעך האָט די „גוטע" אוז „מוטערלעכע" נומ׳ 8 נאָך מער אויס־געמומען (59.15%), אַזוי אַז זי זוזאַמען מיט דער יידישער נומ׳ 7 האָבן באַ־קומען דאָס רובֿ שטימען. בעת וועז עס קומט צו די מענער, באַקומט דער יידּ נומ׳ 8 די קלענסטע צאָל, אוז די געווינערס זענען נומ׳ 1 אוז נומ׳ 10, פֿונקט ווי בײַ די מיידלעך.

דאָס איז אַלץ געזעדט פֿון שטאַנדפונקט פֿון אַן אָביעקטיוועד צעטיילונג צווישן יידן און ניט־יידן. ס׳איז דאָך אָבער מעגלעך, אַז די קינדער זאָלן אָנ־נעמען יידישע פּנימער פֿאַר ניט־יידישע, און פֿאַרקערט. ערשט ווען מיר ווייסן, אויף ווי ווייט די קינדער האָבן ריכטיק געאורטיילט אין דעם פּרט, קענען מיר אויסטיטשן די פֿאַקטן פֿון דער לעצטער טאַבעלע. אַן ענטפֿער אויף דער דאָזיקער פֿראַגע וועט אונדז געבן די ווייטערדיקע טאַבעלע:

טאַבעלע XVII

דערקענטע יידישע טיפּן

עלטער	מירדלעד								ירנגלעד							
	צאָל	פֿרויען				מענער				צאָל	פֿרויען				מענער			
		(3)	5	(7)	8	1	4	(8)	(10)		(3)	5	(7)	8	1	4	(8)	(10)
5	3		1		1	1		1	1	1			1	1	1			1
6	3	2		3	1	2	1	1	1	2	1		1	2		1	2	1
7	5	2	1	4	3	2	1	2	4	6	3	1	4	2	3	3	2	2
8	5	3		5	2	4	1		5	8	4	2	5	3	3	3	5	5
9	7	4		7	3	2	2	2	5	10	7	1	8	4	2	2	8	8
10	8	4		8	4	3	1	3	8	21	9	5	17	9	6	5	12	15
11	10	8		9	1			1	9	8	3	4	7	2	3	2	4	7
12	7	6	1	6	1	2	1	5	6	15	10	3	13	4	2	4	11	13
ס״ה	48	29	3	42	16	11	9	30	39	71	37	16	57	26	20	20	44	52
%		60.41	6.25	87.50	33.33	22.92	18.75	62.50	81.25		52.11	22.53	80.28	36.62	28.17	28.17	61.97	73.24

עס וואַרפֿט זיך גלײַך אין די אויגן דער פֿאַקט, אַז 33.33% פֿון די מיידלעך האָלטן די פֿרוי נומ׳ 8 פֿאַר אַ יידישער. ממילא וועט עס האָבן פֿאַר איר געשטימט פֿריִער 37.50%, קען עס זײַן, אַז עס האָט אויך צו טון דערמיט, וואָס זיי האָבן זי אָנגענומען פֿאַר אַ יידישער. אַנדערש איז אָבער מיט די מיידלעך שטימען פֿאַר די מענער. בעת נומ׳ 1 למשל וועלן אויסגעקליבן פֿון 58.34%, זאָגן אָבער בלויז 22.92%, אַז ער איז אַ יִד. נומ׳ 4 קריגט פֿון זיי 37.50% שטימען, אָבער בלויז 18.75% האָלטן אים פֿאַר אַ יידן. פֿאַרקערט, נומ׳ 8 און 10, די צוויי יידן, האָבן צוגעקראָגן אַ סך נידעריקע שטימען אין טאַבעלע XVII, ד״ה וועלן מען האָט געדאַרפֿט ענטפֿערן צי זיי זענען יידן האָבן זיך אַן זיי אָנגעשלאָסן אויך אַזעלכע, וואָס האָבן פֿריִער, בעת די פֿאָטאָגראַפֿיעס זענען באַטראַכט געוואָרן בלויז פֿון שטאַנדפונקט פֿון קאַנדידאַטן, זיי פֿאַרוואַרפֿן.

בײַ די יינגלעך, וועלן עס קומט צו דערקענען צווישן יידן און ניט־יידן, ווײַזט זיך אַרויס, אַז זיי באַגייען וויניקער טעותן ווי די מיידלעך. ווי טאַבעלע

XVII וויזט אונדז, שטעלן זיי זיך אָפּ דעמאָלט גאַנץ קלאָר אויף 3 און 7 פֿון די פֿרויען (52.11% פֿאַר נומ׳ 3 און 80.28% פֿאַר נומ׳ 7) און אויף 8 און 10 פֿון די מענער (61.97% פֿאַר נומ׳ 8 און 73.24% פֿאַר נומ׳ 10), ד״ה אַז כאָטש זיי דערקענען בעסער דעם יידישן טיפּ, שפּילט ער אָבער בײַ זיי אַ קלענערע ראָלע אין אויסקלײַבן.

דאָס שוויבט אַרויס נאָך קלאָרער, ווען מיר שטעלן אויס אַ טאַבעלע וואָס פֿאַרגלײַכט די רעזולטאַטן פֿון די לעצטע צוויי אויפֿגאַבעס. די ערשטע פֿון די צוויי אויפֿגאַבעס איז געווען אויסצוקלײַבן צוויי פֿון פֿיר פֿרויען און צוויי פֿון פֿיר מענער. די צווייטע אויפֿגאַבע איז געווען צו דערקענען, וועלכע צוויי פֿרויען פֿון די פֿיר און וועלכע פֿון די מענער זענען יידן. די רעזולטאַטן פֿון דער צווייטער אויפֿגאַבע האָבן אויף אַזאַ אופֿן געהאָט דרײַ מעגלעכקייטן: אַדער צוויי אויסגע־קלײַבענע קאַנדידאַטן זאָלן דערקענט ווערן ווי יידן, דעמאָלט הייסט עס, אַז אין ביידע פֿאַלן — אויסקלײַבן און דערקענען — זענען די פֿאַטאַגראַפֿיעס די זעלּ־ביקע (ביידע גלײַך), אַדער בלויז איינע פֿון די צוויי אויסגעקלײבענע זאָל דער־קלערט ווערן ווי אַ יידּ (איינע גלײַך), אַדער ביידע דערקענטע זאָלן ניט זײַן די אויסגעקליבענע (ביידע ניט גלײַך).

פּסיכאָלאָגיש דאַרף מען זיך ריכטן, אַז דאָס אויסקלײַבן וועט שפּעטער באַאײַנפֿלוסן דאָס דערקענען. ממילא, לויט רייַנעם צופֿאַל, וואָלט מען זיך גע־דאַרפֿט ריכטן, אַז די פֿאַלן פֿון „ביידע ניט גלײַך״ וואָלט שוין געדאַרפֿט זײַן זייער קליין אין צאָל, בעת „ביידע גלײַך״ וואָלט שוין געדאַרפֿט זײַן אַ ביסל מער, מחמת דעם אײַנפֿלוס פֿון פֿרויער. די גרעסטע צאָל פֿאַלן וואָלט אָבער געדאַרפֿט געהערן צו „איינע גלײַך״. טאַבעלע XVIII וועט ווײַזן, ווי אַזוי עס איז פֿאַרגעקומען אין דער אמתן.

די דאָזיקע טאַבעלע ווײַזט אונדז, אַז כּמעט אין אַלע פֿאַלן איז די צאָל פֿון „איינע גלײַך״ צו נאָענט צו „ביידע גלײַך״, אַז עס זאָל זײַן אַ הויפֿער צו־פֿאַל. דער אופֿן, ווי אַזוי די קינדער האָבן זיך געפֿירט בײַם דערקענען די יידן און ניט־יידן, און די באַמערקונגען, מינעס און באַווײַזונגען, וואָס זיי האָבן דער־בײַ געמאַכט, האָבן מיך פֿולקום איבערגעצײגט, אַז דאָ הערשט ניט קיין צופֿאַל און ניט קיין סוגעסטיע פֿון פֿרײַערדיקן אויסקלײַב. אָבער די יינגלעך — אָחוץ די וואָס האָבן גלײַך בײַם קלײַבן זיך גערעכנט מיט דער יידישקייט פֿון די קאַנ־דידאַטן — האָבן געקליבן לויט אַנדערע קריטעריעס, בעת די מיידלעך האָבן דאָס זעלביקע געטון בײַם קלײַבן די מענער, אָבער ניט בײַ די פֿרויען. וואָרעם דאָ, ווי מיר זענען, איז „ביידע גלײַך״ מער ווי צוויי מאָל אַזוי גרויס ווי „איינע גלײַך״.

די צאָל יינגלעך, וואָס האָבן גלײַך בײַם קלײַבן אַנגעגעבן ווי אַ מאָטיוו די יידישע אַנגעהעריקייט פֿון די קאַנדידאַטן, באַטרעפֿט 39.44%, און בײַ די מיידּ־לעך 39.58%. אין דעם פּרט, הייסט עס, זענען ביידע גלײַך. די נפֿקא־מינה קומט אַרײַן דאָרט, ווו דער דאָזיקער מאָטיוו איז ניט אַנגעגעבן געווארן לכתּחילה. עס זעט אויס, אַז ער האָט סײַ ווי געשפּילט אַ גרויסע ראָלע בײַ די מיידלעך

אין קלײַבן די פֿרויען און אַ פֿיל קלענערע ראַלע אין זייער קלײַבן די מענער, און פֿונקט אַזאַ קלענערע ראַלע בײַ די יונגלעך אין ביידע פֿאַלן.

טאַבעלע XVIII

פֿאַרגלײַך צווישן אויסגעקליבענע און דערקענטע יידישע טיפּן

עלטער	מירידלעך						יונגלעך					
	פֿרויען			מענער			פֿרויען			מענער		
	בײדע גלײַך	אײנע גלײַך	בײדע ניט	בײדע גלײַך	אײנער גלײַך	בײדע ניט	בײדע גלײַך	אײנע גלײַך	בײדע ניט	בײדע גלײַך	אײנער גלײַך	בײדע ניט
5	1			1			1			1		
6	3			1	1	1	2			2		
7	4		1	2	2	1	3	2		3	1	1
8	3	1	1	1	3	1	3	5		1	6	1
9	4	2	1	3	3	1	3	7		3	5	2
10	4	2		4	4		9	8	3	9	9	1
11	6	3		3	4	2	3	5		3	4	1
12	3	3	1	2	3	2	9	5	1	9	6	
ס״ה	28	11	4	19	18	8	32	33	4	30	31	7

פֿון די יידישע פֿאָטאָגראַפֿיעס האָבן צום מערסטן אויסגענומען נומ׳ 7 פֿון די פֿרויען און נומ׳ 10 פֿון די מענער; פֿון די ניט־יידישע — נומ׳ 8 פֿון די פֿרויען און נומ׳ 1 פֿון די מענער. די קוואַליפֿיקאַציעס וואָס זענען אָנגענעבן געוואָרן פֿאַר נומ׳ 8 פֿון די פֿרויען זענען שוין דערמאָנט געוואָרן. בײַ נומ׳ 1 פֿון די מענער האָבן דאָס רובֿ קינדער דערקלערט, אַז ער זעט אויס ספּעציעל פֿאַסיק פֿאַר אַ קעמפּ, אַז ער איז באַקאַנט מיט ספּאָרט, קען קאָנטראָלירן קינדער, איז אַ פֿירער אאַז״וו. דער פֿאַקט וואָס מען האָט די אַלע געדאָרפֿט אויסקלײַבן פֿאַר קעמפּאַרבעט האָט אפֿשר פֿאַרטונקלט די מעגלעכע ראָלע פֿון „יידן״ וויַ אַ סימבאָל פֿון אַ באַשטימטן קולטור־אינהאַלט און געפֿיל־קרובֿישאַפֿט. קעמפּלעבן האָט אין זיך עפּעס ספּעציפֿישס, פֿאָדערט באַשטימטע אַלגעמיינע אייגנשאַפֿטן און דרויסנדיקע עפּעקטן פֿון אַ מענטשן. איז דאָס אפֿשר ניט געווען קיין פּאַסיקע סיטואַציע אויף אויסצוגעפֿינען דעם דינאַמישן ווערט פֿונעם יידסימבאָל? פֿון דער אַנדער זײַט באַווײַזט דאָס אָבער די ווערטגרענעצן פֿון אַזאַ סימבאָל אין דער פּסיכיק פֿון די דאָזיקע קינדער.

אַ געוויסער ווערט פֿון אָט דעם סימבאָל זעט זיך יאָ אַרויס אין די ענטפֿערס אויף דער פֿראַגע, לויט וועלכע סימנים זיי דערקענען אַ יידיש פּנים. דאָס

רוב האָט אויף דעם קיין ענטפֿער ניט געקענט געבן. טייל האָבן געזאָגט: „איך ווייס ניט, אָבער איך דערקענ", 52 ענטפֿערס זענען אָבער גאַנץ קלאָר און לאָזן זיך צעטיילן אויף פֿיזישע און גייסטיקע סימנים. פֿון זיי זענען 19 פֿיזישע און 33 גייסטיקע. די פֿיזישע סימנים זענען די וואָס מען שרייבט אונדז געווײנטלעך צו, ווי ברונעטקייט, שוואַרצאויגיקייט, לאַנגע נעזער. טייל זאָגן אויך, אַז ייִדן האָבן דינערע ליפּן, זענען וויניקער נעט אין קליידונג און אַז ייִדישע פֿרויען טראָגן וויניקער צירונג. פֿאַראַן אויך אַזעלכע וואָס האַלטן, אַז ייִדן זענען בלאַנדער. אַזאַ אײַנדרוק קען זיך לײַכט שאַפֿן, ווען אַ קינד וווינט אין אַ געגנט צווישן דרומדיקע איטאַליענער.

באַזונדער אינטערעסאַנט זענען די גייסטיקע סימנים, וואָס מען וואָלט זיך אפֿשר גאָרניט געריכט, אַז אונדזערע היגע קינדער האָבן אַזעלכע באַגריפֿן. פֿאַראַן אַ מערקווערדיקע הסכמה צווישן זיי, אַז ייִדן שמייכלען וויניקער, זענען ערנצט, האָבן מער אויסגעמאַטערטע פּנימער, זענען ראַפֿינירטער, פֿרײַנדלעכער, ניכטערער, געזעצטער. איינער זאָגט, אַז ייִדן שמייכלען מער. אַן אַנדערער זאָגט: „פֿאַראַן עפּעס אויפֿן פּנים וואָס איז ייִדיש, איך ווייס ניט וואָס". אַ מיידל דערקלערט, אַז: „ייִדן זענען ערנצט. זיי טראַכטן פֿון פֿריער, ווען זיי האָבן געליטן". און אָט איז נאָך אַ מיינונג וואָס איז כּדאַי צו ברענגען: „ייִדן האָבן עפּעס אין זייערע פּנימער, איך ווייס ניט וואָס. ווען זיי קוקן, קוקן זיי אַראָפּ, ווי זיי וואָלטן לייענען אַ ייִדיש בוך".

עס וואָלט געווען קינדערש אַנצונעמען, אַז דאָס זענען טאַקע די סימנים, לויט וועלכע די קינדער האָבן באַשטימט די נאַציאָנאַלע אָנגעהעריקייט פֿון די פֿאָטאָגראָפֿיעס. דאָס איז אמת אָפֿילו וועגן די פֿיזישע סימנים. גיכער זענען דאָס פּראָבעס „ליטעראַריש" צו פֿאַרמולירן געוויסע באַציונגען און געפֿילן. אין דעם זינען געפֿינען מיר דאָ ניט קיין אָביעקטיוו סימנים, נאָר אָפּשאַצונגען פֿון וועלטן וואָס אַ סימבאָל דריקט אויס.

טייל פּסיכאָלאָגן וועלן זיכער האָבן אַ טענה, פֿאַר וואָס איך האָב זיך ניט באַמיט אויסצוגעפֿינען דעם אינטעליגענץ-וויפֿלער פֿון יעדן קינד, כּדי מען זאָל דורך פֿאַסיקע קאַרעלאַציעס קענען באַשטימען די ראָלע פֿונעם אינטעליגענץ-פֿאַקטאָר אין די פֿאַרשיידענע אָפּרופֿן וואָס וועלן אַנגעגעבן. דערויף וויל איך קודם כּל ענטפֿערן, אַז אין דעם פֿאַל וואָלט אַזאַ מי געווען ניט נייטיק און די רעזולטאַטן — ניט וויכטיק. אויך וויפֿל מען קען זיך פֿאַרלאָזן אויף די געווינטלעכע פֿאָבליק-סקול-רעקאָרדס זענען אַלע קינדער פֿון שולעלטער געווען פֿון נאָרמאַלן דורכשניטלעכן סאָרט. בלויז איין קינד איז געווען הינטערשטעליק מיט אַ קלאַס אין פֿאָבליק-סקול. אַ גרעסערע צאָל האָבן געהיפּט איין קלאַס אַדער צוויי קלאַסן. קיין וויטע עקסטרעמען, סיי פֿון נעגאַטיוון, סיי פֿון פּאָזיטיוון סאָרט, זענען אין גאַנצן ניט געווען. די דאָזיקע נאָרמאַלע דורכשניטלעכקייט האָט זיך אויך אַרויסגעוויזן אין זייער לעבן אין קעמפּ, ווו פֿאַרשיידענע אויפֿגאָבעס, אויך אינטעלעקטועלע, זענען פֿאַר זיי געשטעלט געוואָרן כּמעט יעדן טאָג.

אמת, דאָ זענען אויך פֿאַראַן קינדער פֿון פֿאַרשול־עלטער. אָבער ערשטנס איז זייער צאָל זייער קליין, צווייטנס, זענען אויך דאָ קיין ווײַטע עקסטרעמען ניט באַמערקט געוואָרן.

אין אַלגעמיין איז נייטיק זיך אָפּצושטעלן דעטאַל און מיט באַזונדער אָפּ־געהיטקייט אויפֿן אינטעליגענץ־פֿאַקטאָר אין צוויי פֿאַלן: 1) וועלן מען ווייס, אָדער וועלן עס איז פֿאַראַן אַ באַרעכטיקטער חשד, אַז די טעסטסובייעקטן שיידן זיך ווײַט אונטער אין אינטעליגענץ. 2) וועלן די אויפֿגאַבע איז ספּעציעל אויסצוגיסן פֿינגן די ווירקונג פֿונעם פֿאַקטאָר אינטעליגענץ אויף פסיכאָלאָגישע אָפּרופֿן. אין אַלע אַנדערע פֿאַלן זענען די פֿאַרשפּיצטע מאַניפּולאַציעס מיט א״וו־קאַרעלאַציעס אַן איבעריקע משא וואָס האָט אַ קנאַפּע שייכות צום ענין.

וועלן מיר נעמען אַ הונדערט פֿיזיש נאָרמאַלע קינדער, פֿון נאָרמאַלע שול־קלאַסן, וואָס האָבן אַ נאָרמאַלן שולערקאָרד, איז דאָס גענוג אינטעליגענץ־אינ־פֿאָרמאַציע פֿאַר אַ פסיכאָלאָגישער אויספֿאָרשונג וואָס זוכט ניט אויסצוגעפֿינען די מעגלעכע ווירקונג פֿון קליינע אונטערשיידן אין א״וו (I.Q.) אויף אויפֿגאַבעס, וואָס זענען ניט ריין אינטעלעקטועל אין כאַראַקטער. וואָר שמועסט נאָך אין אונדזער פֿאַל, וועלן די קינדער זענען, אָחוץ דעם אַלעמען, געווען איבער נײַן וואָכן צײַט אונ־טער שטענדיקער אויפֿזיכט, און אין די פֿאַרשיידנסטע סיטואַציעס — לערנען, ספּאָרט, אָרבעט, פֿאַרווילונג אאַז״וו — איז די אינטעליגענץ־אינפֿאָרמאַציע זיכער געווען גענוג אַן פֿאָרמאַלע טעסטן. און דאָ האָט זיך אָרויסגעוויזן, אַז מיר האָבן צו טון מיט אַן אינטעליגענץ־מדרגה, וואָס איז ווײַט פֿון ביידע עקסטרעמען.

אַנגעשטרענגטע און דעטאַלע מאַניפּולאַציעס מיט דער מאַטעמאַטיק מאַכט אויף טייל דעם אינדרוק ווי עפּעס וואָס גיט די ענדגילטיקע וויסנשאַפֿטלעכע סאַנקציע. דאָס קען ווערן אַ שעדלעכע טראַדיציאָנעלע אילוזיע, ווײַל עס ברענגט אַרײַן אומנײַטיקע קאָמפּליקאַציעס, און אָפֿט פֿירט דאָס אָפּ פֿון דרך־הישר פֿון שטאַנדפונקט פֿון דער געשטעלטער ספּעציפֿישער אויפֿגאַבע. די אָרבעט וואָס ווערט איבערגעגעבן אין דעם דאָזיקן באָריכט האָט געפֿאָדערט פֿון די קינדער די ענגסטע קאָאָפּעראַציע פֿון אַלע מעגלעכע פסיכישע פֿאַקטאָרן, דער עיקר אַזעלכע וואָס דער א״וו שליסט ניט אײַן. קען אונדז בכלל ווייניק וואָס העלפֿן קלאָר צו מאַכן דעם ענין, ווען מיר וועלן זיך בלויז אָפּשטעלן אויף די באַזונ־דערע שייכותן צום א״וו. בפֿרט ווען מיר האָבן פֿאָר זיך אַ געקלײַבענע דורכ־שניטלעכע גרופּע מיט אַן אינטעליגענץ־סקאַלע וואָס קען ניט האָבן קיין ווײַטע אָפּנייגן אין דער נעגאַטיווער אָדער פּאָזיטיווער זײַט.

עס וואָלט זיכער געווען וויכטיק אויסצוגעפֿינען די קאָרעלאַציעס צווישן געווײַסע גרופּעס קינדער און זייערע ידיעות אָדער רעזולטאַטן פֿון טעסטן. אַ סטא־טיסטישער פֿאַרגלײַך צווישן קינדער וואָס האָבן באַקומען אַ יידישע דערציונג און אַזעלכע וואָס האָבן אָנאַ דערציונג נישט באַקומען, אין שייכות צו יידי־שער אינפֿאָרמאַציע, אָדער אָפּרוף אויף סימבאָלן, אָדער אויסקלײַב פֿון פֿאַטא־גראָפֿיעס, — דאָס איז אייגנטלעך געווען אייגע פֿון מײַנע לכתחילהדיקע צילן. עס איז צו באַדויערן, וואָס ווען מען זאָל אָנגענומען אַלע נייטיקע סטאַטיסטישע באַווײַרע־

נישן, אַז די קאַרעלאַציעס זאָלן האָבן די נייטיקע גילטיקייט, וואָלטן די גרופּעס געוואָלט צו קליין, כּדי די רעזולטאַטן זאָלן זיין פֿאַרלאָזלעך. אָבער די אָנגעגעבענע רויע צעטלען פֿאַקטן און ציפֿער זענען גענוג אינסטרוקטיוו, אַז זיי זאָלן פֿאַרדינען אונדזער פֿולסטע אויפֿמערקזאַמקייט.

VI

סך־הכּל

1. די דאָזיקע אַרבעט באַשטעטיקט דאָס, וואָס מיר איז שוין אויסגעקומען פֿעסטצושטעלן בײַ אַן אָנדער גלעזגנהייט, אַז בײַ ייִדישע קינדער, וואָס האָדעווען זיך אויף אין אַ ייִדישער סבֿיבֿה, זענען פֿאַראַן געווייסע בשותפֿותדיקע פֿונדאַמענטאַלע געפֿילן און באַציונגען וואָס דריקן אויס זייער ייִדישע אָנגעהעריקייט. די דאָזיקע שותפֿות איז פֿאַראַן צווישן קינדער פֿון קריזן וואָס מעגן זיין געזעלשאַפֿטלעך שטאַרק דערווײַטערט. עס ווײַזט זיך אויך אַרויס, אַז ניט בלויז איז דאָס אַ שותפֿות פֿון געפֿילן און באַציונגען, נאָר אַז עס רירט אויך אָן געוויסע אינפֿאָרמאַציעס וואָס מען וואָלט געקענט מיינען, אַז זיי וועלן דערגרייכט בלויז דורך פֿאָרמאַלע לימודים.

2. די סימבאָלן וואָס דריקן אויס אינפֿאָרמאַציע, ידיעות, שפּילן אויך אַ דינאַמישע ראָלע, און עס זענען פֿאַראַן אַזעלכע סימבאָלן וואָס זייער דינאַמישע ראָלע זעט זיך אַרויס בײַ אַמעריקאַנישע־ייִדישע קינדער פֿון פֿאַרשיידענע קריזן, ניט געקוקט אויף דעם, צי זיי האָבן יאָ אַדער ניט באַקומען אַ פֿאָרמאַלע שולדערציונג, און ניט געקוקט אויפֿן ספּעציעלן טיפּ שול וואָס זיי האָבן באַזוכט.

3. קיין אָנזעעוודיקע שטיגנדיקע אַנטוויקלונג פֿון עלטער צו עלטער זעט זיך ניט אַרויס. דאָס קען אָבער זיין דערפֿאָר, ווײַל די צאָל פֿון די ייִנגערע עלטערס איז זייער קליין, בכלל קען אופֿן קען מען וועגן דעם קיין זאַך ניט דרינגען.

4. קיין גרויסע נפֿקא־מינה צווישן ייִנגלעך און מיידלעך זעט זיך ניט אַרויס. אָבער אַ שטיקל חילוק איז דאָך פֿאַראַן. דאָס זעט מען בײַם דערמאָנען באַרימטע ייִדן, ייִדישע ימים־טובֿים און בײַם אויסקלײַבן קאַנדידאַטן לויט די פֿאַטאַגראַפֿיעס. פֿאַראַן בײַ די מיידלעך אַן עמאָציאָנעל טיפֿערע אַרײַנגעוואָקסנקייט אין דער ייִדישער לעבן־ספֿערע, כאָטש דאָס איז זייער זעלטן פֿאַרבונדן מיט מער ייִדישע ידיעות. זייערע באַציונגען צו די טעסטן, געווייסע באַמערקונגען און קערפֿערלעכע אויסדרוקן האָבן פֿולקום באַשטעטיקט דעם דערמאָנטן אונטערשייד צווישן די צוויי געשלעכטער אין דעם עלטער.

5. ווען מען וויל אויפֿבויען אַ טעסט אויף צו בויען די אינטענסיווקייט פֿון די קינדערס ייִדישער אָנגעהעריקייט, דאַרף מען קודם כּל אויסרעכענען אויף די קינדערס באַקאַנטשאַפֿט מיט זייערע ייִדישע נעמען, מיט וויניקסטנס צוויי ייִדישע ימים־טובֿים — פּסח און חנוכּה, אפֿשר אויך מיט געווייסע נעמען און עפּיזאָדן פֿון ייִדישער געשיכטע. ווי שוין באַמערקט, איז ניט גראָטן אַרויסצוברענגען דעם דאָזיקן פֿונקט איבער אַ טעות אין דעם ערשטן צעטל. עס וואָלט זיך זיכער געלוינט דאָס אויסצופֿאָרשן באַזונדער, כּדי מען זאָל קענען פֿעסטשטעלן,

צי אויך דאָ זענען פֿאַראַן געוויסע שותפֿותדיקע ידיעות, וואָס די ייִדישע סבֿיבֿה פֿון זיך אַליין פֿירט צו זיי אָן שום חילוק פֿון וועלכן קרײַז די קינדער שטאַמען, וואָסער טיפּ שול זיי באַזוכן, אָדער צי זיי באַקומען בכלל וועלכע עס איז פֿאַר־מאַלע ייִדישע בילדונג.

6. בנוגע די סימבאָלן וואָלטן זיי, ווי עס ווײַזט אויס, געדאַרפֿט שפּילן די וויכטיקסטע ראָלע אין אַזאַ טעסט. אמת, אין דער דאָזיקער אַרבעט זענען זיי על פּי רובֿ אַוועקגעשטעלט געווארן אין אַ באַשטימטן קאָנטעקסט אין הספּם מיטן פֿלאַץ וווּ די קינדער האָבן זיך געפֿונען. דאָס איז געטון געווארן איבער פֿאַר־שטענדלעכע טעמים. וואָרעם כּדי די אויפֿגאַבעס זאָלן זײַן נאָענט און לעבעדיק, האָט מען זיי געדאַרפֿט אַרומרינגלען מיט דירעקטע מאַטיוון פֿון אַרומיקן לעבן. אין אַן אַלגעמיינעם טעסט איז דאָס, פֿאַרשטייט זיך, ניט נייטיק. אויך אין קעמפּ איז דאָס, ווי שוין באַמערקט, אפֿשר געווען אַ שטער, לכל הפּחות אין איין פֿאַל (פֿאָטאָגראַפֿיעס). עס דאַרף אָבער זײַן אַ קאָנטעקסט וואָס זאָל מעסטן ניט בלויז אינפֿאָרמאַציעס, נאָר דער עיקר זייער דינאַמישע ראָלע.

7. אַזאַ טעסט דאַרף אויך אַרײַננעמען די אויפֿגאָבע צו דערקענען טיפּישע ייִדישע פּנימער. אָחוץ דעם וועלכע־אינהאַלט וואָס אַזאַ אויפֿגאָבע קען אַרויס־ברענגען איז דאָס דערקענען אַליין אַן אָנווײַז פֿון טיפֿער אַרײַנגעלעבטקייט אין דער ייִדישער סבֿיבֿה. אַז קינדער, פֿון די עלטערס וואָס וועלן דאָ באַטראַכט, קענען דערקענען טיפּישע ייִדישע פּנימער — דאָס האָט, גלייב איך, די דאָזיקע אַרבעט גאָנץ קלאָר באַווײַזן.

8. דער וועלט פֿון דער דאָזיקער אַרבעט וואָלט געווען אַ סך אָנגעזעענער, ווען זי וואָלט דורכגעפֿירט געווארן אויף אַ גרעסערער צאָל קינדער פֿון מער ייִדישע קרײַזן, און באַזונדער אויך אין אָנדערע לענדער מיט קאָמפּאָקטע ייִדישע ייִשובֿים. טעאָרעטיש וואָלט דאָס געווען אומגעהײַער וויכטיק פֿאַרן אויפֿבוי פֿון אַ ייִדישער סאָציאָל־פּסיכאָלאָגיע, און פּראָקטיש — פֿאַר אַ מער באַווּסטזיניקן און אינטעליגענטערן צוגאַנג צו די פּראָגראַם־אויפֿגאָבעס פֿון די פֿאַרשיידענע טיפֿן ייִדישע שולן.

אַנטיסעמיטיזם אין די ערשטע יאָרן פֿון דער ווײַמאַרער רעפּובליק

פֿון הוגאָ ביבער

1

אין פֿאַרגלײַך מיט דעם מצבֿ פֿון יידן אין טייל אַנדערע אייראָפּעיִשע מדינות בײַם סוף פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז דער מצבֿ פֿון יידן אין דײַטשלאַנד בדרך כלל געווען זייער אַ גוטער. בעת וועו די יידישע פּרעסע האָט אין יענע צײַטן פֿמעט טעגלעך געבראַכט ידיעות וועגן פּאָגראָמען אין פּוילן, אונגערן און רומעניע, און אַפֿילו דערציילט וועגן אַ שטאַרקער „אַנטיפֿרעמ־דער״־באַוועגונג אין ענגלאַנד, וואָס איז געצילט דער עיקר קעגן יידן און ניט נאָר קעגן אויסלענדערס, איז אין דײַטשלאַנד אין דעם פֿרט געווען שלום ושלווה. די דײַטשע יידן האָבן געהאַט סיבות צו פֿילן זיך זיכער, אַז עס וועלן אויף זיי קיין פֿיזישע אַנפֿאַלן אַדער אַפֿילו יורידישע באַגרענעצונגען ניט געמאַכט ווערן.

אמת, עס זײַנען פֿאַרגעקומען אומרוען און אַפֿילו אויפֿשטאַנדן אין דײַטש־לאַנד אין די ערשטע פֿאָר חדשים פֿון דער רעפּובליק. אָבער יידן האָבן געגומען אַ פֿירנדיקן אַנטייל הן אין די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונגען הן אין דער פֿאַר־טיידיקונג פֿונעם רעזשים, וואָס דער הויפּט־טאַנגעבער אין אים איז געווען די סאָציאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי, און בײַדע, סײַ די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג, סײַ די מלוכה, הגם זיי האָבן זיך איינס דאָס אַנדערע ביטער באַקעמפֿט, זײַנען זיי מושווה געווען אין אײַן פֿרט — אין זייער קעגענערשאַפֿט צום אַנטי־סעמיטיזם. די פֿאַרשיידענע שיטות פֿון מאַרקסיזם, צי פֿון די סאָציאַל־דעמאָ־קראַטן, צי פֿון די אומאַפֿהענגיקע סאָציאַל־דעמאָקראַטן, אַדער גאָר פֿון קאָמו־ניסטן, האָבן אַלע באַקעמפֿט דעם אַנטיסעמיטיזם, ניט געקוקט אויף דעם צי יידן גייען מיט זיי אַדער ניט.

בעצם איז נאָר אַ מיעוט פֿון די דײַטשע יידן געווען פּאַרטראַטן אין דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, און גאָר אַ קליינע צאָל האָט זיך געפֿונען אין דעם מער ראַדיקאַלן לאַגער. דאָס רובֿ האָבן זיי אונטערגעשטיצט די ליבעראַלע דעמאָקראַטישע גרופּירונגען, און אַ הײַפֿל גבֿירים האָבן נוטה געווען צו די מע־סיקע רעכטע. יידן וואָס זײַנען אַרויסגעטראַטן קעגן סאָציאַליסטישע טעאָריעס אַדער מעשׂים זײַנען באַקעמפֿט געוואָרן פֿון די שייכדיקע פּאַרטייען ווי טרעגערס פֿון רעאַקציאָנערע אידעען, ווי יחידים, אָבער קיין מאָל ניט ווי יידן. די פֿאַר־

טיידיקערס פֿונעם מאַרקסיסטישן שטאַנדפּונקט האָבן געהאַלטן, אַז יעדער קלאַסן־באַווּסטזיניקער פּראָלעטאַריער איז פֿרײַ פֿון אַנטיסעמיטיזם נטיות, וואָרעם די פּראַקטיק האָט באַווּיזן, אַז אַנטיסעמיטיזם ווערט אויסגענוצט פֿון די פֿרײַער־דיקע הערשערס ווי אַ מיטל אָפּצוצײַען די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון די מאַסן פֿון זייערע אמתע עקספּלואַטאַטאָרס. עס ליגט על־כּן אין די אינטערעסן פֿון די מאַסן גופֿא, אויב זיי ווילן זיך דערהאַלטן בײַ דער ממשלה, אָפּצוווּאַרפֿן דעם אַנטיסעמיטיזם.

פֿון די ניט־סאָציאַליסטישע פּאַרטייען האָבן די ליבעראַלע דעמאָקראַטן („דעמאָקראַטישע פּאַרטיי" איז געווען דער אָפֿיציעלער נאָמען) באַקומען די גרעסטע צאָל שטימען אין די וואַלן צו דער נאַציאָנאַלער פּאַרלאַמלונג פֿון יאָנואַר 1919. די פּאַרטיי וואָס איז באַשטאַנען פֿון אינטעלעקטואַלן, סוחרים, קליין־אינדוסטריאַלן און אָנגעשטעלטע, האָט אויך אָנגענומען אַ שטעלונג קעגן אַנ־טיסעמיטיזם. יידן האָבן זיך הייסט עס געזען געשיצט קעגן דעם אַנטיסעמיטיזם פֿון יעדער זײַט און געמיינט, אַז זייער פּאָזיציע איז גאָר אַ זיכערע. נאָך מער, אַ סך פּאָליטיש גוט אינפֿאָרמירטע יידן און מענטשן מן הצד האָבן געמיינט אויס־דריקן די אָפּענונג, אַז אָפּילו די פֿרײַערדיקע רעכטע גרופּעס וועלן אויך בײַטן זייער אַמאָליקע נעגאַטיווע שטעלונג צו יידן.

עס קאָן נאָך זײַן אַ פֿראָגע, צי דאָס וואָס דײַטשלאַנד איז געוואָרן אַ רע־פֿובליק איז געווען דער פֿועל־יוצא פֿון איר מפּלה אין דער מלחמה. אָבער איין זאַך איז קלאָר: דער אימפּעריאַלער האַלבער אַבסאָלוטיזם וואָס האָט געוועלטיקט אין דײַטשלאַנד פֿון ביסמאַרקן ביז אָקטאָבער 1918 איז פֿון דער געשיכטע געווען פֿאַרמישפּט צום אונטערגאַנג. נאָך דעם ווי די דײַטשע אייבערקאָמאַנדע האָט מודה געווען, אַז זי איז געשלאָגן, און געבעטן אַ וואָפֿן־שטילשטאַנד, און נאָך דעם ווי דער קײַזער ווילהעלם האָט געמאַכט פּליטה קיין האָלאַנד, האָבן אָפּילו די צום מערסטן עקשנותדיקע מאַנאַרכיסטן געמומען אײַנזען, אַז די מערהײַדיקע דעמאָקראַטיע האָבן באַווּיזן בעסער צו מאָביליזירן די כּוחות פֿון זייערע פֿעלקער און זיי צו וועקן צו קרבנות איידער דאָס מאַנאַרכיסטישע דײַטשלאַנד. זיי האָבן אויך אָנגעהויבן וועלן סקעפּטיש וועגן דער סיסטעם פֿון דעם ציווילן דינסט אין דײַטשלאַנד. עס איז אפֿשר געווען אַ חסרון, האָבן זיי געטראַכט, וואָס די פֿאַרשיידענע שטעלעס אין דער מלוכה, אַרמיי און אַד־מיניסטראַציע זײַנען געווען דער באַזיץ פֿון אַ פּאָר פּריווילעגירטע פֿאַמיליעס, דאָס רובֿ פֿון דער פּריצישער אַריסטאָקראַטיע, און עס זײַנען צו זיי ניט צוגע־לאָזט געווארן קיין מענטשן פֿון פּשוטן אָפּשטאַם. די אײַנגעגלייבטקייט אין דער חכמה און אין די כּלומרשט בירושהדיקע פֿעיקייטן פֿון די הערשנדיקע קלאַסן איז שטאַרק געפֿאַלן אָפּילו צווישן די וואָס האָבן אין דער סיסטעם פֿון ספּע־ציעלע פּריווילעגיעס קיין בייז ניט געזען, הגם זי איז געווען פֿאַרבונדן מיט דיסקרימינאַציע קעגן די ניט־פּריווילעגירטע, ספּעציעל יידן.

אויך זײַנען יידן געווען זיכער, אַז די מלחמה האָט קלאָר באַווּיזן זייער אָק־טיוע סאָלידאַריטעט מיטן דײַטשן פֿאָלק. פֿון 100,000 יידישע זעלנערס אין דער

דײַטשער אַרמיי זײַנען לכל הפּחות 78,000 געווען אויף די פֿאַרשיידענע פֿראָנטן; איבער 12,000 זײַנען געהרגעט געוואָרן אויפֿן שלאַכטפֿעלד אָדער געשטאָרבן פֿון די וווּנדן וואָס זיי האָבן דאָרטן באַקומען; העכער 29,000 האָבן באַקומען פֿאַרשיידענע מיליטערישע דעקאָראַציעס, און מער ווי 2,000 זײַנען פֿראָמאָווירט געוואָרן צו לייטענאַנטן אָדער העכער און האָבן אָנגעפֿירט מיט אַ קאָמפּאַניע אָדער אַ באַטעריע.[1] אמת, די אַנטיסעמיטן האָבן זיך כסדר געשאָרפּט די ציין און געפרווט פֿאַרשפּרייטן דעם בילבול, אַז יידן דרייען זיך אַרויס פֿון מיליטערישער פֿליכט. אָבער יידישע אָרגאַניזאַציעס האָבן כסדר באַווײַזן די פֿאַלשקייט פֿון אַזעלכע בילבולים, און אַ צאָל העכערע אָפֿיצירן אין דער דײַטשער אַרמיי האָבן עפֿנטלעך געלויבט די בראָווקייט פֿון זייערע יידישע זעלנערס. דאָס רובֿ פֿון די יידישע וועטעראַנען איז געווען איבערגעצײַגט, אַז זייערע ניט־יידישע קאָלעגן־זעלנערס וועלן שוין מער ניט טאָלערירן קיין בילבולים אָדער באַלײַדיקונגען אויף יידן.

עס איז צוגעקומען נאָך עפּעס. כּמעט אַלע גרופּעס אין דײַטשלאַנד וואָס זײַנען בעת דער מלחמה געווען מרוצה פֿאַרצולייגן דעם שׂונא מער־ווײניקער מילדערע שלום־באַדינגונגען האָבן אויך פֿאַרלאַנגט דעמאָקראַטישע רעפֿאָרמען אין לאַנד גופֿא. פֿאַרקערט, די אָנהענגערס פֿון אַ מלחמה ביזן סוף און פֿון אַ „האַרבן שלום" מיט אָפּשנײַדן גרויסע שטחים פֿון דעם שׂונאס מדינה, זײַנען אויך געווען קעגן יעדער דעמאָקראַטישער הנחה אינעווייניק אין לאַנד. כּמעט אַלע דײַטשע יידן האָבן דאָך אָבער געהאַט געשטיצט די ליבעראַלן און סאָציאַל־דעמאָקראַטן, וואָס זיי, צוזאַמען מיט די קאַטולישע צענטריסטן, האָבן פֿאַרלאַנגט אַ מער דעמאָקראַטישע פֿאָליטיק און זײַנען נוטה געווען צו פֿשרות מיט דעם שׂונא כּדי צו ענדיקן די מלחמה, און דער עיקר האָבן זיי געשטרעבט צו אַ פֿאַרשטענדיקונג מיט ענגלאַנד. די רעכטע פֿאַרטייען, אַרײַנגערעכנט די נאַציאָנאַל־ליבעראַלן, זײַנען ניט בלויז געווען קעגן דער דאָזיקער פֿאָליטיק, נאָר האָבן זי אָפֿילו באַצייכנט ווי אַ ספּנה פֿאַר דעם וויטטערדיקן גאַנג פֿון דער מלחמה. זיי האָבן כּסדר זיך אַרויסגעזאָגט, אַז זיי ריכטן זיך צו פֿירן די מלחמה ביז ענגלאַנד וועט אין גאַנצן צעבראָכן וועלן און פֿראַנקרײַך וועט ליגן אַ דער־שלאָגענע. אַלץ מער און מער אונטער דער השפּעה פֿון דער פֿאַנגערמאַנישער פֿעדעראַציע (Alldeutscher Verband), וועמענס מיטגלידער ס׳האָבן געהאַט די שליסלאָמטן אין דער אַדמיניסטראַציע, אינדוסטריע, פֿינאַנץ און דערציונג, האָבן זיך די דאָזיקע פֿאַרטייען געוועגדט צום אַנטיסעמיטיזם און געמאַכט־ריזירן יעדן פֿרוו פֿון מעסיקייט לגבי דעם שׂונא וויַ אַ סימן מובהק פֿון „יידישן אינטערנאַציאָנאַליזם". די גענעראַלן הינדענבורג און לודענדאָרף וועלכע האָבן איבערגענומען די קאָמאַנדע פֿון די דײַטשע אַרמייען אין 1916 האָבן דורכויס געשטיצט דעם פֿאַנגערמאַניזם. זיי זײַנען געווען איינס מיט דער נײַער רעכטער פֿאַרטיי וואָס האָט זיך יעמאָלט געגרינדעט, די „פֿאָטערלאַנדס־פֿאַרטיי", וואָס האָט געפֿרווט פֿאַראייניקן די אַלע וואָס האָבן געהאַלטן, אַז דײַטשלאַנד מוז

[1] Hugo Bieber, "Jew as soldier", *The Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. IX, p. 610.

אינשליסן ניט שטחים פון די פֿינדלעכע מלוכות. וואלפֿגאנג קאפּ, דער ראש המדברים אין דעם פּאנגערמאנישן פּאראיין און אין דער „פּאטערלאנדס־פּארטיי", איז געווען דער באליבטער יועץ פון דער דיטשער אייבערקאמאנדע, וועלכע האט שטארק פּראטעזשירט די דאזיקע פּארטייען און דערלויבט פּאנגערמאנישע אגיטא־טארן צו פּארשפּרייטן דעם גיפֿט פון אנטיסעמיטיזם אין דער ארמיי.

די נאענטע באציונגען צווישן דער דיטשער אייבערקאמאנדע און די פּאנ־גערמאנישע רעכטע פּארטייען האט געפֿירט דערצו, אז נאך דעם מיליטערישן אינבראך זיינען אויך די פּארטייען וואס האבן געשטיצט די פּאליטיק פון אנעקס־יאניזם שטארק דיסקרעדיטירט געווארן. מען האט צו זיי געהאט נאך גרעסערע טענות ווי צו די מיליטער־מענטשן. די לעצטע האט מען באשולדיקט אין בא־גיין בלויז א טעכנישן פֿעלער, בעת די ערשטע האט מען אויפֿגעווארפֿן, אז זיי האבן בפיוון מגזם געווען און געפֿעלשט די אמתע לאגע און אזוי ארום ניט דער־לאזט צו א שלום ביז דער מצב איז געווארן קריטיש. אויך זייער עקשנותדיקער קעגענערשאפֿט צו דעמאקראטישע רעפֿארמען האט מען אויך געגומען קוקן ווי אויף א ווילדן טעות אין חשבון. און אזוי זיינען די רעכטע פּארטייען געשטאנען קאמ־פּראמיטירט דורך זייער אינעווייניקסטער פּאליטיק און זייער פּארבינדונג מיט די מיליטער־מענטשן, און עס האט אויסגעוויזן, אז זיי האבן אין גאנצן פּאר־לוירן זייער פּאזיציע און זיינען פּארמישפט צו האלטן פּארמאכט דאס מויל.

די ירידה פון די רעכטע פּאנגערמאנישע פּארטייען איז אויסגעטיטשט גע־ווארן פון יידן און אויך פון א טייל ניט־יידן ווי א טויטקלאפּ פּארן אנטיסע־מיטיזם, ווארעם ער האט דאך כידוע געשפּילט א וויכטיקע ראלע אין דער פּאנגערמאנישער דעמאגאגיע.

פון די דאזיקע פּאקטן דארף מען אבער ניט ארויסדרינגען, אז די דיטשע יידן האבן זיך געפּרייט מיט דיטשלאנדס מפּלה. אלע געווינסן זיינען בכי זיי געווען נישטיק אין פּארגלייך מיט דער נאציאנאלער קאטאסטראפֿע וואס האט געטראפֿן דאס לאנד. וועג די מפּלה איז געקומען און דער קיזער איז אנטלאפֿן קיין האלאנד, זיינען געווען בלויז צוויי אנגעזעענע מענטשן אין לאנד וואס האבן ניט געקאנט צוזען דעם חורבן פון דיטשלאנד און זיך געגומען דאס לעבן, בריידט יידן: אלבערט באלין, דער בארימטער שיף־אינדוסטריעלער, און אדאלף ווינס־לער, דער באוווסטער היסטאריקער פון דער דיטשער אדוואקאטור. קיין אייגער פון די פּאנגערמאנישע קנאים וועלכע האבן כסדר איבערגעחזרט דעם פּראל „נצחון אדער טויט" איז ניט געבליבן געטריי דעם דאזיקן פּראל וועג די מפּלה איז געקומען. אמת, שפּעטער זיינען געווען פאלן פון זעלבסטמארד צווישן זיי, נאר זיי זיינען געווען מער דער פּועל־יוצא פון עקאנאמישן קריזיס ווי פון פּאט־ריאטישע מאטיוון.

גאר באלד נאך דעם קלאפּ וואס זיי האבן באקומען האבן די רעכטע פּאנ־גערמאניסטן נאך א מאל געמאכט א פּרווו זיך שטעלן אויף די פֿיס, און דערבי האבן זיי באווויזן, אז זיי האבן ניט פֿארלוירן זייער צוטרוי צו דעם אלטן, גוט אויסגעפּרווטן מיטל — אנטיסעמיטיזם. אבער אלע דיטשע און אויסלענדישע

מיושבֿדיקע פּאָליטיקערס האָבן אין דער דאָזיקער באַציִטער אַנטי־ייִדישער אַגיטאַציע געזען די לעצטע גסיסה־צאַפּלענישן פֿון אַ נוטה־למות. דער אַנטיסעמיטיזם, האָבן זיי געטענהט, האָט אַ מאָל געהאָלפֿן די אינטערעסן פֿון אַבסאָלוטיזם און אַריסטאָקראַטישע פּריווילעגיעס. דער קנײַזער האָט ניט געוואָלט באַשטימען קיין ייִדן פֿאַר אָפֿיצירן, ציווילע באַאַמטע, רײַכטערס און אוניווערסיטעט־פּראָפֿעסאָרן. אין דעם האָבן אים די יונקערס אונטערגעשטיצט מיטן גאַנצן האַרצן. איצט איז „דער קנײַזעריזם טויט, און דער יונקעריזם איז בטל",[2] אַזוי אַז דער באָדן איז אַרויסגעפֿאָלן פֿון אונטער די פֿיס פֿון די אַנטיסעמיטן. אַ טייל ייִדן האָט זיך עפּעס געפֿילט אומבאַקוועם וועגן זיי האָבן דערזען, אַז אַ צאָל אָחינו בני ישׂראל פֿאַרנעמען גאָר הויכע מלוכה־שטעלעס. אָבער דאָס דאָזיקע געפֿיל איז באָלד איבערגעגאַנגען, וועגן זיי האָבן געכאַפּט אַ בליק אויף די גאָסן פֿון די גרויסע שטעט, וווּ עס זײַנען טעגלעך פֿאָרגעקומען מאַסן־דעמאָנסטראַציעס פֿון די דרײַ פּאָליטישע פּאַרטייען: די סאָציאַל־דעמאָקראַטן, די אומאָפּהענגיקע סאָציאַליסטן און די קאָמוניסטן. עס האָט אויסגעוויזן, אַז דער גאַנצער קאָמף איז געווען קאַנצענטרירט אָרום די דרײַ, און אַז די אַנדערע פּאַרטייען זײַנען אויסגעפֿילט. אַ ווידעראויפֿלעבונג פֿון דעם מאָנאַרכיזם און דעם מיליטאַריסטישן נאַציאָנאַליזם האָט מען באַטראַכט ווי אַן אַבסורד.

2

דאָס איז געווען אַ טעות. און דעם טעות האָבן געמאַכט ניט נאָר די דײַטשע ייִדן, אָדער די אויסלענדישע ייִדן, נאָר אַלע אָנפֿירערס פֿון דײַטשן סאָציאַליזם, די ענגלישע און אַמעריקאַנער צײַטונגסלײַט, כּמעט אַלע אויסלענדישע מלוכה־לײַט, פֿינאַנציסטן און אינטעלעקטואַלן. בלויז די פֿראַנצויזן האָבן דורכגעזען דורך דעם שלייער און געגנומען וואָרענען קעגן דער סכּנה פֿון אַ באַזיצונג פֿון דײַטשן נאַציאָנאַליזם. זיי האָבן ניט געגלייבט אין דער סטאַביל־קייט פֿון דער דײַטשער דעמאָקראַטיע, וואָרעם זיי האָבן געהאַלטן, אַז די נײַע באַזיצונג פֿון דײַטשן פֿאָלק צו דעמאָקראַטיע איז ניט ערנצט געמיינט, אַז זי איז בלויז אַן אָנשטעל, כּדי אַרויסצובאַקומען גינציקע שלום־באַדינגונגען, און אַז באָלד נאָכן שלום־אָפּמאַך וועט מען אין דעמאָקראַטישקייט פֿאַרגעסן וויי אין דעם נעכטיקן טאָג. האָט די וועלט געגנומען שרײַען אויף די פֿראַנצויזן, אַז זיי זײַנען שאָוויניסטן, באַהערשטע פֿון אַ נקמה־גײַסט. אינטערעסאַנט איז, וואָס אָפֿילו די ניכטערע און סקעפּטישע פֿראַנצויזן האָבן ניט אײַנגעזען, אַז דער דײַטשער נאַציאָנאַליזם וואָס איז פֿאַר דער מלחמה געווען ענג פֿאַרבונדן מיטן מאָנאַרכיזם איז איצט געוואָרן אומאָפּהענגיק פֿון דינאַסטיע־סענטימענטן און איז פֿאַרוואָנדלט געוואָרן אין אַ מאַסן־באַוועגונג פֿון ראַסיסטישן פֿאַנאַטיזם. די דײַטשע אַנטוישונג אין די רעזולטאַטן פֿון דער מלחמה איז פֿאַרביטן געוואָרן אין אַלגעמיינער שׂינאה און אומצוטרוי לגבי די אַלע וואָס דער דײַטש האָט באַטראַכט ווי זײַנע שׂונאים. די דאָזיקע שטימונג פֿון פֿאָלק האָבן גאָר שטאַרק

[2] George Young, *The New Germany*, New York, 1920, p. 5.

אויסגענוצט די פֿאַרביטערטע נאַציאָנאַליסטן, בעת די אָנהענגערס פֿון קלאַסן־קאַמף האָבן געלייגט בערך ווייניק אַכט דערויף.

אין דער מענטאַליטעט פֿון דײַטשן נאַציאָנאַליזם האָט זיך שטענדיק געוויזן אַ שטאַרקע נטיה צו היסטעריע. נאָך דער מיליטעריישער מפּלה האָט דווקא דער דאָזיקער היסטעריישער עלעמענט שטאַרק אָפּגעלירט צו מענטשן וואָס זײַנען געווען פֿאַרביטערט צוליב דעם אָדער יענעם טעם. די דאָזיקע פֿאַרביטערטקייט וואָס איז געוואָרן ווי אַ קלעפּיקע קרענק האָבן די נאַציאָנאַליסטן מכּל המינים קולטיווירט ביודעים און זי גיך פֿאַרשפּרייט איבער גאַנץ דײַטשלאַנד. היות די געשיכטע האָט צו נישט געמאַכט די פּאַנגערמאַנישע נאַציאָנאַליסטישע קאַלקולאַציעס, האָבן זיי אָפּגעוואָרפֿן דעם גאַנצן היסטאָרישן פּראָצעס און אָפּילו דאָס ראַציאָנאַלע דענקען און זיך אַ וואָרף געטאָן צום אירראַציאָנאַליזם. די האָפֿענונג פֿאַר דײַטשלאַנדס באַנײַונג האָבן די נאַציאָנאַליסטן געזען ניט אין קיין אידעע, און ניט אין קיין ראַציאָנאַלן פּראָצעס, נאָר אין בלוט, ראַסע, אין בשותּפֿותדיקן אָפּשטאַם. ראַסע איז געוואָרן די אינציקע קריטעריע פֿאַר נאַציאָנאַלער סאָלידאַריטעט און פֿאָליטישער פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט. יעדער אמתער דײַטש, האָבן זיי געטענהט, מוז זײַן באַהערשט פֿון דעם גײַסט פֿון ראַסיזם, און ווער עס ספּקט אין אים, איז באַלד געוואָרן חשוד אין ניט־דײַטשן אָפּשטאַם. פֿאַרשטייט זיך, אַז דער ייִד איז אָפּגעוואָרפֿן געוואָרן ווי אינער וואָס איז ניט בכוח זיך צו פֿילן ווי אַ דײַטש.

די דאָזיקע מענטאַליטעט איז געווען אומפֿאַרשטענדלעך פֿאַר אויסלענדערס וואָס האָבן געפֿאַרשט דאָס דײַטשע לעבן, און זי איז אויך געווען אומפֿאַרשטענדלעך פֿאַר די דײַטשע סאָציאָליסטן וואָס זײַנען געווען אײַנגעגלייבט אין דער עקאָנאָמישער אויסטײַטשונג פֿון דער געשיכטע און האָבן באַטראַכט דעם ראַסיזם ווי אַן אויבנאויפֿיקע דערשײַנונג וואָס ווערט איבערגיין ווי נאָר די נײַע עקאָנאָמישע אָרדענונג ווערט זיך סטאַביליזירן. דאָס רובֿ מאַנאַרכיסטן האָבן אויך ניט אין גאַנצן קלאָר תּופֿס געווען דעם כאַראַקטער פֿון ראַסיזם. לכתּחילה האָבן זיי זיך אָנגעשלאָסן אין אים, ווײַל זיי האָבן געהאַלטן, אַז וואָס עס איז אַ רעה פֿאַר דער דעמאָקראַטיע איז אַ טובֿה פֿאַר זייער זאַך. די קריסטלעך געשטימטע מאַנאַרכיסטן האָבן מסכּים געווען מיט די אַנטיסעמיטן, אַז דער בעסטער אופֿן אונטערצוגראָבן די רעפֿובליק אין דײַטשלאַנד איז דורך העצן קעגן ייִדן. ערשט שפּעטער האָבן זיי זיך געכאַפּט, אַז דער ראַסיסטישער אַנטיסעמיטיזם איז אויך אַנטיקריסטיזם.

אין די ערשטע פֿאָר וואָכן פֿון דער רעפֿובליק זײַנען די שׂונאים אירע געווען זייער אָפּגעהיט מיט זייערע מעשׂים. אָבער ווי נאָר עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די שעה איז געוואָרן אַ ביסל גינציקער, האָבן זיי געגעבן אַ הייב אויף די קעפּ.

אין איר ערשטער פּאָזע האָט די דײַטשע רעפֿובליק געהאַט אַ רעגירונג, וואָס לויט דעם רוסישן מאָדעל האָט מען זי גערופֿן „דער ראַט פֿון די פֿאָלקס־קאָמיסאָרן". דער קאָבינעט איז באַשטאַנען פֿון דרײַ סאָציאַל־דעמאָקראַטן און

דרײַ אומאָפּהענגיקע סאָציאַליסטן; די פּאַרטייען וואָס האָבן פֿאַרטראָטן די בור־זשואַזיע זײַנען געווען אויסגעשלאָסן פֿון דער רעגירונג. פֿון די זעקס מיטגלידער פֿון קאַבינעט זײַנען צוויי געווען ייִדן: דער סאָציאַל־דעמאָקראַט אָטאָ לאַנדסבערג, דער פֿאָלקסישער פֿירער פֿון דער פּאַרטיי, און הוגאָ האַזע (Haase), דער אַלגעמיין אָנערקענטער פֿירער פֿון די אומאָפּהענגיקע סאָציאַליסטן. אָ נעץ פֿון „אַר־בעטער־ און סאָלדאַטן־ראַטן" האָבן געדאַרפֿט קאָנטראָלירן די מלוכה, און שלוחים פֿון די דאָזיקע ראַטן האָבן אַכטונג געגעבן אויף אַלע עפֿנטלעכע מיטינגען, אַזוי אַז עס איז געווען אָ ביסל אָ ספּנה אויסצודריקן אַנטירעפֿובליקאַנישע געדאַנקען בפֿרהסיא.

די דאָזיקע רעגירונג איז אָבער געווען שטאַרק נאָר פֿון אויבן אויף. גאָנצע געגנטן זײַנען געבליבן קיל צו איר. אין טייל וויכטיקע שטעט, ווי אָ שטייגער ברעסלע, און אין דער גרויסהערצאָגשאַפֿט באַדן, האָבן די דאָזיקע אַרבעטער־ און סאָלדאַטן־ראַטן געמוזט רעזיגנירן, און אויף זייער אָרט האָט מען אויסגעקליבן ראַטן פֿון אַלע קלאַסן באַפֿעלקערונג. דערצו איז אין דער רעגירונג גופֿא אויך ניט געווען קיין פֿולער שלום־בית. האָזע האָט עפֿנטלעך דערקלערט, אַז כדי צו ברעכן די עקאָנאָמישע הערשאַפֿט פֿון דער בורזשואַזיע מוז מען אײַנפֿירן אָ דיקטאַטור פֿון פּראָלעטאַריאַט; דערפֿאַר האָט ער געשטערט די אָנשטרענגונגען אײַנצושטעלן די קאָמוניסטישע אומרוען. לאַנדסבערג, פֿאַרקערט, האָט געהאַלטן, אַז מען דאַרף וואָס גיכער אויפֿרופֿן אָ נאַציאָנאַלע פֿאַרזאַמלונג וואָס זאָל אויסגעקליבן ווערן אויפֿן פּרינציפּ פֿון אַלגעמיינעם וואָלרעכט, און סוף דעצעמבער 1918, קוים זעקס וואָכן נאָכן אײַנבראָך פֿון קײַזערטום, האָבן זיך די רעכטע און לינקע צעריסן.[3] דער נײַער „ראָט פֿון די פֿאָלקס־קאָמיסאָרן", וואָס איז באַשטאָנען אויסשליסלעך פֿון סאָציאַל־דעמאָקראָטן, האָט אָנגענומען מיטלען צו באַשיצן די וואָלן פֿון באַוואָפֿנטע אָנפֿאַלן מצד די קאָמוניסטן און אומאָפּהענגיקע סאָציאַליסטן. די לעצטע זײַנען כּמעט געווען ווי זיכער, אַז זייער אָפּאָזיציע קעגן דער מלחמה האָט געוווּנען פֿאַר זייער שיטה די דיטשע מאַסן און אַז די דיקטאָטור פֿון פּראָלעטאַריאָט איז אומפֿאַרמײַדלעך.[4] זײַנען געקומען די וואָלן פֿון 19טן יאָנואַר 1919, און מער ווי דרײַסיק מיליאָן שטימען האָבן געזיכערט אָ פּאַרלאַמענטאַרישע מאַיאָריטעט פֿאַר דער אַזוי גערופֿענער ווײַמאַרער קאָאַליציע וואָס האָט זיך צונויפֿגעשטעלט פֿון סאָציאַל־דעמאָקראָטן, דעמאָקראָטן און קאָטוילישע צענטריסטן.

די מאָנאַרכיסטן און נאַציאָנאַליסטן, זעענדיק אַז עס איז ניטאָ קיין אַחדות בײַ די סאָציאַליסטן, האָבן באַשלאָסן צו באַנײַען זייערע פּאָליטישע טעטיקייטן אויף אָ גרויסן פֿאַרנעם און זיך צו באַנוצן מיט מאָדערנע מעטאָדן פֿון מאַסן־אַגיטאַציע. אַזוי איז אויפֿגעקומען די נײַע „דיטש־נאַציאָנאַלע פֿאָלקספּאַרטיי", דער עיקר אָ פֿאַראייניקונג פֿון די עקסטרעמע און מעסיקע קאָנסערוואָטאָרן

[3] Heinrich Stroebel, *The German Revolution*, New York, 1923, p. 76 sq

[4] Eduard Bernstein, *Die deutsche Revolution*, Berlin, 1921, p. 169; Stroebel, pp. 109, 118.

(„קאָנסערוואַטיוועַ פּאַרטיי" און „רעכטספּאַרטיי") און די פּאַרשיידענע אַנטיסעמיטישע גרופּעס; זי האָט זיך ניט אין גאַנצן געדעקט מיט דער מאָנאַרכיסטישער פּאַרטיי פֿון פּרינצרדיקן רעכטסטאָג.

די יונקערס האָבן שוין מער ניט פֿאַרנומען דעם אויבנאָן.[5] אויף זייער אָרט זיצען געקומען אָפּיצירן פֿון מיטלקלאַס, און זיי האָבן פֿאַרנומען די שליסלפּאָזיציעס. אָחוץ דעם האָבן זיך אין דער פּאַרטיי אָנגעשלאָסן פּרינצרדיקע מיניסטאָרן וואָס זיצען אָ מאָל נוטה געווען צו ליבעראַלע אידעעס אין הילכות קאָנסטיטוציאָנעלע אָדער סאָציאַלע פֿראָגעס, ווי אָ שטייגער, העלפֿעריך, קלעמענס דעלבריק, דער גראָף פּאָזאָדאָווסקי און אָנדערע פּראָפֿעסאָרן, גייסטלעכע און ציווילע באָאַמטע, וואָס פֿאָר דער מלחמה האָבן זיי זיך אָפּגעהאַלטן פֿון נעמען אָנטייל אין פּאַרטיי־פּאָליטיק. הגם די אָנפֿירערס פֿון דער פּאַרטיי האָבן באַשלאָסן זיך צו באָנוצן מיט אָנטיסעמיטיזם ווי אָ כּלי־זיין קעגן דעמאָקראַטיע, האָבן זיי אין דער אָפּיציעלער פּאַרטיי־פּראָגראַם וואָס איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן דעם 21סטן דעצעמבער 1918[6] אויסגעמיטן יעטווידן דירעקטן אָנפֿאַל אויף יידן און זיך באָנוגנט בלויז מיט דעם פֿאַרלאָנג „אויפֿצוהיטן דאָס קריסטנטום". משומדים, און מכּל־שכּן אָזעלכע, וואָס זייערע עלטערן אָדער זיידעס זיצען געווען יידן, זיצען אויסגעוויילט געוואָרן ווי דעפּוטאַטן פֿון דער דיטשנאַציאָנאַלער פּאַרטיי. אָבער עס איז כּדאַי צו פֿאַרצייכענען, אַז אין דירעקטאָראַט פֿון דער פּאַרטיי איז אויסגעקליבן געוואָרן דער ווילדער אָנטיסעמיט וועראָנער.[7]

די אָלטע „פֿאָטערלאַנדס־פּאַרטיי" איז בטל געוואָרן תּיכף נאָכן וואָפֿנשטילשטאַנד. מיט אָ פּאָר וואָכן שפּעטער איז זי אויף ס'נעי אָרגאַניזירט געוואָרן אונטער דעם נאָמען „ביוראָ דער נאַציאָנאַלען פֿעראיינigungען" וואָס האָט געהאט איר הויפּטקוואַרטיר אין בערלין, אויף שעלינגשטראַסע. דאָס דאָזיקע ביוראָ איז געוואָרן דאָס הויפּטקעמערל פֿון דער קאָנטעררעוואָלוציאָנערער באָוועגונג.[8] די באָנייטע פּאַרטיי האָט זיך געפֿלייסט מיט אַלע מיגלעכקייטן צו שלאָגן קאַפּיטאַל פֿון דער שינאה און פֿאַרביטערטקייט קעגן די ראַדיקאַלע לינקע וואָס האָבן געפּרווט עטאַבלירן איבער געוואָלד זייער פּאָליטישע דיקטאַטור און האָבן געהאָט פֿאַרכאָפּט די מאַכט אין בייַערן. היות ווי צוויי פֿון די דרייַ פּירערס פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי וואָס האָבן אינגעשטעלט די ראָטנמאַכט אין בייַערן זיצען געווען יידן, און אָחוץ דעם האָבן אָנדערע יידן פֿאַרנומען דאָרט הויכע שטעלעס, איז די אָפּאָזיציע צו דער דאָזיקער רעגירונג לייכט אַריבערגעגאַנגען אין אַנטיסעמיטיזם.

---

[5] O. Hesnard, *Les partis politiques en Allemagne*, Paris, 1923, p. 12.

[6] F. Salomon, *Die neuen Parteiprogramme*, 2. Auflage, Leipzig, 1913, p. 83 sq.

[7] *Im Deutschen Reich*, Hrsg. vom Zentralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, 1919, p. 70.

[8] Junius Alter, *Nationalisten*, p. 30.

די גרופּע אין מינכן וואָס האָט אָנגעפֿירט מיט דער קאָנטעררעוואָלוציאָנערער אָקציע האָט זיך פֿריִער אײַנגעוויקלט אין שלייער פֿון אַנטיבאָלשעוויזם, און באַלד האָט זי געפֿונען נאָכטאָן די רוסישע שוואַרצע־מאהניקעס.

די אַמאָליקע „פֿאַטערלאַנדס־פּאַרטיי" האָט שוין געהאָט אײַנגעזען, אַז עס איז נייטיק זיך אָ ביסל אויף צוהנפֿענען צו די אַרבעטערס, האָבן זיי אַרגאַניזירט אָ ספּעציעלע אָפּטיילונג צו אָגיטירן צווישן אַרבעטערס פֿאַרן אָנעקסיאָניסטישן געדאַנק. די דאָזיקע אָפּטיילונג האָט געהייסן „פֿרײַער אויסשוס פֿיר איינען דויטשען אַרבײַטער־פֿרידען", און איר פֿרעזידענט איז געווען אָנטאָן דרעקסלער (Drexler), אָ געווען שלאָסער, און אויך אָ מיטגליד פֿון ראָט פֿון דער „פֿאַטערלאַנדס־פּאַרטיי". בײַם סוף פֿון דער מלחמה האָט זי געהאָט אָ מיטגלידערשאַפֿט פֿון 200,000.[9] נאָכן וואָפֿן־שטילשטאַנד איז זיך די מיטגלידערשאַפֿט צעגאַנגען, בלויז די פֿאַנאַטישע אָנהענגערס און אַקטיוע פֿראָפֿאַנדיסטן זײַנען געבליבן צוזאַמען און האָבן באַשלאָסן ווײַטער צו פֿירן זייער אַגיטאַציע צווישן די אַרבעטערס. אָפֿילו ווען די „פֿאַטערלאַנדס־פּאַרטיי" איז שוין אָפֿיציעל בטל געוואָרן, האָבן אירע אָנפֿירערס און סטראַטעגיקערס פֿאַטראַניזירט דרעקסלערס גרופּע, וואָס יעמאָלט האָט זי זיך שוין געפֿונען „דער קאָמיטעט צו באַקעמפֿן באָלשעוויזם".

ענלעכע קאָמיטעטן האָבן זיך אַרגאַניזירט אין צפֿון־דײַטשלאַנד באַלד נאָך דעם, און אָנהייב דעצעמבער 1918 איז דרעקסלער געפֿאָרן קיין בערלין אויף אָן אָסיפּה פֿון „אָנטיבאָלשעוויסטישע" פֿירערס. די אָסיפּה איז צעטריבן געוואָרן פֿון דער פּרײַסישער רעפֿובליקאָנישער רעגירונג דעם 7טן דעצעמבער 1918, און דרעקסלער איז אַרעסטירט געוואָרן פֿון דער פּאָליציי און צוריק־געשיקט געוואָרן קיין מינכן. היות ווי דער „קאָמיטעט צו באַקעמפֿן באָלשעוויזם" האָט שוין איצט געהאַט אָ שלעכטן שם, האָבן די מינכענער פֿירערס פֿון דער „פֿאַטערלאַנדס־פּאַרטיי" באַשלאָסן אים אויף ס'נײַ צו פֿאַרמאָסקירן אונטער אָן אָנדערן נאָמען. דעם 5טן יאָנואַר 1919 איז ער מגולגל געוואָרן אין דער „דויטשער אַרבײַטער־פּאַרטיי".[10] די דאָזיקע פּאַרטיי איז ווײַט ניט געווען די איינציקע וועמען די „פֿאַטערלאַנדס־פּאַרטיי" האָט געשטיצט, זי איז אָבער געווען מער מיוחס. איר האָט מען איבערגעגעבן אָ ספּעציעלע שליחות: אָנצוויגן אָ מורא אויף רעפֿובליקאָנישע רעדנערס און זייער עולם דורך גוואַלד־מעשׂים און אײַנצופֿירן דעם קולאָק ווי אָן אַרגומענט פֿון פּאָליטישער דיסקוסיע.

3

אין דײַטשלאָנד, און דער עיקר אין מינכן און אין דער סבֿיבֿה, האָבן זיך יעמאָלט געהאַט באַזעצט אָ היפּש ביסל רוסישע רעאַקציאָנערן וואָס האָבן געהאַט אָנגעפֿירט מיט דער רוסישער קאָנטעררעוואָלוציאָנערער טעטיקייט, אי־

[9] *Deutschlands Erneuerung*, Jahrgang I, 1917, pp. 577, 670; Anton Drexler, *Mein politisches Erwachen*, München, 1920, p. 20.

[10] Drexler, p. 20.

בער הויפּט אין די יאָרן 1905—1917. צווישן זיי האָט זיך געפֿונען דער פֿרײַער־דיקער דעפּוטאַט פֿון דער רוסישער מלוכה־דומע, מאַרקאָוו דער צווייטער. דאָס איז געווען אַ פֿאַרביסענער שׂונא פֿון קאָנסטיטוציאָנאַליזם און פֿון יעטווידן ליבעראַלן געדאַנק, איינער פֿון די הויפּטפֿירערס פֿון „פֿאַראיין פֿון רוסישן פֿאָלק", אַ קאָנטעררעוואָלוציאָנערע אַרגאַניזאַציע וואָס האָט מיט אַלע כּוחות און אַלע מיטלען געקעמפֿט פֿאַר אויפֿהאַלטן דעם צאַרישן אַבסאָלוטיזם אין רוסלאַנד. די אַנפֿירערס פֿון דער דאָזיקער אַרגאַניזאַציע האָבן ניט געלייקנט, אַז זיי האָבן זיך באַנוצט מיט פּאָגראָמען ווי אַ מיטל אָפּצוהאַלטן די רוסישע יידן פֿון פּאָליטישער טעטיקייט. די פּאָגראָמען זײַנען דורכגעפֿירט געוואָרן פֿון דעם אַוואַנגאַרד פֿון דעם „פֿאַראיין פֿון רוסישן פֿאָלק" — די שוואַרצע מאה. די אַרגאַניזאַציע האָט אויך ניט געשׂאַנעוועט גויישע סאָציאַליסטן און ליבעראַלן און אַפֿילו שאָנטאַזשירט הויכע באַאַמטע.

די דײַטשע נאַציאָנאַליסטן, די פּראָטעקטאָרן פֿון דער „דויטשע אַרבײַטער־פּאַרטיי", האָבן דערזען אין די דאָזיקע רוסישע רעאַקציאָנערן חשובֿע רבֿיים, פֿון וועמען מען וואָלט זיך געקאָנט אַ סך אָפּלערנען אין הילכות קאָנטעררעוואָלוציע. איבער הויפּט איז זיי געפֿעלן אָזאַ מין אַרגאַניזאַציע ווי די „שוואַרצע מאה", וואָס לויט די עדות פֿון אַ צאָל רוסישע געגנערן און מיטגלידער פֿונעם צאַרישן הויף איז זי געווען זייער אַ „ווירקעוודיקער קעגנמיטל"[11] קעגן די ליבעראַלע שטרעבונגען. אָזאַ מין הילפֿס־אַרגאַניזאַציע האָט נאָך געהאָט די מעלה, וואָס מען האָט איר געקאָנט איבערגעבן אויפֿגאָבעס וואָס האָבן ניט געפּאַסט פֿאַר דער פּאַרטיי גופֿא. סוף כּל סוף האָט די „דײַטש־נאַציאָנאַלע פֿאָלקספּאַרטיי" פֿרעטענדירט אויף רעספּעקט פֿאַר דעם געזעץ און אויף דער אָנגענומענער פּאָליטישער אָנשטענדיקייט, האָט זי זיך ניט געוואָלט פֿאַרשמירן די הענט מיט בויאָנסטוען. אָבער אָן אָן אָנדערע אַרגאַניזאַציע זאָל כסדר אויס־פֿירן אומלעגאַלע אַקטן און אויף אָזאָ אופֿן ברענגען אין פֿאַרלעגנהייט די רע־גירונג — דאָס איז גראָד געווען אָנגעלייגט.

אָחוץ די „עכטע רוסן", ווי די שוואַרצע־מאהניקעס פֿלעגן זיך רופֿן, האָבן זיך אויך באַזעצט אין דײַטשלאַנד אַ גרויסע צאָל דײַטשן פֿון די באַלטישע פּראָווינצן. די דאָזיקע דײַטשן זײַנען שטענדיק געווען אָנהענגערס פֿון עקסטרע־מען דײַטשן נאַציאָנאַליזם. צו זייער דײַטשן נאַציאָנאַליזם איז איצט צוגעקומען אַ ברענענדיקע שינאה צום באָלשעוויזם, וועלכע זיי האָבן געזוכט צו פֿאַרשפּרייטן צווישן דײַטשן פֿאָלק. נאָך אין צאַרישן רוסלאַנד האָט עקסיסטירט אַ נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע פּאַרטיי, וואָס האָט געהאַלטן, אַז „טעאָריזם איז אַן אויסגעצייכנטער

[11] V. I. Gurko, *Features and Figures of the Past*, 1939, p. 435; A. A. Mossolov, *At the Court of the Last Tsar*, 1935, p. 143.

מיטל, וועלן ער ווערט אָנגעוועדט קעגן רעוואָלוציאָנערן",[12] און ער האָט פֿאַר־טיידיקט די באַלטישע דײַטשן אין דומע קעגן די באָשולדיקונגען מצד די רו־סישע דעמאָקראַטן.[13] דערקעגן האָבן די דײַטשע קאָאַניסטן כּמעט דורכויס גע־שטימט פֿאַר פֿורישקעוויטשן, פֿונקט ווי זיי האָבן אויך געשטימט פֿאַר קרושע־וואָנען, דעם אַרגאַניזאַטאָר פֿון קעשענעוער פּאָגראָם.[14] הגם פֿורישקעוויטשן האָבן די באָלשעוויקעס געשאָסן, האָט זיך אַ סך פֿון זײַנע תּלמידים אײַנגעגעבן צו אָנטלויפֿן קיין דײַטשלאַנד, ווו זיי, צוזאַמען מיט די באַלטישע און בעסאַראַ־בישע דײַטשן, האָבן אָנגעפֿילט די רייען פֿון די דײַטשע אַנטיסעמיטישע פֿאַרטייען.

הגם די אָנפֿירערס פֿון דער „פֿאַטערלאַנדס־פֿאַרטיי" האָבן געהאַט זייער אַ גוטע מיינונג ווענן דרעקסלערן, דעם פֿרעזידענט פֿון דער „דײַטשער אַרבעטער־פֿאַרטיי", האָבן זיי אָבער ניט געהאַט קיין צו פֿיל צוטרוי צו זײַנע פֿעיִקייטן דורכצופֿירן די אויפֿגאָבעס וואָס מען האָט אים צוגעטיילט. האָבן זיי געזוכט צו געפֿינען פֿאַר אים וואָס אַ גרעסערע צאָל אָסיסטענטן. אָנהייב 1919 האָט זיך אַ גרופּע מינכענער אינטעלעקטואַלן אָנגעשלאָסן אין דער אַרבעטער־פֿאַרטיי. די דאָזיקע גרופּע איז אָנגעפֿירט געווארן פֿון דיטריך עקאַרטן (Eckart), אַ שטיקל דיכטער און דראַמאַטורג און אַ מקורב פֿון דער פֿאַמיליע וואָגנער. עקאַרט איז געווען דער ערשטער וואָס האָט באַקעמפֿט די דײַטשע רעפּובליק מיט אָנטיסע־מיטישער אָגיטאַציע. דעם 7טן דעצעמבער 1918, סך־הכּל אַ חודש נאָכן פֿאַלן פֿון דער אימפּעריע, האָט ער אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ וואָכנבלאַט, *Auf gut Deutsch*, אין וועלכן ער איז אָנגעפֿאַלן אויף דער דעמאָקראַטיע און אויף יידן וואָס זײַנען די אינציקע וואָס פֿראָפֿיטירן פֿון איר. אין דער רעדאַקציע האָבן זיך באַטייליקט דער פֿאָליטישער פֿליט אַלפֿרעד ראָזענבערג און גאָטפֿריד פֿעדער, אָן אינזשעניר וואָס האָט אויף אַ דילעטאַנטישן אופֿן זיך געגריבלט אין פֿאָליטישער עקאָנאָמיע. עקאַרט און זײַנע חבֿרים האָבן מחבר געווען און פֿאַרשפֿרייט אַנטיסעמיטישע בראָשורן צווישן דער מינכענער באָפֿעלקערונג, און אין דער אונטערנעמונג איז ער געשטיצט געוואָרן פֿון אָנדערע אַרגאַניזאַציעס.[15]

אין מינכן זײַנען געווען נאָענטע פֿאַרבינדונגען צווישן דער „פֿאַטער־לאַנדס־פֿאַרטיי" און דער אַרמיי, און זייער פֿאָליטישע קאָאָפּעראַציע איז אויף ס׳נײַ עטאַבלירט געוואָרן תּיכף נאָך דעם ווי די בײַערישע ראַטן־רעפּובליק איז געפֿאַלן אין מײַ 1919. דער גאַנצער מינכענער גאַרניזאָן איז געווען אַ שׂונא דער דעמאָקראַטישער רעפּובליק[16] און שטאַרק אָנגעשטעקט מיט אַנטיסעמיטיזם.

---

[12] Bernard Pares, *My Russian Memoirs*, 1931, p. 143.

[13] Ernst Seraphim, *Aus der Arbeit eines baltischen Journalisten*, Riga, 1911, pp. 294—298.

[14] Seraphim, p. 294.

[15] Dresler und Maier-Hartmann, *Dokumente zur Zeitgeschichte*, 1938, p. 109; Ulrich von Hasselbach, *Die Entstehung der nationalsozialistischen Arbeiterpartei*, Dissertation, Leipzig, 1931, p. 13; Volz, *Geschichte des Nationalsozialismus*, 7. Auflage p. 2.

[16] Walter Frank, *Franz Ritter von Epp*, p. 91.

גאָטפֿריד פֿעדערן איז איבערגעגעבן געוואָרן פֿון דער פּאַרטיי די אויפֿגאָבע פֿון „פּאָליטיש דערציִען" דעם מינכענער גאַרניזאָן. קיין שוועריע אויפֿגאָבע איז דאָס בעצם ניט געווען, ווָאַרעם, ווי געזאָגט, דער גאַרניזאָן האָט די אַנטידעמאָקראַטישע און אַנטיסעמיטישע תורות גאַנץ גוט געקענט. דער עיקר איז געגאַנגען אין דעם, אַז מען זאָל די תלמידים אויסלערנען צו פֿאַרשפּרייטן זייערע בליקן צווישן דער ציווילער באַפֿעלקערונג. די זעלנערס וואָס האָבן געענדיקט דעם קורס האָט מען געמאַכט פֿאַר „בילדונגסאָפֿיצירע". אינער פֿון די ערשטע „בילדונגסאָפֿיצירע" איז געווען אַדאָלף היטלער.

פֿריִער איז היטלער געווען באַשעפֿטיקט ווי אַ שפּיאָן און איז געווען צוגעטיילט צום צווייטן בײַערישן אינפֿאַנטעריע־רעגימענט. נאָך דעם ווי ער איז געוואָרן אַ בילדונגס־אָפֿיציר פֿון אַן אַנדער רעגימענט, האָט ער נאָך אַלץ געהאַלטן זײַן פֿרִיערדיקע שטעלע און זיך אָפּגעגעבן מיט „בילדונג" בלויז אין אָונט. דער פֿאַקט, וואָס מען האָט אָנגעשטעלט אַ פּשוטן זעלנער אין צוויי פֿאַרשיידענע פֿונקציִעס באַווײַזט, אַז זײַנע עלטסטע וועלכע זײַנען געווען פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר זײַן אַרבעט, קאָפּיטאָן סיגריץ (Sigriz) און דער לייטענאַנט ניקעל (Nickel),[17] האָבן אָנערקענט זײַנע פֿעיִקייטן, דער עיקר זײַן אָראַטאָרישן טאַלענט און זײַן התלהבות אין אַראָפּרײַסן די רעוואָלוציע און אירע פֿירערס, וועמען ער האָט באַטראַכט פֿאַר יִדן אָדער פֿאַר אָנגעשטעקטע פֿון יִדישן גײַסט.

פֿעדער האָט שוין לאָנג געהאַט אַן אויג אויף אים ווי אויף אַ תלמיד וואָס פֿון אים קען ווערן עפּעס רעכטס. שפּעטער האָט זיך היטלער אויך באַקאָנט מיט ראָזענבערגן און עקאָרטן און געוואָרן זייער פֿרײַנדלעך מיט זיי. עקאָרט האָט ריכטיק אָפּגעשאַצט זײַנע דעמאָגאָגישע פֿעיִקייטן און אים צוגעגעבן חשק זיך אין גאַנצן איבערצוגעבן אַ פּאָליטישער קאָריערע.

עס איז ניט אמת וואָס היטלער דערציילט אין מײַן קאַמפֿ,[18] אַז ער האָט לחלוטין איגנאָרירט די „דײַטשע אַרבעטער־פּאַרטיי" וואָס איז כלומרשט באַשטאַנען פֿון זעקס „דלפֿנים" (arme Teufel) אָן פּאָליטישע קענטעניש אָדער פּראַקטיק און אַן אַ פּרוטה, ביז זײַנע עלטסטע האָבן אים ניט באַפֿוילן אויסצופֿאָרשן דעם כאַראַקטער און די צילן פֿון דער דאָזיקער פּאַרטיי. דאָס איז ער בכּיוון מבֻטל דעם צושטײַער פֿון אַנדערע, כדי זײַן אויפֿטו זאָל אויסקומען וואָס גרעסער. פֿאַקטיש האָט אים די פּאָליטישע אָפּטיילונג פֿון דער מיליטערישער קאָמאַנדע אין מינכן באַפֿוילן אַרײַנצוטרעטן אין דער פּאַרטיי. ווי אַ זעלנער האָט ער געמוזט האָבן די הספּמה פֿון זײַנע עלטסטע כדי אַרײַנצוטרעטן אין וואָסער עס איז פּאָליטישער פּאַרטיי. ער איז אָבֿ ניט געווען דער אייניציקער זעלנער וואָס איז אָזוי אָרום אַרײַן אין דער „דײַטשער אַרבעטער־פּאַרטיי" וואָס האָט שפּעטער געביטן איר נאָמען אויף „דויטשע נאַציאָנאַל־סאָציאָליסטישע אַרבײַטער־פּאַרטיי". הערמאַן עסער (Esser), דער פֿאַרביסענער אַנטיסעמיטישער אָגיטאַטאָר און שפּעטער פֿאַרלעגער און נאַצי־פֿירער, איז אַרײַן אויפֿן זעלבן

[17] Ernst Hornoffer, *Soldatenerziehung*, Jena, 1918, p. 70.
[18] Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München, 1939, p. 236.

אופֿן אין דער פּאַרטיי כּמעט אינצידענטיק מיט היטלערן. היטלער איז געבליבן אין דער אַרמיי ביז דעם קאַפּ־פּוטש, אין אַפּריל 1920, און זײַן געהאַלט פֿון דער אַרמיי האָט ער געצויגן ביז זײַן בירהאַלע־פּוטש פֿון נאָוועמבער 1923.[19]

נאָך דעם ווי דער וועלטקריג שלום־אָפּמאַך איז אונטערגעחתמעט געוואָרן דעם 28סטן יוני 1919 און די רעפּובליקאַנער קאָנסטיטוציע איז אָנגענומען געוואָרן דעם 11טן אויגוסט 1919, האָט די פּאַרטיטערקייט און פֿאַרצוויי־פֿלונג פֿון די נאַציאָנאַליסטן דערגרייכט דעם העכסטן שטאַפּל. די מינכענער קאָמאַנדע האָט באַשלאָסן צו מאַכן יד־אַחת מיט די רעשטלעך פֿון דער שוואַרצער מאה. אין דעם רוסישן רעאַקציאָנערן בלאַט *Голосъ Россіи*, וואָס איז אַרויס אין בערלין, איז דעם 22סטן נאָוועמבער 1919 געווען געדרוקט אַן אַרטיקל וואָס האָט פֿראַגירט דעם געדאַנק פֿון אַ פֿאַליטישער פֿאַראייניקונג פֿון רוסישע און דײַטשע מאָנאַרכיסטן. אין דרום־דײַטשלאַנד איז אָזאַ פֿאַראייניקונג שוין געווען אַ פֿאַקט נאָך מיט חדשים פֿריִער. די רוסישע רעאַקציאָנערע עמיגראַנטן האָבן אויך געשאַפֿן דעם באַגריף „דאָס דריטע רוסלאַנד" לאַנג איידער די דײַטשע נאַציאָנאַליסטן האָבן אַרויסגעשטעלט דעם לאָזונג פֿון „דריטן רײַך", וועמענס ערשטער אָנזאָגער, מעלער וואַן דען ברוק (Moeller van den Bruck), איז געשטאָנען אין גאָר נאָענטע באַציִונגען מיט די רוסישע רעאַקציאָנערן.[20]

אין מינכן איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַ פֿאַראין פֿון אַלע רוסישע מאָנאַרכיסטן, און אין אויגוסט 1919 איז פֿאָרגעקומען אַ צוזאַמענפֿאָר פֿון פֿאַרטרעטערס פֿון אַלע רוסישע מאָנאַרכיסטישע אָרגאַניזאַציעס אין רײַכנהאַל, לעבן בערכטעס־גאָדן, בײַערן. דער רוח־החיה פֿון דעם דאָזיקן צוזאַמענפֿאָר איז געווען מאַרקאָוו דער צווייטער וואָס איז גאָרנישט מיד געוואָרן צו אָטאַקירן יידן און פֿרײַנקמא־סאָנען.[21] ער האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דעם געפֿערלעך לודענדאָרף וואָס איז געוואָרן זײַנער אַ תּלמיד־מובהק און געמומען איבערחזרן זײַן תּורה, אַז יידן און מאָסאָנען זײַנען שולדיק אין אַלע צרות פֿון דער וועלט; לודענ־דאָרף האָט נאָך עפּעס מחדש געווען פֿון זיך אַליין — אַז יידן האָבן „אַראַנזשירט" די ערשטע וועלט־מלחמה. מאַרקאָוו האָט אויך געהאַט אַ השפּעה אויף די פֿרא־טעקטאָרן פֿון דער „דײַטשער אַרבעטער־פּאַרטיי", און ער איז בלי־ספֿק אויך געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג מיט ראָזענבערגן און היטלערן. אָחוץ דעם איז ער געווען אַ ידיד פֿון „פֿירשט" אָוואַלאָוו־בערמאָנד (Avaloff-Bermondt) — אַן אָוואָנטוריסט וואָס האָט געהאַט רעקרוטירט און קאָמאַנדירט דעם דײַטשן פֿרײַען קאָרפּוס אין די באַלטישע מדינות און האָט שפּעטער באַשלאָסן, אַז די רעסטאָוו־

---

[19] Lorenz Roeder (היטלערס אַדוואָקאַט אין דעם היטלער־לודענדאָרף־פּראָצעס), "Der Hitler-Ludendorf Prozess", *Münchener Zeitung*, Dezember 10, 1924; Adolf Hitler, "Warum musste ein 9. November kommen?", *Deutschlands Erneuerung*, Jahrg. 1924, pp. 199—207.

[20] Hans von Rimscha, *Der russische Bürgerkrieg*, 1924, pp. 71, 147.

[21] Rimscha, p. 63; Nicholas Markov, *Der Kampf der dunkeln Mächte*, Erfurt, 1935, p. 3; *Le Monde Slave*, Dezember, 1934, p. 390.

ראָציע פֿון דער דײַטשער מאַנאַרכיע קומט אויפֿן ערשטן פונקט און איז בילכער ווי דער ענין צאַריזם.[22]

ווײַטער האָבן זיך געצויגן פֿעדעם פֿון ראָזענבערגן צו די אונטערשטיצערס פֿון די רוסישע רעאַקציאָנערן וואָס האָבן געווויגט אין דײַטשלאַנד און אויפֿ־ געהאַלטן אַ מיליץ פֿון רוסישע יונגע־לײַט.[23] היטלער האָט זיך באַקאַנט מיט אַוואַלאָוו־בערמאַנדן און געבליבן נאָענטע פֿרײַנד ביז האַרבסט 1933. דער גע־ווען־ערצאָג פֿון קאָבורג, אײַנער פֿון היטלערס ערשטע און געטרײַסטע חסידים, איז געווען אַ נאָענטער פֿרײַנד פֿון דעם גרויספֿירשט קיריל, דעם פּרעטענדענט אויפֿן צאַרישן טראָן, וואָס האָט געהאַלטן, אַז מען באַדאַרף רע־ אַרגאַניזירן די שוואַרצע מאות.[24] אַזוי אַרום זײַנען קאַאַרדינירט געווארן אין פֿאַרשיידענע פונקטן אַנטירעפֿובליקאַנישע הכנות צו אַ בירגערקריג און פּאָג־ראָמען.

דער וויכטיקסטער קאָאַרדינאַטאָר פֿון די רוסישע און דײַטשע עקסטרע־ מיסטן איז געווען אײַנער מאַקס ריכטער וואָס האָט זיך אַ נאָמען געגעבן מאַקס ערווין פֿאָן־שויבנער־ריכטער (Von Scheubner-Richter). ער איז געווען דער נאָמן פֿון די רוסישע מאַאַרכיסטן אין בײַערן און צו דער זעלבער צײַט האָט ער אָנגעפֿירט די קאָנטעררעוואָלוציאָנערע באַוועגונג וואָס איז אַרגאַניזירט גע־ ווארן פֿון לודענדאָרפֿן. ער איז אויך געווען אַקטיוו אין דער „דײַטשער אַרבעטער־ פּאַרטיי" וואָס איז אונטער זײַן וויִרקונג רעאָרגאַניזירט געווארן וויִ די „דײַטשע נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי", און דורך זײַנע אינטריגעס האָט ער געבראַכט דערצו, אַז היטלער איז געווארן דער אָנפֿירער פֿון דער פּאַרטיי. כּל זמן ער האָט געלעבט איז ער געווען דער רעדל־פֿירער פֿון דער פּאַרטיי, ניט היטלער. די רוסיש־דײַטשע אַרגאַניזאַציע „די בריקע" וואָס ער האָט גע־ גרינדעט צו צעמענטירן די פֿאַרבינדונג צווישן רוסישע און בײַערישע רעאַק־ ציאָנערן, איז פּראָטעזשירט געווארן פֿון דעם מינכענער פּאָליציי־פּרעזידענט פּײַנער (Poehner), וואָס דאָס האָט געמיינט — ווי פּײַנער אַליין האָט זיך ציניש אויסגעדריקט — אַ היתר אויף אומלעגאַלע מעשׂים.[25]

נאָר אײדער היטלער איז אַרײַן אין דער „דײַטשער אַרבעטער־פּאַרטיי" האָט די פּאַרטיי שוין אָנגעהויבן אָנצוווועגדן די כּללים פֿון פּאָליטישן קאַמף, וואָס זי האָט אָפּגעלערנט פֿון די פֿירערס פֿון די שוואַרצע־מאהניקעס וואָס האָבן זיך געפֿונען אין מינכן. די אָנפֿאַלן אויף אירע קעגנערס האָבן אָנגענומען אַ כּא־ ראַקטער פֿון ווילדע אַוואַנטורעס, וועלכע די „דײַטש־נאַציאָנאַל־ פּאַרטיי" גופֿא, איר פּראָטעקטאָר, האָט צוליב סטראַטעגישע טעמים נאָר ניט געקאָנט אָפּיציעל

---

[22] Avaloff-Bermondt, *Im Kampf gegen den Bolschewismus*, p. 471; Major Bischoff, *Die letzte Front*, 1934, p. 170.

[23] Withe Williams, *Riddle of the Reich*, 1941, p. 174.

[24] Rimscha, p. 170.

[25] Konrad Heiden, *Hitler*, p. 220; E. J. Gumbel, *Verschwörer*, p. 190. אינטערעסאַנטע פּרטים וועגן פּײַנערס טעטיקייטן זײַנען דערשינען אין דעם וואָכנבלאַט *Die Weltbühne*, 1922 און 1923.

מצדיק זײַן. עס זײַנען געשאַפֿן געוואָרן שטורעם־אָפּטיילונגען צו באַנוצן געוואַלד־מיטלען קעגן יידן און ניט־יידישע רעפּובליקאַנער.

אַ טייל פֿון די רוסישע יועצים פֿון די מינכענער רעאַקציאָנערן האָבן געוואַרפֿן אַן אויג אויף היטלערן און געזומען לייגן אויף אים גרויסע האָפֿענונגען צוליב זײַן ענלעכקייט אין כאַראַקטער צו פּורישקעוויטשן. פּונקט ווי יענער האָט ער געהאַט אַ טאַלענט צו אָפּלירן צו די אינסטינקטן פֿון המון און זיך אײַנצושאָפֿן פּרײַנד וואָס האָבן געהאַט אַ השפּעה אין די הויכע פֿענצטער און געוואָלט, אַז זאָכן זאָלן געטאָן ווערן, אָבער ניט אונטער זייער אייגענעם נאָמען. היטלער איז פֿון סאָמע אָנהייב געווען אַ העזהדיקער אָנפֿאַלער אויף די מעסיקע און לינקע פֿירערס. די באַשרײַבונג פֿון פּורישקעוויטשן, אַז „ער האָט שטענדיק געמאַכט סקאַנדאַלן, אָבער דערבײַ איז ער געווען אויסערגעווײַנטלעך קלוג און האָט געהאַט אַ היסטערישן קוראַזש",[26] איז ווי אָנגעמאָסטן אויף היטלערן. מיט אײַן וואָרט, די וואָס האָבן געקאָנט און אויסגענוצט פּורישקעוויטשן האָבן אין היטלערן געזען זײַן פֿאַרקערפּערונג. זיי זײַנען געווען זיכער, אַז ער וועט דינען דער זאַך פֿון מאָנאַרכיזם פּונקט אַזוי געטרײַ און מיט אַזוי פֿיל מסירת־נפֿש ווי זײַן רוסישער פֿאָרגייער האָט געדינט דעם צאַר.

אַ וויכטיקע ראָלע אין אײַנפֿירן די רוסישע שווערץ־מאהדיקע מעטאָדן אין דײַטשלאַנד האָט אויך געשפּילט דער דײַטשער פּאָלקאָווניק הירל (Hierl). ער איז געווען דער בר־סמכא פֿון דער דײַטשער אייבערקאָמאַנדע אין ענינים פֿון בירגערקריג און האָט פֿאָרנומען וויכטיקע שטעלעס אין בערלין און מינכן. דער אמתער גרינדער פֿון די רעכטע האַלב־מיליטעריש פֿאָרמאַציעס, און שפּעטער פֿון די באַטאַליאָנען פֿון געצוווונגענעם אַרבעטדינסט וואָס איז בלויז געווען אַ הכנה פֿאַר פֿולקומען מיליטער־דינסט, האָט ער אָנטוויקלט דעם געדאַנק פֿון זיך באַנוצן מיט „פֿרײַוויליקע" צו אַטאַקירן דאָס וואָס די רעאַקציאָנערן האָבן אָנגערופֿן „דעם אינעוויניקסטן שונא". אין די אַרטיקלען וואָס ער האָט געדרוקט אין די מינכענער נאַציאָנאַליסטישע צײַטונגען האָט ער באַטאָנט די וויכטיקייט פֿון פֿאַרבינדן נאַציאָנאַליזם מיט אַן אינטערעס אין ווילשטאַנד פֿון די אַרבעטערס. ער גופֿא האָט זיך אינטערעסירט מיט די אַקטיוויטעטן פֿון דער „דײַטשער אַרבעטער־פּאַרטיי". אין 1920, און מיגלעך נאָך פֿריִער, האָט ער זיך באַקאַנט מיט היטלערן וועלכער האָט שטאַרק געלויבט זײַנע אַרטיקלען. היטלער האָט יעמאָלט געפֿונען פֿאַר נייטיק מוסר־מודעה צו זײַן, אַז ער איז פּונקט אַזאַ פֿאַרקאָכטער אַנטיסעמיט ווי הירל. פֿאַר די דײַטשע אָפּיצירן איז היטלערס אַנטיסעמיטיזם אין יענע צײַטן ניט געווען גיפֿטיק.[27]

הירל האָט אויך אויסגעאַרבעט די פּראָגראַם פֿאַר די שטורעם־אָפּטיילונגען[28] וועלכע געגנעראַל פֿאָן־עפּ, דער מיליטערישער קאָמענדאַנט פֿון מינכן, האָט

[26] Pares, p. 136.

[27] Herbert Erb und Henning von Grote, *Konstantin Hierl*, München, 1939, pp. 40 sq.

[28] אפֿשר האָט שוין געגנעראַל פֿאָן־מייל (von Möhl), עפּס פֿאַרגייער, אַרויסגעגעבן דעם דאָזיקן באַפֿעל.

אין 1919 באַפּוילן צוויי פֿון זײַנע אַפּיצירן צו אַרגאַניזירן. די דאָזיקע אַפּיצירן זײַנען געווען קאַפּיטאַן קאַרל מייר (Mayr), דער דירעקטאָר פֿון דער פּאָליטישער אַפּטיילונג פֿון זײַן דיוויזיע און קאַפּיטאַן ערנסט רייס (Roehm), אַ מיטגליד פֿון גענעראַל־שטאַב. זיי האָבן באַפּוילן גאָנצע מיליטערישע קאָמפּאַניעס זיך אײַנשליסן אין דער „דײַטשער אַרבעטער־פּאַרטיי" אָדער איר העלפֿן אין די גאָסן־געשלעגן.[29] גענעראַל פֿאָן־עפּ פֿאַרשרײַבט יעמאָלט אין זײַן טאָגבוך: מיר קאָנען פֿאַרלײַכטערן דעם דרוק פֿון דעם אויסנוויניקסטן שׂונא דורך דעם וואָס מיר סטראָשען ווי ווײַט מיגלעך זײַן אינעווייניקסטן אָרויסהעלפֿער אין דײַטשלאַנד, דאָס הייסט די יידן. מיר מוזן זיי סטראָשען אין אַלע פֿאַרמען, און ווי ווײַט מיגלעך דורך דער נאַציאָנאַליסטישער (völkischer) באַוועגונג.[30] בעת עפּ האָט געשריבן די דאָזיקע שורות איז ער נאָך געווען אַ מיטגליד פֿון דער בײַערישער קאָטוילישער פּאַרטיי וואָס האָט אָפּיציעל אָפּגעוואָרפֿן די „פֿעלקישע" טעאָריעס, אָבער שטאַרק געהנדלט זיך צום אַנטיסעמיטיזם.

4

וועג היטלער איז אַרײַן אין דער „דײַטשער אַרבעטער־פּאַרטיי" איז די פּאָליטיי שוין ניט מער געווען באַגרענעצט בלויז אויף מינכן. צוויגן האָבן זיך שוין געהאַט אָרגאַניזירט אין פֿאַרשיידענע טיילן פֿון דײַטשלאַנד, און אַפֿילו אַ לאַנד־אָרגאַניזאַציע איז שוין געגרינדעט געוואָרן אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון קאַרל האַרער (Harrer), אַ וויסטער אַנטיסעמיטישער אָגיטאַטאָר וואָס איז אויך געווען פֿאַרבונדן מיט דער „טולע־געזעלשאַפֿט" (Thule-Gesellschaft) און דעם „דויטש־פֿעלקישער שוץ־ אונד טרוצבונד".[31]

די „טולע־געזעלשאַפֿט", געגרינדעט געוואָרן דעם 18טן אויגוסט 1918, איז געווען אַ פֿאַראײַן פֿון עקסטרעם־ראַדיקאַלע פּאָליטישע אויסגעשטויסענע, אויבערגעבן דעם אידעאַל פֿון „נאָרדישן" פֿאָלקיזם, און אַ שׂונא פֿון קריסטנטום און דעמאָקראַטיע פֿונקט ווי פֿון יידן. זי איז אויך געווען די צענטראַלע פֿון געפֿערלעכע קאָנספּיראַטיוע טעטיקייטן קעגן די אָפּאָנענטן פֿון אַנעקסיאָניזם, און שפּעטער קעגן די פֿירערס פֿון די רעפּובליקאַנישע פּאַרטייען. די מערסטע אַטנטאַטן קעגן דעמאָקראַטישע פֿירערס וואָס זײַנען געמאַכט געוואָרן אין די יאָרן 1918—1923 זײַנען פֿאַרטראַכט געוואָרן אין דער געזעלשאַפֿט. איר גײַסטיקער אָנפֿירער איז געווען אַרנאָלד רוגע (Ruge), אַ דאָצענט פֿאַר פֿילאָסאָפֿיע אין הײַדלבערגער און מינכענער אוניווערסיטעט, אַ מאַניאַק וואָס האָט זיך אין זײַן פֿאַנאַטיזם געקאָנט גלײַכן צו היטלערן. דער פֿרעזידענט איז געווען אײַנער וואָס האָט זיך גערופֿן באַראָן פֿאָן־זעבאָטענדאָרף־הײַמבורג (von Sebottendorf-Heimburg),

[29] Baldur von Schirach, *Pioniere des Dritten Reiches;* Frank, *Epp,* p. 106.

[30] Josef H. Krumbach, *Franz Ritter von Epp,* München, 1939, pp. 95, 135, Frank, *Epp,* p. 135.

[31] Hans Volz, p. 3; Hasselbach, p. 38; Oscar Robert Achenbach und Albert Reich, *Vom 9. November 1918 zum 9. November 1923,* p. 18.

דער הויפּט־רעדאַקטאָר פֿון דער צײַטונג *Münchener Beobachter* וואָס האָט געשטיצט די „דײַטשע אַרבעטער־פּאַרטיי" פֿון איר ערשטן טאָג אָן (שפּעטער איז די צײַטונג אָפּגעקויפֿט געוואָרן מיט דער הילף פֿון געלטן פֿאַן־עפּ, און מען האָט זי משנה־שם געווען אויף *Völkischer Beobachter*, היטלערס אָרגאַן).

דער „שוץ־ אונד טרוצבונד" איז געגרינדעט געוואָרן אין 1919. אונטער דער אָנפֿירערשאַפֿט פֿון אַלפֿרעד ראָט (Roth)[32] וועלכער האָט געדינט ווי אַ פֿאָר־בינדונגס־גליד צווישן דער „פֿאָלקישער" באַוועגונג און די אַלטע רעאַקציאָנערן, האָט די דאָזיקע פּאַרטיי שטאַרק מצליח געווען און איז געוואָקסן אַ סך גיכער אײַ־דער די „דײַטשע אַרבעטער־פּאַרטיי". אָנהייב 1920, בעת די „דײַטשע אַרבעטער־פּאַרטיי" האָט קוים געהאַט וואָסערע 1,700 מיטגלידער האָט ראָטס בונד שוין געציילט מער ווי 100,000. לכתחילה האָט אָט דער בונד געזאָלט זײַן דער זאַמלפּלאַץ פֿאַר אַלע „פֿאָלקישע" גרופּעס,[33] אָבער שפּעטער האָט היטלערס פּאַרטיי, די „דײַטשע נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי", איבערגענומען די דאָזיקע פֿונקציע.

די צענטראַלע פֿון „פֿעלקישער שוץ־ אונד טרוצבונד" איז געווען אין שטוט־גאַרט, ווירטעמבערג. די רעאַקציאָנערן זײַנען אָבער אויך געווען טעטיק אין צפֿון־דײַטשלאַנד, הגם דאָרט האָט די פּרײַסישע רעגירונג זיי באַקעמפֿט אַ גוט לעבן ביסל מער ענערגיש אײַדער אין דרום. ספּעציעל האָבן זיי געהאַט אַ גוט לעבן אין בײַערן, ווו די רעגירונג איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פֿון געלעראַ פֿאַן־עפּ און זײַן שטאָב. בכלל זײַנען אין צפֿון־דײַטשלאַנד די רײַכסווער־געלעראַלן געווען אַ ביסל מער אײַנגעהאַלטן אין זייערע פּאָליטישע טעטיקייטן. דאָרט האָט די פּראָפּאַגאַנדע צווישן זעלנערס און אַרבעטערס אָנגעפֿירט דער „אויסשוס פֿיר אויפֿקלערונג". איינעם פֿון די אָנפֿירערס פֿון דעם דאָזיקן „אויסשוס", דעם אינזשעניר קנויער (Knauer), האָט זיך אײַנגעגעבן אַרײַנצוכאַפּן זיך אין דער אַר־מיי גופֿא, פֿון וואָנען נאָסקע, דער מיניסטער פֿאַר נאָציאָנאַלער פֿאַרטיידיקונג, האָט אים משלח געווען נאָך דעם ווי עס איז געווען וועגן דעם אַן אינטערפּעלאַציע פֿון האָזען אין דער נאָציאָנאַלער פֿאַרזאַמלונג דעם 26סטן יולי 1919. בײַ דער געלעגנהייט האָט נאָסקע מודה געווען, אַז די אָנטיסעמיטישע אָגיטאַציע אין דער רײַכסווער איז געוואָרן „אויסערגעווײַנטלעך געפֿערלעך".[34] האָבט אין האָבט מיטן „אויסשוס" האָט געאַרבעט דער „גראָסדויטשער פֿאָלקסבונד".

די צענטערס פֿון דער רעאַקציאָנערער טעטיקייט אין אַלע אירע פֿאַרצווײַ־גונגען אין צפֿון־דײַטשלאַנד זײַנען געווען אין האַמבורג און אין דויסבורג. עס

---

[32] עס איז אינטערעסאַנט צו זען, אַז אויף דעם אינטערנאַציאָנאַלן אָנטי־ייִדישן קאָנגרעס וואָס האָבן באַוועגבערג האָט געפֿאָלגט אויף 1944 איז דער דאָזיקער ראָט געשטאַנען אויפֿן צענטל פֿון חשובֿע געסט וואָס מען דאַרף פֿאַרבעטן. זען: מאַקס ווײַנרײַך, היטלערס פֿראָפֿעסאָרן, ניו־יאָרק, 1947, ז' 248.

[33] Hasselbach, p. 39; Achenbach und Reich, p. 20.

[34] Ambroise Got, *La contre-révolution allemande*, Strasbourg, 1920, p. 154 sq.; *Im Deutschen Reich*, September 1919.

זײַנען אָבער געווען ענגע פֿאַרבינדונגען צווישן צפֿון־ און דרום־דײַטשלאַנד. אין לײַפּציג אַ שטייגער איז די „דויטשע ערנויערונגסגעמיינדע" געשטאַנען אין באַציונגען מיט דער מינכענער „פֿאַטערלאַנדס־פֿאַרטיי" וואָס האָט זינט 1917 אַרויס־געגעבן דעם חודש־זשורנאַל *Deutschlands Erneuerung*. דאָרט איז אויך געווען זייער אַקטיוו דער אַלטער אַנטיסעמיטישער שרײַבער טעאָדאָר פֿריטש (Fritsch), מחבר פֿון אַנטיסעמיטישע ביכער און פּאַמפֿלעטן, וועלכער האָט אַרגאַניזירט דעם „רײַכס־האַמערבונד", אַזוי ווי זײַן זשורנאַל *Der Hammer*.

אין אַלע די דאָזיקע טעטיקייטן האָבן דער עיקר אַנטייל געהאַט אויסגע־דינטע אָפֿיצירן פֿון דער פֿרײַערדיקער דײַטשער אַרמיי. זיי האָבן מסתמא אויך געשאַפֿן די גרויסע פֿאָנדן וואָס זײַנען געווען נייטיק פֿאַר דעם צוועק. אַזוי ווי אַ שטייגער האָט זיך אין האַרבסט 1919 אין פּאָטסדאַם געגרינדעט אַ ליגע פֿון דײַ־טשע אָפֿיצירן צו באַקעמפֿן דאָס יידנטום, און בײַ דער ערשטער פֿאַרזאַמלונג איז אויף דעם צוועק געזאַמלט געוואָרן 350,000 מאַרק.[35] די ליבעראַלע צײַטונג, *Berliner Tageblatt*, וואָס איז אַטאַקירט געוואָרן פֿון די רעאַקציאָנערן ווי אַ קנעכט פֿון די יידישע אינטערעסן, דערציילט אין איר אויסגאַבע פֿון 3טן אָקטאָ־בער 1919, אַז „טעגלעך מערן זיך די באַריכטן וועגן דער גרינדונג פֿון נײַע קלובן און געהיימע אָרגאַניזאַציעס צו באַפֿרײַען דײַטשלאַנד פֿון יידנטום".

אָפֿילו די מעסיקע נאַציאָנאַלע דײַטשע צײַטונגען האָבן ניט געקאָנט גוטֿ זײַן דעם יצר־הרע פֿון אַנטיסעמיטיזם און פֿון צײַט צו צײַט געגעבן אַנטיסע־מיטישע אָנצוהערעניש און דער עיקר געהאַלטן אין מגזם זײַן די השפּעה פֿון יידן אין דײַטשן לעבן. די *Deutsche Zeitung* אין איר נומער פֿון 29סטן נאָוועמ־בער 1918 באַקלאָגט זיך: „די דײַטשן, אַ פֿאָלק פֿון 60 מיליאָן, זײַנען באַהערשט פֿון פֿרעמדע, דאָס רובֿ יידן". די אַריסטאָקראַטישע *Kreuzzeitung* פֿון 12טן דע־צעמבער 1918 וויזיט אָן, אַז „דרײַ יידן, דהיינו לאַנדסבערג, האָזע און פֿרויס, זײַנען די מחברים פֿון דער דײַטשער קאָנסטיטוציע", הגם עס איז יעדער איינעם געווען גוט באָקאַנט, אַז לאַנדסבערג און האָזע האָבן זיך איינס דאָס אַנדערע ביטער באַקעמפֿט. אויך די אַגראַרישע *Deutsche Tageszeitung* האָט מיטגע־זונגען אין דעם דאָזיקן אַנטיסעמיטישן כאָר. נאָר אַ חידוש איז, וואָס די ביטערסטע אַנטיסעמיטישע פּאַמפֿלעטן זײַנען פֿאַרשפּרייט געוואָרן פֿון דער ליבעראַלער „דוי־טשע פֿאָלקספּאַרטיי"; דאָס איז געווען די יורשטע פֿון דער „נאַציאָנאַל־ליבעראַ־לער פּאַרטיי", וואָס שטרעזעמאַן (וואָס האָט התונה געהאַט מיט אַ יידישער פֿרוי)[36] האָט רעאָרגאַניזירט אין 1919. די פֿרײַע וואָס דער צענטראַלער פֿאַראײַן פֿון אויסגעדינטע יידישע זעלנערס האָט געשטעלט: פֿון וואָנען קומען די פֿאָנדן פֿאַר די דאָזיקע טעטיקייטן? איז על־כּן בלויז געווען אַ רעטאָרישע. יעדער איינער האָט גאָנץ גוט געוווסט די תשובה דערויף. אַז דער אַנטיסעמיטישער פֿראָפּאַגאַנדע האָט קיין געלט ניט געפֿעלט איז אַנגעוויזן געוואָרן אין לאָנדאָנער *Daily Telegraph*.[37]

---

[35] *Berliner Tageblatt*, 30. Oktober 1919.

[36] *Im deutschen Reich*, Oktober 1919, p. 13.

[37] *Jewish Chronicle*, London, July 11, 1919, p. 17.

נאָך אין מאַרץ 1919 האָט לעאָנאַרד ספּריי (Spray), דער ראָטערדאַמער קאָרעס־פּאָנדענט פֿון דער דאַזיקער צײַטונג, איבערגעגעבן, אַז לויט אַ באַריכט אין דעם בערלינער *Lokal-Anzeiger* (אַ דײַטש־נאַציאָנאַלע צײַטונג) זײַנען „באַצאָלטע אַגענטן פֿון געהיימע אָרגאַניזאַציעס אַרומגעגאַנגען און אָנגעהעצט די באָפֿעלקע־רונג קעגן יידן, און אין פֿרימאָרגן האָבן זיך אָפֿילו באָווײַזן מענער אין מיליטע־רישע אוניפֿאָרמען" און באַלעסטיקט יידן.[38]

אָחוץ דער אַגיטאַציע קעגן יידן בעל־פֿה און אין דער פּרעסע זײַנען אויך פֿאַר־שפּרייט געוואָרן טויזנטער עקזעמפּלאָרן אַנטיסעמיטישע ביכער. אין 1919 אַליין זײַנען פֿאַרשפּרייט געוואָרן 60,000 פֿון אָרטור דינטערס (Dinter) שונדוועלט *Lichtstrahlen aus dem Talmud*. דער זעלבער מחבר האָט אויך אָנגעשריבן אַ ראָמאַן, *Die Sünde wider das Blut*, און אָפֿילו אַנטיסעמיטישע קריטיקערס האָבן פֿון אים געמאַכט חוכא וטלולא. דער ראָמאַן איז אָבער געווען דעדיקירט הויסטאָן סטוואָרט טשיימבערלענען און אין זײַן זכות איז ער פֿאַרקויפֿט געוואָרן אין 6,000 עקזעמפּלאָרן. אַ גרויסע השפּעה דער עיקר אויף דער יוגנט האָט געהאַט האַנס בליהער (Blueher), אויף וועלכן מען האָט פֿריִער געקוקט ווי אויף אַ רעוואָ־לוציאָנער.

די אַלע אַנטיסעמיטישע ביכער האָבן זיך אָבער גאָרניט געקאָנט פֿאַרגלײַכן מיט אײַן ווערק פֿון דעם מין ווי אָס האָט זיך פֿאַרשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט — „די פּראָטאָקאָלן פֿון די זקני ציון". אין דער פּובליקאַציע פֿון דעם בוך האָבן די רוסישע און דײַטשע אַנטיסעמיטן געמאַכט שותפֿות. די דײַטשע אי־בערזעצונג איז געמאַכט געוואָרן פֿון דעם קאָפּיטאָן מילער פֿאָן־הויזען (Müller von Hausen), וועלכער האָט זיך באַנוצט מיט אַ פּסעוודאָנים, גאָטפֿריד צור בעעק (Gottfried zur Beek). זי איז אַרויס מיט דער אונטערשטיצונג און אונ־טער דער השגחה פֿון פֿירשט אָטאָ פֿאָן־זאַלם־האָרסטמאַר (von Salm-Horstmar), וועלכער איז געווען דער אַנפֿירער פֿון עטלעכע עקסטרעם רעכטע גרופּירונגען, און גראַף פֿאָן־בער־פּינאָוו (von Behr-Pinnow). דער פּרינץ יאָאַכים אַלבערט פֿאָן־האָהענצאָלערן האָט צעטיילט עקזעמפּלאָרן צווישן די קעלנערס און דינערס אין די אַריסטאָקראַטישע האָטעלן. די נאַציאָנאַליסטישע צײַטונגען און זשורנאַלן האָבן כּסדר ציטירט פֿון די „פּראָטאָקאָלן" און אינגאַנצן דעם עולם די ספּנה פֿון דער יידישער אינטערנאַציאָנאַל־קאָנספּיראַציע.[39]

מיט די „פּראָטאָקאָלן" האָט שוין די אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע אַ ביסל איבערגעכאַפּט די מאַס אָפֿילו פֿאַר די אָפּיציעלע פּירערס פֿון דער „דײַטש־נאַציאָנאַלער פֿאָלקספּאַרטיי". אין דעם ווערק איז ווילהעלם דער צווייטער פֿאַר־ווײַקלט אין די אינטערנאַציאָנאַלע קאָנספּיראַציעס פֿון יידן.[40] אָחוץ דעם האָט די

---

[38] *Jewish Chronicle*, London, March 21, 1919, p. 9.

[39] John S. Curtis, *An Appraisal of the Protocols of Zion*, New York, 1942 און דעם זעלבן מחברס אַרטיקל:
"Elders of Zion", *Universal Jewish Encyclopedia*.

[40] Kuno Graf Westarp, *Konservative Politik*, Vol. II, p. 36.

אַנטיקריסטלעכע שטעלונג פֿון דעם ראַדיקאַלן דײַטשן ראַסיזם ניט איין מאָל געבראַכט אין פֿאַרלעגנהייט די אַלטע קאָנסערוואַטאָרן, און זיי האָבן דעריבער געמוזט זוכן אַן אָנדער אופֿן צו באַקעמפֿן יידן. זייער פּראָבלעם איז פֿאַרענט־פֿערט געוואָרן דורך אַ גלח, אַנטאָן פֿוקס (Fuchs),[41] וועלכער האָט געלייענט אַ לעקציע אין דעם קורס פֿאַר דײַטש־נאַציאָנאַלע רעדנערס אויף דער טעמע „דאָס קריסטנטום און די דײַטש־נאַציאָנאַלע פֿאָלקספּאַרטיי". די דאָזיקע לעקציע האָט אַזוי נושׂא־חן געווען בײַ די אָנפֿירערס פֿון דער פּאַרטיי, אַז זי איז אָפּגע־דרוקט געוואָרן דעם 2טן סעפּטעמבער 1919 און צעטיילט געוואָרן צווישן אַלע פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציעס. אין איר אָטאָקירט פֿוקס דעם יידנס גדלות (Selbst-bewusstsein) און זײַן שטרעבונג צו וועלטהערשאַפֿט. דער ייִד קאָן ניט משׂיג זײַן קיין שום אָנדערן תּענוג ווי גשמיותדיקן, דערפֿאַר איז ער אין תּוך קעגן דער קריסטלעכער אמונה מיט איר בענקשאַפֿט נאָך יענער וועלט."[42]

מיר זעען דאָ דעם אָנטיסעמיטיזם וואָס זוכט זיך נאָך אַ ביסל צו רעכט־פֿאַרטיקן. אין אַ צווייטער אָפּיציעלער בראָשור: „די פּאָליטישע שטרעבונגען און בלִיקן פֿון דער דײַטש־נאַציאָנאַלער פֿאָלקספּאַרטיי" ווערט באַדויערט דער פֿאַקט, וואָס יידן באַהערשן דעם גרויסהאָנדל, די פּרעסע און די רעגירונג. „אָבער מיר באַקעמפֿן יידן בלויז ווען זיי האָנדלען קעגן דעם דײַטשן נאַציאָנאַליזם און לטובֿת דער רעוואָלוציע אָדער זיי גראָבן אונטער (auflösen) די דײַטשע קולטור".[43] ניט געקוקט אויף די אַלע באַווײַזן, האָט די פּאַרטיי ניט געהאָט קיין חשק עפֿנטלעך אָפּצוזאָגן דעם ראַסיסטישן אָנטיסעמיטיזם. בלויז שפּעטער האָבן זיי געפֿרווט איבערצורײַסן די באַציִונגען מיט דער „פֿאָלקישער" באַוועגונג.

5

די אָנטיסעמיטישע אָגיטאַציע האָט באַלד געבראַכט פֿירות. נאָך אין דע־צעמבער 1918 האָט דער חודש־זשורנאַל *Im Deutschen Reich*, אָרגאַן פֿון „צענטראַל־פֿאַראײַן פֿון דײַטשע מלוכה־בירגערס פֿון יידישן גלויבן", אָפֿן גע־שריבן: „עס פֿילן זיך פֿאָגראָמען אין דער לופֿט".[44] זומער 1919 האָט דער זעל־בער זשורנאַל פֿאַרעפֿנטלעכט אַ לאַנגע רשימה האָטעלן און זומער־ווינונגען, וווּ יידן וועלן באַטראַכט ווי אומגעווינטשענע גאָסט און זײַנען אויסגעשטעלט אויף באַלעסטיקונגען. די דאָזיקע ליסטע איז גרעסער געוואָרן פֿון חודש צו חודש. אין יוני און יולי 1919 זײַנען פֿאַרגעקומען אָנפֿאַלן אויף יידן אין צפֿון־בערלין, קאָסל, קאָלבערג און קראַנץ, וווּ מען האָט אַזש געמוזט אַרויסרופֿן מיליטער צוריקצושטעלן די אָרדענונג.

די אָנטיסעמיטישע פּלאָג האָט זיך באַלד באַווײַזן אין די אוניווערסיטעטן אין איר פֿולער קראַפֿט. אין מאַרבורג האָט מען ניט צוגעלאָזט די יידישע

[41] Anton Fuchs, *Christentum und Deutsch-Nationale Volkspartei, Vortragsstoff für deutsch-nationale Redner*, Heft I, pp. 8-9.

[42] *Flugschriften der deutsch-nationalen Volkspartei*, No. 13.

[43] *Im Deutschen Reich*, Dezember 1918, p. 455.

סטודענטן־מעדיצינערס אין די שפּיטאָלן. מען האָט געשלאָגן יידישע סטודענטן. ענלעכע סצענעס זײַנען פֿאָרגעקומען אין די אוניווערסיטעטן פֿון מינסטער און פֿון הײַדלבערג. אין האַלע, גיסן און ראָסטאָק האָבן די סטודענטן געפֿאָדערט, מען זאָל בכלל אויסשליסן יידן פֿון די אוניווערסיטעטן. אין אָקטאָבער 1919 האָט מען אויסגעשלאָסן יידן פֿון דעם סטודענטן־פֿאַראײַן „אַלגעמיינע דויטשע בורשענשאַפֿט" וואָס איז אַנהייב 19טן יאָרהונדערט געווען אַ צענטער פֿון לי־בעראַליזם."

אין טעאַטערס, ווו מען האָט געשפּילט דראַמעס פֿון יידישע מחברים אָדער ווו די דירעקטאָרן זײַנען געווען יידן, זײַנען געמאַכט געוואָרן שטערעניש בעת דעם שפּילן. דאָס איז דער עיקר געשען אין בערלין, מינכן, אויך אין באָכום.[45] אין מינכן האָט זיך געגרינדעט אַ „פֿאָלקסבונד פֿאַר קונסט און טעאַטער" צו באַקעמפֿן די יידישע השפּעה אויף דער ביניע. דער קאָמפּאָזיטאָר האָנס פּפֿיצנער (Pfitzner), וועלכער האָט געהאָט צו פֿאַרדאָנקען זײַן גדולה דער הילף פֿון זײַנע יידישע פֿרײַנד, איז אַרויס מיט אַ בראָשור קעגן דער „אינטערנאַציאָנאַלער יידי־שער באַוועגונג אין דער קונסט". ער האָט אָזוי לאַנג גערודפֿט ברונאָ וואַלטערן, ביז עס האָט זיך אים אײַנגעגעבן אים צו פֿאַרטרײַבן פֿון מינכן.

נאָך דעם ווי דער וועלטקריג אָפּגעמאַכט איז געחתמעט געוואָרן און ס'איז אָנ־גענומען געוואָרן די ווײַמאַרער קאָנסטיטוציע, האָט זיך די שׂינאה צו יידן נאָך פֿאַרגרעסערט.[46] פֿאָלקאָוניק רײַנהאַרד (Reinhard) איז אַרויס מיט רייד, אַז די נײַע שוואַרץ־רויט־גאָלדענע פֿאָן איז אַ יידישע פֿאָן. די שוואַרץ־ווײַס־רויטע פֿאָן פֿונעם קײַזער איז אומעטום באַגריסט געוואָרן מיט אַנטי־יידישע אויסרופֿן. די מיטגלידערשאַפֿט אין די אַנטיסעמיטישע אַרגאַניזאַציעס איז געוואָקסן פֿון טאָג צו טאָג. דער „דויטשנאַציאָנאַלער האַנדלונגסגעהילפֿענפֿערבאַנד" (אַ פֿאַר־אײַן פֿון האַנדלס־אָנגעשטעלטע), וואָס האָט שטענדיק אויסגעשלאָסן יידן און בכלל געהאָט אַן אַנטי־יידישע שטעלונג, האָט סוף 1919 געהאָט אַ מיטגלידער־שאַפֿט פֿון 180,000 און אַ יאָר שפּעטער 250,000 מיטגלידער. דער פֿאַרבאַנד פֿון דײַטש־פֿעלקישע אַרגאַניזאַציעס האָט סוף 1919 געמאָלדן וועגן „גאָר אויסער־געווײַנטלעכן פֿראָגרעס."[47] פֿאַראײַנען פֿון „נאַציאָנאַל־געשטימטע זעלנערס" און נאַציאָנאַל־סטישע אָפּיצירן־פֿאַראײַנען זײַנען אויך געוואָרן זייער שטאַרק. זיי זײַנען אָלע געווען אָנהענגערס פֿון ראַדיקאַלן נאַציאָנאַליזם, און אָפּילו דער „דויטשער אָפּיצירסבונד" וואָס איז ניט געווען אָזוי ראַדיקאַל ווי די אַנדערע איז אויך געווען שטאַרק קעגן דעמאָקראַטיע. ענלעכע באַוועגונגען זעען מיר צווישן אַנדערע פֿראָפֿעסיאָנאַלן, ווי אַ שטייגער דער פֿאַרבאַנד פֿון דײַטשע ריכ־טערס א"א. פֿרוון צו שאַפֿן רעפֿובליקאַנישע פֿאַראײַנען זײַנען ס'רובֿ געווען אַ דורכפֿאַל.

---

[44] Maurice Baument et Marcel Berthelot, *L'Allemagne*, Paris, 1922, p. 241; *Im Deutschen Reich*, 1919, pp. 294, 300 sq.

[45] *Im Deutschen Reich*, 1920, p. 60 sq.

[46] Got, p. 162.

[47] *Deutsch-Völkisches Jahrbuch*, I, 1920, II, 1921; II, 125.

אָ סך דײַטשן האָבן געמיינט, אַז עס איז גענוג צו מאַכן אַן אָנשטעל פֿון דעמאָקראַטיע אָדער אָנצונעמען דעמאָקראַטישע פּרינציפּן מיטן מויל כּדי אַרויסצובאַקומען פֿון די אַליִירטע לײַכטערע שלום־באַדינגונגען. זײַנען זיי געווען שטאַרק אָנטוישט פֿון די באַדינגונגען פֿון דעם וועלטקריג אָפּמאָך, דער עיקר פֿון דעם פּונקט וואָס האָט אַרויפֿגעלייגט די שולד פֿאַר דער מלחמה אויף דײַטשלאַנד. זיי האָבן טאָקע תיכף אַראָפּגעוואָרפֿן די מאָסקע פֿון כּמו־דעמאָקראַטישקייט און זײַנען אָפֿן צוגעשטאַנען צו די רעאַקציאָנערן און מיליטאָריסטן.

בכלל זײַנען די דײַטשן געווען זייער שלעכט אינפֿאָרמירט וועגן דעם אָנהייב, דעם גאַנצן גאַנג און דעם סוף פֿון דער מלחמה און דער פֿאַראָנטוואָרטלעכקייט פֿאַר איר. די רעפֿובליק האָט אין דעם פּרט גאָרניט געטאָן כּדי אויפֿצוקלערן דעם עולם. להיפוך, אָ שטייגער, צו דער פֿראָנצייזישער נאַציאָנאַלער פֿאַרזאַמלונג פֿון 1871 וואָס האָט באַשולדיקט דעם קײַזער נאַפּאָלעאָן דעם דריטן אין פֿאַרפֿירן די מלחמה, האָט די דײַטשע רעפֿובליק זיך אָפּגעזאָגט צו באַשולדיקן קײַזער ווילהעלמען. עס איז אויפֿגעקומען די לעגענדע, אַז די דײַטשע אַרמייען זײַנען קיין מאָל ניט באַזיגט געוואָרן אויפֿן שלאַכטפֿעלד, נאָר דער הונגער האָט זיי געצוואונגען צו פֿאַרלאָנגען אָ וואָפֿן־שטילשטאַנד, און די רעפֿובליק האָט גאָרניט געטאָן צו באַווײַזן די פֿאַלשקייט פֿון דער דאָזיקער לעגענדע. די נאַציאָנאַליסטן האָבן זייער גרינג אײַנגערעדט דעם פֿאָלק, אַז די גאַנצע רעוואָלוציע איז געווען אָ טעות, דער שלום אָ שווינדל, און אַז די אַלע וואָס זײַנען געווען קעגן דעם פֿרידערדיקן רעזשים און האָבן פֿאַרלאָנגט אָ שלום זײַנען געווען פֿאַרברעכערס ("der Dolchstoss in den Rücken"). היות ווי הוגאָ האָזע און אָסקאָר קאָן (Cohn), די הויפּט־אָנהענגערס פֿון שלום אין פֿרידערדיקן רײַכסטאָג, זײַנען געווען יידן, און די צאָל יידן אין דער אָנפֿירערשאַפֿט פֿון די סאָציאָליסטישע און ליבעראַלע פּאַרטייען איז געווען גרויס, איז די פֿאַרביטערטקייט קעגן דעם שלום איבערגעגאַנגען אין אָנטיסעמיטיזם. אין אָקטאָבער 1919 איז האָזע אומגעבראַכט געוואָרן אין אָ מערדערישן אָטנטאַט, און די דאָזיקע געשעענישן האָט אַרויסגעוואָרפֿן ניט קיין קלענערע צופֿרידנקייט אין דעם לאָגער פֿון די נאַציאָנאַליסטן ווי דער מאָרד פֿון ראָזאָ לוקסעמבורג פֿריער אין זעלבן יאָר.

אין האַרבסט 1919 האָט די רעפֿובליקאָנישע רעגירונג דערפֿילט, אַז די פּאַרטייען וואָס האָבן זי אונטערגעשטיצט האָבן פֿאַרלוירן זייער אָנהענגערשאַפֿט און אַז גרויע וואָלן וואָלטן געגעבן אָ מערהייט די מאָנאַרכיסטישע פּאַרטייען. מיט פֿאַרשיידענע תירוצים האָבן זיי זיך אַרויסגעדרייט פֿון פֿונאַנדערלאָזן די נאַציאָנאַליסטן פֿאַרזאַמלונג נאָך דעם ווי זי האָט געהאַט אויסגעפֿילט איר חוב און אָנגענומען די וויימאָרער קאָנסטיטוציע. די נאַציאָנאַליסטישע אָפּאָזיציע האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און באַשולדיקט די רעגירונג אין עובֿר זײַן מיט דער דאָזיקער האַנדלונג אויף דער קאָנסטיטוציע, און די דרײַ פֿראָרעגירונג־פּאַרטייען זײַנען באַשולדיקט געוואָרן אין קאָנספּיראַציע צו דערשטיקן דעם ווילן פֿון פֿאָלק. די דאָזיקע באַשולדיקונגען האָבן געמאַכט אָ געוואָלדיקן רושם אויפֿן עולם, אויף אַזוי ווײַט, אַז אָפֿילו די רעכטע האָבן אָנגעהויבן מורא צו האָבן

פַֿאַר די רעזולטאַטן. אמת, זיי האָבן געוואָלט אָפּשוואַכן די רעפּובליקאַנער און אויפֿבויען זייערע אייגענע כּוחות, אָבער זיי האָבן ניט געוואָלט זיי אין גאַנצן אַרונטערוואַרפֿן פֿון בענקל. אין אַזאַ פֿאַל וואָלטן די רעכטע אַליין געמוזט שאַפֿן אַ רעגירונג, און מען האָט מורא געהאַט, אַז די אַנטאַגאָניסטישע־מלוכות וועלן אינטער־וועניקן לטובת אַ דעמאָקראַטישער רעגירונג.

די „פֿאָלקישע" פּאַרטייען האָבן אַזעלכע איבערטראַכטענישן ניט געהאַט. זיי זײַנען געווען אומגעדולדיק צו נעמען נקמה אין זייערע שׂונאים און האָבן זיך ווייניק געריכט מיט אויסלענדישע מלוכה־לײַט. דעם 13טן מאַרץ 1920 האָט וואָלפֿגאַנג קאַפּ, דער אָנפֿירער פֿון דער „פֿאָטערלאַנדס־פּאַרטיי", צוזאַמען מיט דעם קאַפּיטאַן ערהאַרד (Ehrhard), אַ געווען אָפֿיציר אין קײַזער־לעכן פֿלאָט, און גענעראַל פֿאָן־ליטוויץ (von Lüttwitz), אָקופּירט בערלין מיט 8,000 פֿאָאַטישע רעגירונג און זיך אַליין פּראָקלאַמירט פֿאַר רײַכסקאַנצלער. עבערט רעגירונג האָט געמוזט אָנטלויפֿן קיין דרעזדן, וווּ דער דעפּוטאַט הײַנצע (Heinze), אַ מיטגליד פֿון שטערזעמאַנס מעסיקער מאָנאַרכיסטישער פּאַרטיי, האָט זיי אָפּגעראַטעוועט. זיי האָבן אָבער געמוזט פֿון דאָרט אויך אָנט־לויפֿן און זוכן אַ מיקלט אין שטוטגאַרט.[48]

קאַפּ זעלנערס האָבן באַלד געגומען אַרויסווײַזן זייער אמתן פּרצוף. זיי האָבן צעטיילט די בראָשורן פֿון „פֿעלקישער שוץ־ אונד טרוצבונד" און בכלל באַפֿאַלן מענטשן וואָס האָבן אויסגעקוקט ווי יידן. אָזוי ווי דאָס איז געווען פֿאַר פּסח האָט די קאַפּ־רעגירונג אויסגענוצט די געלעגנהייט צו העצן דאָס פֿאָלק קעגן יידן; זי האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל צו „קאָנפֿיסקירן דאָס מעל וואָס די פֿרײַערדיקע רעגירונג האָט רעזערווירט אויף מצות פֿאַר יידן און עס צעטיילן צווישן די בערלינער אַרבעטערס".[49] די נגישות קעגן יידן האָבן אויך אָנגענומען אַנדערע פֿאַרמען.

שטרעזעמאַנס פּאָליטישע פֿרײַנד און די אָנפֿירערס פֿון די דײַטשע נאַציאָ־נאַליסטן האָבן אָבער פֿאַרט מורא געהאַט פֿאַר אויסלענדישער אינטערוועניע און באַשלאָסן ניט צו שטיצן קאַפּן. להיפוך, זיי האָבן באַפֿוילן זייערע באַאַמטע ניט צו קאָאָפּערירן מיט קאַפּן. די סאָציאַל־דעמאָקראָטישע פּאַרטיי און די גע־ווערקשאַפֿטן האָבן געראָפֿן אַ גענעראַל־סטרײַק, און צו זיי זײַנען אויך צוגעשטאַ־נען, נאָך אַ פּאָר שעה פֿון אומאַנטשלאָסנקייט, די אומאָפּהענגיקע סאָציאַליסטן

---

[48] אינפֿאָרמאַציע וואָס דער מחבר האָט באַקומען פֿון דעם ניט לאַנג צוריק פֿאַרשטאָרבענעם וואָלדשטיין, אַ יִיד און מיטגליד פֿון דער נאַציאָנאַלער פֿאַרזאַמלונג. וואָלדשטיין וועלכער איז מיטגעפֿאָרן מיט עבערטן און זײַן קאָבינעט איז געווען דער פֿאַרמיטלער צווישן דער רעגירונג וואָס איז אַנטלאָפֿן און הײַנצען, וועלכער האָט צו וויסן געטאָן דעם קאָמאַנדיר פֿון דער דרעזדענער רײַכסווער, אַז קאַפּ וועט ניט געשטיצט פֿון די צוויי גרויסע רעכטע פּאַרטייען. וואָלדשטיינס באַריכט (פֿרילינג 1929) איז שפּעטער באַשטעטיקט געוואָרן פֿון דעם גענעראַל פֿאָן־ליטוויץ, זען הערה 50.

[49] *Im Deutschen Reich*, 1920, April-Mai.

און קאָמוניסטן. אַ דאַנק דער אָבסטרוקטיוער טאַקטיק פֿון די קאָנסערוואָטיוע באָאַמטע און דעם פֿעלן פֿון שטיצע מצד די דײַטשע נאַציאָנאַליסטן און שטרע־זעמאַנס פּאַרטיי האָט קאַפּ ניט געקאָנט אָננעמען קיין מיטלען אונטערצודריקן דעם סטרײַק.[50] איז ער געווען געצוווּנגען צו רעזיגנירן פֿון זײַן אָמט און צו פֿאַרלאָזן בערלין מיט זײַנע זעלנערס. דער טעות וואָס איז געמאַכט געוואָרן אין אויסלאַנד אין צושרײַבן קאַפּס דורכפֿאַל צו דער אָפּאָזיציע פֿון די אַרבעטערס, און ניט צו דער אָבסטרוקציע פֿון די מעסיקע נאַציאָנאַליסטן, האָט געבראַכט פֿאַטאַלע רעזולטאַטן. מען האָט איבערגעשאַצט דעם כּוח פֿון דער סאָציאַל־דע־מאָקראַטיע און די געווערקשאַפֿטן און זיך צו פֿיל פֿאַרלאָזט אויף זיי. זייער גאַנצע שוואַכקייט האָט זיך אַרויסגעוויזן שפּעטער, אין 1932 און 1933.

קאַפּס דורכפֿאַל האָט ניט אָפּהענגטיק געמאַכט די „פֿאָלקישע" פֿאַנאַטיקערס און ניט פֿאַרשאַט דעם פּרעסטיזש פֿון די דײַטשע נאַציאָנאַליסטן און שטרעזע־מאַנס „דויטשע פֿאָלקספּאַרטיי". אין די וואָלן וואָס זײַנען פֿאָרגעקומען דעם 6טן יוני 1920 האָבן די דאָזיקע פּאַרטייען צוזאַמען אַ היפּש ביסל שטימען.[51] די סאָציאַל־דעמאָקראַטן און דעמאָקראַטן זײַנען געשלאָגן געוואָרן. די פּאַרטייען וואָס זײַנען געווען דער רוקנביין פֿון דער רעפּובליק און האָבן פֿראָפּאָגירט דעמא־קראַטיע האָבן פֿאַרלוירן זייערע מאַיאָריטעטן. אַ געוויסע צײַט האָבן די סאָציאַל־דעמאָקראַטן אַפֿילו גאָר קיין אָנטייל ניט גענומען אין דער רעגירונג. פֿון דעם טאָג פֿון די דאָזיקע וואָלן איז אוממיגלעך געווען צו שאַפֿן אַ רעגירונג אָן דער מיטהילף פֿון די מאָנאַרכיסטן. די ווײַמאָרער קאָנסטיטוציע איז ווײַטער געבליבן אין קראַפֿט, אָבער קיין אמתע דעמאָקראַטישע רעגירונג איז שוין מער אין דײַטש־לאַנד ניט געווען. הגם עס האָט זיך דער ערשטער רעפּובליקאַנישער רעגירונג ניט אײַנגעגעבן צו באַשיצן יידן אין גאַנצן, האָט זי אָבער געמאַכט אַן ערנצטן פֿרווו אין דער ריכטונג. די שפּעטערדיקע רעגירונגען האָבן אָפֿילו ניט געהאַט דעם רצון דאָס צו טאָן. שטילערהייט האָבן זיי סימפּאַטיזירט מיט די עקסטרעמע נאַציאָנא־ליסטן און פֿאַרקוקט זייערע מעשׂים־תּעתּועים, ביז יענע זײַנען געוואָרן אַזוי שטאַרק, אַז זיי האָבן געקאָנט איבערנעמען די רעגירונג.

---

[50] Walther von Lüttwitz, *Im Kampf gegen die November-Revolution*, Berlin, 1934.

[51] די דײַטשע נאַציאָנאַליסטן האָבן פֿאַרגרעסערט זייער צאָל שטימען פֿון 2,000,000 אויף 3,700,000 און געהאַט 66 דעפּוטאַטן אַנשטאָט די פֿריִערדיקע 42; די פֿאָלקישע פּאַרטיי האָט געטאָפּלט איר צאָל שטימען, און די ליבעראַלע דעמאָקראַטן האָבן פֿאַרלוירן בערך אַ העלפֿט פֿון זייערע שטימען.

קדמון־זינד אין יידנטום און אין קריסטנטום

פֿון שמואל ש. כהן

די ערע פֿון קדמון־זינד, וועלכע שפּילט אַ ראָלע אין יידישן ווי אויך אין קריסטלעכן דענקען, ציט איר יניקה פֿון די רויע פֿאַקטן פֿון לעבן און נעמט אין באַטראַכט די נאַטור פֿון מענטש און גאָטס געראַנטיקייט. דער תּנך דערהייבט דעם מענטש צו דער מדרגה פֿון גאָטס אַ קינד וואָס טראָגט אויף זיך דעם צלם אלהים. דער מענטש שטייט בלויז אַ ביסל נידעריקער פֿון די מלאָכים. ער איז מסוגל צו מעשׂים טובֿים און מיטגעפֿיל און איז זיך אַפֿט מקריב פֿאַר דעם אמת און פֿאַר דעם טובֿת הכלל. ער קאָן אָבער אויך אַרויס־ווײַזן אַכזריות און ווילדקייט וואָס זאָלן פֿאַרשעמען די ווילדע חיות. זײַן רישעות מאַכט אַ תּל פֿון זײַן אייגן לעבן און ברענגט צער דער וועלט. ער קוויקט זיך מיט סאַדיסטישע תּענוגים און גיט אָפּ זײַנע גײַסטיקע פֿעיקייטן אויף צוצוטראַכטן טײַוולאַנישע כּלי משחית און אינסטרומענטן פֿון פּײַן. ער בענקט נאָך געט־לעכקייט און קדושה און גייט אַפֿט דעם וועג פֿון דער סיטרא אַחרא. אין זײַן שטרעבן צו פֿרײַהייט, אמת און גערעכטיקייט בויט ער צענטערס פֿון ליכט, אינסטיטוציעס צו ברענגען היל ניצרכים, אָבער גלײַכצײַטיק פֿאַרחושכט ער די וועלט מיט פֿאַלשקייט און ליגן און בויט יסורים־קאַמערן אויסצוראַטן זײַנע מיטמענטשן. אַ מוראדיקע פֿאַרדאַרבנקייט ווײַזט אויס צו האָבן איר שורש אין דער מענטשלעכער נאַטור.

היות ווי אַכזריות איז אַזוי אַלגעמיין פֿאַרשפּרייט אין יעדער תּקופֿה און אין יעדער מדינה איז אַ סברא, אַז זי קאָן ניט פֿאַרראַכנט ווערן בלויז אויפֿן חשבון פֿון אינדיווידועלער שולד. עס מוזן זײַן געוויסע סיבות, בשות־פֿותדיקע פֿאַר דער גאַנצער מענטשהייט, וואָס זײַנען פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דער פֿאַרדאַרבנקייט פֿון דער מענטשלעכער נאַטור. מאַניכעזם און פּאַרסיזם, די צוויי רעליגיעזע באַוועגונגען, איינע אין אַנהייב פֿון דער קריסטלעכער תּקופֿה און די צווייטע אין ז״ה נ״ק, האָבן די דאָזיקע פּראָבלעם פֿאַרענט־פֿערט מיט זייער דואַליסטישן וועלטבאַנעם. דער פּרינציפּ פֿון גוטס פֿירט אַ מלחמה מיט דעם פּרינציפּ פֿון שלעכטס פֿאַר דער ממשלה איבער דער וועלט. די מענטשלעכע פֿאַרדאַרבנקייט איז דער פּועל־יוצא פֿון דעם קאַמף צווישן אַהרימון און אָרמוזד, דעם קיניג פֿון פינצטערניש און דעם קיניג פֿון ליכט.

פֿון דעם שטאַנדפּונקט פֿון מאַנאַטעיסטישער רעליגיע, וואָס זי זוכט צו פֿאַרשפּרייטן דעם געדאַנק פֿון אַחדות הבריאה, איז די פּראָבלעם אַ סך שווערער.

צי איז גאָט, דער יוצר הכל, ניט פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר זײַנע באַשעפֿענישן? צי שטעלט ניט אָ מאָל די פֿאַרדאָרבנקייט פֿון דער מענטשלעכער נאַטור אונטער אָ פֿראָגע גאָטס גוטסקייט און יכולת?

דאָס קריסטנטום, נאָכגייענדיק געוויסע ריכטונגען אין יידנטום, איז אַרויס־געקומען מיטן געדאַנק, אַז די מאַראַלישע פּגימות אין דער מענטשלעכער נאַטור זײַנען בעצם ניט די מעשׂים פֿון גאָט, נאָר דער פּועל־יוצא פֿון אָ טראָגישן פֿעלער וואָס די אָבות ראשונים פֿון מענטשלעכן מין זײַנען באַגאַנגען. די לערעס פֿון פּוילוס און אויגוסטינוס האָבן — ניט געקוקט אויף אָ גע־וויסער אָפּאָזיציע — דעם דאָזיקן קוק קריסטאַליזירט אין דער דאָקטרין פֿון דעם פֿאַלן און פֿון קדמון־זינד, און זי איז געוואָרן איינע פֿון די עמודי התווך אין מערבֿדיקן קריסטנטום.

1. די מעשׂה פֿון גן־עדן

דאָס יידנטום האָט זיך אויך געראַנגלט מיט דער פּראָבלעם פֿון אוניווער־סאַלער שולד, האָט אָבער אויף איר ניט געלייגט אַזאָ געוואַלדיקע חשיבֿות ווי דאָס קריסטנטום. דער שווערפּונקט פֿון אַלע טעאָלאָגישע חקירות אויף דער טעמע איז אין בראשית ג, וואָס קאָן באַטראַכט ווערן ווי דאָס תּנכישע קאָ־פּיטל וואָס האָט געהאָט גאָר אָ גרויסע השפּעה אויף דעם מענטשלעכן גע־דאַנק. להיפוך צו דער אויסטיטשונג פֿון פּוילוס און זײַנע נאָכפֿאָלגערס האָלט ניט אין זיך די גן־עדן־מעשׂה קיין שום דאָקטרין פֿון דעם פֿאַל פֿון דער מענטשהייט דורך אָדמען, פֿון דער מאָראַלישער געפֿאַלנקייט פֿון דער מענט־לעכער נאַטור, אָדער פֿון דעם איבערגעבן בירושה אָ זינדיקע נטיה. די מעשׂה איז בלויז אַן עטיאָלאָגישער מיטאָס; ער זוכט צו דערקלערן די סיבות, פֿאַר וואָס מענטשן מוזן אַרבעטן, דעם דערוויידער צו דער שלאַנג, דאָס געשלעכט־באַוווסטזײַן, די וויייַן פֿון דער געווינערין, די אונטערטעניקייט פֿון דער פֿרוי צו איר מאַן און די מענטשלעכע שטאַרביקייט. די דאָזיקע מעשׂה ווײַזט אויס צו זײַן אָ טייל פֿון דער לעגענדאַרער געשיכטע פֿון ציוויליזאַציע פֿון דעם יהוהיסטישן שטאַנדפּונקט און מוז גלייַענט ווערן אין צוזאַמענהאַנג מיט בראשית ד און יא, וועלכע באַהאַנדלען דאָס אויסגעפֿינען די קונסטן, דעם פּראָגרעס פֿון ציוויליזאַציע און די שפּראַך־פֿאַרשיידנקייטן צווישן די פֿעלקער. דער אינ־טערעס פֿונעם תּנכישן דענקער איז קאָנצענטרירט בראָש אויף די פּיזישע ליידן פֿון דער מענטשהייט, און ער זוכט אָ דערקלערונג פֿאַר זיי אין רעליגיעזע סיבות. ער פֿאַרבינדט דאָס ליידן פֿון דעם לעבן מיט דעם דאָרשט נאָך וויסן פֿון גוטס און שלעכטס, ד״ה דאָס וויסן וואָס גיט דעם מענטשן די הערשאַפֿט איבער דער נאַטור, פֿון דעם שטאַנדפּונקט פֿון דער אויפֿקומענדיקער עטישער רע־לִיגיע פֿון ישׂראל.

די מעשׂה האָט אָ שײַכות מיט די מיטאָסן פֿון די פּרימיטיוון פֿעלקער אין פֿאַרשיידענע טיילן פֿון דער וועלט, וועלכע באַהאַנדלען די מיסטעריע פֿון טויט, און פֿונקט ווי יענע נעמט אויך אונדזער מעשׂה אָן, אַז דער מענטש וואָלט

געווען אומשטאַרבלעך וועז ער וואָלט ניט געווען באַגאַנגען דעם פֿאַטאַלן פֿע־
לער. אין טייל פֿאַלן איז אַ גאָר נישטיקער עפּיזאָד געווג צו דערקלערן דעם
אויפֿקום פֿון טויט.[1]

יהוהס קינאה און זײַן מורא, טאָמער וועט דער מענטש ווערן כאחד ממנו
— ווי אייגער פֿון אונדז, טײַטן אַן אויף אַ פּאָליטעיִסטישן הינטערגרונט פֿאַר דער
גן־עדן־מעשׂה. מיר וועלן זיך על־כּן נאָך פֿאַראַלעלן צו דער סעמיטישער
מיטאָלאָגיע. הגם קיין ענווייע פֿאַראַלעלן זײַנען צו אונדז ניט דערגאַנגען, זײַנען
אין דער בבֿלישער לִיטעראַטור פֿאַרן עלעמענטן וואָס זײַנען אינסטרוק־
טיוו. אַ גאַנץ קלײנע ענלעכקייט האָבן מיר אין דער עטאַנאַ־לעגענדע וואָס דער־
ציילט וועגן אייגעם וואָס האָט געזוכט אַ מיטל צו לינדערן זײַן פֿרויס געבורט־
וויי־ען. דער העלד איז געטראָגן געוואָרן פֿון אַן אדלער צום הימל פֿון אָנו. אויפֿן
וועג האָט ער זיך מיישב געווען און געוואָלט צוריק, אָבער ער איז אַרונטער־
געפֿאַלן און געהרגעט געוואָרן.[2] אַ ביסל אַ גרעסערע ענלעכקייט גיט די סומע־
רישע לעגענדע וועגן טאַגטוג. מיר האָבן דאָרט אַ בילד פֿון דעם פֿרײַען גן־עדן,
דילמון. ענקי, דער גאָט, „האָט באַשטימט אויף אייביק דעם גורל פֿון די גע־
וויקסן" אין דילמון. עס ווערט אויסגערעכנט אַ צעטל ביימער, פֿון וועלכע
טאַגטוג מעג עסן. ס. ה. לאַנגדאָן, דער פֿאַרשער פֿון מיזרח־לִיטעראַטורן, נעמט
אָן, אַז עס איז נאָך געווען אין טעקסט אַ שורה וואָס האָט דערציילט וועגן אַ פֿאַר־
באַטענעם בוים. טאַגטוג האָט עובֿר געווען אויף דעם פֿאַרבאָט און האָט אויף
זיך געבראַכט די זעלבע שטראָף ווי אָדם. לאַנגדאָן איז אָבער אײַין מוסיף,
אַז די דאָזיקע אינטערפּרעטאַציע איז בײַם דעפֿעקטיוון צושטאַנד פֿון די מקורים
גאַנץ פֿראַבלעמאַטיש.[3]

ענלעכער צו דער ביבלישער מעשׂה איז די אַדאַפּאַ־לעגענדע. דער העלד,
אַדאַפּאַ פֿון ערידו, האָט באַקומען פֿון דעם גאָט עאַ במתנה געטלעכע חכמה
און זי האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט „צו פֿאַרשטיין די ענינים פֿון הימל
און ערד" און „צו געבן נעמען צו אַלע באַגריפֿן אויף דער ערד", אָבער אום־
שטאַרבלעכקייט האָט דאָס אים ניט געגעבן. אַ מאָל, בעת ער האָט געכאַפּט
פֿיש, האָט דער דרום־ווינט פֿאַרטריבן זײַן שיפֿל אין ים אַרײַן, און ער איז
געזונקען. פֿאַר גרויס כּעס האָט אַדאַפּאַ צעבראָכן די פֿליגלען פֿון דעם דרום־
ווינט, אַזוי אַז ער האָט ניט געבלאָזן זיבן טעג. אָנו, דער קיניג פֿון די געטער,
האָט באַפֿוילן, אַז אַדאַפּאַ זאָל קומען צו אים. עאַ גיט אים אַן עצה, ווי אַזוי
ער קען נושׂא־חן זײַן בײַ די געטער פֿון פּריה ורבֿיה, תמוז און גישזידאַ, כּדי
זיי זאָלן אויף אים ממליץ זײַן פֿאַר אָנון. ער האָט אים אָנגעזאָגט, אַז בעת
ער וועט קומען צו אָנון וועט מען אים אָנבאָטן „ברויט פֿון טויט" און „וואַסער

---

[1] אַ ענווייע אַפּהאַנדלונג וועגן בראשית ג און ו, 1—4 אין דער שיין פֿון אויספֿארשונגען
פֿון דעם פּרימיטיוון לעבן האָט דער מחבר געגעבן אין זײַן אַרטיקל "Origin of Death"
אין *Journal of Jewish Lore and Philosophy*, 1919, זז׳ 391—396.

[2] R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Literature*, pp. 318—323.

[3] *The Mythology of All Races*, Vol. V, Semitic, p. 200.

פון טויט", פון וועלכע ער זאל זיך אפזאגן. אזוי ארום האט זיך ארויסגעוויזן די קינאה פון עא, וואס ארעם אין אמתן איז דאס עסן וואס מען האט אדאפאן אנגעבאטן געווען דער מאכל פון אייביקן לעבן. עא האט אים אבער דאס ניט פארגונען. וען אדאפא האט זיך על־כן אפגעזאגט פון דעם עסן וואס מען האט אים אנגעבאטן, האט אים אנו צוריקגעשיקט אן דער מתנה פון אייביקן לעבן.

לאנגדאן באמערקט, אז די דאזיקע דערקלערונג, ווי אזוי שטארביקייט איז געווארן דער אומפארמידלעכער גורל פון דעם מענטשן, איז אויפגעקומען צווישן דער ארטאדאקסישער פריסטערשאפט ווי א פארטיידיקונג פון דער השגחת הבורא, ווען א בלישע פילאסאפישע שול האט אפגעפרעגט די אלטע לערעס פון די סומערער וואס האבן געהאלטן, אז די געטער זיינען גוט און גערעכט. ניט זיי, די געטער, האבן אנגעשיקט קראנקייט און טרויער אויף דער וועלט, נאר "יסורים און שטארביקייט האבן געהאט זייער אנהייב אין דעם אומוויסן פון איינעם פון די אבות פון דער מענטשהייט, וועלכער איז אפגענארט געווארן דורך דער קינאה פון א גאט, און אזוי ארום האט די מענטשהייט אויף אייביק פארלוירן איר גרויסן שאנס".[4]

הגם די צוויי מעשיות זיינען פארשיידן אין פארעם, האבן זיי א צאל עלעמענטן בשותפות. אין ביידע איז דער מאטיוו די קינאה פון א גאט. אין איינער האבן מיר די געטער פון פריה ורביה און אין דער אנדערער איז עס די שלאנג, וואס זי איז אין דער טומערישער מיטאלאגיע א סימבאל פון פריה ורביה. ביידע רעכטפארטיקן זיי די געטער פון דער פארגנטווארטלעכקייט פאר דעם שלעכטס אין דער וועלט און שרייבן עס צו א פעלער וואס איינער פון די ערשטע העלדן איז באגאנגען.

ענלעכקייטן צו די דאזיקע מעשיות האבן מיר אויך אין דער גריכישער לעגענדע פון פראמעטעוס. די פארעם, אין וועלכער די דאזיקע לעגענדע געפינט זיך בייַ העסיאדן און בייַ אייסכילאסן, איז א צונויפגיסונג פון א צאל מעשיות. די דערציילונג וועגן פראמעטעוסן וואס נארט אפ צעוסן און גנבעט דעם געטלעכן פייַער פאר דער מענטשהייט, וואס דאס ברענגט איר אבער גאר קיין גוטס ניט, ווערט פארבונדן מיט דער אומאפהענגיקער מעשה וועגן פאנדארן, די ערשטע פרוי, פון וועלכער עס איז ארויסגעקומען "די שעדלעכע ראסע און שבט פון פרויען". צעוס האט געגעבן די פרוי דעם מאן ווי א שלעכטס, ווי אן עזר כנגדו, "א גהילף וואס וועט אים ברענגען יסורים".[5] אייסכילאס שטעלט פאר פראמעטעוסן ווי ער גנבעט דעם פייַער פון דעם אומברחמנותדיקן צעוס אויס מיטלייד מיט דעם ביטערן גורל פון דער מענטשהייט, און ווי ער לערנט די מענטשן פארשיידענע קונסטן, כדי זיי זאלן זיך קאנען דערהייבן צו א מדרגה פון ציוויליזאציע. הגם גאנץ אנדערש פון דער גן־עדן־

[4] דצ"ו, ז' 183.

[5] *Theogony*, "Bohn's Classical Library", pp. 585 sq.; *Work and Days*, pp. 252 sq.

מעשׂה, האָט די דאָזיקע לעגענדע בשותפות מיט איר דעם געדאַנק, אַז דאָס שלעכטס אין לעבן קומט פֿון דעם מענטשנס איבערטרעטן די גבֿולן פֿון מענטשייט און זײַן אַרײַנדרינגען אין דעם גבֿול פֿון די געטער. ביידע מעשׂיות באַטראַכטן דאָס וויסן ווי אַרויסגעריסן בײַ די געטער וואָס האָבן שטאַרק מורא פֿאַר הסגת גבֿול, אין איין פֿאַל דורך אַן איבערמענטש און אין דעם אַנדערן דורך אַ כיטרער היה. ביידע גיבן אָנצוהערן, אַז דאָס מענטשלעכע וויסן איז אַ מין חוצפּה כלפּי שמיא, און זײַען אין דעם די קדמון־זינד.[6] די פֿאַנדאָרע־לעגענדע איז ענלעך צו דער מעשׂה מיט חוהן אין דעם וואָס זי באַצייכנט די ערשטע פֿרוי ווי דעם מקור פֿון די מענטשלעכע ליידן.[7]

די דאָזיקע פֿאַראַלעלן באַלײַכטן די גן־עדן־מעשׂה. וואָס איז געווען אָדמס חטא? ניט נאָר וואָס ער האָט עובֿר געווען אויף גאָטס געבאָט, נאָר ער האָט עובֿר געווען אויף אַזאַ אופֿן, אַז ער האָט זיך אַרײַנגעריסן אין דער מחיצה פֿון גאָט. דער דאָזיקער געדאַנק טרעפֿט זיך אָפֿט אין תנך, אין דער מעשׂה פֿון דעם טורעם פֿון בבֿל און ווערט אויך דערמאָנט בײַ ישעיהו (ב, 7—22; י, 12 א״וו) און אויך בײַ יחזקאל (כח, 2). אין דברים כט, 28 ווערט געזאָגט, אַז געווײַסע „פֿאַרבאָרגענע זאַכן״ ווייסט בלויז גאָט. דאָס גלײַכן איוב (כח, 12—28) האָלט, אַז דאָס וויסן „איז פֿאַרהוילן פֿון די אויגן פֿון יעטווידער לעבעדיקן״. משׂלי באַטראַכט דאָס וויסן ווי דעם באַזיץ פֿון גאָט, דעם אינסטרומענט פֿון דער באַשאַפֿונג, וואָס ער אַנטפּלעקט דעם מענטשן בעת רצון (ג, 19—20, 22—32; ב, 6).[8]

דאָס עובֿר זײַן אויף דעם געבאָט האָט ניט געפֿירט צו קיין יסודותדיקן איבערבײַט אין דעם מאָראַלישן מצבֿ פֿון אָדם און חוה, נאָר צו דעם אַז זיי האָבן באַקומען אַ געפֿיל פֿון בושה אין זייער נאַקעטקייט, בעת פֿריִער האָבן זיי זיך געפֿונען אין אַ מצבֿ פֿון גליקלעכן אומוויסן און קינדערשער אומשולדיקייט. חוץ מזה איז דאָס דאָזיקע געפֿיל ניט געווען דער פֿועל־יוצא פֿון זייער שולד־באַוווסטזײַן, נאָר דער מאַגישער רעזולטאַט פֿון זייער עסן פֿון דעם עץ־הדעת. נאָך דעם חטא, ווערט דערציילט, זײַנען געקומען די יסורים פֿון געווינען, דאָס מאַטערניש פֿון אַרבעט א״א. אין ערגעץ ווערט ניט דערמאָנט, אַז דער מענטש זאָל האָבן פֿאַרלוירן די גײַסטיקע פֿעיקייט צו באַצײַכנען מיט גאָט אָדער אַז עס זאָל זיך געווען איבערקערן אָדמס נאַטור. להיפוך, נאָך דעם חטא איז דער מענטש „געוואָרן ווי איינער פֿון אונדז״, ד״ה ער האָט באַקומען געטלעכע אַט־ריבוטן. אויך ווערט אין ערגעץ ניט דערציילט, אַז אָדמס חטא איז אַריבער בירושה צו זײַנע קינדער אָדער אַז ער איז פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר זייער טענ־

---

[6] F. R. Tennant, *The Sources of the Doctrine of the Fall and Original Sin*, p. 52.

[7] עס איז כּדאַי צו באַמערקן, אַז געוויסע עלעמענטן פֿון דער פֿאַנדאָרע־לעגענדע גע־פֿינען מיר אין דער אַגדישער באַשרײַבונג פֿון חוהס זינד. זען בראשית רבה (טעאָדאָר־אַלבעק), יט, 19; אבות דרבי נתן, א, 1; ב, 1; ז, 6; פרקי רבי אליעזר, 13.

[8] C. H. Toy, *Proverbs*, "International Critical Commentary", p. 128; Tennant, *op. cit.*, p. 16, note 7.

דענץ צו זינדיקן. אמת, דער יהוהיסטישער מקור באַטאָנט דאָס פֿאַרשפּרייטן זיך פֿון מאַראַלישן שׂכל (בראשית ו, 5—8, 12 א"א), אָבער דער דאָזיקער מצבֿ האָט עקסיסטירט בלויז אין אַ געוויסער צייט און האָט ניט פֿאַרדאַרבן די מענטשלעכע נאַטור אויף אייביק.

דער יהוהיסטישער מקור איז פֿאַראינטערעסירט אין דעם אויפֿקום פֿון טויט און ליידן מער ווי אין דעם אויפֿקום פֿון מענטשלעכער זינדיקייט. אמת, ער פֿאַרטיפֿט זיך אויך אין דעם ענין פֿון זינד. ער באַטראַכט דעם חטא ווי אַ חיה וואָס הויערט בײַ דער טיר (פֿון האַרץ?). ער איז ניט קיין איזאָלירטער אָקט, נאָר אַ מצבֿ פֿון באַווייזן, אַזוי אַז אין זינד פֿירט צו דער צווייטער. דער מחבר דערציילט, אַז „גאָט האָט געזען, אַז דאָס בייז פֿון דעם מענטשן איז גרויס אויף דער ערד" (בראשית ו, 5) און אַז „די טראַכטונג פֿון דעם מענטשנס האַרץ איז שלעכט פֿון זײַן יוגנט אָן" (בראשית ח, 21). גאָט נעמט ניט אויף זיך די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פֿאַר דעם מענטשנס נטיה צו בייז, זי איז בלויז אַ כאַראַקטעריזאַציע פֿון גאָטס באַטראַכטונג וועגן דער מענטש־לעכער נאַטור. שפּעטער זײַנען די דאָזיקע שטעלעס באַנוצט געוואָרן פֿון די חכמים ווי אַ סמך פֿאַר זייער לערע פֿון דעם יצר, אָבער זיי ווײַזן בשום אופֿן ניט קיין פֿאַרבינדונג צווישן אָדמס זינד און דער נטיה צו בייז. בדרך כלל באַטראַכט דער יהוהיסטישער מקור דעם חטא ווי „אַן אָקט פֿון פֿרײַען ווילן אָדער אַ הרגל וואָס איז דער פּועל־יוצא פֿון אַזעלכע אָקטן".[*]

די גן־עדן־מעשׂה ווערט זעלטן אויסגענוצט אין די אַנדערע טיילן פֿון תנך. דער יהוהיסטישער מקור גופֿא פֿאַרבינדט ניט די דאָזיקע מעשׂה מיט די אַנ־דערע מעשׂיות. קיינס פֿאַרברעך ווערט ניט באַטראַכט ווי אַ ירושה פֿון זינע עלטערן, נאָר ווי זײַן אייגענע שולד, פֿאַר וועלכער ער טראָגט די אַחריות. די קללה וואָס פֿאַלט אויף למכן איז אויך זײַן אייגענע שולד און ניט די ירושה פֿון די עלטערן, און דער דור המבול ווערט אויך געמישפּט פֿאַר זײַנע זינד און ניט פֿאַר דעם חטא פֿון אָדם הראשון. מיר קאָנען דעריבער זאָגן, אַז אָדמס חטא איז געווען דער ערשטער אַרויסווײַז פֿון זינד און ניט די סיבה פֿון דער זינדיקייט פֿון זײַנע קינדער. דער אלהיסטישער מקור באַצייכנט נחז ווי אַ צדיק תמים וועלכער איז געגאַנגען מיט גאָט פֿונקט ווי חנוך; דאָס איז מרמז, אַז די פֿאַרדאָרבנקייט וואָס האָט געפֿירט צום מבול איז ניט געווען דער נאָרמאַלער מצבֿ פֿון דער מענטשהייט, נאָר אַ צײַטווײַליקע געפֿאַלנקייט. דער כהנישער מקור גיט אויך אין ערגעץ אַפֿילו קיין אָנצוהערעניש ניט, אַז דער צלם אלהים האָט זיך אָפּגעטאָן פֿון אָדמען נאָך דעם חטא. אַלע מקורים שטעלן פֿאַר אַבֿרהמען ווי אַ צדיק תמים. די נבֿיאים וואַרפֿן אָפּ זינד ניט ווי אַ גע־ירשנטע שוואַכקייט, נאָר ווי דעם פּועל־יוצא פֿון דעם מענטשנס מאַראַלישער וואַקלענישׂ און פֿון זײַן ניט אָנערקענען דאָס מלכות שמים. ירמיהו באַקלאָגט זיך אויף דער שוואַכקייט און דער פֿאַלשקייט פֿון דעם מענטשלעכן האַרץ (יז, 9). איובֿ באַטאָנט די מענטשלעכע אומפֿולקומקייט לגבי דער פֿולקומקייט פֿון דעם

[*] Tennant, *op. cit.*, p. 98.

בורא (ד, 17). אין קהלת (ז, 20) ווערט געזאָגט, אַז עס איז „ניטאָ אַ מענטש אַ צדיק אויף דער ערד וואָס זאָל טאָן [לויטער] גוטס און ניט זינדיקן". און הגם אין תהילים (נא, 7) ווערט געזאָגט „אין זינד בין איך געבוירן געווארן, און אין חטא האָט מיך מײַן מוטער אַנטפֿאַנגען" מיינט עס ניט צו געבן אַן אַנצוהערעניש אויף דער זינדיקייט פֿון דעם אַקט פֿון פּריה ורבֿיה, נאָר בלויז אויף דער אומסטאַביליקייט פֿון דעם מענטשלעכן מין וואָס איז נוטה צו זינד פֿון דעם געבוירן־טאָג אָן.[10] אַז עס מיינט ניט צו זאָגן, אַז די מענטשלעכע נאַטור האָט אַ פּגימה וואָס קיין תקנה ניט, איז קלאָר פֿון דעם ווײַטער־דיקן זאַץ, אין וועלכן עס ווערט אָנגענומען אַז דער מענטש קאָן דערגרייכן אַ מדרגה פֿון אומבאַפֿלעקטער ריינקייט. דער מענטש בעט: „אַ ריין האַרץ באַשאַף מיר, גאָט..."

אַ רמז אויף אָדמס חטא, וואָס אַ טיילֿ קאָמענטאַטאָרן מיינען צו זען אין הושע ו, 7, ישעיהו מג, 27, איוב לא, 33 און תהילים פּב, 7, איז אָן אַ וויסן־שאַפֿטלעכן יסוד.[11] אַן אומקלאָרע טראַדיציע וועגן גן־עדן און די כּרובֿים אין יחזקאל כח שפּיגלט בלויז אָפּ, פֿונקט ווי די בראשית־מעשׂה, די בבֿלישע מיטאָלאָגיע. דער גן־עדן אין יחזקאל איז ענלעך צו דעם באַרג מאַשו אין דעם גילגאַמעש־עפּאָס, אין וועלכן עס איז געווען אַ בוים וואָס האָט געטראָגן טײַערע שטיינער.[12]

דער ביבלישער באַגריף פֿון גאָטס גערעכטיקייט נעמט אין גאַנצן ניט אין באַטראַכט אָדמס חטא. אין ערגעץ ווערט דאָס לײַדן פֿון די אומשולדיקע נישט גערעכטפֿאַרטיקט מיט דעם וואָס אָדם האָט איבערגעגעבן דעם חטא בירושה צו די קומענדיקע דורות. איוב וואָס באַהאַנדלט די דאָזיקע פֿראָבלעם פֿאַרוופֿט זיך אין ערגעץ ניט אויף דער גן־עדן־מעשׂה; משמעות, אַז בעת דאָס בוך איז געשריבן געווארן האָט מען פֿון דער דאָזיקער דערציילונג קיין שום טעאָלאָגישע אויספֿירן ניט געמאַכט.

---

[10] T. K. Cheyne, *The Book of Psalms*, ad. loc.;

צ. פֿ. חיות, פּירוש מדעי: תהילים, דאַרט. פֿ״גל אויך ישעיהו ו, 5; מג, 27; מח, 9 און נז, 3.

[11] אויך איז ניטאָ קיין ממשות אין דער השערה, אַז איוב טו, 7 איז מכוון אויף אָדמס חכמה. עס איז מסתּמא מכוון אויף אַ לעגענדע וועגן דער אויסערגעווײַנטלעכער חכמה וואָס דער ערשטער מענטש האָט זיך אײַנגעשאַפֿט אַ דאַנק דעם וואָס ער האָט געהאַט אַ צוטריט צום באַראַט פֿון גאָט (זע ירמיהו כג, 18; תהילים פט, 8). דער נאָמען גן־עדן אין ישעיהו נא, 3 און יואל ב, 3, דער אויסדרוק עץ חיים אין משלי ג, 18; יא, 30; יג, 12 און מקור חיים אין תהילים לו, 10; משלי י, 11; יג, 14; יד, 27 זײַנען בלויז שפּראַך־עלעמענטן וואָס קומען פֿון זעלביקן מקור ווי די פֿאַלקס־מעשׂיות אין בראשית. דאָס גלײַכן איז אויך מיט איוב לד, 15; תהילים צ, 3, און קהלת יב, 7 וואָס רעדן וועגן דעם מענטשנס אומקער צו שטויב, און ישעיהו סה, 25 און מיכה ז, 17 וואָס רעדן וועגן דער שלאַנג, אַז זי עסט שטויב. זיי דריקן בלויז אויס אַ בשותּפֿותדיקן גלויבן און פֿאַרוופֿן זיך ניט דווקא אויף דער מעשׂה אין בראשית. אויף אַן ענלעכן אופֿן מיינט ניט קהלת ז, 29 מרמז צו זײַן אויף דעם שינוי וואָס איז חל געווען אין דעם כאַראַקטער פֿון דעם מענטשן מי אַ פּועל־יוצא פֿון דעם חטא.

[12] R. F. Harper, *op. cit.*, pp. 344—345; Tennant, *op. cit.*, p. 63.

2. אָדמם חטא און קדמונ־זינד אין די אַפּאָקריפֿן

בלויז אין די אַפּאָקריפֿישע און פּסעוודאָעפּיגראַפֿישע יידישע געשריפֿטן שפּילט די גן־עדן־מעשׂה אַ ראָלע וויי דער יסוד פֿאַר באַטראַכטונגען וועגן דעם אויפֿקום פֿון טויט און זינד.[13] די ערשטע אָפּהאַנדלונג פֿון דעם מין האָבן מיר אין בן־סירא. ער האַלט זיך בדרך־כלל אין דעם ביבלישן בוך און באַטאָנט די אוניווערסאַלקייט פֿון מענטשלעכער שולד (5:8) און דעם פֿאַטאַלן כאַראַקטער פֿון זינד. טייל מאָל פּערזאָניפֿיצירט ער זינד ווי אַ שלאָנג אָדער אַ לייב, און טייל מאָל ווי אַ צוויישפּֿיקע שווערד וואָס טייט די נשמות פֿון די מענטשן (21: 1—3; 27: 10). ער באַטראַכט די זינד ווי אַ דרויסנדיקן כוח און פֿאַר־בינדט זי מיט חוהן.

פֿון אַ פֿרוי איז געקומען די זינד, און צוליב איר מוזן אַלע שטאַרבן (25: 24).

אָבער דער דאָזיקער אַרויסזאָג איז בײַ אים פֿאַראייניצלט און איז אין קאָנ־טראַסט צו זײַן אַלגעמיינעם געדאַנקען־גאַנג וואָס באַטראַכט שטאַרביקייט ווי אַן אייביק געזעץ (14: 17; 17—21 און 40: 11). אויך ציט ער ניט די פֿולע קאָנסעקווענצן פֿון דעם דאָזיקן אַרויסזאָג און פֿאָרמולירט ניט קיין לערע פֿון קדמון־זינד. אַנשטאָט דער לערע וועגן איבערגעבן זינדיקייט פֿון די אָבות ראשונים צו די קינדער שטעלט ער אַוועק די לערע וועגן דעם יצר ווי דעם מקור פֿון מענטשלעכער זינדיקייט.[14] דעם יצר גופֿא באַנעמט ער אין אַ נייט־ראָן זינען, דהיינו די יכולת צו טאָן סײַ גוטס סײַ שלעכטס, ד״ה פֿרײַער ווילן. אָפּוואָרפֿנדיק דעם פֿרי־ערדיקן גלויבן, אַז גאָט איז די סיבה פֿון דעם מענטשנס זינד,[15] טענהט בן־סירא:

זאָג ניט, אַז מײַן זינד קומט פֿון גאָט, ווארעם דאָס וואָס ער האַסט האָט ער ניט געמאַכט. זאָג ניט, אַז ער [גאָט] האָט מיר גורם געווען געשטרויכלט צו ווערן... גרויס איז גאָטס חכמה... ער הייסט קיינעם ניט זינדיקן (15: 11—20).

אַנשטאָט צו זײַן אַ ירושה פֿון אָדמען איז דער חטא אַ פּועל־יוצא פֿון דעם מענטשנס שלעכטער בחירה. „דער וואָס האַלט די תורה איז דער האָר איבער זײַנע נאַטירלעכע נטיות״, ד״ה דעם יצר (2: 11). בן סירא, פֿונקט ווי די חכמים שפּעטער, מײַדט אויס די מסקנא, אַז די זינד קומט בירושה, דורכן אונטער־שטרײַכן די לערע פֿון פֿרײַען ווילן, דעם כוח פֿון דער תורה מציל צו זײַן פֿון זינד, און דעם כוח פֿון תשובה.

גאָר אַן אַנדערן צוגאַנג געפֿינען מיר אין אַפּאָקאַליפּסיס חנוך א. פֿונקט

---

[13] די ציטאַטן פֿון די אַפּאָקריפֿן און פּסעוודאָעפּיגראַפֿן זײַנען לויט טשאַרלזעס אויסגאַבע: R. H. Charles, *Apocrypha and Pseudoepigrapha* (אָקספֿאָרד, 1913).
די ציטאַטן פֿון דעם ברית חדשה זײַנען לויט גודספּידס ענגלישער איבערזעצונג.

[14] אין גריכיש האָט די שייכדיקע שטעלע דאָס וואָרט diaboulion. משה צ. סגל אין זײַן חכמת בן סירא און אַ. כהנא אין זײַן הספרים החיצונים גיבן דאָס איבער מיט יצר ולשון.

[15] אין שמות ד, 21; ז, 3; שמואל ב, כד, 1; ירמיהו ו, 21; יחזקאל ג, 20.

ווי בן־סירא טרעט דער מחבר פֿון דעם מיסטישן ווערק אַרויס קעגן דעם גע־דאַנק, אַז גאָט איז גורם אַז דער מענטש זאָל זינדיקן. אָבער אַנשטאָט צוזו־שרײַבן דעם חטא צום מענטשנס פֿרײַען ווילן, שטעלט ער אים צו — אונטער דער השפּעה פֿון די פֿאַרסיס — דעם שׂטן. ווי דער מושל פֿון דער סיטרא־אָחרא (וואָס איז פֿון דעסט וועגן אונטערטעניק דעם אלהי הרוחות) האָט ער פֿאַר־פֿירט די מלאָכים און זיי געמאַכט זיך אונטערטעניק (54: 6; 69: 5). די דאָזיקע געפֿאַלענע מלאָכים אָדער שׂטנס האָבן ווײַטער דורך די מענטשלעכע טעכטער פֿאַרפֿירט די „זין פֿון גאָט". איינער פֿון די דאָזיקע געפֿאַלענע מלאָכים אָדער שׂטנס האָט פֿאַרפֿירט חוהן און געוויזן די מענטשן די פֿאַרשיידענע כּלי־זיין און טויטלעכע קלעפּ. אַ צווייטער האָט די מענטשן באַקאָנט מיט די תּענוגים און אַלע סודות פֿון דער חכמה. ער האָט אויסגעלערנט מענטשן די קונסט פֿון שרײַבן, וואָס דער מחבר באַטראַכט ווי אַ חטא־עולם, „וואָרעם די מענטשן זײַנען באַשאַפֿן געוואָרן פּונקט ווי די מלאָכים... און דער טויט... האָט אויף זיי קיין שליטה ניט געהאַט, אָבער צוליב דעם דאָזיקן וויסן קומען זיי אום". דאָס איז דער מיסטישער נוסח פֿון דער ביבלישער דערציילונג וועגן אָדמס געניסן פֿון עץ הדעת. דער מחבר שטעלט צו אַלע זינדיקייטן דעם עזאזל? וואָס האָט אויסגעלערנט די מענטשן אומגערעכטיקייט און מגלה געווען דעם מענטשן אַלע הימלישע סודות (8: 1 א״וו; 9: 8 און 10: 8).

מיר געפֿינען אָבער אויך אין אַנדערע שטעלעס אין חנוך א אַ להיפּוכדיקע מיינונג. דער חטא קומט ניט פֿון גאָט און ניט פֿון זײַן שׂר, דעם שׂטן; נאָר ער איז דעם מענטשנס המצאה. ער קומט ניט בירושה פֿון אָדמען און איז אויך ניט אומפֿאַרמײַדלעך, נאָר וואָלונטער, און עלי־כן קומט פֿאַר אים אַ שטראָף (9: 14; 98: 4).[16]

עלעמענטן פֿון דער ערשטער מיינונג פֿון חנוך א קומען פֿאַר אין דער ראַציאָנאַליזירטער ווערסיע פֿון בראשית און חכמת שלמה. „גאָט האָט דעם מענטש באַשאַפֿן אומפֿאַרדאָרבן [ד״ה אומשטאַרבלעך] און האָט אים געמאַכט בצלמו ובדמותו; אָבער דורך דער קינאה פֿון דעם שׂטן איז דער טויט [און די זינד] אַרײַנגעקומען אין דער וועלט (2: 23־24). פּונקט ווי אין חנוך א ווערט דאָ די ביבלישע שלאַנג מגולגל אין דעם שׂטן. די פֿאַרבינדונג צווישן די צוויי, ווו דער שׂטן באַנוצט זיך מיט דער שלאַנג אָדער פֿאַרקערפּערט זיך אין איר, ווערט אַן אַלגעמיינע קאָנווענציע פֿון דער ייִדישער און קריסטלעכער ליטע־ראַטור (זען די התגלות, 12: 19; 20: 2).

אָבער כאָטש די עלעמענטן פֿון דער לערע פֿון בירושהדיקער פֿאַרדאָרבנקייט געפֿינען זיך שוין אין דעם בוך, איז געבליבן פֿאַר דעם מחבר פֿון דעם העלע־ניסטישן ספֿר די סודות פֿון חנוך בפֿירוש אַרויסצוקומען מיט דער לערע, אַז זינד קומט בירושה פֿון אָדמען. אונטער דער השפּעה פֿון פּלאַטאָנען, זעט ער דעם מקור פֿון זינד און פֿון טויט אין דעם מענטשנס צווייפֿקער נאַטור. די

[16] טשאַרלז, דצ״וו, ב׳ וו, ז׳ 269, אין דער הערה צו פּערז 4.

נשמה איז באשאפן געווארן ריין און איז ניט פארוסבאשטימט פון גאט (ווי דער מחבר פון חכמת שלמה[17] האלט) ניט צום גוטן און ניט צום שלעכטן. זי האט די פרייע בחירה און קאן זיך אליין אויספורעמען די צוקונפט. אבער צוליב דעם וואס די נשמה איז ארייגגעגעבן געווארן אין דעם פארדארבענעם גוף, איז איר יכולת אויסצוקלייבן שטארק פארקלענערט געווארן און האט אנגענומען א נטיה צום שלעכטן. דער חטא איז על־כן ניט בלויז דער פועל־יוצא פון דער אייגענער פרייוויליקער בחירה, נאר פון די באגרענעצונגען וואס זיינען ארויפגעלייגט געווארן אויף דער נשמה דורך איר פארבינדונג מיט דעם גוף, און פון שלעכטער דערציונג. אומוויסן (פונקט ווי אין דער ערע פון פלאטאנען) איז א שלעכטס וואס איז גורם דעם טויט[18] (30: 15—16). די דאזיקע העלע־ניסטישע געדאנקען זיינען אויף א לויזן אופן פארבונדן מיט דער ביבלישער מעשה. דער שטן וועלכער האט זיך מתקנא געווען אין אדמס הויכער מדרגה פון א הערשער אויף דער וועלט האט פארפירט חוה, אבער אדמען גופא האט ער ניט אנגעריירט. ווי א פועל־יוצא דערפון האט גאט פארשאלטן דעם מענטשנס אומוויסן און זינד.

דער מחבר פון עזרא ד, וועלכער האט דורכגעלעבט דעם חורבן בית שני, איז זיך מיאש פון דער מענטשלעכער נאטור. ער געפינט א דערקלערונג פאר די ליידן פון זיין צייט אין אדמס חטא, פאר וועלכן גאט האט באשטימט דעם טויט פאר אים און פאר זיינע קינדער. דער מחבר קומט ניט אן צו דער שלאנג און ניט צום שטן, נאר ער געפינט דעם שורש פון שלעכטס אין מענטשלעכן הארץ גופא. ער דערקלערט ניט, ווי אזוי דער יצר הרע איז אינ־געפלאנצט געווארן אין דעם מענטש, ער וויזט בלויז אן, אז ער איז דער מקור פון דער זינד וואס מערט זיך פון זיך אליין, עברה גוררת עברה. אפילו די תורה קאן אויך ניט אויסראטן די דאזיקע שוואכקייט. „די תורה איז טאקע געווען אין די מענטשלעכע הערצער, אבער [צוזאמען] מיט דעם זאמען־קערנדל פון שלעכטס; און אזוי איז דאס גוטס אוועק און דאס שלעכטס געבליבן" (3: 4 א"וו), און „די אינגעבוירענע שלעכטע געדאנקען פארפירן פון לעבן צום טויט" (4: 30—31). שטארק פעסימיסטיש, גלייבט דער מחבר, אז עס וואלט בעסער געווען, ווען אדם וואלט גארניט באשאפן געווארן איידער באשאפן צו ווערן אן א צוים אויף זיין פרייהייט צו זינדיקן.[19] „וואס האסטו געטאן, אדם, בעת דו אליין האסט געזינדיקט, איז אבער דער עונש ניט נאר דיינער אליין, נאר אונדזער אלעמענס, וועלכע זיינען דיינע קינדער". הגם די תורה איז אייביק, איז זי פארט ניט ביכולת מציל צו זיין די זינדיקע. דאס העכסטע אויף וואס מיר קאנען זיך ריכטן פון דער תורה איז דאס וואס בעת א סך ווערן געבוירן אומצוקומען, וועט א קליינע צאל ניצול ווערן אין איר זכות (8: 3 א"וו).

---

[17] חכמת שלמה, 8: 19—20; 9: 15.

[18] טשארלז, דצ"ו, הערות פון פארבז און טשארלז, ז' 450.

[19] פ"גל דעם פעסימיסטישן קוק פון די בית שמאי, נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא (עירובין יג, ב).

מיט דעם וואָס דער מחבר פֿון עזרא ד איז מודה, אַז די תורה איז ניט קיין געגנוגער מיטל פֿאַר גאולה, קומט ער צו גאָר נאָענט צו פּוילוסעס שטעלונג.

ברוך ב וואָס איז באַצייכנט געוואָרן ווי „דאָס צום מערסטן טיפיש רבניש און פּרעציז טעאָלאָגיש ווערק פֿון אַלע פּסעוודאָעפּיגראַפֿן" איז ווײַזט אויס דער עיקר אויסן געווען צו באַקעמפֿן די אָנשויונגען וועגן דער מענטשלעכער זינ־דיקייט, וואָס ווערן אויסגעדריקט אין עזרא ד און מעגלעך אין די בריוו פֿון פּוילוס.[20] להיפוך אי צו דעם דואַליסטישן באָגעם פֿון דעם מקור פֿון שלעכטס, אי צו דעם בירושהדיקן כאַראַקטער פֿון שלעכטס, באַטאָנט ער דעם מענטשנס פּערזענלעכע פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פֿאַר זינדע מעשׂים. אָדם האָט טאָקע „גע־בראָכט דעם טויט און אָפּגעשניטן די יאָרן פֿון די וואָס זינדגן פֿון אים געבוירן געוואָרן", אָבער משה האָט אָנגעגרייט די רפֿואה. ער „האָט געבראָכט די תורה צו יעקבֿס זין און אָנגעצונדן אַ ליכט פֿאַר דעם פֿאָלק ישׂראל". יעדער איינער האָט די ברירה אויסצוקלײַבן דאָס ליכט פֿון דער תורה, וואָס גיט לעבן, איידער דאָס חשכות פֿון אָדמען [ד"ה דעם חטא] וואָס פֿירט צו טויט. „אָדם איז ניט די סיבה [פֿון דעם פֿאַרדאָרבן], נאָר בלויז פֿון זײַן אייגענער נשמה" (54: 15, 19; 56: 6). דעם מענטשנס זינד קומט ניט פֿון אָדמען, נאָר פֿון זײַן אייגענער נאַטור. זײַן נטיה צו שלעכטס איז לויט זײַן אייגענעם באַשלוס.

3. די קריסטלעכע לערע וועגן קדמון־זינד

דער ברית חדשה איז אויפֿגעקומען אין, אָדער נאָענט צו, די דאָזיקע קרײַזן, אין וועלכע די מחברים פֿון די אַפּאָקריפֿן האָבן זיך באַוועגט. ניט געקוקט דערויף, דערמאָנען ניט זינדע מחברים, אָחוץ פּוילוסן, די דאָזיקע לערע. יוחנן 3: 17 רעדט וועגן דער גאולה פֿון דער וועלט דורך גאָטס זון, אָבער ער שטעלט זיך ניט אַף אויף דעם אופֿן, ווי אַזוי דער חטא איז אַרײַנגעקומען אין דער וועלט אַרײַן. די התגלות באַנוצט זיך מיט דער סצענע פֿון בראשית ג און האָלט, אַז עס איז פֿאַראַן אַ האָפֿענונג, אַז דער גן־עדן זאָל נאָך אַ מאָל באַגרײַט ווערן (2: 7; 22: 2 און 14) און אַז עס זאָל פֿאַרלענדט ווערן „די אַלטע שלאַנג וואָס ווערט אָנגעוואָרפֿן דער טײַוול און שטן וואָס האָט פֿאַרפֿירט די וועלט" (12: 9), אָבער לאָזט זיך ניט אַרײַן אין קיין חקירה וועגן דעם פֿאָלן און דעם חטא פֿון אָדמען.

פּוילוס דערקענט האָט אויפֿגעשטעלט אַ טעאָריע פֿון פֿאָלן און קדמון־זינד, וועלכע איז געוואָרן דער פֿונדאַמענט פֿון זײַן גאַנצער רעליגיעזער סיס־טעם. די סיסטעם איז געבויט אַרום צוויי גרונטגעדאַנקען וואָס שטיצן זיך אויף צוויי באַזונדערע שטעלעס. דער געדאַנק וועגן טויט און אומשטאַרביקייט איז אָנטוויקלט אין קאָרינטער 1, קאַפּיטל 15, וווּ פּוילוס שטעלט זיך אַף אויף דער פֿראָגע, ווי אַזוי איז דער טויט אַרײַנגעקומען אין דער וועלט און ווי אַזוי קאָן מען אים מנצח זײַן.

[20] Tennant, *op. cit.*, p. 212.

דער ערשטער מענטש איז פֿון דער ערד, ערדיש, דער צווייטער מענטש איז פֿון הימל. ווי עס איז דער ערדישער, אַזוי זײַנען אויך די וואָס זײַנען ערדיש, און ווי עס איז דער הימלישער, אַזוי זײַנען אויך די וואָס זײַנען הימליש.

די פֿאַרדאַרבלעכע נאַטור פֿון די ערדישע ברואים מוז זיך אַנטאָן אַן אומ־פֿאַרדאַרבלעכע נאַטור דורך אַנטייל נעמען אין מלכות שמים. דער שטאַרבלעכער מוז זיך אַנגורטן מיט אומשטאַרבלעכקייט. דעמאָלט וועט דער טויט פֿאַרטי־ליקט ווערן אויף אייביק.[21] אָדם הראשון איז דער הויפּט פֿון דער אַלטער מענטשהייט וואָס איז שטאַרבלעך, יעזוס איז דער הויפּט פֿון דעם נײַעם קאָ־לעקטיוו וואָס איז אומשטאַרבלעך. די שוואַכות פֿון דער מענטשהייט צו אָדמען וואָס פֿאַרבינדט זי מיט טויט איז אַ בירושהדיקע און אַן ברירה. איר שוואַכות צו יעזוסן איז אַן ענין פֿון אמונה. בלויז די וואָס דורך זייער גלויבן אין יעזוסן נעמען זיי אָנטייל אין מלכות שמים וועלן ניצול ווערן פֿון אונטערגאַנג. אומ־שטאַרביקייט איז ניט געגעבן געוואָרן דעם מענטשן ווי אַ קינד פֿון דער נאַ־טור — וועלכע איז פֿאַרדאַרבלעך — נאָר בלויז ווי אַ שכר פֿאַר זײַן אמונה, און זי איז בפֿירוש איבערנאַטירלעך.[22]

די צווייטע שטעלע אין רוימער 5: 12 א״וו באַהאַנדלט זינד ווי די סיבה פֿון טויט און ווי אַזוי מען קאָן ניצול ווערן פֿון איר כוח, און איז אַ טייל פֿון פֿילאָסאָפֿישער אָפּהאַנדלונג וועגן גאָטס געראַטטיקייט און זײַן מידת חסד. אָדמס עבֿרה האָט באַצייכנט זײַן פֿאַלן פֿון דער מידת חסד, און ווי אַ פּוע־יוצא דערפֿון האָט די זינד באַקומען אַ שליטה איבער דער וועלט און געבראַכט מיט זיך דעם טויט.[23] חטא און טויט האָבן געהאַט זייער התחלה צוזאַמען, און אין איינעם האָבן זיי ממשיך געווען זייער קיום. אָדמס חטא איז איבערגע־גאַנגען בירושה צו אַלע זײַנע קינדער, ד״ה אַלע זײַנען אָנגעשטעקט געוואָרן מיט דער נטיה צו זינד. ניט אָנגעבנדיק אויף וואָס פֿאַר אַן אופֿן די רעזול־טאַטן פֿון אָדמס חטא גייען איבער בירושה אַדער ענוי, וואָס עס ווערט אי־בערגעגעבן בירושה, באַטאָנט פּוילוס, אַז 1) אַלע מענטשן האָבן געירשנט פֿון אָדם הראשון די נטיה צו זינד, 2) ווי אַן עונש דערפֿאַר איז יעדער מענטש אויסגעשטעלט אויף טויט. די תורה, וואָס אין דעם יידישן באַגעם איז זי מציץ פֿון זינד פֿאַרשטאַרקט, אין פּוילוסעס מיינונג, נאָך מער די זינד, ווארעם אַן דער תורה וואָלט מען דאָך די מענטשן ניט געמישפּט פֿאַר די זינד, אָדער, ווי ער דריקט זיך אויס אין קאָרינטער 1, 15: 56, „דער כוח פֿון זינד איז די תורה״.

---

[21] פּ״גל ישעיהו כח, 8.

[22] A. Robertson and A. Plummer, *First Epistle of St. Paul to the Corinthians*, "International Critical Commentary", pp. 330 sq.

[23] פּוילוס באַטראַכט די זינד ניט ווי אַן איזאָלירטן אָקט אָדער אַ צירוף פֿון אָקטן, נאָר ווי אַ כוח וואָס באַקומט אַ שליטה איבער דעם מענטש און פֿאַראַליזירט זײַן ווילן (רוימער, 7: 17).

זען אויך:

"Sin", in: Hastings, *Dictionary of the Bible*, III, p. 535.

בלויז דער כּוח פֿון דער געטלעכער מידת חסד, ווי זי ווײַזט זיך אַרויס אין יעזוסן, קען מכריע זײַן איבער דער תורה, בטל מאַכן די בייזע רעזולטאַטן פֿון חטא און ברענגען די ישועה פֿאַר דער מענטשהייט. דאָס שלעכטס וואָס איז געבראַכט געוואָרן אויף דער וועלט דורך דעם ערשטן מענטש וועט געפֿינען זײַן תיקון אין דעם צווייטן מענטש, דהיינו אין יעזוסן.[24]

פֿון פּויִלוסעס לערע וועגן קדמון־זינד איז געדרונגען, אַז ער רעכנט צו אַדמס חטא צו זײַנע קינדער און האַלט זיי דערפֿאַר פֿאַראַנטוואָרטלעך ווי פֿאַר זייערע אייגענע זינד, און להיפוך רעכנט ער צו דעם זכות פֿון יעזוסן צו זײַנע נאָכפֿאָלגערס גלײַך ווי ס׳וואָלט געווען זײַן אייגענער זכות, פֿאַר וועלכן זיי באַקומען שׂכר. דער רוימיש־קאַטוילישער קלויסטער האָט דעם קוק פֿאַרמולירט ווי אַ דאָקטרין. די סכאָלאַסטיקערס האָבן די דאָזיקע דאָקטרין פֿאַרטיידיקט אויף דעם סמך וואָס אַדם איז געווען ניט נאָר דער פֿיזישער ראָש, נאָר אויך דער מאָראַלישער ראָש פֿון דעם מענטשלעכן מין. זײַן זינד ווערט צוגעשריבן דער גאַנצער מענטשהייט לויט דעם זעלבן פּרינציפּ ווי די האַנדלונגען אַדער די התחייבותן פֿון דעם הויפּט פֿון אַ משפּחה אַדער אַ מלוכה ווערן צוגעשריבן צו דער גאַנצער משפּחה אַדער מלוכה, הגם יענע האָבן קיין דירעקטן חלק ניט גענומען אין די דאָזיקע האַנדלונגען אַדער התחייבותן. וועגן אַדם האָט עובֿר געווען אויף זײַן ברית מיט גאָט, זײַנען אַלע זײַנע קינדער פֿאַרבונדן געוואָרן אין דער עבֿרה. אויף אַן ענלעכן אופֿן האָט יעזוס פֿאַרנומען דאָס אָרט פֿון אַלע מענטשן, און זײַנע מעשׂים זײַנען זיי צוגערעכנט געוואָרן.

אויגוסטינוס (354—430) האָט מער ווי וועלכער עס איז אַנדערער אַנטוויקלט פּויִלוסעס לערע וועגן קדמון־זינד און געמאַכט פֿון איר אינע פֿון די יסודותדיקע דאָגמעס פֿון קאַטוילישן קלויסטער. ווי אַ געוועזענער מאַניכעער, איז ער נוטה געווען צו דער דאָזיקער לערע. אויפֿגעבויט האָט ער די דאָזיקע דאָגמע ניט בלויז אויף דער לערע פֿון פּויִלוסן נאָר אויך אויפֿן סמך פֿון עזרא ד, 3: 21 און 4: 30. היות ווי ער האָט זיך תמיד געפֿילט ווי אַ שׂטיב אָפּגעראַטעוועט פֿון פֿײַער דורך דער גנאַד פֿון גאָט, האָט ער באַטאָנט די צוויי פֿאָלוסן פֿון זײַן אייגענער דערפֿאָרונג, דאָס עקסטרעמע געפֿיל פֿון פֿאַרדאָרבנקייט און דאָס אַבסאָלוטע געפֿיל פֿון גאָטס מידת חסד. ער האָט זיך מיאש געווען צוליב זײַן מענטשלעכער שוואַכקייט און געלייגט זײַן גאַנצע האָפֿענונג אויף גאָט. הגם ער האָט באַקעמפֿט דעם מאַניכעיזם האָט ער זיך אָבער ניט אין גאַנצן באַפֿרײַט פֿון זײַן השפּעה, און מיט דעם דערקלערט זיך דער פּעסימיסטישער קאַלאָריט פֿון זײַן טראַכטן. דער מאַניכעישער קוק אויף דעם מענטש ווי דעם טײַוולס באַשעפֿענישׂ און דער מאַניכעישער האָס צום מענטשלעכן מין און וויידער־ווילן צו זײַן קיום האָט געפֿורעמט זײַן אופֿן טראַכטן. אין דער לערע פֿון קדמון־זינד האָט ער געפֿונען די דערקלערונג פֿאַר דעם וואָס ער האָט באַטראַכט ווי

[24] S. W. Sanday and A. C. Headlam, *Romans,* "International Critical Commentary", pp. 130 sq.

זען אויך רוימער, 6: 3—11; 8: 9.

דאָס שורשדיקע שלעכטס פֿון דער מענטשלעכער נאַטור. ער האָט אָנגענומען ווי אַ פּאָסטולאַט די סאָלידאַריטעט פֿון מענטשלעכן מין מיט אָדמען און האָט טייל מאָל זיך אַרויסגעזאָגט, אַז דער מין האָט געהאַט זײַן ביאָלאָגישע עקסיסטענץ אין אָדמען, און טייל מאָל ווידער, אַז אָדמס קינדער האָבן געירשנט ניט נאָר זײַן נאַטור, נאָר אויך זײַן פֿערזענלעכקייט. ער האָט אויך אָנגענומען דעם גריכישן געדאַנק, אַז עס זײַנען פֿאַראַן אוניווערסאַלע אָדער געמיינשאַפֿטלעכע אידעען, וועלכע עקסיסטירן אומאָפּהענגיק אָדער באַזונדער פֿון זייערע אינדיווידועלע פֿאָלן, און האָט על־כּן געריידט וועגן דער זינד וואָס אונדזער נאַטור איז באַגאַנגען אין אָדמען. מיט דעם וואָס אויגוסטינוס האָט כּולל געווען אונדזער נאַטור אין אָדמען האָט ער געוואָלט באַגרינדן אונדזער שולד פֿאַר אָדמס חטא, און אַזוי אַרום אָפּ־ווערפֿן די טענה פֿון די פּעלאַגיער, אַז עס קען ניט געמאַלט זײַן קיין זינד אָן רצון. ער רעדט על־כּן פֿון אָדמען ווי פֿון אַ יחיד, און צו דער זעלבער צײַט ווי פֿון אַ געמײנשער אידעע. היות ווי קדמון־זינד איז פֿאַרבונדן מיט שולד, איז די דאָזיקע שולד חל אויף אונדז אַלעמען, און בלויז טויפֿונג (קריסטיקונג) איז מכפּר אויף איר. קאָמענטירנדיק אויף תהילים נ"א, 7 „זע, אין זינד בין איך געבוירן געוואָרן, און אין חטא האָט מיך מײַן מוטער אָנטפֿאָנגען", רופֿט ער אויס: „וווּ, רבונו של עולם, אָדער ווען, בין איך דײַן קנעכט געווען אומ־שולדיק" און ער טוט תּפֿילה: „פֿאַר דיר איז קיינער ניט פֿרײַ פֿון זינד, אַפֿילו ניט אַ קינד וואָס האָט געלעבט בלויז איין טאָג אויף דער וועלט".[25]

קדמון־זינד שטעלט מיט זיך פֿאָר

אַן אינפֿאַקציע וואָס גייט איבער פֿון פֿאָטער צום זון דורך דעם אקט פֿון פּריה ורביה, וואָס איז אַן אקט פֿון אַרגאַניזשער אומאָרדענונג ווי אַ פּועל־יוצא פֿון זינד, איז אַליין אַ זינד און דעטערמינירט שוין מיט דעם אַליין דאָס איבערגעבן זינד צום נײַעם באשאַפֿענישׂ.

זי לייגט אַרויף איר שטעמפּל אויף דעם מענטשלעכן גוף און דער נשמה דורך דעם כּסדרדיקן סטימול פֿון די תּאוות.

די מענטשהייט איז אַזוי אַרום אַ קיבוץ פֿאַרמישפּט באשאַפֿענישן וואָס קאָנען ניט זוכה זײַן פֿאַר גאָט, וועמענס האַפֿענונג אויף סליחה ומחילה איז בלויז אויף דעם חסד פֿון גאָט און דעם באשלום פֿון זײַן השגחה וואָס קען זיך ניט טועה זײַן.[26]

רופֿוס דזשאָונז, דער פֿילאָסאָף פֿון רעליגיע, באַמערקט:

אין אויגוסטינוסעם באַנעם איז דער חורבן וואָס אָדמס חטא האָט אָנ־געמאַכט אַזוי פֿולקום, אַז די גאַנצע מענטשלעכע פֿרײַע בחירה איז פֿאַרלוירן געגאַנגען, און אַפֿילו די אמונה, דורך וועלכער דער מענטש איז מסוגל מקבל צו זײַן דעם חסד פֿון גאָט, צו וועלכן ער האָט זוכה געווען דורך יעזוסן, — די אמונה גופּא איז אויך אַ מתּנה הבורא. די וואָס האָבן באַקומען די דאָזיקע מתּנה פֿון דערלייזנדיקער אמונה זײַנען

---

[25] *Confessions*, I, 11; *City of God*, XIII, 14; *On Original Sin*, 31.

[26] Ernesto Bonaiuti, "The Genesis of St. Augustine's Idea of Original Sin", *Harvard Review*, X, 163.

די אויסדערווייַלטע; די וואָס האָבן זי ניט באַקומען זײַנען די ניט־דערווייַלטע, דאָס הייסט די פֿאַרמישפּטע.[27]

אָפּאָזיציע צו דער דאָזיקער דאָקטרין איז געקומען פֿון פֿאַרשיידענע ריכ־טונגען. דער באַרימטער קריסטלעכער מפֿרש טעאָדאָר פֿון מאָפּסועסטיע (4טן י״ה) האָט געלייקנט, אַז אָדם האָט אויפֿגעבראַכט דעם טויט; ער האָט געהאַלטן, אַז אָפֿילו וואָלט ניט געווען געזינדיקט וואָלט ער אויך געשטאָרבן. די שטאַרקסטע אָפּאָזיציע איז געקומען מצד דעם בריטישן מאָנאַך פּעלאַגיוס (בערך 370—420) און זײַנע תּלמידים צעלעסטינוס און יוליאָנוס פֿון עקלענוס. פּעלאַגיוס האָט געהאַלטן, אַז די מאַראַלישע ירידה וואָס האָט געהערשט אין רוים אַנהייב 5טן י״ה איז טייַלווײַז געווען דער פּועל־יוצא פֿון דעם אָנגענומענעם קוק, אַז דער מענטש האָט ניט אין זיך דעם כּוח אָדער די יכולת צו טאָן גוטס. איין שטעלע בעיקר אין אויגוסטינוסס ווידוי האָט בײַ אים אַרויסגערופֿן אַ שטאַרקע קעגענערשאַפֿט. אויגוסטינוס איז מתפלל:

פֿאַר וואָר, דו האָסט געבאָטן, איך זאָל זײַן אָפּגעשיידט פֿון דער תּאווה פֿון דעם פֿלייש, און די תּאווה פֿון די אויגן און די גאווה פֿון לעבן (יוחנן, 1: 16)... גיב וואָס דו געבּיטסט, און געביט וואָס דו ווילסט.[28]

דער קוק האָט, לויט פּעלאַגיוסן, געגעבן מענטשן אַ היתּר צו זיצן מיט פֿאַרלייגטע הענט און צו וואַרטן אויף אַ חסד פֿון גאָט, אַז ער זאָל אײַנפֿלאָנצן אין זײַן האָרץ מידות טובֿות. די שטאַרקע נטיה פֿון פּעלאַגיוסן און זײַנע תּלמי־דים צו דער סטאָישער פֿילאָסאָפֿיע האָט געבראַכט דערצו, זיי זאָלן באַטאָנען די דירעקטע שייכות צווישן דאָס מענטשלעכע און דאָס געטלעכע. זיי האָבן גע־האַלטן, אַז רעליגיע און מאַראַלישע גוטסקייט זײַנען אַן עצמדיקער טייל פֿון דער מענטשלעכער נאַטור, און זיי האָבן אָפּגעווארפֿן דעם עקסטרעמען קוק וועגן דעם פֿאַלן, דעם מענטשנס פֿאַרדאָרבענעם און זינדיקן מצבֿ און זײַן אַבסאָלוטע נויטוועניקייט פֿאַר דעם חסד פֿון גאָט — די אַלע דאָקטרינען וועלכע אויי־גוסטינוס האָט יעמאָלט געהאַלטן אין אויספֿורעמען.

זיי זײַנען אויך אויפֿגעשטאַנען ווי פֿאַרטיידיקערס פֿון דער מענטשלעכער נאַטור. פּעלאַגיוס האָט פֿון יעזוסעס רוף צו די מענטשן, זיי זאָלן זײַן שלמות־דיק ווי דער הימלישער פֿאָטער איז שלמותדיק, געדרונגען, אַז דער דאָזיקער ציל איז דערגרייכלעך פֿאַר דעם מענטשן. זײַן אָנגענומענער כלל איז געווען: „דאָס וואָס איך דאַרף טאָן, דאָס קאָן איך טאָן״. דער מענטש קאָן לעבן פֿרײַ פֿון זינד און דערגרייכן אַ מדרגה פֿון ריינקייט און שלמות, אויב ער ווייל עס נאָר. די מענטשלעכע נאַטור ווי די שאַפֿונג פֿון גאָט קאָן גאָרניט זײַן אַזוי פֿאַר־דאָרבן ווי אויגוסטינוס און זײַנע תּלמידים האָבן זי אויסגעמאָלט. יעדער נײַ געבוירן קינד געפֿינט זיך אין דעם זעלבן מצבֿ אין וועלכן עס האָט זיך גע־פֿונען אָדם הראשון פֿאַר דעם חטא, אַן שום פֿאַרויסיקער באַשטימטקייט צום גוטן אָדער צום שלעכטן, און הינט פֿונקט ווי דעמאָלט איז יעדן מענטשנס

---

[27] Rufus Jones, *The Church's Debt to Heretics*, p. 129.

[28] *Confessions*, X, 41, 45.

פֿאַלן דער פּועל־יוצא פֿון זײַנע אײגענע זינד. אין דעם פּרט גייט פּעלאַגיוס מיט דער שיטה פֿון ברוך ב. מיר זײַנען ניט געניזוקט געוואָרן דורך אָדמס חטא, אַז דער שלעכטער בײַשפּיל פֿון אונדזערע עלטערן זאָל אויף אונדז האָבן אַ השפּעה און אונדז פֿאַרפֿירן צו שלעכטס. אין אמתן אַרײַן, האָלט פּעלאַגיוס, איז גאָרניט בנימצא אַזאַ מין זאַך ווי קדמון־זינד, וואָרעם זינד איז אַן ענין פֿון רצון און ניט פֿון נאַטור. ווען די זינד זאָל זײַן אַן ענין פֿון נאַטור, וואָלט זי געקאָנט פֿאַרערבנט ווערן אויפֿן חשבון פֿון גאָט. אין אַ בריוו וואָס ער האָט געשריבן צום פּויפּס און וואָס איז פּולל זײַן אַני מאמין זאָגט ער:

מיר האָלטן, אַז דער פֿרײַער רצון עקסיסטירט בכלל בײַ אַלע מענטשן, קריסטן, ייִדן און פֿאַנאַנער. זיי האָבן עס אַלע באקומען אין אַ גלײַכער מאָס פֿון דער נאַטור. אָבער אין קריסטנטום ווערט דער פֿרײַער רצון אונטערגעהאַלטן פֿון דער מידת חסד. בײַ די אַנדערע איז דער פֿרײַער רצון נאָקעט און אַן פּלי־זיין. זיי וועלן דערפֿאַר געמישפּט און געשטראָפֿט ווערן, ווײַל הגם זיי האָבן פֿרײַען רצון, מיט וועלכן זיי קענען דערגרייכן צו אמונה און פֿאַרדינען דעם חסד פֿון גאָט, באַנוצן זיי זיך מיט זייער פֿרײַהייט ניט ווי געהעריק. די קריסטן וועלן באקומען אַ שׂכר, ווײַל באַנוצנדיק זיך מיט דעם פֿרײַען רצון אויף אַ געהעריקן אופֿן פֿאַרדינען זיי דעם חסד פֿון גאָט און היטן אָפּ זײַנע געבאָטן.[29]

דער קאַטוילישער קלויסטער האָט געלאַסרט פּעלאַגיוסעס שיטה און אַנגענומען אויגוסטינוסעס ליערע ווי די אָפּיציעלע דאָקטרין אין דעם ענין. זײַן עקסטרעמע שטעלונג איז געמעסיקט געוואָרן דורך דעם סכאָלאַסטיקער טאָמאַס פֿון אַקווינאַ (1225—1294). ער האָט געלייקנט, אַז די נאַטירלעכע גוטסקייט איז אין גאַנצן פֿאַרלוירן געגאַנגען דורך דעם חטא פֿון אָדם הראשון. ער האָט געלאַלטן, אַז דער חטא האָט בלויז קאַליע געמאַכט דעם פֿרײַען רצון און אַז דער געשלעכטלעכער באַגער פֿאַר זיך איז בעצם ניט קיין זינדיקער באַגער. קדמון־זינד איז געווען אַ מצבֿ פֿון אומאָרדענונג; ער איז געקומען נאָך דעם ווי די האָרמאָניע פֿון קדמון־גערעכטיקייט, אַ מצבֿ וועלכער האָט לכתחילה עקסיסטירט, איז צעשטערט געוואָרן, — ד״ה קדמון־זינד איז בלויז דער אָנווער פֿון קדמון־גערעכטיקייט, אָדער פֿון די נוספֿדיקע חסדים פֿון גאָט.

אַ צווייטער סכאָלאַסטיקער דונס סקאָטוס (1265—1308) איז אַוועק נאָך אַ סך וויטער אין זײַן אָפּאָזיציע צו אויגוסטינוסן. ער האָט געהאַלטן, אַז קדמון־זינד האָט בכלל גאָר קיין שום פֿעולה ניט געהאַט אויף דער מענטשלעכער נאַטור, נאָר בלויז אויף די איבערמענטשלעכע מתנות, מיט וועלכע דער מענטש איז באַשאַנקען געוואָרן. ער האָט באַטאָנט, אַז אָפֿילו נאָך דעם חטא האָט דער מענטש נאָך אַלץ אַ פֿרײַען רצון, און ער האָט ניט געוואָלט אידענטיפֿיצירן דעם געשלעכטלעכן באַגער מיט קדמון־זינד, וואָרעם ער האָט געהאַלטן, אַז דער דאָזיקער באַגער קומט פֿון דעם טייל פֿון אונדזער נאַטור, וואָס איז געבליבן אומבאַשעדיקט דורך דעם חטא.

---

[29] Marcus Dods, *Encyclopedia Britanica,* 11th ed., XXI, 63; "Pelagianism" in: Hastings, *Encyclopedia of Religion and Ethics,* IX, 703 sq.

אַבער נאָך אַ סך פֿרי׳ער האָט שוין דער באַרימטער אַבעלאַרד (1079—1142) געזומען די שטעלונג, אַז אָדמס חטא האָט ניט געקאָנט זײַן אַ גענוגע סיבה אויף צו מאַכן זינדיק די גאַנצע מענטשהייט. ער האָט געקוקט אויף דעם באַ־גער ווי אויף אַ נאַטירלעכער און אומשולדיקער זאַך, און אויף דעם קאָנפֿליקט צווישן שכל און די חושים ווי אַ כאַראַקטעריסטיק פֿון דעם מענטש אַזוי ווי גאָט האָט אים באַשאַפֿן. דאָס וואָרט „זינד", האָלט ער, וועלט שלעכט באַנוצט ווען מען זאָגט, אַז מיר האָבן געזינדיקט דורך אָדמען.[30]

דער קאָנציל אין טריענט (1545—1563) האָט דערקלערט ווי אַן אָפּיציעלע דאָקטרין פֿון רוימיש־קאַטוילישן קלויסטער דעם באַגעם פֿון זינד, וואָס די סכאָלאַסטיקערס האָבן געהאַט, דער עיקר אין דעם נוסח פֿון טאָמאַס פֿון אַקווינאָ. לוטער און אַנדערע רעפֿאָרמירערס פֿון 16טן י״ה זײַנען מער נוטה צו די עלע־מענטן אין אויגוסטינוסעס לערע, וואָס די סכאָלאַסטיקערס האָבן אָפּגעוואָרפֿן. אַנגעמענדיק די פּאָזיטיוע לערעס פֿון רוימישן און אַנגליקאַנישן קלויסטער, באַ־טאָנען זיי די לחלוטינדיקע פֿאַרדאָרבנקייט פֿון דער מענטשלעכער נאַטור, באַ־נוצן זיך מיט די שאַרפֿסטע אויסדרוקן וועלן זיי באַשרײַבן די געפֿאַלנקייט פֿון דעם מענטש, און באַטראַכטן דעם געשלעכטלעכן באַגער ווי אַ זינד.[31]

4. אַ תיקון אויף דער קדמון־זינד

דער גרויסער חילוק צווישן דעם יידישן און דעם קריסטלעכן באַגעם פֿון קדמון־זינד קומט צום בולטסטן צום אויסדרוק אין דעם מעטאָד פֿון מבֿטל זײַן די פּעולה פֿון דער דאָזיקער זינד. פֿוילוס האָלט, אַז אויסגעלייזט ווערן קאָן מען נאָר דורך אַ מיסטישער פֿאַראיניקונג מיט קריסטוסן.[32] פֿונקט ווי מיט זײַן טויט אויפֿן קרייץ האָט קריסטוס צעבראָכן יעטווידן קאָנטאַקט מיט דער זינד וועלכע איז אַ ירושה פֿון אָדם הראשון, אַזוי אויך דער קריסט וואָס איז פֿאַראיניקט מיט אים דורך קריסטיקונג שיידט זיך אָפּ פֿון זינד. דורך קריס־טיקונג פֿאַרקערפּערט און אידענטיפֿיצירט זיך דער קריסט מיט קריסטוסן. דער טויט פֿון ישוס, דעם אָדם השני, איז מכפּר פֿאַר דעם קריסט דעם חטא פֿון אָדם הראשון. מיר זעען דאָ, ווי דער גרונטגעדאַנק פֿון די מיסטעריע־רעליגיעס וועלט אָנגעוועגדט אין קריסטנטום. דער גלייביקער אידענטיפֿיצירט זיך מיט זײַן גאָט, שטאַרבט מיט אים און שטייט אויף תּחית המתים מיט אים. דער פּראָצעס מוז דורכגעמאַכט ווערן אין אַ מאַראַלישן און גייסטיקן זינען, איז בכן אין אים ניטאָ קיין פּלאַץ פֿאַר דעם געזעץ וואָס לויט דער פּוילינישער דיאָלעקטיק, איז עס בלויז דער גורם פֿון חטא. דאָס געזעץ ווערט בטל דורך דער קריסטלעכער מידת חסד.[33]

---

[30] Tennant, "Original Sin", in: Hastings, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, IX, 561 sq.

[31] "Original Sin", in: *Catholic Encyclopedia*, XI, 312 sq.; "Confession", in: Hastings, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, III, 838 sq.; *Book of Common Prayer of the Protestant Episcopal Church*, Articles of Religion, IX, X, pp. 565.

[32] רוימער, 6: 2—12.

[33] S. W. Sanday and A. C. Headlam, *op. cit.*, pp. 153 sq.

דאָס יידנטום, ניט געקוקט אויף דער לערע פֿון צושרייבן זכות און שולד,[34] לייגט אַרויף די גאַנצע אַחריות פֿאַר דעם מענטשנס אויסגעלייזט ווערן פֿון זינד אויף אים אַליין, אויף זײַן פֿרייַען רצון און זײַנע מעשׂים טובֿים. אין צענטער פֿון דעם דאָזיקן קוק שטייט די לערע פֿון תּשובֿה. אָדם און חוה ווערן באַ־טראַכט אין דער רבנישער ליטעראַטור ווי בעל־תּשובֿה.[35] אָדם טוט תּפֿילה, אַז זײַן חטא זאָל פֿאַרגעבן ווערן, כּדי די דורות זאָלן זען, אַז תּשובֿה האָט אַ פּעולה.[36] אַזוי גרויס איז די חשיבֿות פֿון תּשובֿה, אַז זי ווערט באַטראַכט ווי איינע פֿון די זיבן זאַכן וואָס זײַנען באַשאַפֿן געווואָרן נאָך קודם מעשׂה בראשית.[37] זי ברענגט הייַלונג פֿאַר דער וועלט; זי שטיצט ביז אונטערן כּסא הכּבֿוד און אײַלט צו די גאולה.[38] דער גרעסטער בעל־עבֿרה האָט אַ האָפֿענונג אין תּשובֿה.

די פּעולה פֿון דעם חטא פֿון אָדם הראשון איז אויך בטל געווואָרן דורך דער מיצווה פֿון מילה, דעם אות ברית צווישן גאָט און זײַן פֿאָלק ישׂראל. די חכמים האָבן געפֿרעגט, וואָס פֿאַר אַן אינסטרומענט קאָן מציל זײַן דעם מענטש פֿון דער פֿלאַמיקער שווערד פֿון גיהנום? ר׳ הונא זאָגט, די שווערד פֿון מילה. ר׳ ישמעאל ווײַזט אַן די גרויסע מעלה פֿון מילה: אין שׂיכות מיט מילה ווערט דאָס וואָרט ברית דרמאַטיש דרייַצן מאָל. רבי זאָגט, אַז אַזוי גרויס איז די חשיבֿות פֿון מילה, אַז הגם אַבֿרהם האָט מקיים געווען אַלע מיצוות, איז ער ניט אָנגערופֿן געווואָרן תּמים, שלמותדיק, ביז ער האָט ניט מקיים געווען מיצוות מילה. ווײַטער ווערט געזאָגט, אַז ווען ניט די מיצוות מילה, וואָלט גאָט אין גאַנצן די וועלט ניט באַשאַפֿן.[39] זי וועגט אויבער אַלע מיצוות און די גאַנצע תּורה.[40] די גרויסע חשיבֿות פֿון מיצוות מילה שפּיגלט זיך אויך אָפּ אין פֿילוסעס אַרויסזאָג, אַז וואָר עס לאָזט זיך מל זײַן איז מחויב אַפּצוהיטן די גאַנצע תּורה.[41] להיפוך צו דער טענה, אַז „אויב איר געהערט צו קריסטוס, דעמאָלט זענט איר אַבֿרהמס זאָמען״ (גאַלאַטער, 3: 29), שטעלט דאָס יידנטום אַרויס דעם חוב פֿון מילה סיי פֿאַר יידן און סיי פֿאַר גרים.

דאָס דאָזיקע באַטאָנען די חשיבֿות פֿון מיצוות מילה קומט ווי אַן ענטפֿער אויף דער קריסטלעכער באַטאָנונג פֿון דער חשיבֿות פֿון טויפֿונג. ר׳ לוי זאָגט, אַז לעתיד לבֿוא וועט אַבֿרהם זיצן בײַ דער טיר פֿון גיהנום און ניט אַרײַנלאָזן אַהין קיין געמלטן ייִד.[42] אַנדערע האַלטן, אַז אַבֿרהם איז געמלט געווואָרן אום

---

[34] אין דעם צווייטן אַרטיקל פֿון דעם מחבר, אין אַ קומעדיקן נומער, וועט די דאָזיקע לערע באַהאַנדלט ווערן באַריכות.

[35] עירובין יח, ב; עבודה זרה ח, א, אבות דרבי נתן, א, 1.

[36] פּרקי רבי אליעזר ב.

[37] פּסחים, נד, א; נדרים, לט, א און ב; מדרש תּהילים, צ, 12.

[38] יומא, פּו, א און ב.

[39] נדרים, ג, א; מכילתא, עמלק, ג.

[40] נדרים, לב, א; מדרש הגדול אויף בראשית כו, 5.

[41] גאַלאַטער, 5: 3.

[42] בראשית רבה, מח, 8; פ״גל עירובין, יט, א; מדרש תּנחומא, לך לך, כ.

יום־כּיפּור און אַז יעדעס יאָר יום־כּיפּור קוקט גאָט אויף דעם בלוט פֿון אַברהמען און איז מוחל די זינד פֿון זײַנע קינדער.[43] ר׳ אלעזר האַלט, אַז אין זכות פֿון דעם בלוט פֿון דעם קרבן פּסח און דם מילה זײַנען יידן אויסגעלייזט געוואָרן פֿון מצרים און אין דעם זעלבן זכות וועלן זיי אויך אויסגעלייזט ווערן לעתיד לבוא.

אויך די תורה איז מבטל די פּעולה פֿון דעם חטא פֿון אָדם הראשון. אַלע חכמים זײַנען מספּים, אַז זי איז מציל פֿון דעם פֿײַנעם פֿון גיהנום. ווען אָדם האָט דערזען, אַז זײַנע קינדער ווילן אַרײַנפֿאַלן אין גיהנום אַרײַן, האָט ער זיך אָפּגעהאַלטן פֿון פריה ורביה, אָבער ווען מען האָט אים מגלה געווען, אַז נאָך זעקס און צוואַנציק דורות וועלן יידן מקבל זײַן די תורה, האָט ער ווידער מעסק געווען בפריה ורביה.[44] די וועלט איז באַשאַפֿן געוואָרן דורך דער תורה; אָן איר האָט זי קיין קיום ניט.[45] זי איז איינע פֿון די דרײַ זײַלן, אויף וועלכע די יידישע וועלט שטייט.

דאָס דאָזיקע פֿאַרהערלעכן די תורה בײַ די חכמים איז געווען מאָטיווירט פֿון דעם רצון גובר צו זײַן דעם אַנטינאָמיזם פֿון קלויסטער. מען האָט דערפֿאַר באַטאָנט די אייביקייט פֿון דער תורה. די באַציונגען צווישן ישׂראל און דער תורה זײַנען באַשריבן געוואָרן ווי די פֿון חתן כּלה: ישׂראל איז דער חתן, די תורה — די כּלה. און אַזוי גרויס איז געווען דער אָקט פֿון מתן תורה, אַז דער גאַנצער דור וואָס האָט געהערט גאָטס קול אויפֿן בארג סיני האָט דערגרייכט די מדרגה פֿון מלאָכים. נאָך דעם חטא האָט גאָט באַהאַלטן דעם עץ החיים און אויף זיין אָרט געגעבן צו ישׂראל די תורה, וואָס זי איז דער אמתער עץ חיים, וואָרעם דורך לערנען און אָפּהיטן זי איז אַ מענטש זוכה צו עולם הזה און חיי עולם הבא.[46]

ניט נאָר גיט די תורה לעבן, נאָר זי באַשיצט אויך פֿון אַ דאָס בייז: דער עיקר פֿון די מלחמות פֿון גוג ומגוג, פֿון חבלי משיח און פֿון פֿײַנעם פֿון גיהנום. לכתחילה האָט די תורה געזאָלט געבן יידן אַ כּוח איבער דעם מלאך המוות, אַז ער זאָל אויף זיי קיין שליטה ניט האָבן, נאָר זיי האָבן געזינדיקט און דעם דאָזיקן כּוח פֿאַרלוירן. אָבער הגם די תורה קאָן ניט אָפּהיטן פֿון פּיזישן טויט, קאָן זי אָבער מציל זײַן פֿון אַ גײַסטיקן טויט, אַז דער יצר הרע זאָל אויף דעם מענטש קיין שליטה ניט האָבן.

ס׳דאָרף נאָך געזאָגט ווערן אַ וואָרט וועגן יום־כּיפּור אין דעם פּלאַן פֿון אַ תיקון אויף דער קדמון־זינד. יום־כּיפּור ברענגט שלום און איז מבטל די מחיצה צווישן ישׂראל און גאָט אויף דער וועלט און אין דער קומעדיקער וועלט.

---

[43] פּרקי רבי אליעזר, כט.
[44] בראשית רבה, כא, 9.
[45] דצ״ו, א, 1; שבת, פח, א.
[46] מדרש הגדול אויף בראשית, ג, 24.

דער שטן האָט זיך געבעטן בײַ גאָט, אַז ער זאָל אים געבן שליטה אויף ישׂראל׳ס פונקט ווי אויף אַלע אַנדערע פֿעלקער. גאָט האָט אים זײַן בקשה נאָכגעגעבן, נאָר מיט אײַן אויסנעם: אַז אום יום־כּיפּור זאָל ער האָבן שליטה אויף די יידן נאָר אויב זיי האָבן געזינדיקט. דעריבער האָט מען אים משחד געווען אום יום־כּיפּור מיט אַ קרבן פֿאַר דעם עזאזל, כּדי ער זאָל ניט שטערן אין דער עבֿודה.[47] דער שטן האָט זיך געלאָזט איבערדברן און האָט מודה געווען, אַז יידן זײַנען אַזוי אומשולדיק ווי די מלאָכים.

אום יום־כּיפּור האָט אויך משה מתפלל געווען אויף יידן פֿאַר דער מעשׂה עגל׳ און זײַן תּפֿילה איז אַנגענומען געוואָרן. וואָלט ער דעמאָלט געווען מתפלל געווען אויף די חטאים פֿון יידן עד סוף כּל הדורות, וואָלט זײַן תּפֿילה אויך אָנגענומען געוואָרן, וואָרעם עס איז דעמאָלט געווען אַן עת רצון.

פונקט ווי מען האָט געפֿרווט פֿאַרבינדן מילה און עקדה מיט יום־כּיפּור, אַזוי האָט מען אויך געפֿרווט פֿאַרבינדן די תורה מיט יום־כּיפּור. עס ווערט דערצײלט, אַז משה איז אַרויפֿגעאָנגען אין הימל׳ אַרײַן דאָס צווייטע מאָל ראָש חודש אלול. ער איז דאָרט געווען פֿערציק טאָג און אַרונטערגעקומען מיט די לוחות צען טאָג אין תשרי. מען האָט תּיכף געבלאָזן שופֿר און אויס־גערופֿן דעם יום־טובֿ.[48]

אין קאָנטראָסט צו דער קריסט׳לעכער לערע, אַז די פֿאַרגעבונג איז מכּפּר אויף דער קדמון־זינד, שטייט די יידישע לערע, אַז יום־כּיפּור איז מכּפּר פֿאַר פֿערזענלעכער זינד. מכל חטאתיכם לפני ה׳ תטהרו, פֿון אַלע זינד זאָלט איר געריניקט ווערן פֿאַר גאָט. דער יידישער פֿאַרגעבונגס־אָקט פֿאַר׳ם אָנגט אויך אַ מער אָקטיוון אָנטייל דורך תּשובֿה. קאָמענטירנדיק אויף די ווערטער ועשיתם עלה זאָגט ר׳ יצחק, אַז דאָס וואָרט ועשיתם מיינט צו באַטאָנען, אַז דער מענטש אַליין מוז עפּעס טאָן, און דאָס איז תּשובֿה, וואָס זי פֿירט דערצו, אַז דער מענטש ווערט ווי אויף ס׳נײַ באַשאַפֿן.[49]

[דער צווייטער טייל פֿון דער אַרבעט, „קדמון־זינד אין תּלמוד און אין מדרש", ווערט זײַן געדרוקט אין אַ קומעדיקן נומער פֿון די יהושע־בלעטער. — רעד.]

---

[47] מדרש אבכיר, ציטירט אין יקוט שמעוני, בראשית, מד. יעלינעק מיינט, אַז דער מינהג צו לייענען יום־כּיפּור צו מינחה דעם קאַפּיטל א פֿון ויקרא איז געווען כּדי צו ברעכן די שליטה איבער דעם פֿאָלק פֿון עזאל, אַדער עזאזל, וואָס פֿאַרפֿירט זיי צו זונות. זען: קאָהוט, ערוך השלם, „עזא", IV, ז׳ 182.

[48] פרקי רבי אליעזר, מו.

[49] פסיקתא רבתי (פֿרידמאַן), קסט, א אין די הערות.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס

אַ בוך וועגן ווילנע

Israel Cohen, *Vilna*, The Jewish Publication Society, Philadelphia 1943, XXIII+531 pp.

עס איז געווען צו דערמאָנען דעם טראַדיציאָנעלן שטאָלצן נאָמען „ירושלים דלימא", פּדי צו פֿאַרשטיין, אז א גרינטלעכע מאָנאָגראַפֿיע וועגן דער יידישער קהילה אין ווילנע וואָלט געווען א געוואָלטיקער אויפֿטו אין דער יידישער היסטאָריאָגראַפֿיע. א געשיכטע פֿון דער יידישער ווילנע וואָלט פֿאר אונדז אַנטפֿלעקט אין א קאָנדענסירטער פֿאָרעם די געשיכטע פֿון ליטווישן יידנטום בכלל און אין א געוויסער מאָס אפֿילו פֿון גאַנצן מיזרח־אייראָפּעישן יידנטום. עס איז אי־בעריק צו זאָגן, אז אזא מאָנאָגראַפֿיע וואָלט געפֿאַדערט לאַנגע יאָרן פֿאַרשאַרבעט און עס וואָלט אפֿשר נישט געווען צו פֿיל אָפּצוגעבן א גאַנץ לעבן פֿאר אזא ווייסנשאַפֿטלעכן ציל. אָט האָט דער מאַרטירער פֿון וואַרשעווער געטא, דער פֿאַר־דינסטפֿולער היסטאָריקער מאיר באַלאַבאַן, די בעסטע יאָרן פֿון זיין אומדער־מידלעכער מילבן־אַרבעט פֿאַרבראַכט אויף צו שרייבן די געשיכטע פֿון יידן אין קראַקע, און דאָך איז ער אין די צוויי גרויסע בענד וואָס האָלטן צוזאַמען קרוב 2,000 זייטן (קוואַרטאָ) ערשט צוגעקומען צום יאָר 1868.

מען קען נישט האָבן קיין טענות צו ישׂראל קאָהען, וואָס ער האָט זיך נישט אונטערגענומען אויספֿירן אזא ריזיקע אויפֿגאַבע און אנשטאָט דעם באַשלאָסן צו שרייבן א קאָמפּילאַטיוו ווערק אויפֿן יסוד פֿון פֿאַרעפֿנטלעכטער היסטאָרי־שער ליטעראַטור. עס וואָלט אָבער זיכער נישט געווען קיין גוזמאדיקע ענווות, ווען דער מחבר וואָלט לכל־הפּחות געווען באַמערקט אין דער הקדמה, אז זיין בוך פֿרעטענדירט נישט צו פֿאַרנעמען דעם פּלאַץ פֿון אן אָריגינעלן היסטאָרישן ווערק. אנשטאָט אזא באַווּאָרענישּ הייבט גאָר אָן דער מחבר זיין הקדמה מיט א גאַרנישט באַשיידענער מעלדונג, אז „דאָס איז, ווי וויַט איך וויים, די ערשטע פּולדיקע געשיכטע, אין וואָסער נישט איז שפּראַך, פֿון דער יידישער קהילה אין ווילנע פֿון די פֿריסטע צייַטן ביזן הײַנטיקן טאָג". דער מחבר האָט זיך, וויַזט אויס, אפֿילו נישט די מי געגעבן אַדורכצובלעטערן די היסטאָרישע שריפֿטן פֿון יענע. אנדערש וואָלט ער זיך געווען דערווּוסט פֿון דער אָפּהאַנדלונג פֿון אומפֿאַרגעסלעכן יונגן פֿאָרשער פּנחס קאָן, אז בלויז פֿון דער תקופֿה 1808 —1845 האָבן זיך געפֿונען אין ווילנער מלוכישן און אין שטאָטישן אַרכיוו 73 בענד דאָקומענטן פֿון דער ווילנער קהילה. דאָס באַווּסטזיין, אז עס

זײַנען פֿאַראַן 73 בענד מאַטעריאַלן וועלכע ער האָט אַפֿילו פֿאַר די אויגן נישט געזען וואָלט געמוזט פֿיניקן דאָס געווינען אַפֿילו פֿון פֿלינקסטן מאַנאַגראַפֿיע־קאָמפּילאַטאָר. ה׳ ישׂראל קאָהען האָט זיך פֿאַרשפּאָרט א סך צער, וויַיל ער האָט, ווי עס באַווײַזט זײַן ביבליאָגראַפֿישע רשימה, וועגן אזא נאָמען ווי פּנחס קאָן בכלל נישט געהערט...

ניט נאָר האָט דער מחבר זיך ניט געמוטשעט די מי זיך נאָכצופֿרעגן וועגן ארכיוואַליש מאַטעריאַלן וואָס האָבן א שײַכות צו זײַן טעמע, נאָר ער האָט אַפֿילו נישט געהאַלטן פֿאַר נייטיק אויסצונוצן די וויכטיקסטע געדרוקטע היסטאָרישע ליטעראַטור אויף זײַן פֿעלד. געגנוג צו דערמאָנען, אז דער מחבר האָט נישט אָנגעקוקט אזא מקור וועגן השׂפּלה אין ווילנע, ווי די ארבעטן פֿון פּראָפֿ׳ דוד מגיד אין דער צײַטשריפֿט פֿון נאָענטן עבֿר, אָדער אזא גוט באַקאַנט בוך וועגן אָנהייב פֿון סאָציאַליזם בײַ יידן ווי דער רויטער פּנקס, שוין אַפֿגערעדט פֿון אַדורכקוקן די יוּוואָ־בלעטער, די יידישע עקאָנאָמיק, אָדער גאָר פּוילישע היסטאָרישע צײַטשריפֿטן, ווי *Ateneum Wileńskie*. סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן זײַנען שוין מן הסתּם געווען גאָר א לוקסוס פֿאַר ה׳ קאָהען, וואָרעם בײַ זיך אין דער היים, אין לאָנדאָנער ביבליאָטעקן, וואָלט ער געווען געקאָנט געפֿינען דעם אָפּיציעלן צענזוס פֿון 1931 פֿון ווילנע, וואָס דאָס וואָלט ענגוג געווען פֿאַר אַן אויספֿירלעכער שטודיע וועגן דער סאָציאַל־עקאָנאָמישער סטרוקטור פֿון ווילנער יידן. אַן אנאַליז פֿון דעם דאָזיקן מאַטעריאַל האָט אָנגעגעבן ד. פֿרײַדקעס־הרושאָווסקי אין יוּוואָ־בלעטער, XIV (1939), זז׳ 371—384.

אָבער דאָס וואָס קאָהען האָט א קנאַפּע ידיעה אין די מקורים איז נאָך ניט דער גרעסטער חסרון פֿון זײַן ארבעט. נאָך ערגער איז וואָס דער מחבר איז נישט געהעריק צוגעגרייט דורך זײַן היסטאָריש וויסן צו שרײַבן אויף דער טעמע וואָס ער האָט זיך אויסגעקליבן; און עס איז שוין גאָר צו באַדויערן וואָס ער באַנעמט נישט דעם ציל און באַטײַט פֿון א היסטאָרישער מאָנאָגראַפֿיע.

אָט זײַנען עטלעכע בײַשפּילן פֿון לפּי ערך קלענערע טעותים:

מיר לייענען אין בוך וועגן עפּעס אַ פֿענצטער־שטײַער window-tax, ז׳ 58), וואָס איז אין פּוילן קיין מאָל נישט געווען בנימצא. נישט אַנדערש נאָר דער מחבר האָט נישט פֿאַרשטאַנען דעם פּשט פֿון מס־ארובה, וואָס ער האָט געפֿונען אין דעם וועלק פֿון ד״ר ישׂראל קלויזנער (תולדות הקהלה העברית בוילנה, וויל׳נע 1938). ארובה הייסט טאַקע אין תּנך ׳דאַכפֿענצטערל׳, ׳דאַך־עפֿענונג׳, אָבער אין נײַ־העברעיש ווערט עס באַנוצט מיטן באַטײַט ׳קוימען׳, יידן פֿלעגן אין אַמאָליקן פּוילן — פּונקט ווי אַלע באַוווינערס פֿון לאַנד, אַחוץ שליאַכטע און גלחים, צאָלן אַ שטײַערpodymne, קוימענגעלט, ד״ה אַ הויזשטײַער. דער מחבר רעדט וועגן קיניגלעכע דעקרעטן דאָרט וווּ עס האַנדלט זיך וועגן סיימבאָלוסן, ווי למשל אין שײַכות מיט דעם באַקאַנטן סיימבאָלוס פֿון 1775 וועגן באַזעצן יידן אויף לאַנד (ז׳ 78). דער פּרנס הוועד וועלט אָנגערופֿן Juden-Marshall (ז׳ 149), אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען דער אַריגינעלער יידישער טיטל, בעת אין יידיש איז אַזאַ נאָמען נישט געווען באַקאַנט, און עס איז נישט מער, ווי אַ מאָדערנע דײַטשע איבערזעצונג פֿון פּוילישן טיטל Marszałek Żydów. וועגן אַבֿרהם דובֿ בער לעבענסאָן דערציילט דער מחבר, אַז אָדם הכּהן איז געווען זײַן פּסעוו־

דאָנים (ז׳ 312), בעת אַד״ם איז ראַשי־תּבֿות פֿון זײַן נאָמען אַבֿרהם דובֿ מיכאַלישקער. וועגן זעלבן אָדם הפּהן לעבענסאָן גיט אָן דער מחבר, אַז ער איז געווען אונטער דער השפּעה פֿון נפֿתּלי הירץ ווײזלס Mosiad. דער מחבר האָט געמעגט וויסן, אַז דאָס שׂכֿותדיקע ווערק האָט געהייסן שׂירי תּפֿארת און אַז בלויז די ערשטע צוויי געזאַנגען הייסן *Mosiade* אין דער דײַטשער איבערזעצונג, אָבער קיין מאָל ניט Mosiad.

אויך מיט געאָגראַפֿישע נעמען איז דער מחבר נישט אין גאַנצן שווה־בשווה. די שטאָט זעלווע הייסט בײַ אים Selva (זז׳ 240 א״ו). אַזאַ טראַנסקריפּציע האָט בלויז אַ זינען אין דײַטש, ווו די S ווערט סאָר אַ וואָקאַל אַרויסגערעדט Z. Nieswicz אַנשטאָט Nieśwież איז מן הסתּם אַ גרײַז אין דרוק, אָבער דער מחבר באַנײַט אין ענגליש דעם ייִדישן נאָמען פֿון שטעט (אין דײַטשער טראַנסקריפּציע) אַנשטאָט דעם אַרטיקן פֿוילישן, אָדער ווײַסרוסישן: Dretschin (זז׳ 429 א״ו) אַנשטאָט Dereczyn, Turbin (ז׳ 187) אַנשטאָט Turobin, אויב אַזוי סאָר וואָס Żydowska Street אַנשטאָט ייִדישע גאַס? וועגן דעם מגיד פֿון מעזריטש דערצײלט דער מחבר, אַז ער איז געבוירן געווארן אין וואַלין און געשטאַרבן אין אַנאַפּאָלי (Anapoli, ז׳ 230). דער מגיד איז געשטאָרבן אין אַנאַפּאָל וואָס געפֿינט זיך אין וואַלין. אין דער באַשרײַבונג פֿון תּחום המושבֿ לויטן דעקרעט פֿון 1835 ווערן אויסגערעכנט Ukraine און Little Russia (ז׳ 270), אַזוי ווי דאָס וואַלטן געווען צווישן באַזונדערע שטחים. פּונקט אַזוי איז דער מחבר נישט קיין סך מדקדק, ווען ער דערציילט וועגן פֿינטשעווער רבֿ ר׳ יוסף בן יעקבֿ, דעם מחבר פֿון ראש יוסף, אַז ער איז געווען ראָש בית־דין אין Kosovi (in Russia) (ז׳ 191). אין רוסלאַנד האָבן ייִדן, פֿידוע, אין 17טן י״ה נישט געטאָרט ווינען. שמואל יוסף פֿין גיט אָן אין זײַן קריה נאמנה (1860, ז׳ 96) קאָסאָווי. דאָס קען זײַן נאָר Kosów-Telaki (קאָסעווע אויף ייִדיש) אין פּאָלעסיע. די *Jewish Encyclopedia* גיט איבער קאָסאָווי אין לאַטײַנישער טראַנסקריפּציע Kosovi אָן גיט צו אין קלאַמערן (in Russia). די רוסישע ייִדישע ענציקלאָפּעדיע שרײַבט איבער פֿון דער ענגלישער דעם זעלבן גרײַז מיט דער זעלבער פֿאַלשער אידענטיפֿיקאַציע, אין קלאַמערן. ד״ר קאָהען נעמט עס אַרײַן אין זײַן מאַנאַגראַפֿיע. דער גילגול פֿון אַ גרײַז!

פֿאַראַן אין דעם בוך ערנצטערע טעותים וואָס גיבן דעם לייענער אומפֿינקטלעכע אָדער גאָר פֿאַלשע ידיעות וועגן וויכטיקע היסטאָרישע פֿראַגעס. קאָהען דערציילט, אַז דער וועד האָט געהאט די פֿונקציע פֿון אויפֿמאַנען שטײַערן (tax-gatherers, central tax collecting agency, ז׳ 154), בעת דער וועד האָט זיך פֿאַרנומען מיט פֿונאַנדערלייגן דעם סכום שטײַערן אויף די באַזונדערע פּראָווינצן (גלילות) און דער קאָפּשטײַער פֿלעגט אויפֿגעמאַנט ווערן דורעקט דורך די מיליטער־אָפּטיילונגען, פֿאַר וועלכע ער איז געווען באַשטײַערט. די רעקרוטן־גזרה פֿון 1827 באַשרײַבט דער מחבר אומפֿינקטלעך, אַזוי ווי א גרויסער טייל פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג וואָלט געווען באַפֿרײַט פֿון דער גזרה, און מאכט אַליין פֿון דער פֿאַלשער הנחה א פֿאַלשער אויספֿיר, אַז די קהילה האָט צוליב דעם געהאט שווערייטן אין צושטעלן רעקרוטן (ז׳ 267). אין אמתן זײַנען נישט געווען באַפֿרײַט פֿון רעקרוטן־חובֿ סתּם סוחרים, נאָר פֿאַרשריבענע אין די גילדיעס; נישט סתּם בעלי־מלאָכות, נאָר מיטגלידער פֿון די אָפּיציעלע צעכן, הפֿלג גאָר א קליינער פּראָצענט. די קאַנטאָניסטן פֿלעגן נישט, ווי דער מחבר זאָגט, אָפּגענעבן וואָרן אין קריסטלעכע הײַזער, איידער מען האָט זיי טראַנספֿאַרטירט אין טיף רוסלאַנד; ערשט נאָכן אָנקומען אין עטאַפּ פֿלעגט מען א טייל קינדער קאָנצענטרירן אין קאָזאַרמעס און אַנדערע אָפּגעבן צו אויסגעדינטע רוסישע סאָלדאַטן אויף „דערציונג" ביז 18 יאָר.

לויטן דעקרעט פון 1835 זיינען די באלטישע פראָווינצן טאקע ארײַנגענאָמען אין תּחום המושב (ז׳ 270) אָבער נאָר פאר אלטע תּושבֿים, א באגרענעצונג וואָס דער מחבר דערמאָנט נישט. נאָך מער פּירט דער מחבר ארײַן אין א טעות בנוגע די פּאָרלײַכטערונגען פון תּחום המושב אין די צײַטן פון אלעק־סאַנדער דעם צווייטן. נישט סתּם בעלי־מלאָכות (artisans) איז דערלויבט גע־ווארן צו באזעצן זיך אין גאַנץ רוסלאַנד (ז׳ 284), נאָר מיטגלידער פון אָפּי־ציעלע צעכן, און ממילא האָט בלויז א קליינע צאָל יידישע בעלי־מלאָכות געקאָנט פון דער הנחה.

אויפֿן געביט פון געשיכטע פון יידישער קולטור און סאָציאלע שטרע־מונגען זיינען דאָ אין בוך טעותים, וואָס מען ווערט פון זיי פּשוט נשתּומם. פון וואַנען האָט עס דער מחבר געקומען, אז ערשט צו פּינף יאָר פֿלעגט מען אין אלטע צײַטן פּירן א קינד אין חדר, בעת צו פּינף יאָר פֿלעגט א יינגל שוין לערנען חומש, און אז ערשט צו זיבעצן יאָר פֿלעגט מען בדרך פּלל גיין אין א ישיבֿה (ז׳ 183—184)? צו דעם זעלבן מין פון „תּורת הנסתּר" געהערט די אינפֿאָרמאַציע פון מחבר וועגן טיטלען פון תּלמידי־חכמים אין אלטן פוילן. לויט קאָהענען קומט אוים, אז יעדער תּלמיד־חכם אין פוילן וואָס האָט געהאט א היתּר הוראה האָט געהאט דעם טיטל רבֿ; דער העכסטער טיטל איז געווען „גאון"; און „צוויישן די דאָזיקע צוויי טיטלען... זיינען געווען פֿאַרשיידענע מדרגות, אויסגעדריקט דורך לויבנדיקע אדיעקטיוון און עפּיטעטן" (ז׳ 185). דער מחבר האָט, וויזוז אוים, קיין מאָל נישט געהערט, אז אין איין שטאָט איז נישט געווען מער ווי איין רבֿ (אחוץ פֿאַרשטעט) און אז תּלמידי חכמים פֿלעגן נישט סתּם אדרעסירט ווערן מיט שבֿחים, נאָר זיי האָבן געהאט אפֿיציעל אנערקענטע טיטלען, א נידעריקערן טיטל „חבֿר" און אן עלטערן טיטל „מורנו". וועגן חסידות איז דער מחבר מחדש א פֿאַלשע סברה, אז באלד נאָכן טויט פון בעל־שם־טוב האָט זיך אין דער דאָזיקער באַוועגונג אנגעהויבן א ירידה, און זי האָט פֿאַרלוירן יעדן אידעאַליזם (ז׳ 230).

בנוגע מאָדערנע שטרעמונגען בײַ יידן איז קאָהען לחלוטין נישט מער בר־סמכא. וועגן שאַפּאָפּאָרט לייענען מיר אזא זאַץ: „הגם ער איז תּחילת געווען א קעגענער פון מארקסיזם, האָט ער צוזאַמען מיט ד״ר זשיט־לאָווסקין און אנדערע געגרינדעט דעם פֿאַרבאַנד פון רוסישע סאָציאל־רעווא־לוציאָנערן" (ז׳ 447). מען דאַרף נישט זײַן דווקא קיין גרויסער בקי אין געשיכטע פון סאָציאליזם, פּדי צו ווייסן, אז די ס״ר זיינען קיין מאָל נישט געווען קיין אנהענגערס פון מארקסיזם. די געשיכטע פון „בונד" וואָלטן מיר אויך נישט געראָטן צו לערנען פון קאָהענס מאָנאָגראָפֿיע. דער מחבר ווייסט, אז אין 1901 האָט דער „בונד" נישט געווואָלט ארויסשטעלן די לאָזונג פון נאציא־נאַלער אויטאָנאָמיע פֿאַר יידן, און פֿאַרשוויגט לחלוטין, אז אין 1905 האָט דער „בונד" די פֿאָדערונג פון אזא אויטאָנאָמיע אוועקגעשטעלט ווי א יסוד פון זײַן פּראָגראַם. עס איז אויך שוין נישטא וואָס צו וווּנדערן זיך, וואָס ארקאדי (אהרון) קרעמער וועט דערמאָנט (צוויי מאָל) דווקא מיטן נאָמען אלעקסאַנדער, וואָס דאָס איז געווען נאָר זײַן פּסעוודאָנים.

אויף אזעלכע טעותים — טייל פֿון זיי, ווי מיר זענען, גאָר האַרבע — האָט דער מחבר ליידער אויך נישט מכפּר געווען דורך א גוט צוזאַמענגע־שטעלטער באשרײַבונג פֿון דער אַנטוויקלונג פֿון דער ווילנער קהילה. לפּי ערך צום בעסטן איז, פֿון שטאַנדפּונקט פֿון ריכטיקייט אין די פֿאַקטן, דער ערשטער טייל וואָס באַהאַנדלט די תּקופֿה פֿון אלטן פּוילן, ווײַל דאָ האָט דער מחבר געהאַט פֿאַר זיך א גרייטע מאַנאָגראַפֿיע, דאָס דערמאָנטע ווערק פֿון ישׂראל קלויז־נער (די צווייטע מאַנאָגראַפֿיע פֿון ד״ר ישׂראל קלויזנער, וילנה בתקופת הגאון, ירושלים 1942, ווערט ציטירט אין דער ביבליאָגראַפֿיע, אָבער זי איז נישט גע־ווארן אויסגענוצט אין בוך).

אויך דאָ האָט אָבער דער מחבר נישט פֿאַרשטאַנען ווי אזוי צו מאַכן דעם אָפּקלײַב פֿון מאַטעריאל און ווי אזוי אים אויפֿצובויען. ער האָט ארײַ־גענומען אין דער קאַמפּילאַציע א שלל קלענסטע פּרטים וועגן פֿינאַנצן פֿון דער קהילה אין 18טן י״ה, אָדער וועגן פֿאַרשיידענע פֿאַזעס פֿון קאַמף פֿון דער קהילה פֿאַר רעכט אויף מיסחר, וואָס קענען נישט שטאַרק אינטערעסירן דעם דורכשניטלעכן לייענער. נישטאָ קיין שום אויפֿקלערונג פֿון דעם יסוד פֿון דער פֿינאַנץ־סיסטעם אָדער פֿון הינטערגרונט פֿון די קאַמפֿן מיטן שטאָט־מאַגיסטראַט אין שײַכות מיט דער פֿאַליטישער אַנטוויקלונג פֿון לאַנד בכלל און פֿון די שטעט בפּרט. נישטאָ אין בוך קיין פּרוּוו אָנצוצייכענען די סאָציאל־עקאָנאָמישע סטרוק־טור פֿון דער ווילנער יידישער באַפֿעלקערונג און איר אַנטוויקלונג, אָחוץ ספּא־ראַדישע, פֿראַגמענטאַרישע דאַטעס (ז׳ 101). דער קאַמף פֿון ווילנער רב שמואל בן אַבֿיגדור קעגן קהל איז ארויסגעקומען כראָניקאַריש און אומאינטערעסאַנט, ווײַל דער מחבר האָט ניט געהאַלטן פֿאַר נייטיק צו דערציילן (אָחוץ אין איין זאַץ אין דער הוספּה צום סוף בוך), אז דער טרײַבנדיקער כּוח פֿון דעם דאָזיקן קאַמף איז געווען די מרידה פֿון פֿאָלק קעגן אונטערדריקונג און עקס־פּלואַטאַציע. אויב מען לאָזט אוים פֿון דער געשיכטע די סאָציאל־עקאָנאָמישע דינאַמיק, בלײַבט טאַקע נישט מער ווי א הויפֿן אָפּגעריסענע פֿאַקטן.

פֿונקט אזוי באַקומט זיך נאָך נישט קיין קולטור־געשיכטע פֿון יענער תּקופֿה, אויב מען שטעלט צוזאַמען א סעריע קורצע ענציקלאָפּעדישע, ביאָגרא־פֿישע נאָטיצן וועגן ווילנער רבנים. פֿון 1860, ווען שמואל יוסף פֿין האָט געשריבן זײַן מאַנאָגראַפֿיע וועגן ווילנער גדולים, קריה נאמנה, איז שוין אַוועק א דרײַ פֿערטל יאָרהונדערט, שוין אָפּגערעדט דערפֿון, וואָס דער אלטער משׂכּיל פֿין איז געווען א פּיאָניר אין פֿאָרשונג און האָט נישט געפֿונען קיין גרייטע ארבעט פֿאַר זיך. אויב קאָהען דערמאָנט אזא ווערק ווי דער קב הישר, האָט זיך ממש געבעטן צו געבן אויפֿן יסוד פֿון דער מוסר־ליטעראַטור א בילד פֿון יידישן שטייגער לעבן. קאָהען איז אָבער אויך דאָ געבליבן געטרײַ זײַן סכעמע: נעמען פֿון מחברים און טיטלען פֿון זייערע ווערק.

פֿאַר דער געשיכטע פֿון ווילנע נאָך דער צעטיילונג פֿון פּוילן האָט קאָהען שוין נישט געפֿונען קיין אויסגעטראָטענעם וועג פֿון גרייטע מאַנאָגראַפֿיעס. האָט ער זיך אָבער אַן עצה געגעבן. נישט האָבנדיק געגנוג מאַטעריאַלן וועגן ווילנע

גופֿא, האָט ער אריינגעשטעלט גאנצע שטיקער פֿון דער געשיכטע פֿון יידן אין רוסלאנד און פֿון דער געשיכטע פֿון דער השׂכּלה, אפֿילו א קאפּיטל וועגן קראָים, און עס איז פֿארטיק געוואָרן א בוך פֿון העכער 500 זײַטן.

בכלל וויזט אויס, אז דער מחבר האָט מער געשעפֿט פֿון ד"ר יוסף מײַזלס נישט אין גאנצן פֿארלאָזלעכע פֿאָפּולאריזאַציעס איידער פֿון דובנאָוס היס־טאָרישן ווערק. די געשיכטע פֿון דער השׂכּלה איז בײַ קאָהענען א מין Who's Who פֿון רוסישע און ליטווישע משׂכּילים, אָן שום פֿרוי אָנצוצייכענען כּאָטש א קורצע כאראקטעריסטיק פֿון דער באַוועגונג און פֿון איר פֿראָגראָם. ממילא איז נישט אַוועקגעשטעלט געוואָרן אפֿילו אזא פֿונדאַמענטאלע פֿראָבלעם ווי דער חילוק צווישן דער עלטערער און דער שפּעטערדיקער השׂכּלה.

ווי אזוי דער מחבר האָט באַהאַנדלט די געשיכטע פֿון יידן אין רוסלאנד קען אילוסטרירן בלויז דער פֿאקט אליין, וואָס וועגן דער רעוואָלוציע פֿון 1905 ווערט אין בוך קיין איין וואָרט נישט דערמאָנט, ממילא קען מען שוין נישט פֿרעגן קיין קשיות, פֿאַר וואָס דער מחבר גיט נישט אָן קיין שום סיבה פֿאַר די פֿאָגראָמען אין 1905. וועגן דער אַנטוויקלונג פֿון יידישן סאָציאליזם, וועגן חילוק אין פֿראָגראָם פֿון יידישע סאָציאליסטישע פֿארטייען איז נישטאָ קיין זכר, וואָרעם דער מחבר האָט זיך אויך דאָ געהאלטן בײַ זײַן שיטה פֿון געבן נעמען און דאָטעם. דאָס הייסט ניט, אז פֿון דעם שטאַנדפּונקט איז דאָס בוך יאָ גרינטלעך. אזעלכע פֿראָמינענטע פֿירערס פֿון „בונד" אין ווילנע, ווי פֿאָרטנאָי, אנא ראָזענטאל, ווירגילי־כּהן פֿעלן לחלוטין אפֿילו אין צוגאַב־קאפּיטל וועגן „נאָטאַבלען און כאראקטערן", וואָס איז אַנגעפּיקעוועט מיט נעמען, על פּי רוב פֿון רבנים און ראָשי־ישיבות.

די געשיכטע פֿון יידן אין ווילנע אין באַניַטן פֿוילן איז אויסגעהאלטן אין דעם זעלביקן גייסט פֿון סכעמאָטיזם ווי דאָס גאנצע בוך. דערבײַ איז דער מחבר ווײַט פֿון געוואָרנטקייט אין אריינטראָגן פֿאָליטישע פֿארטיישקייט. וועגן דעם, אז די פֿוילישע רעגירונג האָט בפֿירוש געשטרעבט צו דערשטיקן די יידישע קולטור אין ווילנע, ווי אין גאנץ פֿוילן, הגם זי איז אין די ראַנדגעביטן געווען מער געוואָרנט, וועלט אין בוך נישט דערמאָנט. דערקעגן ווייסט קאָהען יאָ, אז די סאָוועטן וואָס האָבן פֿארנומען ווילנע אין 1919 „האָבן אַרויסגעווייזן א בפֿירושע נטיה צו רוסיפֿיקאַציע" (ז' 376), הגם אין א זאַץ ווײַטער דערציילט ער אזעלכע פֿאקטן: אונטער דער דעמאָלטיקער סאָוועטישער הערשאפֿט איז אַרויסגעגאנגען א נײַער חודש־זשורנאל די ניע וועלט, א נײַער פּעדאַגאָגישער זשורנאל פֿאָלקס־ביבליאָטעק (געמיינט איז פֿאָלקסבילדונג) און די לערערס פֿון די יידישע שולן האָבן באַקומען רעגולער זייערע שׂכירות.

וועגן ווילנע ווי א צענטער פֿון דער יונגער יידישער ליטעראַטור, וועגן דער גרופּע „יונג־ווילנע", האָט דער מחבר מן הסתּם נישט געווּסט, עס איז אָבער א ספֿק, וואָס פֿאַר א טובֿה עס וואָלט ארויסגעקומען פֿאַרן לייענער, וועלן ער וואָלט יאָ געווּסט. אָט דערמאָנט דער מחבר יאָ דעם יִוואָ, טוט ער עס אויף

אזא אופֿן, אז בײַם לייענער בלײַבט אַן אײַנדרוק: דער ייִוואָ איז נעוועז אַ לאָקאַלע ווילנער אינסטיטוציע, וואָס זײַן הויפּטפֿונקציע איז באשטאַנען אין זאַמלען מאַטעריאַלן, נישט מער וואָס אין בנין איז אויך געווען אַ שטודיר־צימער.

אומזיסט וועט איר צווישן צוזאַמענגעווארפֿענע אָפּגעהאַקטע ציגל וואָס פֿרעטענדירן צו זײַן אַ מאָנאָגראַפֿיע וועגן יידן אין ווילנע זוכן דעם גײַסט פֿון די בויערס פֿון דער יידישער ווילנע, פֿון אזעלכע ווי זלמן רייזען, זעליג קלמאַנ־וויטש, א. א. גאָלדשמידט, גרשון פֿלודערמאַכער. וואַרעם נישט בלויז זעט איר ניט דעם בנין, נאָר אַפֿילו די נעמען פֿון די דאָזיקע בויערס (אַחוץ זלמן רייזען ווי סתם א מחבר און א רעדאַקטאָר פֿון ווילנער פּנקס) האָבן נישט גע־האָט בײַם מחבר די זכיה דערמאָנט צו ווערן.

מעגלעך, אז דער אָנגעזעענער פֿאַרלאַג וואָס האָט אַרויסגעגעבן דאָס נישט־געראָטענע בוך וועט זיך פֿאַרענטפֿערן: גם זו לטובֿה; דער ענגלישיידישער לייענער דאַרף האָבן אינפֿאָרמאַציע, און בעסער א שוואַכער בוך ווי גאָרנישט קיין בוך. דער שרײַבער פֿון די שורות האָלט פֿונקט פֿאַרקערט.

ד״ר רפֿאל מאַהלער

דורות וואָס די נאַציס האָבן פֿאַרשניטן

י. ש. הערץ, די געשיכטע פֿון אַ יוגנט, פֿאַרלאַג „אונזער צײַט״, ניו־יאָרק, 1946.

דאָס בוך איז בעצם ניט קיין געשיכטע אין ענגן זינען פֿון וואָרט; עס איז גיכער א בילדערישע באשרײַבונג ניט פֿון איין יוגנט, נאָר פֿון גאַנצע דרײַ דורות בונדישע יוגנט, פֿון וועלכע צוויי זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצים — איינער אין פֿולער צײַטיקייט, דער צווייטער ערשט בײַם פֿונאַנדער־בלײַבן זיך.

דאָס בוך איז אײַנגעטיילט אין צווי בענד און אין זעקס טיילן. דער ערשטער באַנד נעמט אָרום די צײַט ביז 1918 און באשרײַבט דעם „קליינעם בונד״ און די סאָציאַל־דעמאָקראַטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפֿט״; דער צווייטער באַנד שילדערט די אַנטוויקלונג פֿון יוגנטבונד „צוקונפֿט״ אין אומ־אָפּהענגיקן פּוילן און די אומלעגאַלע טעטיקייט אונטער דער דײַטשער אָקופּאַציע.

פֿערציק יאָר זײַנען פֿאַרבײַ זינט דעם „קליינעם בונד״, און ערשט איצט גייט אָרויס א מער אָדער ווייניקער פֿולע, אלזײַטיקע שילדערונג פֿון אָט דער ביז נאָר אינטערעסאַנטער קינדער־ און יוגנט־באַוועגונג. נאָך אין די צאַרישע צײַטן האָט דוד קאַסעל אַרײַנגעפֿירט דעם „קליינעם בונד״ אין דער יידישער לייטעראַטור, און „מאירקע פֿון קליינעם בונד״ איז געוואָרן א סינאָ־נים פֿון דעם האַלב פֿאַרוואָרלאָזטן האָרעפּאַשענעם קינד וואָס געפֿינט א תּיקון אין דער אומלעגאַלער באַוועגונג. עטלעכע דערציילונגען וועגן „קליינעם בונד״ זײַנען פֿאַראן אין י. פּאַטס בונדיסטן און קידוש השם. נ. כאַנינס בערעלע

איז א שילדערונג פֿון דעם וואָס דער „קליינער בונד" איז געווען און וואָס ער האָט באַטײַט פֿאַר זײַנע מיטגלידער. א. ליטוואַק האָט אין זײַנע זכרונות געשריבן וועגן „קליינעם בונד". א געזונטער באַשרײַבונג פֿון דער דאָזיקער באַוועגונג האָט געגעבן שלום לעווין אין א בוך וואָס איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין רוסלאַנד.[1]

י. ש. הערץ האָט אין זײַן בוך צוגעפֿגעזאַמלט זייער פֿיל פּרטים און באַשרײַבונגען וועגן דער טעטיקייט פֿון „קליינעם בונד" אין פֿאַרשיידענע שטעט. ער גיט דעם לייענער א קלאָר בילד פֿון דער עקאָנאָמישער און קולטורעלער נויט, פֿון וועלכער די רעוואָלוציאָנערע אָרגאַניזאַציע פֿון די יִידישע קינדער און לערניינגלעך איז ארויסגעוואקסן. גלײַכצײַטיק ווערט געשילדערט די העלדישקייט און איבערגענעבנקייט צו אן אידעאל, צו וועלכן די מיטגלידער פֿון „קליינעם בונד" האָבן זיך דערהויבן. עס ווערט קלאָר, פֿאַר וואָס א. ליטוואַק האָט געקענט שרײַבן, אז „דורך דעם 'קליינעם בונד' האָט די רעוואָלוציע נעגעבן דעם ערשטיקן מעכטיקן שטויס צו דער באַפֿרײַונג פֿון יִידישן קינד".

די ווײַטערדיקע עטאַפּן פֿון דער עמאַנציפּאַציע פֿון דער יִידישער יוגנט זײַנען ניט געווען קיין דירעקטער המשך פֿון „קליינעם בונד". די רעאַקציע־יאָרן האָבן צו נישט געמאַכט די דאָזיקע באַוועגונג. בלויז וויניק קינדער און יוגנטלעכע זײַנען פֿאַרבליבן בײַם „בונד". ערשט נאָך עטלעכע יאָר האָט ווידער אָנגעהויבן לעבעדיק ווערן אויפֿן יִידישן סאָציאַליסטישן קינדער־ און יוגנט־פֿראָנט. איין טייל פֿון דעם דאָזיקן פֿראָנט איז געווען דער קאַמף פֿון יִידישע לערערס־סאָציאַליסטן פֿאַר א פֿראָגרעסיווער, וועלטלעכער יִידישער פּאָלקסשול, א צווייטער — דאָס אויפֿקומען פֿון יִידישע סאָציאַליסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס.

אין דער געשיכטע פֿון א יוגנט וועט דער לייענער געפֿינען א געניע שילדערונג פֿון דער גרינדונג און אַנטוויקלונג פֿון דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפֿט". די ערשטע קריַזן, זייערע אומזיכערע טריט ווערן געשילדערט מיט פֿיל וואַרעמקייט. י. ש. הערץ האָט אַליין מיטגעמאַכט אָט די קינדעריאָרן פֿון דער „צוקונפֿט". ווי א חסידיש בחורל איז ער געקומען צו דער אָרגאַניזאַציע, ווען די אָנפֿירערשאַפֿט איז באַשטאַנען פֿון שילער־יוגנט. שפּעטער, ווען די „צוקונפֿט" איז זיך פֿונאַנדערגעוואקסן, האָט זי זיך דערנענטערט צו דער ארבעטער־יוגנט (דער דאָזיקער מעטאָמאָרפֿאָז ווערט געוני געשילדערט אין בוך). נאָך דעם ווי די וויכטיקסטע טוערס זײַנען ארעסטירט געוואָרן איז הערץ צוגעצויגן געוואָרן צו דער אָנפֿירנדיקער ארבעט, ביז וועלכער ער איז פֿון דעמאָלט אָן געשטאַנען, ווי א מיטגליד פֿון צענטראַל־קאָמיטעט און רעדאַקטאָר פֿון דעם זשורנאַל יוגנט־וועקער, ביזן אויסבראָך פֿון קריג.

---

[1] זייער פֿיל מאַטעריאַלן וועגן „קליינעם בונד" האָט געהאַט אויפֿגעזאַמלט א. ווײַנער, איינער פֿון די פֿאַרדינסטפֿולסטע בויערס פֿון דער בונדישער יוגנט־באַוועגונג אין פּוילן. זײַן פֿריצײַטיקער טויט אין 1935 האָט איבערגעריסן זײַן ארבעט.

די אַנטוויקלונג פֿון דער „צוקונפֿט" איז זייער באַלערנדיק. פֿון אַן אַרגאַניזאַציע פֿון האַלב אַסימילירטע יוגנטלעכע איז זי געוואָרן א בפֿירוש נאַציאָנאַל יידישע. זי האָט זיך דערווײַטערט פֿון דער סדקפֿ"ל (סאָציאַל־דעמאָקראַטיע פֿון קיניגרײַך פּויל) און ליטע), איז אַליין ביסלעכווײַז געקומען צום „בונד" און שפּעטער געוואָרן איינער פֿון די הויפּטזײַלן פֿון דער בונדישער באַוועגונג. גלײַכצײַטיק האָבן די יוגנטלעכע עקשנותדיק געקעמפֿט פֿאַר א פֿולער אויטאָנאָמיע אין זייערע אינעווײניקסטע אַרגאַניזאַציע־ענינים. דער קאָמף מיטן קאָמוניזם — פֿרײַער אין דער „צוקונפֿט" גופֿא און שפּעטער מיט דעם קאָמוניסטישן יוגנט־פֿאַרבאַנד — האָט אין א גרויסער מאָס דעציידירט דעם פּאָליטישן אויסזען פֿון דער יידישער גאַס. די יוגנטלעכע האָבן נעמוזט פֿירן א שטאַרקן קאָמף אין זייערע אייגענע נשמות קעגן די דעמאָלטיקע עמאָציאָנעל פֿאַרכאַפּנדיקע לאָזונגען פֿון קאָמוניזם. י. ש. הערץ (באַקאַנט אין דער אַרגאַניזאַציע ווי „שלום") האָט געשפּילט א דעציידירנדיקע ראָלע אין דעם דאָזיקן וויכטיקן מאָמענט.[2]

פֿון אָט די אַרגאַניזאַציאָנעלע און אידעיִשע ווידערשפּרוכן איז די „צוקונפֿט" ארויסגעקומען א געשטאַרקטע אין צאָל און אין מהות. די תּקופֿה פֿון לייגן פֿונדאַמענטן האָט זיך געענדיקט.

ס'איז שווער צו האָבן טענות צום מחבר, וואָס דער טייל וואָס שילדערט די לעצטע צען יאָר פֿאַרן אויסברוך פֿון קריג איז ניט אויסשעפּיק. אין אָט די יאָרן איז זיך די בונדישע יוגנט־באַוועגונג שטאַרק פֿונאַנדערגעוואַקסן — אין דער בריט און אין דער טיף. הערץ גיט אָפּ א פּאָר קאָפּיטלען די דרײַ אַרגאַניזאַציעס וואָס האָבן, צוזאַמען מיט דער „צוקונפֿט", געבילדעט די בונדישע יוגנט־באַוועגונג—דער סאָציאַליסטישער קינדער־פֿאַרבאַנד („סקיף"), די ספּאָרט־אַרגאַניזאַציע „מאַרגנשטערן" און די יוגנט־סעקציעס בײַ די יידישע פֿראַפֿעסיאָנעלע פֿאַראיינען. יעדערע פֿון די דאָזיקע אַרגאַניזאַציעס האָט געפֿירט א זעלבשטענדיקע אַרבעט, מיט אייגענע מעטאָדן, מיט טוערס וואָס האָבן זיך ספּעציאַליזירט און אויסשליפֿעך אָפּגענעבן די דאָזיקע געביטן. אין דער „צוקונפֿט" גופֿא זײַנען אויסגעוואַקסן כאַרן, דראַמאַטישע קרײַזן, רעפֿערענטשולן, סקויטישע לאַגערן, זעלבשוץ־אָפּטיילונגען. אפֿילו פֿאַר אזא אַקטיוון טוער אין דער „צוקונפֿט", ווי „שלום" איז געווען, איז געוואָרן אוממיגלעך צו זײַן טעטיק אָדער אפֿילו נעמן קענען די אַלע פֿאַרשיידענע געביטן. לאָמיר האָפֿן, אז די ניצול געוואָרענע מיטבאַטייליקטע אין דער דאָזיקער אַרבעט וועלן דערנאָנצן הערצס בוך מיט אָפּהאַנדלונגען וועגן די אַנדערע אַרגאַניזאַציעס, ווי די „יונגט" (לינקע

---

[2] ער איז מצד דער אַרגאַניזאַציע געשיקט געוואָרן קיין מאָסקווע, כּדי אַדורכצופֿירן דעם אַנשלוס פֿון קאָמוניסטישן יוגנט־אינטערנאַציאָנאַל. דאָרטן האָט ער זיך איבערגעצײַגט, אַז אַן אַנשלוס וואָלט געמיינט די ליקווידאַציע פֿון אַ זעלבשטענדיקער יידישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג. נאָכן אומקערן זיך קיין פּוילן האָט ער שטאַרק מיטגעהאָלפֿן אָפּצורעדטעווען די אָרגאַניזאַציע פֿון דער קאָמוניסטישער אינטשלינגונג.

פּועלי־ציון), „פֿרײַהייט" (רעכטע פּועלי־ציון), „השומר הצעיר", „השומר הלאומי" (אַלגעמיינע ציוניסטן), „עקיבא" (אַלגעמיינע ציוניסטן), „מסדה" (יידנשטאַט־פּאַרטיי), „ביתר" (רעוויזיאָניסטן), „השומר הדתי" (מיזרחיסטיש), „צעירי אגודת ישׂראל" (אָרטאָדאָקסיש), פֿרײַלאַנד־יוגנט (טעריטאָריאַליסטיש), „בין" (יידישיסטיש־סאָציאַליסטיש, אונטערגעגאַנגען פֿאַרן קריג), דער קאָמוניסטישער יוגנט־פֿאַרבאַנד (וועלכער האָט זיך פֿונאַנדערגעלאָזן עטלעכע יאָר פֿאַרן קריג ווען דער קאָמינטערן האָט ליקווידירט די פּוילישע קאָמפּאַרטיי). איך האָב זיכער עטלעכע אָרגאַניזאַציעס אויסגעלאָזן. חוץ דעם קומען נאָך צו די פּאַרטייִישע קינדער־פֿאַרבאַנדן און ספּאָרט־אָרגאַניזאַציעס, די סטודענטן־ און מיטלשילער־אָרגאַניזאַציעס וועלכע זײַנען אין גרעסטן טייל געווען עקסטרעמיסטן פֿון פּאַרטייִשע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, אָבער זיי האָבן געפֿירט אַן אויטאָנאָמע טעטיקייט. דאָ אין אַמעריקע קען זיך דוכטן, אַז עס זײַנען געווען צו פֿיל יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. אַזוי האָבן אָבער ניט געטראַכט די יוגנטלעכע אין פּוילן. די צעשפּאָלטנקייט האָט געבראַכט אַ פֿרעציזערע דעפֿיניציע פֿון אידעאַל. עס איז ניט געווען אַזוי ווי אין פֿיל אַמעריקאַנער יידישע אָרגאַניזאַציעס, וווּ ציוניסטן און אַנטיציוניסטן, יידישיסטן און אַסימילאַטאָרן, סאָציאַליסטן, פּראָקאָמוניסטן און אַנטיסאָציאַליסטן הויזן אין איין אָרגאַניזאַציע און — אַלע רעדן אין איר נאָמען. אַזא צושטאַנד קען, וויזוּ מיר אוים פֿון מײַן אייראָפּעישן שטאַנדפּונקט, ניט וועקן קיין באַגײַסטערונג. אַן ענטוזיאַזם קען זײַן נאָר וועו דער אידעאַל איז קלאָר, וועו די מיטגלידער קענען באמת זאָגן וועגן דער אָרגאַניזאַציע „זי איז די וואָס רעדט פֿאַר מיר".

אידעיִשע קלאָרקייט איז דער וויכטיקסטער שטריך פֿון די יידישע יוגנטבאַוועגונגען אין פּוילן. א רעזולטאַט דערפֿון איז געווען די שטאַרקע פּאָליטישע אקטיוויטעט. די יוגנט האָט אַליין געגעבן אַן ענטפֿער אויף דער אַלטער פֿראַגע, צי דאַרף זיך יוגנטלעכע באַטייליקן אין פּאָליטיק? יאָ! און ניט נאָר וואָס זי האָט ניט אַראָפּגענידערט דעם ניוואָ פֿון פּאָליטישן קאמף בײַ יידן, ווי טיפּל האָבן מורא געהאַט, נאָר להיפוך, זי האָט אים באַרײַכערט מיט אידעאַליזם אָן פּשרות. מען קען ניט אויפֿקלערן די הויכע מדרגה פֿון יידישן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אין פּוילן בלויז מיט דער טאַלענטירטקייט און פּאָליטישער צײַטיקייט פֿון די יידישע פֿירערס. גיכער פֿון אַלץ דערקלערט זיך דאָס דערמיט, וואָס די אָנפֿירערשאַפֿטן פֿון אַלע יידישע אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך געפֿונען אונטערן פּסדרדיקן דרוק און קאָנטראָל פֿון אַ יונגער, אידעאַליסטישער מיטגלידערשאַפֿט וואָס האָט ניט טאָלערירט קיין אָפּווײַכונג ניט פֿון פּאָליטישן, ניט פֿון מאָראַלישן אָני מאמין.

דאָס יידישע קולטור־לעבן איז גוואַלדיק בראַכערט געוואָרן דורך אָט דער פֿילפֿאַרביקייט. אויף יעדן געביט פֿון קולטור־טעטיקייט האָבן געפֿרבעט פֿאַרשיידענע אָרגאַניזאַציעס וועלכע האָבן זיך געפֿלײַסט איינע די אַנדערע אי־בערצושטײַגן אין דער פּראַכט פֿון זייערע דראַמאַטישע אויפֿפֿירונגען, אין אינהאַלט פֿון זייערע ליטעראַרישע אָוונטן. עס איז געווען א גרויסע, דאָרשטיקע

מאַסע קולטור־קאָנסומענטן. אין הערצע בוך ווערט געשילדערט די טעטיקייט פֿון דער „צוקונפֿט". פֿאַרטאָפֿלט עס פֿיר, פֿינף מאָל, וועט קלאָר ווערן דער קוואַל פֿון דער קולטור־עשירות פֿון יידישן שטעטל. עס איז געווען א לייכטע זאַך צונויפֿצוברענגען דרייַ אָדער פֿיר הונדערט יונגע צוהערערס אין מלאַווע און האָראָדענקע, אין טריסק אָדער אין סקידל אויף א פֿאָרלעזונג וועגן גאַרקין אָדער ראָמען ראָלאָנען, שוין ניט רעדנדיק וועגן פּרצן, שלום־עליכמען, לייוויקן אָדער כאריקן. וווּ, חוץ אין פּוילן, האָבן צוויי פֿון די אָנגעזעענסטע יידישע פּאָליטישע פֿירערס, וויקטאָר אַלטער און יוסף לעשטשינסקי, זיך געקענט צוועק־שטעלן דיסקוטירן פֿאַר אן עולם פֿון 1,500 יוגנטלעכע די מאָראַליש־פּאָליטישע דילעמע פֿון ביכנערס דאָנטאָנס טויט?

די זעלבע פֿילפֿאַרביקייט האָט זיך אָנגעזען אין דער קולטור־פּראָדוקציע. מען וואָלט געקענט אויסרעכענען א לאַנגע רשימה יונגע יידישע דיכטערס און ארטיסטן וועלכע האָבן שוין באַוויזן צו פֿאַרנעמען א חשובן אָרט אין דער יידישער קולטורוועלט. די שטאַרקייט פֿון א פֿאָלקסקולטור באַשטייט אָבער ניט אין דעם, וויפֿל געניאַלע שרייַבערס זי פֿאַרמאָגט; זי ווערט געמאָסטן מיט דער קולטור־טעטיקייט פֿון די מאַסן, וואָס טראָגן צו א קליינעם חלק צום קולטור־בנין. די צאָל פּראָפֿעסיאָנעלע ארטיסטן איז וויניקער וויכטיק ווי די צאָל אַמאַטאָרן־קריייזן; א פּאָר וועלט באַרימטע אָפּערע־זינגערס רעדן וויניק וועגן דעם קולטור־ניוואָ פֿון א פֿאָלק. וויכטיקער איז די צאָל פֿאָלקסכאָרן און פֿאָלקסזינגערס, וויכטיק איז, ווי אזוי און וואָס דאָס פֿאָלק זינגט. אין דעם טאַקע איז באַשטאַנען דער כּוח פֿון יידישן יישוב אין פּוילן. און דעם הויפּט־פֿאַרדינסט דערביַ האָבן די יידישע יוגנט־ארגאַניזאַציעס.

קיינער קען ניט זאָגן, וויפֿל גדולים ס'וואָלטן אויסגעוואַקסן פֿון דער יידי־שער יוגנט. עס איז אָבער נישטאָ ביַי מיר קיין ספֿק, אז וואָלט די קאַטאַסטראָפֿע ניט געקומען, וואָלט דאָס פּויליש יידנטום צוגעשטעלט אונדזער פֿאָלק א דור, וואָס וואָלט אין זיין פּאָליטישער, נאַציאָנאַלער און קולטורלעער פֿרוכפּער־דיקייט און אין זיין מאָראַלישער הייך איבערגעשטיגן א סך, א סך פֿון די פֿריִערי־דיקע דורות.

אָט דעם דור היטלער אומגעבראַכט. די געשיכטע פֿון ווידערשטאַנד פֿון דער יידישער יוגנט דארף נאָך געשריבן ווערן. פֿון די פֿאַרפֿנטלעכטע באריכטן און פֿון צענדלינגער ניט פֿאַרפֿנטלעכטע פּריוואַטע ברייוו האָט הערץ צונויפֿגעזאַמלט דעם מאַטעריאַל פֿאַרן לעצטן טייל פֿון זיין בוך — וועגן דער „צוקונפֿט" אונטער דער דיַטשער אָקופּאַציע. זינט דער צייַט זיַנען שוין אָנ־געקומען פֿיל נייַע באריכטן, און עס וואָלט גוט געווען, אז די אויסלענדישע דעלענאַציע פֿון דער „צוקונפֿט", וואָס האָט דאָס בוך אַרויסגעגעבן, זאָל ארויס־געבן א ספּעציעל בוך וועגן דעם קאַמף פֿון דער בונדישער יוגנט אונטער די נאַציס.

איינער פֿון די ווערטפֿולסטע טיילן פֿון בוך איז די ביאָגראַפֿישע אָפּטיי־לונג, וווּ עס ווערט דערציילט וועגן 61 העלדן און קדושים, צווישן זיי די אָנ־

פֿירערס פֿון ווארשעווער געטא־אויפֿשטאנד אבראשא בלום, מיכאל קלעפֿפֿיש, זלמן פֿרידריך, וואלף ראזאווסקי און אנדערע. די צאל פֿון אזעלכע „צוקונפֿ־טיסטן" איז אבער פֿילפֿאכיק גרעסער און עס ווערן איצט געמאכט באמיונגען, אז ס'זאל צונויפֿגעשטעלט ווערן א פֿולערע רשימה.

דאס יידישע פֿאלק האט אויף פֿארשיידענע אופֿנים אויפֿגעשטעלט דויער־דיקע פֿארבינדונג־רינגען מיט די יידישע דורות פֿון דער אלטער צייט און פֿון מיטל־עלטער. היינט מוז דער ניצול געביבענער טייל פֿון יידישן פֿאלק קודם־כל האבן פֿאר דער אויפֿהאלטונג פֿון זיין קיום א פֿארבינדונג־רינג מיט יענער אומגעקומענער העלפֿט פֿון אונדזער אומה, וואס איז געווען דער שומר פֿון אונ־דזערע גייסטיקע אוצרות און דער שמידער פֿון אונדזערע נאציאנאלע און סא־ציאלע אידעאלן. די געשיכטע פֿון א יוגנט איז א וואגיקער און ווערדיקער צושטייער צו אט דעם פֿארבינדונג־רינג.

ד"ר עמנואל פֿאט

א יאָרצענדלינג „יונג־ווילנע"

אליהו שולמאן, יונג־ווילנע 1929—1939, פֿאַרלאַג „געצעלטן", ניו־יאָרק, 1946, 62 זז'.

„דער עיקר — עס איז דאָרטן געווען א יוגנט", שרייבט שולמאן אין אריינפֿיר־קאפּיטל און מיינט דערמיט מיט רעכט צו זאָגן, אז מחמת דעם קליי־נעם היקף פֿון זיין ארבעט זיינען חקירות וועגן די סיבות פֿון דער יידיש־שעפֿערישער בלײַנג אין פּוילן צוויישן ביידע וועלט־מלחמות איבעריק. די סיבות זיינען פֿשוטע און עס זיינען נישטאָ קיין נסים דערבײַ. ווײַל עס איז געווען א יידיש־דערדניקע און יידיש־לייענענדיקע יוגנט אין אייראָפּע איז ממילא אויפֿ־געקומען א שעפֿערישע „יונג־ווילנע", „יונג־קאָוונע" און „יונג־רומענע".

פֿון די דערמאָנטע דרײַ יונג־ליטעראריש גרופּעס איז „יונג־ווילנע" צום ניכסטן באקאנט געווארן און זי איז די באריימטסטע פֿון אלע. צום ניכסטן באקאנט געווארן איז זי דערפֿאר, ווײַל ווילנע איז צווישן 1919 און 1939 געווען די וויכטיקסטע פּאָזיציע פֿון קולטור־קאָנטאָקט צווישן די יידיש־צענטערס פֿון אייראָפּע און אמעריקע. אין ווילנע איז מען געזעסן וויי אויף א באלעמער און מען האט זיך אָנגעזוען. און באריימטער פֿון אלע איז „יונג־ווילנע" געווארן, ווײַל אין איר זיינען אויפֿגעקומען די צוויי שטארקסטע פּאָעטישע פֿערזענלעכ־קייטן פֿונעם יונגן דור אונדזערן: חיים גראָדע און אברהם סוצקעווער.

שולמאן הייבט אָן די נעשיכטע פֿון „יונג־ווילנע" פֿונעם יאָר 1929. אין יענעם יאָר האט זלמן רייזען ז"ל אָפּגעדרוקט אין ווילנער טאָג אונטערן קעפּל „אריינמארש אין דער יידישער ליטעראטור" זאכן פֿון עטלעכע יונגע לגמרי אומבאקאנטע שרײַבערס. די וואס האבן דעמאָלט אריינמארשירט זיינען קיין וויכ־טיקע שריפֿטשטעלערס נישט געווארן. די וואס האבן די גרופּע באריימט געמאכט זיינען געווען יונגער פֿון יענע אריינמארשירערס (סאלאָוויטשיק, פֿאליקמאן, י.

שטערן און א. לעוו) און זײַנען צוגעקומען מיט עטלעכע יאָר שפּעטער. און מיט די דאָזיקע שפּעטערע האָט זיך דער יונגער לִיטעראַטור־היסטאָריקער אליהו שולמאן, וועלכער האָט אין 1935 און 1936 געלעבט אין ווילנע ווי אַן אספּי־ראנט פֿון יִיווא, באקענט און באַפֿרײַנדט.

א דאנק זײַן נאָענטער פֿערזענלעכער באקאנטשאפֿט און פֿרײַנדשאפֿט מיט די „יונג־ווילנער" איז שולמאן בפֿוח אונדז צו דערציילן אינטערעסאנטע זכרו־נות וועלן זייערע אָנפֿאנגער־יאָרן און אויך צו ברענגען ביאָגראפֿישע דאטעס וועלן זיי וואָס זײַנען ביז איצט אין ערגעץ ניט פֿאַרצייכנט געווארן.

און דאָס איז טאקע די הויפּט־מעלה פֿון שולמאנס מאָנאָגראפֿיע. וועלן עס קומט אָבער צו לִיטעראַטור־געשיכטע גופֿא, כ׳מיין דאָרט וווּ שולמאן פֿאר־מעסט זיך אויף א סינטעטישן לִיטעראַריישן אָפּשאַץ אָדער גאָר א סאָציאָלאָגישן הינטערגרונט־אויסטײַטש, דאָרט געראָט אים ניט. ער בלײַבט כּמעט אַלע מאָל אין גדר פֿון קלישעווערטער און קאָן זיך אָפּט פֿשוט קיין עצה ניט געבן. עס פֿאַלן אים אײַן נישט געשטויגענע און ביזאַרע פֿאַרגלײַכן ווי למשל דער פֿאַרגלײַך פֿון די „יונג־ווילנער" מיט דער ענגלישער שרײַבער־גרופּע פֿון אָרן, ספּענדער א״א. די גזרה־שווה באַגרינדעט שולמאן ריין מעכאַניש אויף דעם פֿאָקט וואָס ביידע גרופּעס זײַנען צופֿעליק אויפֿגעקומען אין דער זעלבער צײַט און אויף דער „מערקווערדיקייט", וואָס ביידע „ווערן צעפֿאַלן אַלס גרופּעס מיטן אויסבראָך פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה".

אָבער די חסרונות זײַנען נוגע דעם טפֿל פֿון דער מאָנאָגראפֿיע און נישט איר עיקר. דער עיקר זײַנען די ביאָגראפֿישע פֿאָקטן, די ביבליאָגראפֿישע ידיעות און די מיט ווערמקייט איבערגעגעבענע זכרונות וועלן די באַרימטע און אויך וועלן די ווייניקער באַרימטע „יונג־ווילנער".

א חסרון ארום דעם עיקר איז בלויז די אָפּט אָפּגעלאָזענע, שטרויערדיקע צײַטונגשפֿראָך, אין וועלכער די ארבעט פֿאַלט ארײַן, און פֿאַר אַלעמען די אָנגליציזמען („בײַ פֿראָפֿעסיע איז ער געווען א רעטושאָר" און נאָך אזעלכע) וועלכע מע קען אזא יידיש־ליבהאָבער ווי שולמאנען שווער מוחל זײַן.

עס איז איבעריק צו זוכן א בשותפֿותע קינסטלערישע אידעע בײַ די „יונג־ווילנער". זי איז נישט פֿאַראן. קינסטלעריש, כ׳מיין אין פּרט פֿון פֿאַרעם און פֿאַרעם־זוכענישן, איז דאָ וויניק שײַכות צווישן גראָדען און לייזער וואָלפֿן, צווישן וואָגלערן און סוצקעווערן און אפֿילו צווישן סוצקעווערן און גראָדען. די „יונג־ווילנער" זײַנען געווען בלויז אידעיש באהעפֿט מיט אַנאַנד. „די אידעען וואָס האָבן פֿאַרבונדן די 'יונג־ווילנער' ", באמערקט ריכטיק שולמאן, „זײַנען געווען צוגעבונדנקייט צום יידיש מאַסאָוון לעבן און צו די נאָציאָנאַל־באַפֿרײַערישע אידעאָלן פֿון די יידישע מאסן".

די „יונג־ווילנער", וואָס וועגן זיי און זייערע וועלט דערציילט שולמאן און ניט איבער זכרונות, זײַנען אָחוץ דרײַ פֿלאַסטישע קינסטלערס (בן־ציון מיכטאָם, ראָזע סוצקעווער און שיינע עפֿראָן) געווען צען דיכטערס און דערציילערס. ואלה הם: דער טעאָטראָל און זשורנאָליסט שמשון קאַצאַן; דער פֿאַבל־דיכטער פֿרץ

מיראַנסקי; דער דערציִילער משה לעווין; דער דערציִילער און זשורנאַליסט שמערקע קאַטשערגינסקי; דער דיכטער א. וואָגלער; דער דיכטער לייזער וואָגלער; דער דיכטער און קריטיקער לייב געראַנסקי וואָס האָט געשריבן אונטערן נאָמען א. ל. גאָרין; דער דיכטער מיכל נאַטיש, מחבר פֿון בוך לידער „מוליער הירש", (ער איז געווען עלטער און בעצם ניט קיין חבֿר פֿון „יונג־ווילנע", נאָר בלויז א נאָענטער מענטש אירער), און די „אריות שבחבֿורה" חיים גראָדע און דער סאָמע יינגסטער פֿון זיינע חבֿרים אברהם סוצקעווער.

מיט די לעצטע צוויי און מיט שמערקע קאַטשערגינסקי איז שולמאַן געווען צום נאָענטסטן באַפֿרײַנדט, און דערפֿאַר דערציִלט ער וועגן זיי אי שפּעדיקער אי זאכלעכער ווי וועגן די אַנדערע.

אין בוך זיינען אויך פֿאַראַן עטלעכע פֿיינע און אינטערעסאַנטע פֿאַקטאָגראַפֿיעס, און צום סוף א ביבליאָגראַפֿיע פֿון די ביכער, מיט וועלכע דער מחבר האָט זיך באַנוצט בײַ זײַן אַרבעט.

ד״ר שלמה ביקל

ייִדן אין קאַנאַדע

B. G. Sack, *History of the Jews in Canada. From the Earliest Beginnings to the Present Day*.... Vol. I: *From the French Regime to the End of the Nineteenth Century*, Montreal, Canadian Jewish Congress, 1945.

דאָס ווערק האָט א חשיבֿות אין צווייען. ראשית, ווי א מײַלשטיין וואָס ווײַזט אָן דעם וועג וואָס די קאַנאַדער ייִדישע היסטאָריאָגראַפֿיע האָט דורכגעמאַכט פֿון איר באַשיידענעם אָנהייב ביז הײַנט צו טאָג. די וויכטיקייט פֿון דעם ווערק ווערט נאָך גרעסער, ווען מיר נעמען אין באַטראַכט דעם פֿאַקט, אַז דער אויפֿטו פֿון דער דאָזיקער היסטאָריאָגראַפֿיע איז דערגרייכט געוואָרן כּמעט אין גאַנצן אָן וועלכער עס איז הילף מצד דער ניט־ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע דאָרט. זי איז דער פּראָדוקט פֿון ייִדישער באַמיִונג וועלכע האָט נעמוזט אָנהייבן פֿון סאָמע פֿונדאַמענט — זאַמלען מאַטעריאַלן, און דערגרייכט אזוי וויַיט, אַז זי קאָן איצט געבן א סינטעטישע אַרבעט אויף דעם געביט און זיך פֿאַרמעסטן אויף א פּעריאָדיזירונג פֿון דער דאָרטיקער ייִדישער געשיכטע.

דער קאַנאַדער ייִדישער ייִשובֿ איז געווען א בר־מזל: ער פֿאַרמאָגט א צענטראַלע קערפּערשאַפֿט וואָס האָט פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס אויספֿאָרשן די אייגענע געשיכטע איז דער פֿאָרבאַדינג פֿאַר א בפֿנימדיקער באַווּסטזיניקער עקסיסטענץ, א קוק וואָס האָט נאָך ניט דורכגעדרונגען דעם ייִדישן ייִשובֿ אין די פֿאַרשיידענע שטאַטן. די דאָזיקע צענטראַלע קערפּערשאַפֿט, דער קאַנאַדער ייִדישער קאָנגרעס, וואָס האָט אַרויסגעגעבן דאָס ווערק, האָט זיך ניט באַנוגנט בלויז מיט פֿאַרשן און פּובליקירן, נאָר איז געגאַנגען נאָך א טריט ווײַטער. דער קאָנגרעס האָט איבערגענומען דאָס אחריות פֿאַר זאַמלען די מאַטעריאַלן און געשאַפֿן

דעם ארכיוו פֿאר יידישער געשיכטע.[1] פֿון דער פּראַקטיק פֿון די דריַטשע יָדן, וואָס זיי האָבן בשעתּו געהאט געשאפֿן א צענטראַלן ארכיוו פֿאר יידישער געשיכטע, ווייסן מיר דעם ווערט פֿון אזא אינסטיטוציע: זי קאָנדינירט די אק־טיוויטעטן פֿון אינדיווידועלע היסטאָרישע קערפּערשאפֿטן און יחידים און הייבט דעם פּרעסטיזש פֿון דער יידישער געשיכטע־פֿאָרשונג. אין דעם פּרט קאָן קאַנאדע דינען ווי א מורה־דרך פֿאר יָדן אין די פֿאַראייניקטע שטאטן.

דאָס צווייטע חשיבות פֿון ווערק — און דאָס האָט נאָך אפֿשר א גרעסערן באטַיַט פֿאר יָדן מחוץ קאַנאדע — באשטייט אין אריַינפֿלעכטן די קאַנאדיש־יידישע פֿורעמס פֿון אנטוויקלונג אין דער אלגעמיינער געשיכטע פֿון דעם יידישן יִשובֿ אויף דעם צפֿון־אמעריקאַנישן קאָנטינענט. די קאַנאדער יידישע געשיכטע האָט א סך בשותּפֿותדיקע שטריכן מיט דער יידישער געשיכטע פֿון די פֿאַר־אייניקטע שטאטן, א שטייגער די אזוי גערופֿענע „באַוועגונג אויף מערב״ (westward movement), די עקאָנאָמישע סטרוקטור, געווייסע אימיגראַציע־פֿראָ־בלעמען, רעגיאָנאלע יישובֿים. אין די דאָזיקע פּרטים קאָנען די צוויי מדינות איינס דאָס אנדערע באַלַיכטן זייערע פֿראָבלעמען. בפֿרט וועלן דער יידישער יִשובֿ אין די פֿאַראייניקטע שטאטן האָט נאָך ניט דערגרייכט די מדרגה פֿון פֿערי־דיזירונג אין זיַן געשיכטע, צולִיב זיַן הינטערשטעליקייט לגבי דער אלגעמיינער געשיכטע־פֿאָרשונג, ווי דאָס איז צו זען פֿון דעם פֿאקט, אז בעת אין דער אמעריקאַנער געשיכטע־פֿאָרשונג איז מען געקומען צו באטראכטן דעם אנט־ווִיקלונגס־פּראָצעס פֿון דעם שטאַנדפּונקט פֿון די סאָציאלע כוחות וואָס האָבן אים געטריבן, האָט מען בַיי אונדז זיך כּמעט ווי אָפּגעשטעלט בַיים איבער־צייַלן דעטאַלן. על־כּן וועלן די צַיַט וועט קומען און די יידישע געשיכטע־פֿאָרשונג אין די פֿאַראייניקטע שטאטן וועט זיך געבן א רוק פֿאָרויס און עס וועט האַלטן בַיי א סינטעטישער ארבעט וועלן דעם יידישן יִשובֿ, וועט די דאָזיקע קאַנאדער ארבעט קאַנען א היפֿש ביסל בַיַיהילפֿיק זיַן.

אָבער ניט בלויז די פֿאָליטישע און סאָציאלע פֿאזעס פֿון דער געשיכטע דערפֿון קומען אין חשבון, נאָר אויך די קולטור־היסטאָרישע. עס מוזן געמוי אויסגעפֿאָרשט ווערן אלע ידיעות וועלן יִדן אין די צַיַטונגען און זשורנאלן, אין דער פֿאַרשיידן־מיניקער געלעגנהייט־ליטעראטור, אין רַיַזע־באשרַיבונגען און טאָגבוכער. אויב ס'איז אזוי ווי טאָמאס מאקאָלי, דער ענגלישער מלוכה־מאן און היסטאָריקער, האָט געמיינט, אז דאָס אמתע לעבן פֿון א פֿאָלק שפּיגלט זיך אָפּ צום בעסטן נאָר אין די צַיַטונגען, איז דאָס על אחת כּמה וכּמה אמת וועלן אמעריקע. און דאָ קומען מיר, לויט מַיַן מיינונג, צו א שוואַכן פּונקט אין בוך. הגם דער מחבר האָט אויסגענוצט געוויסנדיק און מיט היפֿשער הצלחה די ארכיוון פֿון קאַנאדע, און אין דעם פּרט וועַיַט איבערגעשטיגן די פֿרַיערדיקע

---

[1] David Rome, *The Development of National Archives for Canadian Jews* ... 1939.

[אַ מאַשין־געשריבענע קאָפּיע אין דער ניו־יאָרקער „פּאָבליק לַיַברערי״.]

יידישע היסטאָריקערס דאָרט,[2] האָט ער, ווייזט אויס, אין גאַנצן פֿאַרזען די צייטונגען. וואָרעם עס קאָן דאָך ניט געמאָלט זיין, אז אין דער מיטצייטלעך־רישער פּעריאָדישער ליטעראַטור זאָלן זיך ניט געפֿינען וואָסערע עס איז ידיעות וועגן יידן. לאָמיר נעמען למשל די עלטערע יידישע צייטונגען אויף פֿאַרשיידענע שפּראַכן — ווערן זיי אָהוץ דעם *Occident* אין גאַנצן ניט דערמאָנט. און גראָד אין די דאָזיקע צייטונגען געפֿינען זיך גאָר אינטערעסאַנטע מאַטעריאָלן אין דער פֿאָרעם פֿון קאָרעספּאָנדענצן און באריכטן פֿון קאַנאַדע.

בכלל זיינען די סאָציאָל־היסטאָרישע און קולטור־היסטאָרישע מאַמענטן אין דעם בוך שוואַך פֿאַרטראָטן, אזוי אז עס באַקומט זיך ניט קיין קלאָר בילד פֿון די טרייבנדיקע כּוחות פֿון דער יידישער געשיכטע אין קאַנאַדע. דערקעגן באַטאָנט דער מחבר שטאַרק די פּערזענלעכע און ביאָגראַפֿישע עלעמענטן און זייער שייכות צום יידישן כּלל. דאָס יידישע קהלשע לעבן איז גוט באשריבן. מיר זעען דעם צוזאַמענהאַנג צווישן יחידים און דעם מין אינסטיטוציעס וואָס זיי שאַפֿן. אָבער אויך דאָ וועט דער מחבר טייל מאָל ניכשל אין אַפּאָלאָגעטיק פֿון דעם אלטן טיפּ אָדער א ביסל איבערגעטריבענע שבחים.

די פּעריאָדיזירונג פֿון דער יידישער געשיכטע אין קאַנאַדע וועט אין דעם וועלק שטרענג דורכגעפֿירט. פֿאַר דער צייט פֿון דעם פֿראַנצייזישן רעזשים האָבן זיך געפֿונען פֿרישע מקורים וואָס וואַרפֿן א נייַ ליכט אויף דעם פּעריאָד. אזוי זעען מיר די פֿאַרבינדונג פֿון דער פֿאַמיליע גראַדיס אין באָרדאָ מיט דער קאָלאָניע אין נייַעם לאַנד, פֿאַר וועלכער זיי שטעלן צו מיטלען און כּלי־זיין אין איר לעצטן קאַמף קעגן ענגלאַנד. די שפּעטערדיקע תּקופֿה איז ענג פֿאַרבונדן מיט דער אַמעריקאַנער רעוואָלוציע. און הגם די דאָזיקע רעוואָלוציע האָט פֿונעם יידנטום אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן געמאַכט אַן אומאָפּהענגיקן קיבוץ, באַווייזן זיך אָבער נאָך אין יענער צייט שטאַרק געקניפּטע משפּחה־פֿאַרבינדונגען צווישן קאַנאַדער יידן און זייערע דרומדיקע ברידער. היות ווי דאָס רובּ קאַנאַדער יידן אין יענער צייט זיינען ספֿרדים, לאָזט זיך לייכט פֿאַרשטיין די געבונדנקייט מיט דער ספֿרדישער קהילה אין ניו־יאָרק.

וויַיטער גייט די אַנטוויקלונג פֿון דער קאַנאַדער יידישער געשיכטע פּמעט פֿאַראַלל מיט דער געשיכטע פֿון יידן אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן. די העכערע אין יידישן לעבן גייט אריבער פֿון די ספֿרדים צו די דייטשע יידן. דער פּראָצעס קומט פֿאַר אין קאַנאַדע א ביסל שפּעטער ווי אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן, ווייל די אימיגראַציע קיין קאַנאַדע איז בכלל א קליינע (לויט דעם צענזוס פֿון 1831 האָבן זיך דאָרט געפֿונען סך־הכּל 107 יידישע משפּחות).

---

[2] אַבֿרהם רײַנוויין, דער יוד אין קאַנאַדע, 1925.
Arthur Daniel Hart, ed., *The Jew in Canada* ..., Montreal, 1926;
Abraham Rhinewine, *Looking Back a Century*, Toronto, 1932;
Louis Rosenberg, *Canada's Jews*, Montreal, 1939.

דער קאנאדער מערב ווערט באזעצט ערשט א סך שפּעטער, און די אינעווייניקסטע אימיגראציע פֿון די פֿאראייניקטע שטאטן איז באגרענעצט בלויז אויף די מיזרח־פּראווינצן. אין 1846 פֿארצייכנט דער צענזוס פֿאר טאָראָנטאָ בלויז 12 יידן. אין 1849 באווײַזן זיך דאָרט די ערשטע סימנים פֿון א קהלשן לעבן און די ערשטע פֿארציכענונגען פֿון דער קאנגרעגאציע „בני ישׂראל", גענדיגט פֿון דײַטשע יידן, זײַנען פֿון 1856.

זייער אינטערעסאנט איז די געשיכטע פֿון יידישן ישׁוב אין וויקטאריע, בריטיש־קאָלומביע, וואָס ציילט שוין אין 1860 קרוב 100 נפֿשות. צו דער צײַט זײַנען נאָך די מיטל־שטחים פֿון קאנאדע בכלל ניט באזעצט. דער ישׁוב אין וויקטאריע איז אָן אָפּצווײַג פֿון דעם קאָליפֿאָרניער יידישן ישׁוב, וואָס ער איז באשטאנען פֿון דײַטשע יידן.

אין איין פּרט איז די יידישע געשיכטע אין קאנאדע אנדערש פֿון דער יידישער געשיכטע אין די פֿאראייניקטע שטאטן. צוליב דער קליינער אימיגראציע בכלל און צוליב דער שפּעטיקער אײַנוואַנדערונג פֿון די מיזרח־אירָאָפּעישע יידן זײַנען דאָרט ניטאָ קיין גלײַכצײַטיקע דײַטשע און מיזרח־אירָאָפּעישע יידישע קהילות אין די זעלבע מקומות, ווי מיר זענען דאָס אין די פֿאראייניקטע שטאטן. וועג די מערב־פּראָווינצן עפֿענען זיך אין קאנאדע און עס הייבט זיך דאָרט אָן שאָפֿן א יידישער ישׁוב, איז דאָס א ישׁוב פֿון מיזרח־אירָאָפּעישע יידן; זיי זײַנען עס אין דער אימיגראציע־כוואַליע וואָס האָט זיך נעגעבן א לאָז נאָך די פּאָגראָמען פֿאָרטראָגן געוואָרן אָזש קיין מערב־קאנאדע. ערשט יעמאָלט נעמט די צאָל יידן אין קאנאדע דערגרייכן אין די טויזנטער.

די פּראָבלעמען פֿון די אײַנגעוואַנדערטע מיזרח־אירָאָפּעישע יידן אין קאנאדע זײַנען בעצם כּמעט די זעלביקע וויי בײַ זייערע ברידער אין די פֿאראייניקטע שטאטן. מיר זעען כּמעט די זעלביקע פּראָפֿעסיאָנעלע סטרוקטור בײַ יידן אין ביידע מקומות: פּעדלערײַ, קליינהאנדל, פּרווון צו גרינדן אגריקולטורעלע קאָלאָניעס, קאנצענטראציע אין איין צווײַג אינדוסטריע (קליידונג).

א וויכטיקער אויסנעם איז דאָס פֿעלד פֿון יידישער דערציונג. אין קאנאדע איז דאָס עפֿנטלעכע שולוועזן אנדערש ווי אין די פֿאראייניקטע שטאטן.

ניט געקוקט אויף די פּאָר חסרונות וואָס מיר האָבן אָנגעוויזן איז דאָס בוך א היפּשער טריט פֿאָרויס אין דער קאנאדיש־יידישער היסטאריאָגראפֿיע. עס איז די אויפֿגאבע פֿון דער יידישער געשיכטע־פֿאָרשונג אין די פֿאראייניקטע שטאטן זיך צו באקאָנען מיט דער קאנאדער ארבעט און זי אויסנוצן, פֿונקט ווי די אויפֿטוען פֿון יידן אין די פֿאראייניקטע שטאטן אויף דעם קאנאדער יידנטום און וועלן עס נאָך מסתּמא טאָן אויך להבא.

ד״ר רודאָלף גלאַנץ

יידן אין לאַטײַן־אַמעריקע

1. סאַלאַמאַן קאַהאַן, יידיש־מעקסיקאַניש, פֿאַרלאַג „זעלבסט־הילף", מעקסיקע, ד. פֿ., 1945, 302 זז׳.

דאָס בוך וואָס באשטייט פֿון קורצע עסייען איז צעטיילט אויף צוויי טיילן. אין ערשטן טייל ווערן באהאַנדלט אַלגעמיינע יידישע ענינים, ווי א שטיגער די סאָציאַלע חשיבות פֿון דער יידישער שפּראַך, אַספּעקטן פֿון דער יידישער ליטעראַטור, יידישע אינסטיטוציעס, יידיש קונסט און קינסטלערס. די באַהאַנדלונג איז א ביסל אַן אַבסטראַקטע, און אָרט און צײַט לאָזט זיך פֿמעט ניט דערקענען אין איר. נאָר אַנדערש איז דער ענין אין דעם צווייטן טייל, ווען דער מחבר נעמט אויספֿאָרשן און באַלײַכטן דאָס מעקסיקאַנישע יידישע לעבן. אין א קורצן איבערבליק איבער דער אַנטוויקלונג פֿון דעם יידישן ישובֿ דאָרט, וועלכער איז וואָסערע 25 יאָר אַלט, שטעלט זיך קאָהאַן אָפּ אויף די שוועריקייטן פֿון די ערשטע יאָרן אין צופֿאַסן זיך עקאָנאָמיש און קולטורעל צו דער סבֿיבֿה און גייט אַריבער צו א פֿרוי־ווּ צו דעפֿינירן דעם ישובֿ ווי יידן אין מעקסיקע אָדער מעקסיקאַנער יידן. א סך פּלאַץ ווערט אָפּגענעבן פֿאַר אַן אָפּהאַנדלונג וועגן דער יידישער שול, דעם שטאַרקסטן אויסדרוק פֿון דעם יידישן קולטור־לעבן. פֿון דעסט וועגן גיט דער מחבר טרויעריק צו, אז אין פֿרט פֿון שפּראַך האָט די שול נאָך ניט געהאַט די געהעריקע השפּעה אויף דער היים און דער יידישער גאַס — מען רעדט נאָך אַלץ נאָר ווייניק יידיש אין די היימען (זז׳ 177—179).

הגם דער ישובֿ איז א יונגער, ווײַזט ער א געוויסע מאָס אַקלימאַטיזאַציע, דער עיקר קולטורעלע. דאָס איז צו זען אין אַזא מין דיכטער ווי יעקבֿ גלאַנץ וועלכער פֿאַרמעסט זיך אין זײַן „קריסטאָבאל קאָלאָן" ניט וויניקער ווי אויף אַן עפֿאָס פֿון דער אַנטדעקונג פֿון אמעריקע. יצחק בערלינער גיט זיך אָפּ מיט דעם הווה מער ווי מיט דעם עבֿר. אין זײַן דיכטונג „שטאָט פֿון פֿאַלאַצן" גיט ער אונדז א קאָנטראַסט פֿון די צוויי סאָציאַלע שיכטן אין מעקסיקע, די אַריסטאָקראַטיע פֿון די פֿאַלאַצן און די פֿון דעם „טעפּיטאָ" (די אָרעמע קוואַרטאַלן פֿון שטאָט). משה רובינשטיין האָט געשאַפֿן אין זײַן פֿעליטאָן דעם טיפּ פֿאַרוועניו טינאָפּיצקי וועלכער איז שוין געווען א שם־דבֿר אין מעקסיקע.

דער מחבר איז אַבער גאָרניט אָפּטימיסטיש וועגן דער צוקונפֿט פֿון מעקסיקאַנער יידן. די דאָזיקע זאָרג זײַנע קומט צום אויסדרוק אין דער „מעדיטאַציע וועגן צווייטן דור" וואָס באשטייט פֿון פֿינף בריוו צו דער יונגט. אין דער דאָזיקער יונגט זעט ער א מוראדיקע פּוסטקייט, א מאַנגל אין וואָסערע עם איז אידעאַלן, א געיעג נאָך עולם הזה, וואָס איז א פּועל־יוצא פֿון שלעכטער דערציונג.

דער מחבר האָט אַבער ניט אונטערגעשפּאַרט זײַן באַטראַכטונג מיט נעגוב דערוויַז־מאַטעריאַל, מען זאָל ניט זײַן בארעכטיקט אַרויסצוזאָגן ספֿקות וועגן דעם דיאַגנאָז און דעם פּראָגנאָז.

2. ד״ר משה מערקין, סילוועטן פֿון דרום־אַמעריקע, בוענאָס־אײַרעס, 1946, 245 זז׳.

הגם די אַנדערע דרום־אַמעריקאַנער מדינות, ווי א שטייגער פּערו, טשילע, בראַזיל און באָליוויע ווערן אָנגערירט אין די דאָזיקע סקיצעס, פֿאַרנעמען זיך די מערסטע מיט ארגענטינע. אין דער רעם פֿון דער אַלגעמיינער סאָציאַלער און עקאָנאָמישער סטרוקטור פֿון לאַנד מאַלט דער מחבר געוויסע אספּעקטן פֿון דעם יידישן לעבן. ער שטעלט זיך אָפּ באריכות אויף דעם גאָר גרויסן חילוק צווישן דעם יידישן ישובֿ אין דער הויפּטשטאָט, בוענאָס־אײַרעס, און דער פּראָווינץ, רעדט ארום די יידישע קאָלאָניעס און פּרוווט דערקלערן די סיבות, פֿאַר וואָס א טייל האָבן מצליח געווען און אנדערע זײַנען אין גאַנצן אונטערגעגאַנגען. ווײַטער זעען מיר אויך בײַ יידן דעם גרויסן קאָנטראַסט וואָס איז קאָנטיק בכלל אין דער עקאָנאָמישער סטרוקטור פֿון לאַנד. די גבֿירים וואָס מיר געפֿינען אין דעם יידישן קוראָרט און ארום דעם רולעטע־טיש און די אַרעמע יידישע „אמבולאַנטן״, די וואַנדערנדיקע פּעדלערס, וואָס שלעפּן זיך ארום מיט די שווערע פּעק אויף די פֿלייצעס איבער די מידבריות פֿון ארגענטינע.

אויך דאָ איז דער באריכט וואָס דער מחבר גיט אונדז פֿון דער יידישער יוגנט גאָרניט קיין פֿרייַלעכער. די זעלבע פּוסטקייט און דער זעלבער מאַנגל אין אידעאַלן און יידישע אינטערעסן, ווי מיר לייענען עס אין דעם בוך פֿון מעקסיקע. ווי א באַווײַז ברענגט דער מחבר א מודעה וואָס ער האָט געלייענט אין א קלובצימער פֿון יידישער יוגנט: „אין דער הײַנטיקער טראָגישער צײַט פֿאַר אונדזער יידישן פֿאָלק שליסט די רייען און מאַניפֿעסטירט אײַער נאַציאָנאַלע סאָלידאַריטעט. פֿאַרשרײַבט זיך אַלע, ווי איין מענטש, בחורים און מיידלעך, אין אונדזער פּינגפֿאָנג־פֿאַראיין!״ (ז׳ 145).

א ביסל טרייסט אין דער לאָגע איז אפֿשר פֿאַראן, וואָס „אזוי ווי עס יידלט זיך אזוי קריסטלט זיך״. אָט זיצט א יונגער אָפּיציר און זײַן עלטערנאַנטע „סעניאָריטאָ״ אין זייער קלובצימער און זוכן עפּעס צו לייענען און קאָנען ניט געפֿינען, ווײַל ער לייענט נאָר די ספּאָרטבאריכטן און זי — די „טשיסטעס״ (וויצן).

ד״ר משה שאָר

דיסקוסיע

צו: א. ר. מלאכים „פרץ אין העברעיש"

א. ר. מלאכים „פרץ אין העברעיש", יזוא־בלעטער, ב׳ XXVIII, נומ׳ 1 (האַרבסט, 1946), זז׳ 157—164, איז געווויס זייער א וועדטפולער צושטייער צו דער פרץ־ביבליאַגראַפיע. דעם יידישן ליטעראַטור־פֿאָרשער איז העכסט וויכטיק צו וויסן, וואָסערע ווערק האָט פרץ לכתחילה געשריבן אויף העברעיש און דערנאָך ערשט איבערגעזעצט (אַדער באַארבעט) אויף יידיש און וואָסערע האָט ער, פֿאַר־קערט, פֿון יידיש איבערגעזעצט (אַדער איבערגעאַרבעט) אויף העברעיש. פונקט אַזוי איז נייטיק צו האָבן פֿינקטלעכע ידיעות וועגן דעם, צי האָט פרץ אַזא אַדער אַן אַנדער ווערק געשריבן אין ביידע שפּראַכן אַדער ער האָט זיך פֿאַר־לאָזן אויף אַן איבערזעצער און באַנוגנט זיך מיט רעדאַגירן די איבערזעצונג (אַדער ער האָט זי אַפֿילו ניט רעדאַגירט). עטלעכע פֿאַקטן אין מלאכים „הוספֿות און מלואים צו דער פרץ־ביבליאַגראַפֿיע" זענען אין דעם פרט ניט גאָר קלאָר אַדער ניט גאָר פֿינקטלעך.

אַזוי למשל איז ניט פֿינקטלעך אַדער ניט זיכער, אַז אַ ליטל וואָס איז אַריין אין די בענד כתבי י. ל. פרץ פֿון פֿאַרלאַג „דביר" געהערט צו זאַכן „לכתחילה געשריבענע אויף העברעיש, מיט דעם אויסנאַם פֿון מסירת נפֿש און משפט האלמנה והרוח". עס זענען זיכער פֿאַראַן נאָך אַנדערע אויסנאַמען אויך.

וועגנס און שולמית האָט אין העברעיש אַ ביסל אַן אַנדער נוסח ווי אין יידיש, און עס איז קלאָר, אַז ביידע נוסחאות שטאַמען פֿון פרצן אַליין, אָבער — וואָס איז די ראַיה, אַז ס׳איז לכתחילה געשריבן געוואָרן ניט אויף יידיש, נאָר אויף העברעיש? געדרוקט געוואָרן איז עס פֿריער אויף יידיש (1889) און ערשט דערנאָך אויף העברעיש (1891). אויך די פֿראַוויזן־רייזע (ציורי מסע) איז, דוכט זיך מיר, פֿאַרפֿנטלעכט — און מסתמא אויך געשריבן געוואָרן פֿריער אויף יידיש (1891) און ערשט דערנאָך אויף העברעיש. אויב נישט נאָך העכער איז אויף יידיש געדרוקט געוואָרן אין 1900, אויף העברעיש — אין 1901. העושה נפלאות (דער קונצן־מאַכער), טוב (ס׳אי׳ גוט), סדר הכלב (דער הינטישער סדר) זענען, לויט מלאכין אַליין, פובליקירט געוואָרן אויף העברעיש ערשט אין 1911; אויף יידיש זענען זיי שוין אין 1908 אַדער 1909 געווען פֿאַרטיק צום דרוק אין בוכפֿאַרעם. זיבן גוטע יאָר, דער אוצר, די תאוה צו קלייַדער זענען אין העב־רעיש פֿאַרפֿנטלעכט געוואָרן ערשט אין 1912 (אין ד״ר יעקב כהנס העברי החדש) און אין יידיש מיט יאָרן פֿריער; איז פֿאַר וואָס זאָל מען אַנעמען, אַז זיי זענען לכתחילה געשריבן געוואָרן ניט אין יידיש, נאָר אויף העברעיש?

אַגב פֿון דער הקדמה פֿונעם פֿאַרלאַג „מוריה" (שפּעטער „דביר") צום ערשטן באַנד פֿון זיין צענבענדיקער פרץ־אויסגאַבע — פֿון דער הקדמה וואָס איז גע־שריבן געוואָרן אין 1918, דרעי יאָר נאָך פרצעס טויט — איז קלאָר, אַז בעם לעבן האָט פרץ ניט באַוויזן צוצושטעלן דעם גאַנצן מאַטעריאַל פֿאַרן ערשטן באַנד אַפֿילו (מפי העט) — שוין ניט געדעדט וועגן די איבעריקע בענד. די סיבה איז

געווען, וואָס ער האָט ניט געהאַט קיין צייט אַדער קיין הרחבת הדעת אַליין איבער־צוזעצן אין ייִדיש אַלע פֿאַלקסטימלעכע געשיכטן אַדער לכל הפחות רעדאַגירן די איבערזעצונגען וואָס אַנדערע האָבן געמאַכט און וואָס „מוריה" האָט אים צו־געשיקט. דאָס איז געווען איינע פֿון די סיבות, פֿאַר וואָס דער ערשטער באַנד איז פֿאַרהאַלטן געוואָרן אין דרוק און איז אַרויס ערשט אין 1918. וועג פֿרץ זאָל די פֿאַלקסטימלעכע געשיכטן האָבן געשריבן לכתחילה אויף העב־ר ע י ש וואָלט פֿאַרלאַג „מוריה" ניט געהאַט די אַלע שטערונגען וואָס ער דער־מאָנט אין זיין הקדמה.

אויך אַ טייל פֿון אַנדערע פּרצעס דערציילונגען, אָחוץ די פֿאַלקסטימלעכע געשיכטן, זיינען, ווי מיר ווייסן, איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעיש פֿון ייִדיש (דער הויפּט־איבערזעצער פֿון פּרצעס וואָרק אין העברעיש איז, לויט אַבֿרהם רייזענען, געווען ישׂראל שאַף, זע רייזענס ספֿיזאַדן פֿון מיין לעבן, ב׳ II, ז׳ 107).

אין דער „תושיה"־אויסגאַבע — די ערשטע אויסגאַבע פֿון פּרצעס העברעיִשע וואָרק אין צען ביכער, 1901 — זיינען אַרײַן אויך אַזוינע זאַכן, וואָס אונטער פּרצעס רעדאַקציע זיינען זיי איבערגעזעצט געוואָרן פֿון ישׂראל שאַף (זען פּ. לחובֿר, תולדות הספֿרות העברית החדשה, חלק שלישי, ספֿר שני, ז׳ 217). די וואָרק פֿון דער דאָזיקער אויסגאַבע זיינען שפּעטער אַרײַנגענומען געוואָרן אין דער אויסגאַבע פֿון „מוריה" („דבֿיר"), וואָס מלאכי דערמאַנט. זען אויך רייזענס לעקסי־קאָן, II, ז׳ 1032, וווּ עס וועלן געזאָגט וועגן דער אויסגאַבע פֿון „מוריה": „... אין דער איבערזעצונג פֿון ישׂראל שאַף, י. ח. רבניצקי, ה. גאָלדבערג א״אָנד״.

ש. נ.

צו: י. ישורין, „זכרונות וועגן פּרצן"

אין דער ביבליאָגראַפֿיע „זכרונות וועגן פּרצן", ייוואָ־בלעטער, ב׳ XXVIII, נומ׳ 1 (האַרבסט, 1946), איז פֿאַרגעסן אַ פֿאַרדראָסיקער בלויז. ס׳איז אַדורכגעלאָזט געוואָרן דער ספּעציעלער פּרץ־נומער פֿון די בונדישע לעבנס־פֿראָגן, וואַרשע, אַפּריל 21, 1916, וואָס איז אַרויס צו פּרצעס ערשטן יאָרצײַט. דאָרטן זיינען צווישן אַנדערע פֿאַראַן זכרונות וועגן פּרצן:

1. אַלטער קאַציזנע — פּרץ־לעגענדע.
2. דוד קאַסעל — אַ באַגעגעניש מיט פּרצן.
3. אַלטער באַקאַנטער (יצחק פּייסאָכזאָן, אומגעבראַכט פֿון די נאַצִיס אין בענדין, 1943) — פּרצעס יום־טובֿ־בלעטלעך און דער ייִדישער ארבעטער.

אַגב, דער לייט־אַרטיקל אין זעלביקן נומער „פּרץ און מיר", געשריבן פֿון ו. מעדעם, איז אַרײַן אין דעם זאַמלבוך וולאַדימיר מעדעם וואָס איז אַרויס צום צוואַנציקסטן יאָרצײַט, ניו־יאָרק, 1943.

צוויישן די זכרונות האָט אויך געדאַרפֿט פֿאַרצייכנט ווערן: דזשאַן מיללס פֿיאָנערן און בויער, פֿאַרלאַג „דער וועקער", ניו־יאָרק, 1946. אויף ז׳ 252 דער־ציילט מיללס, וואָס פּרץ האָט אים געזאָגט וועגן די ייִדישע ארבעטערס און זייער פֿאַרדינסט בײַם פֿאַרשפּרייטן די יום־טובֿ־בלעטלעך.

וויקטאָר שולמאַן

מאַטעריאַלן און נאָטיצן

קונסטפֿאַרשונג ווי אַן אָנשפּאַר פֿאַר קולטור־געשיכטע

רחל ווישניצערס אַרבעט אינעם איצטיקן נומער יוּוא־בלעטער איז פֿון דעם מין וואָס באַווייזט זיך ניט אָפֿט אין אונדזער זשורנאַל. ס׳איז אַ ספּעציאַליסטישע שטודיע מיט אַ סך פּרטים, און די רעדאַקציע גיט זיך אָפּ אַ פֿולן חשבון, אַז ניט געקוקט אויף דער גרויסער צאָל באַריידעוודיקע אילוסטראַציעס איז דאָס נאָך אַלץ ניט קיין מאַטעריאַל פֿאַר אונדזער גאַנצער לייענערשאַפֿט. פֿאַרבײַגייענדיק מעג מען באַמערקן אַז אויך די רעדאַקציע האָט דאָ געדאַרפֿט, אַ סך מער ווי בײַ אַ דורכשניטלעכן אַרטיקל, צוהאָרעוועט בײַם אויסשטעלן און צופּאַסן די בילדער, בײַם איינשטעלן די טעקסטן אַרטיקל, בײַם צוגעבן די מאָפּע אאַז״ו. פֿון דעסט ווענען זײַנען מיר באמת צופֿרידן, וואָס מיר קענען איצט ברענגען צום עולם די רעזולטאַטן פֿון פֿרוי ווישניצערס זאַרגעוודיקע פֿאַרשונגען וועגן דער אַרכיטעקטור פֿון אונדזערע שולן פֿון 12טן ביזן 18טן יאָרהונדערט.

די שולן וואָס וועלן באַשריבן (פֿרוי ווישניצער רעדט וועגן זיי אין דער איצטיקער צײַט, הגם צום גרעסטן טייל האָט דער שׂונא אין משך פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה אָפּגעווישט) זײַנען שוין באַווּוסט פֿון פֿריִער און פֿון טעכנישן שטאַנדפּונקט זײַנען זיי שוין צום גרעסטן טייל אַנאַליזירט געווואָרן אין די מקורים וואָס פֿרוי ווישניצער ווייזט אָן אין די מראה־מקומות; אַ חלק אין דעם דאָזיקן אַנאַליז האָט זי אַגבֿ אַליין. אויך האָבן שוין פֿרויבערגער, גראָטע, קרויטהיימער און אַנדערע פֿאַרצייכנט די שייכותן צו ניט־ייִדישע בוי־פֿאָרמען, הגם צײַטנווײַז גייט דאָ פֿרוי ווישניצער מיט אייגענע וועגן. אָבער ניט דאָס איז דער עיקר. דער חידוש פֿון פֿרוי ווישניצערס שטודיע איז ניט דאָס וואָס אַ מומחה איז מסביר באַווּוסטע זאַכן, און ממילא קען מען זיך אויף אים פֿאַרלאָזן. וען ס׳וואָלט געגאַנגען וועגן אַ פּאָפּולאַריזירנדיקער איבערדערציילונג פֿאַרן „בעסערן לעזער״, וואָלט מען נעקאָנט אַ ביסל איבערהיפּערן און אַ ביסל פֿאַראיינפֿאַכערן און מען וואָלט פֿאַרשפּאָרט אַנצופֿילן די אַרבעט מיט פֿאַכטערמינען און מיט דעטאַלן וואָס קענען אויסזען אין פֿלוג ווי דיקדוקי־ענּיות.

דער גרויסער אויפֿטו פֿון פֿרוי ווישניצערס אַרבעט שטעקט אין דעם וואָס זי קומט צום ערשטן מאָל אַרויס מיט אַ נײַעם טעזיס, און אַ טעזיס דאַרף מען אונטערקאָווען מיט ראַיות און פֿאַקטן אויף אַזוי פֿיל, אַז דער סאַמע ספּעציאַליזירטער און סאַמע סקעפּטישער בעל־טענה זאָל האָבן די מיגלעכקייט נאָכצוגיין פֿוס־טריט נאָכן מחבר און זאָל קענען אָדער אָפּפֿרעגן דעם אויספֿיר אָדער מודה זײַן אויף אים מיטן פֿולן מויל. דער טעזיס לאָזט זיך פֿאַרמולירן אַזוי: די סינאַגאָגאַלע אַרכיטעקטור אונדזערע איז ניט קיין אָפּגעריסענער ענין, איר אַנטוויקלונג גייט פּאַראַלעל מיט דער אַנטוויקלונג פֿון אַנדערע צווייגן פֿון אונדזער גיס־טיקן לעבן.[1]

די פֿאַרשטעלונג וואָס די השׂכלה האָט פֿאַר אונדז געשאַפֿן און וואָס דריקט נאָך אויף אונדז ביז הײַנט איז אַזאַ: דער פּראָגרעס פֿלעגט צו אונדז קומען פֿון מערבֿ; מיזרח־אייראָפּע

---

[1] אַ צווייטער אַרטיקל, וואָס ער וועט דאָס אייגענע בנוגע סינאַגאָגאַלער מאָלערײַ אין דעם אייגענעם פּעריאָד, געפֿינט זיך שוין אין פֿאַרטפֿעל פֿון דער רעדאַקציע. — בײַ דער געלעגנהייט וויל איך אויך דערמאָנען פֿר׳ ווישניצערס אַרטיקל וועגן סינאַגאָגאַלער אַרכיטעקטור אין *Commentary*, מאַרץ 1947.

איז געווען דער עיקר די נעמערקע. דער נאָמען „בערלינער השׂכלה" זאָגט דאָך שוין עדות אויף דעם דאָזיקן געדאַנק, און ווער האָט עס ניט געווּסט ביז ניט לאַנג צוריק, אַז ערשט די משׂכילים האָבן אונדז געגומען אַרויספירן פון פינצטערניש דורך דעם וואָס זיי האָבן פאַר אונדז מיזרח־ייִדן געעפנט אַ פענצטער צו אייראָפּע? אין אונדזער דור האָבן מיר זיך עמאַנציפירט פון דער דאָזיקער אינערייִדנישׂ בנוגע דער ייִדישער שפּראַך. זי איז טאַקע אויפֿגעקומען אין ריין־באַסיין און האָט מערב דערגרייכט אַ גרויסע טעריטאָריאַלע אויסשפרייטונג און געשאַפֿן אַ היפּש ליטעראַטור, אָבער אין באַווּסטזיין פון די ריידערס גופֿא און פון דער אַרומיקער וועלט איז דאָס געווען ייִדיש־ט ש ט, און נאָר אַ דאַנק דעם אויפֿקום פֿונעם מיזרח־אייראָפּעִישן מאַסיוו מיט זײַן שטאַרקער קולטורעלער אייגנקייט איז ייִדיש־טײַטש אין רעטראָספּעקט געוואָרן מערב־ייִדיש און דאָס וואָס מען האָט אַ מאָל גערופֿן ייִדיש־טײַטש ליטעראַטור איז געוואָרן די אַלט־ייִדישע ליטעראַטור.

מיט אפּשאַצן אַנדערע צוויגן קולטור־שאַפֿן האָלטן מיר אַפֿילו נאָך הײַנט ניט אַזוי ווײַט. אין וויכטיקע ווערק וועגן דער ייִדישער ליטעראַטור וועלן מיר געפֿינען, אַז די „מוסר־תּקופֿה" איז געווען אַ ירידה, באַשר זי איז אַוועק פֿון ניט־ייִדישע מוסטערן. מען לערנט אונדז, אַז אין פּוילן איז דאָס לערנען געוואָרן פֿאַרפֿילפֿולט, אַז אין דער פּוילישער ייִדישקייט האָט זיך געשטאַרקט פֿאַנאַטיזם און די פֿירונגען זײַנען געוואָרן פֿאַרגרעבט. ערשט אין אַזוינע אַרבעטן ווי אַ. העשלס „די מיזרח־אייראָפּעִישע תּקופֿה אין דער ייִדישער געשיכטע" [2] און אין אַ. מענעסעס אַרבעט: „דער פּוילישער ייִד אין דער ייִדישער געשיכטע" [3] זײַנען פּילפֿול, חסידות, ייִדישער לעבנס־שטייגער אַוועקגעשטעלט אין דער געהעריקער שיינ, הגם אין פּרטים דאַרף די נײַע טעאָרעטישע סכעמע נאָך אויסגעפֿילט ווערן.

אין הילכות אַרכיטעקטור און מאָלערײַ איז מען דאָך אַוודאי נוטה געווען אַרויפֿצוקוקן צום מערב: פֿאַרגלײַכט נאָר די רחבֿותדיקע רײַך באַפּוצטע סינאַגאָגעס פון פאָר דער היטלער־צײַט אין מערב־אייראָפּע מיט די שולכעלעך און בתּי־מדרשים אין די פּויליש־ליטוישע קלייַנשטעטלעך. מישטיינס געזאָגט, וואָס האָבן „געטאַיידן" געקאָנט פֿאַרשטיין אין אַזעלכע אייַדעלע זאַכן ווי פֿלאַסטישע קונסט? מען דאַרף פֿאַרשטיין, אַז ביז דער השׂכלה האָבן אונדזערע מיזרח־ייִדן דאָס בכלל ניט פֿאַרמאָגט, און די השׂכלה האָט דאָס צו אונדז אַריבערגעבראַכט פון מערב.

לאָזט זיך אָבער אויס, אַז אין פּרט פון שולן־אַרכיטעקטור (און אין צוויטן ארטיקל קומט דאָס אַרויס בנוגע מאָלערײַ אין די שולן) איז געשען דאָס אייגענע וואָס אויף אַנדערע פֿעלדער, און די נאָענטסטע אַנאַלאָגיע איז די ייִדישע שפּראַך. וואָס ייִדן האָבן איבערגענומען לכתּחילה (די וואָרמסער שול איז אַ דוגמא) איז געווען אין גרונט ניט מער ווי אַ קאָפּיע פון אַ ניט־ייִדישן פֿורעם. די פֿאַרזעלבשטענדיקונג אין שולנבוי איז אַ לאַנגדויערדיקער פּראָצעס, און דער פּראָצעס שפּילט זיך אָפ אין איינעם מיטן ייִדישן נאָענ אויף מיזרח. די פֿאַרייִדישונג קומט פֿאַר דורך דעם וואָס בהדרגה דרינגט אַרײַן דער ייִדישער גײַסט אין דער פֿרעמדער שאָלעכץ. זעלבשטענדיק אין קולטור־פֿורעמס מיינט ניט דווקא קיין אַבסאָלוטע פֿאַרזיכדיקייט: עס מיינט נאָענ אָפּט נאָר אַ צונויפֿשמעלצונג פון פֿרעמדע עלעמענטן אויף אַ ספּעציפֿישן שטייגער, אַ מאָדיפֿיקאַציע פון פֿרעמדס דורך אייגנס.

דער דרך פון אַרײַנשטעלן קונסט־היסטאָרישע פֿאַקטן אינעם אַלגעמיינעם געפֿעם פון קולטור־געשיכטע איז בײַ לײַטן שוין ניט קיין נײַס. מיר דאַרפֿן זאָגן אַ דאַנק פֿר׳ ווישניצער, וואָס זי האָט דעם דאָזיקן דרך געוויזן בײַ אונדז. וועט מען זאָל מיטן זעלביקן וועג גיין ווײַטער, וועלן זיך דאָ געוויס עפֿענען אַ סך נײַע אויסבליקן.

מ. ווײַנרײַך

---

[2] יוואָ־בלעטער, XXV, 2 (מאַרץ־אַפּריל 1945), זז׳ 163—183; אין אַ פֿאַרבעסערטער פֿאָרעם אין דער בראָשור דער מיזרח־אייראָפּעִישער ייִד, ניו־יאָרק, שאָקען בוקס, 1946, 45 זז׳.

[3] „דער פּוילישער ייִד אין דער ייִדישער געשיכטע" אין זאַמלוּעַרק: די ייִדן אין פּוילן, ערשטער באַנד, ניו־יאָרק, 1946. — אַריך אין עטלעכע אַרטיקלען פון אַ. מענעסן אין אידישער קעמפֿער.

די ערשטע יאָרן פֿון ייִדישן יישובֿ אין נואַרק, ניו־דזשוירזי

די זכרונות זײַנען געשריבן מיט אַ פּאָר יאָר צוריק אין דער פֿאָרעם פֿון אַ משפּחה־כראָניק אָן וועלכן עס איז געדאָנק וועגן פֿאַרעפֿנטלעכן. צוליב זייער חשיבֿות אין באַלײַכטן דעם אויפֿקום און דאָס לעבן אין דער פֿאַרמאַטיוער תּקופֿה פֿון איינער פֿון די עלטערע ייִדישע קהילות אין לאַנד גיבן מיר די אויסצוג וואָס האָבן אַ שײַכות צו די דאָזיקע ענינים. מיר לאָזן דורך ריין פּערזענלעכע פּרטים. מיר דער־מאָנען דאָ בלויז דעם פֿאַקט, וואָס פֿון דער מוטערס צד שטאַמט די משפּחה, וועלכע קומט פֿון בײַערן, פֿון שייגעס ייִחוס, פֿון ר׳ יוסף שוואַרץ, דעם בעל תּבואת הארץ, איינס פֿון די ערשטע ייִדישע ויסנשאַפֿטלעכע ווערק וועגן ארץ־ישׂראל. דעם פֿאַטערס משפּחה איז געקומען פֿון צפֿון־בײַערן. פֿרוי קוסיס מוטער איז אָנגעקומען קיין נואַרק אין 1854, און דער ערשטער ייִד, וועגן וועלכן עס זײַנען פֿאַראַן עפּעס ידיעות, איז אָנגע־קומען קיין נואַרק — אַווי וועט אָנגענומען — אין 1844, ד״ה מיט בלויז צען יאָר פֿרײַער; האָבן מיר דאָ, אַ הייסט עס, אינפֿאָרמאַציע וואָס גייט צוריק צו דער התּחלה פֿון ייִשובֿ. די שרײַבערין, אַ געוועזענע לערערין און פֿאַרוואַלטערין פֿון אָן עפֿנטלעכער שול אין נואַרק אין משך פֿון קרובֿ פֿערציק יאָר און אויך אָן אָנגעזענע כּלל־טוערין אין לאָקאַלע און כּלל־ייִדישע ענינים, פֿאַרמאַגט אָן אויסגעצייכנטן זכּרון. אַ טייל פֿון אירע פֿאַרשרײַבונגען איז געשטיצט אויף נאָטיצן — דער עיקר וועגן שמועסן מיט איר מוטער אָדער אירע מומעס וועגן די ערשטע יאָרן — וואָס זי האָט געמאַכט מיט גאָר לאַנגע יאָרן צוריק. די זכרונות זײַנען געשריבן אויף ענגליש, און מיר גיבן זיי דאָ אויבער אָן וועלכע עס איז שינויים אין אַ ייִדישער אויבערזעצונג.

רעד׳.

מײַן מוטער קומט קיין אַמעריקע

...דער רושם האָט געמוזט זײַן אַ גרויאַלדיקער אין אָסטערבערג, דעם קליינעם שטעטל אין בײַערן, וועו אין 1854 האָבן בײַלע און פֿעני בלאָך פֿאַרלאָזן זייער פֿאָטערס הויז און זיך געלאָזט אויף דער לאַנגער און מסופּנער נסיעה קיין אַמעריקע, אין אַ זעגלשיף. פֿעני איז געפֿאָרן התּונה האָבן מיט איר מוטערס ברודער, דעם רבֿ יצחק שוואַרץ וועלכער האָט זיך אין איר פֿאַרליבט פֿאַר זײַן אָפּפֿאָרן קיין אַמעריקע און צוגעזאָגט מיט איר חתּונה האָבן ווי נאָר עס וועט זיך מאָכן אַ מיגלעכקייט. די דאָזיקע מיגלעכקייט האָט זיך באַלד געמאַכט, און עס איז אָנגעקומען אַ בריוו, אַז ער וואַרט אויף איר אין דער נייַער מדינה.

דער בריוו איז אויפֿגענומען געוואָרן מיט געמישטע געפֿילן. ווי אַזוי קאָן מען דאָס לאָזן אַ זיבעצניעריק מיידל אַליין מעבֿר־לים? על־פּי צופֿאַל איז אויך אָן עלטער ייִדיש פּאַרפֿאַלק געפֿאָרן צו יענער צײַט קיין אַמעריקע, און פֿעני האָט געזאָלט פֿאָרן מיט זיי. אָבער פֿאַרט גיט אַליין. די עלטערע שוועסטער, די צוואַנציקיעריקע בייַלע, האָט זיך אונטערגענומען זי צו באַגלייטן. זי האָט זיך פֿרײַער געהאַט אויסגעלערנט צו זײַן אַ מאָדיסטין אין מינכן, אַזוי אַז זי וועט האָבן מיט וואָס זיך מפֿרנס צו זײַן אין דער נייַער מדינה. נאָך אַ צוויי־אָן־פֿערציק־טאָגיקער שטורעמדיקער נסיעה זײַנען זיי בשלום אָנגעקומען קיין נואַרק.

דער טאָטע קומט קיין אַמעריקע

נאָך אַ לאָנגער נסיעה פֿון קרובֿ זעכציק טעג אויפֿן צווישנדעק פֿון אַ זעגלשיף איז גוסטאָוו קוסי אָנגעקומען פֿון זײַן דאָרף אין צפֿון־בײַערן אין קעסל־גאַרדן, ניו־יאָרק. פֿאַר וואָס ער האָט באַשלאָסן זיך צו באַזעצן אין נואַרק איז ניט קלאָר. אָבער מסתּמא איז עס געווען צוליב דער זעלבער סיבה וואָס אָנדערע אימיגראַנטן האָבן זיך באַזעצט אין זייערע מקומות: זיי האָבן געהאַט אַ קרובֿ אָדער אַ באַקאַנטן אין עפּעס אַ מקום און האָבן באַשלאָסן זיך צו באַזעצן לעבן אים. איין זאַך איז קלאָר, אַז וועו דער טאָטע איז אָנגעקומען אין 1857 קיין נואַרק, האָט ער שוין דאָרט געטראָפֿן אַ הײַפֿעלע ייִדן פֿון בײַערן אויסגעמישט צווישן אָנדערע ייִדישע אימיגראַנטן פֿון דײַטשלאַנד, עלזאַס און פּוילן, אָבער דאָס רובֿ פֿון פּוילן. דאָ האָט זיך דער טאָטע באַלד געמוען פֿילן היימיש.

דעם טאָטנס פֿרנסה און אַכסניא

געמוען האָט זיך דער טאָטע, ווי אַלע אָנדערע ייִדישע אימיגראַנטן אין יענע צײַטן, צו פּעדלערײַ. ער האָט געשפּרײַזט איבער די גאַסן פֿון נואַרק און דער סביבֿה מיט אַ פּאַק

אויף די פֿלייצעס — גאַלאַנטעריע און ענלעכע קליניקייטן. דער דאָזיקער עסק האָט אים געגעבן אַ געלעגנהייט אָפּצוהיטן שבת. דעם קאָפּיטאַל דערפֿאַר, אַ פֿינף־צען דאָלאַר, האָט ער מסתמא באַקומען בתור הלוואה פֿון אַ לאַנדסמאַן. די „גרינע" האָבן זיך אויסגעאָלפֿן איינער דעם צווייטן מיט אַ גמילת־חסד.

„הויזערס הויז" — אַ דרײַגאַרנדיקער בנין, געדעקט מיט שטוקאַטור, וואָס איז געשטאַנען אויפֿן צפֿון־מערבֿדיקן עק פֿון ספּרינגפֿילד־עוועניו און פּרינס־סטריט — איז יעמאָלט געווען דער צענטער פֿון דעם יידישן ישובֿ דאָ. די פֿאָר יידן פֿלעגן זיך אָבער אויך טרעפֿן אין דער אַכסניא וואָס עס האָבן אויפֿגעהאַלטן יעקבֿ און מינא לעהמאַן — די שוועסטער פֿון רבֿ שוואַרץ, אויף קאָמערס־סטריט, און דאָרטן אַרומרײַדן די נײַס פֿון טאָג. אין דער אַכסניא פֿלעגט דער טאַטע עסן אויך.

דער טאַטע האָט חתונה

אין יענער צײַט האָט גוסטאַוו קוסי זיך געטראָפֿן מיט ביילע בלאָך. זי איז געווען אַ פֿלימעניצע פֿון מינא בלאָך און אויך איינגעשטאַנען אין דער זעלבער אַכסניא. אַן אַנדער „בארדער" האָט זי זייער שטאַרק געלויבט פֿאַר מײַן טאַטן, און דער טאַטע האָט געטראַכט וועגן אַ תּכלית. אַזוי האָט ער זיך איין מאָל אָפּגעשטעלט אין דעם קליינעם היטן־געווענדלבל פֿון ביילע בלאָך, פֿלומרשט צוליב מיסחר.

ביילע בלאָך איז געווען אַן אשת־חיל. אַחוץ דעם געווענדלבל, וווּ זי האָט געמאַכט היטן און בארעטן פֿאַר די דאַמען און פֿרײַלינס פֿון דער שטאָט, האָט זי אַרויסגעהאָלפֿן איר שוועסטער פֿעני אין דער הויזאַרבעט און נאָך דערצו זיך פֿאַרשריבן אין 1857 אין דער ערשטער אָוונטשוו פֿאַר אײַנוואַנדערערס, וואָס האָט זיך געעפֿנט אין נוארק. מיט יאָרן שפּעטער, שוין לאַנג נאָך איר חתונה, האָט דער דירעקטאָר פֿון דער שול זי אויסגעזוכט און איר איבערגעגעבן אַ צײַגעניש פֿאַר איר התּמדה.

מיט אַ קורצער צײַט שפּעטער האָט ביילע בלאָך אַהיימגעשריבן אַ בריוו צו אירע עלטערן און זיי מודיע געווען, אַז זי איז צו מזל אַ כלה געוואָרן. עס האָט ניט געדויערט לאַנג און דאָס פֿאָרל האָט חתונה געהאַט; איר שוואָגער, הרבֿ שוואַרץ, איז געווען דער מסדר־קידושין. צו מאָרגנס נאָך דער חתונה האָט דאָס יונגע פֿאָרל פֿאַרמאַגט צוויי און אַ האַלב דאָלאָר במזומנים. זייער מעבל איז באַשטאַנען פֿון אַ פֿאָר אַלטע טראַנטעס, צו וועלכע עס איז צוגעקומען אַ ביסל דרשה־געשאַנק, דהיינו אַן אַלטער אויוון מיט דרײַ פֿיס, וועלכן מען האָט געמוזט אונטערשפּאַרן מיט אַ ציגל.

דער טאַטע וועלט אַ קצבֿ

טאַטע־מאַמע האָבן פֿאַרדינט זייער ברויט בוכשטעבלעך בזעת אַפֿם. דער טאַטע האָט געעפֿנט אַ יאַטקע און פֿלעגט אויפֿשטיין צווישן דרײַ און פֿינף פֿאָר טאָג צו האָקן דאָס פֿלייש. נאָך דעם פֿלעגט ער זיך אַרויסלאָזן מיט אַ קויבער אויפֿן אָרעם (קיין פֿערד און וואָגן האָט ער זיך ניט געקאָנט פֿאַרגינען) אין די דערבײַקע מקומות: קיין אוירווינגטאָן, עליזאַבעט, בלומפֿילד און אַנדערע, יעדן טאָג אין אַ באַזונדער מקום. די מאַמע האָט פֿאַרקויפֿט איר היטן־געשעפֿט און מיטגעהאָלפֿן אין דער יאַטקע, אָחוץ וואָס זי האָט געטאָן די גאַנצע הויזאַרבעט, געקאָכט, געבאַקן, געגייט, געוואַשן, און דערבײַ געטראָגן דאָס וואַסער פֿון ברונעם אין הויף. צו ביסלעך האָבן זיי עפּעס אָפּגעשפּארט פֿון זייערע פֿאַרדינסטן און עס אינווסטירט אין אומבאַוועגלעכן פֿאַרמעגן: זיי האָבן געקויפֿט אַ פּלאַץ אויף ספּרינגפֿילד־עווניו.

די שכנים

די געגנט אַרום אונדזער הויז איז געווען אַ דאַרפֿישע: ביימער און פֿעלדער. אין גיכן האָט זיך דאָס געביטן. די גאַנצע געגנט צו מערבֿ פֿון וועסט־סטריט ביז סאָוט־אָרענדזש עווניו איז געווען באַזעצט פֿון דײַטשע אימיגראַנטן און האָט באַקומען דעם נאָמען „דער דויטשע בערג". עס זײַנען אויפֿגעקומען פֿאַרקן און בירשענקען. געראָדט האָט יונג און אַלט בלויז דײַטש, שטאַרק דיאַלעקטיש באַפֿאַרבט. מיר האָבן אויך געראָדט דײַטש אין דער

היים. די באַציונגען צווישן אונדז און די שכנים זײַנען פֿאַרײַנדלעכט. הגם דער טאַטע פֿלעגט פֿון צײַט צו צײַט אויסדריקן זײַן אומצופֿרידנקייט אין די דאָזיקע ווערטער: „אַ קײַמא־לן האָבן מיר — ווו מיר געפֿינען אַשפּנז [אַזוי אין מקור], דאָרטן זעען מיר רישעות [אַזוי אין מקור]". אויף די אירלענדער, וועלכע האָבן זיך געגרומעט באַזאָגן אין יענער צײַט אין דער געגנט, האָבן די דײַטשן אַראָפּגעקוקט מיט ביטול. מיר פֿלעגן זיי רופֿן בייַ־מער (פֿון דעם העברעישן וואָרט „בצים" — אייַער).

אין די שכנותדיקע פּאַרקן און בירשענקען פֿלעגט זיך דער עולם צונויפֿקלײַבן אין פֿאַרווײַלן. דאָ פֿלעגן מײַנע עלטערן זיך טרעפֿן מיט די דײַטשע אינטעלעקטואַלן, די אַזוי גערופֿענע אַבטאונפֿערציקער, וואָס אַמעריקע האָט זיי צוגעצויגן ווי אַ לאַנד פֿון פֿרײַהייט און האָפֿענונג. איבער אַ גלעזל ביר פֿלעגט מען אויפֿוועקן זכרונות וועגן דער אַלטער היים. דער טאַטע פֿלעגט מיט זיי זייער היימלעך פֿאַרברענגען. טייל מאָל האָט ער געשפּילט קעגלעס מיט דעם גלח פֿרייַס פֿון דער ס"ט פּעטערס־קירך אויף בעלמאָנט־עוועניו און מיט דעם אַרגאַניסט מאַקס ברוין.

די תקופֿה פֿון בירגערקריג

די דאָזיקע תקופֿה האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף מײַנע עלטערן. זיי פֿלעגן אַ סך וועגן דעם דערציילן אין שפּעטערדיקע יאָרן — ווי די זעלנערס זײַנען פֿאַרבײַגעגאַנגען נורָך, ווי עס איז געווען אַ געוואַלדיקע אינפֿלאַציע, אַזוי אַז אַ זעקל מעל האָט געקאָסט נײַן און פֿערציק דאָלאַר, ווי מען האָט זיך געפֿרייט מיט דעם שלום. מײַן ברודער מאיר איז יעמאָלט אַלט געווען פֿיר יאָר, און ער געדענקט זייער גוט די דאָזיקע געשעענישן, דער עיקר די טראַגעדיע פֿון לינקאָלנס טויט.

דער טאַטע האָט זיך יעמאָלט שטאַרק אַרײַנגעלאָזט אין פּאָליטיק. ער איז געווען אַ דע־מאָקראַט, מסתּמא אונטער דער השפּעה פֿון זײַן שוואָגער, הרב יצחק שוואַרץ, וועלכער האָט פֿאַרבראַכט אַ פּאָר וואָכן אין דרום און פֿון דאָרט געבראַכט די טראַדיציעס פֿון דער דעמאַ־קראַטישער פּאַרטיי. אַחוץ דעם האָט די דײַטשע „גיי־יאָרקער שטאַטסצײַטונג", וועלכע ער האָט אַבאָנירט און געלייענט טעגלעך, געהאַט אַ גרויסע השפּעה אין אויספֿורעמען זײַנע פּאָ־ליטישע בליקן. ער פֿלעגט זיך אָפֿט אַרײַנלאָזן אין ויכוחים, אין וועלכע עס פֿלעגן זיך מישן פּאָליטיק מיט פּסוקים פֿון תּנך, מיט זײַנע פֿרײַנד די פֿאַרמערס פֿון די אַרומיקע געגנטן. די הייַד־טילדן־וואַלן אין 1876 האָבן אונדז שטאַרק אויפֿגערודערט. איך געדענק זייער גוט דעם פֿרימאַרגן, ווען מײַן ברודער איז אַרײַנגעקומען און מיר אָנגעזאָגט די גוטע בשׂורה: „שׂרה, טילדן איז אויסגעקליבן געוואָרן". די גדולה איז געווען אין־לשער. שפּעטער, ווען מיר האָבן זיך דערווײַטט, אַז באמת איז הייַס אויסגעקליבן, איז אונדזער שׂימחה אין גאַנצן פֿאַרשטערט געוואָרן. מיט זעכצן יאָר שפּעטער, ווען קליוולאַנד איז אויסגעקליבן געוואָרן פֿאַר פּרעזידענט, איז מײַן ברודער מאיר געווען אַן אַקטיוויסט מיטגליד פֿון דעם „יאָנג מענס דעמאָקראַטיק קלאָב". כּמעט די גאַנצע משפּחה איז געגאַנגען הערן דעם באַרימטן גלח הענרי וואַרד ביטשער וועלכער איז געקומען רעדן פֿאַר קליוולאַנדן. דער טאַטע איז געווען אויפֿן זיבעטן הימל נאָך די וואָלן.

עס קומען אָן קרובֿים פֿון אייראָפּע

דער טאַטע האָט זיך אַ ביסל אַרויפֿגעאַרבעט. ער האָט געלאָזט בויען אַ דרײַגאַרנדיק הויז אויף 266 ברוס־סטריט, אין וועלכן מיר האָבן געווינט. דאָס הויזגעזינד איז אויך אויס־געוואָקסן; עס זײַנען שוין געווען זעקס קינדער. דער טאַטע איז יעמאָלט געפֿאָרן צו גאַסט צו זײַן מוטער, וועלכע איז געבליבן אַן אַלמנה אין בײַערן, און נאָך דעם ווי ער איז צוריק־געקומען האָבן אָנגעהויבן געשוועסטער־קינדער צו קומען קיין אַמעריקע. אין משך פֿון אַ קורצער צײַט זײַנען אָנגעקומען זעקס. אין הויז איז געווארן אַ ביסל ענג. מען איז געשלאָפֿן זאַלבעצווייט און זאַלבעדריט, אויף קאַנאַפּעס, אומעטום. מײַן געשוועסטער־קינד עמאַ האָט אָנגעהויבן רופֿן די מאַמע „די מומע פֿון דער גאַנצער וועלט". די קרובֿים האָבן זיך באַלד געגומען צו מלאָכות: איינער איז געווארן אַ קאַפּעליוש־מאַכער, אַן אַנדערער אַ זאָטל־מאַכער,

עטלעכע האָבן זיך געלערנט קצבות. אין משך פֿון דער צייט האָבן די געשוועסטער־קינדער חתונה געהאַט אין דער משפּחה, און אַזוי אַרום שטאַרקער פֿאַרקניפּט די פֿאַרבינדונגען צווישן די קרובֿים.

אין דער היים

בײַ אונדז אין שטוב האָט געהערשט אַ רעליגיעזער גײַסט. שוין אויבן אויף האָט מען געקאָנט זען, אַז מען געפֿינט זיך אין אַ ייִדיש הויז. אויף דער וואַנט האָט געהאָנגען אַ מיזרח מיט פֿאַרשיידענע אילוסטראַציעס פֿון ביבל־געשעענישן. נאָך כּמעט איידער מיר האָבן געקענט רעדן האָט מען אונדז געלערנט קורצע העברעיִשע תּפֿילות. מיר האָבן אויך געלערנט אַ פּאָר תּפֿילות אויף דײַטש, אַזוי ווי די מאַמע האָט זיי געדענקט פֿון אירע קינדעריאָרן. אַחוץ דעם האָט אונדז די מאַמע אויסגעלערנט די פֿאַרשיידענע ברכות אויף די פֿאַרשיידענע מאכלים (איך זאָג זיי נאָך ביז הײַנט). פֿאַרשטייט זיך, אַז כשרות איז שטרענג אָפּגעהיט געוואָרן. הגם דער טאַטע איז ניט געווען אַזוי פֿרום ווי די מאַמע, איז ער געווען רעליגיעז געשטימט. אין די ערשטע יאָרן נאָך דער חתונה האָט ער געהאַלטן זײַן געשעפֿט פֿאַרמאַכט אום שבת. שפּעטער האָט אים די קאָנקורענץ געצוווּנגען עס צו עפֿענען. אין זײַן זיבן־פֿופֿציקסטן יאָר האָט דער טאַטע איבערגעגעבן דאָס געשעפֿט דעם געשוועסטער־קינד, זיגפֿריד, און ער פֿלעגט אַרײַנקומען בלויז אין די וואַכנטעג, אָבער ניט שבתים און יום־טובֿים. די דאָזיקע טעג פֿלעגט ער פֿאַרברענגען אין דער שול פֿאַר מיטאָג און נאָך מיטאָג אין לערנען.

דער טאַטע האָט זייער ליב געהאַט דעם תּנך — ער איז פֿאַר אים געווען דער אמתער ספֿר הספֿרים. איך זע אים נאָך פֿאַר מיר ביז הײַנטיקן טאָג זיצנדיק איבערן גרויסן באַנד תּנך מיט דער דײַטשער איבערזעצונג. מיט דער צייט איז ער געוואָרן אַזאַ בקי אין תּנך, אַז ער פֿלעגט ציטירן גאַנצע שטעלעס אין אָריגינאַל. אויף דעם אופֿן האָט ער זיך אײַנגעשאַפֿט אַ גאַנץ היפּשן העברעיִשן וועריטער־אוצר, אַזוי אַז ער האָט געקאָנט אָנהאַלטן אַ שמועס אין העברעיִש.

פֿרײַטאָג בין השמשות פֿלעגט דער טאַטע זינגען לדוד ברוך ה׳ צורי. נאָך ליכטצינדן פֿלעגט ער בענטשן אַלע קינדער, מאַכן קידוש, און נאָך דעם עסן בענטשן מזומן. מוצאי שבת פֿלעגט ער מאַכן הבֿדלה, און מיר אַלע פֿלעגן זינגען המבֿדיל בין קודש לחול.

פֿון די יום־טובֿים האָט פּסח געמאַכט דעם גרעסטן רושם. נאָך מיט וואָכן דערפֿריער האָט שוין די מאַמע אָנגעהויבן די הכנות. מיר קינדער זײַנען אויך אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין די דאָזיקע הכנות; אַיעדער האָט זיך געהאַט זײַן באַזונדערע אויפֿגאַבע. מיר האָבן געהאָלפֿן דעם טאַטן בטלען [אַזוי אין מקור] חמץ, דער מאַמען אָנגרייטן חרוסת, בײַטן די כּלים און אויסשטעלן דאָס פּסחדיקע געפּעס.

אויף ראָש־השנה פֿלעגן מיר שרײַבן בריוולעך מיט וווּנטשן צו אונדזערע עלטערן און זיי אָוועקלייגן אונטער די טעלער — אַ מינהג וואָס ווערט נאָך אויפֿגעהיט הײַנט אין דער משפּחה.

חנוכּה פֿלעגן מיר צינדן ליכט און זינגען אין איינעם מעוז צור. די מאַמע פֿלעגט אונדז לייענען דעם נס חנוכּה פֿון אַ דײַטשער אויסגאַבע פֿון די אַפֿאָקריפֿן, וואָס איז געקומען נאָך פֿון אָסטערבערג.

הכנסת אורחים און אָנדערע מיצוות

אָפּט פֿלעגן זיך אָפּשטעלן בײַ אונדז אין הויז פֿאַרבײַפֿאָרנדיקע רבנים און סתּם ייִדן. אַזוי האָט בײַ אונדז פֿאַרברענגט דער רבֿ בנימין סאָלד (דער פֿאָטער פֿון הענריעטע סאָלד). איין מאָל אַ פּסח האָבן בײַ אונדז פֿאַרברענגט צוויי ירושלימער משולחים, ספֿרדים. אייגער פֿון זיי האָט גערעדט ענגליש, אָבער דער צווייטער נאָר העברעיִש. מיט אים האָט דער טאַטע אָנגעהאַלטן אַ שמועס אויף העברעיִש. דאָס ערשטע מאָל אין לעבן האָב איך געהערט אַ העברעיִשן שמועס; איך האָב יעמאָלט זייער שטאָלצירט מיטן טאַטן.

דער טאַטע פלעגט אויך שטאַרק האַלטן פון דער מיצווה ביקור חולים. ער פלעגט אַפּט אַפּ־זיצן גאַנצע נעכט בײַ חולים מסופנים. ער האָט בכלל געהאַט אַ געפֿיל פאַר דער יידישער מידה פון רחמנות [אַזוי אין מקור]. אַן אַרעמע יידישע פאַמיליע פון רוסלאַנד האָט ער גע־האַלטן אַן דירה־געלט פֿינף יאָר צײַט.

אין שול

פּונקט ווי מיר זײַנען געוואַנדן אין די וואָכנטעג אין דער אַלגעמיינער שול, אַזוי זײַנען מיר שבת געגאַנגען אין דער סינאַגאָגע. מערניט וואָס אין דער סינאַגאָגע האָבן מיר אַנגעהויבן צו גיין פֿרימער. איך דערמאָן זיך שוין מער ניט געניו, אין וואָסער עלטער איך האָב אַנגעהויבן גיין אַהין. דער טאַטע פלעגט גיין דער ערשטער, און די קינדער האָבן געוואַרט אויף דער מאַמען. דער טאַטע פלעגט שטענדיק קומען מיט אַ טענה, אַז עס איז אַ חרפּה און אַ בושה [אַזוי אין מקור], אַז אַ טאַטע זאָל דאַרפֿן אַליין גיין אין סינאַגאָגע אַרײַן און ניט אין אייגעם מיט זײַנע בני־בית.

דער טאַטע איז געווען אייגער פון די גרינדערס פון דער סינאַגאָגע און האָט געגומען זייער אַן אַקטיוון אַנטייל אין איר ווי פֿרעזידענט, ויצע־פֿרעזידענט און סעקרעטאַר. די אַסיפֿות זײַנען געפֿירט געוואָרן אויף דײַטש, דעסט גלײַכן די פֿראַטאַקאָלן. אויך אין דער רעליגיעזער שולע וואָס האָט זיך געגרינדעט בײַ דער סינאַגאָגע איז די לערנשפּראַך געווען דײַטש. דעם חומש האָבן מיר איבערגעזעצט אויף דײַטש. אין דעם דײַטש איז אָבער געווען אַרײַנגעפלאָכטן אַ גרויסער העברעיזשער ווערטער־אוצר פֿאַר פֿאַרשיידענע באַגריפֿן. דער דאָזיקער העברעיזשער עלעמענט האָט מיר שפּעטער גרינגער געמאַכט צו פֿאַרשטיין יידיש.

שפּראַך

די מאַמע האָט געשריבן יידיש־דײַטש [אַזוי אין מקור] — דײַטש ווערטער מיט יידישע אותיות; זי האָט אויך מײַן שוועסטער בערטאַ אויסגעלערנט דעם דאָזיקן כתב. די מאַמע פלעגט אַפּט איבערלייענען יידישע בריוו פֿאַר אונדזערע מיזרח־איראָפּעיִשע יידישע שכנטעס.

אין די ערשטע יאָרן האָט מען אין דער רעליגיעזער שולע פון דער סינאַגאָגע געלערנט דײַטש לייענען און שרײַבן. ערשט אַרום 1880 האָט דער פֿאַרוואַלטער פון דער שול, מאיר ס. הוד, אויסגעפּועלט, אַז ענגליש זאָל ווערן די לערנשפּראַך, הגם ניט אַזוי אַ שטאַרקער אָפּאָזיציע מצד די מיטגלידער. איך דערמאָן זיך, ווי די מומע ציליע האָט געטענהט (אויף דײַטש): „מיר זײַנען דײַטשע, דײַטש איז אונדזער מוטערשפּראַך, און אונדזערע קינדער דאַרפֿן קאָנען דײַטש". איר זון האָט דערויף געענטפֿערט: „אָבער מיר זײַנען אַמעריקאַנער און רעדן ענגליש". עס איז דאָ כּדאַי צו באַמערקן, אַז צו דער זעלבער צײַט האָט מען אין דער שכנותדיקער פּראַכיאַלער שול פון דער ס"ט פּעטערס־קירך געלערנט אויף דײַטש. אַחוץ דעם האָבן אין גוואַרק עקסיסטירט אין יענע יאָרן צוויי פּריוואַטע טאָגשולן אויף דײַטש.

כּלל־ישׂראל־געפֿיל

דער טאַטע האָט זיך אין גאַנצן אידענטיפֿיצירט מיט יידישע ענינים. איך דערמאָן זיך זייער גוט, ווי ער איז ארײַנגעקומען מיט אַן עקזעמפּלאַר פון דער „שטאַטסצײַטונג" אין דער האַנט און געזאָגט: „איך האָב נאָר וואָס געלייענט, אַז אין חיפֿה האָט זיך געפֿונט אַ שול מיט העברעישער לערנשפּראַך". און דער טאַטע איז געוואָרן מלא שׂימחה און ווײַטער צו־געגעבן: „איך וואָלט געגאַנגען אין פֿײַער און וואַסער פאַר ישׂראל. עס וועט נאָך קומען אַ נאַטירלעכן אופֿן; מיר וועלן מוזן אָפּקויפֿן דאָס לאַנד". דאָס איז געווען יאָרן איידער הערצל האָט אַרויסגע־לאָזן זײַן רוף צום יידישן פֿאָלק און עס האָט זיך קיינעם ניט געחלומט פון קיין קרן קימת.

איך געדענק ווי אַזוי דער טאַטע האָט זיך אָפּגערופֿן אויף דער דרייפֿוס־אַפֿערע. פּונקט ווי יעדער איינער אַרום אונדז האָט ער געגלייבט, אַז דרייפֿוס איז געווען שולדיק, און איז געוואָרן געברענט דערפֿון. ער האָט טרויעריק געשאָקלט מיטן קאָפּ און מיט אַ פֿאַרשטיקטער שטים געזאָגט: „אַ יוד זאָל פֿאַררעטן זײַן לאַנד, און נאָך דערצו פֿראַנקרײַך!".

מיינע עלטערנס אידעאַלן

הגם טאַטע־מאַמע האָבן שווער געהאַרעוועט און געהאַט געוויסע אַמביציעס פֿאַר זייערע קינדער, האָבן זיי זיך נאָך קיין געלט ניט געיאָגט. וועג מיין ברודער איז אַוועק לערנען אין דעם פּענסילוועניע־אוניווערסיטעט, האָט אים דער טאַטע אָנגעזאָגט: „שטענדיק זאָלסטו אָפּ־היטן אַ בפֿרודיקן נאָמען". די מאַמע פֿלעגט אירע האָפֿענונגען אַזוי אויסדריקן: „מיינע קינדער מוזן ניט דווקא זיין רייך; זאָלן זיי נאָר בלייבן גוטע יידן".

שׂרה קוסי

אַהרון מאַרקוס, דער „דייטש" וואָס איז געוואָרן אַ חסיד

טעאַדאָר הערצל כאַראַקטעריזירט אים ווי אַ „געלערנטן סוחר... אַ חסיד... אַ גלענצנדן שרייבער און דעם מחבר פון גאָר אַ זעלטן בוך וועגן דער נייער פֿילאָסאָפֿיע". אַחד־העם פֿאָלעמיזירט מיט אים וועגן דעם מהות פֿון יידישקייט. אַפֿילו דער ניכטערער מאַקס נאָרדוי קאָן ניט אויסבאַהאַלטן זיין התפּעלות פֿון דעם ייד וואָס שטעקט אין פּאָדגוזש (לעבן קראָקע) און איז באַהאָוונט „אין די גאָר לעצטע אויפֿטוען אויפֿן פֿעלד פֿון פֿילאָסאָפֿיע, וויסנשאַפֿט און שיינער ליטעראַטור". אָבער די שבֿחים און אָפּשאַצונגען פֿול מיט רעספּעקט, וואָס מיר געפֿינען אויף מאַרקוסעס אַדרעס בײַ היפּש שרייבערס פֿון זיין צייט, גיבן ניט קיין פֿולע השׂגה וועגן דער מערקווערדיקער פּערזענלעכקייט. דער עיקר איז מאַרקוס אינטערעסאַנט ניט מיטן אינהאַלט פֿון זיינע חיבורים, נאָר מיטן גאַנג פֿון זיין גייסטיקער אַנטוויקלונג. ער איז געוואָקסן אין אַ צייט, וועו די מערבֿדיקע השׂכלה האָט זיך געהאַט אַרײַנגעריסן אין מיזרח־אייראָפּע און פֿאַרכאַפּט טויזנטער מוחות. זיין וועג איז אָבער געווען אַ פֿאַרקערטער: ער איז שוין געהאַט געווען אַ „דייטש" און איז נאָך דעם געוואָרן אַ גאַליציאַנער חסיד, האָט זיך פֿאַרלאָזן בארד און פּאות און אָנגעטאָן אַ לאַנגע קאַפּאָטע; און לעבנדיק ווי אַ חסיד צווישן חסידים האָט ער דעם כּוח פֿון זיין פֿעדער אויסגענוצט אויף צו אַנאַליזירן די מאַדערנע וויסנ־שאַפֿט פֿון שטאַנדפּונקט פֿון טראַדיציאָנעלער יידישקייט.[1]

געבוירן געוואָרן איז אַהרון מאַרקוס אין 1843 אין האַמבורג, פֿון עלטערן וואָס זיינען געקומען פֿון מיזרח־אייראָפּע, פֿון שטעטל פּיזער (Pyzdry) אין פּויזענער געגנט. זיין עלטער־עלטער־זיידע פֿון דער מוטערס צד איז געווען דער זון פֿון אַ פּוילישן למדן וואָס איז בשעת די גזרות ת״ח אַנטלאָפֿן קיין לאַנדאָן און דאָרט געוואָרן מורה־הוראה. דער פֿאָטער, נאָך דעם וויי ער האָט פֿאַרלאָזן פּוילן, איז אויך אַ צייט געווען אין לאַנדאָן און שפּעטער זיך באַזעצט אין האַמבורג. הגם ער האָט ניט געגאָסן קיין ברייטע פֿאַרמעלע בילדונג, איז ער געווען אַ גרויסער פֿאַרערער און אַנהענגער פֿון די לערנס פֿון חכם בערנייז, יעמאָלט רבֿ אין האַמבורג.

אַהרון, דער בכור אין דער משפּחה, האָט שוין פֿון קינדווײַז אָן אַרויסגעוויזן אויסער־געווייניטלעכע פֿעיקייטן און אויף זיך געצויגן די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון חכם בערנייז. צו דרײַ יאָר האָט ער אַ געוגע ידיעה אין דער דײַטשער און העברעישער שפּראַך, אַזוי אַז ער קען לייענען ביכער אין די דאָזיקע שפּראַכן. צו פֿיר און האַלב יאָר קומט ער אָן אין דער האַמבורגער תּלמוד־תּורה און רעאַל־שולע, וווּ ער איז אַ תּלמיד פֿון ד״ר שמואל נאָטאָן; וועגן אים שרײַבט מאַרקוס אין שפּעטערע יאָרן, אַז ער איז געווען זיין באַליבטער רבי — „אַ מענטש מלא וגדוש, אַ חריף און אַ יראַ־שמים... וואָס האָט פֿאַרפֿלאַנצט אין אונדזערע הערצער די מידות פֿון דעם גדול בישׂראל, דעם חכם בערנייז, די אמתע יידישע טראַדיציע, פֿרײַ פֿון יעדן צומיש פֿון מאָדערנעם מאַטעריאַליזם". צו נײַן יאָר האָט ער

---

[1] ער דערמאָנט אונדז אין דעם פּרט אין רב נתן אַדלער, געשטאָרבן אַרום 1800 אין פֿראַנקפֿורט־מײַן (ש. דובנאָוו), און אין יעקבֿ־שמואל ביקן, דעם בלאָנדזשענדיקן משׂכּיל (ש. הערשעס, אין יוואָ־בלעטער, XIII, 1938, זז׳ 505—536).

שוין געהאַט דורכגעלערנט טויזנט בלאַט גמרא. ער האָט אויך באַקומען אַ גוטע מאַטע־מאַטישע אויסבילדונג פֿון אַן ענגלישן מאַטעמאַטיקער, אַ ד"ר דשאַרדזש, און ער האָט באַהערשט די פֿראַנצייזישע, שפּאַנישע און פֿאַרטוגעזישע שפּראַכן און די קלאַסישע שפּראַכן, לאַטײַן און גריכיש, וועלכע ער האָט געלערנט בײַ דעם באַווּסטן פֿילאָלאָג און שריפֿט־שטעלער ד"ר רודאָלף קליינפּאָול. גלײַכצײַטיק האָט ער זיך אויך אָפּגעגעבן מיט דער מיטל־עלטערישער ייִדישער פֿילאָסאָפֿיע אונטער דער הדרכה פֿון זײַן רבין ד"ר ברוך יצחק ליפֿשיץ, דער פֿרײַערדיקער רב הכולל אין מעקלענבורג־שוערין און מחבר פֿון תורת שמואל.

לויט ווי זײַן שוועסטער, מאַריע מאַרקוס (דירעקטאָר פֿון דער האַמבורגער ייִדישער מיטלשול פֿאַר מיידלעך, וועלכע זי האָט געגאַנגען אַרײַנזירן) האָט מיר איבערגעגעבן אין 1925, האָט איר ברודער אין זײַן זעכצנטן יאָר דורכגעלעבט אַ שווערן רעליגיעזן קריזיס — ער האָט פֿאַרלוירן זײַן אמונה. איין מאָל פֿאַרנדיק אויף דער באַן אין דײַטשלאַנד האָט ער זיך באַקאָנט מיט אַ פּוילישן חסיד, פֿאַר וועמען ער האָט אַנטפּלעקט זײַנע גײַסטיקע שוועריקייטן און ספֿקות. יענער האָט אים געראָטן אַוועקפֿאָרן לערנען אין אַ ישׁיבֿה, וועלן די דאָזיקע פֿראַבלעמען פֿאַרענטפֿערט ווערן. מאַרקוס האָט אים געפֿאָלגט, און אָן דעם וויסן פֿון זײַנע קרובֿים און באַקאַנטע איז ער אַוועק אין דער ישׁיבֿה, קיין באָסקאָוויץ, מערן, וווּ ער איז אָפּגעזעסן על התּורה זיבן יאָר. די משפּחה האָט ניט געווּסט וווּ ער איז אַהינגעקומען. נאָר די זיבן יאָר האָט די שוועסטער פֿון אים באַקומען אַ בריוו, אַז ער האָלט אין באַזעצן זיך אין פּאָדגורז.

דאָרט האָט ער חתונה געהאַט פֿון זייער אַ מיוחסדיקער משפּחה, פֿון דער גוט רמא און מהרשׁא, און אויפֿגעצויגן קינדער תּלמידי־חכמים.[2] אַזוי ווי ער האָט ניט געוואָלט מאַכן פֿון דער תּורה אַ קרדם לחפּר בה, האָט ער געפֿונט אַ ווײַנגעשעפֿט, פֿון וועלכן ער האָט געצויגן חיונה בדוחק. ער איז אָבער ווײַטער געזעסן על התּורה יומם ולילה און האָט זיך באַלד אין דער לומדישער מערב־גאַליציע קונה שם געווען ווי אַ גאון בישׂראל. צו דער זעלבער צײַט איז ער אויך געוואָרן אַ הייסער חסיד פֿון דעם ראַדאָמסקער רבין, דעם בעל תּפֿארת שלמה. די דאָזיקע התּקרבֿות צו חסידות האָט געהאַט אַ דעציידירנדיקע השפּעה אויף זײַן גאַנצן אופֿן דענקען און שאַפֿן. דאָס אַלץ האָט אים אָבער ניט געשטערט, אַז ער זאָל זיך אויך זייער ערנצט אָפּגעבן מיט נאַטור־ווישנשאַפֿטן און מיט אַלגעמיינער פֿילאָסאָפֿיע.

אַהרון מאַרקוס איז אָבער ניט בלויז אַ יושבֿ אוהל, נאָר אויך אַ געזעלשאַפֿטלעכער מענטש. ער האָט געמוען אַן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע פֿראָגעס פֿון טאָג. וועג דער ציוניזם איז אויפֿגעקומען האָט ער זיך אין אים אָנגעשלאָסן און זיך באַטייליקט אין דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזל. ער האָט אָבער אויך אויפֿן ציוניזם געקוקט מיט קריטישע אויגן. יש אומרים, אַז ער איז שפּעטער געוואָרן אַן אַנטיציוניסט און זיך דערנענטערט צו דער אָגודת־ישׂראל. אָט ווי עס באַשרײַבט הרב מאיר בערלין אַ באַגעגעניש מיט מאַרקוסן:

> ניט קיין וווּנדער וואָס שטייענדיק אין קראָקע אויף דער בימה פֿאַר אַ טויזנטקעפּיקן עולם און זעענדיק, אַז מאַרקוס קומט אַרײַן צוישן די הערער, פֿילט מען [זיך] ניט גאָנץ באַקוועם, צו האָבן פֿאַר זיך אַזאַ קעגענער, און אפֿשר וועט ער אויך דיסקוטירן, איז דאָס ניט קיין גרינגע אויפֿגאָבע צו ענטפֿערן. דער אומרויקער צושטאַנד איז געוואָרן נאָך גרעסער, וען גלײַך נאָך דעם רעדנ גייט אַרויף ר' אַהרון מאַרקוס און הייבט אָן רעדן. עס איז איבער הויפּט ניט קיין געווײַנטלעכע דערשײַנונג, אַז נאָך אַ רעדע אַדער אַ דרשה אין אַ שול שבת בײַ טאָג זאָל עמעצער רעדן נאָך דעם אָפּיציעלן רעדנער, אויב מען איז מספּים מיט אים אַדער ניט. וען אָבער מאַרקוס גייט אַרויף רעדן, איז דאָך וואַרשײַנלעך מיט אַ כוונה. און ווער וויס וואָס די כוונה איז?*

אַהרון מאַרקוס איז געווען זייער פֿראָדוקטיוו. אַחוץ זײַנע הויפּטווערק האָט ער אָנגעשריבן אומצאָליקע קלענערע אַרבעטן. אין אַלע די דאָזיקע ווערק באַווײַזט ער זיך ווי אַן

---

[2] אײַנער פֿון זײַנע זין איז שפּעטער געווען דער רעדאַקטאָר פֿון דעם ספֿר צבאות כנסת ישׂראל.

[3] מאיר ברלין, פֿון וואָלאָזין ביז ירושלים, ב, ז' 449.

אומפֿאַרמאַטערלעכער פֿאַרטיידיקער פֿון טראַדיציאָנעלער יידישקייט. ווי זײַן רבינס, דעם חכם בערנייזעס, אַנדערע תלמידים, ר׳ שמעון רפֿאל הירש און ר׳ עזריאל הילדעסהיימער, טרעט ער אויך אַרויס פֿאַר אָנפֿשרהדיקער אָרטאָדאָקסיע. ווי אַ קענער פֿון דער מאָדערנער וויסנשאַפֿט און פֿילאָסאָפֿיע לייקנט ער ניט אָפּ זייערע דערגרייכונגען, נאָר ער פֿרוּווט דערווײַזן, אַז אַלע זייערע פּאָזיטיוע אויפֿטוען געפֿינען זיך שוין אין דער עלטערער יידישער ליטעראַטור. די מאָדערנע ווייסנשאַפֿט און פֿילאָסאָפֿיע האָבן, הייסט דאָס, נאָרניט מחדש געווען; דאָס וואָס די ועלט גיט דעם קרעדיט דער מאָדערנער ווייסנשאַפֿט, איז צוליב דעם וואָס די יידישע געשריפֿטן זײַנען פֿאַרמאַכט ווי ניט באַקאַנט.

אין זײַן ווערק „האַרטמאַנס אינדוקטיוע פֿילאָסאָפֿיע אין חסידיזם" פֿרוּווט ער דערווײַזן, ווי דער טיטל זאָגט שוין אָן, אַז האַרטמאַנס טעאָריע וועגן אומווויסיקייט געפֿינט זיך שוין אין די לערעס פֿון חסידות, דער עיקר אין די פֿון דער חבדישער תורה,[4] אין ר׳ שניאור זלמנס שלחן ערוך און תניא, וואָס לויט זײַן מיינונג זײַנען זיי כּולל דעם תּמצית פֿון דער גאַנצער פֿילאָסאָפֿיע.[5] מאַרקוס שטעלט זיך אָבער ניט אָפּ בלויז אויף האַרטמאַנען און חסידות, נאָר ער בריייטערט אויס זײַן טעמע און נעמט אַרײַן די גאַנצע פֿילאָסאָפֿיע און די גאַנצע יידישע ליטעראַטור. דאָרווינס טעאָריע וועגן דעם אויפֿקום פֿון די מינים און וועגן דעם אָפּשטאַם פֿון מענטשן פֿרוּווט ער אָפּפֿרעגן מיט געדאַנקען וואָס ווערן אַרויסגעזאָגט פֿון ר׳ אַבֿיגדור קרא (14טער י״ה) אין זײַן ספֿר תקנה און פֿון ר׳ מנחם עזריה דאָ פֿאַנאָ (1548—1620) אין זײַן ספֿר עשרה מאמרות, ביידע קבלה־ווערק.[6] בכלל אַנאַליזירט ער בפֿרטיות די יידישע מיסטישע ליטעראַטור — הגם ער גיט זיך אויך אַ סך אָפּ מיט דער ווייסנשאַפֿטלעכער שיטה פֿון דעם רמבם, איבער הויפּט ווי זי ווערט אויסגעדריקט אין זײַן הקדמה צו משנה תורה — און באַהאַנדלט די מיסטישע ווערק פֿון ר׳ יוסף קרוס מגיד מישרים און שלמה מולכוס ספר המפואר כּדי צו באַווײַזן, אַז זיי האָבן דערגרייכט צום טיפֿסטן פֿאַרשטאַנד פֿון קאַסמאָס און זײַנע געזעצן.[7] ניוטאָנס געזעץ פֿון גראַוויטאַציע געפֿינט ער שוין אין ר׳ יצחק ערמהס עקידה (1482)[8] און אין קלח פּתחי החכמה פֿון רמ״ח לוצאַטאָ געפֿינט ער אַן ענטפֿער אויף די פֿראָבלעמען וואָס זײַנען אויפֿגעהויבן געווארן פֿון לאַמאַרקן און דאַרווינען אין די פֿעלדער פֿון ביאָלאָגיע און עוואָלוציע.[9]

זײַן הויפּטווערק, *Barsilai*, איז אַן אויספֿאַרשונג פֿון דער פּסיכאָלאָגיע פֿון שפּראַך. ווי זײַן שטייגער איז, געפֿינט ער דאָ אויך, אַז אַלץ וואָס איז אויפֿגעטאָן געווארן אויף דעם געביט איז שוין באַהאַנדלט געווארן אָדער אָנגעטיַט געווארן אין דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור. זײַן הויפּטטעזע איז, אַז עס איז פֿאַראַן אַ מעכאַניש־פֿיזישע קאָרעלאַציע צווישן די רייַדאָרגאַנען און דער נערוון־סיסטעם און דעם מאָרך בכלל; אַז די מאָרפֿאָלאָגיע פֿון דעם קול ענטפֿערט אָפּ (קאָרעספּאָנדירט מיט) דער צורה פֿון דעם אָלף־בית, און אַז די ווערטער פֿון דער העברעישער שפּראַך, וואָס הײַנט איז זייער שורש אין פֿרינציפּ אַ דרייקאָנסאָנאַנטיקער, זײַנען לכתּחילה באַשטאַנען פֿון צוויי וואָרצלקלאַנגען. אַ טייל פֿון די דאָזיקע געדאַנקען געפֿינט ער, ווי אים דוכט זיך, אין ר׳ יהודה בן ברזילי פֿון בארצעלאָנע, וועלכער האָט געלעבט סוף 11טן י״ה און זיך אָפּגעגעבן מיט פֿראָבלעמען פֿון שפּראַך. אין דער אַרבעט וויזט מאַרקוס

---

[4] Ahron Marcus, *Hartmanns inductive Philosophie im Chassidismus*, I, pp. 86 sq.

[5] Idem, *Der Chassidismus*, p. 138.

[6] דאָרט, ז׳ 42 און זו׳ 244—261; *Hartmanns inductive*..., I, pp. 9, 126.

[7] *Der Chassidismus*, p. 62; *Hartmanns inductive Philosophie*..., I, pp. 10, 11, 12, 131, 132; *Barsilai*, pp. 70, 71, 72.

[8] *Hartmanns inductive Philosophie*..., I, pp. 12—18, 59—60.

[9] *Barsilai*, pp. 72—74; *Krakauer Jüdische Zeitung*, April, 1899, pp. 8—10; Juni, 1899, pp. 7—13; Juli, 1899, pp. 7, 8.

אַרויס ברייטע ידיעות אין שפראַכן, פסיכאָלאָגיע און אַנאַטאָמיע, ציטירט זייער אַ סך יידישע און ניט־יידישע מקורים און דער עיקר שערי קדושה פֿון ר׳ חיים ויטאַל (1543—1620), וועמען ער באַטראַכט ווי איינעם פֿון די גרעסטע פסיכאָלאָגן.[10]

וועג די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן און די רוסן האָבן זיך געזומען אונ־טערוקן צו קראָקע, איז מאַרקוס אַנטלאָפֿן פֿון דאָרט און זיך באַזעצט אין פֿראַנקפֿורט־מיין. דאָרט האָט ער אָנגעהאַלטן זײַן שרײַבערישע טעטיקייט און פֿאַרעפֿנטלעכט אַ סך, דער עיקר אין *Frankfurter Israelitisches Familienblatt* נאָך אַ קורצער קראַנקייט איז ער געשטאָרבן דעם 15טן מאַרץ 1916.

אַ ביבליאָגראַפֿיע פֿון אַהרון מאַרקוסעס שריפֿטן

1. *Hartmanns inductive Philosophie im Chassidismus,* Lemberg, 1889, VI, 149 pp.
2. קונטרס שאלות ותשובות מן השמים מר׳ יעקב הלוי עם פרש קסת הסופר, קראָקע, 1895.
3. קדמוניות, קראָקע, 1896, 131 זז׳.
4. *Der Chassidismus,* Pleschen, 1901, 387 pp.

4א. הקבלה. פרק מתוך ספרו החסידות, מאת אהרן מרכוס, תרגם י. סלעי, תל־אָביב, הוצאת איתן, תש״ד, 80 זז׳.

5. *Barsilai oder Sprache als Schrift der Psyche,* Berlin, 1905, III, 365 pp.
6. *Glauben und Wissen im Judentum,* Hamburg, 1905, 16 pp.
7. *Geschichte der jüdischen Traditionslehre,* Hamburg, 1903, 16 pp.
8. *Zwischen zwei Stühlen, Nachruf zu Delitzsch' Bibel und Babel,* Altona, 1905, 32 pp.
9. *Die moderne Entwicklungstheorie in der jüdischen Wissenschaft,* Hamburg, 1907, 17 pp.
10. *Dr. Theodor Herzls "Judenstaat",* Hamburg, 1898, 1919, 11 pp.
11. "Der neuentdeckte Jerusalimische Talmud", *Ungarische Wochenschrift,* Budapest, III. Jahrg., No. 2, 1908.
12. "Die orientalische Frage", *Allgemeine Jüdische Rundschau,* Budapest, III, No. 2, 1908.
13. "Jüdische und moderne Wissenschaft", Beiblatt zu: *Allgemeine Jüdische Rundschau,* Budapest, III, No. 2, 1908.

---

[10] וועגן דעם ווערק האָט געשריבן אַ רעצענזיע דער באַוווסטער דײַטש־יידישער פֿילאָסאָף קאָנסטאַנטין ברונער. ער לויבט דעם מחבר ווי אַ charaktervoller Mann, נאָר וועגן דעם בוך גופֿא זאָגט ער: „מיר ווײַזט אויס, אַז די אומגעהײַערע אַרבעט איז פֿמעט אין גאַנצן אַרויס־געוואָרפֿן". דער דײַטשער ספּינאָזע־פֿאָרשער פֿראָפֿעסאָר קאַרל געבהאַרט (Gebhardt), ניט קיין יוד, דריקט זיך אויס וואַרעמער וועגן דעם ווערק, הגם ער גיט צו, אַז דעם מחברס צוגאַנג שמעקט מיט „ראַמאַנטיק, איז מער־ניט סענטימענטאַל און ניט מיזרחדיק נאַיוו" (*Frankfurter Zeitung,* אָוונט־אויסגאַבע, מאַרץ 6, 1916). אמתע התפּעלות זאָגט געבהאַרט אַרויס פֿאַר מאַרקוסעס באַהאַוונטקייט אין קבלה. פֿון ד״ר נ. מ. נאַטאַן, געוועזענער סינדיקוס פֿון דער האַמבורגער יידישער קהילה, האָב איך געהערט, אַז ערב דעם ביילים־פֿראָצעס האָט מען מאַרקוסן אַרויסגערופֿן קיין מאַריענבאַד. דאָרטן האָט ער זיך באַגעגנט מיטן טשאַרטקאָווער רבין פֿרידמאַן, הרב אַראָנסאָן פֿון קיעוו און הרב מאזה האָט פֿון מאָסקווע. מאַרקוס האָט איבער־געזעצט געוויסע קבלה־ספֿרים אויף דײַטש, מאזה האָט דאָס איבערגעזעצט אויף רוסיש, און די רוסישע איבערזעצונגען האָבן פֿיגורירט בײַם ביילים־פֿראָצעס אין קיעוו.

14. "Zur Jüdischen Chronologie", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, Frankfurt a. Main, IV, pp. 331—339.

15. "Der Zionismus und seine Gegner", *Krakauer Jüdische Zeitung*, 29. März 1898, 13. Juni 1898.

16. "Der Zweite Baseler Kongress", *Krakauer Jüdische Zeitung*, 13. August, 1898, 13. September 1898.

17. "Der Zionismus", *Krakauer Jüdische Zeitung*, 13. Dezember 1898.

18. "Moses Chajim Luzatto", *Krakauer Jüdische Zeitung*, No. 3, pp. 8—10.

19. "Kuntris ha-hithpaaluth, Abhandlung über die Gefühlsaffekte von Rabbiner Ber Schneirsohn, Lubawitsch, 1813", *Krakauer Jüdische Zeitung*, 1898—1899.

20. "Schaar ha-Behirah, Abhandlung über den freien Willen", *Krakauer Jüdische Zeitung*, 1898—1899.

[פֿון ר׳ דובֿ בער שניאורזאָן פֿון ליובאַוויטש, אין אַ דייטשער איבערזעצונג מיט אַן אַרײַנפֿיר.]

21. "Autobiographische Notizen", *Der Israelit*, Frankfurt am Main, 1932, No. 32/33, p. 2.

22. "Flavius Josephus und seine Zeit", *Frankfurter Israelitisches Familienblatt*, Frankfurt am Main, No. 24, 25, 26, 1915.

23. אַחוץ דעם זײַנען פֿון אים געדרוקט געוואָרן אַרטיקלען אין *Frankfurter Israelitisches Familienblatt* אין די דאָזיקע נומערן: 28, 30, 32, 33, 34, 37, 39, 41, 43, 44, 50 פֿון יאָר 1915; אין די נומערן: 1, 3, 5, 7, 13, 17, 19, 22/21, 28, 42, 43 פֿון יאָר 1916 און 3, 7 און 8 פֿון יאָר 1917.

וועגן אַהרון מאַרקוסן האָבן צוויאַנד געשריבן:

1. אַ לייט־אַרטיקל „אַהרון מאַרקוס" אין *Frankfurter Israelitisches Familienblatt*, נומ׳ 10, דעם 10טן מאַרץ 1916.

2. Willy Aron, "Ahron Marcus, zu seinem 11jährigen Todestage", *Leipziger Jüdisches Familienblatt*, 27. Februar 1927.

3. גרשם באַדער, „דער גאַליציאַנער ייִד וואָס האָט געבויט אַ פֿילאָסאָפֿיע באַגרינדעט אויף חסידות", דער מאָרגען זשורנאַל, 20סטן אָקטאָבער 1946.

4. ד״ר מאיר בלבן, „חסידות, על ספרות החסידות בתקופה האחרונה", התקופה, יח, ז׳ 488.

5. מאיר ברלין, פֿון וואָלאָזין ביז ירושלים, ניו־יאָרק, 1933, זז׳ 448—449.

6. Chajim Bloch, *Die Gemeinde der Chassidim*, Berlin-Wien, 1920.

7. Chajim Bloch, "Aus der Welt der Chassidim", *Frankfurter Israelitisches Familienblatt*, No. 47, 14. Dezember 1917.

8. B. Cohen, "Ewigkeit und Geschichtlichkeit, Gedanken zur A. Marcus'schen 'Jüdischen Chronologie' ", *Der Israelit*, Frankfurt am Main, 6. Juni 1935.

9. Simon Dubnow, *Geschichte des Chassidismus*, Berlin, 1931, p. 307.

[אַ קורצע אָבער זייער וויכטיקע אָפּשאַצונג פֿון מאַרקוסעס שריפֿטן וועגן חסידות.]

10. Theodor Herzl, *Tagebücher*, 1895,—1904, I, Berlin, 1922—1923, ed. Z. Kellner, p. 397.

[הערצלס נאָטיץ פֿון 8טן מײַ 1896 וועגן מאַרקוסן.]

11. Theodor Herzl, *Zionistische Schriften,* ed. Leon Kellner, Berlin-Charlotenburg, p. 172.

12. Carl Gebhardt, "Nachruf", *Frankfurter Zeitung,* 6. März 1916.

13. Louis Lewin, "Aus ostjüdischer Geschichte", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums,* Mai-Juni 1932, p. 197.

14. יצחק מרדכי הכהן רַאַבינאָוויטש, ספר עטרת שלמה, פּיעטריקאָוו, 1926. [אַ ביאָגראַפֿישע מיטטיילונג פֿון שלמה מאַרקוס.]

15. מאַקס נאָרדוי, אַ בריוו פֿון אים צו מאַרקוסן, אָפּגעדרוקט אין *Krakauer Jüdische Zeitung*, II, זז׳ 13—14.

16. Gerhard Scholem, *Bibliographia Kabbalistica,* Leipzig, 1927, pp. 102—104, No. 783—792.

17. Gerhard Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism,* Jerusalem, 1941, p. 324.

18. Julius Möller, "Die Speisegesetze im Lichte der Naturphilosophie", Ein Beitrag zur Darstellung der Forschungen von Ahron Marcus", *Der Israelit,* Frankfurt am Main, No. 18, 1916.

19. Julius Möller, "Ahron Marcus", *Jeschurun,* Berlin, Heft 3—5, 1917.

20. Jacob Minkin, *The Romance of Hassidism,* New York, 1935, p. 283.

21. Louis I. Newman, *The Hasidic Anthology,* New York, 1944.

22. *Theodor Herzl-Jahrbuch,* begründet von Tulo Nussenblatt, Wien, 1937, pp. 86, 243.

ווילי אַראָן

דער מינהג אָפּשערעניש בײַ ארץ־ישׂראל־יודן

אין די ידיעות פֿון ייִדישן וויסנשאָפֿטלעכן אינסטיטוט, ווילנע, נומ׳ 24, פֿון 16טן דעצעמבער 1927, איז געווען געדרוקט אַן אָנקעטע פֿון דער עטנאָגראַפֿישער קאָמיסיע וועגן דעם מינהג אָפּשערעניש. עס איז יעמאָלט אָנגעקומען אַ שלל מאַטעריאַלן וועגן דעם דאָזיקן מינהג פֿון ייִדישע קהילות אין דער גאָנצער וועלט. צום באַדויערן זײַנען די אַלע מאַטעריאַלן פֿאַרלוירן געגאַנגען אין דעם לעצטן חורבן. פֿ׳ ח. שעסקין האָט בײַ זיך געהאַט אַ קאָפּיע פֿון זײַן ענטפֿער און ער האָט זי אונדז צוגעשיקט. צוליב דער חשיבֿות פֿון דער אינפֿאָרמאַציע גיבן מיר זי דאָ איבער בשלימות. — רעד׳.

דער מינהג אָפּשערעניש ווערט עד־היום שטאַרק אָפּגעהיט אין ארץ־ישׂראל, דער עיקר צווישן דעם אַלטן ייִשובֿ פֿון דער אַשכנזישער עדה און אויך צווישן די מיזרח־ייִדן וויִ ספֿרדים, תּימנער, בוכאַרער א״אַ. ספּעציעל ווערט דער מינהג אָפּגעהיט ל״ג בעומר אין מירון אין צוזאַמענהאַנג מיט דער הילולא פֿון רבי שמעון בר יוחאי, וועמעס קבֿר עס ליגט לויט דער מסורה אין מירון, אַ שטעטל לעבן צפֿת.

דער מינהג ווערט דורכגעפֿירט מיט גרויס התלהבֿות און פֿאַרביקער צערעמאָניע און עס באַטייליקט זיך אין אים דער גאַנצער קיבוץ־גליות, אַשכנזים, ספֿרדים, בוכאַרער און אַפֿילו ייִדן וואָס קומען פֿון ווייַטע מיזרח־לענדער צו דער הילולא פֿון רשב״י און ברענגען ספּעציעל זייערע קינדער. די אָפּשערעניש איז פֿאַרבונדן מיט לאָזן דעם קינד וואָקסן פּיאות און זי קומט פֿאָר אויף דעם אופֿן:

ל״ג בעומר נאָכן אָפּדאָוונען שחרית גייט מען אַרום מיט הקפֿות דעם חצר פֿון בית־מדרש רשב״י זיבן מאָל נאָך אַנאַנד און אין דער זעלבער צייט גרייטן שוין די מאַמעס צו

די קינדערלעך צו דער אָפּשערעניש אָדער ווי מען רופֿט עס איז ארץ־ישׂראל „חאַלאַקאַ“ (פֿון אַראַביש).

די קינדער ווערן אָנגעטאָן אין יום־טובֿדיקע בגדים, ריינע קאָפּאָטעס, ווערן אויסגע־פּוצט אין פֿאַרשיידענע צירונגען, באַגילדן די קאָנטן פֿון די היטעלעך. יעדער קינד האַלט אין האַנט אַ ליכט, און דער פֿאָטער אָדער אַ נאָענטער פֿרײַנד פֿון קינד זעצט אַוועק דאָס קינד רײַטנדיק אויף די אַקסלען, עס ווערט אײַנגעאָרדנט אַ גרויסער קאָראַהאָד, די כּלי־זמרים הייבן אָן צו שפּילן אַ פֿרייליכס, דער גרויסער עולם אָרום העלפֿט צו זינגענדיק און פֿאָטשנדיק מיט די הענט. מען טאָנצט אַזוי אַ לאָנגע צײַט מיט גרויס התלהבֿות. נאָכן טאָנצן זעצט מען אַוועק דאָס קינד אויף אַ בענקעלע, און אַ רבֿ אָדער אַזוי אַ חשובֿער מענטש פֿון דער עדה שערט אָפּ די גאַנצע האָר פֿון קינדס קאָפּ און לאָזט איבער פּיאות.

עס איז אויך אָנגענומען, אַז די פֿרײַנד פֿון קינד גייען צו און יעדערער שערט אָפּ אַ ביסל האָר. מען איז מכבד דעם עולם מיט כּל טובֿ. בײַם שערן שפּילט אויך די מוזיק. נאָכן שערן בענטשט דער שערער דעם פֿאָטער פֿון קינד מיט דער דאָזיקער ברכה:

„יעזר לך ה׳ ובנך יהיה יהודי כשר ועובד את השם יתברך“.
די ווײַבער פֿון זייער זײַט בענטשן מיט גוזמאדיקע ברכות:
זאָל אויף דיר ליגן אויסגעאָסן דער חן פֿון יוסף הצדיק.
שמשון הגבורס גבֿורה זאָלסטו האָבן.
קרחס אוצרות זאָלסטו פֿאַרמאָגן.
הלל הזקנס געדולד זאָלסטו האָבן, אאַז״וו.

נאָכן שערעניש טאָנצט מען ווידער מיט די קינדער אויף די אַקסלען. די אָפּשערעניש קומט פֿאָר חוץ אין חצר פֿון רשב״י אויף אויפֿן קבֿר פֿון יוחנן הסנדלר, וואָס געפֿינט זיך ניט ווײַט פֿון חצר.

דער מינהג איז שוין זייער אַן אַלטער. ער ווערט שוין דערמאָנט אין כונת האר״י. דער מקובל ר׳ חיים וויטאַל (געב׳ 1543 אין צפֿת) דערמאָנט אין זײַן בוך שער הכוונות (דרוש ל״ג בעומר) די הילולא און דעם מינהג שערעניש אין חצר פֿון רשב״י.

נאָר חוץ אין מירון פֿראָווען מען די אָפּשערעניש בײַ אַנדערע געלעגנהייטן פֿמעט אַ גאַנץ יאָר. בײַ די תּימנער יידן איז די צערעמאָניע גאָר אַ קאָמפּליצירטע.

דורך מײַנעם אַ באַקאַנטן תּימנער יידן איז מיר אויסגעקומען זיך צו באַקאַנען מיט אַן אַלטן תּימנער יידן, וועלכער פֿירט דורך די אָפּשערעניש, ד״ה ער איז דער שערער בעת דער צערעמאָניע, און ער האָט מיר איבערגעגעבן די ווײַטערדיקע אינטערעסאַנטע פּרטים:

די אָפּשערעניש איז חל נאָר אויף יינגלעך. מען שערט אָפּ דאָס יינגל ווען עס איז אַדורך די צײַט פֿון ניט טאָרן שערן, ד״ה ווען עס קומט אין עלטער צווישן דרײַ און פֿינף יאָר. די אָפּשערעניש קומט פֿאָר אַלע טעג פֿון יאָר אַחוץ פֿון שבֿעה עשׂר בתּמוז ביז שבת נחמו און אויך ניט אין די טעג פֿון ספֿירת העומר. אָבער על־פּי רובֿ שערט מען אָפּ פֿון חודש כסלו ביז פּסח, און אויב דאָס יינגל איז קראַנק געווען אין עלטער פֿון שערן, און די עלטערן האָבן אַ נדר געטאָן, אַז זיי ווילן מאַכן אַ שׂימחה, ווען ער וועט געזונט ווערן, יעמאָלט קען מען אויך אָפּשערן חול־המועד פּסח. מען שערט אָפּ אין דאָזיקע טעג: מוצאי שבת קודש, מאָנטאָג, מיטוואָך און דאָנערשטאָג. די צערעמאָניע ווערט דורכגעפֿירט אַ האַלבע שעה נאָך תּפֿילת מעריב מיט דער באַטייליקונג פֿון אַלע פֿאַרבעטענע געסט: פֿרויען, מענער, פֿרײַנד און ספּעציעל פֿאַרבעטע מען אַלטע לײַט; עס ווערן אויך פֿאַרבעטן דער איינציקער שושבֿין און דער אָפּשערער. ווען די געסט קומען זיך צונויף שטייט דער בעל־שׂימחה בײַם שוועל פֿון הויז און איז זיי מכבד מיט אַ כּוס יין־שׂרף. די טישן ווערן געדעקט מיט ניס, געבראָטנע זאָנגענע און פֿאַרשיידענע פּירות. די פֿרויען געפֿינען זיך ניט אין איין צימער מיט די מענער, נאָר זיצן אין אַ שכנותדיקן צימער. דער עולם זינגט און טאָנצט אין משך פֿון 2—3 שעה און ערשט יעמאָלט קומט פֿאָר די אָפּשערעניש. דער שושבֿין מיטן שערער זעצן אַוועק דאָס יינגל

אויף אַ שטול אין מיטן צימער. מען ברענגט אַ האַלבע שיסל מיט וואַסער. דער אונטער־פֿירער בענטשט דאָס יינגל. וען דער אונטערפֿירער ענדיקט די ברכה, זאָגט יעדער איינער פֿון די פֿאַרבעטענע געסט זײַנע ברכות. אין דער צײַט פֿון די ברכות זיצן די ווײַבער אין זייער צימער „ומיללות בלשונותיהן" (קלאָגן אויף זייער לשון). זיי בלײַבן אין זייער צימער די גאַנצע צײַט פֿון דער אָפּשערענישׂ. וען אַלע ענדיקן זייערע ברכות זאָגט דער אונטער־פֿירער בקול רם:

הללויה הילד התלמיד הנעים האהוב הזה המלאך הגואל מכל רע יברך את כל הנערים ויקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם, יצחק ויעקב ויהיו לרב בקרב הארץ והלוויה.

גלײַך נאָך דער ברכה הייבט אָן דער שערער צו שערן פֿאַמעלעך מיט אַ שערעלע אָדער מאַשינקע און לאָזט איבער אייניקע סימנים אָדער פּיאות. אין דער צײַט פֿון שערענישׂ גיט דער פֿאָטער פֿון קינד דעם אונטערפֿירער אַ מטבע און דער אונטערפֿירער לייגט עס אַרײַן אין דער שיסל און שרײַט אויס, אַז דאָס איז אַ נדבה. פֿון פֿאָטער און בענטשט אים: „ואלהים יפתח לו שערי עושר". נאָך דעם גיט די מוטער אַ מטבע, און דער אונטערפֿירער לייגט ווידער אַרײַן אין שיסל און בענטשט מיט דער זעלבער ברכה. אַזוי טוען אויך די ברידער פֿונעם יינגל און דעסט גלײַכן אַלע געסט גיבן פּנדבת לבם, דער שושבּין מיטן שערער גיבן אויך. דערנאָך נעמט דער אונטערפֿירער צונויף אַלע מטבעות און בענטשט יעדן איינעם באַזונדער. דער שערער באַשפּריצט דעם קאָפּ פֿונעם יינגל מיט שמעקדיק וואַסער, טוט אים אָן דאָס היטל און זאָגט די דאָזיקע ברכה:

הללויה הילד, התלמיד הנעים, האהוב הזה, צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמי ביום חתונתו וביום שמחת לבו, הללויה.

אויב דער פֿאָטער פֿונעם קינד איז רײַך מאַכט ער גאָר אַ ברייטע סעודה פֿיד המלך פֿון געשמאַקע מאכלים, זופֿ, פֿלייש, רײַזקאַשע אאז"ו. נאָך דער סעודה ווערט דורכגעפֿירט די שערענישׂ און ענדיקט זיך אָרום איינס אַ זייגער בײַ נאַכט. דער אונטערפֿירער נעמט צונויף דאָס געלט, אַ טייל נעמט ער פֿאַר זיך, גיט אויך אַ טייל דעם שערער „בתור שכר" (אויב ער איז באַדערפֿטיק) און דאָס איבעריקע ווערט צעטיילט צווישן אָרעמע־לײַט. די האָר נעמט צו דער אָפּשערער צו זיך אין שטוב. צו מאָרגנס ברענגט ער אָפּ די האָר צו די עלטערן פֿון קינד אָפּצוועגן און נאָך דעם באַהאַלט מען עס אין טײַך אָדער בײַם ברעג ים. אויב די עלטערן פֿון קינד זײַנען רײַכע, וועגט מען עס אָפּ מיט גאָלד און אויב ניט — מיט זילבער, און דאָס געלט ווערט פֿונאַנערגעטיילט צווישן אָרעמע־לײַט.

די ספֿרדים זײַנען זיך נוהג אָחוץ ל"ג בעומר אין מירון אָפּצושערן די קינדער אויך חוה"מ פּסח אין שול. זיי שערן אָפּ דאָס קינד וען עס ווערט אַלט 4 יאָר (און ניט דרײַ ווי בײַ די אַשכנזים און תימנער). אין שול וווּ עס קומט פֿאָר די שערענישׂ ווערן פֿאַרבעטן אַלע פֿרײַנד און באַקאַנטע פֿונעם קינד און אַ סך געסט. די עלטערן פֿון קינד מאַכן אַ גרויסע סעודה, מען זינגט און מען טאַנצט. איינער פֿון די חשובֿע גבאים, אָדער דער „חכם" הייבט אָן צו שערן און יעדער נאָענטער פֿון דער משפּחה שערט אָפּ אַ פּאָר הערעלעך. עס ווערט אויך געמאַכט אַ שימחה און סעודת עניים.

אויסער דעם מינהג פֿון שערן יינגלעך איז אויך פֿאַראַן בײַ די תימנער יידן אַ מינהג פֿון שערן דעם חתן פֿאַר דער חופּה. די אָפּשערענישׂ, די גאַנצע צערעמאָניע, די נדבות זײַנען זייער ענלעך צו דער אָפּשערענישׂ פֿון יינגל.

אין דער נאַכט פֿון דער חופּה, גלײַך נאָך מעריב, קומען זיך צונויף אַלע פֿאַרבעטענע געסט און ווערט דורכגעפֿירט די אָפּשערענישׂ. די אונטערפֿירערס מיטן שערער זעצן אַוועק דעם חתן אין מיטן שטוב, מען ברענגט אַ האַלבע שיסל אָדער אַ ביסל מער מיט וואַסער, און דער אונטערפֿירער בענטשט דעם חתן. נאָך אים ווינטשן די געסט זייערע ברכות. וען די ברכות זײַנען געענדיקט, הייבט דער שערער אָן שערן אָפּ עלטערן פֿון קינד און אין דער צײַט פֿון דער שערענישׂ גיבן די געסט דעם אונטערפֿירער מטבעות כנדבת לבם. דער אונטערפֿירער

לייגט אַרײַן די מטבעות אין דער שיסל מיט וואַסער און רופֿט אויס וועמעס נדבֿה דאָס איז. דאָס געלט וועט פֿונאַנדערגעטיילט צווישן אָרעמע־לײַט. דער אונטערפֿירער און דער שערער נעמען אויך אַ טייל. די האָר וועלן ניט באַהאַלטן. מען וואַרפֿט זיי אַוועק. די חופּה קומט פֿאָר אין אַ שעה אַרום.

חיים שעסקין

פּרצעס אַ בריוול און שלום־עליכמס אַ קאַרטל

א. פּרצעס בריוול.

אין נתן בירנבוימס אַרכיוו איז מיר אַרײַנגעפֿאַלן אין דער האַנט אַרײַן פּרצעס אַ בריוול צו אייגעם „פֿײַבעל".

דאָס בריוופּאַפּיר האָט דאָס געדרוקטע קעפּל:

קולטור אויסגאַבען
י. ל. פּרץ
וואַרשוי, צעגלאַנא 1.

„קולטור אויסגאַבען" איז געווען דורכגעשטראָכן. דער נוסח:

הערען פֿײַבעל.

איך האָב צו מזל אונ ברכה געפֿונגען דאָס ערשטע בלימעל פֿון די 3 גלות־בלימליך. איך שיק עס אײַך מיט דעם זעלבען בעדינג. אויב עס געפֿעלט אײַך, זעצט איבער, אַניט — נישט. סײַ ווי סײַ זאָל איך עס צוריק בעקוממען.

גריסט ד״ר עליאַשעוו.
וועגן קומט ער?

אײַער
י. ל. פּרץ

פֿרײַטאָג.

איך שרײַב אַמישנע קיין דאָטום נישט, זאָל איבער טויזענד אונ פֿירציג יאָהר אַ ליטעראַטור־מיסט־קלויבער שוויצען. אַ שיינע כּפּרה.

עד כּאן דאָס בריוול. — דער „ליטעראַטור־מיסטקלויבער" וועט ניט דאַרפֿן שוויצן קיין סך אין אַ טויזנט יאָר אַרום, ווײַל דאָס בריוול דאַטירט זיך פֿון זיך אַליין. „פֿײַבעל" איז, ווי מען קען זען פֿונעם תּוכן, בערטאָלד פֿײַוול, דער שרײַבער און ציוניסטישער טוער וואָס האָט אויך אַ סך איבערגעזעצט פֿון ייִדיש אויף דײַטש. צו בירנבוימען איז דאָס בריוול מן־הסתּם דערגאַנגען אין שײַכות מיט זײַן (בירנבוימס) איבערזעצונג פֿון פּרצן, וואָס איז אַרויס אין בערלינער „ייִדישן פֿאָלקס־אַגּ". פֿײַוול איז געווען איינער פֿון די באַשאַפֿערס און וויכטיקע טוערס דאָרטן. די הקדמה פֿון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז דאַטירט מאַרץ 1904. אַזוי אַרום קומט אויס, אַז פּרצעס בריוול איז געשריבן געווארן אין 1903. קיין סך פֿרײַער האָט עס ניט געקענט זײַן, ווײַל די הקדמה אין פֿײַוולס איבערזעצונג פֿון מאַריס ראָזענפֿעלדן (וואָס איז, דוכט זיך, געווען זײַן ערשטע אויסגאַבע פֿון ייִדיש) איז דאַטירט אויגוסט 1902, און אין דעם אייגענעם יאָר איז געבוירן געווארן דער „ייִדישער פֿאָלקס־אַג".

ב. שלום־עליכמס קאַרטל.

דאָס קאַרטל איז אַ געדרוקטע פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ חסיד מיט אַ שטרײַמל און ווײַסע זאָקן, מיט אַ געדרוקטן נאָמען: Git Schabes. שלום־עליכם האָט געשריבן זײַן בריוול לינקס פֿונעם חסיד, מיט גאָר קלייַנע אויתיותלעך.

פֿון אויבן קומט אַ גומע־שטעמפּל:

Salomon Rabinowicz
שלום־עליכם
Lemberg, Kotlarska

דערנאָך: 06.II.18.

בעסטער פֿרײַנד, ד״ר בירנבוים!

איך שרײַב אײַך אָם באַהנהאָף לעמבערג. איך פֿאָר נאָך פֿשעמישל. מאָנטאָג קום איך צוריק אונ בין פֿרײַה אַ גאַנצע וואָך אונ וואָלט געוואָלט געפֿאָהרען שוין דען 21 קיין ווין, אָבער די גאַליציער יודען לאָזען שלום עליכם'ן אַזוי גיך נישט אָפּ. איך מוז נאָך זײַן שבת 24 אין קאָלאָמעאָ, זונטאָג אין האָראָדענקאָ, אונ ס'איז אַ סבֿרה אַז אין האָראָדענקאָ וועט זײַן אַפֿאָר יודעלעך אָדער ווי מע רופֿט עס דאָ אַ דעפּוטאַציע, וואָס וועלען מיך נעמען (טאָקי פֿשוט נעמען) און וועלען מיך בריינגען מאָנטאָג דען 26 קיין טשאָרטקאָוו, אונ ערשט דען 27 דינסטאָג וועל איך זײַן ווידער אין לעמבערג און וועל ערשט מיטוואָך דען 28 קאָנען אָפּפֿאָהרען קיין ווין אונ קומען צו אײַך דען 1 מאַרץ דאָנערשטאָג, אויב חלילה וחס מען וועט מיך ניט איבערנעמען אין קראָקוי אויף דעם טאָג. איך רעכען אי״ה זיך בעהאַלטען אין אַ קופּע, אפֿשר וועט מען מיך ניט געפֿינען ... איך וואָרט אײַער אויספֿירליכען בריף אונ פֿערבלײַב אײַער פֿרײַנד

שלום עליכם

צום וואָרט קופּע האָט ש״ע צוגעגעבן נקודות (קובוץ אונטער דער ק און אַ סגל אונטער דער פּ) און אַפֿילו אַקצענטירט דעם עיין, מען זאָל זען, אַז ער רעדט וועגן אַ באַנואַגאַן.

ש. ב.

תיקונים און הוספֿות צום אַרטיקל: „צו די מקורים פֿון די פֿאָלקסטימלעכע געשיכטן" אין יִוואָ־בלעטער, xxviii, נומ׳ 1 (האַרבסט 1946).

ז׳ 101, השׂרה 2.

מיטן מאָטיוו אין דער מעשׂה פֿון ספֿר חסידים וועגן דער תּמימותדיקער תּפֿילה פֿונעם פּאַסטוך, אַדער מיט אַן ענלעכער מעשׂה, האָט פֿרץ ווײַזט אויס זיך אין באַנוצט, וועו ער האָט געשריבן שמע ישׂראל אַדער דער באָס, כאָטש ס'איז אַ גאַנץ אַנדער סיפּור המעשׂה. די השׂפּעה איז בולט איגעם שמועס פֿונעם בעל־הבית מיטן מאַדנעם בחור וואָס באַווײַזט זיך אין שטעטל. — און וועמעס ביסטו, בחור? — דעם טאָטנס. — און ווי הייסט דײַן טאָטע? — טאָטע הייסט ער. — און ׀דאָוונען קענסטו? — דאָוונען? מוז אים דער בעל־הבית פֿאַרטײַטשן וואָס עס מיינט „דאָוונען", און נאָך נײַן מאָל בעל־הבתישע רייד שטויסט זיך דער בחור אָן, אַז עס מיינט שמועסן מיטן טאָטן. — יאָ, ער קאָן „שמע ישׂראל". — וועו האָט דיך געלערנט? — דערציילט דער בחור, אַז גייענדיק פֿון דאָרף דורכן וואַלד אין שטאָט אַרײַן, האָט אים געטראָפֿן זייער אַן אַלטער מאַן, האָט אים דער אַלטער מאַן געזאָגט, וועו זײַן טאָטע איז און האָט אים אויסגעלערנט רעידן מיטן טאָטן, זאָגט „שמע ישׂראל", און כאָטש ער פֿאַרשטייט ניט, וואָס ער רעדט צום טאָטן, זאָגט אָבער דער אַלטער, אַז דער טאָטע פֿאַרשטייט און האָט הנאה דערפֿון!

אין ספֿר חסידים (אויסג׳ ווייסטינעצקי־פֿרײַמאַן, פֿראַנקפֿורט־מײַן 1924, ז׳ 6, סימנים ה׳, ו׳) וועדט דער תּלמיד־חכם אויסגעמוסרט דערפֿאַר וואָס ער האָט דעם פּאַסטוך געהייסן זאָגן קריאת שמע און שמונה עשׂרה אַנשטאָט זײַן פֿריערדיקן אויסטענהן זיך מיטן רבש״ע. ער מוז אים הייסן ווידער אַ מאָל זאָגן די אַמאָליקע תּפֿילה, ניט די נײַע וואָס ער קאָן זיך בשום אופֿן ניט אויסלערנען. בײַ פֿרצן האָט דער רבש״ע יאָ הנאה פֿונעם „שמע ישׂראל", ווײַל דער בחור „שמועסט זיך דורך מיטן טאָטן" מיט גרויס התלהבֿות, כאָטש וואָס „שמע ישׂראל" באַטײַט וויסט ׀ער ניט.

אַ לענגערע אַרבעט אויף דער טעמע האָט איצט פֿאַרעפֿנטלעכט מרדכי בן יחזקאל, „תפֿלת התמים, פֿרק ממסכת המוטיבים באגדת ישׂראל", אין זאַמלבוך למועד, קובץ ספֿרותי לחג הסוכות, ב׳, ערוך בידי ר״ב. ירושלים תשו, זז׳ 112—139.

ז׳ 104, הערה 8.

די מעשׂה פֿון ר׳ אלימלך ליזענסקער אין אַן אַנדער נוסח וועט אויך געבראַכט אין מרדכי בן יחזקאלס ספר המעשיות, א׳, זז׳ קעח—קפו; זען דאָרט די אַנווייזונגען.

ז׳ 106, הערה 9.

דער רוסישער נוסח פֿונעם „נאַקטן קינג" אין אַ העברעישער איבערזעצונג איז אַרויס אין אַ ביכל פֿאַר קינדער אונטערן נאָמען המלך הגאה (אגדה), תרגום ל. סוקולוב, וואַרשע, תרסו, אין דער סעריע „שעשועים", ביבליותיקה מנוקדת לילדים.

ז׳ 108, הערה 16.

די אַנווייזונג: Thompson, *Motif-Index,* D361, 1 (Vol. 2, p. 28) איז שייך צום ציקל „שוואַנען־מיידלעך" און באַלאַנגט צום סוף פֿון הערה 15. נאָך אַ נוסח פֿונעם זעלטענעם מאַטיוו וועגן דער פֿאַרבלענדענישׂ אויפֿן בעל־תּאוותדיקן מושל זען:

Goswin Frenken, *Wunder und Taten der Heiligen,* Bücher des Mittelalters, hrsg. von Friedrich von der Leyen. Band 1, München, 1925, pp. 25—30.

ישעיהו בערגער

פֿון רעדאַקציע

די מיטאַרבעטערס פֿון דעם נומער:

ווילי אַראָן איז געבוירן געוואָרן אין האַמבורג, אַן אור־אייניקל פֿון ר׳ עקיבֿא וועלט־היימער, דער דאָרטיקער רבֿ הפּולל. געלערנט אין דער האַמבורגער תּלמוד־תּורה און ישׁיבֿה, און גראַדוירט פֿון דעם דאָרטיקן אוניווערסיטעט מיט אַ דיסערטאַציע וועגן רמבמס רעליגיעזער פֿילאָסאָפֿיע.

ד״ר הוגו ביבער איז אַ היסטאָריקער און קריטיקער. מחבר פֿון אַ צאָל ווערק.

ד״ר שלמה ביקל איז אַ פּובליציסט און קריטיקער, אַ מיטגליד פֿון דירעקטאָרן־ראַט פֿון ייוואָ.

ד״ר שלמה בירנבוים איז דאָצענט פֿאַר העברעישער פֿאַלאָגראַפֿיע אין אָריענטאַליסטישן און אַפֿריקאַניסטישן אינסטיטוט, און דאָצענט פֿאַר מיזרח־אייראָפּעישׁ ייִדישע ענינים אינעם סלאַווויסטישן און מיזרח־אייראָפּעישן אינסטיטוט, ביידע פֿונעם לאָנדאָנער אוניווערסיטעט.

ישעיהו בערגער איז אַ פֿאַרשער אויפֿן פֿעלד פֿון ייִדישן פֿאָלקלאָר.

ד״ר רודאָלף גלאַנץ איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייוואָ.

ד״ר מאַקס ווינרײַך איז דער וויסנשאַפֿטלעכער דירעקטאָר פֿון ייוואָ.

רחל ווישניצער איז אַ וויסנשאַפֿטלעכע מיטאַרבעטערין פֿון ייוואָ אויפֿן פֿעלד פֿון קונסט.

ד״ר שמואל ש. כּהן איז פּראָפֿעסאָר פֿון טעאָלאָגיע אין היברו יוניאָן קאָלעדזש, סינסינאַטי, אָהייאָ.

לייבוש לעהרער איז דער וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאָר פֿון דער פּסיכאָלאָגיש־פּעדאַגאָגישער סעקציע פֿון ייוואָ.

ד״ר רפֿאל מאַהלער איז אַ מיטגליד פֿון דער היסטאָרישער סעקציע פֿון ייוואָ.

שמואל ניגער איז אַ מיטגליד פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע פֿון ייוואָ.

ד״ר עמנואל פֿאָס איז געבוירן אין ביאַליסטאָק, געלערנט זיך אין די ייִדיש־וועלטלעכע שולן, געענדיקט מעדיצין אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט.

שׂרה קוסי איז אַ געווען פֿאַרוואַלטערין פֿון אַן עפֿנטלעכער שול אין נואַרק, ניו־דזשוירזי, אַן אַקטיוו טוערין אין ייִדישע געזעלשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס.

ד״ר משה שאַר איז אַ לערער אין קווינז־קאָלעדזש און רעדאַקטאָר פֿון *Jewish Center Worker*.

ויקטאָר שולמאַן איז אַ זשורנאַליסט און פֿאַרשער אויפֿן פֿעלד פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג.

ח. שעסקין איז אַ לאַנגיאָריקער זאַמלער פֿאַרן ייוואָ אויפֿן געביט פֿון ארץ־ישׂראל־פֿאָלקלאָר.

אָנגעקומען אין רעדאַקציע

גראַניטשטיין משה, ליובאָוויטש און די וועלט, 119 זז', בוענאָס־אײַרעס, 1946.

רייזען אַבֿרהם, געקלײבטע דערציילונגען און לידער (שול־אויסגאַבע), ניו־יאָרקער אַרבעטער־רינג מיטלשול.

אב. הערשקאָוויץ, אָט אזוי לאָכט א שנײַדער, 84 זז', אַרויסג' פֿון אַ גרופּע פֿרײַנד, ניו־יאָרק, 1947.

זיגעלבוים־בוך (אַ בוך צום אָנדענק פֿון אַרטור זיגעלבוים), 408 זז', אַרויסג' מיט דער הילף פֿון די בונדיסטן אין מעקסיקע, ניו־יאָרק, 1947.

שוואַרצמאַן מאיר, רבֿ בוויניפּעג, ספֿר מאיר עיני ישרים, חלק שלישי: ויקרא, ניו־יאָרק 1946.

ד"ר זלמן י. סאַבשין, געזאַמלטע לידער, 221 זז', אַרויסג' פֿון אַ ליטעראַרישן קאָמיטעט, פֿרײַנד פֿון מחבר, מיאַמי, פֿלאָרידע, 1947.

ש. טענענבוים, די שריפֿט אויפֿן האָריזאָנט, 286 זז', ניו־יאָרק 1947.

ה. וואָלאָפּסקי, מײַן לעבנס־רײַזע, זכרונות פֿון איבער אַ האַלבן יאָרהונדערט יידיש לעבן אין דער אַלטער און נײַער וועלט, 265 זז', קענעדער אָדלער, מאָנטרעאָל, 1946.

זאַמלבוך, נ. כאַנין (צו זײַן 60 יאָריקן יובֿל), 434 זז', כאַנין־יובֿל־קאָמיטעט, ניו־יאָרק, 1946.

ז. יעפֿרויקין, ח. בעז, דאָס יידישע וואָרט, לייענבוך פֿאַר דער יידישער שול, בילדונגס־קאָמיטעט פֿון אַרבעטער־רינג, ניו־יאָרק, 1947.

אַלעקסאַנדער ביטעלמאַן, א פּראָגראַם פֿאַרן קיום פֿון יידישן פֿאָלק, 64 זז', „מאָרגן־פֿרײַהײט"־אַסאָסיײישאַן, ניו־יאָרק, 1947.

אַ. לעיעלעס, א יוד אויפֿן ים (לידער), 315 זז', ציקאָ־ביכער־פֿאַרלאַג, ניו־יאָרק, 1947.

ברוך גלאַזמאַן, ברויט, ראָמאַן, 236 זז', ניו־יאָרק, 1946, אַרויסג' פֿון ברוך־גלאַזמאַן־קאָמיטעט בשותפֿות מיטן דוד אײַגנאַטאָוו־ליטעראַטור־פֿאָנד.

שמחה פּיעטרושקאַ, משניות מיט אײַבערזעצונג און פּירוש אין יידיש, דריטער באַנד, סדר נשים, 400 זז', מאָנטרעאָל, 1946.

אפֿרים אליהו ריבאַק, אמרי אבות, היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען וועגן די לערער אין פּרקי אָבֿות, 381 זז', שיקאָגאָ, 1946.

ס. פֿאַלמע, רינגען אין קייטן, לידער און פּאָעמען, 87 זז', לאָנדאָן, 1947.

חוה ראָזענפֿאַרב, די באַלאַדע פֿון נעכטיקן וואַלד און אַנדערע לידער, 56 זז', לאָנדאָן, 1947.

מ. מאַקאָווסקי, דערציילונגען, 256 זז', ניו־יאָרק, 1947.

בן־ציון באַלעפֿאַדע, זכרונות פֿון א האַלבן יאָרהונדערט יידיש טעאַטער, 460 זז', בוענאָס־אײַרעס, 1946.

ליטעראַרישע זאַמלונגען, 4, רעדאַקטירט: מ. גיציס, שלמה שוואַרץ, 339 זז', שיקאָגאָ, 1947.

יחזקאל קאָרנהענדלער, בריוו פֿון לעקטור (פֿיר יאָר נאַצי־הערשאַפֿט אין פֿראַנקרײַך), 380 זז', פֿאַרלאַג „אויפֿגאַנג", פּאַריז, 1947.

י. י. זינגער, פֿון א וועלט וואָס איז נישטאָ מער, 267 זז', פֿאַרלאַג „מתנות", ניו־יאָרק, 1946.

מענדעלע מוכר־ספֿרים, געקלײבטע ווערק, באַנד 4, דאָס וויניטשפֿינגערל, 333 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1946.

ד"ר חיים זשיטלאָווסקי, יוד און וועלט, באַנד ו, 316 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1945.

יעקבֿ מילך, אויטאָביאָגראַפֿישע סקיצן, 293 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1946.

אַבֿרהם ביק, ר' יעקבֿ עמדין, 254 זז', אַרויסג': לוזס בלומענשטאָק מיט דער הילף פֿון דער וואַרשעווער חיים סאָלאָמאָן־האָום אין ניו־יאָרק, ניו־יאָרק, 1946.

לעאָ קאַץ, נקמה (ראָמאַן), 356 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1946.

דוד בערגעלסאָן, פֿרינט ראובֿני, דראַמע אין 4 אַקטן — 6 בילדער, 126 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1946.

איציק פֿעפֿער, שאָטנס פֿון וואַרשעווער געטאָ, 76 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1945.
ל. שפּיזמאַן (רעדאַקטאָר), פֿרויען אין די געטאָס (זאַמלבוך), 184 זז', אַרויסג': פֿיאָנערן־פֿרויען־אַרגאַניזאַציע, ניו־יאָרק, 1946.
זרובבל, בארג־חורבן — קאַפּיטלען פוילן, 220 זז', צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, בועאַנאָס־אײַרעס, 1946.
י. האַרן, מײַן חרובֿע היים (אַ יידיש שטעטל אין פוילן צווישן בייַדע וועלט־מלחמות), 155 זז', בועאַנאָס־אײַרעס, 1946.
מ. רעגאַלסקי, צווישן צוויי וועלט־מלחמות. די גורל־יאָרן 1918—1945, אַרויסג' דורך דעם יובֿל־קאָמיטעט צום 60סטן געבוירן־טאָג פֿון מחבר, בועאַנאָס־אײַרעס, 1946.
ישׂראל טאַבאַקבלאַט, חורבן לאָדזש. 6 יאָר נאַצי־גהינום, 201 זז', אַרויסג' צענטער־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, בועאַנאָס־אײַרעס, 1946.
ד"ר ח. שאַשקעס, פּוילן — 1946. אײַנדרוקן פֿון אַ רײַזע, 189 זז', אַרויסג': צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, בועאַנאָס־אײַרעס, 1946.
פ. קאַץ, געקלײבענע שריפֿטן, באַנד 1 — אַ רײַזע אין מײַן לעבן, 254 זז'. באַנד 2 און 3 — מײַן נסיעה אינעם ראַטן־פֿאַרבאַנד, 492 זז', אַרויסג': געזע קאָמיטעט בײַם פֿאַרלאַג „איקוף", בועאַנאָס־אײַרעס, 1946.
מאיר זימל טקאַטש, פֿון דור צו דור, מעשׂיות, אַגדתות און לידער, 96 זז', פֿאַרלאַג מחבר, ניו־יאָרק, 1947.
ש. אַפּטער, אין דער רוימישער געטאָ, היסטאָרישער ראַמאַן פֿון יידישן לעבן אין רוים אין 16טן י"ה, 375 זז', פֿאַרלאַג „איקוף", ניו־יאָרק, 1946.
אַנטאָלאָגיע פֿון דער יידישער פּאָעזיע אין פוילן (צווישן בייַדע וועלט־מלחמות, 1914—1939), צונויפֿגעשטעלט: י. י. טרונק, אַהרן צייטלין, 637 זז', ביכער־פֿאַרלאַג „ציקאָ", ניו־יאָרק, 1946.
אליעזר גרינבערג, די לאַנגע נאַכט (לידער), 125 זז', ליפּקאַנער־בעסאַראַבער סאָסיַעטי, ניו־יאָרק, 1936.
ל. באַיאַן, ארבעטסבוך פֿאַר יידיש אין פֿאָלקשול. בוך צוויי, 107 זז', פֿאַרלאַג „יידישע שול אין מעקסיקע", 1947.
ברכה קודלי, מדבר און מאַראַנצן (לידער), 107 זז', אַרויסג' פֿון אַ גרופּע פֿרײַנד, לאָס־אַנדזשעלעס, 1946.
ב. גרינפֿעלד (בראַנזוויללער סטאָליער), הובעל־שפּענער, אויטאָביאָגראַפֿישע סקיצן און געקליבענע שריפֿטן, צווייטער באַנד, 335 זז', אַרויסג' פֿון „בראַנזוויללער סטאָליער שריפֿטן־קאָמיטעט", ניו־יאָרק־לאָס־אַנדזשעלעס, 1946.
יעקב קענער, קווערשניט (1897—1947), ניו־יאָרק, צענטראַל־קאָמיטעט פֿון לינקע פּועלי־ציון אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און קאַנאַדע, 1947—התש"ז, 340 זז'.
י. ל. פּרץ, אַלע ווערק, באַנד 6 און 7. דראַמאַטישע ווערק. ליטעראַטור און לעבן, באַנד 6, 389 זז'; באַנד 7, 304 זז', „ציקאָ", ניו־יאָרק, 1947.
פֿראָפּ' מאיר באַלאַבאַן, די יידן־שטאָט לובלין, צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, בועאַנאָס־אײַרעס, 1947, 191 זז'.
סעמועל וואַהל, מײַן רײַזע קיין וואַרשע, אַרויסגעגעבן פֿון מחבר, 1947, 78 זז'.
מ. גיציס, מאַמע ערד (דערציילונגען), פֿאַרלאַג „ליטעראַרישע זאַמלונגען", שיקאָגאָ, 1947, 206 זז'.
ב. זאַרעצקי, יידישע געשיכטע־ארבעטסבוך, ערשטער טייל, פֿון די אָבֿות ביז דער ערשאַפֿט פֿון די גריכן, ווינניפּעג, 1947, 40 זז'.
שלום אַש, איסט ריווער, ניו־יאָרק, אַ. לאָוב, 1946, 514 זז'.
ב. מעשמאַן, פֿאַר קינדער און קינדסקינדער, פֿילאַדעלפֿיע, 1947, 85 זז'.
דער בעסאַראַבער יוד, צווייטער יאָרבוך, פֿעברואַר, 1947, אַרויסגעגעבן פֿון דעם בעסאַראַבער פֿאַרבאַנד פֿון אַמעריקאַנער יידן, רעדאַקטאָר משה שיפֿריס, ניו־יאָרק, 1947.
ראָזאַ גוטמאַן, לידער, ניו־יאָרק, 1947, 31 זז'.

מנחם באָריישאָ, א דור, אַפּקלימַב פֿון לידער און פּאָעמעס, 1907—1933, ניו־יאָרק, „מתנות", 1947, 307 זז'.

ס. נודעלמאַן, געלעכטער דורך טרערן, בוענאָס־אירעס, צענטראַלער פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, 1947, 238 זז'.

ז. סעגאַלאָוויטש, טלאָמאַצקע 13, בוענאָס־אירעס, צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, 1946, 255 זז'.

ישׂראל אפֿרת, היימלאָזע יידן (אַ באַזוך אין די יידישע לאַגערן אין דײַטשלאַנד), בוענאָס־אירעס־סאַאַ־פּאָולאָ, צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגענטינע און הילפֿס־פֿאַרבאַנד פֿון פוילישע יידן אין סאַאַ־פּאָולאָ, 1947, 249 זז'.

ר. אַבראַמאָוויטש, רעד', די פֿאַרשוויגנדענע וועלט, ניו־יאָרק, פֿאַרוועלטס־אַסאָסיייישן, 1947, 575 בילדער.

י. ל. פּרץ, אָלע ווערק, באַנד פֿיר, 257 זז'; אָלע ווערק, באַנד פֿינף (פֿאָלקסטימלעכע געשיכטן, ביכער־פֿאַרלאָג „ציקאָ", ניו־יאָרק, 1947, 410 זז'.

ה. לייוויק, מיט דער שארית הפּליטה, ה. לייוויק־יובילי־פֿאַנד, דורך „ציקאָ", ניו־יאָרק, 300 זז'.

ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, למלאות לו שבעים שנה, חלק עברי, תמ"ו דפים, האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות, ניו־יאָרק, תש"ו.

מקסים זקשנסקי, ספר האמנות והאמנים בארץ ישראל, בעריכת רות קלינגר, העברעיש 125 זז', ענגליש 120 זז', הוצאת „יבנה", תל־אָביב, 1946.

דב חומסקי, וילאות, שירים, 75 זז', הוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ש.

כתבי ב. כצנלסון, כרך ראשון, 396 זז', הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל־אָביב.

רייזל (רוזיקה) קורצאָק, להבות באפר, שכ"א זז', הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה.

שמחה אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, 291 זז', הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים, תש"ו.

ד"ר יהודה רוזנטאל, לתולדות המינות בתקופת סעדיה, תדפיס מחורב, 37 זז', ניו־יאָרק, תש"ו.

שולמית בתדורי, אניה סוערה, מחזה, שלוש מערכות, שש תמונות, 96 זז', הוצאת השומר הצעיר (ספרית פועלים), א"י, 1942.

Gershon G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism,* (revised edition), New York, Schocken Books, 1946, 454 pp.

Richard Beer-Hoffmann, *Jacob's Dream*: *A Prologue* (Translated from German by Ida Bension Wynn), Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1946, 188 pp.

Cyrus Adler and Aaron M. Margolith, *With Firmness in the Right*: *American Diplomatic Action Affecting Jews, 1848—1945,* New York, American Jewish Committee, 1946, 489 pp.

Louis Ginzberg, *Jubilee Volume on the Occasion of His 70th Birthday,* New York, American Academy for Jewish Research, 1945, 446 pp.

The End of the War in the Pacific (Surrender Documents in Facsimile), Washington, National Archives Publications, No. 46-6, 1945, 24 pp.

Germany Surrenders Unconditionally (Facsimiles of the Documents), Washington, National Archives Publications, No. 46-4, 1945, 41 pp.

Dr. Joseph Tenenbaum, *Let My People In,* New York, Publication Committee, American Federation for Polish Jews, 14 pp.

Louis Finkelstein, *Modern Man's Anxiety*: *Its Remedy* (Reprinted from *Commentary,* vol. II, no. 6), New York, December, 1946, pp. 537—546.

Elmer Gertz, "American Ghettos" (*Jewish Affairs,* vol. II, no. 1), New York, Office of Jewish Information, American Jewish Congress, February 1, 1947, 22 pp.

Louis Finkelstein, *Three Paths to the Common Good* (Reprinted from *Unity and Difference in American Life*), edited by R. M. MacIver, New York and London, Institute for Religious and Social Studies (distributed by Harper & Bros.), 12 pp.

Katya Delakova and Fred Berk, *Dances of Palestine,* New York, B'nai B'rith Hillel Foundations, 1947, 32 pp.

William I. Boxerman, *Statistically Speaking,* Jacksonville, Jacksonville Jewish Community Council, 1947 (diagrams).

Martin Buber, *Tales of the Hasidim: The Early Masters,* New York, Schocken Books, 1947, 335 pp.

In Memoriam Max Reinhardt, von Oscar Warterlin, Felix Salten, W. Langhoff, Eugen Jensen, Zurich-New York, Verlag Oprecht, 1944, 45 pp.

David Tabak, *Meyer Tabak: His Life and Times,* New York, 1946, 192 pp.

Harry C. Schnur, *Teuton Tortures: A Pictorial Record of 1000 Years of Jewish Persecution in Germany,* London, Allied Book Club, 80 pp.

David George Paston, *Superior Orders as Affecting Responsibility for War Crimes: with Addenda in Response to Senator Taft's Criticism of the Nuremberg Trials,* New York, H. G. Publishing Co., 1946, 31 pp.

The Palestine Yearbook, 5707; Review of Events, July 1945 to September 25, 1946, vol. II, edited by Sophie A. Udin, New York, Zionist Organization of America, 1946, 658 pp.

Dora Kobler, *Four Rachels,* London, Education Department of the Federation of Women Zionists, 1947, 23 pp.

Leon Huhner, *The Life of Judah Touro (1775—1854),* Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1946, 192 pp.

Hyman E. Goldin, *The Magic Ring and Other Medieval Jewish Tales* (Illustrated by Ernest R. Rook), New York, Hebrew Publishing Co., 1946.

Hermann Schwab, *A World in Ruins: History, Life and Work of German Jewry,* London, Edward Goldston, 1946, 315 pp.

Nazi Germany's War Against the Jews, American Jewish Conference, New York, 1947, 618 pp.

Otto Schneid, *Rembrandt and the Bible,* Tel-Aviv, "Yavne" Publishing House, 1947, 46 plates.

Dorothy S. Thomas and Richard Nishimoto, *The Spoilage,* Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1946, 388 pp.

Liston M. Oak, *Free and Unfettered,* Foreword by J. S. Middleton, London, Liberty Publication Committee, New York, 1947, 27 pp.

The Year of Survival, 1946 Annual Report, American Jewish Joint Distribution Committee, New York, 1947, 57 pp.

Florence M. Rosenblum, *The Slick Chicks,* Illustrations by Julian Feingold, New York, National Jewish Welfare Board, 1947, 68 pp.

Eliahou Golomb, *Les Origines de la Defense Juive,* Serie "Les Dossiers Sionistes," Rubin Mass, Editeur, Jerusalem, Departement de L'Organ. Sioniste Mondiale, 44 pp.

Eliezer Frenkel, *Le Probleme Juif*, Jassy, Cercle Curtural Juif de Roumanie, "I. L. Peretz", 1945, 204 pp.

Abel I. Herzberg, *Amor Fati: Zeven Opstellen over Bergen-Belsen*, Amsterdam, Moussault's Vitgeverij, 1946, 95 pp.

Theodore Herzl, *L'Etat Juif* (Rubin Mass, Editeur), Jerusalem, Publication de L'Organ. Sioniste Mondiale, 106 pp.

Israelietische Almanak voor het Jaar 5707, Curacao, Joodsch Hulp Comite, 67 pp.

I. Klinov, *Volonte et Realisation*, Jerusalem, Keren Hayesod, 32 pp.

Walter Clay Lowdermilk, *Palestine: Terre des Promesses*, Paris, Edition de "La Terre Retrouvee", 1939, 149 pp.

I. Milbauer, *Mechek Yagour*, Tel Aviv, Lion L'Imprimeur, 32 pp.

Rapport du conseil federal a l'assemblee federale sur le regime de la presse en Suisse avant et pendant la periode de guerre de 1939 a 1945 (Du 27 decembre 1946), n. p., n. d., 326 pp.

Edwin Samuel, *Les Colonies Collectivistes de Palestine* (Rubin Mass, Editeur), Jerusalem, Publication du Departement de la Jeunesse de L'Organ. Sioniste Mondiale, 99 pp.

רעדאַקציאָנעלע קאָלעגיע: מ. ווײַנרײַך, ל. לעהרער, י. לעשטשינסקי, ש. ניגער, י. שאַצקי.

רעדאַקטאָר: מ. ווײַנרײַך. אַסיסטענט פֿון רעדאַקטאָר: ש. נאָבל.

ORIGINAL SIN IN JUDAISM AND CHRISTIANITY

By Samuel S. Cohon (pp. 95—114)

The author traces the rise of this concept in Judaism, linking it with the problem of suffering and death, and points to parallels in Babylonian, Sumerian and Hellenic lore. From its comparatively modest place in biblical literature, this concept rises to somewhat greater significance in the Apocrypha and Pseudepigrapha and attains to central prominence in the literature of Christianity. Both Judaism and Christianity suggest ways of counterbalancing the evil effects of original sin: Judaism—through the study of the Torah, and Christianity—through faith.

REVIEWS (pp. 115—133)

DISCUSSION (134—135)

MISCELLANEA (136—160)

ABSTRACTS

MUTUAL INFLUENCES BETWEEN EASTERN AND WESTERN EUROPE IN THE SYNAGOGUE ARCHITECTURE FROM THE 12th TO THE 18th CENTURY

By Rachel Wischnitzer (pp. 3—50)

On the basis of construction, layout, and features within the synagogue, the author points out the movement of synagogue architecture from western to eastern Europe from the 12th to the 17th century and instances of the reverse movement from the 17th to the 18th century.

THE DYNAMIC ROLE OF JEWISH SYMBOLS IN THE PSYCHOLOGY OF THE JEWISH CHILD IN AMERICA

By Leibush Lehrer (pp. 51—70)

The second part of a study based upon an investigation conducted among 117 children—72 boys and 45 girls—up to the age of 12, in a Jewish summer camp in the vicinity of New York. The subjects reacted positively to such typical Jewish symbols as the star of David, the *menorah,* the tablets of the Law, although the majority of them received their training in secularist Jewish schools where these symbols play no central role.

ANTI-SEMITISM IN THE FIRST YEARS OF THE WEIMAR REPUBLIC

By Hugo Bieber (pp. 71—94)

Although the events of 1914—1918 should have completely discredited the reactionary pan-Germanists and their doctrines, it was not so. Momentarily stunned by the blow of 1918, they quickly staged a recovery, and again their prize weapon was anti-Semitism. The author points out the role of the anti-Semitic platform in the various anti-republican parties that were active in the first year of the republic, mainly with the connivance of the military. He also dwells upon the part of the monarchist Russian emigrés and Baltic nobility in organizing and spreading anti-Semitism as well as anti-republican propaganda.

TABLE OF CONTENTS (Continued)

MISCELLANEA:

M. WEINREICH
Research in the Arts as an Aid to Culture-History 1

SARAH KUSSY
The First Years of the Jewish Community in Newark, N. J. 1

WILLY ARON
Aharon Marcus, the Western European Jew Who Turned Hassid 1

H. SHESKIN
The Ceremony of Cutting the Children's Hair among Palestinian Jews 1

S. B.
A Letter of Peretz and a Card of Sholem Aleichem 1

I. BERGER
Addenda and Corrigenda to the Article: "The Sources of Peretz' *folkstimlekhe geshikhtn*" 1

Editorial Notes 1

Books Received 1

Issued quarterly by the Yiddish Scientific Institute—Yivo, Inc., at 535 West 123rd Stre New York 27, N. Y.

Subscription price $5.00 per year, available only in joint subscription with *Yidishe Shpra* ($3.00) and *News of the Yivo* ($2.00).

Re-entered as second-class matter August 15, 1946, at the Post Office at New York, N. Y., under the Act of March 3, 1879

Copyright 1947 by the Yiddish Scientific Institute—Yivo

Printed in U. S. A.

YIVO BLETER

Journal of the Yiddish Scientific Institute

ol. XXIX SPRING, 1947 No. 1

TABLE OF CONTENTS

ACHEL WISCHNITZER
Mutual Influences between Eastern and Western Europe in the Synagogue Architecture from the 12th to the 18th Century 3

EIBUSH LEHRER
The Dynamic Role of Jewish Symbols in the Psychology of the Jewish Child in America 51

UGO BIEBER
Anti-Semitism in the First Years of the Weimar Republic 71

AMUEL S. COHON
Original Sin in Judaism and Christianity 95

EVIEWS

APHAEL MAHLER
Israel Cohen, *Vilna* 115

MANUEL PATT
J. S. Hertz, *di geshikhte fun a yugnt* 121

HLOMO BICKEL
Eliyohu Shulman, *yung-vilne 1929—1939* 126

UDOLF GLANZ
B. G. Sack, *History of the Jews in Canada* 128

AURICE J. SHORE
1. Solomon Kahan, *yidish-meksikanish*; 2. Dr. Moyshe Merkin, *siluetn fun dorem-amerike* 132

ISCUSSION:

N.
To: A. R. Malachi, "Peretz in Hebrew" 134

SHULMAN
To: E. Jeshurin, "Memoirs about Peretz" 135

(*Continued on Inside Cover*)

ABSTRACTS IN ENGLISH....160

ייִוואָ בלעטער

שריפֿט פֿון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

אינהאַלט פֿון נומער

וודאַלף גלאַנץ
די געשיכטע פֿון דער ייִדישער קהילה אין ניו־יאָרק 163

ענרי לייבלאָוויץ לענאַרד
דאָס גייסטיקע פּנים פֿון דער ייִדישער יוגנט אין אַמעריקע 180

. ליבערמאַן
ר׳ נחמן בראַצלאַווער און די אומאַנער משׂכילים 201

אָקס ווינער
צו דער אידעאָלאָגיע פֿון די שעפֿערס פֿון דער חכמת ישׂראל 220

וביה אשכנזי
ארץ־ישׂראל אין דער וועלט־פּאָליטיק (פֿון נאָפּאָלעאָנען ביז באַלפֿורן)..... 234

ריוו פֿון פּלטיאל זאַמאַשטשינען צו מרדכי ספּעקטאָרן 243

עפֿעראַטן און רעצענזיעס:

עקב שאַצקי
געשיכטע פֿון ייִדן אין רומעניע 256

(המשך פֿון אינהאַלט אויף דער צווייטער זײַט הילע)

ומער 1947 באַנד XXIX, נומ׳ 2

שלמה נאבל
צוויי טויזנט יאר יידישע ליטעראטור 258

סאפיע וואכשטיין
די „רעלאקאציע" פון די יאפאנער אין דער מלחמה־צייט 261

י. ליפשיץ
דער יידישער ענגלישע אויגן..... 265

אליעזר מאַרוויק
די העברעישע שפראכפארשונג אין צענטן י"ה 268

ב. לעווין
מיגראציע־פראבלעמען אין אורוגווי 271

מאטעריאלן און נאטיצן:

מאַרק ווישניצער
דער היסטאריקער־קרייז ביים ייוואָ, 1947/1946 273

שלום פאמעראנץ
„אפעראציע אפנבאך" — דאס אפראטעווען יידישע קולטור־אוצרות אין דייטשלאנד 282

לוי קראפט
דער נייער קער אין דער טעטיקייט פון דער „דזשויש וועלפער בארד" 285

לייב פוקס
איין שיין נייא מעשה פון איין חסיד — א יידישער כתב־יד פון 1746 287

פון רעדאקציע 292

גרשם באדער
תיקון־טעות צו: רחל ווישניצער, „מיזרח־מערבדיקע בינדונגען אין דער שולן־ארכיי־
טעקטור פון צוועלפטן ביזן אכצענטן יאהרהונדערט" 293

אנגעקומען אין רעדאקציע 294

ענגלישע קיצורים 296

אין חיינטיקן נומער צווישן די זייטן 292 און 293 געפינט זיך דער אינהאלט פון באנד xxix ייוואָ־בלעטער אין יידיש און אין ענגליש. ביים אויסבינדן דעם דאָזיקן באנד דארף מען דעם יידישן טייל אינהאלט ארויסנעמען און אויסבינדן אין אנהייב פונעם באנד און דעם ענגלישן טייל אין סוף פונעם באנד.

דאס אחריות פאר די וויסנשאפטלעכע שטאנדפונקטן
וואס ווערן ארויסגעזאגט אין די אויסגאבעס פון ייוואָ
טראגן די מחברים גופא

געזעצט און אויסגעפארטיקט דורך ס. מאליניאק אין דער דרוקערייַ פון א. לאוב, 250 וועסט 54סטע גאס, ניו־יארק

די אַרטיקלען אין הײַנטיקן נומער

רודאָלף גלאַנץ, **די געשיכטע פֿון דער יידישער קהילה אין ניו־יאָרק** (זז׳ 163—179)

דער מחבר גיט אַ קריטישן אַנאַליז פֿון הײַמאַן ב. גרינשטיינס ווערק דער אויפֿקום פֿון דער יידישער קהילה אין ניו־יאָרק און רעדט אַרום אין שײַכות דערמיט פֿאַרשיידענע מעטאָדאָלאָגישע פּראָבלעמען פֿון דער אַמעריקאַנער יידישער געשיכטע. ער פֿירט אַדורך אַ פֿאַרגלײַך צווישן אַן אייראָפּעיִשער און אַמעריקאַנער יידישער קהילה און שטעלט זיך באַזונדער אָפּ אויף די ענלעכקייטן און אונטערשיידן אין זייער אַנטוויקלונג, טעטיקייטן און אָרגאַניזאַציע. ווײַטער ווערט אונטערגעשטראָכן די ראָלע וואָס געוויסע פֿאַקטאָרן אין דער אַלגעמיינער אַמעריקאַנער געשיכטע (למשל די „גרענעץ") האָבן געשפּילט אין דער אַנטוויקלונג פֿון יידישן קיבוץ אין אַמעריקע. לסוף ווײַזט דער מחבר אָן אויף אַ געוויסער צאָל מקורים צו דער געשיכטע פֿון יידן אין אַמעריקע וואָס זײַנען בײַ איצט וויניק אויסגענוצט געוואָרן.

הענרי לייבלאָוויץ לענאַרד, **דאָס גײַסטיקע פּנים פֿון דער יידישער יוגנט אין אַמעריקע** (זז׳ 180—200)

דאָס איז אַ באַריכט פֿון אַ יוּוא־אויספֿאָרשונג אויפֿן סמך פֿון 105 ענטפֿערס אויף אַן אַנקעטע צווישן קאָלעדזש־סטודענטן וועגן זייער שטעלונג צו יידישקייט און צום יידישן קיום און וועגן דער וירקונג אויף זיי פֿון נעגאַטיוע מיינונגען וועגן יידן מצד ניט־יידן. דער מחבר ווײַזט אויף, אַז דער גרויסער רובֿ פֿון די יידישע קאָלעדזש־סטודענטן האָבן אַ פּאָזיטיווע באַציִונג צו יידישקייט און צום יידישן קיום, אַז זייערע יידישע קענטענישן האָבן אַ סך בלויזן און אַז געוויסע נעגאַטיוע מיינונגען פֿון ניט־יידן וועגן יידן זײַנען פֿון אַ גרויסן טייל פֿון זיי איבערגענומען געוואָרן.

ח. ליבערמאַן, **ר׳ נחמן בראַצלאַווער און די אומאַנער משפּילים** (זז׳ 201—219)

דער מחבר ווײַזט אַן, אויפֿן סמך פֿון פֿאַרשיידענע כּתבים פֿון בראַצלאַווער חסידים, אַז צווישן ר׳ נחמן בראַצלאַווער און די אומאַנער משפּילים האָבן עקסיסטירט פֿרײַנדלעכע באַציִונגען. טייל חסידים זײַנען האָבן קרום געקוקט דערויף; שפּעטער האָט מען אין דער חסידישער וועלט די דאָזיקע פֿרײַנדלעכע באַציִונג צו די משפּילים אויסגעטײַטשט מיט ספּעציעלע כּוונות פֿון רבין.

מאָקס ווינער, **צו דער אידעאָלאָגיע פֿון די שעפֿערס פֿון דער חכמת ישׂראל** (זז׳ 220—233)

דער ציל פֿון די גרינדערס פֿון דער חכמת ישׂראל אין דײַטשלאַנד איז געווען צו אינקאָרפּאָרירן יידישקייט אין דער מערב־אייראָפּעיִשער קולטור, אין טערמינען פֿון דער פֿילאָסאָפֿיע פֿון 19טן יאָרהונדערט.

טובֿיה אַשכנזי, ארץ־ישׂראל אין דער וועלט־פּאָליטיק — פֿון נאַפּאָלעאָנען ביז באַלפֿור (זז׳ 234—242)

דער מחבר שטעלט זיך אָפּ אויף דער וויכטיקייט פֿון לאָרד פּאַמערסטאָן און שפּעטערע. ייִדן גופֿא האָבן דעמאָלט אַרויסגעוויזן אַ קנאַפּן אינטערעס פֿאַר די דאָזיקע פּלענער.

בריוו פֿון פּלטיאל זאַמאָשטשינען צו מרדכי ספּעקטאָרן (זז׳ 243—255)

פֿינף בריוו, געשריבן צווישן די יאָרן 1888 און 1890, וואָס באַלייכטן דאָס סאָציאַלע, קולטורעלע און ליטעראַרישע לעבן בײַ ייִדן אין יענער צײַט.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס (זז׳ 256—272)

מאַטעריאַלן און נאָטיצן (זז׳ 273—294)

די געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין ניו־יאָרק

אן אנאליז פון Hyman B. Grinstein, *The Rise of the Jewish Community of New York, 1654—1860**

פון ד"ר רודאלף גלאנץ

דער איראָפּעישער הינטערגרונט

פדי צו געבן אַ בילד פון דער יידישער קהילה אין אַמעריקע דאַרף דער פֿאַרשער קודם־כל בפֿרטיות באַלייכטן דעם סאַציאַלן און קולטורעלן באַדן, פון וועלכן די דאָזיקע אינסטיטוציע איז אַרויסגעוואַקסן — די יידישע קהילה אין אייראָפּע.

ווי אַזוי האָט אויסגעזען די יידישע קהילה אין אייראָפּע? זי איז געווען — אין דער עלטערער תקופֿה, ביז דער עמאַנציפּאַציע, אומעטום, און שפּעטער אויך אין טייל לענדער — אַן אַרגאַניזאַציע וואָס האָט ניט בלויז רעגולירט די אינעווייניקסטע ענינים פון יידן, נאָר אויך געהאַט באַשטימטע פֿאַליטישע פֿונקציעס לגבי דעם אָרום. זי איז געווען די טרעגערין פון די „קיומים" (יידישע „פֿריווילעגיעס" האָט זיך דאָס גערופֿן אויף דער קאַנצעלאַרישער שפּראַך), וואָס האָבן געגעבן יידן דאָס רעכט צו עקסיסטירן ווי אַ קיבוץ, דעפֿינירט זייערע עקאָנאָמישע פֿונקציעס און באַשטימט זייערע אינדיווידועלע רעכט, רעליגיעזע און וועלטלעכע. די הויפּטראָלע אין די „פֿריווילעגיעס" האָבן געשפּילט די יידישע עקאָנאָמישע פֿונקציעס — און אין אַ געוויסן זינען איז די פֿריווילעגיע געווען אַ מין פֿאָרגיטיקונג פֿאַר די דאָזיקע פֿונקציעס. היות ווי די פֿונקציעס פון יידן זײַנען געווען כּמעט די זעלבע אין דער טעריטאָריע פון אַ קיניג ווי אין דעם קליינעם באַזיץ פון עפּעס אַ ריטער אַ יורד, זײַנען די פֿריווילעגיעס ממילא געווען אומעטום כּמעט די זעלבע. דערפון האָט זיך באַקומען אַ יידיש לעבן וואָס איז געווען היפּש אייגנהייטלעך אין די פֿאַרשיידענע קהילות. אַ פּינקס פון גאָר אַ קליינער קהילה האָלט אין זיך בזעיר אַנפּין אַלע פּראָבלעמען פון די גרויסע קהילות. דאָס וואָס ס׳גיט די דאָזיקע קהילות אַ ביסל אַ לאָקאַלן קאָליר איז אַ ריין אַרטיקע געשעענישׂ, ווי אַ שׂרפֿה, אַ בילבול, אַן עפּידעמיע וכדומה. אָבער אַפֿילו דער דאָזיקער ריין לאָקאַלער כאַראַקטער איז נאָר באַדינגט אין דער צײַט, וואָרעם די אַנדערע קהילות האָבן אויך געהאַט פון צײַט צו צײַט אַ שׂרפֿה אָדער אַן עפּידעמיע, און דער חילוק איז מערניט אין קליינע פּרטים, אָחוץ אין צײַט־עלעמענט.

---

* אַרויסגעגעבן פון דער Jewish Publication Society, ניו־יאָרק, 1945, 645 זז׳.

לחלוטין אנדערש איז דער ענין אין אמעריקע. א פאליטישן איינפלוס האבן דא יידן קיין מאל ניט געשאפן, פונקט ווי זיי האבן ניט געהאט קיין ספע־ציעלע פונקציעס ווי א גרופע. די יידישע קהילה האט זיך, פארשטייט זיך, ניט געקאנט ריכטן אויף קיין הילף פון די מלוכה־אינסטאנצן אין דורכפירן אירע תקנות. און אפילו ווען יידן וואלטן געמאכט צווישן זיך א מין רוסאישן אפמאך, אז זיי זיצנען מספים צו שאפן א כולל־קהילה, וואלט זיך די רעגירונג אויך ניט געקאנט ארײנמישן אין די אינעווייניקסטע ענינים פון דער דאזיקער קהילה. ניט געקוקט אויף דער עקסיסטענץ פון אזא היפאטעטישער קהילה וואלט יעדער ייד געקאנט ווויגען ווּ ער ווייל, זיך פארנעמען מיט וואס ער ווייל און בכלל די קהילה אין גאנצן איגנארירן. דאס וואס די קהילה האט דא מלכתחילה ניט געהאט דאס רעכט זיך צו באנוצן מיט דער מאכט פון דער מלוכה פאר אירע אינעווייניקסטע ענינים האט איר ממילא צוגעגעבן גאר אן אנדערן כאראקטער.

אבער באגלײך מיט די דאזיקע עיקרדיקע חילוקים אין אויפקום און סטרוקטור זיצנען פארן ענלעכקייטן אויך. די ענלעכקייטן צווישן קהל אין איראפע און צווישן דעם וואס מען רופט יידישע קהילה אין אמעריקע איז נוגע דער הויפט די פונקציעס. און בלויז די יידישע קהילה־ארגאניזאציע אין איראפע, דארף מען פארשטיין, האט געקאנט דינען וויא א דוגמא פאר די גרינ־דערס פון די אמעריקאנער יידישע קהלשע אינסטיטוציעס.

ד״ר גרינשטיין גיט ניט קיין פאראלעלן אנאליז פון איראפע און אמע־ריקע אין דעם פרט. בײ אים הייבט זיך באלד אן מיט אמעריקע.

דאס אויסווייניקסטע פנים פון דער יידישער קהילה אין אמעריקע

ראשית איז די יידישע קהילה דא געווען פון סאמע אנהייב א ריין וואלונטארע פארבינדונג וואס האט ארײנגענומען נאר א טייל יידן און ניט אלע אין א געוויסער געגנט. צווייטנס, האט זי אין אירע התחלות געהאט שטארק באגרע־נעצטע פונקציעס לגבי דער איראפעישער קהילה, און אפילו די דאזיקע בצימ־צומדיקע פונקציעס זיצנען אויך ניט דורכגעפירט פון א צענטראלער שטעלע, ווי דאס איז געווען דער שטייגער אין איראפע, נאר זיי זיצנען געווען פארטיילט צווישן פארשיידענע גרופעס און אפט מאל אפילו יחידים.

דריטנס, איז אין אמעריקע פארגעקומען אן איבערבייט אין דער היערארכיע פון די פארשיידענע קהילה־אקטיוויטעטן. ענינים וואס זיצנען געווען ענג פאר־בונדן מיט דער שול זיצנען בהדרגה אראפ פון אויבן אן און זייער ארט האבן פארנומען ריין געזעלשאפטלעכע פונקציעס, ווי פארזיכערונג, סאציאלע הילף, אגראריזאציע וכדומה. די דאזיקע אקטיוויטעטן זיצנען געווען שטארק אפהענגיק פון לאקאלע באדינגונגען און ממילא האבן זיי געטראגן אין א גרויסער מאס א לאקאלן כאראקטער. די אינהייטלעכקייט אין פונקציע און כאראקטער האט דא אויפגעהערט. דערפאר איז טאקע קיין חידוש ניט, וואס פאר א צייטאפשניט פון איבער צווי הונדערט יאר, דעם פעריאד וואס דער מחבר באהאנדלט אין זײן בוך (1654—1860), האט זיך אים אינגעגעבן צו געפינען סך־הכל 54 וועג־

דונגען פֿון 28 קהילות איבערן גאַנצן לאַנד צו דער ניו־יאָרקער קהילה, הגם אין דער צייט זײַנען דאָך אויפֿגעקומען און אַראָפּ פֿון דער סצענע הונדערטער ייִדישע עדות איבערן גאַנצן לאַנד. די דאָזיקע 54 וועגדונגען האָבן אויך מערסטנס צו טאָן מיט קליינע רוטין־ענינים אין שייכות מיט אַ שול, אַ בית־עולם, אַדער מיט בקשות אויסצולייגן ספֿר־תורות און אַנדערע מכשירי־מיצווה. די צענטראַ־לע פֿראָבלעמען פֿון עפּעס אַ קליינער קהילה אין דרום, למשל, זײַנען ניט געווען, און האָבן ניט געקאָנט זײַן, קיין גרויסער ענין בײַ דער ניו־יאָרקער קהילה, אַזוי אַז מען האָט זיך ניט געקאָנט ריכטן אויף קיין קעגנזײַטיקער הילף אין דעם פּרט.

ניו־יאָרק גופֿא האָט זיך אין יענעם פֿעריאָד צו קיין צענטראַלער פֿאָזיציע אין דעם אַמעריקאַנער יידישן לעבן ניט דערשלאָגן. עס האָט איר געפֿעלט די גרויסע פֿערזענלעכקייט, וואָס איר השפּעה זאָל איבערשפּרייזן די גרענעצן פֿון דער אייגענער קהילה, ווי דאָס פֿלעגט אָפֿט זײַן דער פֿאַל אין אייראָפּע, וועו דער פֿרעסטיזש פֿון אַ גרויסן רבֿ האָט אַרײַנגעדרונגען אין די אַרומיקע און אַפֿילו ווײַטערע קהילות. אויך איז ניו־יאָרק ניט געווען קיין צענטער פֿון ייִדישן וויסן וואָס זאָל זיך פֿונאַנדערשטראַלן איבערן גאַנצן לאַנד. און אויך קיין שום אַנדערע קהילה אין אַמעריקע האָט ניט דערגרייכט קיין פֿאָזיציע פֿון אָנערקענטער פֿירערשאַפֿט אין דעם גיסטיקן ייִדישן לעבן.

דערמיט דערקלערט זיך, וואָס אין אַמעריקע, אין די יאָרן וואָס קומען אין באַטראַכט אין דעם בוך, איז אין גאַנצן ניטאָ דער טיפּ ייִדישע ליטעראַטור וואָס איז געווען גאָר פֿאַרשפּרייט אין אייראָפּע און דינט עד־היום ווי אַ חשובֿער מקור פֿאַר דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער קהילה. מיר האָבן אין זינען, פֿאַר־שטייט זיך, די שאלות ותשובֿות־ליטעראַטור. אין דער ייִדישער אַמעריקע זײַנען געווען וויניק בעלנים אויף צו פֿרעגן שאלות, און אַזעלכע וואָס האָבן געקאָנט געבן תשובֿות זײַנען גאָרניט געווען בנימצא. דער פֿאַקט, וואָס אין דעם סיכסוך וועגן טורא־מאָנומענט האָט מען באַדאַרפֿט אָנצוקומען זיך שואל עצה זײַן צו אַ מענטשן מיט אַזעלכע קנאַפּע ידיעות אין ייִדישע ענינים ווי דער נוסע בנימין דער צווייטער, איז אַ טרויעריקער קאָמענטאַר אויף דעם מצבֿ פֿון ייִדישער לומדות אין אַמעריקע אין יענע יאָרן.

איין זאַך האָבן די ייִדישע קהילות אין אַמעריקע יאָ געהאַט בשותפֿות. זיי זײַנען אַלע באַשטאַנען דאָס רובֿ פֿון מענטשן וואָס האָבן דורכגעמאַכט די זעלבע גרויסע איבערלעבונג — זיי האָבן זיך איבערגעפֿלאַנצט פֿון אײַן קאָנטינענט אויף דעם צווייטן כּמעט אונטער די זעלבע באַדינגונגען. זיי האָבן געהאַט אַ מער־ווייניקער גלײַכע פֿאַרשטעלונג פֿון אַמעריקע; זיי זײַנען גלײַך נשתּומם געווארן פֿון די אומגעהײַערע עקאָנאָמישע מיגלעכקייטן פֿון דער נייער מדינה און האָבן זיך געמוען אויף אַ פֿיל־וויניציק גלײַכן אופֿן די דאָזיקע מיגלעכקייטן אָנטוויקלען און אויסנוצן. ד״ר גרינשטיין האַלט, אַז די ספּעציפֿישע אַמעריקאַנער געזעצן וועגן לעגאַליזירן רעליגיעזע קאָנגרעגאַציעס האָבן געהאַט אַ השפּעה אויף דער אָנטוויקלונג פֿון די ייִדישע קהלשע אינסטיטוציעס דאָ אין לאַנד. אַוודאי שטעקט

דערין אַ קערנדל אמת: אַבער אַן אַ שיעור אַ גרעסערע ראָלע אין אויספֿורעמען די בשותפֿותדיקע שטריכן אין דעם יידישן קהילה־לעבן אייַדער וועלכע עס איז געוצען האָט געשפילט די דינאַמיק פֿון אַמעריקאַנער לעבן.

די אַמעריקאַנער ווירקלעכקייט האָט געשאַפֿן די גרענעץ־געזעלשאַפֿט (frontier society), און די אַמעריקאַנער היסטאָריאַגראַפֿיע און סאָציאָלאָגיע האָבן דעם באַגריף אַנגענומען און דעפֿינירט. צי מען גייט אין גאַנצן מיטן ראָש־המדברים פֿון דער „גרענעץ"־שיטה, פֿרעדעריק טוירנער,[1] אַדער מען פֿאַרשמעלערט די דאָזיקע געאָ־סאָציאָלאָגישע אויסטויטשונג פֿון דער אַמעריקאַנער געשיכטע דורך אַרײַנברענגען עקאָנאָמישע פֿאַקטאָרן, נאָר איינס איז דאָך קלאָר: אַמעריקע וואָלט ניט געווען דאָס וואָס זי איז ווען דער אויספֿאָרשער, דער מיסיאָנער, דער זעלנער, דער יעגער און דער פֿאַרמער (און נאָך זיי דער בער־גער, דער געהילצער און אַזוי ווײַטער) וואָלט זיך ניט געקוקט כסדר ווײַטער אויף מערב, ביז וואַנען דער גאַנצער שטח פֿון די איצטיקע פֿאַראייניקטע שטאַטן איז געווען אויפֿגעשלאָסן אויף אַן אמת. די דאָזיקע גרענעץ־געזעלשאַפֿט איז געווען דער הינטערגרונט, אויף וועלכן דאָס יידישע לעבן אין אַמעריקע איז געוואַקסן; אין דער צײַט וואָס ד"ר גרינשטיין רעדט אַרום זײַנען די וויכ־טיקסטע יידישע קהילות אין די דאָזיקע גרענעץ־שטחים. הגם דאָס רובֿ יידישע אײַנוואַנדערערס האָבן זיך צעשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד, און אין ניו־יאָרק איז געבליבן אַ קלענערער טייל, האָט אַבער ניו־יאָרק אויפֿגעהיט אַ ביסל אַן אייראָפּעישן כאַראַקטער אַ סך לענגער אייַדער די גרענעץ־שטחים טיפֿער אין לאַנד אַרײַן, וואָרעם אָפֿילו די וואָס זײַנען מיט דער צײַט אַוועק אין הינטער־לאַנד האָבן זיך אויך פֿאָר אַ ווײַל אָפּגעשטעלט אין ניו־יאָרק. אָחוץ דעם איז צווישן די וואָס האָבן ניט מצליח געווען אויף דער פֿראָווינץ געווען אַ טענדענץ זיך אומצוקערן קיין ניו־יאָרק. אין שײַכות מיט דער דאָזיקער גאַנצער אַנט־וויקלונג שטעלן זיך די פֿראָגעס: ווי ווײַט איז די קהילה אין ניו־יאָרק מאָס־גיביק פֿאָר די קהילות, אַ שטייגער, אין מיטל־מערבֿ? צי האָבן זיך לכתחילה די קהילות אויף דער פֿראָווינץ געמוזט אַנדערש אַנטוויקלען ווי אין ניו־יאָרק? וואָסערע תוכיקע חילוקים האָבן זיך באַווײַזן צווישן זיי?

דאָס אינעוויניקסטע לעבן פֿון דער קהילה אין אַמעריקע

אין דעם באַהאַנדלטן פּעריאָד — דער עיקר צום סוף — באַווײַזט זיך אין ניו־יאָרק די זעלבע טענדענץ ווי אין דער אייראָפּעישער קהילה. די הוצאות פֿאָר רעליגיעזע און ריטועלע ענינים ווערן אָלץ קלענער אין פֿאַרגלײַך מיט די געלטער וואָס ווערן אויסגעגעבן אויף דערציונג אַדער אויף סאָציאָלער הילף. דער יידישער שפּיטאָל וואָס ווערט אויפֿגעבויט אין 1855 קאָסט 30,000 דאָלאָר, און אין 1859 פֿאַרטיילן די פֿאַרשיידענע יידישע צדקה־אַנשטאַלטן 18,000 דאָלאָר צווישן די נויטבאַדערפֿטיקע. עס שטעלט זיך אײַן דער קוק, אַז די הוצאות פֿאָר רעליגיעזע ענינים — שול, כשרות, מיקווה, מצות וכדומה — דאַרפֿן געטראָגן

[1] Frederick J. Turner, *The Frontier in American History*, 1921.

ווערן פֿון די וואָס נייטיקן זיך אין די דאָזיקע ענינים. אָזוי אַז אין דער צייט אַפּערירט די ניו־יאָרקער קהילה אין דעם טראַדיציאָנעלן סעקטאָר פֿון קהילה־טעטיקייטן, און די פֿונקציעס פֿון די קהילות אויף ביידע זײטן ים דעקן זיך כּמעט אין גאַנצן.

די באַשרײַבונג פֿון דעם דאָזיקן סעקטאָר קהילה־טעטיקייטן איז אײַנער פֿון די געלונגענסטע טיילן אין דעם בוך. דעם מחבר האָט זיך דאָ אײַנגעגעבן אויסצוגעפֿינען אַ גרויסע צאָל נײַע פֿאַקטן, אָדער ווינציק באַקאַנטע פֿאַקטן, און זיי צו שטעלן אויף דעם ריכטיקן אָרט און אין ריכטיקן צוזאַמענבונד. אָזוי אַ שטייגער באַלײַכט ער אויסגעצייכנט די אָנטוויקלונג פֿון די שולן אין ניו־יאָרק, וויזט דעם הינטערגרונט, די סיכסוכים, די כּוחות, די פֿערזענלעכקייטן וואָס האָבן געפֿירט צו אָפּשפּאַלטונגען און גרינדונג פֿון נײַע שולן, ווי אַ שטייגער „בני ישורון" אין 1825. בפֿרטיות ווערט באַשריבן די אָנפֿירונג פֿון די שולן, די אינעוויניקסטע דיסציפּלין, דער קאַמף פֿאַר דעמאָקראַטיזאַציע, פֿאַר אַלגעמיינעם שטימרעכט אין דער דאָזיקער אינסטיטוציע, די מחלוקתן אָרום דער פֿראָגע פֿון ייִדישער דערציִונג, און בכלל די טענדענץ זיך אָרײַנצופֿאָסן פֿאַליטיש און קולטורעל אין דער סבֿיבֿה. ווײַטער ווערן באַשריבן די פֿונקציעס פֿון די כּלי־קודש (דער מחבר באַטאָנט, אַז קיין אײַנער פֿון די דאָזיקע פֿונקציאָנאָרן האָט ניט געהאַט די טראַדיציאָנעלע סמיכה אָדער היתר־הוראה); רבנים, רעווּרענדס, חזנים, רעליגיע־לערערס, שמשים, שוחטים, מיט זייערע געהאַלטן און אָרבעטס־באַדינגונגען. דאָ בעט זיך גאָר שטאַרק אַ פֿאָרגלײַך מיט דער איראָפּעִישער אינסטיטוציע פֿון רח״ש, אָבער דער מחבר טוט דאָס ניט. אויך רירט ער ניט אָן די אינעוויניקסטע צופֿאַס־פֿראַבלעמען פֿון די דאָזיקע כּלי־קודש צו דער נײַער סבֿיבֿה, אין וועלכער זיי זײַנען איבערגעפּלאַנצט געוואָרן פֿון דעם איראָפּעִישן באָדן.

דער מחבר שענקט אַ סך אויפֿמערקזאַמקייט די מינהגים און דעם נוסח־התּפֿילות אין די פֿאַרשיידענע שולן. ער שטעלט זיך אָפּ אויף דעם וויכטיקן פּלאַץ וואָס מוזיק הייבט אָן צו פֿאָרנעמען אין שול. באַריכות באַטראַכט ער די אָנטוויקלונג פֿון דעם כּאָר, די סיכסוכים אָרום געמישטע כּאָרן און אָרום אָרגאַנפֿירן אָן אָרגל, דאָס זינגען בציבור און די קאָנקורענץ צווישן די פֿאַרשיידענע שולן פֿאַר אַ גרעסערן און מער אָנגעזעענעם כּאָר. די פֿאַרשיידענע מינהגים אָרום דעם בר־מיצווה־צערעמאָניאַל ווערן איבערגעגעבן בפֿרטיות. דער מחבר גיט אָפּ אַ ספּעציעלן קאַפּיטל דעם קאַמף אָרום דער רעפֿאָרם־באַוועגונג.

אַ גרויסע ראָלע אין דעם אינעוויניקסטן לעבן פֿון דער קהילה האָט אויך געשפּילט די פֿראָגע פֿון כּשרות און קבֿורה. דאָ שטעלט זיך דער מחבר אָפּ אויף די פֿראַבלעמען וואָס זײַנען אויפֿגעקומען צוליב דעם אָרײַנקומען אין לאַנד פֿון אַ גרויסער צאָל אָרעמע אימיגראַנטן. גאַנץ אָפּט פֿלעגט זיך טרעפֿן, אַז אַזאַ אימיגראַנט איז געשטאָרבן און האָט ניט איבערגעלאָזט אויף קבֿורה־הוצאות, אָזוי אַז מען האָט אים געמוזט ברענגען צו קבֿר־ישׂראל אויף קהלשן חשבון. דער מחבר שטרײַכט אויך אונטער דעם סאָציאַלן מאָמענט אין דער

כשרות־פראגע. אזוי ווערט דערציילט וועגן דעם זייער אינטערעסאנטן פרווו פון א פאַרמעגלעכן ניו־יארקער יידן אין 1815 צו שאפן א פאנד צו מאכן מיגלעך פאר ארעמע יידן צו באקומען פלייש א ביסל ביליקער.

מיר האבן אויבן דערמאנט דעם ווונק אין די הוצאות פאר סאציאלער הילף. צווישן די יידישע אימיגראנטן וואס האבן אנגעקלאפט אין די טויערן פון אמעריקע אין א כסדר וואקסנדיקער צאל האבן זיך אויך געפונען אזעלכע וואס האבן זיך אין דער נייער מדינה צו קיין שום עקאנאמישער פאזיציע ניט געקאנט דערשלאגן און האבן געמוזט אנקומען צו די צדקה־אנשטאלטן פון דער קהילה. מיר באקומען א קלאר בילד פון דער טעטיקייט פון דער „היברו בענעוואלענט סאסיעטי" און פון דער „דזשוירמען היברו בענעוואלענט סאסיעטי". אפט זינגען צווישן די קליינטן פון די צדקה־חברות געווען אזעלכע וואס האבן זיך אוועקגעלאזט אויף דער פראווינץ אויספרווון זייער מזל און האבן דארט ניט מצליח געווען; זיי פלעגן געווייטלעך צוריקקומען קיין ניו־יארק, און דא האט זיי קהל ארויסגעהאלפן. (צום באדויערן געפינען מיר ניט וועגן דעם דאזיקן אהין און צוריק בײַ ד״ר גרינשטיינען.) אין דעם פרט איז אויך פאראן א גרויסע ענלעכקייט צווישן דער ניו־יארקער קהילה און דער ווינער אדער בערלינער קהילה: דער צושטראם פון מיזרח־איראפעישע אינוואנדערערס נאך אן אומגליק (א שרפה, פאגראם, א גירוש) פלעגט פלוצעם ארויפלייגן א שווערע משא אויף די צענטראל־איראפעישע יידישע קהילות, פונקט ווי יעדע נייע כוואליע אימיגראנטן האט געשאפן א פראבלעם פאר די יידישע צדקה־אנשטאלטן אין ניו־יארק.

די פראבלעם איז געווען: פון וואנען נעמט מען די גרויסע סכומען, אין וועלכע עס האבן זיך געניטיקט די דאזיקע אנשטאלטן?

קודם־כל האט מען אויסגענוצט די אלטע טראדיציאנעלע מיטלען פון קליבן געלט: די פאַרשיידענע צדקה־פושקעס, ערב־יום־כיפור־קערות, מחצית־השקל־געלט, עליות. פון צייט צו צייט האט מען ארויפגעלייגט דירעקטע באשטייערונגען אויף די מיטגלידער פון די שולן. אבער דאס אלץ איז געווען ווייט ניט גענוג, היות ווי די צאל ניצרכים איז כסדר געוואקסן. מען האט געמוזט אנקומען צו נייע מיטלען. אין דער שפיץ פון די דאזיקע מיטלען האבן זיך ארויסגערוקט נייע מעטאדן פון „פאנד רייזינג": דער באנקעט, דער באל און ענלעכע בענעפיט־אונטערנעמונגען. אן אנדער מיטל וואס מיר באגעגענען גאנץ אפט אין אנדערע קהילות, אבער ניט אין ניו־יארק, איז די צדקה־לאטעריע. און דא וואלט זייער פדאי געווען א ביסל ארויסצוגיין אין דעם ענין. צי זינגען די נייע מיטלען פון קליבן געלט איבערגענומען געוואָרן פון דער דרויסנדיקער וועלט, אדער עס זינגען געווען נייע יידישע המצאות? אויף ווי ווייט האט די פראווינץ אין דעם פרט נאכגעטאן ניו־יארק? בכלל ווערן די באציונגען צווישן ניו־יארק און דער פראווינץ זייער קנאפ באהאנדלט אין דעם בוך, פונקט ווי די צווישנאנאנדיקע באציונגען צווישן דער ניו־יארקער קהילה און די קהילות מעבר־לים ווערן דערמאנט בלויז גאנץ אויבנאויפיק, אחוץ אין איין אויסערגע־

ווייניגטלעכער געשעעניש, דער פּאַל מאַרטאַרא, אַדער וועג משולחים פון ארץ־ישׂראל דערגרייכן קיין אַמעריקע.

אין פֿאַרטיילן די צדקה איז אַמעריקע ניט אין גאַנצן געגאַנגען אין די דרכים פון אייראָפּע. מסתּמא האָט דאָ געווירקט די השפּעה פון דער סביבה. אַזוי א שטייגער איז דאָ די אייראָפּעישע „פּלעטן"־סיסטעם אין גאַנצן בטל געווארן, כאָטש אין דער זעלבער צייט האָט א קאָנגרעגאַציע געקאָנט באַשליסן צו בלייבן ביים „מינהג פֿירט". אויך דער מינהג פון פֿאַרבעטן אַן אורח אויף שבת אַדער יום־טובֿ איז דאָ כּמעט אין גאַנצן אונטערגעגאַנגען. בכלל איז דאָ דער פּערזענלעכער עלעמענט אין דער צדקה שטאַרק אָפּגעטראָטן אויף צוריק; צדקה איז געווארן אינסטיטוציאָנאַליזירט.

נאָך דעם ווי מיר רעכענען אַראָפּ די רעליגיעזע, דערציִערישע און צדקה־ענינים אין דער ייִדישער קהילה אין ניו־יאָרק איז נאָך איבערגעבליבן א היפּ־שער סעקטאָר פון אַנדערע אַקטיוויטעטן. די דאָזיקע ריין געזעלשאַפֿטלעכע אק־טיוויטעטן זיינען אין א גרויסער מאָס באַשטימט געווארן פון די באַציִונגען צווישן ייִדן און ניט־ייִדן אין אַמעריקע. אַפֿילו די העכסטע שטאַפּלען פון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט אין אַמעריקע האָבן ניט געווונען קיין ארויסטריט אין דער ניט־ייִדישער געזעלשאַפֿט, אַזוי אַז בעל־כּרחו האָט מען געמוזט שאַפֿן אַן אייגענע סביבה, וווּ מען האָט זיך געקאָנט אויסלעבן בחבֿרותא, זיך גייסטיק סטימולירן, זיך פֿאַרווייַלן.

הגם דער מחבר ברענגט א סכום פֿאַקטן וועגן די דאָזיקע ענינים, ווערן זיי אָבער צום באַדויערן ניט קאָאַרדינירט, און ער מאָכט ניט פון זיי די גע־העריקע אויספֿירן. א סך מאָל זיינען די פּרטים וואָס דער מחבר ברענגט זייער באַלערעוודיק; זיי וואַרפֿן א שטיין אויף דער פּראָבלעם פון א גאַנץ נייער זייט. אַזוי א שטייגער פֿאַקטן וואָס ער ברענגט וועגן די פּרווון זיינען אויפֿגענומען געוואָרן אין דער קהילה, דעסט גלייכן די פּראָבלעמען פון געמישטע חתונות און שמד־פֿאַלן און די שטעלונג וואָס די שולן האָבן געמוען צו זיי.

היות ווי די ייִדישע קהילה איז געווען אָנגעוויזן אויף אירע אייגענע כוחות כּדי זיך געזעלשאַפֿטלעך אויסצולעבן, ווי מיר האָבן דאָס אָפּגעשטרעמט, האָבן זיך אין איר גופֿא געשאַפֿן פֿאַרשייִדענע סאָציאַלע דיפֿערענצירונגען און שיכטן. אָחוץ די געווויינטלעכע, בעיקר עקאָנאָמישע און שטאַנדישע דיפֿערענ־צירונגען, זיינען דאָ נאָך צוגעקומען אַנדערע, דהיינו אַזעלכע וואָס האָבן זיך געשטיצט אויף דעם געאָגראָפֿישן אָפּשטאַם פון די אײַנוואַנדערערס. עס איז אויפֿ־געקומען דער גוט באַקאַנטער שאַרפֿער סאָציאַלער חילוק צווישן דעם ספֿרדישן, דייטשן און מיזרח־אייראָפּעישן ייִדן, וועגן וועלכן מיר הערן א סך פון מיט־צייטלעריש ייִדישע און ניט־ייִדישע מקורים. הגם דער מחבר מאָכט דאָ און דאָרט ספֿאַראַדישע פּרווון צו באַלייכטן די דאָזיקע צווישנבאַציִונגען, באַגרענעצט ער זיך אָבער דער עיקר מיטן אַרײַנדרינגען פון די דייטשע ייִדן אין די ספֿרדישע קרייזן דורך מתחתן זיין זיך. א געניע אויסאַרשונג פון די באַציִונגען צווישן

די גרופּעס איז אַ וויכטיקער וויסנשאַפֿטלעכער ענין וואָס האָט אויך אַ בריטערן געזעלשאַפֿטלעכן אינטערעס.

די פֿאַרמען וואָס דאָס יידישע געזעלשאַפֿטלעכע לעבן האָט דאָ אָנגענומען זײַנען געווען באַשטימט פֿון לאָקאַלע באַדינגונגען און פֿון דער סאָציאַל־קול־טורעלער ירושה וואָס די פֿאַרשיידענע גרופּעס האָבן געבראַכט מיט זיך פֿון זייער אַלטער היים. דאָ מוזן ספּעציעל באַטאָנט ווערן די גרופּעס וואָס זײַנען געווען פֿון דײַטש־רעדנדיקע מקומות. זייער „פֿאַטערלאַנד" האָט געהאַט אַ הויכן פֿרעס־טיזש אין דער אַלגעמיינער אַמעריקאַנער געזעלשאַפֿט. אַפֿילו די שפּראַך זייערע, די דײַטשע שפּראַך, האָט זיך קונה שם געווען אין דער היגער ווײַסנשאַפֿטלעכער, קינסטלערישער און דערציִערישער וועלט פֿון יענער צײַט. דאָס אַלץ האָט גע־מוזט האָבן אַ ווירקונג אויף דער יידישער געזעלשאַפֿט, איבער הויפּט וועג מיר נעמען נאָך אין באַטראַכט, אַז עס האָט שוין יעמאָלט עקסיסטירט אַ שאַרף אויסגעפֿורעמטער דײַטש־אַמעריקאַנער קיבוץ מיט באַשטימטע פּאָליטישע, קול־טורעלע און געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייטן, אין וועלכע יידן פֿון די דײַטש־רעדנ־דיקע מקומות זײַנען געווען פֿאַרטראָטן און וועמענס פּראָגראַם עס האָט גע־דינט אין אַ געוויסער מאָס ווי אַ מוסטער פֿאַר די דײַטשע יידן.[2] אָבער צום באַדוי־ערן מוזן מיר ווײַטער פֿעסטשטעלן, אַז דער מחבר האָט די אַלע פֿראָבלעמען אָנגע־רירט בלויז צופֿעליק, אָנגעבנדיק דאָ און דאָרט אַ פּאָר דאָטעס וועגן בעלעט, פֿאַר־שטעלונגען און באַזאָרן אָדער וועגן אָנטייל פֿון יידן אין דײַטשע געזאָנג־פֿאַראיינען.

דער טרײַבנדיקער כּוח אין געזעלשאַפֿטלעכן לעבן איז פֿאַרשטייט זיך געווען די יוגנט. דער יונגער דור האָט צום בעסטן געבראַכט צום אויסדרוק די פֿאַר־שיידענע סאָציאַלע טענדענצן אין יידישן לעבן. דאָ גיט אונדז דער מחבר די אַלגעמיינע אַרגאַניזאַטאָרישע רעמען פֿון די יוגנט־גרופּעס וואָס זײַנען יעמאָלט אויפֿגעקומען, אַ קורצן איבערבליק איבער זייערע טעטיקייטן און אַ פּאָר דוגמאות פֿון זייערע ליטעראָרישע און מוזיקאַלישע פֿראָגראַמען. צווישן די דאָזיקע גרופּעס דאַרפֿן מיר אויך זוכן דעם אויפֿקום און די אַנטוויקלונג פֿון דער ריין אַמעריקאַנער אינסטיטוציע, די „לעקטשור", וואָס שפּילט נאָך עד היום אַ גרויסע ראָלע אין דעם קולטורעלן און סאָציאַלן לעבן פֿון די יידן אין אַמעריקע.

אין צענטער פֿון דעם קולטורעלן לעבן שטייט די פֿראָבלעם פֿון סינטעזירן די אַלטע יידישע און אייראָפּעישע קולטור־אוצרות מיט די נײַע ווערטן פֿון דער אַמעריקאַנער סביבה. די פֿראָבלעם קומט צום אויסדרוק, דער עיקר צווישן דער יוגנט, אין צוויי פֿאַרמען: אַ קאָנקרעטע פֿראָבלעם איז שפּראַך, און אַ מער אַב־סטראַקטע איז — לעבנס־באַנעם. אַן אויספֿאַרשונג פֿון דעם לעצטן וואָלט פֿאַר־לאַנגט אַ גרונטיקע שטודיע פֿון דער פֿרעסע, ליטעראַטור, קונסט פֿון יידן אין אַמעריקע פֿאַר דעם באַהאַנדלטן פּעריאָד, און דאָס קאָנען מיר ניט פֿאַרלאַנגען

---

[2] ס״גל דעם מחברס אַרבעט אין די יוואַ־בלעטער, ב׳ XXV, נומ׳ 1 (יאַנואַר־פֿעברואַר, 1945), זז׳ 70—95 און XXV, נומ׳ 2 (מאַרץ־אַפּריל 1945), זז׳ 203—234: „יידן אין דעם קולטורקרײַז פֿון די דײַטשן אין אַמעריקע ביז די 80ער יאָרן".

פֿון דעם מחבר אין די רעמען פֿון זײַן ווערק. אָבער די פּראָבלעם פֿון שפּראַך וואָלט יאָ געקאָנט באַהאַנדלט ווערן מער באַריכות אייִדער דער מחבר טוט דאָס. ער דערציילט טאָקע עפּעס וועגן דער שפּראַך פֿון די שול־פּראָטאָקאָלן; אונדז אָבער אינטערעסירט די ריידשפּראַך, די שפּראַך פֿון דער היים. מיר וואָלטן געוואָלט וויסן בערך וויפֿל פֿון די ייִדן האָבן געריידט דײַטש ממש, ווי ווײַט עס האָט זיך נאָך געהאַט אויפֿגעהיט אין יענעם פּעריאָד צווישן די אײַנוואַנדער־רערס פֿון יענע מקומות דאָס דײַטשלענדישע ייִדיש (מערב־ייִדיש), און ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען דער איבערגאַנג צו ענגליש. וועגן דעם דערוויסן מיר זיך גאָרניט. מיר הערן נאָר, אַז צו ייִדיש האָט מען זיך באַצויגן מיט ביטול. אָבער דער פּאַקט גופֿא פֿאַרלאַנגט דאָך אַ טיפֿערע אויספֿאָרשונג.

אין שײַכות מיט דעם שטייט אויך די פֿראָגע פֿון בײַטן ייִדיש־קלינגענדיקע אָדער דײַטש־קלינגענדיקע נעמען אויף אַנגלאָסאַקישע. די פּאָר באַמערקונגען וואָס דער מחבר מאַכט זײַנען ניט אָדעקוואַט פֿאַר דער טעמע.

אַ גוט קאַפּיטל גיט אונדז דער מחבר וועגן דערצײַונג. מיר זען, מיט וויפֿל מי און וויפֿל ערנצטקייט די קהילה וויל איבערגעבן די אַריבערגעבראַכטע ייִדישע גײַסטיקע ירושה צום אויפֿקומענדיקן דור, און עס איז ממש אַ הארץ־רײַסעניש צו קומען צוזאַמען מיטן מחבר צום באַשלוס, אַז די רעזולטאַטן פֿון דער גאַנצער האַרוואַניע זײַנען געווען „אויסערגעווײַנטלעך מאַגערע". די דאָזיקע דערציִונג איז אָבער באַגרענעצט אויף יונגוואַרג. וועגן בילדונג פֿאַר דערוואַקסענע האָט מען נאָך משמעות יענע יאָרן ניט געווווסט, אַדער דער מחבר דערמאָנט גאָרניט וועגן דעם. פֿון דעסט וועגן וואָלט זייער נייטיק געווען צו געבן אַ בילד פֿון דעם ייִדישן און אַלגעמיינעם קולטור־מצבֿ פֿון די דערוואַקסענע; ווי ווײַט איז דאָס טראַדיציאָנעלע ייִדישע „לערנען" נאָך געווען פֿאַרשפּרייט צווישן זיי? אויף ווי ווײַט זײַנען נאָך געווען טעטיק פֿאַרשיידענע חבֿרות וואָס ייִדן האָבן געהאַט לשם לערנען, ווי חבֿרה משניות, חבֿרה עין יעקבֿ? וועגן דעם אַלעמיינעם קולטור־מצבֿ קאָנען מיר אַ היפּש ביסל אָפּלערנען פֿון דער ייִדישער פּרעסע אויף דײַטש און ענגליש, וואָס איז יעמאָלט אויפֿגעקומען, און אויך צום טייל פֿון די טעטיקייטן פֿון די פֿאַרשיידענע ליטעראַרישע פֿאַראיינען וואָס זײַנען געווען בשעתו זייער פּאָפּולער.

דער מחבר גיט אָפּ אַ ספּעציעלן קאַפּיטל פֿאַר די פּורשים מן הציבור — די וואָס האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו געהערן צו וועלכער עס איז שול און האָבן זיך אויך ניט אונטערגעוואָרפֿן אונטער דער דיסציפּלין פֿון ציבור. מיט אַזעלכע איז מען זיך קודם באַגאַנגען גאָנץ האַרב; שפּעטער האָט מען אַ היפּש ביסל פֿאַר־קוקט. דאָ איז גאָר אַ גרויסער שאָד, וואָס דער מחבר פּטרט אָפּ דעם קולטורעלן הינטערגרונט פֿון די דאָזיקע פּורשים מן הציבור מיט אַ שורה־צוויי. מיר וואָלטן זייער געוואָלט וויסן, וויר עס זײַנען געווען די דאָזיקע מענטשן, צי זיי האָבן אַנשטאָט דעם רעליגיעזן ייִדנטום, פֿון וועלכן זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט, אַוועק־געשטעלט כאָטשבי וועלכן עס איז אַנבליק פֿון „וועלטלעכע" ייִדישקייט־עלע־מענטן, צי זיי האָבן זייער אַנטירעליגיעזע אײַנשטעלונג געבראַכט פֿון איראָפּעישע

קולטורקריזן אָדער זיך דעם קוק אײַנגעשאַפֿט ערשט אין אַמעריקע, וואָסערע אינ־סטיטוציעס זיי האָבן געשאַפֿן, און ווי עס איז בכלל געווען די שטעלונג צו דער דאָזיקער פֿראָגע אין אַמעריקע.

אַ פֿאַרגלײַך צווישן דער אַמעריקאַנער און אייראָפּעישער קהילה

הגם עס איז אַ גרויסער חילוק צווישן דער ייִדישער קהילה אין אַמעריקע און דער קהילה אין אייראָפּע, איז אָבער פֿאַרט מיגלעך אין אַנדערע פּרטים צו צײַגן אַ פֿאַרגלײַך צווישן די צוויי. דער עיקר איז כּדאי, ווי שוין דערמאָנט, צו פֿאַרגלײַכן די ניו־יאָרקער קהילה מיט איינער פֿון די גרעסערע קהילות אין צענטראַל־אייראָפּע — ווין אָדער בערלין. די דעצענטראַליזאַציע פֿון דער ניו־יאָרקער קהילה איז קיין מניעה ניט, וואָרעם הגם יורידיש איינהייטלעך איז, אַ שטייגער, די ווינער קהילה אויך געווען שטאַרק דעצענטראַליזירט: פֿון איבער 200 בתי־תּפֿילה האָבן אַפֿילו קיין 10 ניט געהערט צו דער קהילה, און אַ וואָסערע 660 פֿאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס זײַנען געווען טעטיק מחוץ די רעמען פֿון דער Kultusgemeinde. אין בערלין איז שוין אַפֿילו קיין איינהייטלעכע צענטראַלע צוואַנג־קהילה אויך ניט געווען, און אויך דערצו איז דאָרט ניט נייטיק געווען, אַז דער ייִדישער יחיד זאָל זײַן אַ מיטגליד פֿון איינער פֿון די ייִדישע קהילות כּדי ער זאָל אַנערקענט ווערן ווי אַן אַנגעהעריקער צו דער ייִדישער אמונה.

אין איר איינעוויניקסטן צונויפֿשטעל האָט די קהילה אין ניו־יאָרק אויך ענלעכקייטן צו דער ווינער און בערלינער קהילה. פֿונקט ווי די ניו־יאָרקער קהילה איז באַשטאַנען פֿון אײַנוואַנדערערס, אַזוי האָבן זיך אויך די ווינער און בערלינער קהילות צונויפֿגעשטעלט פֿון צוגעקומענע פֿון דער פֿראָווינץ. וועג עס הייבט זיך אָן די אַזוי גערופֿענע „אַלטע אימיגראַציע" קיין אַמעריקע (בערך 1815; די „נײַע אימיגראַציע" רעכנט מען פֿון נאָך 1880) באַשטייט די ווינער קהילה פֿון אַ הצפֿעלע פֿריווילעגירטע, די געחתמעטע אויף די ערשטע תּקנות פֿון דער ווינער שול. שפּעטער בלײַבן אין ווין און בערלין פֿערמאָנענט טויזנטער ייִדן וואָס האָבן לכתּחילה געטראַכט צו מאַכן פֿון די דאָזיקע שטעט בלויז צווישנ־סטאַנציעס אויף זייער וועג מעבר לים. אַזוי אַז מיר האָבן אין די דאָזיקע שטעט מענטשן פֿון פֿאַרשיידענע מקומות, מיט פֿאַרשיידענע רעליגיעזע מינהגים און ייִדישן שטייגער לעבן, פֿונקט ווי אין ניו־יאָרק. אין די צוויי שטעט קומט פֿאָר אַ קאָמף אַרום דעם ענין רעפֿאָרם פֿונקט ווי — פֿאַרשטייט זיך אונטער אַ ביסל אַנדערע באַדינגונגען — אין אַמעריקע בכלל און אין ניו־יאָרק בפֿרט.

אמת, מיר ווייסן וועגן די ניו־יאָרקער אימיגראַנטן, די גרינדערס און בויערס פֿון דער היגער קהילה, וויניקער ווי וועגן די וואָס זײַנען געווען געחתמעט אויף די ווינער תּקנות. די ווינער האָבן שטאָלצירט מיט זייער ווינערעכט אין דער הויפּטשטאָט און בכלל מיט זייערע עקאָנאָמישע אָן סאָציאַלע דערגרייכונגען און האָבן איבערגעלאָזט אַ היפֿש ביסל אינפֿאָרמאַציע וועגן זיך, אַזוי אַז וואָס־שטיין האָט געקאָנט אַנשרײַבן אַן אַנגעזעען ווערק וועגן זיי. די ניו־יאָרקער

האָבן זיך באַטראַכט ווי עמך און איבערגעלאָזט ווייניק פּרטים וועגן זיך. אָבער גרינדערס פֿון אַ קהילה זײַנען די „קליינע מענטשן" פֿון ניו־יאָרק פונקט אַזוי גוט ווי די חשובֿים פֿון ווין, און הגם זיי זײַנען אַרויס אויף דער סצענע אַ ביסל שפּעטער, האָט אָבער זייער בנין געהאָט אַ דויערנדיקערע השפּעה אויף דעם ייִדישן לעבן ווי דער בנין פֿון זייערע ווינער ברידער. אויך אין צײַט און אָרט בכלל, אין וועלכע זיי זײַנען געווען טעטיק, זײַנען די ניו־יאָרקער ניט הינטערשטעליק לגבי זייערע מער באַווּסטע חבֿרים אין אייראָפּע.

אָבער אַזאַ מין פֿאַרגלײַך האָט דער מחבר צום באַדויערן ניט דורכגעפֿירט, און דאָס איז באמת אַ גרויסער שאָד. וואָלטן מיר געהאַט אַזאַ פֿאַרגלײַך צווישן די קהילות אויף ביידע זײַטן ים, וואָלטן מיר געקאָנט פֿאַרגלײַכן דעם מחברס ווערק מיט די פֿאַרשיידענע מאַנאַגראָפֿיעס וועגן ייִדישע קהילות אין אייראָפּע. אַזוי אָרום וואָלט זיך באַקומען אַ קלאָר בילד פֿון דעם כאַראַקטעריסטישן אויפֿטו און די דערגרייכונגען פֿון דער ייִדישער קהילה אין אַמעריקע און איר צוּשטײַער צום גאַנצן ייִדישן כלל. דעם אַלגעמיינעם אַמעריקאַנער הינטערגרונט קאָן אַנטקעגנגעשטעלט ווערן דער אייראָפּעישער ניט־ייִדישער הינטערגרונט, און אַלע אַנדערע דרויסנדיקע באַדינגונגען קאָנען רעדוצירט ווערן ביז מער־ווייניקער ענלעכע ווערטן. אַזוי למשל וואָלטן מיר געקאָנט אויפֿשטעלן אַ פֿאַר־גלײַכיקע טאַבעלע פֿון הכנסות און הוצאות און דעם פֿאַרטייל פֿון די הוצאות אין די דאָזיקע קהילות און דערפֿון אַ היפּש ביסל אָפּלערנען. הגם אונדזער מחבר גיט ניט קיין כּוללדיק בילד פֿון די פֿינאַנצן פֿון דער קהילה, ווײַל עס האָבן אים דערפֿאַר געפֿעלט פּרטימדיקע ציפֿער, מיינט דאָס אָבער ניט צו זאָגן, אַז מיט לאַנגער מי און פֿליס וואָלט מען ניט געקאָנט געפֿינען אַזעלכע ציפֿער דירעקט, אָדער מקורים, פֿון וועלכע מען וואָלט געקאָנט אַרויספֿישן די דאָזיקע אינפֿאָרמאַציע.

די מקורים

אין אַ ווערק פֿון דעם מין זײַנען די מקורים און דער אופֿן ווי אַזוי דער מחבר נוצט זיי אויס שטאַרק חשוב ניט נאָר פֿאַר זיך גופֿא, נאָר אויך ריין מעטאָדאָלאָגיש. אונדזער מחברס הויפּטפֿאַרדינסט איז דאָס וואָס ער האָט אויס־געגנוצט די אַרכיוו־מאַטעריאַלן פֿון פֿאַרשיידענע שולן, צדקה־ און הילפֿס־אַרגא־ניזאַציעס. אמת, פֿאַר דער עלטערער תקופֿה זײַנען שוין דאָס רובֿ פֿון די דאָזיקע מאַטעריאַלן פֿאַרפֿנטלעכט געוואָרן;[3] אויך פֿון דער שפּעטערער תקופֿה זײַנען דאָ און דאָרט אַ פּאָר דאָקומענטן שוין געדרוקט, אָבער דאָס איז אַפֿילו קיין מן־המעשׂר ניט קעגן דעם וואָס אונדזער מחבר האָט אויפֿגעטאָן. די ביבליאָ־גראָפֿיע אַליין האָט אַרויסגערופֿן אַ באַוווּנדערונג בײַ אַ קאָטוילישן רעצענזענט וואָס איז פֿאַראינטערעסירט אין עלטערע קאָטוילישע פֿאַראַפֿיעס,[4] און ער איז

[3] אין די פּובליקאַציעס פֿון דער American Jewish Historical Society.

[4] Basil L. Lee, *The Catholic Historical Review*, vol. 32, No. I (IV, 1946), pp. 106—107.

אונדז מקנא מיט דעם עשרות פון מקורים וועגן יידישע קאנגרעגאציעס. דער מחבר איז ווײזט אויס א לײדנשאפטלעכער ליבהאבער פון דעטאלן, האט ער די דאזיקע דעטאלן זייער געוויסנדיק איבערגעגעבן, אזוי אז א קריטיקער וואס האט ניט קיין הנאה פון א וועלק ביז ער געפינט דארט ניט א פאר אומפינקטלעכקייטן וועט האבן א שווערע מערכה.

מיט דעם אליין וואס דער מחבר איז געווען דער ערשטער וואס האט צונויפגעשטעלט אזא אימפאזאנטע ליסטע מקורים האט ער זיך שוין אײנגעקויפט די דאנקבארקייט פון אלע פארשערס אויף דעם געביט. זײן ארבעט איז מחייב די אנדערע היסטאריקערס גלײַך צוצוטרעטן צו אן אפשאצונג פון די דאזיקע מקורים, און אין זייער ליכט רעווידירן געוויסע מסקנות, צו וועלכע די יידישע היסטאריאגראפיע איז געקומען. אמת, עס וואלט געווען בעסער, ווען דער מחבר אליין וואלט דאס געטאן און לכל הפחות געמאכט א פרווו צו געבן א קריטיק פון די דאזיקע מקורים אין זייער פארגלײַכיקן וועדט מיט אנדערע מקורים. גוט וואלט געווען, ווען ער גיט אונדז כאטש אן אנצוהערעניש וועגן דעם פארנעם פון זייער אינפארמאציע, זייער פארלאזלעכקייט, דעם אנטייל וואס דער פארשרײבער האט געהאט אין די געשעענישן וואס ער פארשרײבט וכדומה. דער מחבר האט דאס ניט געטאן, און מיר ווילן האפן, אז אנדערע וועלן משלים זײן וואס ער האט פארפעלט.

אבער די בלויזע ביבליאגראפישע שפע אליין איז נאך אויך ניט אין גאנצן קיין מעלה. להיפוך, טייל מאל וועדט זי א חסרון. צוליב די ביימער זעט מען ניט דעם וואלד. און דאס איז טאקע אין א געוויסער מאס אויך געווען מיט אונדזער מחבר. דער שלל ארכיוו־מאטעריאלן (דער עיקר ווען ער איז כמעט אין גאנצן פון איין מין — שול־פראטאקאלן) האט אים ארויפגעפירט אויף א שמאלער סטעזשקע, אזוי אז עס באקומט זיך ניט מער קיין געווינטלעכער המשכדיקער סיפור־המעשה, נאר א קווארשניט דורך א געוויסן מצב.

דער שרײבער פון די דאזיקע שורות האט דורכגעשטודירט א גאנץ היפשן סכום יידישע קהילה־אקטן — הגם ניט אין ניו־יארק — פון דער תקופה וואס דער מחבר באהאנדלט, און ער קאן עדות זאגן, אז דאס רוב פארצייכענונגען גיבן איבער בלויז די החלטות וואס זײנען אנגענומען געווארן ארום געוויסע דיסקוסיעס בײ די מיטינגען, אבער ענינים וואס האבן א קולטורעלן אדער אן אלגעמיינעם קהילה־היסטארישן אינטערעס זײנען דארט כמעט אין גאנצן ניטא. צו דער זעלבער צײט האבן די ליטעראראישע טאלענטן, סײ די פארטיידיקערס סײ די קעגענערס פון די קהלשע תקיפים, געפונען זייער מיקלט אין דער יידישער און אפילו אין דער אלגעמיינער פרעסע; דארטן געפינען מיר זייער גוטע באריכטן וועגן פארשיידענע אספעקטן פון יידישן לעבן, אין דער צײט וואס דאס קהלשע פראטאקאל־שרײבן איז געבליבן אין שלאבעריקע הענט.

א פארגלײַך מיט א פינקס פון אן אייראפעישער קהילה באווײזט בולט דעם אומגעהײערן מהלך צווישן דער אמעריקאנער און אלטהיימישער פראטאקאלירונג.

דאָרט זײַנען די פּינקסים געשריבן געוואָרן פֿון געניטע הענט און אונטער דעם שטרענגן אויג פֿון אַ מענטש וואָס האָט געקאָנט ניט נאָר לייענען נאָר אויך אָרויסלייענען. דאָ זײַנען די פֿראָטאָקאָלן געשריבן געוואָרן פֿון מענטשן מיט גאָר קנאַפּע ידיעות. די גרויסע צאָל פֿראָטאָקאָלן וואָס אונדזער מחבר האָט פּינקטלעך איבערגעגעבן כּכתבם וכלשונם באַווײַזן קלאָר, אַז אין רובּ פֿאַלן האָבן די פֿאָרשרײַבערס פּשוט פֿאָרשריבן דאָס וואָס מען האָט זיי געהייסן.

אָחוץ דעם כּתבֿ־יד־מאַטעריאַל פֿון די פּראָטאָקאָלן איז אויך פֿאָראַן אַ שלל געדרוקטע מאַטעריאַלן: תּקנות, קאָנסטיטוציעס פֿון שולן וכדומה. בעצם זײַנען זיי שטאַרק ענלעך איינס צום אַנדערן און מסתּמא גייען זיי צוריק צו איין מקור. אין קאָנטראַסט צו די אייראָפּעיִשע תּקנות וואָס שפּיגלען אָפּ דאָס מיטצײַטלעריש לעבן און די באַדערפֿענישן פֿון דער שעה, זײַנען די דאָזיקע מאַטעריאַלן מערסטנס סטיליסטיש סטערעאָטיפּן וואָס גיבן אינסטרוקציעס פֿאַר סטאַנדאַרדיזירטע טעטיקייטן, אַזוי אַז דאָס לעבן וואָס האָלט זיך אין איין בײַטן אָנטפּלעקט זיך דאָ אין איין און דעם זעלבן שאַבלאָן. בײַ די דאָזיקע מאַטעריאַלן בעט זיך שטאַרק אָן אויספֿאָרשונג, אויף ווי ווײַט ניו־יאָרק האָט אין דעם פּרט געווירקט אויף דער פּראַויזיק.

טייל מאָל ברענגט דער מחבר אַ שפּע מאַטעריאַל אין איין פּעלד פֿון זײַן אויספֿאָרשונג, ווי אַ שטייגער (ז׳ 549) די טאַבעלע פֿון 101 קאָנדידאַט פֿאַר אַ לאָשע, פֿון 1840—1850, און זייערע פּרנסות, און מען זעט, אַז צווישן זיי זײַנען געווען 30 פּעדלערס און 13 שנײַדערס; אָבער אָפּט איז ער שטאַרק מצמצם אין אָנדערע פּעלדער. אָזוי למשל האָט ער ניט געגוג אויסגענוצט די ייִדישע פּרעסע דאָ אין לאַנד און די קאָרעספּאָנדענצן פֿון אַמעריקע אין דער ייִדישער פּרעסע אין אייראָפּע. אָלע וויכטיקע קהלשע טעטיקייטן זײַנען באַשריבן געוואָרן אין דער ייִדישער פּרעסע באַריכט, וואָרעם ערשטנס האָט די דאָזיקע פּרעסע שטענדיק געליטן פֿון אַ דוחק אין לייען־מאַטעריאַל, און צווייטנס איז דאָס געווען אמתע נײַס פֿאַר אירע לייענערס; סוף־כּל־סוף האָט זי ניט געקאָנט קאָנקורירן מיט דער אַלגעמיינער פּרעסע אין געבן אַלגעמיינע נײַס. אויך באַלײַכטן ניט דעם מחברס מאַטעריאַלן די אָנדערע, ניט־טראַדיציאָנעלע טעטיקייטן פֿון דער קהילה, ווי פֿאַרווײַלונגען וכדומה.

וועגן דעם אָנהייב פֿון דער ייִדישער פּרעסע אין ניו־יאָרק (אין דײַטש און ענגליש) האָט דאָס בוך אַ גוט אויסשפּיק קאָפּיטל. אָבער אַ גרויסער חסרון איז דאָס וואָס דער מחבר האָט ניט אויסגענוצט די אַלגעמיינע פּרעסע. לכל הפּחות איין גאַנג פֿון אַ טעגלעכער צײַטונג פֿאַר געוויסע וואָגיקע יאָרן האָט באַדאַרפֿט אויסגעפֿאָרשט צו ווערן כּדי מען זאָל אויסגעפֿינען, ווי די זעלביקע פּראָבלעמען וואָס ווערן באַהאַנדלט אין דער ייִדישער פּרעסע ווערן געזען מיט די אויגן פֿון אַ דרויסנדיקן, איינעם וואָס איז ניט קיין מיטטעטיקער אין די קהלשע אונטערנעמונגען. שוין פֿון סאָמע אָנהייב פֿון ייִדישן ייִשובֿ דאָ קומען אַרײַן אין דער אַלגעמיינער פּרעסע באַריכטן וועגן ייִדן — אמת, זייער נאַיִוו, אָבער אויך פֿון זיי קאָן מען עפּעס לערנען. נאָך דערצו ווען מיר האָבן אין זינען, אַז

אָפּט מאָל האָט מען וועגן יידישע ענינים בכיוון גערעדט אָ ביסל העכער און געוואָרט צו זען די ווירקונג וואָס דאָס וועט האָבן אין דער אַלגעמיינער פּרעסע.

עס וואָלט אַוודאי אויך אָ סך צוגעקומען דעם בוך בכלל, וועז דער מחבר וואָלט געווען אויסגענוצט די געלעגנהייטלעכע ליטעראַטור, ווי טאָגביכער פֿון מיטצייטלערס, בריוו, נסיעה־באַריכטן וכדומה, אין וועלכע עס ווערן געגעבן וויכטיקע בילדער פֿון יידישן לעבן. דווקא זיי זיינען בכוח אָ געוויסן פּעריאָד צוצוגעבן קאָליר, חיות און וואָרעמקייט. אָזאָ מין עדות פֿון אָ זיטיקן מענטשן טראָגט מיט זיך שטענדיק גרויס וואָג.

אויך איז אָ ים מיט אינפֿאָרמאַציע וועגן יידן באַהאַלטן אין מקורים פֿון אַן אַלגעמיינעם כאַראַקטער, וואָס ביז איצט האָט מען זיי נאָך ניט אַרײַנגעצויגן אין גדר פֿון אונדזער פֿאָרשונג.

די אויסטייטשונג פֿון די מקורים

דעם אומגעהײַערן שלל פֿאַרלאָזלעכע פּרט־פֿאַקטן קאָרעלירט דער מחבר ניט ווי געהעריק. ער קאָאָרדינירט ניט און באַווײַזט ניט בולט די צוזאַמענווירקונג פֿון די פֿאַרשיידענע פֿאַקטאָרן וואָס האָבן יעמאָלט געשאַפֿן פֿון ניו־יאָרק אײַנע פֿון די גרעסטע קהילות אין דער וועלט. אין הינטערגרונט שטייט די איראָפּעישע מאַסן־אויסוואַנדערונג אין 19טן י״ה, וואָס זי איז אין יענעם פּעריאָד געווען צום שטאַרקסטן פֿון דײַטשלאַנד און אין וועלכער יידן זיינען געווען פֿאַרטראָטן לכל הפּחות צוויי מאָל אַזוי פֿיל ווי זייער פּראָצענט אין דער דײַטשער באַפֿעלקערונג. די דאָזיקע יידישע אימיגראַציע ווערט ניט געשטעלט, אָדער ניט גע־העריק געשטעלט, אין דער רעם פֿון דער אַלגעמיינער אײַנוואַנדערונג, דער עיקר פֿון די דײַטשן, און די צווישנאַנאַנדיקע השפּעות פֿון די דאָזיקע צוויי קיבוצים ווערן ניט באַלויכטן. דער עיקר אָפּערירט דער מחבר גאָר ווייניק מיט ציפֿער־דיקן מאַטעריאַל.

אמת, פֿון צייט צו צייט פֿרוווט ער יאָ פֿעסטשטעלן געוויסע צאָלן. אָזוי אָ שטייגער (ז׳ 23, הערה 10) זוכט ער צו באַשטימען דעם אָפּשטאַם פֿון די פֿאַר־שיידענע יידישע גרופּעס אין ניו־יאָרק אויפֿן סמך פֿון דער צאָל פּאַציענטן וואָס זיינען אויפֿגענומען געוואָרן אין יידישן שפּיטאָל (דעם מאַטעריאַל האָט ער אָבּ געפֿונען נאָר אין די יידישע צייטונגען). צום באַדויערן קאָן מען אָבער פֿון די פּאַציענטן אין אָן אומזיסטן שפּיטאָל קיין פּראָצענטועלע אויספֿירן וועגן דעם צונויפֿשטעל פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג ניט מאַכן, וואָרעם מיר ווייסן גאַנץ גוט, אָז בלויז די סאַמע אָרעמסטע יידישע שיכטן קומען אָן אין די אומזיסטע שפּיטאָלן. אָזאָ מין טאַבעלע קאָן סיידן באַווײַזן די רעלאַטיוות עקאָנאָמישע לאָגע פֿון די פֿאַרשיידענע גרופּעס, אָבער ניט זייערע סך־הכל־צאָלן, און אַוודאי קאָן מען ניט דערגיין די צאָל דײַטשע יידן אין 1860 פֿון זייער „אָרעמקייט־וויפֿלער״.

בכלל איז דעם מחברס גרופּירונג פֿון יידן לויט זייער אָפּשטאַם אָ גאַנץ לויזע. דאָס נעמט זיך ראשית פֿון דעם פֿלאָנטער אין דעם באַגריף „פּויילישע״

יידן, וואָס ער שאַצט זיי בערך אויף אַ דריטל. אַ מאָל ווערט ער באַנוצט ווי אַ פּאָליטישער באַגריף וואָס איז כּולל בלויז די יידן פֿון רוסיש־פּוילן, ווי דאָס איז געווען דער אָנגענומענער שטייגער, און אַ מאָל ווערט ער באַנוצט ווי אַן עטנישער באַגריף און איז כּולל יידן פֿון אַלע שטחים פֿון אַמאָליקן פּוילן. איז ממה נפֿשך: אויב דער מחבר נעמט אים אַן ווי אַ פּאָליטישן באַגריף, פֿאַר וואָס זשע ווערט אַרײַנגעצויגן פּויזן, עס איז דאָך יעמאָלט געווען דײַטשלאַנד? און אויב ווי אַן עטנישן באַגריף, איז אויף וואָס פֿאַר אַ סמך ווערט גאַליציע אויסגעשלאָסן? ווײַטער נעמט דער מחבר צוזאַמען ענגלישע, האָלענדישע, פֿראַנצײזישע, ביימישע יידן און פֿרווט אָפֿילו ניט געבן קיין בערכדיקע אָפּשאַצונג פֿון דער גרייס פֿון די פֿאַרשיידענע גרופּעס, הגם דאָס האָט געקאָנט געטאָן ווערן אויפֿן סמך פֿון שול־מיטגלידערשאַפֿט.

אָפֿילו דאָ ווו די גרופּירונגען לויטן אָפּשטאַם זײַנען יאָ קלאָר, איז נאָך נייטיק אָנצוווײַזן, אויף וויפֿל זיי שניידן זיך דורך אין זייערע קהלשע טעטיקייטן. אַנשטאָט צו פֿרווון אויסמאָלן אַ סיסטעמאַטיש בילד גיט אונדז דער מחבר בלויז אינציקע שטריכן, הגם אָפֿט מאָל זייער אינטערעסאַנטע: אַז פֿונעם טעמפּל „עמנואל" האָט מען זיך ניט געריכט אויף קיין סך הילף פֿאַר ארץ־ישׂראל, אַז דײַטשע יידן זײַנען ניט געקומען אין גרויסע צאָלן צו די דינערס פֿון דער „היברו בענעוואָלענט סאָסײַעטי", אַז „שארית ישׂראל" האָט גאַנץ זעלטן אָנטייל גענומען אין אינטערקאָנגרעגאַציאָנאַלע טעטיקייטן.

ספֿרדישע, דײַטשע, פּוילישע יידן זײַנען פֿיל־ווינציק דיפֿערענצירט. אָבער וואָס איז מכוח פֿראַנצייזישע אָדער ביימישע יידן? צי זײַנען זיי זיך מצרף מיט די ספֿרדישע, דײַטשע אָדער פּוילישע יידן? אָדער זיי גרינדן זייערע אייגענע שולן? און ווו איז די אונגעריש גרופּע? עס איז אויך כּדאַי זיך אָפּצושטעלן אויף די באַציונגען צווישן די אונטערגרופּעס אין אַ געוויסער גרופּע, למשל צווישן די בײַערישע און צפֿון־דײַטשע יידן.

אויף איין אָרט פֿרווט דער מחבר עפּעס פֿון דעם מין דורכצופֿירן, ער קומט אָבער צו לחלוטין פֿאַלשע מסקנות. ער שרײַבט (ז׳ 23), אַז עס איז געווען „כּאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער ניט־יידישער פּונקט ווי פֿאַר דער יידישער אימיגראַציע", אַז וואָס נעענטער אַ יישוב איז געווען צום ים אַלץ פֿרײַער האָט ער אויסגעוואָנדערט. פֿאַר דער ניט־יידישער אימיגראַציע איז דאָס בדרך כּלל — און בלויז מיט קליינע אויסנעמען — געווען ריכטיק, אָבער ניט פֿאַר דער יידישער. די פֿראַנצייזישע יידן אין אַמעריקע זײַנען גראָד געקומען פֿון עלזאַס־לאָטרינג, די פֿראָווינץ וואָס איז געווען צום ווײַטסטן פֿון ים. דײַטשע יידן זײַנען ברובם געקומען פֿון בײַערן, צפֿון־דײַטשע יידן פֿון לעבן ים האָבן זיך אַ הייב געטאָן שפּעטער. דאָס זעלבע איז אַגב אויך חל אויף די מיזרח־איראָפּעישע יידן, אַזוי אַז דער יבשה־ און וואַסער־פֿרינציפּ איז כּלל ניט געווען דעציידירנדיק אין דער יידישער אימיגראַציע. די יידישע וואַנדערונג קען מען ניט אויסטײַטשן ווי ס׳געהער צו זײַן אויב מען נעמט ניט אין אַכט ספּעציפֿישע יידישע באַדינגונגען.

נאר איין פונקט ווילט זיך מיר ארויסהייבן: דאס איז די פראגע וועגן אויס־ניצן רשימות יידישע נעמען וואס מען קאן געפינען אין יידישע אדער אל־געמיינע מקורים. בײם דורכקוקן אזעלכע מקורים פון אן אמעריקאנער קהילה וואס איז גאנץ ווײט פון ניו־יארק האב איך אויסגעפונען, אז מען קען אויף אזא אופן אויפקלײבן א סך מער יידישע נעמען איידער עס זײנען פארצייכנט פאר יענער צײט מיטגלידער אין די יידישע קאנגרעגאציעס. מיט אנדערע וער־טער, נאר א מינאריטעט יידן האבן באלאנגט צו די קאנגרעגאציעס, און דרינ־גען פון דער צאל קאנגרעגאציע־מיטגלידער אויף דער צאל יידן אין דער שטאט טאר מען ניט. צי גילט דאס אייגענע בנוגע ניו־יארק אויך? צי זײנען פאראן מקורים, יידישע אדער אלגעמיינע, פון וואנען מען זאל קאנען צונויפשטעלן אזא נעמענבוך פון ניו־יארקער יידן? ניט נאר וואס ד״ר גרינשטיין גיט ניט דערויף קיין תשובה, נאר ער שטעלט אפילו ניט אויעק די פראגע, הגם זי איז מעטאדא־לאגיש וויכטיק ביז גאר.

סך־הכל

די אונטערשטע שורה איז, אז דער מחבר האט געארבעט מיט התמדה און האט אונדז באשאנקען מיט א וואגיקן בוך וואס האלט אין זיך א שיין ביסל ידיעות, און צום טייל גאר וויכטיקע ידיעות. אבער ווי געשיכטע איז דאס ניט געראטן, ווײל עס פעלט אין אים — אחוץ אין די לעצטע דרײ קאפיטלעך — א צונויפגעבונדענער, המשכדיקער סיפור־המעשה.

די קריטיק האט שוין צום טייל אנגעוויזן אויף עטלעכע פון די דאזיקע חסרונות. האראלד דושאנאס[5] זאגט, אז דאס בוך האט אין זיך אויסגעצייכנטן מאטעריאל, איז אבער שוואך צוזאמענגעשטעלט, און די שוואכקייט באשטייט אין דעם וואס דער מחבר באהאנדלט עפעס אן אומוויכטיקן פרט אין א הערה מיט דער זעלבער וואג ווי דאס וואלט געווען א שיטה א גאנצע אדער א טענדענץ אין דער אנטוויקלונג פון דער יידישער געשיכטע אין אמעריקע. עדוארד נ. סאוועט[6] גייט א סך ווײטער: ער קומט צום באשלוס, אז אין פארגלײך מיט אנדערע ארבעטן פון דעם מין איז דאס בוך „נודנע״: עס קען ניט אינספירירן, האלט ער, דעם פארשער און קען ניט סטימולירן דעם לייענער. דאס, מיין איך, איז שוין צו ווײט פארגאנגן. פארן פארשער איז וויכטיק יעטווידער סכום מאטעריאל, אפילו וען דער מחבר דערלאנגט זיי אזוי אז דער קריטיקער דארף ערשט נעמען איבערפורעמען די פרעזענטאציע. און וועגן זיך אליין מעג איך זאגן, אז מײן אינטערעס צו ד״ר גרינשטיינס בוך האט זיך בעתן דורכארבעטן עס ניט איבערגעריסן אויף קיין איין רגע, ביז דער לעצטער הערה.

פון דעסט וועגן מוז מען מודה זײן, אז בײ אזא טעמע ווי ד״ר גרינשטיינס טאר מען ניט פשוט איגנאירן דעם אינטעליגענטן לייענער דעם ניט־פאכמאן.

---

[5] Harold Jonas, *New York History*, vol. 27, No. 2, pp. 238—241.

[6] Edward N. Saveth, "The Immigrant in American History", *Commentary*, vol. 2, No. 2, p. 184.

פֿאַראַן פֿאַלן וועלן דער היסטאָריקער טאָר זיך ניט רעכענען מיטן הדיוט, מחמת עס גייט וועגן אַוועקשטעלן אַ נייעם טעזיס פֿאַרן מישפּט פֿון די ספּעציאַליסטן. אָבער אין אונדזער פֿאַל האָט מען געקאָנט וויזן דעם אויפֿקום און די אָנטוויקלונג פֿון דער ניו־יאָרקער ייִדישער קהילה ווי אַן ענין פֿול מיט סאָציאָלער שפּאַנונג. אַזאַ פֿרעזענטאַציע געפֿינען מיר אָבער בעצם נאָר אין די לעצטע דרײַ קאַפּיטלען, וווּ דער מחבר באַהאַנדלט: (א) די בשותּפֿותדיקע אינטערקאָנגרעגאַציאָנאַלע באַזאָרגונג פֿון די ייִדישע קהלשע הצטרכותן; (ב) דעם אָנטייל פֿון ניו־יאָרק אין ייִדישע ענינים פֿון דער וועלט; (ג) דעם טראַדיציאָנעלן אינטערעס פֿון ניו־יאָרקער ייִדן פֿאַר ארץ־ישׂראל. אין די אָנדערע טיילן גיט גרינשטיין אַ סאַציאָלאָגישן קוועלשניט פֿון געוויסע אַספּעקטן אין אַ געוויסער צײַט פֿון דעם ייִדישן לעבן אין ניו־יאָרק, מיט אַ שטאַרקן אומבאַלאַנס צוויש די דאָזיקע אַספּעקטן: טייל וועלן גרונטיק באַהאַנדלט, אָנדערע נאָר אויבנאויפֿיק. אפֿשר איז דאָס טאָקע געווען די פּוינקט פֿון דעם מחבר; אָבער אויב אַזוי, זײַנען די וועלטער „דער אויפֿקום פֿון דער ייִדישער קהילה" אין דעם טיטל פֿאַרפֿירעריש און דאָס בוך האָט געדאַרפֿט הייסן: „געשיכטע פֿון די ייִדישע קהלשע אינסטיטוציעס אין ניו־יאָרק".

פֿאַראַן נאָך אַ ספּעציעלער טעם, פֿאַר וואָס אַ וועלק פֿון דעם טיפּ דאַרף זײַן געשריבן אַזוי, אַז דער לייענער זאָל זען די געבונדנקייט פֿון די פֿאַקטן און זײַן איבערגעצײגט אין דער וויכטיקייט פֿון יעטווידער פּרט אין דעם גאַנצן סיפּור־המעשׂה. ייִדישע געשיכטע אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן דאַרף נאָך ערשט באַקומען איר אָנערקענונג בײַ דער ייִדישער געזעלשאַפֿט, און ווי וויזט מיגלעך דאַרף מען אויסמײַדן דעם אײַנדרוק, אַז געשיכטע איז נאָר פֿאַרן ספּעציאָליסט און אַז די געשיכטע פֿון אַזאַ קהילה ווי ניו־יאָרק למשל לאָזט זיך ניט איבערגעבן געניג דראַמאַטיש. דאָס האָט גאָרניט צו טאָן מיט שרײַבן „פּאָפּולער" און מיט פֿאַרוואָסערן פּדי צו ליב צו טאָן דעם ניט־געבילדעטן לייענער. אַדרבא, דער היסטאָריקער מוז וועקן בײַם לייענער דעם דרך־ארץ צום פּרט־פֿאַקט, וואָרעם דאָס איז דאָך דער סימן מובהק פֿון געשיכטע לגבי בעלעטריסטיק, אַז יעטווידער פּרט מוז זיך לאָזן אויפֿווײַזן. איך בין מערניט אויסן צו זאָגן, אַז אָחוץ וואָס געשיכטע איז אַ וויסנשאַפֿט איז שרײַבן געשיכטע אַ קונסט. מיר זעען דאָס אַגבֿ אין די בעסטע דערגרייכונגען פֿון דער אָמעריקאַנער לאָקאַלער היסטאָריאָגראַפֿיע; בײַ אונדז ייִדן איז געאַנגען מיט דעם גאַנג, אַ שטייגער, בערנהאַרד וואַכשטיין אין זײַן מאַנאַגראַפֿיע וועגן אײַזנשטאָט.

אָבער ניט געקוקט אויף די אויבן דערמאָנטע חסרונות איז דאָס בוך אַ וויכטיקער טריט פֿאָרויס אין דער ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע. לאָמיר האָפֿן, אַז עס וועט דעם מחבר אין דעם המשך פֿון זײַן אַרבעט געלינגען צו דערגרייכן זײַן ציל אין דער פֿולער מאָס.

דאָס גייסטיקע פּנים פֿון דער ייִדישער יוגנט אין אַמעריקע

א באריכט פֿון א ייִוואָ־אויספֿאָרשונג

פֿון הענרי לייבלאָוויץ לענאַרד

1

די פּראָבלעם און דער מעטאָד

אין די לעצטע יאָרן ווערט אַלץ גרעסער דער אינטערעס צו דער „ייִדיש־קייט" פֿון דער ייִדישער יוגנט אין אַמעריקע.[1] דער וויכטערדיקער באריכט פֿון אַן עקספּערימענטאַלער אויספֿאָרשונג, באַזירט אויף 105 ענטפֿערס אויף א פֿרעג־בויגן, איז אונדזער צושטייַער צו דער דאָזיקער וויכטיקער פֿראָגע.

כּדי אויסצומיידן די נייטיקייט צו דעפֿינירן ייִדישקייט, וואָס דאָס איז זייער א קאָמפּליצירטער ענין, האָבן מיר באַגרענעצט אונדזער אויספֿאָרשונג אויף פֿיר פֿראָגעס:

1. וואָס פֿאַר א באַגריף ייִד האָט די היגע ייִדישע יוגנט הײַנט צו טאָג?
2. אויף וויִ ווײַט האָט זי איבערגענומען ניט־ייִדישע ווערטן און אי־דעאָלאָגיעס?
3. ווי אַזוי איז די באַציונג פֿון דער דאָזיקער יוגנט צו דער פּראָבלעם פֿון ייִדישן קיום?
4. ווי אַזוי רעאַגירט זי אויף דעם אַנטיסעמיטיזם און ווי אַזוי ווערט זי באַווירקט פֿון אים?

---

[1] זען: מאיר גרינבערג, „די שטעלונג פֿון ייִדיש סטודענטן אין יעיל צו ייִדישקייט", ייִוואָ־בלעטער, ב׳ XXVI, נומ׳ 2 (נאָוועמבער־דעצעמבער, 1945), זז׳ 187—209;

לייבוש לעהרער, „די דינאַמישע ראָלע פֿון ייִדיש סימבאָלן אין דער פּסיכיק פֿון אַמעריקאַנער ייִדישן קינד", ייִוואָ־בלעטער, ב׳ XXVIII, נומ׳ 2 (ווינטער 1946), זז׳ 273—290 און XXIX, נומ׳ 1 (פֿרילינג, 1947), זז׳ 51—70; דאָרט זײַנען אויך דערמאָנט לייבוש לעהרערס עטלעכע פֿרײַערדיקע אַרבעטן וועגן דעם ענין;

A. A. Roback, "Race and Mode of Expression", *Character and Personality*, vol. IV, pp. 53—60;

"Under Forty: A Symposium on American Literature and the Younger Generation of American Jews", *Contemporary Jewish Record*, vol. VII, 1, pp. 3—36;

Samuel C. Kohs, "Jewish Content in Jewish Social Work", *Jewish Social Service Quarterly*, vol. XIII, pp. 99—113.

די איצטיקע אויספֿאָרשונג איז דורכגעפֿירט געוואָרן אויף דער איניציאַטיוו און מיט דער מאַטעריעלער מיטהילף פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

פֿאַר אַביעקטן פֿון אונדזער אויספֿאָרשונג האָבן מיר אויסגעקליבן אַ גרופּע ייִדישע קאָלעדזש־סטודענטן. פֿאַר וואָס דווקא קאָלעדזש־סטודענטן? ווײַל זיי קע־נען זיך בעסער אויסדריקן ווי דער דורכשניטלעכער מענטש און ווײַל די קומע־דיקע פֿירערשאַפֿט פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט וועט מסתּמא קומען פֿון זיי.

מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַ פֿרעגבויגן וואָס איז באַשטאַנען פֿון פֿאָר־שיידענע טיפּן פֿראָגעס. די דאָזיקע פֿראָגעס קאָן מען פֿון אויבן אויף אײַנטיילן אין דרײַ קאַטעגאָריעס: 1. קריטישע סיטואַציע־פֿראָגעס; 2. פֿראָגעס אין אַ פֿראָ־יעקטיוואר פֿאָרעם און 3. אָפֿענע פֿראָגעס.

אַ קריטישע סיטואַציע־פֿראָגע גיט אין אַ קורצן פֿאָראָגראַף די באַשרײַבונג פֿון אַ סיטואַציע, און דערפֿון דרינגען אַרויס ווײַטערדיקע פֿראָגעס. די סיטואַציע איז געבויט אַרום אַ קאָנפֿליקט אין וועלטן אָדער שטאָנדפּונקטן. עס קומט אויס, אַז מען בעט דעם סוביעקט צו זאָגן, מיט וועלכן צד ער האַלט.

אין די פֿראָיעקטיוויע פֿראָגעס האָבן מיר פֿאָרלאָזט פֿון דעם סוביעקט, ער זאָל אָפּשאַצן דעם אמת אָדער די פֿאַלשקייט פֿון אַ מיינונג וואָס איז געבויט אַרום אַן אָנטיסעמיטישן בילבול. די אָפּשאַצונג ווײַזט אַן דעם גראַד פֿון אָננעמען אָדער אָפּווארפֿן דעם בילבול מצד דעם סוביעקט.

אָפֿענע פֿראָגעס זײַנען אָזעלכע וואָס זײַנען פֿאָרמולירט אויף אַן אָלגעמיי־נעם אופֿן. זיי גיבן דעם סוביעקט אַ מיגלעכקייט זיך אויסצודריקן פֿרײַ.

אונדזערע סוביעקטן זײַנען באַשטאַנען פֿון 105 קאָלעדזש־סטודענטן פֿון ניו־יאָרק און מחוץ ניו־יאָרק, פֿאָרטיילט אַזוי: סיטי־קאָלעדזש — 58, ניו־יאָרק־יוניווירסיטי — 28, סיראַקיוזער אוניווערסיטעט — 9, שיקאָגער אוניווערסי־טעט — 8,[2] באַרנאַרד־קאָלעדזש — 3, האָנטער־קאָלעדזש — 2. צווישן די 105 זײַנען געווען 59 מענער, 38 פֿרויען און 8 וואָס האָבן אין זייער פֿרעגבויגן ניט געענטפֿערט אויף דער פֿראָגע וועגן געשלעכט. לויט עלטער איז די גרופּע פֿאָרטיילט אַזוי: די ייִנגסטע זײַנען אַלט 17 יאָר און די עלטסטע 24 יאָר. בפֿרטיות באַקומט זיך אַז טאַבעלע:

עלטער	17	18	19	20	21 און העכער
צאָל	9	14	21	12	40

9 האָבן די דאָזיקע אינפֿאָרמאַציע ניט אָנגעגעבן.

לויט זייער הויפּט־לימוד אין קאָלעדזש טיילט זיך די גרופּע אַזוי: סאַציאָלע וויסנשאַפֿטן — 40, נאַטור־וויסנשאַפֿט — 22, האַנדל און קאָמערץ — 16, ליטע־ראַטור, שפּראַך, קונסט אאַז״ו — 14, אומבאַשטימט — 4; 9 האָבן די דאָזיקע אינפֿאָרמאַציע ניט אָנגעגעבן.

הגם אונדזער מוסטער איז כּולל אַ גאַנץ גרויסע פֿאָרשיידנקייט פֿון סו־ביעקטן אין פּרט פֿון עלטער, מין, פֿאָך־אויסבילדונג, אָפּשטאַם פֿון עלטערן א״א, איז פֿאָרט שווער צו זאָגן, אויף ווי ווײַט ער איז רעפּרעזענטאַטיוו פֿאָר דער

[2] דרײַ פֿון די דאָזיקע סוביעקטן זײַנען געווען ניט־ייִדן, וואָס בײַם ווײַטערדיקן אָנאַליז האָבן מיר זיי אַראָפּגענומען פֿון חשבון.

אַמעריקאַנער יידישער קאַלעדזש־יוגנט. אַבער די פֿאַרשונג שטעקט נאָך אַזוי וויט אין די קינדערשיכלעך, אַז מיר האַלטן נאָך גאָרניט בכּלל אַ סטאַטיסטישער פֿאַרטיילונג פֿון די בליקן פֿון דער יידישער יוגנט; אַידער וואָס וועט ווילן מיר באַקומען אַ כּוללדיק בילד פֿון די פֿאַרשיידענע טיפּן בליקן. דער עיקר זיצנען מיר, הייסט עס, מיט דער איצטיקער פֿאַרשונג אויסן געווען פֿאַרשיידנקייט פֿון אָפּרוף. עס איז דאָך קלאָר, אַז אַידער מיר נעמען טראַכטן וועגן עקזאַקטע קוואַנטיטאַטיוו אויספֿאַרשונגען, מוזן מיר קודם־כּל אויסגעפֿינען וואָסערע פֿראַבלעמען מיר גייען פֿאַרשן.

וועג מיר באַטראַכטן דעם גאַנצן מוסטער ווי אַן איינס, ווי אַ כּולל, קאַנען מיר אויסגעפֿינען אַ סך עלעמענטן פֿון דער פֿראַבלעם און דערגרייכן צו דעם וואָס פּ. לאַזאַרספֿעלד רופֿט אָן „קאַלעקטיוו אינטראַספּעקציע" פֿון דער אויסגעפֿאַרשטער גרופּע. פֿון די פֿאַרשיידענע עלעמענטן וואָס מיר וועלן אויסגעפֿינען וועלן מיר שפּעטער קענען ארויסשיילן עטלעכע ספּעציעל וויכטיקע און וועגן זיי מאַכן באַזונדערע אויספֿאַרשונגען פֿון אַ קוואַנטיטאַטיוון כאַראַקטער.

2

דער באַגריף „יידּ" בײַ אונדזערע סובּיעקטן

אין פֿרעגבויגן איז געווען אַזאַ פֿונקט:

סיטואַציע: וועג יונה האָט געגומען איבערציילן דעם רעשט וואָס ער האָט באַקומען בײַם קויפֿן צוקערקעס, האָט ער אויסגעפֿונען, אַז עס האָבן אים געפֿעלט 15 סענט. משמעות דער קרעמער האָט אים אָפּגענארט. „פֿונקט ווי אַ יידּ", איז אים פֿאַרבײַגעלאָפֿן אַ געדאַנק. ער האָט זיך אָבער באַלד געכאַפּט צוריק: „ווי אַזוי קאָן אַ יידּ אַזוי טראַכטן וועגן יידן?"

פֿראַגע: צי האָט איר אַ מאָל געהאַט אַן ענלעכע איבערלעבונג? יאָ ( ), ניין ( ).

ענטפֿער: 54 — ניין, 40 — יאָ; 11 — ניט געענטפֿערט.

העכער 38% פֿון אונדזערע סובּיעקטן האָבן צוגעגעבן, אַז זיי האָבן געהאַט ענלעכע איבערלעבונגען ווי יונה. דרײַצן האָבן געגעבן אַ פּרטימדיקע באַשרײַבונג פֿון אַזעלכע איבערלעבונגען וואָס זיצנען ענלעך צו דעם מוסטער אין אונדזער סיטואַציע. אָט זיצנען עטלעכע דוגמאות:

איך בין אײַנגעשטאַנען אין אַ יידישן האָטעל. איך האָב באַפֿאַרפֿט אַוועקצופֿאָרן צו מאָרגנס אכט אַ זייגער אין דער פֿרי. איך האָב געבעטן מײַן רעכענונג דעם פֿרײַערדיקן אָוונט. וועג איך האָב זי באַקומען איז געווען אַרײַנגערעכנט דער פֿרײַז פֿאַר מײַן צימער פֿאַר יענער נאַכט און פֿאַר דעם קומענדיקן פֿרימאָרגן־איבערבײַסן, גראָד האָב איך בײַ זיך ניט געהאַט מײַן טײַסטער און האָב צוריקגעגעבן די רעכענונג און געזאָגט, אַז איך וועל באַצאָלן מאָרגן. דעם צווייטן טאָג האָב איך באַקומען אַ רעכענונג מיט פֿיר דאָלאָר מער ווי דעם פֿרײַערדיקן אָוונט.

די בעלי־בתּים פֿון די זיסוואַרגקרעמלעך אין אונדזער געגנט זײַנען זייער גוטע פֿרײַנד מיט אונדז. פֿון דעסט וועגן, וועג איך האָב זיי גע־

בעטן קאסירן א טשעק, האָבן זיי מיר געראַטעוועט דערפֿאַר צען סענט. איך גלייב ניט, אז אן אַנדערער, ניט קיין ייִד, וואָלט אזוינס געטאָן.

געוויינטלעך האָב איך אזא געפֿיל, ווען איך זע א ייִד וואָס פֿירט זיך אויף אומאַנשטענדיק בפֿרהסיא און דערבײַ ברענגט ער דערצו, אז מען קריטיקירט אים און ממילא אַלע ייִדן. אויך [ווען איך זע] ווי די אייראָפּעיִשע ייִדישע פּליטים (פֿון דײַטשלאַנד) שאַצן ניט אָפּ אַמעריקע.

טייל אַרויסזאָגונגען באַהאַנדלען די דאָזיקע איבערלעבונג אויף אַן אַנדער פֿלאַך. די סובייקטן פֿרווון אַנאַליזירן זייערע רעאַקציעס אויף א סובייקטיוון אופֿן. זיי אינטראָספּעקטירן.

בײַ זיך אין הארצן באשולדיקן זיי ייִדן און האַנדלען בהסכם מיט דעם טראַדיציאָנעלן אַנטיסעמיטישן בילד פֿון דעם ייִד.

דאָס דאָזיקע געפֿיל איז אַן איבערחזרונג פֿון דעם וואָס מען האָט געהערט אזוי פֿיל יאָרן.

א סך מאָל... איין מאָל וועט עס איז מיר אויסגעקומען צו ארבעטן 14 שעה א טאָג און איך האָב זיך געפֿילט היפּש אָנגעצויגן, האָב איך זיך געכאַפּט, אז איך האָלט אין טראַכטן אין אזעלכע טערמינען ווי „דער לויזיקער אירלענדער", „דער פֿראַשאָלטענער ניגער", „ייִד" אאז"וו.

בײַ פֿאַרשיידענע געלעגנהייטן האָב איך געהאט דאָס געפֿיל. עס איז לכלוטין אומשולדיק און איך וואָלט בלי שום ספֿק פֿאַראיבלט געהאט, ווען איך וואָלט דאָס געהערט פֿון א גוי. מיר רעכענען, מיין איך, אז וויפֿל מיר זײַנען ייִדן מעגן מיר האָבן אזא געפֿיל.

מיר זעען זיך אַליין ווי אַנדערע זעען אונדז. דאָס בילד פֿון זיך אַליין קומט אויף דורך אַנגעמען און אינקאָרפּאָרירן דעם קוק וואָס אַנדערע האָבן אויף אונדז. ווי א פּועל־יוצא פֿון לעבן צווישן א געזעלשאַפֿט וואָס שטויסט אָפּ דעם ייִד, האָבן טייל ייִדן אומווויסיק אַנגענומען דעם דאָזיקן אָפּשטויס און אים פֿאַראייגנט. פֿאַר איינס קומט אויף אויף די מורא צו ווערן אידענטיפֿיצירט מיט דער אָפּגעשטויסענער גרופּע. אין דער ווײַטערדיקער אַרויסזאָגונג זעען מיר ווי אַזוי דער דאָזיקער מעכאַניזם אָפּערירט:

איך האָב געהאט ענלעכע אָבער וויכטיקערע איבערלעבונגען — ס'רובֿ נאָך דעם ווי א צווייטער ייִד האָט מיך געבראכט אין א פֿאַרלענהייט אין בײַזײַן פֿון א קריסט.

פֿרעגט זיך אָבער: אויב מיר זעען זיך אַליין ווי אַנדערע זעען אונדז און מיר זײַנען עלול אָנצונעמען די בליקן וואָס אַנדערע האָבן וועגן אונדז, טאָ פֿאַר וואָס האָבן דאָס רובֿ פֿון אונדזערע סובייקטן פֿאַרט ניט אַרויסגעוויזן אַזאָ מין אײַנשטעלונג? צו פֿאַרענטפֿערן די פֿראָגע מוזן מיר זיך אָפּשטעלן אויף דעם באַגריף „וויכטיקער יענער" וואָס שפּילט א היפּשע ראָלע אין דערקלערן סאָציאָלאָגיש און פּסיכאָלאָגיש, ווי אזוי עס אַנטוויקלט זיך דעם מענטשנס „זיך"־בילד. מיר זעען זיך טאָקע ווי „יענער" זעט אונדז, אָבער „יענער" איז ניט סתּם יעדער אײַנער; דער „יענער" מוז זײַן וויכטיק אין אונדזערע אויגן. מיר זײַנען מערסטנס עלול אָנצונעמען און צו מאַכן פֿאַר אייגן די בליקן פֿון עלטערן, פֿון לערערס, פֿון מאַכטסימבאָלן אין דער געזעלשאַפֿט. אויב א גרופּע אָדער א

קאָטעגאָריע מענטשן קומט אויס אומוויכטיק בײַ אונדז, וועלן מיר ניט אָננעמען זייערע בליקן וועגן אונדז און אונדזער אייגן־אָפשאַצונג וועט ניט זײַן אָפהענגיק פֿון זייער וועדטן־סיסטעם.[3] עס וואָלט געווען אינטערעסאַנט וויטער צו פֿאָרשן, אונטער וואָסערע באַדינגונגען אַ גרופּע פֿונקציאָנירט נ י ט ווי אַ „וויכטיקער יענער", אָדער ווי אַזוי מען קאָן אויסלערנען אַ יחיד צי אַ רבים, זיי זאָלן יאָ אָדער ניט באַטראַכטן אַ צווייטע גרופּע ווי אַ „וויכטיקער יענער".

איצט לאָמיר שטעלן אַן אָנדער פֿראָגע: אויף ווי ווײַט פֿאַרשטייען די אויס־געפֿאָרשטע פֿערזאָנען דעם מקור און די פֿונקציע פֿון יונהס שטעלונג צו יידן? עס לאָזט זיך אויס, אַז 79 פֿון אונדזערע סוביעקטן, אַרײַנגערעכנט דעם רוב פֿון די וואָס האָבן אַליין אַרויסגעוויזן אַן אַנטי־יידישע אײַנשטעלונג, האָבן גע־האָט מער־ווייניקער אַן אַרײַנבליק אין דעם ענין; 13 האָבן ניט געהאַט קיין אַרײַנבליק און נאָך 13 האָבן איבערגעהיפֿערט די פֿראָגע.[4]

אין אונדזער פֿרעגבויגן איז געשטאַנען:

ווי אַזוי וואָלט איר אויסגעטײַטשט יונהס רעאַקציע?

אָט זײַנען עטלעכע פֿון די תשובֿות:

עס איז געגליכן, מיין איך, צו אַ באַדינגטן רעפֿלעקס. יונה איז משמעות געווען אויסגעשטעלט אויף די געווײַנטלעכע אַנטיסעמיטישע פֿראַזעס און ער האָט אומוויסיק אָננעמען אײַנע פֿאָר אַ געווײַסער סיטואַציע.

וואָס גרעסער דער ליגן וואָס דער אַנטיסעמיט דערציילט, אַלץ מער ווערט ער אָננעמען. דאָס טראַגישע איז, וואָס יידן אַליין האָבן אָננע־הויבן צו גלייבן אין אים. מיר הערן אַזוי ביליקע וויצן און גע־שמאַקלאָזע אַנעקדאָטן וועגן אונדזער נאַציאָנאַלן כאַראַקטער מפֿלומרשט, אַז אומוויסיק נעמען מיר אַליין אָן דעם ליגן און פֿרענגן אים אַפֿילו ניט אָפּ.

ער דריקט אויס די געפֿילן פֿון אַ סך מענטשן אין דעם ניט־יידישן רובֿ. זײַנע אַנטי־יידישע געפֿילן אין דעם פֿאַל קאָנען באַטײַטן אַן אונ־

---

[3] ד״ר ווײַנרײַך האָט מיך אויפֿמערקזאָם געמאַכט, אַז אַמאָליקע צײַטן האָט דער גוי גאָר קיין שום ראָלע ניט געשפּילט אין דעם טראַדיציאָנעלן יידישן לעבן ווי אַ „וויכטיקער יענער": יידן האָבן געליטן פֿונעם גוי, אָבער זיי האָבן זיך ניט געריכט מיט זײַן מיינונג. יידן האָבן אַזוי אַרום געקאָנט אויסהאַלטן דעם אויסגוויניקסטן דרוק. די נײַע אײַנשטעלונג, וווּ דער גוי איז געוואָרן אַ „וויכטיקער יענער", באַצייכנט אַחד־העם ווי עבֿדות בתוך חרות (שקלאַפֿערײַ אין דער מיט פֿון פֿרײַהייט).

[4] צי איז כּדאַי אַרײַנצורעכענען יונהס רעאַקציע, אָדער ענלעכע רעאַקציעס, אין דעם פֿלל דערשײַנונגען וואָס מען רופֿט אָן מיטן נאָמען: „שׂינאה פֿון יידן צו יידן"? איך האָלט, אַז פֿון אַרײַנפֿירן אַהער דעם דאָזיקן טערמין וועט אונדז גאָרניט צוקומען. דער קריטישער חילוק צווישן אונדזער פֿאַל און א מ ת ן אַנטיסעמיטיזם איז דער א ר י נ ב ל י ק: אַן אַנטיסעמיט, ווי מיר זעען אים למשל אין אַ ניט לאַנג געמאַכטער קאַליפֿאָרניער שטודיע, פֿרווט זיך ניט אַרײַנקלערן אין דעם מקור פֿון זײַן שטעלונג און אין די גײַסטיקע פֿראָצעסן וואָס זײַנען דערמיט פֿאַרבונדן. זען:

Else Frenkel Brunswik and R. Nevitt Sanford, "The Antisemitic Personality", in: Ernst Simmel, *Anti-Semitism, A Social Disease,* International Universities Press, New York, [1946].

בײַ אונדזערע סוביעקטן פֿעלט דער אַרײַנבליק נאָר בײַ אַ מינאָריטעט.

טערוויסיקן ווּוגנטש פֿון זײַן זײַט צו גלייבן דעם רוב, ד״ה דורך טיילן זייערע געפֿילן.

ער האָט אינקאָרפּאָרירט אין זײַן דענקען א פּאָראורטייל וואָס איז געוואָרן אַלגעמיין אָנגענומען. מיר האָבן דאָ אפֿשר א שליסל צו דעם אופֿן, ווי אזוי פּאָראורטיילן ווערן געשאפֿן, וועלן א זאָך ווערט איבערגעחזרט גענוג אפֿט.

אָבער דרײַצן פֿון די סוביעקטן האָבן געגעבן תשובֿות וואָס האָבן ניט אָנטפֿלעקט קיין שום אַרײַנבליק אין דעם מצבֿ. צי די דאָזיקע סוביעקטן האָבן טאַקע ניט קיין אַרײַנבליק, אָדער ס׳איז געבליבן פֿאַרהוילן, וואָלט מען מסתמא ערשט געקאָנט באַשטימען דורך פּסיכאָאַנאַליז.

דורך אייגענע איבערלעבונגען פֿון דעם מין וועיסט ער מסתּמא, אז דאָס איז אמת. איך אַליין טראַכט אויך אזוי.

בפֿירושע עם־האָרצות.

מענטשן האָבן א טבֿע צוויישן אייגענע שטאַרק מגזם צו זײַן זייערע אייגענע חסרונות. עס ווערט ניט געמאַכט קיין פֿרוי צו פֿאַרשטיין די דאָזיקע חסרונות...

די תשובֿות פֿון די דרײַצן סוביעקטן וואָס האָבן ניט אַרויסגעוויזן קיין אַרײַנבליק פֿאַרלאָגען א געוויערע אויספֿאָרשונג ווי א גרופּע, וואָרעם זיי ווײַזן אויף אַן אמתער צעטומלענישׂ. אַזוי האָבן מיר א שטייגער אַזאַ ענטפֿער:

עס קאָן זײַן סתּם א זאָג, ווײַל אַלע זאָגן אזוי, אָדער ס׳קאָן זײַן א ווידערווילן קעגן געוויסע שטריכן פֿון יידן, מיט וועמען, ניט געקוקט אויף א בשותּפֿותדיקן אָפּשטאָם, ער אידענטיפֿיצירט זיך ניט אין גאַנצן...

דער ערשטער טייל ווײַזט אַרויס אַן אַרײַנבליק („סתּם א זאָג, ווײַל אַלע זאָגן אזוי״), און דער צווייטער טייל איז דעם דאָזיקן אַרײַנבליק סותר, אָדער אַרגעסט אין אים.

3

נאָך פֿראַגעם וועגן בילבולים אויף יידן

כדי אַרײַנצודרינגען א ביסל טיפֿער אין דער פּראָבלעם, ווי ווײַט אונדזערע סוביעקטן האָבן אַליין איבערגענומען אָנטיסעמיטישע השׂגות וועגן יידן האָבן מיר נאָך געשטעלט עטלעכע פּראַיעקטיוע פֿראָגעס. מיט דעם דאָזיקן נאָמען, וי שוין דערמאָנט, רופֿן פּסיכאָלאָגן אָן פֿראָגעס וווּ עס פֿאָדערט זיך ניט פֿונעם סוביעקט, ער זאָל דירעקט זאָגן זײַן אייגענע מיינונג; מען בעט אים נאָר זאָגן, ווי א געוויסער זאַך איז ריכטיק אָדער פֿאַלש. די אינסטרוקציע האָט זיך געלייענט אזוי:

אין די ווײַטערדיקע אַרויסזאָגונגען געפֿינען מיר געוויסע אינפֿאָרמאַציעס וועגן יידן, טייל זײַנען אמת און טייל ניט אמת. מיר וואָלטן געוואָלט וויסן, וואָס איז דער סכום געוויע ידיעות וועגן יידן, וואָס א דורכשניטלעכער סטודענט פֿאַרמאָגט. מיר בעטן אײַך ענטפֿערן אויף אַלע פֿראָגעס.

דאס האט בײם סוביעקט געדאַרפט שאַפֿן דעם אינדרוק, אַז מיר פֿרעגן אים ניט אויף זײַנע שטעלונגען, נאָר אויף זײַנע קענטענישן, און ס׳האט אים געדאַרפט מאַכן פֿאַר אַ מסיח לפֿי תּומו. אין דער אמתן גייט, פֿאַרשטייט זיך, אַלץ ווען ווערטן; ניט האַבנדיק קיין פּינקטלעכע אינפֿאָרמאַציע וועט דער סוב־יעקט אַרויסווײַזן זײַן באַציונג צום ענין, ד״ה ער וועט אַרויסברענגען די ווערטן וואָס ער האָט איבערגענומען פֿון פֿאַראייגנט.

(א) היסטאָריקערס האָבן באַוויזן, אַז יידן האָבן אין מיטל־עלטער געוואוינט מאל אַזוי פֿיל פּראָצענט ווי די ניט־יידישע מלווים.
אמת ( ), ניט אמת ( ).

(ב) אַן אויספֿאָרשונג ניט לאַנג צוריק האָט באַוויזן, אַז קרוב 80% יידן זײַנען אין די פֿרײַע פּראָפֿעסיעס און נאָענטע פֿאַכן.
אמת ( ), ניט אמת ( ).

(ג) אַן ערך א פֿינפֿטל פֿון אמעריקאַנער קאפּיטאל איז אין באזיץ אַדער קאָנטראָל פֿון יידן.
אמת ( ), ניט אמת ( ).

(ד) עס איז סטאַטיסטיש באַוויזן, אַז מער יידן אייידער ניט־יידן זײַנען פֿאַרמישפּט געוואָרן פֿאַר סעקסועלע פֿאַרברעכנס.
אמת ( ), ניט אמת ( ).

(ה) יידן האָבן פֿאַר צײַטנס פֿאַרלוירן זייער מלוכה צוליב דעם וואָס זיי האָבן פֿאַרנאַכלעסיקט אַגריקולטור.
אמת ( ), ניט אמת ( ).

(ו) אײנער פֿון די הויפּטפֿאַרדראָסן פֿון די דײַטשן אין 1933 איז געווען, אַז א העלפֿט פֿון די סאָציאַליסטיש און קאָמוניסטיש רײַכס־טאָג־דעפּוטאַטן זײַנען געווען יידן.
אמת ( ), ניט אמת ( ).

מיר גיבן דאָ די ענטפֿערס אין דעם סדר פֿון אויפֿשטײַגנדיקער אַנערקענונג אַז ס׳איז אמת.

(ד) אמת — 0; ניט אמת — 99; ניט געענטפֿערט — 6.
(ה) אמת — 2; ניט אמת — 96; כ׳ווייס ניט — 1; ניט געענטפֿערט — 6
(ג) אמת — 11; ניט אמת — 83; כ׳ווייס ניט — 3; ניט געענטפֿערט — 8
(א) אמת — 13; ניט אמת — 81; כ׳ווייס ניט — 5; ניט געענטפֿערט — 6
(ו) אמת — 14; ניט אמת — 83; ניט געענטפֿערט — 8.
(ב) אמת — 35; ניט אמת — 63; כ׳ווייס ניט — 2; ניט געענטפֿערט — 6

ווען מיר אַנאַליזירן דעם דאָזיקן אויפֿשטײַגנדיקן לייטער פֿון „אמתן״, וואָרפֿ זיך אונדז אין די אויגן דער פֿאַקט, אַז קיין אײנער פֿון די סוביעקטן האָט ניט אַנגענומען דעם בילבול וועגן „סעקסועלער געפֿערלעכקייט״. מיגלעך אַז דער דאָזיקער בילבול איז ניט ריכטיק אויסגעקליבן געוואָרן פֿאַר אונדזער אויספֿאָרשונג, וואָרעם ער איז בכלל ניטא אין דער אַמעריקאַנער קולטור — ממילא וועלן אים אַמעריקאַנער יידן ניט איבערנעמען. אין אירַאָפּעיִשן און דער עיקר אין דײַטשן אַנטיסעמיטיזם איז די דאָזיקע טענה פֿון סעקסועלער אויסגעלאַסנקייט

פֿון יידן אָפּט איבערגעחזרט געוואָרן אין די לעצטע פֿינף הונדערט יאָר און האָט זיך דערשלאָגן צום ערשטן פּלאַץ אין אַזאַ מין פּובליקאַציע ווי *Der Stürmer* און זײַנס גלײַכן. אויף דער אומוויסיקער פֿונקציע פֿון דער דאָזיקער טענה און איר כאַראַקטעראַלאָגישן מקור איז שוין אָנגעוויזן געוואָרן אין עטלעכע פֿאָר־שונגען מיט אַ פּסיכאָאַנאַליטישן צוגאַנג.[6] צי דאָס פֿעלן פֿון דעם דאָזיקן סטע־רעאָטיפּ אין דער אַמעריקאַנער קולטור איז די סיבה אַדער עס זײַנען פֿאַראַן בילבולים וואָס וועלן קיין מאָל ניט אינטערנאַליזירט ווערן, ווי גרויס דער דרוק זאָל ניט זײַן, איז שווער צו זאָגן. על־כּל־פּנים, אונדזערע סוביעקטן האָבן דעם דאָזיקן בילבול אָפּגעוואָרפֿן פּה אחד.

דאָס וואָס בלויז צוויי סוביעקטן האָבן געענטפֿערט פאָזיטיוו אויף פֿראַגע (ה) קאָן אויך אויסגעטײַטשט ווערן אויף אַן ענלעכן אופֿן: אין אַמעריקע איז דער בילבול ניט פֿאַראַן. און אפֿשר איז דער בילבול אָפּגעווישט געוואָרן דורך די דערגרייכונגען פֿון דער מאָדערנער יידישער אַגריקולטור אין ארץ־ישׂראל, וואָס האָט באַקומען אַ ברייטן פּירסום אין אַמעריקע.

אינטערעסאַנט זײַנען די 11 סוביעקטן וואָס האָבן געענטפֿערט פאָזיטיוו אויף פֿראַגע (ג), דער עיקר ווען מיר נעמען אין באַטראַכט דעם פֿאַקט, אַז בערך אַ העלפֿט פֿון די עלטערן פֿון אונדזערע סוביעקטן האָבן אַ קלענערע הכנסה ווי 3,000 דאָלאָר אַ יאָר.

די 13 פאָזיטיווע תשובות אויף דער פֿראַגע (א) זײַנען שוין אַ מער קאָמפּ־ליצירטער ענין. מיר האָבן דאָ אַ סטערעאָטיפּ וואָס ווירקט אויף צוריק. מסתּמא האָבן זייער ווייניק פֿון די סוביעקטן געהערט וועגן אַ בילבול וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיט יידישן געלט־מיסחר אין מיטל־עלטער. אָבער זיי באַגעגענען זיך כּסדר פּנים אל פּנים מיט דעם סטערעאָטיפּ פֿון דעם הײַנטיקן יידישן סוחר וואָס איז להוט נאָך געלט; ווי באַלד אַזוי, איז שוין אַ הווה־אָמינא, אַז די אָנטי־סעמיטישע אויסטײַטשונג פֿון אַ פֿאַרצײַטיקער סיטואַציע איז אויך אַ ריכטיקע.

אויך דער סטערעאָטיפּ פֿון דעם יִד ווי אַ ראַדיקאַל, פֿראַגע (ו), האָט זיך משמעות אײַנגעוואָרצלט. 14 סוביעקטן האָבן אָנגענומען פֿאַר גוט געלט די לעכערלעכע רייד, אַז אַ העלפֿט פֿון די לינקע דעפּוטאַטן אין דײַטשן רײַכסטאָג זײַנען געווען יידן. דער סטערעאָטיפּ האָט אָפֿילו גובֿר געווען דעם ווידערווילן וואָס די יידישע סוביעקטן האָבן געמוזט פֿילן אין אידענטיפֿיצירן זיך מיט דײַטשן.

דעם גרעסטן חידוש האָבן בײַ אונדז אַרויסגערופֿן די תשובות אויף פֿראַגע (ב), הגם מיר מוזן צוגעבן, אַז אפֿשר האָבן די סוביעקטן ניט געהעריק אויסגע־טײַטשט די פֿראַזע „נאָענטע פֿאָכן". עס ווײַזט אויס, אַז דער בילבול, אַז אַלע יידן זײַנען פּראָפּאַסיאָנאַלן, האָט געהאָט אַ גרויסע השפּעה אויף אונדזערע סוביעקטן.

---

[6] Wilhelm Reich, *The Mass Psychology of Fascism*, Copenhagen, 1933; Henry Loeblowitz Lenard, "The Jew as Symbol", *The Psychoanalitic Quarterly*, vol. XVI, 1.

4
די פּראָבלעם פֿון ייִדישן קיום

די ווייטערדיקע סיטואַציע־פּראָגע האָט אונדז געזאָלט העלפֿן פֿאַרשטיין, ווי אַזוי אונדזערע סוביעקטן קוקן אויף דער פּראָבלעם פֿון אויפֿהאַלטן דעם ייִדישן קיום.

סיטואַציע: די ברידער קאָהען האָבן אָפּגעשטעלט דעם ראַדיאָ. זיי האָבן נאָר וואָס געהערט א באריכט וועגן א ניַעם פּאָגראָם. „וועָן דער ייִד וואָלט נאָר געקאָנט פֿאַרשווינדן וועָרן פֿון דער וועלט", האָט אַברהם געזאָגט „וועָן ער וואָלט נאָר געקאָנט בייַטן זיַין קאָליר וויַ א כאַמעלעאָן, מען זאָל אים מער ניט דערקאָנען און ניט אויסטיילן פֿון אַנדערע. דאָס איז זיַין אייגנציקער שאַנס". זיַין ברודער האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ אויף ניין. „דיַין אויסוועג איז קיין אויסוועג ניט", האָט ער געזאָגט, „און אָפֿילו וועָן עס וואָלט געווען מיגלעך, וואָלט דאָס געווען א פֿאַרראַט קעגן די וואָס זיַינען אומגעקומען. מיר מוזן בלַיבן לעבן ווי א פֿאָלק".

פֿראָגע: צי איז וויכטיק פֿאַר ייִדן וויַטער צו עקסיסטירן ווי א פֿאָלק?
יאָ ( ), ניין ( ).
אויב איר האָלט, אַז עס איז וויכטיק, גיט אָן די סיבות.

די ענטפֿערס זיַינען געווען: 68 — יאָ, 31 — ניין; 6 האָבן ניט געענטפֿערט.

לאָיד וואָרנער און לעאָ סראָל[6] האָבן אַוועקגעשטעלט קריטעריעס פֿאַר א צייט־טאַבעלע פֿון אַסימילאַציע, ד"ה ווי לאַנג עס באַדאַרף נעמען פֿאַר א געוויסער עטנישער גרופּע צו פֿאַרלירן איר פֿאַרזיכדיקן כאַראַקטער. איינע פֿון זייערע קריטעריעס איז „די פּראָפּאָרציאָנעלע צאָל מענטשן וואָס פֿאַלן אָפּ פֿון א גרופּע איז איטלעכן דור". לויט וואָרנערס און סראָלס אינדעקס פֿון אַסימילאַציע באַדאַרפֿן אונדזערע רעזולטאַטן זיַין ספּנה־סימנים: דרייַסיק פּראָצענט פֿון דער ייִדישער קאַלעדזש־יוגנט האָלטן ניט פֿאַר וויכטיק, אַז ייִדן זאָלן וויַטער עקסיסטירן ווי א פֿאָלק. עס קומט אויס, אַז קרוב א דריטל פֿון אונדזערע סוביעקטן האָלטן, אַז עס איז רעכט, עס זאָל ווערן אויס ייִדיש פֿאָלק. וועָן מיר וואָלטן געהאַט ייִדיעות וועגן די מיינונגען פֿון ייִדישע סטודענטן, לאָמיר זאָגן, פֿון 1933 אָדער 1939, וואָלטן מיר געקענט מעסטן די אַלגעמיינע טענדענצן פֿון זייער דענקען און דעם אימפּעט פֿון די דאָזיקע טענדענצן. אַזאַ פֿאַרגלייַכיקער מאַטעריאַל איז צום באַדויערן ניטאָ; אַזוינע פֿאַרשונגען זיַינען בשעתו ניט געמאַכט געווָארן. מיר קאָנען אָבער פֿרווון אויסגעפֿינען מער וועגן די פֿאַקטאָרן בייַ אונדזער גרופּע, וואָס באַשטימען א פּאָזיטיווע אָדער א נעגאַטיווע אָריענטאַציע לגבי דעם ייִדישן קיבוץ.

פֿון דעם בויגן פֿאַר פּערזענלעכער אינפֿאָרמאַציע ווייסן מיר, צי די עלטערן פֿון די סוביעקטן רעדן ייִדיש אָדער ניט. א קוימאַ־לן האָבן מיר, אַז די ייִדישע

---

[6] W. Lloyd Warner and Leo Srole, *The Social System of American Ethnic Groups,* New Haven, Yale University Press, 1945, 318 pp. =Yankee City Series, vol. III.—Harold Orlansky, "The Jews of Yankee City", *Commentary,* vol. I, 3, pp. 175—185.

שפּראַך שאַפֿט אַ קולטורעלע סבֿיבֿה און האָט אונטער געוויסע באַדינגונגען אַ דערציִערישע השפּעה: זי העלפֿט, זאָגט מען, דעם ייִדישן יחיד אויספֿורמען אַ באַצִיונג צו דער וועלט, אַז ייִדישקייט איז ניט דווקא אַן אומגליק, עפּעס מער ווי אַן אימיגראַנטישע נאַכשלעפּעניש. טאָ לאָמיר זען אַ פֿאַרגלײַך צווישן די סובֿיעקטן וועמענס עלטערן רעדן ייִדיש און די וועמענס עלטערן רעדן ניט קיין ייִדיש: צי רופֿט זיך דאָס אַפֿ אויף זייערע מיינונגען צי עס איז וויכטיק אַדער ניט וויכטיק פֿאַר ייִדן וויטער צו עקסיסטירן ווי אַ פֿאָלק? אין פֿרט פֿון די עלטערנס שפּראַך זײַנען אונדזערע סובֿיעקטן אײַנגעטיילט אַזוי: בײַ 76 רעדן די עלטערן ייִדיש און בײַ 29 רעדן די עלטערן ניט קיין ייִדיש. פֿון די 76, וועמענס עלטערן ס׳רעדן ייִדיש, האָבן 53 אַנגעגעבן, אַז עס איז וויכטיק פֿאַר ייִדן וויטער צו עקסיסטירן ווי אַ פֿאָלק, 18 — אַז עס איז ניט וויכטיק, און 5 האָבן דערויף ניט געענטפֿערט. לאָמיר דאָס פֿאַרגלײַכן מיט די 29 וועמענס עלטערן רעדן ניט קיין ייִדיש, און עס באַקומט זיך אַזאַ בילד: 12 האַלטן, אַז עס איז וויכטיק פֿאַר ייִדן וויטער צו עקסיסטירן ווי אַ פֿאָלק, און פֿונקט די זעלבע צאָל האַלט, אַז עס איז ניט וויכטיק; 5 האָבן דערויף ניט געענטפֿערט. דאָס הייסט וועז דעם סובֿיעקטס עלטערן רעדן ייִדיש זײַנען די שאַנסן אין אונדזער גרופּע כּמעט דרײַ מאָל אַזוי גרויס, אַז ער וועט האָבן אַ פּאָזיטיוועז באַצִיונג צום המשך פֿון ייִדישן קיום ווי וועז זײַנע עלטערן רעדן ניט קיין ייִדיש. סטאַטיסטיש געראָדט קאָנען מיר זאָגן, אַז עס איז פֿאַראַן אַ הויכע קאָרעלאַציע צווישן רעדן ייִדיש בײַ די עלטערן פֿון די סובֿיעקטן און זייער, ד״ה די סובֿיעקטנס גופֿא, פּאָזיטיוער שטעלונג צו דער פֿראַגע פֿון ממשיך זײַן דעם ייִדישן קיום. עס באַשטעטיקט זיך, הייסט עס, אַז דאָס רעדן ייִדיש אין דער היים שאַפֿט אַ גינציקן קלימאַט פֿאַר אַ שפּעטערדיקער פּאָזיטיווער אָריענטאַציע צו ייִדישקייט.

נאָך אַ פֿאַרגלײַך איז אינטערעסאַנט. צי איז פֿאַראַן אַ באַציִעטיקער חילוק אין דער שטעלונג צו דער פֿראַגע פֿון ממשיך זײַן דעם ייִדישן קיום צווישן די וועמענס עלטערן ס׳זײַנען געבוירן געווארן אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און די ועז־מענס עלטערן ס׳זײַנען געבוירן געווארן אין אויסלאַנד?

אין דעם פֿרט טיילן זיך אונדזערע סובֿיעקטן אײַן אַזוי: בײַ 32 זײַנען ביידע עלטערן געבוירן געווארן הי; די עלטערן פֿון די אַנדערע — ביידע אָדער אײַנער פֿון זיי — זײַנען געבוירן געווארן אין אויסלאַנד. פֿון צווישן די 32 האַלטן 16, אַז עס איז וויכטיק פֿאַר ייִדן ממשיך צו זײַן זייער קיום ווי אַ פֿאָלק, 12 — אַז עס איז ניט וויכטיק; 4 האָבן ניט געענטפֿערט. אין דער איבעריקער גרופּע וואָס איז כּולל אַזעלכע וועמענס ביידע עלטערן אַדער אײַנער פֿון זיי זײַנען געקומען פֿון אויסלאַנד האַלטן 50, אַז עס איז וויכטיק ממשיך צו זײַן דעם ייִדישן קיום און בלויז 17, אַז עס איז ניט וויכטיק; די אַנדערע האָבן דערויף ניט געענטפֿערט. וועז מיר פֿאַרגלײַכן די פֿאַרהעלטענישן באַקומט זיך אַזאַ פֿראַפֿאַרציע פֿון פּאָזיטיווער שטעלונג צו דער פֿראַגע פֿון ממשיך זײַן דעם ייִדישן קיום: צווישן די וועמענס עלטערן ס׳זײַנען דאָ געבוירן געווארן — 16 צו 12; צווישן די וועמענס עלטערן — אַדער אײַנער פֿון זיי — זײַנען געבוירן געווארן אין

אויסלאנד — 50 צו 17. דאס הייסט, אז צווישן די וועמענס עלטערן — אדער איינער פון זיי — ס׳זיצנען געקומען פון אויסלאנד איז די פאזיטיווע באציונג צוויי מאל אזוי גרויס ווי צווישן די וועמענס עלטערן ס׳זיצנען געבוירן געווארן הי. היצנט אז מיר זאלן נאך אויסשיידן פון דער גרופע די דאזיקע, ביי וועלכע איינער פון די עלטערן איז דא געבוירן געווארן, און פארגליכן בלויז די וועמענס ביידע עלטערן זיצנען דא געבוירן געווארן מיט די וועמענס ביידע עלטערן ס׳זיצנען געקומען פון אויסלאנד, וואלט דער חילוק אין זייער באציונג צו דער פראגע מסתמא נאך געווען א סך גרעסער. די דאזיקע רעזולטאטן הגם קוואנטיטאטיוו ניט גאנץ זיכערע, באווייזן, אז ווען אלץ גייט זיך ווי עס גייט און קיין ווייסיקע אנשטרענגונגען פון א דערציערישן כאראקטער זיצנען ניטא, איז ביי דער הי געבוירענער יידישער יוגנט פארא״ן א טענדענץ צו פארלירן דעם גלויבן אין דעם ווערט פון ממשיך זיין דעם יידישן קיום.

צווישן די וואס זייערע עלטערן זיצנען געבוירן געווארן אין אויסלאנד און וואס האלטן, אז עס איז ניט וויכטיק פאר יידן ממשיך צו זיין זייער קיום, איז כדאי צו דיפערענצירן דעם אפשטאם פון די עלטערן לויט פארשיידענע לענדער. בדרך כלל איז אנגענומען, אז דער קאנפליקט צווישן א פאזיטיווער און א נעגאטיווער באציונג איז פארבונדן מיט א געאגראפישן פאקטאר: דער מערב־איראפעישער יידקעגן איז פארבונדן מיט א געאגראפישן פאקטאר: דער מערב־איראפעישער יידקעגן איז פארבונדן מיט א געאגראפישן פאקטאר: דער מערב־רעכטיקט ניט אזא אויספיר:

געבוירן־ארט פון עלטערן	פאזיטיווע שטעלונג צום יידישן קיום	נעגאטיווע שטעלונג צום יידישן קיום
פוילן	*29	10
רוסלאנד	49	11
עסטרייך	11	8
דייטשלאנד	4	—
ליטע	—	3
רומעניע	—	2
ענגלאנד	2	—
לעטלאנד	2	—
ארץ־ישראל	2	—
אונגערן	5	—

* יעדער איינער פון די עלטערן ווערט פאררעכנט ווי אן איינס.

הגם אונדזער מוסטער איז צו קליין צו מאכן פון אים באשטימטע אויספירן, זיצנען מיר אבער משער, אז אפילו וען די אויספארשונג זאל געווען ארומנעמען א סך א גרעסערע צאל סטודענטן וואלט דער חילוק צווישן דעם אפשטאמלאנד פון די עלטערן קיין גרויסע ראלע ניט געשפילט אין דער שטעלונג פון זייערע קינדער צו דער פראגע פון יידישן המשך.

5
אַן אַנאַליז פֿון די מאַטיוון

די מאַטיוון וואָס אונדזערע סוביעקטן ברענגען, פֿאַר וואָס עס איז וויכטיק פֿאַר יידן ממשיך צו זײַן זייער קיום ווי א פֿאָלק, קאָנען אײַנגעטיילט ווערן אין פֿיר קאַטעגאָריעס:

(1) קיום לטובת דער מענטשהייט,

(2) קיום לשם סימבאָל,

(3) קיום לשם קיום,

(4) קיום ווי א גורל.

יעדערע פֿון די דאָזיקע קאַטעגאָריעס איז כולל א גרופּע סיבות, ווי די דוגמאות וועלן ווײַזן.

(1) קיום לטובת דער מענטשהייט

20 סוביעקטן זעען דעם ווערט פֿון יידישן קיום נאָר אין צוזאַמענהאַנג מיט דער מענטשהייט. פֿון זיי האָבן 16 באַטאָנט דעם צושטײַער צו דער וועלט־קולטור, וואָס יידן האָבן שוין געגעבן אָדער וועלן ערשט געבן, ווי די סיבה פֿאַר וואָס עס איז וויכטיק, אַז יידן זאָלן בלײַבן ווי א פֿאָלק.

זיי [יידן] האָבן א היפש ביסל — א סך מער ווי זייער פּראָפּאָרציע אין דער באַפֿעלקערונג — נוטס געטאָן דער ציוויליזירטער וועלט. פֿאַר־שטייט זיך, אַז זיי מוזן ממשיך זײַן זייער קיום...

איך מיין, אַז עס איז וויכטיק פֿאַר יידן ממשיך צו זײַן זייער קיום ווי א פֿאָלק, ווײַל אין פּרט פֿון קולטור, שפּראַך און געשיכטע האָבן זיי א סך צושטײַער צו געבן...

די וועלט קאָן זיך אָן אונדז ניט באַגיין. מיר האָבן טאַקע געמעגט ברענגען אויף דער וועלט מלוויים אאז"ו, מיר האָבן אָבער אויך געגעבן דער וועלט גרויסע דאָקטוירים וכדומה...

דאָס יידישע פֿאָלק איז איינס פֿון די עלטסטע ציוויליזירטע פֿעלקער וואָס זײַנען באַקאַנט. עס האָט אַן אויסגעצייכנטן קולטורעלן הינטער־גרונט און קאָן ברענגען א גרויסע טובֿה אלע פֿעלקער פֿון דער וועלט...

דער דאָזיקער קוק אויף דעם יידישן קיום קאָן צוריקגעפֿירט ווערן צו צווי מקורים. ערשטנס, קאָן עס זײַן א מאָדערניזירטער נוסח פֿון דעם יידישן מיסיע־געדאַנק; צווייטנס, א ראַציאָנאַליזאַציע, אָדער רעכטפֿאַרטיקונג פֿאַר הינטיקן יידישן קיום. די צווייטע דערקלערונג ווײַזט אויס צו זײַן מער בהסכם מיט דער שטימונג פֿון די דערקלערונגען וואָס זײַנען אַפּאָלאָגעטיש און דעפֿענסיוו. דער יידישער סטודענט אין אַמעריקע האָט, ווײַזט אויס, אַנגענומען אַן אידעאָלאָגיע וואָס דערלויבט אים ממשיך צו זײַן זײַן קיום נאָר דורך שטענדיק באַווײַזן, אַז דאָס וואָס ער עקסיסטירט איז א טובֿה פֿאַר דער וועלט.

בלויז איין סוביעקט דערמאָנט בפֿירוש די יידישע מיסיע:

מיר מוזן ממשיך זײַן אונדזער קיום פֿרי לעתיד לבוא זאָל די וועלט זען, אַז מיר יידן האָבן דערפֿילט אונדזער מיסיע ווי א פֿאָלק — די

מיסיע פֿון פֿאראייניקן אלע פֿעלקער ווי ברידער אונטער דער בשותפֿות־דיקער פֿאטערשאפֿט פֿון גאָט.

איך מיין, אַז מען מעג די דאָזיקע אַרויסזאָגונג אָפּטיילן פֿון די פֿרינערדיקע. דער יִיד וואָס גלייבט, אַז ישׂראל איז אויסדערוויילט געווארן פֿאַר אַ געווישן צוועק, זוכט ניט צו רעכטפֿאַרטיקן זיין עקסיסטענץ פֿאַר די גויים, נאָר גיכער, קען מען זאָגן, קומט ער מיט פֿאַדערונגען צו זיי.

נאָך אַן אונטערגרופּע איז פּולל די סוביעקטן וואָס זוכן גאָרניט צו באַהאַלטן זייער דעפֿענסיווע פֿאַזיציע, להיפוך, זיי רעדן דערפֿון גאַנץ אָפֿן:

זיי [יִידן] מוזן באַווייזן פֿאַר דער וועלט זייער ווערט, וואָרעם טאָמער ניט וועט מען זיי אלע מאל געדענקען ווי א געמיין אומווערדיק פֿאלק.

אדרבא, זיי מוזן זיך שטעלן אנטקעגן און באַווייזן, אז זיי זיינען אין אלע אופֿנים גלייך מיט זייערע אונטערדריקערס. מיר מוזן ווייזן, אז מיר וועלן זיך ניט לאָזן טרעטן מיט דיס.

וועג מיר לייענען די לעצטע צוויי דערקלערונגען האָבן מיר דאָס געפֿיל, אַז דער אַנטי־יידישער דרוק האָט אויף אַזוי ווייט זיך אינגעגעבן, אַז עס האָט זיך געשאַפֿן אַרום דעם יידישן סטודענט אַן אָטמאָספֿער פֿון שולד, אין וועלכער ער פֿילט, אַז מיר יידן קומען עפּעס דער וועלט און מיר דאַרפֿן ערשט ווייזן וואָס מיר קענען כדי אויסצוקויפֿן אונדזער שולד.

(2) קיום לשם סימבאָל

בשכנות מיט די אָקערשט אַנאַליזירטע אַרויסזאָגונגען קענען מיר אַוועקשטעלן די ענטפֿערס פֿון 7 סוביעקטן וואָס האָלטן, אַז דער חיובֿ פֿון יידישן קיום פֿאַר זיך גופֿא סימבאָליזירט געוויסע אַלגעמיין מענטשלעכע אידעאַלן. 4 האָלטן, אַז מיט דעם דאָזיקן חיובֿ דערלאָזן מיר ניט צו אַ נצחון פֿון די כּוחות פֿון שלעכטס, אַז וועג מיר וואָלטן אויפֿגעגעבן אונדזער רעכט אויף אונדזער קיום ווי אַ פֿאלק וואָלט דאָס געהייסן, אַז מיר דערלאָזן דעם נצחון פֿון די כּוחות פֿון שינאה און פֿאַראורטייל אין דער וועלט.

אז יידן זאלן ממשיך זיין זייער קיום ווי א פֿאלק און קאָנען לעבן אין א דעמאָקראַטישער וועלט און ניט וועלן צו פֿיל אויסנעמטיילט לערנען, — דאָס וואָלט געווען א טריט פֿאַרויס צו אן אמתער „קריסטלעכער" וועלט.

אויב לעבן מיינט זיך אפּזאָגן פֿון דער אייגענער רעליגיע, פֿון אייגענער עבֿר און פֿון דער אייגענער קולטור און וויסיק אננעמען א מאסקע, האָט דאָס לעבן קיין ווערט ניט.

3 סוביעקטן האָלטן, אַז דער גורל פֿון יידן איז אַ פֿרוווישטיין פֿאַר דעם גורל פֿון אַנדערע מינאָריטעטן.

מיר מוזן אויפֿהיטן דאָס רעכט פֿון יעדער מינאָריטעט צו זיין אנדערש; אויב מיר גיבן אויף דאָס דאָזיקע רעכט, שטעלן מיר אין ספּנה אנדערע מינאָריטעטן.

וועג ניט יידן זאלן זיין דער ציל פֿון די פֿאשיסטישע אטאקן, וואָלט אן אנדער מינאָריטעט נעהאט דעם זעלביקן פּסק.

(3) קיום לשם קיום

30 סוביעקטן באַטאַנען די וויכטיקייט פֿון ממשיך זיין דעם יידישן קיום ווי אַ ציל פֿאַר זיך. 13 פֿון זיי זאָגן מיטן פֿולן מויל, אַז יעדער קיבוץ האָט דאָס פֿיזישע רעכט אויף עקסיסטענץ.

פֿאַר וואָס זאָל דער יידּ מער ווי וועלכע עס איז אַנדער גרופּע פֿאַר־שווּגדן וועלן פֿון דער וועלט?

איטלעך פֿאָלק האָט א רעכט ממשיך צו זיין זיין קיום און צו לעבן אין פֿרייהייט.

יעדער מענטש האָט א רעכט צו זיין עקסיסטענץ, בתּנאי אז ער זאָל ניט שטערן דעם צווייטן אין זיין רעכט.

יאָ [עס איז וויכטיק, אז יידן זאָלן ממשיך זיין זייער קיום ווי א פֿאָלק], אָבער נאָר ווייל דאָס איז דאָס רעכט פֿון יעדן פֿאָלק.

די דאָזיקע אַרויסזאָגונגען קאָנען מיר כאַראַקטעריזירן ווי קלאָרע, פֿאַר־מאָליסטישע נוסחאות פֿון דעם דעמאָקראַטישן אידעאַל. אָנדערע 14 סוביעקטן ברענגען אידעאָלאָגישע עיקרים פֿאַר זייער גלויבן אין המשך פֿון יידישן קיום. זיי שטרייכן אונטער די חשיבות פֿון ממשיך זיין די קולטורעלע טראַדיציע און די אייגנאַרטיקע יידישע אמונה.

יידישקייט איז מער ווי א רעליגיעזע סיסטעם; עס איז א שטייגער לעבן. עס שטעלט מיט זיך פֿאָר א סאָציאָלע און קולטורעלע ירושה וואָס איז ניט אָפּצושאַצן און וואָס וועט ניט פֿאַרלעטערט...

זייער [די יידנס] וואַנדערבאָר רעליגיעזן און מאָראַליש געזונט וואָס צייכנט זיי אויס פֿון אַנדערע רעליגיעס איז ענגוג, אז זיי זאָלן זיך דערבייַ האַלטן. עס איז נאָרמאַל פֿאַר א קיבוץ, ער זאָל שטרעבן ממשיך צו זיין זיין קיום און אויפֿצוהיטן זיין ירושה, נאָך דערצו א ירושה פֿון אזא געהויבענער מדרגה.

זיי [יידן] האָבן א וואַנדערבאָרע טראַדיציע און הינטערגרונט.

איך גלייב אין די אידעאָלן וואָס דאָס יידנטום האָט פֿאַרטראָטן... איך גלייב, אז זיי דאַרפֿן בלייבן און אז זיי קענען האָבן א תּקומה נאָר אין זייער פֿאָלק...

עס איז נאָך פֿאַראן א העברעישע קולטור וואָס איז בנימצא נאָר בייַם יידּ און וואָס קאָן און דאַרף אויפֿגעלעבט ווערן...

...צו דערפֿילן די רעליגיע און די טראַדיציע וואָס מיר האַלטן, אז זי איז דער ריכטיקער שטייגער לעבן.

עס איז וויכטיק פֿאַר דעם דור ממשיך צו זיין דאָס וואָס פֿאַר דעם האָבן אונדזערע אָבות זיך מוסר נפֿש געווען אַמאָליקע יאָרן. מיר טאָרן ניט אָננעמען קיין דעפֿעטיסטישע שטעלונג.

אויב זעקס מיליאָן האָבן זיך מוסר נפֿש געווען דערפֿאַר, איז דאָס אליין א ענוגע סיבה.

די לעצטע צוויי דערקלערונגען גיבן אויך אָנצוהערן, אז ניט אונדזער דור איז דאָס דער בעל־דעה אויפֿן המשך פֿון יידישן קיום; מיר זענען געבונדן דורך די געשעענישן און מעשׂים פֿונעם עבר.

3 סוביעקטן זעען אין דעם המשך פון יידישן קיום אַ פֿאַרבאַדינג פֿאַר דעם אויפֿבוי פון אַ יידישער מלוכה.

יעדער יוד מאטערט זיך פֿרי אויפֿצובויען אַ בעסער אָרט פֿאַר זײַנע קינדער. די קינדער ווידער לעבן און זײַנען זיך מוסר נפֿש פֿאַר זייערע קינדער. אין דער צוקונפֿט וועלן די דאָזיקע קרבנות פֿירן צו אַ יידישער מלוכה און צו פֿרײַ זײַן פון רדיפֿות און פֿחדים.

עס איז קלאָר, אַז יידן וואָס זײַנען צעשפּרייט צווישן אַזוי פֿיל פֿעלקער און אַן אַ היים האָבן ניט געקאָנט פֿירן קיין מלחמה מיט דעם אַנטיסעמיטיזם. מיר מוזן איצט צוגיין צו דער פֿראָבלעם אויף אַן אַנדער אופֿן. עס איז ניט נייטיק, אַז אַלע יידן זאָלן זיך אריבערקלײַבן אין אַ יידישן היימלאַנד...

(4) קיום ווי אַ גורל

3 סוביעקטן האָלטן, אַז עס איז גאָר ניטאָ קיין אַנדער ברירה פֿאַר יידן ווי ממשיך צו זײַן זייער קיום. זיי זײַנען איבערגעצײגט, אַז בשום אופֿן וועט דער יוד ניט אַרײַנגענומען ווערן אין דער קולטורעלער סטרוקטור פון דעם הערשנדיקן רובֿ.

קיין מאָל וועט די וועלט ניט אָננעמען דעם יוד ווי אירם גלײַכן, אַפֿילו וואָן עס וואָלט געווען פֿיזיש אוממיגלעך צו דערקענען אים ווי אַ יוד. די אײַנציקע האָפֿענונג איז ממשיך צו זײַן זײַן קיום ווי אַ פֿאָלק.

די געשיכטע האָט באַוויזן, אַז וויפֿל דער יוד זאָל זיך ניט אַסימילירן, קומט אַלע מאָל אַ צײַט וואָן ער ווערט נאָך גראָב ארויסגעשטופּט פון די רייען און מען זאָגט אים, אַז אַנדער ער אַנדער זײַנע עלטערן זײַנען געווען יידן.

כּדי צו געבן אַ פֿול און סיסטעמאַטיש בילד פֿון דעם היקף פֿון די מיינונגען וועגן יידישן קיום מוזן מיר דערמאָנען נאָך 7 סוביעקטן, וואָס זייערע ענטפֿערס פֿאַסן זיך ניט אַרײַן אין קיין איינער פֿון די אויבן דערמאָנטע קאַטעגאָריעס און זייערע דערקלערונגען קאָנען ניט קלאַסיפֿיצירט ווערן. די סיבה דערפֿון איז, וואָס באמת האָבן זיי ניט געענטפֿערט אויף די פֿראָגעס, נאָר געגעבן תשובות אין וואָס מען רופֿט פֿרײַע אַסאָציאַציעס. אַ שטייגער:

מיר מוזן שאַפֿן אַ נאַציאָנאַל געפֿיל, מיר מוזן שאַפֿן אַ שטאַרקן בונד פֿון אַחדות. מיר מוזן שטיין פֿעסט צוזאַמען, און ניט ווי יענער רבֿ וואָס איז אַריבער צום קאַטוילִיציזם. אזא מין זאַך איז שלעכט פֿאַר אונדזער אמונה, עס רײַסט אונדז אַרונטער, און מיר האָבן אַזוי אויך נאָך נענוג צו הייבן זיך ביז מיר וועלן אויסמעקן דעם אַנטיסעמיטיזם.

ענטפֿערס פון דעם מין זײַנען אינטערעסאַנט מיט דעם וואָס זיי באַווײַזן זייער קלאָר, אַן אונדזער פֿרעגבויגן האָט באמת עמאָציאָנעל אַרײַנגעצויגן אונדזערע סוביעקטן און אַרויסגערופֿן בײַ זיי אַן אַפֿעקט־אויסלאָדונג. פֿון צײַט צו צײַט באַגעגענען מיר אַפֿילו דעם מעכאַניזם וואָס מען האָט אַנגערופֿן „אַראָפֿגיין פון די רעלסן". טיפּיל סוביעקטן האָבן לחלוטין פֿאַלש אויסגעטײַטשט דעם צוועק פון דעם פֿרעגבויגן און באַשולדיקט דעם אויספֿאָרשער אין אַנטיסעמי־

טיזם אאז"וו.[7] מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַן עמאָציאָנעלן אבֿן־נגף וואָס דער־לאָזט ניט צו אַ ראַציאָנעלער אָפּשאָצונג פֿון דער פּראָבלעם.

בדרך כלל שטאַרקן די ביידע דערשיינונגען פֿון פֿרייַער אַסאָציאַציע און אַראָפּגיין פֿון די רעלסן אונדזער צוטרוי צו דער גילטיקייט פֿון אונדזער מא־טעריאַל. די דאָזיקע רעאַקציעס ווייזן, אַז די פֿאַרמולירונג פֿון די פֿראָגעס האָט געטראָפֿן אין פּינטל אַרײַן.

דער סך־הכל פֿון די סיבות וואָס ווערן אָנגענעבן בײַ אונדזערע סוביעקטן, פֿאַר וואָס עס איז וויכטיק פֿאַר יידן ממשיך צו זײַן זייער קיום קאָן אײַנגעטיילט ווערן אַזוי:

(1)	קיום לטובֿת דער מענטשהייט	
	א) יידישער צושטײַער צו דער מענטשהייט	16
	ב) דערפֿילונג פֿון דער יידישער מיסיע	1
	ג) צו באַווײַזן דעם ווערט פֿון יידן	4
	אין איינעם	21
(2)	קיום ווי אַ סימבאָל	7
(3)	קיום לשם קיום	
	א) פֿאַרמאַליסטישער נוסח פֿון דעם דעמאָקראַטישן אידעאַל	13
	ב) אידעאַלאָגישע מאָטיווירונג פֿון קיום לשם קיום	14
	ג) צוליב אַ יידישער מלוכה	3
	אין איינעם	30
(4)	קיום ווי אַ גורל	3
(5)	תשובֿות וואָס קענען ניט קלאַסיפֿיצירט ווערן	7
	אַלגעמיינער סך־הכל	68

6
אַנטיסעמיטיזם

אין אונדזער פֿרעגבויגן איז געווען אַזאָ סיטואַציע־פֿראָגע:

א גרופּע יידישע סטודענטן האָבן דיסקוטירט דעם פֿרעזידענט טרו־מאַנס פֿאַרשלאָג אַרײַנצולאָזן 100,000 יידן אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן. איינער האָט געטענהט, אז א צופֿלום פֿון אזוי פֿיל פֿרעמדע, מערסטנס ניט־געבילדעטע יידן איז עלול צו פֿאַרגרעסערן דעם אַנטיסעמיטיזם. א סטודענט א פּליט האָט אים איבערגעשלאָגן די רייד: „עס איז שוין צייַט, אז מיר יידן זאָלן אויפֿהערן ציטערן; וועלן אונדזערע שׂונאים ווילן אונדז אומברענגען, דאַרפֿן זיי ניט האָבן קיין תּירוץ. לאָמיר בלײַבן געטרײַ זיך אַליין".

פֿראָגע: צי מיינט איר, אז דער צופֿלום פֿון אייראָפּעישע יידן וועט פֿאַרגרעסערן אַנטיסעמיטיזם?

יאָ ( ), ניין ( ).

---

[7] Pat Kandell, *The Personification of Prejudice as an Educational Device*, Bureau of Applied Social Research, 1946.

ענטפערס: 53 — ניין, 46 — יאָ; 6 — ניט געענטפערט.

פראגע: צי מיינט איר, אז עס וואלט געווען ריכטיק, מען זאל ארײַנ־לאָזן יִידן אין די פאראייניקטע שטאטן ניט געקוקט דערויף וואס עס קען ארויסרופן אנטיסעמיטיזם?

ענטפערס: 84 — יאָ, 10 — ניין; 11 — ניט געענטפערט.

בתשובה אויף אָט דער לעצטער פראגע האָבן 3 סוביעקטן מאדיפיצירט זייער פאזיטיוון ענטפער מיט צוגאָבן פון דעם מין:

אָבער אויב מינלעך זאל דער צופלום זיין א בהדרגהדיקער פראצעס פון אויפנעם.

אָבער בלויז אויב מיר פארגרעסערן די אימיגראציע בכלל.

מיטן אויסנעם פון די פאר נעגאטיוע פאלן און די וואס האבן מאדיפי־צירט זייערע פאזיטיוע ענטפערס זענען מיר, אז דער רוב סוביעקטן אידענ־טיפיצירט זיך בפירוש מיטן גורל פון איראפעישן יידנטום. מיר האבן דאָ א בולט געפיל פון סאלידאריטעט און אחריות פאר כלל.

דאָס איז ניט אין גאנצן בהסכם מיט די רעזולטאטן פון אנדערע טיילן פון אונדזער פרעגבויגן. אפשר שפיגלט דאָס בלויז אפ די צעטומלטקייט און די אידעאלאגישע ניט־אויסגעהאלטנקייט פון אונדזער גרופע סוביעקטן.

די פראגע שטעלט זיך איצט: צי איז די השערה וועגן דער מיגלעכער השפעה פון דער נײַער אימיגראציע אויף דער יידישער מערכה דאָ אין לאנד אָ פאקטאָר ביים באשטימען די גינציקע אדער אומגינציקע שטעלונג פון די סוביעקטן צו דער דאזיקער אימיגראציע?

וועגן דעם לאזט אונדז דער מאטעריאל עפעס הערן. פון 46 סוביעקטן וואס האבן געענטפערט, אז זיי מיינען, אז דער צופלום פון אימיגראנטן וועט פאר־גרעסערן דעם אנטיסעמיטיזם, האבן 41 געענטפערט, אז מען דארף ארײַנלאזן נײַע אימיגראנטן ניט געקוקט אויף דעם שטארקן זיך פון אנטיסעמיטיזם. פון די 53 סוביעקטן וואס מיינען, אז דער צופלום וועט נישט פארשטארקן דעם אנטיסעמי־טיזם האבן 43 זיך אויסגעדריקט, אז ווען אפילו טעאָרעטיש זאל אזא צופלום יא פירן צו מער אנטיסעמיטיזם זיינען זיי אויך פאר א נײַער אימיגראציע. בלויז 5 פון זיי האבן אין אזא פאל זיך ארויסגעזאגט קעגן אימיגראציע, און 5 האבן דערויף ניט געענטפערט.

מיר זענען על־כן, אז די שטעלונג פון אונדזערע סוביעקטן לטובת אימי־גראציע זיינען ניט געווענדט אין זייער מיינונג וועגן דער ווירקונג פון דער דאזיקער אימיגראציע. מיט אנדערע ווערטער: די וואס מיינען, אז די נײַע אימיגראציע וועט ברענגען צו אנטיסעמיטיזם און וועט שטעלן אין ספנה זייער אייגענע פאזיציע אין אמעריקע האבן ניט געקוקט אויף זייער מיינונג גאהאט פונקט אזא גינציקע שטעלונג צו אימיגראציע ווי די וואס האלטן, אז עס וועט צו קיין אנטיסעמיטיזם ניט פירן. עס האט זיך ניט איינגעגעבן דעם אנטי־

סעמיטישן דרוק און דער קאַמפּאַניע פֿון מורא אַנצורייצן איין ייִד קעגן דעם צווייטן, לכל הפּחות ניט אין דעם דאָזיקן וויכטיקן שטח.

וואָס ברענגט אונדזערע סוביעקטן צו דער מיינונג, אַז דער צופֿלוס פֿון 100,000 ייִדן־אימיגראַנטן וועט פֿאַרגרעסערן אַנטיסעמיטיזם אין לאַנד?

1. טייל האָבן מורא, אַז דער דאָזיקער פּאַקט וועט אויסגענוצט ווערן פֿון די אַנטיסעמיטן אויפֿצורייצן די עפֿנטלעכע מיינונג קעגן ייִדן.

די אַנטיסעמיטישע העצערס וועלן דערפֿון מאַכן א גאַנצן צימעס און מסתּמא אַנווייזן, אַז די פּליטים נעמען צו פֿרנסה ביי אמעריקאַנער.

די סיבה איז די אומגינציקע פֿראָפּאַגאַנדע פֿון דעם מיטל־מערב, די קאָגלינסטן, די קאָלומביאַנער, די קו־קלוקס־קלאַן, די קאַנסערוואַטיוון פֿרעסע און די אויסטרַיטשונג וואָס זי וועט געבן צו אירע באריכטן.

דאָס ארײַנקומען פֿון 100,000 ייִדן וועט פֿירן צו אַן עפֿנטלעכער דיסקוסיע אין דער פרעסע, וואָס פֿרײַערדיקע יאָרן האָט דאָס שטענדיק געבראַכט מער רעה ווי טובֿה דעם ייִדישן פֿאָלק, וואָרעם די מענטשן וואָס זײַנען עפֿנטלעך אַנטיסעמיטיש צווינגען אַרויף זייערע בליקן אויף די, אין וועמען דער אַנטיסעמיטיזם איז בלויז האַלב וואָר.

2. די פּליטים וועלן קאָנקורירן עקאָנאָמיש מיט די היימישע. דאָס וועט פֿאַרשאַרפֿן די באַציונגען וואָס זײַנען שוין אַזוי אויך אַנגעשטרענגט.

טייל מענטשן קאָנען ניט פֿאַרטראָגן קיין אינטעליגענטע קאָנקורענטן אויף דער וועלט.

זיי [די אימיגראַנטן] וועלן קאָנקורירן מיט אַנדערע פֿאַר שטעלעס. דאָס וועט שאַפֿן אַנטיסעמיטיזם, צוליב דעם וואָס מען האָט מורא צו פֿאַרלירן א גוטע שטעלע צו א קאָנקורענט וועלכער וויל און איז בפֿוח צו אַרבעטן פֿאַר קלענערע שׂכירות אַדער האָט גרעסערע פֿעיִקייטן.

זיי וועלן זיך ארײַנכאַפּן אין מיסחר און אין פֿרײַע פּראָפֿעסיעס און ארויסשטופּן די אַנדערע.

אין די לעצטע צוויי דערקלערונגען האָבן מיר אַן אַנצוהערעניש, אַז דאָס וואָס די אימיגראַנטן שטעלן זיך קאָנקורירן מיטן אַרטיקן עולם איז טאַקע א קרומע זאַך — זיי זײַנען דערצו ניט באַרעכטיקט.

3. די שטענדיקע תּרעומות וואָס מען האָט אויף א פֿרעמדן וועלן ווערן געצילט קעגן די אימיגראַנטן, און עס וועט סטימולירן אַנטיסעמיטישע געפֿילן:

דער אלגעמיינער אומצופֿרידנקייט צום פֿרעמדן.

דאָס רוב מענטשן זײַנען קעגן פֿרעמדע, און יעדער טיפּ אימיגראַציע וועט ברענגען צו א ווידערווילן; אַזוי ווי די אימיגראַנטן וועלן זײַן ייִדן, וועט דאָס פֿירן צו אַנטיסעמיטיזם.

4. דער מצב אין אונדזערע נאַכמלחמה־יאָרן וועט זײַן אַזעלכער, אַז ער וועט בכלל פֿאַרשאַרפֿן די אַנגעשטרענגטע באַציונגען צווישן גרופּעס, און דאָס וועט זיך אויך אָפּשפּיגלען אין דער שטעלונג צו אימיגראַנטן.

אַן אלגעמיין געפֿיל פֿון אומזיכערקייט וועט פֿאַרלאַנגען א שׂעיר לעזאזל.

מיר האבן א קיימא־לן, אז נאך א מלחמה פארשטארקן זיך האס און פאראורטיילן.

5. אויב מען זאל יידן ספעציעל אויסטיילן לטובה, וועט דאס באלידיקן אנדערע עטנישע גרופעס. דער משא־פנים וואס די רעגירונג וועט ארויסווייזן צו יידן וועט פארשטארקן דעם אנטיסעמיטיזם.

די איטאליענער וועלן טענהן, פאר וואס ניט ארײַנלאזן 100,000 איטאליענער...

די אנטיסעמיטן וועלן טראכטן, אז פרעזידענט טרומאן איז נושא פנים יידן און אז ער וויל מאכן פון דעם לאנד א יידישע מלוכה.

6. דער דירה־קריזיס וועט זיך פארשארפן דורך דעם צופלוס פון אי־מיגראנטן.

דער דוחק אין דירות איז״ו ברענגט דערצו, אז די באפעלקערונג אין די פאראייניקטע שטאטן איז קענן ארײַנלאזן וועלכע עס איז אימיגראנטן אין דעם איצטיקן מאמענט.

7. די טענדענץ פון די נייע אימיגראנטן צו באזעצן זיך אין די גרויס־שטאטישע צענטערס. עס איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז דער גאנג פון פונאנדערשפרייטן די אימיגראנטן איבער אמעריקע, מיט וועלכן עס גייען טייל הילפס־ארגאניזאציעס, שפיגלט אפ די דאזיקע מורא.

בהדרגה באזעצן זיך אלע אימיגראנטן אין ניו־יארק און מאכן די לאנג ערגער.

8. די שווערקייט פון ארײַנפאסן זיך אין דער אמעריקאנער קולטור:

היות ווי זיי האבן זיך קיין מאל ניט צוגעפאסט צו זייער אירע־פעיִשער געזעלשאפט, וועט עס נעמען א לאנגע צייט ביז זיי וועלן זיך אקלימא־טיזירן דא.

...זייער אפהיטן זייערע מינהגים און שפראך...

לאמיר איצט אנאליזירן די סיבות וואס עס האבן אנגעגעבן די וואס האלטן, אז דער צופלוס פון די 100,000 נייע אימיגראנטן וועט ניט פירן צו קיין פארשטארקטן אנטיסעמיטיזם.

עס איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז הגם די דאזיקע גרופע איז א ביסל גרעסער (53 לגבי 46) ווי די פריערדיקע, איז דער היקף פון זייערע סיבות א סך קלענער. א פנים אז עס איז ליכטער אויסצורעכענען א צאל סיבות, פאר וואס א געוויסע געשעענישן וועט יא פארשטארקן אנטיסעמיטיזם איידער פאר וואס זי וועט עס ניט פארשטארקן. אט זיינען א טייל פון די סיבות וואס די דאזיקע גרופע האט אנגעגעבן:

1. אנטיסעמיטיזם איז אומאפהענגיק פון דעם וואס יידן זיינען אדער טוען. דער אויפפיר פון יידן און זייער מערכה זיינען ניט די סיבות פון אנטיסעמיטיזם.

אנטיסעמיטיזם איז א פונקציע פון די באדערפענישן פון די פאר־פאלגערס. ער וועט יא זיין אדער ניט זיין אומאפהענגיק פון דער צאל יידן אין די פאראייניקטע שטאטן.

די אַנטיסעמיטן קאָנען אַלע מאָל געפֿינען אַ תּירוץ וועמען זיי באַדאַרפֿן. די מאָס אַנטיסעמיטיזם וועט בלײַבן די זעלבע צי מען וועט יאָ אַרײַנ־לאָזן אָדער ניט אַרײַנלאָזן די שׂארית הפּליטה פֿון אייראָפּע. די אַמע־ריקאַנער פֿאַשיסטן פֿון איצט וועלן זיך ניט אָנשלִיסן אין דער אַמערי־קאַנער אַרבעטער־פּאַרטיי אָדער אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי צוליב דעם וואָס מען וועט ניט אַרײַנלאָזן קיין ייִדן.

2. די גיכע אַרײַנפֿאָסונג פֿון די ייִדישע פּליטים. די פֿרישׂערדיקע פּראָקטיק מיט די ייִדישע פּליטים האָט באַווײַזן, אַז זייער אַרײַנפֿאָסונג איז ניט קיין שוועלער פּראָבלעם.

איך מיין, אַז די פֿרישׂערדיקע פּראָקטיק באַווײַזט, אַז ייִדישע פּליטים זײַנען נוטה זיך אַרײַנצופּאַסן און געפֿינען זיך באַלד באַשעפֿטיקונג. אַזוי אַרום זײַנען זיי ווי־ניק, אויב בכלל, צו לאָסט דער געזעלשאַפֿט.

די פּליטים לערנען זיך זייער גיך אויס דעם אמעריקאַנער שטייגער און מינהגים. איך אַרבעט מיט פּליטים און האָב דאָס אליין אַבסערווירט.

3. די ווינציקייט פֿון דער פֿאַרגעליגטער צאָל: 100,000 ייִדן זײַנען גאָר אַ קליניקייט לגבי דער באַפֿעלקערונג דאָ אין לאַנד.

100,000 ייִדן זײַנען אַ טראָפֿן אין ים...

די צאָל איז אַזוי קליין, אַז זיי קענען גיך אַסימילירט ווערן.

4. אין דער קאָטעגאָריע האָבן מיר אַ גרופּע וואָס האָלט, אַז אפֿשר וועט דער צופֿלוס פֿון אימיגראַנטן יאָ אַ ביסל פֿאַרשטאַרקן דעם אַנטיסעמיטיזם, דאָס וועט אָבער באַלאַנסירט ווערן דורך דעם וואָס די ייִדישע פּאָזיציע וועט אויך פֿאַרשטאַרקט ווערן, און אַזוי אַרום וועט דאָס נייטראַליזירן דעם צוווּוקס אין אַנטיסעמיטיזם.

עס וועט שטאַרקן די ייִדן דאָ.

אַ סך פֿון די ייִדן [וואָס וועלן אַרײַנקומען] זײַנען זייער געבילדעטע מענטשן, און זיי וועלן העלפֿן פֿאַרבעסערן דאָס לאַנד און מיטהעלפֿן באַ־קעמפֿן דעם אַנטיסעמיטיזם.

ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, זײַנען אונדזערע סוביעקטן בעסער באַקאַנט מיט די אַרגומענטן פֿון די אַנטיסעמיטן ווי מיט די אַרגומענטן פֿון ייִדישן צד. מען דאַרף אָבער אין זינען האָבן, אַז בײַ זיי האָבן די אַנטיסעמיטישע אַרגו־מענטן גאָר אַן אַנדער פֿונקציע.

ביז איצט האָט זיך געוועדט וועגן די מיינונגען פֿון די וואָס האָלטן, אַז מען דאַרף אַרײַנלאָזן נײַע אימיגראַנטן אָלץ איינס צי דאָס וועט פֿאַרשטאַרקן אַנטי־סעמיטיזם אָדער ניט. לאָמיר אין זינען האָבן, אַז 16 סוביעקטן זײַנען קעגן אַרײַנ־לאָזן נײַע אימיגראַנטן, אויב דאָס זאָל פֿאַרשטאַרקן דעם אַנטיסעמיטיזם. אַן אַנאַליז פֿון די סיבות פֿאַר זייער מיינונג ווײַזט, אַז צוויי דריטל פֿון זיי האָבן מורא, אַז דערמיט וועט זיך פֿאַרשאַרפֿן דער דירה־קריזיס. אין דער גרופּע וואָס מיינט, אַז דער צופֿלוס פֿון אימיגראַנטן וועט יאָ פֿאַרשטאַרקן דעם אַנטי־סעמיטיזם און פֿון דעסט וועגן איז זי פֿאַר אַרײַנלאָזן נײַע אימיגראַנטן, זײַנען

אויך פאראן, ווי מיר האבן געזען, א טייל וואס גיבן אן דעם דירה־קריזיס ווי די סיבה פאר דעם וווקס פון אנטיסעמיטיזם. בכן מוזן מיר אננעמען, אז אין דעם פאל וואס מיר דיסקוטירן איצטער, בייַ די קעגענערס פון ארייַנלאזן, האט די דאזיקע סיבה א טיפערן סימבאלישן באטייט. דער דירה־קריזיס קאן דא פשוט סימבאליזירן דעם גענאנק, אז עס איז ניטא קיין פלאץ פאר נייַע מענטשן.

אנדערע האבן אנגעגעבן עקאנאמישע קאנקורענץ און די נטיה זיך צו באזעצן אין די גרויסשטאטישע צענטערס ווי סיבות פאר זייער קוק אויף דער פראבלעם. עס איז אינטערעסאנט, אז קיין איינער פון זיי האט ניט אויסגעזען דעם חילוק צווישן דעם מאניפולאטיוון אספעקט פון דער פראבלעם און איר אביעקטיוועך רעאליטעט. קיין איינער האט ניט געשריבן, אז די נייַ געשאפענע לאגע, ד״ה דער צופלוס פון די אימיגראנטן, וועט אויסגעטרעטשט ווערן פון די אנטיסעמיטן אויף אזא אופן; ניין, זיי אליין האבן עס אזוי אויסגעטרעטשט.

7
סך־הכל און אויספירן

מיר זעען פון דער אויספארשונג, אז אונדזער יוגנט האט אויפגעהיט איר לאיאלקייט צו דער יידישער גרופע און סאלידאריזירט זיך מיט כלל ישראל. צווויי דריטל פון אונדזערע סובייקטן האלטן, אז עס איז וויכטיק ממשיך צו זיין דעם יידישן קיום, צוליב דער אדער אן אנדער סיבה. דאס רובֿ זייַנען זיי אויך גרייט צו ברענגען געווייסע קרבנות פאר כלל ישראל; אפילו ווען דער צופלוס פון נייַע יידישע אימיגראנטן אין די פאראייניקטע שטאטן זאל פירן צו א פאר־שטארקונג פון אנטיסעמיטיזם און אזוי ארום ברענגען זיי פערזעלעך א היזק, זייַנען זיי אויך דערפאר, אז מען זאל די פליטים ארייַנלאזן. טייל פון זיי האבן אבער שוין אויך איבערגענומען ביודעים ובלא יודעים ניט־יידישע און א סך מאל בפירוש פיינדלעכע ווערטן און אידעאלאגיעס. זיי זעען זיך אליין אזוי ווי די דרויסנדיקע וועלט זעט זיי. די דאזיקע „אינטערנאליזירונג״ פון פרעמדע און אנטיסעמיטישע ווערטן האט פארשיידענע מדרגות. בדרך כלל שטייט זי אין א דירעקטער קאנפליקט מיט דער פארשפרייטקייט פון די דאזיקע בליקן אין דער ארומיקער וועלט. וואס מער אן אנטיסעמיטישע הנחה איז אנגענומען אין דער אלגעמיינער סביבה, אלץ טיפער און בריייטער האט זי אויך ארייַנגע־דרונגען צווישן אונדזער יוגנט.

ר׳ נחמן בראַצלאַווער און די אומאַנער משכילים

פֿון ח. ליבערמאַן

א

אַ פּאָר טעג נאָך דער גרויסער שׂרפֿה אין בראַצלאַוו, אין 1810, אין וועל־כער עס האָט אויך אָפּגעברענט זײַן הויז, האָט ר׳ נחמן פֿאַרלאָזן די שטאָט און זיך באַזעצט אין אומאַן.[1]

פֿאַר וואָס עפּעס אין אומאַן?

צווישן די בראַצלאַווער חסידים זײַנען געווען פֿאַרשפּרייט וועגן דעם פֿאָר־שיידענע מעשׂיות, אָבער ר׳ נתן נעמיראַווער, דער איבערגעבנסטער תּלמיד ר׳ נחמנס, וועלכער האָט אים באַלייט ביזן אַריבערפֿאָרן פֿון בראַצלאַוו קיין אומאַן און איז שפּעטער געזעסן בײַ אים אין אומאַן מער ווי בײַ זיך, איז די דאָזיקע מעשׂיות מבֿטל.[2]

די שׂרפֿה אין בראַצלאַוו — שרײַבט ר׳ נתן — איז גאָרניט געווען די סיבה פֿון ר׳ נחמנס איבערקלײַבן זיך קיין אומאַן, נאָר שוין לאַנג פֿריִער האָט ער אַנ־געמומען אַ באַשלוס וועגן דעם. גראָד מיט עטלעכע טעג פֿאַר דער שׂרפֿה האָט ר׳ נחמן געשיקט אַ שליח קיין אומאַן דינגען דאָרט פֿאַר אים אַ דירה, און אויף מאָרגן נאָך דער שׂרפֿה איז געקומען אַ יִיד פֿון אומאַן און דערציילט, אַז דער שליח האָט די דירה געדונגען, און ר׳ נחמן איז גלײַך אַוועקגעפֿאָרן קיין אומאַן.[3]

אומאַן — שרײַבט ר׳ נתן — האָט געצויגן צו זיך ר׳ נחמנען מיט איר אַלטן בית־עולם, אויף וועלכן עס זײַנען געקומען צו קבֿר ישׂראל טויזנטער יִידישע קדושים, די קרבנות פֿון „גזרת גאָנטע״ פֿון 1768.[4] צווישן וועלכע ר׳ נחמן האָט געוואָלט האָבן זײַן אייביקע רו.

---

[1] חיי מוהר״ן, לעמבערג, 1874, דף כ״ה; ימי מהרנ״ת, לעמבערג, 1903, דף ל.

[2] „... כגון בענין נסיעתו לאומין שכל אחד נפל על שטות וטעות אחר מה הי׳ כוונתו בזה...״ חיי מוהר״ן, דף כ״ז.

[3] חיי מוהר״ן, דף כ״ה; ימי מהרנ״ת, דף כ״ט.

[4] מעשה גדולה מן אומן: „כמה אלפים יהודים זיין נהרג וואַרדין אין ק״ק אומן״. דובנאָוו (דברי ימי עם עולם, ב׳ 7, ז׳ 98) רעדט וועגן 20 טויזנט געהרגעטע, ער זאָגט אָבער ניט, וויפֿל פֿון זיי זײַנען געווען יִידן. אין דער תּפֿילה „אל מלא רחמים״, געשריבן אויף פּאַרמעט, וואָס איז געווען אין אַ שול אין אומאַן (אָפּגעדרוקט אין לקורות הגזירות על ישׂראל, פּרעמיסלע, תּרמ״ז) וועט געזאָגט, אַז „ביום ההוא בא מספּר ההרוגים ערך שלושים אלף נפשות מישׂראל״.

נאָך מיט עטלעכע יאָר פֿאָר דער שׂרפֿה, אין 1802, ווען צוליב דער גרויסער מחלוקת מיט דעם „שפּאָלער זיידן" האָט ר' נחמן געמוזט פֿאַרלאָזן זלאָטאָפּאָליע און איז געפֿאָרן זיך באָזעצן אין בראָצלאָוו, איז ער דורכגעפֿאָרן אומאַן. פֿאָר־בײַפֿאָרנדיק דעם אָלטן ייִדישן בית־עולם האָט ר' נחמן אויפֿמערקזאם געמאַכט זײַנע מקורבֿים־באָלייטערס, אַז דאָרט זײַנען געקומען צו קבֿר־ישׂראל אַ סך ייִדישע קדושים, און ווי גוט עס וואָלט געווען צו ליגן צווישן זיי, און שוין יעמאָלט זאָל אים האָבן אָרײַן דער רעיון וועגן באָזעצן זיך אין אומאַן.[5]

אין די שפּעטערע יאָרן, איבער הויפּט די לעצטע יאָרן, ווען ער איז שוין געווען קראַנק, האָט ער וויפֿל מאָל מרמז געווען וועגן דעם זײַנע תלמידים און מקורבֿים. איין מאָל האָט ער געזאָגט, אַז אָוודאי וואָלט ער וועלן ליגן אין ארץ־ישׂראל, אָבער ער האָט מורא, אַז „עס וועט קיינער ניט קומען אויף דעם קבֿר".[6]

אַ צווייטן מאָל, ווען ער איז שוין געווען אַ חולה מסוכּן און איז צוריק־געקומען פֿון לעמבערג, ווו ער איז זיך געפֿאָרן היילן, האָט ער דערציילט, אַז בײַ אים איז שוין רעכט געווען בלײַבן אין לעמבערג, ווו אויפֿן בית־עולם זײַנען אויך דאָ אַ סך צדיקים וקדושים, אָבער וויטער די זעלבע זאַך — קיינער וועט דאָך ניט קומען אויף זײַן קבֿר.[7] אין גאָליציע האָט ער געהאַט נאָר געציילטע חסידים, און פֿון רוסלאַנד, איבער דעם וויטן מהלך און גרענעץ־שווערישקיטן, האָט ער מורא געהאַט, אַז קיינער וועט ניט קומען. אַזוי אַרום איז בײַ אים געבליבן די החלטה וועגן אומאַן, ווו ער וועט ליגן צווישן קדושים און זײַנע חסידים וועלן קענען קומען צו אים אויפֿן קבֿר.

און ר' נחמן האָט זיך ניט אָפּגענאַרט אין זײַנע חסידים, זיי האָבן געטרײַ אָפּגעהיט דעם „קיבוץ",[8] ווי זיי האָבן עס געריפֿן, און פֿלעגן יעדעס יאָר אויף ראָש־השנה זיך צוזאַמענקומען אויף ר' נחמנס קבֿר קיין אומאַן.[9]

---

[5] חיי מוהר"ן, דף כ"ז, כ"ט.

[6] חיי מוהר"ן, דף כ"ג.

[7] דאָרט; ימי מהרנ"ת, דף כ"ז.

[8] ר' נתן האָט אַ מאָל געזאָגט, אַז אַפֿילו אויב דער וועג קיין אומאַן וואָלט געווען אויס־געלייגט מיט שׂרפֿע מעסערס, וואָלט ער געקראָכן אויף די הענט און פֿיס און וואָלט געקומען קיין אומאַן אויף ראָש־השנה (כוכבי אור, ירושלים, תרצ"ג, ז' מ"ג).

[9] ימי מהרנ"ת, „סיפור מענין הקיבוץ... בראש השנה בעיר אומאן: ...ובכל שנה ושנה נתקבצים על ראש השנה לעיר אומאן קיבוץ גדול מאד... ורובם ככולם הם בעלי תורה, והרבה מהם בעלי עסק, ויש שיש להם עסקים גדולים בביתם, ולפני ר"ה משליך כל אחד עסקיו... ובא ביגיעות וטרחות גדולות, ויש שבאים ממקומות רחוקים, ואין עושים שם שום דבר, רק כל אחד מבקש ומתחנן ושופך נפשו לפני ה' לזכות לתשובה שלימה... ומרבים שם בתחנונים ובבכיות גדולות והתעוררות... וגודל השמחות והבכיות מתוך שמחה והרקודין הנעשים שם בבית מדרשו הק' אי אפשר לבאר בכתב למי שלא ראה השמחה הזאת בעיניו... וכל אחד מקבל הארה והתעוררות מחבירו, וכמעט שהחיות וההתחזקות של כל אחד בעבודת ה' בכל השנה כולה הוא על ידי החיות דקדושה וההארה הגדולה שבזמן הקיבוץ בר"ה בעיר אומין..."

העכער הונדערט יאָר האָבן די בראָצלאָווער חסידים אָפּגעהיט דעם „קיבוץ" אין אומאַן. דער סאָוועטן־רעזשים אין רוסלאַנד און די גרענעצן צווישן רוסלאַנד און פּוילן האָבן אַ סוף

אַזוי אַרום זענען מיר, אַז ר׳ נחמנס באַזעצן זיך אין אומאַן האָט גאָרניט געהאָט צו טאָן מיטן לעבן דאָרט, נאָר מיטן קומען צו קבֿר־ישׂראל, אַ שטייגער ווי יידן פֿלעגן אַ מאָל פֿאָרן קיין ארץ־ישׂראל שטאַרבן.[10]

ב

אין אומאַן האָבן אין יענער צייט שוין געווויינט אַ צאָל משפּילים, צווישן זיי זענען געווען דער באַווסטער חבֿיקל הורוויץ און זײַן זון הירש בער.[11] זיי זענען שוין גאָר קיין „קדושים" ניט געווען; פֿאַרקערט, זיי האָבן אין דער גאַנצער געגנט געשמט ווי גרויסע אַפּיקורסים. און דאָ שטעלן זיך די פֿראַגעס: צי האָט ר׳ נחמן געווּסט דערפֿון, וועָן ער האָט באַשלאָסן זיך באַזעצן אין אומאַן? צי האָט ער געטראַכט, אַז עס איז מיגלעך, אַז ער זאָל האָבן צער פֿון די דאָזיקע אַפּיקורסים? צי האָבן זיי זיך באַגעגנט אין אומאַן? וואָס זענען געווען זייערע באַציִונגען?

אַן ענטפֿער אויף די אַלע פֿראַגעס געפֿינען מיר אין די בראַצלאַווער שריפֿטן. ניט נאָר האָט ר׳ נחמן געווּסט, אַז אין אומאַן זענען דאָ משפּילים, נאָר, לויט אַ בראַצלאַווער מעשׂה, האָט ער זיך מיט זיי שוין אַפֿילו געהאָט געטראָפֿן. דאָס זאָל האָבן געשען מיט אַכט יאָר פֿריִער, בשעת דער אויבן דערמאָנטער נסיעה, וועָן ר׳ נחמן איז דורכגעפֿאָרן אומאַן. לויט דער דאָזיקער מעשׂה האָט ר׳ נחמן יעמאָלט געהאַלטן שבת אין אומאַן, און חבֿיקל הורוויץ מיט הירש בערן זענען געקומען צו אים אויף דער אַכסניא תּוהה על קנקנו זײַן. ר׳ נחמן האָט בײַ זיי אַזוי שטאַרק אויסגענומען, אַז זיי האָבן אים אַפֿילו פֿאָרגעלייגט צו פֿאַרבלײַבן אין אומאַן.

און ניט נאָר האָט ר׳ נחמן געווּסט, אַז אין אומאַן זענען דאָ משפּילים, נאָר לויט אַ יש אומרים האָט גאָר דאָס באַווויגן ר׳ נחמנען אָנצוגעמען דעם באַשלוס זיך דאָרט צו באַזעצן.

עס זאָל הייסן לויט דעם דאָזיקן יש אומרים, אַז ר׳ נתן און ר׳ נפֿתּלי, זײַנע צוויי געטרײַסטע און באַליבטסטע תּלמידים, זענען צו יענער צייט געווען זייער געבראָכן און שטאַרק געפֿאַלן בײַ זיך.[12] פֿדי צו הייבן זייער געמיט האָט

געמאַכט צו דעם. עטלעכע יאָר פֿאָר דער לעצטער מלחמה האָבן די בראַצלאַווער חסידים אין פּוילן געמאַכט אַ פּרוּוו צו אַרגאַניזירן אַ „קיבוץ" אויף ראָש־השנה אין לובלין (קונטרס א, ענין זוכר, ירושלים, תש״ד, ז׳ כ״ב).

[10] ר׳ נחמן האָט אַ מאָל געזאָגט, אַז דער פֿלאַץ וווּ אַן אמתער צדיק קומט צו קבֿורה האָט אין זיך די זעלבע קדושה וואָס ארץ־ישׂראל (לקוטי מוהר״ן תנינא, סי׳ ק״ט); זען אויך ענין ההשתטחות על קברי צדיקים, וואַרשע, תרפ״ב, ז׳ 18. „...וכמו שמספרין בשם הבעל שם טוב הק׳ וצ״ל שפעל אצל השם יתברך שמקום קבורתו יהי׳ בחינת ארץ ישראל...".

[11] ז. רייזען, לעקסיקאָן, ב׳ 1, זז׳ 809—811.

[12] פֿידוע טראָגן אין זיך „ירידה"־שטימונגען אַ גרויסע סכנה; וועָן מען לאָזט זיך אַרײַן אין זיי, קאָן מען חס ושלום ווערן אין גאַנצן אַ „נופֿל". חסידים, ניט דווקא בראַצלאַווער, וויסן צו דערציילן כּמה וכמה מעשׂיות וועגן אַזעלכע „נופֿלים". זען אויך ר׳ נחמנס אַ תּורה „אזמרה לאלקי בעודי", געדרוקט אין לקוטי מוהר״ן, סי׳ רפ״ב, און אויך לקוטי הלכות, אורח חיים, הלכות פּסח, הלכה ט׳, סעי׳ ז.

ר׳ נחמן באַשלאָסן צו באַזוצן זיך אין אומאַן, ווארעם אַז זיי וועלן דערזען, אַז עס זײַנען דאָ אַזעלכע אַפּיקורסים אויף דער וועלט, האָבן זיי דאָך שוין ניט וואָס צו זײַן געפֿאַלן בײַ זיך, זײַנען זיי דאָך שוין, הייסט דאָס, ניט אָבי ווער. נאָך מער, דערציילט די זעלבע מעשׂה: צו ר׳ נחמנען אַליין איז אין אומאַן אַ מאָל געקומען אַ חסיד. האָט אים ר׳ נחמן געפֿרעגט, מיט וואָס שטאַרקט ער זיך בעת ער האָט אַ „נפֿילה״ פֿון עבֿודת השם יתברך; האָט דער חסיד געענטפֿערט, אַז ער שטאַרקט זיך יעמאָלט מיט אַ בלאָט גמרא. אויף דעם זאָגט אים ר׳ נחמן, אַז ער גופֿא דערמאָנט זיך אין אַזעלכע צײַטן (ר׳ נחמן פֿלעגט אָפֿט האָבן ירידה־שטימונגען, ווי ר׳ נתן שרײַבט: „והיו אצלו עליות וירידות הרבה מאד״), אַז ער ווינט אין אַ שטאָט וווּ עס זײַנען דאָ גרויסע אַפּיקורסים, איז ער זיך מחיה מיט דעם „והבדילנו מן התועים״...[13]

ר׳ נתן דערציילט, אַז אַ קורצע צײַט נאָך ר׳ נחמנס קומען קיין אומאַן האָט ר׳ נחמן מיט אים געערעדט וועגן די אומאָנער קדושים און מוסיף געווען, אַז הגם אין שטאָט זײַנען דאָ אַ סך „רשעים מפֿורסמים״, זײַנען אָבער אין זיי אויך אַוודאי דאָ „הייליקע פֿונקען״ וואָס זײַנען נאָך ניט „געלײַטערט״ געוואָרן.[14]

עס איז פֿדאַי אויך צו דערמאָנען, אַז ר׳ נחמנס ערשטע דירה אין אומאַן איז געווען בײַ אַ משׂכּיל. ר׳ נתן דערמאָנט עטלעכע מאָל זײַן נאָמען אונטער די ראָשי תיבֿות רנ״ן. איך מיין, אַז דאָס איז ניט קיין אָנדערער ווי הירש בער הורוויצעס שוועׂר נחמן נתן ראָפּאָפּאָרט, אַן אומאָנער גבֿיר און אייניער פֿון די ערשטע משׂכּילים.[15] ער איז אָבער געשטאָרבן אַ קורצע צײַט אַיידער ר׳ נחמן איז געקומען קיין אומאַן.

וועגן דער דאָזיקער דירה דערציילט ר׳ נתן, אַז ווען ער איז געפֿאָרן מיט ר׳ נחמנען פֿון בראַצלאָוו קיין אומאַן איז זיי אָנטקעגנגעקומען אויפֿן וועג דער שליח, וועמען ר׳ נחמן האָט געשיקט מיט עטלעכע טעג פֿריִער קיין אומאַן דינגען די דירה. דער שליח האָט אָפּגעגעבן אַ גרוס פֿון אומאַן, אַז מען וואָרט דאָרטן אויף ר׳ נחמנס קומען און אַז נחמן נתנס דירה איז זייער אַ שיינע. אויף דעם האָט ר׳ נחמן געזאָגט צו ר׳ נתנען אין אַ וועלט: „נחמן נתנס דירה איז דאָך אונדזערע, מיר זײַנען דאָך צוזאַמען נחמן און נתן״. דערנאָך האָט ר׳ נחמן אָנגעהויבן רײַדן וועגן דעם אַז אין אַזאַ הויז, וווּ מען האָט קיין מאָל ניט דערמאָנט דעם אייבערשטנס נאָמען, וועט מען איצטער מאַכן קידוש וברכה.[16]

---

[13] סיפורים נפלאים, ירושלים, תרצ״ה, זז׳ מ״א—מ״ב.

[14] חיי מוהר״ן, דף כ״ז.

[15] לויט אַ. ב. גאָטלאָבער (הבקר אור, 1878, ז׳ 644) האָט ער געהאָט נאָך צוויי איידעמס משׂכּילים: אייניער ישעיהו הורוויץ (זען וועגן אים שלום־עליכמס יידישע פֿאָלקס־ביבליאָטעק, ב׳ 1, ז׳ 656) און דער צווייטער משה בר׳ שמואל לאַנדאָ, דעם באַרימטן נודע ביהודהס אַן אייניקל, וועלכער איז צוגעשטאַנען צו די משׂכּילים (ניט פֿאַרבײַטן אויף אַ צווייטן משה לאַנדאָ, אויך דעם נודע ביהודהס אַן אייניקל, וועלכער איז געווען ראָש הקהל אין פּראָג און האָט גע־הייסן משה בר׳ ישׂראל). זען הוספֿה 2.

[16] חיי מוהר״ן, דף כ״ה. די גאַנצע שטעלע דאָרט איז געשריבן שטאַרק פֿאַרשטעלט און בדרך רמז. אַן דעם וואָס איך האָב דאָ געשריבן איז פֿמעט ניט מיגלעך צו פֿאַרשטיין וואָס ער מיינט.

ר׳ נחמן האָט משמעות פֿאַרשטאַנען, אַז מען וועט אים אויפֿוואַרפֿן, פֿאַר וואָס ער ווויגט בײַ אַ משפּיל, האָט ער זיך בײַ צײַטנס אָנגעהויבן באַוואַרענען קעגן דעם.

ר׳ נחמנס לעצטע דירה אין אומאַן, אין וועלכער ער איז נסתּלק געוואָרן, איז אויך געווען בײַ אַ משפּיל. ר׳ נתן רופֿט אים דער לאָקאַטשער, מסתּמא ווײַל ער האָט געשטאַמט פֿון לאָקאַטש, וואָלינער גובערניע, און ער דריקט זיך אויס וועגן אים,[17] אַז „ער איז געווען אַ רשע מפֿורסם וואָס האָט געוווינט אין פּעטער־בורג, נאָר זײַנע בני־בית האָבן אָפּגעגעבן די דירה ר׳ נחמנען״.[18] דאָס איז געווען אַ גבֿירישע דירה מיט גרויסע לופֿטיקע צימערן און מיט אַ גרויסן גאָרטן אַרום הויז, וואָס דאָס איז געווען זייער וויכטיק פֿאַר ר׳ נחמנען. ער איז שוין יעמאָלט געווען אין דער לעצטער סטאַדיע פֿון טובערקולאָז (חולי ההוסט אין ר׳ נתנס טערמינאָלאָגיע), און לופֿט איז פֿאַר אים געווען זייער וויכטיק. ווי ר׳ נתן דערציילט, האָבן זיי דורכגעזוכט די גאַנצע שטאָט און האָבן ניט געפֿונען קיין אַנדער פּאַסיקע דירה.[19] אָחוץ דעם האָט ער די דאָזיקע דירה באַקומען אומזיסט. ניט געקוקט אויף דעם אַלעם איז דער חסידישער עולם ניט געווען צופֿרידן וואָס ר׳ נחמן ווויגט בײַ אַ רשע אין הויז. דערויף האָט ר׳ נחמן געזאָגט אַ פֿאַרשטעלטן ענטפֿער וועלכן ער האָט אַרײַנגעפֿלאָכטן אין אַ תּורה וואָס ער האָט געזאָגט שבת נחמו, טאָקע אין דער דירה בײַם רשע אין הויז.

אין דער דאָזיקער תּורה האָט ער געערדט וועגן ארץ־ישׂראל, אַז די אומות העולם קענען דאָך טענהן צו יידן: „איר זײַט גזלנים, איר נעמט צו אַ פֿרעמד לאַנד וואָס האָט געהערט צו אונדז״. ענטפֿערן דערויף יידן: „כּח מעשׂיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים״ — דער אייבערשטער האָט באַשאַפֿן די וועלט דורך כּוח מעשׂיו, די עשׂרת הדברות, איז דאָך די גאַנצע וועלט זײַנע, איז וועמען ער וויל גיט ער אַוועק וואָסער לאַנד ער וויל.[20] צו דעם האָט ר׳ נחמן מוסיף

---

[17] ימי מהרנ״ת, דף ל״א.

[18] בײַם ערשטן דור פֿון דער השׂפּלה אין רוסלאַנד איז דאָס געווען אַ געווײַנטלעכע דער־שײַנונג, אַז די מענטשן זײַנען פֿאַרכאַפּט געוואָרן פֿון דער השׂפּלה, און די פֿרויען אָדער קינדער זײַנען זיי ניט נאָכגעגאַנגען און זײַנען געבליבן בײַ דער טראַדיציאָנעלער יידישקייט. אַזוי למשל איז חיקל הורוויצעס פֿרוי געווען שטרענג פֿרום. וען זײַן זון הירש בער האָט זיך געקלאָגט פֿאַר דעם רוסישן פֿירשט דאָלגאָרוקאָוו, אַז ער שעמט זיך מיט זײַן יידישער הלבשה, האָט אים דאָלגאָרוקאָוו געפֿרעגט, פֿאַר וואָס ער קלײדט זיך ניט אײַראָפּעיש; האָט הירש בער געענטפֿערט, אַז ער וויל ניט פֿאַרשאַפֿן קיין עגמת־נפֿש זײַן זייער פֿרומער מאַמען (יעזור ענציקלאָפּעדיע, ב׳ 4, זז׳ 287—288). אויך אַ טאַכטער חיקל הורוויצעס, הענדל, איז געווען אַ פֿרומע פֿרוי וואָס האָט געדאַווענט יעדן טאָג (זען: מכתב ערוך מאת... יעקל אייכנבוים לידידו ... הסוחר לפנים ר׳ הירש בער הורוויץ מאומאן ואח״כ פרופיסור בקימברידז הנודע לשם ה׳ הערמאן בערמאן (!)...״, אַדעס, 1667, ז׳ 4). אַזאַ צושטאַנד פֿלעגט אָפּט פֿירן צו אַ גט (אַן ענלעכע דערשײַנונג איז אויך געווען אין דער ערשטער תּקופֿה פֿון דער חסידישער באַוועגונג). גאָר אַנדערש איז געווען די באַציונג פֿון די פֿרויען צו דער השׂפּלה בײַ יידן אין דײַטשלאַנד. עס וואָלט כּדאַי געווען בײַ אַ געלעגנהייט זיך לענגער אָפּצושטעלן אויף דעם פֿאַרגלײַך.

[19] חיי מוהר״ן, דף כ״ט.

[20] זען רש״י אויף בראשית א, 1.

געווען אַ צוגאָב וואָס ווען מען זאָל אים צוריק איבערזעצן אויף ייִדיש לייענט ער זיך אַזוי:

...און אויך דאָ אין חוץ לאָרץ טרעפֿט זיך אַ מאָל דער זעלבער פֿאַל. ישׂראל, אַ הייליק פֿאָלק, קומט טייל מאָל אין ערטער וואָס זיינען וויַיט פֿון ייִדישער קדושה, ווי אַ שטייגער אַן אָרט וואָס האָט געהערט פֿרעָער צו אַן עפּו"ם און אויך איצט געהערט עס צו אַזעלכן וואָס איז זייער וויַיט פֿון ייִדישער קדושה. און ייִדן קומען דאָרט און נעמען אַיַין דאָס דאָזיקע אָרט און פֿאַרהייליקן עס, מאַכן פֿון דעם אַ ייִדישן מקום וואָס ווערט אַזוי אָרום בכּחינת ארץ־ישׂראל. וואָלט מען דאָך געקענט טענהן: „איר זייט גזלנים, וואָס איר האָט פֿאַרכאַפּט דאָס דאָזיקע אָרט וואָס איז ניט אַייַערס". נאָר דער תּירוץ איז „כוח מעשיו..." — היות ווי נאָט האָט באשאַפֿן די נאַנצע וועלט מיט די עשׂרה מאמרות, האָט ער דאָך דאָס רעכט זי איבערצוגעבן וועמען ער וויל, און אַזוי ווי דאָס איז זיַין רצון, האָבן מיר אַ רעכט אַיַינצונעמען די וועלט און זי צו פֿאַרהייליקן מיט דער קדושה פֿון ישׂראל.[21]

אָט דאָס זאָל זיַין ר' נחמנס ענטפֿער אויף דער טענה, הלמאי ער ווויינט בייַ אַ משׂפּיל אין דירה.[22]

ג

ווי אַזוי זיַינען געווען די באַציונגען צווישן ר' נחמנען און די אומאַנער משׂפּילים?

ווען מיר נעמען אין באַטראַכט די שריפֿטן פֿון די ערשטע משׂפּילים וועלכע גיסן מערסטנס פֿעך און שוועבל אויף חסידים און זייערע רביים, און בפֿרט ווען מיר דערמאַנען זיך אַן אַ יוסף פֿערל מיט זיַינע אַנטיחסידישע שריפֿטן און ניט גאָר שיינע אַנטיחסידישע מעשׂים,[23] האָבן מיר זיך געדאַרפֿט ריכטן, אַז מיט ר' נחמנס באַזעצן זיך אין אומאַן זאָל זיך צעפֿלאַקערן אַ ביטערער קאַמף צווישן אים און די אומאַנער משׂפּילים. מיר געפֿינען אָבער וועגן דעם אין די בראַצ־לאַווער שריפֿטן גאָר טשיקאַווע זאַכן, פֿון וועלכע מיר זעען, אַז גאָר להיפוך, די באַציונגען זיַינען געווען גאָר פֿרייַנדלעכע. די משׂפּילים פֿלעגן גאָר ליב האָבן אָפֿטער אַריַינקומען פֿאַרברענגען מיט ר' נחמנס און האָבן אַפֿילו מיט אים געשפּילט אין שאָך. ר' נחמן גופֿא איז געווען אויף אַ וויזיט בייַ הירש בער הורוויצן.

אין 1935 האָבן די בראַצלאַווער חסידים אין ארץ־ישׂראל אָפּגעדרוקט אַ קליין העברעיש ספֿרל מיט מעשׂיות.[24] אין דעם אַריַינפֿיר צום ספֿרל זאָגט דער אַרויסגעבער:

---

[21] לקוטי מוהר"ן תנינא, סי' ע"ח.

[22] ימי מהרנ"ת, דף ל"א.

[23] רפֿאל מאַהלער, דער קאַמף צווישן השׂכּלה און חסידות אין גאַליציע, ניו־יאָרק, ייִוואָ, 1942, זז' 164—202.

[24] סיפורים נפלאים, חלק א' מספר כוכבי אור שלא נדפס עדיין, והוא סיפורים נפלאים ונוראים ממעלת כבוד קדושת... רבינו נחמן מברסלב זצוק"ל... חברו הרה"ג וכו' מוה"ר

...מיר זײַנען ניט געקומען דרוקן דעם ספֿר צוליב די מופֿתים, וועגן וועלכע עס ווערט אין אים דערציילט, וואַרעם דאָס איז בײַ אַנשי שלומנו ניט אַזוי שטאַרק אָנגעלייגט, וואַרעם דער עיקר מופֿת איז צו טאָן א טובֿה א יידן ברוחניות... און דער עיקר זײַנען מיר געקומען דרוקן דעם דאָזיקן ספֿר נאָר צוליב דעם וואָס עס איז גוט פֿאַר דער נשמה צו וויסן די איבערלעבונגען פֿון רבנו הקדוש...

דער מחבר באַטאָנט זייער שטאַרק, אַז ער האָט חוקר ודורש געווען דעם מקור פֿון זײַנע מעשׂיות און אַז זיי זײַנען אמת ויציב.

„... היות וויִ איך בין ב״ה אויפֿגעוואַקסן צווישן די חכמים אין חכמת הפשטות און תמימות, וואָס דאָס זײַנען די נאָכפֿאַלגערס פֿון מורנו הרב ר׳ נתן, וועלכע האָבן אין גאַנצן מפֿקיר געווען זייער כּבֿוד צוליב דעם אמת און אויף זיך געניטמען כּל המיני בזיונות און חרפות און בושות און רדיפֿות וואָס עס איז גאָרניט מיגלעך אויסצורעכענען, בעיקר האָבן זיי דאָס באַווײַזן בעת עס האָט זיך צעפֿאַלקערט די מחלוקת אין 1835, וועו יעדער איינער פֿין זיי איז געווען אויסגעשטעלט אויף ספּנות נפֿשות ממש, ווי דאָס פֿאַלקסווערטל וואָס איז דעמאָלט אַרומגעגאַנגען, אַז אין רוסלאַנד מיט צען טויזנט קערבלעך פֿאַרבײַבט מען אַלצדינג [אַזוי, אויף יידיש, אין מקור] — איז כּן אויך מיר דער חוב צו פֿאַרשרײַבן פֿאַר די קומעדיקע דורות וואָס איך האָב געהערט פֿון זיי. עס איז פֿון מיר ניט פֿאַרהוילן און קלאָר איז פֿאַר מיר ווי דער טאָג, אַז אַלע זייערע ווערטער זײַנען ריינער אמת, און דער חילוק צווישן זיי און די אַנדערע מעשׂיות וואָס זײַנען איבערגעגעבן געווען פֿון מויל צו מויל איז ממש ווי דער חילוק פֿון טאָג צו נאַכט. וואַרעם יענע מעשׂיות ווערן ס׳רובֿ דערציילט בײַם וויין טרינקען, ווו דער דערציילער האַלט שוין צווישן דער דריטער און פֿערטער כּוס און דער צוהערער זיצט און דרעמלט. אין זיי זײַנען דאָ מער ווי נײַן חלקים ליגן, און דאָס ביסל אמת וואָס אין זיי איז אויך אויסגעמישט, צעדרייט און צעפֿלאַנטערט (אַחוץ די שבחי בעש״ט וואָס איז אמת פֿון אָנהייב ביז דעם סוף, ווי איך האָב עס געהערט פֿון מײַן טאַטן ז״ל, וועלכער האָט דאָס איבערגעגעבן אין נאָמען פֿון אַדמו״ר זצ״ל;[25] בלויז אויף אַ פּאָר מעשׂיות האָט ער גע־

אברהם בר״נ ז״ל ונלוה לזה ספורי מעשיות ומשלים שספר רבינו הק׳ והנורא ז״ל, ונלוה לזה צוואת הרה״ג וכו׳ מוה״ר נחמן אב״ד דק״ק טשעהרין זצ״ל... הוצא לאור על ידי ר׳ שמואל בהר״ר ישעי׳ הלוי הורוויץ ברסלבר, נדפס שנת תרצ״ה פעה״ק ירושלים, דפוס ר״ח צוקרמן. — דער מחבר, ר׳ אַבֿרהם בר׳ נחמן מיטן פֿאַמיליע־נאָמען חזן, איז געווען אַ חשובֿער בראַצלאַווער חסיד אין ירושלים, אַ מחבר פֿון עטלעכע ספֿרים וועגן בראַצלאַווער חסידות און פֿון חסידישע מעשׂיות. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער אַוועק קיין אומאַן און דאָרט ניפֿטר געווארן (זען ג. שלום, קונטרס אלה שמות, ירושלים, תרפ״ט, ז׳ 6). זײַן פֿאַטער, ר׳ נחמן טולטשינער, איז געווען אַ סך יאָרן אַ משמש בײַ ר׳ נתנען. ר׳ נתן האָט וועגן אים געזאָגט: „איך גרייט צו אַלצדינג מיט דער פּנים, דערנאָך וועט נחמן טולטשינער אויך קענען פֿירן דאָס רעדל״ (זען שיחות וסיפורים, ירושלים, תרצ״ג, ז׳ ס). פֿון זײַן פֿאַטער, ר׳ נחמן טולטשינער, האָט דער זון געהערט אַ סך מעשׂיות, וועלכע ער האָט פֿאַרשריבן.

[5] געמיינט ר׳ נחמנען. אין אַ צוויטן ספֿר (אבני״ה ברזל, ירושלים, תרצ״ה, עמ׳ ל״ד) דער־ציילט דער זעלבער מחבר, אַז ר׳ נחמן האָט אַ מאָל דערציילט, ווי אַזוי דער שבחי בעש״ט איז געשאַפֿן געווארן. נאָך דעם בעש״טס הסתּלקות זײַנען זיך די תּלמידים צונויפֿגעקומען און יעדער האָט דערציילט די מעשׂיות וואָס ער האָט געווסט. צונויפֿגעקומען זיך איז מען בײַ ר׳ גדלי׳ מליניץ און ר׳ גדלי׳ האָט געווסט אַלע מעשׂיות פֿון בעש״ט. ווי אַזוי אָבער האָט ר׳ נחמן געקענט ריידן פֿון דעם שבחי בעש״ט, אַז ער איז נסתּלק געווארן אין יאָר 1810 און דער שבחי בעש״ט איז אָפּגעדרוקט געווארן ערשט אין יאָר 1815? סײַדן מיר זאָלן זאָגן, אַז ער האָט דאָס געזען אין מאַנוסקריפּט. אין דער הקדמה פֿון שבחי בעש״ט איז טאַקע אָנגע־געבן, אַז „... הכתבים הללו נעתקו מאיש לאיש עד שנדפסו...“

זאגט, אז זיי זיינען ניט פֿאַרשריבן געוואָרן ריכטיק). צוליב די אַלע טעמים האָב איך די דאָזיקע מעשׂיות וואָס זיינען צו מיר אָנגעקומען נאָך אַ סך גילגולים פֿון מויל צו מויל, און וואָס איך האָב ניט געווּסט, ווער עס זיינען די מענטשן, דורך וועלכע די דאָזיקע מעשׂיות זיינען דורכגעאַנגען, ניט פֿאַרשריבן, אויס מורא פֿאַר די טעותן וואָס כאַפּן זיך אַרײַן אין אַזעלכע מינים מעשׂיות... דערפֿאַר האָב איך פֿאַרשריבן בײַ יעדער מעשׂה דעם נאָמען פֿון דעם מענטש, פֿון וועמען איך האָב זי געהערט".

אין דעם דאָזיקן ספֿרל איז אָ קאָפּיטל „התנהגות אדמו״ר זצ״ל עם הריסתוקרטין שבאומין". מיר דרוקן דאָס ווי עס שטייט און גייט אין דער הוספֿה; דאָ גיבן מיר דאָס איבער אַ ביסל פֿאַרקירצט אין אַן איבערזעצונג אויף ייִדיש (די זאַצן וואָס קומען אויף ייִדיש אין אַריגינאַל זיינען געזעצט מיט קורסיוו; אויסלייג געביטן):

ווען דער רבי ז״ל איז געפֿאָרן פֿון זלאטאָפּאָליע קיין בראצלאָוו איז אים אויסגעקומען שבת צו האַלטן אין אומאַן. יעמאָלט זיינען אין אומאַן געווען דרײַ זייער גרויסע אָפּיקורסים, איינער אַ חײַקל און זײַנע צוויי אידעמס, איינער הירש בער[36] וועלבער איז געווען דער גרעסטער אָפּיקורס אין זײַנע טעג, און דער צווייטער לאַנדאָ,[37] אַ דאָקטאָר, אויך אַן אָפּיקורס, אָבער ניט אַזאַ גרויסער ווי הירש בער. זיי זיינען געווען קרובֿים למלכות און האָבן געשמט מיט זייער חכמה איבער דער גאַנצער וועלט. זייער שטייגער איז געווען, אַז עס פֿלעגט קומען אַ צדיק קיין אומאַן, פֿלעגן זיי גיין אָפּפֿוזוקן פֿון אים. וועלן דער בארדיטשעווער צדיק האָט געזאָלט ווערן רבֿ אין אומאַן,[38] האָבן זיי ניט דערלאָזט. דעסט גלײַכן מיט דעם שפּעטיווקער רבֿ.[39] וועלן דער רבי ז״ל האָט געהאָלטן שבת אין אומאַן, האָט דער דאָזיקער חײַקל געזאָגט צו זײַן חבֿרותא: „איך ווע֫ל גיין תּוהה ע֫ל קנקנו זײַן, און איר קאָנט דערווײַל שלאָפֿן, און אויב עס איז דאָ מיט וועמען צו רעדן, וועט איר אויך קומען..." חײַקל איז צוריקגעקומען און דערצײלט: „הגם איך האָב מיט אים ניט קיין סך גערעדט, זע איך פֿון דעסט וועגן, אַז עס איז דאָ מיט וועמען צו רעדן". זײַנען זיי אַלע געגאַנגען און געקומען אין דער מיט פֿון דער סעודה. וועלן דער רבי ז״ל האָט זיי דערזען האָט ער אָנגעהויבן צו זאָגן תּורה אויף אַ נמרא וואָס האָט צו טאָן מיט חכמת החשבון, זייער טיף. ווי זיי האָבן דאָס דערהערט, האָבן זיי געזאָגט איינער צום צווייטן: דאָס מײַנט ער ניט זײַנע חסידים דאָס מײַנט ער אונדז.[40] זיי האָבן די דאָזיקע שטעלן ניט פֿאַרשטאַנען און געבעטן, ער זאָל דערקלערן. האָט ער זיי דערקלערט, און

---

[36] דאָס איז אַ טעות: הירש בער איז געווען אַ זון חײַקלס, ניט קיין איידעם.

[37] עס ווײַזט אויס, אַז געמיינט איז דאָ דער אויבן דערמאָנטער משה לאַנדאָ, דעם נודע ביהודה אייניקל. דער מחבר האָט דאָ אַ ביסל פֿאַרפֿלאָנטערט די קרובֿישאַפֿט (זען הוספֿה 2).

[38] שווער צו גלייבן, אַז ר׳ לוי יצחק זאָל האָבן געוואָלט פֿאַרלאָזן באַרדיטשעוו און ווערן רבֿ אין אומאַן.

[39] געמיינט ר׳ יעקבֿ שמשון משעפּעטיווקע, פֿון דעם מעזריטשער מגידס חבֿריא, וואָס איז שפּעטער אַוועק קיין ארץ־ישׂראל. אין אַ הספּמה אויף דעם ספֿר חסד לאברהם, סלאָווּוטע, תקנ״ד, שרײַבט זיך ר׳ שמשון אונטער „אבד״ק סלאָוויטא ומצ״פ בק״ק שופּטיפקא ובק״ק באר ובק״ק אומן והגלילי". דאָס ווײַזט, אַז ער האָט געהאַט אַ כתבֿ רבֿנות פֿון אומאַן, נאָר מיגלעך, אַז די משפּילים האָבן ניט דערלאָזן, ער זאָל זיך אין אומאַן באַזעצן בפֿועל ממש.

[40] לויט אַ. ב. גאָטלאָבער איז הירש בער טאָקע געווען אַ מאַטעמאַטיקער, יעקבֿ אײַכענבוים האָט בײַ אים געלערנט מאַטעמאַטיק.

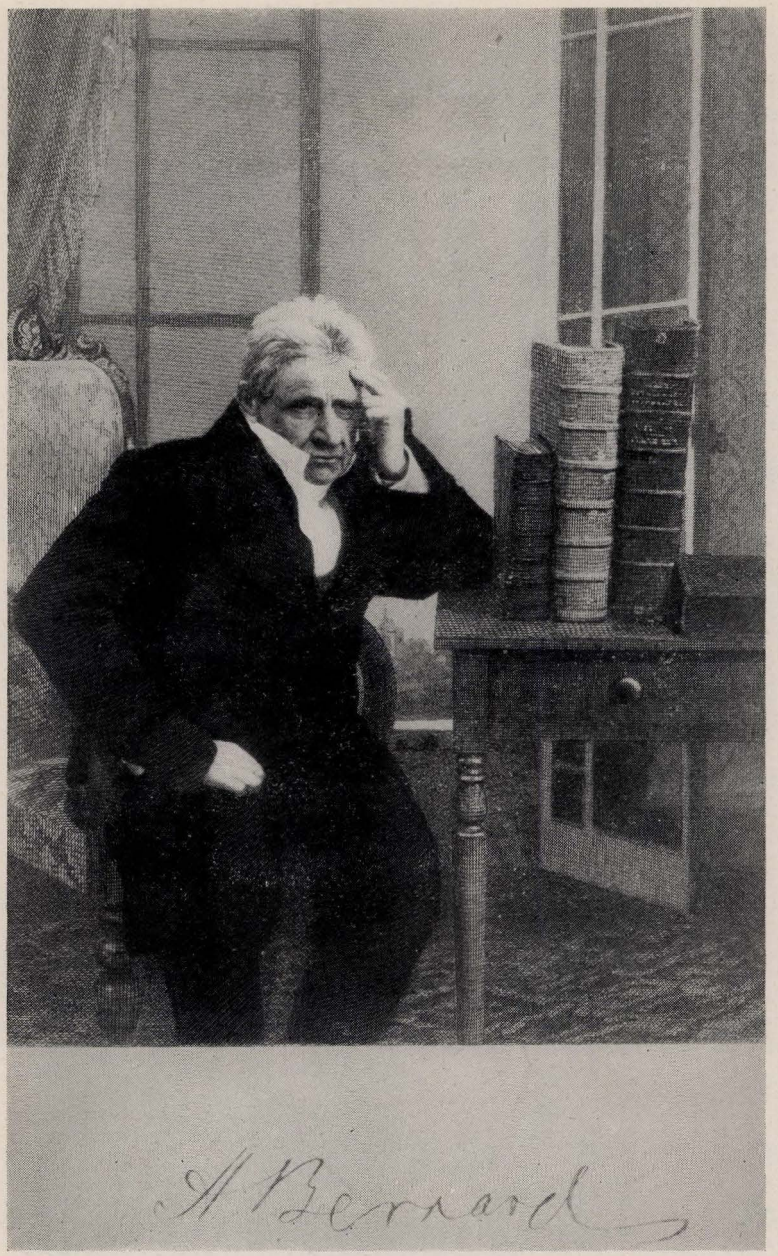

הירש בער הורוויץ (ה. בערנאַרד)

בראַצלאַווער חסידים אויפֿן קבֿר פֿון ר׳ נחמן בראַצלאַווער ערבֿ ראש־השנה אין אומאַן

(יצחק וורפל, ספר החסידות, תל־אָבֿיבֿ, תש״ז)

זיי זײַנען געוואָלדיק נתפּעל געוואָרן און האָבן אים געבעטן, ער זאָל בלײַבן אין אומאַן...

די דאָזיקע אַפּיקורסים האָבן געשווויירן קיין מאָל ניט צו דערמאָנען דעם נאָמען פֿון גאָט, אָדער אַפֿילו טראַכטן וועגן אים... נאָר אַז זיי זײַנען געקומען צום רבין ז״ל, איז זיי איבער דער נאָנצער ציַט נעלעגן אין געדאַנק און געקומען אויף דער צונג דער נאָמען פֿון גאָט. און ווי זיי האָבן אַליין מודה געווען, אַז זיי קומען צום רבין, רַיסט מען מיך בײַ די פּאָלעס: „הירש בער, עס איז דאָ אַ גאָט אויף דער וועלט״...

תּחילת האָבן זיי געהאַלטן דעם רבין ז״ל פֿאַר אַ חכם, אָבער ניט אַזא גרויסן ווי זייער רבין, ווייזל. שפּעטער האָבן זיי אײַנגעזען, אַז ער איז אַזא חכם ווי ווייזל, און נאָר שפּעטער האָבן זיי אויסגעפֿונען, אַז ער איז נאָך מער חכם פֿון אים. האָבן זיי געהאַט אַ פֿראַגע וואָס דער דאָזיקער ווייזל האָט זיי ניט געקאָנט פֿאַרענטפֿערן, זײַנען זיי געקומען צום רבין ז״ל. און אַזוי ווי זיי זײַנען אַרײַנגעקומען, האָט ער געשטעלט די זעלבע פֿראַגע און זיי נאָגעבן דעם געהעריקן ענטפֿער. האָבן זיי געקושט זײַנע פֿיס און געזאָגט: „מילא, מיר ווייסן, אַז איר זײַט אַ גרעסערער חכם פֿון ווייזלען, אָבער ווי אַזוי האָט איר געוווסט, וואָס מיר האָבן אין זינען?״ האָט ער זיי געענטפֿערט, אַז ווער עס האָט אַ קלאָרן נעדאַנק, קאָן דערקענען יענעמס מחשבות... איין מאָל איז דער רבי געקומען צו זיי, האָבן זיי געהאַלטן אַ גריכיש בוך... און דער רבי האָט נענומען דאָס בוך אין דער האַנט און האָט זיי געזאָגט דעם תּוכן פֿון בוך...[33] הפּלג זיי זײַנען זייער אָנגענעפּט געווען אין דעם רבין און פֿלעגן אַרײַנ־קומען צו אים... איין מאָל האָט מען נערעדט וועגן משיחן, האָבן זיי געזאָגט, אַז זיי וואָלטן נעוואָלט דעם רבין ווי דעם משיח... דער סוף איז געווען, אַז דעם לעצטן ראָש השנה אין תּקע״א האָבן זיי צוזאַמען נעדאַווענט אין דעם רבינס שטיבל. ווען הירש בערס דינסט איז נעקומען אים רופֿן, ער זאָל נײַן טרינקען קאַווע, האָט ער איר געענטפֿערט, אַז ניט פֿאַר תּקיעת שופֿר. ער האָט זיך אַפֿילו אָנגעהויבן לאַזן וואַסן א חתימת זקן. אויך האָט הירש בער געהאַלפֿן ר׳ נתנען חזרן די תּורה „תקעו תוכחה״ וואָס ר׳ נחמן האָט געזאָגט יענעם ראָש־השנה, וויַיל עס איז דעמאָלט געווען א גרויס געשטופּ אין הויז און די מענטשן האָבן נע־שטופּט ר׳ נתנען, אָבער הירש בערן האָט מען ניט געשטופּט; מען האָט פֿאַר אים מורא געהאַט, וואָרעם ער איז געווען א קרוב למלכות. ער האָט דעריבער בעסער געהערט די תּורה.[34] נאָך דער הספּדלקות פֿון דעם רבין

---

[33] דאָס איז אַ באַליבטער חסידישער מאַטיוו. אַזוי ווערט דערציילט אין נאָמען פֿון ר׳ לייב שׂרהס, ווי אַזוי ר׳ יעקב יוסף האָט אַ מאָל אין מיטן פֿון בעש״טס תּורה אָנגעהויבן תּופֿס זײַן אַלע שבּעים לשונות דורך אַרײַנדרינגען אין זייער שורש און מקור. פ״גל:

Martin Buber, *Tales of the Hasidim*, New York, Schocken Books, 1947, pp. 59—60.

[34] וועגן דעם גרויסן געדראַנג וואָס איז געווען יענעם ראָש־השנה אין אומאַן ווען ר׳ נחמן האָט געזאָגט תּורה, זען ימי מהרנ״ת, דף ל״ב. וועגן דער איבערחזרונג פֿון דער תּורה שרײַבט ר׳ נתן (דאַרט, דף ל״ג): „... הי׳ רחוק מאד לכתוב התורה הזאת מחמת שאמרה בקול נמוך והי׳ אז רעש גדול... בשעת אמירת התורה מה שלא הי׳ כן בשום תורה שאמר בחייו, אך אעפ״כ... וחזרתי התורה עם החברים שתפסו קצת ובפרט עם ר״ד שהי׳ תפסן נפלא...״ אויב עס איז ריכטיק, וואָס עס שטייט דאָ, אַז הירש בער האָט אים געהאַלפֿן חזרן די תּורה, מיינט אפֿשר ר״ד הירש בערן?

ז"ל, וועלן מהרנ"ת [מורנו הרב ר' נתן] האָט ביטער געווײַנט, האָבן זיי צו אים געזאָגט: אַיך פֿעלט דער רבי? אונדז פֿעלט דער רבי. וועלן דער רבי זאָל לעבן, וואָלטן מיר געווען בעלי תשובה וצדיקים גמורים.[33]

נאָך דער הסתּלקות פֿון רבין זצ"ל זײַנען זיי געוואָרן ידידים פֿון אנשי שלומנו און דער עיקר פֿון מהרנ"ת ז"ל. דער מהרנ"ת האָט געזאָגט אַן אָנזאָג פֿון רבין ז"ל, אז ער זאָל מיט זיי רײַדן. על פּן יעדעם מאָל וואָס ער איז געווען אין אומאַן, האָט ער בײַ זיי געמאַכט א ווידיט און גערעדט מיט זיי. איין מאָל האָבן זיי זיך אַרײַנגעלאָזט אין אַזעלכע גרויסע חקירות, אז ער האָט אָנגעהויבן צו שרײַען: „וואָס האָט דער רבי ז"ל געוואָלט פֿון מיר?"... די דאָזיקע אפּיקורסים האָבן זייער שטאַרק געהאַלטן פֿון דעם מהרנ"ת, ווײַל זיי האָבן אײַנגעזען זײַן צידקות און ערלעכקייט און זײַן איבערגעגעבנקייט צום רבין ז"ל. בעת דער גרויסער מחלוקת[34] האָט הירש בער נעזאָגט צום מהרנ"ת: „אויב איר זײַט מסכּים, שרײַב איך א בקשה צום קייסער גופֿא, און אין משך פֿון א מעת־לעת בלײַבט פֿון די מתנגדים ניט קיין שריד ופֿליט". האָט דער מהרנ"ת ז"ל געענטפֿערט: „ראשית וויל איך ניט, אז עס זאָל זיך ח"ו פֿאַרשטאַרקן די מחלוקת און שׂינאה, און שנית וויל איך ניט, אז זיי זאָלן זײַן די גערודפֿטע און מיר די רודפֿים. איך האָב קיין אַנדער עצה ניט ווי תּפֿילה".

איין מאָל האָט הירש בער נערעדט מיט דעם מהרנ"ת מפּוח מציאות השם, האָט אים דער מהרנ"ת נעזאָגט: וואָס רעדסטו מיט מיר פֿון גאָט, איך זאָג דיר, וראַה את הי — איך האָב געזען גאָט, און ער האָט אים נענעלייבט...

בעת דער מחלוקת אויפֿן מהרנ"ת האָבן זיי אים מחזק געווען, ער זאָל בײַ זיך ניט זײַן נעפֿאָלן. זיי האָבן אים דערציילט די דאָזיקע מעשׂה: עס איז א מאָל געווען א גרויסער דאָקטאָר און ער האָט געהאט אַן אסיס־טענט. מיט דער צײַט האָט דער עולם אָנגעהויבן מער צו האַלטן פֿון דעם אסיסטענט ווי פֿון דאָקטאָר גופֿא, און ער איז געוואָרן מפֿורסם אין דער גאַנצער וועלט. איין מאָל האָט דער קיסער געמאַכט א באָל, אויף וועלכן די נעסט זײַנען געווען אויסגעזוצט לויט זייער חשיבות. דעם אסיסטענט האָט מען אוועקגעזעצט פֿאַר דעם דאָקטאָר. האָט דער דאָק־טאָר נעזאָגט צו זײַן אסיסטענט: דו וווסט דאָך יאָ דעם חילוק פֿון מיר צו דיר? האָט דער אסיסטענט געענטפֿערט: „זיי ניט בײַ זיך נעפֿאַלן, און האָב ניט קיין חלישות דעת. אזוי איז שוין דער שטייגער פֿון דער וועלט. אבט און נײַנציק פֿראָצענט וווייסן ניט דעם אמת, און בלויז צוויי וווייסן אים יאָ". און דאָס זעלביקע איז אויך דער ענין מיט דעם מהרנ"ת.[35]

---

[33] דאָס באַשטעטיקט אויך ר' נתן וועלכער שרײַבט: „...ובאמת הודו ולא בושו אלו הקלי עולם שאלמלי לא נפטר רבנו ז"ל בזמן קרוב כל כך לכניסתו לאומין היו חוזרים בתשובה שלימה באמת..." (חיי מוהר"ן, דף כ"ח).

[34] אויב ער מיינט דאָ די אויבן דערמאָנטע מחלוקת פֿון יאָר תקצ"ה, איז שוין הירש בער יעמאָלט ניט געווען אין אומאַן; ער איז מיט צען יאָר פֿריִער, אין יאָר 1825, שוין אַוועק קיין ענגלאַנד.

[35] אין ר' נתנס שריפֿטן גופֿא זײַנען דאָ וויניק אָנצוהערעניש וועגן זײַנע באַציִונגען מיט די אומאַנער משפּילים נאָך ר' נחמנס הסתּלקות. זײַן אייגענע מיינונג וועגן דער השׂפּלה און די משפּילים בכלל, ניט אָנגרופֿנדיק קיין נעמען, זאָגט ר' נתן אַרויס אין זײַער שאַרפֿע וועדטער (זען הוספּה 3). אין ר' נתנס רייד שפּיגלט זיך אַפּ בלי ספֿק דער קאַמף וואָס די פֿרומע יידן האָבן געפֿירט קעגן דער יידישער שול וואָס הירש בער האָט געגרינדעט אין אומאַן אין יאָר

נאָך דער פּטירה פֿון מהרנ״ת [36] איז הירש בער אַוועק קיין אַמעריקע,[37] און ער פֿלעגט פֿון דאָרט שרַיבן ידידי־בריוו צו ר׳ נחמן טולטשינער, און וועו ער איז דאָרטן געשטאָרבן, האָבן זײַנע קינדער מודיע געווען וועגן זײַן טויט ר׳ נחמנען און אים צו וויסן געטאָן, אז ער איז געשטאָרבן מתוך תשובה און ניט אויפֿגעהערט איבערצוחזרן: אוי דער רבי, דער רבי.

ד

פֿון אָט די אַלע טשיקאַווע מעשׂיות איז קלאָר אין זאָך, אַז די באַציונגען צווישן ר׳ נחמנען און די אומאַנער זײַנען געווען גאָר פֿרײַנדלעכע און אַז זיי פֿלעגן זיך אָפֿטער טרעפֿן און שמועסן צווישן אַנאַנד. דאָס ווערט אויך באַשטעטיקט אין ר׳ נתנס שריפֿטן, נאָר, ווי זײַן שטייגער איז אין אַזעלכע פֿאַלן, איז ער קורץ און דערמאָנט ניט קיין נעמען.

וועגן די פֿרײַנדלעכע באַציונגען צווישן ר׳ נחמנען און די משפּילים הערן מיר אויך פֿון אַ משפּילישן מקור.

אין ייִדיש־רוסישן זשורנאַל *Восходъ* וואָס איז אַרויסגעגאַנגען אין אַדעס שרַיבט אײנער:

...דער ר׳ נחמן איז געווען אַן אייניקל פֿון בעשט און א גרויסער בעל־מעלֶה, אָבער ער איז שטאַרק נוטה געווען צו מיסטיציזם. מען דערציילט, אז ער איז געווען א פֿרײַנד פֿון הירש בער הורוויצן (פֿון אומאַן), שפּעטער באַרימט ווי א דאָקטער פֿאַר אָריענטאַלישע שפּראַכן אין קיימברידזשער אוניווערסיטעט. הורוויץ האָט פֿאַר אים געלייענט און דערקלערט די דײַטשע קלאַסיקערס און ער האָט זיך צוגעהערט מיט גרויס חשק. וועו עס איז אים עפּעס געפֿעלן א געדאַנק פֿון דעם וואָס מען האָט אים אַפֿירגעלייענט, האָט ער אים תּיכף אַריבערגעטראָגן אין זײַן וועלק און דעם דאָזיקן געדאַנק צוגעשריבן א צדיק. אזוי האָט אים הורוויץ א מאָל געלייענט די שטעל אין שילערס *Kabale und Liebe*, וווּ דער פֿאָטער וואַרפֿט אויף לוִיזען, אז אפֿילו אין דער קירך טראַכט זי נאָר פֿון איר געליבטן. דערויף ענטפֿערט זי: „צי דאַרף דען דאָס ניט פֿאַרשאַפֿן נחת דעם רבונו של עולם, וואָס מײַן פֿרייד איבער דעם בעסטן פֿון זײַנע באַשעפֿענישן ברענגט מיך צו פֿאַרגעסן וועגן אים אליין?" דער רבי איז שטאַרק נתפּעל געוואָרן פֿון דעם דאָזיקן געדאַנק און... וואָס? באַלד האָט דער דאָזיקער געדאַנק זיך באַוויזן אין זײַנע ווערק און, פֿאַרשטייט זיך, ניט אין מויל פֿון לוִיזען, נאָר פֿון צדיק...[38]

---

182. די ווערטער „וא״א להתווכח ולטעון עמהם" זאָלן אפֿשר זײַן אַן אָנצוהערעניש אויף זײַנע שמועסן מיט הירש בערן און לאַנדאַן.

[36] ר׳ נתן איז ניפֿטר געוואָרן עשׂרה בטבת תר״ה, און הירש בער איז אַוועק פֿון אומאַן מיט צוואַנציק יאָר פֿריִער.

[37] ניט קיין אַמעריקע איז הירש בער אַוועק, נאָר קיין ענגלאַנד, וווּ ער האָט זיך אַ נאָמען געמאַכט אין דער ערמאַרד, זיך אָפּגעשמדט און איז געוואָרן אַ לעקטאָר אין קיימברידזשער אוניווערסיטעט. מ. ו. אין אַ הערה צו מנשה אונגערס אַרטיקל אין די פֿילאָלאָגישע שריפֿטן, ב׳ 3, זאָגט, אַז לויט יעור׳ ענציקלאָפּעדיע זײַנען ניטאָ קיין באַווײַזן, אַז הירש בער זאָל זיך האָבן געשמדט. אין דער יעור׳ ענציקלאָפּעדיע זײַנען טאַקע ניטאָ קיין באַווײַזן, אָבער אַנדערש וווּ (זען הוספֿה 4).

[38] С. Г—ъ, *Сіонъ*, II, 1862, стр. 479—480.

דער שרייבער ווײַזט אָבער ניט אָן ווו, אין וועלכן ספֿר ר׳ נחמן האָט אַרײַנגעפֿלאָכטן דעם דאָזיקן רעיון שילערס, און די גאַנצע געשיכטע לייגט זיך ניט אויפֿן שכל אָט צוליב וואָס: צוליב זײַן שווערן געזונט־צושטאַנד האָט ר׳ נחמן אין אומאָן געזאָגט אין גאַנצן צווײַ מאָל תורה, איין מאָל שבת נחמו און א צווייטן מאָל ראָש־השנה (דאָס איז געווען זײַן לעצטע תורה). ביידע תורות זײַנען געדרוקט אין לקוטי מוהר״ן תנינא (די ערשטע אין סי׳ עח, די צווייטע אין סי׳ ח). אין די ביידע תורות איז דאָס ניטאָ.

סוף כּל סוף האָט דער עולם אָנגעהויבן האָבן שטאַרקע תרעומות פֿאַר וואָס ר׳ נחמן פֿאַרברענגט מיט די אַפּיקורסים און הערט אויס וואָס זיי דערציילן אים פֿון זייערע ביכער.[39] עס האָבן זיך געפֿונען אַזעלכע וואָס האָבן דאָס אים אַליין אויפֿגעוואַרפֿן.

אויף דעם פֿלעגט ר׳ נחמן געבן פֿאַרשיידענע תשובות. איין מאָל האָט ער געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז ער מוז דאָס טאָן, טאָמער וועט זיך אים אײַנגעבן זיי מחזיר למוטב זײַן.[40] א צווייטן מאָל האָט ער געזאָגט: אַזעלכע לײַט וועלכע זײַנען שוין אַזוי ווײַט פֿאַרקראָכן אין „עמקי הקליפות״ איז אַפֿילו דאָס אַרײַנגיין אַליין, וואָס זיי גייען אַרײַן צו אים, שוין א שטיקל הכנעה צו קדושה, און למעלה איז זייער חשובֿ אַפֿילו די קלענסטע הכנעה פֿון דער קליפּה; אַדרבא, וואָס גרעסער די קליפּה אַלץ מער חשובֿ איז די קלענסטע הכנעה. ער זאָל זיך האָבן אויסגעדריקט אויף ייִדיש: ... אַז אײנער פֿון זיי טוט זיך א בייג, בייגן זיך די הימלען ...[41] א דריטן מאָל האָט ער געענטפֿערט, אַז אַלץ וואָס זיי דערציילן איז פֿון זייערע ביכער; עס וועלן זיך בײַ זיי אויסשעפֿן די ביכער, וועלן זיי מער ניט האָבן וואָס צו דערציילן. דערבײַ האָט ער דערציילט די באַווּסטע פֿאַלקס־מעשׂה וועגן דעם ייִד וואָס איז געגאַנגען אויפֿן יריד און א גזלן האָט בײַ אים אַוועקגערויבט דאָס געלט. בעט זיך דער ייִד בײַם גזלן, ער זאָל אים געבן א צייכן, אַז מען האָט בײַ אים דאָס געלט אַוועקגערויבט — אַניט וועט מען אים ניט גלייבן. דער גזלן האָט אים געגעבן א סימן און דורכגעשאָסן זײַן היטל. דער ייִד האָט אים געבעטן, ער זאָל דאָס טאָן א פּאָר מאָל, ביז דער גזלן האָט געזאָגט, אַז ער האָט שוין מער קיין קוילן ניט. דעמאָלט האָט דער ייִד מיט אים פֿאַרפֿירט א געשלעג און צוריקבאַקומען דאָס געלט. דער נימשל איז קלאָר ...[42]

ווי מיר זעען, איז ר׳ נחמן מיט די דאָזיקע שמועסן עפּעס אויסן געווען. מיר ווײַזט אויס, אַז אויך דער צווייטער צד האָט דאָ געהאָט א באַהאַלטענע

---

[39] ... לענין האנשים הידועים הנכנסים אצלו שהם חכמים בעיניהם וסיפרו לפניו כמה מעשיות של שטות הנמצאים בספריהם ... ; אלו הרשעים הגדולים כשנכנסים להצדיק האמת ... ; שהמגיד מטירהאוצא הקשה עליו ... על מה הוא מתקרב ומדבר עם הקלי עולם שהיו שם באומין ... (חיי מוהר״ן). זען אויך לקוטי הלכות, יורה דעה, הלכות ראשית הגז, הלכה ד סעיף ו.

[40] „... אני מוכרח לקרב הרשעים וקלי עולם אולי אעשה מהם אנשים כשרים באמת ...״ (חיי מוהר״ן, דף כ״ח).

[41] דאָרט; פ״גל תניא, פּרק כ״ז.

[42] חיי מוהר״ן, דף כ״ז.

פּוונה. עס האָט זיך די משפּילים געדוכט, אַז ווען זיי וועלן ר׳ נחמנען וועיזן די שיינקייט פֿון דער השפּלה (דעם „יפֿיפֿותו של יפֿת״, ווי זיי האָבן דאָס יעמאָלט גערופֿן), וועלן זיי אים אפֿשר געווינען אויף זייער צד. מיט דעם קען מען אפֿשר דערקלערן, פֿאַר וואָס אין די אויבן דערמאָנטע מעשׂיות פֿיגורירן אַלץ הירש בער און לאַנדאָ. חבֿקל הורוויץ פֿיגורירט נאָר איין מאָל בײַם אָנהייב, אַזוי צו זאָגן ווי אַן אויסשפּירער, צו זען, צי עס איז דאָ מיט וועמען צו רעידן. עס קאָן זײַן, אַז חבֿקל ווי אַן עלטערער און מער פּראַקטישער מענטש האָט פֿאַר־שטאַנען, אַז עס איז אומזיסט די טירחא. די ייִנגערע אָבער, די היצקעפּ, בא־מערקנדיק בײַ ר׳ נחמנען אַ פּאָעטישע נשמה, האָבן זיך געקענט טראָכטן: ווי וועט ער דאָס ניט פֿאַרכאָפּט ווערן פֿון שילערן?

מיר דוכט זיך אויך, אַז ר׳ נחמן האָט די אומאָנער משפּילים ניט געמומען צו ערנצט, און זײַן באַציונג צו זיי איז געווען מיט אַ ביסל גרינגשאַצונג. דאָס זעט מען פֿון זײַן אויבן דערמאָנטן משל מיט דעם גזלן. ער האָט משמעות ניט געזען בײַ זיי קיין טיפֿקייט, נאָר אַן אויבנאויפֿיקע אָנגעלייענטקייט, און ממילא, ווען אויס ביכער, איז אויס השׂפּלה. און דאָס איז אפֿשר די סיבה, פֿאַר וואָס האָט מיט זיי ניט געפּירט קיין שׂרפֿן קאָמף מיט שׂרפֿע וויכוחים.

מען זעט דאָס אויך פֿון זײַנע סיפּורי מעשׂיות אין דער „מעשׂה פֿון חכם ותם״, ווו אין דער געשטאַלט פֿון דעם חכם שטעלט ר׳ נחמן אַרויס דער טיפּישן משפּיל. ר׳ נחמן נעמט אים ניט ערנצט; ער מאַנט בײַ אים גאָרנישט, גיט אים ניט קיין עצות, נאָר לאָזט אים גיין זײַן וועג, מיט דער זעלבער האָפֿענונג, וועיזט אויס, אַז עס וועט וועלן אויס ביכער, וועט ווערן אויס השׂפּלה. ערשט צום סוף, ווען דער חכם איז פֿאַרקראָכן אין בלאָטע און איז נאָך אַלץ פֿאַר־עקשנט, שרייט דער תּם אויף אים גוטמוטיק אַז: וויפֿל איז דער שיעור? שוין צייט קומען צום שׂכל.

דאָס זעלבע איז אויך אין דער „מעשׂה מבעל תּפֿילה״, ווו אין דער געשטאַלט פֿון דעם משוגענעם פֿראַנצויז שטעלט ר׳ נחמן אַרויס אַ געוויסן שטריך פֿון די משפּילים פֿון יענע צייטן — די מליצה־שרייבערײַ. כידוע האָבן די ערשטע משפּילים זיך זייער אַ סך אָפּגעגעבן דערמיט. דער ערשטער סימן, אַז אימעצער איז געכאָפּט געוואָרן אין דער השׂפּלה, איז געווען, ווען דער בעל־דּבֿר האָט זיך אָנגעהויבן אָפּגעבן מיט מליצה־שרייבערײַ און דיקדוק.[43] די משפּילים פֿלעגן אויך אָפּלאָכן פֿון דעם רבנישן לשון קודש,[44] וועלכער איז געווען ניט על פּי דיקדוק און שטאַרק פֿאַרגרייזט. דעם שטריך פֿון די משפּילים — דאָס באַטאָנען די חשׂיבֿות פֿון מליצה — האָט ר׳ נחמן אַרויסגעשטעלט אין דער געשטאַלט פֿון דעם משוגענעם פֿראַנצויז וועלכער רעדט זייער שיין.[45] עס האָט זיך טאָקע געפֿונען אַ גאַנצע מדינה וואָס האָט געהאַלטן, אַז דער עיקר אין לעבן איז שיין רעידן,

---

[43] „... שכאשר רואים איזה מבני עמינו שכותב לשון שקוראים צח מחזיקים אותו לאפיקורס ...״ יוסף פערל, מגלה טמירין, ווין, 1819, ז׳ ב.

[44] וועגן רבנישן און חסידישן לשון־קודש זען הוספה 5.

[45] לקוטי הלכות, אורח חיים, הלכות תפלה, הלכה ד, סעיף ז.

און הערנדיק ווי שיין דער משוגענער פֿראַנצויז רעדט האָבן זיי אים אויסגע־
קליבן פֿאַר אַ קייסער אויף זייער מדינה. בדרך כלל וועט אַבער קיינער ניט נעמען
ערנצט אַ משוגענעם פֿראַנצויז ווי שיין ער זאָל ניט ריידן...

חוספֿות

1. התנהגות אדמו"ר זצ"ל עם הריסתוקרטין שבאומין

כשנסע רבי ז"ל מזלטיפאליע לברסלב דרך אומין (כי כן הדרך) שבת באומין (ואז הי' המעשה שנסע דרך הבית החיים הישן ואמר פה טוב להקבר, דא איז גוט צו ליגען), ואז היו באומין ג' אפיקורסים גדולים מאד, הא' שמו חייקיל ושני התניו, א' שמו הירש בער הוא הי' האפיקורס היותר גדול שבימיו מצח הנחש ממש,*[45] והשני שמו לאנדא הוא הי' רופא באומין ג"כ אפיקורס גדול אבל לא כהירש בער וכו', והם היו חשובים וקרובים למלכות והי' להם חרב של זהב מתנה מהמלך, כי היו חכמים גדולים ונודעו לשם בכל ארץ רוסיא וגם בשאר ארצות ממש בכל העולם. ודרכם הי' כשבא צדיק מפורסם לאומין הלכו אצלו לשחוק ממנו ואם באמת הוא חכם לדבר אתו ופ"א כשהרב הצדיק מברדיטשוב רצה להיות רב באומן הם לא הניחו, וכן הרב משיפיטיווקא וכו' וכשרז"ל שבת שם כנ"ל אמר חייקיל הנ"ל אני אלך לתהות על קנקנו ואתם תישנו, ואם יש עם מי לדבר אז תלכו ג"כ, ובא חייקיל הנ"ל לבית רבינו, ושאל אותו רבי ז"ל מה רוצה? וואס וויל א יהוד? ענה ואמר: שמעתי שבא אדם גדול ובאתי לקבל פניו, ענה רבי ז"ל ואמר: הלא אדם גדול יש ממולי (כי מול בית שהתאכסן שם רבי ז"ל התאכסן ג"כ שר אחד (געניראל) מדוע לא תלך לקבל פניו, והי' זה כמו סטירה בפניו ושתק ואח"כ הלך לביתו ענה ואמר להם: אף שדברתי עמו דברים מועטים והוא נתן לי בזיון קצת, אעפ"כ אני רואה שיש עם מי לדבר ע"כ תישנו קצת ותלכו ויהי' באמצע סעודתו, וכן הוה ובאו באמצע הסעודה ורבי ז"ל אמר אז תורה וכשנכנסו הפסיק וסיבב בחכמתו שבא מזה התורה לאיזה חשבון עמוק (כנראה מהגמרא בסוכה[46] כל אמתא בריבועא וכו' ומביא רש"י לא דק) והם כשמעם אמרו זל"ז "דאס מיינט ער ניט זיינע חסידים, דאס מיינט ער אונז", והם העמיקו בהחשבון ולא ידעו אותו ויאמרו אליו כיון שאתם יודעים החשבון תאמרו אותו לנו, ואמר להם ומאד מצא חן בעיניהם ויחשבוהו לחכם גדול ויבקשו ממנו שישאר באומין ויאמר להם כשישלחו לו הס' יין לבנון וכו'[47] ונסע לברסלב והי' שם ח' שנים, ובליל שבת שהיתה השריפה ואמר רבי ז"ל "שוין שוין" כמובא בהימי מוהרנ"ת, וביום א' בא מהם שליח מיוחד עם הס' הנ"ל[48] וישמבקשים אותו שיבא לאומין וכן הוה. כמובא שם בהימי מוהרנ"ת. והם האפיקורסים הנ"ל עשו ביניהם קשר עם שבועה מכבר מכמה שנים שלא יזכירו שם ה', היינו שלא יבא להם שום ספק במחשבה אם יש ה' ח"ו וכו', כי דרך המחקרים וחושבי המחשבות שפעם א' הם גומרים במחשבתם שכן האמת ואח"כ בא להם מחשבה שסותרת כל הראשונות שהאמת הוא דוקא להיפך, והם חקרו כ"כ שנים וכו' ע"כ גמרו בשבועה שלא יניחו לכנוס במוחם שום מחשבה אחרת.

---

*[45] דעם באַטיַט פֿון „מצח נחש" זען לקוטי מוהר"ן תנינא, סי' ד, סעיף ז־ח.

[46] סוכה, דף ח, עמ' א.

[47] דער ענין איז דאָ ניט אין גאַנצן קלאָר: עס זאָל מיינען, אַז ר' נחמן האָט זיי געבעטן, זיי זאָלן אים צושיקן נפֿתלי הירץ וויזלס חיבור יין לבנון און זיי האָבן דאָס אים צוגעשיקט אין אַכט יאָר אַרום.

[48] אין ימי מהרנ"ת שרייבט ר' נתן: „ובא האיש עם הסימן". ווי עס זעט אויס פֿון דאַנען, איז דער „סימן" געווען דער יין לבנון.

וגם בדיבור לא ידברו כי אומרים שדבר הרגיל בלשון האדם הוא הכרח המציאות, ע״כ הסכימו שלא ידברו מה׳ וכו׳, וכאשר באו אל רבי ז״ל והיו אצלו איזה שעות ובכל פעם בא להם בפיהם שם ה׳, והם אמרו כך שהסכימו וכו׳ וכאשר באים לרבי ז״ל ״רייסט מען מיך ביי די פאליס, הירש בער עס איז דא א גאט אויף דער וועלט״, ורבי ז״ל הי׳ נזהר מלומר לפניהם תורה, וכשבאו באמצע הי׳ מסבב לדבר אחר ולר׳ נפתלי אמר שהוא ידבר רק עם לאנדא ועם הירש בער כלל וכלל לא, ולר׳ נתן ז״ל אמר שהוא ידבר עם הירש בער. ופ״א אמר לו רבי ז״ל שיספר להם מעשה מהבעש״ט ונתפלא מוהרנ״ת ז״ל בלבו הלא שמע מרבי ז״ל שיזהרו מלומר תורה לפניהם, ענה רבי ז״ל ואמר וואס האב איך געזאגט ספרו בגוים את כבודו. ובתחילת ביאת רבי ז״ל לאומין חשבו אותו לחכם אבל לא כרבם ״וווייזעל״ ואח״כ חשבוהו שהוא חכם כמוהו, ואח״כ כשנוכחו לדעת שהוא יותר חכם ממנו, והי׳ להם קשיא מרבם הנ״ל ולא ידע תירוץ, והלכו אודות זה לרבי ז״ל לשאול ממנו, ותיכף כשנכנסו לביתו הקשה רבי ז״ל זאת הקושיא וענה להם התירוץ ונתפלאו מאוד ונשקו את רגלי רבי ז״ל ואמרו לו, מילא זאת אנחנו יודעים שאתם יותר חכם מווייזעל שהוא לא ידע תירוץ ואתם יודעים תירוץ, אבל מאיפוא ידעתם המחשבה שלנו, ענה והסביר להם שזה מחמת חכמה, כי מי שיש לו מוח נקי וזך יכול להכיר המחשבה ע״י השערות ונתקבל אצלם, ואח״כ כשיצאו ממנו התפלאו עוד יותר ואמרו: אותנו חכמים כמונו יכול להתעות כ״כ, הלא זה א״א בשכל אנושי בשום אופן וכו׳. ופ״א בא רבי ז״ל אצלם והי׳ להם ספר בלשון יון (גריכיש בוך) ושאל אותם רבי ז״ל מה זאת? ויענו אותו כלאחר יד, זה אינו בשבילכם כך הי׳ איזה פעמים ששאל אותם והם ענו לו כנ״ל, ולקח בידו ואחז מספר של איזה דפים מהס׳ ואמר להם בע״פ מה שכתוב שם גם הדף והשורה ונתפלאו מאד, הכלל שהם נתקשרו אליו מאד ונכנס אהבתו בלבם מאד מחמת גודל חכמתו ז״ל, והיו רגילין לכנוס אצלו והי׳ נחשב מאד בעיניהם. ופ״א דברו ממשיח ענו ואמרו אנחנו רוצים אתכם למשיח, ופ״א אמרו לו שאם הי׳ הקיסר הזקן חי הי׳ לוקח הנזר והכתר מלכות מראשו ומכתיר אתכם מחמת חכמתכם הנוראה אבל מה נעשה שזה המלך הוא טפש וכו׳.[49] פ״א שחקו אצל רבי ז״ל במשחק השאך והדרך שבעת המשחק שוכחים את חרדת הכבוד (און מ׳וועלט היימיש) ולא הי׳ להם כל כך חרדת הכבוד ממנו ז״ל, ובאמצע באו הר׳ נתן והר׳ נפתלי אל הבית באימה וביראה כנהוג, וכשראו את זאת נפל להם חלישות הדעת, ענה ואמר להם רבי ז״ל: אתם אינכם מהחיל שלי, וסיפר להם מעשה שמלך א׳ לקח פ״א את ידידו לחדר מיוחד ושחק עמו בהשאך, והדרך וכו׳ כנ״ל, ושכח המלך שהוא מלך וכן הידיד שכח שהוא שוחק עם המלך ושחקו כשני אנשים פשוטים, פעם נצח המלך ופעם נצח הידיד וכו׳ ושכח מעט היראה, ובעת הזאת היו נצרכים להמלך איזה שרי מלוכה ונכנסו אליו באימה וביראה כנהוג, והתחיל הידיד להביט ע״ע הלא הוא שוחק עם המלך ולא שחק בטוב מכיון שלא ינצח את המלך, ויאמר לו המלך מה זה? זה אין ענין שלך, עמם אני מנהיג מדינות ואתך אני שוחק בשאך (מיט זיי פיהר איך לענדער און מיט דיר שפּיעל איך אין שאך) וכן הראה רבי ז״ל בידיו על מהרנ״ת ור׳ נפתלי ז״ל ואמר עמם אני מנהיג מדינות, ואתכם אני שוחק בהשאך, הכלל שיש הרבה לספר והמון יריעות יקצרו ממה שעסק עמהם וכו׳. והסוף הי׳ שבר״ה האחרון באומין שנת תקע״א התפללו יחד בקיבוץ רבי ז״ל, ובאה שפחת הירש בער לקרוא לו שילך לשתות קאווה וכו׳, ענה ואמר לה: זה לא, היינו קודם תקיעת שופר איני הולך לשתות, וגם התחיל

---

[49] ווײַטער איז דאָ ניט קלאָר: זאָל דאָס מיינען, אַז יידן אין רוסלאַנד האָבן געהאַלטן אַלעקסאַנדער דעם ערשטן פֿאַר אַ שוטה און פֿאָוולען פֿאַר אַ חכם? אָדער אפֿשר מיינט מען דאָ קאַטערינע די צווייטע?

להניח לצמוח מעט זקן, וגם מהרנ"ת ז"ל חזר את התורה ח' לקו"ת „תקעו תוכחה" עם הירש בער הנ"ל, כי הי' דוחק גדול בבית, ומהרנ"ת רק האזנים היו פונים אל רבי ז"ל אבל שאר הגוף הי' עליו דוחק אנשים, ואת הירש בער לא דחקו כי יראו ממנו מחמת שהי' קרוב למלכות וכו' ע"כ שמע היטב את התורה וכו'. ואחר הסתלקות רבינו ז"ל ומהרנ"ת בכה והתאונן מאד כידוע ענו ואמרו אליו „אייך פעהלט דער רבי? אונז פעהלט דער רבי, ווען דער רבי זאל לעבין וואלטען מיר גיווארין בעלי תשובה וצדיקים גמורים".

ועוד הי' מעשה שאחר הסתלקות רבי ז"ל הי' חילוקי דעות איפוא יניחו את רבי ז"ל, כי אנשי החבו"ק לא רצו שיניחו את רבי ז"ל רק על בית החיים החדש מחמת שעל הישן כבר לא הניחו מזמן רב, ואנ"ש מטעפליק רצו דוקא ליקח את רבי ז"ל לטעפליק ואנ"ש מטהיראוויצע רצו ליקח אותו לטהיראוויצע, ורק הר' נתן הי' האחד שצעק שהוא יודע אשר רבי ז"ל רצה דוקא לנוח על בית החיים הישן הזה, ומובן אשר הר' נתן מתבטל בדעתו מחמת שהוא הי' רק א', אבל תיכף בא הירש בער אל מהרנ"ת ושאל אותו אם אתם יודעים שרצון רבי ז"ל הי' לנוח על בית החיים הישן אז תחכו מעט ותגמרו חפציכם, והלך תיכף אל האיספראוניק ולקח רשיון בשביל ב' קברים, ע"כ יכלו עוד לעשות איזה בית קטן...

ואחרי פטירת רבי ז"ל היו ידידים אהובים לאנ"ש ומכל שכן למהרנ"ת ז"ל, ומהרנ"ת הי' לו ציווי מרבי ז"ל שידבר עמם ע"כ בכל פעם שהי' באומין הי' לו וויזיט אצלם ודיבר עמם. ופ"א נכנס עמם בחקירות גדולות כל כך עד שצעק ואמר, מה רצה רבי ז"ל ממנו.

וגם פ"א הי' אחד אצל רבי ז"ל ושאלו רבי ז"ל במה מחזק עצמו בנפילתו מעבודת הש"י, ענה ואמר עם דף גמרא, ענה רבי ז"ל ואמר אליו אני דר בעיר גדולה ויש בה אפיקורסים גדולים, ואני מחי' א"ע בב"ה שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים וכו', ויש אומרים שזה א' מהטעמים (נ"א שנסע) שבחר רבי ז"ל באומין כדי שישא את ראש הר' נתן והר"נ שהי' לבם נשבר מאד ופה כשיראו שיש אפיקורסים כאלו יחיו א"ע על שהם מאמינים בה' וכו'.

פ"א בא מהרנ"ת אצלם ושאלו אותו איזה חשבון עמוק אשר כומר א' חכם גדול יגע א"ע כמה שנים עליו, ובקש שיתנו לו חדר מיוחד ושהה שם ערך שעה וחצי ועמד רגלו א' על הספסל והשני' על הארץ וסתם את עיניו ועמק את מוחו ואמר להם, ויספרו לו שזה הכומר ייגע א"ע כמה שנים וכשעמד עליו עשה יו"ט וסעודה, ולקח מהרנ"ת ז"ל וצירף לזה החשבון איזה מספר, ואמר להם כי עכשיו אפילו אם ייגע א"ע כמה שנים לא יעמוד עליו.

ואלו האפיקורסים הנ"ל הי' מהרנ"ת חשוב אצלם מאד מחמת שראו צדקתו וישרנותו ומסירתו בכל לב ונפש אל רבי ז"ל ויישר בעיניהם מאד, ובעת המחלוקת הגדול עליו, אמר הירש בער למוהרנ"ת אם תסכימו אזי אכתוב בקשה להקיסר בעצמו, ואז עד כ"ד שעות לא ישאר שריד ופליט מן המתנגדים, ויען מוהרנ"ת ז"ל ואמר אליו: ראשית איני רוצה ח"ו שיתגבר ההתנגדות יותר, והשנית איני רוצה שיהי' הם הנרדפים ואני הרודף, אני אין לי עצה אחרת רק תפילה.

ופ"א דיבר הירש בער עם מהרנ"ת מעניין מציאות הוי', ענה ואמר אליו וואס רעדסטו מיט מיר פון גאט, איך זאג דיר וראה את ה', איך האב געזעהן גאט, והאמין לו.

ופ"א כשבא לאנדע מבארדיטשוב והביא לביתו מתנות הרבה וכו', ותיכף כששמע שמוהרנ"ת ז"ל באומין אז, קודם שהלך לביתו, הלך אליו ודיבר מהרנ"ת ז"ל עמהם מהתכלית שהעוה"ז אינו כלום וכו' והעולם הוא מלא יגונות וכו' והי' לפלא בעיניהם במחשבתם הלא אני באתי עכשו מבא"ד ויש לי כל טוב וכו', ענה מהרנ"ת ואמר יכול א' לבא מבא"ד עם מתנות הרבה ויביא לאשתו טבעת

זהב ולא תישר בעיני׳ ויהי׳ נעשה מחלוקת עד שיהי׳ אצלו טוב מות מחיים. וכן הוה תיכף עם לאנדא שהלך לביתו ונתן לאשתו הטבעת של זהב ולא הישר בעיני׳ ונעשה מחלוקת עד שהי׳ אצלו טוב מות מחיים והלך תיכף אל מהרנ״ת ואמר „אוי האט איר גוט צוגיטראפען״.

ובעת המחלוקת על מהרנ״ת נתנו לו התחזקות שלא יפול בדעתו וסיפרו לו איזה מעשה שהי׳ בעולם שהי׳ רופא והי׳ לו תלמיד העוזר לו, וברבות הימים ההמון עם התחילו לעשות עסק ופירסום מהעוזר יותר מהרופא עד שהוא נתפרסם בעולם ונתכבד יותר, ופ״א עשה המלך סעודה (באל) וישבו כ״א לפי כבודו וישב התלמיד העוזר קודם ואח״כ הרופא, ענה הרופא ואמר להעוזר „דו ווייסט דאך יאה דעם חילוק פון מיר צו דיר״, ענה ואמר אליו, אל תפול בדעתך ואל יהי׳ לך חלישות דעת כי כן מנהג העולם שבכל דור ודור, תשעים ושמונה אחוז אינם יודעים מן האמת והשני אחוז יודעים וכן ענין מהרנ״ת.

ואחר פטירת מהרנ״ת נסע הירש בער לאמעריקא והי׳ כותב מכתבי ידידות להר׳ נחמן טולטשינער ז״ל וכשנפטר שם כתבו בניו מכתב להר׳ נחמן הנ״ל מפטירתו וכי נפטר בתשובה ולא פסק מפיו „אוי דער רבי, דער רבי״ וכו׳....

2. משה לאַנדאַ

משה לאַנדאַ איז טאַקע געווען הירש בערס שוואַגער, אַבער ניט ווי חיקל הורוויצעס איידעם, נאָר ווי נחמן נתן ראַפאַפאָרטס איידעם, וועמענס איידעם ס׳איז אויך געווען הירש בער. אויך איז ער ניט געווען קיין רופא, נאָר ער האָט געהאַט אַ באַנקגעשעפט אין אומאַן. שפעטער, וען זײַן באַנק האָט געפלאַצט, איז ער אַוועק קיין קעשענעוו און געוואָרן אינספעקטאָר פון דער ידישער שול וואָס בצלאל שטערן האָט דאָרט געגרינדעט. געשטאָרבן איז ער 1862 אין קאָנסטאַנטינאָגראַד, פאָלטאַווער גובערניע, בײַ זײַנער אַ טאָכטער (המליץ, 1862, 43).

דער המליץ שרײַבט, אַז זײַן חתונה איז געווען אין אומאַן, אין יאָר 1812. דאָס הייסט, אַז ער איז געקומען קיין אומאַן שוין צוויי יאָר נאָך ר׳ נחמנס הסתלקות. בײַ מיר איז אָבער קיין ספֿק ניט, אַז די דאָטע 1812 איז אַ טעות הדפוס.

ראשית, אַזוי ווי ער איז געבוירן געווען אין יאָר 1786, איז שווער צו גלייבן, אַז אין יענע יאָרן זאָל דעם נודע ביהודהס אייניקל און פראָגער רבס זון חתונה האָבן צו 26 יאָר.

שנית, אין די שפעטערע יאָרן, ווען נחמן נתנס הויז האָט שוין באַקומען אַ שם ווי געכאַפט אויף אַפיקורסות, מיט חיקל הורוויצן ווי אַ מחותן און הירש בערן ווי אַן איידעם, איז שווער צו גלייבן, אַז דער פראָגער רב ר׳ שמואל, דעם נודע ביהודהס זון, זאָל זיך וועלן מיט אים משדך זײַן.

דריטנס, אין די שאלות ותשובות נודע ביהודה (מהדורה תניינא) האָט משה לאַנדאַס פאָטער, ר׳ שמואל, אַפּגעדרוקט אַ פּאָר תשובות וואָס ער האָט געשריבן צו משה לאַנדאַן. די תשובות, זעט אויס, זײַנען געשריבן געוואָרן באַלד ווי ר׳ שמואל איז צוריקגעקומען פון אומאַן פון דער חתונה, וואָרעם דער המליץ שרײַבט, אַז דער פילפול וואָס דער חתן האָט געזאָגט אויף דער חתונה איז געווען אין דער סוגיא „תקפו כהן״, און ר׳ שמואלס תשובה צו זײַן זון הייבט זיך אַן מיט די ווערטער: „...אהובי בני בבואי לביתי בשלום עלה על רעיוני על דבר הקושיא אשר הקשית בסוגיא דתקפו כהן...״ די תשובה איז אַן אַ דאָטע. אַזוי ווי דער נודע ביהודה האָט זיך אַנגעהויבן דרוקן 1810, האָט די תשובה געמוזט געשריבן ווערן ביז 1810. אויב מיר ווילן אַנשטאָט 1812 גורס זײַן זון 1802, איז דער חתן יעמאָלט אַלט געווען 16 יאָר, די דורכשניטלעכע חתונה־עלטער בײַ

פֿרומע יידן אין יענער צייט. דאָס ווערט אויך שטימען מיט אונדזער מעשׂה, אַז ר׳ נחמן איז יענעם יאָר דורכגעפֿאָרן אומאַן. פֿאַרשטייט זיך, אַז קיין גאָר גרויסער אַפּיקורס האָט נאָך דער 16יאָריקער יונגערמאַנטשיק ניט געקאָנט זײַן.

אַוודאי קאָן אויך געמאַלט זײַן, אַז עס איז אין אומאַן געווען אַ צווייטער לאַנדאַ וואָס איז אויך געווען אַ משׂכּיל און איז געווען חבֿיר הורוויצעס אָן איידעם. אין זײַן יחוס־בריוו (אַפּגעדרוקט אין די פֿילאָלאָגישע שריפֿטן פֿון יivוא, iii, זז׳ 83—87) שרײַבט חבֿיר הורוויץ, אַז ער האָט צווישן טעכטער.

3. ר׳ נתן וועגן די משׂכּילים

„... הכתות הרעות שרוצים לחנך נערים בחכמות ולשונות להביאם לידי כפֿירות גמורות, כנראה בחוש שכל מי שניצוד בפח יוקשים של הארורים הללו ימ״ש הוא פורק עול לגמרי וגרוע ממומר להכעיס ומחללים שבתות בצנעא ובפרהסיא וכו׳. וכל עיקר כוונתם הרעה של הס״א והבע״ד הוא לעקור מהם שם ה׳... שלא יהי׳ נקרא עליהם שם ישראל עוד, כאשר נראה בחוש, שכל פעולותיהם מעשיהם ותנועותיהם הוא להדמות עצמן לעכו״ם בכל תנועה ותנועה בשמם ובמעשיהם ובמלבושיהם ובכל הנהגותיהם ובלשונותיהם ובכתבם ובכל התנועות. ... ע״כ מי שזוכה עכשו בעתים הללו להציל א״ע ואת בניו ובנותיו וכל הנלוים אליו מן הכתות הארורים הללו ימ״ש הוא ראוי לשמוח כל ימיו...״ (לקוטי הלכות, אורח חיים, הלכות שבת, הלכה ה׳ סעי׳ ט״ו).

אין אַ צווייטן אָרט שרײַבט ר׳ נתן ווײַטער: „...ועל כן ראוי לנו לבכות יום ולילה. על גודל השבר והצרה הגדולה... אשר נתחברו בכמה מקומות כמה כתות רשעים גמורים ומפורסמים ועשו חברת חינוך נערים, ללמד בני ישראל הקטנים חכמות חיצוניות ולשונות העכו״ם... ועוקרים אותם מקטנותם מהש״י ומן התורה, כי מרגילים אותם בדרכי העכו״ם ובמלבושיהם מנעוריהם... כאשר נראה בחוש שכל אלו הנערים שנתגדלו ע״פ הדרכים הרעים האלו והם אפיקורסים מפורסמים והם גרועים ממשומדים ומחללים שבת בפרהסיא ומתלוצצים מכל התורה כולה, וביותר מתורה שבע״פ מדברי התלמוד ואגדות רז״ל... וא״א להתווכח ולטעון עמהם... כי מהפכים דברי אלקים חיים ומוצאים להם סברות הפוכות של שטות והבל שצריכים ח״ו להרגיל את התינוק בדרכים נבוכים הרעים הללו... וכל דרכם... הוא רק להמשיך את התינוק בדרכי העכו״ם מנעוריו... אשרי מי שזוכה בימים האלה להתרחק א״ע ואת בניו מהם. ואם אין בידינו למונעם... עכ״פ החיוב על כל אחד מאנשי ישראל הכשרים להזהיר את בניו ואת בני בניו לדורות שיתרחקו בכל מיני התרחקות מדרכים אלו, ושלא ליתן את בניו לחדר שלומדים בו אחד מהבנים הללו ההולכים בדרכים אלו לרעים... אע״פ שאצל זה המלמד אין עוסקים בלימוד הרע הזה רק לומדים אצלו תורה הקדושה גמרא ופוסקים, רק שקצת תלמידים לומדים במקום אחר אלו הענינים אעפי״כ אסור להתחבר עמהם שלא ימשיכו את בניו ח״ו לדרכם הרעה ולסברותיהם... שלא יכניסו בו ח״ו איזה תאוה ללמוד ספריהם הרעים...״ (דאָרט, הלכות פסח, הלכה ז׳).

4. צי האָט זיך הירש בער הורוויץ געשמדט?

אין זײַן בריוו צו הירש בערן (זען אויבן הערה 18) שרײַבט יעקבֿ אײַבענבוים צוו״א: „...אתה אשר מאז הלכת מאתנו לא באת בקהל עדתנו לשמוע את הרנה ואת התפלה אשר המה שופכים לפני אדוני האדונים, ותבחר לך עדה חדשה לבא בסודה ואזניך קשובות לקול תחנתה בבית אלהיה בימי שבתיה ומקראי קדשיה, ואת כל חקי ומנהגי אבותיך ואבות אבותיך השלכת אחרי גווך, וכשמעי מפי ידידנו תמצא נוחם לנפשך בספר התורה החדשה, ותדבר על לבו להגות ולהשכיל

בו... איכה תשא פניך לקונן על מצב דתנו פה בארץ? הן אם יהיו אנשים אשר יבעטו בנו ויעזבו אותנו ללכת לעבוד אלהים אחרים... אין זה חדש תחת השמש, וכמוהם היו לראשונה וגם יהיו לאחרונה, לא לבד בארץ הזאת כי אם בכל המקום אשר נפוצו שם פזורי עמנו היה ויהיה ככה... אך בזאת לא יגרע מנחלתנו, ומספר בני ישראל כן ירבה וכן יפרוץ למרת עיני האנשים ההם אשר עזבום, אף יש בתוכנו אנשי לשון... אשר יהרסו לדבר לפני עם הארץ בלשונם ולהצדיק את אחיהם היהודים... להסיר מהם כל שמץ עולה אשר ישיתו עליהם המלשינים... ואתה אשר בסתר תצעק על כבות אש דתנו, תתחבא בתהלוכות דת אחרת אשר לא שערון אבותיך, למען אשר לא יראה בך ערות דבר יהודי...״ דוכט זיך קלאָר.

הירש בערס נאָמען איז אויך אַריינגענומען אין דער רשימה משומדים וואָס די מיסיאָנערן האָבן אַרויסגעגעבן.[50] דאָרטן שטייט אָבער, אַז ער האָט זיך גע־שמדט נאָך אין די יונגע יאָרן, וואָס דאָס איז געוויס ניט ריכטיק. זינגער אַ תלמיד ראַנדאָלף דערציילט, אַז ער האָט פון פראָפעסאָר אַליין געהערט וועגן אַ קריסטלעכער תּפילה וואָס ער זאָל האָבן מחבר געווען אין העברעיש און וואָס ער זאָל זיך האָבן נוהג געווען צו זאָגן זי אַלע טאָג.[51]

5. „חסידיש לשון־קודש״

אָבּ אורחא וויל איך דאָ אויפמערקזאָם מאַכן אויף אַ פאַרשפרייטן טעות, אַז יוסף פּערל האָט אין מגלה טמירין נאָכגעמאַכט אַ ספּעציעלן חסידישן לשון־קודש. פראָפּ׳ יוסף קלויזנער איז מאריך וועגן דעם דאָזיקן „לשון חסידים״ (היס־טוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שני, תרצ״ז, זז׳ 303—306); ס׳באָקומט זיך דער אינדרוק, אַז חסידים האָבן ספּעציעל געשאַפֿן עפּעס אַ משונהדיקן לשון־קודש, אויף וועלכן זיי פלעגן שרייבן זייערע ספּרים. דאָס איז לחלוטין פאַלש. אָט נעם איך אַרויס פון אַ פאַליצע אַ קליין ספּרל צוואות הרב המאור הגדול... מפורסם בכל תפוצות ישראל מו׳ יואל במו׳ אברהם שמרי׳. ר׳ יואל איז געווען רבּ אין אָמטשיסלאָוו, אַ מתנגדישער גאָון, איינער פון די דרײַ מתנגדישע גאונים, צו וועמען דער בעל התניא איז געפאָרן נאָך זײַן באַפרײַונג פון תּפיסה צו האָבן אַ וויכוח וועגן חסידות. און אָט זינגען אַ פאָר ציטאַטן פון זײַן צוואה: „... שחלשתי וגם ראשי התחיל לסבוב... אם לא שיהיה הקבורה סמוך לשבת... לעשות שידוך עם בני ר׳ ליב באיש ירא וכשר... וגם הלייכטער... אם תסחרו על המים דהיינו לריגע... ולא תעשו עמו התחברות כלל... יהי׳ לכם נאמנות גדול... אין עבד יכול לומר לרבו בזה העבודה אשמע לך והשני... לא אשמע לך...

מיר האָבן דאָ דעם טיפּישן מגלה טמירין־לשון־קודש. מען דאַרף נאָך דער־בײַ געדענקען, אַז דאָס האָט געשריבן אַ ייִד אַ גאָון און דעם סיפּורי מעשׂיות האָט געשריבן אַ ייִד אַ בעל־הבית, און דעם שבחי בעש״ט האָט געשריבן אַ געווינטלעכער שוחט.

בקיצור, די גאַנצע מעשׂה וועגן אַ חסידישן לשון־קודש איז להד״ם. ריכ־טיקער וואָלט געווען צו באַטראַכטן דאָס דאָזיקע לשון ווי אַ מין פאַלקס־העב־רעיש, ווי זעליג קלמנאָוויטש האָט עס כאַראַקטעריזירט אין זײַן אַריינפֿיר צום ייִדישן מגלה טמירין, ענלעך צום לאַטײַן פון מיטל־עלטער (יוסף פּערל, ייִדישע כתבים, ייִוואָ, ווילנע, 1937).

---

[50] Rev. A. Bernstein, *Some Jewish Witnesses for Christ*, London, 1909 p. 117.

[51] Herman Bernard, *The Book of Job*, London, 1864, p. CIII.

צו דער אידעאָלאָגיע פֿון די שעפֿערס פֿון דער חכמת ישראל

פֿון ד"ר מאָקס ווינער

1

אָלע גײַסטיקע איבערבליבן וואָס דאָס יידנטום איז דורכגעגאַנגען זינט דעם אָנהייב פֿון 19טן י"ה גייען צוריק, אויף אַ דירעקטן אָדער אומדירעקטן אופֿן, צו יענעם איבערבראָך אין יידישן לעבן, וואָס זײַן פֿריסטער און צום מערסטן כאַראַקטעריסטישער אויסדרוק איז געווען די חכמת ישׂראל. וואָרעם די דאָזיקע חכמת ישׂראל („וויסענשאַפֿט דעס יודענטומס") איז אָן אַ שיעור מער אײַדער דאָס וואָס זי האָט אויסגעווײַזן צו זײַן לכתחילה, דהײַנו אַ פֿילאָסאָפֿיש־היסטאָרישע פֿאָרשונג וואָס איז אויסן צו געבן אָן אָביעקטיוו און קלאָר בילד פֿון דעם נאַציאָנאַלן עבֿר פֿון דעם יידישן פֿאָלק. זי רעפֿרעזענטירט אַ שטעלונג וואָס פֿאָרקערפֿערט אין זיך גופֿא אַ נײַע מדרגה אין דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג. צוליב האָט דאָס גאָנץ פֿרי דערקענט וועלן ער האָט געזאָגט:

> . . . די ביבליאָגראַפֿיע, דער אופֿן פֿון קריטיש באַהאַנדלען אַן ענין, און די געשיכטע זײַנען ניט בלויז דער פֿראָדוקט פֿון דער וויסנשאַפֿט, נאָר טאַקע דער פֿראָדוקט פֿון דער געשיכטע גופֿא. פֿונקט ווי די עלטערע מאַטעריאַלן וואָס מיר פֿלעכטן אַרײַן אין דער וויסנשאַפֿט ווי אָביעקטיווע ענינים זײַנען לכתחילה געווען אַ ריין סובֿיעקטיווע באַהאַנדלונג פֿון אַן עלטערן געדאַנק, אַזוי ווערט אויך דער אופֿן ווי מיר באַנוצן זיך מיט דער וויסנשאַפֿט אַן ענין פֿאַר פֿאָרשונג פֿאַר אונדז און פֿאַר די קומעדיקע דורות.[1]

דאָס וואָס יידישע וויסנשאַפֿטלערס מיט מאָדערנע מעטאָדן האָבן זיך גענומען אָפּגעבן מיט יידישע ענינים און דאָ געווײַזן די זעלבע פֿעיִקייטן און אויפֿטוען ווי זייערע רבֿיים אין זייערע שׂכלתנדיקע פֿעלדער, איז אַוודאי ראשית געווען אַ פֿראָדוקט פֿון דער אַסימילאַציע. פֿון דעם שטאַנדפּונקט איז בלויז אַ צופֿאַל, וואָס וויסנשאַפֿטלערס פֿון דעם שניט צונץ, גיגגער, מונק און גרעץ האָבן באַגרענעצט זייערע פֿאָרשונגען אין דעם קרײַז פֿון יידישן וויסן. טיפֿער באַטראַכט איז אָבער דער נײַער אינטערעס פֿאַר יידיש וויסן געווען אַ סך מער ווי טעאָרעטישע נטיה: עס איז געווען אַן אויסדרוק פֿון אַ נײַעם בליק אויפֿן יידישן לעבן.

די געשיכטע פֿון אַרכעאָלאָגיע פֿון דעם פֿאָרשערס אייגן פֿאָלק קאָנען קיין מאָל ניט באַטראַכט ווערן פֿון אים מיט מאַטעמאַטישער אָביעקטיווקייט, און

[1] "Etwas über die rabbinische Literatur", *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1875, I, pp. 26-27.

אַן אָפּהאַנדלונג וועגן אַ ליטעראַרישער פּראָבלעם רופֿט אַרויס אין דער נשמה פֿון פֿאַרשער גאָר אַן אַנדער אָפּקלאַנג ווי אַ פּראָבלעם אין אַסטראָנאָמיע. דאָס אייגענע איז שייך וועו ייִדן באַהאַנדלען אַן אייגענעם ענין. אָבער וואָס פֿאַר אַ ראָלע האָט דער דאָזיקער ענין געשפּילט אין דעם לעבן פֿון דעם דעמאָלטיקן יונגן דור? ביז דעמאָלט איז אַלץ וואָס מען האָט געלערנט, יעדער גימנאַזיסטיקער ענין, וואָס ס׳איז כּדאי געווען מיט אים זיך אָפּצוגעבן, געווען תורה, און תורה האָט אַרויסגערופֿן אַ ספּעציעלן צוגאַנג בײַם לערנער. אין דעם לימוד התּורה זײַנען געווען פֿאַראייניקט אינטעלעקטועלע איבערגעבנקייט און טיפֿע אמונה. די דאָזיקע אמונה האָט אויסגעשלאָסן אַ קריטישע אָביעקטיוועַ פֿאַרשונג וואָס שטייט מחוץ דעם גדר פֿון טראַדיציע. פֿאַרשטייט זיך, אַז דער נייער וויסנשאַפֿט־לעכער גײַסט וואָס האָט זיך באַטראַכט ווי דער יורש פֿון דער קריטישער שטע־לונג פֿון דער אויפֿקלערונג האָט געמוזט גובֿר זײַן — און האָט טאַקע גובֿר געווען — די דאָזיקע מניעות. פֿון דעסט וועגן איז די השפּעה פֿון דעם טרא־דיציאָנאַליזם געבליבן גענוג שטאַרק אויף אָפּצוהאַלטן די מערסטע ייִדישע וויסנ־שאַפֿטלערס פֿון איין פּעלד פֿאַרשונג, וואָס היסטאָריש און עמאָציאָנעל מוז עס באַ־טראַכט ווערן ווי צענטראַל אין דעם לעבן פֿון ייִדישן פֿאָלק — פֿון דעם תּנך.

דאָס ייִדנטום האָט שטענדיק באַטראַכט דעם תּנך ווי אַן אויסגאַנגפּונקט. אמת, דער לימוד פֿון תּנך איז ניט אַלע מאָל געווען גאַנץ אינטענסיוו. אָבער סוף כּל סוף זײַנען דאָך הלכה, חקירה אאַז״וו ניט מער ווי אַ פּירוש צו די כּתבי הקודש. דאָס רובֿ פֿון די וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין אויפֿבויען די חכמת ישׂראל האָבן זיך פֿון דעם אַרטאַדאָקסישן באַגעם באַפֿרײַט. טייל זײַנען אַפֿילו געווען ליבעראַלן וואָס האָבן געקוקט אויף דעם רבנישן ייִדנטום ווי אויף אַן אָפּגעלעבטער זאַך און האָבן אַפֿילו בדעה געהאַט צו גרינדן אַ רעפֿאָרם־ייִדנטום אויפֿן יסוד פֿון דער „ריינער און עטישער״ לערע פֿון תּנך. וואָלט על־כּן געווען זייער נאַטירלעך, ווען זיי וואָלטן געווען געמאַכט דעם תּנך פֿאַר אַ הויפּטאָביעקט פֿון זייער פֿאַרשונג. אָחוץ דעם פֿאָלט אויס דער גאָלדענער פּעריאָד פֿון דער חכמת ישׂראל אין דער זעלבער תּקופֿה, וועו די קלאַסיקערס פֿון דער פּראָטעסטאַ־טישער טעאָלאָגיע דע וועטע, רויס, פֿראַנץ דעליטש, קינען, גראַץ און וועלהויזען האָבן, אויפֿן סמך פֿון די פֿריִערדיקע אַרבעטן און אַנווײַזונגען פֿון ספּינאָזאַ און ד׳אַסטרוק, פֿאַרמולירט זייערע בליקן אויף דעם תּנך, וועלכע האָבן נאָך אַ השפּעה אויף דער תּנך־פֿאַרשונג ביז דעם היינטיקן טאָג; און אין חריפֿות און בקיאות זײַנען דאָך צונץ און גײַגער, מונק און גרעץ ניט קיין האָר קלענער גע־וועו פֿון די גויִשע געלערנטע; להיפוך, זיי האָבן נאָך אפֿשר זיי איבערגעשטיגן אין דער הבנה פֿאַר דער דער העברעיִשער שפּראַך און זײַנען אַוודאי מער מסוגל געווען זיך אַרײַנצופֿילן אין דעם לעבן וואָס איז נאָך אַלעמען געווען דאָס לעבן פֿון זייער אייגן פֿאָלק.

פֿאַר וואָס זשע האָבן די ייִדישע געלערנטע ניט אָנגעוועַנדט די זעלבע מע־טאָדן אין פֿאַרשן דעם תּנך, דעם יסוד פֿון דער געשיכטע פֿון ייִדישן קיום, וואָס זיי האָבן אָנגעוועַנדט מיט אַזוי פֿיל הצלחה אויף דער נאָכביבלישער ליטעראָטור־

וויסנשאַפט און געשיכטע? אמת, אַ פּאָר פּאַרשונגען זײַנען פֿאָרהאַן. צונץ (הגה
ערשט אין די עלטערע יאָרן, און דאָס אויף אַ סומאַרישן אופֿן) האָט זיך אָפּגעגעב
מיט אָזוינע פּראָבלעמען ווי די פּאַרשונגען וועגן דעם חיבור פֿון חומש, מגילו
אסתר און יחזקאל.[2] גײַגערס באָרימט בוך *Die Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der inneren Entwicklung des Judentums* באַרירט די זייער וויכטיקע פֿראָגעס וועגן דעם איבערגאַנג פֿון ביבלישן צו
רבנישן פּעריאָד, אָבער זי לאָזט זיך ניט אַרײַן אין דער עצם פֿראָגע פֿון חומש
קריטיק. דאָס זעלבע קאָן אויך געזאָגט ווערן וועגן ר׳ זכריה פֿרענקעלס אַרבע
איבער דעם תרגום השבעים. גרעץ, וואָס ער איז געווען ניט נאָר אַ פּראָפֿעסא
אין דעם רבנים־סעמינאַר אין ברעסלע, נאָר אויך אַ פּראָפֿעסאָר פֿון סעמיטיש
שפּראַכן אין דעם דאָרטיקן אוניווערסיטעט, האָט זיך באַגרענעצט מיט הגהו
— אָפּט זייער געראָטענע — אויף אַ טייל טעקסטן פֿון די כּתבי הקודש. זײַן גע
שיכטע איז כּולל כּידוע אויך די תּנכישע תקופֿה; איז ווו עס קומט אים אויס צ
ריידן וועגן געשעענישן און דערשײַנונגען וואָס פֿאַרלאַנגען אַ פּרינציפּיעלע שטע
לונג צו ביבל־קריטיק, זוכט ער זיי אויסצומיידן, אַ שטייגער בײַם איבערגעבן ד
געשעענישן אויפֿן בּאָרג סיני און בײַם באַהאַנדלען די פּראָבלעם פֿון ספֿר דברים
מיר וועלן אים און זײַנע חבֿרים ניט חושד זײַן אין פּחדנות, אָבער דער פּאַק
בלײַבט אַ פּאַקט, אַז די קלאַסיקערס פֿון דער חכמת ישׂראל האָבן איבערגעלאָ
דעם תּנך פֿאַר די פּראָטעסטאַנטישע טעאָלאָגן, כּל הפּחות וואָס שייך די עיקר
פּראָבלעם פֿון אויפֿקום און חיבור פֿון דעם חומש. און די סיבה דערפֿאַר מוזן מי
זען אין דער באַציונג פֿון פּיעטעט לגבי די כּתבי־הקודש, וואָס זי איז געבליבן טי
אײַנגעוואָרצלט בײַ די דאָזיקע פֿאַרשטייערס פֿון דער חכמת ישׂראל.

אַז זיי האָבן נאָך ניט געהאַט אין גאַנצן גובֿר געווען געוויסע דאָגמאַטיש
עיכּובֿים באַווײַזן די אָפּטע פּאָלעמיקעס פֿון שד״לן. ער באַוואָרנט זיך קעגן דע
טענה, אַז זײַן צוגאַנג איז אומקריטיש. וועט ער באַטראַכט ספֿר קהלת ווי אָפּא
קריפֿיש, זאָגט ער, אָדער וועט ער וויל ניט אַנגענעמען, אַז די נקודות אין תּנך שטא
מען פֿון די צייטן פֿון דער רעדאַקציע פֿון די כּתבי־הקודש און וועט ער אַנערקענ
ניט די טעאָריע, אַז עס איז געווען אַ צווייטער ישעיהו, בלויז דערפֿאַר וואָס ז
ראַיות פֿאַר דער דאָזיקער טעאָריע לייגן זיך אים ניט געניג אויפֿן שׂכל, איז דא
אָלץ צוליב דעם וואָס ער האַלט, אַז ער איז ניט געפֿענטעט דורך דאָגמעס. דא
מיינט אָבער נאָך ניט, גיט ער צו פֿאַרשטיין, אַז מען מוז מיט יאָסטין, גײַגער
און זייער זגאָל נאַכטאַנצן די פּראָטעסטאַנטישע טעאָלאָגן און גיין מיט אַ דר
וואָס איז דערווידער דעם עכטן יידישן גײַסט. דער דאָזיקער עכטער יידישע
גײַסט, אָדער ווי שד״ל דריקט זיך אויס, דער גײַסט פֿון „יודאַיזם״, שטייט נא
אין גאַנצן אין גדר פֿון דער אָלטער רעליגיעזער טראַדיציע. „דער יודאַיזם
קאָן קיין קיום ניט האָבן אַן אָפּהיטן די מיצוות און אַן דעם גלויבן אין די מופֿתי
און נביאות...״ נבֿואה באַנעמט ער אויך אויף אַ טראַדיציאָנעלן אופֿן, „וואָ

[2] *Gesammelte Schriften*, I, pp. 217—270; *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XXVII, pp. 669—689.

איז דאָס פֿאַר אַ רוח־הקודש", פֿרעגט ער, „וואָס קאָן ניט פֿאַרויסזען די צוקונפֿט?" (אגרות שד"ל, פֿרעמיסלע, 1882, באַנד II, ז' 633).

2

מיר האָבן זיך דאָ אָפּגעשטעלט אויף דער שטעלונג פֿון דער חכמת ישׂראל צו ביבל־קריטיק און אויף שד"לס ספּעציפֿישער פֿאָרמולירונג, וויבאַלד דאָ זענען מיר דעם הינטערגרונט און די טיפֿערע מאָטיווירונג פֿון דער דאָזיקער וויסנשאַפֿט פֿון יידנטום, ווי זי שפּיגלט זיך אָפּ אין אירע טיפּישע פֿאָרשטייערס. זיי האָבן נאָך דורכגעלעבט אַ יידישקייט, וואָס הגם זי איז געווען אין אַ סכנה, און איז טאָקע אויך געטראָפֿן געוואָרן פֿון די אַסימילאַטאָרישע נטיות פֿון דער עמאַנסיפּאַציע, איז זי אָבער נאָך געשטאַנען אין אַ דירעקטער היסטאָרישער פֿאַרבינדונג מיט דער רבנישער תקופֿה. ניט מיט אַבסטראַקטע „אידעעס" און פּרינציפּן, נאָר מיט דער ממשות און דער האַרבקייט פֿון דעם ווירקלעכן קיום איז מען געקומען פּנים אל פּנים. דאָ האָט דער תנך געשפּילט אַ קנאַפּערע ראָלע ווי דער בריי־טער שטראָם פֿון דער מיטל־עלטערישער און שפּעטערדיקער גייסטיקער שאַפֿונג. איז דאָס טאָקע געוואָרן די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון דער חכמת־ישׂראל, און אויף דעם פֿעלד זענען דאָגמאַטישע און רעליגיעזע פֿאָראורטיילן בלויז שוואַך אָדער לגמרי ניט אַרויסגעטראָטן.

על־כל־פּנים איז קלאָר, אַז דער אמתער באַוועגנדיקער כּוח פֿון דער חכמת ישׂראל אין 19טן י"ה איז געווען דאָס אָננעמען אַ שטעלונג צו דער פֿראָגע פֿון יידישן קיום, אָדער דער פֿאַרלאַנג פֿון באַפֿרידיקונג אין דעם דאָזיקן קיום; און דאָס האָט דערהויבן די תקופֿה פֿון דער וויסנשאַפֿט פֿון יידנטום ביז דער מדרגה פֿון אַ פּעריאָד אין דער יידישער געשיכטע. אין מענטשן פֿון דעם שניט ווי צונץ, לוצאַטאָ, גייגער און גרעץ וואָס זענען געווען מלא וגדוש מיט יידישן תוכן פֿון זייער יוגנט אָן איז דאָס זייער קאָנטיק. אָבער אַ סך מער כאַראַקטעריסטיש אין דעם פּרט איז די גרופּע פּערזענלעכקייטן, בין וועלכער יידישע קענטענישן און יידנטום ווי אַ פּערזענלעכער לעבנסטיל זענען געווען זייער קנאַפּ, נאָר זי האָט אָבער שטאַרק געבענקט צו געבן איר מטושטשן יידישן געפֿיל אַ טיפֿן אונטערגרונט. די יונגע־לייט וואָס האָבן צוזאַמען מיט צונצן געגרינדעט אין 1819 דעם „פֿאַראיין פֿאַר יידישער קולטור און וויסנשאַפֿט"[*] האָבן געגלייבט, אַז זיי קאָנען ניט פֿירן קיין בפֿוֹדיקע עקסיסטענץ הן ווי מענטשן הן ווי יידן סײַדן זיי גיבן זיך אָפּ אַ קלאָרן דין־וחשבון וועגן דעם באַטייט און תוכן פֿון זייער יידישקייט. וויסנשאַפֿט, אַזעלכע וואָס איז שוין דאָ אָדער האָט ערשט באַדאַרפֿט באַשאַפֿן צו ווערן, איז אַזוי אַרום געוואָרן דער יסוד פֿון זייער לעבן. דעם אמתן אויסדרוק פֿון יידישן לעבן האָט מען געזען אין וויסנשאַפֿטלעך באַשעפֿטיקן זיך מיט אים. וואָס שווערער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן די מיגלעכקייט צו דערגרייכן די געהויי־

---

[*] "Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden".

פֿ"גל די נאָטיץ פֿון ד"ר הוגאָ ביבער אין יוואָ־בלעטער XXV, 2 (מאַרץ־אַפּריל 1945), זז' 298—303.

בענע פּראָקטישע צילן — פֿאַלקס־דערציִונג, פּראָפֿעסיאָנעלע איבערשיכטונג אאז"וו —, וואָס די ארגאניזאציע האָט זיך געשטעלט (טייל מאָל פּשוט צוליב דוחק אין פֿינאַנצן), אָלץ מער האָט די טעאָרעטישע באַהאַנדלונג פֿון יידישע פֿראָגעס פֿארנומען דעם אויבנאָן. עס איז געווען אַ צייט אַזאַ, ווען עס האָט זיך געבעטן, אַז יונגע אינטעליגענטע מענטשן זאָלן שטעלן פֿאַר זיך פּראָגעס וועגן דעם עיקר פֿון אַלע עיקרים און וועגן דעם אמתן מהות פֿון מענטש און פֿון געשיכטע. האָט זיך דאָס אריבערגעטראָגן אויף דער יידישער יוגנט אויך, און זי האָט אויך געמיינט, אַז זאָל מען נאָר ווי ס׳געהער צו זיין אַוועקשטעלן און פֿאַרענטפֿערן וויסנשאַפֿטלעכע פּראָבלעמען, וועט מען שוין גרינג באַפֿרידיקן די פּראָקטישע פֿאָדערונגען פֿון לעבן. די דאָזיקע מענטשן האָבן געזען, ווי דאָס אַלטע יידנטום מיט זיינע טראַדיציעס ווערט חרוב, און זיי זיינען געווען איבערגעצייגט, אַז בלויז אַ קלאָרער אַריינבליק און אַ טעאָרעטישע אומאָפּפֿרעגלעכע פֿעסטשטעלונג וועגן יידנטום קאָנען געבן דעם נייצייטיקן געבילדעטן מענטש די מיגלעכקייט ממשיך צו זיין זיין קיום ווי אַ יִיד. אַ רעשט „סטיכישע" יידישקייט האָט נאָך אין זיי געשטעקט. אָבער פֿאַר זיי, וואָס זיי זיינען געווען דערצויגן אין דער דייטשער אידעאָליסטישער פֿילאָסאָפֿיע, האָט לעבן געמיינט אַ קיום וואָס איז וויסיק, וואָס געדענקט תמיד זיינע יסודות און מאָטיוון: דאָס וואָס ס׳איז ניט געווען די מאָניפֿעסטאַציע פֿון אַ באַשטימטער אידעע, דאָס האָט ניט געהאָט קיין זכות הקיום.

וועג מיר לייענען די פּראָטאָקאָלן פֿון דעם פֿאַראיין[4] און נעמען זיך די מי צו פֿאַרשטיין די אַרויסזאָגן און דעם גייסט פֿון זייער צייט, זעען מיר, אַז די טיפּסטע יידישע אינטערעסן פֿון די מיטגלידער זוכן דאָ אַן אויסדרוק. די מענטשן ווילן וויסן, וואָס יידנטום איז לויט זיין עצם מהות, כּדי זיי זאָלן קענען בלייבן יידן. מיט אַ דור פֿריִער, אין די טעג פֿון מענדלסאָנען, איז די דאָזיקע פּראָגע לגמרי פֿאַרשוויגן געווארן, און ווי אַ פּועל־יוצא פֿון דעם פֿאַרשוויגן האָבן יידן אָנגעווארן אַזוי פֿיל פֿון זייערע קינדער. על־כּן ווערט איצט גאָנץ באַווּסטזיניק געשטעלט די פּראָגע: צי זאָל דאָס יידנטום בטל ווערן אין דער ווועלט אָדער זאָל עס ממשיך זיין זיין קיום? אין דעם הינטערגרונט פֿון די דאָזיקע באַטראַכטונגען איז געשטאַנען העגעלס באַקאַנטער זאַץ: „דאָס וואָס ס׳איז שׂכלדיק, איז ממשות־דיק, און דאָס וואָס ס׳איז ממשותדיק איז שׂכלדיק". י. א. ליסט באַטאָנט אין זיין רעדע דעם 7טן נאָוועמבער 1819 בײַ דער גרינדונג פֿון פֿאַראיין:

> מיינע פֿרײַנד, מיר פֿילן, אז דאָס וואָס ס׳איז כּאראקטעריסטיש פֿאַר אונדזער פֿאָלק, אונדזער ריינע נאַציאָנאַליטעט, איז ניט בלויז א פּראָדוקט פֿון דער צייט, א פֿארבײַגייענדיקע דערשײַנונג .... מיר האָבן, הייסט עס, א קלאָרן באַגריף פֿון אונדזער עקסיסטענץ, ווײַל אנדערש וואָלטן מיר שוין מער ניט נעווען מיר, דאָס הייסט מיר וואָלטן נעווען אַרנישט. דאָס כּאראקטעריסטישע אָבער פֿון אן אידעע איז, אז דאָס נויטוועדיקע

[4] ווי׳כטיקע טיילן פֿון די פּראָטאָקאָלן זיינען אָפּגעדרוקט געווארן אין דעם אַרטיקל:
Siegfried Ucko, "Geistesgeschichtliche Grundlagen der Wissenschaft des Judentums," *Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland*, V, pp. 1—34.

אין איר איז פאר איינם מיגלעך און דאס מיגלעכע איז פאר איינם נויט־וועגדיק.[5]

ליסט קומט צו דער מסקנא, אז מיר מוזן מיט אלע כוחות זיך באמיען צוריק־צוברענגען אונדזער פאלקסשטייגער (Volkstümlichkeit) צו זיין פרייערדיקער ווערדע; און דער ערשטער תנאי דערצו איז, „אז דער ראביניזם וואס צעקאליע־טשעט און פירט איבער די [יידישע] נאציע זאל אין גאנצן אראפגעווארפן ווערן". ווי אזוי דאס איז דער פועל־יוצא פון דער „אידעע" זאגט ליסט ניט אויס. אבער אויך צונץ האט דאס באטראכט ווי אן אקסיאם פון א געזונטער אנטוויקלונג, און אין איינעם פון זיינע בריוו צו זיין פרייגד ס. מ. ערנבערג, בעת ער האט אפגע־וואלן א רבנות־שטעלע וואס מען האט אים אנגעבאטן אין האמבורג, שרייבט ער (דעם 13טן אקטאבער 1818):

כּל זמן עס וועט ניט זיין קיין אויטאריטעט וואס זאל דעם גאנצן ענין [פון רעפארמירן די סינאגאגע] סאנקציאנירן, וועט נארניט טויגן. אייעדער איז א רעפארמאטאר און מאכט זיך צום נאר. ביז מען וועט ניט ארפּ־וואלן דעם תּלמוד קען מען נארניט אויפטון. די סאמע געבילדעטע און אויפגעקלערטע דא־הי זיינען קעגענערס פון דער רייטשער סינאגאגע.[6]

עס איז שווער צו זאגן פאזיטיוו, וואס די גרינדערס פון דעם פאראיין האבן זיך פארגעשטעלט אונטער דעם יידישן „פאלקסשטייגער" וואס מען האט באַ־דארפט צוריק אויפשטעלן. פון מאזערס מעמאראנדום וואס איז ארויס אין דעם פראטאקאל קומט אויס, אז דאס „אידעאלע יידנטום" מוז זיין פולקום אויסגע־שטימט מיט דער מלוכה, אויף ווי וויט זי איז באדינגט פון דער בירגערלעכער קולטור. דאס הייסט, אז מען מוז זיך אפזאגן פון דעם תלמודיש־רבנישן שטייגער לעבן. אבער דאס האט נאך ניט געמיינט, אז דאס יידנטום מוז זיין באגרענעצט אויף א רעליגיע וואס איז זיך סומך אויפן תנך. להיפוך צו די אויפקלערערס־ראציאנאליסטן פון דעם פרייערדיקן דור, ווי פרידלענדער און יאקאבזאהן, איז בײ די מענטשן פון קולטור־פאראיין געווען שטארק אנגענומען דער געדאנק, אז דער נאציאנאל־רעליגיעזער עלעמענט אין דעם יידנטום (das Nationelle, ווי זיי פלעגן דאס רופן), דארף בשום אופן ניט אוועקגעשטעלט ווערן ווי א פא־ראלעל צו דער קריסטלעך־פראטעסטאנטישער רעליגיע. דאס האט אונטערגע־שטראכן למשל הינריך הינע, בשעת עס איז אין פאראיין געקומען צו רייד וועגן ערנען מיט די קינדער פון א „רעליגיע־בוך".[7]

צונץ און אנדערע פון די ראשי המדברים זיינען בכלל געווען קעגן דעם לימוד פון רעליגיע. די סיבה איז ניט נאר דאס וואס זיי זאגן בפירוש, אז מען דארף איבערלאזן די רעליגיעזע דערציונג פאר דער היים, נאר וויל מען איז

---

[5] S. Ucko. *op. cit.*, p. 9 sq.

[6] Ludwig Geiger, "Zunz' Tätigkeit für die Reform (1817—1823)", *Liberales Judentum*, IX (1917), pp. 11, 12.

עס איז אגב כאראקטעריסטיש, אז דער היסטאריקער צונץ בענקט נאך אן „אויטאריטעט" און דער פילאסאף ליסט נאך אן „אידעע" — ביידע פאר דעם זעלביקן פראקטישן צוועק.

[7] S. Ucko, *op. cit.*, pp. 13, 17.

געווען מער אינטערעסירט אין דער יִידישער קולטור ווי אין Cultus, אין דער יִידישער רעליגיעזער פּראַקטיק.[8] די מיטגלידער פון דעם פֿאַראיין האָבן זיך געפֿלייסט, צו באַקומען אַ השׂגה וועגן דער יִידישער קולטור, צו באַשרייבן איר עבֿר, איר אויסצוטרעטן אַ וועג לעתיד, הגם זיי האָבן אַליין ניט קלאָר באַנומען איר תּמצית און ניט פֿאַרשטאַנען דעם באַטיט פון זײַן אַ יִיד. ווי באַלד רעליגיע איז פֿאַר דעם רובֿ געווען אַ פּריוואַטער ענין, אין וועלכן ס׳קאָן אויסהעלפֿן פֿילאַנטראָפּיע, און ווי באַלד דער תּלמודיש־רבנישער שטייגער לעבן ווערט פֿאַרביטן אויף אירגאָפּערטום, איז אין וואָס זשע שטעקט די ספּעציפֿישע יִידישקייט? אמת, ליסט לויבט זייער דעם „נאַציאָנאַלן" ווערט פון דעם יִידנטום, וועלכן מיר דאַרפֿן האַלטן טיִיערער ווי אַלץ, אָבער וואָס אַזוינס בפֿועל־ממש איז דאָס דאָזיקע Nationelle? די העברעיִשע שפּראַך? דער יִידישער דין? יִידישע מינהגים? די אַלע ענינים זײַנען געווען ווײַט פון די דאָזיקע מענטשן כּרחוק מיזרח ממערב. אָבער היות ווי זיי זײַנען געווען איבערגעצויגט, אַז דאָס יִידנטום איז אַ נייטיקער פֿאַקטאָר אין דער אַנטוויקלונג פון דעם לעבן פון דער מענטשהייט, זײַנען זיי געווען זיכער בײַ זיך, אַז ניט נאָר קאָן מען זיך דורך וויסנשאַפֿטלעכן אַנאַליז דער־גרונטעווען צום ספּעציפֿישן תּוכן און צו דער פֿונקציע פון דער יִידישער „אידעע", נאָר אויך אַז די דאָזיקע „אידעע" איז אומצושטערלעך, און ממילא זײַנען אויך אומ־צעשטערלעך אירע טרעגערס, דער יִידישער קיבוץ. אין דער אויבן דערמאָנטער רעדע דערקלערט י. א. ליסט, אַז ער איז ניט ספּעציעל פֿאַראינטערעסירט אין דער טעטיקייט פֿאַר עמאַנציפּאַציע. פֿאַרבעסערן דעם סאַציאַל מעמד פון די יִידישע אינטעליגענץ איז קודם־כּל די אויפֿגאַבע פון דער מלוכה וואָס דאַרף וועגן זיי זאָרגן, און ניט פון די יִידישע אינטעליגענץ גופֿא. יִידן ווי יִידן דאַרפֿן זיך פֿלייסן צו דערקענען און ממשיך צו זײַן זייער „נאַציאָנאַלן" קיום און די קולטור וואָס דער דאָזיקער קיום האָט באַשאַפֿן.

3

ווען מיר נעמען אין באַטראַכט די ראָלע וואָס פֿילאָסאָפֿיע, דאָס זוכן די מע־טאָפֿיזישע יסודות פון קיום, האָט געשפּילט אין יענעם דור, איז גרינג צו פֿאַר־שטיין, אַז פֿאַר די מיטגלידער פון פֿאַראיין איז כּמעט קיין אַנדער צוגאַנג צום יִידנטום ניט געווען ווי דורך דער „אידעע" פון יִידנטום. אייִדער וועלכע עס איז וויסנשאַפֿט פון די מאַניפֿעסטאַציעס פון יִידישן לעבן איז בכוח די דאָזיקע מאַניפֿעסטאַציעס צו אַנטפּלעקן בפֿרטיות, איז קודם־כּל נייטיק געווען אויסצו־געפֿינען, וואָס דאָס יִידנטום באַטיט אין דעם פּוּנקט־דיקן גיסטיקן תּוכן פון דער מענטשהייט. דאָס זעט זיך אַרויס זייער בולט אין דעם פֿראַגראַמאַטישן

---

[8] די ניט־יִידן האָבן דעם ענין גאָרניט תּופֿס געווען. וען דער פֿאַראיין האָט דערלאַנגט אַ בקשה וועגן אַן אָפּיציעלער דערלויבעניש צו פֿונקציאָנירן, האָבן די באַאַמטע די בקשה אַוועק־געשיקט צו דער עוואַנגעלישער קאָנסיסטאָריע וואָס איז געווען ממונה איבער רעליגיעזע ענינים. אַנשטאָט Cultur, ווי עס איז געשטאַנען אין דער בקשה, האָט מען געלייענט Cultus, **וואָרעם קיין ניט־רעליגיעזע יִידישע קולטור האָט מען זיך גאָרניט געקענט פֿאָרשטעלן.**

אַרויסזאָג פֿון דעם יוריסט און דענקער עדוארד גאַנס, אין זײַנע רעדעס ווי פֿאַרזיצער פֿון דעם פֿאַראיין.[9] בתשובֿה אויף זײַן אייגענער פֿראָגע „וואָס איז די השׂגטיקע אייראָפּע? און וואָס זײַנען יידן?" זאָגט ער, אַז די געשיכטע ווערט ניט געשאַפֿן דורך דעם גוטן אָדער בייזן ווילן פֿון אַ יחיד. דער שׂכלדיקער גייסט אַנטפּלעקט זיך אין דער געשיכטע ווי די איניקייט פֿון אַ פֿילגלידער־דיקער גאַנצהייט. אייראָפּע, דער פֿראָדוקט פֿון טויזנטער יאָר לעבן, איז השׂגט אויף האַרמאָניע:

ס׳איז דאָס גליק און דער באַטײַט פֿונעם איראָפּעיִשן מענטש, וואָס ער מעג זיך פֿרײַ אויסקלײַבן זײַן שטאַנד פֿון צווישן די פֿיל מינים שטאַנדן פֿון דער בירגערלעכער געזעלשאַפֿט און אז אין דעם שטאַנד וואָס ער האָט זיך אויסגעקליבן פֿילט ער אַלע אַנדערע שטאַנדן פֿון דער געזעלשאַפֿט. נעמט צו די דאָזיקע פֿרײַהייט, האָט איר צוגענומען זײַן [דעם איראָפּעיִשן מענטשנס] יסוד און מהות.[10]

וויטער פֿרוווט גאַנס דעפֿיניִרן די ספּעציפֿישקייט פֿון דער יידישער גע־שיכטע. דאָס וואָס בײַ יידן זײַנען מלוכה, מינהג, רעכט און רעליגיע געווען פֿאַרבונדן אין איינעם האָט זיי ניט דיפֿערענצירט פֿון אַנדערע אָריענטאַליש פֿעלקער.

דער חילוק איז באשטאַנען אין דער פֿרוכפּערדיקער צופֿאַסעוודיקייט, דורך וועלכער זיי האָבן פֿון זיך אַליין געשאַפֿן א נײַע וועלט, און צו דער זעלבער צײַט ניט געווארן א טייל פֿון דער דאָזיקער וועלט.[11]

אָבער לויט גאַנסן זײַנען זיי ממלא דעם דאָזיקן היזק פֿון ניט זײַן אַ טייל פֿון דער וועלט אויף אַן אַנדער אופֿן. בעת די יידישע מלוכה איז אונטערגע־גאַנגען זײַנען זיי געווארן די בעלי־בתים איבער אײַן שטאַנד, דעם האַנדל־שטאַנד, וואָס ער האָט זיי געגעבן די מיגלעכקייט צו אַנטוויקלען זיך אין אַלע אַנדערע שטאַנדן ארײַן. און זײַנדיק מחוץ לתחום פֿון די דאָזיקע אַלע שטאַנדן, האָבן זיי געהאַט אַן אייגענע געשיכטע פֿאַזע דער וועלט־געשיכטע.

דאָס הייסט אָזוי: דער באַטײַט פֿון דער יידישער געשיכטע איז קיין מאָל ניט געלעגן אין איר אָפּגעזונדערטקייט, על אַחת כּמה וכמה נאָך דעם וויי יידן האָבן אָזוי פֿיל צושטײַער געגעבן צו דעם אויפֿבוי פֿון דער נײַער, נאַכאַנטיקער וועלט. די יידישע געשיכטע, אויף ווי ווײַט זי איז געווען אָפּגעשיידט פֿון דער אַלגעמיינער, איז תּמיד געווען בלויז אַ לית־ברירה, און איז בכל אופֿן ניט אין גאַנצן געווען אָפּגעשיידט פֿון אַלגעמיינע ענינים.

---

[9] ולמן רובאַשאָוו האָט אָפּגעדרוקט דרײַ רעדעס פֿון עדוארד גאַנס, זען: "Erstlinge", *Jüdischer Wille*, 1918.

גאַנס, וואָס שפּעטער האָט ער זיך געשמדט, שפּירט זיך נאָך אין דער צײַט ניט נאָר ווי אַן אייראָפּעער, נאָר אויך ווי אַ יִד. ער איז יונג און אײַנגעגלייבט אין זײַן אמת, און דעריבער ווײַל ער דערהייבן צו זיך די וואָס זײַנען נאָך אָפּגעשטאַנען; דאָס איז די סיבה פֿון זײַן איבערגעגעבנקייט צו אַ יידישן פֿאַראיין וואָס ווײַל זיך פֿאַרנעמען מיט דערציִערישער אַרבעט.

[10] דאַרט, ז׳ 109.

[11] דאַרט, ז׳ 111.

אָבער די איראָפּעִפּע פֿון 19טן י״ה פֿאָדערט אַ האַרמאָניע אין דעם גאַנצן געביי, און יידן קאָנען ניט בלייבן אויסן.

די פֿאָדערונג פֿון דער הײַנטיקער איראָפּע, אז יידן זאָלן זיך אין גאַנצן אין איר אינקאָרפּאָרירן, קומט פֿון דער נויטוועניקייט פֿון דעם עצם מהות [איראָפּע]. וואָלט די דאָזיקע פֿאָדערונג ניט געשטעלט געווארן, וואָלט איראָפּע געפֿעלשט אין זיך גופֿא און אין איר מהות.[12]

מיר זעען, אַז דער טראָפּ איז דאָ אויף איראָפּע און ניט אויפֿן יידנטום. די יידישע וועלט, הייסט דאָס, זאָל אין דער איראָפּעישער וועלט אויפֿגעלייזט ווערן, די אידעע איראָפּע גיט די זיכערקייט, אַז די פֿרישע אויסבראָכן פֿון רישעות קעגן יידן (העפֿ־העפֿ־באָוועגונג, 1819) וועלן ניט קאָנען פֿאָרהאַלטן די רעדער פֿון דער וועלט־געשיכטע, וואָס דרייען זיך על־פּי נויטוועניקייט. וואַרעם די נויטוועניקייט פֿירט דערצו, אַז די יידישע וועלט זאָל ניכשל ווערן אין דער איראָפּעישער — דאָס הייסט אָבער ניט, אַז זי דאַרף אונטערגיין אין איר. די גרויסוועלט וואָס וועט אַרײַנגענעמען אין זיך די יידישע וועלט — זאָל ווערן רײַכער, ניט די יידישע וועלט וואָס ווערט אַרײַנגענומען זאָל ווערן אָרעמער.[13] בלויז די באַזונדערקייט וואָס איז געווענדט אויף זיך אַליין און שטערט אין דער אַלגעמיינער אַנטוויקלונג זאָל פֿאַרניכט ווערן.

דאָס איז די טרייסטנדיקע לערע פֿון דער געשיכטע, וועו זי ווערט גוט פֿאַרשטאַנען, אז אַלץ גייט פֿאָרבײַ, אָבער ס׳פֿאַרגייט ניט, און אז אַלץ בלײַבט, הגם מען מיינט, אז ס׳איז שוין לאַנג פֿאַרגאַנגען. דעריבער קאָנען יידן ניט אונטערגיין און דאָס יידנטום קאָן זיך ניט צעפֿאַלן; אָבער אין דער גרויסער באַוועגונג פֿון דעם נאַנצן זאָל עס אויסזען ווי עס וואָלט געהאַט אונטערגענגען און פֿאָרט לעבן ווײַטער, פּונקט ווי דער שטראָם לעבט ווײַטער אין אָקעאַן.[14]

עס איז זיכער, אַז מתוך דעם דאָזיקן פֿאַרגלײַך האָבן זיך געקאָנט אַנטוויקלען, און האָבן זיך טאַקע אַנטוויקלט, דעסטרוקטיווע טענדענצן. פֿון דעסט וועגן זײַנען מיר נוטה אַנצונעמען, אַז גאַנס איז דאָ ניט געפֿירט געווארן פֿון אַן אוטיליטאַריסטישן געדאַנק וואָס איז מערניט געווען אידעאַליסטיש פֿאַרשפֿייערט. תּיכף נאָך די דאָזיקע אַבסטראַקטע באַטראַכטונגען זײַנע קומען פֿלעגער וועגן אויפֿבויען די וויסנשאַפֿט, און דעריבער ווײַזט אויס, אַז די דאָזיקע אַרויסזאָגן זײַנען גאָר אויסן געווען צו סטימולירן אַ יידישע וויסנשאַפֿט — אַזאַ וויסנשאַפֿט, וואָס זאָל דאָס יידנטום ניט באַטראַכטן ווי הערמעטיש אָפּגעשלאָסן פֿון דער אידעע „איראָפּע״. (טאַקע צוליב דעם טעם וועגדט ער זיך צו פֿרײַנדלעך געשטימטע קריסטן, אַז זיי זאָלן זיך באַטייליקן אין דער אַרבעט.) ער האָט תּרעומות צו די אומוויסנדיקע רבנים וואָס זײַנען פֿול מיט פֿאַראורטיילן און האָבן קיין מאָל ניט געזען די גאַנצהייט, אין וועלכער מען דאַרף דאָס יידנטום באַגרענעצן. עס פֿעלט זיי פֿרײַהייט. פֿון דער צווייטער זײַט באַמערקט ער, אַז

---

[12] דאָרט, ז׳ 112.
[13] דאָרט, ז׳ 113.
[14] דאָרט.

קריסטלעכע געלערנטע וואָס גיבן זיך אָפּ מיט יידישע ענינים סובאַרדינירן די דאָזיקע וויסנשאַפֿט צו קריסטלעכע מאָטיוון און אָזוי אַרום נעמען זיי אַוועק פֿון איר די זעלבשטענדיקייט פֿון פֿאַרשונג. אונדזער אויפֿגאַבע, זאָגט ער, איז פֿולקומע פֿאַרײַהייט און זעלבשטענדיקייט.[15]

> איר, רבותי, האָט דעם דאָזיקן געדאַנק פֿאַרווירקלעכט מיט דעם וואָס איר האָט געשאַפֿן אַן אינסטיטוציע אויסצופֿאָרשן די פֿאַרשיידענע פֿעלד־דער פֿון וויסנשאַפֿט, אין וועלכער די מיטגלידער, הגם זיי אַרבעטן לויט אַ פּוללדיקן פּלאַן, האָבן אָבער פֿולע אינדיווידועלע פֿרײַהייט. איך האָב דערמיט איבערגעגעבן דעם תּמצית־געדאַנק פֿון אַזײַער אינסטיטוט פֿאַר דער יידישער וויסנשאַפֿט.[16]

אין דעם האָט ער געזען די וויכטיקסטע אויפֿגאַבע פֿון דעם פֿאַראײַן. א צווייטע אויפֿגאַבע איז געווען אַרויסצוהעלפֿן פֿעיקע יידישע אינטעלעקטועלן אין זייער בילדונג. אין די פּראַקטישע טעטיקייטן פֿון דעם פֿאַראײַן האָט דאָס געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע. אָנהויב דעם האָט דער פֿאַראײַן געהאָט בדעה צו גרינדן אַן ארכיוו פֿאַר קאָרעספּאָנדענץ, וואָס זאָל צושטעלן מאַטעריאַלן פֿאַר דער סיס־טעמאַטישער פֿאָרשונג פֿון דעם יידישן כּלל־לעבן.[17]

גאָנס האָט באַטאָנט די וויסנשאַפֿט ניט בלויז וויי אַן אָפּשפּיגלונג פֿון דער געשיכטע און דעם לעבן, נאָר וויי אַ וויכטיקע מדרגה פֿון רעאַלער עקסיסטענץ אין זיך גופֿא. דאָס האָט ער קלאָר אַרויסגעבראַכט אין זײַן דריטער רעדע,[18] אין וועלכער ער באַטאָנט, אַז דער פֿאַראײַן איז ניט דער פּועל־יוצא פֿון עפּעס אַ מוטווויליקן אײַנפֿאַל, נאָר פֿון דער גויטוועדיקייט פֿון דער צײַט.

> אויב מען פֿרעגט מיך אָבער וואָס די צײַט וויל, ענטפֿער איך: זי וויל זיך דערשלאָגן צו וויסיקייט פֿון זיך אַליין; זי וויל ניט בלויז זײַן, נאָר זי וויל זיך ווײַטער אויך. מען זאָל ניט לעבן קיין לעבן, וואָס וועגן אים זאָל זי [די צײַט] ניט זײַן איבערגעצײַגט, אַז עס איז נייטיק; און זאָל זיך ניט באַווײַזן קיין דערשײַנונג, וואָס וועגן איר איז ניטאָ קיין זיכער־קייט, אַז נאָר אַזוי און ניט אַנדערש קאָן זי זיך באַווײַזן.[19]

מיר האָבן דאָ, הייסט דאָס, אַ באַזיס פֿאַר דער וויסנשאַפֿט בכלל און פֿאַר דער יידישער וויסנשאַפֿט בפֿרט, אין דעם גײַסט פֿון דער יעמאַלטיקער פּי־לאָסאָפֿיע. די ווירקלעכקייט מוז ווערן וויסיק וועגן זיך אַליין, זי מוז זיך אַליין זען און אַנערקענען, כּדי צו דערגרייכן די אמתע שלמות. די וויסיקייט, גיט גאָנס צו פֿאַרשטיין, וויל דורכדרינגען אַלע אָביעקטן און דאָס איז איר באַרעכ־טיקונג. אויב אַ געוויסע דערשײַנונג קאָן פֿון דער וויסיקייט ניט דורכגעדרונגען ווערן, וועט די דערשײַנונג שוין קיין תּקומה ניט האָבן; זי האָט דאָך גאָרניט בעצם קיין עקסיסטענץ. פֿאַר דער יידישער דערקענטעניש מיינט דאָס, אַז דער יידישער עלעמענט אין זײַן גאַנצהייט — ניט אַ שטריך דאָ און דאָרט — מוז זײַן בכּוח זיך אַליין צו דערזען. די דאָזיקע גאַנצהייט אָדער „העכערע

---

[15] דאָרט, ז׳ 114.

[16] דאָרט, ז׳ 115. דאָ האָט גאָנס געניצט דעם אויסדרוק Wissenschaft der·Juden.

[17] דאָרט, ז׳ 116.

[18] דאָרט, זז׳ 193—203.

[19] דאָרט, ז׳ 195.

איינסקייט״ איז די ווייסקייט פון אַלעם וואָס געשעט אַדער דערשיינט, דאָס וויסן וועגן יידישקייט און יידן.[20] די פונקציע פון דער וויסיקייט, וועגן וועלכער גאָנס רעדט, איז, ווי מיר זעען, אָפּצושאַצן, צו אַנאַליזירן. יענע עלעמענטן אין יידנטום וואָס קאָנען זיך ניט רעכטפֿאַרטיקן פֿאַר דער וויסנשאַפֿט אין איר איצ־טיקער געשטאַלט דאַרפֿן ניט ערשט פֿאַלן און איבערגעקערט ווערן, נאָר זיי זיינען שוין געפֿאַלן און איבערגעקערט, ווײַל זיי זיינען דער וויסנשאַפֿט שולדיק גע־בליבן אַן ענטפֿער.[21]

4

די דאָזיקע אַרויסזאָגן פון גאָנסן גיבן אונדז ניט קיין פּראָגראַם פון די פּרטימדיקע פֿעלדער פון יידישן וויסן; די פּרט־אַרבעט איז געווען צונצעט אויפֿטו. עס איז אָבער זייער קלאָר וואָס גאָנס האָט געמיינט. יידישע דער־קענטעניש איז בלויז אַ טייל פון דעם אַלגעמיינעם וויסן, און בלויז אין דעם דאָזיקן צוזאַמענהאַנג קאָן זי דערפֿילן איר אויפֿגאַבע סײַ ווי אַ וויסנשאַפֿט סײַ ווי אַ קאָנסטרוקטיוואָר כּוח אין דעם יידישן לעבן. זי דאַרף אַרויספֿירן יידן פון זייער איזאָלירטקייט, אָבער דערבײַ ניט צעשטערן די וויסיקייט, אַז די יידישע „אידעע״ האָט עפּעס אייגנס צו זאָגן און צושטײַער צו געבן. אויף ווי ווײַט די פֿאַרעם פון אַנטוויקלט לעבן איז וויסן, ד״ה וויסיקע אַחריות, איז די יידישע וויסנ־שאַפֿט דער וועג צו אַ העכערן יידישן קיום, וואָרעם מערניט זי קאָן אָפּשיידן דאָס לעבעדיקע פון דעם אָפּגעשטאָרבענעם אין אונדזער טראַדיציע. די גרעסטע שוועריקייטן, זאָגט גאָנס, זיינען דער פּועל־יוצא פון דער ירידה וואָס איז גע־קומען צוזאַמען מיט דער השכּלה אין משך פון די פֿאַרגאַנגענע פֿופֿציק יאָר.

עס איז פֿאַרשווונדן געוואָרן די באַנייַסטערונג פֿאַר רעליגיע, די סא־לידקייט פון די אַלטע באציונגען, און קיין נייַע באציונגען האָבן זיך ניט געשאַפֿן. דער סוביעקטיוואָר נייַסט וואָס איז דורך דער השכּלה באַפֿרייט געוואָרן פון זיינע פּענטעס מוז זיך אומקערן צו אַ נייַער בינדונג פֿדי צו זיין באמת פֿרוכפּערדיק.[22]

די דאָזיקע בינדונג זעט ער אין אונטערגעבן זיך מיט פֿאַרשטאַנד צו דעם „אַביעקטיוון גייַסט״, וואָס זיין פֿאַרבאַדינג איז אומעטום וויסנשאַפֿטלעכע דער־לויכטונג. אויף דעם פֿעלד פון דער חכמת ישׂראל דאַרף זי ברענגען אַ נייַע דערקענטעניש וואָס זאָל זיין גלייַך אין מדרגה צו דער אַלגעמיין אייראָפּעישער. אָט דאָס איז די אמתע פונקציע פונעם פֿאַראיין.

ווי אַן איבערגאַנג פון דער אַבסטראַקטער פֿאַרמולירונג צו די קאָנקרעטע צילן פון דעם יידישן וויסן האָבן מיר עמנואל וואָלפֿס שטודיע וועגן דעם באַגריף חכמת ישׂראל.[23] זיין פּראָגראַם איז כולל כּמעט אַלצדינג. ער באַטראַכט יידנטום „ווי דעם כולל־באַגריף פון די באַציונגען, ספּעציפֿישקייטן און אויפֿ־טוען פון יידן אויף דעם פֿעלד פון רעליגיע, פֿילאָסאָפֿיע, געשיכטע, רעכט, ליטעראַטור, געזעלשאַפֿטלעך לעבן און אַלע מענטשלעכע ענינים״. לכל הפחות

[20] דאָרט, ז׳ 196. [21] דאָרט. [22] דאָרט, ז׳ 198.
[23] *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums*, Vol. I, p. 1 sq.

אין איין פּונקט גיט וואָלף אַן אָנווײַז אויף דער מסקנא וואָס שוועבט פֿאַר זײַנע אויגן, דהיינו אין וואָס ער זעט דעם ציל פֿון דער אָנטוויקלונג פֿון דער יידישער „אידעע". די דאָזיקע „אידעע" דריקט אויס דעם יידישן פֿאָלקס־כאַראַקטער אויף אַן ענלעכן אופֿן ווי העגעל האָט געזען דעם פֿאָלקס־כאַראַקטער פֿון פֿאַר־שיידענע פֿעלקער — גריכן, רוימער, יידן א״א, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער אָנטפּלעקונג פֿון דעם וועלטגײַסט אין דער געשיכטע. ניט דער רעליגיע־זער אמת, נאָר דער פֿילאָסאָפֿישער אָדער ווײַסנשאַפֿטלעכער אמת איז געווען פֿאַרבאָרגן ווי זאָמען אין דער דאָזיקער „אידעע" און האָט זיך סוף כל סוף דערשלאָגן צו אַ קלאָרן אויסדרוק. אַ מאָניפֿעסטאַציע פֿון איר איז דער איבער־גאַנג פֿון ריינעם מאָנאָטעיזם צו ספּינאָזאס מאָניסטישער סיסטעם. די אָלטע יידישע לערע האָט לויט וואָלפֿן ניט דערלויבט קיין פֿרײַהייט אין דענקען. דאָס פֿאָלק, מיד און לעטאַרגיש אונטער דער משא פֿון זײַנע צרות, איז געפֿאַלן אויף אַזאַ נידעריקן פּונקט אין זײַן אָנטוויקלונג, אַז ס׳האָט שוין כּמעט געהאַלטן נאָענט בײַ אַ סוף. יעמאָלט איז אויפֿגעשטאַנען אַ פֿערזענלעכקייט, ספּינאָזאַ, וואָס מוז באַטראַכט ווערן ווי דאָס העכסטע פֿון דעם יידישן און מענטשלעכן דענקען.

> דאָס יידנטום ווערט אויסגעלייזט לויט זײַן נאַטירלעכער און אייבי־קער יסוד־אידעע... לויט דער שיטה פֿון ריינעם דענקען... אויף א ריין וויסנשאַפֿטלעכן אופֿן. דאָס איז [געשען] אין דער סיסטעם פֿון בענעדיקט דע ספּינאָזאַ, א גאון, וואָס זײַן חריפֿות און טיפֿקייט האָבן אריבערגע־שפֿרײַזט זײַן ציַיט מיט הונדערטער יאָרן..., א מענטש, וואָס הגם ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון דער חצוניות פֿון יידנטום, האָט ער אָבער דער־פֿאַר אויף אַזוי פֿיל לעבעדיקער משׂיג געווען זײַן פּנימיות.[24]

וואָלף פֿירט ניט אויס, צי ער באַטראַכט ספּינאָזאַן ווי דעם איידאָפּעי־שן דענקער וואָס האָט ממשיך און משלים געווען דזשאָרדאַנאַ ברונאָ און דעקאָרטן, אָדער ווי דעם תּלמיד פֿון דעם רמב״ם און ר׳ חסדאי קרשקש, אָדער ווי אַ סינטעז פֿון דער אַלגעמיינער און יידישער אָנטוויקלונג. אויך זײַנען פֿאַר אונדז ניט אַזוי וויכטיק די מאָטיוון פֿאַר זײַנע געדאַנקען ווי דער פֿאַקט, וואָס ער באַטראַכט ספּינאָזאַן ווי דעם הויכפּונקט פֿון דעם יידישן גײַסט, און דעם דאָזיקן גײַסט ווי די פֿולקומסטע מאָניפֿעסטאַציע פֿון דעם אמת בכלל. וואָלפֿן גייט דער עיקר צו ווײַזן, וווהין די חכמת ישׂראל דאַרף קערן איר בליק כּדי צו געפֿינען די פֿונקציע, די צום מערסטן כאַראַקטעריסטישע אויפֿגאָבע פֿון דעם יידישן גײַסט אין דער אָנטוויקלונג פֿון דער מענטשהייט. דאָס יידנטום, ווײַל ער, זאָל אײַנגע־גליידערט ווערן אין דער סיסטעם פֿון מענטשלעכע קולטור־אויפֿטוען ווי א גײַס־טיקער ריז פֿון דער ערשטער מדרגה. וואָלף האָט דעם דאָזיקן קוק אויף יידנטום געזומען פֿון דער דײַטשער אידאָאַליסטישער פֿילאָסאָפֿיע, דער עיקר פֿון העגעלן. אין דעם קוק ווערט די חשיבות פֿון דעם גײַסטיקן לעבן איבערגעשאַצט אויפֿן חשבון פֿון דער מאַטעריעלער אָנטוויקלונג. דאָס איז געווען די גײַסטיקע אָט־מאָספֿער פֿון דער סביבה, און כּמעט אַלע יידישע היסטאָריקערס, אַפֿילו ביז

---

[24] דערט, ז׳ 14.

הינטיקן טאָג, הגם ס׳פֿעלן זיי שוין ניט די סאָציאַלע און עקאָנאָמישע אינדיקן, שטעלן אין פֿאַדערגרונט פֿון יידישן לעבן די גייסטיקע כוחות. אַ השפּעה האָט אויך מסתּמא געהאַט צונצעס אַרויסזאָג: „די מאַראַלע און סאָציאַלע גלייכשטעלונג פֿון יידן וועט זיין דער פּועל־יוצא פֿון דער גלייכשטעלונג פֿון דער חכמת ישׂראל״.[25] די דאָזיקע וויסנשאַפֿט איז צונויפֿגעהאַלטן דורך איין בינדונג — פֿי־לאָסאָפֿיע. „און איבער דעם גאַנצן שטח פֿון דער וויסנשאַפֿט, איבער דער גאַנצער אַרענע פֿון מענטשלעכער טעטיקייט געווען מיט עקסקלוזיוועד מלכותדיקייט די פֿילאָסאָפֿיע״.[26]

די ביידע מיטגלידער פֿונעם פֿאַראיין, וואָלף און צונץ, זיינען זיכער מסכּים צווישן זיך, אַז דאָס גאַנצע פּרט־וויסן וועגן יידנטום מוז זיין אינגערעמט אין אַ גייסטיקן הינטערגרונט, צונויפֿגעהאַלטן אין אַ סיסטעם וואָס איז באַשטימט דורך דער „אידעע״, כדי עס זאָל דערפֿון אַרויסקומען אַן אמתע וויסנשאַפֿט. אָבער איין חילוק איז געווען צווישן די אַנדערע און צונצן. ער האָט זיך געלאָזט מיט דעם עמפּיריזשן גאַנג און אַנגעהויבן אויסצופֿאָרשן פּרטים, בעת זיינע ענטוזיאַסטישע חבֿרים האָבן זיך באַלד אַ לאָז געטאָן צום ציל, האָבן באַלד געוואָלט דערגרייכן צו דער דערקענטעניש פֿון דער „אידעע״ און זיך פֿאַר־שפּאָרן די עבֿודת־פּרך פֿון פֿאָרשן פּרטים. וואָס וואָלף האָט צו זאָגן וועגן די אינציקע פֿעלדער פֿון פֿאָרשונג איז אַ ביסל מטושטש. ער רעדט וועגן פֿילא־לאָגיע, געשיכטע, פֿילאָסאָפֿיע, סטאַטיסטיק, וואָס זי באַטייט בײַ אים אַן אויס־פֿאָרשונג פֿון דעם מצבֿ פֿון יידן אין די פֿאַרשיידענע מדינות. דערמיט איז ער אָבער נאָך גאָרניט מחדש, וויל מיר זאָלן ניט געווען געפֿינען אין זיין פּראָגראַם דעם אומטעאָלאָגישן און ריין זאָכלעכן צוגאַנג צום יידנטום.

פֿאַר וואָלפֿן גופֿא האָט די דאָזיקע פֿאָרשונג געהאַט אַ טיפֿן זינען. זי איז געווען אַ העלפֿמיטל פֿאַר זיין געשיכטע־פֿילאָסאָפֿישן ציל, וועלכן יעדער זאָל „וועט אויסגעפֿאָרשט ווערן סיסטעמאַטיש לויט איר עצם מהות און לויט דעם גרונטפּרינציפּ פֿון דער גאַנצהייט״.[27] ער גלייבט אין אַ יידישער לעבנס־שיטה וואָס איז זיך סומך אויף קלאָרע פּרינציפּן, ווי ער האָט דאָס אָנגעוויזן רעדנדיק וועגן ספּינאָזאָן. אָבער אָטוץ דער „אידעע״ האָבן מיר נאָך אַ פֿלייש־און־בלוט־יידנטום, דעם יידישן פֿלל, וואָס ער איז אַ קערפּער פֿאַר זיך און אויף וועלכן ס׳איז געווענדט דער סטאַטיסטישער אינטערעס. דער אינטערעס האָט אַ גרויסן פּראַקטישן באַטייט. די פֿאָרשונג „מוז באַשליסן וועגן דעם ווערט אַדער אום־ווערט פֿון יידן, וועגן זייערע פֿעיקייטן אַדער אומפֿעיקייטן גלייך באַרעכטיקט און גלייך באַטראַכט צו ווערן מיט אַנדערע בירגערס״.[28] וועגן די רעזולטאַטן האָט וואָלף קיין שום ספֿקות ניט. ער איז זיכער, אַז דער אמתער אַרײַנבליק אין די ווערטן פֿון יידנטום וועט פֿירן צו דער נייטיקער צופֿאָסונג צום גייסט פֿון

[25] Zunz, *Gesammelte Schriften*, I, p. 59.

[26] דאָרט, ז׳ 27.

[27] *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums*, I, p. 17.

[28] דאָרט, ז׳ 22.

דער צײַט. אין דעם פֿרט גייט ער מיט דער שיטה פֿון די יידישע משׂפֿילים און זייערע קריסטלעכע פֿרײַנד אין דײַטשלאַנד, וואָס האָבן געוואָלט זען אַן אָפּשוואַכונג פֿון דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום לטובֿת דער אַסימילאַציע. פֿונקט ווי זיי איז ער שטאַרק אײַנגעגלייבט אין דעם דערלייזנדיקן כּוח פֿון דער וויסנ־שאַפֿט אין דער גאַנצער מענטשלעכער געשיכטע. „און אויב וועט עס איז זאָל איין בינדונג אַרומנעמען דעם גאַנצן מין מענטשן, וועט עס זײַן די בינדונג פֿון דער וויסנשאַפֿט, די בינדונג פֿון ריינער שׂכלדיקייט, די בינדונג פֿון אמת".[29]

די וויסנשאַפֿט, וועגן וועלכער עס רעדט זיך דאָ און אין וועלכער וואָלף האָט געזען אַ גאַרמירנדיקן כּוח פֿאַר דעם אייראָפּעיִשן לעבן, איז ניט אַזוי שטאַרק די וואָס פֿאַרשט געדולדיק איינצלנע דערשײַנונגען; ער מיינט פֿילאָסאָפֿיע, די דערקענטעניש פֿון דער „אידעע". מיר האָבן דאָ אַ מטושטשן באַגריף וועגן דעם פּראַקטישן אויפֿטו פֿון דער וויסנשאַפֿט. וועגן וואָלף זעט אין איר אַ הייבער צו באַזײַטיקן די לעצטע מניעות אויפֿן וועג צו דער פֿעלקער־פֿאַרבריידערונג, קלינגט דאָס אַ ביסל צו מגוזמדיק; ס׳איז פֿאַרשפּעטיקטע באַגײַסטערונג פֿאַר דער השׂכּלה. אָבער אין דער אמתן האָט די ניכטערע פֿאַרשונג פֿון פּרטים אויך קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן, אַז אין דעם אויסגעפֿינען און אין דער הסברה פֿון פֿאַקטן וועגן יידישן לעבן ווערט אַ סך אויפֿגעטאָן כּדי צו מאַכן פֿאַרשטענדלעך יידישע ענינים פֿאַר ניט־יידן און אַזוי אַרום אָפּשאַפֿן דאָס געפֿיל פֿון לחלוטינדיקער פֿרעמדקייט צווישן דעם יידנטום און דער דרויסנדיקער וועלט.

[29] דאַרט, ז׳ 24.

ארץ־ישראל אין דער וועלט־פאָליטיק

פון נאָפאָלעאָנען ביז באַלפֿור

פון ד״ר טוביה אשפנזי

דער היסטאָרישער גורל פון ארץ־ישׂראל איז אין אַ גרויסער מאָס געווען באַשטימט פון געאָגראַפֿישע פאַקטאָרן, דער עיקר פון דער פאָזיציע צווישן אזיע און מצרים. דער ניט איבעריק ברייטער פאָס לאַנד אויף ביידע זײַטן ירדן האָט געדינט במשך פון דורות ווי אַ נאַטירלעכער דורכגאַנגפונקט פאַר וואַנדערנדיקע שבֿטים, זיגעריש ארמייען און סוחרישע קאַראַוואַנען פון דער גאַנצער וועלט. ער האָט געדינט ווי אַ בריק צווישן מערב־אזיע, צפון־אפֿריקע און דרום־איראָפּע. דאָרט האָבן זיך באַגעגנט און צוזאַמענגעשטויסן פֿעלקער, דאָרט האָבן זיך אויך געטראָפֿן פֿאַרשיידענע קולטורן וואָס האָבן זיך איינס דאָס אַנדערע באַווירקט און געשאַפֿן נײַע קולטורוווערטן. ארץ־ישׂראל און סיריע, וועלכע האָבן במשך דרײַ טויזנט יאָר געדינט ווי דער קאַמפֿפּלאַץ צווישן מיזרח און מערב, וועלן נאָך מסתּמא ווײַטער זײַן די אַרענע פֿאַר אַ גרויסן קאַמף אין דער צוקונפֿט.[1]

ביז דער לעצטער צײַט האָט דער יידישער נאַציאָנאַלער אויפֿבוי אין ארץ־ישׂראל גאָר קיין ראָלע ניט געשפּילט אין דער פּראַקטישער אינטערנאַציאָנאַלער פּאָליטיק. ראשית, איז פון מיטן צווייטן י״ה ביז מיטן נײַנצנטן י״ה די פּאָליטישע פֿראָגע פון ארץ־ישׂראל געווען פֿאַרבונדן בלויז מיט אָפּהיטן די הייליקע מקומות פון קריסטנטום. נאָך דעם ווי די פֿאַרשיידענע פּרווון אַרויסצוטרײַבן די מוסולמענער האָבן זיך ניט אײַנגעגעבן האָט זיך דער ענין קאָנצענטרירט אַרום אײַן פונקט: ווי אַזוי קאָן מען מאַכן שלום צווישן די אינטערעסן פון די קריסטן

---

[1] A. Jirku, *Der Kampf um Syrien-Palästina*, pp. 6—10; *Cambridge Ancient History*, Vol. I, pp. 69, 143; G. MacMunn, *Military Operations in Egypt and Palestine*, London, 1928, pp. 8, 89, 218, 281; Israel Abrahams, *Campaigns in Palestine from Alexander the Great*, London, 1927; Hildesheimer, *Beiträge zur Geographie Palästinas;* Thomsen, *ZDPV*, XXVI, p. 168; Hartmann, *ZDMG*, 64, 1910, p. 665; Alt, *Palästinajahrbuch*, 1814, p. 53; H. Winckler, *Nahr-el-Kelb*, 16; H. H. Nelson, *The Battle of Megiddo*, Beirut, 1913; Alt, *Palästinajahrbuch*, 1916, pp. 21—32.

טוביה אשפנזי, דארן, קיסריה ודי־חורות. מחקר היסטורי־אתנוגרפי, הוצאת אברהם יוסף שטיבל, ברלין—תל־אביב, תרצ״א (א. דרך חוף־הים, 13—16); ש. קליין, „דרך חוף־הים״, קדם ויהדות, ב׳ 1, זד׳ 1—3.

אין ארץ־ישׂראל און די לאָקאָלע פּאָליטישע רעכט פֿון די מוסולמענער. די דאָ־זיקע פֿראָגע איז געשטאַנען אין צענטער פֿון דער אייראָפּעישער מיזרח־דיפּלאָ־מאַטיע ביז נאָך דער קרימער מלחמה (1853—1856) און וועגן יידן האָט מען גאָרניט געקלערט.

אָבוץ דעם איז די יידישע פֿראָגע וואָס שייך ארץ־ישׂראל במשך פֿון דער גאַנצער צייט געווען מער משיחיש־עסכאַטאָלאָגיש ווי פּראָקטיש־פּאָליטיש. אָפֿילו וען די שטרעבונג צו גאולה האָט אָנגעמאַכט אַ מער קאָנקרעטע פֿאָרעם, ווי אַ שטייגער אין די באַמיִונגען פֿון ענגלישע קריסטן אין 17טן און 18טן י"ה צו פֿראָפּאָגירן דעם געדאַנק פֿון אַ צוריקקער קיין ארץ־ישׂראל, האָט זי אויך ניט געמאַכט קיין שטאַרקן רושם אויף די הערשערס פֿון דער וועלט. וען דער קיניג דזשיימס דער ערשטער האָט געלייענט דאָס ווערק פֿון הענרי פֿינטש,[2] אין וועלכן דער מחבר לייגט פֿאָר, אַז אַלע קריסטלעכע מושלים זאָלן זיך אָפּזאָגן פֿון זייערע הערשאָפֿטן און שוועכן אַ שבֿועה פֿון געטריישאָפֿט „צו דער העכערער הער־שאָפֿט פֿון דעם יידישן פֿאָלק", האָט ער זיך דערויף אָפּגערופֿן: „איך בין שוין צו לאַנג אַ מלך, אַז איך זאָל איצט קאָנען שוועכן געטריישאָפֿט צו מושלים".[3]

כּל זמן דער יידישער נאַציאָנאַלער אויפֿבוי אין ארץ־ישׂראל האָט ניט אויס־געפֿירט בײַ דער אָטאָמאַנישער מלוכה זיבנען אַלע גוטע כוונות און פֿלענער געווען אַ ברכה לבֿטלה. עס איז געווען אָנגענומען, אַז דער דאָזיקער אויפֿבוי איז אין סתירה צו דעם אינטערנאַציאָנאַלן געזעץ און דעם פֿעלקער־עטיקעט; זי איז געווען קעגן די אינטערעסן פֿון דער גאַנצקייט פֿון טערקײַ, דאָס הייסט ס'איז אויך געווען קעגן דער פּאָליטישער טראַדיציע פֿון ענגלאַנד און די אָנדערע אייראָפּעישע אימפּעריעס. אין 16טן און 17טן י"ה, וען די מלחמה צווישן דער רעפֿאָרמאַציע און דער קאָנטעררעפֿאָרמאַציע האָט דערגרייכט איר העכסטן פּונקט איז די גלײַכוואָג צווישן די מיליטעריש כּוחות אין דעם מיטל־ים געווען פֿאַרטיילט צווישן שפּאַניע און טערקײַ. די פּראָטעסטאַנטישע מלוכות האָבן יע־מאָלט געהאַלטן מיט טערקײַ. עס איז אינטערעסאַנט, אַז יידן, די שׂונאים פֿון שפּאַניע אין יענע צייטן, האָבן געשטיצט די ענגלישע פּאָליטיק לטובת טערקײַ, פּונקט ווי זיי האָבן דאָס געטאָן שפּעטער, אין די יאָרן 1876—1878, וען זיי האָבן וויטער געשטיצט טערקײַ פֿון שׂינאה צום צאָר. די דאָזיקע ענגלישע ליניע פֿון שטיצן טערקײַ ווערט פֿאַרשטאַרקט אין די טעג פֿון קראָמוועלן צוליב די ענגלישע קאָמערציעלע באַציִונגען מיט קליין־אַזיע און אינדיע. מיט אַ הונדערט יאָר שפּעטער האָט די דאָזיקע ליניע ווידער זיך באַוויזן אויס מורא פֿאָר רוס־לאַנד.

---

[2] Henry Finch, *The World's Great Restoration or Calling of the Jews*, London, 1621.

[3] Lucien Wolf, *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, London, 1919, p. 101; Benjamin Disraeli, *Genius of Judaism*, pp. 200—201, quoted by Lucien Wolf, *ib.*, p. 101: "When James I read the book he was furious. He said he was *too auld a King to do his homage at Jerusalem*! and he ordered Finch to be thrown into gaol."

נאפאלעאן באנאפארט וואס האט פארשפרייט זיין ממשלה כמעט איבער גאנץ איראפע און געבראכט מיט זיך סיי אויפבוי סיי חורבן, סיי פריהייט סיי טיראנײ, האט אויך שטארק באווירקט די יידישע פראגע. ער וואס האט אינ־ געמען כמעט די גאנצע וועלט האט זיך אויף זיין וועג אנגעשטויסן אויף דעם פאלק, וואס די גאנצע וועלט האט עס ניט געקאנט באצווינגען.

זיין ערשטע באגעגעניש מיט דעם יידישן פאלק ווי א פאלק איז געווען אין ארץ־ישראל בעת זיין קאמפאניע דארט און אין מצרים. צווישן יידן איז פאר־ שפרייט א טראדיציע, אז נאפאלעאן האט יעמאלט בדעה געהאט צו באזיצן א יידישע מלוכה אין ארץ־ישראל.

פון וואנען נעמט זיך די דאזיקע טראדיציע? אין דער פראנצייזישער אפי־ ציעלער צייטונג *Moniteur* פון 22סטן מײ 1799 (זען הוספה) איז פארצייכנט א ידיעה פון קאנסטאנטינאפאל, אז נאפאלעאן האט זיך געווענדט מיט אן אויפרוף צו די יידן פון אזיע און אפריקע, זיי זאלן זיך פאראייניקן מיט אים כדי אויפצו־ בויען ירושלים אויף ס׳נײ. וויטער וועלט דארט דערציילט, אז א יידישער באטאליאן האט זיך שוין געלאזן אין וועג ארײן און מארשירט אויף דער שטאט אלעפא, סיריע, וועלכע וועט זיך מסתמא באלד אונטערגעבן. אין א פאר וואכן ארום האט די זעלביקע צייטונג פארעפנטלעכט א דערקלערונג צו דער דאזיקער ידיעה, און דארט וועלט בפירוש באטאנט, אז נאפאלעאן האט ניט בדעה צו רעסטאוורירן „זייער ירושלים", ד״ה די יידנס, נאר אײנצונעמען סיריע. אין דעם פראנצייזישן מלוכה־ארכיוו וואס האלט אין זיך אן ערך צוויי טויזנט דא־ קומענטן וועגן נאפאלעאנס מלחמה אין מצרים — באריכטן, באפעלן, בריוו און אפילו אויפרופן צו די דרוזן און די ארץ־ישראלדיקע אראבער — איז אפילו קיין זכר ניטא פון דעם אויפרוף צו יידן. וואס זשע באטייט די ידיעה אין דעם *Moniteur*? ווען מיר זאלן אפילו אננעמען אז דאס איז געווען בלויז א פאלשער קלאנג, כדי אונטערצובונטעווען יידן קעגן דער טערקישער רעגירונג, וואלט דאס אויך ניט געטאן געווארן אן דער הסכמה פון נאפאלעאנען גופא. און עס לייגט זיך אויך אויפן שכל, אז נאפאלעאן האט באמת ארויסגעלאזט דעם דאזיקן אויפרוף, וואלעם ער האט דאך אויך צוזאמענגערופן דעם פאריזער סנהדרין, און עס איז גארניט אויסגעשלאסן, אז צווישן זיינע גראנדיעזע חלומות איז אויך געווען אייגנער וועגן דעם אומקער פון יידן קיין ארץ־ישראל.[4]

אויב מיר זאלן אננעמען, אז נאפאלעאן האט טאקע ארויסגעלאזן דעם דא־ זיקן אויפרוף, איז וואס איז געווען דער ענטפער פון יידן דערויף? קיין ענעויע ידיעות האבן מיר ניט. מיר ווייסן נאר, אז יידן האבן זיך שטארק געשראקן פאר די טערקן און זיך געפלייסט צו באטאנען זייער לאיאלקייט צו טערקיי.

---

[4] Lucien Wolf, *op. cit.*, p. 104; Philip Guedalla, *Napoleon and Palestine*, London, 1925, 63 pp.

אַ. ה. מלאכי, „ההצהרה הציונית של נפוליאון", ספר השנה ליהודי אמריקה, תרצ״ט, זז׳ 337—341; יצחק ריבקינד, „הד הכרזת נפוליאון", מזרחי, קובץ יובל למלאת כ״ה שנה לקיומה של ההסתדרות המזרחי באמריקה, ניו־יורק, תרצ״ו, זז׳ 120—122.

להיפוך, די קלאָנגען וועגן די אַכזריותן פֿון די פֿראַנצייזישע חילות האָבן געפֿירט דערצו אַז די ירושלימער יידן האָבן געמוסען מאַכן הכנות צו פֿאַרטיידיקן די שטאָט. נאַפּאָלעאָן האָט, כידוע, ניט דערגרייכט זײַן אַמביציע אײַנצונעמען אַזיע און איז צוריק אַוועק אַהיים.

יידן גופֿא זײַנען די גאַנצע צײַט געבליבן שטאַרק גלײַכגילטיק צו דער פֿראַגע פֿון יידישן נאַציאָנאַלן אויפֿבוי אין ארץ־ישׂראל. ביז דעם מאָדערנעם ציוניזם איז כּמעט קיין סימן פֿון אַ באַוועגונג פֿון דעם מין בײַ אונדז ניט געווען, הגם עס זײַנען געווען אויסערגעווײַנטלעך גוטע געלעגנהייטן דערפֿאַר.

אין די דרײַסיקער יאָרן פֿון לעצטן י״ה האָט מעהעמעד־אַלי, דער מצרישער פּאַשאַ, פֿאַרפֿירט אַ מלחמה מיט טערקײַ און געהאַט גרויסע נצחונות. עס האָט זיך אים אײַנגעגעבן צו געווינען גאַנץ סיריע, אַרײַנגעמענדיק ארץ־ישׂראל, און אַזוי אַרום צו שטעלן אין סכנה די עצם עקסיסטענץ פֿון דער טערקישער אימפּעריע. ענגלאַנד, וואָס זי האָט זיך געזייטיקט אין אַ שטאַרקער טערקײַ, האָט זיך דערשראָקן פֿאַר דער דאָזיקער אַנטוויקלונג, דער עיקר נאָך ווען פֿראַנקרײַך איז געווען פֿאַראינטערעסירט אין דעם נצחון פֿון מעהעמעד־אַלי און האָט אים געשטיצט מיט כּלי־זײַן און הדרכה. לאָרד פּאַמערסטאָן (Palmerstone), דער ענגלישער מיניסטער, האָט אויף זיך יעמאָלט געזומען די אויפֿגאַבע צו צוימען מעהעמעד־אַליס אַמביציעס. עס איז פֿאַרוואָס גענוג אין 1840 אַ קאָנפֿערענץ פֿון פֿאַרטרעטערס פֿון ענגלאַנד, פֿראַנקרײַך, עסטרײַך, רוסלאַנד און פּרײַסן צו באַהאַנדלען די דאָזיקע פֿראַגע.[5]

אָט די קאָנפֿערענץ האָט געגעבן אַ גאַלדענע געלעגנהייט אַוועקצושטעלן אויפֿן סדר־היום די פֿראַגע פֿון אַ יידישער מדינה אין ארץ־ישׂראל. דאָס וואָלט אויך געווען אַן אידעאַלע פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער פֿאַרפֿלאָנטערטער פּאָליטישער פֿראָבלעם פֿון אויפֿהאָלטן אַ גלײַכווּאָג צווישן די פֿאַרשיידענע כּוחות. וואָרעם ווען מען וואָלט איבערגעלאָזן סיריע אין רשות פֿון מעהעמעד־אַלי וואָלט טערקײַ

---

[5] דער גאַנצער ענין מעהעמעד־אַלי ווערט גרונטיק באַהאַנדלט אין:

J. Asad Rustum, *The Royal Archives of Egypt and The Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841,* Beirut, 1936; Idem, *The Royal Archives of Egypt and the Disturbances in Palestine, 1834*; Idem, *Corpus of Arabic Documents Relating to the History of Syria under Mehemet Ali Pasha,* vol. I, II, V, 1929—1933. Nos. 1—3; *Corpus of Arabic Documents . . .*, vol. III—IV, No. 4; Idem, *Tahqiq wa Tadqiq fi ba'd Akhbar al-Futuhat al-Misriyah,* Beirut, 1930; Idem, *Les Campagnes d'Ibrahim Pacha en Syrie et en Asie Mineure,* Caire, 1927—1938. René Gattaui, *Le Règne de Mohamed Ali d'après les Archives Russes en Egypte,* Tome Premier, Rapports Consulaires de 1819 a 1833, Caire, 1931; Angelo Sammarco, *Il Regno di Mohammed Ali nei Documenti Diplomatici Italiani Inediti,* vol. VIII, Genesi e Primo Svolgimento della Crisi Egiziano-Orientale del 1831—1833, Roma, 1931. Athanase Politis, *Le Conflit Turco-Egyptien 1838—1841 et les Dernières Années du Règne de Mohamed Aly d'après les Documents Diplomatiques Grecs,* Caire, 1931; Clemens Metternich, *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren,* I—VIII, Wien, 1880—1884.

געבליבן שטארק אפגעשוואכט, און דאס האט ענגלאנד ניט געוואלט. ווידער צוריקגעבן סיריע צו טערקיי האט פראנקרייך ניט געהאט קיין חשק. טעאָרעטיש וואלט דעריבער געווען די גליכסטע זאך צו מאכן דערפון א נייטראלן שטח מיט א יידישן צענטער אין ארץ־ישראל.

נאך אין 1838 פארצייכנט לארד שעפטסבערי (Shaftesbury) אין זיין טאג־בוך, אז „ירושלים וועט נאך אין דער צוקונפט פארנעמען איר פלאץ צווישן די פעלקער, און עס וואלט געווען כדאי, אז ענגלאנד זאל זיין די ערשטע מלוכה וואס וועט זיי אויפהערן צו אונטערדריקן". ער האט אויך געמאכט א פארשלאג וואס איז פאמערסטאנען געפעלן געווארן, און דער לעצטער האט געבעטן בייַ שעפטסבערין מער פרטים און אים צוגעזאגט צו נעמען דעם ענין אין באטראכט. פאמערסטאן האט טאקע באפוילן דעם ענגלישן אמבאסאדאר אין קאנסטאנ־טינאפאל, לארד פאנסאנבי (Ponsonby), וועלכער איז געווען א דם־שונא פון מהעמעד־אלי, ער זאל זיך באמיען בייַ דער „הויכער פארטע" וועגן געניג באשיצונג פאר יידן אין טערקיי. שעפטסבערי האט געזען אין דעם דאזיקן באפעל א גוטע התחלה פאר זיינע פלענער, און אין סעפטעמבער 1840 האט ער פאר־געלייגט פאמערסטאנען א מעמאראנדום וועגן א יידישער מדינה באזירט אויף אינטערנאציאנאלן רעכט, אונטער דער השגחה פון די גרויסע מלוכות.

אין מארץ 1840 האט דער לאנדאנער *Times* אפגעדרוקט דעם דאזיקן מע־מאראנדום וועגן אומקערן יידן קיין ארץ־ישראל, וואס איז געווען אדרעסירט צו אלע פראטעסטאנטישע מלוכות אין אייראפע. עס ווערט דארט דערציילט, אז נאך דער רוימישער קיסר יוליאנוס דער כופר האט געוואלט באנייען א יידישע מלוכה אין ארץ־ישראל, נאר עס האט זיך אים ניט איינגעגעבן. וויטער ווערט אנגעוויזן אויף דער גרויסער חשיבות פון אויפלעבן דאס אלטע פאלק אין זיין אלטער היים. טשוירטשיל, דער ענגלישער קאנסול אין דמשק און איינער פון די גרויסע מומחים אין דער מיזרח־פראגע, האט אויך אויסגעארבעט א פלאן צו באזעצן יידן אין ארץ־ישראל ווי די בעלי־בתים פון לאנד.

אין פראנקרייך האט דער געדאנק אויך געפונען אן אפקלאנג. דער דיכטער לאמארטין (Lamartine), איינער פון די ראשי המדברים אין פראנצייזישן פאר־לאמענט, האט פאראפנטלעכט אין *Courier Français* אן ארטיקל, אין וועלכן ער האט פארלאנגט, אז אין ארץ־ישראל זאל אויפגעבויט ווערן א קריסטלעכע מדינה. די צייטשריפט האט צוגעגעבן צו דעם דאזיקן ארטיקל א הערה וואס קלינגט א ביסל איראניש:

לאמארטין וויל אויפבויען א קריסטלעכע מדינה בייַם ירדן און צו־פוסנס פון דעם לבנון, בתנאי אז ירושלים און די הייליקע מקומות זאלן זיין אין דער האנט פון פראנקרייך.

די דאזיקע צייטונג האט אויך געזאגט וועגן פאמערסטאנען:

אנשטאט דעם חלום פון דעם חשובן פראנצייזישן מלוכה־מאן וועגן שאפן אין ארץ־ישראל א קריסטלעכע מדינה, זוכט ער דארט צו שאפן א יידישע רעפובליק; אנשטאט דער ברית החדשה און דעם צלם וויל ער דארט איינפירן דעם תנך און דעם תלמוד.

אין 1840 איז די וועלט אויפגעטרייסלט געוואָרן פון דעם עלילת־דם אין דמשק.[6] לאָרד פאַמערסטאָן האָט יעמאָלט פאַרגעלייגט, אז ענגלאַנד זאָל נעמען אונטער איר שוץ יידן ווי א פאָלק. אין שייכות מיט דעם ענין דמשק האָבן זיך יעמאָלט געפונען אין ארץ־ישראל די שתדלנים משה מאָנטעפיאָרע און אַדאָלף קרעמיע. דער קאָנסול טשוירטשיל האָט איבערגעגעבן זיין פלאַן משה מאָנטעפיאָרען און דעם קאָמיטעט פון די שליחים פון די יידישע קהילות.

ווי אַזוי האָבן די יידישע טוערס אויפגענומען דעם פלאַן? מיט זייער ווייניק ענטוזיאַזם. דער קאָמיטעט האָט בכלל גאָרניט געוואָלט טאָן וועגן דעם.[7] אַפילו אזא מענטש ווי דיזראַעלי וואָס איז געווען שטאָלץ מיט זיין אָפשטאַם און פאָלק און האָט נאָך אין זיין יוגנט געחלומט וועגן א יידישער מדינה אין ארץ־ישראל[8] האָט אויך ניט צוגעלייגט קיין פינגער צו פאַרווירקלעכן דעם דאָזיקן אידעאַל. און ער איז דאָך געווען א גוטער באַקאַנטער פון לאָרענס אליפאַנט און משה מאָנטעפיאָרע און האָט גוט געווווסט וועגן די באַמיונגען וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן אויף ס'ניי צו באַזעצן יידן אין ארץ־ישראל. דאָס חשובֿע ענגלישע וואָכנבלאַט *Spectator* שרייבט אין נומער פון 1טן מיי 1879:

> ווען לאָרד ביקאָנספילד וואָלט שכל געהאט און אנשטאָט זיך צו פאַרנעמען מיט די ענינים פון רומעליע און אפגאניסטאן זיך אפגענעמען מיט באפרייען דאָס הייליקע לאנד און צוריקברענגען יידן אהין, וואָס ער וואָלט געקאָנט טאָן, וואָלט ער אוועק פון דער וועלט ווי א מושל.[9]

אָבער דאָס איז טאָקע געווען די מעשה, אַז דער גרויסער מלוכה־מאָן האָט זיך אָפגעגעבן מיט רומעליע און אַפגאַניסטאָן; וואָרעם ביידע זיינען געווען וויכטיק פֿדי אײַנצוזימען די אַמביציעס פון רוסלאַנד און אָפשטעלן איר מאַרש אויף מיזרח.

---

[6] די דמשק־אַפֿערע ווערט באַהאַנדלט אין די דאָזיקע ווערק:
Lipman Hirsch Löwenstein, *Damascia*, Rödelheim 1840.
מיט אַ הוספֿה:
Stimmen berühmter Christen über den Damaszener Blutprozess, Frankfurt a/M., 1843;
מרדכי אַהרן גינצבורג, חמת דמשק, קעניגסבערג, תר"ך, שטיצט זיך דער עיקר אויף לעווענשטיינען; פיבל גולדשטיין, מגלת דמשק, ווינה, תרכ"ה; אַ. י. בראַור, „מאה שנה לעלילת דמשק", העולם, ב' 28, ת"ש, ז' 327; „הערות לעלילת דמשק", ציון, יאַרגאַנג 5, ת"ש, זז' 294—297; בן־ציון דינבורג, „האופי המדיני של עלילת דמשק", השלח, ב' 41, תרפ"ד, זז' 518—528.

[7] Lucien Wolf, *op. cit.*, pp. 119—123.

[8] אַלכסנדר קולישר, לורד ביקונספילד, בערלין־לאָנדאָן, 1923.
T. O'Connor, *Lord Beaconsfield*, A Biography; F. Hitchman, *Public Life of Earl Beaconsfield;* J. A. Froud, *Life of Lord Beaconsfield;* Idem, *Lord Beaconsfield's Correspondence with His Sister*, 1885; *Lord Beaconsfield's Home Letters*, London, 1904.

[9] Herbert Sidebotham, *England and Palestine, Essays towards the Relation of the Restoration of the Jewish State*, London, Constable, 1918, p. 12.

סוף זיבעציקער יאָרן, אין מיטן ברען פֿון דער „מיזרח־פֿראַגע", איז אויך אַנגעגאַנגען אַ שטאַרקע אַגיטאַציע פֿאַר ארץ־ישׂראל. באַטייליקט אין איר האָבן זיך לאָרד שעפֿטסבערי, סער משה מאָנטעפֿיאָרע, סער אליפֿאַנט, דער פֿאַלקאָוו־ניק טשורטשיל, דער פֿאַלקאָווניק קאָנדער א"אַ. אין 1876 האָט לאָרד שעפֿטס־בערי פֿאַרעפֿנטלעכט זײַן באַרימטן אַרטיקל, אין וועלכן ער האָט אַנטוויקלט די ענגלישע פּאָליטיק לגבי ארץ־ישׂראל, ווי זי איז שפּעטער געקומען צום אויס־דרוק אין דער באַלפֿור־דעקלאַראַציע. ער האָט דאָרט געבראַכט אַלע אַרגו־מענטן לטובֿת דעם צוריקקער פֿון יידן קיין ארץ־ישׂראל און אויסגעלאָזט מיט די ווערטער:

דאָס אַלטע לאַנד — דאָס אַלטע פֿאָלק. דאָס איז ניט קיין קינסטלעכער פֿרוי: דאָס איז נאַטור, דאָס איז געשיכטע.

אין 1886 איז סער לאָרענס אליפֿאַנט אַרויס מיט אַ פּלאַן צו באַקומען פֿון דעם סולטאַן אַ דערלויבעניש פֿאַר אַ בריטער באַזעצונג פֿון יידן אין ארץ־ישׂראל. לאָרד דיזראַעלי און לאָרד סאַלסבערי (Salisbury) האָבן אויפֿגענומען דעם געדאַנק מיט באַגײַסטערונג. אָבער טאַקע דאָס זעלבע יאָר איז די דיזראַעלי־רעגירונג געפֿאַלן; די ליבעראַלן וואָס האָבן פֿאַרנומען איר אָרט זײַנען ניט נוטה געווען צו קיין עקספּאַנסיאָניסטישער פּאָליטיק און האָבן ניט געהאַט קיין ספּעציעלן אינטערעס אין דער מיזרח־פֿראַגע.

בכלל האָבן זיך אין יענע צײַטן די בעסטע קעפּ אין ענגלאַנד ערנצט פֿאַרנומען מיט דער מיזרח־פֿראַגע, און צווישן זיי איז אויך געווען דער יונגער לאָרד באַלפֿור.

אָבער בײַ יידן האָט ווײַטער דער פּלאַן קיין אָפּקלאַנג ניט אַרויסגערופֿן. אין 1888, וועלכן לאָרד ביקאָנספֿילד האָט אַרײַנגעבראַכט דעם אינדזל קיפּראָס אונטער דער ענגלישער הערשאַפֿט און אויסגעשפּרייט די ענגלישע השפּעה איבער טערקיש אַזיע, האָט סער אליפֿאַנט עפֿנטלעך אַרויסגעבראַכט דעם גע־דאַנק פֿון אַ יידישער היים אין ארץ־ישׂראל, אָבער ער איז ניט אויפֿגענומען געוואָרן פֿון יידן, אַחוץ אַ הײַפֿעלע חובֿבי־ציון אין דרום־רוסלאַנד.[10] אָסקאַר שטרויס וואָס איז יעמאָלט געווען אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאָר אין קאָנסטאַנטי־נאָפּאָל האָט פֿאַרזיכערט דער טערקישער רעגירונג, אַז „יידן אין דער גאַנצער וועלט זײַנען ניט באַוועגט פֿון אַזאַ געדאַנק" [פֿון בויען אַ יידישע מדינה אין ארץ־ישׂראל].[11]

באַלפֿור האָט זיך נאָך אין זײַנע יונגע יאָרן באַקאַנט מיט דער ציוניסטי־שער אידעע. אין 1893, וועלכן ער איז געווען דער אַנפֿירער פֿון דער קאַנסער־וואַטיוועער פּאַרטיי אין פּאַרלאַמענט, האָט איינער פֿון זײַנע פּאַרטיי־מיטגלידער, סאַמיועל מאָנטאַגיו (Montague), דערלאַנגט, אין נאָמען פֿון דער ענגלישער חובֿבי־ציון־אָרגאַניזאַציע, אַ מעמאָראַנדום צום אויסערן־מיניסטער, לאָרד ראַז־

---

[10] *Memoirs of Laurence Oliphant,* 11, p. 179,
ציטירט בײַ לוסיען וואָלף, דצ"ו, ז' 103.

[11] *Foreign Relations of U. S.,* 1888, p. 1559.

בערי (Rosebury), וועגן באַזעצן יידן אין ארץ־ישׂראל. שפּעטער, ווען ער איז געוואָרן פּרעמיער, איז ער געקומען אין אינטימען קאָנטאַקט מיט דער ציוניס־טישער אָרגאַניזאַציע. אין 1901—1902 האָט דזשאָזעף טשיימבערלען, דער קא־לאָניאַל־מיניסטער, פֿאָרגעלייגט אוגאַנדע, ווי אַ פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער ציוניס־טישער פּראָבלעם, און באַלפֿור האָט אים אונטערגעשטיצט. די פֿאַרהאַנדלונגען צווישן הערצלען און דער ענגלישער רעגירונג, אין וועלכע עס האָבן זיך פֿאַר־אינטערעסירט די דרײַ וויכטיקסטע מיניסטאָרן, באַלפֿור, טשיימבערלען און לאַנזדאָון (Lansdowne), האָבן געפֿירט צו אַן אָפּיציעלער שריפֿט פֿון 14טן אויגוסט 1903, אין וועלכער די ענגלישע רעגירונג האָט פֿאָרגעלייגט דער ציו־ניסטישער אָרגאַניזאַציע אַ שטח אויף צו בויען אַ יידישן יישובֿ אונטער אַן ענג־לישן פּראָטעקטאָראָט. דאָרטן שטייט אַזוי:

דער אויסערן־מיניסטער האָט מיט גרויס אינטערעס אויסגעפֿאָרשט די דאָזיקע פֿראָגע. וואָרעם די רעגירונג פֿון זײַן מאַיעסטעט דאַרף אַרויס־וויזן אַן אינטערעס צו יעדן פֿאָרשלאָג וואָס איז אויסן צו פֿאַרבעסערן דעם מעמד פֿון דעם יידישן שטאָם. אויב מען וועט קענען געפֿינען אַן אָרט וואָס זאָל זײַן פּאַסיק פֿאַר ביידע צדדים, וועט לאָרד לאַנזדאָון זײַן גרייט אָנצונעמען פֿאָרשלאָגן וועגן אַ יידישער קאָלאָניע אָדער אַ יידישן יישובֿ. דער פּלאַן איז געבויט אויף די דאָזיקע פּרינציפּן: עוועק־געבן אַ געהעריקן שטח לאַנד, באַשטימען אַ יידישן באַאַמטן ווי דעם פֿאַרוואַלטער פֿון דער לאָקאַלער אַדמיניסטראַציע און געבן דער קאָלאָניע אַן אויטאָנאָמיע אין אירע אינעווייניקסטע און רעליגיעזע ענינים.[12]

צוליב פֿאַרשיידענע סיבות איז פֿון דעם אוגאַנדער פּלאַן גאָרניט געוואָרן.[13] מיט 14 יאָר שפּעטער איז דער ציוניסטישער געדאַנק פּראָקלאַמירט געוואָרן אין דער באַלפֿור־דעקלאַראַציע.

הוספֿה

ניט לאַנג צוריק האָט דער ועד לאומי דערלאַנגט אַ מעמאָראַנדום * צו דער פֿאַרש־קאָמיסיע פֿון די פֿאַראייניקטע פֿעלקער, אין וועלכן ער פֿאַררופֿט זיך אויף נאָפּאָלעאָנס אויפֿרוף. צוליב זייער חשיבֿות גיבן מיר דאָ איבער די דאָזיקע שטעלעס.

1. פֿון אָפּיציעלן אָרגאָן *Gazette Nationale ou le Moniteur Universel* No. 243. Tridi, 3 prairial, au 7, de la République Française une et indivisible.

---

[12] Alfred Kaiser and Hill Gibbons, *Report on the Work of the Commission Sent out by the Zionist Organization to Examine the Territory Offered by His Majesty's Government to the Organization for the Purpose of Jewish Settlement in British East Africa, 1905*; *Briefe zur ostafrikanischen Angelegenheit, 1905.*

[13] מ. ארנפרייז, „מאוגנדה עד חרקוב", השלח, תרס"ה, ב׳ 13, זז׳ 168—179; אליעזר בן־יהודה, המדינה היהודית, מאמרים שונים על דבר הצעת מזרח אפריקה, ורשה, תרס"ה; ציוני פּשוט, ארץ־ישׂראל אָדער אוגאַנדאַ?, ווילנע, תרס"ה.

* General Council (Vaad Leumi) of the Jewish Community of Palestine, *Three Historical Memoranda,* Jerusalem, 5707/1947, 104 pp.

[Page] 389. Politique. Turquie. Constantinople, le 28 germinal. Bonaparte a fait publier une proclamation, dans laquelle il invite tous les Juifs de l'Asie et de l'Afrique à bénir se ranger sous ses drapeaux pour rétablir l'ancienne Jérusalem. Il en a déjà armé un grand nombre et leurs bataillons menacent Alep.

2. *Gazette Nationale ou le Moniteur Universel,* No. 279, Nonidi, 9 messidor, etc. [pp.] 1136—1137. De la conquêre probable de l'empire ottoman par Bonaparte.

... Attendons confirmation de ces heureuses nouvelles. Si elles sont prématurées, nous aimons à croire qu'elles se réaliseront un jour. Ce n'est pas seulement pour rendre aux Juifs leur Jérusalem que Bonaparte a conquis la Syrie...

3) דאָס צענטע קאַפּיטל, באַנד 3, פֿון נאַפּאָלעאָנס זכרונות, געשריבן אין גלות ס"ט העלענאַ, *Campagnes d'Italie, d'Egypte et de Syrie*, האָט די דאָזיקע שטעלע (ז' 66):

Les Juifs étaient assez nombreux en Syrie; une espérance vague les animait; le bruit courait parmi eux que Napoléon, après la prise d'Acre, se rendrait à Jérusalem et qu'il voulait rétablir le temple de Salomon. Cette idée les flattait. Des agents chrétiens, juifs, musulmans furent dépêchés à Damas, à Alep et jusque dans l'Arménie; ils rapportèrent que la présence de l'armée en Syrie agitait toutes les têtes.

בריוו פֿון פּלטיאל זאַמאַשטשינען צו מרדכי ספּעקטאָרן

אין דער קאָלעקציע בריוו אין דעם אַרכיוו פֿון דוד פּינסקי, וואָס ער האָט אים איבערגעגעבן אין רשות פֿון ייוואָ, האָבן מיר געפֿונען עטלעכע אינטערעסאַנטע בריוו פֿון פּלטיאל זאַמאַשטשינען צו מרדכי ספּעקטאָרן. דאָס איז אַ פּנים אַ טייל פֿון אַ קאָרעספּאָנדענץ וואָס האָט זיך געצויגן אַ לענגערע צייט. די בריוו זײַנען באַזונדער אינטערעסאַנט, ווען מען פֿאַרגלײַכט זיי מיט „פּלטיאל זאַמאַשטשינס בריוו צו שלום־עליכמען", וואָס ד"ר יעקבֿ שאַצקי האָט אַפּגעדרוקט אין די יוואָ־בלעטער, ב׳ XI, נומ׳ 1-2 און 3-4. דער שרײַבער פֿון די בריוו ווערט דורך אַזאַ פֿאַרגלײַך געוויזן ניט אין קיין צו גינסטיקן ליכט, און זײַן כאַראַקטעריזירן די אַדעסער יידישע געזעלשאַפֿטלעכע סביבֿה און די פֿראַמיליענטע שרײַבערס און טוערס איז אַוודאי איינזײַטיק. אָבער אויך אַ קרומער שפּיגל גיט אַן אָפּשפּיגלונג וואָס קען גענומען ווערן אין באַטראַכט. מיר געפֿינען אין די בריוו סאַטיריישן ברען און דעם אופֿן פֿון פֿרטימדיקן אָפּמאָלן אַ סיטואַציע און אַ כאַראַקטער וואָס איז געווען טיפּיש פֿאַר דער תקופֿה.

מיר דרוקן די בריוו אין דעם טשיקאַוון אויסלייג פֿון שרײַבער, מיר מוזן אָבער, מחמת טעכנישע טעמים, דורכלאָזן זײַנע נקודות (בײַ העברעיִשע ווערטער, דעם סגול אונטערן אָלף אין אַזאַ וואָרט ווי טעג). מיר גיבן בלויז געצײַלטע הערות אויפֿצוקלערן פֿאַרן לייענער ווען ער אַדער ווען וואָס עס רעדט זיך אין טעקסט. — רעד׳.

I

אָדעסאַ, דען 18 אָקטאָבער 1888

[אַ קײַלעכדיקער שטעמפּל מיטן נאָמען
[Павелъ Мунисовичъ Замощинъ]

ליעבער פֿרײַנד ה׳ ספּעקטאָר!

איך זאָלל ניט וויסטן פֿון אײַער בריף אַז איהר האָט אַ וויבערשע גשמה וועלכע איז ציקאַווע צי וויסטן אַלצדינג, און טאָקע מיניה וביה, איך זאָלל ניט וויסטן אַז איר קוקט פֿרויס אויף מײַן תשובֿה נאָך מעהר וויא אַ געווייזענער פֿרוש אויף דער ליל־טבֿילה — וואָלט איך אײַך איצט נאָך אויך ניט געענטפֿערט, ווײַל גראָדע דיא עטליכע טעג בין איך ויא אויף צי להכעיס שטאַרק באַשעפֿטיגט, נור איך האָב פֿשוט אויף אײַך רחמנות אונ ווילל ניט מיטשטען אײַער וויבערשע נשמה, לכן האָב איך מיר מיט געוואַלד אָפּגעריסטן צײַט און ענפֿער אײַך נאָך פֿריר פֿון דעם סראָך וועלכן איך האָב אײַך אין מײַן פּאָסט־קאָרטעל אָנגעצייכנט —

איהר האָט פּאָסטעווקעס? אײַך גלוסט זעך צי וויסטן פֿון שלום־עליכם׳מען? וואָס זאָלל איך אײַך וועגן איהם שרײַבען? איהר קענט איהם פֿריר פֿון מיר, פּערזאָנליך, און איך האָב איהם ערשט ניט לאָנג דערקענט נור אויף פּאָפּיר אונ פֿין דעם וואָס גוטע־ברידער האָבען מיר איבערגעגעבען, וואָס זשע פֿאַר אַ חדשות, קענט איהר ערוואַרטען, זאָלל איך ענדעקען אין דער חאַראַקטעריסטיק פֿון דער בריה? זײַן חאַראַקטעריסטיק איז דאָכט זעך אַ אָפּען ביך, יעדער קענן זיא לעזען אונ לײַכט אופֿפֿאַסטען פֿין זײַנע בריעף — וואָס צוישען מיר מיט אים איז פֿאַרגעקימען, דאָס איז אַ פּריוואַט זאַך, אונ פֿין דעם חדר זאָגט מען ניט אויס, איך קענן אײַך נור דאָס זאָגען, אַז חאָטש ער צאָהלט מיר 20 קאָפּ פֿאַר אַ שורה׳לע דאָך בין איך ניט צופֿריעדען, ד. ה. ניט פֿין דעם האָנאָראַר, נור טאָקע פֿין אים אַלליין —

אוג אויף ווייטער בין איך שטאַרק מסופק צי וועט ער שוין פֿין מיר עפּעס האָבען, איהר וויסט זעך דיא גוישע גמרא сто рублей не деньги, мужикъ не братъ[1].

ידידנו ה' לערנער איז צירעק מיט 12 טאג געווייזען אין קיעוו און האָט געהאַט די זכיה צו זעהען זעך מיט דעם Колосъ[2] פֿון דער שוואַרצען־ליטעראַטור° (אַזוי ריפֿט ער זיך אַללייַן אָן אין זײַנעם אַ בריעף צי ה' לערנערן) פּנים אל פּנים — אוג איך קענן אייך נור איבערגעבען דעם אײַנדרוק וואָס ער האָט אויף איהם געמאַכט; ה' לערנער זאָגט: לויט ער האָט אים תּוכּח געווייזן איז דאָס אַ טאַלאַנטליוט משוגע־וואַטע נפֿש'ל, זײַן שרײַבען שטעהט העכער אוג ווייטער פֿין איהם אויף 100 יאָהר; ער איז אַ צעטראָגענער מלאך מיט אַ שוואַבען זכרון, דער מח זײַנער פֿליהעט ווי אַ זאַממער־פֿייגעלע פֿין איין געגענשטאַנד אויף דעם אַנדערן, ער קלאַפּט מיט דיא פֿליגעלעך, שזיממעט, אוג מיינט אַז ער מאַכט דערמיט אַ רעש אין דער גאַנצער וועלט, ער מיינט דיא גאַנצע נאַטור, אַללע גרויסע פֿייגעל, אַלע שטאַרקע חיות, וועלען אַלע מיט אַ מאָהל פּריטשמעלעט פֿון זײַן שזיממען פֿין זײַן פֿיל־דערען! ער האָט מיט איהם געמאַכט אַ שמיס וועגען אייך, האָט ער איהם געזאָגט, אַז ער איז אײַך גאָר דער בעסטער פֿרײַנד, נור דאָס דאַרפֿט איהר אַללייַן בעסטער וויסטען, וויפֿיל איין הערץ פֿיהלט דאָס אַנדערע — אָט דאָס קענן איך אײַך דערוויסל אויבערגעבען וועגען אײַער גיטען־פֿרײַנד שלום־עליכם — נור אַז מיר וועללען זעך פּערזאָנליך זעהען (לויט איהר שרײַבט) וועללען מיר נאָך האָבען וועגען אויך וואָס צי ריידן — דאָס האָב איך אײַך רבי לעבען פֿאַרגעפֿערט איין קשיא.

דיא אַנדערע קשיא פֿרעגט איהר מיך וועגען ר' סענדער־לען[4] אוג מכח דעם פֿאַלקס־בלאַט — אַלזאָ מוז איך אײַך דערצעהלען, מעשׂה שהיה כך היה: ר' סענדערעל איז אַ מיר געווייזען מיט אַ וויזיט — מיר האָבען זעך שוין 18 יאָהר ניט געזעהען, לכן האָט ער מיר אָפּגעפֿלוידערט פֿאַר אַללע 18 יאָהר, צוויישען דיא רייד איז ער אַראָפּגעקראָכען פֿין גירסען און אַרויף געקראָכען אויף דעליאַנאָווען, פֿין דעליאַנאָווען אויף רוטשילדען, פֿין רוט־שילדען אויף דעם סולטאַן, פֿין דעם סולטאַן אויף פֿאַלעסטינע, פֿין פֿאַלעסטינע אויף דעם המליץ, פֿין דעם המליץ אויף גאָרדאָנען, פֿין גאָרדאָנען אויף לעווינען, פֿין לעווינען אויף דעם פֿאַלקסבלאַט און פֿין פֿאַלקסבלאַט אויף ספּעקטאָרן..... מיילא איהר קענט זעך שוין פֿאַרשטעלען וויפֿעל מאָל לשון־הרע דאָ איז אויסגעגאָסען געווארען... אוג פֿאַר וואָס און פֿאַר וועג וויייס איך זעך אויך... נור נישט דאָס בין איך אויסען; ריידענדיק האָב איך איהם אַ טאָפּ געטהען וויא האָלט ער מיטן „פֿאַלקסבלאַט"? האָט ער מיר געזאָגט: אַז ער איז דערויף שילדיג בס"ה 2000 רו"כ, אוג פֿאַר דער סוממע קענן ער עס באַלד אויסקויפֿען, איך האָב איהם געפֿרעגט: צי איז דאָס וואהרטער צי נור חלומות? האָט ער מיר געשוואָרען באַ זײַן הייליגער פֿאַלעסטינישער נשמה אַז אזוי איז דאָס — איך האָב איהם געפֿרעגט צי קענן ער דאָס איבערפֿיהרען קיין אָדעססאַ אוג אַרויסנעמען אַ ראַזרעשעניע עס זאָלל ווערען אַ טאגליך בלאַטט, האָט ער מיר פֿאַרזיכערט אַז יאָ — דעם נעמליכען טאָג האָב איך וועגען דעם איבערגערעדט מיט ה' לערנער, אוג מיר האָבען באַשלאָסען באַ איהם דאָס פֿ"ב אָפּצוקויפֿען (בשעת מעשׂה האָבען מיר אײַך זעהר גיט אין זינענן געהאַט). כך הוה, אויף דעם אַנדערען טאָג, בין איך מיט ר' סענדערלען צוזאַממען געווייזען אויף איין אַבענד באַ ה' שטאַרקמען, איך האָב איהם דאָרט פֿאַרגעלעגט, אַז ער וועט מיר געבען אַ ראַזרעשעניע קיין אָדעססאַ אויף אַ טאגליך בלאַטט, גיב איך איהם דיא 2000 רו"כ אוג חוץ לזה נאָך 50 רו"כ יעדער חודש — ער איז שוין כּמעט וויא סאָגלאַסנע געווייזען, נור דערנאָך אַז ער האָט דערהערט — אַז דיא קונים זײַנען: איך, לערנער און ספּעקטאָר

---

[1] הונדערט רובל איז קיין געלט נישט, און אַ פּויער איז קיין ברודער נישט.

[2] קאָלאָס.

[3] דאָס וואָרט זשאַרגאָן איז מצד די דעמאָלטיקע אָנהענגערס פֿון יידיש ניט באַטראַכט געווארען וויי אַ זידלוואָרט. זיי אַללין האָבן זיך געפּוּפֿן זשאַרגאָניסטן.

[4] אַלכּסנדר צעדערבוים.

איז איהם שיר פֿרחה נשמתו געוואָלט פֿאַראינטערעסירען אונ שרײַבט מיר: דער גרויסער פּאָעט פֿרוג האָט געזאָגט אַ מיינונג וועגן מײַן שרײַבען. אונ האָט פֿיעל געריידט וועגן מיר. איהר לעבט אין אַ טעות ברודער! אין דער שזאַרגאָן ליטעראַטור איז באַ מיר פֿרוג ניט קיין גרויסער פּאָעט, ער הייבט ניט אָן צו קענען דעם שזאַרגאָן, אונ שרײַבט ויא אַ גר רעדט יודיש — ער טהיט אָן דעם קאַצאַפּ אין אַ האַלב־דײַטשמערש קורץ רעקעל, פֿײַפֿט איהם צי אַ ליטוועש בדחוניש נגין־דעל און הייסט איהם העפּען אַ חסידל! אַללע זײַנע שירים זענען טוידט. נישטאָ אין זיי קיין ריח פֿון דעם יודישען לעבען, ווידער אַ מאָהל אַ באַרג, אַ טאָהל, בליאָמען, רויזען, פֿעלדער, וואלדער, אַ בלוממען־שטאָקק בעשפּריצט מיט זילבערנעם טהוי, אַ קוואַלל, אַ טײַך, אַ שטראָם, אַ אָבגרונד... ווידער אַ מאָהל עליות אונ פּעטש, פּעטש און עליות א. א. ו.... מיט אייגעם וואָרט פֿרוג דער גוי איז ניט פֿרוג דער יוד — און אַזוי ויא ער איז באַ מיר גרויס אין דער רוססישער פּאָעזי, אַזוי איז ער באַ מיר קליין אין דער שזאַרגאָן פּאָעזי — ווער שמיעסט אַז ער שרײַבט נאָך פֿראָזע, דאָ פֿלוידערט ער גאָר, ער וויסט ניט וואָס ער שרײַבט, און דיא לעזער וויסען ניט וואָס ער ווִיל — זעלטען, זעלטען, אַז סע חאַפּט זעך באַ איהם אַרויס אַ גיט געדיכט — אי דאָס איז געשריבן מיט שׂרפֿים ואופֿנים לשון אונ דיא מאַססע פֿאָר ווערלכער מיר אַללע שרײַבען שזאַרגאָן קענען דאָס גאָרניט אײַנבײַסען! הײַנט זאָגט מיר איך בעט אײַך צי שרײַבען מיר דען שזאַרגאָן מיר זאָללען ווײַזען אין אִיהם קינצען? יעדער פֿין אונז זאָלל מיט זײַן שרײַבען ברענגען דיא קלענערע ברודער עפּיס ניטצען, אויסלאָכען די פֿעהלער, בעסערען די זיטטען, לערנען זיי מוסר; וואָס זשע פֿאָר אַ ניטצען, וואָס פֿאָר אַ זיטטען, וואָס פֿאָר אַ מוסר געפֿינט מען אין פֿרוג'ס היממעל־פּאָעזיי? זעהט איהר אַלס משורר אין שזאַרגאָן שטעהט באַ מיר פֿרישמאַן (חאַטש עס ווײַזט אויס ער איז אַ שוואַכער שזאַר־גאָנישט) אין טויזענדער גראַדען העכער פֿון פֿרוג'ן — ער האָט זעהר וועניג געשריבען, נור פֿין דעם ביסעל זעהט מען שוין אַרויס אַ סך. ער דראַפּעט זעך ניט אויף דיא הויכע גרינע בערג. ער פֿליהעט ניט הימממל — דערפֿאָר זעהט ער וואָס עס טהוט זעך אויף דער ערד; יעדעס וואָרט זײַנס האָט אַ ציעל, יעדע שורה אַ צוועק, און יעדעס געדיכט אַ געדאַנק; שאַדע וואָס ער שרײַבט וועניג, ווײַטער וואָלט ער דעם גרויסן פֿרוג'ן פֿאַרשטעקט אין גאָרטעל!... איצט פֿאַרשטעהט איר שוין אַז איהר האָט מיך מיט דער מיינונג פֿין דעם גרויסן פּאָעט גאָנץ וויניג פֿאַראינטערעסירט — מיך אינטערעסירט נור די מיינונג פֿין דער מאַססע, פֿאָר וועלכער איך שרײַב, איך קיק אונ הער מיך צי צי פֿאַרשטעהן זיי וואָס איך מיין, צי וויסען זיי וואָס איך ויל אונ פֿאַדער פֿין זיי — איך הער דער עולם שמועסט: איז ער דען ניט בערעכט מיט דיא העקערס מיט דער טאַקסע! זאָגט ער דען ניט זעהר גליַיך פֿין אונזערע פֿאַרשטעהער, פֿין אונזערע בעלי־צדקה! אָט דיא פּשוטע וואַרטער פֿין דעם פּראָסטען אומגליקליכען אייביג־עקספּלאָאַטירטען־עקספּלאָאַטאָרן(?) זענען מײַן בעסטע רעצענזיע — דיא בעסטע מיינונג!

צווייטענס בין איך אײַך מוסר ומודיע, אַז איך שטעל מיך גאָר ניט אין פֿאַסאָן אַרײַן אונ רעכען זיך ניט פֿאַר קיין פּאָעט, אונ מיך האַרען גאָר ניט דיא טענות וואָס דיא גרויסע פּאָעטען האָבען צי מיר. איך וויס פֿאָרויס זייערע טענות, זיי שרײַבן אַוודאי אין איין קול: מעטריקע! מעטריקע! זאָגט זיי אַז זיי זענען גרויסע קאָליקעס, זיי קענען ניט דעם שזאַרגאָן; דער שזאַרגאָן איז אַ וויולדע בריה, ער האָט פֿײַנד מע זאָלל איהם אַנשפּאַנען אין האָלאָבלעס פֿין יאָמבין און חאָרעוו, ער קענן ניט לײַדן קיין דאַקטילישע צוים אונ קיין אַמפֿיבראַכישע וואָשעס, פֿראַי, ניט געפּענטעט דאַרף ער לויפֿען גאַלאָפּ, אַזוי איז זײַן נאַטור, אַזוי איז ער פֿין געבוירען אָן, נור מיט איין זאַך האָט איהר רעכט, איהר זאָגט איך בעראַרבייט ניט ויא עס דאַרף זײַן מײַנע שירים, אמת, אַזוי וי איך וואַרף זיי אַרויס פֿין דער פֿעדער אַזוי בלײַבען זיי שוין, ווײַל אום זיי צו בעראַרבייטען דאַרף מען האָבען צײַט, אונ דאָס

ליידער האָב איך לחלוטין ניט — איך קענן שרײַבען אַ געדיכט § טאג, אַללע מאָל איין עס לעפֿעל. אי דאָס צי 2 אָדער צי 3 שורה׳לעך — נאָ קענן פֿין אַזאַ אַרט שרײַבען עפּיס גוטס אַרויסקומען?

וויא געפֿעלט אײַך דיא רעצענזיע פֿון דעם משוגע׳נעם ליטוואַק[5] איבער דעם פֿאַמיליען פֿרײַנד? אַ פּנים אַז מע זאָגט משוגע זאָלל מען גלויבען! נור דעם אמת מוז איך אײַך זאָגען אַז איין קוהע פֿערדריפֿעט אין גאַנצען דיא טשערעדע, וויא נעמט מען גאָר אַרײַן אַזעלכע 2 שמאָטעס וויא „דער אונטערשיעד" אוג „דער הוט"? אײַער „פֿעטער" איז איין אַנטיקעל (חאָטש מיט דעם לשון אוג דיא עבֿרי) דאָס איז געשריבען אַ לאַ פֿראַנצאָז, נור דער מימעס „חתן אויף אוסצוצאָהלען" (מיט די 2 אויסגעמעקטע שורות) איז מיר אויך זעהר געפֿעלען. דער סטיל איז זעהר פּאָעטיש, דאָס מעדכען איז פּראָכטפֿאָלל גיט דורכגעפֿיהרט, מיט אמתע גלאנצענדע חאַראַקטעריסטישע פֿאַרבען, נור דער בחור דער סטודענט קימט אַרויס זעהר בלאַסס, מיר קענען איהם זעהר וועניג, נור אין אַלגעמיין געפֿעלט מיר דיא ערצעהלונג פֿיעל מעהר פֿון דער ערשטער, זיא מאַכט אויף דעם לעזער זעהר אַ גוטען אײַנדרוק, אוג לאָזט איהם איבער שטאָף נאָך וואָס נאָך צידענקען. —

ר׳ סענדעריל איז נעכטען אַוועקגעפֿאָהרען מיט אַ פֿיללער קישקע פֿין די טעללער וואָס ער האָט אימעדיס אויסגעלעקט אוג מיט אַ אַגנעשטאָפּטער קעשענע פֿין די קליגנערס וועלכע ער האָט צינויף געזשעברעט — 420 רו״פּ האָט ער געמאַכט פֿון אַבאָנענטען, אַ 100 האָט איהם אַ נדבֿה געגעבען הגבֿיר ר׳ אַבֿרהם גרינבערג אוג 600 רו״פּ האָט מען אים אויס־געליגען דורך די חובֿבֿי־ציון — אַפֿילו אויף אַ קוויטעל נור אויף וויײַך פּאַפּיר...

שלום עליכם׳ס גרויסע אַפֿישע האָט איהר שוין מן־הסתם געהאַט די זכיה צו זעהען — ע״פּ סוד בין איך געווייזרט געוואָרען, אַז אין העלפֿט „ביבליאָטעק" האָט ער געדריקט אין בערדיטשעב, אוג די אַנדערע העלפֿט וועט ער ערשט בקרוב דריקען אין אָדעסאַ. דער מאַכער זײַנער איז דער שלאַפֿעריגער וועקער בר־קצין.[6] ער האָט איהם שוין אַרײַנגעשיקט פּאַפּיר פֿין קיעוו אוג געלט — דעם מאַטעריאַל דאַרף ער ערשט הײַנט מאָרגען באַקימען — נור דאָס געהט דערווײַל צי בסוד־סודות, קיין פֿליג זאָלל דערווײַל חלילה ניט קאָליע מאַכען —

טאָמער קענט איהר מיר צי שיקען אַ „יודישען מוזשיק" איך דאַרף איהם זעהר נאטיג האָבען, איך וועלל באַצאָהלען וויפֿעל ער וועט קאָסטען — שרײַבט מיר ווען רעכענט איהר צי זײַן בא אײַנו גאָסט?

גריסט דער פֿרײַלין איסאַבעללאַ[7] אין מײַן נאָמען אוג אויך אין נאָמען פֿין מײַן פֿרויה — מיר דאָנקען איהר זעהר פֿאַר דער ערצעהלונג וועלכע האָט אונז פֿיעל פֿערגניגען גע־מאַכט — גריסט אויך ה׳ דינעסאָהן בשמי. אויף זײַן בריעף האָב איך איהם שוין געענפֿערט.

אײַער פֿרײַנד פֿלטיאל זאַמאַשטשין

II

אָדעסאַ, דען 18 אַפּריל 1890

[אַ צוויי־שורהדיקער שטעמפּל אויף רוסיש
Палтіель Мунишевичъ Замощинъ]

ליעבער פֿרײַנד ה׳ ספֿעקטאָר!

אײַער זיסע ליעבהאַרציגע בשורה, אַז איהר זענט גאָר פֿלוצים פֿין דער העלער הויט איין אָבֿל געוואָרען, האָט מיר ציגעשיט נאָך אַ ביסל זאָלץ צי מײַנע אייגענע וואונדען; יאָ, עס איז אַוודאי אַ גרויסער וועהטיג, עס איז אַוודאי זעהר שלעכט אוג ביטער צי פֿער־

---

[5] לעוי?

[6] ראַוויניצקי.

[7] איזאַבעללאַ, פּסעוודאָנים פֿון ביילע פֿרידבערג, זען ז. רייזען, לעקסיקאָן I, זז׳ 66—67.

ליהרען אַ קינד, אייגען בלוט אוג פֿלייש, גור זאָרגען טאָר מען ניט אוג מען דאַרף ניט: ד׳ נתן וד׳ לקח, אוג אַז איהר וועט גור לעבען אוג זײַן געזונד וועט ער אײַך ניט פֿער־לאָזען אויף וויטער אויך, אוג וועט אײַך מן־הסתּם וידער אוג וידער געבען:

„לעבט דער יִד״ וועט ער נאָך אוצרות גראָבען
„לעבט דער יִד״ וועט ער נאָך קינדער האָבען!...

אַלזאָ פֿון וואָס דיא ערד האָט ציגעדעקט, פֿין טוידטע, אָפּגעשטאָרבענע זאַכען, דאַרפֿען מיר מעהר ניט רייִדען, לאָמיר זשע בעסער רעדען פֿון לעבעדיגע זאַכען. דעם אמת מוז איך אײַך זאָגען, אַז איך בין אויף אײַך אַ ביסל ברוגז. איהר וויסט גאָנץ גוט אַז איך בין אײַערער איין אמת׳ר פֿרײַנד אוג אינטערעסיר מיך מיט אײַער לאָגע. צום סוף אַז דאָס פֿ״ב[8] איז איבערגעגאַנגען צי אײַך האָט איהר אַפֿילו ניט געפֿינען פֿאַר נעהטיג מיר אַ וואָרט צי שרײַבען? נור מן הסתּם פֿערשטעהט איהר וואָס איהר טהיט, אין מגלין אלא לצנועים....

„דער קליינער וועקער״ וועלט הײַנט שוין אין גאַנצען פֿערטיג, מאָרגען וועט מען אַרויס־שיקען דיא 12 עקז׳ אין דער צענזור, מן הסתּם וועט איהר זעהן מען זאָל דעם בילעט צירוק גיך שיקען. פֿין דער ערשטער מודעה האָבען מיר שוין באַקומען 29 טרעבאָוואַניע פֿין פֿערשיידענע ארטער — „דער וועקער״ קאָסט אוגז 78 רו״פ, איך מיין מיר וועלען צי איהם ניט דערלאָגען. —

איר פֿרעגט מיך: וואָס עס טהיט זיך בײַ מיר אוג אַרים מיר? בײַ מיר ליעבער פֿרײַנד טהיט זיך זעהר פּאַסקודנע. איך האָב שוין געהאַלטען אויף אַ דרך, איך בין שוין אַרים גע־גאַנגען אין שטיב אויף איין קאַסטיל, נור צירוק מיט 8 טאג איז מיר וידער ערגער געוואָרען, אוג איך מוז שוין וידער האַלטען דעם פֿיס אויף אַ בענקל, איך רעכען אַז פֿריר פֿין 2 חדשים וועל איך נאָך ניט קענען אַרויסגעהען. דערווײַל וועלט דעם 30 טען אַפּריל שוין 8 חדשים אַז איך בין קריינק אוג הינדערטערס קריכען ווי מיסט. דיא קריינק אַלליין קאָסט מיך שוין 2300 רו׳פ אויסער הוצאות קטנות... נור פֿין דעסטוועגען שפּאַי איך דרויף קלעק, אַביא איך זאָל נור גיך געזינד וועלען וועט אַלצדינג וידער זײַן רעכט —

דאָס טהיט זיך בײַ מיר; נור אַרים מיר טהיט זיך אויך זעהר פּאַסקודנע — דיא לעצטע 2 וואָכען האָט בײַ אוגז געקאָכט וויא אַ גהינם קעסעל, דיא אָדעססער קאַליזשע האָט זיך געהויבען אוג געשאָקעלט אוג אַרויסגעגעבען זעהר ניט קיין גוטען ריח... 60 דעלע־גאַטען זענען זיך צוגויף געפֿאָהרען פֿין גאַנץ רוסלאַנד, צווישען זיי זענען געווייזען אַ סך לײַטישע אוג ערנסטע מענשען, מיט וואַרימע יודישע הערצער, וועלכע האָבען טאָקע גע־מיינט עפּעס צי טהין, צי שאַפֿען, לטובת הכלל, נור אוגזער חאַליאַסטרע פּסעודא־פּאַלעסטינצעס האָבען ניט דערלאָזט; זיי האָבען געאַרבייט מיט אַלערליי אינטריגעס, מיט פּאַדלאַסטיען, אוג האָבען אַנגעטהיילט צווישען זיך די כבודים, אוג עס איז אַרויסגעקימען אַ קאַמיטעט פֿין לייעבער, שטשאָק דאַ ראַק... עס איז שוין געניג אַז דאָס יונגעל יענקעלע ליובאַרסקע, אוג דיא צעקוועטשטע וואַנץ אײַזענשטאַט אוג דער אידיאָט בן־עמי, זענען געוואָרען מאַכערס, וועלכע וועלען אַראָפּברענגען משיחן אוג איבערפֿיהרען אַללע יודען קיין ארץ־ישׂראל! דיא אינטריגעס זענען געגאַנגען אַזוי ווײַט, אַז אַפֿילו לילייענבליאָמען, דעם גאָטט פֿון אַללע פּאַלעסטינצעס, האָבען זיי אויך אָפּגענאַרט אוג איגנאָרירט! דאָס גאַנצע רעדעל האָט געפֿיהרט גיגנזבורג מיט טובין, נור סוף כל סוף האָבען זיי זיך איינס דאָס אַנדערע אויך אָפּגענאַרט: איצט זענען זיי שוין צווישען זיך שׂונאים אופֿן לעבען; פֿראַנקפֿעלד שרײַעט אַז גונזבורג איז אַ אַנטיפּאַלעסטינענץ, לילייענבליאָם שרײַעט אַז איזענשטאָט איז אַ צעקניקטע.... שטאַרק־מעהט שרײַעט אוף גונזבורגען אוג בן עמי אויף שטאַרקמעהטן, הפּלל אַללע זאָגען, אַללע שרײַען, אוג איך שראַי אויך, אַז זיי זענען אַללע שורקעס! אַללע נידריגע מענשען הרודפֿים אַחרי הכּבוד! אלה מאשריך ישׂראל! שאַדע, שאַדע, וואָס אַזאַ טהײַערע אידעע איז אַרײַן־געפּאַלען צי אַזעלכע מענשען אין דיא האנד! איך בין גראָדע איצט ניט אויפֿגעלעגט, נור

[8] פּאַלקסבלאַט.

איין אַנדערס מאָהל וועל איך אײַך ערשט בעשרײַבען פּאַדראָבנע וואָס דאָ איז פֿאָרגעקומען זאָ קוליסאָמי, וועט איהר ערשט וויססען פֿין וואַנען דער העכט שטינקט... אוג וואָס יודען קענען ערווארטען פֿון אַזאַ בעל־טובֿה'ניק וויִ ר' מנשה מאַרגאָליעס! נור איך, קריינקערהייד אוג זיצנדיק אין שטיב, האָב זיי אויך אַרײַן געריקט אַ גוטען צוטאָק, וועלכע שטעכט זיי אין דער זיבעטער ריפֿ: איך האָב באַ מיר געמאַכט איין אַסיפֿה פֿין 43 אָנוועהענדע מענשען (אַללע מיטגלידער פֿין „חובֿבֿי־ציון") אין האָב זיי ערקלערט דעם סוד פֿין דער חאַליאַסטרעס דרוהט־אַרבייט, פֿין זייער גאַנצער מאַכינאַציע, וויא איטליכער פֿין זיי איז אויף איין אַנדער אופֿן אַ נאַשער, איינער וויל גלאַט אַזוי אַ לעק טהין כּדוד, אוג דער אַנדערער מיינט טאַקע פֿשוט אַ בייס טהין פֿין דעם פֿעטען קהל'שען קניש, אַז ס'זאָל איהם רינען איבער דיא ליפּען, אוג האָב זיי פֿאַרגעלעגט אויסקלויבען דעם יונגען ה' פּיטקיס אין דער רעוויזיאָן־קאָמיססיע; זיי האָבען מיך געפֿאָלגט, זיי האָבען געאַרבייט מיט אַללע כּחות אוג אים אויס־געקליבען — איצט פֿאַרשטעהט איהר זיך שוין אַז פּיטקיס וועט, אינטער מײַן ריכטונג, זיי גוט אַרײַן קיקען אין קאָפּ אַרײַן. די חאַליאַסטרע האָט אַפֿילו מיט דיא זײַטען געאַרבייט געגען פּיטקיסען. נור, עס האָט זיי ניט געהאָלפֿן. הײַנט האָב איך נאָך געהאָט אַ שווער שטיקעל אַרבייט מיט פּיטקיסען ער זאָל דאָס אָנעמען — מיט איינעם וואָרט איך האָב זיי אַרײַן געריקט אַ שאַרפֿען פֿלאָקען!...

עקר שכחתי. נאָך איין דעליגאַט, נאָך איין יודישער בעל־טובֿה'ניק איז געקימען דיא יודען אַרויספֿיהרען קיין פּאַלעסטינע, ס'האָט איהם טאַקע קיינער ניט געריפֿען, נור ער האָט זיך אַלליין געבעטען אויף דער אַסיפֿה — איהר וויסט ווער? דער גרויסער קנאַקער מק"ק קיזעו הקטון ר' שלום־עליכם! ער איז פֿערפֿאָהרען גלײַך צום זיידען, האָט זיך מיט איהם אָנגעקאָצעקעט, אין איז אַוועקגעפֿאָהרען אומגעדרעהט, ד. ה. ער איז אַוועק דעם טאָג פֿין דיא ויבאַריס אָן אַ זאַי געזינד. דער עולם שמועת'ט אַז ער האָט זיך בעלעדיגט וואָס מען האָט אים קיין פּאַוועסטקע אויף דיא ויבאַרעס ניט געשיקט. נור מיר דאַכט אַז דאָ ליגט איין אַנדער הונד באַגראָבען. דעם 11טען האָב איך די גרויסע זכיה געהאָט איהם מקבל פּנים זיין.

[דער בריוו איז ניט אויפֿגעהיט געווארן אין גאַנצן, אַ פּנים אַז ער האָט געהאָט חוץ די פֿיר זײַטלעך וואָס גייען אין איינעם נאָך אַ בויגן וואָס איז פֿאַרלאָרן געגאַנגען.]

III

אַדעסאַ, דען 11 מאַי 1890

[אַ שטעמפּל ווי אויפֿן פֿריערדיקן בריוו]

ליעבער פֿרײַנד ספּעקטאָר!

ברוך משנה עתים! אַז מען לעבט דערלעבט מען זיך אַלצדונג; ספּעקטאָר שיסט שוין אויך מיט בריעף! וויא קימט דאָס ציא אײַנ? דאָס איז זיך עפּיס לא עליכם־דיג גאָר ניט אײַנער טבֿע! אַ פּנים דאָס פֿרישע פֿרילינג־ליפֿטעל, וואָס וועקט אויף אַללע שלעפֿערדיגע, האָט אײַך אויך אַ קיצעל געטהון אוג אַראָפּגערייסען פֿין אײַך דאָס שלאָף־מיטצעל? נור לאָז זײַן וואָס עס ווילל זיך, אַביא מ'הערט פֿין אײַך אַ קול; חאָטש איך האָב זעהר מורא, אַז דאָס איז נור פּערידיש, אָט וועט איהר מן־הסתם באַלד וויידער אַרײַנפֿאַלען אין היגער־פֿלעט אוג ווידער אָפּחראָפּען אַ לאַנג שטיקעל צײַט. —

איבער דעם בילעט האָבען מיר געהאָט זעהר פֿיעל אָנאייגענעמליכקייטען, דורך דיא מודעות האָבען מיר באַקומען פֿיעל בריעף, אוג פֿין אַלע זײַטען האָט מען אונז געטראָרעט בײַ די פֿאַלעס מיר זאָלען אַרויסשיקען דיא ווערקערס, מיר האָבען גאָר ניט געוויסט וואָס צי טראָכטען וועגן דעם, איך האָב אײַך שוין געוואָלט נאָך אַ מאָל טעלעגראַפֿירען, נור גראָדע אין דער צײַט האָט מיר דער פּאַטשטאַליאָן געבראַכט אײַער אָפּענעם בריעף און מיר זענען אַ ביסעל בערוהיגט געוואָרען.

אין אײַער לאַנגען בריף בעט איהר מיך איך זאָל אײַך פּאַדראַבנע בעשרײַבען דיא ויבאַרעס, דאָס איז זעהר אַ שווערע זאַך, וועלכע דאַרף באַ מיר פֿאַרנעמען זעהר פֿיעל צײַט, וויַל דיא מעשׂה פֿון אָדעסטער פּאָלעסטינאַ־מאַכער איז ניט גלאַט אַזוי אַ מעשׂה ווי א אַנדערע מעשׂות, זיא האָט אַ פּראָלאָג מיט איין עפּילאָג, אַ פֿאָדער־חלק מיט איין אינטער־חלק, ד. ה. זיבען ביסס ביז אין קעז, זיעבען ביסס נאָך־ן קעז, אוג אין דער מיטט איז גאָר ניטאָ, נור אַזוי ווי א אײַך אינטערעסירט דאָס זעהר, וועל איך אײַך צוליעב טהין אוג אַ ביסעל בעשרײַבען פֿין דעם אינטער־חלק.... נור זײַט מוחל האָלט די נאָז, וויַל קיין בשׂמים־דיגען ריח וועט איהר דאָ ניט שמעקען. ס׳איז זיך פֿאָרט ניט מעהר ווי א אינטער־חלק ר׳ל — קדם כּל דאַרפֿט איהר וויססען אַז דעם אוסטאָוו מיט דער פּראָשענע האָבען פֿאָר אַ יאָהרען, וועו ר׳ סענדעריל איז געווייזען אין אָדעססאַ אינטערגעשריבן 26 מענשען, צוויישען זיי איז געווייזען 18 וועלכע האָבען גאָר ניט געוויסט אַז פּאָלעסטינאַ מיינט מען ארץ ישׂראל אוג האָבען אויך ניט פֿאָרשטאַנען וואָס אוג וועו זיי האָבען אונטערגעשריבען, נור מ׳האָט זיי מבטיח געווייזען, אַז עס וועט זיי ניט קאָסטען אַפּילו קיין פּרוטה אוג מע וועט זיי מעהר ניט דוללען דעם ראָש. האָבען זיי אַנידערגעוואָלעט די חתימה — דערנאָך אַז ר׳ סענדעריל האָט זיך זײַנס אָפּגעטהון, ד. ה. אַז ער האָט שוין אָפּגענעמען דיא 600 רו׳ב פֿאָר זײַן טרחה לטובת הכּלל (300 רו׳ב פֿין דיא חובבי ציון, 300 פֿין פּריוואָט נדבות) איז ער זיך אוועק געפֿאָהרען אין זײַן רוהע, אוג האָט איבערגעלאָזט דעם עולם זיי זאָללען זיך דאָ שלאָגען קאָפּ אין קישען; דאָס ערשטע האָט מען געדאַרפֿט דעם אוסטאָוו מיט דער פּראָשענע אײַנגעבען דעם גראָדאָנאָטשאַלניק, ער זאָל פֿין דאָניט זאָגען דערויף אַ גוט וואָרט. נאָ וועו זאָל זיך נעמען צי דער עדלער אַרבייט? צווישען דער גאַנצער חאַליאַסטרע, צווישען דיא אַללע יודישע גבורי־מלחמה איז געוואָרען אַ קאָכעניש, יעדער האָט געשריגען; ר׳ טאָדריס, שיסט איהר פֿריר! אוג קיינער האָט דערוויַל דיא האַנד אין קיין קאָלט וואָסער ניט געטהן. גרינבערג האָט געזאָגט: איך קען ניט; פּינסקער: איך טאָר ניט; גינזבורג: מיר פּאַסט ניט; אוג דער קלענערער עולם, דיא חאַליאַסטרע, האָבען זיך שטאַרק געהאַמפּערט וועגן דעם ענין. פֿראַנקפֿעלד האָט געשריגען, ראַבּיניצקע האָט געוואָרטשעט, לילענבליאָם האָט געהיקעט, עפּשטיין האָט געסאַפּעט, אײַזענשטאַדט האָט געפֿיהרט אוג שטאַרקמאַהט האָט געטרינקען — הכּלל מ׳האָט איבערגעקערט וועלטן. נור דיא פּראָשענע — האָט געשמורקעט (מיט יאַשטשערקיס) קיקענדיג אויף דעם עולם, אוג האָט אַללײַן צים גראָדאָנאָטשאַלניק דעם חיזיק ניט געוואָלט מאַכען, נור דעם רבש״ע נסים, וואָס ער טהיט מיט זײַן פֿאָלק ישׂראל, זענען גאָר ניט צי באַקלאָהרען, אַז ער ווייל שיסט אַ בעזים אוג אַ פֿלעדערוויש טאָנצט אויך! פֿלוצים האָט זיך ויא פֿין היממעל אַראָפּגעוואָרט אַ שפּאָגעל נײַער פּאָלעסטינער, ר׳ געצעלע טאָוובין, ער האָט אײַנגעשטעלט זײַן נפֿש׳ל, מיט קוראָזש איז ער אַרײַן צים גראָדאָנאָטשאַלניק גלײַך אין דער קאָנצעלאַריע, אוג אין איינע 5 מיניט (הערט אַ נס!) האָט ער אָפּגעגעבען דיא פּראָשענע אוג איז אַרויס לעבעדיג אוג גאַנץ! ולכל הפּאָלעסטינצים היתה אורה ושׂמחה! מ׳האָט אָנגעהויבען צו מאַכען קערמישלעך און מאַמעליאַגעס, טרינקען טאָסטען, אַלע מאָל באַ איין אָנדער חברה־מאַן, אוג טאָובינען פֿאָר זײַנע גרויסע גבורות האָט מען אַרײַן געגומען צווישען דער חברה, איהם פֿערשריבען אין פּנקס, אוג מבטיח געווייזען אויף שפּעטער אַ חלק פֿין דעם לויתן, אוג אַ היבש שטיק פֿין דעם שור הבר.... נור ניט אַזוי גיך טהיט זיך ויא עס רעדט זיך, דער גראָדאָנאָטשאַלניק, האָט אַזוי גיך ניט געלאָזט זײַן רעזאָלוציע, אוג האָט מעכּס געווייזען דיא גאולה. אָט דאָ האָט זיך ערשט ר׳ געצעלע[9] אָנגעגאַרטעלט דיא לאנדען אוג עווייזען נסים ונפֿלאות! נישט מעהר ויא אין צווי וואָכען אַרים האָט שוין דער גראָדאָנאָטשאַלניק אינטערגעשריבען! אוג אַזאַ גרויסע זאַך האָט איהם געקאָסט הוצאות גאָר אַ קלייניגקייט. וויפֿעל מיינט איהר, אַוודאי 2000 רו׳ב? טפיש איינער! בס״ה נישט מעהר מיט הכּול אשר בכול ויא 500 רו׳ב! נאָ נישט אַ כּשרה מציאה? דיא לצני הדור ויא זאַמאַשטשין אַ שטייגער, אוג נאָך אַנדערע, זאָגען אָפּילי... נור מאָלע וואָס

[9] טאָוובין.

זיי זאָגען. וועט הערט זיי? זיי זענען דען אויך פֿאַלאָזשעם, מיך הערט מען דוקא יאָ אַ ביסעל). אַ קצור וועל איך אײַך דערציילען, מ׳האָט פֿין דעם גראַנאַטשאַלניק עס אַוועקגעשיקט, אוּן אין פּעטערסבורג האָט שוין דאָרט ר׳ סענדעריל איבערגערעדט מיט טירענטין (מיט דעליאַנאָוו לאָקע) מיט וועלכען ער איז גאַנץ נוהענט באַקאַנט, אוּן ס׳האָט איהם אויך גאָר אַ קלייניגקייט געקאָסט הוצאות, בס״ה 685 רו׳כ מיט 32½ קאָפּ אוּן עס איז אָנגעקומען אַ ראַזורעשעניע — נאָ מז׳ט אוּנז יודען! מז׳ט אין אַ גוטער שעה, מיר שטעהן שוין מיט איין פֿים אין פּאַלעסטינאַ! נור איצט הייבט זיך ערשט אָן דער עקר, מען דאַרף אויסקלויבען אַ קאָמיטעט, דאָס איז נאָך שוערער מקריע ים־סוף, מ׳האָט באַלד צישיקט טעלעגראַממען אין אַללע עק וועלטען מע זאָל אַרויסשיקען דעלעגאַטען, אוּן פֿין אַללע זײַטען, פֿין אַללע ערי־חושך, האָבען זיך געגעבען אַ שיט פּאַלעסטינע־מאַכערס, פֿלאָקענ־שיסערס, ר׳ סענדעריל איז אויך געקימען צי׳פֿליהען אויף אַ קאַטשערע, אוּן מ׳האָט זיך גע־שמאַק געגעמען צי דעם עסק — נור דאָ מוז איך זיך אומקהרען אַ ביסעל צירוק אוּן אײַך דערצעהלען אָז אייַדער דיא דעלעגאַטען זענען געקומען, האָבען זיך די אָדעסטער חאַ־לײַאָסטרע דערוויַיל געגעמען אַנטהיילן צווישען זיך דיא כבודים. נור אָווי וויא יעדער הדיוט האָט געוואָלט זײַן אַ קופֿן ברעש, אָנטהון דעם ספּאָדעק, האָבען זיי זיך ניט געקענט אויס־גלײַכען, אוּן האָבען זיך צעטהיילט אויף 3 כּתות: לילענבליאָמיסטען, גינזבורגיסטען, אוּן טאָוו־ביניסטען, חוץ שאַר ירקות, קליינוואַרג, וויא אײַזענשטאַטיסטען, אוּן בן־עמיסטען — אוּן אָז די דעליגאַטען זענען געקומען, האָט זיך יעדער כּתה צי זיי אָנגעהויבען צי צישאַרען, זיי שמייכלען, כּדי זיי צי האָבען אויך איהר זײַט — דערפֿין איז אַרויסגעקימען אָז דיא דעלע־גאַטען האָבען זיך אויך צעטהיילט אויף עטליכע כּתות אוּן עס איז געוואָרען אַ פּאַלעסטינישע אַנדרלמוסיא! אַללע טאָג, אוּן אַ מאָל צוויי מאָל אין טאָג זענען געוויַיזען אַסיפֿות, מ׳האָט זיך געהאַמפּערט וועגן די כּבודים, מ׳האָט זיך געזידעלט, געקריגט, אוּן צו קיין רעזולטאַט איז מען דאָך ניט געקומען. דער אמת׳ער גואל צדק ר׳ שלום עליכם איז גאָנצע טאָג אַרימ־געפֿאַהרען אויף אַ דראָשקע צי אַללע דעלעגאַטען, אוּן זיי געבעטען זיי זאָללען קלויבען דעם וועלט בערוהמטען שרײַבער בן־עמי; אײַזענשטאַדט איז ווי אַ פֿערמטע מויז אַרימגעלאָפֿען צי פֿיעל אָנבעקאַנטע דעלעגאַטען אוּן זיי בעצמו ובכבֿודו געבעטען זיי זאָללען קלויבען דעם הייסען יודישען פּאַטריאָט, דעם געוויססען אײַזענשטאַדט! (דאָס האָט מיר דערצעהלט אַ ויניצער דעלעגאַט מיט וועלכען אײַזענשטאַדט איז געוויזען אוּן דערצעהלט נסים ונפֿלאות פֿין אַ געוויססען אײַזענשטאַדט). אַזוי זענען אַזוינ 8 טאָג אוּן מען האָט נאָך גאָר געהאַלטען פֿין פֿאַרענט, ד. ה. קיין כּתה האָט נאָך ניט גובר געווייזען, אַללע שאַנצען זענען גלײַך. נור דערנאָך איז דאָס רבי׳לע (גינזבורג) געפֿאַלען אויף איין אייבער הסברא, ער האָט שלום געמאַכט מיט טאָוובינען, אוּן זיי בייַדע האָבען שוין געפֿיהרט די מלחמה געגען די לילענבליאָמיסטען; אַוודאי איז פֿאַר די לילענבליאָמיסטען געווייזען אַ שווער שטיקעל צײַט, דיא מלחמה איז זיי געווייזען פֿין פֿאַרענט אוּן פֿין אינטען, פֿין איין זײַט אַזעלכע צוויי בערען, אוּן פֿין דער אַנדערער, דיא קליינע ארץ־ישׂראל לאַשעקליך, וועלכע האָבען אינטע־רעס געדריגעט מיט די פֿיסלעך, געפּאַטשט מיט דיא וועדלעך אוּן געהערושעט מיט משוגה־דיגע קולות, אוּן חאָטשע זיי האָבען זיך בריה״ש געהאַלטען אוּן געפֿריוט אַללערליי טכסיסי מלחמה — וויא שקר, רכילות אוּן לשון הרע, דאָך האָבען זיי צים סוף געמוזט אָפּטרייטען פֿילד אוּן בלײַבען אין דרויסען — אַללע קרוזשקעס האָבען געשריגען [10] Долой Лиленблюмъ, אַפֿילי דער שׂבט מאָסקוא, וואָס איז תּמיד געווייזען לילענבליאָמס אַ הייסער חסיד, האָט אין איהט אויך מורד געווייזען, אַזוי אַז לילענבליאָם האָט אויסגעשריגען И ты Брутъ противъ me-ня? [11] אוּן איז געפֿאַלען! אַ סך אַסיפֿות זענען שוין געווייזען דערנאָך אָהן איהם, ער האָט אַפֿילי ניט געוויסט וויא אוּן ווען זיי וועלען זײַן — ר׳ סענדעריל איז דיא גאַנצע צײַט געשטאַנען פֿין דער ווײַטען מחוץ למחנה (איהם האָט מען גאָר איגנאָרירט) אוּן האָט געזאָגט: פֿרעהט

---

[10] אַראָפּ מיט לילענבלומען.

[11] דו, ברוטוס, ביסט אויך קעגן מיר?

זיך מײַנע גדערימלעך, דאָס האָב איך אַנגעמאַכט די גאַנצע חתונה, דאָס האָב איך געברַאכט די ישועה אויף יודען! (נור זײַנע גדערימלעך האָבען זיך גאָרניט געפֿרעהט וויא איהר וועט וויטער זעהן). אַבּי מוז איך אײַך דערצעהלען, אַז דער בעזנאָסע פֿרַאנקפֿעלד, וועלכער איז גע־ווייזען לילענבליאָמס קריעגס־מיניסטער האָט פֿין דער מלחמה באַקומען אַ נאָז... אוּן איז אויך געבליבען אין דרויסען מחוץ־למחנה אָהן אַ שום כּבֿוד!

נאָ, דאָכט זיך איצט שוין אַלצדינג גוט, לילענבליאָם איז צעשלאָגען אויף פֿין־פֿיצלעך, פֿרַאנקפֿעלד האָט שוין אַ נאָז אויך, נאָר אַוא נצחון מעג מען שוין דאָכט זיך צי טרייטען צי די וויבּערעס? אָבער גאָר לא מיט איין אַליה!... וועלט ערשט גאָר אַ נאַי מין פֿערקאָ־כענישׂ. אויסער דעם וואָס די מנצחים האָבען זיך ניט געקענט אויסגלײַכען וועגען חלוקה פֿין די כּבודים (יעדער האָט געטענה״ט אַז איהם קימט אַ שענער שטרײַמעל, אַ זיעג־קראַנץ, וויײַל וועז ניט ער, וואָלטען דיא לילענבליאָמיסטען גובֿר געווייזען) האָבען זיי זיך גאָר אין גאַנצען ציפֿאָטשט — אַ טאָג פֿאָר דיא וויבּערעס וועלט טאָובען געוואייר אַז דער רבי (גינזבורג) האָט איהם דיפּלאָמאַטיש, אַ לאָ ביסמאַרק גאָר אין גאַנצען גענאַרט! דורך זײַנעם אַ שפּיאָן (שפּיאָנען האָבען דאָ געוואַרבייט אויף אַללע זײַטען) האָט ער דערטאַפּט אַ וויבּערנע ספּיסאָק פֿין דיא בני־ג׳גינזבורג אוּן האָט דערזעהן אַז זײַן נאָמען איז גאָר אַפֿילו ניט דערמאָנט, אויף זײַן אָרט האָט מען גאָר אַרײַן געשטעלט ברבאַשען פֿאָר אַ קאָנדידאַט! הײַנט ווידער שטאַרקמעהט, וועלכער האָט דיא גאַנצע צײַט געשפּיעלט „קאָמער קאָמער הויז״ אוּן האָט זיך געדרעהט אי אַ הין אי אַ הער, וויהין דאָס וויגטעל האָט געוועהט, האָט אויך אָנגעשמעקט אַז מ׳האָט איהם אָנגעפּאַפּט. הע, הע, זאָגט אונזער ר׳ שטאַרקמעהט, טראָכט איך מיר, מען מאָכט גאָר דעם חשבון אָהן דעם בעל־הבית?! אוּן האָט באַלד כּורת־ברית געווייזען מיט ר׳ געצעלע טאָובין, זיי האָבען באַלד צינויפֿגערייפֿען אַללע פֿלאָקענ־שיסערס, ליטשמאַן, פֿאַסטערנאַק, פֿירלשטיין, אוּן אַלעקסי דעם בעל־שם׳ס (וואַרשאַווטשיק) אויך שרײַב־מאַנען אוּן האָבען אָנגעהויבען צי פֿיהרען אַ שרעקלעכע מלחמה געגען דעם רבי׳לע (גינזבור־גען) אַ טהיל פֿין דיא לילענבליאָמיסטען, וועלכע האָבען זיך געוואָלט נוקם זײַן אין רבי׳לע פֿאָר זייער צדיק, האָבען זיך אויך צי זיי ציגעשאָרט, אוּן דיא מלחמה איז געגאַנגען אויף לעבען אוּן טוידט! אַללערליי מיטלען, אַללערליי פֿאָרטעלען האָט מען דאָ געטהון פֿין ביידע צדדים: שאָרפֿע צינגען, געשליפֿענע מעסערלער, אוּן געטאָקטע שקרים זענען געפֿלויגען פֿין אַללע זײַטען ביז עס איז אָנגעקימען דער ליעבער שבת־קודש, דער הייליגער טאָג פֿין דיא וויבּערס. דער שבּט־מאָסקוע אוּן אײַבער וואָרשיווער דעלעגאַט יאָסינאָווסקי האָבען אַפֿילו געפֿריווט שלום מאָכען צווישען דיא בעלי־מלחמה, זיי האָבען באַטאָג געשיקט אַ פֿאַרלאָמענטאָר צי דיא טאָובינ־יסטען, אוּן ר׳ געצעלע האָט אויך געשיקט צוויי פֿליגעל־אַדיוטאַנטען, פֿאַסטערנאַקען מיט פֿערילשטיינען, נור מ׳האָט זיך בשום אופֿן ניט געקענט אָנטהיילען מיט דיא כּבודים, אוּן באַ דיא טאָובינ־יסטען איז געבליבען, אַז דאָס רבי׳לע זאָל ניט אַריין פֿאַלען אין קאָמיטעט, אויף זײַן אָרט האָבען זיי אַללע געשטעלט ר׳ אַלטער פּריץ — אַ שהנער יוד מיט אַ גרויסער באָרד נור מיט אַ קליינעם קאָפּ. נאָך דאָס דאַרפֿט איהר וויסען אַז פֿריר מיט אַ פֿאָר טאָג האָט מען אָפּגעדריקט פֿאוועסטקעס אויף ציצישיקען אַללע טשלענגיס, אוּן דיא פּא־ועסטקיס זענען געווייזען באַ יעניקלע ליאָבאַרסקע, (דעם רבי׳לעס צוויטער האָנד) וואָס שוין האָט ער געטהון? ער האָט צישיקט אַללע פֿאוועסטקיס נור צי גינזבורגיסטען, אַז טאָובין איז דערפֿין געוואָרנט געוואָרען, איז ער פֿרײַטאָג פֿאַרנאַכט אַוועקגעלאָפֿען, האָט אָפּגעדריקט נאָך פֿאוועסטקיס אוּן צישיקט נאָר טאָובינ־יסטען, ד. ה. אָפּגעטהין מדה כּנגד מדה: ובכן ויהי ערב ויהי בקר יום שבּיעי! שבת פֿאַרנאַכט, איז זעך גאַנץ קקעלע־קהל צינויפֿגעקימען צי צאָוזנגער׳ן אין זאַל אויף דער פּושקינסקע אוּן דאָרט האָט זיך ערשט אָנגעהויבען די ענגעראַל־שלאַכט — דאָ האָבען זיך געשלאָגען מלכים אַ קעגען מלכים, פֿעלדמאַרשאַלען אַ קעגען פֿאַדיאָטאַנטען, אַללע גבורי מלחמה האָבען געוויזען בריה״שאָפֿט אַפֿילו החכם פֿרידמאַן (פֿין דער ביבליאָטעקה) האָט אויך געוויזען קונצען. יעדער האָט גערעדט, יעדער האָט געטענה״ט, קיטשקעלעך צווישען זיך האָבען זיך געהאַמפּערט, פֿלאָקענשיסערס האָבען געליאַרמט גע־פֿילדערט אוּן די קולות זענען געגאַנגען ביז אין זיבענטען הימעל! ובכן ויהי בחצי הלילה,

פּינקט 12 דעם זייגער וועט דער האָן גיט אַ קרעה, האָט ר׳ מאַרגוליעס אָנגעהויבען צו קרעהען דאָס צעטיל וועמען מ׳האָט אויסגעקליבן, אָט דאָ האָבען ערשט דיא בעלי־מלחמה זיך אַרײַנגעקיקט ווי זיי האַלטען — מי לחיים ומי למות! אָ סך פּנימער זענען געבליבען ווי אַ דער לעצטער סצענע פֿין רעוויזאָר. איינער האָט געשמייכלט, דער אַנדערער האָט זיך געקרימט, דיא טאָווביניסטען האָבען געקוועלט געשריגן, ופני גינזבורג חפֿו! דאָס רבֿ׳ילע האָט פֿאַרלוירען דיא שלאַכט, ער איז גיט אַרײַן אין קאַמיטעט, ער איז געבליבען נור אַ קאָנ־דידאַט, אי דאָס ערשט אַ צווייטער ...! לילעגבליאָם איז געבליבען אויסגעדרעהט, אײַזנשטאָדט האָט זיך געגלעט דאָס בײַכל, פֿישעראָוויטש האָט זיך געדרעהט די וואָנציס, פּריץ האָט זיך געגלעט דיא באָרד, אוג בן־עמי, אַז ער האָט דערהערט את השם ראַבינאָוויטש יוצא מפֿורש מפּי כהן גדול איז איהם פֿאַר שׂמחה שׂיער פּרחה נשמתו געוואָרען! נור נאָך מעהר איז איהם פּרחה נשמתו געוואָרען, אַז ער האָט דערהערט וויִ אַ סך פֿין דיא טאָוביניסטען אוג פֿין דיא לילעגבליאָמיסטען האָבען דערויף פּראָטעסטירט אוג האָבען געזאָגט אַז זיי האָבען גע־קוויבען גיט ראַבינאָוויטש (בן־עמי) נור זיי האָבען געמיינט דעם גרויסען ראַבינאָוויטשען (אַלכסנדר לעאָנאָוויטש) עס איז געוואָרען אַ סומאַטאָכע, אַ געשישקעריי, נור דערנאָך אַז דער גרויסער ראַבינאָוויטש האָט געזאָגט אַז ער וויל בשום אופֿן קיין טשלען גיט זיין, איז בן־עמי ווידער לעבעדיק געוואָרען, אוג באַלד איז אַרויס אַ בת־קול פֿין דעם גלעקעל אַז די ויבֿאַריס זענען געענדיגט אוג דער עולם איז זיך ציבאַנגען, דער מיט איין אַראָגעלאָזטער נאָז, אוג דער מיט אַ פּערסענעם קאָפּ — אונזער דיטש אָבער, ר׳ שטאַרקמעהט, וואָס איז נתעלה געוואָרען לטשין רעויזאָר, האָט געזאָגט: ניין, וואָס הייסט אַזאָ זאַך זאָל אָפּלויפֿען גאָר טריקען? הישמע פּזאת? ער האָט באַלד צינויפֿגענומען די בני־טאָובין, אוג מ׳איז אַוועק צי סימיאָנען אוג דאָרט באַ אַ פֿריילעכען לחיים האָט מען באַנעצט פּאַלעסטינאָ, אָבער יום־טוב דיג, וויא אונזער ר׳ שטאַרקמעהט קען!

יאָ, קערמישלעך מאַכן זיי אַללע — זיי שרײַען און זיי דוללען
שזולאָקען אוג טרינקען לחיים — דעם מח נור צי שאַרפֿען
אוג שרײַען אויף אַ סאַללאַ: — מיר וויסען ניט וואָס זיי ווילען.
יודעליך קיין ירושלים! — אוג זיי — וואָס מיר דאַרפֿען!
זיי מאַכען פֿיעל אַסיפֿות — צי קענען דען פּערשוינען
סע קימט דיא גאַנצע פּאַהן, — אָן הערצער עפּיס פֿיהלען?
עס שיטען זיך די חניפֿות — צי קימט דערפֿאַר דען קרוינען
יעדער טאָגט אין קאָן! — פֿין בליאָמען אוג פֿין לילען?...
יעדער גיט דאָ עצות, — זיי שפּיעלען זיך וויא קינדער,
יעדער שטיפט דיא צינג — קיין אַחדות איז באַ קיינעם,
אוג אויף יודישע פּלצות — יעדער שרײַעט באַזונדער,
דראָקעט מען אַלצדונג!... — דער שׂונא טהוט אין איינעם!...

יאָ, ליעבער פֿרײַנד! דיא הייליגע אידעע האָבען זיי געמאַכט פֿאַר אַ קינדער־שפּיעל, יעדער האָט דאָ איין צוועק, יעדער זײַן מיין, דער זיכט כּבוד אוג דער אָפּלעקען אַ ביינדעל. איבערהויפּט געהן זיי מיט דער סיסטעם אַז משיח וועט אָנדערש ניט קומען נור ווען באַ קיינעם וועט שוין קיין פֿרוטה ניט בלײַבען אין קעשעני; אוי דיא פֿרוטה, דיא פֿרוטה.

דאָ האָב איך אײַך ליעבער פֿרײַנד בעשריבען נור אַ טויזענד חלק, פֿין די נידריגע אינטריגעס וועלכע זענען פֿאָרגעקומען בײַם נידריגען עולם, הײַנט ווידער זענען דאָ נאָך אַ סך הויכע דיפּלאָמאַטישע אינטריגעס וועלכע זענען פֿאָרגעקומען בײַם הויכען עולם צווישען פּינסקער, גרינבערג אוג מרגליות, אוג אַלצדונג לטובת הפּלל! נור ענגיג פֿין דיא ויבֿאַריס, ענגיג זיך געריעט אין מיסט! אין מײַן צוויייטען בריף וועל איך אײַך בעשרײַבען זעהר פֿיעל אינטערעסאַנטעס פֿין נאָך די ויבֿאַריס, נײַעס פֿין 6 זאַסעדאַניעס, פֿין ר׳ סענדער׳ן, פֿין מאַזע׳ן וועט איהר ערשט זעהן ווייפֿעל בלאָטע דאָ ליגט אוג וואָס מען קען ערוואָרטען פֿין דיא בעלי־טובֿה־ניקעס! הײַנטיגע וואָך אויף דער זאַסעדאַניע האָט מען זיך אַזוי געזידעלט אייר־נער דעם אַנדערען, אַז מ׳האָט זיך שעור ניט צעפּאַסטשט, מרגליות האָט געזידעלט גינזבורגען מיט אײַזענשטאַדטען, בן־עמי פּינסקערן אוג פּינסקער שטאַרקמעהטען, מאַרגוליס האָט געזאָגט

ער וועט דיא קאַנדידאַטן מיט דיא רעווידזיאָנישטען בעטען מחילה פֿין דיא אַסיפֿות, פּינסקער האָט געשריבּען ער וועט זיך אָפּזאָגען, ער [האָט] אין דער מיט פֿערמאַכט די אַסיפֿה, אוּנ דער גאַנצער עולם איז זיך ציגאַנגען אָפּלילו אָהן אַ זאַך־געזינד! פֿאַר וואָס וועלּ איך אײַך אין דער צוויטער בריף בעשרײַבען — אויף דעם מאָל זאָל שוין זײַן גענוג. —

שטאַרקמאַהט'ן האָב איך אײַער בריף אָפּגעגעבען — נור ויא האָט ער גאָר צײַט אײַך צי ענפֿערן, יעדע מינוט, יעדער שפּאַן, יעדעס וואָרט איז געווידמעט נור פֿאַר פּאַלסטינאַ, הײַנט ויא זענען עפּיס קערמישלעך? דיא פֿאַריגע וואָך איז ער בּאַ מיר געווייזען האָב איך איהם אַבּיסעל איבערגעפֿאָהרען אוּנ ער האָט מיר געמוזט מודה זײַן, אַז איך האָב רעכט.

יאָ, עקר שכחתי. ר' סענדערייל, פֿאַר זײַן אַוועקפֿאָרען קיין ויען, איז בּאַ מיר געווייזען מיט אַ ווייזט. ער שעלט דיא אַללע פּאַלעסטינע־מאַכער מיט טוידטע קללות, זיי האָבען איהם אָפּגעראַבּעוועט, ניט באַצאָלט אין גאַנצען וויפֿעל איהם קימט. נור ער וועט נאָך מיט זיי האָבען אַ חשבון! בס"ה האָט ער איצט געגומען 1100 רו"כ אוּנ איהם קימט אוּן קימט... ער האָט מיר פֿערזיכערט אַז דאָס פֿ"ב וועט איהר ניט געווינגען, נור פֿין זײַנע רייד האָב איך פֿאַר־שטאַנען אַז ער אַלליין גלייבט ניט וואָס ער זאָגט — מיט לינעצקין איז ער שלום געוואָרען בּאַ מיר אין שטיב, אוּנ זיי האָבען זיך בּיידע שעור ניט צעקישט אוּנ צעוויינט פֿאַר שׂמחה!

דיא 100 וועקערס מיט דעם קלימיקעל וועל איך אײַך דיא וואָך שיקען — וועגען מײַן געזינד איז נאָך גאָר קיין נחת ניטאָ, איך שלעפּ מיך קאָם אַרים אויף קיין קיל אין שטיב, נור אויף דער גאַס וויזט אויס וועל איך נאָך אַזוי גיך ניט קענען אַרויסגעהן — ווײַל אויף איין אָרט איז דיא הויט נאָך ניט פֿאַרוואַקסען, אוּנ צי צײַטען ליגט איך נאָך וועהטיגען, יאָ ברידער, איך האָב מײַן אייגענס אַ גוט פּעקיל! אַז עס איז געוואָרען דיא פּאַ־לעסטינישע חבֿרה האָב איך מיך שטאַרק דערפֿרעהט, איך האָב געמיינט, אַז ברענגען זיי שוין אַראָפּ משיח'ן, דעמעלט וועלען אַללע קרימע גלײַך וועהרען אוּנ איך צוויישען זיי, צים סוף איז גאָר דער היפּך, איך זעה גאָר אַז אַללע גלײַכע וועהרען קרים. —

גריסען פֿרײַנדליך אײַער האָבּגעשעצטע פֿרויה אוּנ שרײַבט מיר באַלד דעם רעזולטאַט וואָס וועט זײַן פֿין דעם 19טען — מײַן פֿרויה גריסען אײַך ג'פ.

פ. זאַמאַשטשין

P. S. מײַנע בריף בעט איך אײַך ניט ווײַזען דער גאַנצער וועלט נור ליחידי סגולה.

V

אָדעסאָ, דען 28 מאַי 1890

ליעבער פֿרײַנד ה' ספּעקטאָר!

אין מײַן פֿאַריגען בריף האָב איך אײַך ציגעזאָגט וויטער צי שרײַבען פֿין דיא פּאַ־לעסטינצעס, נור דעם אמת מוז איך אײַך זאָגען, אַז איך האָב כּמעט אָנגעוואירען אין גאַנצען דעם חשק דערצו, ווײַל דיא גאַנצע חאַליאַסטרע מיט אַללע איהרע נידריגע מע־כערײַען זענען מיר שוין פּשוט נמאס ומאוס געוואָרען אוּנ איך רעכטן, אַז עס איז גאָר צי־פֿיעל כּבוד צי רעדען פֿין איהר; נור ויא זאָגט מען; נאַניאָוסק, פֿראָאַוסק! [12] איך האָב אײַך איין מאָל געגעבען דאָס וואָרט, מוז איך שוין ניט ווילּלענדיג קריכען אין דער בלאָטע טינקען דיא פֿעדער אוּן שמירען דאָס פּאַפּיר!

נאָך די ויבאַריס איז דער עולם אַרים געגאַנגען אַ פּאָר טאָג ויא צעדיללט פֿערשלאָפֿען, אַ טהייל פֿערשפּורט פֿין דעם נצחון, אוּנ אַ טהייל אַראָפּגעלאָזט דיא נאָז פֿין דער מפּלה, יעדער האָט דערצעהלט חכמות פֿין זײַנע גבֿורות, פֿין זײַנע אייבער־הסברות, נור דערנאָך האָט מען זיך דערמאָנט אַז דיא צײַט שטעהט ניט, מע דאַרף עפּיס טהון; ראשית זענען אַללע

[12] זיך פֿאַרדונגען — זיך פֿאַרקויפֿט.

כּלי קודש, ד. ה. דער קאָמיטעט, דיא קאַנדידאַטען, דיא רעוויזיאָנע קאָממיסיע, דיא דעלעגאַטען, אַ פּאָר זײַטיגע טאנצער, אונ אויך דער קהל־שמש (ר׳ אַבֿרהם אליהו) בס״ה 56 גדולי הדור, געגאַנגען זיך פֿאָטאָגראַפֿירען, פּדי כּל־ישׂראל זאָלען האָבען די גרויסע זכיה צי זעהען בעשׂנפּערליך דיא גאטליכע צורות פֿין זייערע אמת׳ע בעלי־טובֿה־ניקעס, אונ אויך דיא שפּעטערע דורות, אונזערע קינדס־קינדס־קינדער, דיא באָבעס מיט דיא אייניקלעך, זאָלען זיך קענען שפּיעלען אין זייערע משיח׳ס, קלויבען נחת אונ הנאה האָבען מזיו השכינה! וויא געווינלעך קען מן־הסתּם קיין יוד משיח׳ן ניט אַרײַפּ נעמען, נאָ האָט מען זיך געמוזט געהן צי אַ גוי אונ איהם נעביך געבען צי פֿערדינענן 425 רו״כ! דערפֿאַר אָבער איז די גרופּפּע, זאָג איך אײַך אַנטיק שבאַנטיק — זיא שטעלט פֿאָר אַ זעלטענעס זוערינעץ, אונ איך שוער אײַך בהן שלי, אַז אַפֿילו אין בערלינער גרויסען טהיר־גאַרטען האָב איך אַזעלכעס ניט געזעהען — אין דער גרופּפּע געפֿינען זיך מכּל המינים אַללערליי צרות. [דאָס איז אַ פּנים נאָר אַ קליינער טייל פֿון בריוו, דער איבעריקער טייל פֿעלט.]

IV

אָדעסאַ, דען 2 יענער 1895

[דער צוויי־שורהדיקער רוסישער שטעמפּל,
אונטן צוגעשריבן דער אַדרעס:
[Канатная д. 26. кв. 12]

ליעבער ה׳ ספּעקטאָר!

קודם כּל וויגטש איך אײַך אַ גאַנץ פֿיינעם שאהנעם אונ פֿרייליכען מזל־טובֿ צום ניַיעם יאָהר, גאָטט זאָל אײַך העלפֿען איהר זאָלט פֿון אײַער פֿעדער קיין מסחר ניט דאַרפֿען מאַכען נור שרײַבען פֿאָר וואוהלטיג אונ ניט אָנקימען צי דער אָרימער יודישער טאָרבע: מיר דאָכט דאָס איז דיא בעסטע ברכה, נור טאָמיר איז דאָס אַללײן אײַך וועניג, וויגטש איך אײַך איהר זאָלט נאָך דערצי האָבען חאָטש אַ פּיהר פֿינעף אין צוואַנציגער... איך מיין טאָקע אַ פּיהר, וואָס אַ פּאָר אָקסען זאָללען און מוזען שלעפּען... אָמן כּן יהי רצון!

אײַער „לאָמטערען" מיט דער אָטקריטקע האָב איך ערהאַלטען אונ האָב אײַך דערפֿאָר גאָר ניט געענפֿערט וויל איך האָב אײַך געהאָט זעהר אַ סך צי ענפֿערען. איך האָב אײַך געוואָלט אַ ביסעל דורך לאמור׳ן, אַ ביסעל אָפּשייגעצין, נור וויל דער כּהן האָט זיך דעמעלט אין מיר שטאַרק ציפֿלאָקערט, האָב איך מיך מישׂ געווייזען — לאָז זײַן פּתח שין שאָ! לכּל זמן, אַז סע וועט קימען דער טאָג פֿין יבֿוא יומו, וועל איך זיך מיט אײַך אָפּרעכענען וויא מיט אַ רעדאַקטאָר! נור נישט דאָס בין איך אויסען.

איצט שרײַב איך אײַך גאָר וועגען אַ גאַנץ אַנדער ענין, כּפי איהר זעהט האָב איך געמאַכט אַ שטיקעל אַרבייט, איך האָב איבערגעזעצט פֿין ה׳ אַבֿרהם ריוקין׳ס וועגן דעם ניַיעם אוסטאָוו פֿין דיא פּאַספּאָרטען, וועלכער איז דיא טאג דאָ אַרויס אין רוססישען אין אַ קליינער בעזינדער בראָשורע, אַלזאָ וואָס זשע בעט איך פֿון אײַך: 1) איהר זאָלט דאָס תּיכף ומיד אַרײַנגעבען צים צענזור אונ זעהן ער זאָל דאָס גיך צענזורירען, וויל דאָס איז אַ סעזאָן אַרבייט, איז וואָס פֿריר עס וועט אַרויס איז גלײַכער אונ געזונטער; 2) קיין שום בן אָדם זאָל דערפֿון ניט וויסען אין וואַרשא, וויל עס קענען זיך נאָך אַנדערע אויך חאָפּען דערצי, וכל הקודם זכה, דאָס איז דער עיקר אין אַזאַ ענין; 3) איהר זאָלט זיך אַנפֿרעגען אונ מיר באַלד שרײַבען וויפֿל עס דאַרף קאָסטען אָפּדריקען 2000 עקז׳ און דערפֿין אַראָפּנעמען מעטריצען אָדער 4 טויזענט אָהן מאטריצען? גרויסע אותיות מיט נקודות. דער פֿאָרמאַט וועט זײַן אַ קליין 16־טעל, כּפי המאָדעל וואָס איך שיק אײַך דאָ צי.

איך האָף אַז איהר וועט פֿין מייניט וועגען דאָס אַלצדינג טהון אונ מיר באַלד שרײַבען תשובֿה. נור דעם צענזור זאָלט איהר עס דערווײַל שוין אַרײַנגעבען כּדי קיין צײַט ניט פֿערליהרען, וויל דיא צײַט שפּיעלט דאָ אַ גרויסע ראָליע, נור איך שרײַב אײַך נאָך אַ מאָהל

עס זאָל זײַן בסוד, ווײַא באַלד איך וועל נור האָבן פֿון אײַך אַ קלאָהרע ידיעה אוּנ עס וועט זײַן קאָנווענירענד, וועט מען אײַך תּיכף אַרויסשיקן געלט אויף פּאַפּיר. פֿאַר דער קאָרעקטור וועט ה׳ ריבקין וואַרשײַנליך בעצאָהלען.

ה׳ וועקסלער איז נעכטן באַ מיר געווייזן אינ האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט בעקימען פֿון ה׳ פֿונק אַ יודישען מוזשיק אוּנ אַ העברעאישען ספֿר מיט אַ בריף אין וועלכען ער בעט איהם, ער זאָל שרײַבען אַ רעצענזיע אויף זיי; וועקסלער האָט גאָר קיין חשק ניט צו שרײַבען, ווײַל ער איז פֿשוט פֿויל אויף דער פּען, נור איך וועל אפֿשר איהם אײַנרעדען ער זאָל יאָ שרײַבען. אויב ניט וועל איך זעהן בן דוד זאָל שרײַבען, דאָס איז אפֿשר נאָך גלײַכער, ווײַל אַלס רעצענזענט איז ער בעסטער, וועקסלער קען אָפּזאָגן אַ פּאָר גוטע וואָרטער אינ איין עק, בן־דוד אָבער קען איהם ציגליעדערן פֿין אַללע זײַטען, הן דיא פּסיחישע, הן דיא ליטעראַרישע זײַט, וויא אַ ריכטיגער מבֿקר.

באַ מיר איז דערווײַל קיין נײַעס ניטאָ, נור איך האָף אַז פֿין דעם ערשטען פֿעבער זאָל איך שוין וויסען האָבען אַ בעשעפֿטיגונג. דערווײַל איז מיט דער פּיטער אַראָפּ...

שרײַבט מיר וואָס הערט זיך באַ אײַך עפּיס נײַעס? וועט געהט אַרויס דער ה׳פֿ[14]? אוּן וואָס הערט זיך מיט דעם שפּאַקטיוו? יאָ, וועט איהר וועט מיר שיקען דעם 4 טען ה׳פֿ בעט איך אײַך מיר אויך. שיקען דעם 3 טען ה׳פֿ, ווײַל מײַנעם האָב איך געמוזט אַוועקגעבען טאָוובינגען, אַפֿילו, שוין אַ געבינדענעם; איך מיין אַז איהר וועט זיך אַנשטויסען פֿאַר וואָס .... כּדי לבֿלבל את השטן... פֿערשטאָפּען איהם דאָס מויל ער זאָל ניט מקטרג זײַן אוּנ זאָגען אני העשרתי את ספּעקטאָר... דיא בת־מלכּה שיקט אײַך אַ גריסס מיט אַ גליק־וואונש צים נײַעם יאָהר. איך וואַרט אײַער באַלדיגע תּשובֿה. אײַער פֿרײַנד פּ. זאַמאַשטשין.

P. S. כּדי שלא להוציא את הגיר חלק, ד. ה. כּדי ניט צי קימען מיט לײַדיגע האנד, שיק איך דאָ פֿאַר אײַער בלאָטיל אַ גאַנצען ראָמאַן. חאַ, חאַ, חאַ! איך זעה וואָס פֿאַר אַ גרימאַסע איהר מאַכט. זאַמאַשטשין אַ ראָמאַניסט! וואָס זשע איז, אלה מאי פּרץ אַ קריטיקער?! אַז גאָטט וויל שיסט אַ בעזים אוּנ אַ פֿלעדערוויש טאָנצט!

אַ ראָמאַן

אַ נאַכט — אַ לאַק
אַ פֿראַכט — אַ טשמאַק
בײַם מעער — דער מאַנן....
זיא—ער— — פּאַרדאָן!
אַ שמיעס — אַ טראָן,
גאָר זיס, — אָך! אָך!
אַ בליק, — יונגאַטש!
מײַן גליק! — אַ פּאָטש!
אַ גלעט, — אָוועק:
אָך נעט! — איין עק—

[18] הויזפֿרײַנד.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס

געשיכטע פֿון יידן אין רומעניע

ד״ר יוסף קיסמאַן, שטודיעס צו דער געשיכטע פֿון רומענישע יידן אין 19טן און אָנהייב 20סטן יאָרהונדערט, ייִוואָ, ניו־יאָרק, 1944
118 זײַטן

די רומענישׂ־יידישע געשיכטע האָט ניט קיין מזל. בעת די פּובלי̈ציסטישע לי̈טעראַטור וועגן יידן אין רומעניע איז שוין א ביסל צו גרויס און ווינציק קאָנסטרוקטיוו, איז די ערנצטע, היסטאָרישע פֿאָרשונג אָפֿילו אין דער רומענישער שפּראַך נאָך אלץ צו קליין. געווען א צייט, ווען געוויסע פּרטים פֿון יידישן עבֿר אין רומעניע — ווי למשל קהילה־געשיכטע, זײַנען באַארבעט געוואָרן פֿון יחידים, מער ליבהאָבערס ווי געשולטע היסטאָריקערס.[1] שפּעטער איז געקומען דער רומענישער היסטאָריקער ניקאָלאַ יאָרגא וואָס האָט צוזאַמען מיט זײַנע תּלמידים אָנגעהויבן באַארבעטן אויף זײַן אָנטיסעמיטישן שטייגער דעם יידישן עבֿר אין רומעניע. די פּאָליטישע טענדענצן פֿון דער דאָזיקער היסטאָריאָגראַפֿיע, וואָס האָט מער ווי א יורידישע אינטערפּרעטאַציע פֿון דער יידישער רעכטלאָזיקייט ניט געוואָלט זײַן, האָט אין א גרויסער מאָס גורם געווען, אז אָפֿילו די יחידים־יידן וואָס האָבן זיך נענומען צו פֿאָרשן די יידישע געשיכטע אין רומעניע זײַנען וויַיטער פֿון פּאָליטישע טראַקטאַטן וועגן רעכט און רעכטלאָזיקייט ניט געגאַנגען. דאָס אינעווייניקסטע לעבן פֿון יידן, זייער קולטור און לי̈טעראַטור, די געשיכטע פֿון די יידישע קהילות, ווער רעדט נאָך אַן אלזַיטיקע געשיכטע פֿון רומענישע יידן — וועגן דעם האָט מען אָפֿילו ניט געקענט חלומען. דער פֿאַרדראָס איז נאָך גרעסער, ווײַל גראָד אין רומענישע איז געווען א סך מאַטעריאל אין ביבלי̈אָטעקן, אַרכיוון און אין פּריוואַטע זאַמלונגען. די פּאָר נײַע פֿוחות, ווי מאיר הלוי און זײַן קריז, וואָס האָבן זיך באַווײַזן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן אימפּעטיק געאַרבעט פֿדי צו דערייאָגן דאָס, וואָס דער דור פֿאַר זיי האָט פֿאַרזען צו טאָן. דערפֿאַר איז אַזוי וויכטיק צו האָבן וואָס מער פּרט־אַרבעטן וועגן יידן אין רומעניע. יעדער צושטײַער איז תּמיד פֿול מיט חידושים.

קיסמאַנס בוך באַשטייט פֿון דריַי אַרבעטן; וועגן דער אלטער רומעניע און אירע יידן, וועגן דער יידישער עמיגראַציע פֿון רומעניע ביז דער ערשטער

[1] דער ערשטער וואָס האָט קאָפּירט די אויפֿשריפֿטן אויף יידישע מצבֿות אין רומעניע איז געווען וויליהעלם שוואַרצפֿעלד (1856—1894); זען: *Anuar*, XVI, 224—228.

וועלט־מלחמה און וועגן דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין רומעניע ביזן סוף 19טן י"ה. צום סוף קומען וויכטיקע מאטעריאַלן, על פּי רוב ווינציק באַקאַנטע, הגם זיי זײַנען געווען פֿאַרעפֿנטלעכט אין פֿאַרשיידענע זשורנאַלן און אָפּיציעלע פּובליקאַציעס.

יעדערע פֿון די טעמעס וואָס איז באַרירט אין דעם בוך פֿאַרדינט אַ מאַנאַפּישע באַהאַנדלונג בכלל, און די געשיכטע פֿון דער מערקווערדיקער „יציאת רומעניע" בפֿרט. עס איז אומפֿאַרשטענדלעך, אַז אזא אייגנאַרטיקע באַווענונג ווי די „פֿוסגייערס", אַן עמיגראַציע פֿון יידן וואָס האָבן באַשלאָסן צו פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד אונטער אַלע אומשטענדן, זאָל ניט זײַן באַשריבן אין מער מקורים, ווי אין א ציוניסטיש וואָכנבלאַט און אין מעמוארן פֿון א יידישן פּלל־טוער אין רומעניע. משמעות, אַז צוליב דעם פֿעלן פֿון אינדעקסן צו די דעמאָלטיקע צײַטונגען האָט קיינער זיך ניט געטומען די מי דורכצוזיפּן די זשורנאַלן־יסטישע ליטעראַטור. מישפּטנדיק לויט דער פּוילישער פּרעסע קען איך זאָגן, אַז וועגן דעם ענין איז פֿאַראן א סך מער ווי קיסמאָ האָט אָנגענעבן. עס וואָלט געווען פּראַי די דאָזיקע שטודיע אויסצובריטערן.

דאָס זעלבע איז חל אויף דעם יידישן פֿאָלקסשאַפֿן אין רומעניע, וואָס האָט זיך בלי ספֿק אָפּגערופֿן אויף דער דאָזיקער מאַסן־אויסוואַנדערונג. די „פֿוסגייער"־באַווענונג איז געווען אין יאָר 1899, ד"ה סך־הכּל מיט 48 יאָר צוריק. מען וואָלט נאָך געקענט פֿון עלטערע יידן ארויסבאַקומען מער פּרטים וועגן דעם ענין.*

אויך די געשיכטע פֿון דער בריסעלער זיצונג וואָס איז פֿאַרגעקומען אָק־טאָבער 1872 און האָט באַהאַנדלט די פֿראַגע פֿון דער יידישער אויסוואַנ־דערונג פֿון רומעניע איז נאָך ניט דערציילט געווארן בפֿרטיות. קיסמאָ דער־מאָנט אין גאַנצן ניט בערטאָלד אויערבאַכן (1812—1882), דעם באַרימטן דײַטש־יידישן שרײַבער, וואָס איז געווען אויף דער דאָזיקער אַסיפֿה. אויערבאַך דערציילט, אַז ער איז געווען קעגן דער עמיגראַציע פֿון די רומענישע יידן, וויל דער ענין פֿון עמיגרירן איז א געפֿערלעכער און טראָגט ארײַן „עפּעס ציגײַנערישס אין דעם מעמד פֿון יידן".[2]

וועגן דער „בהלה" אין איסמאָל אין יאָר 1871, וואָס זי האָט גורם געווען דאָס ארײַנמישן זיך פֿון די אייראָפּעישע מלוכות אין די ענינים פֿון די רומענישע יידן, איז פּראַי אַנצוווײַזן, אַז וועגן דעם איז אָפּגעדרוקט געווארן א באַשרײַבונג פֿון דעם פּינקס פֿון דער דאָרטיקער קהילה.[3]

---

* פּ"גל: יעקב פּינקעלשטיין, „זכרונות פֿון אַ „פֿוסגייער" פֿון רומעניע קיין אַמעריקע", יוואָ־בלעטער, ב' XXVI, נומ' 1 (סעפּטעמבער־אָקטאָבער, 1945), זז' 105—128; קלאַרַא שאַכטער, דאָרט, ב' XXVIII, נומ' 2 (ווינטער 1946), ז' 410. אויך געפֿינט זיך אין פּאַרטפֿעל פֿון דער רעדאַקציע יוואָ־בלעטער אַ גרעסערע זאַמלונג מאַטעריאַלן וועגן די פֿוסגייערס, צונויפֿגעקליבן פֿון איציק שוואַרץ. — רעד'.

[2] *Berthold Auerbachs Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, Frankfurt am M., 1884, 2 (דאַטירט: 6טן אָקטאָבער, 1872).

[3] הרב ישעיה רייכר, „ההבלה' באיזמאיל", סינ', וו, בוקרשט, התרפ"ט, זז' XXV—XXVIII.

וועגן דער לאַגע פֿון יידן אין רומעניע אין דער צווייטער העלפֿט 19טן און אָנהייב 20סטן י"ה איז זייער א סך געשריבן געוואָרן פֿון רײַזנדערס וואָס האָבן באזוכט דאָס לאַנד. זייער צאָל איז נעמען גרויס פֿרי אויפֿן סמך פֿון זייערע באריכטן צו שילדערן די עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַגע פֿון יידן אין רומעניע.[1]

די דאָזיקע באמערקונגען זײַנען נאָר אויסן צו באווײַזן, וואָס ס'איז נאָך ניט אויפֿגעטאָן געוואָרן אויף דעם פֿעלד און ווי דאָנקבאר מען דארף זײַן דעם מחבר וואָס האָט געפֿרוווט אויפֿדעקן עטלעכע וויניק באקאַנטע קאַפּיטלען פֿון דער יידיש־רומענישער געשיכטע. קיסמאָנס בוך דארף באטראַכט ווערן ווי א התחלה אין דער ריכטונג, עס דארף סיסטעמאַטיש געאַרבעט ווערן, פֿרי מיט דער צײַט זאָל מען קענען צוטרעטן צו א פֿולקומיקע געשיכטע פֿון יידן אין רומעניע.

ד"ר יעקב שאַצקי

צוויי מויזנט יאָר יידישע ליטעראַטור

In Time and Eternity, A Jewish Reader, edited by Nahum N. Glatzer, New York, Schocken Books, 255 pp.

אין דעם בוך גיט אונדז ד"ר נחום גלאַצער, דער באקאַנטער ליטעראַטור־פֿאָרשער, אן אַנטאָלאָגיע פֿון דער יידישער ליטעראַטור פֿון דעם נאָכביבלישן פֿעריאָד ביז דעם 19טן י"ה. דאָס בוך איז אויפֿגעבויט ניט אין א כראָנאָלאָגישן סדר, נאָר לויט ענינים, און ס'איז אײַנגעטיילט אין צוועלף קאַפּיטלעך וואָס טראָגן אזעלכע קעפּלעך ווי „צווישן גאָט און מענטש", „פֿון די טיפֿענישן", „מלכות שמים" א"א. ד"ר גלאַצער איז א גרויסער בקי אין דער יידישער ליטעראַטור, און די אויסצוגן אונטער יעדערן פֿון די דאָזיקע קעפּלעך זײַנען זייער טרעפֿיקע. זיי גיבן דאָס רוב איבער דאָס וואָס איז צום מערסטן כאַראַקטעריסטיש און טיפּיש פֿאַר דעם באַהאַנדלטן ענין. די קאַפּיטלעך זײַנען גוט באַלאַנסירט אויך; זיי רעפּרעזענטירן אין א געוויסער מאָס די וויכטיקסטע תקופֿות אין דער יידישער ליטעראַטור. וועג מיר זײַנען נאָך מוסיף דערצו דעם

פּעטיציעס צו משה מאָנטעפֿיאָרען, ער זאָל זיך משתדל זײַן פֿאַר יידן אין גאַלאַץ, בערלאַד און אַנדערע שטעט, וועלכע געבראַכט אין *Diaries of Moses Montefiore*, 1890, II, 193—194. עס איז בכלל אַ וווּנדער, פֿאַר וואָס דער מחבר האָט ניט אויסגענוצט די דאָזיקע טאָגביכער.

[1] למשל: Hugo Ganz, *Reiseskizzen aus Rumänien*, Berlin, 1903.

אַ טייל פֿון דער עלטערער ליטעראַטור האָט אַרויסגעגעבן יאָרגאַנ אין זײַן אַנטאָלאָגיע פֿון פֿרעמדע רײַזנדערס וועגן רומעניע. עס איז אַפֿילו פֿאַראַן אַן אַנטאָלאָגיע פֿון פּוילישע רײַזנדערס קיין רומעניע. זען:

M. Reifer, "Quellen zur Geschichte der Juden Grossrumäniens" *MGWJ*, 1923, pp. 54—58.

שיינעם פֿאַרמאַט און די אָנגענעמענע אויסוויניקייט פֿון דעם בוך, איז דער סך־הכּל פֿון דעם וועלק גאָר א פּאָזיטיוועד.

דאָס בוך האָט אָבער אויך חסרונות, וואָס זיי קומען פֿון דעם מחברס אײַנ־שטעלונג און צוגאַנג צום ענין. אין א נאָכוואָרט גיט ער אַליין צו, אז

דער לייענער וועט דאָ ניט געפֿינען קיין פּשוטן אָדער אײַנזײַטיקן באַ־ריכט וועגן די יִדישע לערעם. מיר האָבן, אז ער וועט יאָ געפֿינען אין אַרײַנבליק אין דעם ברייטן היקף פֿון דעם געדאַנק וואָס האָט געשאַפֿן די דאָזיקע טראַדיציעס און די פֿאַרשיידנקייט פֿון די וועגן, אויף וועלכע מען איז געגאַנגען צו דעם איינעם ציל [שפּאַצירט פֿון מיר — ש. נ.] — אײַנצושטעלן א באַצוּנג צווישן דעם ענדלעכן און דעם אומ־ענדלעכן, צווישן צײַט און אייביקייט.

אָבער פּונקט דאָס איז מײַן טענה. אז עס איז געווען א ציל און אז עס זײַנען געווען וועגן איז אין בוך ניט קאָנטיק. מיר זעען ניט פֿון די אויס־צוגן די ריכטונג פֿון דעם יִדישן געדאַנק און אַפֿילו ניט די אַלגעמיינע טענ־דענצן אין דעם יִדישן גײַסטיקן לעבן. אויב עס איז געווען, לאָמיר זאָגן, א טענדענץ צו אַסקעטיק, איז פֿון דעם בוך אוממיגלעך צו באַקומען א באַ־גריף, אין וואָס פֿאַר א ריכטונג זי איז געגאַנגען; צי האָט זי דערגרייכט איר הויכפּונקט אין די לעצטע טעג פֿון בית שני, אין די חסידי אַשכּנז, אין די מקובלים פֿון צפֿת, אָדער אין דער בראַצלאַווער שיטה פֿון חסידות. דעמט גלײַכן אויב עס איז געווען א נטיה אין יִדישן לעבן צו פֿאַרהיליקן דאָס סעקולערע, צו פֿאַרגײַסטיקן דאָס מאַטעריעלע, איז פֿון דעם בוך אוממיגלעך צו דערגיין, צי איז די נטיה פֿאַרשטאַרקט אָדער אָפּגעשוואַכט געווארן אין דעם צײַטאָפּשניט פֿון קרוב צוויי טויזנט יאָר וואָס ווערט באַהאַנדלט אין בוך. און דאָס איז דאָך געוואַלדיק וויכטיק אויף צו פֿאַרשטיין דעם גײַסט און דעם אינעווייניקסטן זינען פֿון א קולטור. א סכום סטאַטישע און אומקאָאָרדינירטע סקיצעס פֿון יִדישן דענקען, פֿילן און לעבן גיבן נאָך ניט קיין בילד פֿון דער יִדישער גײַסטיקער פֿיזיאָנאָמיע. עס פֿעלט די ארגאַנישקייט, די דינאַמיק פֿון לעבן. א וועג קאָן נאָר פֿירן אין איין ריכטונג, אָבער ניט גלײַכצײַטיק אין אַלע ריכ־טונגען. פֿון דעם בוך באַקומט זיך אַן אײַנדרוק, אז דאָס יִדישע לעבן איז געגאַנגען אין עפּעס א פֿאַרפֿישופֿטן קרײַז אָן אַן אָנהייב און אָן א סוף.

דער נאָמען פֿון דעם בוך „אין צײַט און אייביקייט" דאַרף אָנווײַזן אויף די צוויי פּאָלוסן, צווישן וועלכע עס שפּילט זיך אָפּ דאָס יִדישע לעבן. אין־ביקייט לאָזט זיך נאָך עפּעס פֿילן אין דעם בוך, אָבער דער דופֿק פֿון דער צײַט קלאַפּט זייער שוואַך אין אים, און דער רושם פֿון דער סבֿיבֿה איז אין גאַנצן ווי אָפּגעוווישט. פֿראָבלעמען זײַנען א פֿונקציע פֿון צײַט און אָרט, זיי האָבן זייער שורש אין א געווײַסן באָדן אין זייער פֿאַרצווײַגונג אין א געווײַסער סבֿיבֿה. אין דעם בוך שטייט די פֿראָבלעם פֿון עלטערן און קינדער, א שטייגער, ווי אן אַבסטראַקציע, ווי אין א לײַדיקן חלל, אָן א שום פֿאַרבינדונג מיט וועל־כער עס איז צײַט אָדער מיט וועלכן עס איז אָרט.

בכלל ווערט די יידישע געזעלשאפֿטלעכע אטמאספֿער, אין וועלכער די דא־זיקע נעדאנקען זיינען אויפֿגעקומען — פונקט ווי די אלגעמיינע סביבה, אין וועלכער זיי האבן זיך אנטוויקלט — כּמעט אין גאנצן אָפּגעווישט אין דעם וועלט. דער מחבר דערקלערט, אז ער פֿארענדיקט דאָס בוך מיט דער חסידישער ליטעראטור, וויל די דאָזיקע ליטעראטור „וואָס איז געשאפֿן געוואָרן איידער יידן האבן דערפֿילט דעם דרוק פֿון דער מאָדערנער איראָפּע, איז א נאטירלעכער סיום פֿאר דעם קלאסישן אויסדרוק פֿון דער יידישער נשמה". זאָל דאָס מיינען, אז אין פֿרייערדיקע דורות איז אן ענלעכע השפּעה פֿון דעם מיטל־עלטערישן אָדער גאָר קלאסישן געדאנק ניט געווען? אין אמתן ארײַן וואָלט זיך טאקע געקאָנט שאפֿן אזא אײַנדרוק, וואָרעם דער מחבר האָט ארײַנגענומען אין זיין בוך וויניק אויסצוגן פֿון אזעלכע תּקופֿות און זשאנערס, אין וועלכע די השפּעה פֿון דער ארומיקער סביבה איז שטארק בולט. צי איז דען ניט קיין חידוש, וואָס די יידישע דיכטונג פֿון דעם גאָלדענעם פֿעריאָד אין שפּאניע איז פֿאר־טראָטן בלויז מיט איין שיר פֿון גאָר א מיטלמעסיקן אידעיִשן און קינסטלערישן אינהאלט — דעם המבדיל ביז קודש לחול, מיט דעם ניט שטארק געהויבענעם באָגער זרענו וכספנו ירבה כחול? די איבעריקע דיכטונג פֿון יענער תּקופֿה מיט איר פֿילפֿאָכיקייט פֿון אינטערעס און איר געבונדנקייט צו צייט און אָרט האָט זיך משמעות ניט ארײַנגעפּאסט אין דעם מחברס פּלאן.

דער מחבר ברענגט די מעשׂה פֿון ספּר חסידים וועגן דעם תּמימותדיקן פּאסטוך וואָס האָט תּפֿילה געטאָן: רבונו של עולם, וועז דו וואָלסט געהאט בהמות, וואָלט איך זיי פֿאר דיר געפּאשעט בחינם. דאָס איז א וווּנדערלעכע מעשׂה, אָבער ספּעציפֿיש יידיש איז זי ניט און איר שייכות צו יידן פֿון א געווִיסער צייט און אָרט זעען מיר ניט. אין דעם זעלבן ספּר חסידים זיינען פֿאראן אזעלכע אנזאָגן ווי א שטייגער: „פֿארפֿיר ניט קיינעם, סיי א יִיד סיי א ניט־יִיד, דורך דיינע מעשׂים"; אָדער „אויב עס ווערט געמאכט אן אָפּמאך צווישן א יִיד און א ניט־יִיד, איז דער יִיד מחויב אויסצופֿירן זיין התחייבות הגם דער ניט־יִיד האָט זיין התחייבות געברָאכן". אזעלכע קאָנקרעטע טאָג־טעגלעכע לערעס דערציילן אונדז א סך מער וועגן „דעם באגריף יִיד... ווי א ציבור וואָס איז געהיילִיקט פֿאר דער אויפֿגאבע פֿון אײַנאָרדענען די וועלט אונטער מלכות שמים" ווי אבסטראקטע מעשׂיות וואָס פֿארלירן זיך אין דעם אין־סוף.

אין נאָכוואָרט ווערט וויטער געזאָגט: „די דאָזיקע דאָקומענטן שטעלן פֿאָר א באגעם, אז דאָס מענטשלעכע לעבן איז איין גרויסער דיאלאָג צווישן מענטש און גאָט". אָבער אין דעם בוך רעדט ניט דער סתּם־מענטש, נאָר דער אויס־דערווײַלטער, די יחידי סגולה. עס ווערט דאָרט אויסגעדריקט די האָפֿענונג, אז דער לייענער וועט אײַנזען דעם שטארקן יִראת־הכּבוד פֿאר לערנען בײַ יִידן. אז די גדולים האבן שטארק געהאלטן פֿון דער תּורה איז קיין רבותא ניט. אָבער אז דאָס פּשוטע פֿאָלק האָט געקוקט אויף דער תּורה ווי אויף אייגעם פֿון די העכסטע ווערטן — דאָס וואָלט פּדאי געווען צו באטאָנען שטארקער. דאָס

וואָלט זיך טאָקע לַיכט געלאָזט טאָן מיט אַ צאָל דערציילונגען פֿון דעם מעשׂה־בוך, דעם אמתן יִידישן פֿאָלקסבוך וואָס שפּיגלט אָפּ דעם וועלטבאַנעם פֿון עמך. אין 1619 שרַיבט דער פּשוטער פֿראָנער יִיד חנוך ב' ישׂראל צו זַיַן זון אין ווין און באַקלָאָגט זיך שטאַרק, וואָס דער זון גיט זיך אָפּ מיט מיסחר אוֹן האָט כּמעט אין נאָנצן אויפֿגעהערט צו לערנען:

זעלט איך אבר דאז גיווישט האבן אונ' וועז מיר דיין שווער זעלט כל אשר לו גיגעבן האבן וועלט דיך ניט הין געבן האבן. דיין שווער האט מיר אנדרש צו גיזאגט צו דער חתנה ער וויל מיט דיר לערנן דז דוא כמעט אין ב' שנים איין מרינ' ניט אויז דער וועג גיין זאלשט..... דער הלבן אהו' בני שרייב איך דיר דא אונ' מיין גנצן ווילן אונ' מיינונג דז דוא מיר ניט אנדרש זאלשט טאן אונ' זאלשט הער קומן לערנן.[1]

משמעות אז דאָס בוך איז פֿאַרטראַכט געוואָרן אויף אַ גרעסערן פֿאַרנעם און איז שפּעטער געקירצט געוואָרן. אויף דער הילע ווערט אָנגעגעבן, אז עס קומען אין אים צום וואָרט אויך נאָכפֿאָלגערס פֿון שבתי צבי; אין בוך גופֿא זַיַנען זיי ניט פֿאַרטראָטן. דאָס איז באמת אַ שאָד, וואָרעם בדרך פּלא איז די דאָזיקע לִיטעראַטור ווינציק באַקאַנט. אויך וואָלט געווען זייער גוט, וועז די נעמן פֿון די שטעט וואָלטן איבערגעגעבן געוואָרן איינהייטלעך: אָדער אַזוי ווי זיי זַיַנען געווען אָנגענומען בַיי יִידן אָדער ווי בַיי גויים, אוֹן ניט אַ טייל אַזוי אוֹן אַ טייל אַנדערש. אויף ז' 14 איז מסתּמא אַרַיַנגעפֿאַלן אַ טעות הדפּוס. חיים אבן מוסא, דער בעל מגן ורמח האָט געלעבט אין 15טן י"ה, אוֹן ניט אין 13טן.

דער מחבר האָט אַרַיַנגעפֿירט דעם לִייענער אין דעם פֿרדם פֿון דער יִידישער לִיטעראַטור אוֹן אים געוויזן פֿון זַיַנע שענסטע ביימער. דערפֿאַר קומט אים אַ האַרציקער יישר־כּוח. דער לִייענער וואָלט אים אָבער אַ סך מער דאַנקבאַר געווען וועז ער וואָלט אים געגעבן עפּעס אַן אָנטַיַט אויף דער יניקה פֿון דעם דאָזיקן פֿרדס, אויף זַיַן אַלגעמיינער אַנטוויקלונג, אויף זַיַן אָרט צווישן אַנדערע גערטנער, אוֹן אין דער וועלט בכלל.

ד"ר שלמה נאָבל

די „רעלאָקאַציע" פֿון די יאַפּאַנער אין מלחמה־צַיַט

Dorothy Swaine Thomas and Richard S. Mahimoto, *The Spoilage*, University of California Press, 1946, XV, 388 pp.

אין פֿעברואַר 1942, נאָך דעם פֿאַלן פֿון סינגאַפּור אוֹן האָנקאָנג, האָט פֿרעזידענט רוזוועלט באַפֿולמעכטיקט דעם מלחמה־דעפּאַרטעמענט צו באַשטימען מיליטערישע זאָנעס, פֿון וועלכע מען זאָל מענן אַרויסשיקן די ציווילע באַפֿעלקערונג. טעאָרעטיש איז פֿון יענער מינוט אָן דער גורל פֿון דער ציווילער

[1] Alfred Landau und Bernhard Wachstein, *Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619*, Wien, 1911, pp. 4—5.

באפֿעלקערונג אין א געגעבענער זאַנע געלעגן ביי דער מילִיטעריש־שער מאַכט אין די הענט. בהסכם מיט דער דאָזיקער פֿאַראָרדענונג האָט דער קאָמענדאַנט פֿון דעם פּאַציפֿישן שטח באשטימט די שטאַטן קאַליפֿאָרניע, וואַשינגטאָן, אָרעגאָן און א טייל פֿון אריזאָנע ווי א מילִיטעריש זאַנע, פֿון וועלכער אלע פּערזאָנען פֿון יאַפּאַנישן אָפּשטאַם (all persons of Japanese lineage) מוזן עוואַקוִירט ווערן. די דאָזיקע גזרה האָט געטראָפֿן 110,000 מענטשן, וואָס צוויי דריטל פֿון זיי זײַנען געווען אמעריקאַנער געבוירענע און ממילא אמעריקאַנער בירגערס. אין משך פֿון עטלעכע טעג האָבן זיי געמוזט אויספֿאָרקויפֿן זייער איי־גנס און מען האָט זיי אריבערגעפֿירט אין אויפֿקלײב־צענטערס וואָס מען האָט גיך אײַנגעאָרדנט אויף ספּאָרטפּלעצער, היפּאָדראָמען אד"גל. דערנאָך האָט זיי די ספּעציעל געשאַפֿענע War Relocation Authority — דער זעלביקער אמט וואָס איז שפּעטער געווען ממונה אויף דעם לאַגער אין אָסווייגאָ—אריבערגעפֿירט אין „רעלאָקיר־צענטערס". צען אַזוינע צענטערס, אין איטלעכן צו 10,000 נפֿשות בערך, זײַנען אײַנגעאָרדנט געוואָרן אין די טרוקענע, מידבּרדיקע בארגי־קע נעגנטן פֿון ווײַאָמינג, יוטא, אַרקאַנסאָ און קאַליפֿאָרניע. איטלעכע פֿא־מיליע האָט באקומען איין נאקעטן חדר און א ביסל געהילץ צו מאַכן דערפֿון מעבל; עסן האָט מען זיי געגעבן אין גרויסע עסנזאַלן, און די באשפֿײַזונג האָט געקאָסט דער רעגירונג אַרום 30 סענט א טאָג אויף א קאָפּ. פֿאַר אַרבעט וואָס זיי האָבן נעטאָן האָט מען זיי געצאָלט פֿון 16 ביז 19 דאָלאָר א חודש. די אָנפֿירונג פֿון די לאַגערן איז געווען אין די הענט פֿון ווײַסע אָנגעשטעלטע, וואָס אי זייער ווויינען און עסן אי זייער געצאָלט איז געווען א סך בעסער. טיפּער אין דער מלחמה אַרײַן האָט מען די יאַפּאַנער פֿאַרגעלייגט אַרויסצוגיין פֿון די צענטערס און באַזעצן זיך אין די מיזרחדיקע שטאַטן, אָבער נאָר די יִנגערע, מער ענערגישע און מער קוואַליפֿיצירטע האָבן זיך געלאָזט אויף דער ריזיקע; די אַנדערע האָבן אָפּגעוואַרט דעם סוף פֿון דער מלחמה אין די צענטערס. דערנאָך האָט מען די צענטערס ליקווידירט.

אין דעם ווערק באשרײַבן די מחברים, אויפֿן סמך פֿון ערשטיקע מקורים (מלוכה־דאָקומענטן, גבֿית־עדותן פֿון די עוואַקוִירטע אאז"וו) די דאָזיקע עוואַקואַציע, דאָס באַזעצן די עוואַקוִירטע אין צען לאַגערן, און די עקאָנאָמישע, סאָציאַלע, פּאָליטישע און דער עיקר פּסיכאָלאָגישע רעזולטאַטן פֿון דעם אקט.

הגם דאָס בוך איז העכסט אָביעקטיוו געשריבן און גיט איבער בלויז פֿאקטן, איז אָבער פֿאַרט א פֿרייד צו זען, אז אין א לאַנד ווי אמעריקע קענען וויסן־שאַפֿטלערס ארויסגיין קענן דער פּאָליטיק פֿון זייער רעגירונג. עס איז קאָנטיק די סימפּאַטיע פֿון די מחברים צו די באַוואָלטע יאַפּאַנער. זייער געדאַנק איז: עס איז באַגאַנגען געוואָרן אַן אומרעכט לגבי א פֿרידלעכער גרופּע, און דאָס אום־רעכט איז באשטאַנען אין דער ענערגיזאַציע: אלע יאַפּאַנער זײַנען גלײַך. עס קען גרײַלעך זײַן, אז טייל פֿונעם אלטן דור, די וואָס האָבן געטרוימט וועגן אפּשפּאָרן א ביסל געלט און וועגן אומקערן זיך אויף דער עלטער קיין יאַפּאַן, האָבן געהאַפֿט אויף א יאַפּאַנישן נצחון. אָבער מען וויים דאָך אויף זיכער,

אז יאָפּאַנער פֿון צווייטן און דריטן דור האָבן שטאָלצירט מיט זייער אמעריקאַנער בירגערשאַפֿט און האָבן אפֿילו ניט חושד געווען, אז מען קען אויף זיי אויך וואַרפֿן א חשד. ווען עס איז ארויס זייער גוזר, איז נאָרניט געטאָן געוואָרן אויף אָפּצושיידן די אײַנגעוואַנדערטע פֿון די היימישע, די לאָיאַלע פֿון די אומ־לאָיאַלע: איין גזרה איז חל געווען אויף אַלע, און דאָס וואָס מען האָט די עוואַקואַציע אָנגערופֿן „רעלאָקאַציע" איז געווען א גאַנץ קנאַפּער טרייסט.

די דאָזיקע פֿאַרקרימונג פֿון רעכט האָט טאַקע ארויסגערופֿן גרויס פֿאַר־ביטערונג בײַ די עוואַקווירטע. דערצו האָבן זיי נאָך אויפֿגעהויבן אַן עיקרדיקע פֿראַגע: פֿאַר וואָס האָט מען זיי באַהאַנדלט אַנדערש ווי אַנדערע פֿערזאָנען פֿון פֿײַנדלעכער אָפּשטאַמונג, ווי א שטייגער דײַטשן און איטאַליענער? עס איז דערפֿאַר אפֿשר קיין חידוש ניט, וואָס א גאַנץ היפֿש צאָל אינטערנירטע — אייגער פֿון זעקס — האָבן זיך אָפּגעזאָגט פֿון זייער אמעריקאַנער בירגערשאַפֿט און בעסער געוואָלט רעפּאַטרייִרט ווערן קיין יאָפּאַן. די דאָזיקע צאָל איז מסתּמא א היפֿש ביסל אויסגעוואַקסן צוליב דעם מיליטעריש פֿרעגבויגן וואָס די יונגע עוואַקווירטע האָבן געמוזט אויספֿילן. דער נוסח פֿון דעם פֿרעגבויגן איז געווען אזעלכער, אז ער האָט געמאַכט אוממיגלעך פֿאַר די יונגע יאָפּאַנער אין די עוואַקואַציע־צענטערס צו שווערן מיט א ריין הארץ געטרייקייט צו אמעריקע.

אָט דאָס זײַנען די פֿאַקטן. אין פֿלוג קען אויסווײַזן, אז צו אונדז יידן האָט די טעמע א גאַנץ קנאַפּע שײַכות. א מאָל קומט יא אויס צו הערן, בשעת מען רעדט וועגן דעם אומקום פֿון יידן אונטער דער דײַטשער ממשלה: „נו, און דאָס וואָס אמעריקע האָט אָפּגעטאָן מיט די יאָפּאַנער איז בעסער?" דער וואָס פֿרעגט אזוי איז אָדער ער וויים ניט, אָדער ער וויל ניט וויסן. די יאָפּא־נער אין אונדזערע מערבֿדיקע שטאַטן האָבן טאַקע געליטן א מוראדיקן קלאַפּ, זיי האָבן פֿאַרלוירן זייער גוטס און זייער מעמד — אָבער סוף־כּל־סוף זײַנען זיי פֿאַרט צוריקגעקומען אין זייערע היימען מיט זייערע משפּחות. דאָס וואָס אמעריקע האָט אָפּגעטאָן מיט די יאָפּאַנער קען מען גלײַכן סײַדן צו די גירושים פֿון יידן אין רוסלאַנד אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אָדער צו ענגלאַנדס אײַנזעצן אין לאַנגרן, בײַם אָנהייב פֿון דער איצטיקער מלחמה, די קרבנות פֿון נאַציזם באשר זיי זײַנען „פֿײַנדלעכע אויסלענדערס". פֿאַראַן אָבער פֿאַרט אספּעקטן פֿון דער גזרה אויף די יאָפּאַנער, וואָס פֿון זיי קענען מיר עפּעס אָפּלערנען.

הינטער דעם עוואַקואַציע־אַקט שטייט די פֿראָבלעם פֿון אַן עטנישער מי־נאָריטעט וואָס איז די ציבורעט פֿון א לאַנגיאָריקער שׂינאה שטיצט זיך אויף פּאָליטיש־עקאָנא־מישע און סאָציאַל־קולטורעלע יסודות. הגם די מערהייט האָט ארויפֿגעצוווּנגען פֿארשיידענע נגישות אויף דער מינאָריטעט, דהײַנו, זי האָט אויסגעשלאָסן זיי־ערע אײַנגעוואַנדערטע פֿון בירגערעכט און פֿון רעכט צו באַזיצן אומבאַוועג־לעכע גיטער, האָט זיך די דאָזיקע מינאָריטעט דאָך דערשלאָגן צו מער־ווייניקער פֿעסטע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. א דאנק זייער פֿלײַס, זייער מידה פֿון עקשנות

און אויסהאלטעוודיקייט האָבן די יאַפאַנער פֿארנומען א וויכטיק אָרט אין דער אַגריקולטור פֿון די מערב־שטאַטן, ווי א שטייגער אין שטאַט קאליפֿארניע (ז׳ 4), און אין טייל צווייגן האָבן זיי פּמעט געהאט א מאָנאָפּאָל. פֿארשטייט זיך, אז די מערהייט האָט די דאָזיקע קאָנקורענץ מצד דעם „פֿרעמדן" ניט גערן צוגעזען. מען האָט געזוכט תּחבולות ווי אזוי פֿון אים פּטור צו ווערן אין גאַנצן. און דאָ איז געקומען אזא טייערע געלעגנהייט, וואָס אחוץ וואָס מען קאָן באַזייטיקן א קאָנקורענט קאָן מען נאָך ווערן זיין יורש. מען קאָן אזוי מאַניפּולירן, אז ער זאָל מוזן פֿארקויפֿן זיין האָב און גוטס בחצי חינם. דאָס איז באמת א נסיון וואָס מען דארף זיין זייער שטאַרק פּדי אים גובר צו זיין. און דעם נסיון איז מען ניט בייגעשטאַנען.

די געמיינע תּאווה נתעשר צו ווערן אויף יענעמס חשבון זוכט מען צו פֿארשלייערן אין א מאסקע פֿון פּאַטריאָטיזם (זז׳ 17—19). אין דער פּרעסע און אין ראַדיאָ הייבט מען אָן פֿארשפּרייטן אויסטערלישע מעשׂיות וועגן דער געפֿערלעכקייט פֿון דער מינאָריטעט־גרופּע. אט האָט מען געזען די נאַכט פֿאַר־שיידענע סיגנאַלן פֿון זייער קוואַרטאַל; מען האָט בײַ זיי געפֿונען א געהיימען אַרסענאַל, קורצכוואַליעדיקע ראַדיאָס וכדומה (עס איז די מעשׂה מיט די טעלע־פֿאָנען וואָס די צארישע ארמיי האָט געפֿונען באהאלטן בײַ רבנים אין די בערד). הפלג, מען האלט אין איין וואָרענען וועגן דער סכנה וואָס שטייט פֿאַר מצד דער מינאָריטעט; די פּאָר בר־דעתדיקע שטימעס קענן דער דאָזיקער וואַקאַנאַליע פֿון שׂינאה ווערן בטל בשישים.

די צווייטע טענה וואָס מען האָט צו דער מינאָריטעט איז זייער סעפּאַרא־טיזם. מען וואַרפֿט זיי אויף, אז זיי אסימילירן זיך ניט, אז זיי שיידן זיך אָפ פֿון קהל און קלעפּן איינער צום צווייטן. דערבײַ פֿאַרגעסט מען, אָדער מען מאכט זיך פּלא ידע, אז מען לאָזט זיי גאָרניט ארײַנגיין אין דעם גרעסערן פּלל, אז מען וויל זיי ניט אָננעמען אין קהל. מען איז ברוגז אויף זיי וואָס זיי האלטן זיך אזוי עקשנותדיק בײַ די טראַדיציעס פֿון זייערע עלטערן, אָבער פֿון דער אַנדערער זײַט גיט מען זיי קלאָר אָנצוהערן, אז זיי האָבן קיין חלק ניט אין די טראַדיציעס פֿון דער מערהייט.

אין נאָך א פּרט איז דער מצב פֿון די אמעריקאַנער יאַפּאַנער געווען ענלעך צו דעם מצב פֿון אייראָפּעִישן יִדנטום בײַם אויסבראָך פֿון דער מלחמה. בײידע האָבן זיך געפֿונען אין אן אויסערגעווייניטלעכער צעטומלעניש וועגן דער קלאָפּ איז געקומען. פּונקט ווי יידן אין אייראָפּע, האָבן טייל יאַפּאַנער היפּש געריכטע אויף א טייל פֿון זייערע שכנים, מיט וועלכע מען איז געווען גוטע פֿרײַנד א סך יאָרן, אז זיי וועלן באשיצן. אַנדערע ווידער האָבן געהאט ספּעציעלע זכיות, אויף וועלכע מען האָט זיך פֿאַרלאָזט: מען האָט געדינט אין מיליטער מיט אויסצייכענונג, מען האָט געהאט זין אין דער ארמיי וכדומה; אזוי אז מען איז ניט געווען צוגעגרייט צום קלאָפּ.

ד״ר סאָפֿיע וואַכשטיין

דער יִיד דורך ענגלישע אויגן

Rev. Dr. A. Cohen, *Anglo-Jewish Scrapbook, 1600—1840. The Jew through the English Eyes*, M. L. Cailingold, London, 1943, pp. xxiii+355.

אין נאָמען scrapbook ליגט דער שליסל צום בוך. ד"ר קאָהען האָט מיט אַן ערך א פֿערטל יאָרהונדערט צוריק אָנגעהויבן אַרומוואַנדערן „אויף די זײַטיקע סטעזשקעס פֿון דער ענגלישער ליטעראַטור". ער האָט זיך באַקענט מיט זכרונות, טאָגביכער, בריוו, ביאָגראַפֿיעס אָדער רײַזע־באַשרײַבונגען און באַלד אויסגעפֿונען, אַז ס'רעדט זיך דאָרט גאַנץ אָפֿט וועגן יִידן. האָט ער פֿאַרציכנט אַלץ וואָס ס'האָט געהאַט א שײַכות צו יִידן און מיט דער צײַט די נאָטיצן מיט דערקלערונגען אָנגעהויבן צו פֿאַרעפֿנטלעכן אין דעם פֿאַרשפֿרייטן ענגלישׂ־יִידישן וואָכנבלאַט *Jewish Chronicle*. דער אָפֿרוף פֿון די לייענערס איז געווען א וואַרעמער, און אין די לאַנגע ווינטערנעכט בעת דער מלחמה, וועָן היטלערס פֿלוִערס האָבן זיך פֿאַרנומען אָפּצוווישן ענגלאַנד, האָט אונדזער מחבר „כּמעט אין גאַנצן אי־בערנעשריבן און פֿאַרבעסערט" די אַרטיקלען זײַנע און צוגעגרייט דאָס בוך וואָס ליגט פֿאַר אונדז.[1]

דאָס בוך דרײַ אָפּטיילונגען: „די יִידישע קהילות אין די מיזרח־לענדער", „די יִידישע קהילות אין די מערב־לענדער" און „מיסצעלן". אין די ערשטע צוויי טיילן ווערן געבראַכט מיינונגען און באַשרײַבונגען פֿון ענגלישע רײַזענדערס וועגן יִידן און יִידישע קהילות וואָס זיי האָבן באַזוכט במשך פֿון א צוויי הונדערט און פֿופֿציק יאָר. די דריטע אָפּטיילונג, וואָס זי פֿאַרנעמט אַן ערך א דריטל פֿון בוך, גיט זיך אָפּ לרוב מיט ענגלאַנד אַליין.

דער מחבר וויַזט אַרויס גרויס ערודיציע, אויסערגעווײַנטלעכן געדולד, מי און ליבע צו דעם ענין. כאָטש ער פֿאַרזיכערט, אַז ער האָט „כּמעט אין גאַנצן איבערגעשריבן" זײַנע אַרטיקלען פֿונעם וואָכנבלאַט, איז אָבער א שאָד, וואָס ער האָט די אַרבעט אָנגעהויבן פֿאַרעפֿנטלעכן אין א צײַטונג: במילא האָט ער זיך געמוזט באַגרענעצן מיט קלײַנע אויסצוגן און אָפֿט מאָל געצוויליטע זאַצן וואָס האָבן געדינט בלויז ווי אילוסטראַציעס צו לאַנגע דערקלערונגען און פֿאַר־טײַטשונגען וואָס האָבן געדאַרפֿט די באַהאַנדלטע ענינים מסביר זײַן פֿאַרן צײַ־טונגס־לייענער. וואָלט אונדזער מחבר ניט געווען אײַנגעצאָמט אין די ד' אמות פֿון א צײַטשריפֿט, וואָלטן מיר מסתּמא, ווי די רײַזע ביבליאָגראַפֿיע באַווײַזט, געהאַט א זאַמלונג פֿון עטלעכע בענד אויסצוגן מיט אינפֿאָרמאַציע — אמת,

---

[1] פֿ"גל: ד"ר נ. מ. געלבער, „אויסלענדישע רײַזענדע וועגן פֿוילישע יִידן אינעם 18טן י"ה", היסטאָרישע שריפֿטן, יִיווא, ערשטער באַנד, וואַרשע, 1929, ז' 231 א"וו; אויך י. ליפֿשיץ, „ענגלישע און אַמעריקאַנער רײַזענדערס פֿון 18טן און ערשטער העלפֿט 19טן י"ה וועגן יִידן אין פּוילן און רוסלאַנד", יִיווא־בלעטער, ב' III, נומ' 4־5 (אַפּריל־מײַ, 1932), ז' 313 א"וו און י. ליפֿשיץ, „ענגלישע רײַזענדערס פֿון אָנהייב 19טן י"ה וועגן מיזרח־אייראָפּעיִשע יִידן", יִיווא־בלעטער, ב' XVI, נומ' 1 (סעפּט־אָקט', 1940), ז' 59 א"וו.

ניט אלע מאל קיין פֿארלאזלעכע — וועגן יעדן איבער דער וועלט אין די יאָרן 1600—1840.

די ענגלישע רייזנדערס וואָס זיינען בדרך כלל געווען סוחרים, גלחים אדער נאָבלעמענט האָבן פֿארשטאַנען און ריכטיק אָפּגעשאצט די היפּשע ראָלע וואָס יעדן האָבן געשפּילט אין דעם עקאָנאָמישן לעבן פֿון זייערע וווינלענדער. זייער וויניק ענגלישע רייזנדערס האָבן אָבער זיך געקאָנט באַפֿרייען פֿון די סטערעאָטיפּישע מיינונגען וועגן יעדן און יעדישקייט, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט פֿון זייערע היימען און פֿון זייער סביבה. די רייזנדערס האָבן זיך זייער זעלטן געטראָפֿן מיט יעדן ווי מיט זייערס גלייכן און דעריבער האָבן זיי ניט געקאָנט זען דעם געווויינטלעכן יעדן, נאָר בדרך כלל האָבן זיי באַגעגנט דעם סוחר, דעם מעקלער און דעם חלפֿן. זייער וויניק האָבן געזען דאָס יידישע לעבן טיפֿער אייבערפלאַך. די יידישע היים, דאָס יידישע משפּחה־לעבן און דאָס יידישע געזעלשאַפֿטלעכע לעבן שפּיגלען זיך זייער וויניק אָפּ אין די רייזע־באשרייבונגען, כאָטש דאָ און דאָרט איז אן ענגלישער רייזנדער יאָ געווען צו נאסט אין א יידיש הויז אדער אין א שול.

די ענגלישע רייזע־טאָגביכער זיינען ריין מאטעריאל וואָס איז שייך צום יידישן עקאָנאָמישן און רעכטלעכן מצב אין איראָפּעישע לענדער, און ספּע־ציעל אין נאָענטן מיזרח. ענגלענדער, ספּעציעל ענגלישע באַמטע האָבן זיך באטראכט פֿאר אומאָפּיציעלע אָפּוטרופּסים פֿון געזודפּטע יידן אין נאָענטן מיזרח. מיר זיינען געווויינט צו קוקן אויף מחמדאנישע לענדער וווּ אויף א מין מילדערן גלות. היסטאָריקערס וויסן, אז דאָס איז, אין אלגעמיין געזומען, בלויז אן אילוזיע. ענגלישע רייזנדערס וואָס האָבן באזוכט די מיזרח־לענדער אָפֿילו אזוי שפּעט ווי אין דער ערשטער העלפֿט 19טן יאָרהונדערט קאָנען ניט פֿארשטיין, ווי אזוי יידן קאָנען אריבערטראָגן די דערנידעריקונגען און באַליידיקונגען אין די מחמדאנישע לענדער. מר"ס פּארדו (Pardo) שרייבט נאָך אירם א נסיעה אין טערקיי, ארום 1830, אז ס'איז „אוממיגלעך אויסצודריקן די ביטולדיקע שׂינאה, וואָס די מחמדאנער פֿילן צו יידן" (ז' 127). אלע רייזנדערס זיינען מסכּים, אז יידן זיינען אין די מיזרח־לענדער מער געדריקט און מער הכנעהדיק ווי אָפֿילו אין די מיזרח־אייראָפּעישע לענדער; און אויך דאָרטן, אין די מיזרח־אייראָ־פּעישע לענדער, זיינען יידן אין 18טן און אָפֿילו אָנהייב 19טן י"ה ניט געווען צו האָפֿערדיק.

די גרויסע ראָלע וואָס יידן האָבן געשפּילט אין האנדל וויסן די ענגלענדער, די סוחרים פֿאר עקסעלאַנס, זייער גוט אָפּצושאַצן. דער באַקאַנטער עסעיסט און איינער פֿון די ערשטע ענגלישע פּובליציסטן, דזשאָזעף אדיסאָן, האָט 1705 געשריבן: „יידן זיינען אזוי פֿארשפּרייט איבער אלע האנדלס־צענטערס פֿון דער וועלט, אז זיי זיינען די פֿעדעם וואָס פֿארבינדן די ווייטסטע פֿעלקער... זיי זיינען ווי די פֿלעקער און נעגל אין א גרויסן בנין וואָס פֿאר זיך אליין זיינען זיי פֿון קנאפּן וועדט אבער אן זיי וואָלט דאָס געבויט זיך ניט געקאָנט האלטן" (ז' 7).

אן אנדער ריזונדער, דזש. פּאדושעט (G. Paget), מאכט אין 1839, נאָך א באזוך אין אונגארן, די אינטערעסאנטע באמערקונג וועגן דער ראָלע פֿון יידן אין די אָפּגעשטאנענע לענדער: „כאטש יידן לעבן פֿון האנדל, מיידן זיי אָבער אויס די לענדער וווּ דער האנדל בליט.. זיי באזעצן זיך אין יענע לענדער, וווּ זיי זיינען צום שטארקסטן פֿארהאסט און פֿארפֿאָלגט. אחוץ עט־לעכע גרויס־קאַפּיטאַליסטן האָבן יידן אין ענגלאנד א קנאַפּן אויפֿלום אויפֿן האנדל. אין פּוילן אָבער קאָן נאָרנישט געקויפֿט ווערן און נאָרנישט פֿארקויפֿט ווערן אָן זייער פֿארמיטלונג. זייער צאָל איז קליין אין די לענדער מיט לי־בעראַלע רעגירונגען, וווּ זיי וואָלטן געקאָנט גענישן שוץ און געראַנטיקייט. אין טערקיי אָבער וווּ איך האָב געזען אן אויפֿגערעגטן מחמדאנער אָפּשניידן אן אויער ביי א יידן, מיט וועלכן ער האָט ניט געקאָנט קומען צו קיין הסכם — דאָרט איז יעדער צווייטער פֿארבייגייער א יידּ" (זי 325—326).

אזעלכע און ענלעכע באמערקונגען און אָבסערוואַציעס געפֿינען זיך אין בוך לרוב. דער רוב ריזונדערס האָט זיך ניט געקאָנט באַפֿרייען פֿון זייער אייגענער שינאה צו יידן: דער פּאָעט טשארלז לעם (Lamb) האָט מודה געווען אז „אלטע אייננגלייבענישן קלעפֿן זיך" צו אים און ער קאָן ניט באטראכטן דעם יידן ווי זיינם גלייכן. „אבסטראקט" האָט ער פֿון דעסט וועגן ניט געפֿילט „קיין אומדרך־ארץ צו יידן" (זי 327). געווען אויך אזעלכע ענגלענדער וואָס האָבן זיך ניט געלאָזט באהערשן אין גאנצן פֿון זייערע פֿארויסיקע מיינונגען און זיך צוגעקוקט מיט אָפּענע אויגן צום יידישן לעבן אין דער וועלט.

דאָס בוך פֿארמאַגט א שלל אינטערעסאנטן און באלערעוודיקן מאטעריאל, כאטש די גרויסע צאָל אָנגענעבענע ווערק ווערן נאָר טיילווייז אויסגענוצט. אונדז דוכט זיך, אז די אינטיילונג לויט לענדער גיט ניט אזא קלאָר בילד, ווי דווקא דער קאָנסערוואַטיווער צוגאנג פֿון פֿארעפֿנטלעכן די אויסצוגן אין א כראָנאָלאָגישן סדר און פֿון איטלעכן ריזונדער אלץ וואָס ער האָט געשריבן וועגן יידן. א גוטער אינדעקס וואָלט גרינג געקאָנט אנווייזן אלע שטעלעס וואָס זיינען שייך צו א לאנד, און דער לייענער וואָלט געהאט א קלאָר בילד פֿון יעדן ריזונדער און ניט געדארפֿט אים לייענען פֿיצלעכווייז אויף עטלעכע ערטער.

ס׳איז ניט פֿארשטענדלעך, פֿאר וואָס צווויי אמעריקאנער, סאוטגייט (Southgate) און סטעפֿענס (Steffens), האָבן זוכה געווען ארויסגענומען צו ווערן צווישן די ענגלישע ריזונדערס. אונדזער מחברס דערקלערונג, אז „זייער מענטאליטעט איז געווען ענלעך צו דער מענטאליטעט פֿון די ענגלישע ריזונדערס" (אריינפֿיר, זי xi) דערקלערט נאָרניט, ווייל ס׳זיינען געווען נאָך צענדליגער אמעריקאנער ריזונדערס מיט סטעפֿענס׳ אָדער סאוטגייטס מענטאליטעט; צי זייער מענטאליטעט איז טאקע געווען ענלעך צו דער בריטישער איז נאָך א גרויסע פֿראגע.

מען וואָלט דאָ געקאָנט אויסרעכענען א צאָל ריזונדערס וואָס זיינען אויסנעלאָזן געוואָרן. דאָס וואָלט אָבער געווען דיקדוקי עניות, ווייל אונדזער מחבר זאגט אליין אין דער הקדמה, אז ווען ער האָט דערזען וואָס ער האָט שוין

צונויפֿגענקליבן און וואָס ס׳איז נאָך דאָ צו קלײַבן האָט ער בײַ זיך באשלאָסן „לענגער ניט צו וואַרטן".

צום סוף דערפֿאָר דאָ אונטערגעשטראָכן וועלן, אז די אײַנווענדונגען פֿאַר־מינערן ניט דעם היפֿשן וועלט פֿונעם בוך ס׳איז א וועלטיקע זאַמלונג, און דעם מחבר קומט א יישר כּוח פֿאַר דער ארבעט וואָס ער האָט אָפּגענאָמען מיט ליבע און מיט ערודיציע.

י. ליפֿשיץ

די העברעישע שפּראַכפֿאָרשונג אין צענטן י״ה

Solomon L. Skoss, *David ben Abraham Alfasi, The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible,* Yale University Press, 1936—1945, 2 vols.

אין נײַנטן און צענטן י״ה האָט זיך די העברעישע שפּראַכפֿאָרשונג געגעבן א שטאַרקן רוק פֿאָרויס. דער דאָזיקער אינטערעס אין שפּראַך־וויסנשאַפֿט איז געווען דער פֿועל־יוצא פֿון דער מחלוקת וואָס האָט זיך אין אכטן יאָרהונדערט צעפֿלאָקערט צוויישן קראַים און יידן. די קראַים האָבן זיך געמוטשעט שרײַבן פּירושים אויף תּנך, ווערטערביכער, גראַמאַטיקעס, ספֿרי־מיצוות. יידן האָבן אָנגעהויבן א קעגנבאַווענונג, וואָס בראָש פֿון איר איז געשטאַנען ר׳ סעדיה גאון, וועלכער האָט זיך באַמיט אין כּמעט אַלע זײַנע שריפֿטן אָפּצוווארפֿן די טענות פֿון די קראַים. היות ווי די ריידשפּראַך פֿון יידישן פֿאָלק אין יענע מקומות איז יעמאָלט געווען אַראַביש, איז דער גרעסטער טייל פֿון דער ליטעראַטור געשריבן אין דער דאָזיקער שפּראַך. אָבער נאָר די ווערק וואָס זײַנען איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעיש האָבן זיך אויפֿגעהיט, ווי א שטייגער ר׳ סעדיהס אמונות ודעות, דעם רמבם מורה נבוכים א״א. צוליב דער ירידה פֿון יידישן לעבן אין די אַריענטאַלישע לענדער און דער אויסוואַנדערונג קיין אייראָפּע, ווו מען האָט אַראַביש נישט פֿאַרשטאַנען, זײַנען א סך פֿון יענע קולטור־אוצרות אויף אַראַביש געבליבן לאַנגע יאָרהונדערטער אומבאַקאַנט.

מיט קרוב טויזנט יאָר שפּעטער האָט זיך מיט א מאָל ווידער דערוועקט אַן אינטערעס צו דער דאָזיקער ליטעראַטור. ווײַטער איז דאָס געווען פֿאַר־בונדן מיט א סיכסוך און מיט א פֿראָגע פֿון בירגערלעכן סטאַטוס. די קראַים אין רוסלאַנד האָבן דערלאַנגט א מעמאָראַנדום צום צאַר, אין וועלכן זיי האָבן געטענהט, אז זיי זײַנען בארעכטיקט צו געניסן פֿולע בירגעררעכט, ווײַל זיי האָבן קיין מאָל ניט אָנגענומען די תּלמודישע טראַדיציע, על־פֿי קאָן מען זיי ניט האַלטן פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דער קרייציקונג פֿון ישו. דער צאַר האָט צוגעזאָגט נאָכצוגעבן זייער פֿאַרלאַנג, אויב זיי וועלן דערווײַזן, אז זייערע עלטערן האָבן אײַנגעוואַנדערט קיין קרים פֿאַר דער קרייציקונג. תּיכף ומיד האָט זיך זייער חזן אַברהם פֿירקאָוויטש ארויסגעלאָזט איבערן אַריענט צו זאַמלען אלטע פּתבים, האַנטשריפֿטן, מצבות. אין דער גניזה פֿון דער קראַים־שול אין ירושלים האָט ער אויף אײַנער פֿון זײַנע רײַזעס געפֿונען דוד בן אַברהם אלפֿאַסים אראבישן וועלטערבוך צום תּנך. באַלד נאָך דעם האָט אַלאָלף נײַבויער, פֿון דער בא־

רימטער העברעישער אָפּטיילונג אין דער אָקספֿאָרדער בּאָדלעיאַנאַ, געפֿונען דאָרט א צווייטע קאָפּיע פֿונעם זעלבן ווערק.

די וויכטיקייט פֿונעם ווערטערבוך האָט שוין דערקענט דער פֿאָרשער פֿון קאַראַימיקא ר׳ שמחה פּינסקער, דער פֿאָטער פֿונעם מחבר פֿון אויטאָעמאַנציפּאַציע. אים איז אָבער באשערט געווען צו פֿארפֿנטלעכן נאָר אויסצוגן דערפֿון, מיט א העברעישער איבערזעצונג, אין זײַן לקוטי קדמוניות. נײַבויער האָט אָפּגעדרוקט עטלעכע ערטער צום סוף פֿון זײַן אויסגאַבע פֿון אבן־ג׳נחם ווערטערבוך. די דאָזיקע אויסצוגן האָבן נאָך מער פֿארשטארקט דעם אינטערעס צו דוד בן אַבֿרהם אלפֿאַסיס ווערק. עס האָט אָבער נאָך געדויערט א לענגערע צײַט ביז א גליקלעכער צוזאמענטרעף פֿון אומשטאַנדן האָט עס ארויסגעבראכט אויף דער ליכטיקער שײַן.

פּראָפֿ׳ שלמה ל. סקאָם פֿונעם דראָפּסי־קאָלעדזש אין פֿילאַדעלפֿיע האָבן מיר צו פֿארדאַנקען די פֿרעכטיקע אויסגאַבע וואָס ליגט איצט פֿאר אונדז. ניט נאָר האָט ער ארײַנגענומען אין זײַן שווערער ארבעט אלע באקאַנטע מאַנוסקריפּטן און פֿראַגמענטן, ער איז אויך ספּעציעל געפֿאָרן קיין רוסלאַנד צו זוכן צווישן די אַנגעזאַמלטע, אָבער ניט קאָטאַלאָגירטע אוצרות אינעם לענינגראַדער ערמיטאַזש נײַע פֿראַגמענטן פֿונעם ווערטערבוך. זײַן אָפּגעהיטקייט, זײַן התמדה, גרויסע בקיאות און טיפֿע הבנה זײַנען בולט אין יעדערער פֿון די 150 זײַטן פֿון דעם ענגלישן ארײַנפֿיר צום בוך, די קרוב 1,600 זײַטן מעקסט און די אריבער 100 זײַטן פֿרטימדיקע זוכצעטלען. יעדעס וואָרט, יעדע ביבלישע פֿראַזע איז אין דעם ווערק באַגלייט פֿון א מראה־מקום. פּראָפֿ׳ סקאָם וויזט געווי אָן אלע אָפּווײַכונגען, גראַמאַטישע און סטילישטישע, פֿונעם קלאַסישן אראבישע. ער מערקט אָן די וויכטיקייט פֿון דעם ווערק פֿאר דער פֿאָרשונג פֿון אראבישע דיאלעקטן, שטרײַכט אונטער זײַן חשיבות פֿאַרן שטודיום פֿון העברעיש און באגלייט דאָס ווערק מיט א הקדמה איבער דוד בן אַבֿרהם לעבן און שאַפֿן. דאָס ווערק וועט בלי שום ספֿק פֿאַררעכנט ווערן ווי קלאַסיש אין זײַן פֿעלד און וועט דינען ווי א מוסטער און וועגווײַזער פֿאר אַנדערע. א האַרציקער דאַנק קומט אויך דעם „קאָהוט מעמאָריאל פֿאָבלישיישן פֿאָנד" בײַם יעיל־אוניווערסיטעט פֿאר דעקן די הוצאות וואָס זײַנען פֿאַרבונדן מיט אזא גרויסער אויסגאָבע.

דאָס ווערטערבוך הייסט אין אראביש כתאב גיאמע אלאלפאט, און אין העברעיש איז עס באקאַנט ווי אגרון — ווערטערבוך. עס ווערט אָפֿט ציטירט ווי אלכתאב — דאָס בוך, דאָס הייסט דאָס באקאַנטע בוך. חוץ דעם ווערטערבוך האָט דוד אויך אַנגעשריבן פֿירושים אויף תהילים און שיר השירים. וועגן דעם מחבר וויסן מיר ווייניק. זײַן באשעפֿטיקונג איז אוודאי געווען מלמדות. א פֿאָר באמערקונגען אינעם ווערטערבוך שטעמפּלען אים ווי א קראַי; אויפֿן סמך פֿון געוויסע סימנים ווערט ער פֿאַררעכנט צום צענטן יאַרהונדערט. אז ער האָט געלעבט און געשריבן זײַן ווערק אין ירושלים, דער צענטער פֿון די געלערנטע קראַים אין יענער תקופֿה, האָט פּראָפֿ׳ סקאָם קלאָר דערוויזן. צי איז דוד בן

אַבֿרהם א געבוירענער ירושלימער אָדער אַן איינגעוואַנדערטער? סקאָם האָלט, אז אַלפֿאַסי (פֿון פֿעז אין סיריע אָדער אין שפּאַניע) ווײַזט אָן אויף דודם אָפּשטאַמפּלאַץ. אָבער מיר ווייסן פֿון פֿאַלן, וועו א פֿאָטער צי א זיידע האָבן זיך באזעצט אין א פֿרעמדן פּלאַץ און זײַנען דאָרט באַקאַנט געוואָרן ווי אָפּ־שטאַמלערם פֿון א שטאָט, און דערנאָך זײַנען זייערע צונעמען אריבער צו זיי־ערע קינדער, וועלכע זײַנען שוין געבוירן געוואָרן אין דער נײַער היים.

דאָס ווערק באַשטייט פֿון 22 ביכער, לויט דער צאָל אותיות פֿונעם העברעישן אַלף־בית. אין זײַן הקדמה וויקלט דער מחבר פֿונאַנדער דעם פּלאַן פֿון ווערטערבוך און ווײַזט אָן, ווי אַזוי מיט אים זיך צו באַנוצן. יעדעס בוך ווערט אײַנגעטיילט אין קאַפּיטלעך, אַלפאַבעטיש אַראַנזשירט. אין אַנהייב פֿון יעדן בוך קומט אַן אַלגעמיינער אַרײַנפֿיר וועגן די פֿאַרשיידענע פֿונקציעס פֿונעם אות. בראָש פֿון יעדן קאַפּיטל ווערן געבראַכט די פֿראַזעס וואָס ווערן שפּעטער באַהאַנדלט. צום באַדויערן אָבער האָט דוד אַלפאַסי, ווי אַ סך אַנדערע מיטצײַטלערס זײַנע, נאָך ניט געווּסט דעם סוד, אַז יעדער שורש אין דער העברעישער שפּראַך באַשטייט פֿון דרײַ אותיות. לויט אים עקסיסטירן אין דער שפּראַך איין־, צוויי־, דרײַ־ און פֿיר־וואָרצלדיקע שרשים. דוד אָנערקענט, אַז אין תנך זײַנען אַ סך ווערטער אין רבים בעת עס פֿאַדערט זיך אַ יחיד, אַנשטאָט לשון זכר ווערט געוווצט לשון נקבה. אַן אות ווערט צוגעגעבן וואָס באַשטימט דעם פֿירוש ווי אין משתחוים (יחזקאל ח, 16); כאָטש אין אתכה (שמות כט, 35) מאַכט עס ניט אויס. ווי די אַראַבישע שפּראַכפֿאָרשערס פֿון זײַן צײַט, טיילט אויך דוד בן אַבֿרהם אײַן די ווערטער אין קאַטעגאָריעס. א טייל זײַנען לײַכט פֿאַרשטענדלעך אין שריפֿט און אין אויסשפּראַך, ווי ישמע, יעש. רוח ווידער ווערט געשריבן און אויסגערעדט אויף איין אופֿן, אָבער עס באַטײַט אי „ווינט" אי „נשמה". דוד באַהאַנדלט אין זײַן ווערק אויך דעם אַרמישן טייל פֿון תנך מיט פֿיל בקיאות, ווי אויך נעמען פֿון פֿערזאָנען און ערטער.

איינגעפֿלאָכטן אינעם בוך זײַנען סאָציאל־פּאָליטישע מאָמענטן. וועו נאָר עס מאַכט זיך א געלעגנהייט גיסט דער מחבר אויס זײַן ביטער האַרץ אויף די אַראַבער, וואָס זייער אײַנציקער באַגער איז וואָס מער צינדזן און שטרײַכן. ער שוינט אָפֿילו ניט דעם נביא מחמדן אַליין און בטלט אויס אָלע זײַנע בייזע חלומות צו זײַן קאָפּ. דאָס טוט ער אָבער אין א פֿלײסיקן העברעיש; שרײַבן אזוינס אויף אַראַביש ריזיקירט ער ניט.

דוד אָנערקענט, אז העברעיש איז א צווײג פֿון א בריייערן שפּראַכשטאַם, צו וועלכן עס געהערן אויך אַראַביש און אַרמיש. ער גיט צו, אז אַראַביש איז די רײַכסטע פֿון אָלע סעמיטישע שפּראַכן. ער נעפֿינט אָפֿילו קאָפּטישע ווערטער אין די הייליקע שריפֿטן. ער האָלט א שטייגער, אז צפֿות פּעוה, יוסֿפֿס צוגעגעבענער נאָמען איז א קאָפּטישער נאָמען; די מאָדערנע עגיפּטאָלאָגיע איז געקומען צום זעלבן באַשלוס. וועגן אַבֿרך, באַנוצט אין צוזאַמענהאַנג מיט יוסֿפֿן, זאָגט ער אויך, אז עס איז אפֿשר א מיצריש וואָרט. דוד בן אַבֿרהם ווייסט, אז פּרעה איז געווען דער טיטל פֿון אָלע עגיפּטישע מלכים, אז די עמלקישע מלכים זײַנען טיטולירט געוואָרן אָגג, די קיניגן פֿון צור — חירם.

בפּח אין ירמיהו יב, 5, וועט אפֿשר צום בעסטן אילוסטרירן דודס פֿאַרדינסטן אויפֿן שפּראַך־פֿאַרגלײַכיקן פֿעלד. דורות תנך־פֿאָרשערס האָבן געהאַלטען פֿאַר פֿאַרדאָרבן ירמיהו יב, 5. לויט דעם אָנגענומענעם טעטש פֿון בפּח האָט עס קיין זינען ניט געהאַט. דער נביא זאָגט אין דער ערשטער העלפֿט פֿונעם פּסוק: „דו ביסט געלאָפֿן מיט

פֿוסגייערס און זיי האָבן דיך פֿאַרמאַטערט, טאָ וי אַזוי ווילסטו זיך פֿאַרוועטן מיט [רײַטערס אויף] פֿערד, זיי וועלן דיך דאָך אַוודאי איבערראַנען". און דער שלום פֿונעם פּסוק, וואָס זאָל אויך זײַן די קולמינאַציע, איז גאָר דער היפּוך דערפֿון. ובארץ שלום אתה בוטח ומה תעשה בגאון הירדן — און אין אַ רויק לאַנד ביסטו זיכער..." גאַרניט דאָס אויף וואָס מען האָט זיך געריכט צום סוף. כדי עס אויסצוטײַטשן האָבן ביבל־מפֿרשים פֿאַרגעלייגט ברח — 'אַנטלויפֿסטו', אַנשטאָט בטח; ומארץ אַנשטאָט ובארץ. דער פּסוק האָט אָבער אויסגעזען געגוג צעקאַלײטשעט נאָר די אַלע אָפּעראַציעס אויך. זאָגט דוד בן אַבֿרהם אַלפֿאַסי אין זײַן ווערטערבוך, אַז בטח קומט אויך עטלעכע מאָל פֿאַר אין תּנך מיטן טײַטש 'אויסגליטשן זיך', פֿונקט ווי אין אַראַביש, און דער פּסוק באַקומט גאָר אַן אַנדער אויסזען. עס הייסט: מה דאָך אין אַ לאַנד פֿון פֿרידן גליטשסטו זיך אויס, קענסטו גיט אײַנשטיין, טאָ וי אַזוי וועסטו זיך אַן עצה געבן אין די געדיכטענישן פֿון ירדן? פֿראָפֿ' ג. ר. דרײַווער פֿון אָקספֿאָרד האָט דאָס זעלבע פֿאַרגעלייגט מיט אַ טויזנטיריקער פֿאַרשפּעטיקונג. אינטערעסאַנט דערבײַ איז, וואָס ער האָט פֿאַר דעם רעצענזירט סקאָטס אויסגאַבע און פֿאַרזען, אַז דוד האָט אים מקדים געווען.

אַזוינע פֿאַרגלײַכן זײַנען געווען אַ שפּרונג נאָר צום פֿאַראַלעליזם, אַ וויכטיקער כלל פֿאַר אַ בעסערער הבנה פֿון תּנך. אַ סך פּסוקים חזרן איבער אין פֿאַרשיידענע ווערטער איין און דעם זעלבן געדאַנק. מען קען דעריבער אָפּט מאָל דערגיין דעם טײַטש פֿון אַ שוועריקן ווערט ווען מען פֿאַרגלײַכט עס מיט אַ פֿראַזע וואָס דריקט אויס דעם זעלבן באַגריף. אין ליכט פֿון פֿאַראַלעליזם פֿאַרטײַטשט אונדזער מחבר יין ידליקים (ישעיה ה, 11) גיט וי דאָס רובֿ מפֿרשים — „ווײַן וועט זיי אָנצינדן", דאָס הייסט: זיי וועלן אַזוי פֿיל שיפֿורן, אַז זייער אינגעווייד וועט פֿאַרברענט ווערן, נאָר וי פֿאַראַלעל צו ירדפֿו, דהיינו: וויי צו די דאָזיקע וועלכע שטיינען אויף פֿאַר טאָג און יאָגן זיך נאָך שכר, וויי אויך צו יענע וועלכע זיצן ביז שפּעטע שעהען אין דער נאַכט און ווערן געטריבן און געיאָגט פֿון ייַן — ווײַן.

פֿאַר דעם נאָנץ היפּשן עולם וואָס האָט ארויסגעוויזן אזא גרויסן אינטערעס צום ווערטערבוך און וועלכער האָט קיין צוטריט ניט צו אים אין אַראַביש, האָט פֿראָפֿ' סקאָס צוגעזאָגט צו פֿאַרעפֿנטלעכן א קיצור אין ענגליש. אזא תּמצית וואָלט געווען ניצלעך פֿאַר דעם תּנך־פֿאָרשער און פֿאַר די וואָס אינטערעסירן זיך מיט תּנך־קענטעניש בכלל.

די פּובליקאַציע פֿון אזא ווערק וואָלט געווען א יום־טובֿ אַפֿילו אין די טעג פֿון א הרפּי, א פֿאזנאנסקי, א באראן גינצבורג און א קאקאווצעוו, די ראשונים אויף דעם פֿעלד פֿון דער ייִדיש־אַראַבישער וויסנשאַפֿט אין דער נייַער צייַט. הײַנט צו טאָג איז פֿראָפֿ' סקאָס דער איינציקער וואָס גיט אָפּ זײַן גאַנצע צייַט דעם דאָזיקן צווייג.

ד"ר אליעזר מאַרווין

מיגראַציע־פֿראָבלעמען אין אורוגווי

Luis Segui González y Alejandro Rovira, *Contribución al estudio del derecho migratorio uruguayo*: *Doctrina, legislación, jurisprudencia,* Compilación e índice alfabético, de Biblioteca de Publicaciones Oficiales de la Facultad de Derecho y Ciencias Sociales de Montevideo, Montevideo, 1939.

דאָס ווערק פֿון סעני גאָנזאָלעז און אלעכאַנדראָ ראָווירא, ארויסגענעבן פֿון פֿאקולטעט פֿאַר יורידישע און סאָציאָלע וויסנשאַפֿטן פֿון מאָנטעווידעער אוי־

ניוואַרסיטעט, האָלט אין זיך, אחוץ זייער א גראָטעסקער סעלעקציע פֿון די אורוגוויַער געזעצן און תּקנות וועגן מיגראַציע־ענינים, אויך א געשיכטלעכן איבערבליק איבער די אינוואַנדערונגס־געזעצן אין פֿאַרשיידענע לענדער פֿון דער וועלט און וועגן דער מיגראַציע־פּראָבלעם בכלל.

דאָס ווערק טראָגט אַן אינפֿאָרמאַטיוון כאַראַקטער און איז באַהויפּט מיט א ליבראַלן גייסט וואָס איז אין אַלגעמיין כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן אורוגוויַער קולטורמענטש. עס באַשטייט פֿון צוויי טיילן. דער ערשטער, דער טעאָרעטישער, האָט אין זיך 6 פּרקים. דער ערשטער פּרק איז אַן אַלגעמיינער אַרייַנפֿיר. אין צווייטן פּרק פֿירן די מחברים דורך אַן אויספֿאָרשונג איבער די אורוגוויַער מיגראַציע־געזעצן און דער אימיגראַציע־פּראַקטיק. אין דריטן ווערן באַהאַנדלט די אינטערנאַציאָנאַלע אָפּמאַכן וועגן מיגראַציע־ענינים און אַלע פֿראָגעס וועלכע זיינען דערמיט פֿאַרבונדן. אין פֿערטן ווערט באַלויכטן די פּראַקטישע אָנווענדונג פֿון די אימיגראַציע־תּקנות. אין פֿינפֿטן — די אָרגאַניזאַציע און קאָמפּעטענץ פֿון דער אורוגוויַער אייַנוואַנדערונג־מאַכט. דער זעקסטער פּרק איז אַן אינטערעסאַנטע סטאַטיסטישע באַטראַכטונג פֿון דער אייַנוואַנדערונג קיין אורוגוויַ.

אויפֿן סמך פֿון די פֿאַרפֿאַנטלעכטע ציפֿער פֿאַרנעמט אורוגוויַ דעם ערשטן פּלאַץ לויט דער געדיכטקייט פֿון באַפֿעלקערונג אין שפּאַניש־אַמעריקע, און דעם צווייטן פּלאַץ נאָך די פֿאַראייניקטע שטאַטן, אויף דעם גאַנצן אַמעריקאַנער קאָנטינענט. אורוגוויַ האָט אין יאָר 1937 געהאַט 11.2 אייַנוווינערס אויף יעדן קוואַדראַט־קילאָמעטער. אין זעלבן יאָר האָבן אין צפֿון־אַמעריקע געלעבט אויף אזא שטח 25 אייַנוווינערס. פֿאַר דער שלמות פֿון בילד איז פּדאי מוסיף צו זיין, אז אין דער זעלבער צייט האָט די צאָל אייַנוווינערס אויף א קוואַדראַט־קילאָמעטער באַטראָפֿן: אין ענגלאַנד — 261; אין בעלגיע — 245; אין האָלאַנד — 200; אין דייטשלאַנד — 135; אין איטאַליע — 124; אין פֿראַנקרייך — 47; אין שפּאַניע — 42.

דער צווייטער טייל פֿון ווערק גיט א צונויפֿנעם פֿון די אורוגוויַער אימיגראַציע־געזעצן. די מחברים האָבן זייער גוט געטאָן, וואָס זיי האָבן אויך פֿאַרפֿנטלעכט יענע געזעצן, וואָס הייַנט גילטן זיי שוין מער ניט. אזא מין איבערבליק גיט א געלעגנהייט צו זען די אַנטוויקלונג פֿון דער געזעץ־געבונג אויפֿן געביט פֿון אימיגראַציע. צום ווערק זיינען צוגעגעבן אויספֿירלעכע און גוט צוזאַמענגעשטעלטע זוכצעטלען.

ב. לעוין

מאַטעריאַלן און נאָטיצן

דער היסטאָריקער־קרײַז בײַם ייִוואָ

נאָוועמבער 1946—יוני 1947

אין אַקאַדעמישן יאָר 47/1946 זײַנען פֿאָרגעקומען זיבן זיצונגען. מיר גיבן ווײַטער יעדער זיצונג אין כראָנאָלאָגישן סדר. די זיצונגען I—IV, VI און VII זײַנען אָנגעפֿירט געוואָרן פֿון דעם פֿאָרזיצער פֿון קרײַז ד״ר מאָרק ווישניצער, די פֿינפֿטע זיצונג האָט אָנגעפֿירט, מחמת ד״ר ווישניצער איז ניט געווען אין ניו־יאָרק, ד״ר יעקבֿ שאַצקי.

I

אויף דער ערשטער זיצונג, שבת דעם 9טן נאָוועמבער 1946, איז אויפֿן פֿאָרשלאָג פֿון ד״ר שאַצקי אויסגעדריקט געוואָרן אַ דאַנק דעם פֿאָרזיצער, ד״ר מאָרק ווישניצער, און דעם סעקרעטאַר פֿון היסטאָריקער־קרײַז, אליהו שולמאַן, פֿאַר זייער אַרבעט אין פֿאָרגאַנגענעם אַקאַדעמישן יאָר, און בײידע זײַנען ווידער אויסגעקליבן געוואָרן אײַנשטימיק אויף נאָך אַ יאָר.

אויף דער זיצונג זײַנען, אָנטוץ די דרײַ דערמאָנטע, בײַגעוווינט: י. ליפֿשיץ, ק. מרמר, ד״ר י. קיסמאַן, ד״ר י. סטאָר, ט. עלסנער, ז. שײַקאָווסקי, ב. שטיינבערג.

אַבֿרהם ג. דוקער האָט רעפֿעריירט אויף דער טעמע:

פּוילישע פּראָפּאַגאַנדע צווישן בריטישע יִידן, 1861—1865

דער תּמצית פֿון דעם רעפֿעראַט וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרן פֿון דעם רעפֿערענט:

די „ליבעראַלע״ פֿאַליטיק פֿון צאָר אַלעקסאַנדער II האָט גורם געווען, אַז יִידן אין ענגלאַנד האָבן געביטן זייער באַציונג צו רוסלאַנד. די אַנטירוסישע געפֿילן, וואָס זײַנען געווען אַ פּועל יוצא פֿון די פּאָליטישע סיכסוכים צווישן ענגלאַנד און רוסלאַנד און פֿון דעם אַנטיסעמיטיזם פֿון דער צאַרישער רעגירונג נעמען זיך אויסוועפֿן. ענגלישע יִידן הייבן אָן צו האָפֿן, אַז אַלעקסאַנדערס ליבעראַליזם וועט בהדרגה אויך פֿאַרבעסערן די יִידישע לאָגע. די דאָזיקע האָפֿענונגען זײַנען געקומען צום אויסדרוק אין דעם ענגלישן יִידישן אָרגאַן *Jewish Chronicle* וואָס האָט נאָך אַלץ ניט געהאַט פֿאַרגעסן די „פּוילישע יִידישע מלחמה״ פֿון 1859. דער קראָניקל האָט אויך געמאַכט ביטערע באַמערקונגען וועגן אַנטיסעמיטישע עקסצעסן אין פּוילן, הגם ער האָט פֿון דער אַנדער זײַט אָנגעוויזן אויף „פֿראָגרעסיווע״ טענדענצן בײַ פּאָליאַקן. די צײַטונג האָט זיך צום אָנהייב באַציגן סקעפּטיש צו דעם פּויליש־יִידישן שלום פֿון פֿעברואַר 1862, וואָס איז אויסגעטײַטשט געוואָרן ווי אַ רעזולטאַט פֿון דער רוסישער אַנטי־יִידישער פּאָליטיק. אין חודש מײַ 1862 האָט אַ „פֿראָמינענטער פּאָליאַק פֿון דער קריסטלעכער אמונה״ אָנגעהויבן צושטעלן דער צײַטונג מאַטעריאַל וועגן דער לאָגע אין פּוילן, למשל הרבֿ מײַזועלס אַ דרשה און דעם אויפֿרוף פֿון דער וואַרשעווער קהילה. פֿון דעסט וועגן האָט די צײַטונג אויך וויטער געדרוקט אַנטיפּוילישע נײַס. אָבער מיט אַן „עדיטאָריאַל״ פֿון 26סטן אַפּריל 1862 האָט די צײַטונג אָנגעהויבן אַ פּראָפּוילישן קורס. ווען די רעוואָלוציאָנערע האָט אויסגעבראָכן אין 1863 האָט דער ענגלישער עולם זיך באַציונגן סימפּאַטיש צו איר. אָבער נאָך די רוסישע נצחונות איז דער פּוילישער שם געוואָרן קלעפֿער. קראָניקל האָט אָבער אַלץ ארויסגעזאָגט אַ מיינונג, אַז יִידן מוזן האַלטן מיט פּוילן. אַפֿילו די נײַס וועגן אַנטי־יִידישע שטימונגען צווישן די רעוואָלוציאָנערן האָבן ניט געביטן אָט דעם צוגאַנג, די צײַטונג האָט אַפֿילו ניט געדרוקט אַזעלכע מאַטעריאַלן. סער פֿראַנסיס

גאַלדסמיט, אַ ייִדישער מיטגליד פֿון פּאַרלאַמענט, איז אָפֿט אויפֿגעטרעטן אויף דער פּאַר־לאַמענטאַרישער טריבונע צו טובֿת פּוילן, ער האָט אויך אַרגאַניזירט אין אייִנעם מיט דעם רעפֿאָרעם־ראַבינער פּראָפֿ׳ מאַרקס אַ ייִדישן קאָמיטעט צו שטיצן פּוילן. דאָס איז מסתמא פֿאַרגעקומען סוף 1861.

די פּוילישע עמיגראַנטן־פֿרעסע האָט אונטערגעשטראָכן דאָס חשיבֿות פֿון די ענגלישע ייִדן. אַ פּוילישע פֿראָנט־אַרגאַניזאַציע אונטער דעם נאָמען Alliance polonaise de toutes les croyances religieuses איז באַשטימט געוואָרן פֿאַר דעם שטיצפונקט פֿון דער פּוילישער פּראָפּאַגאַנדע, אַ פּאָליאַק אַ קריסט, נאָפּאָלעאָן זשאָבאַ, איז אויסגעקליבן געוואָרן פֿאַר אַ פֿאַרטרעטער פֿון דער אַליאַנץ לגבי די ענגלישע ייִדן. אין אויגוסט 1863 איז אַרויס אַ באַריכט וועגן דעם איזראַעליטישן קאָמיטעט אין לאָנדאָן. די פּראָ־רוסישע עלעמענטן צווישן די ענגלישע ייִדן (געפֿירט פֿון ל. נ. ראַטשילד, וועמענס משפחה ס׳האָט געהאַט אינווסטירט אַ סך קאַפּיטאַל אין רוסלאַנד) האָבן פּראָטעסטירט אין אַ בריוו צום אַרויסגעבער פֿון קראַניקל און געפֿאָדערט, אַז ייִדן זאָלן בלייבן נייטראַל. דאָס האָט אַרויסגערופֿן אַ לאַנגע דיסקוסיע אין קראַניקל צווישן פּראָפֿעסאָר מאַרקס, זשאָבאַ, דעם באַקאַנטן פּוילישן עמיגראַנטישן שרייַבער און טויער יאָן טשינסקי און הערץ בן פּנחס פֿון איין זײַט, און ראַטשילדן, דעם דענישן שרייַבער מאיר אַהרון גאָלד־שמידט און אייִנעם I. G. פֿון דער אַנדערער זײַט. די דעבאַטע אין דער צײַטונג האָט אָנגעהאַלטן 16 חדשים. די רעדאַקציע האָט אין אירע לייט־אַרטיקלען ענטוזיאַסטיש גע־שטיצט דעם פּוילישן צד ביזן אָנהייב 1864; יעמאָלט האָט זי זיך אָנגעהויבן צו וואָקלען, אָבער פֿון דעסט וועגן איז זי אין אַלגעמיין געבליבן סימפּאַטיש צו די פּוילישע אַס־פּיראַציעס. אין אַ לייט־אַרטיקל דעם 16טן סעפּטעמבער האָט די רעדאַקציע געטענהט, אַז פּוילן האָט זיך גאָרנישט אויסגעלערנט בנוגע צו ייִדן זינט דעם יאָר 1831. אָבער דער אַרטיקל־שרייַבער האָט אויסגעדריקט די אָפּענונג, אַז פּוילן וועט אויפֿשטיין תחית־המתים.

דער רעפֿעראַט האָט אַרויסגערופֿן אַ דיסקוסיע:

ד״ר ווישניצער: ייִדן זײַנען פֿאַרבונדן מיט אַלע פֿעלקער, דאַרף מען פֿאַרשן די געשיכטע פֿון יעדן לאַנד באַזונדער — און דאָ דערוויסן מיר זיך, ווי וויניק מיר וויסן, הגם מען פֿאַרשט און מען פֿאַרשט.

ד״ר שאַצקי: וועג מען שטודירט די פּוילישע עמיגראַנטישע פּרעסע פֿון יענער צײַט זעט מען, אַז כּמעט די גאַנצע פּרעסע האַלט, אַז ייִדן זײַנען וויכטיק אין דעם קאַמף פֿאַר פּוילישער אומאָפּהענגיקייט. אַלע פּוילישע פּאַטריאָטן האָבן זיך אריינטירט אויף דער הילף פֿון ייִדן. די פּוילישע עמיגראַנטן זײַנען „ליבעראַלן", אַפֿילו די רעאַקציאָנערן וועלן ייִדנפֿרײַנד־לעך, ווײַל זיי גלייבן, אַז ייִדן האָבן אַ סך מאַכט. די פּאָליאַקן רעדן וועגן אַן אויפֿשטאַנד; ייִדן — וועגן אַ רעוואָלוציע. די פּאָליאַקן ווילן די גרעניצן פֿון 1772, דעם ייִדן אינטערעסירט, וואָס פֿאַר אַ סאָרט פּוילן עס וועט זײַן. צוליב די דאָזיקע פֿאַדערונגען פֿון ייִדן וועלן אַ סך פֿון די פּוילישע „ליבעראַלן" אַנטיסעמיטן. צווישן די פּוילישע עמיגראַנטן זײַנען אויך געווען פּאָזיטיווע. זיי ווילן אַ גרויס פּוילן — אָבער אָן ייִדן. אין ענגלאַנד זײַנען געווען ייִדן וואָס זײַנען געשעפֿטלעך געווען פֿאַרבונדן מיט רוסלאַנד, דערביבער האָבן זיי אַ פּוילן אָן פּוילן וואָס זאָל זײַן פֿאַרבונדן מיט רוסלאַנד. עס זײַנען אויך געווען לעגאַליסטן — און לעגאַל האָט פּוילן געהערט צו רוסלאַנד. מען דאַרף אַרויסברענגען די קלאַסן־דיפֿערענצירונגען און אַרומ־ריידן די קלאַסן־אידעאַלאָגיע פֿון די פֿאַרשיידענע עמיגראַנטישע אידעאַלאָגיעס.

ד״ר שאַצקי איז אויך ניט צופֿרידן מיט דוקלאַרירן פֿרעזענטאַציע פֿון טשינסקין. דער מא־טעריאַל לײַדט פֿון צו וויניק אינטערפּרעטאַציע.

א. ג. דוקער: ס׳איז שווער צו אַנאַליזירן אַלע קלאַסן־אידעאַלאָגיעס. די דיסטשע ייִדן האָבן ניט געוואָלט קיין אויפֿשטאַנד אין רוסיש־פּוילן, ווײַל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז דער אויפֿשטאַנד וועט זיך פֿאַרשפּרייטן אין פּרייסיש־פּוילן.

II

די צווייטע זיצונג איז פֿאַרגעקומען דעם 7טן דעצעמבער 1946. ד״ר מאַרק ווישניצער האָט געהאַלטן אַ רעפֿעראַט אויף דער טעמע:

דער ועד אַרבע אַרצות אין ליכט פֿון אַן אָקערשט אַרויסגעגאַנגענער מאַנומענטאַלער מקורים־פֿובליקאַציע

דער רעפֿערענט האָט באַלויכטן דאָס מקורים־ווערק פֿונקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות פֿון ישׂראל היילפֿרין, ירושלים, תש״ה, פֿאַרלאָג מוסד ביאַליק בײַ דער ידישער אַגענטור פֿאַר ארץ־ישׂראל. ער האָט אַנגעוויזן אויף דעם גרויסן באַטײַ פֿון דער פֿובליקאַציע פֿאַר דער פֿוילישער־ידישער היסטאָריאָגראַפֿיע. בעת דער פֿינקס פֿון ועד ליטע האָט זיך דערהיט אין דרײַ אָפּשׂרישן און איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿון שמעון דובנאָוו אין 1924 (פֿונקס המדינה או פֿונקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא. קובץ תקנות ופסקים משנת שפ״ג עד שנת תקכ״א, פֿאַרלאָג „עינות״, בערלין, תרפ״ה), האָט דער פֿינקס פֿון ועד פֿוילן אַדער ועד ארבע ארצות, געהאַט אַ ביטער מזל; ס׳זײַנען ביז אונדזער צײַט דערגאַנגען אין גאַנצן דרײַ בלעטער. בשעתו האָט שמעון דובנאָוו באַקומען די בלעטער צוגעשיקט פֿון דובנע; שפּעטער האָט ער זיי איבערגעגעבן אין אַרכיוו פֿון ייִוואָ אין ווילנע. פֿון היילפֿרינס פֿובליקאַציע דערוויסט מען זיך, ווי אַזוי די קאַרטע רעשטלעך פֿון דעם פֿינקס זײַנען דערגאַנגען קיין דובנע. דאָרט האָט געלעבט דער לעצטער פֿרנס אַדער פֿרעזידענט פֿון דעם ועד ר׳ יואל מאיר (וועמען די אָפּיציעלע פֿוילישע אָפּטן באַצייכענען אונטער דעם נאָמען מאיר דובינסקי) פֿאַר דער ליקווידאַציע פֿון ועד דורך דער פֿוילישער מאַכט אין 1764. פֿרעגט זיך, ווי אַזוי איז פֿון דרײַ בלעטער פֿון דעם פֿינקס אַרויסגעוואָקסן אַזאַ געוואַלטיק גרויסער היסטאָרישער מאַטעריאַל, וואָס היילפֿרין האָט באַווײַזן אַרויסצוגעבן?

היילפֿרין האָט יאָרן לאַנג געקליבן דאָטעס וועגן און תּקנות פֿון דעם ועד און הונדערטער פֿון רבנישע ספֿרים, פֿינקסים, פֿון קהילות, היסטאָרישע אָפּטן — ידישע און אַלגעמיינע, מלוכה־אָפּטן, שטאָטישע אָפּטן און וויטער, זכרונות און אַנדערע ביכער — און אויף דעם אופֿן האָט ער רעקאָנסטרויִרט די געשיכטע פֿון דעם ועד פֿאַר העכער צוויי הונדערט יאָר. ס׳האָט זיך באַקומען אַ מין אַנטאַלאָגיע, זייער אַ פֿולע און רײַכע אַנטאַלאָגיע; דאָ גייען אַרײַן: קורצע ידיעות, תּקנות, הסכמות אויף רבנישע ספֿרים, מוסר־ספֿרים און אַנדערע, וואָס זײַנען אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿון די אַנשי הועד בשעת די ועד־אָפּטפֿות, שטיצערן־אָפּפֿרטכענונגען, באַריכטן אײַבער וויכטיקע ידישע ענינים, אײַבער מחלוקתן צווישן רבנים אין קהילות אאז״ו. ס׳האָט זיך באַקומען אַן אמתּער קאַלײַדאָסקאָפּ פֿון דעם פֿאַליטישן, סאָציאַלן, עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן פֿון ייִדן אין פּוילן.

דער רעפֿערענט האָט קורץ באַהאַנדלט עטלעכע פֿון די פֿראָבלעמען. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דער אַדמיניסטראַטיוויער אײַנטיילונג פֿון די קהילות און קלענערע יישובֿים פֿון ייִדן אין פּוילן, אויף די מדינות און גלילים פֿון קהילות. אַ קאַרטע וואָס איז באַאַרבעט געוואָרן פֿון היילפֿרינען גיט אַ פּלאַסטיש בילד פֿון דער פֿאַרטיילונג פֿון ייִדן אין פּוילן. ווײַטער האָט דער רעפֿערענט אַרומגערעדט די פֿראָגע וי אָפֿט דער ועד איז זיך צוגעפֿאָגקומען און וי דער סדר־היום פֿון אַזאַ ועד־סעסיע איז געווען.

דער רעפֿערענט האָט שטאַרק געלויבט די בקיאות, די גרויסע התמדה און די געוויסנדיקייט פֿון היילפֿרינס אַרבעט, הגם ער האָט אונטערגעשטראָכן, אַז דער אַרויסגעבער פֿון דער פֿובליקאַציע האָט מגזם געווען, ווען ער רופֿט אָן זײַן בוך „פֿינקס פֿון ועד אַרבע אַרצות. דאָס איז די פֿובליקאַציע בשום אופֿן ניט, וואָרעם דער פֿינקס פֿון ועד אַרבע אַרצות איז כּמעט אין גאַנצן פֿאַרלוירן געגאַנגען. ריכטיקער וואָלט געווען אָנצורופֿן די פֿובליקאַציע אַ זאַמלונג ידיעות און דאָקומענטן צו אַ געשיכטע פֿון דעם ועד. דער וויסנשאַפֿטלעכער אַפּאַראַט וואָס היילפֿרין האָט באַווײַזן אין זײַן אַרבעט איז ערשטקלאַסיק. זײַנע הערות זײַנען רײַך אין ידיעות וועגן מענטשן און היסטאָרישע געשעענישן. די דרײַ זוכצעטלען פֿון ענינים, נעמען פֿון מענטשן און נעמען פֿון גענג־גראָפֿישע ערטער זײַנען זייער פֿרטימדיק און גוט צונויפֿגעשטעלט. אַ רשימה פֿון זעלטענע אויסדרוקן און טערמינען אין די אָקטן, מיט קורצע דערקלערונגען פֿון זייער טײַטש, וועט זייער צו נוץ קומען דעם וויסנשאַפֿט־מענטשן און דעם פֿשוטן לייענער.

אויף דער זיצונג זײַנען בײַגעוווינט: מ. אַשעראָוויטש, א. בערגער, א. ג. דוקער, פֿרוי רחל ווישניצער, י. לעשטשינסקי, ק. מרמר, א. מענעס, ז. שײַקאָווסקי, ד״ר שאַצקי.

דער רעפֿעראַט האָט אַרויסגערופֿן אַ דיסקוסיע:

י. לעשטשינסקי האָט געפֿרעגט, פֿאַר וואָס דער רעפֿעראַט האָט ניט געבראַכט קיין קלאָרערע ידיעות וועגן די תּקנות פֿון ועד בנוגע סאָציאַלע און אַנדערע פֿראָגעס פֿון דעם לעבן פֿון די ייִדן אין פּוילן.

ד״ר שאַצקי האָט אָנגעוויזן אויף אַ ריי פּוילישע היסטאָרישע פּובליקאַציעס וואָס היילפּרין האָט ניט דערמאָנט אין זײַן ליטעראַטור. ער האָט ווײַטער באַמערקט, אַז היילפּרין האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט אויף דעם צוזאַמענפאַר פֿון אַ ריי קהילות אין אַלט־לעסלע (וואָלאַזשין) אין 1519; יענער צונויפֿקום קאָן באַטראַכט ווערן ווי אייניער פֿון די פֿרייַקע פֿאַקטן פֿון אַן אויטאָנאָמער קהילות־אַרגאַניזאַציע, פֿון וועלכער ס׳איז אַרויסגעוואַקסן די אַרגאַניזאַציע פֿון ועד אַרבע אַרצות.

אַ. מענעס האָט באַרירט די פּראָבלעם פֿון דעמאָקראַטישן כאַראַקטער פֿון דער קאָנסטיטוציע פֿון ועד. נאָך זײַן מיינונג נאָך איז די השערה וועגן דעם ניט־דעמאָקראַטישן שטייגער פֿון דער ועד־פּאַרטרעטונג ניט קיין ריכטיקע. די יחידים וואָס האָבן גענומען אין זייערע הענט די אָנפֿירונג פֿון כּלל־ענינים און פֿאַרשטאַנען אײַנצוהיטן די השפּעה, זײַנען געבליבן בײַ דער מאַכט. אויך אין נײַערע צײַטן, גאָרניט לאַנג צוריק, וען ייִדישע אַרגאַניזאַציעס זײַנען געבויט געוואָרן אויף מער דעמאָקראַטישע פּרינציפּן, האָבן אַזעלכע פּערזענלעכקייטן, ווי לוז מאַרשאַל, געהאַט דעם גרויסן אײַנפֿלוס.

דער רעפֿערענט האָט געענטפֿערט אויף די פֿראָגעס פֿון די דיסקוטאַנטן. ער האָט באַמערקט, אַז ער האָט זיך דערפֿאַר ניט אָפּגעשטעלט אויף דער לעגיסלאַטיווער אַרבעט פֿון דעם פּוילישן ועד מחמת דער פּינקס וואָס היילפּרין האָט אַרויסגעגעבן האַלט אין זיך, אין פֿאַרגלײַך מיטן ליטווישן פּינקס, ווײַניק מאַטעריאַל פֿאַר אַ סיסטעמאַטישער באַהאַנדלונג פֿון די פֿאַרשיידענע יורידישע, סאָציאַל־עקאָנאָמישע און פֿיל אַנדערע פּראָבלעמען.

III

די דריטע זיצונג איז פֿאַרגעקומען שבת דעם 4טן יאַנואַר 1947. ד״ר י. שאַצקי האָט רעפֿערירט אויף דער טעמע:

קולטור־געשיכטע פֿון דער פֿרייקער השׂכּלה אין ליטע

ער האָט געגעבן אַן אויסשניט פֿון אַ גרעסערער אַרבעט וועגן דער השׂכּלה אין ליטע, וואָס שטעלט זיך צוגויף פֿון די ווײַטערדיקע קאַפּיטלען: 1. די פֿאַרגייערס פֿון דער השׂכּלה־באַוועגונג; 2. די ערשטע קעמפֿנדיקע משׂכּילים; 3. די השׂכּלה 1794—1803; 4. פֿירשט אַדאַם טשאַרטאָריסקיס טעטיקייט, 1803—1824; 5. די השׂכּלה 1824—1841; 6. אין צייכן פֿון דער אָפּיציעלער השׂכּלה, 1841—1873. אָט איז דער תּמצית פֿון דעם טייל אַרבעט וואָס איז געלייענט געוואָרן:

די פֿאַרגייערס פֿון דער השׂכּלה אין ליטע זײַנען געווען די ייִדן וואָס זײַנען געקומען אין קאָנטאַקט מיט די ליטווישע קאָלוויניסטן אין 16טן און 17טן י״ה. אַ סך פֿון די קאָלוויניסטן דערציילן, אַז זייער העברעיש קענען האָבן זיי צו פֿאַרדאַנקען, „אויפֿגעקלערטע איזראַעליטן“ פֿון סלוצק, ווילנע און גראָדנע. אין די קאָלוויניסטישע גימנאַזיעס אין ליטע האָט מען געלערנט העברעיש (אין סלוצק למשל, וווּ די גימנאַזיע האָט עקסיסטירט פֿון 1617 ביז 1775, דרײַ שעה אַ וואָך). שפּעטער ברענגען די השׂכּלה קיין ליטע די ערשטע דאָקטוירים, סײַ די וואָס האָבן געשטאַמט פֿון ליטע גופֿא סײַ די וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט. די ניט־פּוילישע פּראָפֿעסאָרן פֿון ווילנער אוניווערסיטעט סוף 18טן י״ה דערציילן וועגן אידישע צוזאַמענטרעפֿן צווישן קריסטלעכע און ייִדישע „אויפֿגעקלערטע מענטשן“ — אַזוי ווײַט, אַז פּראָפֿעסאָר פֿערסטער פֿלעגט אין הויז פֿון אַ קריסטלעכן דאָקטער פֿאַרברענגען אין שמועסן כּמעט מיט אַלע ווילנער ייִדישע דאָקטוירים.

די ערשטע בילדונג־ברענגערס פֿון אַ פּראָקטישן שטאַנדפּונקט זײַנען געווען די טשאַרטאָריסקיס און די טיזענהויזעס, צוויי מאַגנאַטישע משפּחות. אַנטאַני טיזענהויז אַ שטייגער, דער ליטווישער פֿינאַנץ־מיניסטער, האָט אין 1772 אַרפֿגעבראַכט קיין גראָדנע אַ דײַטש פֿון נירנבערג און געשאַפֿן קורסן — נאָר פֿאַר ייִדן — צו לערנען בוכהאַלטעריע. „די דאָזיקע חכמה, האָט ער געשריבן, וועט אויסלערנען ייִדישע סוחרים אַרײַנפֿירן אַ דײַטשן סדר אין זייערע מיסחרים“. אין דער גראָדנער מעדיצינישער שול (וואָס שפּעטער איז זי אַריבערגעפֿירט געוואָרן קיין ווילנע) זײַנען געווען 14 ייִדישע סטודענטן. די ליטווישע מאַגנאַטן האָבן דעם גרעסטן טייל פֿון זייערע געלטער פֿערזענלעכע

סטיפּענדיעס מיטן תּנאי, אַז שפּעטער זאָלן זיי אַ געוויסע צאָל יאָרן זײַן הויף־רופֿאים. אַזעלכע סטיפּענדיעס האָבן למשל געהאַט הערץ היימאַן און שלמה ליבאַשיץ.

די צענטראַלע תּקופֿה פֿון דער השׂכּלה אין ליטע פֿאַלט אויס אויף די יאָרן 1803—1824, ווען פֿירשט אַדאַם טשאַרטאָריסקי איז געווען דער בילדונגס־קוראַטאָר פֿון ליטע. ער ווערט דער „משׂכּיל־זאַטאָר" פֿון ליטווישן יידנטום. 1808 שאַפֿט ער די ערשטע פֿוילישע שול פֿאַר יידישע קינדער. ער גיט צו חשק יידישע יונגע־לײַט צו שטודירן אין ווילנער אוניווערסיטעט. ער פֿאַרנעמט זיך אויך מיט פֿאַרשפֿרייטן פֿוילישע ביכער צווישן דער יידישער באָפֿעלקערונג דורך שטיצן פֿאַרשיידענע אויסגאַבעס וואָס זײַנען אויסן געווען צו פֿאַלאָגיזירן יידן אין ליטע.

די רעזולטאַטן פֿון זײַן אַרבעט זײַנען ניט געווען קיין גרויסע, הגם עס לאָזט זיך פֿעסטשטעלן, אַז אַ שיכט פֿויליש־רעדנדיקע יידישע אינטעליגענץ איז אין דער תּקופֿה ביסלעכווײַז יאָ אויסגעוואַקסן. אײַנשפּאַנען די דאָזיקע אינטעליגענץ אין פֿוילישן פֿאָלקטיש וואָגן האָט זיך אָבער טשאַרטאָריסקין ניט אײַנגעלעבן.

פֿון 1824 הייבט זיך אָן די אַרײַנמישונג פֿון דער רוסישער מאַכט אין פֿאַליטישן לעבן פֿון ליטע, און אין דעם פֿערטל שאַפֿט זיך אַ נײַער שיכט משׂכּילים. אויף זייַ קען מען זאָגן, אַז ביז 1841 זײַנען זיי נייטראַל אין דעם קאָנפֿליקט רוסלאַנד—פֿוילן, און פֿון 1841 ביזן אויפֿשטאַנד פֿון 1863 צײַגן זיי זיך צו דער רוסישער צענטראַליזאַטישער בילדונגס־פֿאָליטיק.

דיסקוסיע:

ד״ר כּהן: ד״ר שאַצקיס סאָציאָלאָגישער אַנאַליז פֿון דער סבֿיבֿה איז זייער גוט און שעפֿעריש. מען דאַרף אָבער באַטאָנען, אַז די חסידים און די מתנגדים וואָס האָבן געפֿירט אַ קאָמף צווישן זיך האָבן זיך פֿאַראייניקט אין קאָמף קעגן דער השׂכּלה.

ד״ר שאַצקי: אין ערשטן קאַפּיטל פֿון דער אַרבעט איז דאָ וועגן דעם ענין.

מ. וואַקסער: טשאַרטאָריסקי האָט געוואָלט פֿאַרפּוילישן ליטע — אָבער פּויליש האָט זיך אין ליטע ניט צוגעקלעפּט. פֿאַר וואָס?

ק. מרמר: גיט איבער איינצלהייטן וועגן איין פּרט אין דער השׂכּלה־טעטיקייט: די אויסשולונג פֿון יידישע אַקושערקעס.

ד״ר וישניצער: די פֿראָגע פֿון וואָלעריאַן סטראָזשוסקי וועגן פּראָדוקטיווירן יידן דאַרף דערמאָנט ווערן. (דער רעפֿערענט קלערט אויף, אַז די פֿראָגע ווערט באַהאַנדלט אין אַ שפּעטערדיקן קאַפּיטל.) מען דאַרף אויך באַהאַנדלען די פֿראָגע וועגן לעוואַנדעס פֿלאַן זיך צו שמדן. הגם די ליטווישע משׂכּילים האָבן ניט „אַנערקענט" יידיש, איז אָבער זייער יידיש געווען קערנדיק און עכט. די ליטווישע השׂכּלה איז געווען פֿאָלקסטימלעך.

א. שולמאַן: וואָס איז געווען די שטעלונג פֿון די ליטווישע משׂכּילים צו די קראָים און צי איז געווען וועלכע עס איז פֿאַרבינדונג צווישן די משׂכּילים און די קראָים?

ד״ר שאַצקי: עס איז ניט געווען קיין קאָנטאַקט. אָבער די משׂכּילים זײַנען געווען פֿרײַנדלעכער צו די קראָים אײַדער פֿאַרקערט. די ליטווישע קראָים וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט דיקדוק פֿלעגן זיך ליבער וועגדן צו גוישע פּראָפֿעסאָרן ווי צו משׂכּילים.

א. שולמאַן: וועלן מען רעדט וועגן ליטע מיינט מען אַ סך מאָל אויך מינסקער גובערניע. אָבער מינסק געהער ניט נאָר געאָגראַפֿיש נאָר אויך קולטורעל צו רײַסן. די משׂכּילים פֿון רײַסן, אין קאָנטראַסט צו די משׂכּילים פֿון ליטע, האָבן זיך שוין אָפּגעגעבן מערסטנס מיט רוסיש, און דײַטש האָט ניט געשפּילט קיין גרויסע ראָלע אין דער רײַסישער השׂכּלה.

אַחוץ די שוין דערמאָנטע זײַנען בײַגעווען אויף דער זיצונג: ד״ר ע. הערבערט, מ. הורוויץ, א. מענעס, ד״ר ה. פֿראָנק, ד״ר י. קיסמאַן.

IV

די פֿערטע זיצונג איז פֿאָרגעקומען דעם 1טן פֿעברואַר 1947. ס׳זײַנען בײַגעווען: ד״ר ר. גלאָזער, ד״ר ווישניצער, י. ליפֿשיץ, ד״ר י. סטאַר, ט. עלסנער, ד״ר י. שאַצקי און, ווי געסט, פּ״פּ שעליובסקי און שמערלער.

ד״ר צבי כהן האָט רעפֿערירט אויף דער טעמע:

דרײַ צענטערס פֿון קבלה פֿון 16טן ביזן 18טן יאָרהונדערט

דער רעפֿערענט האָט צוגעשטעלט דעם ווײַטערדיקן תמצית:

די קבלה, וואָס אירע וואָרצלען וואַקסן נאָך פֿון דער צײַט פֿון בית־שני, ווערט סוף פֿופֿצנטן יאָרהונדערט אַ סך רײַכער און מאַכט דורך דרײַ תקופֿות, לויט לענדער: ארץ־ישׂראל, דער עיקר צפֿת; איטאַליע; פוילן.

ארץ־ישׂראלדיקע תקופֿה. סוף 15טן י״ה איז פֿלוצעם די שטאָט צפֿת אויסגעוואַקסן ווי אַ שטאָט פֿון מקובלים. שפּעטער האָט זיך דאָרטן באַזעצט דער גרויסער מקובל ר׳ יצחק לוריא אַשכנזי (1534—1572), דער „אר״י הקדוש״, מיט זײַנע תּלמידים, וועלכע האָבן זיך געוויזן די „גורי־האר״י״ און האָבן זיך אָפּגעגעבן בלויז מיט קבלה, מיט ניסתּר. די שיטה פֿון אר״י איז באַשריבן געוואָרן בפֿרטיות פֿון זײַן נאָענטסטן תּלמיד ר׳ חיים ויטאַל אין זײַנע ספֿרים פרי עץ החיים, שפע טל און שמונה שערים. די שיטה באַשטייט אין קורצן אין דעם, אַז מען זאָל דורך פֿאַרשיידענע צירופֿי אותיות פֿון גאָטס נאָמען אויפֿטאָן פֿאַקטיש זאָכן אין לעבן. די גורי האר״י זײַנען געווען ממש די ערשטע וואָס האָבן געשאָפֿן קאָבאַליסטישע לידער, טיילווײַז אויף אַרמיש און טייל־ווײַז אויף העברעיש. עס איז מערקווערדיק, אַז אין זייערע דיכטונגען פֿילט זיך אַ קריסטלעכער אײַנפֿלוס. גאָטס מוטער איז געוואָרן די „מטרוניתא״. עס ווערט אויך אונטערגעשטראָכן די אידעע פֿון דרײַקייט.

דער צפֿתער קרײַז איז באַשטאַנען פֿון די ווײַטערדיקע דיכטער־מקובלים: ר׳ דוד אירבן, אבן זימרא, ר׳ אליעזר אַסקאַרי, ר׳ אַברהם מימון, ר׳ ישׂראל נאַגאַראַ, ר׳ משה אַלשיך (דער מחבר פֿון באַקאַנטן פֿירוש אויף דער תּורה), ר׳ חיים הכהן, ר׳ מנחם די לאָנסאַנאָ, ר׳ יוסף ידידיה קאַרמי און ר׳ אַהרן ברכיה די מאָדענאַ, אָחרון, פֿאַרשטייט זיך פֿון דעם רבי, ר׳ יצחק לוריא, און זײַן הויפּט־תּלמיד ר׳ חיים ויטאַל.

אַ סך פֿון די תּפֿילות און שירים פֿון דער גרופּע זײַנען אַרײַן אין סידור און אַנגע־נומען געוואָרן בײַם פֿאָלק. באַזונדער געפֿינען זיך אָלע זייערע שאַפֿונגען אין סידור האַר״י. טייל פֿון זייערע דיכטונגען זײַנען געוואָרן שבתדיקע זמירות.

איטאַליענישע תקופֿה. די גרופּע מקובלים אין איטאַליע באַשטייט צום מערסטן פֿון די דיכטערס וואָס האָבן געלעבט אין 17טן י״ה. זיי זײַנען: משה זכותא, דניאל אָלמא, ישׂראל בנימין באַסאַני, אליעזר בן גרשון חפֿץ, משה חיים לוצאַטאָ, אפֿרים לוצאַטאָ און אַנדערע.

דער דאָזיקער קרײַז איז שוין גאָר אַן אַנדערער. ער שטייט דירעקט אונטער דער השפּעה פֿון דער רענעסאַנס־באַוועגונג. דאָס רובֿ דיכטערס פֿון דעם קרײַז זײַנען מענטשן פֿון גרויסער בילדונג. להפּוך צום צפֿתער קרײַז זײַנען דאָ פֿאַראַן ווייניקער תּלמודיסטן און רבנים, אָבער דערפֿאַר פֿיל מער מענטשן מיט וועלטלעכער בילדונג. זייער באַציונג צו קבלה און מיסטיק איז גאָר אַן אַנדערע.

פוילישע תקופֿה. דער פוילישער קרײַז הייבט זיך אָן מיטן בעש״ט און ציט זיך דורך דער גרינדונג פֿון די פֿאַרשיידענע רבישע דינאַסטיעס ביז צום חיסטיקן טאָג.

דער בעש״ט האָט זיך מתגלה געוווען אין דער אַנדערער העלפֿט פֿון 18טן י״ה. דער צענטער פֿון זײַן שיטה באַשטייט פֿון צוויי פונקטן: דינען גאָט פֿון הארץ אויס און דינען גאָט מיט פֿרייד. אַרום דער שיטה האָבן זיך געשאָפֿן נײַע ניגונים־לידער פֿון בעלנקשאָפֿט און ניגונים פֿון פֿרייד. די הויפּטפֿיגורן פֿון דעם נײַעם קרײַז זײַנען: דער מעזריטשער מגיד, ר׳ יעקב יוסף פֿולנאָער, ר׳ פּנחס קאָרעצער, ר׳ אַהרן קאָרליר נער, ר׳ שניאור זלמן לאַדיער און די ליובאַוויטשער, ר׳ לוי יצחק בארדיטשעווער, ר׳ נחמן בראַצלאַווער און שפּעטער די גאַליציאַנער און פוילישע רבנים: די ריזשינער, די סאַדאַגערער, די מונקאַטשער ועל פּולם דער רבי ר׳ אלימלך פֿון ליזענסק, גאַליציע. פֿון די פוילישע רבנים דאַרף מען דערמאָנען: דעם „חוזה״ פֿון לובלין, דעם יוד הקדוש, דעם רבי ר׳ בונם פֿון פּשיסכע, דעם קאָצקער ר׳ מענדעלע און די דינאַסטיע פֿון גער.

דיסקוסיע:

ד״ר ווישניצער דאַנקט ד״ר פּהנען פֿאַר רעפֿערירן די הויפּטשטרעמונגען פֿון קבלה, אַ געביט וואָס מוז נאָך מער געפֿאָרשט ווערן.

ד״ר שאַצקי באַמערקט, אַז משיחישע באַוועגונגען אָפּערירן מיט קבלה. ער ווייזט אַן אויף דעם בוך פֿון וואָליס וועגן משיחים,[1] וווּ עס ווערן אויסגערעכנט 49 יידישע משיחים, 49

[1] Wilson D. Wallis, *The Messiahs and Their Role in Civilization*, 1943, 217 pp.

מחמדאַנישע (מערסטנס אין 19טן י״ה) אאַז״ו. מען דאַרף געדענקען, אַז חסידיזם איז געווען פֿראָיִדיש, אַבער קיין איין חסידישער רבי און קיין איין קלאַסישער חסידישער דענקער האָט ניט געשריבן יידיש.

י. ליפֿשיץ ווייזט אָן, אַז גרויסע צרות האָבן אַרויסגערופֿן גרויסע משיחישע באַוועגונגען, קליינע צרות — קליינע משיחישע באַוועגונגען. ער דערמאָנט אויך די מילענניום־באַוועגונג אין דעם ענגלישן פּראָטעסטאַנטיזם.

דער רעפֿערענט זאָגט נאָך צום סוף אַרויס אַ מיינונג, אַז די קבלה האָט צוגעגרייט דעם באָדן פֿאַר דער שבתי־צבי־באַוועגונג.

V

די פֿינפֿטע זיצונג איז פֿאַרגעקומען שבת דעם 1טן מאַרץ. ז. שיקאָווסקי האָט רעפֿערירט אויף דער טעמע:

די דיסקוסיע אַרום דער גרינדונג פֿון „אוחשיף״ (יודענראַט) אין פֿראַנקרײַך

דער רעפֿערענט האָט ערשט אַנאַליזירט די דיסקוסיע אַרום דער גרינדונג און ראַלע פֿון די יודענראַטן אין אַלושיר, אין די מערב־אייראָפּעִישע לענדער און אין מיזרח־פּוילן אין די שוין פֿאַרעפֿנטלעכטע אַרבעטן וועגן דער לאָגע פֿון יידן אונטער דער דיטשער ממשלה. ס׳רוב שרײַבערס באַשולדיקן די יודענראַטן וויִ פּשוט אַרויסהעלפֿערס פֿון די דיטשן אין פֿאַרניכטן יידן. דער ענין איז אָבער אַ סך קאָמפּליצירטער און מען דאַרף צוגיין צו דער פֿראָגע מער אָביעקטיוו. ווי אַ בײַשפּיל נעמט דער רעפֿערענט די געשיכטע פֿון יודענראַט אין פֿראַנקרײַך, וווּ ער האָט זיך געפֿרוווט „אוחשיף״. דאָרט זײַנען קיגן אַנטייל נעמען אין יודענראַט געווען הן די קאָנסיסטאָריע פֿון די באַזעסענע פֿראַנצויזישע יידן, הן טייל ציוניסטישע קרײַזן. בײַ דער קאָנסיסטאָריע איז אָבער געווען אַ מיין ניט צו ווערן פֿאַררעכנט ווי אַ טייל פֿון אַ „יידיש פֿאָלק״ און דער ווילן צו בלײַבן בלויז פֿראַנצויזין פֿון משהס גלויבן האָט אויך אין דעם פֿאַל גובֿר געווען. אונטערן מאַנטל פֿון יודענראַט איז געפֿירט געווארן גאָר אַ בריטיע אומלעגאַלע ארבעט פֿון ראַטעווען יידן, און לעגאַלערהייט האָט דער יודענראַט אויך אַ סך געטאָן וווּ עס האָט זיך נאָר געלאָזט. די פֿראָגע איז נאָך: וואָס הייסט מיטגעאַרבעט מיט דיטשן? אויב מען מיינט דערמיט אויסליוועָרן יידן צום טויט האָט דער יודענראַט אין פֿראַנקרײַך ניט פֿארשולדיקט זיך.

VI

די זעקסטע זיצונג איז פֿאַרגעקומען שבת דעם 3טן מײַ. ס׳זײַנען בײַגעווען אַחוץ דעם פֿאָרזיצער און ק. מרמר דעם רעפֿערענט: אַ. בערגער, נ. גאָלדבערג, ד״ר ר. גלאַנץ, י. ליפֿשיץ און ד״ר י. סטאַר.

קלמן מרמר האָט רעפֿערירט אויף דער טעמע:

די ראַדיקאַלע משכּילים פֿון די 70ער יאָרן און זייער שטעלונג צו נאַציאָנאַל־יידישע פּראָבלעמען

דער רעפֿערענט האָט צוגעשטעלט דעם ווייטערדיקן תּמצית:

די ראַדיקאַלע משכּילים פֿון די 70ער יאָרן צייכענען זיך אויס דער עיקר מיט זייער נייַער שטעלונג צו געזעלשאַפֿטלעכע פֿראָגעס בכלל און צו דער יידישער פֿראָגע בפֿרט.

אין די 60ער יאָרן האָבן מאָסן יידן, צוויטן זיי אויך אינטעליגענטן און משכּילים, געהאַלטן די רעגירונג פֿון אַלעקסאַנדער דעם צוויטן פֿאַר אַ ליבעראַלער. זיי האָבן זיך ערייכט פֿון איר אויף „ישועות און נחמות״ פֿאַר יידן און אַפֿילו פֿולע גלייכע רעכט. דאָס האָט אויך מיטגעווירקט, אַז יידן אין ליטע און פּוילן זאָלן ניט צושטיין צום פּוילישן אויפֿשטאַנד פֿון 1863, כאָטש דער המגיד האָט דאָס דעמאָלט דערקלערט דערמיט, וואָס יידן זײַנען אַלע מאָל געטרײַ דעם קייסער און ציילן זיך ניט צווישן די „קושרים״.

די אַלע דערוואַרטונגען פֿון „גוטע נייס״ פֿאַר יידן אין רוסלאַנד זײַנען אַבער ניט מקוים געווארן. פֿאַרקערט, די מאַטעריעלע לאָגע פֿון די בריטע יידישע מאַסן איז

פּסדר געוואָרן ערגער (די צאַרישע אויסראָטונג פֿון אַ סך פּוילישע פּריצים האָט אויך צעשטערט אַ סך ייִדישע פּרנסות). אין 1866, ווען די צאַרישע רעגירונג האָט דערלויבט ייִדישע בעלי־מלאָכות אײַנצוואַנדערן אין די אינעווייניקסטע גובערניעס, האָבן אַ רײַ משפּחות, צווישן זיי אויך שמואל יוסף פֿין, דער רעדאַקטאָר פֿונעם ווילנער העברעישן חודש־זשורנאַל הכרמל, דער דיכטער יהודה לייב גאָרדאָן און דער יונגטלעכער אַהרן ליבערמאַן אין דעם געזונן אַ צייכן, אַז דער „מלך חסד" אַלעקסאַנדער II הייבט אָן אַ נײַעם קאַפּיטל חסדים פֿאַר ייִדן. קיין „נײַע חסדים" זײַנען אָבער ניט געקומען. די רוסישע ייִדן זײַנען געבליבן ווײַטער רעכטלאָז און אָן פּרנסה.

דער אויסבראָך פֿון הונגער צווישן די ייִדן אין מערב־רוסלאַנד ציט אויף זיי די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון אויסלענדישן ייִדנטום. אָן עפּנטלעכע פֿאַרזאַמלונג אין סאָן־פֿראַנציסקאָ, קאַליפֿאָרניע, אין סעפּטעמבער 1869 רופֿט די נויטלײַדנדיקע רוסישע ייִדן אויסצוואַנדערן קיין אַמעריקע. אין דער דאָזיקער צײַט דערהערן זיך שוין די שטימען פֿון די משפּילים פֿון די 70ער יאָרן. צום ערשטן מעסיקע און וואָס ווײַטער אָלץ מער ראַדיקאַלע, ווי זיי ווערן שפּעטער פֿאַרמולירט דורך מענדעלעס קלאַסיש ווערטל: „קיין טאַנץ גייט ניט פֿאַרן עסן". ערב 1870 הייבט זיך אָן דרוקן אין הכרמל אַ סעריע אַרטיקלען מיטן נאָמען „תקנת עניים", וויאַזוי צו העלפֿן דער ייִדישער אַרעמשאַפֿט. דער שרײַבער יצחק אײַזיק אָוועגן (אַ ברודער פֿון דעם דעמאָלט בארימטן קריטיקער אַבֿרהם אורי קאָוועגן) וויַזט דאָרט אָן, אַז די אַרעמקייט פֿון די ייִדישע מאַסן אין רוסלאַנד קאָן ניט פֿאַרענטפֿערט ווערן דורך אויסוואַנדערן קיין אויסלאַנד און אויך ניט דורך דער דערלויבענישׂ פֿאַר ייִדישע בעלי־מלאָכות אַרײַנצופֿאָרן אין די טיף רוסישע גובערניעס. די אַרעמקייט, וויַזט אָן י. א. קאָוועגן, שטאַמט פֿון דעם איבערבייט אין דער אינדוסטריע (בעמיינט רוסלאַנד איבערגאַנג צו אַ קאַפּיטאַליסטישער ווירטשאַפֿט) פֿון וועלכער ס'האָבן געוואָנען צוישן ייִדן נאָר די גרויסע אונטערנעמערס וואָס בויען אײַזנבאַנען און דאָס גלײַכן אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען. די בריטע ייִדישע מאַסן אַבער קאָנען געהאַלפֿן ווערן נאָר דורך אַרײַנפֿירן זיי אין דער מאָדערנער אינדוסטריע. זאָל נאָר די רעגירונג דערלויבן צו גרינדן קאָאָפּעראַטיוון אויף דעם פּרינציפּ באַזײַ די ייִדישע שטעט און שטעטלעך, קאָן מען דאָרט בויען פֿאַבריקן וואָס זאָלן קריגן זייער רויזשאַרג פֿון אַרומיקע ייִדישע פֿעלדער. די טעקסטיל־פֿאַבריקן קאָנען זיך באַנוצן מיטן פֿלאַקס פֿון ייִדישן דאָרף, און אַזוי אויך אַ רײַ אַנדערע אינדוסטריעס אין ווילנע, קאָוונע, פּינסק, ביאַליסטאָק און אַלע אַנדערע ייִדישע שטעט און שטעטלעך. אַזאַ אינדוסטריאַליזירונג וועט פֿאַרענטפֿערן די סאָציאַלע פֿראָגע און ניט נאָר צוישן ייִדן אַליין. טייל זײַנען באַ־זירקט פֿון רוסישן פֿאָלקיסטישן סאָציאַליזם און אַ טייל אויך פֿון מערב־איראָפּעישן מאַרקסיזם. אַ גרויסע צאָל ראַדיקאַלע משפּילים וועלן שפּעטער חובֿבי ציון אָדער פֿאַליטישע ציוניסטן, ווי למשל, יהלל, לילינבלום, ד"ר קאַמינער, ד"ר קאַנטאָר, א. ו. ראַבינאָוויטש (אור) א"אַנד. נאָר אויך די וואָס בליבן אויסגעהאַלטענע אינטערנאַציאָ־נאַל ווי אַהרן ליבערמאַן, לייזער צוקערמאַן, מאָריס וינטשעווסקי אד"גל זײַנען באַ־קאַנט וויַ נאַציאָנאַלע ייִדן וואָס זײַנען געווען פֿאַרבונדן מיט דער ייִדישער קולטור־ירושה און האָבן געוואָלט ציען וויַטער איר המשך.

דער רעפֿעראַט האָט אַרויסגערופֿן אַ דיסקוסיע.

VII

די לעצטע זיצונג איז פֿאַרגעקומען שבת דעם 7טן יוני 1947 אין דער ווויינונג פֿון פֿאַר־זיצער. נ. גאָלדבערג האָט רעפֿעריט אויף דער טעמע:

דער נאַטירלעכער צוווּקס בײַ אַמעריקאַנער ייִדן אין די לעצטע צוואַנציק יאָר

דער רעפֿעראַט האָט צוגעשטעלט דעם ווויַטערדיקן תּמצית:

די שאַצונגען וועגן דער איצטיקער צאָל ייִדן אין אַמעריקע זײַנען בדרך כלל באַזירט אויף דער השערה, אַז די פֿאַראייניקטע שטאַטן האָבן אין 1937 געהאַט אַ ייִדישע באַ־פֿעלקערונג פֿון אַ 4,770,000. לויט דער השערה קומט אויס, אַז דער נאַטירלעכער

צווישן פֿון יִדן אין די יאָרן 1927—1937 איז געווען מיט 55.5 פּראָצענט גרעסער ווי פֿון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג אין די יאָרן 1930—1940. אויף ווי ווײַט איז אָט די השערה ריכטיק?

די גרויסשטאָטישע באַפֿעלקערונג האָט אַ קלענערע געבורטיקייט ווי די דאָרפֿישע און אַפֿילו ווי די שטאָטישע. די געבורטיקייט בײַ פֿרויען אין שטעט מיט 100,000 צי מער איינוווינערס און אין עלטער פֿון 25—29 איז אין 1940 געווען בלויז אַכט צענטל פֿון דער געבורטיקייט בײַ פֿרויען אין פּונקטן מיט ווייניקער ווי 2,500 איינוווינערס און אַ נײַן צענטל פֿון דער געבורטיקייט אין ערטער מיט 10,000—25,000 איינוווינערס בײַ פֿרויען פֿון דעם אָנגעוויזענעם עלטער. דער חילוק איז געווען גרעסער בײַ אַנדערע עלטער־גרופּעס. אַ 29 פּראָצענט פֿון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג און אַ 85 פּראָצענט פֿון אַלע יִדן זײַנען קאָנצענטרירט אין שטעט ווָאס האָבן לכל־הפּחות 100,000 איינוווינערס. במילא קען מען גיט אָנגענעמען, אַז אַמעריקאַנער יִדן האָבן גרעסערע פֿאַמיליעס ווי די אַלגעמיינע באַפֿעלקערונג, ווָאס אַ גרויסער פּראָצענט פֿון איר לעבט אין שטעטלעך און דערפֿער.

אַמעריקאַנער געבוירענע יִדישע פֿרויען האָבן פֿאַקטיש ווינציקער קינדער ווי די גיט־יִדישע פֿרויען ווָאס זײַנען דאָ געבוירן געווָארן און ווָאס לעבן אין גרויסע שטעט. אין אינדיאַנאַפּאָליס, למשל, האָבן אַמעריקאַנער געבוירענע יִדישע פֿרויען אין עלטער פֿון 30—34 געהאַט אין 1941 גיט מער ווי אַ פֿיר פֿינפֿטל אַזוי פֿיל קינדער ווי די פּראָטעסטאַנטישע און אַ צוויי דריטל אַזוי פֿיל ווי די קאַטוילישע פֿרויען פֿון דער זעלביקער קאַטעגאָריע.

אַפֿילו יִדישע אימיגראַנטן האָבן קלענערע פֿאַמיליעס ווי אַמעריקאַנער געבוירענע גיט־יִדן. יִדישע מוטערס אין עלטער פֿון 35—44 ווָאס זײַנען גיט געבוירן געווָארן אין אַמעריקע האָבן אין 1945 געהאַט גיט מער ווי זיבן נײַנטל אַזוי פֿיל קינדער ווי אַמעריקאַנער געבוירענע פֿרויען פֿון זעלבן עלטער; די ווָאס זײַנען געווען אין עלטער פֿון 45—54 האָבן געהאַט אָט נײַנטל אַזוי פֿיל קינדער ווי די אַמעריקאַנער געבוירענע גיט־יִדישע מוטערס פֿון זעלבן עלטער. גיט מער ווי 4.3% יִדישע מוטערס אין עלטער פֿון 35—44 האָבן אין 1940 געהאַט פֿינף קינדער צי מער לגבי 16.6% אין פֿאַל פֿון די אַמעריקאַנער געבוירענע גיט־יִדישע מוטערס. אין דער עלטער־גרופּע 45—54 איז עס געווען 14.9 לגבי 22.3 פּראָצענט. די יִדישע אימיגראַנטן־גרופּע האָט אָבער געהאַט אַ לפֿי־ערך קלענערע צאָל חתונה־געהאַטע עקרות איידער די אַלגעמיינע אַמעריקאַנער געבוירענע באַפֿעלקערונג.

וואָס שייך דער שטאַרביקייט פֿון די אַמעריקאַנער יִדן איז אַ סך, צי זיי האָבן אַ קלענערע שטאַרביקייט־ראַטע ווי די אַלגעמיינע באַפֿעלקערונג. אַ דאַנק דעם ווָאס אַמעריקאַנער יִדן האָבן אַ קלענערע געבורטן־ראַטע האָבן זיי במילא אויך ווינציקער יונגוואַרג און אַ לפֿי־ערך גרעסערע צאָל מיטגלידער אויף עלטערע מענטשן. אין שייכות מיט דעם דאַרף אויך דערמאָנט ווערן דער פֿאַקט, אַז די שטאַרביקייט־ראַטע פֿון מענטשן ווָאס זײַנען 35 יאָר אַלט צי מער איז גרעסער אין שטעט מיט לכל־הפּחות 100,000 איינוווינערס ווי אין דערפֿער צי שטעטלעך. צי זײַנען יִדן אין דעם פּרט אַ יוצא מן הכּלל?

אַ לפֿי־ערך גרעסערע צאָל יִדן ווי גיט־יִדן שטאַרבן פֿון צוקער, ראַק און האַרץ־קראַנקייטן. די שטאַרביקייט־ראַטע פֿון ראַק בײַ ניו־יאָרקער יִדן איז אין 1931 געווען מיט 36% העכער ווי בײַ גיט־יִדן; פֿון האַרצקראַנקייטן זײַנען בײַ יִדן געשטאַרבן מיט אַ צען פּראָצענט מער און פֿון צוקער מיט 75 פּראָצענט מער. דאָס זײַנען קראַנקייטן ווָאס זײַנען דער עיקר פֿאַרשפּרייט צווישן מיטליאָריקע און עלטערע מענטשן. יִדן היטן זיך אפֿשר מער אויס פֿון קלעפּיקע און אינדוסטריעלע קראַנקייטן; זיי קענען זיך אָבער גיט אויסהיטן פֿון דעגענעראַטיוע קראַנקייטן. במילא איז אַ סך, צי יִדן האָבן אַ קלענערע שטאַרביקייט־ראַטע ווי די אַלגעמיינע באַפֿעלקערונג.

איז אויב אַמעריקאַנער יִדן האָבן אַ קלענערע געבורטיקייט און מסתּמא די זעלביקע שטאַרביקייט ווי די אַלגעמיינע באַפֿעלקערונג, טאָ ווי אַזוי קענען זיי האָבן אַ גרעסערן נאַטירלעכן צוווּוקס? אויב די פֿאַראייניקטע שטאַטן האָבן אין 1927 געהאַט אַ יִדישע באַפֿעלקערונג פֿון 4,228,000, יעמאָלט איז די צאָל יִדן אין אַמעריקע אין 1937 געווען קלענער ווי 4,770,000. אויב יִדישע אין 1937 זײַנען טאַקע געווען 4,770,000 יעמאָלט איז די צאָל יִדן אין 1927 געווען מער ווי 4,228,000.

עס ווערט געזאָגט, אַז אין 1946 זײַנען אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן געווען 5,000,000 יִדן. אויב אין 1937 זאָלן דאָ זײַן געווען 4,770,000 יִדן, יעמאָלט קומט אויס, אַז די יִדישע באַפֿעלקערונג איז אין 1946 געווען גרעסער ווי 5,000,000 — סײַדן מיר נעמען אָן, אַז אַמעריקאַנער יִדן האָבן שוין כּמעט גיט קיין שום נאַטירלעכן צוווּוקס. אויב

די שאַצונגען, אַז אַמעריקע האָט אין 1946 געהאַט אַ ייִדישע באַפֿעלקערונג פֿון 5,000,000 איז אַ ריכטיקע, האָט די צאָל ייִדן אין 1937 געמוזט זײַן קלענער ווי 4,770,000, וויל עס איז אַ ספֿק, צי מיר קענען אַנגענעמען, אַז אַמעריקאַנער ייִדן האָבן שוין פֿאַסט ניט קיין שום נאַטירלעכן צוווּקס.

דער רעפֿעראַט האָט אַרויסגערופֿן אַ לעבעדיקע דיסקוסיע, אין וועלכער ס׳האָבן זיך באַטייליקט ד״ר ר. גלאַנץ, ד״ר מ. ווישניצער, י. לעשטשינסקי, ט. עלסנער און ק. מרמר.

צוליב דעם וואָס דער סעקרעטאַר פֿון היסטאָריקער־קרײַז אליהו שולמאַן, האָט צום באַדויערן ניט געקאָנט בײַזײַן בײַ עטלעכע זיצונגען, זײַנען די פּראָטאָקאָלן פֿון די דיסקוסיעס ניט אַלע מאָל געפֿירט געווָארן. צוליב דעם זײַנען פֿאַראַן עטלעכע בלויזן אין דעם איצטיקן באַריכט.

ד״ר מאָרק ווישניצער
פֿאָרזיצער פֿון היסטאָריקער־קרײַז בײַם ייִוואָ

„אָפּעראַציע אָפּנבאַך" — דאָס אָפּראָטעווען ייִדישע קולטור־אוצרות אין דײַטשלאַנד

דעם דאָזיקן באַריכט האָט מאַיאָר סימאָר (שלום) פֿאַמעראַנץ צוגעגרײַט בעת־מלחמה, אויף דער בקשה פֿון ייִוואָ, אין דעצעמבער 1946. — רעד.

די „אָפּעראַציע אָפּנבאַך", וואָס זי האָט זיך אָנגעהויבן דעם 26סטן סעפּטעמבער 1946 און ציט זיך נאָך ביז איצט, איז פֿאַרטראַכט געווָארן פֿון אַ גרופּע אָפּיצירן פֿון דעם אָפּטייל פֿאַר מאָנומענטן, קונסט און אַרכיוון בײַ דער מיליטעריישער רעגירונג אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דײַטשלאַנד. דער ציל איז: אַדורכצופֿירן דעם אומקער פֿון די אָנגעראַבענע אַרכיוו־און ביבליאָטעק־אוצרות וואָס מען האָט געפֿונען אין דײַטשלאַנד צו די געהעריקע בעלי־בתּים. ווען די אַמעריקאַנער און די אַנדערע אַלייִרטע אַרמייען זײַנען אַריין קיין דײַטשלאַנד, האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף גרויסע מאַסן אָנגעראַבענעווָארענע ביכער און אַנדערע מאַטעריאַלן. די אַלע אוצרות, אויף ווײַל זיי האָבן זיך געפֿונען אין דער אַמעריקאַנער זאָנע, זײַנען שפּעטער איבערגעשיקט געווָארן קיין אָפּנבאַך־מײַן, לעבן פֿראַנקפֿורט־מײַן; דאָרטן איז געווָארן דער צענטראַלער זאַמלפּלאַץ. צוויישן די דאָזיקע זאַמלונגען האָט מען געפֿונען אַ היפּש ביסל ייִדישע קולטור־אוצרות אויך.

ווי אַזוי האָבן זיך די דאָזיקע אוצרות געמוזט קיין דײַטשלאַנד? אין 1939 האָט זיך בעשאַפֿן אין דײַטשלאַנד אַן „אײַנזאַצשטאַב" אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון אַלפֿרעד ראָזענבערג, וועמענס אויפֿגאַבע עס איז געווען צו אָרגאַניזירן און אויסנוצן די קולטור־אוצרות פֿון אָקערשט אָקופּירטן פּוילן און פֿון די מדינות וואָס האָט נאָך געפֿלאַנט צו אָקופּירן, פֿאַר דײַטשע „וויסנשאַפֿטלעכע" צוועקן.[1] די צענטראַלע פֿון דעם אַמט איז געווען אין בערלין, און שפּעטער האָבן זיך געעפֿנט רעגיאָנאַלע צווײַגן[2] אין אַמסטערדאַם, בריסל, פּאַריז, בעלגראַד, ריגע, מינסק, קיעוו און ראַסטשיבאָר, שלעזיע. אונטערצוטיילן בלויז פֿאַר די מיזרח־אייראָפּעיִשע לענדער האָבן זיך געפֿונען אין סטאַלין, דערפּעט, ווילנע, קאָוונע, כאַרקאָוו, ראָסטאָוו, דניעפּראָפּעטראָווסק, כער־סאָן, סימפֿעראָפּאָל און סאַלאָניק. אונטער זיי זײַנען געשטאַנען די לאָקאַלע קאָמאַנדעס (לעפּיי־פֿושקין, ווייטעבסק, סמאָלענסק, מאָהילעוו, אַריאָל, קראַסנאָדאַר). די דאָזיקע מאַשינעריע האָט באַדאַרפֿט אויפֿזוכן, צונויפֿבערגען, סאָרטירן און אַוועקשיקן קיין דײַטשלאַנד אַלע קולטורעלע

---

[1] פֿ״גל מ. ווײַנרײַך, היטלערס פּראָפֿעסאָרן, ניו־יאָרק, ייִוואָ, 1947, זז׳ 82, 112, 114. וועגן דער אַרבעט פֿון דעם אײַנזאַצשטאַב אין ווילנע, אין ייִוואָ, זען אַ. סוצקעווער, ווילנער געטאָ, פּאַריז, 1946, זז׳ 108—113.

[2] די דײַטשע באַצייכענונגען פֿון די אַמטן אין ERR (Einzatzstab Reichsleiter Rosenberg) זײַנען געווען: Stabsführung; Hauptarbeitsgruppe; Arbeitsgruppe; Sonderkommando.

וועלטן וואָס האָבן געקענט צו גוץ קומען דיטשלאַנד; פֿאַרמעל האָט עס געהייסן: „באַשיצן“ דאָס קעגן צעשטערונג.

דער „איינזאַצשטאַב“ האָט געטאָן זײַן אַרבעט בשלמות, און אין מיזרח־אייראָפּע אַליין האָט עס „באַזוכט“ 375 אַרכיוון, 957 ביבליאָטעקן, 531 אינסטיטוטן און 402 מוזייען. עס האָט צוגעשטעלט אַ שלל מאַטעריאַלן קיין בערלין, פֿון וואַנען זיי זײַנען פֿאַרטיילט געוואָרן אין קאָלעקציעס צוזישן די פֿאַרשיידענע דיטשע אינסטיטוציעס, אוניווערסיטעטן, די נאַצי־פּאַרטיי, די אַרמיישולן א״א. שפּעטער, ווען די אַליִיִרטע האָבן זיך געגנומען סיסטעמאַטיש באַמבאַרדירן די דיטשע שטעט, האָבן די נאַציס די דאָזיקע קאָלעקציעס פֿאַרטיילט אויף קלייניע טיילן און זיי אויסבאַהאַלטן אין קלענערע שטעטלעך און דערפֿער. אַזוי האָבן מיר אַמעריקאַנער זיי געפֿונען.

נאָך פֿאַר דער „אָפּעראַציע אָפּנבאַך“ האָט מען, אונטער דער השגחה פֿון דער מיליטעריישער רעגירונג און דער אָנפֿירערשאַפֿט פֿון גלען ה. גודמאַן, צונויפֿגעקליבן אין דער ראָטשילד־ביבליאָטעק אין פֿראַנקפֿורט־מײַן אַ מאָסע יודאַיִקאַ און העברַאַיִקאַ וואָס די דיטשן האָבן אָנגעראַבעוועט. איבער פֿאַרשיידענע אַדמיניסטראַטיוו סיבות, דער עיקר דוחק אין קוילן, איז די אַרבעט פֿון מ״ר גודמאַן געקומען צו אַ שטילשטאַנד אַרום דעצעמבער 1945. פּראָפֿעסאָר קאָפּל פּינסאָן, מיטגליד פֿון אַקאַדעמישן ראָט פֿון יִיווא, וואָס איז געשיקט געוואָרן פֿון דעם אַמעריקאַנער „דושאַינט“ קיין דיטשלאַנד וויִ דערצײַונגס־דירעקטאָר, האָט געוויִרקט אויף דעם ריכטער סיִמאָן ה. ריפֿקינד, דעם יוּעץ פֿאַר יִידישע ענינים בײַ דער אַמעריקאַנער מיליטערישער קאָמאַנדע, ער זאָל אויספֿועלן, אַז מען זאָל 25,000 פֿון די דאָזיקע ביכער אויסלײַען פֿאַר די יִידישע פֿליטים־לאַגערן. טעאָרעטיש האָט ער געפֿועלט, אָבער היות די ראָטשילד־ביבליאָטעק אין פֿראַנקפֿורט־מײַן האָט ניט פֿונקציאָנירט, האָט מען די ביכער ניט געקאָנט באַקומען. שפּעטער האָט פּראָפֿעסאָר פּינסאָן, מיט דער הילף פֿון דעם ריכטער ריפֿקינד און בײַ דער מיטווירקונג פֿון דעם צוויִיג פֿאַר מאָנומענטן, קונסט און אַרכיוון בײַ דער מיליטערישער רעגירונג, אויסגעוויִרקט, אַז מען זאָל באַשטימען דעם מאַיִאָר (יעמאַלט קאַפּיטאָן) סימאָן דושיי. פּאַמערקענג צו אַרגאַניזירן און אָנצופֿירן דעם אָפּנבאַכער צענטער.

הגם אין אָפּנבאַך, אין דעם בנין פֿון דער I. G. Farbenindustrie אויף מײַנשטראַסע 26, האָבן זיך יעמאָלט געפֿונען אַן ערך אַ מיליאָן ביכער און אָנדערע מאַטעריאַלן, זײַנען בלויז פֿינף אָדער זעקס מענטשן געווען אָנגעשטעלט בײַ דער קאָלאָסאַלער אַרבעט פֿון סאָרטירן און ברענגען זיי אין אָרדענונג. די ערשטע אויפֿגאַבע פֿון דעם נײַעם דירעקטאָר איז דעריבער געווען צו אָרגאַניזירן דעם צענטער אַדמיניסטראַטיוו. צוליב דעם האָט ער אַרײַנגענומען קרוֹ צוויי הונדערט אָנגעשטעלטע, בתוכם זיכערקייט־פּאָליציאָנטן, אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן פֿון אויספּאַקן די ביכער און באַקומען די נייטיקע טראַנספּאָרט־מיטלען. וויַיטער האָט ער געזען, אַז אַלע קאָלעקציעס אין אַנדערע מקומות זאָלן אויבערגעשיקט ווערן קיין אָפּנבאַך.

אין מײַ 1946 איז דער אָפּנבאַכער דעפּאָ דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פֿון אַ צענטראַלער אינסטיטוציע פֿאַר דער גאַנצער אַמעריקאַנער זאָנע; פֿרײַער איז ער געווען אין דער בחינה פֿון אַ לאַנד־אינסטיטוציע פֿאַר העסן אַליין. דאָס האָט געגעבן די מיגלעכקייט צונויפֿצובערענגען אַהער דעם גאַנצן דיטשן רויב פֿון העסן, בײַערן, ווירטעמבערג־באַדן און פֿון די אַמעריקאַנער סעקטאָרן אין בערלין און ברעמערהאַפֿן.

כּדי צוצואײַלן די רעסטיטוציע זײַנען ביז מײַ 1946 אײַנגעשטעלט געוואָרן באַצונגען, מיטן האָלענדישן פֿאַרשטייער און די רעגירונגען פֿון פֿראַנקרײַך, בעלגיע, פּוילן, ראָטן־פֿאַרבאַנד, איטאַליע, גריכנלאַנד און ענגלאַנד. אַן אָפּמאַך איז געשלאָסן געוואָרן מיט דעם דירעקטאָר פֿון דער ספּעציעלער מיסיע פֿון דער קאָנגרעס־ביבליאָטעק אין וואַשינגטאָן, לויט וועלכן אַלע מאַטעריאַלן וואָס האָבן געהערט צו, אָדער זײַנען געשאַפֿן געוואָרן פֿון דער נאַצי־פּאַרטיי אָדער די אָנגענומען פֿון דער פּאַרטיי, זאָלן אויבערגעגעבן ווערן דער מיסיע אויף אויבערגעשיקט צו ווערן אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן. דערפֿאַר האָבן די רעפּרעזענטאַנטן פֿון דער מיסיע געהאָלפֿן אויסגעפֿינען אָנגעראָבעוועטע מאַטעריאַלן. אויך די קאָמיסיע פֿאַר מאָנומענטן, קונסט און אַרכיוון בײַ דער מיליטערישער רעגירונג האָט אַ סך אַרויסגעהאָלפֿן אין דעם פּרט. ווי אַ יחיד דאַרף

דאָ דערמאָנט ווערן דער מאַיאָר דירק פּ. מ. גראָסווינקל, שעף פון מלוכה־אַרכיוו אין האָג און האָלענדישער פֿאַרבינדונגס־אָפֿיציר אין דײַטשלאַנד.

אַ דאַנק דער מיטהילף פֿון די אויבן דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס און יחידים האָט זיך אײַנגעגעבן אומצוקערן אַ צאָל ביכער צו זייערע פֿרײַערדיקע בעלי־בתּים. אין מאַרץ 1946 זײַנען אײַבערגעשיקט געוואָרן קיין האָלאַנד 500 קאָסטנס מיט מאַטעריאַלן וואָס האָבן געהערט צו האָלענדישע בירגערס. אין מײַ 1946 איז אַוועק אַ צווייטע אַרזשע מיט ביכער קיין האָלאַנד און 9 וואַגאָנען מיט מאַטעריאַלן קיין פֿראַנקרײַך. אויך זײַנען די ערשטע פּאָר טויזנט ייִדישע און העברעיִשע ביכער אויסגעלײַען געוואָרן דעם „דזשאָינט".

אָט איז דער סך־הכּל פון דער צאָל ביכער וואָס איז אײַבערגעשיקט געוואָרן אין די פֿאַר־שיידענע מדינות און אינסטיטוציעס: קיין פֿראַנקרײַך — 319,880, האָלאַנד — 319,440, רוסלאַנד — איבער 250,000, „דזשאָינט" — 20,000, קאָנגרעס־ביבליאָטעק — איבער 19,000, ענגלאַנד — 3,740, בעלגיע — 2,420 און אין דער פּרײַסישער מלוכה־ביבליאָטעק, בערלין — איבער 700,000 ביכער.

אין מײַ 1946 איז דער שרײַבער פון די שורות דעמאָביליזירט געוואָרן און צוריקגעפֿאָרן קיין אַמעריקע. קאָפּיטאַן אײַזיק בענקאָוויץ האָט זיך פֿרײַוויליק אָנגעבאָטן אײַבערצונעמען די שטעלע און ער האָט ווײַטער אָנגעפֿירט מיט דער אַרבעט. נאָך זײַן אַהיימפֿאָרן האָט איבער־גענומען די פֿונקציע מ״ר דזשאָזעף איי. האָרן. סך־הכּל זײַנען דורכגעגאַנגען דורך דעם צענטער פון מאַרץ ביז נאָוועמבער 1946 העכער 2,300,000 ביכער און אָנדערע מאַטעריאַלן. די דאָזיקע ביכער זײַנען געקומען פון קאָלעקציעס פון איבער גאַנץ אייראָפּע:

פון פוילן און ליטע זײַנען געווען צו 400 קאָלעקציעס יעדערע, דערין גרויסע טיילן פון ייִוואָ און פון די אָנגעשלאָסענע ביבליאָטעקן אין ווילנע; פון לעטלאַנד 141 קאָלעקציעס.

פון האָלאַנד זײַנען געווען: 1. ראָזענטאַליאַנא־ביבליאָטעק בײַם אַמסטערדאַמער אוניווער־סיטעט; 2. די ביבליאָטעק פון דעם ייִדיש־פֿאָרטוגעזישן סעמינאַר אין אַמסטערדאַם; 3. די קאָ־לעקציע פון דער ספּינאָזאַ־געזעלשאַפֿט; 4. די קאָלעקציע פון דעם גרויסן מאַסאָנען־אָרדן פון האָלאַנד; 5. די ביבליאָטעק פון דער תּלמוד־תּורה „עץ־חיים" אין אַמסטערדאַם.

פון פֿראַנקרײַך: 1. די אַרכיוון פון דער פֿאַריזער באַנק פון די ברידער ראָטשילד; 2. די ליפּשיץ־ביבליאָטעק אין פּאַריז; 3. די קאָלעקציע פון „אַליאַנס"; 4. די ביבליאָטעק פון דעם ראַבינער־סעמינאַר; 5. די ביבליאָטעק פון שינאָ.

פון איטאַליע: 1. די ביבליאָטעק פון איטאַליענישן ראַבינער־סעמינאַר; 2. די קאָלעקציע פון דעם קונסט־היסטאָרישן אינסטיטוט אין פֿלאָרענץ; 3. די קאָלעקציע פון דער דײַטשער היסטאָרי־שער ביבליאָטעק אין רוים.

פון דײַטשלאַנד — 582 קאָלעקציעס און פון עסטרײַך — 50, פון טשעכאָסלאָוואַקײ — 15.

אַחוץ דעם האָבן זיך דאָרט געפונען רעליגיעזע חפֿצים: די רעשטלעך פון אַן ערך 700 ספֿר־תּורות, מגילות, פּתרי־תּורה, מענטעלעך, תּפֿילין, מנורות, יאָרצײַטלאָמפּן, מוהל־מעסערס, חלפֿים, שופֿרות אאַז״וו.

אין דעצעמבער 1946 איז נאָך דאָס אומקערן די אָנגעראַבעוועטע קולטור־אוצרות צו די רעכטמעסיקע באַזיצערס ניט געווען פֿאַרענדיקט. אײַנע פון די גרעסטע שוועריקייטן איז געווען און ווען זײַן דער פֿאַקט, וואָס בײַ אַ גרויסן טייל איינס איז אוממיגלעך אויסצוגעפֿינען צו וועמען זיי האָבן געהערט. אָבער לכל־הפּחות בײַם גוזל האָט מען דאָס אָנגעגזלטע צוגענומען און איצט גייען שוין די אוצרות פון דײַטשלאַנד אין דער געהעריקער ריכטונג.

דעצעמבער 1946.

[צושריפֿט פון יוני 5, 1947] לויטן באַריכט פון מ״ר דזשאָזעף איי. האָרן פֿאַר מײַ 1947 זײַנען ביזן סוף פון דעם דאָזיקן חודש רעסטיטוירט געוואָרן קיין:

אונגעריש	423	איינסן	יוגאָסלאַוויע	3,664 איינסן
איטאַליע	224,620	„	ענגלאַנד	4,207 „
בעלגיע	5,040	„	פּוילן	24,756 „
גריכנלאַנד	8,511	„	פֿראַנקרײַך	328,181 „
האָלאַנד	328,008	„	פּסס״ר	232,100 „
טשעכאָסלאָוואַקיי	6,522	„		

געבליבן זײַנען נאָך אין אָפּנבאַכער אַרכיוו־דעפּאָ צום אָנגעוויזענעם טערמין 657,083 איינסן. — דערפֿון האָבן געהערט דעם ייוואָ (על־פּי שאַצונג) העכער 75,000 איינסן.

שלום פּאָמעראַנץ

דער נײַער קער אין דער טעטיקייט פֿון דער „רושויש וועלפֿער באָרד״

די יאָריקע פֿאַרזאַמלונג פֿון דער „נאַשאָנעל דושויש וועלפֿער באָרד״, אָפּגע־האַלטן אין פּיטסבורג אין חודש מײַ 1947, האָט אַרויסגערופֿן גרויס אינטערעס אין דער ייִדישער עפֿנטלעכקייט. מיר האָבן זיך דערי̈בער געוואָנדט צו מ״ר לוי קראַפֿט, עקזעקוטיוו־דירעקטאָר פֿון דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע, ער זאָל געבן פֿאַר די ייִוואָ־בלעטער זײַן אָפּשאַצונג פֿון די פּיטסבורגער וויכוחים און באַשלוסן. מיר זײַנען זייער צופֿרידן, וואָס מיר האָבן אַ מיגלעכקייט צו געבן אונדזערע לייענערס אַן אינטערפֿרע־טאַציע פֿון דער ערשטער האַנט. — רעד׳.

אין 1945 האָט די „נאַשאָנעל דושויש וועלפֿער באָרד״ (JWB, דוי״ב) אָנגענומען אַ באַשלוס וואָס איז אַ שטיקל חידוש בײַ די אַמעריקאַנער ייִדישע לאַנד־אָרגאַניזאַציעס. זי האָט זיך באַרעכנט, אַז עס וואָלט כּדאַי געווען אָנצומערקן די קומעדיקע ראָלע פֿון דער דוי״ב און פֿונעם לאָקאַלן ייִדישן צענטער; און אַנשטאָט די אָנפֿירערס פֿון דער אָרגאַניזאַציע גופֿא זאָלן אַנאַליזירן די סיטואַציע האָבן זיי דאָס אי̈בערגעגעבן צו אַן אומאָפּהענגיקער קאָמיסיע פֿון וויסנשאַפֿטלערס און פֿאַרשערס פֿון ייִדישן לעבן. פֿאַרזיצער פֿון דער דאָזיקער איבערבליק־קאָמיסיע איז געווען פּראָפֿעסאָר סאָלאָ באַראָן, און פּראָפֿעסאָר אָסקאָר דושאַנאָווסקי איז באַשטימט געוואָרן אָנצופֿירן די אויספֿאָרשונג. דער קאָמיסיע האָט מען אויפֿגעגעבן, בײַם אָנצייכענען די פּערספּעקטיוון פֿון דער קומעדיקער אָרבעט, צו אָנאַליזירן די ביזאיצטיקע פּראָקטיק פֿון דער אָרגאַניזאַציע אויך.

בײַם בריי̈טן עולם ייִדן אין אַמעריקע איז די דוי״ב באַווּסט צום מערסטן דורך איר טע־טיקייט אין דער צײַט פֿון דער מלחמה. די דוי״ב האָט געוואָרגט פֿאַר די גרײַסטיקע און רעלי־גיעזע באַדערפֿענישן פֿון די ייִדישע זעלנערס, זי האָט דירעקטירט די אָרבעט פֿון די ייִדישע טשאַפּלענס, און דער אָפּרוף אויף דער דאָזיקער טעטיקייט אירער איז געווען זייער אַ גוטער. אָבער די דוי״ב האָט געטאָן אַ היפּשע אָרבעט אין שלום־צײַט אויך: זי האָט קאָאָרדינירט און סטימולירט די ייִדישע צענטערס וואָס זײַנען צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד. בײַם באַשליסן זיך אויף דעם איבערבליק זײַנען די אָנפֿירערס פֿון דער דוי״ב ניט אויסן געווען קיין אַדמיניס־טראַטיוו פּראָבלעמען. זיי האָבן געוואָלט פֿאַרענטפֿערן פֿאַר זיך אַליין אַזוינע פֿראַגעס: צי איז דער „ייִדישער צענטער״ אייגע פֿון יענע יסודותדיקע אינסטיטוציעס, אויף וועלכע דער וויכטער־דיקער קיום פֿון אַמעריקאַנער ייִדנטום קען זיך אָנשפּאַרן? און אויב יאָ, וואָסערע שינויים דאַרפֿן אַרײַנגעטראָגן ווערן אין די טאָג־טעגלעכע טעטיקייטן פֿון די צענטערס?

די ייִדישע צענטערס אין אַמעריקע אַזוי ווי זיי שטייען און גייען הײַנט זײַנען אַלט כּמעט הונדערט יאָר. די התחלות זײַנען נאָך עלטער, זיי גרייכן ביז דער צײַט פֿון נאָך דער אַמעריקאַנער רעוואָלוציע. די צענטער־באַוועגונג איז אַדורכגעגאַנגען דורך פֿאַרשיידענע סטאַדיעס, און מען מעג זאָגן, אַז זי איז אָן אויסדרוק פֿון דער שטרעבונג פֿון ייִדן זיך אַרײַנצופּאַסן אין אַמעריקאַנער לעבן. נאָך אין דער קאָלאָניאַלער תקופֿה האָבן זיך אָנגעהויבן די ייִדישע ליטעראַרישע געזעלשאַפֿטן; אין דער צײַט פֿון בירגערקריג זײַנען אויפֿגעקומען די „יאָנג מען היברו אַסאָסיי̈ישאַנס״; דערנאָך זײַנען געקומען מלאָכה־שולן, „סעטלמענט״־הײַזער, סינאַגאָגע־

צענטערס און יידישע קהלשע צענטערס. אָבער דער ערשטער פּרוּוו צונויפֿצונעמען אַט די פֿאַר־שיידנדיקע מאַסע אינסטיטוציעס — זייער צאָל איז איצט 308 — אונטער איין לאָנד־אַרגאַני־זאַציע איז געמאַכט געוואָרן סך־הכּל 1921. די קאָאָרדינירן־אַרבעט פֿון דער „דזשוינ־ט וועלפֿער באָרד" איז אַלט, הייסט עס, פֿינף און צוואַנציק יאָר.

די ערשטע פֿראַגע וואָס אונדזער איבערבליק־קאָמיסיע האָט זיך געדאַרפֿט שטעלן איז געווען: צי איז אויף אַן אמת פֿאַראַן אַ יידישע צענטער־באַוועגונג אָדער מיר האָבן נאָך אַלץ צו טאָן מיט באַזונדערע אַקטיוויטעטן פֿון צעשאַטענע 308 אינסטיטוציעס? אויב עס איז דאָ אַ יידישע צענטער־באַוועגונג, דאַרף זי האָבן אַ פֿונדאַמענטאַלן יידישן ציל. ד״ר דושאַנאָוסקי און זײַנע מיטאַרבעטערס האָבן דורכגעמאַכט אַ היפּש ביסל אינטערוויוען און האָבן אויסגע־פֿונען, אַז לעת־עתּה איז ניטאָ קיין פֿאַרמל וועגן פֿונדאַמענטאַלע יידישע צילן, וואָס אויף איר זאָלן אַלע יידישע צענטערס האָבן מושווה געוואָרן. אַ געוויסע צאָל צענטערס, אפֿשר אַ צען פּראָצענט, גייען זיך ווײַטער מיטן לכתּחילהדיקן אויסגעטראַטענעם וועג פֿון פֿאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט: זיי ווילן באַדינען אַלע אײַנוווינערס פֿון דעם רײַאָן, „אָן אונטערשייד פֿון רעליגיע". אַנדערע צענטערס האָבן אַליין ניט געווּסט אויף קלאָר, צי זיי שטעלן זיך ספּע־ציפֿישע יידישע צילן צי ניין.

דערפֿון איז אַרויסגעוואַקסן די וויכטיקסטע רעקאָמענדאַציע פֿון דער איבערבליק־קאָמיסיע: יידישע צענטערס האָבן ניט קיין זכות הקיום ווי יידישע אינסטיטוציעס סײַדן זיי שטעלן זיך אַ יידישן ציל וואָס איז פֿאַרבונדן מיט אויפֿהאַלטן דעם קיום פֿון יידישן כּלל. ווײַטער איז דערפֿון געדרונגען, אַז די פֿראָגראַם פֿון אַ יידישן צענטער דאַרף האָבן ראשית כּל אַ יידישן אינהאַלט. אָט אויף די צוויי יסודות, האַלט דער באריכט, דאַרף זיך אָנשפּאַרן אַ יידישע צענטער־באַוועגונג. דער באריכט שטרײַכט אונטער, אַז אַ יידישער ציל און אַ פּאַזיטיוון יידישע קולטור־פּראָגראַם פֿאַר די יידישע צענטערס זײַנען ניט נאָר אין הסכּם מיטן אידעאַל פֿון דער אַמעריקאַנער דעמאָקראַטיע, נאָר אַדרבא, דאָ איז פֿאַראַן אַ געלעגנהייט און אַ מיטל פֿאַר דעם יידישן קיבוץ אין אַמעריקע צו געבן צושטײַער, דורך די צענטערס, צו דער אַמעריקאַנער קולטור אין אַלגעמיין.

אַרום און אַרום מאַכט דער באריכט 21 גרעסערע רעקאָמענדאַציעס. טייל זײַנען שייך צו דער דוי״ב ווי צו אַ לאַנד־אַרגאַניזאַציע, אַנדערע זײַנען נוגע די לאָקאַלע אינסטיטוציעס אין הילכות פּראָגראַמען, פּערסאָנאַל אאַז״וו. בײַ דער לעצטער יאָריקער פֿאַרזאַמלונג פֿון דער דוי״ב זײַנען די דאָזיקע רעקאָמענדאַציעס אַרומגערעדט געוואָרן; מען האָט אַרײַנגעטראָגן שינויים און לסוף די רעקאָמענדאַציעס אָנגענומען. אײַנטער זײַנען זיי אַוועק אויף דיסקוסיע אין די לאָקאַלע אינסטיטוטיעס; בײַ מען וועט די רעקאָמענדאַציעס באַשטעטיקן לעצטגילטיק וועט מען זיי אפֿשר נאָך מאָדיפֿיצירן. אָבער עס איז קלאָר, אַז אין לעצטן סך־הכּל וועט מען דורכקומען וועגן די פֿונדאַמענטאַלע יידישע צילן פֿון די צענטערס, און יעמאָלט וועט די דורכפֿירונג פֿון די דאָזיקע פּרינציפּן וועלן אַ תּוצאה קודם למעשׂה בײַם אָנגענומען ווערן אין דער פֿאַראייניקונג פֿון דער דוי״ב. דער איבערבליק האָט דאָ געהאַט אַ גרויסע פּעולה: אי ער האָט אויפֿגעדעקט דעם עלעמענט פֿון מטושטשקייט אין דער ביזאיצטיקער צענטער־אַרבעט, אי ער האָט געוויזן דעם וועג פֿון פֿאַרוואַנדלען די צענטער־טעטיקייט אין אַ באַוועגונג, אפֿשר אַפֿילו אין אַ מאַסן־באַוועגונג.

וען מיר באַרעכענען זיך, אַז די 308 צענטערס האָבן אַ מיטגלידערשאַפֿט פֿון אַ האַלבן מיליאָן יונגטלעכע און דערוואַקסענע, אַז זייערע בנינים באַטרעפֿן 60 מיליאָן דאָלאָר, אַז זייער יאָריקער בודזשעט איז העכער 8 מיליאָן דאָלאָר און אַז זיי באַשעפֿטיקן אַ שטענדיקן פּער־סאָנאַל פֿון העכער 1,200 מיטאַרבעטערס, קענען מיר באַקומען אַ השׂגה, ווי ווײַטיק אַזאַ באַ־וועגונג וואָלט געקאָנט ווערן פֿאַרן גאַנצן ווײַטערדיקן גאַנג פֿון יידישן לעבן אין אַמעריקע.

פֿאַראַן סימנים וואָס ווען האָפֿענונגען. דער איבערבליק ווײַזט, אַז די גרויסע מערהייט יידישע צענטערס האָבן ביז איצט אויך געהאַט אין זייערע פּראָגראַמען עלעמענטן פֿון אַ יידישן אינהאַלט מיט אַ הויכער קוואַליטעט; אַז צוישן די מיטאַרבעטערס זײַנען פֿאַראַן היפּש וואָס האָבן אַ פּאַזיטיוון צוגאַנג צו יידישע אינהאַלטן; אַז אין די צענטערס טרעפֿן זיך צוגויף יידן

פֿון אַ פֿאַרשיידענעם שניט און דער צענטער איז אַ פּוח וואָס העלפֿט זיי דערנענטערן זיך צווישן אַנאַנד; אַז זיי האָבן געהאַט אַ וירקונג אויף דער יוגנט אין פּרט פֿון וועקן אינטערעס און דרך־ארץ צו יידן און יידישקייט; און אַז די צענטערס זײַנען אָנגעוואָרן בײַ דער ניט־יידישער באַפֿעלקערונג אויך.

אויך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די צענטראַליזירנדיקע ראָלע פֿון דער דוי״ב וועט אַלץ גרעסער, און דאָס איז פֿאַרשטייט זיך לטובֿת אַ יידישער איבעראַריענטירונג אויף די ערטער. מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט די דוי״ב געגומען אָרגאַניזירן קולטורראַטן און אַרבעגעוויגן אין דער דאָזיקער טעטיקייט אַנדערע יידיש לאַנד־אָרגאַניזאַציעס אויך. דאָס ביוראָ פֿאַר לעקציעס און קאָנצערטן האָט אין 1946 אײַנגעאָרדנט 1,045 פֿראָגראַמען פֿאַר 819 אָרגאַניזאַציעס. דער יידישער ביכערראַט, וואָס זײַן אויפֿבאַו איז צו סטימולירן דעם אינטערעס צו יידיש, העברעיִשע און ענגלישע ביכער און צו וועקן דעם חשק זיי צו קויפֿן, האָט אין 1946 דורכגעפֿירט איבערן לאַנד 731 אונטערנעמונגען אין שײַכות מיטן יידישן ביכער־חודש; און די אַרבעט וואָקסט. דער יידישער מוזיקראַט האָט אין 1946 געהאַט צו פֿאַרצייכענען 204 פֿראָגראַמען, און אין אַ גאַנצער ריי שטעט שאַפֿן זיך שוין יידיש כּאָרן און אָרקעסטערס. פֿאַראַן פֿלענער פֿון ראָטן פֿאַר אַנדערע פֿעלדער פֿון קולטור־טעטיקייט.

אונדזער איבערבליק גיט געווינטלעך זײַן ברכה אויף די דאָזיקע טעטיקייטן און ער רעקאָמענדירט זיי אויסצובריייטערן. אויך לייגט ער פֿאָר, אַז די דוי״ב זאָל נאָך מער ווי ביז איצטער צוזאַמענאַרבעטן מיט אַנדערע גרויסע יידישע אָרגאַניזאַציעס, ספּעציעל אויפֿן פֿעלד פֿון קולטור־אַרבעט.

די דוי״ב האָט זיך געגומען אַרבעטן אין גיסט פֿון די רעקאָמענדאַציעס. עס וועט געדויערן ביז וואָנען אַלץ וועט פֿאַרווירקלעכט ווערן. אָבער עס איז קיין ספֿק ניט, אַז דער געדאַנק פֿון דעם איבערבליק האָט זיך באַרעכטיקט אין דער פֿולער מאָס. עס איז פֿאַרמולירט געוואָרן די נייטיקייט פֿון אַ בולט יידישן ציל און עס זײַנען אויפֿגעקלערט געוואָרן די וועגן ווי אַזוי מען דאַרף גיין צו דעם דאָזיקן ציל. אויף אַזאַ אופֿן איז אָנגעצייכנט געוואָרן דאָס חשובֿע אָרט וואָס די יידישע צענטער־באַוועגונג קען פֿאַרנעמען אין דער באַנײַונג און באַרײַכערונג פֿונעם יידישן קולטור־לעבן אין אַמעריקע.

לוי קראָפֿט

אײַן שײַן נייא מעשה פֿון איין חסיד — אַ יידישער כּתב־יד פֿון 1746

געוויידמעט דעם ליכטיקן אָנדענק פֿונעם קאָנסערוואָטאָר פֿון דער „ראָזענטאַליאַנאַ", דעם תּלמיד־חכם און גרויסן בקי, ד״ר לוי הירשעל, וועמענס טייער לעבן עס האָבן איבערגעהאָקט די נאָציס.

צווישן די יידישע קולטור־אוצרות וואָס די „קאָמיסיע פֿאַרן יידישן בוך" (Commissie voor het Joodsche boek) האָט אָפּגעראַטעוועט נאָכן חורבן איז פֿאַראַן אַ ווונדערלעכער כּתב־יד אין יידיש מיט הערלעכע קאָלירטע צייכענונגען, וואָס עס האָט געשריבן אַן אומבאַקאַנטער מחבר אין 1746. מיר רעפּראָדוצירן דאָ דאָס שער־בלאַט, צווי אינעוויניקסטע זײַטלעך און דאָס לעצטע זײַטל.

דער טיטל איז: איין שיין נייא מעשה פֿון איין חסיד.

אינעם כּתב־יד וועט דערציילט וועגן אַ בחור מיטן נאָמען משה חסיד, וואָס איז באַקאַנט געוואָרן אין אלי לייט איר אוגין [1] ווי אַ גרויסער בעל חן, אַ מעכטיגר סופֿר, אַ בעל־מקובל, ווי נאר פֿרום אות זי־ניג, אַ גרויסער סוחר אין דער שתיקה און אַ ליבהאָבער פֿון גוט עסן און טרינקען. בקיצור, אַ בחור מיט אַלע מעלות. ער האָט אויך געגאָסן אלי כבוד שבעולם, מחמת בײַם גיין שולן (אין שול אַרײַן) איז ער געווען פֿון די מקדימים לבוא און מאַחרים לצאת.

[1] וועטער און פֿראָזעס אין קורסיוו זײַנען געגומען פֿון טעקסט. — אין אָריגינאַל איז ס ניט באַצייכנט סיסטעמאַטיש מיט אַ פּאָסיקל; מיר שטעלן דאָס כסדר.

טרעפֿט זיך, אַז עס קומט אין שול אַן אורח און מען גיט אים אַן עליה. דער אורח לאָזט ליגן אויף זײַן שטאָט זײַן תּפֿילכי מיט די זילבערנע קראמפּין (שלעסער), און אַז ער קומט צוריק, איז דער סידור נעלם געוואָרן. מען זוכט אומעטום און אין יעדנס שטאָט באַזונדער — אומזיסט.

איז זיך מיישבֿ אַ געוויסער אַבֿרהם בן רפֿאל ווינג, אַ מתפּלל פֿון דער שול, און שטעלט אונטער אַ פּיסל משה חסידן, אויף וועמען ער האָט, ווײַזט אויס, געהאַט אַ חשד. ער לייגט אַוועק אַ חומש, שטעלט זיך פֿון דער ווײַטסן און דערזעט טאַקע, אַז דער חומש ווערט פֿאַר־שוווּנדן אין משה חסידס שטאָט. איצט דערמאָנט מען זיך, אַז שוין דרײַ יאָר פֿעלן אין שול כסדר פֿאַרשיידענע זאַכן. מען רופֿט דעם חסיד צו די פֿרנסים. ער פֿאַרענטפֿערט זיך, אַז מען האָט אויסגעטראַכט אויף אים אַ בלבול. אָבער סוף כּל סוף וויצא בגנבתו. דער חסיד מאַכט יעמאָלט פֿון שטאָט פֿלייטה. ער וואַנדערט איבערן לאַנד; קומט צו יישובֿניקעס, וווּ מען פֿרייט זיך שטאַרק צו קענען מהנה זײַן אַזאַ אָפּגעהיטענעם יידן. דער חסיד האָלט אָבער נישט אויס דאָס לעבן פֿון אַ נע־ונדניק און קערט זיך אום בײַ נאַכט צוריק בארץ מגורי אביו... אין די קהלה קדושה באמשטרדם, אין הויז גזינד פֿון זײַנע עלטערן.

עס קומט נאָך נאָך דער מעשׂה אַ שפּאַטליד, איין צו גאָר, אין 17 פֿערזן.

אַלע באַזונדערע סצענעס ווי אין שול, בעת דער אורח איז עולה לתּורה, צי פֿאַר דער פֿרנסים־באַנק, זײַנען אילוסטרירט מיט אַרײַנגעקלעפּטע צייכענונגען אין פֿאַרשיידנסטע קאָליִרן. אַחוץ אַרײַנגעקלעפּטע פֿיגורן געפֿינען זיך אין כתּב־יד 21 אילוסטראַציעס. ער איז געשריבן אויף פּאַפּיר פֿון 15X20 צ״מ און פֿאַרמאָגט 46 זײַטלעך.

דער כתּב־יד איז געשריבן אין אַ צײַט, ווען אין האָלאַנד האָט נאָך געבליט אַ יידיש לעבן און דאָס יידישע דרוקווועזן האָט געהאַט דערגרייכט זײַן הויכפּונקט (1650—1750). זײַן אינהאַלט וואַרפֿט טאַקע אַ ליכט אויף אַ באַשטימטן אַספּעקט פֿונעם דאָזיקן לעבן.

די וועגדונג צום לייענער אויפֿן שער־בלאַט איז עלול צו געבן דעם אײַנדרוק, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ מין אויספֿירלעכער כראָניק פֿון אַן אייגלנער, זייער וויכטיקער געשעעניש, אָדער, צו רעדן מיטן לשון פֿונעם מחבר, מיט דאָס גרושי חידוש וואָס דא איז נישטהין אין אמשטרדם פֿר איין קאַרצי צייט. באַלד אָבער אין דער הקדמה צײַגן מיר זיך איבער, אַז דער מחבר איז גאָרנישט אויסן די גאַנצע מעשׂה צו דערציילן. זי דאַרף אים נאָר דינגן וויַ אַ לבֿוש צו זײַן דידאַקטישער טענדענץ און אויספֿירן, אין שײַכות מיט דער צבֿיעות און פֿאַלשער פֿרומקייט, וואָס הערשן אין זײַן סבֿיבֿה. אַזוי לערנט ער אונדז, וואָס אין פּסוק שטייט תמים תהיה עם ה׳ אלהיך, הש״י ב״ה ביגערט ניקש מער פֿון דעם מענש דז ער אים זאל דינען מיט גנצן ערצן; מר ניט פֿון וועגן לון אוג זאל אוך ניש צו פֿיל וצדקתך זיין: אלז וויא מיר פֿיל עקסעמפּילש האבין פֿון זעלכי לייט.[2]

דער מחבר, אַליין אַ פֿאַלקסמענטש (ער איז נישט קיין גרויסער בקי אין די דריבנע אותיות), באַניצט געלן די פּאַסירונג, וואָס זי איז מסתּמא אַן אמתע, זיך צו קערן קעגן די פֿרומאַקעס און מפֿלומרשטע לומדים פֿון זײַן צײַט און רוקט אַרויס זײַן אידעאַל פֿון אַ יידן, דעם כפּשוטה יהודא. דערפֿון די שׂינאה צום חסיד שוטה, דעם וצדקתך, משה חסיד ימח שמו, וואָס ווייעט פֿון יעדער שורה. דער סטיל איז האַרציק, גוטמוטיק און דאָך בײַסנדיק־איראָניש.

אַזוי למשל הערן מיר דעם מחבר דערציילן מיט זײַן וואַרעמער פּשטות:

בקיצור עס קאָם די מיטאָג אן: אלז דע[3] זון וואר גריזין[4] אוף זיין העכשט קלימאהט אז ויא דער פּסוק גייט בעצם היום הזה אוף עס קלארשטי פֿון דעם טאָג וילך אוג ער גיגג צו אביו דעם חסיד זיין פֿאטיר מה אומר מן בנך, וואש זאגשטו פֿון דיין זון...

---

[2] כידוע פֿאַלט אָפֿט אַרויס אין פֿאַרשיידענע יידישע דיאַלעקטן די ה וואַרט־אײַן, און פֿאַרקערט; דערפֿאַר ערצין. — מאר(maar), ׳נאָר׳. — אונטער דער מ אין מר שטייט אַ פּתח, אונטער דער ו אין וצדקתך שטייט אַ צירה.

[3] = די. [4] האָל׳ rijzen (פֿ״גל ענגל׳ to rise); אויפֿגעאַנגען.

אי״ן
שי״ן נ״א מ׳עשה פון איין
חסיד איר ליש טוט עש דאך
וואול צו הערין ראש גרושי חידוש
וואש דא איז ג׳ישעהין אין אמשטרדם
פר אי״ן קאר צי צי״טעיט זיין איך דא
אין ישאלה ותשובה ענש איז אויך צו
ט״י״לט איך צוויי״א חלקים דש מ׳עשה
דארום מוז מן וואול אוף לייטין
ווארום אין דש צווי״טי חלק אולפו גר
ווירד אוף פון דש ערשטי חר״ן
נישנרת
תזכיר לנו לזכרון לפ״ק
1746

שער־בלאַט

א סטעקסטזעטל פון מיטן

[illegible] : [illegible] [illegible] [illegible]

אך ווער וויל מיר זאגן וואס מיר זעהן נאר ניט ווי
מיר זעהן זאגן ווער עס וויל

איך וויל ניט זאגן וואס איך מיין נאר ווי מיר זעהן
אך וויל איך זאגן וואס איך מיין

איך וויל ניט זאגן וואס איך מיין נאר ווי מיר זעהן
אך וויל איך זאגן וואס איך מיין

UYT

אָדער:

ותרא אחותו און זיא זאָל זיין שוועסטער וויא דיא קישט[5] וואר גיעפֿינט ותשלח אוג זיא אוז שטרעקט אמתיה איר ארם ותקחיה אוג נאם דז גיציייג פֿון איר עלטערן אוג זיא גינג אוועק...

די שפּראַך איז בכלל אַ לעבעדיקע, אַ קלאָרע. דאָ און דאָרט כאַפּט זיך אַרײַן אַ האַלענדיש וואָרט, הגם בעת נאָטור־באַשרײַבונגען זינדיקט שוין דער מחבר איבער דער מאָס, און באַזונדער ווען עס קומט אים אויס צו גראַמען:

מר אונטרטישין[6] רייזט[7] עס ליכט אויז דער אונטרשטי קימין[8]:
דע ליפליכי מארגינש שטונד ביגינד אוך אוף צו קלימין:[9]
אוג האט זיך אין פיפּיר[10] גיוואבט[11] זיך אוף גיטאיעט[12]:
אין בלינק[13] דיא שטאָק[14] גאלד אין זיין בלאנדע פערק[15] גישטראיט[16]
דע מארגינש שטונד פֿערטרייבט דא דאנקירין[17] נכט:
און בלאזט די גאלדי זון וידר ליפליך דאריך די וואלקין:

אין גאַנצן פֿרײַ פֿון דער געקינצלטקייט און געצוווּנגענקייט איז דער סטיל אינעם דיאַקטישן שפּאַטליד וואָס שליסט אָפּ דעם כתּב־יד. דאָ איז שוין די שפּראַך אַ היימישע, אַן אייגענע:

וועו די טאג און שול צייט איז אן גיבראכין:
איז ער אין רעגין אוג וינד דאך שולין געקראכין:
חל איז ער גיוועזין לאהם[18]:
איז ער דאך נים גיבליבין דרהם[19]:

לייב פֿוקס

פֿון רעדאַקציע

די מיטאַרבעטערס פֿון דעם נומער:

ד״ר טוביה אשכנזי איז דער מחבר פֿון אַ צאָל פֿאַרשונגען פֿון ייִדישער געשיכטע און עטנאָגראַפֿיע אין גאַנצן מיזרח.

גדשם באָדער איז אַ פֿאַרשער פֿון דער ייִדישער געשיכטע אין פּוילן.

ד״ר רודאָלף גלאַנץ איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייִוואָ.

---

[5] קאַסטן.
[6] אין צווישן, דערווײַלע.
[7] גייט אויף.
[8] האָריזאָנט.
[9] קלעטערן.
[10] פֿורפֿור.
[11] לבֿוש, מלבוש.
[12] האַל׳ tooien; אויסגעפּוצט.
[13] פֿונקל.
[14] = שטאָסט, אַנשטאָס.
[15] קלעטערן.
[16] = בלאָנדער פֿאַריק. די צוויי וועריטער האָבן נקודות: אונטער דער ב אַ סגול, אונטער דער ל אַ קובוץ; אונטער דער פ אַ סגול, אונטער דער ר אַ חיריק.
[17] צעשאָטן, צעווארפֿן.
[18] טונקעלע; אונטער דער ד שטייט אַ קובוץ.
[19] אונטער דער ל און דער א שטייען פּתחן.
= דער האָם, אין דער היים.

"וואָכ בלעטער

שריפט פון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

נייַן און צוואַנציקסטער באַנד

פֿרילינג—זומער 1947

ניו־יאָרק, 1947

אינהאַלט:

1. אַלגעמיינס:

אַנגעקומען אין רעדאַקציע ..... 154—158, 294

ווילי אַראָן — אַהרון מאַרקוס, דער „דייטש" וואָס איז געוואָרן אַ חסיד .... 143—148

מאַרק ווישניצער — דער היסטאָריקער־קריטיק בייַם יידן ..... 273—282

שלום פּאָמעראַנץ — „אָפּעראַציע אָפּנבאַך" — דאָס אָפּראַטעווען יידישע קולטור־אוצרות אין דייטשלאַנד ..... 282—285

פֿון רעדאַקציע 153, 292

לוי קראָפּט — דער נייַער קער אין דער טעטיקייט פֿון דער „דושוויש וועלפֿאָרד באָרד" ..... 285—287

2. געשיכטע:

טוביה אַשכנזי — ארץ־ישׂראל אין דער וועלט־פּאָליטיק (פֿון נאָפּאָלעאָנען ביז באַלפֿור) ..... 234—242

הוגו ביבער — אַנטיסעמיטיזם אין די ערשטע יאָרן פֿון דער וויימאַרער רעפּובליק ..... 71—94

רודאָלף גלאַנץ — יידן אין קאַנאַדע:
B. G. Sack, *History of the Jews in Canada* ..... 128—131

רודאָלף גלאַנץ — די געשיכטע פֿון דער יידישער קהילה אין ניו־יאָרק .... 163—179

ח. ליבערמאַן — ר׳ נחמן בראַצלאַווער און די אומאַנער משפּילים ..... 201—219

י. ליפּשיץ — דער יידישער דורך ענגלישע אויגן:
Rev. Dr. A. Cohen, *Anglo-Jewish Scrapbook 1600—1840* ..... 265—268

רפֿאל מאַהלער — אַ בוך וועגן וילנע:
Israel Cohen, *Vilna* ..... 115—121

עמנואל פּאַט — דורות וואָס די נאַציס האָבן פֿאַרשניטן: י. ש. הערץ, די געשיכטע פֿון אַ יוגנט ..... 121—126

שׂרה קוסי — די ערשטע יאָרן פֿון יידישן ישוב אין נואַרק, ניו־דזשוירזי .... 138—143

Rachel Wischnitzer: Mutual Influences between Eastern and Western Europe in the Synagogue Architecture from the 12th to the 18th Century ..... 3—50
English Abstract 160
Gershom Bader: Corrigenda to: Rachel Wischnitzer, "Mutual Influences between Eastern and Western Europe in the Synagogue Architecture from the 12th to the 18th Century" 293

5. PHILOSOPHY, RELIGION:

Samuel S. Cohon: Original Sin in Judaism and Christianity ..... 95—114
English Abstract 296

Max Wiener: The Ideology of the Founders of the "Science of Judaism" ..... 220—233
English Abstract 295

6. PSYCHOLOGY, EDUCATION:

Leibush Lehrer: The Dynamic Role of Jewish Symbols in the Psychology of the Jewish Child in America ..... 57—70
English Abstract 160

Hugo Bieber: Anti-Semitism in the First Years of the Weimar Republic ..... 71—94
English Abstract 160

Rudolf Glanz: B. G. Sack, *History of the Jews in Canada* ..... 128—131

Rudolf Glanz: The History of the Jewish Community in New York 163—179
English Abstract 296

Sarah Kussy: The First Years of the Jewish Community in Newark, N. J. ..... 138—143

Kh. Lieberman: Rabbi Nakhman Bratslever and the Maskilim of Uman 201—219
English Abstract 296

E. Lifschutz: Rev. Dr. A. Cohen, *Anglo-Jewish Scrapbook 1600—1840* 265—268

Raphael Mahler: Israel Cohen, *Vilna* ..... 115—121

Emanuel Patt: J. S. Hertz, *Di geshikhte fun a yugnt* ..... 121—126

Jacob Shatzky: Y. Kissman, *Shtudies tsu der geshikhte fun rumenishe yidn in 19tn un onheyb 20stn jorhundert* ..... 256—258

4. Literature, Linguistics, Theatre, Art:

S. B.: A Letter of Peretz and a Card of Sholem Aleichem ..... 151—152

I. Berger: Addenda and Corrigenda to the Article: "The Sources of Peretz' *folkstimlekhe geshikhtn*" ..... 152—153

Shlomo Bickel: Eliyohu Shulman, *Yung-vilne 1929—1939* ..... 126—128

L. Fuks: *A sheyn nay mayse fun a khosid,* a Yiddish Manuscript dated 1746 ..... 287—292

Letters of Paltiel Zamoshtshin to Mordekhai Spektor ..... 243—255
English Abstract 295

L. Marwick: Solomon L. Skoss, *David ben Abraham Alfasi, The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible* ..... 268—271

S. N.: To: A. R. Malachi, "Peretz in Hebrew" ..... 134—135

Shlomo Noble: *In Time and Eternity, A Jewish Reader,* ed. by Nahum N. Glatzer ..... 258—261

V. Shulman: To: E. Jeshurin, "Memoirs about Peretz" 135

M. Weinreich: Research in the Arts as an Aid to Culture-History 136—137

TABLE OF CONTENTS:

1. GENERAL:

Willy Aron: Ahron Marcus, the Western European Jew Who Turned Hassid ..... 143—148

Books Received ..... 154—158, 294

Editorial Notes 153, 292

Louis Kraft: The Survey of the National Jewish Welfare Board .... 285—287

Seymour J. Pomrenze: "Operation Offenbach," the Rescue of Jewish Cultural Treasures Robbed by the Germans ..... 282—285

Mark Wischnitzer: The Historians' Circle of the Yivo ..... 273—282

2. DEMOGRAPHY, ECONOMICS AND STATISTICS, SOCIOLOGY:

B. Lewin: Luis Segui González y Alejandro Rovira, *Contribución al estudio del derecho migratorio uruguayo: Doctrina, legislación, jurisprudencia* ..... 271—272

Henry Loeblowitz Lennard: Attitudes of Jewish Students towards Jewishness ..... 180—200
English Abstract 296

Sophie Wachstein: Dorothy Swaine Thomas and Richard S. Mahimoto, *The Spoilage* ..... 261—264

H. Sheskin: The Ceremony of Cutting the Children's Hair among Palestinian Jews 148

Maurice J. Shore: 1. Solomon Kahan, *Yidish-meksikanish*; 2. Dr. Moyshe Merkin, *Siluetn fun dorem-amerike* ..... 132—133

3. HISTORY:

Touvia Ashkenazi: Some Phases of the Political History of Palestine from Napoleon to Balfour ..... 234—242
English Abstract 295

YIVO BLETER

Journal of the Yiddish Scientific Institute

VOLUME XXIX

SPRING—SUMMER, 1947

NEW YORK, 1947

יעקב שאצקי — געשיכטע פון יידן אין רומעניע:
ד"ר יוסף קיסמאן, שטודיעס צו דער געשיכטע פון רומענישע יודן אין 19טן
און אנהייב 20סטן יאָרהונדערט ..... 256—258

3. דעמאגראפיע, עקאנאמיק און
סטאטיסטיק, סאציאלאגיע:

סאפיע וואכשטיין — די „רעלאקאציע" פון די יאפאנער אין מלחמה־צייט:
Dorothy Swaine Thomas and Richard S. Mahimoto, *The Spoilage* 261—264

הענרי לייבלאוויץ לענארד — דאס גייסטיקע פנים פון דער יידישער
יוגנט אין אמעריקע ..... 180—200

ב. לעווין — מיגראציע־פראבלעמען אין אורוגווי:
Luis Segui Gonzáles y Alejandro Rovira, *Contribución al estudio*
del derecho migratorio uruguayo: Doctrina, Legislción, jurisprudencia 271—272

משה שאר — יידן אין לאטײן־אמעריקע: I. סאלאמאן קאהאן, יידיש־מעקסי־
קאניש; II. ד"ר משה מערקין, סילועטן פון דרום־אמעריקע ..... 132—133

חיים שעסקין — דער מינהג אפשערעניש בײ יידן אין ארץ־ישראל ..... 148—151

4. ליטעראטור־, שפראך־, טעאטער־ און קונסט־
פאָרשונג:

ש. ב. — פרצעס א בריוול און שלום־עליכמס א קארטל ..... 151—152

ד"ר שלמה ביקל — א יאָרצענדלינג „יונג־ווילנע":
אליהו שולמאן, יונג־ווילנע 1929—1939 ..... 126—128

ישעיהו בערגער — תיקונים און הוספות צום ארטיקל: „צו די מקורים פון
די פאלקסטימלעכע געשיכטן" ..... 152—153

בריוו פון פלטיאל זאמאשטשינען צו מרדכי ספעקטאָרן ..... 243—255

רחל ווישניצער — מיזרח־מערבדיקע בינדונגען אין דער שולן־ארכיטעקטור
פון צוועלפטן ביזן אכצענטן י"ה ..... 3—50

גרשום באדער — תיקון־טעות צו: רחל ווישניצער, „מיזרח־מערבדיקע
בינדונגען אין דער שולן־ארכיטעקטור פון צוועלפטן ביזן אכצענטן י"ה" 293

מ. וויינרײך — קונסטפארשונג וויאַן אנשפאר פאר קולטור־געשיכטע ..... 136—137

אליעזר מאַרוויק — די העברעישע שפראכפארשונג אין צענטן י"ה:
Solomon L. Skoss, *David ben Abraham Alfasi, The Hebrew-Arabic*
Dictionary of the Bible ..... 268—271

ש. נ. — צו: אַ. ר. מלאכים „פרץ אין העברעיש" ..... 134—135

שלמה נאַבל — צוויי טויזנט יאָר יידישע ליטעראַטור:
In Time and Eternity, A Jewish Reader, ed. by Nahum N. Glatzer 258—261

לייב פֿוקס — איין שיין נייא מעשה פֿון איין חסיד — אַ יידישער כתב־יד פֿון 1746 ..... 287—292

ויקטאָר שולמאַן — צו: י. ישורין, „זכרונות וועגן פּרצן" 135

5. פּסיכאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיק:

לייבוש לעהרער — די דינאַמישע ראָלע פֿון יידישע סימבאָלן אין דער פּסיכיק פֿון אַמעריקאַנער יידישן קינד ..... 51—70

6. פֿילאָסאָפֿיע, רעליגיע־פֿאַרשונג:

מאַקס ווינער — צו דער אידעאָלאָגיע פֿון די שעפֿערס פֿון דער חכמת ישׂראל 220—233

שמואל ש. כּהן — קדמון־זינד אין יידנטום און אין קריסטנטום ..... 95—114

ענגלישע קיצורים ..... 159—160, 295—296

ד״ר סאָפיע וואכשטיין, די טאָכטער פון ד״ר בערנהאַרד וואַכשטיין ע״ה פון וויַן, האָט אין דער צייט פון דער מלחמה געאַרבעט אין אַ רעלאָקיר־לאַגער פֿאַר יאַפֿאַנער.

ד״ר מאָקס ווינער איז געווען רב אין דיסלדאָרף, שטעטין, בערלין; 1926—1939 דאָצענט פון פֿילאָסאָפיע אין דער „האָכשולע פֿיר די וויסענשאַפֿט דעם יודענטומס״, בערלין.

ד״ר מאַרק ווישניצער איז פֿאַרזיצער פונעם היסטאָריקער־קרײַז בײַם ייִוואָ.

חיים ליבערמאַן איז דער ביבליאָטעקער פון דער ביבליאָטעק פון ליובאַוויטשער רבין.

הענרי לייבלאָוויץ לעצטרד איז געבוירן געוואָרן אין וויַן, האָט געענדיקט גיר־יאָרק יוניווירסיטי; מחבר פון אַ צאָל סאָציאַל־פסיכאָלאָגישע שטודיעס.

יחזקאל לימשיץ איז אַ מיטגליד פון היסטאָריקער־קרײַז בײַם ייִוואָ, מחבר פון עטלעכע ביכער וועגן ייִדישער געשיכטע.

באָלעסלאָוו לעווין איז אַ פֿאַרשער אויפֿן פֿעלד פון דער געשיכטע פון ייִדן אין דרום־אַמעריקע, דער עיקר אין דער קאָלאָניאַלער צײַט. ער וווינט אין בוענאָס־אײַרעס.

ד״ר אליעזר מאַרוויק שטאַמט פון ביאַליסטאָק; ד״ר פֿילאָסאָפֿיע פון דראַפּסי־קאָלעדזש, פֿילאַדעלפֿיע.

ד״ר שלמה נאָבל איז דער אַסיסטענט פון ווייסנשאַפֿטלעכן דירעקטאָר פון ייִוואָ.

שלום פּאָמעראַנץ איז אַ מיטאַרבעטער פון נאַציאָנאַלן אַרכיוו אין וואַשינגטאָן; אין דער מלחמה געווען אויפֿן פאַסיפֿיק און אויף די איראָפּעיִשע פראָנטן.

לייב פּוקס איז אַ מיטאַרבעטער פון דער „ראָזענטאַליאַנע״ בײַ דער אוניווערסיטעטישער ביבליאָטעק אין אַמסטערדאַם; קאָרעספּאָנדענט פון ייִוואָ אין האָלאַנד.

לוּ קראָפֿט, זען ד׳ 285.

ד״ר יעקבֿ שאַצקי איז דער ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר פון דער היסטאָרישער סעקציע פון ייִוואָ.

תיקון־טעות

צו: רחל ווישניצער, „מיזרח־מערבֿדיקע ביינדונגען אין דער שולן־אַרכיטעקטור פון צווילפֿטן ביזן אַכצעטן יאָרהונדערט״, ייִוואָ־בלעטער, XXIX, 1 (פֿרילינג 1947), זז׳ 3—50:

אין דעם אַרטיקל איז די גאַס פון די ייִדישע שולן אין קראָקע באַצייכנט מיטן נאָמען „קוזמאַרק״. איז דאָס אָבער ניט ריכטיק. אָפּיציעל הייסט די גאַנצע פֿאַרשטאָט מיט אירע עטלעכע צענדלינג גאַסן, וואָס אַ טייל פון זיי איז שטענדיק געווען אויסשליסלעך גויִיש, קאָזשימיעזש. אירע גרענעצן האָבן זיך געצויגן פון דער צוגעדעקטער אלטער וויסל ביז צו די ברעגעס פון דער אמתער ווייסל. מיטן נאָמען קוזמאַרק האָבן ייִדן בלויז באַצייכנט די הויפּטגאַס פון דער פֿאַרשטאָט, וואָס אין דער צײַט פון מײַן יוגנט האָט זי אויף פּויליש געהייסן ulica Krakowska („קראָקעווער גאַס״). מען פֿלעגט זאָגן: אויפֿן קוזמאַרק .

עס איז פֿאַרבליבן דער מינהג — פון יענע צײַטן, ווען דער קאָזשימיעזש איז געווען דער ווינפּטאָלאָ פון קראָקעווער ייִדן — צו שרײַבן אין אַ כּתובה נישט קראָקע, נאָר קאָזמיר (די אַלטע ייִדישע שרײַבונג), און אין אַ גט שרײַבט מען ביזן הײַנטיקן טאָג: במתא קאָזמיר דמתקרי קאָזימירוש, מתא דיתבא על נהר ויסלא ועל נהר ווילגא.

די קראָקעווער קהילה האָט שטענדיק געזאָרגט, אַז די בית־דין־שטוב זאָל זיך געפֿינען אויף איינער פון די קאָזשימיעזשער גאַסן.

די קראָקעווער שולן האָבן זיך געפֿונען נישט „אויפֿן קוזמאַרק״, נאָר אין דער הויכער גאַס, אין דער יאָזעפֿס־גאַס (ulica Józefa), אין דער ר׳ אײַזיק ר׳ יעקעלעס גאַס (ulica Izaaka) און אין דער קופּא־גאַס. אַנשטאָט „יצחק־שול״ דאַרף זײַן: ר׳ אײַזיק ר׳ יעקעלעס שול.

גרשם באַדער

אָנגעקומען אין רעדאַקציע

דניאל טשאַרני, אויפֿן שוועל פֿון יענער וועלט, ניו־יאָרק, 1947, 209 זז׳.
בערנאַרד גאָלדשטיין, פֿינף יאָר אין וואַרשעווער געטאָ, ניו־יאָרק, „אונזער צייט", 1947, 498 זז׳.
זישע לאַנדוי, פֿון דער וועלט־פּאָעזיע, ניו־יאָרק, דוד איגנאַטאָוו־ליטעראַטור־פֿאָנד, 1947, 206 זז׳.
יודל מאַרק, דער יידישער פּויפּסט, ניו־יאָרק, פֿאַרלאָג קינדער־רינג בײַם בילדונגס־קאָמיטעט פֿון אַרבעטער־רינג, 1947, 125 זז׳.
יודל מאַרק, דער רמבם, ניו־יאָרק, אַרבעטער־רינג, 1947, 56 זז׳.
שלמה סיימאָן, אין די טעג פֿון נביאים, ניו־יאָרק, $מתּנות", 1947, 256 זז׳.
שמריהו גאָרעליק, עסייען, לאָס־אַנדושעלעס, „מערב", 1947, 350 זז׳.
מלך ראָוויטש, מיין לעקסיקאָן, II, מאָנטרעאָל, 1947, 300 זז׳.
ד״ר רפֿאל מאַהלעך, קאָראָמער, ניו־יאָרק, פֿאַרלאָג אליהו שולמאָן, 1947, 476 זז׳.
ש. ראָזענפֿעלד, געקליבענע שריפֿטן (מאָנאָגראַפֿיעס), ש. ראָזענפֿעלד־בוך־קאָמיטעט, ניו־יאָרק, 1947, 256 זז׳.
מעיזקע קאַץ, דער פֿשוטער חלום, ניו־יאָרק, 1947, 176 זז׳.
ב. קאַנטאָר, דער סוף צו מלחמה, ניו־רעשעל, ניו־יאָרק, 1947, 59+59 זז׳ (ענגליש און יידיש).
קייטי ברעזן, לאָכט אויב איר ווילט! לאָנדאָן, 1947, 189 זז׳.
ו. שעקספּיר, קעניג ליר, יידיש פֿון ד״ר א. אייסען, ניו־יאָרק, 1947, 187 זז׳.
חיים מאַרגאָליס־דאָווידזאָן, פֿאַרהאַנג, ניו־יאָרק, איקוף, 1947, 206 זז׳.
משה אָטיאָס, כנסת ישראל בארץ ישראל, יסודה וארגונה, ירושלים, הועד הלאומי, תש״ד, 251 זז׳.
מאיר יערי, בדרך ארוכה, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 1947, 307 זז׳
רבי ש. מ. נעכעס, ספר שמן ראש, לאָס־אַנדושעלעס, תש״ז, 206 זז׳.
מנשה רבינא, יואל אנגל והמוסיקה היהודית, תל־אביב, המוסד למוסיקה בעם, 1947.
רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, תל־אביב, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 1947, רע״ה זז׳.
ד״ר י. רבקאי, פסיכולוגיה וחינוך לאור ספרותנו, תל־אביב, הוצאת ספרים ג. טברסקי, תש״ז, 200 זז׳.
אבא קובנר, עד לא אור, פואמה פרטיזנית, תל־אביב, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 1947, 154 זז׳.
גבריאל פֿרמל, נוף שמש וכפור, שירים, הוצ׳ „אוהל", ניו־יאָרק, תש״ה, 76 זז׳.
ניסן טורוב, הערכות — בעיות תרבות וחינוך, הוצאת הסתדרות המורים באמריקה, בסיוע ההסתדרות העברית באמריקה, ניו־יאָרק, תש״ז, 352 זז׳.
צבי שארפֿשטיין, יוצרי ספרות הילדים שלנו, הוצ׳ „שילה", ניו־יאָרק, תש״ז, 122 זז׳.
צבי, שרפשטיין, תולדות החנוך בישראל בדורות האחרונים, כרך שני, ניו־יאָרק, „עונג", תש״ז, 417 זז׳.

רעדאַקציאָנעלע קאָלעגיע: מ. ווײַנרײַך, ל. לעהרער, י. לעשטשינסקי, ש. ניגער, י. שאַצקי.

רעדאַקטאָר: מ. ווײַנרײַך. אַסיסטענט פֿון רעדאַקטאָר: ש. נאָבל.

They attempted to define Judaism in terms of 19th century philosophy, and Jewish survival in terms of the current philosophy of history.

SOME PHASES OF THE POLITICAL HISTORY OF PALESTINE FROM NAPOLEON TO BALFOUR

By Touvia Ashkenazi (pp. 234—242)

Discussing briefly Napoleon's alleged call to the Jews to rebuild Palestine, the author then dwells at length upon post-Napoleonic developments—colonial rivalries, the response of the world to the Damascus affair—that favored the establishment of a Jewish home in Palestine. He also points out that Jewish public opinion manifested little interest in these developments and made no efforts to implement the plans of Lords Palmerston and Shaftesbury for the establishment of a Jewish state.

LETTERS OF PALTIEL ZAMOSHTSHIN TO MORDEKHAI SPEKTOR

(pp. 243—255)

Five letters written between 1888 and 1890 by a Yiddish writer, popular at that time, which illuminate the social, cultural and literary conditions of the period.

REVIEWS (pp. 256—272)

MISCELLANEA (pp. 273—294)

ABSTRACTS

THE HISTORY OF THE JEWISH COMMUNITY IN NEW YORK

By Rudolf Glanz (pp. 163—179)

A critical analysis of Hyman B. Grinstein's *The Rise of the Jewish Community of New York,* serves as a point of departure in a discussion of methodological problems of American Jewish history. The author draws a comparison between the European and the American Jewish community, pointing out similarities and differences in development, function, and structure. He also stresses the role of certain factors in American history, particularly that of the frontier society, in shaping the development of the local Jewish community, and calls attention to important but heretofore generally neglected sources of Jewish history in America.

ATTITUDES OF JEWISH COLLEGE STUDENTS TOWARDS JEWISHNESS

By Henry Loeblowitz Lennard (pp. 180—200)

On the basis of the answers to a questionnaire submitted to 105 college students, the author attempts to determine the attitudes of Jewish youth toward Jewishness and Jewish survival, and its acceptance of inimical non-Jewish values. The study shows that Jewish college youth is on the whole not too well informed about Jewish life, and that while it takes a positive attitude toward Jewishness and Jewish survival, it is not free from internalizing anti-Semitic concepts.

RABBI NAKHMAN BRATSLAVER AND THE MASKILIM OF UMAN

By Khayim Liberman (pp. 201—219)

On the basis of the literature of the Bratslav school, the author notes the existence of cordial relationships between the Hassidic master and the maskilim of that city. These relationships were subject to criticism on the part of some zealous followers of the Rabbi and Hassidic legend found it necessary to endow these relationships with missionary purpose.

THE IDEOLOGY OF THE FOUNDERS OF THE "SCIENCE OF JUDAISM"

By Max Wiener (pp. 220—233)

The author points out that the aim of the founders of the "Science of Judaism" was the integration of Judaism and Western European thought.

TABLE OF CONTENTS (Continued)

MISCELLANEA:

MARK WISCHNITZER
The Historians' Circle of the Yivo, 1946—1947 273

SEYMOUR J. POMRENZE
"Operation Offenbach"—The Rescue of Jewish Cultural Treasures Robbed by the Germans 282

LOUIS KRAFT
The Survey of the National Jewish Welfare Board 285

L. FUKS
A sheyn nay mayse fun a khosid, a Yiddish Manuscript Dated 1746 287

Editorial Notes 292

GERSHOM BADER
Corrigenda to: Rachel Wischnitzer, "Mutual Influences between Eastern and Western Europe in the Synagogue Architecture from the 12th to the 18th Century" 293

Books Received 294

The table of contents of Volume XXIX of the YIVO BLETER is printed in this issue between pages 292 and 293. In binding, the table of contents should be removed and the Yiddish section placed at the beginning of the volume and the English at the end.

Issued quarterly by the Yiddish Scientific Institute—Yivo, Inc., at 535 West 123rd Street, New York 27, N. Y.

Subscription price $5.00 per year, available only in joint subscription with *Yidishe Shprakh* ($3.00) and *News of the Yivo* ($2.00).

Re-entered as second-class matter August 15, 1946, at the Post Office at New York, N. Y., under the Act of March 3, 1879

Copyright 1947 by the Yiddish Scientific Institute—Yivo
Printed in U. S. A.

YIVO BLETER

Journal of the Yiddish Scientific Institute

Vol. XXIX SUMMER, 1947 No. 2

TABLE OF CONTENTS

RUDOLF GLANZ
The History of the Jewish Community in New York 163

HENRY LOEBLOWITZ LENNARD
Attitudes of Jewish College Students towards Jewishness 180

KH. LIBERMAN
Rabbi Nakhman Bratslaver and the Maskilim of Uman..... 201

MAX WIENER
The Ideology of the Founders of the "Science of Judaism" 220

TOUVIA ASHKENAZI
Some Phases of the Political History of Palestine from Napoleon to Balfour 234

Letters of Paltiel Zamoshtshin to Mordekhai Spektor 243

REVIEWS

JACOB SHATZKY
Y. Kissman, *Shtudyes tsu der geshikhte fun rumenishe yidn in 19tn un onheyb 20stn yorhundert* 256

SHLOMO NOBLE
In Time and Eternity, A Jewish Reader, edited by Nahum N. Glatzer 258

SOPHIE WACHSTEIN
Dorothy Swaine Thomas and Richard S. Mahimoto, *The Spoilage* 261

E. LIFSCHUTZ
Rev. Dr. A. Cohen, *Anglo-Jewish Scrapbook, 1600—1840* 265

L. MARWICK
Solomon L. Skoss, *David Ben Abraham Alfasi, The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible* 268

B. LEWIN
Luis Segui González y Alejandro Rovira, *Contribución al estudio del derecho migratorio uruguayo* 271

(Continued on Inside Cover)

ABSTRACTS IN ENGLISH.....296

ייִוואָ בלעטער

שריפט פון ייִדישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט

אינהאַלט פון נומער

יוסף גוטמאַן
די אַמעריקאַנער פובליקאַציע פון נירנבערגער דאָקומענטן 3
בענדעט הערשקאָוויטש
ליצמאַנשטאַט־גענטאַ 21
אלעקסאַנדרא סאָלאָוויטשיק
דרכי פּערטל יאָר אונטער די דײַטשן אין ווילנע 59
ז. שטקאָווסקי
ייִדן אין אייראָפּע פֿאַרשן זייער אומקום, 1939—1946 94

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס:

ט. גוטמאַן
האַלענדישע ייִדן אונטער דער נאַצי־ממשלה 107
ז. שטקאָווסקי
נײַע אויסגאַבעס פֿון פֿאַריזער ייִדישן דאָקומענטאַציע־צענטער 116
יוסף גוטמאַן
דער לעצטער ייִד פֿון פּוילן 124

מאַטעריאַלן און נאָטיצן:

בעבע עפּשטיין
די ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ 125

(המשך פֿון אינהאַלט אויף דער צווייטער זײַט הילע)

הֿאַרבסט 1947 באַנד XXX, נומ׳ 1

העלענע קליאטשקא
די צווייטע געטא איןווילנע 129
ד. גרייסדארף
ווילנער געטאוועלט 134
דאקומענטן פון ווילנער געטא אין ייוואָ 135
נח גריס
די געטא אין אטוואצק 141
מרדכי פענטשינער
חורבן קלימענטאוו 147
י. ל. גערשט
לערערקורסן פאר יידיש אין לאדזשער געטא 152
א. גאלאמב
משה לעווין (בער סארין) 155
ידיעות פון ייוואָ 156
פון רעדאקציע 157
אנגעקומען אין רעדאקציע 157
ענגלישע קיצורים 160

רעפראדוקציעס:

ז׳ 30: באשטעטיקונג פון דער באד אין לאדזשער געטא; ז׳ 31: אויפרוף צו קינדער אין לאדזשער געטא; ז׳ 36: דיאגראם וועגן יידישן שולוועזן אין לאדזשער געטא; ז׳ 37: פראגראם פון לימודים אין די שולן פון לאדזשער געטא; ז׳ 38: א) א קוילן־קארטע, ב) א בילעט אויף ראש־השנה און יום־כיפור אין שול ארטין, ג) קבלה אויף א געלטשטראף פון דער יידישער פאליציי — אלץ פון לאדזשער געטא; ז׳ 44: געטא־צייטונג; ז׳ 61: א) פאדעש־וע אויסגעשניטן פון א ספר־תורה, ב) פלאקאט אויף דייטש און ליטוויש, „ארייגגאנג פאר יידן פארווערט" — פון ווילנע אונטער די דייטשן; זז׳ 80־81: פלאן פון ווילנער געטא, 1942; ז׳ 131: פלאן פון דער צווייטער געטא אין ווילנע; ז׳ 136: ברויז פון ארבעט־אפטייל צום ווילנער יודענראט; ז׳ 137: צייגענים פון פאך־דערגענצונגס־קורסן פאר מאלערס אין ווילנער געטא; ז׳ 138: א) בולעטין מיט אינפארמאציע פון די פראנטן, ב) מעלדונג וועגן טויט פון גרשון פלודערמאכער — פון ווילנער געטא; ז׳ 139: קוימענס־סכעמע אין ווילנער געטא; ז׳ 140: סכעמע פון דער ווילנער געטא־אינדוסטריע; ז׳ 141: א ברויטקארטע פון ווילנער געטא.

דאס אחריות פאר די ויסגעאפטלעכע שטאנדפונקטן
האט ווערן ארויסגעזאגט אין די אויסגאבעס פון ייוואָ
סראגן די מחברים גופא

Issued quarterly by the Yiddish Scientific Institute—Yivo, Inc., at 535 West 123rd Street, New York 27, N. Y.

Subscription price $5.00 per year, available only in joint subscription with *Yidishe Shprakh* ($3.00) and *News of the Yivo* ($2.00).

Re-entered as second-class matter August 15, 1946, at the Post Office at New York, N. Y., under the Act of March 3, 1879

Copyright 1947 by the Yiddish Scientific Institute—Yivo

Printed in U. S. A.

די אַרטיקלען אין הײַנטיקן נומער

יוסף גוטמאַן, די אַמעריקאַנער פּובליקאַציע פֿון נירנבערגער דאָקומענטן (זז׳ 3—20)

דער מחבר גיט אַ קריטישן אַנאַליז פֿון די אַכט בענד פֿון דער אויסגאַבע *Nazi Conspiracy and Aggression* וואָס איז צוגעגרייט און פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן דורך דעם ביורא פֿון אַמעריקאַנער הויפּט־באַשולדיקער אין דעם נירנבערגער פּראָצעס קעגן די נאַצישע פֿאַרברעכערס. דער מחבר רעדט אַרום בריטער די מאַטעריאַלן וואָס באַלײַכטן דעם גורל פֿון יידן אונטער דער היטלעריישער ממשלה פֿון 1933 ביז 1945.

בענדעט הערשקאָוויטש, ליצמאַנשטאַט־געטאָ (זז׳ 21—58)

דאָס איז אַ פּרטימדיקע באַשרײַבונג פֿון דער אַרגאַניזאַציע פֿון לאָדזשער געטאָ: שטח, אַדמיניסטראַטיווע פֿאַרטיילונג, פֿאַרשיידענע פֿונקציעס, אָנפֿירנדיקע פּערזאָנען אד״גל. דער מחבר שטעלט זיך באַזונדער אָפּ אויף דעם „עלטסטן פֿון די יידן״ רומקאָווסקי און זײַן שײַכות צום דײַטשן אָקופּאַנט.

אַלעקסאַנדראַ סאַלאָוויטשיק, דרײַ פֿערטל יאָר אונטער די דײַטשן אין ווילנע (זז׳ 59—93)

די שרײַבערין דערציילט וועגן אירע איבערלעבונגען אין ווילנע פֿון דעם 22סטן יוני 1941 ביזן מאַמענט (נײַן חדשים שפּעטער) וועו זי איז דורך אומלעגאַלע וועגן אַוועק קיין וואַרשע. זי באַשרײַבט בפֿרטיות ווי דאָס לעבן פֿאַר יידן איז פֿון טאָג צו טאָג געוואָרן ערגער; די דערנידעריקונג פֿון מענטשן אונטער די שוערע קלעפּ פֿון דער היטלעריישער ממשלה; אויך די באַציונגען פֿון ניט־יידן צו יידן אין ווילנע.

ז. שײַקאָווסקי, יידן אין אייראָפּע פֿאַרשן זייער אומקום, 1939—1946 (זז׳ 94—106)

דאָס איז אַ באַשרײַבונג פֿון דער אַרבעט פֿון יחידים און גרופּעס צווישן די אייראָפּעיִשע יידן, וואָס האָבן זיך אין די יאָרן 1939—1946 פֿאַרנומען מיט אויפֿקלערן און אויפֿהיטן דאָקומענטן און מאַטעריאַלן פֿון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע אין אייראָפּע.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס (זז׳ 107—124)

מאַטעריאַלן און נאָטיצן (זז׳ 125—159)

די אַמעריקאַנער פּובליקאַציע פֿון נירנבערגער דאָקומענטן

פֿון יוסף גוטמאַן

א

אויב מען וויל פֿאַרשטיין, ווי אַזוי עס איז געקומען צו די דײַטשע פֿאַר־ברעכנס אונטערן היטלער־רעזשים, מוז מען פֿרוּווען אַ קוק טאָן אויף די יאָרן 1933—1945 פֿון אינעווייניק, אין שטיין פֿון די דײַטשע דאָקומענטן. דערפֿאַר זײַנען אַזוי וויכטיק די אַכט בענד מאַטעריאַלן וואָס זײַנען צוגעשטעלט געוואָרן דעם נירנבערגער טריבונאַל דורך דער אַמעריקאַנער באַשולדיקונג אין פֿראָצעס קעגן די נאַצישע גדולים.[1] דאָ זעט מען, ווי אַזוי דער דײַטשער שׂכל האָט אויסגעטראָגן, דאָ זעט מען, ווי אַזוי ס׳איז געווען אויפֿגעבויט די מלחמה־און מאָרד־מאַשין און ווי אַזוי די פֿאַרברעכנס האָבן געפֿירט כסדר צו נײַע און גרעסערע פֿאַרברעכנס.

געווײַנטלעך איז אַ גרויסער טייל פֿון די פֿאַקטן וואָס ווערן איבערגעגעבן אין די דאָקומענטן געווען באַוווסט פֿון פֿריִער אויך. אָבער דאָ דערקענען מיר, ווי אַזוי זיי האָבן זיך געשפּיגלט בײַם פֿאַרברעכער אין מוח; און אגב ווערן מיר טאָקע געווויר אַ סך נײַע און וויכטיקע פּרטים וואָס נאָר ער אַליין האָט געקאָנט וויסן.

די פּראָטאָקאָלן פֿון טריבונאַל גופֿא זײַנען אין די 8 בענד ניטאָ. ס׳זײַנען אָפֿילו ניטאָ אָלע מאַטעריאַלן וואָס זײַנען צוגעגרייט געוואָרן פֿון ריכטער דזשאַקסאָנס שטאָב צוצושטעלן צום טריבונאַל. איין סיבה ברענגען די אַרויסגעבערס פֿון די בענד: ווי באַלד מען האָט געוואָלט, אַז דער פּראָצעס זאָל זיך אָנהייבן צום טערמין און זיך ענדיקן פֿיל־וויניציק בײַ צײַטנס האָט מען געמוזט זיך באַנוגענען מיט אָן אָפּקלײַב. אָ צווייטער מאָטיוו האָט געמוזט זײַן (וועגן דעם דערמאָנט די הקדמה גאָרניט), וואָס מען האָט געשאָנעוועט די שפּירעוודיקייט פֿון די אַלייִרטע אין דער מלחמה: ניט אָלע אָקטן וואָס האָבן אַ שײַכות צום סטאַלין־היטלער־פּאָקט זײַנען צום פּראָצעס צוגעשטעלט געוואָרן.[2]

---

[1] *Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality, Washington, D. C., 1946—1947, 8 vol., XVIII+8759 pp.

[2] אין אויגוסט 1947 זײַנען געוואָרן באַריכטן אין דער טעגלעכער פּרעסע, אַז אַמעריקאַנער, בריטישע און פֿראַנצויזישע היסטאָריקערס גרייטן אַ דאָקומענטן־זאַמלונג פֿון 25 בענד וועגן דער דיפּלאָמאַטישער געשיכטע פֿון דער היטלער־רעגירונג און דאָרט וועט די צײַט פֿון 1939—1941 אויך באַלויכטן ווערן אין דער פֿול. די סאָוועטישע היסטאָריקערס זאָלן זיך האָבן אָפּ־געזאָגט אָנטייל צו נעמען אין דער פּובליקאַציע.

נאך א טעם איז דא, פאר וואס דער אפקלעב איז ארויסגעקומען ניט אין גאנצן אינהייטלעך. ווי באווסט, זיינען די גדולים פון היטלערס רעגירונג באשולדיקט געווארן אין פיר פונקטן:

(1) באטייליקונג אין א פארשווערונג צו באגיין פארברעכנס קעגן שלום, מלחמה־פארברעכנס און פארברעכנס קעגן מענטשלעכקייט;

(2) פאקטישע פארברעכנס קעגן שלום;

(3) מלחמה־פארברעכנס;

(4) פארברעכנס קעגן מענטשלעכקייט.

די פראקוראר פון די פיר גרויסע מלוכות האבן געהאט אפגעמאכט צו צעטיילן די ארבעט צווישן זיך. די אמעריקאנער האבן געגומען אויף זיך פונקט 1, די ענגלענדער פונקט 2, און פונקט 3 און 4 זיינען צעטיילט געווארן צווישן די פראנצויזן און די רוסן. האבן די אמעריקאנער ממילא צוגעשטעלט די גרעסטע צאל דאקומענטן וועגן זייער פונקט, וועגן דער פארשווערונג. אבער די אמעריקאנער זוך־קאמאנדעס האבן אויפגעקליבן און די אמעריקאנער אויספאר־שערס האבן דורכגענישטערט אן אומגעהיערע צאל נאצי־דאקומענטן וואס האבן א שייכות צו אלע אספעקטן פון די דייטשע פארברעכנס, און צום גליק האט מען ארייגענומען אין די אכט בענד ניט בלויז זאכן, אויף וועלכע ריכטער דזשאקסאן האט זיך דירעקט סומך געווען, נאר מאטעריאל וועגן אלץ וואס ס׳איז געשטאנען צום מישפט אין נירנבערג. בלויז אין די צוויי ערשטע בענד וועגט אריבער דער ענין פארשווערונג.

פון יידישן שטאנדפונקט האבן אבער די צוגרייטונגען צו דער מלחמה אויך א גרויסע וועדעג, ווייל נאר אויף דעם פאן הייבן זיך ארויס אויף א געהעריקן אופן די דייטשע פארברעכנס קעגן יידן.

היטלערס קאנפידענציעלע רעדעס צו זיינע גענעראלן פון די יארן 1936—1938 ווייזן בולט דאס וואס טייל אבסערוואטארס האבן נאך בשעתו חושד געווען: אז די נאציש׳ע פירערס האבן זיך געריסן צו א מלחמה ניט ווייל דייטש־לאנד איז געווען שטארק, נאר ווייל זיי האבן געזען, אז זי איז שוואך און ווערט רעלאטיוו שוואכער פון יאר צו יאר. 1937—1938 האט היטלער מער ווי איין מאל געזאגט זיינע מיטארבעטערס, אז איצט אדער גארניט. בלויז די שוואכקייט פון דעם צד־שפנגד האט עטלעכע מאל גערעטעוועט היטלערן פון א קאטאס־טראפע. ניט ווען זיי האבן אנעקסירט עסטרייך און ניט ווען זיי האבן צוגענומען דאס סודעטן־לאנד (וועגן די ביידע אפעראציעס ברענגען די בענד א רייכע דא־קומענטאציע) האבן די דייטשן געקאנט פירן מלחמה. אין 1939, אנטקעגן פוילן, האט היטלער געניצט די זעלביקע טאקטיק: כאטש ער האט זיך געהאט גע־דעקט דעם רוקן דורכן פאקט מיט רוסלאנד און כאטש ער איז געווען מיליטע־ריש בעסער צוגעגרייט איידער מיט א יאר פריער האט ער אלץ געהאפט, אז ענגלאנד וועט זיך ניט שלאגן. אבער דאס מאל האט ער זיך אפגענארט, און די צווייטע וועלט־מלחמה האט זיך אנגעהויבן.

מיר געדענקען דאָך נאָך אַלע, ווי די וועלט איז געווען פֿריטשמעליעט פֿון די דייטשע נצחונות די ערשטע יאָרן. וויזן אַבער די דאָקומענטן, אַז דאָ איז אויך די הצלחה געקומען אַ סך מער פֿון דער שלימזלדיקייט פֿונעם צד־שפּנגד איידער פֿון אייגענער בריהשקייט. פֿון די פֿאַרשיידענע דאָקומענטן פֿון דעם מין איז כּדאי ספּעציעל צו דערמאָנען געהעראָל יאָדלס טאָגבוך וועגן אַלע קרומע אויסרעכענונגען, טעותן און דורכפֿאַלן פֿון דער נאַרווענגישער קאָמפּאַניע.

אָט די דיפּלאָמאַטישע און מיליטעריש געשיכטע פֿון די יאָרן 1933—1945 איז אין וויכטיקער טייל פֿון דער אַקטיבענדיקער פּובליקאַציע. אָן אַנדער טעמע וואָס וועלט דאָ בריט באַהאַנדלט איז דאָס אויפֿקומען און די אַנטוויקלונג פֿון אַזוינע אינסטיטוציעס פֿון דריטן רייך ווי דער דייטשער אַרבעטפֿראָנט, דאָס אַרבעטדינסט, די עס־אַ, די עס־עס און, פֿאַרשטייט זיך, די געשטאַפּאָ און זיכער־קייט־פּאָליציי.

און דערנאָך גייען די באַשרייבונגען פֿון פֿאַרברעכנס קעגן מענטשלעכקייט, מערדערייען, פּייניקונגען און אַכזריותן פֿון אַלע מינים: מאָרדן פֿון אַלייֿרטע פֿלייערס, פֿון בריטישע קאָמאַנדאָס, פֿון קריגס־געפֿאַנגענע בכלל; דעפּאָרטאַציעס און אויסראָטונגען פֿון דער באַפֿעלקערונג אין אָקופּירטע לענדער, פֿון נאַציאָנאַלע און ראַסנדיקע מיעוטים, און אויך פֿון קראַנקע, דייטשן אַרייַנגערעכנט, אין שפּיטעלער פֿאַר גייסטיקע און אַנדערע קראַנקייטן. צייטנווייז דוכט זיך, אַז דער גאַנצער טאָטאַליסטישער רעזשים איז געווען ניט מער ווי אַ גיגאַנטישע מאָרדמאַשין.

ווי דער לייענער גייט אַזוי דורך די סדרה פֿאַרברעכנס, איז ער פּשוט צעטומלט, וואָס אַזוי פֿיל פֿאַרברעכנס און פֿאַרברעכנס פֿון אַזוי פֿיל פֿאַרשיידענע מינים האָבן געקאָנט באַגאַנגען ווערן; און פֿאַר אייגס קען ער זיך ניט אָפּוונדערן, ווי אַזוי די דייטשן האָבן דאָס אַלץ מיט אַזאַ התמדה פֿאַרשריבן און ווי אַזוי זיי האָבן זייערע פֿאַרשרייבונגען אויפֿגעהיט מיט אַזאַ זאָרגעוודיקייט. די אַלייֿרטע האָבן געפֿאָקט די פֿולע אַרכיוון פֿון ראָזענבערגס אַמט, פֿון דער אייבערקאָמאַנדע פֿון דער אַרמיי, פֿון דייטשן פֿלאָט, פֿון אויסערן־מיניסטעריום. פֿאַר אַ צוגאָב האָבן אַ סך נאַצישע קאַרפּנקעפּ, אַ שטייגער האָנס פֿראַנק, ראָזענבערג, געהעראָל יאָדל, געפֿירט פֿערזענלעכע פֿאַרצייכענונגען אָדער טאָגביכער, וווּ זיי האָבן אַרייַנגעשריבן אַלץ וואָס זיי האָבן געהערט, געזאָגט אָדער געטאָן — און די דאָזיקע פֿאַרשרייבונגען זיינען אויך דאָ. דאָ און דאָרטן, אַפֿילו אין די לעצטע געהיימע דאָקומענטן, ניצן זיי פּסעוודאָנימען פֿאַר זאָכן וואָס מען קען פֿאַרן מויל ניט ברענגען,[3] אָבער דער קאָמופֿלאָזש איז אַזוי דורכזיכטיק, אַז מען שטויסט זיך אָן איינס און צוויי.

ב

די אַלגעמיינע פֿאַרמלחמהדיקע און מלחמה־טראָגעדיע פֿון אייראָפּע איז דער הינטערגרונט, אויף וועלכן עס טרעט אַרויס דער ספּעציפֿישער פֿאַרברעך וואָס

---

[3] זען מ. ווינרײַך, היטלערס פּראָפּעסאָרן, ניו־יאָרק, ייוואָ, 1947, זז׳ 154, 156 און 212—213.

דיטשלאנד האט באגאנגען אנטקעגן דעם יידישן פאלק. וועו מען נעמט צונויף שטיקערווייז דעם באווייז פון די דאקומענטן, אנטפלעקן זיך פאר אונדז די אינציקע שטאפלען פון דער יידישער געשיכטע אין די דאזיקע יארן.

עס הייבט זיך אן מיט פראגראמאטישע דעקלאראציעס וועגן דער יידישער פראגע און מיט אנטי־יידישער פראפאגאנדע פון פארן פארכאפן די מאכט; קאנ־פידענציעלע רעפארטן פונעם נאציאנאל „קאמיטעט קעגן יידישער גרויל־פראפא־גאנדע און יידישן באיקאט" זינט 1933;[4] די באשרייבונג פון די ערשטע אנטי־יידישע עקסצעסן אין דיטשלאנד נאכן קומען צו דער מאכט, טייל פון נאצישע באריכטן און טייל פון די רעפארטן פון אמעריקאנער קאנסולן אין דיטשלאנד; די ערשטע געזעצן קעגן יידן, למשל דאס אויסשליסן זיי פון עפנטלעכן דינסט אדער דאס איינפירן באגרענעצונגען אין די שולן. דאס איז, אזוי צו זאגן, דער ערשטער אריינפאל.

דערנאך קומען די נירנבערגער געזעצן פון 1935 מיט זייערע ערשטע דורכ־פיר־תקנות. זומער 1938 קומען נייע גזרות וואס גרייטן צו די אנטי־יידישע אפענסיוו פון האלבסט: רעגיסטראציע פון יידישן פארמעגן, צוואנג־אננעמונג פון יידישע נעמען, צונעמונג פון דיטשע פעסער בי יידן און איינפירונג פון ספעציעלע יידישע פעסער.[5] איינער פון די וויכטיקסטע דאקומענטן פון יענער צייט איז דער באריכט וועגן א קאנפידענציעלער קאנפערענץ וואס איז פאר־געקומען בי גערינגן אין ביורא דעם 14טן אקטאבער 1938.[6] דער אפיציעלער תמצית פון זיין רעדע הייבט זיך אן מיט די וועדטער:

> ער שטייט פנים אל פנים מיט אומגעהערטע שווריקייטן ... די קאסע איז פוסט, די אינדוסטריע פלאצט אויף אלע נעט פון באשטעלונגען אויף א סך יארן ... אויב נייטיק איז ער גרייט איבערצובויען די עקאנאמיק מיט ברוטאלע מעטאדן ...

און אין צווייטן טייל פון זיין רעדע קומט גערינג פלוצעם צו דער יידישער פראגע. מען דארף זיך צו איר נעמען, גיט דער באריכט איבער זיינע רייד, מיט אלע מעטאדן, וואראם זיי (יידן) מוזן ארויס פון עקאנאמישן לעבן.

די רעזולטאטן האבן ניט געלאזט אויף זיך ווארטן. אין נאוועמבער זיינען געקומען די „ספאנטאנע" פאגראמען איבער גאנץ דיטשלאנד. די איצטיקע דא־קומענטן־זאמלונג ברענגט אן א שיעור ראיות אויף דעם ווי גרונטיק די דאזיקע „ספאנטאנע" אקציע איז צוגעגרייט און דורכגעפירט געווארן: הינדריכס פאר־ארדענונג צו דער פאליציי, נאך פון פאר דעם פאגראם; די טעלעטיפ־מעלדונ־גען פון געשטאפא־שעף מילער; די רעפארטן פון פארשיידענע פאליצייישע ברי־

---

[4] IV, זז׳ 761—762, PS—2156.

צוליב טעכנישע טעמים וועלן מיר ווייטער די דאזיקע באצייכענונג אין די בענד געבן אין יידיש — פס.

[5] IV, ז׳ 754, פס—2120.

[6] III, זז׳ 901—907, פס—1301, ספעציעל זז׳ 902, 904.

גאַדעס; שטרײכערס מודה זײַן זיך, אַז די אָקציע איז געווען אַרגאַניזירט פֿון אויבן; און אַ ספּעציעלער באַריכט וועגן דער אָקציע אין עסטרײַך.[7]

לסוף האָבן מיר אַ לאַנגן (הגם ניט קיין פֿולן) באַריכט פֿון גאָר אַ וויכטיקער קאָנפֿידענציעלער קאָנפֿערענץ בײַ גערינגן תּיכף נאָך דער אָקציע, דעם 12טן נאָוועמבער.[8] דאָרטן פֿרוווּן די פֿירנדיקע נאַציס אָפּצושאַצן די ווירקונג פֿון דער אָקציע און אָנצומערקן די נאָענטסטע טריט. מען דיסקוטירט לאַנג וועגן דעם ווי אַזוי די דײַטשע אָסעקוראַציע־געזעלשאַפֿטן זאָלן צאָלן אָסעקוראַציע דעם רײַך, ד״ה די פֿאַרבראָכערס און ניט די קרבנות, און ווי אַזוי די דײַטשע אָסע־קוראַציע־געזעלשאַפֿטן זאָלן דאָס געלט באַקומען צוריקגעצאָלט פֿון אויסלענ־דישע קאָמפּאַניעס. דאָ ווערט באַשלאָסן אַרויפֿצולייגן אויף יידן אַ קאָנטריבוציע פֿון אַ ביליאָן מאַרק און עס ווערט צוגעגרייט דאָס אויסשליסן יידן לחלוטין פֿון דײַטשן עקאָנאָמישן לעבן, מיט פֿולער קאָנפֿיסקאַציע פֿון זייער פֿאַרמעגן.

דאָ הערן זיך שוין רײַד וואָס וואַרפֿן זייער שאָטן פֿאַרויס אויף די קומעדיקע יאָרן. נאָצישע פֿירערס פֿרעגן, וואָס מען זאָל טאָן מיט יידן נאָך דעם ווי מען וועט צונעמען בײַ זיי זייער פֿאַרמעגן און די מיגלעכקייט צו פֿאַרדינען אויף חיונה. מען רעדט אַרום די שאָנסן פֿון עמיגראַציע, און עס ווײַזט זיך אַרויס, אַז דאָס וועט געדויערן צו לאַנג און וועט ניט גיין ווי ס׳געהער צו זײַן. מען רעדט אויך אַ סך וועגן סעגרעגירן יידן און עס שפּרינגט אַרויס דער פּלאָן וועגן אָפּזונדערן יידן אין געטאָס. טײל סעגרעגיר־מיטלען ווערן אָנגענומען תּיכף: דערקענ־צייכנס פֿאַר יידן, רעגולאַציעס וועגן באַווײַזן זיך פֿון יידן אין דער עפֿנט־לעכקייט, דאָס אויסשליסן זיי פֿון זומערפּלעצער, פּאַרקן, ים־פּליאָזשן, עפֿנטלעכע קאָמוניקאַציע־מיטלען אאַז״וו. דאָס רובֿ פֿאַרשלאָגן קומען פֿון רײַכהאַרד היידריכן, וואָס אַ ביסל שפּעטער, אין יאָנואַר 1939, וועט ער באַקומען, ווי מיר ווערן געווויר פֿון אָנדערע דאָקומענטן, די אויפֿגאַבע צוצוגרייטן „די פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער יידישער פֿראַגע״. מען זעט שוין דעם תּלין פֿון דער ווײַטנס.

צעשאַטן איבער אַלע בענד פֿון דער אויסגאַבע געפֿינען מיר די באַשלוסן פֿון דער דאָזיקער קאָנפֿערענץ פֿאַרקערפּערט אין „יוריידישע מאַסמיטלען״. מיר געפֿינען דאָ גערינגס אַ קאָנפֿידענציעלן באַריכט וועגן היטלערס באַשלוס, ווי אַזוי די דאָזיקע מאַסמיטלען דורכצופֿירן,[9] און ווײַטער גייען: דער דעקרעט וועגן דעם יידישן קנס, דאָס געזעץ וועגן ליקווידירן יידישע אונטערנעמונגען, די תּקנות וועגן יידישע שכנים, די פֿאַראַרדענונגען וועגן סעגרעגאַציע. די פּראָקטישע זײַט פֿון דער עקספּראָפּריאַציע איז לעבעדיק באַשריבן אין די אויסצוגן פֿון אַ געהיימען

---

[7] III, זז׳ 277—280, פּס—374; III, זז׳ 545—547, פּס—765; V, ז׳ 376, פּס—2712; V, ז׳ 377, PS—A—2715; V, זז׳ 797—801, פּס—3051; V, ז׳ 854, פּס—3058; V, זז׳ 869—876, פּס—3063; V, זז׳ 959—961, פּס—3253; VI, זז׳ 1075—1076, 183—D.

אַן איבערבליק פֿון די געשעענישן אין דײַטשלאַנד אין נאָוועמבער 1938 איז איצט פֿאַראַן בײַ:

Dr. Adolf Kober, "Jewish Communities in Germany from the Age of Enlightment to their Destruction by the Nazis," *Jewish Social Studies*, vol. IX, no. 3, pp. 230 sq.

[8] IV, זז׳ 452—457, פּס—1816.

[9] III, זז׳ 116—118, פּס—069; III, זז׳ 606—608, פּס—841.

באריכט פון אַ קאמיסיע וואס געהינג האט באשטימט אויף חוקר־דורש צו זיין די אַרויסרונג אין דער פראָווינץ פראַנקען.[10] דאָ געפינען מיר גאָר אַ סך מאַטעריאַל וועגן שטרייכערס מעשים־תעתועים און וועגן שוחד און קאָרופציע אין דער מלוכישער און פּאַרטייישער מאַשין. דער באריכט האט אויפגעדעקט אַזוינע פאקטן, אַז עטלעכע פון שטרייכערס נאַענטסטע מיטאַרבעטערס זיינען באַשטראָפט געוואָרן און אויף אים אליין האט מען געוואַרפן אַן אומחן.[11]

דאס אַלץ איז פאַרגעקומען אַ גאַנץ קורצע צייט אַיידער היטלער האט געהאַלטן דעם 30סטן יאַנואַר 1939 זיין פאַרנאַנטע רעדע וועגן דעם, אַז

> אויב דאס אינטערנאַציאָנאַלע פינאַנץ־יודנטום אין און מחוץ אייראָפע זאָל מצליח זיין און פון דאס נייַ ארויסוואַרפן די פעלקער אין אַ וועלט־מלחמה, וועט דער סוף זיין ניט די באָלשעוויזירונג פון דער ערד און דערמיט דער נצחון פון יודנטום, נאָר די פאַרניכטונג פון דער יודישער ראסע אין אייראָפע.

וועגן דער פאַקטישער אויסראָטונג פון יודן האָבן מיר דאָ אויך זייער פיל אויפוויזן. צווישן אַ סך אַנדערע געפינען מיר דאָ: די דירעקטיוון וועגן די „דערוויליקע" מאַסמיטלען קעגן יודן פון סעפטעמבער 1941, קיטעלס באפעל צו באַגיין זיך מיט יודן ווי מיט די „הויפטטרעגערס פון באָלשעוויזם",[12] אַ היפשע צאָל פאַראַרדענונגען וועגן קאַנפיסקירן יידיש אייגנס אין פוילן און אין אָסט־לאַנד און וועגן אינפירן געטאָס און צוואַנגאַרבעט; געהיימע רעפּאַרטן וועגן פאַגראָמען און מאַסן־עקזעקוציעס אין קיעוו, זשיטאָמיר און כערסאָן,[13] אין דובנע און ראָוונע,[14] אין מינסק און אַנדערע שטעט פון ווייסרוסלאַנד,[15] סלוצק,[16] באַריסאָוו,[17] לעפּיי (ליבאַוו),[18] מיזרח־גאַליציע[19] און סאָוועט־אוקראַינע[20] אאז"וו; געהיימע באריכטן וועגן די גאַזווענען,[21] וועגן „אויסזידלונגען" אין די טויטלאַגערן אַריין; גבית־עדותן פון געוועזענע קאַמענדאַנטן פון די טויטלאַגערן, אַ שטייגער העס[22] פון אָשפיצין און צירייס[23] פון מויטהויזן, פון הויכע געשטאַפּל־לייט (שע־לענבערג, אָלענדאָרף, מילדנער, דיטער וויסליצעני[24]) און אַנדערע.

עטלעכע דאָקומענטן באשרייבן, מיט היפש פרטים, דאס אויסראָטן די אונ־גערישע יידן — איינער פון די לעצטע אקטן פון יידישן אומקום. פון אַנדערע פאַפּירן זענען מיר ארויס, אַז עטלעכע געשטאַפּ־באַאַמטע (וועו זיי האָבן געזוכט,

---

[10] IV, זז׳ 283—288, פס—1757.

[11] אַ פרט וואס מען וואָלט בשום אופן ניט געוואָלט גלייבן וועו מען זאָל עס ניט זען שוואַרץ אויף ווייס אין אַ געהיימען נאַצישן דאָקומענט: אין די יאָרן 1934—1938 האָט *Der Stürmer* געהאַט אַ יידישן מיטאַרבעטער וואס האט אויך געשריבן פאַר *Fränkische Tageszeitung* און געפירט פאַר די נאַציס שפּיאָנאַזש אין אויסלאַנד. ער האָט געשריבן אונטערן פסעודאָנים Fritz Brandt; זיין אמתער נאָמען איז געווען יאָנאַס וואָלק (IV, זז׳ 286—287).

[12] ווינרייך, דצ״ו, זז׳ 154—155.

[13] VIII, ז׳ 103, 102—R.

[14] V, זז׳ 696—703, פס—2992.

[15] VI, זז׳ 131—133, פס—3428.

[16] III, זז׳ 783—789, פס—1104.

[17] V, זז׳ 772—776, פס—3047.

[18] VI, זז׳ 401, 402, פס—3666, 3663.

[19] VII, זז׳ 755—770, 18—L.

[20] V, זז׳ 994—997, פס—3257.

[21] III, ז׳ 418, פס—501.

[22] Hoess. [23] Ziereis. [24] Schellenberg, Ohlendorf, Mildner, Dieter Wisliceny.

אַז די מלחמה איז פֿאַרשפּילט) האָבן געפֿרוווט אַנקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט יידישע ארגאַניזאַציעס און פֿאַרקויפֿן זיי דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן. אויף אַזאַ אופֿן זײַנען אַ פּאָר טויזנט יידן פֿון טערעזיענשטאַט גערעטעוועט געוואָרן קיין שווייץ, נאָר קאָלטענברונער האָט אונטערגעבורעט היטלערן און אָפּגעשטעלט דאָס „געשעפֿט"; שפּעטער איז הימלער אַליין נוטה געווען צו אַזאַ טראַנזאַקציע, נאָר ער האָט מורא געהאַט פֿאַר קאָלטענברונערן.[25] די דאָקומענטן ברענגען ניט אַרויס אַלע זײַטן פֿון יענער גרויליקער געשיכטע, און איך מיין, אַז די יידישע ארגאַניזאַציעס וואָס האָבן אַנטייל גענומען אין די פֿאַרהאַנדלונגען וואָלטן געדאַרפֿט אַרויסקומען מיט זייער ווערסיע.[26]

די בענד ברענגען אויך מאַטעריאַל ווענן יידישן ווידערשטאַנד, ספּעציעל ווענן זײַן גרעסטן אַקט, דער קאַמף אין ווארשעווער געטאָ אין אַפּריל־מײַ 1943. אַ צאָל טעלעטיפּ־באַריכטן באשרײַבט די אָפּעראַציעס אויפֿן ווארשעווער פֿראָנט טאָג פֿאַר טאָג; געגנערַאל סטראָפּס באַריכט פֿון 16טן מײַ 1943 גיט אַ תמצית פֿון די געשעענישן.[27]

ג

מיר האָבן געזען, אַז ביז סוף 1938 איז די נאַצישע פּאָליטיק אין דער יידן־פֿראָגע געווען סעגרעגאַציע און אויסשליסונג פֿון עקאָנאָמישן לעבן. טייל נאָציס לפּחות האָבן געהאָפֿט, אַז מען קען יידן עקספּאַרטירן מעבֿר לים און יידן אַליין וועלן נאָך צוצאָלן. אַנדערע, און היטלער אַליין בתוכם, האָבן געוויס פֿון אָנהייב אַן געהאַט אין זינען די „ענדגילטיקע פֿאַרנטפֿערונג", אָבער די פֿירער־שאָפֿט פֿון דריטן רײַך האָט זיך נאָך יעמאָלט, ווײַזט אויס, ניט געהאַט געשטעלט מיט ביידע פֿיס אויף דער דאָזיקער פּאָזיציע. טאָ וועמ זשע איז דער באַשלוס אין גאַנצן אויסצורעכטן יידן אָנגעגנומען געוואָרן?

דער נירנבערגער פּראָצעס האָט אַרויסגעבראַכט, האָלטן מיר, גענוג מאַטעריאַל אויף נאָכצוגיין נאָכן גאַנג פֿון די געשעענישן, און דאָ אין דער דאָקומענטן־זאַמלונג געפֿינען מיר דאָס שוואַרץ אויף ווײַס.

פֿאַראַן צוויי קערפּונקטן אין דײַטשלאַנדס פּאָליטיק אָנטקעגן יידן, און ביידע זײַנען באַצייכנט דורך היטלערס רעדעס.

---

[25] זען די דערקלערונג פֿון רעזשע קאָסטנער (Rezsoe Kastner), V, זז׳ 313—326, פּס׳ 2605; די דערקלערונג „סי" פֿון דיטער ווייסליצענין, VIII, זז׳ 606 א״ו, 614, 616 וועגן פֿאַר־האַנדלונגען מיטן דזשאָינט דורך ד״ר רעזשע קאָסטנערן; דערקלערונג „די" פֿון שלעזינגבערגן וועגן הימלערס און שלעזינגבערגס פֿאַרהאַנדלונגען מיט ד״ר מיזי (Müsy, **אין דער פּובליקאַציע** שטייט Musy), דעם געווען פֿרעזידענט פֿון שווייץ, אין אָקטאָבער 1944 און יאַנואַר 1945, VIII, זז׳ 622—629.

[26] אויף ווײַל איך ווייס איז פֿאַראַן נאָר איין באַריכט פֿון יידישן צד; און דאָס וועגן אַ סך אַ שפּעטערדיקער פּאָסירונג, פֿון מאַרץ 1945:

Norbert Masur, *En Jude talar med Himmler* [„אַ יוד רעדט מיט הימלערן"], Stockholm, 1945.

[27] III, זז׳ 718—775, פּס׳—1061; אויך סטראָפּס דערקלערונג, VI, זז׳ 776—778, פּס׳—3841.

איין רעדע, פֿון 30סטן יאַנואַר 1939, האָבן מיר שוין פֿריִער ציטירט. ווי תמיד וועלן מיר האָט געווארנט די וועלט וועגן פֿאַרברעכנס וואָס ער גייט אָפּטאָן האָט מען אויך דאָס מאָל ניט געגומען זײַנע רייד אַזוי ערנצט ווי מען וואָלט געדאַרפֿט. אָבער אויב מיר לייענען הײַנט, אַחר המעשׂה, זײַן רעדע אין פֿאַר־בינדונג מיט דער זיצונג אין געריגס קאָבינעט דעם 12טן אָקטאָבער 1938; אויב מיר דערמאָנען זיך, אַז אין דער זעלביקער צײַט האָט הײַדריך דורך אַ געהיימען בריוו [28] באַקומען דעם באַפֿעל צוצוגרייטן אַ „פּאַסיקע" [29] פֿאַרעגטפֿערונג פֿון דער יידן־פֿראַגע — יעמאָלט פֿילן מיר די גאַנצע וואָג פֿון היטלערס אַרויס־זאָגונג. דער סטראָשוניק איז דאָ נאָך אַלץ כּמו געבונדן מיט אַן „אויב": אויב אַ מלחמה וועט אויסברעכן; אָבער מיר ווייסן דאָך, אַז הײַטשלאַנד הכנות צו דער מלחמה זײַנען שוין יעמאָלט געגאַנגען מיט דער פֿולער פּאָרע.

און מיר האָבן אַ דאָקומענט וואָס ווײַזט — עס קען דוכט זיך קיין ספֿק ניט זײַן וועגן דעם — אַז דעם באַשלוס וועגן אויסראָטן אַלע יידן האָבן די דײַטשן אָנגענומען, אין פֿרינציפּ, תּיכף נאָך דעם ווי זיי האָבן אָנ־געהויבן די מלחמה אין 1939.

אָט דער דאָקומענט איז דער עקספּרעסבריוו (Schnellbrief) פֿונעם שעף פֿון דער זיכערקייט־פּאָליצײַ הײַדריך צו די שעפֿן פֿון אַלע שלאָגגרופּעס (Einsatz-gruppen) פֿון דער זיכערקייט־פּאָליצײַ. דער בריוו איז דאָטירט בערלין, סעפּ־טעמבער 21, 1939, זײַן נומער איז געווען PP (II) 288/39 Geh[eim] און ער איז פֿובליקירט געוואָרן אין אונדזער זאַמלונג [30] אונטערן נומער PS—3363. ווי עס ווײַזט דער לעצטער פּאַראַגראַף, זײַנען קאָפּיעס פֿון דעם דאָזיקן צירקולאַר־בריוו געשיקט געוואָרן צו דער אײַנזאַצגרופּע פֿון דער אַרמיי, צום קאָמיסאַר פֿאַרן פֿירײַכיקן פֿלאַן, צו די רײַך־מיניסטעריומס פֿאַר אינעווייניקסטע ענינים און פֿאַר עקאָנאָמישע ענינים און צום שעף פֿון דער ציווילער אַדמיניסטראַציע אין די פֿאַרנומענע טעריטאָריעס.[31]

דער בריוו איז נוגע „דער יידישער פּראָבלעם אין דער אָקופּירטער זאָנע" און פֿאַררופֿט זיך אויף אַ זיצונג וואָס איז פֿאָרגעקומען אין בערלין דעם זעלביקן טאָג, דעם 21סטן סעפּטעמבער 1939. מיר האָבן דעם דאָקומענט

---

[28] אין אונדזער דאָקומענטן־זאַמלונג איז ניטאָ דער דאָזיקער בריוו, דאָטירט יאַנואַר 24, 1942; אָבער גערינג פֿאַררופֿט זיך אויף אים אין אַ שפּעטערדיקן בריוו צו הײַדריכן פֿון 31סטן יולי 1941, זען III, ז׳ 525, פּס—710. [אין סעפּטעמבער 1947 האָט דער יוואָ באַקומען אַ זיכערע אינפֿאָרמאַציע, אַז מיט אַ קורצער צײַט פֿריִער האָט די אַמעריקאַנער אַדמיניסטראַציע אין דײַטשלאַנד סוף־כּל־סוף געפֿונען דעם דאָזיקן דאָקומענט, דעם טויט־פּסק אויפֿן יידישן פֿאָלק. — רעד׳.]

[29] אין דער ענגלישער איבערזעצונג שטייט: advantageous.

[30] VI, זז׳ 97—101.

[31] אין יענער צײַט איז געווען אָקופּירט בלויז מערב־פּוילן, ביז דער דעמאַרק־ליניע מיט די סאָוועטן, און אַפֿילו וואַרשע האָט נאָך נעקעמפֿט.

אין אונדזער זאַמלונג נאָר אין זייער אַ שלעכטער ענגלישער איבערזעצונג,[32] נאָר בלית ברירה מוזן מיר זי ניצן. אָט וואָס הערדיך האָט געשריבן.

איך פֿאַרוואָס זיך אויף דער קאָנפֿערענץ וואָס איז הײַנט אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין בערלין און איך ווײַז אַן ווידער א מאָל, אַז די ג ע פ ל א נ ט ע פֿ א ר א י נ י ק ט [!] מ א ס מ י ט ל ע ן (ד"ה דער ענדגילטיקער ציל) דארפֿן געהאַלטן ווערן ש ט ר ע נ ג ב ס ו ד.

עס דאַרף געמאַכט ווערן אַן אונטערשייד צווישן

(1) ענדגילטיקן ציל (וואָס פֿאַדערט א לענגערן משך צײַט) און

(2) די סעקטאָרן וואָס פֿירן צום דערגרייכן דעם ענדגילטיקן ציל (וואָס איטלעכער פֿון זיי וועט אויסגעפֿירט ווערן אין א קורצער צײַט).

די געפֿאַנגענע מאַסמיטלען פֿאַדערן א גרונטיקע צוגרייטונג אי אין טעכניק אי פֿון עקאָנאָמישן קוקווינקל.

ווי געזאָגט: די איבערזעצונג פֿון דײַטש איז זייער אַ שלעכטע, נאָר דער פּשט איז קלאָר. דער שטרענג געהיימער ענדגילטיקער ציל איז די „ענדגילטיקע פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער יידן־פֿראַגע", ווי עס ווערט אָנגערופֿן אין שפּעטער־דיקע דאָקומענטן — די פֿאַרטיליקונג פֿון יידישן פֿאָלק.

נאָך דער אָקערשט געבראַכטער הקדמה גיט דער צירקולאַר אינסטרוקציעס וועגן קאָנצענטרירן יידן אין עטלעכע גרעסערע שטעט, וועגן אָפּזונדערן זיי אין געטאָס, וועגן די „ראַטן פֿון עלטסטע" (יודענראַטן) און וועגן קאָלעקטיוער ערבֿות, וועגן צוואַנגאַרבעט פֿאַר יידן אין מלחמה־אונטערנעמונגען. אָבער עס ווערט ניט איבערגעלאָזן קיין ספֿק וועגן דעם, וואָס עס איז אַזוינס דער ענדציל פֿון די דאָזיקע טיילווײַזע מאַסמיטלען. דער פֿאַראַגראַף וועגן „אויסרייניקן דעם יישובֿ" און „קאָנצענטרירן יידן אין שטעט" הייבט זיך אָן בזה הלשון:

דער ערשטער תנאי קודם פֿאַרן ענדגילטיקן ציל איז פֿרייער פֿאַר אַלץ צו קאָנצענטרירן אַלע יידן פֿונעם יישובֿ אין די גרעסערע שטעט אַריין [קורסיוו אין אָריגינאַל].

אין די נאָכפֿאַלגענדע דאָקומענטן וואָס געפֿינען זיך הײַנט צו טאָג אין אַרכיוו פֿון יִוואָ און אין די נירנבערגער דאָקומענטן טרעפֿן זיך עטלעכע פֿאַלן, ווען דײַטשע באַאַמטע, נאָך אין די יאָרן 1939—1941, דערמאָנען די „ענדגילטיקע פֿאַרענטפֿערונג" און דעם „ענדציל".[33] הערדריכס צירקולאַר־בריוו עפֿנט אונדז אויף די אויגן און ווײַזט אונדז, אַז דער ענדציל איז געווען באַשלאָסן בײַם אָנהייב מלחמה און אַז לפֿחות טייל העכערע באַאַמטע האָבן וועגן דעם געווּסט. דאָס איינציקע וואָס מען האָט נאָך געדאַרפֿט אָפּמאַכן איז געווען, ווען דער „צוגרייט־פֿעריאָד" זאָל זיך ענדיקן און די „ענדגילטיקע פֿאַרענטפֿערונג" דאַרף זיך אָנהייבן.

דער צווייטער קערפונקט איז ווידער אַ מאָל געווען באַצייכנט דורך היט־

---

[32] זען דעם ענגלישן נוסח אין דער הוספֿה צום סוף פֿונעם איצטיקן אַרטיקל.

[33] זען למשל ווינרײַך, דצ"ו, זז' 159 און 277.

לערס אַ רעדע. דעם 30סטן יאַנואַר 1941 האָט דער פֿירער דערקלערט אין ספּאָרטפּאַלאַסט אין בערלין:

און איך וואָלט ניט וועלן פֿאַרגעסן די אָנצוהערעניש וואָס איך האָב שוין אייַן מאָל געגעבן דעם 1טן סעפּטעמבער 1939 אין רײַכסטאָג,[34] דהיינו די אָנצוהערעניש, אַז אויב ייִדן זאָלן די אַנדערע וועלט אַרײַנשלעַפּן אין אַ וועלטמיינער מלחמה, וועט דאָס נאָנצע ייִדנטום האָבן אויסגעשפּילט זײַן ראָלע אין אירופּע. זאָלן זיי לאָכן דערפֿון אַפֿילו הײַנט אַזוי ווי זיי האָבן געלאַכט פֿון מײַנע נבֿואות פֿריִער. די קומעדיקע חדשים און יאָרן וועלן ווײַזן, אַז דאָס האָב איך אויך געזען ריכטיק.

דאָ איז שוין ניטאָ קיין טאָמער. די מלחמה האָט אויסגעבראַכן און ייִדן ווערן ניט אויסגעראָטן; די קומעדיקע חדשים און יאָרן וועלן דאָס ווײַזן. דאָס הייסט, אַז ניט נאָר דער ענדגילטיקער באַשלוס איז שוין געווען אָנגענומען, נאָר אַז דער דורכפֿיר־באַפֿעל איז געווען שוין געגעבן אַדער מען האָט געהאַלטן בײַם געבן אים.

פֿון אַנדערע נירנבערגער דאָקומענטן וווייסן מיר, אַז דער באַשלוס וועגן דער מלחמה מיט רוסלאַנד איז שוין אויך געווען אָנגענומען אין יולי־אויגוסט 1940.[35] מיר וווייסן, אַז אין גאַנג פֿון די הכנות צו איר איז ראָזענבערג באַשטימט געוואָרן אין מאַרץ אַדער אַפּריל 1941 פֿאַרן מיניסטער פֿון די פֿאַרנומענע מיזרחדיקע טעריטאָריעס[36] און אַז צווישן די זאָכן וואָס מען האָט אים געהאַט אויפֿגעגעבן צוצוגרייטן זײַנען אויך געווען אינסטרוקציעס וועגן באַהאַנדלען ייִדן. און דאָס וויכטיקסטע, מיר האָבן בפֿירושע ראָיות, אַז דעם 22סטן יוני 1941, וועו די דײַטשע אַרמיי איז אַריבער דעם סאָוועטישן גרענעץ, זײַנען שוין געווען אָנגעגרייט ספּעציעלע שלאָג־קאָמאַנדעס[37] פֿון דער עס־עס אַדער עס־דע, וואָס האָבן געדאַרפֿט נאָכגיין נאָך דער אַרמיי און פֿאַרנעמען זיך מיט אויסראָטן ייִדן. אין מײַ 1941 האָבן הײַדריך און גענעראַל וואָגנער פֿון דער אַרמיי־קאָמאַנדע אָפּגעמאַכט צווישן זיך, וואָס עס זײַנען די אויפֿגאַבעס פֿון די

---

[34] דאָ איז אַ טעות: היטלער ציטירט זיך ריכטיק, נאָר די דאַטעס האָט ער צעפּלאַנטערט. אין דער אמתן האָט ער אין זײַן רײַכסטאָג־רעדע פֿון 1טן סעפּטעמבער 1939 ניט דערמאָנט ייִדן; דאָס וואָס ער ברענגט האָט ער געזאָגט דעם 30סטן יאַנואַר 1939. אָבער דווקא די דאָזיקע געשטרויכלטע טונג וויזט, וויִ אַזוי דאָס אויסראָטן ייִדן איז בײַ אים אין קאָפּ געווען געקניפּט מיטן אָנהייב פֿון דער מלחמה.

[35] פּ״גל די גבֿית־עדותן פֿון געזעראַל קעסטרינג (Koestring), מיליטעריישער אַטאַשע אין מאָסקווע, V, ז׳ 734, פּס—3012, און פֿון געזעראַל וואַרלימאָנט (Warlimont) פֿון געזעראַל־שטאָב, V, זז׳ 740—741, פּס—3030 און פּס—3032.

[36] ראָזענבערגס ערשטער מעמאָראַנדום וועגן אָקופּירן סאָוועטישע טעריטאָריעס איז דאַטירט אַפּריל 2, 1941 (V, זז׳ 674—681, פּס—1017); אַ פּרטימדיקער פּלאַן פֿאַר אַדמיניסטרירן די דאָזיקע טעריטאָריעס, באַוווסט וויִ די „ברוינע טעקע״, אָן אַ דאַטע, איז פֿאַראַן אין דער דאָקומענטן־זאַמלונג III, זז׳ 701—716, פּס—1056. וועגן דער „ברוינער טעקע״ זען וויִנרײַך, דצ״ו, ז׳ 161.

[37] Einsatzgruppen.

דאָזיקע שלאָג־קאָמאַנדעס.[38] טייל רעפּאָרטן פֿון די דאָזיקע קאָמאַנדעס זײַנען אַפּ־ געדרוקט אין די בענד, און אַנדערע פֿאַררופֿן זיך בפּירוש אויף די „פֿונדאַמענטאַלע באַפֿעלן", וואָס לויט זיי האָבן זיי געטאָן זייער אויפֿגאָבע. א שטייגער עס־עס־ בריגאָדע־פֿירער שטאָלעקער[39] שרײַבט אין זײַן רעפּאָרט וועגן דער טעטיקייט פֿון Einsatzgruppe A ביזן 15טן אָקטאָבער 1941:

בהסכם מיט די באַקומענע פֿונדאַמענטאַלע באַפֿעלן האָבן די רייניקונגס־ טעטיקייטן פֿון דער זיכערקייט־פּאָליציי געדאַרפֿט אויסן זײַן די פֿולקומע אויסראָטונג פֿון יידן.[40]

וועגן דער טעטיקייט פֿון די דאָזיקע קאָמאַנדעס טוען אונדז אויך אַ היפּש ביסל צו וויסן די קלאָגענישן פֿון דער דײַטשער נידעריקער און מיטעלער אַד־ מיניסטראַציע אין די אָקופּירטע טעריטאָריעס, אַז מען נעמט צו בײַ זיי „זייערע" ייִדישע שקלאַפֿן. זיי האָבן ניט געוווסט פֿון די לעצט געהיימע פֿונדאַמענטאַלע באַפֿעלן — האָבן זיי מער ווי איין מאָל פֿראָטעסטירט קעגן דעם, אַז די אויס־ראָטונג קומט פֿאַר צו בהפֿזונדיק און ניט רעכענעדיק זיך מיט די עקאָנאָמישע באַדערפֿענישן. מיליטערישע אַרגאָנען האָבן אויך געהאַט די זעלביקע טענות. זייער וויכטיקע דאָקומענטן פֿון דעם מין געפֿינען זיך אין אַרכיוו פֿון ייִוואָ; טייל פֿון זיי וואָס דער ייִוואָ האָט צוגעשטעלט צום נירנבערגער פּראָצעס זײַנען טאָקע אַרײַן אין די בענד.[41]

אין אָט דעם ערשטן עטאַפּ פֿון דער הורט־אויסראָטונג, אין משך פֿון דער גאַנצער צווייטער העלפֿט 1941, זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן עטלעכע הונדערט טויזנט ייִדן, צום גרעסטן טייל דורך דערשיסן, אין אָסטלאַנד (באַלטישע לענדער און ווײַסרוסלאַנד) און אין אוקראַיִנע. נאָך דעם האָט זיך אָנגעהויבן דער צווייטער עטאַפּ: די אויסראָטונג פֿון אייראָפּעיִשן ייִדנטום אין די גאַזקאַמערן און טויט־ פֿאַבריקן.

די דאָזיקע כראָנאָלאָגיע איז וויכטיק, ווײַל דער ערשטער עטאַפּ איז אין משך פֿון יאָרן ניט געווען באַוווסט אין דער דרויסנדיקער וועלט. אַוודאי זײַנען

---

[38] ס״גל די דערקלערונג פֿון וואָלטער שעלענבערגן, VI, זז׳ 420—424, פּס—3710, און אויך זײַן גבֿית־עדות „די", VIII, זז׳ 624—625.

[39] Stahlecker.

[40] זען אויסצוגן פֿון דעם דאָזיקן רעפּאָרט VII, זז׳ 987—996, 180— ד דער ציטאַט דאָרט, ז׳ 985. אַנדערע אויסצוגן פֿון אַן ענלעכן דאָקומענט אין אַ צווייטן רעפּאָרט פֿון דער זעלביקער „איינזאַצגרופּפּ", זען IV, זז׳ 944—949, פּס—2273; דער ציטאַט דאָרט, ז׳ 940. מיר האָבן ניט בײַ דער האַנט דעם דײַטשן אָריגינאַל: אין דעם ערשטן דאָקומענט שטייט annihilation, און אין דעם צווייטן removal. נאָך אַ באַריכט פֿון דער אייגענער Einsatzgruppe A VIII. זז׳ 96—103, 102—R. די מעשׂים פֿון די שלאָג־קאָמאַנדעס זײַנען אויך דערמאָנט אין די דערקלערונגען פֿון אָלענדאָרפֿן, V, זז׳ 341—343, פּס—2620; אין זײַן גבֿית־עדות „די", VIII, זז׳ 598—606; פֿון ליצענבערגן (Litzenberg), V, זז׳ 392—393, פּס—2752; פֿון שעלענבערגן, VI, זז׳ 420—424, פּס—3710, און אין זײַן גבֿית־עדות „די", VIII, זז׳ 622—629; און פֿון באַך־צעלעווסקין (Bach-Zelewski), VI, זז׳ 425—429, פּס—3712. אָבער דאָ דערמאָנטע עדות זײַנען געוועזענע הויכע אָפֿיצירן פֿון עס־עס און פֿון פּאָליציי.

[41] זען ווײַנרײַך, דצ״ו, זז׳ 160—171.

געווען באַריכטן וועגן פּאַראָמען און מערדערײַען אין די דאָזיקע לענדער; אָבער די וועלט האָט ניט געהאַט קיין השגה, אַז די דאָזיקע „אינצידענטן" זײַנען טיילן פֿון אײַן פּוללדיקן פּלאַן. אין דער אמתן האָט די „ענדגילטיקע פֿאַרענטפֿערונג" זיך שוין יעמאָלט געהאַט אָנגעהויבן.[42] די סאָוועטן־רעגירונג האָט פֿון איר אינ־פֿאַרמיר־דינסט געמוזט האָבן רעפּאַרטן וועגן דעם פֿאַרנעם פֿון די דײַטשע אַק־ציעס; אָבער דער וועלט האָט זי וועגן דעם ניט אָנגענאָמען.

אין באַנד III פֿון דער פּובליקאַציע געפֿינען מיר דעם ווײַטערדיקן בריוו פֿון געריינגן צו הײַדריכן, דאָטירט דעם 31סטן יולי 1941:

דערנאָנצדיק די אויפֿגאבע וואָס איז אײַך געווען צוגעטיילט דעם 24סטן יאַנואַר 1939 און וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיט דורכפֿירן, דורך עמי־גראַציע און עוואַקואַציע, א פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער יידישער פֿראָבלעם, וואָס זאָל זײַן אזוי גערָאטן וויי מיגלעך, גיב איך אײַך איצטער אויף צו מאַכן אַלע געהעריקע הכנות אין הילכות אָרגאַניזאַציאָנאַלע און פֿינאַנ־ציעלע ענינים פֿרי דורכצופֿירן א פֿולקומע פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער יידן־פֿראָגע אין דער דײַטשער השפּעה־ספֿערע אין איראָפּע. וווּ דאָס ציט ארײַן אַנדערע רעגירונגס־אָרגאַנען דאַרפֿן זיי צוזאַמענארבעטן מיט אײַך. וועגן דער ווײַטער גיב איך אײַך אויף צו שיקן מיר קירצלעך א נענעראַלן פּלאַן בנוגע די אָרגאַניזאַציאָנאַלע, פּאַקטנדיקע און מאַטעריעלע מאַסמיטלען וואָס פֿאַדערן זיך אויף צו דערגרייכן די געווינטשענע פֿאַרענטפֿערונג פֿון דער יידן־פֿראָגע.[43]

דאָ איז אַלצדינג בולט קלאָר: געריינג פֿאַרלאַנגט אַן אויסראָטפּלאַן, און הײַד־ריך דער תלין איז דער ממונה.

אין דער דאָקומענטן־זאַמלונג איז ניטאָ הײַדריכס ענטפֿער, ווײַ דער ענע־רַאַלער פּלאַן איז צוגעשטעלט געוואָרן. אָבער פֿון ראָזענבערגס פֿאַרצייכענונגען[44] ווייסן מיר וועגן אַן אינטערוויו מיט היטלערן אין דעצעמבער 1941: יעמאָלט האָבן שוין ביידע געווּסט דעם פּלאַן. און פֿון האַנס פֿראַנקס טאָגבוך פֿון דער אייגענער צײַט[45] זעען מיר, אַז ער האָט שוין אויך געווּסט וועגן דעם באַשלוס: ער האָט זיך יעמאָלט געקליבן שיקן זײַן שטאָט־סעקרעטאַר ד״ר בילערן[46] אויף אַ קאָנפֿערענץ אין בערלין אין הײַדריכס אָמט, וווּ די הויפּטן פֿון דער ציווילער אַדמיניסטראַציע אין די אָקופּירטע טעריטאָריעס האָבן געדאַרפֿט באַקומען די

---

[42] דאָרט, ז׳ 261. — עטלעכע דאָקומענטן אין דער זאַמלונג ווײַזן, אַז טייל הויכע באַאַמטע פֿון רײַך מיינען — אָדער מאַכן דעם אָנשטעל, אַז זיי מיינען — אַפֿילו איצט, נאָך דער מלחמה, אַז די אויסראָטונג פֿון יידן האָט זיך ערשט אָנגעהויבן נאָך פֿוירל האַרבאַר. אָט לייענען מיר אין דער דערקלערונג וואָס פּאָליציי־פּאָליטיקער מילדנער האָט אָפּגעגעבן אין נירנבערג דעם 16טן נאָוועמבער 1945: „נאָכן אַרײַנטריט פֿון די פֿאַראײניקטע שטאָטן אין דער איראָפּעישער מלחמה האָט היטלער געמומען דורכפֿירן דעם סטראָשוניק וואָס ער האָט אַ מאָל געהאַט געמאַכט אין אַ רעדע אין מערב [!]: יידן וועלן דערפֿאַר [!] אויסגעראָטן ווערן" (IV, ז׳ 3, פּס—2375). אַן ענלעכן אײַנדרוק מאַכט וויסליצענים עדות־זאָגן, וואָס וועגן דעם וועט נאָך קומען צו רייד שפּעטער.

[43] III, ז׳ 525, פּס—710.

[44] IV, ז׳ 55, פּס—1514.

[45] IV, זז׳ 891—892, PS—C—2233.

[46] Bühler.

לעצטע אינסטרוקציעס.[47] די טויטפֿאַבריקן אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן אין פּוילן האָבן געמוסן ארבעטן מיטן פֿולן פֿאַרנעם אין פֿרילינג 1942.

בכדי עס זאָל ניט אויסקומען, אַז מיר זינגען מלכתחילה מבטל עמעצנס עדות־זאָגן לאָמיר נאָך ברענגען די רייד פֿון אַ נאַצי וואָס זאָגט, אַז די הורט־אויסראָטונג איז באַשלאָסן געוואָרן שפּעטער. מיר האָבן אין זינען די דערקלע־רונג פֿון דיטער וויסליצעני; ער איז געווען איינער פֿון די געהילפֿן בײַ אײכמאַנען, דעם הויפּט פֿון דער „יידישער" אָפּטיילונג אין רײַך־הויפּטאַמט פֿאַר זיכערקייט.[48]

וויסליצעני רעדט וועגן דרײַ פּעריאָדן אין דער „טעטיקייט וואָס איז נוגע יידן". 1937—1940, זאָגט ער, איז דער ציל געווען צו פֿאַרגיכערן די יידישע אויסוואַנדערונג און צו צווינגען צו איר. „נאָכן נצחון איבער פֿראַנקרײַך האָט מען געטראַכט וועגן מאַדאַגאַסקאַר וויי וועגן אַן אָרט פֿאַר עמיגראַציע, נאָר מען האָט דאָס קיין מאָל ניט אויסגענוצט". אין משך פֿון 1940 און 1941 האָט מען יידן אין פּוילן און אין אָסטלאַנד קאָנצענטרירט אין געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאָגערן. „אינעם לעצטן פּעריאָד, פֿון אָנהייב 1942 ביז אָקטאָבער 1944, האָט מען עוואַקויִרט יידן פֿון גאַנץ דײַטשלאַנד און פֿון דײַטש־דאָמינירטע טעריטאָריעס אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן און מען האָט זיי ביאַלאָגיש פֿאַרטיליקט".

אין יולי אָדער אויגוסט 1942, דערציילט וויסליצעני ווײַטער, האָט אײכ־מאַן אים געוויזן הימלערס אַ שרײַבטלעכן באַפֿעל וועגן אויסראָטן אַלע יידן. וויס־ליצעני רעפֿראָדוצירט דעם טעקסט — פֿון זכרון — בזה הלשון:

דער פֿירער האָט באַשטימט, אַז די ענדגילטיקע פֿאַרנעטפֿערונג פֿון דער יידן־פֿראַגע זאָל זיך אָנהייבן תיכף. איך שטעל אַוועק דעם הויפּט פֿון דער זיכערקייט־פּאָליציי און דעם אינספּעקטאָר פֿון די קאָנצענטראַציע־לאָגערן וויי פֿאַראַנטוואָרטלעכע פֿאַר דורכפֿירן דעם דאָזיקן באַפֿעל. וועגן די פּרטים פֿון דער פֿראָגראַם דערפֿון אַפּמאַכן צווישן זיך דער הויפּט פֿון דער זיכערקייט־פּאָליציי און פֿון עס־דע און דער אינספּעקטאָר פֿון די קאָנצענטראַציע־לאָגערן. מיך דאַרף מען לויפיק אינפֿאָרמירן וועגן דער דורכפֿירונג פֿון דעם דאָזיקן באַפֿעל.

אָט דער באַפֿעל, זאָגט וויסליצעני, איז געווען געהתמעט פֿון הימלערן און דאַטירט „עפּעס אַ טאָג אין אַפּריל 1942".

וועגן דעם זאָל זײַן אמת וואָלט אויסגעקומען, אַז דער לעצטגילטיקער באַ־שלוס וועגן תיכף נעמען זיך אויסראָטן אַלע יידן איז אָנגענומען געוואָרן ניט אין יאָנואַר 1942, נאָר מיט אַ דרײַ חדשים שפּעטער. אָבער בויען אויף וויסליצענין

---

[47] בײַ ווײַנרײַכן, דצ״ו, זז׳ 5—6 איז איבערגעדרוקט דער טעקסט פֿון אַ בערלינער טע־לעגראַם פֿון „יונײַטעד פּרעס" וועגן אַ פֿאַרבעטונג אויף אַ קאָנפֿערענץ וואָס איז פֿאָרגעקומען בחדרי־חדרים בײַ הײַדריכן וועגן „פּולקום ליקווידירן די יידישע פֿראַגע". עס קאָן זייער געמאָלט זײַן, אַז דאָס איז אייגע פֿון די קאָנפֿערענצן, וווהין פֿראַנק האָט דעלעגירט בילערן; נאָר צום נירנבערגער טריבונאַל איז די פֿאַרבעטונג אויף הײַדריכס קאָנפֿערענץ ניט צוגעשטעלט געוואָרן. [זען הערה 28. — רעד.]

[48] זען דערקלערונג „סי", VIII, זז׳ 606—621.

קאן מען גאנץ ווינציק. ערשטנס קען זײן, אז איבער עפעס א טעם פאַרדרייט ער די פאקטן בכיוון, שנית האט ער געהאט זײן אינפארמאציע מערניט פון דער צווייטער האנט און ער האט זיך געקאנט טועה זײן וועגן דער דאטע פון א דאקומענט וואס ער האט געזען סך־הכל איין מאל און א קורצע צײט. צוריק געריעדט קאן אבער געמאלט זײן, אז בעל־פה איז דער אויסראט־באפעל געגעבן געווארן אין יאנואר 1942 און אז שפעטער האבן הײדריך און פאל [49] געבעטן, מען זאל זיי דאס באשטעטיקן שריפטלעך.[50] צו דעם פונקט דארף מען זיך נאך ערשט דערגרונטעווען.

ד

די דאקומענטן־זאמלונג דעקט אויף, ווי מיר זעען, אן א שיעור ווינקלען פון דעם וואס עס איז ביז איצט געווען פון אונדז פארהוילן, און אפילו דארטן וווּ זי גיט ניט קיין פולן ענטפער העלפט זי אונדז זוכן דעם ענטפער. מען קאן זאגן אן גוזמא, אז דער היסטאריקער וואס וועט זיך ניט פארטיפן אין די דאזיקע אכט בענד וועט זיך ניט קאנען שאפן קיין בילד פון דער מלחמה פון דײטשלאנד קעגן דעם ײדישן פאלק.

אבער — און דא קומען מיר צו צו א פאקט וואס איז מי יודע ווי שטארק צו באדויערן — דער אופן, אויף וועלכן די דאקומענטן זײנען אונטערגעטראגן, מאכט גאנץ שווער צו פארטיפן זיך אין זיי. לויטן אינהאלט האט די זאמלונג גאר קיין שאץ ניט; צונויפגעשטעלט איז זי אבער זייער שלעכט.

די רעדאקטארן פון אזא אויסגאבע האבן געקאנט גיין מיט צוויי פארשיידענע ענג. פון פשטות וועגן האבן זיי געקאנט אלע דאקומענטן אויסשטעלן אין א כראנאלאגישן סדר, און דאס וואלט ממילא געבראכט צו אזעלכע אפטיילונגען ווי: ביזן פארכאפן די מאכט, פון פארכאפן די מאכט ביז צוריק איינפירן אבליגאטאריש מיליטער־דינסט אא״ו. אן אנדער, מער קאמפליצירטער וועג וואלט געווען צו גיין פראבלעמענווײז.

די רעדאקטארן האבן זיך אבער געמאכט גאר א גרינג לעבן: די דאקומענטן זײנען אפגעדרוקט אין דעם סדר פון זייערע . . . לויפיקע ארײנגאנג־נומערן. געפונען האט מען די נאצישע ארכיוון אין אלע מיני באהעלטענישן, אין די אקופירטע לענדער און אין דײטשלאנד גופא. די פאפירן האט מען אפגעשיקט אין פארשיידענע אלי״רטע אמטן, און פון דארט האט מען זיי ארײנגעשיקט אין דער פראקוראטור אין נירנבערג. אדער אין די צווײגאמטן אדער אין נירנבערג גופא האבן די דאקומענטן באקומען לויפיקע ארײנגאנג־נומערן; און דא האט מען ענומען און זיי אפגעדרוקט אין דעם סדר! דער רעזולטאט איז דער זעלביקער ווי ווען מען וואלט איבערגעטאשט א הונדערט פעשלעך קארטן אין איינעם און דערנאך פון דער קופע ענומען ציען קארטן אויף טראף.

---

[49] Pohl.

[50] וויסליצעני גיט איבער, אז אײכמאן האט געהאלטן אלע אזוינע באפעלן אין זײנע אקטן, וויל ער האט מורא געהאט פאר אחריות און געוואלט האבן דערווײזן, אז ער האט געטאן די פארברעכנס אויפן באפעל פון העכערע אויטאריטעטן.

נאָך אַ דאָקומענט פֿון 1944 וועגן דעם, אַז דאָס אויסראָטן יידן איז שוין כּמעט פֿאַרענדיקט שטויסן מיר זיך אַן אויף אַ דירעקטיוו פֿון 1933, אַז דײַטשע יידן טאָרן ניט טראָגן קיין מיליטעריש מעדאַלן און בענדלעך. צוויש די צוויי וועט איר געפֿינען אַ פּאָר באַריכטן וועגן עקספּראָפּריאַציע אין אָקופּירטן עסטרײַך, און לעבן דעם: אַ פּאָר בריוו פֿון פֿאַן־פּאַפּענען וועגן זײַנע אינטריגעס קעגן שוש־ניגן אין 1936, אַ באַשרײַבונג פֿון דײַטשן צוריקצוג פֿון אוקראַינע אין 1944, אַן אויסצוג פֿון *Mein Kampf* וועגן ענגלאַנד און דעם טעקסט פֿון דער ווײַמאַרער קאָנסטיטוציע. די קאָנפֿידענציעלע קאָרעספּאָנדענץ וועגן עפּעס אַ געזעץ וועט איר געפֿינען אין אײַרט, אַ דורכפֿיר־באַשטימונג צום זעלביקן געזעץ מיט דרײַ הונדערט זײַטן שפּעטער, אַ צווייטע דורכפֿיר־באַשטימונג (און גראָד אַן על־טערע) נאָך מיט אַ דרײַ הונדערט זײַטן ווײַטער, און דאָס געזעץ גופֿא אין אַ ווײַטערדיקן באַנד. טיילן פֿון דער זעלביקער קאָרעספּאָנדענץ זײַנען צעוואָרפֿן ניט נאָר אין דעם נעמלעכן באַנד, נאָר אַפֿילו אין פֿאַרשײַדענע בענד. עטלעכע מאָל איז דער זעלביקער דאָקומענט איבערגעזעצט געוואָרן צוויי מאָל, וויבאַל מען האָט אים געפֿונען בשעת מעשׂה אין פֿאַרשײַדענע ערטער;[51] אָבער אויב מען האָט דעם דאָקומענט אַרײַנגעשיקט קיין נירנבערג צוויי מאָל, איז דאָך נאָך דערפֿון ניט געדרונגען, אַז מען האָט אים אין דער איצטיקער קאָלעקציע געדאַרפֿט אָפּדרוקן עטלעכע מאָל. דרײַסיק אָדער פֿערציק פֿאַרשײַדענע סיפּור־המעשׂהס זײַנען דאָ דורכגעפֿלאָכטן, און יעדערע פֿון זיי איז צעריסן אין צוואַנציק אָדער דרײַסיק חלקים.

עס איז געווען צוגעזאָגט, אַז צום לעצטן באַנד וועט זײַן צוגעגעבן אַ „דע־סקריפּטיוע רשימה פֿון די דאָקומענטן", און אײַדער דער אַכטער באַנד איז אָנגעקומען האָט מען אויף אים אַרויסגעקוקט. אָבער וואָס איז די רבֿותא פֿון דער דאָזיקער רשימה? אויף העכער צוויי הונדערט זײַטן גייען וויידער אַ מאָל די קעפּלעך פֿון די דאָקומענטן אין דעם זעלביקן סדר פֿון די אַרײַנגאַנג־נומערן. ניט דאָס האָט מען געדאַרפֿט האָבן, נאָר אַ פּרטימדיקן זוכצעטל — און אַפֿילו דער בעסטער זוכצעטל וואָלט נאָר טיילווײַז געקענט פֿאַרריכטן דעם שאָדן וואָס איז אַרויסגעקומען פֿון דער משונהדיקער אַראַנזשירונג.

די דאָקומענטן וועלן אָלע געגעבן אויף ענגליש. די איבערזעצונגען זײַנען ניט קיין גלײַכמעסיקע. טייל לייענען זיך גוט, אויף אַנדערע קען מען זאָגן נישקשה; נאָר פֿאַראַן אויך איבערזעצונגען וואָס טויגן גאָרניט און אַנדערע וואָס מען קען פֿשוט ניט פֿאַרשטיין. היות אינעם רובֿ פֿאַלן איז ניטאָ קיין מיגלעכ־קייט צו פֿאַרגלײַכן דעם טעקסט מיטן אָריגינאַל, בלײַבט אַ קשיא. גוט וואָס עס זײַנען געווען איבערזעצערס וואָס האָבן זיך מודה געווען אין זייערע ספֿקות און טייל מאָל צוגעגעבן דאָס דײַטשע וואָרט אין האָלבע לבֿנות.

לאָמיר ברענגען נאָר עטלעכע בײַשפּילן.

---

[51] אין איין פֿאַל שטייען צוויי פֿאַרשײַדענע איבערזעצונגען פֿון אַ שטיקל טעקסט זײַטל אַנטקעגן זײַטל — V, ז׳ 376, פּס—2712 און V, ז׳ 377, פּס—2715.

פֿאַראַן אַ געהיימער באַפֿעל וועגן אויפֿשטעלן ספּעציעלע קאַמאַנדעס פֿון דער עס־דע (זיכערקייט־דינסט) אויף אַכטונג צו געבן אויף די רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע און אויסצוטיילן די „געפֿערלעכע עלעמענטן" פֿאַר „ספּעציעלער באַהאַנדלונג". לייענט זיך דער טעקסט אין דער זאַמלונג, וועו מען זאָל אים אויבערזעצן אויף ייִדיש, אַזוי:

עס קענען ניט געשטעלט ווערן אין רשות פֿון די קאַמאַנדעס קיין מיטלען אויסצופֿירן זייערע שליחותן. דער דיטשער שטראַפֿקאַדעקס, די דערוויטלונג רשימה פֿון אורלויב־דערלויבענישן און דער ספּעציעלער שטראַפֿקאַדעקס פֿון פֿסס"ר וועלן האָבן אַ קנאַפּע וערדע.[52]

נו טאַקע, זאָל, אַדרבא, אַ דעטעקטיוו פֿרוווון אויסשפּירן אַ געזונטן אויפֿן סמך פֿונעם שטראַפֿקאַדעקס; שוין אַפּגערעדט פֿון דער דערוויטלונג רשימה פֿון אורלויב־דערלויבענישן. העלפֿט גאָט און מיר געפֿינען אין האַלבע לבֿנות, אַז דער „דיטשער שטראַפֿקאַדעקס" איז גאָר געווען אַ *Fahndungsbuch*, דאָס הייסט אַ בוך מיט נעמען פֿון פֿערזאָנען וואָס פֿאַליצייִ זוכט און וואָס אויף זיי זינען אַרויסגעבן אַרעסט־באַפֿעלן. דער צווייטער מקור, די דער־ווילונג רשימה, אַנטפּלעקט זיך ווי *Aufenthaltermittlungsliste*, ד"ה אַ רשימה פֿערזאָנען, וואָס פֿאַליצייִ האָט געזוכט צו דערגיין וווּ זיי געפֿינען זיך. דעם דריטן מקור „וואָס וועט האָבן אַ קנאַפּע וערדע" ברענגט ניט דער איבערזעצער אין אַריגינאַל. אָבער גראָד איז אַרײַנגעפֿאַלן מיט דרײַ הונדערט זיבעצן וויטער אַ צווייטע איבערזעצונג פֿון דעם דאָזיקן דאָקומענט, און דאָרטן מאַכט דער איבערזעצער בכלל ניט קיין פֿרוווּ איבערצוזעצן דעם טערמין, ער שטעלט פּשוט אויף דיטש: *Sonderfahndungsbuch UdSSR*. איצט וויסן מיר: דאָס איז אַ רשימה פֿערזאָנען וואָס די געשטאַפּאָ האָט געזוכט און וועגן וועלכע זי האָט חושד געווען, אַז זיי געפֿינען זיך אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד.

די דיטשע ראָשי־תיבֿות פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד KPdSU זינען איבערגעזעצט: „רוסישע געהיימע פֿאַליציי". דער עסטרײַכישער בונדקאַנצלער וועט אָננעמען Chancellor of the League; דאָס וואָרט Schützen (שיסערס) איז איבערגעזעצט weapons (וואָפֿן) אד"גל.

גאָר באַזונדער דאַרף מען דערמאָנען די דרוקפֿעלערן אָן אַ שיעור אין נעמען. פֿון קאַפּ־פּוטש איז געווארן Kaff Putsch; הויסהאָפֿער הייסט דאָ Hanshofer; טיטולעסקו איז געווארן an agent of Franco.[53] אַזוי וואָלט מען געקענט גיין וויטער און וויטער מיט אויסרעכענען די טעותן און גרײַזן; אַפֿילו אין די איבערזעצונגען פֿון געדרוקטע ביכער האָבן זיי זיך אַרײַנגעכאַפּט.

די רעדאַקטאָרן זינען זיך מתנצל אין דער הקדמה פֿאַר די „אומשלמותן" (imperfections) פֿון דער אויסגאַבע: דער מאַטעריאַל איז געווען אומגעהײַער גרויס, זאָגן זיי, און מען האָט מיטן פּראָצעס אין נירנבערג לענגער ניט געקענט ווארטן. פֿאַרן פּראָצעס קען גילטן די התנצלות, אָבער פֿאַר דער אויסגאַבע ניט, ווײַל פֿאַר וואָס האָט זי ניט געקענט אַרויסגיין מיט אַ פֿאָר חדשים שפּעטער? קיין שום פֿראָגע ניט, די עטלעכע הונדערט מענטשן וואָס האָבן צונויפֿגענומען און דורכגעזיפּט די נאָצישע אַרכיוון האָבן זיך פֿאַרדינט דעם דאַנק פֿון דער גאַנצער וועלט. זייער אויפֿטו וועט בלײַבן. נאָר פֿאַר וואָס האָבן די רעדאַקטאָרן פֿון די אָכט בענד דאָס געדאַרפֿט קאָליע מאַכן? ווען מען וואָלט צוגעזויגן אַ

---

[52] Resources cannot be placed at the disposal of the Commands for the fulfilment of their missions. The *German Penal Code*, the *Temporary Permit of Leave List* and the *Special Penal Code USSR* will prove to be of little value (III, p. 123, 078—PS).

[53] געזאָלט האָט שטיין: of France.

צענדלינג צי צוויי אינטעליגענטע מיטאַרבעטערס און זיי אויפֿגעגעבן אויסצושטעלן די דאָקומענטן אין אַ כראַנאָלאָגישן סדר און אַרויסנעמען די דובלירונגען, וואָלט זיך די אויסגאָבע פֿאַרצויגן ניט מער ווי אויף אַ פּאָר וואָכן. און דאָס לייענען קאָרעקטור האָט מען דאָך געקענט איבערגעבן מענטשן וואָס קענען דײַטש — וואָלטן זיי פֿאַרהיט פֿונעם גרעסטן טייל גרײַזן.

אַן אַנדערער קען אפֿשר מיינען, אַז די פֿראַגע פון רעדאַקטירן און דערלאַנגען דעם מאַטעריאַל שפּילט ניט אַזאַ ראָלע. אָבער מען זאָגט דאָך, אַז איינער פון די הויפּטצילן פון נירנבערגער פּראָצעס איז געווען מפֿרסם צו זײַן די נאַצישע פֿאַרברעכנס פֿאַר דער גאַנצער וועלט און געבן דעם בריטן עולם די פֿאַקטן. מיט די דאָזיקע דאָקומענטן האָט מען דאָס ניט דערגרייכט: מען האָט שווער געמאַכט צוצוקומען צום מאַטעריאַל.

איצט איז געבליבן צו בעטן נאָר צוויי זאַכן: ערשטנס, אַז דער אַמט פון דער אַמעריקאַנער באַשולדיקונג אין נירנבערג זאָל אַרויסגעבן נאָך אַ צוגאָבאַנד, אַ נײַנטן, מיט אַ גוטן זוכצעטל; און צווייטנס, אַז די ווײַטערדיקע פובליקאַציעס — די וועלט דאַרף האָבן דעם מאַטעריאַל וועגן די דײַטשע דאָקטוירים, דעם מאַטעריאַל וועגן די דײַטשע אינדוסטריאַלן אאַז"וו — זאָלן רעדאַקטירט ווערן אויף אַ מער קאָמפּעטענטן שטייגער.

הוספֿה

דער ענגלישער טעקסט, פון וועלכן עס איז איבערגעזעצט דער אויסצוג אין אונדזער ארטיקל (ז' 11) לייענט זיך אַזוי:

I refer to the conference held in Berlin today and again point out that the *planned joint measures* (i. e. the ultimate goal) are to be kept *strictly secret.*

Distinction must be made between
1) the ultimate goal (which requires a prolonged period of time) and
2) the sectors leading to the fulfillment of the ultimate goal (each of which will be carried out in a short term).

The planned measures require thorough preparation both in technique and in the economic aspect.

די אַמעריקאַנער פּראָקוראָטור האָט געהאַט אין איר רשות נאָך אַן אַנדער איבערזעצונג, אונטער נומער 1—307.EC. דאָרטן לייענט זיך דאָס אַזוי:

With reference to the conference which took place today in Berlin. I would like to point out once more that the total measures planned (i. e. the final aim) are to be kept *strictly secret.* A distinction is to be made between
1) The final aim (which will take some time) and
2) Sections of the carrying out of this aim (which can be carried out within a short space of time).

The measures planned require the most thorough preparation both from the technical and the economic point of view.

— — — — — — — — — — — — —

I. The first necessity for the attaining of the final aim is the concentrating of the country Jews in the big towns.

אין דער געדרוקטער זאַמלונג איז די דאָזיקע צווייטע איבערזעצונג ניט אַריין, באַלד נאָך EC—305 גייט EC—317; אָבער אין יחוא־אַרכיוו געפֿינט זיך אַ מימעאָגראָפֿירטער עקזעמפּלאַר פֿון דער דאָזיקער איבערזעצונג.

דאָס דיטשע וואָרט וואָס איז איבערגעגעבן אין דעם ערשטן נוסח joint measures און אין דעם צווייטן total measures איז געווען משמעות Gesamt-massnahmen; און אין פֿונקט 2 די sections of the carrying out אַדער Teilmassnahmen zur זיצנען מסתמא געווען sections leading to fulfillment Durchführung אַדער עפּעס אין דעם ערך. אָבער ווי וויכטיק עס זאָל ניט זיין צו האָבן דעם אַריגינעלן טעקסט, איז דער זינען פֿון דעם דאָקומענט קלאָר וואָס קלערער קאָן ניט זיין.

ליצמאנשטאט־געטא

פון בענדעט הערשקאוויטש

דער אָנהייב

דעם 3טן פֿעברואר 1940 איז אַרויס די פּאָליצייישע פֿאַראָרדענונג,[1] אַז מיט 5 טעג שפּעטער, דעם 8טן פֿעברואר, מוזן אַלע יידן פֿון לאָדזש פֿאַרלאָזן זייערע ווינונגען אין שטאָט און פֿאַרנעמען ווינונגען אין דער פֿאַרשטאָט באָלוט, אין פּינקטלעך אָנגעוויזענע גאַסן. צענדליגער טויזנטער, מורא האָבנדיק פֿאַר אײַנגעשלאָסן ווערן, זײַנען אָנטלאָפֿן אין אָנדערע שטעט. דעם 1טן מײַ 1940 איז די געטאָ געשלאָסן געוואָרן מיט אַ צאָל פֿון 160,000 נפֿשות. ערב דער מלחמה האָבן זיך אין לאָדזש געראָטנט 250,000 יידן אויף אַן אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג פֿון בערך 650,000.

די געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט מיט דראָטן, און פֿון דרויסן איז אַן ערך אויף יעדע 150 מעטער געשטאַנען אַ פּאָסטן דײַטשע שוץ־פּאָליציי.

אָט זײַנען די גרענעצגאָסן פֿון געטאָ: פֿון נאָוואָמייסקע 28 דורך הייף ביז פּאָדזשעטשנע ראָג סטאָדאָלניאָנע; אַריבער די גאַס און ביז פּאָדזשעטשנע 33, דורך הייף ביז דרעווענאָווסקע 75; פֿון דאָרט ביז לוטאָמירסקע 110, גניעזשניענסקע, ווזשעשניענסקע ביז פּיוונע; רײַטערס גאַס דורך הייף ביז זגערזשער 96; דאָלנע, נאָוואָזגערסקע, סטעפֿאַן־גאַס ביז לאָגעוויצקע 63, טאָקאָזשעווסקע־גאַס, רימאָרס־קע, פֿראַנצישקאַנער ביז 120; אַדורך די פֿעלדער ביז מאָרישינער 100 און פֿון דאָרט ביז מאָרישין 11, בית־חיים, גלאָוואָצקע־גאַס, בערזשינער 100, אָבלענ־גאָרסקע, זשרודלאָווע, סמיגאָווע, פּולנאָצנע, ווואָלבאָרסקע, אַלטע שטאָט, נאָווא־מייסקע 27.

די געטאָ האָבן אַדורכגעשניטן צוויי גאַסן, אַלעקסאַנדערער און זגערזשער, ווואָס האָבן געהאַט אַ וויכטיקן באַטײַט: זיי זײַנען געווען אַ טייל פֿונעם טראָקט קיין ווארשע און פּויזן. די טראָטוואָרן פֿון די דאָזיקע צוויי גאַסן האָבן געהערט צו דער געטאָ, אָבער דער פֿאַרוועג איז געווען פֿאַר יידן פֿאַרווערט. כדי די באַפֿעלקערונג זאָל זיך קענען באַוועגן האָט מען אויפֿגעבויט דרײַ בריקן און דרײַ טויערן. די בריקן זײַנען געווען פֿון האָלץ און האָבן געפֿירט פֿון איין טראָטואָר איבערן פֿאַרוועג צום צווייטן טראָטואָר; זיי זײַנען אַוועקגעשטעלט גע־ווארן אויף זגערזשער 2 און 24 און אויף אַלעקסאַנדערער 15. די הייך האָט

[1] Polizeiverordnung über die Wohn- und Aufenthaltsrechte der Juden, auf Grund des Polizeiverwaltungsgesetzes vom 1. Juni 1931 [!].

אַלע הערות צו דעם אַרטיקל, אַחוץ 3, זײַנען צוגעגעבן פֿון דער רעדאַקציע.

געגרייכט ביז אן ערשטן שטאק. די טויערן האבן זיך געפונען אויף זגערזשער בײַם ראג דרעווגאווסקע און בײַם ראג דאלנע, און אויף אלעקסאנדערער בײַם ראג ריבנע. בײַ די טויערן איז געשטאנען דײַטשע שוץ־פאליציי.

מרדכי חיים רומקאווסקי איז באשטימט געוואָרן פאַרן „עלטסטן פון די יידן" אין ליצמאנשטאט־געטא[2] — די אומשטאנדן דערפון זײַנען נאך אלץ ניט אין גאנצן אויפגעקלערט — און איז דורכגעקומען מיט די דײַטשן, אז זיי וועלן צושטעלן אין געטא פראָוויאנט און ער וועט זיי דערפאר צושטעלן יידיש פאַרמעגן און דער עיקר יידישע ארבעט. ווען עס זײַנען געקומען די ערשטע טראנספארטן פראָוויאנט, האבן זיך באלד געפונען מענטשן וואס האבן געמיינט, אז דאס איז 1914, און געוואלט רײַך ווערן. זיי האבן אַרײַנגעטראָגן אין דער גמינע־קאסע (צו רומקאווסקין) געוויסע געלטסומעס און באקומען די דער־לויבעניש צו עפענען אין געטא קאָאָפעראטיוון. פון איטלעכן טראנספארט עסן־ווארג האבן זיי אַ טייל פאַרקויפט אין די רייען אויף פאסיקפרײַזן. נישט אלע יידן האבן געהאט געלט צו קויפן אויף די הויכע פרײַזן, האט מען שוין אנגעהויבן צו הונגערן. אײַנזעענדיק די מיגלעכע רעזולטאטן פון אזא מין „קאָאָפעראָטיוו־ווירטשאפט האט רומקאווסקי דעם פאַרקויף אַרויסגענומען פון פריוואטע הענט און אײַנגעשטעלט קהלשע געוועלבער, וווּ די אַנגעשטעלטע האבן געהאט גע־האלט (גאזשע).

די אלע פאַרטיילפונקטן האבן געהערט צו אַ צענטראלע (אויף דוואָרסקע 6), וואס מען האט אין געטא גערופן אפראָוויזאַציע, נאָר איר אפיציעלער נאמען איז געווען: Kolonialwaren- und Brotabteilung des Ältesten der Juden in Litzmannstadt-Getto. די אינסטיטוציע האט אַ לאנגע צײַט געשפילט אַ גרויסע ראלע אין געטא־לעבן. ווער עס האט דארט געארבעט האט געלעבט בעסער ווי די אנדערע (זען ווײַטער).

פאַרשטייט זיך, אז דאס וואס די דײַטשן האבן אַרײַנגעשיקט האט ניט גע־קלעקט. עס האבן זיך געפונען ריזיקאנטן וואס האבן געהאט באציונגען מיט פאליאקן נאך פון פאר דער מלחמה און אנגעהויבן דורך די דראָטן אַרײַנ־צושמוגלען עסן. געווען פאלן, וועו מען האט איבערגעקויפט די וואך און אַרײַנ־געפירט גאנצע וועגענער מיט עסנוואָרג. איך מוז באטאנען, אז די שמוגלערס האבן נישט געגומען פיל טײַערער ווי עס האט געקאסט אין די גמינע־געווע־בער, ווײַל דארטן זײַנען די פרײַזן אויך געווען פילפאכיקע אנטקעגן דעם וואס די דײַטשן האבן געריכט.

באלד האבן די דײַטשן דערשמעקט דעם שמוגל; אַ סך פאליאקן זײַנען אַרעסטירט געוואָרן, עטלעכע האט מען דערשאסן. אין געטא האט מען גע־שמועסט, אז דער פרעזעס (רומקאווסקי) האט אליין געמאלדן וועגן דעם ענין

[2] לאדזש איז צוזאמען מיט דער גאנצער פראָווינץ Warthegau אײַנגעגלידערט געוואָרן אין רײַך און האט באקומען דעם נאמען Litzmannstadt, אויפן נאמען פון גענעראל ליצמאן וועלכער האט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה דורכגעריסן דעם פראנט קעגן די רוסן בײַ לאדזש.

דער מאַכט, ווייל ער האָט אײַנגעזען, אַז דער שמוגל פֿון עסנווארג קען אונ־טערגראָבן זײַן מאַכט. יעמאַלט איז אויך אַרגאַניזירט געוואָרן די יידישע פּא־ליציי, כדי אַכטונג צו געבן אויפֿן שמוגל פֿון אינעווייניק; זיי האָבן אויך גע־זאָלט היטן די רו אין געטאָ (זען ווײַטער).

נאָך איידער עס איז אײַנגעפֿירט געוואָרן די אָפּראָווויזאַציע איז געשאַפֿן געוואָרן אַ ווינונגס־אָפּטיילונג, וואָס איר טעטיקייט האָט זיך אָנגעהויבן נאָך פֿאַרן אָפּשליסן די געטאָ. וועג עס איז באַשטימט געוואָרן, וווּ יידן זאָלן ווינען, האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ וועגדרוקע [וואַנדערונג] פֿון מענטשן.[3] דאָס אַלץ האָט מען געמוזט רעגולירן, ווייל עס איז צוגעטיילט געוואָרן 3.75 קוואַדראַט־מעטער אויף אַ פּערזאָן. דאָס ערשטע זיצאָרט פֿון אָמט איז נאָך געווען אין שטאָט (מחוץ דער געטאָ), אויף פּאָלודניאָווע 19; שפּעטער האָט ער זיך אַריבערגע־טראָגן אין געטאָ אויף לוטאָמירסקע 13, און פֿון 1941 ביזן סוף איז ער געווען אויף ריבנע 6.

די אָפּטיילונג האָט כסדר געהאַט אַרבעט. דער געטאָפּלאַן האָט זיך כסדר געביטן. פֿון צייט צו צייט האָט מען פֿון געטאָ אָפּגעשניטן גאַסן. פֿאַר די וואַרשטאַטן (שאַפּן) האָט מען צוגענומען אַ גרויס שטיק פֿון געטאָ אויף אײַנצו־אַרדענען דעם ציגײַנער־לאַגער (וועגן דעם באַלד מער פּרטים). די ווינונגס־אָפּטיילונג האָט דעריבער זיך פֿאַרנומען מיט צונויפֿקוועטשן מענטשן. יעדער איינער האָט געמוזט באַצאָלן דירה־געלט אין דער פֿאַרמלחמהדיקער הייך, אָבער דאָס איז פֿאַר קיינעם קיין לאַסט נישט געווען, ווייל געלט האָט שפּעטער געהאַט אַ קליינע ווערדע און אַנטקעגן דעם אַלגעמיינעם יקרות האָט דאָס פֿאַרמלחמהדיקע דירה־געלט קיין באַטראַף נישט געהאַט.

אָט איז די סדרה ציגײַנער־לאַגער. אין סעפּטעמבער 1941 האָט דער בירגער־מײַסטער[4] אויפֿגעפֿאַדערט דעם יודען־עלטסטן, אַז אין פֿאַרלויף פֿון 8 טאָג זאָלן די יידן וואָס באַווינען דעם טייל פֿון געטאָ וואָס ליגט בײַם סוף בערזשינער גאַס און דערבײַקע געסלעך פֿאַרלאָזן זייערע ווינונגען; זיי מעגן מיטנעמען אַלץ וואָס זיי פֿאַרמאָגן. אין יענעם ראַיאָן בײַם עק געטאָ האָבן געווינט אַן ערך 3,000 יידן.

נאָך זייער אַרויסגיין האָט מען דעם ראַיאָן אַרומגעצוימט. געהייסן האָט עס, אַז אַהער וועט מען ברענגען 5,000 ציגײַנער. אין צען טעג אַרום האָט מען אָנגעהויבן ברענגען די אומגליקלעכע. ס׳זײַנען געווען ניט דווקא צי־גײַנער, נאָר מענטשן פֿון פֿאַרשיידענעם אָפּשטאַם, אָפֿילו יידן אויך. געווען זײַנען דאָס סאַבאַטאַזשיסטן פֿון פֿאַרשיידענע לענדער. געבראַכט האָט מען זיי מיט זייערע פֿאַמיליעס. דער דײַטשער „אַרבייטסדינסט״ וואָס האָט זיי

---

[3] איך האָב מיך אַרײַנגעצויגן אין געטאָ דעם 4טן פֿעברואַר 1940 און געווינט ביזן סוף אויף זגערזשער גאַס 46.

[4] אַדמיניסטראַטיוו איז די געטאָ געווען אונטערן שטאַטישן בירגער־מײַסטער, פּאָליטיש אונטער דער געשטאַפּאָ און ס״ס.

געהיטן האָט זיי געפֿינקט מיט גימנאַסטיק; שפּעטער האָט מען זיי אייגציקווענ־ט אויסגעשאַסן, אויסגעבערענט די אויגן, אויסגעשניטן די צינגער. אונטער דער צייט האָט מען צוגעשיקט פֿרישע 3,000. צום סוף האָט אויסגעבראַכן צווישן זיי אַן עפּידעמיע פֿון פֿלעקטיפֿוס. דאָקטוירים, קראַנקן־שוועסטער און מעדי־קאַמענטן האָט צוגעשטעלט די געטאָ; פֿאַר אַלעם איז דערלאַנגט געוואָרן אַ רעכענונג, און די דייטשן האָבן באַצאָלט. געווען יידישע קרבנות אויך: אַ דאָקטער מיטן נאָמען ניקעלבורג און אַ קראַנקן־שוועסטער האָבן זיך אַנ־גענומען און זיינען געשטאָרבן. עס האָט זיך אָבער אויך אַנגענומען מיט דער קראַנקייט און איז געשטאָרבן דער דייטשער אַנפֿירער פֿון לאָגער. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער לאָגער איז גיך ליקווידירט געוואָרן. הונדערטער זיינען טעגלעך דערשאָסן געוואָרן, די טויטע האָט מען אָפּגעפֿירט מיט די יידי־שע עגלות אויפֿן געטאָ־בית־חיים און דאָרטן באַגראָבן. אין פֿיל פֿאַלן זיינען באַגראָבן געוואָרן גוססדיקע מענטשן. אין מאַרץ 1942 האָט מען די רעשט ערגעץ אַוועקגעפֿירט און דעם ראַיאָן צוריק אינגעגלידערט אין דער געטאָ. קיין פֿריוואָטע וווינונגען זיינען שוין דאָרט ניט געווען, עס זיינען אינגעאַרדנט געוואָרן אַרבעטס־רעסטאָרטן (זען ווייטער).

אין אָנהייב האָבן יידן געמעגט גיין אין גאַס נאָר ביז 5 נאָך מיטאָג. שפּעטער, וועו די רעסטאָרטן האָבן אָנגעהויבן צו אַרבעטן, זיינען די איסור־שעהען (מען האָט זיי גערופֿן מיטן דייטשן גאַנג „שפּערשטונדן") אָפּגעשאַפֿט געוואָרן.

פּאָליציי

פֿונקט ווי יעדער קייסער האָט זעלנערס אַזוי האָט רומקאָווסקי גע־טרוימט פֿון האָבן אַן „ארמיי", און באַלד נאָכן אָפּשליסן די געטאָ געמעגט גרינדן זיין פּאָליציי. אין אָנהייב זיינען אַהין אַרײַנגעטראָטן ניט קיין אַרנטלעכע מענטשן, אָבער שפּעטער, וועו דאָס לעבן האָט אָנגעהויבן וועדן שווערער, האָבן זיך געמאָלדן אויך פֿון די אַזוי גערופֿענע בעסערע ספֿערעס.

די גאַנצע געטאָ־סיסטעם איז געווען אַ געווייסע אָפּשפּיגלונג פֿון היט־לער־דייטשלאַנד. פּאָליציי האָבן מיר געהאַט עטלעכע סאָרטן. קודם געווײַנט־לעכע פּאָליציי, אײַנגעטיילט אין פֿינף רעווירן (ראַיאָנען). די האָבן זיך גע־רופֿן אָרדענונגס־דינסט (אָ־דע). ווייטער, אַן איבערפּאָל־קאָמאַנדע; זיי האָבן זיך רעקרוטירט פֿון געוועזענע שטאַרקע (אונטערוועלט־לײַט) און האָבן ניט געוווסט פֿון קיין רחמנות. געווען אויך אַ זאַנדער־אָבטיילונג, אַ מין עס־עס. צוזאַמען האָט די פּאָליציי געציילט 1,200, דערין 600 זאַנדערגוצעס.

די פּאָליציי האָט געטראָגן ספּעציעלע היטלעך אין דער פֿארעם פֿון פֿראַנ־צייזישן מיליטער, בלוי; אויף דער האַנט אַ געל־ווײַסע באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד און אַ נומער אין דער מיט. אַלע זיינען געגאַנגען אין לעדערנע שטיוול. זייער געווער איז באַשטאַנען פֿון אַ לעדערנעם שטעקן, און אַ קלאַפּ דערמיט האָט זייער ווייַ געטאָן. פֿיל פֿון זיי האָבן זיך געלאָזט מאַכן גראַנא־טענע ¾־מאַנטלען, און אַזוי האָבן זיי אויסגעזען ווי פֿראַנצייזיש מיליטער.

פֿאַרשטייט זיך, אַז עס זײַנען געווען פֿאַרשיידענע מדרגות אָפֿיצירן, און פֿיל פֿון זיי זײַנען בײַ זיך געווען שטאָלצער ווי אמתע מיליטער־לײַט. ס׳האָט זיך זיי געלעבט גוט און זיי האָבן זיך געפֿילט זיכער. זיי האָבן געהאַט עקסטרע שפּײַז־הוספֿות.

בײַ יעדן רעוויר איז געווען אַן אַרעסט. חוץ דעם איז געווען אַ צענטראַלע תּפֿיסה וואָס האָט געקאָנט אַרײַנגענעמען ביז צוויי טויזנט מענטשן. זי האָט זיך געפֿונען אויף טשאַרניעצקי־גאַס, און דער נאָמען אויף טשאַרניעצקעגאָ איז דורך אַלעמען אַרויסגערעדט געוואָרן מיט שוידער. דער אָנפֿירער פֿון דער תּפֿיסה איז צום אָנהייב געווען הערצבערג,[5] שפּעטער קאָל.

אין גאַנצן אויף זיי האָבן זיך אָבער די דײַטשן ניט פֿאַרלאָזן. אויף קאָש־טשעלנע גאַס, אין אַ רויט הײַזעלע וואָס האָט געהערט צו אַ קאָטוילישן גלח, האָט זיך געפֿונען אַן אָפּטיילונג פֿון דער דײַטשער קריפּאָ (קרימינאַל־פּאָליציי). עטלעכע דײַטשע אָגענטן האָבן מיט שלאָגן און פּײַניקן, אָפֿילו ביז צום טויט, אַרויסגעפֿרעסט בײַ יידן צירונג און פֿאַרמעגנס. עס האָט פֿאַסירט, אַז מען האָט אַרויסגעריסן קינסטלעכע ציין כּדי אַרויסצונעמען בריליאַנטן וואָס מענטשן האָבן דאָרטן באַהאַלטן. זיי האָבן אַ סך יידן געפֿירט אין שטאָט, אין זייערע אַלטע ווינונגען, אַרויסצוגראָבן זייערע באַהאַלטענע מאַיאָנטקעס. געווען צו־טראָגערס וואָס האָבן איבערגעגעבן די נעמען פֿון די וואָס פֿאַרמאָגן עפּעס. טייל מאָל זײַנען די שפּיצלעס (פּאָליציי־אָגענטן) געווען גאָנץ נאָענט אויסגעבונדן מיט זייערע קרבנות; די קריפּאָ האָט זיי דערפֿאַר באַלוינט מיט צוגאָב־עסנווארג. ווערטזאָכן וואָס די קריפּאָ האָט קאָנפֿיסקירט האָט זי איבערגעגעבן אין די דײַטשע שאָצקאַמערן (אויף וויפּל דאָס האָט זיך ניט צוגעקלעפּט צו די פֿינגער); סחורות און מאָשינען זײַנען אַרײַן אין געטאָ ווי Judengut. דאָס רויטע הײַזל האָט אָנגעוואָרפֿן אַן אימה אויף דער גאַנצער.

באַנק און געטאָגעלט

רומקאָווסקי האָט זיך געהאַט אונטערגענומען אַרויסצובאַקומען בײַ יידן זייערע ווערטזאָכן. ער האָט אַרויסגעלאָזט אַן אויפֿרוף צו דער באַפֿעלקערונג פֿון געטאָ, מען זאָל אים מיטן גוטן ווילן פֿאַרקויפֿן צירונג, פֿוטערס און סחורות. געטראָגן צום פֿאַרקויפֿן האָבן נאָר געטאָ־באַאַמטע וואָס האָבן מורא געהאַט פֿאַרן פּאָסטן און אַרעמע וואָס האָבן נעמוזט זייערע חפֿצים פֿשוט אויסבײַטן אויף ברויט. מיט די אײַנגעשפּאַרטע האָט זיך פֿאַרנומען די זאָגדער־פּאָליציי; זי האָט דורכגעפֿירט רעוויזיעס, געשלאָגן און אײַנגעזעצט, און יידן פֿלעגן זאָגן, אַז זיי קענען די מלאָכה נאָך בעסער ווי די געשטאַפּאָ.

די ווערטזאָכן וואָס מען האָט געמומען קאָנפֿיסקירן זײַנען געווען דער ערשטער יסוד פֿון דער געטאָ־וואָלוטע. די מענטשן וואָס האָבן גוטוויליק גע־

---

[5] זען ישׂראל טאָבאַקסבלאָט, חורבן לאָדזש (בוענאָס־אײַרעס, צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע, 1946, 203 זז׳), זז׳ 29 און 52.

טראָגן צו פֿאַרקויפֿן זייער אייגנטום האָט מען באַצאָלט — אָבער מיט וואָס? דײַטשע רײַכסמאַרק האָט מען געמוזט איבערגעבן די דײַטשן. האָט די מאַכט דערלויבט אָרויסצוגעבן אייגן געלט.[6] געדרוקט געוואָרן איז עס מחוץ דער גטאָ. געווען באַנקנאָטן פֿון 1, 2, 5, 10, 20 און 50 מאַרק. קליינגעלט איז צום אָנהייב געווען דײַטשישס, שפּעטער האָט מען אין גטאָ פֿון לײַכט מעטאַל געקלאַפּט אייגענע פֿעניגשטיקער. פֿאַרשטייט זיך, אַז מחוץ דער גטאָ האָט דאָס געלט ניט געהאָט קיין ווערט.

די וועלטזאָכן און דאָס געלט זײַנען קאָנצענטרירט געוואָרן אין איין־סטיטוציע וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען באַנק. דער זיצאָרט איז געווען פֿרײַער אויף מאַרינאַרסקע 71, דערנאָך אויף טשעשעלסקע 6. לייטערס פֿון דער באַנק זײַנען געווען: איזראָעלעוויטש, פּיניע געשאָווסקי און שיפֿער.

באַלד אין די ערשטע חדשים האָט רומקאָווסקי אָנגעהויבן גרינדן אַפּ־טיילונגען פֿאַר געזונט, אונטערשטיצונג, ווירטשאַפֿט, קיכן אאַז"וו, וואָס האָבן אין גטאָ געהאָט די פֿונקציעס פֿון מיניסטעריומס. אָרום און אָרום זײַנען געווען 23 אָזויגע אָפּטיילונגען.

די אָפּטיילונגען פֿון דער גטאָ־פֿאַרוואַלטונג

צענטראַלע.

די גטאָ־פֿאַרוואַלטונג איז געווען אַן אָפּצווייג פֿון דער שטאָט־פֿאַרוואַל־טונג. דער אָפּיציעלער נאָמען אירער איז געגאָנגען: Der Oberbürgermeister, Gettoverwaltung in Litzmannstadt. דער דירעקטער ממונה איבער דער גטאָ[7] איז געווען האָנס ביבאָוו[8] פֿון ברעמען, אַ זון פֿון אַ גרויס־אינדוסטריאַליסט; ער איז שוין דורך דער צײַט פֿאַרמישפּט געוואָרן צום טויט און אויפֿגעהאָנגען געוואָרן.

ער און רומקאָווסקי האָבן געהאָט איינס צו דאָס אָנדערע פֿריוואָטע פֿרע־טענזיעס, אָבער ביידע זײַנען געווען פֿאַראינטערעסירט אין איין זאַך: אויפֿ־האַלטן די גטאָ וואָס לענגער. כדי דאָס צו דערגרייכן האָט ביבאָוו כסדר איבערגעקויפֿט דײַטשע באַאַמטע און קאָמיסיעס.

אָלע באַאַמטע פֿון דער גטאָ־פֿאַרוואַלטונג מצד דער אָקופּאַציע־מאַכט

---

[6] פֿון אַ בריוו פֿון דער לאָדזשער גטאָ־פֿאַרוואַלטונג פֿון 23סטן פֿעברואַר 1942:

Das Ghettogeld ... stellt nichts weiteres dar als eine Quittung über die von den Juden dagegen eingetauschte Reichsmark oder Devisen ... Sollte das Ghetto einmal aufgelöst werden, was allerdings nicht anzunehmen ist, dann kann kein Besitzer von Ghettogeld Rechtsansprüche gegen das Deutsche Reich stellen, da der Schein nichts weiter ist als eine Quittung.

זען:

N. Blumental, *Słowa niewinne* I (Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1947, 271 pp.) pp. 230—231.

[7] Amtsleiter.

[8] Biebow.

זײַנען געווען ציווילע דײַטשן פֿון רײַך. ביבאָוס פֿאַרטרעטער איז געווען ריבע,[9] רעפֿערענטן: פֿון די טעקסטיל־רעסאָרטן (זען וויטער) — שטראָוב (ניט קיין מיטגליד פֿון דער נאַצי־פּאַרטיי), לעדער — שאָומבורג (צוליב אַ פֿלירט מיט אַ יידישער באַאַמטין וועלכע האָט געאַרבעט אין זײַן אָפּטיילונג אויף באַלוטער פּלאַץ איז ער אַ יאָר פֿאַרן סוף געטאָ באַזײַטיקט געווארן און זײַן אָרט האָט פֿאַרנומען אַ יונג, פּאָדלאָסקי, אָנפֿירער פֿון רימער־רעסאָרט), אײַזן און פֿוטער — טשאַרנילאָ און הערבסט (דער צווייטער אַ נאַצישער פּאַרטיי־מיטגליד פֿון די ערשטע צען טויזנט, אַ כוליגאַן און אַנאַלפֿאַבעט), האָלץ — קיילער, ווייר־טשאַפּט — שווינד (ער האָט געשלאָגן און גלײַכצײַטיק געקויפֿט גאָלד און בריליאַנטן בײַ יידן).

די צענטראַלע פֿון דער געטאָ־פֿאַרוואַלטונג איז געווען אויף ציגלגאַס (בײַ די דײַטשן: מאָלטקע־שטראַסע) 156; פֿיליאַלעס זײַנען געווען אויפֿן באַלוטער מאַרק און אין מאַרישין ו (ראַדאָגאָשטש).[10]

אין די צוויי פֿיליאַלעס טאָקע זײַנען געווען די נייטראַלע ערטער, וווּ די דײַטשן האָבן זיך געקאָנט פֿאַרשטעלן מיט יידן. דער באַלוטער מאַרק לײַגט לעבן זגערזשער גאַס וואָס האָט אַדורכגעשניטן די געטאָ און וואָס איר פֿאַר־וועג האָט געהערט צו דער שטאָט (ניט־יידישער טייל שטאָט). בײַם אַרײַנגיין אין מאַרק פֿון זגערזשער גאַס און בײַם אַרויסגיין אין געטאָ אַרײַן זײַנען געווען שטאָנען דײַטשע פֿאָסטנס. אַרויפֿגיין אויף דעם מאַרק האָבן געמעגט נאָר די דײַטשן וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט און יידן וואָס זײַנען געווען באַשעפֿ־טיקט ווי באַאַמטע און אַרבעטערס, ווי אויך אַזעלכע וואָס האָבן דאָ געהאָט אָפּיציעלע ענינים. דײַטשן אָן ספּעציעלע דערלויבענישן פֿון געשטאַפּאָ האָבן אין געטאָ ניט געטאָרט אַרײַנקומען.

יידן וואָס האָבן ניט געווינט אָדער ניט געאַרבעט אין די גרענעצגאַסן האָבן איבער הויפּט קיין „אַריער" נישט געזען. וועג אַ יד אַ פֿאַכמאַן איז געשיקט געווארן אין שטאָט אַרײַן עפּעס אויסצופֿירן אָדער מען האָט אַוועק־געשיקט קלענערע גרופּעס יידן אויף אַרבעט מחוץ דער געטאָ, זײַנען זיי גע־ווארן געבאַדן און זייערע מלבושים דעזינפֿעקצירט אין אַ ספּעציעלן אַנשטאַלט וואָס האָט זיך געפֿונען אויפֿן באַלוטער מאַרק.

אָט דער מאַרק, ביז דער מלחמה אַ מאַרק וווּ מען האָט פֿאַרקויפֿט דאָר־פֿישע פּראָדוקטן, איז געווען דאָס הארץ פֿון דער געטאָ. עס זײַנען אויפֿגע־שטעלט געווארן באַראַקן, וווּ עס האָבן זיך געפֿונען ביוראָען און מאַגאַזינען. אין די דײַטשע ביוראָען האָבן ווי העלפֿקרעפֿטן געאַרבעט יידן. דאָרט האָבן זיך געפֿונען די ביוראָען פֿון רומקאָווסקיס צענטראַל־סעקרעטאַריאַט און צענ־טראַלע אַרבעט־רעסאָרטן. די הויפּט־סעקרעטאַרין פֿון רומקאָווסקיס ביוראָ איז געווען פֿרל׳ דאָרא פֿוקס פֿון האַנאָווער, אַ באַאַמטע פֿרוי וואָס האָט געשפּילט די ראָלע פֿון אַ דיפּלאָמאַט און גוט און ערלעך אויסגעפֿירט אירע פֿליכטן.

---

[9] Ribbe.

[10] די דײַטשן האָבן דעם נאָמען איבערגעמאַכט אויף Radegast.

דער באַלוטער מאַרק האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן פֿאַר צו קליין פֿאַר אַרבעץ־ און אַרויס־פֿירן סחורות, דעריבער איז אין 1941 אויסגעבויט געוואָרן אַ באַנסטאַציע אין מאַרישין, וווּ אַהין מען האָט געצויגן אַ טראַמווי־ליניע דורך דער מאַרישינער גאַס.

אינסטיטוציעס און אַרבעט־וואַרשטאַטן האָבן געהייסן „אַפּטיילונג די און די״ אַדער „רעסאָרט דער און דער דעס עלטעסטען דער יודען אין ליצמאַנ־שטאַט־גענטאַ״. יעדע אַפּטיילונג האָט געהאַט אַ לייטער (אַנפֿירער: ס׳רוב האָט מען זיי גערופֿן קערוניקעס). איך וועל איצט איבערגעבן די טעטיקייט פֿון די אַפּטיילונגען אין דעם סדר ווי זיי זענען אויפֿגעקומען.

אַפּראָוויזאַציע.

אַנפֿירער איז געווען שטשענשליווי, אַ געוועזענער סוחר, רומקאָווסקיס אַ פֿרײַנד. דורך זײַן בעל־הבתישקייט האָט ער גורם געווען, אַז זייער פֿיל פּראָדוקטן זענען קאַליע געוואָרן, און דאָס האָט זיך אַפּגערופֿן אויף אונדזערע מעגענער.

דער פּראָויאַנט איז געקומען אין געטאָ דורך די צווויי נייטראַלע ערטער. אין אַנהייב זענען די סחורות אויפֿן באַלוטער פּלאַץ איבערגעלאַדנט געוואָרן אויף יידישע פֿורן, שפּעטער האָט מען דאָס געמאַכט פּשוטער: ווען דער וואָגן איז געקומען פֿון שטאָט, איז דער פּוילישער פֿורמאַן אַרונטער און אַ ייד איז מיט דעם וואָגן אַרײַנגעפֿאָרן אין געטאָ, אויסגעלאַדנט און צוריק דעם וואָגן איבערגעגעבן דעם „אַרישן״ מאַן.

די אַפּראָוויזאַציע האָט געהאַט פֿאַרשיידענע אונטעראַפּטיילונגען:

א) גרינסן; אַנפֿירער מאַשענזשניק. קאַרטאָפֿל און גרינסן זענען פֿאַרטיילט געוואָרן אין געטאָ אויף ספּעציעלע פּונקטן.

ב) מילך; אַנפֿירער גערטלער, דוד גערטלערס[11] אַ קוזין. מילך איז געקומען אין געטאָ זייער וויניק, ניט שטענדיק איז געווען פֿאַר זייגקינדער. פּוטער איז גאָרניט געווען, נאָר מאַרגאַרין, און פֿון צייט צו צייט צוואַרף און סערווועטקע. צום פֿאַרטיילן די מילכפּראָדוקטן זענען געווען די אַ״ג מילכלאַדענס (Laden הייסט אויף דײַטש אַ געוועלב).

ג) ברויט; אַנפֿירערס מרדכי לייזעראָוויטש און גוטמאַן. די ערשטע חדשים האָט מען אין געטאָ אַרײַנגעשיקט געבאַקן ברויט, שפּעטער האָט מען געבאַקן אין געטאָ גופֿא. געווען ספּעציעלע ברויטגעווועלבער.

ד) פּלייש; אַנפֿירער ראָזענסאָן. מערסטן טייל איז אַרײַנגעשיקט געוואָרן פֿערדנפּלייש; געווען אויך חזיר־ און שעפּסן־פּלייש, נאָר זייער וויניק, דאָס האָבן באַקומען נאָר די גרויסע לייט. אין געטאָ גופֿא האָט מען אויסגעאַרבעט וווּרשט.

---

[11] זען טאַבאַקסבלאַט, דצ״ו, זז׳ 164—168.

ה) קאָלאָניאַל; אָנפּירער געדענק איך ניט. צום פֿונאַנדערטיילן מעל, קאָשע, צוקער אאַז"וו זײַנען אויך געווען ספּעציעלע געוועלבער.

די פֿאַרציעס וואָס מען האָט אַרויסגעגעבן אויף קאַרטלעך האָט מען גערופֿן ראַציעס אָדער צוטיילונגען.[12]

גע ז ונ ט.

די אָפּטיילונג איז געשטאַנען אויף א הויכן ניוואָ. אָנפּירערס זײַנען געווען: לעוויטין (ניט לאַנג, עפּעס איז געווען ניט אין אַרדענונג), יוזעף רומקאָווסקי (דעם פֿרעזעס, א ברודער, מען האָט אים געפֿרוכן „דירעקטאָר") און צום סוף צדוק טשאַרנאָבראָדע. צום אָנהייב זײַנען געגרינדעט געווארן 3 שפּיטעלער: דרעוונאָווסקע 75 פֿאַר קלעפּיק קראַנקייטן, וועסאָלע גאָס פֿאַר לונגענקראַנקע און לאַגעוויניצקע 36 פֿאַר אינעווייניקסטע קראַנקייטן. אין 1942, צוליב דער אויסזידלונג (דעפּאַרטאַציע צום אומבערנגען) פֿון אַלע קראַנקע, זײַנען די שפּיטעלער ליקווידירט געווארן און עס זײַנען דאָרטן אײַנגעאָרדנט געווארן אַרבעטרעסאָרטן. אויפֿן אָרט פֿון די דרײַ זײַנען געגרינדעט געווארן 2 אָנדערע: אויף מיצקעוויטש־גאָס 7 פֿאַר אינעווייניקסטע קראַנקייטן און אויף דוואָרסקע 74/72 פֿאַר לונגענקראַנקייטן. אין די שפּיטעלער האָט מען געמאַכט וויכטיקע אָפּעראַציעס.

אויך זײַנען געווען עטלעכע אַמבולאַטאָריעס, 2 סטאַציעס פֿון גיכער הילף, 1 צאַנקליניק, 7 אָפּטייקן, 1 מעדיקאַמענטן־דעפּאָ (דאָרט איז געווען באַשעפֿטיקט מײַן פֿרוי) און א „טראָפֿן מילך", צוצוגרייטן מילך פֿאַר קלייניע קינדער. עס זײַנען געווען טעטיק אַרום 100 דאָקטוירים און עטלעכע פֿעלדשערס.

די שפּיטעלער זײַנען אַלע געווען איבערגעפֿאָקט. וועג א טובערקולאָזקראַנקער איז אַרײַן אין שפּיטאָל, איז ער שוין צוריק ניט געקומען. געווען פֿאַלן, וועג נאָך א וואָך זײַן דאָרט איז דער קראַנקער געשטאָרבן. מעדיקאַמענטן זײַנען ניט געווען גענוג. געווען א גרויסער נאָכפֿרעג אויף אײַנשפּריצונגען פֿון קאַלציום, סטריכנין און גלוקאָז. די קראַנקע און שוואָכע האָבן אָוועקגעגעבן דעם ביסן פֿון מויל כדי צו קענען קויפֿן כאָטש אײַן „זאָשטשיק" (אײַנשפּריצונג) אָדער א פּלעשל וויגאַנטאָל וואָס איז אויף אַן אומלעגאַלן אופֿן אַרײַנגעפֿירט געווארן אין געטא.

א געוויסע צײַט האָט מען אין געטא געהאַדעוועט גלוקאָז־קולטורן, אָבער פֿון א קנאַפּן ווערט. שטילערהייט (ביבאָו האָט יא געווסט) האָט מען געטריבן ספּירט. עס האָט געהייסן פֿאַר היילצוועקן; אויף צון אמתן איז אויף דעם זייער וויניק געגאַנגען; מערסטנס איז עס פֿאַרטיקלט געווארן צווישן די אָנפֿירערס־יידן צום טרינקען. די געטא האָט געהאַט א קאַנטינגענט פֿאַר וויפּל געלט אַרײַנצוברענגען היילמיטלען. אָבער ביבאָו האָט אַנשטאָט וויכטיקע זאַכן אַראָפּגעבראַכט מינערוואַרטיקע אַרטיקלען, ווי קעגן פּאַרך, און אויך מאָסן אין בערטערמיניקע און אומנוציקע וואַקצינען.

[12] זען טאַבאַקסבלאָט, דצ"ו, זז' 56—68.

דער עלטסטער פון די יידן
אין ליצמאנשטאט
באד - אנשטאלט 3
וואלבערשטע 39

חער/פרוי _____
רוילנט- _____
געבאדן דעם - _____
דעזינפיצירט דעם _____

לישורי

er Aeltoste der Juden
in Litzmannstadt
Badeanstalt III
(17) Rauchgasse 39

Horr/Frau Morawiecka Rena
wohnhaft Hausiatenstr. 47
gebadet am 12/1 42
desinfeziert am .....
Litzmannstadt,d. 12/1 1942
Getto.

Rauchgasse 39.

א באשטעטיקונג פון דער באד אין לאדזשער געטא
טעקסט פון איין זײט יידיש, פון דער צווייטער דײטש. — פונעם ארכיון פון
לאדזשער געטא אין יד ושם.

עלטערער פון די יידן אין ליטמאניישאי-קול-ווילנע

ליבע קינדער!

אין נאמען פון אונדזער חשובן הער פרעזעס רומאוסקי, וועלכע איר שעצט אזוי
און ליבט, ווענדן מיר זיך צו אייך מיט כאלגענדן רוף:

מיר וויסן קינדער, וויי פייער עס איז דאס לעבן און ניצונג פון אייערע עלטערן,
בריידער און שוועסטער און אנדערע מרובים און וויי שווערק איר וועלם אז עס זאל זיי
חלילה נישט פרעמדן/קיין זום בייז, דערפיבער האבן מיר שוין מערערע מאל נעלעזרנס און מיר
כוזן עס נאכאמאל, אז אייגער פון די נרעסטע יונאים פון אייער בעזונם און פון נעזונם
פון אייער משפחה איז שמוק און אונזיבערהייט, וואס קאן ברענגן צו עסידעמישע מראנ-
קהייטן און אנדערע פלאגן. קינדערן היט אם די ריינמיים פון אייערע קערפערס, וויי,
פלובישים, וכדומה; וואשט זיך אפט יעדן נרינגעלעך, בפרט די הענט פאר און נאך יעדן עסן,
קויפט נישט עסנוואוארק אדער זיסיקייטן בייי אונזיבערע נאסן-העגדלער, רייניקט אפט
אייער קליידונג, היט אם די ריינקייט פון אייערע שול-לאמאלן, וווינזייזער, דסובן, קאר-
דארן, בריפן, הויפן און אוביקטאציעס; שפייט נישט אויף דער פאדלאגע; באשמוצט נישט די
וועגס; באשעדיקט נישט די שול-מעבל און פירם זיך אזוי וויי עס לערנען אייך אייערע
צווייפע עלטערן - די לערער און דערציער, רופט אייער משפחה, חבריס און שכנים אפצוהיטן
די ריינקייט, דערווייטערן פון די הויפן שמוק און מיסט, פארזיכן און פארנאזן יעדעס
שטיקל נרר און העלפט זיי מיט אלע אייערע כוחות.

קינדערן כדאי צו נעבן די מעגליכקייט די אפגעמאכטע און שוואכע אייגווייגער
אפצורוען און נעזינען פון א ביסל פריש לופט, און כדי צו פארשנערן דעם אויסזען פון
נעזיכט, וועלן נעמאכם וועלן עפענטליכע נראז-פלעצער און סקווערן מיט בעגק פאר אלעמען,
די דאזיקע פלעצער און סקווערן מוזן סתן אסהיטן און שוינען, נישט באשעדיקן די בעגק
נישט טרעטן אויף נראז און פארזייעט סמעלן, נישט ריסן נעווילקסן, ביימער און צווייגן.
וויי'ל דאס וועט זיין א רעה פאר אונדזערע בריידער און שוועסטער און א נרויס עגמת-
נפש נאר אונדזער נוטן פאבער דעם ח' פרעזעס רומאוסקי, קינדערן מיר גלויבן שון אייך
זעט איר זאלט אונדז חלילה נישט פארשעמען!

און נאך איינס ווילן מיר כון אייך; דריים זיך נישט אין די נאסן אומזיפס,
בפרט אין די באלעבאטע און ענגע, שפאצירם נישט און שמעלם זיך נישט אם בייי די דראסן!
פירט אייך אויס, ווער עס מוז פארבייגיין די דראסן זאל נייז שנעל, נישט אפטעלן
זיך און נישט זיין נייגיריק, דאסזעלבע אויך אויף די הריקן.

קינדער! מיר גלויבן אז איר וועם זיך צופאסן צו אונדזערע פאפערלעכע אנווייי-
זונגען און באאייגפלוסן אייערע קרובים זיי זאלן אויך אזוי מזען, וויי'ל דאס איז
פאר אונדזערע אלטעמיינער טובה, מיר וועלן אזוי'ערנאך מיט נאסם הילף פארמיידן אסך
צרות.

די שול וואסילונג

ליטמאן אפאס-נעטא, דעם 1941.5.4

אויפרוף צו קינדער אין לאדזשער נעטא

דער אויפרוף איז פון 4טן מי 1941. — פון ארכיון פון לאדזשער נעטא אין יזוא.

ביז 75% פֿון דער געטאָ־באַפֿעלקערונג איז געווען קראַנק אויף טובער־קולאָז. דאָס איז געקומען פֿון ניט־דערעסן און פֿון עסן אַן פּעטס. איך דערמאָן מיך אַן אַרטיקל אין *Stürmer* אין 1940. דאָרט איז פֿאָרויסגעזאָגט געווארן, אַז פֿון דער דערנערונג וואָס יידן האָבן אין לאָדזשער געטאָ וואָרט אויף זיי נאָר דער טויט פֿון טובערקולאָז.[13]

סאָציאַלע פֿאַרזאָרגונג.[14]

באַלד נאָכן אָפּשליסן די געטאָ, ווען עס זײַנען נאָך ניט געגרינדעט גע־ווארן די אַרבעטפּלעצער, זײַנען מאָסן מענטשן געווען אָן געלט, זיי האָבן ניט גהאַט פֿאַר וואָס אײַנצוקויפֿן די צוטיילונגען. דאָס ערשטע איז געגרינדעט געווארן אַן אונטערשטיצונגס־אַמט, אַנפֿירער זשאָזשויער, וועלכער האָט אויס־געצאָלט יעדן אַרעמאַן 9 מאַרק אַ חודש (בײַ אויסזידלונגען זײַנען אָט די אַרעמע געווען די ערשטע). שפּעטער, ווען עס איז געווארן אַרבעט, איז די אינסטיטוציע פֿאַרקלענערט געווארן און האָט זיך באַנוגנט מיט אינדיווידו־עלער היקף, אַ שטייגער פֿאַר ניט־אַרבעט־פֿעיקע און יתומים. פֿאַר יתומים האָט רומקאָווסקי אויך פֿאַררעכנט די דערוואָקסענע וואָס זײַנען אַ מאָל געווען אין זײַנע פֿאַרמלחמהדיקע אַנשטאָלטן. זיי האָט ער געטיילט די בעסטע שטעלעס. אַנפֿירערין איז געווען פֿרל׳ וואַלק, אויך זײַנע אַ „וויכאָוואַנקע" (געשטאַרבן אין קאַצעט).

עס האָט אויך עקסיסטירט אַ זקנים־הויז און אַ קינדערהיים; אין 1942 זײַנען אַלע קינדער און זקנים אַוועקגעשיקט געווארן צום פֿאַרברענען קיין כעלמנאָ בײַ קוֹלְ.[15]

פֿאָסט און טעלעפֿאָן.

די פֿאָסט, אויף פּלאַץ קאַשטשעלני 6, איז פֿאַקטיש געווען טעטיק ביז יוני 1942. בריוו וואָס זײַנען געשיקט געווארן פֿון געטאָ זײַנען צענזורירט געווארן פֿון רומקאָווסקיס באַאַמטע. עס זײַנען אַנגעקומען לעבנס־מיטל־פּעק־לעך פֿון אויסלענדישע קרובֿים און אויך פֿון אַנדערע שטעט פֿון פּויל׳ן. שרײַבן, אַז עס פֿעלט עסן, האָט מען ניט געטאָרט; מען האָט געמוזט געבן אַנצוהערעניש. פֿל־זמן עס איז אין אַנדערע ערטער געווען בעסער האָבן יידן אין דער געגנראַל־גובערניע, הערנדיק פֿון אונדזער הונגער, מאָסנווײַז געשיקט פּעקלעך. די דײַטשע פּאָסט האָט דערלויבט. עס איז געקומען מאָסנווײַז ברויט און קאַרטאָפֿל, און אָפֿט האָבן זיך אין די פּעקלעך געפֿונען וויכטיקע היילי־מיטלען און פּעטס. ווידער די זעלבע געשיכטע וואָס מיט די שמוגלערס: רומ־קאָווסקין איז דאָס ניט געפֿעלן געווארן, וואָס מענטשן גיבן זיך אַליין אַן עצה און קוקן ניט אַזוי שטאַרק אַרויס אויף זײַנע ראַציעס. מיט אײַן מאָל האָט

---

[13] וועגן דעם געזונט־אָפּטייל זען טאָבאַקסבלאָט, דצ״ו, זז׳ 72—76.

[14] דער דײַטשער טערמין: Wohlfart.

[15] אויף פּויליש הייסט די שטאָט Kołо; זי איז ניט ווײַט פֿון לאָדזש.

ער אַלץ קאַנפּיסקירט; האָט שוין יעדערער געשריבן צו זײַן פּאַמיליע, מען זאָל גאָרניט שיקן. באַלד נאָך רומקאָווסקים פּאַראַדענונג איז געקומען צו אים א דעלעגאַציע פֿון צוויי יודען־עלטסטע, ד״ר לעמבערג פֿון זדונסקע־וואָליע[10] און מערין פֿון סאָסנאָווצע, און געבעטן, מען זאָל צוריק דערלויבן שיקן פּעקלעך; נאָר דער פּרעזעס איז געבליבן אינגעשפּאַרט און ניט באַווילליקט.

פֿון אַמעריקע איז געקומען גאָלט אויך, נאָר קיינער האָט דערפֿון ניט געהאַט קיין נוצן, רומקאָווסקי האָט פֿאַר די דאָקטוירן אויסגעצאָלט זײַן ווערט־לאָז געטאָגעלט.

אין לעצטן יאָר פֿון געטאָ האָבן ווידער אָנגעהויבן קומען פּעקלעך פֿון פּראָג פֿאַר די קרובֿים וואָס זײַנען צו אונדז אַרײַנגעשיקט געוואָרן. די פּעקלעך זײַנען געקומען דורך דער געשטאַפּע און איבערגעגעבן געוואָרן דער ייִדישער זאָגדער־פּאָליציי. מערסטן טייל זײַנען די אָדרעסאַטן שוין געווען דעפּאַרטירט אָדער געשטאָרבן. געגאָסן פֿון די שיקונגען האָבן נאָר די זאָג־דעראָווצעס.

יעדע אָפּטיילונג האָט געהאַט א טעלעפֿאָן־צענטראָלע איז געווען אויף פּלאָץ קאַשטשעלני 4.

ווירטשאַפֿט.

די אָפּטיילונג איז געווען אויף ריבנע 6; אָנפֿירער איז געווען זייבערט. די אויפֿגאָבע פֿון דער אָפּטיילונג איז געווען אָכטונג צו געבן אויף א) די הויזוועכטערס (סטרוזשעס), ב) די פֿעקאָליסטן און ג) די פֿאַרצעלעס.

דער דירעקטער ממונה איבער די סטרוזשעס איז געווען פֿישמאַן פֿון בונד. ער האָט געוויסנדיק און זאָרגעוודיק אויסגעפֿירט זײַן אַרבעט, און מען האָט אים געראָטן „דער פֿאָטער פֿון די סטרוזשעס". ער איז געשטאָרבן אין די ערשטע יאָרן פֿון געטאָ.

די גרעסטע העלדן פֿון געטאָ, מוז מען זאָגן, זײַנען געווען די פֿעקאָליסטן. זיי האָבן אַרויסגעפֿירט דאָס אומריינקייט פֿון די אָפּטריטן, און אַנשטאָט פֿערד האָבן זיי אַליין געצויגן די גרויסע טונען־וועגענער ביז עק פֿראַנצישקאַנער גאַס. דאָס האָרץ האָט געריסן ווען מען האָט געזען טאָטע, מאַמע און קינדער שלעפּן דעם שווערן וואָגן אינזאַפּנדיק אין זיך דעם עיפּוש. די מענטשן האָבן דאָס אויסגעפֿירט פֿרײַוויליק כדי צו קריגן נאָך א זופּ טעגלעך און א ביסל בעסער עסן.

פֿאַרצעלעס. כדי כאָטש וויפֿל ניט איז בײַצוקומען דעם הונגער האָבן מענטשן זיך געגומען באַארבעטן א שטיקל ערד, אַרויסצוקריגן א שטיקל בוריק. מענטשן האָבן אַרויסגעריסן די שטיינער פֿון די הייף און נאָך א טאָג אַרבעט אין רעסאָרט שווער אַרײַנגעאָרבעט אין ערד. עס זײַנען אויך געווען גרויסע פֿרײַע פּלעצער, די גאַנצע צײַט האָבן נאָר געוויסע פֿערזאָנען דאָס באַנוצט. אין לעצטן יאָר האָט רומקאָווסקי באַשלאָסן גלײַכמעסיק צו פֿאַרטיילן די שטיק־

[10] וועגן ד״ר לעמבערגן זען טאַבאַקסבלאַט, דצ״וו, זז׳ 130—149.

לעך ערד (דאס דיטשע וואָרט דערפֿאַר, וואָס אויך יידן האָבן עס באַנוצט, איז געווען פֿאַרצײַלט; ס׳רובֿ האָבן יידן עס געפֿונען דזשאַלקע). עס איז אויסגע־רעכנט געווארן 15 קוואַדראַט־מעטער פֿאַר אַ פערזאָן; אין דער אמתן איז אויס־געקומען ניט מער ווי 6־7, און אַ סך האָבן גאָרניט באַקומען. פֿאַרקערט, קעראָוויניקעס און לעפֿלייט האָבן געהאַט צו 500 און 1,000 קוואַדראַט־מעטער.

פֿינאַנץ.

פֿלאַץ קאַשטשעלני 4; אַנפֿירער פֿאַמעראַנץ. די טעטיקייט האָט זיך באַ־גרענעצט מיט אינקאַסירן דאָס דירה־געלט. די הויזער אין געטאָ, האָט זיך געראַכנט, געהערן צום געטאָ־עלטסטן. די דיטשע הויזבאַזיצער וואָס האָבן גע־לאָזט זייערע הויזער אין געטאָ האָבן פֿאַר אַ קאַמפּענסאַציע באַקומען יידישע הויזער אין שטאָט.

אַ בײַצוגיג בײַ דער אָפּטיילונג איז געווען די געטאָ־קאַסע, אַנפֿירער סער. אַהין זײַנען אַריינגעפֿלאָסן די אינעוויניקסטע הכנסות פֿון געטאָ, אַלץ אין געטאָ־געלט.

קבֿורה.

זגערזשער 7, ראָג פֿלאַץ קאַשטשעלני 4; אַנפֿירער ביאַלער. די אָפּטיי־לונג איז געווען זייער טעטיק. געווען צײַטן ווען בר־מינגס זײַנען געלעגן אַ גאַנצע וואָך, ווײַל די גרעבערס האָבן נישט געקענט אַניאָגן. דאָס איז געווען ווינטער 42/1941, וועו די שטאַרביקייט האָט באַטראָפֿן 150 פֿאָלן אַ טאָג (ביז דער מלחמה, וועו לאַדזש האָט געציילט 250,000 יידן, איז די דורכשניטלעכע שטאַרביקייט געווען 10 טעגלעך). מענטשן זײַנען געשטאַרבן פֿון הונגער, קעלט און אויסשעפֿונג דורך שווערער אַרבעט. מערסטן טייל זײַנען די טויטע באַגראָבן געווארן אָן דער באַגלייטונג פֿון זייערע פֿאַמיליעס און באַקאַנטע. די מענטשן האָבן מורא געהאַט צו פֿאַרלאָזן אַ טאָג אַרבעט פֿדי נישט צו פֿאַר־לירן די זופּ וואָס מען האָט געגעבן אין רעסטאָרט.

מענטשן האָבן זיך ניט דערלויבט קראַנק צו זײַן און געאַרבעט טייל מאָל מיט 39 גראַד היץ. דאָס האָט צוגעפֿירט, אַז דער וואָס האָט זיך שוין נישט גע־קאַנט אויפֿהייבן פֿון בעט און גיין צו דער אַרבעט איז געלעגן נאָר אַ פּאָר טעג און גלײַך געשטאָרבן. דאָקטוירים פֿלעגן זאָגן, אַז זיי פֿאַרשטייען ניט, ווי אַזוי די מענטשן לעבן. עס האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די גאַסן לעבעדיקע מתים. די דאָזיקע האָט מען בײַ אונדז געפֿונען קלעפּסידרעס (אויף פּויליש klepsydra איז אַ מודעה וועגן אַ טויטפֿאַל).[17]

אויפֿן יידישן בית־חיים האָט מען באַגראָבן נישט בלויז יידן. כּמעט דער גאַנצער ציגײנער־לאַגער איז אויך דאָרט אַהינגעקומען. חוץ דעם האָט די געשטאַפּע פֿון שטאָט געבראַכט דיטשן און דאָרט געשאָסן. אין לעצטן יאָר זײַנען אַזעלכע עקזעקוציעס פֿאַרגעקומען יעדן טאָג. דאָס זאָלן זײַן געווען

[17] פּ״גל ירחמיאל בריקס, צוקונפֿט, יולי־אויגוסט, 1947, ז׳ 403.

פאָליטישע פאַרברעכערס; צווישן זיי זײַנען געווען אוניפאָרמירטע. פאַר זיי זײַנען אויסגעגראָבן געוואָרן מאַסן־קבֿרים. באַלד פון אָנהייב האָבן די דײַטשן געהייסן אויסשנײַדן אַלע ביימער פון בית־עולם.

שולן.

פֿראַנציסקאַנער 27; אָנפֿירער אליהו טאַבאַקסבלאַט. באַלד פון אָנהייב זײַנען געגרינדעט געוואָרן עטלעכע פאָלקסשולן און אפֿילו א גימנאַזיע וואָס האָט אַרויסגעגעבן מאַטורעס. געווען אויך קיבוצים און הכשרות; זיי האָבן זיך געפֿונען אין מאַרישין. 1942 איז דאָס אַלץ ליקווידירט געוואָרן. ערשטנס זײַנען די געבײַדעס נייטיק געווען פֿאַר רעסאַרטן, צווייטנס האָבן די שולקינדער אויך געמוזט אַרבעטן. מענטשן האָבן אַרײַנגעשיקט אַכטיאַריקע קינדער צו דער אַרבעט כדי צו פֿאַרדינען א רעסאַרטזופ און נישט מורא צו האָבן פֿאַר דער אויסזידלונג ווי אַן אומנוציקער עלעמענט.[18]

אין דער גימנאַזיע איז די לערנשפּראַך געווען פויליש, אין די פֿאָלקסשולן ייִדיש.

טראַנספּאָרט.

דוואָרסקע 9; אָנפֿירער קליינמאַן. צום איבערפֿירן גיטער זײַנען אין געטאָ געווען אייגענע פֿערד־און־וועגענער ווי אויך געדונגענע פון שטאָט. די פוילישע פֿורמאַנעס וואָס האָבן געבראַנגט די וועגענער אין דער פֿרי זײַנען געבליבן אויפֿן באַלוטער מאַרק און פֿאַר נאָכט זײַנען זיי צוריק מיט די וועגענער אַהיימגעפֿאָרן. אין געטאָ זײַנען געבליבן גאָסן מיט טראָטוואַרעלסן, ווי בערזשינער, לאָגעווניצקע און פֿראַנציסקאַנער. 1941 איז אויף מאַרישינער גאָס געבויט געוואָרן א טראָטוואַר־ליניע פון בערזשינער ביז מאַרישין צו דער באַן. מיט קליינע משאָוואָגענען זײַנען אַריבערגעפֿירט געוואָרן די גיטער. אַרבעטערס וואָס האָבן געווינט אין צענטער געטאָ און געאַרבעט אין מאַרישין זײַנען אַריבערגעפֿירט געוואָרן אומזיסט מיטן טראָטוואַר. עטלעכע אָנפֿירערס פון פֿאַרשיידענע אינסטיטוציעס האָבן געהאַט צו זייער דיספּאָזיציע דראָזשקעס. דער פֿרעזעס איז אַרומגעפֿאָרן מיט א קאָטש. אין לעצטן יאָר האָט די געטאָ געקויפֿט עטלעכע טראָקטאָרן וועלכע האָבן געשלעפּט צוטשעפּן.

באַהייצונג.

דוואָרסקע 4; אָנפֿירער לייזער נײַמאַן, א געוועזענער פֿאַבריקאַנט, רומקאָוסקיס א גוטער פֿרײַנד. באַוואָרעמען די שטובן אין ווינטער איז ניט געווען מיט וואָס. מיר האָבן באַקומען שטייַנקויל, בריקעטן אָדער האָלץ. דאָס האָט קוים־קוים געקלעקט אָפּצוקאָכן דאָס עסן. די מוטערס האָבן ווינטערצײַט געהאַלטן זייערע קליינע קינדער אין די בעטן. מענטשן האָבן צוהאַקט מעבל, פֿלויטן. עס האָט אָפֿט פּאַסירט, אַז מען איז אויפֿגעשטאַנען אין דער פֿרי און מען

---

[18] וועגן דער שול־אָפּטיילונג זען טאַבאַקסבלאַט, דצ״ו, זז׳ 68—72.

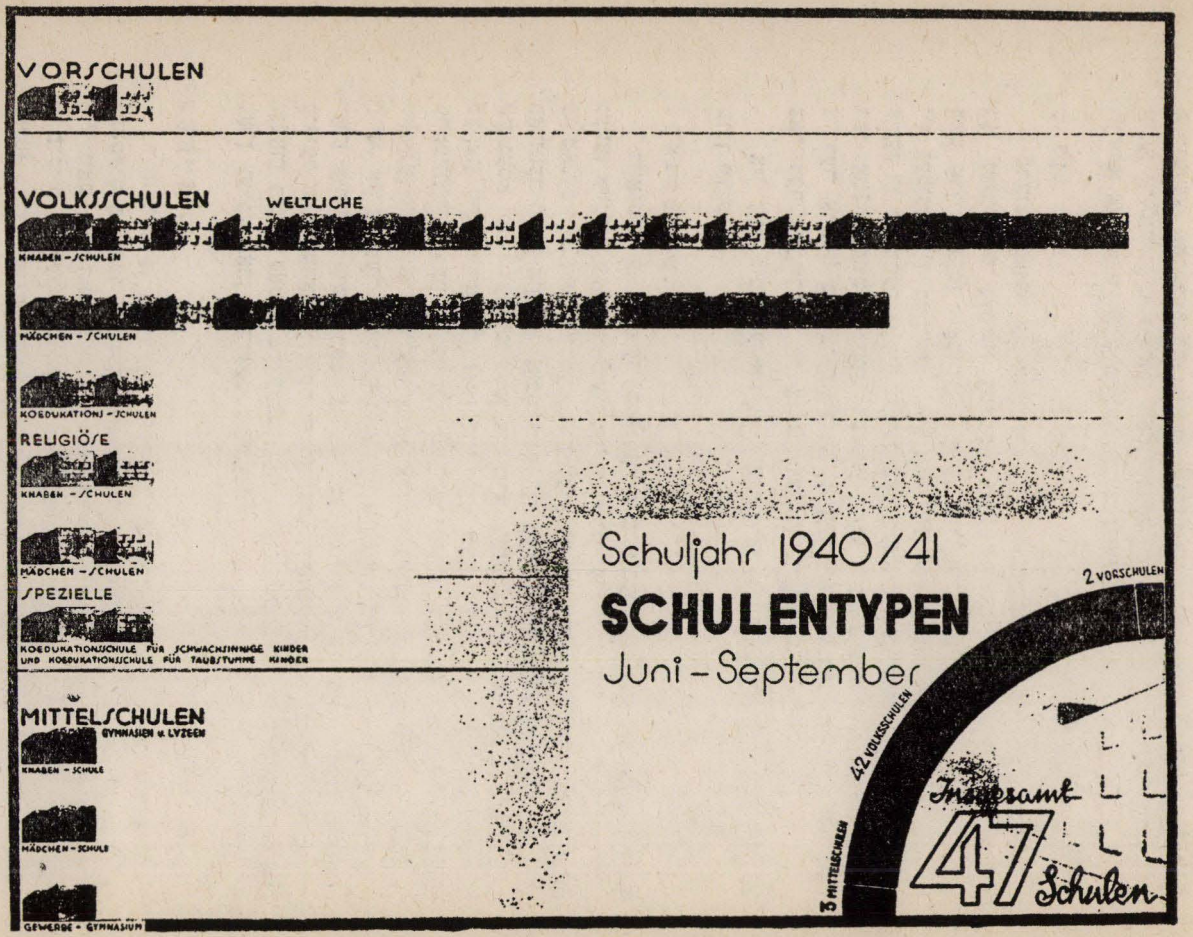

א דיאגראם וועגן יודישן שולוועזן אין לאדזשער געטא אין לעבנסיאר 1941/1940

פון א באריכט־אלבאם, אויסגעארטיקט אין געטא. — דער גאנצער אלבאם געפינט זיך אין ארכיוו פון לאדזשער געטא אין ייווא.

Weltliche Schulen

Kl.	I	II	III	IV	V	VI	Zusam.
RELIGION	12	12	9	9	9	9	60
JIDDISCH	6	6	6	6	6	5	35
POLNISCH	-	3	3	3	3	3	15
HEBRAISCH	-	6	6	6	6	5	29
DEUTSCH	-	-	-	3	3	3	9
RECHNEN u. GEOMETRIE	4	4	4	3	3	3	21
ZEICHNEN	2	2	2	1	1	1	9
GYMNASTIK	2	1	2	1	1	1	8
HANDARBEITEN	2	1	2	-	-	-	5
GESANG	2	1	2	-	-	-	5
NATURLEHRE	-	-	-	2	2	2	6
GEOGRAPHIE	-	-	-	2	2	2	6
JUDISCHE GESCHICHTE	-	-	-	-	-	2	2

Religiöse Schulen

RELIGION	18	18	18	21	21	21	117
JIDDISCH	5	4	4	3	3	3	22
POLNISCH	-	3	3	3	3	3	15
HEBRAISCH	4	4	4	5	3	3	21
DEUTSCH	-	-	-	3	3	3	9
RECHNEN u. GEOMETRIE	4	4	4	3	3	3	21
ZEICHNEN	2	1	1	1	1	-	6
GYMNASTIK	1	1	1	1	1	-	5
HANDARBEITEN	1	1	-	-	-	-	2
GESANG	1	1	1	-	-	-	3
NATURLEHRE	-	-	-	2	2	2	6
GEOGRAPHIE	-	-	-	2	2	2	6
JUDISCHE GESCHICHTE	-	-	-	-	-	2	2

פראגראם פון לימודים אין די שולן אין לאדזשער געטא

אויסגעאַרטיקט פון דעם שול־אָפּטייל אין געטא. — פון אַרכיוו פון לאַדזשער געטא אין ירושלים.

SYNAGOGE
AN DER
KRAWIECKA 3.

EINTRITTSKARTE

Nº 305

FÜR GOTTESDIENSTE

ראש השנה - יום כפור

für

Reihe Platz

MK.

Der Aelteste der Juden in Litzmannstadt
Kohlen-Abteilung, Hetzereegasse 4.
Brennstoffkarte-Zuteilung für Arbeitende
SEPTEMBER 1940
Name (Vor- 32140 R.
Wohnung
lt. der Lebensmittelkarte
Nr. 39701

פֿון לאַדזשער געטאָ

אויבן רעכטס: אַ רעפּראָדוקציע פֿון אַ קוילן־קאַרטע. אויבן לינקס: אַ בילעט אַרײַנצוגיין ראָש־השנה און יום־כּיפּור אין דער שול אויף קראָוו־יעצקע גאַס. אונטן: קבלה אויף אַ געלטשטראָף, אַרויסגעלייגט פֿון דער יידישער פּאָליציי. — פֿון אַרכיוו פֿון לאַדזשער געטאָ אין יוסט.

Nr. C 2401
Rm. 2.-
Name u. Vorname
Wohnhaft
1, 2, 3, 4, 5

Nr. C 2401

ORDNUNGSSTRAFE.

bezahlt für: **RM. 2.—**

1. Störung der öffentlichen Ruhe.
2. Widerstand.
3. Vergehen gegen die sanitären Vorschriften.
4. Preisüberschreitung oder Lebensmittelfälschung
5. .....

Litzmannstadt-Getto, den 1944

Unterschrift

O. D.-Mann Nr.

האָט נישט געהאָט וווּ צו גיין טאָן דעם צורך, ווײַל בײַ נאַכט האָבן די שכנים צענומען דעם הויפּקלאָזעט אויף אַ שטיקל האָלץ — איינער פֿאַר זיך צו ברענען און דער צווייטער צו פֿאַרקויפֿן פֿאַר אַ שטיקל ברויט. געווען אויך אַ פֿאַר פֿונקטן, ווו עס זײַנען געווען גאַזפֿליטעס, דאָרט האָט מען פֿאַר עטלעכע פֿעניג געקאָנט קאָכן. דאָס איז אָבער ניט געווען באַקוועם, מען האָט געמוזט לויפֿן מיטן טאָפּ אין דער צווייטער גאַס. די גאַזפֿונקטן זײַנען שטענדיק געווען אי־ בערגעפֿאָלט.

בויי.

באַלוט, צעגלאָנע 15; אַנפֿירער אינזשעניר גוטמאַן; דערבײַ אַן אונטער־ אָפֿטיילונג אירנליג,[19] לוטאָמירסקע 11; אַנפֿירער אינזשעניר שפּער. די אויפֿ־ גאָבע פֿון דער בוי־אָפֿטיילונג איז געווען אָדורכצופֿירן רעמאָנטן און קאָנסער־ וואַציע פֿון די רעסאָרטן. נײַע הײַזער זײַנען ניט אויפֿגעשטעלט געוואָרן; פֿאַר־ קערט, פֿיל הײַזער אין געטאָ האָט מען אײַנגעלייגט. נאָך דער אַקציע פֿון 1942 איז דאָס ווינפֿערטל פֿון בערזשינער 83 ביז פֿראַנציסקאַנער 15 אויס־ געשלאָסן געוואָרן פֿון געטאָ. דאָרט האָבן זיך געפֿונען גרויסע ווינבלאָקן. אויפֿן באַפֿעל פֿון די דײַטשן זײַנען יעמאָלט כּמעט אַלע הײַזער אויפֿגעריסן געוואָרן. בײַם פֿונאַנדערנעמען האָבן געאַרבעט יידן. לויט דער פֿאַראָרדענונג האָט דער גאַנצער מאַטעריאַל געהערט צו דער געטאָ. דאָס האָלץ איז געגאַנגען צום הייצן און פֿאַר דער בוי־אָפֿטיילונג. די ציגל זײַנען געשיקט געוואָרן אין שטאָט, און די געטאָ האָט דערפֿאַר געקריגן באַצאָלט, 15 מאַרק פֿאַר אַ 1,000 אומגעפּוצטע און 25 מאַרק פֿאַר געפּוצטע. בײַ דער אײַנלייג־אַרבעט זײַנען געווען פֿאַלן, וועלן מען האָט געפֿונען אײַנגעמויערטע פֿאַרמעגנס.

סטאַטיסטיק.

פּלאַץ קאָשטשעלני 4; אַנפֿירער צום אַנהייב נעפֿטאַלין, שפּעטער ערליך. די אָפֿטיילונג האָט רעגיסטרירט געבורטן, חתונות און טויטפֿאַלן ווי אויך זיך פֿאַרנומען מיט איבערמעלדן די אײַנוווינערס.

כאָטש די לאָגע אין געטאָ איז געווען אַ פֿאַרצווייפֿלטע זײַנען דאָרטן געבוירן געוואָרן קינדער. פֿיל מוטערס זײַנען אומגעקומען, בײַ די אַקציעס און אין אָשפּיצין, ווײַל זיי האָבן זיך ניט געוואָלט שיידן מיט זייער קליינוואָרג. פֿריער זײַנען געווען פֿאַלן, וועלן עלטערן האָבן פֿראָפֿיטירט פֿון די קינדער. קינדער האָבן אין געטאָ באַקומען די זעלבע צוטיילונג וואָס אַ דערוואַקסענער, און פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס קינד האָט דאָס ברויט מיט די קאָרטאָפֿל ניט אויפֿגעגעסן; מען פֿלעגט זאָגן, אַז אַנדערע עלטערן „פֿראָדוצירן" קינדער צוליב עגאָיסטישע צוועקן. אַ גרויסע טייל קינדער האָבן ניט לאַנג געלעבט, זיי זײַנען באַלד געבוירן געוואָרן שוואַך און די מוטערס' מילך איז געווען סם פֿאַר זיי.

חתונות זײַנען פֿאַרגעקומען זייער פֿיל. די הויפּט־סיבה איז געווען, וואָס

[19] דײַטש: Abbruch.

צוליב דעפּאַרטאַציעס זײַנען געבליבן זייער פֿיל עלנטע מענער און פֿרויען. צווייטנס האָט יעדעס פּאָרל באַקומען פֿון רומקאָווסקין דרשה־געשאַנק 4 קילאָ ברויט, אַ קליינעם אויסשטיצער און אַ ווינונג. חופּה־וקדושין האָט געגעבן רומקאָווסקי אַליין. פֿאַר דער דיטשער מאַכט האָבן די חתונות ניט געהאָט קיין רעכטלעכע פֿאָרעם, די פֿרוי וואָס האָט חתונה געהאָט אין געטאָ האָט נישט באַקומען איר מאַנס צונאָמען, נאָר זי איז געבליבן בײַ איר מיידלשן נאָמען. פֿאַר פֿיל מענער און פֿרויען איז דאָס חתונה האָבן געווען אַ זעלבסטמאָרד: די מענטשן זײַנען געווען לונגענקראַנק און שוואַך און ניט פֿעיק צום סעקסועלן לעבן.

ראַציאָנירן־קאָרטלעך.

מאַרינאַרסקע (קעלם) 79; אָנפֿירער שוואַרץ. זומער 1940 זײַנען די פּראָדוקטן פֿונאַנדערגעטיילט געוואָרן דורך די הויז־קאָמיטעטן. דעם 1טן יאָנואַר 1941 איז דורכגעפֿירט געוואָרן אַ פֿאַלקסצײַלונג, און יעדערער האָט באַקומען לעבנס־מיטל־קאָרטלעך. יעדער ראַיאָניקער פֿאַרטיילפונקט האָט געהאָט אַ רעגיסטער, וווּ יעדער פּערזאָן האָט געהאָט אַ באַזונדער בלאַט. בײַם אָפּנעמען די צוטיילונג איז געמאַכט געוואָרן אַ געהעריקע נאָטיץ אין בוך און ס׳איז אָפּגעשניטן געוואָרן איין פּונקט פֿון די קאָרטלעך. דאָס וואָס מען האָט געהאָט אַ קאָרטל איז ניט געווען גענוג; אויב רומקאָווסקי האָט געוואָלט עמעצן אָפּשטעלן די ראַציעס, האָט די קאָרטלעך־אָפּטיילונג תיכף צו וויסן געטאָן די פֿאַרטיילפונקטן. די קבֿורה־אָפּטיילונג האָט ניט אָנגענומען קיין מעלדונג וועגן אַ טויט־פֿאַל ביז עס זײַנען ניט בײַגעלייגט געווען אָלע קאָרטלעך פֿונעם מת; די קאָרטלעך זײַנען אָפּגעשיקט געוואָרן אין דער קאָרטלעך־אָפּטיילונג, וווּ מען האָט דעם בעל־דבֿר אויסגעשטראָכן פֿון דער ליסטע. געווען פֿאַלן, וועַן מענטשן האָבן געהאָלטן טויטע אין שטוב ביז אַ וואָך צײַט און ניט געמאָלדן, כּדי צו קענען נאָך פֿאַר אַ פּאָר טעג אָפּנעמען זייערע צוטיילונגען.

אָט זײַנען די צוטיילונגען פֿאַר אַ פּערזאָן:

ברויט 250 גראַם טעגלעך. יעדער צוויי וואָכן האָט מען באַקומען דורכשניטלעך 70 דעקאַ קאָלאָניאַלקע (מעל, קאַשע אָדער הינדערלעך), 10 דעקאַ אייל, 10 דעקאַ מאַרגאַרין, 40 דעקאַ צוקער, 10 דעקאַ קונסטהאָניק אָדער מאַרמעלאָדע און פֿאַרשיידענע סובסטיטוט־פּראָדוקטן,[20] 4 קילאָ קאַרטאָפֿל און 5 קילאָ קילעריבן.[21] מערן און בוריקעס זײַנען געווען אַ זעלטענע דערשיינונג. פֿלייש איז געווען זייער ווינציק, עס האָט אויסגעמאַכט דורכשניטלעך 100 גראַם אַ וואָך. מענער איבער 18 האָבן באַקומען פֿון צײַט צו צײַט עטלעכע פּאָפּיראָסן; די גרויסע לײַט האָבן געקאָסן דערפֿון אומבאַגרענעצט, זיי האָבן דאָס מערסטן טייל פֿאַרקויפֿט צו רייכערערס און געגנומען דערפֿאַר זייער ביסן ברויט.

---

[20] מען האָט דאָס געוואָלן מיטן דיטשן נאָמען Ersatzpulver.

[21] Steckrüben.

קאָרטאָפֿל און גרינס איז אַרײַנגעשיקט געוואָרן אויף אָ צײַט פֿאַרויס, און אַנשטאָט עס צו צעטיילן צווישן דער באַפֿעלקערונג איז דאָס געוואָרן מאַגאַזי־נירט. פֿיל איז געגאַנגען אין ניווּעץ. איך דערמאָן מיך, האַרבסט 1941 איז אַרײַנגעקומען קאָרטאָפֿל אויפֿן גאַנצן ווינטער. די קאָרטאָפֿל זײַנען געווען נאַס, זיי האָבן נישט געקאָנט לײַגן. אָ דײַטשע קאָמיסיע וואָס איז יעמאָלט געווען אין געטאָ האָט זיך געווונדערט, פֿאַר וואָס מען צעטיילט דאָס נישט; זיי האָבן פֿאַ־רויסגעזאָגט, אַז אַלץ ווערט קאַליע ווערן און די געטאָ ווערט הונגערן. רומ־קאָווסקי, אויף דער עצה פֿון שטשענשליווי, האָט ניט געוואָלט נאָכקומען. דער סוף איז געווען, אַז כּמעט דרײַ פֿערטל האָט געמוזט באַגראָבן ווערן און דעם גאַנצן ווינטער האָט מען ניט געזען קיין קאָרטאָפֿל; אויף אָ רעצעפּט פֿון אָ דאָקטער האָט מען אַרויסגעגעבן 2 פֿונט קאָרטאָפֿל נאָר פֿאַר מענטשן מיט געשוואָלענע פֿיס.

ט א ל א נ ע ן.

מיטן נאָמען טאַלאָן האָט מען גערופֿן צוגאָב־ראַציעס; די טאַלאָנען־אָפּ־טיילונג איז צום אָנהייב געווען אויף דוואָרסקע 1, שפּעטער לאָגעוויצקע 41; אָנפֿירערין פֿרל׳ אייבעשיץ.

טאַלאָנען האָבן באָקומען: אָנפֿירערס, דאָקטוירים, פֿאַרמאָצעווטן, אינסטרוק־טאָרן און שוועראַרבעטערס. געווען פֿאַרשיידענע טאַלאָנען. וועכנטלעך האָבן באָקומען די שווערארבעטערס, נאָר פֿאַר זיך אַליין, 20 דעקאָ מעל, 2 דעקאָ פּוטער און 20 דעקאָ פֿלייש. אָנדערע אויסדערווײַלטע האָבן באָקומען פֿאַר יעדן פֿאָמיליע־מיטגליד: 10 דעקאָ פּוטער, 20 דעקאָ צוקער, 20 דעקאָ פֿלייש, 2 קילאָ קאָרטאָפֿל און גרינס. געווּיסע בעסערע פּראָדוקטן וואָס זײַנען געקומען אין אָ קליינעם סכום האָט מען פֿונאָנדערגעטיילט נאָר אויף טאַלאָנען. קראָנקע האָבן פֿון צײַט צו צײַט אויך באָקומען אָ טאַלאָן. געווען ספּעציעלע געוועלבער פֿאַר טאַלאָנען, זיי האָבן זיך געדרופֿן דיעטלאָדנס. די אויפֿרעגונג בײַם עולם איז געווען זייער גרויס ווען מען פֿלעגט פֿאַרבײַגיין די דיעטגעוועלבער און געלייענט אין פֿענצטער די ליסטע פֿון וועכנטלעכע ראַציעס אויף טאַלאָנען. רומקאָווסקי, געדטלער און אַהרן יאָקובאָוויטש[22] האָבן אויך באַטיילט מיט טאַלאָנען זייערע פֿאַמיליאָנטן, באָקאָנטע און געליבטע.

פֿון וואָנען האָט זיך געקומען דער פּראָוויאַנט אויף טאַלאָנען? די דײַטשן האָבן געשיקט צוגאָב־באַשפּײַזונג פֿאַר אינסטרוקטאָרן און שווערארבעטערס, פֿאַר די איבעריקע האָט רומקאָווסקי פּשוט אַראָפּגענומען פֿון דער אַלגעמיינער צוטיילונג. עס זײַנען באַשטימט געווען פֿאַר דער געטאָ גרעסערע צוטיילונגען ווי מען האָט פֿאַקטיש באָקומען. פֿלוּמרשט האָט יעדערער געזאָלט האָבן 33 דעקאָ (=330 גראַם) ברויט טעגלעך, אָבער רומקאָווסקי האָט אויך אין דעם פֿונקט געהאַט אָ פּריצע האַנט בנוגע דער אינעוויניקסטער אָרדענונג.

---

[22] זען ווײַטער זז׳ 46 און 57 און טאַבאַקסבלאַט, דצ״וו, זז׳ 169—170.

קיכן.

ביורא דוואַרסקע 20; אַנפֿירער קויפֿמאַן. א גרויסע ראָלע אין געטא האָט געשפּילט, איבער הויפּט אין דער ערשטער תּקופֿה, די אינסטיטוציע קיכן. סוף 1940 זײַנען געגרינדעט געוואָרן פֿאַרטיײישע קיכן: אויף לוטאָמירסקע 2 און בערזשינער ראָג מאַרישינער בונדישע, מאַסאַרסקע 12 און בערזשינער 74 ציוניסטישע. ס׳האָבן דאָרט געמעגט עסן ניט־פֿאַרטיײישע מענטשן אויך. קיין געלט אויף שאַפֿן די קיכן האָט מען ניט געדאַרפֿט, ווײַל די גמינע האָט צוגעשטעלט פֿראַדוקטן, און אויף די קאַרטלעך האָבן זיי אַרויסגעגעבן זופֿן צו 15 פֿעניג. שפּעטער זײַנען די קיכן מער „נאַציאָנאַליזירט" געוואָרן און זיי האָבן שוין ניט געטראָגן דעם פֿאַרטיי־כאַראַקטער. דער באַטײַט פֿון די קיכן איז בכלל געפֿאַלן וועג מען האָט געגומען אַרבעטן; יעדע באַשעפֿטיקטע פֿערזאָן האָט באַקומען א זופּ בײַ דער אַרבעט.

די פֿראַדוקטן אויף קנאַפּע ¾ ליטער זופּ האָבן געדאַרפֿט זײַן: 2 דעקאַ קאַלאָריאַלקע, 15 דעקאַ קאַרטאָפֿל און עפּעס גרינס (קיין פֿעטס איז ניט געווען פֿאַרויסגעזאָגן). אויף צוו אמתן פֿלעגט מען געפֿינען אין טעפּל 10 און 5 דעקאַ קאַרטאָפֿל. אין דעם איז ניט געווען רומקאָווסקיס שולד, דער פֿערסאָנאַל פֿון די קיכן גופֿא האָט געגומען; אָחוץ וואָס די מענטשן האָבן זיך געמעגט אָנעסן צו זאָט זײַנען נאָך געווען אַנדערע וואָס האָבן געגומען פֿדי רײַך צו ווערן.

גע ר י כ ט און א ו י ס פֿ א ר ש ו נ ג.

גניעזשניענסקע 22; אַנפֿירער אַדוואָקאַט יאַקאָבסאָן. אין געטא האָט מען א סך געגנבֿעט, ס׳רובֿ פֿון נויט, אָבער אויך אַזעלכע וואָס האָבן געוואָלט אַנזאַמלען א פֿאַרמעגן אויף נאָך דער מלחמה. עס איז געגנבֿעט געוואָרן אין די רעסאָרטן, בעקערײַען, קאָלאָניאַל־ערטער, קיכן; אויך האַלץ. אויב מען האָט גענומען אין די רעסאָרטן, האָט דאָס נישט דירעקט אָנגעריכט די געטא־באַפֿעלקערונג, אָבער דאָס האָט געהייסן סאַבאָטאַזש און די דײַטשן זײַנען געווען זייער שטרענג. די גנבֿות אין די עסנווארג־אינסטיטוציעס האָבן זיך צום באַדויערן אָפּגעשלאָגן אויף ייִדישע קישקעס. האַלץ־גנבֿות זײַנען געווען אָדער בײַם אינגלייגן הײַזער אָדער וואָס מען האָט אָפּגעריסן א ברעטל אָן דעם וויסן פֿון דער גמינע. געווען אויך פֿאַלן פֿון רויבמאָרד.

די געזעץ־ברעכערס וואָס האָבן געהאָט פֿלייצעס (פּראָטעקציע, באַקאַנט־שאַפֿט) [23] האָבן אויסגעמיטן די שטראָף. עס זײַנען אַרויסגעגעבן געוואָרן אורטיילן פֿון איין חודש ביז צוויי יאָר טורמע. די פֿאַרמישפּטע זײַנען אָבער זייער טערמין ניט אויסגעזעסן, בײַ דער נאָענטסטער דעפּאָרטאַציע האָט מען זיי מיטגעשיקט.

בשעתו האָבן די דײַטשן באַפֿוילן, אז פֿאַר גנבֿות אין די רעסאָרטן זאָל דאָס געריכט אַרויסטראָגן טויטשטראָף. די יוריסטן האָבן זיך אָפּגעזאָגט. רומקאָווסקי האָט געפֿרוווט זיי צווינגען מיט אָפּזאָגן פֿון דער אַרבעט, מיט אָפּ־

[23] זען בריקס, דאַרט.

שטעלן די קאַרטלעך, אָבער עס האָט אים נישט געהאָלפֿן. די זיצונגען פֿון געריכט האָבן אויסגעזען אַ ביסל ווי אַ שפּיל.

אַרבעט.

לוטאָמירסקע 11; הויפּט־אָנפֿירער בערנאַרד פֿוקס. דער סעקרעטאַרין פֿוקס׳ אַ ברודער; אונטעראָנפֿירערס: פֿאַר פֿיזישער אַרבעט שעניצקי; פֿאַר באַאַמטע צום אָנהייב יאָכימעק, אַ בונדיסט, שפּעטער פֿראַנק.

די וואָס האָבן געהאָט פֿלייצעס האָבן נישט באַדאַרפֿט צו אַרבעטן אָדער זיי האָבן באַקומען אַ לייכטע באַשעפֿטיקונג. די אָנגעגנומענע מיינונג אין געטאָ איז געווען, אַז אויף די אָמטן האָט מען זיך ניט גערעכנט מיט פֿעיקייטן נאָר מיט באַקאַנטשאַפֿט. דאָס זעלבע איז אויך געווען מיטן אַרויסשיקן. דער אַר־בעטאָמט האָט זיך פֿאַרנומען מיט צוזאַמענשטעלן די ליסטעס צום שיקן אויף אַרבעט מהוץ דער געטאָ. די וואָס האָבן קיינעם ניט געהאָט ווער עס זאָל פֿאַר זיי אינטערוועניר זיינען געשיקט געווארן. פֿאַרשטייט זיך, אַז די אָנפֿירערס פֿון דעם אָמט האָבן געהאָט פֿיל שונאים.

צענטראַלע בוכהאַלטעריע.

דוואָרסקע 1; אָנפֿירערס סאָמעלזאָן און אורמאַכער.

די געטאָ איז געווען אַ גרויסע אונטערנעמונג. אין דער לעצטער שטאָט־שער שפּאַרקאַסע איז איר קאָנטע געווען נומער 7,600; דיספּאָנירט דערמיט האָט די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג. פֿאַר ליוועראונגען וואָס זיינען אַריינגעקומען אין געטאָ האָבן פֿירמעס צוגעשטעלט רעכענונגען דער געטאָ־פֿאַרוואַלטונג; מען האָט אונדז געגעבן נאָכצוקאָנטראָלירן, צי די סחורה איז טאַקע אַריינגעקומען, און נאָך דעם איז די רעכענונג אַוועק צוריק אַהין. פֿאַר אַרבעטסלוין אאַז״וו האָט די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג אויסגעשטעלט רעכענונגען לויט אָפּיציעל באַשטימטע פּריזן.

אָלע הכנסות און הוצאות פֿון דער געטאָ זיינען געגאַנגען דורך דער שטאָ־טישער שפּאַרקאַסע. די צענטראַלע בוכהאַלטעריע האָט פֿון אָלע טראַנזאַקציעס געהאַט נאָר אָפּשריפֿטן וועלכע זי האָט באַקומען פֿון דער געטאָ־פֿאַרוואַלטונג, און אויף דעם סמך האָט זי געבוכט. יעדן חודש האָט די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג צוגעשיקט אַ מעלדונג, אַז אויף „בייהוצאות״[24] האָט זי אויסגעצאָלט איין מיליאָן מאַרק; דאָס איז געווען פֿאַר טראַמווייַ, עלעקטריע, דייטשע שוצמענער וואָס זיינען געשטאַנען אַרום דער געטאָ און פֿאַר דעם פּערסאָנאַל פֿון דער געטאָ־פֿאַרוואַלטונג. דאָס אָלץ האָט אויף אַן אמת ניט געקאָסט אַזוי פֿיל געלט, די רעשט איז משמעות געגאַנגען אין פּריוואָטע קעשענעס. די צענטראָלע בוכ־האַלטעריע האָט זיך אויך פֿאַרנומען מיט קאָנטראָלירן די אויסצאָל־ליסטעס פֿון די רעסאָרטן און די רעפּאָרטן פֿון אָלע אָפּטיילונגען.

[24] Unkosten.

דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאנשטאט

№ 1.

געטא-צייטונג

פאר אינפארמאציע,
פאראדענונגען און באקאנטמאכונגען.

פרייז 10 פענ'ג.

אדרעס פון רעדאקציע:
דוהערסקא 1.

אינספעקציעס וועלן פארגענומען
ווערן פון 5 ביז 7 אזייגער.

Litzmannstadt-Getto, den 7. März 1941.

ליצמאנשטאט-געטא, פרייטאג דעם 7-טן מערץ 1941

פראגראם פון דער געטא-צייטונג

פון היינט אן אין נעטא צו דערשיינען א צייטונג אין דער יידישער שפראך א. נ. „נעטא-צייטונג".

די „נעטא-צייטונג" וועט זיך באמיען אלזייטיג צו אינפארמירן די איינוווינער פונעם נעטא וועגן אלע וואס קומט אין נעטא פאר; אויפצוקלערן נעטי, וואס עס איז יא דערלויבט און וואס עס איז נישט דערלויבט צו טון אין נעטא.

די „נעטא-צייטונג" וועט באלייכטן אלע פראגן, וואס זיינען נוגע די דערנערונג, ארבעט א. א.

די „נעטא-צייטונג" וועט דער באפעלקערונג גיבן די מעגלעכקייט זיך צו באהענען מיט מיין ארבעט אויף אלע נעביטן פונעם נעטא-לעבן.

די „נעטא-צייטונג" וועט נישט דערלאזן, או די פארשיידענע ביזוויליקע העצער און רכילות-טרייבער ואלן קענען פארשפרייטן אומפארטיאישע ידיעות, וואס זענען נאר עכוט אריינצוברענגען א כאאס אין אומרו צווישן דער באפעלקערונג.

די „נעטא-צייטונג" וועט ברענגען נאר די ידיעות, וואס אנטשפרעכן דעם ריינעם אמת.

די „נעטא-צייטונג" וועט אפנעבן א נרעסערן פלאץ פאר די וויכטיקסטע נעשעניש, וואס ווערן פארקומען אין נעטא.

די „נעטא-צייטונג" וועט שפעלן צום שאדן-שלום די ננבים אין די אלע, וואס מיסברויכן מיט וייערע אמתן צום שאדן פון דער נעטא-באפעלקערונג.

די „נעטא-צייטונג" וועט רעגולער אינפארמירן וועגן דער טעטיקייט פון אלע מיינע פארשיידענע אפטייל, אמתן אין ארבעטס-רעסארטן, און וועגן מיינע פלענער פאר דער נאענטסטער צוקונפט.

די „נעטא-צייטונג" וועט פארעפנטלעכן אלע מיינע פאראדענונגען און באקאנטמאכונגען.

די „נעטא-צייטונג" וועט פארעפנטלעכן די נעמען פון די פארארטייטע דורך מיין נעריכט און פון די, וואס ווערן דורך מיר נופא אדמיניסטראטיוו באשטראפט.

די „נעטא-צייטונג" וועט אן שום רחמנות באקעמפן די כארופציע און פראטעקציע-סיסטעמען איז אלע מיינע אמטן.

ביי דער דאזיקער געלענהייט דערמאן איך אין די זורך מיר גטוצרעפענע 5 לאזונגען בעת אונדזער צרייקום אין נעטא, דהיינו:

1) ארבעט.
2) ברויט.
3) זארג פאר קראנקע
4) השגחה איבערן קינד אין
5) רו אין נעטא.

אויף אט א די דאזיקע לאזונגען. האב איך בזזורט מיין ביז איצטיקע טעטיקייט און הפל זי וויטער אינעם זעלבין זינען פירן, נישט קוקנדיק צויך די ביזוויליקע שטערער און העצער פון פארשידענע וויזן.

פון מיין אויבנאנגעצייכנטן פראגראם, וועל איך אויך קיין האר נישט אפטרעטן.

אין חודש יולי 1944, דאָס איז געווען פֿיר וואָכן פֿאַר דער אַלגעמיינער דעפּאָרטאַציע, האָט די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג געהאַט אויף איר קאָנטע אַן עודף פֿון 6 מיליאָן מאַרק. חוץ דעם זײַנען נאָך דער דעפּאָרטאַציע געווען בלויז הכנסות. די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג האָט פֿאַרקויפֿט אַלע מאַשינען, פֿאַבריק־אײַנ־אַרדענונגען, רוי־מאַטעריאַלן און אַלץ פֿון די ווינונגען ווי פּערזענס, קליידונג און גוט מעבל.

דרוקערײַ.

בערשינער 10; אַנפֿירער ראָזענשטיין. אָחוץ געלט, וואָס דאָס האָט מען געדרוקט אין דרויסן, זײַנען אַלע דרוקזאַכן, אַרײַנגערעכנט לעבנס־מיטל־קאַרטלעך, געדרוקט געווארן אין געטאָ. אין אַנהייב, איין יאָר, איז אַרויס־געגעבן געווארן די געטאָ־צײַטונג פֿאַר אינפֿאָרמאַציע, פֿאַראָרדענונגען און באַקאַנטמאַכונגען; א גומער האָט געקאָסט 10 פֿעניג. געווען דאָרטן בלויז געטאָ־אינפֿאָרמאַציע; קיין איין וואָרט פֿון דרויסן, קיין איין וואָרט קריטיק אויף די געטאָ־פֿירונגען; פֿאַרקערט, בלויז לויבגעזאַנגען פֿאַר רומקאָווסקין. רעדאַקטאָר איז געווען דער אַנפֿירער פֿון דער דרוקערײַ.

באַקלײד.

די באַקלײד־אָפּטיילונג האָט געהאַט פֿאַרשיידענע אָפּצווײַגן; אַנפֿירערס פֿרײַן, בונין, ברוך פּראָשקער.

אין אַלגעמיין האָבן די מענטשן געהאַט וויניק אָנצוטאָן. א סך מענטשן האָבן אָוועקגעשיקט זייערע זאַכן אין דער געגנראַל־גובערניע פֿאַרן אָפּשליסן די געטאָ, ווײַל זיי האָבן געמיינט, אַז זיי וועלן אויך אָוועקגעשיקט ווערן אַהין. שפּעטער האָט זיך געשפּירט א שטאַרקער באַדאַרף אין קליידער און שיך. אייַ־גענע קוואַלן צו פֿאַרזאָרגן די מענטשן האָט די געטאָ ניט געהאַט. מיט דער צײַט האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אַלטע מלבושים. דאָס האָט זיך געמומען ערשטנס פֿון די אַלע לאַדזשער יידן וואָס זײַנען ווינטער 42/1941 און סעפּטעמבער 1942 ווי אומנוציקע עלעמענטן אַרויסגעשיקט געווארן פֿון געטאָ קיין כעלמנאָ אויף אויסראָטונג, איז דאָס אָנטוען ווי „יידיש אייגנס“ [25] אָפּגעשיקט געווארן צוריק צום עלטסטן. צווייטנס, זומער 1942, נאָכן אָפּלייזיקן אַלע קליינע שטעט־לעך אַרום לאַדזש, איז דאָס ביסל בעטל וואָס יעדערער האָט געלאָזט בײַ זיך אין ווינונג צוזאַמענגענומען געווארן און עס אָפּגעשיקט קיין לאַדזש.

פֿון צײַט צו צײַט האָט יעדערער באַקומען א דיספּאָזיציע אויף קליידונג און שיך. עס איז קיינער אין געטאָ ניט געגאַנגען אָפּגעריסן. די אַנפֿירערס און זייערע פֿאַמיליאַנטן זײַנען געגאַנגען זייער שיין געקליידט, און דאָס האָט געשטאַכן די אויגן. מיט שיך איז געווען ערגער, נאָר א גרויסע צאָל האָט געטראָגן טרעפּעס (שיך מיט הילצערנע זוילן).

[25] Judengut.

פּיצער־לעשערס און קוימען־קערערס.

לוטאמירסקע 13; אנפירער לעמל קויפמאן. עס זיצען געווען עטלעכע פּיצער־לעשער־אויטאס. שרפות זיצען געווען זעלטן און קיין אונטערצינדונג איז קיין מאל ניט פּעסטגעשטעלט געוואָרן. די הויפּט־אויפגאבע פון די פּיצער־לעשערס איז געווען דיזשורירן אין די רעסטָרטן. זיי האבן מיטגעאַרבעט מיט דער פּאָליציי, און די גטאָ־באַפעלקערונג האט געקוקט אויף זיי ווי אויף פּאַראַזיטן; כאטש זיי האבן פּיזיש בכלל ניט געאַרבעט האָבן זיי באַקומען טאָלאנען פּאַר שווערארבעטערס.

די אַרבעט־רעסטָרטן פון גטאָ

צענטראַל־ביורא.

די צענטראַלע פון אַלע אַרבעט־רעסטָרטן (אנדערש האט מען זיי אויך גערופן שפּן אדער וואַרשטאטן), ווו איך האָב געאַרבעט ווי א בוכהאלטער, האט זיך געפונען אויפן באַלוטער מארק. אנפירער איז געווען אהרן יאקובאָוויטש. ער האט אויך געהאט דעם טיטל וויצעפרעזעס. ער איז געווען עטלעכע דרייסיק יאָר אלט. אין די אַלגעמיינע גטאָ־ענינים האט ער ניט געוואלט אנטייל נעמען. פון דער נאטור איז ער ניט געווען קיין שלעכטער, ער האט זיך אבער געלאזט באַאיינפלוסן פון שלעכטע מענטשן. פאַר דער מלחמה איז ער געווען א פאַרקויפער אין א טעקסטיל־לאגער. בי ביבאוון האט ער געהאט א גוט אויג.

אלע באַשטעלונגען און ליווערונגען זיצען אדורכגעגאנגען דורכן ביורא, ווו עס איז געפירט געוואָרן א פולע קאָרטאטעק. וען איבער דער גטאָ זיצען געהאנגען שוואָרצע וואָלקנס איז, אויף ביבאוס באפעל, געמאכט געוואָרן אן אויפשטעלונג פון אלע באשטעלונגען, כדי צו ווייזן, אז די גטאָ איז וויכטיק פאַר דייטשלאנד. אזוי ארום איז די עקסיסטענץ פון גטאָ כסדר פאַרלענגערט געוואָרן. ביבאוו האט פאַרשטייט זיך געהאט א פריוואטע כוונה דערבי: ווי דער אמטסלייטער האט ער ניט געדאַרפט גיין אויפן פראנט און ער איז געוואָרן וואס א מאל רייכער.

אין אנהייב איז ניט געווען קיין באשעפטיקונג פאַר אלעמען. שפעטער האט יעדער געמוזט ארבעטן. געאַרבעט האט מען אין די רעסטָרטן אומעטום אויף אקארד; אין עטלעכע ערטער איז דערגאנגען דערצו, אז מען האט דעם ארבעטער ניט אַרויסגעלאזט פון וואַרשטאט איידער ער האט געמאכט די נאָרמע. אקעגן זשע די פּראָטעקציע־מענטשן זיצען געזעסן זאט אין דער היים און גענומען געהאלט. די אַדמיניסטראַציע איז געווען זייער א גרויסע, חוץ דעם האבן זיך אַרומגעדרייט אינסטרוקטָרן און גרופן־פירער (א וואָרט וואס מען האט איבערגענומען בי די דייטשן), וועלכע האבן פיל מאל נישט געקענט דאס פאַך. עס איז געווג געווען, אז מען האט געהאט פלייצעס. אויך זיצען געווען אין יעדן רעסטָרט: א קאָמיסאַר, א פּאָליציי־אָפּיציר, רומקאָווסקיס

פֿאַרטרויונגס־מענער. געווען אַ ספּעציעלע פֿאַך־קאָמיסיע וואָס האָט באַשטימט די לוינען.

יעדערער האָט פֿאַרדינט אַזוי פֿיל, אַז אויף אויסצוקויפֿן די צוטיילונגען האָט דאָס שטענדיק געקלעקט. עס איז געאַרבעט געווארן 6 טאָג אַ וואָך צו 9½ שעה. צום אַנהייב איז דער אָפֿרוטאָג געווען שבת, שפּעטער זונטאָג. עס איז פֿאַרוועדט געווען אַדורכצולאָזן אַ טאָג אַרבעט אָדער אַרויסצוגיין אין מיטן טאָג. אויב עמעצער איז ניט געקומען צו דער אַרבעט און ניט געהאַט קיין צײַגענים פֿון אַ דאָקטער, איז ער דורך דער יידישער פּאָליציי אַרעסטירט געווארן און מיט געוואָלד אָפּגעשיקט געווארן אין רעסאָרט. די מענטשן האָבן בעסער געוואָלט גיין צו דער אַרבעט, דאָרטן האָט דער הונגער וויניקער געמאַטערט ווי אין דער היים. 5 אַ זייגער נאָך דער אַרבעט האָט מען זיך געמוזט שטעלן אין די רייען אָפּצונעמען די צוטיילונגען.

יעדער מין אַרבעט איז אויסגעפֿירט געווארן; ניט געווען קיין געביט וואָס זאָל ניט האָבן זײַנס אַ פֿאַכמאַן. עס איז אויסגעפֿירט געווארן מיליטעריש און ציווילע אַרבעט. אין אַלגעמיין איז ציווייל־אַרבעט געווען וויניק, ווײַל דעקן האָט זיך ביבאָו געקאָנט נאָר מיט מיליטערישע באַשטעלונגען. די געטאָ איז קיין מאָל ניט באַמבאַרדירט געווארן, און דעריבער האָבן אונדז פֿירמען פֿון רײַך מיט חשק געשיקט באַשטעלונגען. עס האָט אָפֿט פֿאַסירט, אַז דאָס וואָס די דײַטשע פֿירמע האָט געהאַט אין לאָדזשער געטאָ אין דער אַרבעט איז געבליבן איר גאַנץ פֿאַרמעגנס נאָך דעם ווי זי איז אין דער היים געווארן אין גאַנצן „אויסגעבאָמבט". פֿיל זאָכן זײַנען געאַרבעט געווארן אומזיסט פֿאַר פֿאַרשיידענע אײַנפֿלוסרײַכע דײַטשן: די באַאַמטע פֿון שטאָט־פֿאַרוואַלטונג און געטאָ־פֿאַרוואַלטונג, פֿון געשטאַפּאָ און קריפּאָ זײַנען געגאַנגען אָנגעטאָן ווי מאָנאַרכעס אַ דאַנק דער געטאָ־פּראָצע.

אויף דער נײַער־גאָס — זי האָט געהערט צו דער שטאָט און זיך געגרענעצט מיט דער געטאָ — האָבן די דײַטשן אײַנגעאָרדנט אַ דעזינפֿעקציע־אָנשטאַלט. דאָרט, האָט מען געזאָגט, טוט מען דעזינפֿעקצירן די טעקסטיל־אַרטיקלען וועלכע די געטאָ שיקט אַרויס. זיי האָבן מורא געהאַט, עס זאָל זיך נישט אַריבערטראָגן אַ קראַנקייט פֿון געטאָ אין שטאָט אַרײַן. אין דער אמתן האָבן די דײַטשן זיך נישט אָזוי שטאַרק מטריח געווען. אין עטלעכע פֿאַלן האָבן די קונדן געשריבן, אַז זיי האָבן געפֿונען לײַז אין די געליווערטע שטיקער אַרבעט.

די נייטיקע מאַשינען האָבן יידן געהאַט בײַם אָפּשליסן די געטאָ, עס זײַנען אויך מיט דער צײַט אײַנגעקויפֿט געווארן פֿאַרשיידענע ספּעציעלע מאַשינען.

דער דורכשניטלעכער אומזאָץ פֿון געטאָ־אַרבעט האָט באַטראָפֿן 3 מיליאָן מאַרק אַ חודש.

ש נ ײַ ד ע ר ײַ.

דעם גרעסטן אומזאָץ האָבן געמאַכט די שנײַדער־רעסאָרטן. זייער אַרבעט־לוין האָט באַטראָפֿן 700,000 מאַרק אַ חודש. דער אומזאָץ איז געווען אַ הונדערטפֿראָצענטיקער, בלויז פֿאַר אַרבעט.

די שנײדערס זײנען געווען איינער פֿון די הויפּטאַנשפּאַרן פֿון געטאָ און די ערשטע אַרבעטערס. צוויי חדשים נאָכן אָפּשליסן די געטאָ האָט רומקאָווסקי צוזאַמענגערופֿן אַלע שנײדערס און זיי דערקלערט, אַז דער וואָס וועט ברענגען זײַן נײַמאַשין וועט באַקומען אַרבעט. כּמעט אַלע האָבן זיך צוגעשטעלט מיט זייערע מאַשינען, שפּעטער האָט מען אָפּילו געצוואונגען. די ערשטע צײַט איז געווען וויניק אַרבעט און עס איז אײנגעטיילט געוואָרן פֿאַר יעדערן א פּאָר טאָג אין וואָך. דאָס האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן, עס האָבן אָנגעהויבן אַרײַנ־פֿליסן א סך באַשטעלונגען.

צוזאַמען זײנען געווען 10 שנײדערשע רעסאָרטן אין פֿאַרשיידענע טיילן שטאָט. די צענטראַלע איז געווען לאַגעוויצקע 45; אָנפֿירער צום אָנהייב פּאָ־דאַלסקי, שפּעטער דוד וואַרשאַווסקי, א געווען פֿאַבריקאַנט, רומקאָווס־קיס א פּערזענלעכער גוטער פֿרײַנד, א מיטגליד פֿון בײַראַט.[26] עטלעכע מא־נאַטן פֿאַר דער לעצטער אויסזידלונג האָט ביבאָוו אים ערגעץ פֿאַרשיקט.

ווי געזאָגט, איז געאַרבעט געוואָרן דער עיקר מיליטערישע זאַכן. עס זײנען אין געטאָ אַרײַנגעשיקט געוואָרן גאַנצע שטיקער סחורה אָדער שוין צוגעשניטענע טיילן. געווען פֿאַלן, ווען מען האָט באַקומען די אייבערסחורה און לאַנג געוואַרט אויף די צודאַטן. די אַרבעט האָט געמוזט זײַן אויסגע־פּירט פּינקטלעך לויטן מוסטער, אין פֿאַל פֿון קלענסטן פֿעלער האָט מען די ליוועראונגען צוריקגעשיקט צום אויסבעסערן. איך דערמאָן זיך, אַז איין מאָל האָט די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג אונדז צוגעשיקט די קאָפּיע פֿון א בריוו פֿון דער וועראַכט, מען זאָל בעסער אַכטונג געבן אויף די יידן, ווײַל זיי טרײַבן סא־באָטאַזש מיט דעם וואָס די קנעפּ אויף די מונדירן זײַנען שוואַך צוגענייט; דער זעלנער אויפֿן פֿראָנט האָט נישט קיין צײַט עס צו פֿאַרריכטן. איך האָלט, אַז אונדזערע שנײדערס האָבן עס נישט געמאַכט מיט אויסרעכענונג; פּשוט אַזוי גייט שנעלער פֿון דער האַנט.

אין פֿאַרגלײַך מיט אַנדערע אַרטיקלען האָבן די דײַטשן פֿאַרן נייַען גע־צאָלט שיינע פּרײַזן. די אָמטן פֿאַר מיליטערישער באַקליידונג[27] האָבן אויך אַרײַנגע־שיקט א סך זאַכן צום רעפּאַרירן. דאָס זײַנען געווען רעקס, הויזן און מאַנטלען פֿון דײַטשע געפֿאַלענע און פֿאַרוווּנדטע; מען האָט דאָס איבערגעמאַכט פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע. דרײַסיק פּראָצענט פֿון די זאַכן זײַנען צעשניטן געוואָרן און געגאַנגען אויף לאַטען די רעשט.

---

[26] בלומענטאַל, דצ״ו, ז׳ 171 ברענגט א דאָקומענט וועגן וואַרשאַווסקין, אונטערגעשריבן פֿון ביבאָוון דעם 27סטן פֿעברואַר 1942. וואַרשאַווסקי איז פֿון די דײַטשן געווען פֿאַרמישפּט אויף תּפֿיסה (די סיבה איז ניט באַוווּסט); בעט ביבאָוו בײַם אָנפֿירער פֿון דער דײַטשער פּרא־קוראַטור, מען זאָל די שטראָף אָפּלייגן, מחמת ערשטנס איז ניטא קיינער וואָס זאָל פֿאַרבײַטן וואַרשאַווסקין אויף זײַן פּאָסטן אין טעקסטיל־רעסאָרט און צווייטנס ווײַל די תּפֿיסה וואָלט פֿאַר אים פֿאַקטיש געהאַלטן אַן אָפּרו: אין תּפֿיסה עסט מען בעסער ווי אין געטאָ און מען אַרבעט וויניקער.

[27] Heeresbekleidungsämter.

עס איז אויך געווען אַ ספּעציעלער וואַרשטאַט פֿאַר דעם אינעווייניקסטן באַנון. די קליידונג וואָס איז אַרבעגעשיקט געוואָרן פֿון די אויסגעזידלטע יידן און פֿון די קליינע שטעטלעך האָט מען פֿאַרריכט און דערנאָך צוגעשטעלט דער באַקלייד־אָפּטיילונג. אויף ספּעציעלע דערלויבענישן פֿון רומקאָווסקין און יאָקובאָוויטשן זענען אויך געניט געוואָרן נייע קאָסטיומען פֿאַר די שישקעס (קעראָוניקעס און פּראָטעקציע־מענטשן). די שנידערס בײַ די מאַשינען זענען נעבעך געפֿאַלן ווי די פֿליגן.

אַ קאָפּיטל פֿאַר זיך איז געווען דער רעסאָרט סחורה־פֿאַרניצונג.[28] דאָ איז אויסגעאַרבעט געוואָרן קאָנפֿעקציע, פֿאַר הערן און דאָמען, נאָר פֿון גרעטאַ־סחורות. דער מאַטעריאַל האָט געשטאָמט פֿון קאָנפֿיסקאַציעס. דער הויפּט־מקור איז געווען די טעקסטיל־פֿאַבריק וואָס פֿראָדוצירט מאַנופֿאַקטור פֿון אייגענע רוישטאָפֿן. דער רעסאָרט איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָנואַר 1942 אויף יאָקובֿ 10; אָנפֿירער איז געווען עקשטיין. ביבאָוו האָט זיך אין דעם רעסאָרט געשפּיגלט, ווײַל עס איז פֿאַרטיק געוואָרן קאָנפֿעקציע אָן רוישטאָפֿן פֿון דרויסן. דאָמען־קאָנפֿעקציע איז געניט געוואָרן לויט מאָדעלן. ביבאָוו האָט אָפּילו אָנגאָזשירט פֿרויען פֿאַר מאָדעלקעס, אָבער זיי זענען נאָר אין מאָל אויפֿגעטראָטן פֿאַר דיטשע סוחרים.

וועש און קליידער.

די צווייט גרעסטע סעריע טעקסטיל־רעסאָרטן, נאָך שנידערײַ, זענען געווען די וועש־ און קליידער־פֿאַבריקן. די צענטראַלע האָט זיך געפֿונען אויף דוואָרסקע 14; אָנפֿירער איז געווען לייבל גלאָזער. צום מערסטן האָבן דאָ געאַרבעט פֿרויען; די אַרבעט־באַדינגונגען זענען ניט געווען די ערגסטע. דער אומזאַץ איז געווען 300,000 מאַרק אַ חודש. אָלץ איז אויסגעפֿאַרטיקט געוואָרן פֿון אַרבעגעשיקטע מאַטעריאַלן; צום מערסטן מילֿיטער־ און ציווויל־וועש, און די שענסטע מאָדעלן דאָמענקליידער. די גרעסטע בערלינער קאָנפֿעקציע־הײַזער האָבן אין געטאָ באַשטעלט אָפּילו צו אייגציקע קליידער פֿון איין מאָדעל; די פּרײַזן זענען געגאַנגען ביז 40 מאַרק אַ שטיק. מען האָט אויך געניט מיליטערישע בלוזעס, רעק און שלאָפֿרעק.

קאָרסעטן־פֿאַבריק.

באַלוט, צעגלאָנע 8; אָנפֿירער גאָניק, אַ ווײַלער מענטש. פֿון אַרבעגעשיקטן מאַטעריאַל זענען אויסגעאַרבעט געוואָרן קאָרסעטן און סטאָניקעס. דער רעסאָרט האָט שיין פֿאַרדינט, די פֿרויען האָבן דאָרט אָבער שווער געאַרבעט.

טריקאָטאַזש.

בערזשינער 50; אָנפֿירער זבאָר. דאָ האָט מען אויסגעאַרבעט צום מערסטן ציווילע זאַכן, למשל מענער־ און פֿרויען־וועש, אַרבעט־אָנצוגן, פֿרויען־פֿאַר־

[28] Warenverwertung.

טעכער, קינדערזאכן, אלץ פון דײַטשע מאַטעריאלן. געאַרבעט האָבן דאָרטן בלויז פֿרויען.

שטריקערײַ.

געשטריקט האָט מען סוועטערס, העמדשקעס און סקאַרפֿעטן, אלץ פֿאַר דער ציווילער באַפֿעלקערונג. וואָל האָט מען אַרײַנגעשיקט פֿון מחוץ דער געטאָ. און דאָס איז אלץ געגאַנגען פֿאַר די דײַטשן. די הויפּטאַרבעט איז אויסגעפֿירט געוואָרן פֿון ווײַבער; וואָס איז געשפּינט געוואָרן אין געטאָ; אָט די זאַכן זײַנען באַשטימט געוואָרן אַ ביסל פֿאַרן אינעווייניקסטן באַנוץ און אַ ביסל איז פֿאַרקויפֿט געוואָרן פֿאַר די אַרבעט־לאַגערן.

שטיקערײַ.

האַנטשטיקערײַ, ריבנע 3; אַנפֿירער ווישניעווסקי, געוועזענער יודען־עלטסטער פֿון קאָליש. געאַרבעט פֿאַרן ציווילן באַנוץ. פֿון אַרײַנגעשיקטן גאָרן זײַנען געשטיקט געוואָרן די שענסטע טישטעכער און סערוועטקעס.

קונסטשטיקערײַ, פֿרײַער דרעוואָווסקע 75, דערנאָך מלינאַרסקע, 7; אַנפֿירער ראַדזשעיוווסקי, אַ געוועזענער פֿאַבריקאַנט. דאָרט זײַנען געמאַכט גערוואָרן אַלע מיני מילִיטערישע צייכנס. עס איז געווען צו באַוווּנדערן, ווי פֿרעציז די מיידלעך האָבן אויסגעאַרבעט די צייכנס מיטן האָקנקרייץ. צו דער אַרבעט האָט די געטאָ צוגעלייגט, ווײַל די דײַטשן האָבן דערפֿאַר געצאָלט קלײַנע פּרײַזן.

קירזשנערײַ.

סמיגאָווע 12; אַנפֿירער פּרץ בלויגרונד. פֿון אַרײַנגעשיקטן מאַטעריאַל זײַנען אויסגעאַרבעט געוואָרן פּעלצאָכן, דער עיקר פֿאַר מיליטער. די געטאָ האָט אויך צוגעשטעלט אַ סך פֿוטער וואָס איז קאָנפֿיסקירט אַדער אָפּגעקויפֿט געוואָרן בײַ ייִדן. די פּעלצן זײַנען געווען פֿאַר ציווילע דײַטשן. די געטאָ האָט אַרויסגעגעבן שיינע פּעלצן מיט אַ לעדערנעם אייבערשלאָק; יעדער באַאַמטער פֿון דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג און פֿון דער געטאָ־פֿאַרוואַלטונג האָט געהאַט עטלעכע אָזעלכע מאַנטלען. אַרבעטלוין איז באַצאָלט געוואָרן לויט דער צײַט וואָס מען האָט אין דעם אַרײַנגעלייגט, צו 61 פֿעניג אַ שעה; די צאָל שעהען האָט אויפֿגעגעבן די געטאָ.

גומי־מאַנטלען.

מיאָדאָווע 4. פֿון אַרײַנגעשיקטן מאַטעריאַל האָט מען אויסגעאַרבעט גומענע מאַנטלען פֿאַר זעלנערס־מאַטאָציקליסטן. געצאָלט האָט מען 15 מאַרק אַ שטיק. די פּראָדוקציע איז געגאַנגען דורך דער גאַנצער צײַט פֿון געטאָ.

היטלען.

בערזשינער 43; אַנפֿירער גרינבערג. פֿון אַרײַנגעשיקטן מאַטעריאַל האָט מען אויסגעאַרבעט מילִיטערישע און ציווילע היטלען. דער רעסאָרט האָט געאַרבעט פֿאַר דער געטאָ גופֿא אויך.

דאַמענהיט.

זגערזשער 11/9; אָנפֿירער נאַכטשטערן. מען האָט געאַרבעט פֿון אַרײַנ־געשיקטן און פֿון געטאָ־מאַטעריאַל. פֿון די לעדערנע אָפּשניצלעך האָט מען געמאַכט פֿאַרשיידענע דאַמענזאַכן ווי פּאַסיקעס, בראָשקעס, בלומען — אַלץ פֿאַר די דײַטשקעס.

טעקסטיל.

דרעוונאָוסקע 75; אָנפֿירער פֿשיבישעוויטש. אין געטאָ האָבן זיך געפֿונען אָ סך רוישטאָפֿן; מען האָט געקויפֿט פֿון דרויסן אויך. דער טעקסטיל־רעסאָרט האָט געהאַט אייגענע שפּינערײַען און וועבערײַען. צום אָפּרעטירן איז די סחורה געשיקט געווארן אין שטאָט אַריין, און שפּעטער איז זי צוריקגעקומען אָ פֿאַר־טיקע אין רעסאָרט סחורה־פֿאַרניצונג און אין שטריקערײַ־רעסאָרט. עס איז אַלץ געווען געמיינע סחורה, ווי וויגאָניע און ביליקער שטרײַכגאָרן.

אַלט־מאַטעריאַלן.

בערזשינער 15; אָנפֿירער ה. ב. ליטווין. אין פֿאַרשיידענע פונקטן פֿון געטאָ האָבן זיך געפֿונען מאַגאַזינען פֿון אַלטוואַרג־ און אָפּפאַל־טעקסטיל. דאָס איז געזאַמלט געווארן פֿון די אויסגעזידלטע יידן און פֿון די רעסאָרטן, און אין די פונקטן איז דאָס סאָרטירט געווארן. דער מאַטעריאַל איז באַשטימט געווען פֿאַר דעם דיוואַן־רעסאָרט, פֿאַר פּאַנטאָפֿל־אויסאַרבעטונג און פֿאַר דער שפּינערײַ. דאָ האָבן געאַרבעט צום מערסטן אַלטע פֿרויען בײַ שלעכטע באַדינגונגען, אין שטויב און אין קעלט.

דיוואַנען (טעפּעכער).

אָנפֿירער קלוגמאַן. אויף דרײַ פונקטן האָבן זיך געפֿונען רעסאָרטן, וווּ פֿרויען האָבן פֿון טעקסטיל־אַלטוואַרג און אָפּפאַל געפֿלאָכטן צעפּ און שפּעטער געמאַכט דערפֿון טעפּעכער — קלײַנע און גרויסע, ביז 20 קוואַדראַט־מעטער. די מוסטערן זײַנען געווען שיינע, און ס׳האָבן דאָס געקויפֿט דײַטשע פֿאַר־אײַנען און מיליטער־קאָנטינעס. פֿאַר 1 m^2 האָט די געטאָ באַקומען 13.50 מאַרק; אין פֿאַרגלײַך מיט דער אַרבעט וואָס איז אַרײַנגעלייגט געווארן איז דער פּרײַז געווען פֿיל צו קליין. שוואַכע פֿרויען און מאַמעס פֿון קינדער האָבן באַקומען אַהיים צו פֿלעכטן די צעפּ. לעצטנס זײַנען שוין געווען ווייניק שמאַ־טעס, און די פֿרויען וואָס האָבן געוואָלט אַרבעטן האָבן אַליין געמוזט צושטעלן דעם מאַטעריאַל. מענטשן האָבן צעריסן אַלטע קליידער און מאַנטלען אַבי נאָר צו האָבן עפּעס צו ליווערן.

פֿעדערן.

דאָס בעטגעוואָנט פֿון יידן פֿון די קלײַנע שטעטלעך נאָך זייער אויסזיד־לונג, און טייַוויז פֿון לאָדזשער אויסגעזידלטע יידן, איז געזאַמלט געווארן און מאַסנווײַז געשיקט געווארן קיין האַמבורג און ברעמען; דאָרט האָט מען עס גערייניקט און פֿאַרניצט פֿאַר דײַטשע „אויסגעבאַמבטע" פֿאַמיליעס.

פאפיר.

זשידאוואסקע 12; אנפירער בייגלמאן. פון ארבעטשיקטן פאפיר זענען אויסגעארבעט געוואָרן פארשיידענע טוטן (שקארמוצן), פון אפטייקטילעך ביז זעק פאר אינדוסטריעלע צוועקן. די פרייזן זענען געווען נידעריקע. אויף אלע מיני פאפירוואַרג און ביכער, אפילו פאַרן אינעוויניקסטן באַנוץ, האט די געטאָ געקויפט פאפיר אין שטאט.

קאמען.

די געטאָ האט געקויפט אין שטאט פיכהערנער, און אויסגעארבעט דערפון קאמען און הארנמעל; און דאס פארקויפט די דיטשן. די פרייזן פאר די קאמען האבן באטראפן קוים א פערטל פונעם קערן.

פראפנס.

מארישין; אנפירער יאקוב יאמניק. פון ארבעטשיקטן קארקנהאלץ האט מען אויסגעארבעט פראפנס צו פלעשער. דער רעסארט האט אין גאנצן עק־סיסטירט 6 מאנאטן, פון סעפטעמבער 1941 ביז מארץ 1942, ווייל מער קיין רויוואַרג האבן די דיטשן נישט געהאט. איידער איך האב באקומען דעם פאסטן אויפן באלוטער מארק אין צענטראל־ביורא האב איך אין דעם רעסארט גע־ארבעט ווי א מאשיניסט. די דיטשן האבן געצאלט 1.15 מארק פאר 1,000 שטיק.

פילאטעליע.

בעצם איז דאס ניט געווען קיין רעסארט. מען האט דא אין געטאָ צונויפ־גענומען אויסלענדישע פאסטמארקעס און דאס פארקויפט אין שטאט ארײַן. די דיטשן זענען גערן געווען צו קויפן און האבן געצאלט שיינע פרייזן.

ביורא־ארבעט.

מיאדאוע 4; אנפירער נעפטאלין. עס זענען אין געטאָ ארײַנגעשיקט גע־ווארן פרעגבויגנס אויסצורעכענען, וויפל קוילן עס דארף האבן יעדער פונקט אין ווארטעגאַו אויפן סעזאן. זיי האבן געצאלט 3 פעניג א שטיק. די אינס־טיטוציע האט עקסיסטירט נאר א האלב יאר.

ווערקשטעטן.

דרעווגאוואסקע 75; אנפירער גראוער. אין געטאָ איז ארײַנגעשיקט געווארן שמוציקע און פארבלוטיקטע מיליטער־באקלייד־נג און מיליטער־וועש צום רייי־ניקן. די טראנספארטן זענען געקומען דירעקט פון מיזרחדיקן פראָנט, און עס פלעגט פאסירן, אז מען פלעגט אין זיי געפינען העמדן, פיס און שטיקער פלייש פון געפאלענע זעלנערס. פאר א קילא האבן מיר באקומען 25 פעניג וועשגעלט. די געטאָ האט געקויפט די נייסטע וואש־מכשירים, אלץ איז געווען מעכא־ניזירט.

פֿאַרן אינעווייניקסטן באַנוץ האָבן עקסיסטירט געטאָ־וועשערייַן, ווּוהין יעדער אַרבעטער האָט געהאַט דאָס רעכט צו געבן 20 שטיקלעך וועש מאָ־נאַטלעך צום וואַשן. פֿאַר אונדז האָט מען געוואַשן אַן זיך, און אַוא פּנים האָט די וועש געהאַט.

שוסטערייַ.

בערזשינער 82, אַנפֿירער געטרייַמאַן; מאַרישין, אַנפֿירער איזשביצקי; פֿראַנצישקאַנער 73, אַנפֿירער זאַנאַבענד. אין געטאָ זענען אויסגעאַרבעט גע־ווארן אַ סך טרעפּעס. די דיטשען האָבן אונדז אַרייַנגעשיקט אַלט לעדער און האַלצווילן, און מיר האָבן דערפֿאַר באַצאָלט. די געטאָ האָט אַליין אויך פּראָ־דוצירט האַלצווילן. פֿאַר די געלייוועטע טרעפּעס האָבן די דיטשען געצאָלט, שוין אַרייַנגערעכנט אַרבעטלוין, 1.50 פֿאַר אַ פּאָר. פֿון אַרייַנגעשיקטן מא־טעריאַל זענען אויך אויסגעאַרבעט געוואָרן מיליטעריש שיך און שטיוול. זייער אַ סך אַלטע שיך פֿון טורמעס און לאַגערן זענען אַרייַנגעשיקט געוואָרן צום פֿאַרריכטן. פֿאַרן אינעווייניקסטן באַנוץ האָט מען אויך פֿאַרריכט שיך און געמאַכט טרעפּעס.

עס זענען געווען ספּעציעלע רעסאָרטן, וווּ מען האָט פֿון אַלטע שמאַטעס און לעדער־אָפּפאַל אויסגעאַרבעט שטוביקע פּאַנטאָפֿל. די דיטשע פֿירמעס האָבן דאָס געקויפֿט מיט חשק, ווייל דערויף האָבן זייערע קונים ניט געדאַרפֿט קיין „בעצוגשיין"; מען האָט אויך געצאָלט לפּי־ערך שיינע פּריזן, פֿון 2 ביז 5 מאַרק פֿאַר אַ פּאָר.

שטרויענע שיך.

מאַרישין, אַנפֿירער פֿאַרבער; בערזשינער 84, אַנפֿירער סאַלאַמאָן לעווין. די געטאָ האָט געקויפֿט בייַ די דיטשען שטרוי און שפּאָגאָט און דערפֿון געמאַכט שטרויענע שיך. דאָס האָבן געטראָגן דיטשע זעלנערס ווינטער אויף דער וואַך; מיט די שטיוול איז דער זעלנער אַרייַן אין די דאָזיקע שיך. פֿאַר איין פּאָר האָבן מיר באַקומען 3.50 מאַרק. דורך דער גאַנצער צייט האָט די געטאָ פּראָדוצירט 1.5 מיליאָן פּאָר. לעצטנס זענען אויך אויסגעאַרבעט געוואָרן פֿון שטרוי שטעק־לאָטשן פֿאַר לאַזאַרעטן. די שטרויאָפּפאַלן זענען אויך פֿאַרקויפֿט געוואָרן.

שטעפּערייַ.

מאַרישינער 100; אַנפֿירער בערנשטיין. דיטשע שוכפֿאַבריקאַנטן האָבן אַרייַנגעשיקט צוגעשניטענע כאַליעוועס ווי אויך גאַנצע שטיקער לעדער, פֿון וועלכע מען האָט געשטעפּט כאַליעוועס. מערסטנס איז דאָס געווען ציווילע אַרבעט. די פּריזן זענען געווען זייער נידעריקע, פֿון 20 ביז 40 פֿעניג פֿאַר אַ פּאָר.

רימערייַ.

קראַוויעצקע 19 און סטעפֿאַן־גאַס; אַנפֿירער פּאַדאָלסקי. דאָרט האָט מען געאַרבעט נאָר פֿאַר מיליטערישע צוועקן. עס זענען אַרויסגעגאַנגען רוקזעק,

בייטל־ען, פֿערדגעשפּאַנען אַז״ו. די דייטשן האָבן אויך אַרבייטגעשיקט צום צעטרענען פֿאַרשיידענע אַרטיקלען פֿון ברעזענט, וואָס האָבן געשטאָמט פֿון קריגסרויב. טיילווייז איז דער מאַטעריאַל פֿאַרניצט געוואָרן אין געטאָ צו די טרעפּעס, טיילווייז איז ער אָפּגעשיקט געוואָרן צוריק אין געפֿאַקטע באַלן.

גאַרבערייַ.

ניעצאַל 12; אָנפֿירער מאַזעל־שאָ. אין דער גאַרבערייַ זיצנען פֿון אַרבייט־געשיקטע פֿעל אויסגעאַרבעט געוואָרן אָלע מיני לעדער.

זיידער־מאַכערייַ.

בעצם קען מען דאָס ניט אָנרופֿן רעסאָרט. אָלע זייגערס וואָס זיצנען צוגענומען געוואָרן בייַ די לאָדזשער און שטעטלדיקע יידן זיצנען אַרבייטגע־שיקט געוואָרן צום פֿאַרריכטן, און שפּעטער האָבן די דייטשן לויט זייער אייגנזען אָפּגעשאַצט און קרעדיטירט איטלעכן טראַנספּאָרט. פֿאַר אָ קילאָ ריין גאָלד האָבן זיי געצאָלט 3,600 מאַרק.

סטאָלערייַ.

דרוקאַרסקע 12, אָנפֿירער טערקלטויב; פּוצקע 9, אָנפֿירערס ראָזען און שוואַרצאָווסקי, געוועזענע סוחרים; באָזאַרנע 6, אָנפֿירער ווינאָגראַד. די געטאָ האָט געקויפֿט האָלץ און פֿאַרקויפֿט פֿאַרטיקע זאַכן. די רעסאָרטן האָבן געאַרבעט פֿאַר מיליטער און ציווילן. מען האָט פּראָדוצירט: אָלע מיני מעבל, קינדערבעטן, זעלנערשע טאָפּעלע בעטן און זעלנערשע שענק פֿאַר קאַזאַרמעס, אַמוניציע־קאַסטנס, פּאַקקאַסטנס, שאָפֿערן־קאַסטנס (זען ווייטער), רעדער פֿאַר מיליטערישע וועגענער, פּאַפּיראָסן־קעסטלעך פֿאַר זעלנערס, האָלצזוילן צו טרעפּעס, קינדערשע שפּילעכלעך (פֿון אָפּפֿאַל) און פֿאַרשיידענע מינים האָלץ־גאָלאַנטעריע. צום מערסטן האָט מען געאַרבעט קינדערבעטן. די דייטשן האָבן געצאָלט: פֿאַר אָ פּאָלירט שלאָפּצימער 720 מאַרק, פֿאַר אָ לאָקירטער קיך־אייגריכטונג 300 מאַרק, פֿאַר קינדערבעטן צו 18 און 20.50 מאַרק, פֿאַר אָ ווינטערבוי־קאַסטן 3 מאַרק מיט עטלעכע פֿעניג, פֿאַר אין זאָק רעדער (4 שטיק) מיט אייזערנע ריידן 115 מאַרק, פֿאַר אָ פּאַפּיראָסן־קעסטל 0.80 מאַרק, פֿאַר אָ פּאָר האָלצזוילן 0.85 מאַרק.

די פּריזן האָבן ווייט ניט געדעקט די אייגענע קאָסטן, ווי מאַטעריאַל, צוגאָבן, אַדמיניסטראַציע, אַרבעטלוין און טראַנספּאָרט. פֿרויען גלייך ווי מענער האָבן באַדינט די מאַשינען, און די געטאָ האָט כסדר צוגעקויפֿט נייע מאַשינען. די אַרבעט איז געווען אָ שווערע און אָ שעדלעכע פֿאַרן געזונט; די שטאַרביקייט אין די רעסאָרטן איז געווען אָ גרויסע. מיט אייַן זאָך איז די אַרבעטערס דאָרט גוט געווען — פֿון די אָפּפֿאַלן האָבן זיי געהאַט פֿאַר זיך הייצוואָרג.

אויף טשעשלסקע 26, אונטער דער אָנפֿירונג פֿון פּויזנערזאָן, איז געווען אָ סטאָלערייַ וואָס האָט געאַרבעט פֿאַר דעם אינעוויניקסטן באָנוץ פֿון דער געטאָ: טישן, בענקלעך און אָלע אייגריכטונגען פֿאַר אָפּטיילונגען און רעסאָרטן.

טאָפּעצירערײַ.

רײַטערגאַס 9; אָנפּירער פּאַרבער, דער זעלבער ווי פֿון שטרוירעסאַרט. מען האָט דאָ אויסגעאַרבעט לוקסוסדיקע אָטאָמאַנען (קאָוטש) און קאָזעט־קעס, מאַטראַצן, אויסלייגבעטלעך און ליגשטולן. די האַלצסקעלעטן האָבן גע־מאַכט די סטאָליאַרעס, איבערצוג און צודאַטן איז געשיקט געווארן פֿון שטאָט און מיר האָבן דערפֿאַר באַצאָלט. פֿאַר אַן אָטאָמאַן האָבן די דײַטשן געצאָלט 126 און 154 מאַרק. מאַטראַצן זײַנען געפֿילט געווארן מיט סטרוזשקעס (זען ווײַטער); מען האָט זיי געשיקט פֿאַר „אויסגעבאָמבטע" דײַטשן.

אין דעם רעסאָרט האָט מען אויך אויסגעאַרבעט בערשטלעך און פּענדזלען.

סטרוזשקעס.

מאַרישין; אָנפּירער ראָזען. פֿון האַלץ האָט מען מיט אַ מאַשין געשניטן לאַנגע דינע סטענגעס; דערמיט האָט מען אויסגעפֿילט שעניקעס און מאַט־ראַצן; אין דעם רעסאָרט האָט מען געמאַכט מאַטראַצן אויך. ווײַטער האָט מען דאָ פֿראָדוצירט אַ בוי־מאַטעריאַל — טאָוולען פֿון סטרוזשקעס אײַנגעפּרעסטע אין צעמענט.

שאָפֿערן־קאָסטנס.[29]

מאַרישין; אָנפּירער יאַקוב אָגולניק. פֿונעם סטאָלעריי־רעסאָרט האָט מען געשיקט אַהער פֿאַרטיקע קעסטלעך. די דײַטשן האָבן צוגעשטעלט די באַ־שטאַנדטיילן, און דאָ האָט מען דאָס קאָמפּלעטירט. אין אַזאַ קאָסטן האָבן זיך געפֿונען אַלע מכשירים וואָס אַ שאָפֿער דאַרף האָבן ווינטער אויף צו פֿאָר־ריכטן דעם אויטאָ.

באַהעלפֿהיזער.

מאַרישין; אָנפּירער סאָלאָמאָן לעווין, דער זעלבער ווי פֿון שטרוירעסאַרט. נאָך די שטאַרקע באָמבאַרדירונגען זײַנען אין דײַטשלאַנד אויפֿגעשטאַנען אונ־טערעמונגען וואָס האָבן אויסגעאַרבעט קלייניע טראַנספֿאָרטירלעכע הילצערנע אָדער צעמענטענע שטיבלעך. די געטאָ־פֿאַרוואַלטונג, וועלנדיק פֿאַרלענגערן איר עקסיסטענץ, איז אַנהייב 1944 געקומען אין געטאָ מיט אַ פֿאַרשלאָג אײַנ־צושטעלן בײַ אונדז אויך אָזאַ מין פֿאַבריקאַציע. עס האָט זיך באַלד געפֿונען אַן אינזשעניר פֿון פֿראָג, ד"ר רײַך, וואָס האָט געזומען מאַכן פֿראָבעס אויס־צואַרבעטן בויטאָוולען פֿון אַ געמיש פֿון צעמענט, שטיקלעך ציגל, זאַמד און אויסגעברענטע קוילן. די פֿראָבעס זײַנען געראָטן און מען האָט אָנגעהויבן פֿראָדוצירן די טאָוולען. צוליב דער לימיטאַציע פֿון געטאָ איז אָבער אַפֿילו איין קאָמפּלעט ניט פֿאַרטיק געווארן. די 500 אַרבעטערס האָבן דאָרט געלעבט זייער שווער. דעם רעסאָרט האָט מען צום סוף אַריבערגעטראָגן קיין דײַטש־לאַנד (זען ווײַטער).

---

[29] די דײַטשן האָבן עס גערופֿן: Winterbaukiste.

שוואכשטראם.

בערשינער 23/21; אנפירער אינזשעניר דאוויד־אוויטש. דאָ האָט מען אָנגענומען צום פֿאַרריכטן טעלעפֿאָן־אפּאַראַטן און סאָרטירט מיקא־בלעטלעך; דאָס לעצטע האָבן געטאָן יוגנטלעכע.

מעטאל.

לאַגעוויצקע 63, אנפירער כימאוויטש; זגערזשער 56, אנפירער אינזשעניר פּעפּער. די דיטשן האָבן אין געטאָ אַרײַנגעשיקט רויאיזן און די געטאָ האָט דערפֿאַר באַצאָלט. בײַם קאָלירן די אויסגעפֿאַרטיקטע זאָכן האָט מען געזונדן אין אַכט רויוואַרג און אַרבעטגעלט. די פּרײַזן פֿון די געטא־אויס־אַרבעטונגען זײַנען געווען אונטערן קרן. מען האָט אויסגעאַרבעט שיסוואַרג,[30] שלאָסערישע געצײַג, מכשירים פֿאַר בעל־הבתישקייט און פֿאַר גאַרטן־אַרבעט, רייניקערס פֿאַר לאָמפּן, אָלע מינים שטאָנץ־אַרטיקלען, רייפֿן צו רעדער, אויוונס, קינדערשע שפּילעכלעך, לוקסוס־אַרטיקלען פֿאַרן פּריוואַטן באַנוץ, ווי אויך אָלץ פֿאַרן אינעווייניקסטן באַנוץ פֿון געטאָ. די מעטאַל־רעסאָרטן זײַנען געשטאַנען אויף אַ הויכן ניוואָ.

דאָ אויף לאַגעוויצקע 63 איז אויך געווען דער צענטראַלער לאַגער פֿון מעטאַל, אונטער דער אָנפֿירונג פֿון ראַדזינערן. אָלע קויף־ און פֿאַרקויף־טראַנזאַקציעס פֿון מעטאַל זײַנען אַדורכגעגאַנגען דעם ביורא. די געטאָ האָט טייל מאָל געקויפֿט ראַמשן און שפּעטער צוריקפֿאַרקויפֿט. מען האָט געזאָמלט אָלט אײַזן און אַרײַנגעשיקט אין שטאָט אָרײַן, די פּרײַזן וואָס די דיטשן האָבן דערפֿאַר געצאָלט זײַנען געווען לעכערלעכע און האָבן אָפֿילו ניט געדעקט די טראַנספּאָרט־קאָסטן אין דער געטאָ גופֿא.

וואָסער און דאַמף.

קרוטקע 17; אָנפֿירער אינזשעניר סטריקאָווסקי. דער רעסאָרט האָט געאַרבעט מערסטנס פֿאַרן אינעווייניקסטן באַנוץ פֿון געטאָ; מען האָט פֿאַרריכט פּלומפּן, וואָסערפֿירונג, דאַמפּקעסלען.

נעגל.

פּוצקע 8; אָנפֿירער ראַדזינער. פֿון געקויפֿטע דראָט האָט מען אויסגעאַרבעט נעגל, אי אויף אַרויסצושיקן אי פֿאַר די סטאַלערײַ־רעסאָרטן.

עלעקטראָטעכניק.

אָלעקסאַנדערער 38; אָנפֿירער אינזשעניר ווײַנבערג, אַ גרויסער פֿאַכמאַן. דער רעסאָרט האָט געדינט פֿאַר דעם אינעווייניקסטן באַנוץ.

צענטראָלע אײַנקויף־ביורא.

פּלאָץ קאָשטשעלני 4; אָנפֿירערס געזאָן, ליפּנאָווסקי און בלויגרונד, געווענע סוחרים. דאָ האָט מען געקויפֿט אָלץ וואָס עמעצער האָט געבראַכט,

---

[30] אויף דיטש האָבן די אַרטיקלען געהייסן: Geschosskerne און Geschosshülsen.

ווי גאָלאָנטעריע, ווערש, קלײדונג, ניימאַשינען, מעבל, געפּעס. טייל איז געגנגען פֿאַרן אינעווייניקסטן באַנוץ — פֿאַר די רעסאָרטן און פֿריוואַט; זייער פֿיל איז אויך אַרויסגעשיקט געוואָרן.

דער סוף

אין משך פֿון אויגוסט און ביזן 3טן סעפּטעמבער 1944 זײַנען אויסגעזידלט געוואָרן די לעצטע 69,000 יידן.[21] 4,000 — אַלטע, קינדער, שוואַכע — זײַנען באַלד געשיקט געוואָרן קיין אָשפּיצין אין אויוון אַרײַן, די איבעריקע זײַנען מאַסנווײַז אומגעקומען אין די לאָגערן. אַ גרויסע צאָל לאָדזשער פֿרויען זײַנען אומגעקומען אין שטוטהאָף לעבן דאַנציג.

בשעת דער אַקציע האָט ביבאָו אַפּגעקליבן 700 פּערזאָן. דאָס זײַנען געווען בלויז געזונטע מענער און פֿרויען, צווישן זיי 150 פֿעקאַליסטן. אַלע 700 זײַנען געוואָרן קאַזערנירט[22] אין שנײַדער־רעסאָרט אויף יאַקובאַ 16 און האָבן זיך אין לאָדזש דערוואָרט אויפֿן סוף מלחמה.

אַ צווייטע גרופּע וואָס איז געבליבן גאַנץ איז געווען אין שנײַדער־רעסאָרט אויף לאַגעוויצקע 36; דאָרט בין איך אויך געווען, מיט מײַן פֿרוי. די דאָזיקע גרופּע איז צו שטאַנד געקומען אָט ווי אַזוי. דער שעף פֿון אַלע אַרבעט־רעסאָרטן, וויצעפּרעזעס אַהרן יאַקובאָוויטש, האָט געהאַט אַ פֿרוי מיט אַ קליין קינד ווי אויך עלטערן. ער האָט געוואָלט בלײַבן גאַנץ. האָט ער געבעטן בי־באָוון, ער זאָל אים העלפֿן אויסמײַדן אָשפּיצין. עס האָט זיך גלײַך געפֿונען אַ דײַטש פֿון דער געטאָ־פֿאַרוואַלטונג, אַ געוויסער זיפּערט, וואָס האָט אויך געזוכט אַ באַשעפֿטיקונג כדי ניט צו גיין אויפֿן פֿראָנט. ער מיט נאָך אַ דײַטש שטענווערס (וואָס האָט געהאַט פֿלייצעס אין די נאַצישע פּאַרטיי־ספּערעס) האָבן געקויפֿט דעם רעסאָרט באַהעפֿסהײַזער און באַשלאָסן דאָס אַריבערצוטראָגן אין קעניגסוווסטערהויזן, הינטער בערלין.

דערצו האָט מען געדאַרפֿט אַרבעטערס. אָפּיציעל האָט עס געהייסן, אַז די 500 מענטשן זײַנען אַלע נייטיק פֿאַר דער פּראָדוקציע. פֿאַקטיש זײַנען אמתע אַרבעטערס געווען הונדערט און די רעשט זײַנען געווען מענטשן, וועמען יאַקובאָוויטש האָט געוואָלט אַ טובֿה טאָן, דאָס רוב „לייטערס" מיט זייערע פֿאַמיליעס. צווישן די 500 פּערזאָן האָבן זיך געפֿונען 30 קינדער. דאָס זײַנען די אייניקע קינדער פֿון לאָדזשער געטאָ וואָס זײַנען געבליבן לעבן.

אַ דאַנק דעם וואָס איך האָב געאַרבעט אויפֿן באַלוטער מאַרק און בין געווען אַרבעט־פֿעיִק האָב איך אויך געהאָט די זכיה דאָרט אַרײַנצוקומען.

מיר זײַנען געבליבן אין געטאָ ביז דעם 22סטן אָקטאָבער 1944, שפּעטער זײַנען די מענער געשיקט געוואָרן קיין זאַקסנהויזן און די פֿרויען קיין ראַוונסברוק. אין די דאָזיקע קאָנצענטראַציע־לאָגערן האָט מען בתּים אָנהייב נישט

---

[21] זען טאָבאַקסבלאָט, דצ"ו, 172—177.

[22] צוגעפֿגענומען ווי אין אַ קאַזאַרמע (דײַטש: Kaserne).

געמאכט קיין סעלעקציע, און אלע זיבנען בשלום דורכגעגאנגען. מיר 250 מענער זיבנען פון זאקסנהויזן געשיקט געוואָרן קיין קעניגסווּסטערהויזן, און די פֿרויען אנדערש וווּ.

די קאָזערנירטע אויף לאגעוניצקע 36 האבן געדארפט ארויסשיקן פון לאדזש אלע אינגריכטונגען פון דעם רעסארט, אפֿילו די באראקן וווּ די בויטאוולען זיבנען אויסגעארבעט געוואָרן. ארום און ארום זיבנען אוועק קיין קעניגסווּסטערהויזן 270 וואגאנען מיט לאדונג.

וועז מיר זיבנען פאַרטיק געוואָרן מיט עקספעדירן דעם רעסארט, האט ביבאוו אונדזער גרופּע אויך געמומען אויף ארבעט אין געטא. אונדזער אויפגאבע איז געווען אויסצורייניקן די שטובן פון בעטגעוואנט, קליידער און מעבל. א שוידער איז אנגעגאנגען וועז מען איז ארײַן אין שטובן און אלץ געטראפֿן אזוי ווי די מענטשן האבן עס פאַרלאָזן, נאר אנשטאט די בעלי־הבתים זיבנען דארט געווען מיט און פֿליגן. עס האבן זיך געטראפֿן פאלן וועז מען האט געפֿונען טויטע אין די בעטן. דאס זיבנען געווען אזעלכע וואס האבן זיך בעת דער דעפּאָרטאציע ,אויסבאהאלטן און זיבנען שפּעטער געשטארבן פון דארשט אדער קראנקייט. אויף איין ארט האט מען געפֿונען א קערפּער אין גאנצן צעביסן.

ווי איך בין אינפֿאָרמירט זיבנען דאָך געווען באהאלטן אין פאַרשיידענע ערטער ביז 80 פּערזאן וואס האבן זיך דערווארט אויף די רוסן.

געשריבן אין נאָרקעפּינג, שוועדן, פֿעברואַר־אפּריל 1946.

פון דער רעדאקציע: די ארבעט פון פּ׳ בענדעט הערשקאוויטש איז געשריבן על־פּי זכרון. מען דארף זי פאַרגלײַכן מיט דער דאָקומענטן־זאמלונג וואס ס׳האט ארויסגעגעבן די צענטראלע ייִדישע היסטארישע קאמיסיע אין פּוילן, צונויפֿגעשטעלט פון מ״גר א. איזענבאך, געווענער אספּיראנט פון יחזק:

Getto Łódzkie, część I. Opracował mgr. A. Eisenbach, Warszawa-Łódź-Kraków 1946, 300 pp. = Dokumenty: materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Łodzi, tom III.

דרײַ פֿערטל יאָר אונטער די דײַטשן אין ווילנע

פֿון אָלעקסאַנדראַ סאָלאָוויטשיק

1

— שטיי אויף, די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן.

— וואָסערע נאַרישע וויצן, גיב איך אַ מרוקע און פֿאַרצי די קאָלדרע אי־בערן קאָפּ.

— ס׳איז ניט קיין וויץ. איך האָב אָקערשט געהערט אין ראַדיאָ. 5 אַ זייגער אין דער פֿרי זײַנען די דײַטשן אָנגעפֿאַלן אויף רוסלאַנד.

מײַן מאַנס קול קלינגט אַזוי ערנצט, אַז איך שטעק אַרויס דעם קאָפּ פֿון אונטער דער קאָלדרע, זשאָזיע זיצט אויף דער בעט אַ בלייכער און צעטראָ־גענער.

— דו פֿרייסט זיך ניט? הער, דאָס איז דאָך דער אָנהייב פֿון סוף, איצטער וועלן דאָך די דײַטשן אַוודאי פֿאַרשפּילן. העכסטנס אין אַ יאָר אַרום וועט זײַן אויס מלחמה!

— קען זײַן, אָבער צי וועלן מיר זיך דערוואַרטן? ... די דײַטשן וועלן דאָך אומברענגען אַלע יידן.

— אַ גוזמא, מען קוילעט ניט אויס קיין ציווילע באַפֿעלקערונג. אַפֿילו אין דײַטשלאַנד האָבן זיי דאָך דאָס ניט געטאָן. זיי וועלן זיך ניט דערוועגן צוליב אויסלאַנד ...

— אַ טעלעפֿאָן פֿאַרן ה׳ דאָקטאָר! ... דורך דער האַלב געפֿונטער טיר דערגייט צו מיר מײַן מאַנס קול:

— ניין, מיר לויפֿן ניט. מיר קענען ניט צוליב די עלטערן ... די צוגן, זאָגט מען, זײַנען איבערגעפֿאָקט ... דער עיקר צו פֿוס ... יאָשע איז אַוועק פֿער אָקס ...

דער טעלעפֿאָן קלינגט אָן אָן אויפֿהער. עס קומען זיך צונויף גוטע פֿרײַנד און באַקאַנטע. „וואָס טוט מען? אָנטלויפֿן? ווהין, ווי אַזוי?... ווי אַזוי קען דאָס געמאַלט זײַן, אַז הײַנט זאָל שוין זײַן מלחמה — ערשט נעכטן האָב איך דאָך אַוועקגעשיקט אַ פּעקל קיין וואַרשע". איבער דער שטאָט לויפֿן אום מענטשן מיט פּעקלעך און זעקלעך, צערודערטע, פֿאַרשמיצטע.

מיטאָגצײַט איז דער ערשטער אָנפֿלי אויף ווילנע. עס גייען אום פֿאָנטאָס־טישע קלאָנגען, אַז די דײַטשן זײַנען שוין 50 קילאָמעטער פֿון גרענעץ, אַז זיי דערנענטערן זיך צו קאָוונע. פֿאָר נאַכט ווערן די גאַסן פּוסט. טייל מענטשן זײַנען אָנטלאָפֿן, אָנדערע זיצן אין די הײַזער; אין אָזאַ צײַט איז בעסער ניט אַרויסצו־גיין. נאָך צווויי אָנפֿלי־ען זײַנען די גאַסן אין אַ סך ערטער פֿאַרשאָטן מיט ברעק־

לעך גלאַז. אין דער לופֿט הערט זיך סמאַלינעס, עס פֿלאַטערן בלעטלעך פֿון ביכער פֿון אַ פֿאַרברענטער ביבליאָטעק. קיין זעלנערס זעט מען אין ערגעץ ניט.

דינסטאָג אין דער פֿרי (די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן זונטאָג) זײַנען שוין די דײַטשן אויף די גאַסן פֿון ווילנע. זיי האָבן פֿאַרנומען די שטאָט אָן איין שאָס. דײַטשע טאַנקען און משא־אויטאָס שטייען אויסגעשטעלט אין אַ ריי אויף מיצ־קעוויטש־גאַס; ניט לאַנג צוריק האָט די גאַס געהייסן סטאַלין־אַלעע, איצטער העננט שוין אַ נײַער נאָמען: אַדאָלף־היטלער־שטראַסע. מען גיט איבער, אַז די ליטווינער האָבן אויפֿגענומען מיט בלומען דאָס אַרײַנמאַרשירנדיקע דײַטשע מיליטער. מענטשן שטייען און גאַפֿן אויף די זעלנערס: זיי זײַנען אויסגעצייכנט אָנגעטאָן און באַוואָפֿנט, זיי שײַנען. דאָס מיליטער האַלט זיך נאָך איידל און רוּיק.

שעהענווײַז קומט אויס צו שטיין אין ריי פֿאַר די קראָמען אויף אײַנצוקויפֿן אַ ביסל ברויט אָדער אַ פּאָר דעקאַ פֿעטס. די ליטווינער הייבן שוין אָן וווּ ניט וווּ צו טיילן די רייען אויף פּוילישע און ליטווישע. יידן וואַרפֿט מען בכלל אַרויס. אויף די צוויי גרעסטע וווילנער קאָפּענען באַווײַזן זיך אויפֿשריפֿטן: „פֿאַר יידן אַרײַנגאַנג פֿאַרווערט". דערווײַל איז דאָס אַלץ. ס'איז נאָך ניט אַזוי שרעקלעך — אפֿשר וועט ערגער ניט ווערן? „פֿונקט געטראָפֿן", זאָגט עמעצער: „אַדרבא, וואַרט נאָר ביז וואַנען די געשטאַפּאָ מיט דער ציווילער אַדמיניסטראַציע וועלן זיך אַראָפּלאָזן. מיט מיליטער איז אַלע מאָל בעסער".

מיר וואַרטן מיט אַ שוועך האַרץ. די מערהייט מענטשן וואָס האָבן זיך דעם ערשטן טאָג געלאָזט לויפֿן קערן זיך אום. די סאָוועטישע גרענעצוואַך האָט ניט אַרײַנגעלאָזן קיין סאָוועט־ווײַסרוסלאַנד די אַלע וואָס האָבן געהאַט פּעסער פֿון דער ליטווישער סאָוועטן־רעפּובליק. זיי קערן זיך אום אויסגעמאַטערטע, פֿאַר־צוויי־פֿלטע. ניט געראָטן. וואָס וועט זײַן ווײַטער?

אין קאָוונע האָט זיך געהאַט געשאַפֿן, בײַם אַרויסגיין פֿון דער רויטער אַרמיי, אַ ליטווישע רעגירונג פֿון צוזאַמענאַרבעט מיט די דײַטשן, אָבער אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן די דײַטשן זי פֿונאַנדערגעלאָזן. די ליטווינער זײַנען גע־בליבן נאָר אין דער ראָלע פֿון משרתים, ניט פֿון מיטאַרבעטערס. אויסנוצן ניצט מען זיי אויס: אויף אַכטונג צו געבן אויף די פֿאַליאָקן, אויף צו „באַזאָרגן" יידן. און מיר זעען זיך באַלד אַרום, אַז דער משרת פֿלײַסט זיך נאָך אַריבערצושטײַגן דעם בעל־הבית אין אַכזריות.

ווי אַ בליץ גייט זיך פֿונאַנדער איבער ווילנע די בשׂורה, אַז מען כאַפּט יידן־מאַנסבילן אויף אַרבעט. מען שלעפּט אַרויס פֿון די הײַזער אָפֿילו זקנים, קראַנקע, בר־מיצווה־ייִנגלעך, אין עטלעכע טעג אַרום נעמט מען כאָפֿן יידישע פֿרויען אויך. קלעפּ פֿעלן אויך ניט.

מיר ווילן זיך באַרויקן: מען דאַרף ניט מאַכן די זאַך דראַמאַטישער ווי זי איז. אַוודאי איז ניט קיין גרויסער פֿאַרגעניגן צו רייניקן קאַזאַרמעס אָדער אויסצולאָדעווען וואַגאָנעס אונטער דער השגחה פֿון די ליטווינער וואָס איזדיע־קעווען זיך; בפֿרט איז דאָס שווער פֿאַר מענטשן וואָס זײַנען ניט צוגעווויינט צו פֿיזישער אַרבעט. נאָר סוף־כּל־סוף — הלוואי זאָל שוין דאָס זײַן דאָס ערגסטע.

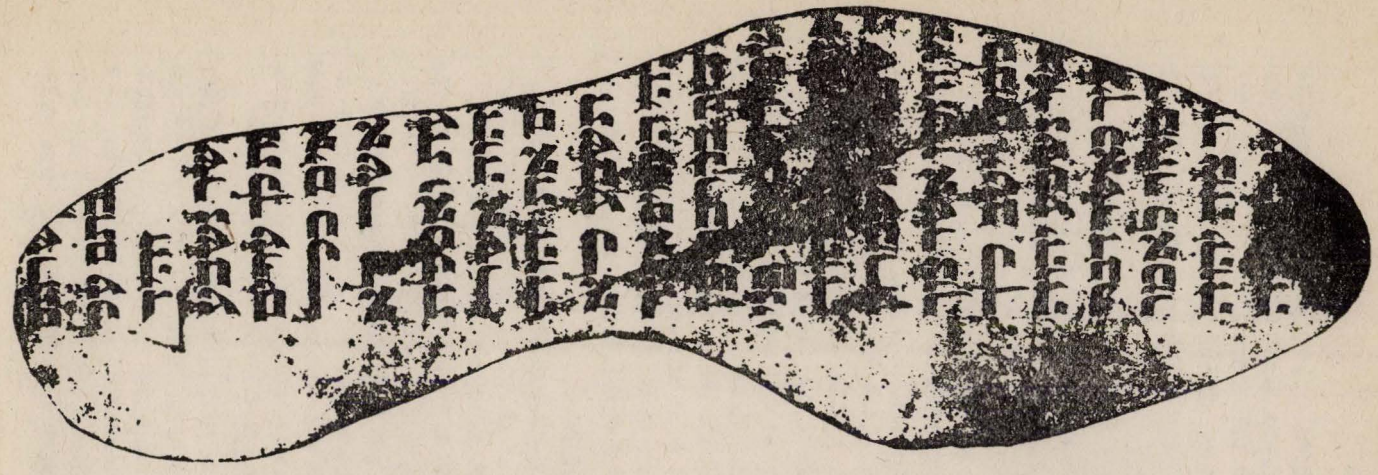

Der Zutritt für Juden Verboten

Žydams įeiti draudžiama

וילנע אונטער די דײַטשן

אויבן: אַ פּאָדעשוע אויסגעשניטן פֿון אַ ספֿר־תּורה. אונטן: אַ פּלאַקאַט אויף דײַטש און ליטוויש, פֿון פֿאַרן אײַנפֿירן די גע‌טאָ:
„אַרײַנגאַנג פֿאַר יידן פֿאַרווערט". — פֿון אַרכיוו פֿון וילנער גע‌טאָ אין ירושלים.

עס איז אָבער היפש ביטער אויפֿן האַרצן, ווען אַן 18יאָריקער שנעק הייסט מיך סקראָבען די שמוציקע פֿאָדלאָגע בײַ אים פֿאַר די פֿיס און פֿאַרט מיר מיטן בײַטש איבערן קאָפּ. איך מעג זיך זאָגן הונדערט מאָל, אַז איך בין אַזוי ווי אַ קריגס־געפֿאַנגענער בײַ באַרבאַרן און אַז מײַן כּבֿוד ווערט דערפֿון ניט געמינערט; אָבער אוי ווי שווער עס איז אײַנצוהאַלטן די טרערן פֿון פֿאַרביטערונג. צום ערשטן מאָל באַווײַזט זיך די פֿראָגע וואָס וועט זיך איבערחזרן דורך אַלע יאָרן פֿון גיהנום: פֿאַר וואָס? פֿאַר וואָס? פֿאַר וואָס? ...

אַ מורא וואַרפֿט אַן דער פֿאַקט, וואָס אַלץ אָפּטער קערן זיך ניט אום אַהיים די טראַנספּאָרטן מאַנסבילן וואָס מען נעמט אויף אַרבעט. מען זאָגט, אַז מען האָט זיי אויף עטלעכע טעג אַרויסגעפֿירט אויף ניט־הי. מען רעכנט, אַז זיי וועלן זײַן צוריק מאָרגן, איבער מאָרגן, אין דרײַ טעג אַרום. קיינער קומט ניט צוריק. די משפּחה עסט זיך: „ווי אַזוי וועט ער אויסהאַלטן — אַן אַ האַנטער, אַן אַנטאָן?" און פֿאַר וואָס האָט מען מיטגענומען דעם ה' נ. וואָס גייט אויף קוליעס און גבֿ־ריאליקן וואָס איז אין גאַנצן אַלט 13 יאָר און ה' ב., וואָס מען האָט אים אַרויס־געשלעפּט פֿון בעט מיט 39 גראַד היץ? ווי אַזוי וועלן די דאָזיקע מענטשן אויסהאַלטן? מאָדנע, קיינעם קומט ניט אויפֿן זינען דער אימהדיקסטער געדאַנק, אַז אפֿשר וועלן זיי גאָרניט דאַרפֿן אויסהאַלטן.

איך ציטער פֿאַר זשאָזיען. ער האָט אַ קראַנקן פֿוס. ער איז אַ דאָקטער, ער האָט קיין מאָל ניט געאַרבעט פֿיזיש, און אויב מען וועט אים נעמען... מיר האָבן בײַ אונדז אין גאָרטן אײַנגעאָרדנט אַ מין באַהעלטעניש, און דערווײַל האָט ער זיך ווי עס איז אַרויסגעדרייט. דער קערער יאָן איז זייער אַן אָרנטלעכער מאַן און ווי נאָר ער דערזעט אין גאַס פֿון דער ווײַטנס די כאַפֿונעס גיט ער צו וויסן. אָבער אין אַ געוויסן פֿאַרנאַכט, ווען עס איז שוין דוכט זיך ניטאָ די ספּנה פֿון כאַפֿעניש און די נערוון שפּאַנען זיך אָפּ אַ ביסל אין אַ פֿאַרפֿירערישן געפֿיל פֿון זיכערקייט, פֿאַלן אָרײַן אין שטוב צוויי דײַטשן. מיט געשרייען און שעלטע־נישן פֿירן זיי אַוועק זשאָזיען אַזוי ווי ער שטייט און גייט, אין מעשטעס און אַן אַ מאַרינאַרקע. מיר פֿרוווין זיי בעטן; מיר זאָגן זיי, אַז ער איז אַ דאָקטער, אַז ער האָט אַ דיזשור אין שפּיטאָל; זיי לאַכן זיך אויס. אַ רגע לויף איך זיי נאָך, כּדי צו זען, אין וואָסער ריכטונג זיי פֿירן אים; נאָר זיי טרײַבן מיך אָפּ סטראָשענ־דיק מיטן רעוואָלווער.

זאָלבעדריט מיט זײַנע עלטערן פֿאַרברענגען מיר אַ נאַכט אין גרוילן. קיינער רעדט ניט קיין וואָרט, אָבער דער געדאַנק איז איינער: צי וועט ער זיך אומקערן? צי וועט מען אים ניט דערהרגענען, ניט פֿאַרפֿינקן? גאָט מײַנער, זאָל שוין זײַן ווי עס ווייל, אָבי ער זאָל זיך אומקערן.

די נאַכט האָט זיך געצויגן ווי אַ יאָרהונדערט. אין דער פֿרי לויף איך אין ליטווישן קאָמיסאַריאָט, געווויר ווערן, ווהין מען האָט אָפּגעפֿירט די יידן וואָס מען האָט נעכטן געזומען אויף אַרבעט. מען קוועטשט מיט די פֿלייצעס, מען מאַכט פֿון מיר חוזק. לסוף איז זיך אויף מיר מרחם דער טירהיטער און זאָגט מיר, אַז אַ היפּשע צאָל האָט מען אַוועקגעשיקט אויפֿן פֿליפֿלאַץ. צום פֿליפֿלאַץ

איז עטלעכע קילאָמעטער. איך גיי אַהיים: איך וועל נעמען עסן און גיין אים זוכן. בײַם סאָמע טויער פֿון אונדזער שטוב דערזע איך פּלוצלינג זשאַזיען. ער איז אין גאַנצן ווי באַשאַטן מיט אַ ווײַסן שטויב. ער הינקט שטאַרק און שפּאַרט זיך אָן אויף די פּלייצעס פֿון חבֿרים וואָס גייען מיט אים. אויף זײַן פּנים וואָס איז אויסגעקרומט פֿון וויטאָג זעט זיך אַ בלויער שנאַר. ווען ער דערזעט מיך פֿלײַסט ער זיך אויסצוגלײַכן זיך און אויף די ליפּן זײַנע שווימט אַרויס אַ גע־קינצלטער ברייטער שמייכל. „ס׳איז גאָרניט געווען אַזוי שרעקלעך, כ׳האָב גע־לאָדנט צעמענט". — און דאָס? איך ווײַז אָן אַ צעטראָגענע אויף זײַן פּנים. „ע... איך בין געפֿאַלן, אָבער עס טוט שוין כּמעט ניט ווײ". איך קער אַפּ די אויגן און איך פֿרוו אַראָפּשלינגען די טרערן.

2

די געשטאַפּע און די ציווילע פֿאַרוואָלטונג געווען שוין. ס׳אַרגאַניזירט זיך אַ יודענראַט. פֿאַרן הערשער איבער יידן אויף לעבן און טויט איז באַשטימט געוואָרן אַ יונגער דײַטש, מורער. ס׳איז שוין אַרויס אַ צאָל אַנטי־יידישע פֿאַראָרדנונגען. אָלע מוזן טראָגן אויף דער פּלייצע און אויף דער ברוסט אַ ווײַסע ראָדע, 10 צמ אין דיאַמעטער און מיט אַן אַרײַנגעשריבענעם געלן J („יודע"). מען טאָר ניט גיין אויף די לאָווען, נאָר בלויז אויפֿן ברעג פֿון פֿאָרווענג און ניט אויף אָלע גאַסן. עס זײַנען באַגרענעצט די שעהען וועו יידן מעגן אײַנקויפֿן אויפֿן מאַרק. אויף דער יידישער באַפֿעלקערונג איז אַרויפֿגעלייגט געוואָרן אַ קאָנטרי־בוציע פֿון אַ מיליאָן רובל.

ווי שרעקלעך איז דאָס געפֿיל וועו עס קומט אויס צום ערשטן מאָל אַרויס־צוגיין אין גאַס מיט דער „לאַטע" אויף די פּלייצעס. מיר ווײַזט זיך אויס, אַז אָלע קוקן אויף מיר, אַז אָלע לאַכן פֿון מיר. און כאָטש איך ווייס, אַז ס׳איז ניט אַזוי, דוכט זיך מיר פֿאַרט, אַז איך בין עפּעס אָן ערגעראַר מין מענטש. ווי איך מאַרשיר אַזוי איבערן פֿאַרווענג און פֿלײַס זיך צו האַלטן הויך דעם קאָפּ באַגעגן איך באַ־קאָנטע פּאָליאָקן. איינעם איז פּריקרע מיר צו קוקן אין די אויגן אַרײַן, קערט ער אָפּ דעם קאָפּ; אָן אַנדערער באַגריסט זיך און פֿאַרבייגט זיך דעמאָנס־טראַטיוו ספּעציעל נידעריק. בכלל איז די האַלטונג פֿונעם אָרום אָן ערנצטע. בײַ די פּאָליאָקן שפּירט זיך אין אַלגעמיין מיטגעפֿיל און דאָס גיט אונדז צו מוט; בײַ דער ליטווישער איפּאַטינגאָ [„באַזונדערע אָפּטיילונג"; ליטווישע געשטאַפּע] רופֿט דאָס אַרויס כּעס. מיינע אַ באַקאַנטע האָט מען פֿאַרנומען אין טורמע אַרײַן, ווײַל ווען זי האָט דערהערט היינטער זיך אָן אויטאָ איז זי אַרויף מיט איין פֿוס אויף דער לאַווע.

אַרײַנפֿאָלן אין טורמע איז פֿון די גרינגסטע זאַכן; עס איז געווג דער קלענס־טער אויסרייד, און אַ מאָל פֿאַרנעמט מען גאָר אָן שום אויסרייד. איין ליטווישער פּאָליציאַנט אַרעסטירט בכדי דער צווייטער זאָל קענען נעמען אַ פּאָר טויזנט רובל כאָבאָר פֿאָר אַרויסלאָזן. וועו עס האָט ניט מיט וואָס זיך אויסצוקויפֿן גייט באָלד אויס פֿון דער טורמע־באַשפּיזונג: 5 דעקאָ ברויט און אַ ליטער וואַסער־דיקע זופּ אויף אַ גאַנצן טאָג.

כּמעט אלע טאָג גיבן זיך אַ לאָז אריין צו אונדז אין דירה ליטווינער און דיטשן און נעמען צו די בעסטע מעבל, טישטעכער, וועש. און מיר זיצען נאָך אלץ גליקלעך, וואָס מען וואַרפט אונדז ניט אַרויס פון דירה. דער רובּ פון אונ־ דזערע באַקאַנטע האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייערע ווינונגען אין משך פון פופצן מינוט, און איצטער בלאָנקען זיי זיך אום בּיי גוטע פרײַנד אָן אַ היים, אָן עפּעס אַ חפֿץ. אײַנקויפֿן וועלן אלץ שווערער. די הויפּט־אויפֿטוערקע איז איצט אונדזער דינסט זאָסיע, וואַרעם די פּויערים האָבן מורא צו פאַרקויפֿן צו יידן. זאָסיע אַרבעט שוין בּיי אונדזערע ווילנער קרובֿים צוויי יאָר. זי איז שטאַרק צוגעבונדן צו אונדזער גאַנצער משפּחה, און הײַנטיקע צײַטן איז ווי גאָט אַליין וואָלט זי צוגעשיקט. קיין הונגער לײַדט מען נאָך ניט, אָבער אַ סך פּראָדוקטן פֿעלן שוין.

דערווײַלע איז אַנגעקומען פון קאָווגע זשאָזיעס ברודער ליוקע מיט זײַן פרוי און קינד. וועלן מיר באַקומען אַ ביסל פּוטער צי אַ פּאָר אייער גיבן מיר דאָס אוועק די עלטערן אָדער דעם קליינעם. ליוקע איז אַן אינזשעניר. מען האָט אים געגומען אין די קאַזאַרמעס פֿאַר אַ שלאָסער. ער אַרבעט אַן שום געצאָלט צען שעה אַ טאָג, און דאָס איינציקע וואָס ער האָט דערפון איז אַ שײַן — אַ באַ־ שטעטיקונג, אַז מען קען אים שוין ניט נעמען אויף קיין אַנדער אַרבעט. אײַדער וואָס וועלן לעבט מען פון זאַפּאַסן און פון אויספֿאַרקויפֿן זאַכן. נאָר ווי לאַנג קען דאָס צײַען אַזוי? און די ידיעות פון פּראָנט זײַנען שוידערלעכע: די דײַטשן גייען כּסדר פֿאָרויס, ווי אין אַ טריומפֿאַלן מאַרש.

עס שלעפּן זיך לאַנגע פֿאַראומערטע טעג. ווי עס איז גיט זיך מיר אײַן זיך אַרויסצודרייען פון גיין אויף אַרבעט. איך ליג אויף דער קאַנאַפּע און לייען ביז טעמפּ וועלן קרימינאַל־ראָמאַנען. איצטער, ווען אַ פּאַפּיראָס איז אויך שווער צו קריגן, זײַנען די ביכלעך פֿאַר מיר אַ מין נאַרקאָטיק. נאָכן איבערלייענען דרײַ אַזעלכע ביכער איז מיר דער קאָפּ אַזוי פֿאַרשטאָפּט, אַז איך פֿאַרגעס וועגן דער וועלט אַרום מיר, און דאָס איז דאָס גאַנצע גליק. איך פֿרווו לייענען ערנצטע ביכער, אָבער איך קען די געדאַנקען ניט צונויפֿנעמען. צו צען מאָל לייען איך איין זײַטל און ווייס נאָך אלץ ניט וואָס דאָרטן שטייט. וועלן ניט וועלן קומען אַרײַן באַקאַנטע. יעדערער האָט זיך זײַנע אייגענע דאגות. מען קרעכצט אין איינעם און מען טרייסט זיך, אַז לאַנג קען דאָך אַזוי ניט זײַן. זאָל מען נאָר דערציען ביזווינטער, און ווינטער וועלן שוין די רוסן ווײַזן, דעם רוסישן ווינטער וועט היטלער ניט אויסהאַלטן, וואַרעם אַפֿילו נאַפּאָלעאָן האָט דאָך... און דער גע־ דאַנק טשעפּעט זיך אײַן אין נאַפּאָלעאָנען און מיר האָבן אים כּמעט ווי ליב דער־ פֿאַר וואָס ער האָט געמוזט אָפּטרעטן פון מאָסקווע, און עס קומט אויס, אַז דווקא דאָס איז געווען זײַן גרעסטער אויפֿטו. דער אייַנציקער געטרײַער גאַסט אונ־ דזערער איז איצטער פּאַן זיגמונט, אַ פּויילישער פּולקאָוניק, ליוקעס אַ גוטער פֿרײַנד. ער קומט כּסדר, ער טרייסט און העלפֿט.

פון די מענטשן וואָס מען האָט צוגענומען נאָך מיט אַ חודש צוריק קערט זיך קיינער ניט אום. קיין שום געראָטן פון זיי קומען אויך ניט. אמת, מען דער־ ציילט נאָך אלץ, אַז פֿרוי נ. האָט באַקומען אַ קאַרטל פון מאַן און אַז עפּעס אַ באַ־ קאַנטער האָט געזען דעם זון פון פֿרוי ב. בּיי אַרבעט 10 קמ פון ווילנע. אָבער וועלן

מען נעמט איבערקאָנטראָלירן די אינפֿאָרמאַציע וויזט זיך תּמיד אָרויס, אַז ס׳הייבט זיך ניט אָן. דערפֿאַר רעדט מען וואָס ווײַטער אַלץ מער ווערן דעם, אַז אין פֿאַנאַר הינטער ווילנע קומען פֿאַר מאַסן־עקזעקוציעס. וועמען מען צעשיסט דאָרטן וויסן מען ניט, ווײַל די דײַטשן לאָזן קיינעם ניט צו נאָענט. נאָר אָנשטויסן זיך איז ניט שוועך.

תּחילת זײַנען די ידיעות געווען ספּאָראַדישע, איצטער חזרן זיי זיך איבער אַלץ אָפֿטער און אַלץ אײַנגעשפּאָרטער. און פֿאַר איינס וואָקסט מיט יעדן טאָג די צאָל מענטשן וואָס קערן זיך ניט אום פֿון דער אַרבעט. די פֿאַרבינדונג צווישן די דאָזיקע בידע פֿאַקטן בעט זיך ממש, אָבער קיינער דערוועגט זיך ניט צו ברענגען דאָס פֿאַרן מויל. ס׳איז דאָך סך־הכּל צוויי חדשים דײַטשע אָקופּאַציע, און עס לייגט זיך פֿשוט ניט אויס אין קאָפּ, אַז מען קען מאָסנווײַז אומברענגען אומשולדיקע מענטשן. ביז וואַנען עס קומט יענער מאוימדיקער גרוס פֿון וועלכן דאָס האָרץ שטעלט זיך ממש אָפּ און די האָר שטעלן זיך קאָפּויר — און דער מוח וויל דאָס ניט תּופֿס זײַן.

פֿאַר פֿרי האָבן צווויי אַלטע פֿויערים פֿון הינטער ווילנע געבראָכט אין יודענראַט אַרײַן, באַהאַלטן אין זייער פֿור אונטער שטרוי, אַ יונגן יידישן בחור מיט צוויי ווונדן אין ברוסט. האָלב פֿון זינען, מיט אויגן וואָס זײַנען געווען צעדולט פֿון שרעק, האָט דער בחור אַרויסגעאָכצט זײַן שוידער־דערציילונג. צוזאַמען מיט אַנדערע יידן־מאַנסבילן האָט מען אים פֿאַרנומען פֿלומרשט אויף אַרבעט. דרײַ טעג האָט מען זיי אַלעמען געהאַלטן אָן עסן, אָן אַ קאַפּ וואַסער אין לוקישקער טורמע. אויפֿן פֿערטן טאָג האָט מען זיי אַלעמען אַוועקגעטריבן מיט בײַטשן און אונטערן אָקאָמפּאַנימענט פֿון שאָסן קיין פּאָנאַר. דאָרטן, אין אַ שטיק וואַלד וואָס איז געווען אַרומגערינגלט מיט שטעכעדיק דראָט, האָט מען זיי געהייסן גראָבן גריבער. כאָטש זיי האָבן זיך קוים געהאַלטן אויף די פֿיס פֿון פֿאַרמאַטערטקייט האָבן זיי זיך זייער געאײַלט און געסטאַרעט, ווײַל מען האָט זיי געזאָגט, אַז ווען זיי וועלן זײַן פֿאַרטיק וועט מען זיי אָפּלאָזן אַהיים. בשעת זיי האָבן געענדיקט האָבן די דײַטשן זיי צעטיילט אויף פּאַרטיעס. דער ערשטער פּאַרטיע האָט מען געהייסן אַרײַנגיין אין די גריבער און געפֿינט אויף זיי פֿײַער פֿון קוילן־וואַרפֿערס. די קערפֿערס האָבן נאָך געציטערט, דאָס בלוט איז געגאַנגען פֿון זיי — האָט מען געהייסן דער צווייטער פּאַרטיע וואַרפֿן אויף זיי וואָפֿנע. דערנאָך האָט מען זיי געהייסן אַרײַנגיין אין די גריבער און וואַרטן אויף דער ריי. און אַזוי האָט מען פֿסדר אויסגעשאָסן אַלע פּאַרטיעס. אַ זון איז געפֿאַלן אין דעם טאָטנס בלוט, אַ ברודער האָט געוואָרפֿן זשמעניעס וואָפֿנע אַ ברודער אין די אויגן. אָפּגעפֿאַר־טיקט זיך מיט דער גאַנצער טויזנטיקער מאַסע יידן, נאָך אײַדער די נשמה איז אָרויס פֿון אַלעמען, האָבן די דײַטשן פֿאַרשאָטן די גריבער מיט אַ דינעם שיכט ערד און מיט געלעכטערס און שאָסן אין דער לופֿטן זײַנען זיי אַוועק. דער בחור, וואָס מען האָט אים געבראָכט אין יודענראָט אַרײַן, איז געווען אין דער לעצטער פּאַרטיע. ער האָט געכאָפּט צווויי ווונדן, נאָר מען האָט אים נישט דערענדיקט. בײַ נאַכט האָט ער זיך אַרויסגעגראָבלט פֿון צווישן די בר־מינס און איז דערקראָכן ביז עפּעס אַ כאָטע. די פֿויערים האָבן זיך מיט אים פֿאַרנומען.

צי קען דאָס געמאַלט זײַן? צי איז דאָס אמת? קיין ספֿק קען דאָך שוין ניט זײַן. אָבער עס איז אוממיגלעך צו גלייבן. צי בין איך משוגע אָדער די וועלט איז משוגע געוואָרן?

עטלעכע מער באַהאַרצטע מיטגלידער פֿון יודענראַט זײַנען אַוועק אינטער־ווענירן בײַ מורערן. דער דײַטש, דער צוציק, האָט געשפּיגן אויף די בכּבֿודיקע יידן און זיי געהייסן זיך אָפּטראָגן. די אייניציקע פּעולה פֿון זייער אינטערוועניץ איז געווען אַ קאָלאָסאַלע נײַע קאָנטריבוציע וואָס האָט טיילווײַז גערעטעוועט באַ־צאָלט ווערן אין גאָלד. שווײַגנדיק האָבן מיר געוואָרפֿן אין זאַק אונדזערע קדושין־פֿינגערלעך. אויף ווי לאַנג וועט דאָס אָנזעטיקן די חיה־רעה?

נאָר דאָס גאָלד האָט אַ פּנים יאָ אַ ביסל געהאָלפֿן, ווײַל דערווײַל האָט דאָס כאַפּענישׂ אויף אַרבעט זיך אײַנגעשטילט. עפּעס אָנדערש איז, אָז די מערהייט אַרבעט פֿרײַוויליק, ווײַל מען רעכנט, אָז שטענדיקע אַרבעט איז אַ סגולה ניט אַרויסגעשיקט צו ווערן. די וואָס אַרבעטן אין מיליטעריש „אייניהייטן" לעבט זיך אַפֿילו נישקשה. מען באַהאַנדלט זיי לײַטיש, מען גיט זיי עסן פֿון דער זעל־נערשער קיך.

די וואָס אַרבעטן אין געשטאַפּאָ (ווי פֿיזיש אַרבעטערס) זײַנען אין גאַנצן אָפּהענגיק פֿון די קאָפּריזן פֿון זייער שעף שוואַנענבערגער. 22 יאָר איז ער אַלט. ער זאָגט אויף זיך, אָז ער איז „דער יידישער קייסער". איין טאָג צעבלוטיקט ער מענטשן דעם רוקן מיט זײַן בײַטש און טרעט זיי מיט זײַנע אונטערגעקאָוועטע שטיוול, אויף מאָרגן חכמהט ער זיך מיט זײַנע יידישע שקלאָפֿן און טיילט זיי אייער און מעל.

3

שיער ניט פֿון דעם טאָג וועז די דײַטשן זײַנען אַרײַן רעדט מען וועגן דעם, אָז זיי גייען אײַנפֿירן אַ געטאָ. קלאָנגען וועגן דעם גייען אום פֿאַרשיידענע. מען זאָגט, אָז מען וועט אַריינטרײַבן אָלע יידן אין די ענגע געסלעך אין צענטער שטאָט, ווו עס איז געווען די געטאָ ביזן סוף 18טן יאָרהונדערט. אָבער ווי אָזוי וועט מען אָהין אַרײַנשפּאַרן די 65 צי 70 טויזנט יידן וואָס זײַנען געווען אין ווילנע בײַם אַרײַנמאַרש פֿון די דײַטשן?

יידן האָבן אי מורא געהאַט פֿאַר אַ געטאָ אי דאָס געוואָלט. מורא געהאַט, ווײַל אָפּגעצאַמטערהייט וועט נאָך שוועדער זײַן צו לעבן. מען אַרבעט דאָך אַן אַ גראָשן געצאָלט, מען האָלט זיך אויף נאָר פֿון פֿאַרקויפֿן זאַכן; וועמען וועט מען פֿאַרקויפֿן, אויב מען וועט זיך ניט קענען באַגעגענען מיט קריסטן? סײַ ווי ווערט שוין דאָס פֿאַרקויפֿן אַלץ שוועדער, מחמת פֿאַר קויפֿן יידיש פֿאַרמעגן קומט תּפֿיסה און אָפֿילו טויטשטראָף, און די ליטווינער ווערן נתּעשר פֿון אויס־שפּירן פֿאַליאַקן וואָס האָבן אַ קאָנטאַקט מיט יידן. צוריק געדענקט ווידער ווילט זיך, עס זאָל שוין זײַן אַ געטאָ, ווײַל עס וועט שוין נעמען אַ סוף צו דער שטענ־דיקער שרעק. חוץ דעם, אויב ס׳וועט שוין זײַן אַ געטאָ, וועט מען דאָך ניט

וואָרפֿן מער פֿון די דירות; און אַזוי לעבט מען כסדר אין הוילער מורא, אַז אָט־אָט וואָרפֿט מען אַרויס אויפֿן ברוק.

אַנהייב סעפּטעמבער קומט פֿאָר אין ווילנע אַן אמתער פּאָגראָם אויף יידן. דער אויסרייד איז געווען, אַז אין יידישן ראַיאָן האָט מען דערהרגעט אַ דײַטשן מיליטער־מאַן. פֿאָר נאָכט נעמען זיך באַנדעס שיכורע זעלנערס, ליטווינער און דײַטשן, אַרײַנרײַסן אין די הײַזער אויף סטראָשון־גאָס, אויף גלעזער־גאָס און בשכנות. מען טרײַבט אַרויס אין גאָס אַלע יידישע אײַנווינערס. מען נעמט וואָרפֿן פֿון די פֿענצטער מעבל, פֿערעניס, גלאָזוואָרג — און די מענטשן וואָס האָבן ניט באַווײַז אַרויסצוגיין. מען טרײַבט דעם גאַנצן עולם אויף לוקישקעס, אין טורמע אַרײַן; פֿון דאָרטן, וויַיס מען שוין, איז פֿאָראַן נאָר איין וועג — אויף פּאָגאָר. ווי עדות זײַנען געבליבן נאָר די אויסגעלייקטע, אויסגעשטאָרבענע הײַזער. אויף די געסלעך, צווישן די שטיקער גלאָז און די פֿליענדיקע פֿעדערן, זײַנען געלעגן אין די צענדלינגער פֿאַרבלוטיקטע צעטראָטעוועטע בר־מינעס.

אָט דער פּאָגראָם איז געווען די פֿאָרשפּיל צום אײַנפֿירן די געטאָ. די ליט־ווינער האָבן זיך דערנאָך באַרימט, אַז דאָס איז געווען זייער המצאה: היות די געסלעך האָבן געדאַרפֿט אַרײַן אין געטאָ, האָבן זיי דאָרטן בײַ צײַטנס געמאַכט פּלאַץ. דער פּאָגראָם אַליין איז נאָך ניט געווען גענוג שטראָף פֿאַרן שאָס אויף אַ פֿאָרשטייער פֿון דער דײַטשער אַרמיי. עס באַווײַזן זיך הודעות, אַז בײַ דער שטראָף פֿון טויט מוז מען אָפּגעבן דאָס גאַנצע צירונג און געלט; איבערלאָזן מע־גאַ יד בײַ זיך מערניט 300 רובל (פֿאָר דעם געלט האָט מען יעמאָלט געקאָנט קויפֿן פֿיר פֿונט שמאַלץ). פֿאָרשטייט זיך אַז מיר גיבן ניט אָוועק. מען וואָרפֿט דאָרטן אַרײַן אַבי וואָס, צו באַקומען אַ באַשטעטיקונג פֿון קאָמיסאַריאַט אַז מען האָט אַרײַנגעטראָגן. אַלץ וואָס האָט עפּעס אַ ווערדע גיבן מיר אָפּ זיגמונטן.

זיגמונט לייגט אַרײַן דאָס געלט אין קעשענע און טרייסלט זיך פֿון אויפֿ־רעגונג: „האָלט זיך, מײַנע טײַערע; אָפּילו ווען איר זאָלט ניט קענען אַרויסגיין פֿון געטאָ וועל איך זיך שוין ווי עס איז צושלאָגן צו אײַך". זײַן פּנים איז ווײַס אַזוי ווי אונדזער אָלעמענס פּנימער. ער זיצט לאַנג, ביז דער פֿאָליציי־שעה. מיר קענען זיך ניט שיידן, ווײַל מיר ווייסן, אַז מאָרגן... מאָרגן! קיין שום אָפּיציעלע מעלדונג וועגן דעם איז ניט געווען, אָבער מיר ווייסן, אַז מאָרגן וועט מען דאָרפֿן גיין אין געטאָ.

פֿון אָנדערע שטעט האָט מען געוווּסט, אַז די דײַטשן פֿלעגן מעלדן פֿאָרויס וועגן אײַנאַרדענען די געטאָס; מען פֿלעגט לאָזן אויסבײַטן דירות מיט קריסטן, אַריבערפֿירן זאַכן. אין ווילנע, האָט מען געזאָגט, האָבן זיי אויך געהאָט בדעה צו טון אָזוי. זײַנען געקומען די ליטווינער מיט אַ פּלאַן, אַז זיי וועלן דאָס דורכ־פֿירן אָן שום אָנזאָג, אין משך פֿון איין טאָג. זיי האָבן געהאָלטן וואָרט. פֿרײַטאָג דעם 5טן סעפּטעמבער האָבן זיי אויף גיך צוגעגנומען דאָס ביסל פֿאַליאַקן וואָס האָבן געווינט אין די עסלעך, וווּ די געטאָ האָט געדאַרפֿט זײַן, און שבת....

שבת דעם 6טן סעפּטעמבער ציען זיך איבער די גאַסן פֿון שטאָט פֿרויען, קינדער, זקנים. קוים וואָס זיי קענען אײַנשטיין אויף די פֿיס מיט די פּעק וואָס

זיי שלעפֿן אויף די פֿלייצעס. פֿעק הענגען בײַ זיי אויפֿן האַלדז, פֿעק שטופֿט מען אין קינדער־וועגעלעך. די מענטשן זײַנען אַרומגעהאַנגען מיט קאַלדרעס. די פֿנימער זײַנען רויט, געשוואָלן פֿון אָנשטרענגונג; די אויגן קריכן זיי שיער אַרויס. די דײַטשן האָבן געלאָזן מיטנעמען נאָר וויפֿל יעדער אינער קען טראָגן. וואָס זאָל מען מיטנעמען פֿון די זאַכן? יעדער הפֿץ אין דירה איז אַן אייגענער, מען האָט זיך דאָס אײַנגעשאַפֿט דורך אייגענער אַרבעט, דאָס האָרץ איז צוגעבונדן דערצו. מען זאָגט זיך אַליין: „נאָר דאָס נייטיקסטע" — נאָר צום סוף קלײַבט זיך אַן אָזוי פֿיל פֿון דאָס נייטיקסטע, אַז די הענט לאָזן זיך אַראָפּ. ווי אָזוי וועט דאָס אַ מענטש קענען זיך באַגיין אָן וואַרעמע זאַכן אויף ווינטער, אָן וועש אויס־צובײַטן, אָן אַ קישן און אַ קאַלדרע, אָן אַ טעפּל, אַ מעסער און אַ לעפֿל? און אַרבעט־מכשירים?

כּסדר לייגט מען נאָך עפּעס צו אין זאַק אַרײַן, כּסדר נעמט מען עפּעס אַרויס מיט אַ ווייטאָג אין האַרצן. נאָר נאָך דאָס פּיצעלע, עס וועגט דאָך גאָרניט. אויף פּראָבע טו איך אָן דעם רוקזאַק, איך בינד אָן אויף זיך די האַנטאַשן. „ווי עס איז וועל איך שוין דערטראָגן", באַשליס איך בײַ זיך. איך ווייס נאָך ניט, אַז אין וועג וועט די משא מיט איטלעכן טראָט וועלן שוועכערער. „אויף וואָסער שוואַרץ יאָר האָב איך געענדיקט מעדיצין?" ביטערט זשאַזיע: „כ'אַלט איך בעסער געווען אַ טרעגער פֿון פֿאַך..." די עלטערן, אַלטע לײַט, וואָס פֿאַר זיי איז אַ פּשוטער פּאַק אין האַנט צו שוועכער, מעסטן אויך אָן רוקזאַק. עס ווילט זיך אַוועקזעצן זיך און שרײַען געוואַלד.

מיר וואַרטן, עס זאָל אַרײַנקומען נאָך אונדז די ליטווישע פּאָליציי, ווײַל מען דאַרף דאָך זיי „איבערגעבן" די דירה. דער טאָג ציט זיך ווי פֿון פּעך. עס קומען עטלעכע פּוילישע באַקאַנטע און געזעגענען זיך מיט אונדז פֿאַרווײַנטע. עס קומען אַנדערע — זיי ווייסן, אַז מיר לאָזן איבער אַ סך זאַכן, איז אפֿשר וועט פֿאַר זיי עפּעס אָפּפֿאַלן. זאָסיע קאָכט די לעצטע זופּ און כליפּעט אין די ווינקעלעך. בײַ יעדן קלונג שפּרינגען מיר אונטער פֿון די שטולן. קיינער קען קיין ביסן ניט אַראָפּשלינגען. מיר האַלטן נאָר אין אײַן רייכערן. דער פּרײַז פֿון פּאַפּיראָסן שפּילט איצט ניט קיין ראָלע. וויפֿל ווילסטו פֿאַר אַ פּאַפּיראָס? אַ קאַלדרע, אַ טישטעך, אַ שרײַבטיש.... אַ שאָד, וואָס מיר האָבן ניט אַלץ פֿאַרקויפֿט פֿריִער! נאָר ווער האָט געווּסט, אַז אָזוי וועט זײַן? און חוץ דעם, מענטשן האָבן מורא צו קויפֿן אויך.

ס'איז שוין נאָך מיטאָג, ס'איז בין־השמשות, ס'איז אָוונט. צי האָט מען אין אונדז פֿאַרגעסן? ס'איז שוין צײַן בײַ נאַכט. זאָסיע, הענט וועט מען שוין מסתּמא ניט קומען; איך וועל זיך צולייגן אַ ווינקלע. ס'איז אָזוי ווייל צו טראַכטן, אַז מען קען נאָך אַ נאַכט אָפּשלאָפֿן אין אַן אייגענער בעט, אונטער אַן אייגענער קאַלדרע! אין גאַנצן אַן אָנגעטאָנענע פֿאַל איך צו נאָך אַ מאָל צו מײַן אייגענעם קישן און ווער אָנטשלאָפֿן. ס'איז אַ שווערער, אַ מאַטעריקער שלאָף. עמעצנס האָנט רירט זיך צו צו מײַן אָקסל: „מוזסט אויפֿשטיין, טײַערע, מען איז געקומען". עס פֿאַר־קלעמט ווייטאָגדיק בײַם האַרצן. אויף די אָקסלען טראָג איך אַ רוקזאַק, בײַם פּאַס אַ האַנטאַש וואָס פֿלאַצט אַזש פֿון איבערגעלאָדנקייט, אין איין האַנט אַ טשע־

מאָדאָן, אין דער צווייטער א קלומעקל. אין דער לעצטער מינוט דערמאָנט זיך עמעצער וועגן דער עלעקטרישער פֿליטקע. זשאָזיע הענגט זי־אויף בײַ זיך אויפֿן האַלדז, אויף א שנור.

איבער דער דירה דרייען זיך אַרום מיט בייזע בליקן ליטווינער, גיבן א בלאָסק מיט די באַטאַרייקעס און פֿאַקן זיך אין קעשענע אַרײַן פֿאַרשיידענע זאַכן. איך האָב ניט קיין ארץ צו קוקן אויף די אַלע זאַכן, מיט וועלכע איך האָב זיך געהאַט צונויפֿגעלעבט, אויף די ביכער וואָס זײַנען א טייל פֿון מײַן איך. מער ווי אַלץ האָב איך מורא צו קוקן אויף די אײַנגעפֿאַלענע פּנימער פֿון מײַנע נאָענטע, און ס׳לויפֿט מיר אַדורך דער מאָדנער געדאַנק, וואָס שפּעטער איז ער געקומען מער ווי איין מאָל, אַז בעסער וואָלט אפֿשר געווען וען איך בין אַליין. וואַרעם כאָטש דאָס בײַזײַן פֿון א נאָענטן מענטשן שטאַרקט און גיט צו מוט אין יסורים, איז אָבער שווערער צו קוקן אוממעכטיק אויף דער פּנים פֿון א נאָענטן מענטשן איידער צו לײַדן אַליין.

4

צוזאַמען מיט נאָך א גרויסער צאָל יידן טרײַבט מען אונדז איבער די ברוק־שטיינער פֿונעם פֿאַרוועג. „ס׳איז ניט ווײַט", טרייסט מיך זשאָזיע. ער איז גע־בויגן אין דרײַען אונטער דער משא פֿונעם טשעמאָדאַן מיט די כירורגישע אינ־סטרומענטן. נאָכן אָפּגיין עטלעכע מעטער בין איך שוין א פֿאַרשוויצטע פֿון אַנ־שטרענגונג, עס טוט מיר ווייַ דער קאָרק, די אָקסלען ווערן פֿאַרשטאָרבן. בײַם ראָג גדאָנסקע גאָס מוזן מיר גיין פֿאָרויס, צו דער געטאָ; נאָר דער ליטווישער קאָנוואָי פֿאַרקערעוועט אין דער ריכטונג צו לוקישקעס. דער עולם וועט אומ־רויק, און אין א רגע אַרום האָבן שוין אַלע די שרעקלעכע זיכערקייט: מען פֿירט אונדז אין לוקישקער טורמע.

לעבן די ליטווינער באַווײַזן זיך דײַטשן, מיט רעוואָלווערס אין איין האַנט און בײַטשן אין דער צווייטער. זיי זײַנען אַזוי שיכור, אַז קוים וואָס זיי האַלטן זיך אויף די פֿיס. „שנעלער, שנעלער, דו פֿערפֿלוכטער יודע!" פֿון אַלע זײַטן פֿון דער שוואַרצער נאַכט קומען אַרויסצוקריכן שרעקגעשטאַלטן, מיט א קללה אויף די ליפֿן און מיט א קאָנטשיק אין האַנט. מענטשן לויפֿן איבערן בערגלדיקן ברוק קוים לעבעדיקע, די פּעק דריקן זיי אַראָפּ צו דער ערד און זיי באַגיסן זיך מיט שוויס. אויף יעדן פֿאַל פֿונעם קאָנטשיק ענטפֿערט א שטילער אוי. איך וואָלט געוואָלט אַראָפּוואַרפֿן פֿון זיך אַלע פּעק, איך וועל בעסער בלײַבן אַן גאָרנישט, איך האָב שוין ניט קיין כּוח, איך קען ניט.... אָבער מען לאָזט ניט אַראָפּוואַרפֿן קיין פּעק. ס׳וועט דאָך זיי זײַן א סך האָנטיקער צוגונעמען אַלץ מיט א מאָל איידער אויפֿקלײַבן איינציקווײַז אויף די גאַסן.

אַלע פּאָר צענדלינג טריט ליגן אונטער די פֿיס מענטשלעכע קערפּערס, וואַרעמע נאָך, אין קאָלוזשעס בלוט. „קאָנסט דו ניכט שנעלער לאָופֿען?", ריטשעט א מטורפֿע שטים בײַ מיר הינטער דער פּלייצע. א שאָס פֿון א רעוואָלווער, עמעצנס אוי.... דאָס מאָל נאָך ניט איך הייסט עס. גאָט מײַנער, דער פֿאָטער, ווי אַזוי וועט דער פֿאָטער דערגיין?... איך האָב מײַן גאַנצע משפּחה פֿאַרלוירן אין

דער חושבניש, אין דעם געשריי פֿון די זשאַנדאַרן, צווישן די פּיין־פֿאַרגאַסענע פּנימער פֿון די וואָס לויפֿן מיט מיר. איך קען איצט קיינעם ניט זוכן, איך קען וועגן קיין זאַך ניט טראַכטן. איך שפּיר נאָר דאָס קלאַפֿן פֿון מײַן האַרץ און דעם וויטאָג פֿון די מוסקלען וואָס צערײַסט מיר מײַן לעבן. ניט דער ווילן טרײַבט מיך צו לויפֿן, ניט דער שׂכל — נאָר איך לויף. אַלע וויצלע דריי איך זיך אויס אַ פֿוס, נאָר איך לויף.

פֿאָרן טויער פֿון לוקישקער טורמע. איך טרעט אַן אויף עפּעס און זע, ווי אַ מענטש ליגט אויף דער ערד און אַ זשאַנדאַר דעקט אים מיט זײַן קאַנטשיק. איך דערהער מײַן אייגענעם און פֿאַרט עפּעס פֿרעמדן, אוממענטשלעכן אויסגע־שריי: „זשאַזיע"! און איך פֿאַל צו אים. און תּיכף דערשפּיר איך די קאַלבע פֿון אַ ביקס אויף דער פּלייצע און אַ שטאַרקן זעץ אין פּנים און איך וויס אַליין ניט וואָס דאָ טוט זיך, נאָר איך לויף ווײַטער, אַן אַ געדאַנק, אַן אַ געפֿיל, מער געגליכן צו אַ גיאָגטער חיה אײַדער צו אַ מענטשן. לסוף פֿאַל איך אַנידער ערגעץ לעבן אַנדערע מענטשן אויף בלאָטיקער ערד, און עס איז ניטאָ בײַ מיר אין קאָפּ קיין שום אַנדער געדאַנק ווי נאָר דאָס, אַז סוף־כּל־סוף קען איך זיך שוין אָפּרוען.

על־פּי נס געפֿינען מיר זיך איינס דאָס אַנדערע אין דער ריזיקער תּפֿיסה־קאַמער. די קאַמער איז אַזוי אַנגעפּאַקט, אַז מענטשן זיצן מיט שוועריקייט אויף זייערע פּעק; מען זיצט אײַנגעקאַרטשעט, ניט אַ ריר צו טאָן זיך. די לופֿט איז אַזוי געדיכט, אַז מען קען ניט כאַפּן דעם אָטעם. פֿון דער שטינקעדיקער „פּאַ־ראַשע" וואָס שטייט אין אַ ווינקל גיסט זיך איבער מענטשישע השתּנה מיט אָפּגאַנג און פֿאַרגיסט די וואָס זיצן בײַ דער נאָענט. מענטשן קרעכצן, שרײַען, ווײַנען, רײַסן זיך די האָר פֿון קאָפּ און שילטן. טייל זיצן אײַנגעהויקערט און גיבן זיך ניט קיין באַוועג, פֿאַרשוויגענע, ווי פֿאַרטויבטע. אַנדערע כאַפּן דעם אָנבליק פֿון מטורפֿים. לעבן מיר וואָרפֿט זיך אין געבורטווייען אַ יונגע פֿרוי. דאָס אײַנ־ציקע וואָס די אַלטע מאַמע קען טאָן פֿאַר איר איז גלעטן ווײַך איר האָנט און שעפּטשען דורך טערן: „עטעלע! מײַן זיסע עטעלע!" בײַ דער וואָנט גייט אויס אַן אַלטער מאַן: „א ביסל לופֿט", בעט ער זיך שטילערהייט. אַ קליין מיידעלע פֿאָכט אים איבערן קאָפּ מיט אַ בוידן שמוציק פּאַפּיר. אָט פֿרוווט אַ יונג פֿאַר־פֿאַלק אײַנצעמען אַן עופּעלע, אַן אָקערשט געבוירן קינד שטאַרבט אַוועק, און די גאַנצע צײַט וואָס מען וואַרט אויפֿן טויט פֿלײַסן זיך די עלטערן אָנצווואַרעמען פֿאַר דעם אַ לעפּעלע וואַסער אויף אַ ליכט.

ניטאָ וואָס זיך צו נאָרן. מיר וואַרטן אויפֿן טויט. אויף אַ טויט אַן אָכזריותדיקן, אַן שייגקייט; קיינער דאַרף ניט דעם דאָזיקן קידוש־השם. דער מענטש וואָס זיצט לעבן מיר איז שוין דאָ עטלעכע שעה און ער דערציילט מיר, אַז אין לוקישקער טורמע האָט מען צונויפֿגעטריבן אַלע יידן, פֿאָר וועלכע עס איז אין דער איבער־געפּאַקטער גאָטאָ קיין אָרט ניט געווען. מיר זײַנען דאָ צווישן צען און צוואַנציק טויזנט. פֿון דאָנען, וויסן מען דאָך, איז פֿאַראַן נאָר איין וועג: צו די ברודער־קבֿרים אויף פּאָנאַר. איך וויס שוין אַליין ניט, וואָס מיט מיר טוט זיך. ביז איצט

האב איך איבער געוואלד אײַנגעהאלטן די נערוון — מער קײן איך ניט. איך גיב אַ ריס אַרויס אַ געוויין, אַ ווילדן געוויין ניט אײַנצושטילן. איך וויין אויף מײַן בראָך, וואָס מען האָט צוגענומען בײַ מיר מײַן מענטשישע ווערדע, וואָס איך מוז צוזען די פֿײַן פֿון מײַנע ליבסטע, וואָס איך גיי שטאַרבן, וואָס איך מוז שטאַרבן. איך וויין פֿון שרעק, פֿון פֿאַרצווייפֿלונג, פֿון פֿאַרדראָס. איך שלאָכץ, איך וואַיע, איך פֿאַרגיי זיך אין געוויין און קיינער קוקט זיך אויף מיר ניט אום. געוויין איז דאָ ניט קיין נאַווינע.

ווי מאָדנע איז דאָס געפֿיל פֿון אַ מענטשן וואָס וואַרט אויפֿן טויט. דאָ מישט זיך אויס דער ווייטאָג אַן גרענעץ און ניט־אײַנגעשטילטע עגמת־נפֿש און כּמעט אַ בעל־חיישע שרעק, ביז וואַנען אַלץ ווערט צוגעדעקט פֿון אויסגעמאַטערטקייט און פֿולקומער פֿאַרטעמפּונג. זאָל שוין זײַן וואָס עס וויל, אַבי גיכער, אַבי מען זאָל שוין מער ניט דאַרפֿן לײַדן. אָבער דורך די אַלע געפֿילן טלי׳עט נאָך אַן אומפֿאַרשטענדלעך פֿונקלעלע האָפֿענונג: אפֿשר וועט מען מיר פֿאַרט ניט צו־נעמען דאָס לעבן... און אָט דאָס ביטערע, שווערע, פֿאַרשאָלטענע לעבן באַקומט גאָר אַנדערע קאָלירן. עס ווערט וויכטיק, עס ווערט גלוסטיק. פֿון יעטווידער קער, פֿון אַן אונטערגעהערטן וואָרט, פֿון דעם שומרס מינע, פֿון אַ טומל וואָס דערטראָגט זיך פֿון הויף פֿרוווט מען אַרויסדרינגען: אפֿשר וועט מען פֿאַרט לאָזן לעבן, אפֿשר וועט מען ניט דערהרגענען. אין דער פֿרי זײַנען די דײַטשן געקומען אין קאָמער זוכן גאָלד; שלעכט, הייסט עס, מען וועט געוויס דערשיסן. נאָך דעם האָט דער ליטווישער שומר דערלאַנגט אַ ביסל וואַסער די מענטשן וואָס זײַנען אויסגעגאַנגען פֿון דאָרשט. פֿון אָט די עטלעכע אויסגעקעמפֿטע טראָפּנס וואָס באַנעצן קוים די אויסגעדאָרטע צונג נאָגט מען אויס אַ נאַווע האָפֿענונג: אפֿשר וועט מען ניט פּטרן — אַניט צו וואָס גיט מען טרינקען.

שוין פֿאַרגאַנגען אַ מעת־לעת. מען האָט געבעטן בײַ די דײַטשן, מען זאָל צונעמען די געווינערין אין שפּיטאָל אַרײַן, האָבן זיי זיך אויסגעלאַכט. נאָך דעם ווי מען האָט זיי לאַנג געבעטן האָבן זיי נאָר אײַנגעשטימט, מען זאָל זי פֿון דער שטינקענדיקער קאָמער אַרויסטראָגן אין קאָרידאָר. איינער פֿון די פֿרויען האָט מען דערלויבט זיך צו פֿאַרנעמען מיט איר. מען האָט זי אַוועקגעלייגט אין קא־רידאָר, אין דורכגאַנג ווו די שומרים דרייען זיך אַרום, אויף אַ קופּע אַלטע שמאַטעס. דער אײַנציקער אינסטרומענט איז אַ פֿאַרזשאַווערטע שער.

בײַ נאַכט האָבן זיך פֿון דער שכנישער קאָמער דערהערט צוויי שאָסן. מיט פֿאַרשיידענע קונצן און המצאות ווערט מען געווויר, אַז צוויי פֿרויען האָבן אײַנ־גענומען סם. ווען זיי האָבן זיך אָנגעהויבן קאַרטשען פֿון וויי׳טאָג האָבן די מיט־אַרעסטאַנטן געגומען רופֿן נאָך הילף, נאָך אַ דאָקטער. אין נאַרמאַלן לעבן פֿון אַ נאַרמאַלן מענטשן איז דאָס אַ נאַרמאַלע רעאַקציע; דאָ איז דאָס געווען אַ וויל־דער פֿאַראַדאָקס. די געשרייען האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ געשטאַפּ־מאָן. ער האָט זיך אָפּגעפֿאַרטיקט איינס און צוויי: יעדער פֿרוי האָט ער אין שאַרבן אַרײַנ־געלאָזן אַ קויל. דער מאַרך פֿון איינער איז אַרויסגעפֿאַלן אויף דער ברודיקער פּאָדלאָגע און געבליבן ליגן בײַ אַ קליינעם קינד צו די פֿיס. אַרויסטראָגן די בר־

מיננס פֿון קאַמער האָט מען ניט דערלויבט. זיי האָבן געמוזט בלייבן פֿאַר אַ שטראָף.

שוין אַוועק אַנדערטהאַלבן מעת־לעת. די געשרייען און געווייגען האָבן אויפֿגעהערט. די פֿיזישע אינמידונג איז גובֿר אַלצדינג. מענטשן זײַנען ווי פֿאַרשטיי־נערט אין פֿינלעכער אומבאַוועגלעכקייט, אַרײַנגעשטופּט אין אַן אינטימער נאָ־ענטקייט מיט פֿרעמדע קערפּערס. דער מאַרך איז ווי אין אַ העלישן פֿײַער, דער מאָגן איז פּוסט, אַרום איז אַן עיפּוש, אַ היץ, אַ פֿאַרשטיקטקייט. די נערוון זײַנען אָנגעשפּאַנט ביז לעצט, דאָס האַרץ קוועטשט זיך צונויף פֿון ווייטאָג (איך פֿלעג אַלע מאָל מיינען, אַז אַ האַרץ וואָס קוועטשט זיך צונויף פֿון ווייטאָג איז נאָר אַ ליטעראַרישע מליצה, אָבער איך האָב זיך איבערגעצײַגט, אַז ס׳איז ניט אַזוי). זאָל מען שוין צונעמען וואָס גיכער, הערט מען אין פֿאַרשיידענעווינקעלעך קאַמער; וויפֿל איז דער שיעור זיך צו מוטשען.

מיט אַ מאָל פֿאַלט אַרײַן אין דער פֿאַרשטאַרבענער קאַמער אַ דײַטשער באַפֿעל: אינזשענירן, דאָקטוירים און בעלי־מלאָכות וואָס האָבן די געהעריקע פּאַפּירן קענען זיך רעגיסטרירן אין קאָנצעלאַריע פֿון דער טורמע. אָזוי ווי אַן עלעקטרישער פֿונק וואָלט אַדורכגעאָנגען דורכן עולם. עס ווערן לעבעדיק פֿאַרלאָשענע אויגן, עס שפּאַנען זיך מוסקלען אין די פֿאַרחלשטע פּנימער, עס בײַט זיך דער קלאַנג פֿון קול. אויב מען רעגיסטרירט איז דאָך אַ סימן, אַז מען דאַרף אונדז, הייסט עס מיר מעגן נאָך לעבן. אין דער פֿרייד דאַרף מען בלויז אַכטונג געבן, מען זאָל ניט אַ קוק טאָן אין די אויגן דעם שכן, וואָס פֿאַר אים איז קיין רעגיסטראַציע ניטאָ, וואָס פֿאַר אים איז דווקא אָט די רעגיסטראַציע דער טויטאורטייל ניט אָפּצורופֿן.

אויפֿן הויף פֿון לוקישקער טורמע שטייען אַ טויזנט מענטשן וואָס דאַרפֿן גיין אין געטאָ אַרײַן. נאָך צווי מעת־לעת וואַרטן אויפֿן טויט אין דעם גיהנום פֿון דער קאַמער זײַנען די צרות אָנגעדראָלענע, אַן אַ קאָליר, צעקנייטשטע, און אויפֿן פֿאָן פֿון די פֿאַרפֿליאָמעטע, עקלדיק ברודיקע מלבושים זעען די מענטשן אויס אָפּשטויסנדיק. די אָקסלען בייגן זיך שוין ווײַטער אונטער דער משׂא פֿון די נישטיקע רעשטלעך האָב, די פֿיס ווערן פֿאַרטויבט פֿון שטיין אָזוי לאַנג אַן באַוועגונג. און באַוועגן זיך טאָר מען ניט, ווײַל דערפֿאַר גיבן די יונגע ליטווישע זעלנערס אַ זעץ מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ. אָן אַ צי מיט די ליפּן, אָן אַ וואָרט פֿון טענה מוז מען זיך צוקוקן, ווי זיי איזדיעקעווען זיך איבער אַ זקן, ווי זיי בריקען אַ פֿרוי, ווי זיי שטורכען די קינדער. איך קוק און איך ווייס, אָז עפּעס האָט זיך אין מיר געביטן. איך האָב שוין ניט מורא, אָז מיט מיר קען מען זיך אויך נעמען שפּילן, אָז מיר קען מען אויך געבן אַ פֿאַרפֿאָר מיט דער קאָלבע אין קאָפּ אַרײַן. איך האָב נאָר מורא, אָז אַנשטאָט צו שטיין מיט אָן אויפֿגעהויבענעם קאָפּ קען איך זיך צעווײַנען פֿאַר די דאָזיקע צעיושעטע זעלנערוקעס אין די אויגן.

פֿיר שעה וואַרט מען ביז וואָנען דער קאָראַהאַד באַפֿרײַט (וואָס פֿאַר אַ סמיכות־הפּרשיות איז דאָ מיט פֿרײַהייט?) אַרעסטאַנטן לאָזט זיך אין וועג אַרײַן. ס׳איז האַלבער טאָג. אויף די ריינע שיינע גאַסן שײַנט די סעפּטעמבערדיקע זון.

און אין מיטן גאַס ציט זיך פֿאַמעלעך, טריט נאָך טריט, אַ משונהדיקע פּראָצעסיע יונגע, אַלטע און קינדער, געבויגן אין דרײַען, מיט גרויע פּנימער, מיט אויגן אָן אויסדרוק. אָזוי ווי ברודיקע, צום טויט פֿאַרמאַטערטע מענטשן וואָלטן זיך אומגענערט פֿון יענער וועלט און שלעפּן זיך אַנטקעגן אַן אומבאַוווסטן מאָרגן. דאָס בילד מוז באמת זײַן אַ טרויעריקס, וואָרעם מענטשן אין גאַס שטעלן זיך אַפֿ, ווישן די טרערן, שטופֿן אונדז אין האַנט אַרײַן ברויט און פֿאַפּיראָסן, ברענגען וואַסער.

ווײַטער און ווײַטער גייט די פֿאַראומערטע פּראָצעסיע, אָזוי ווי אויף איר אייגענער לוויה, צום טויער פֿון געטאָ, צום טויער פֿון יענעם פּיצעלע ערד וווּ מיר מעגן נאָך עקסיסטירן און וווּ עס הענגט אַ שילד אויסגעמאָלט מיט רײַסיקע קאָליערן: Seuchengefahr.

5

אין די עטלעכע ענגיטשקע ברודיקע גענטלעך פֿון געטאָ האָבן די דײַטשן אַרײַנגעשטופּט העכער 30,000 מענטשן — אָזוי פֿיל זײַנען איבערגעבליבן פֿון די 65,000 יידן וואָס זײַנען געווען אין ווילנע בײַם אַרײַנמאַרש פֿון דער דײַטשער אַרמיי. אויף אַ צימער פֿון 20 m² זײַנען אויסגעקומען אין דורכשניט 15 שכנים, מענטשן האָבן געווינט אין וואַנע־צימערן, אין פֿירהײַזער, אין די טויערן. אינעם גרעסטן טייל ווינונגען זײַנען קיין מעבל ניט געווען. געשלאָפֿן איז מען אויף דער אײַנגעריכטער פּאָדלאָגע, אונטערגעלייגט אַ קאָלדרע אָדער אַ פּאָר צײַטונגען, מיט אַ רוקזאַק פֿאַר אַ קישן, אײַנגעדעקט מיט אַ מאַנטל. מען איז געלעגן אײַנער לעבן אַנדערן אָזוי נאָענט, אַז מען האָט מורא געהאַט זיך אַ דרייַ צו טאָן, מען זאָל ניט אויפֿוועקן דעם שכן. די אײַנציקע „מעבל" זײַנען געווען די טשוועקעס, אויף וועלכע מען האָט בײַ טאָג געהאַנגען די רוקזעק און מאַנטלען. אין מיטן צימער האָבן די שכנים געפֿרווט אין אַ ריי זיך וואָשן און קאָכן. טאָמער זײַנען די פֿענצטער פֿון צימער אַרויסגעאַנגען אויף אַ גאַס מחוץ דער געטאָ, האָט מען זיי געמוזט פֿאַרקלאָפּן מיט ברעטער. די וואַסער־פֿירונג און די עלעקטריע האָבן פֿונקציאָנירט זייער שלעכט. קיין חידוש ניט, וואָס אין משך פֿון עטלעכע טעג זײַנען אַלע געווען שמוציק און פֿאַרלײַזיקט.

וועמ מיר זײַנען געקומען האָבן נאָך עקסיסטירט ביידע געטאָס,* נאָר מען האָט שוין געשמועסט, אַז די געטאָ נומער צוויי וועט בקרובֿ ליקווידירט ווערן. אויף צו באַזעצן זיך אין דער ערשטער געטאָ האָט מען געדאַרפֿט האָבן אַ שײַן, ד״ה אַ באַשטעטיקונג, אַז מען אַרבעט. דער באַזיצער פֿון אַ שײַן האָט געהאַט רעכט אַרײַנצושרײַבן אַהין זײַן נאָענטסטע משפּחה. אַרבעט איז געווען פֿון צוויי מינים: אַדער אין געטאָ, אין יודענראָט צי אין פֿאַליציי, אַדער אין שטאָט, אין די דײַטשע מיליטעריש אײַנהייטן. אָלע האָבן זיך איצט געריסן צו אַרבעט, ווײַל יעדערער האָט געוואָלט עסן. דאָס וואָס מען פֿלעגט אין געטאָ געבן אויף קאַרטלעך האָט ניט געקלעקט אַפֿילו אויף צוויי טעג. קויפֿן עפּעס האָט מען די

* זען דאָס אַרטיקל פֿון העלענע קליאָטשקאָ אין היינטיקן נומער יוזוֹ־בלעטער. — רעד.

ערשטע וואָכן, ביז וואָנען עס איז אַרגאַניזירט געוואָרן דער שמוגל, ניט געקענט פֿאָר קיין שום געלט. די וואָס זײַנען געאַנגעגן אויף אַרבעט האָבן זיך אין שטאָט געקענט באַגעגענען מיט באַקאַנטע קריסטן, קויפֿן עסנוואָרג און אַרײַנשווּאַרצן דאָס אין געטאָ. פֿאָר דער אַרבעט גופֿא האָט מען גאָרניט געקראָגן.

די שטאַרביקייט איז פֿונעם ערשטן מאָמענט געווען זייער אַ הויכע. אַ דעלע־גאַציע פֿון יודענראַט, וואָס האָט אינטערוועניրט בײַ מוררן וועגן פֿאַרברייטערן די געטאָ, האָט באַקומען אַ תשובֿה, אַז פֿאַרברייטערן וועט מען ניט, נאָר אין גיכן וועט אין געטאָ ווערן געראַמער. יידן האָבן פֿאַרשטאַנען.

אָלע אין דער פֿרי 6 אַ זייגער שלעפֿ איך זיך אַראָפֿ פֿון מײַן געלעגער אויף דער קופּע אַלטע שמאַטעס. דער קאָפֿ איז מיר שווער פֿון ניט־דערשלאָפֿן, די אַבֿרים טוען ווײ, איך וויר פֿאַרפֿרוירן אין דעם צימער מיט די אויסגעקלאַפּטע שויבן. דאָס אָנטאָן זיך נעמט קיין סך צײַט ניט צו, וואָרעם ערשטנס האָב איך ניט קיין נאַכטוועש און צווייטנס איז צו קאַלט אויף אויסצוטאָן זיך. שלאָפֿן איז ניט קיין אָפֿרו, נאָר אַן אָפּקומעניש. קיין איבערבײַסן עס איך ניט; איך האָב אַ האָפֿענונג, אַז איך וועל עפּעס איבערכאַפּן אויפֿן אַרבעטפּלאַץ און די ברעקלעך עסן וואָס זײַנען דאָ וועל איך בעסער איבערלאָזן פֿאָר די אַנדערע משפּחה־מיטגלידער. איך און ליוקע ציען אַרויף אונדזערע ברודיקע צעשליסענע רעגן־מאַנטלען אויף די סוועטערס און מיר לויפֿן צום זאַמלפּלאַץ. אָלע טאָג חזרט זיך איבער דאָס אייגענע: אַ שעה צײַט וואַרט דער המון אַרבעטערס אויפֿן קאַנטראָל בײַ דער טויערוואָג. דערנאָך אַ מאַרש פֿון 8 קילאָמעטער צום אַרבעטפּלאַץ אין די קאַ־זאַרמעס.

מײַן אַרבעט איז טראָגן ציגל, שײַערן די פּאָדלאָגע און וואָשן די פֿענצטער. די אַרבעט גופֿא איז ניט ספּעציעל שווער, וויײל ממונים איבער מיר זײַנען פֿאַ־ליאַקן וואָס קוקן דורך די פֿינגער, טאָמער וויזן די אויסגעדיוועטע יידישע פֿרויען ניט אַרויס אַווי פֿיל התמדה. אָבער עס איז שווער צו טאָן אָנאָ ברו־דיקע אַרבעט אונטער אַזוינע באַדינגונגען פֿון צוואָנג. איך האָב אָלע מאָל ליב געהאַט צו אַרבעטן, אָבער וואָס פֿאָר אַ שײַכות האָבן די ברודיקע פּאָדלאָגעס אין דער דײַטשער קאָואַרמע מיט מײַן שטילן, ציכטיקן צימער, וווּ דער טיש איז געווען פֿאַרלייגט מיט ביכער? דער קאָנטראַסט איז אַ האַרבער און אַ ווײ־טאָגדיקער. די אײַנציקע נחמה זײַנען די טאָג־טעגלעכע וויזיטן פֿון זאָסיען און זיגמונטן.

זיי ברענגען אונדז עסן, און מיר גיבן זיך אַ וואַרף אויף דעם ווי אויסגע־הונגערטע חיות. נאָך מיט עטלעכע וואָכן פֿרײַער האָב איך זיך ניט געקענט פֿאָר־שטעלן, אַז מען זאָל קענען עסן אַ קאָטלעט אַרויסרײַסנדיק מיט די שמוציקע פֿינגער שטיקלעך פֿלייש, אַז מען קען בײַסן גרויסע שטיקער שוואַרץ ברויט גלײַך פֿון לאָבן, אַז מען קען אַראָפּשלינגען כּמעט ניט־צעקײַטערהייט קאָלטע קאַרטאָפֿל־לאָטקעס, פֿון וועלכע עס הערט זיך שלעכטער בוימל. אומזיסט טו איך אָלע טאָג אַ נדר, אַז איך וועל עסן פֿאַמעלעך און „קולטורעל", און אָלע טאָג פֿאַרגעס איך וועגן די נדרים ווי נאָר איך דערזע דאָס עסן פֿאָר די אויגן.

וועז דער אַרבעטאָג ענדיקט זיך סוף־כּל־סוף מוז מען דאָס עסן גוט פֿאַר־באַהאַלטן אַז די שומרים בײַ דער טויערוואַך זאָלן דאָס ניט צונעמען. נאָך אַ וואַך פֿראַקטיק ווייסן שוין די מענטשן פֿון פֿאַרשיידענע תּחבולות. פֿרויען טראָגן פֿלייש צווישן די בריסט און זעקלעך מעל צווישן די פֿיס. מאַנסבילן טוען אַן בכיוון קורצע געווייקלטע הויזן, וואָס אַהין קען מען אַרײַנשטאָפּן שיינע עטלעכע קילאָ עסן. אַ מאָל וואָלט מען אָפּילו ניט געוואָלט אַ קוק טאָן אויף עסנוואָרג וואָס איז אַזוי טראַנספּאָרטירט געוואָרן, נאָר איצטער איז מען געוואָרן אויס מפֿונקים, מען ציטערט נאָר, אַז די טויערוואַך זאָל דאָס ניט צונעמען, ווײַל יעמאָלט וועט זיך די גאַנצע שטוב לייגן שלאָפֿן אַ הונגעריקע.

פֿון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך קומען אַן בשתּיקה ייִדישע פֿליטים און דערציילן שוידערלעכע זאַכן וועגן דער פֿולקומער ליקווידאַציע פֿון אַלע ייִדישע ישובֿים אין ווילנער געגנט און אין ליטע. מען שיסט אויס ייִדן אין שטערן וואָס זענען אויסגעשאָטן מיט וואָפֿנע, מען פֿאַרשפּאַרט זיי אין סטאָדאָלעס און מען לאָזט אַוועק די סטאָדאָלעס מיטן רויך, מען פֿאַרקאָטעוועט זיי אויף טויט. מיר הערן די בייזע בשׂורות און דאָס האַרץ וועלט צעריסן. וואָס טוט מען? ווו באַהאַלט מען זיך אויס?

וואָס ווײַטער אָפּטער פֿאַלן בײַ נאַכט ליטווינער און דײַטשן אַרײַן אין געטאָ און רײַסן אַרויס האַלב אָנגעטאָנענע מענטשן פֿון די בעטן. אויב עמעצער שטעלט זיך אָנטקעגן דערשיסט מען אים אויפֿן אָרט, די אָנדערע שלעפּט מען צום טויט אין לוקישקער טורמע אַרײַן. איטלעכע נאַכט אַזוינע לעבט יעדער ייִד איבער הונדערט מאָל זײַן טויט. אָלע טאָג פֿעלן אָנדערע נאָענטע מענטשן. דערפֿאַר האָבן זיך אין די דײַטשע צײַטונגען באַווײַזן נאַטיצן, אַז 60% פֿון דער ייִדישער באָפֿעלקערונג זײַנען אויסגעשטאָרבן פֿון אַ טיפֿוס־עפּידעמיע.

די פֿאָליאָקן האָבן צו אונדז טענות, אַז מיר פֿאַרטיידיקן זיך ניט. אָבער ווי אַזוי קען זיך פֿאַרטיידיקן אַן אומבאַוואָפֿנטע ניט־אַרגאַניזירטע מאַסע אויסגע־דייוועטע מענטשן, פסיכיש אין גאַנצן צעבראָכענע? צײַטנווײַז טרעפֿט זיך, אַז אין אַן אויסבראָך פֿון פֿאַרצווייפֿלונג גיט זיך עמעצער אַ וואַרף אויף אַ געשטאָפּ־מאַן. אײדער ער דערגייט האָקן אים שוין די ליטווינער מיט שטעקנס איבערן שאָרבן און דערנאָך וועלן זיי זיך איזדיעקעווען איבער דער גאַנצער גרופּע.

וועגן אָלץ וואָס טוט זיך אָפּ אין געטאָ האָבן מיר זיך אויסגעלערנט ריידן רויק, זאָכלעך, ווי וועגן פּשוטע נאָרמאָלע געשעענישן. הײַנט בײַ נאַכט האָט מען ווײַטער צוגענומען 1,000 מענטשן. זינט איך טראָג בײַ זיך כּסדר סם האָט מיר דאָס האָרץ אויפֿגעהערט אונטערשפּרינגען צום גאָרגל וועז איך הער דאָס טופּען פֿון אונטערגעקאָוועטע שטיוול. אומגעריכט פֿאַר זיך אַליין האָב איך ווו עס איז פֿאַרלוירן די שרעק פֿאַרן טויט. שרעקן שרעק איך זיך נאָר פֿאַר עינויים, פֿאַר דער פּײַן פֿון די וואָס איך האָב ליב. און ס׳לעבט אין מיר אַזאַ ווייטאָגדיקע בענקשאָפֿט נאָך לעבן, נאָך פֿרײַהייט, נאָך זון. אַ בענקשאָפֿט נאָך קענען דורכגיין די גאַס אַן אַ לאָטע, אַ בענקשאָפֿט נאָך די צײַטן וועז איך בין געווען אַ רײַנע, וועז איך האָב געהאַט אַ בעט פֿאַר זיך און האָב ניט געווסט וואָס מורא איז; אַ בענקשאָפֿט

נאָך די צייטן וועלן איך בין געווען אַ מענטש; איצט שפּיר איך זיך נאָר ווי אַ געיאָגטע חיה.

דאָס ערשטע מאָל אין לעבן וועל איך אַ גנבֿטע. אין אַ דירה ווו מען האָט פֿאַרגאָנגענע נאַכט צוגענומען מענטשן און ווו אויף דער ערד שטייט נאָך אַ קאָלושע בלוט האָב איך געפֿונען אַ פּאָר נאַרטלערשע שיך. מיינע דינימשקע לעטלעך זענען פֿון שפּאָנען טאָג אײַן טאָג אויס איבער די שפּיציקע שטיינער שוין צעשאָטן אויף צויטן, די פֿיס מיינע זענען אין גאַנצן צעוווּנדיקט, און נאָך איידער איך באַווײַז אַ קלעפּ צו טאָן האָבן די הענט שוין געפּאָקט די שיך אונטער דער ברייטער רעגן־פּעלערינע. די פּרייד פֿון האָבן די נײַע שיך איז אַזוי גרויס, אַז דאָס דערשטיקט אַלע אַנדערע געפֿילן.

אין געטאָ איז געווען גערעמער. די דײַטשן האָבן געהאַלטן וואָרט. מען זאָגט, אַז איצט וועט אַ שטיק צײַט זײַן רויק. צו פֿאַרענדיקן דעם „סעזאָן" האָבן זיי נאָך דורכגעפֿירט אַ רייניקונג אין שפּיטאָל. אַלע קראַנקע האָט מען אַנגעלאָדן אויף אויטאָס און אַרויסגעפֿירט אין דעם אָרט וואָס זיי רופֿן אויף זייער לשון „געטאָ נומער דרײַ". וועלן מען פֿרעגט דעם דײַטש, ווו די געטאָ געפֿינט זיך, גיט ער אַ צי אויס די הענט אַרויף־צו: „אים הימל".

אין די קאָזאַרמעס איז איצט אַ גיהנום. די דײַטשן האָבן זיך אַרומגעזעצן, אַז יידן אַרבעטן ניט מיט געניג התמדה, האָבן זיי אַראָפּגעשיקט השגחה צו געבן די א״ג „אַרבייטספֿראָנט". דאָס זײַנען יונגיטשקע 17־18יאָריקע יונגע־לײַטלעך מיט רוצחישע צורות. דאָס „השגחה געבן" מיינט טרײַבן מיט אַ שפּיציקער רוט און שטעכן מיטן באָגנעט אין היינטן. אָלטע יידן הייסט מען טאָן די אַרבעט לויפֿנדיק, און די חבֿרה פֿלאָצט פֿון געלעכטער וועלן די אָלטע פֿאַלן אויף דער נאָז. פֿרויען שלאָגט מען נאָך ניט, אָבער מען שטייט אונדז איבערן קאָפּ און מען לאָזט זיך ניט אָפּרופֿן אָפֿילו אַ רגע. וואָשן די פּאָדלאָגע אײַנגעקאָרטשעטערהייט מיט אַ היטלעריסט איבערן קאָפּ, וואָס יעדע מינוט קען ער אַ זעץ טאָן אָדער דערלאָזגען אַ בריק, איז קאָטאָרגע. איין מאָל, וועלן איך פֿאַרהאָלט זיך אויף אַ סעקונדע, שטעלט זיך דער דײַטשער שנעק, אַזוי ווי אומגערן, מיטן שווערן אונטערגעקאָוועטן שטיוול צו מיר אויף דער האָנט. דוכט זיך ניטאָ קיין ערגער געפֿיל ווי דאָס געפֿיל פֿון שרעק און פֿון פֿולקומער אוממעכטיקייט אָנטקעגן דעם רשע. וועלן איך זאָל וויסן, אַז ער וועט מיך נאָר דערשיסן, וואָלט איך אים אין וואָקלעניש דערלאָזגט אין באָק. אָבער איך וויס, אַז ער וועט מיט מיר ניט טאָן דעם חסד; ער וועט מיך פֿאַרקאָטעווען, און דערפֿאָר האָב איך מורא.

נאָך דרײַ טעג אַרבעטן אויף דעם שטייגער בין איך פֿיזיש און מאָראַליש אַזוי צעבראָכן, אַז איך גיי מער ניט אין די קאָזאַרמעס. זיי קענען קומען אין געטאָ מיך זוכן, זיי קענען מיך נעמען אין טורמע אַרײַן. איך וויס, אָבער מיר איז שוין אָלץ איינס: איך ליג אויף אַ קופּע לאָכעס, אײַנגעדרייט ווי אַ קנויל, און איך גיב זיך ניט קיין ריר. מיר נערן זיך איצט כּמעט דורכויס מיט קאָרטאָפֿל אין פּעלצלעך מיט אַ שפּיץ־מעסער זאָלץ.

אָפּט קלער איך, פֿאָר וואָס עס קומען נישט פֿאָר קיין זעלבסטמאָרדן אין געטאָ און פֿאָר וואָס איך אַליין ניץ ניט אויס מײַן לומינאָל. עס איז דאָך אַזאַ

מין מחיה צו טרוימען וועגן דעם, אַז אָט ווערט מען אַנטשלאָפֿן און מען וועט זיך צו די דאָזיקע יסורים מער ניט אומקערן. אָבער עפּעס איז פֿאַראַן וואָס האַלט אונטער די מענטשן אָפֿילו אין די דאָזיקע גיהנומשע באַדינגונגען: די האָפֿענונג, אַז סוף־כּל־סוף וועט זיך דאָס ענדיקן, אַז עס וועט קומען דער מאָמענט, ווען פֿון געטראָטענע, געשלאָגענע, געטריבענע ברואים וועלן מיר צוריק ווערן מענטשן, אַז עס וועט קומען דער מאָמענט, ווען מיר וועלן זיך אויך קענען אָ כאַפּ טאָן צו געווער און זיך נוקם זײַן, זיך נוקם זײַן.... און אויף צו להכעיס אַלע רעאַליס־טישע אויסרעכענונגען — וואָרעם די דײַטשן האָבן באַרינגלט לענינגראַד און פֿאַרנעמען זיך אויף מאָסקווע — האָפֿט מען בײַ אונדז אין געטאָ, אַז דער מאַמענט פֿון אויסלייזונג איז שוין ניט ווײַט.

6

יידן אין געטאָ האָבן ניט דאָס גליק פֿון קעמפֿן מיט געווער אין די הענט. אונדזער געווער דאָ איז אָ דריי, אַן אײַנפֿאַל, געבן כאַבאַר און מאָכן פֿליטה. ווידער גייען אום קלאָנגען וועגן אָ נײַער רייניקונג אין געטאָ. פֿאַרקערט דער־ציילט מען זיך, אַז אין די געטאָס אין ווײַסרוסלאַנד, אין לידע און אין גראָדנע, איז יידן אָ סך בעסער; דאָרטן הרגעט מען ניט אויס קיין מענטשן, דאָרטן קען מען לעבן. ווי אַזוי רײַסט מען זיך דורך אַהין? פֿאַר פֿאַרלאָזן די ווילנער געטאָ קומט טויטשטראָף. הייסט עס דער אינציקער אופֿן איז אונטערקויפֿן עפּעס אָ דײַטש, ער זאָל דיך אַרײַנגענעמען אין זײַן אויטאָ און אָ באַהאַלטענעם, אָדער כּלו־מרשט ווי ער נעמט אויף אַרבעט, אָווקפֿירן דיך אין אַן אָנדער שטאָט. מיט דײַטשן קען מען פֿאַר געלט אָפּטאָן אַלצדינג. די פּראָקטיק ווײַזט, אַז אין אַלגע־מיין נאָרן זיי אין אַזעלכע פֿאַלן ניט אָפּ, אויב מען ווייס נאָר צו ווענען זיך צו ווענדן. די פֿאַלן, אַז מען זאָל באַראַבוון אָדער אַרויסוואַרפֿן פֿון דער פּור, זײַנען זעלטן.

אָנדערע ברעכן זיך דעם קאָפּ וועגן מער ראַדיקאַלע תּרופֿות. בײַטן דעם ווויגאָרט הייסט דאָך נאָר אָפּשטופֿן די פֿראָגע. מען דאַרף מאָכן אָ סוף איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל. מען דאַרף פּשוט אויפֿהערן זײַן אָ יִיד. מיט אָנדערע ווערטער: מען דאַרף אַרויסקריגן פּוילישע פּאָפּירן און ווויגען צווישן פֿאַליאָקן. דער דאָ־זיקער געדאַנק פֿאַרטשמעליעט מיך ממש. דאָס איז דאָך אין גאָנצן אוממיגלעך — ווויגען אויף פֿאַלשע פּאָפּירן, אַרויסגעבן זיך פֿאַר אַן אָנדערן? אין ערשטן יאָר פֿון דער דײַטשער אָקופּאַציע קאָן מען דאָס נאָך ניט משׂיג זײַן. און עס קומט אויס בײַ מיר ווי אָ בגידה קעגן מײַן פֿאָלק אויך. דאָ אין די ערגסטע, שוידער־לעכסטע מאָמענטן בין איך פֿאַרט צווישן אייגענע. קיין מאָל האָב איך זיך נאָך ניט געפֿילט אַזוי שטאַרק ווי אָ יידיש קינד, קיין מאָל בין איך נאָך ניט געווען פֿאַרבונדן מיט מײַנע ברידער אַזוי ווי איצטער. על־פּי שׂכל בין איך מודה, אַז אויסבאַהאַלטן זיך צווישן „אַריערס" איז אפֿשר דאָס בעסטע, אפֿשר דער אײַ־ציקער אויסוועג. אין געפֿיל נעם איך דאָס אויף ווי דעזערציע. איך ווייס, אַז עס זײַנען שוין דאָ אָ סך אַווינע וואָס זײַנען אַריבערגעגאַנגען. דער עיקר באַהאַלטן

זיי זיך אויס אין די דערפֿער בײַ באַקאַנטע און גוטע פֿרײַנד. איך קען איינעם וואָס ווויינט בײַ אַ קשאָנדז. צווישן קריסטן זײַנען פֿאַראַן היפּש יידישע קינדער אויך. דאָ אין ווילנער קאָנט איז די באַצײַכונג פֿון דער פּוילישער באַפֿעלקערונג צו יידן אַ באַצײַכונג פֿון מיטגעפֿיל; פֿאַליאַקן זײַנען דאָך דאָ אַליין באַדריקט ניט נאָר דורך די דײַטשן, נאָר נאָך מער דורך די ליטווינער. מען הערט כּמעט ניט, אַז פֿאַליאַקן זאָלן האָבן אַרויסגעגעבן אַדער געמסרט יידן. עפּעס אַנדערש איז, וואָס די באַפֿעלקערונג איז זייער אַנגעשראָקן און האָט מורא צו העלפֿן יידן, ווײַל די שטראָף איז זייער אַ האַרבע.

זשאַזיע איז געקומען פֿון יודענראָט, ער ליגט אויף זײַן געלעגער אַן אַ ריר און וויל ניט עסן. זײַן פּנים איז אויסגעדאָרט, דער קאָליר איז אַ וועקסענער, די אויגן לויפֿן אום נערוועז — די אויגן פֿון אַ געיאָגטער חיה. די ליפּן ציטערן בײַ אים ווי בײַ אַ קינד וואָס פֿלײַסט זיך מיט אַלע כּוחות אײַנצוהאַלטן דאָס גע־ווײַן. ער ענטפֿערט ניט וויפֿל מען זאָל אים ניט פֿרעגן, און איך ווייס פֿאַר וואָס: ער האָט מורא, אַז די דאָמבע וועט זיך אויפֿרײַסן. ערשט שפּעט בײַ נאַכט, וען אַלע שלאָפֿן שוין אויף זייערע ליגפּלעצער דערווײַז איך זיך אַלץ. דער יודענ־ראָט האָט באַקומען אַ האַלב אָפּיציעלע ידיעה, אַז די געטאָ וועט רעדוצירט ווערן ביז 12,000 מענטשן. אַלע ביזאיצטיקע שײַנען וועלן בטל ווערן, און אַנשטאָט זיי וועט מען אַרויסגעבן נײַע, גאָלע שײַנען. אַזוינע וועלן זײַן 3,500. יעדערער וועט האָבן אַ רעכט צו פֿאַרשרײַבן אויף זײַן שײַן די פֿרוי און די קינדער. פֿון איצט אָן וועלן נאָר באַאיצערס פֿון גאָלע שײַנען האָבן דאָס רעכט צו לעבן. אַלע אַנדערע, די רעדוצירטע, וועלן אַוועק באַגיטיקן די ערד אויף פֿאַנאַר. דעם יודענראָט האָט מען שוין אַנגעזאָגט, ער זאָל היפּש פֿאַרקלענערן די צאָל פֿון זײַנע אַנגעשטעלטע, אַרײַנגערעכנט דאָקטוירים. „פֿאַראַן אַ היפּש ביסל צו פֿיל דאָק־טוירים", האָבן די דײַטשן געזאָגט: „א דריטל וועט קלעקן". פֿאַרשטייט זיך, אַז אויפֿן ערשטן פּײַער וועלן גיין ניט־ווילנער. „פֿאַרן טאָטן האָט מען מיר צוגעזאָגט א חסד", ענדיקט זשאַזיע: „צוליב זײַנע פֿאַרדינסטן וועט מען אים געבן אַ שײַן; אָבער איך, מיר האָבן ניט קיין שום שאַנסן".

ווידער אַ מאָל שטעלט זיך פֿאַר מיר דער טויט אין דער פּינצטערער נאַכט אין דעם שמוציקן צימערל, ווו עס קלינגט ווי אַן אומעטיקע מוזיק דאָס אויס־אָטעמען און אײַנאָטעמען פֿון די שלאָפֿנדיקע. איך מוז שטאַרבן, ווײַל מיך דאַרף מען ניט, ווײַל מײַן מאַן איז אַן איבעריקער. אַי אויף דער וועלט פֿעלן דאָק־טוירים, אַי די מענטשן האָבן זיך אַזוי לאַנג גערעלערנט כּדי צו קענען העלפֿן אַנ־דערע מענטשן, אַי אין דער גאַנצער וועלט זײַנען דאָקטוירים אונטער דער ספּע־ציעלער שוץ פֿון רויטן קרייץ? איך מוז שטאַרבן! און פֿאַר וואָס טאָקע ניט? מיט וואָס בין איך בעסער אײַדער צענדלינגער טויזנטער אַנדערע יידן וואָס זײַנען שוין אומגעקומען און וועלן אומקומען די נאָענטסטע שעהען, טעג אַדער חדשים. אָבער מיט וואָס בין איך ערגער פֿון די וואָס וועלן יאָ זוכה זײַן צו בלײַבן לעבן?

אין דעם שטיקעדיקן צימערל ליג איך צוגעטוליעט צו אַן אַנדער מענטשן, צוגעדעקט מיט אַ קופּע מלבושים, און איך ציטער פֿון קעלט. דער קאָפּ איז

לחלוטין פּוסט. דאָס האָרץ קוועטשט זיך צונויף אין אַן אמתן פֿיזישן ווייטאָג. מיינע טרערן מישן זיך אויס מיט זשאָזיעס טרערן.

דורך דער נאַכט האָב איך שלום געמאַכט מיטן גורל, איך בין גרייט צו שטאַרבן. דער טאָג ברענגט מיט זיך אַ נײַעם בונט, אַ נײַעם ווילן צו לעבן, צו קעמפֿן פֿאַרן לעבן. איך פֿיל אין דער פֿולער מאָס די אוממאָראַלישקייט פֿון דעם דאָזיקן קאַמף, ווָאַרעם ראָטעוועט זיך קען איך דאָך נאָר פֿאַרן פֿרײַז פֿון עמעצנס טויט. אין גטאָ קענען דאָך לעבן מערניט 12,000 יידן. אָבער צי איז ניט אונדזער גאַנץ לעבן אַ קאַמף? אַ קאַמף פֿאַר אַ בעסערן מעמד, פֿאַר בעסערע באַדינגונגען. ריכטיק, ביז איצטער איז דאָס געווען נאָר אַן עקאָנאָמישער קאַמף, אַ קאַמף פֿאַר בעסערע באַדינגונגען פֿון עקסיסטענץ, איצטער איז דאָס אַ קאַמף פֿאַרן רעכט צו עקסיסטירן ממש. ווען איך זאָל געווען זײַן אַן אָרנטלעכער מענטש וואָלט איך געדאַרפֿט אָוועקגיין פֿון אָט דעם לעבן כּדי ניט צוצונעמען דאָס לעבן בײַ אַ צווייטן. אָבער וויזוז אויס איך בין ניט געגנג איידלמוטיק, און אפֿשר איז דאָס נאָר דער אוראַלטער אינסטינקט פֿון לעבן, אפֿשר מאָנט מײַן יונגקייט אירע רעכט. איך בין איצט אַלט 24 יאָר, איך האָב נאָך אַזוי ווינציק געלעבט, איך וואָלט נאָך ווען זען אַזוי פֿיל זאַכן....

די גטאָ רוישט, ווײַנט, שטורעמט אונטער דער ווירקונג פֿון די בשׂורות: יעדער אײַנער גיט דאָס איבער בסוד־סודות און כּמעט אַלע ווײַסן דאָס שוין. איך טרעף יורעק ק.'ז, אַ קאָלעגע פֿון וואַרשע. ער ווײס שוין, אַז זשאָזיע איז אויסגע־מעקט געוואָרן פֿון דער רשימה. ער אַליין איז אין פֿאַליציי אויף אַ הויכן פֿאָסטן און ער וועט געווײַס באַקומען אַ לעבנסשײַן. — אָלץ וועט זײַן גוט, זאָגט ער מיר: איך וועל דיך פֿאַרשרײַבן פֿאַר מײַן ווײַב, סײַ ווי קוקט קיינער ניט די פֿאַפּירן, און פֿאַר זשאָזיען זוך אויס אַ ווײַב מיט אַ שײַן: אויב דו ווילסט קענסטו זיך נאָך הײַנט אַריבערקלײַבן. יורעק לאָכט און וויל מיך אַרומנעמען. איך ווײס, אַז ער איז איינער פֿון די ווינציקע צום גליק, וועמען עס לעבט זיך גוט. ער האָט אַן אייגענעם צימער און עסט אָלע טאָג אַ מיטאָג פֿון דרײַ גערעכטן. דאָס איז דערפֿאַר וואָס ער קאָמבינירט, זאָגט מען, מיט די דײַטשן. ער איז אַ פֿאַרמיטלער בײַם כאַבאַר וואָס די געשטאַפּאַ־לײַט נעמען פֿאַר באַפֿרײַען פֿון טורמע, און אַ טייל גאָלט קלעפֿט זיך צו צו זײַנע פֿינגער. אפֿשר דאַרף מען אין גטאָ־לעבן אַזעלכע באַשעפֿענישן אויך; אָבער עס איבלט מיך פֿון זײַן אויסגעפֿאַשעטער שמייכלדיקער פֿאַרצע אויפֿן פֿאָן פֿון דער נויט און פֿון מענטשלעכן אומקום.

עס גייט אַוועק אַ מעת־לעת. ווידער בלאָנקע איך זיך אום איבער די ענגע שטינקעדיקע גאַסלעך. אַן אַ ציל, ניט וויסנדיק וווהין און צו וואָס, פֿשוט כּדי דורך באַוועגונג צו פֿאַרטויבן דעם אומרו פֿון מײַן האָרץ. און בשעת עס דוכט זיך, אַז זוכן אַן אויסוועג איז שוין אַ ווילדע נאַרישקייט, שיקט מיר דער גורל צו אַן אומגעריכטע הילף. על־פּי צופֿאַל באַגעגן איך ה' ז., אַ פֿוטערוואַרגער פֿון וואַרשע, וואָס אין די ווײַטע שלום־צײַטן בין איך געווען זײַנע אַ קליענטקע. ה' ז. פֿרעגט זיך אויס בײַ מיר מיט סימפּאַטיע, ווו מיר האַלטן. קלעמט זיך ניט, זאָגט ער מיר, איך וועל קענען עפּעס טאָן פֿאַר אײַער מאַן. איך האָב דאָ אין

אויסגעאַרטיקט פון דער טעכנישער אַפּטיילונ

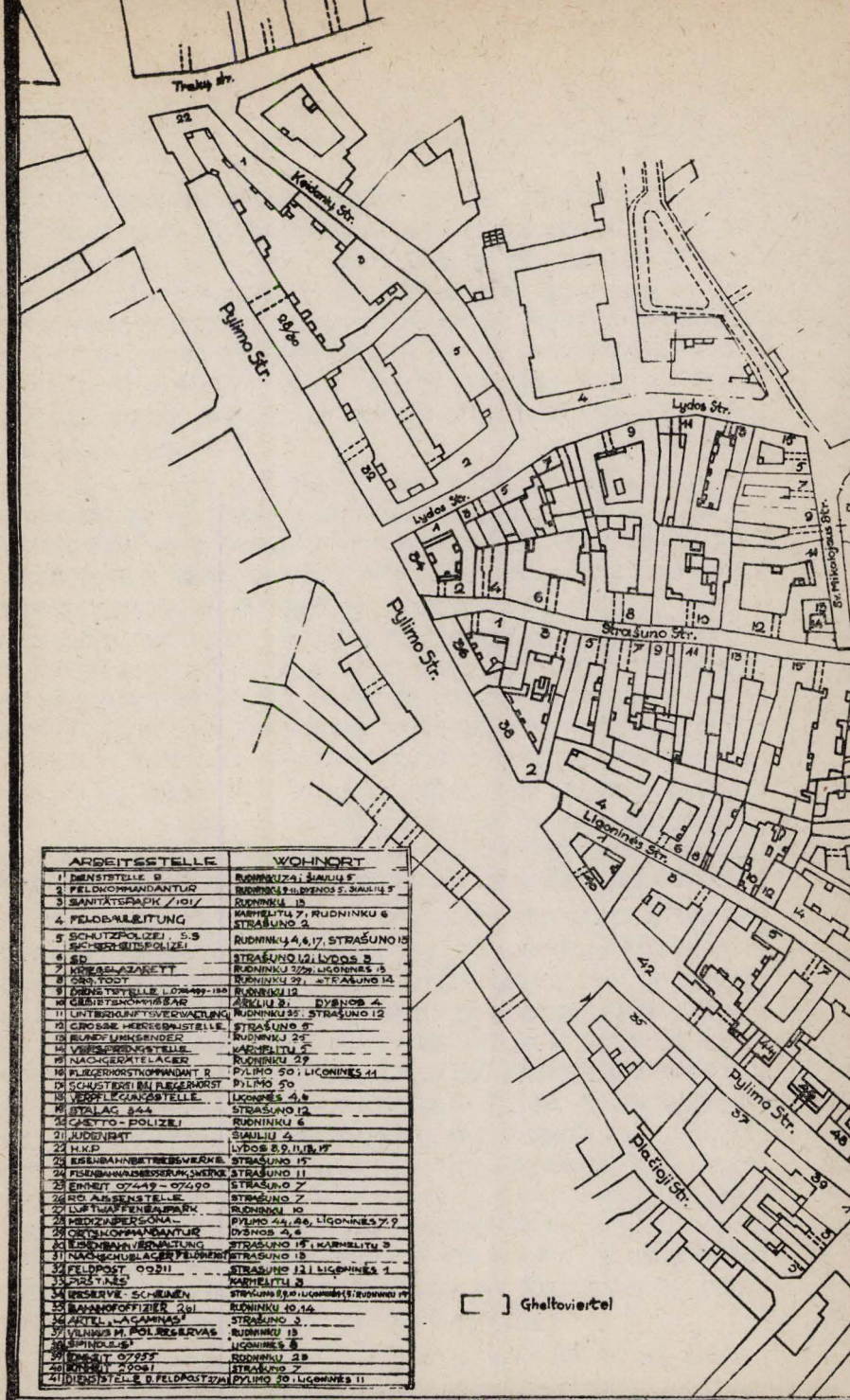

ARBEITSSTELLE	WOHNORT
1 DIENSTSTELLE 9	RUDNINKU 24; ŠIAULIŲ 5
2 FELDKOMMANDANTUR	RUDNINKU 4, 11, DVNOS 5, ŠIAULIŲ 5
3 SANITÄTSPARK /101/	RUDNINKU 13
4 FELDBAULEITUNG	KARMELITŲ 7, RUDNINKU 6 STRAŠUNO 2
5 SCHUTZPOLIZEI, S.S SICHERHEITSPOLIZEI	RUDNINKU 4, 6, 17, STRAŠUNO 13
6 SD	STRAŠUNO 1,2; LYDOS 5
7 KRIEGSLAZARETT	RUDNINKU 27/29, LIGONINĖS 13
8 ORT-TODT	RUDNINKU 29, STRAŠUNO 14
9 DIENSTSTELLE L 07449-180	RUDNINKU 12
10 GERÄTSKOMMANDAR	ARKLIŲ 2, DVNOS 4
11 UNTERKUNFTSVERWALTUNG	RUDNINKU 35, STRAŠUNO 12
12 GROSSE HEERESBAUSTELLE	STRAŠUNO 8
13 EINSATZKOMMENDER	RUDNINKU 24
14 VERPFLEGUNGSSTELLE	KARMELITŲ 5
15 NACHGERÄTELAGER	RUDNINKU 29
16 FLIEGERHORSTKOMMANDANT R	PYLIMO 50; LIGONINĖS 11
17 SCHUSTEREI BU FLIEGERHORST	PYLIMO 50
18 VERPFLEGUNGSSTELLE	LIGONINĖS 4,6
19 STALAG 544	STRAŠUNO 12
20 GHETTO - POLIZEI	RUDNINKU 6
21 JUDENRAT	ŠIAULIŲ 4
22 H.K.P	LYDOS 8,9,11,13,17
23 EISENBAHNBETRIEBSWERKE	STRAŠUNO 15
24 EISENBAHNAUSBESSERUNGSWERKE	STRAŠUNO 11
25 EINHEIT 07449 - 07490	STRAŠUNO 7
26 RO AUSSENSTELLE	STRAŠUNO 7
27 LUFTWAFFENBAUPARK	RUDNINKU 10
28 MEDIZINISCHE PERSONAL	PYLIMO 44, 46, LIGONINĖS 7, 9
29 ORTSKOMMANDANTUR	DVSNOS 4, 6
30 EISENBAHNVERWALTUNG	STRAŠUNO 15; KARMELITŲ 3
31 NACHSCHUBLAGER FELDHEIT	STRAŠUNO 13
32 FELDPOST 09211	STRAŠUNO 12; LIGONINĖS 1
33 PFERDEPARK	KARMELITŲ 3
34 RESERVE - SCHMIEDEN	STRAŠUNO 8,9,10; LIGONINĖS 15; RUDNINKU 19
35 BAHNHOFOFFIZIER 291	RUDNINKU 10,14
36 ARTEL „LAGAMINAS"	STRAŠUNO 3
37 VILNIAUS M. POLIZEIREVIER 45	RUDNINKU 13
38 „SPINDULIS"	LIGONINĖS 6
39 DIENST 07955	RUDNINKU 28
40 BUNKER 29081	STRAŠUNO 7
41 DIENSTSTELLE D. FELDPOST 37/A	PYLIMO 50; LIGONINĖS 11

1942

— פֿון אַרכיוו פֿון ווילנער געטאָ אין ייִוואָ.

ווילנע אַ באַקאַנטן דיטש פֿון מײַן בראַנזשע, פֿאַר דער מלחמה האָב איך געפֿירט מיט אים געשעפֿטן. זייער אַן אַרנטלעכער מאַן. ער האָט אײַנגעאַרדנט מיך און מײַן ווײַב און פֿאַר אײַך וועט ער אויך געפֿינען אַן עצה. נאָר איר פֿאַרשטייט דאָך, מען וועט אים דאַרפֿן געבן עפּעס אַ מתּנה; אָבער טאָמער האָט איר ניט, וועל איך געבן פֿון מײַנע. איך בעט אײַך, דאַנקט מיר ניט. מענטשן מוזן דאָך העלפֿן איינע די אַנדערע, און איך געדענק נאָך פֿון פֿאַר דער מלחמה, ווי איר פֿלעגט העלפֿן.... אַן אויפֿגעטרייסלטע דריק איך ה׳ ז. די האַנט. די השגחה פּרטית אַליין האָט אים מיר צוגעשיקט. אין צוויי טעג אַרום באַקומט זשאַזיע דעם שײַן וואָס באַטײַט לעבן.

די אַזוי גערופֿענע „אַקציע פֿון די ווײַסע שײַנען" איז געווען די גרעסטע דיטשע אָפּעראַציע פֿון דעם מין אין ווילנער געטאָ. אי די צאָל קרבנות אי די שפּאַנונג זײַנען געווען גרעסער ווי וען עס איז פֿריִער. עס איז אומגעבראַכט געוואָרן כּמעט אַ העלפֿט פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג וואָס איז נאָך געווען געבליבן בײַם לעבן. און די שפּאַנונג איז געווען אַזוי גרויס, ווײַל בײַ די פֿריִער־דיקע אַקציעס האָט מען ניט געוווסט פֿאַרויס וועמען עס איז אַנגעשריבן „למוות". דאָ איז אַלץ געווען באַוווסט פֿון פֿריִער. די גאַנצע באַפֿעלקערונג פֿון געטאָ האָט זיך צעטיילט אויף צוויי גרופּעס: „ווײַסע" און „געלע". די ווײַסע האָבן אין פֿאַר־צוויי־פֿלונג געוואָרט אויפֿן טויט, און בײַ זיי אין האַרצן איז געווען אומווילן און קינאה צו די אַנדערע. די געלע ווידער, כאָטש זיי האָבן זיך געשפּירט זיכער, האָבן זיך ניט געקענט פֿרייען צוזעענדיק וואָס עס קומט פֿאַר אַרום, אָפּט מאָל אַפֿילו בײַ זייערע נאָענטסטע. עס האָט געטראָפֿן, אַז די מוטער האָט באַקומען אַ געלן שײַן און די דערוואַקסענע קינדער ניט, אָדער פֿאַרקערט: די טאָכטער האָט יאָ אויסגעפּועלט און די מוטער לעבן איר איז געווען פֿאַרמישפּט צום טויט.

דער טאָג און די נאַכט פֿון פֿאַר דער רייניקונג האָבן געהאַט אַ פּנים פֿון עק וועלט. די „ווײַסע" זײַנען אַרומגעלאָפֿן ווי מטורפֿים זוכנדיק אַן עצה. מען האָט דורכגעפֿירט אַן אַ צאָל פּיקטיוו חתונות כּדי צו ראַטעווען וואָס מער מענטשן. אַ „געלער" זון אַ בחור האָט געגומען פֿאַר אַ ווײַב אַ „ווײַסע" מאַמע. אַ מוטער איז אומגעלאָפֿן און געזוכט פֿאַרב פֿאַר די האָר, כּדי זיך צו פֿאַרייִנגערן און צו קענען אַנגיין פֿאַר איר זונס פֿרוי. אַ שוועסטער האָט פֿאַרשריבן אַ שוועסטער ווי איר קינד. די געטאָ האָט דערמאָנט אַ מאַסקנבאַל: טייל האָבן זיך געמוזט פֿאַרייִנ־גערן נאָענוואָלט און אַנדערע פֿאַרעלטערן. גראָטעסק קאָמיש האָבן אויסגעזען דערוואַקסענע פֿרויען אין קורצינקע קליידלעך, אין סקאַרפֿעטקעס און מיט צעפּ. צי קען מען גלייבן, אַז איך בין אַלט 14 יאָר? ווען עס וואָלט ניט געווען אַזאַ גרויל וואָלט מען געקענט פֿלאַצן פֿון געלעכטער. פֿאָר־פֿעלקער וווּ מאָן און ווײַב האָבן געהאָט אייגענע שײַנען האָבן זיך געגט, ווײַל מען האָט דאָך געקענט אַרויסרא־טעווען נאָך עפּעס אַ ווײַסן. די פֿאַפֿירן האָט מען אַרויסגענומען אין דער געטא־פֿאַליצײַ און דאָרטן האָט מען קיין קשיות ניט געפֿרעגט.

אין גאַס פֿלעגן פֿאַרטשעפּען פֿרעמדע פֿרויען און בעטן זיך, מען זאָל צו־נעמען זייערע קינדער; זיי אַליין קומען אום, אָבער דאָס ברעקעלע.... געווען

פֿאַלן פֿון שטילער, גרויסער העלדישקייט ווען מענטשן האָבן רעזיגנירט פֿון זייערע געלע שענען כּדי אַן אַנדערער זאָל זיך קענען ראַטעווען. און ס׳איז געשען איין שרעקלעכער פֿאַל, אַז מען איז אויף עמעצן אַנגעפֿאַלן און אַרויסגע־ריסן בײַ אים זײַן שײַן מיט פֿוח.

פֿיבערדיק האָט מען געגרייט באַהעלטענישן (מאַלינעס) אין קעלערן און אויף ביידעמער. מען האָט היציק דיסקוטירט די פֿראַגע, צי איז בכלל כּדאַי זיך אויסצובאַהאַלטן. וואַרעם וואָס איז די נפֿקא־מינה? זיי וועלן זיך ניט לאַזן אָפּ־נאַרן — וועלן זיי ניט נעמען איצט, וועלן זיי נעמען אַ ביסל שפּעטער. די „געלע״ האָבן הייס צוגערעדט, מען זאָל זיך יאָ באַהאַלטן; וואָס מאָרגן וועט זײַן וויַיס מען דאָך ניט. די „ווײַסע״ האָבן מורא געהאַט, און אַגב זײַנען זיי שוין געווען זייער פֿאַרמאַטערט.

אין אַ פֿאַרווײַנטן, קאַלטן אָקטאָבער־טאָג האָבן די דײַטשן אַרומגעשטעלט די וועגט פֿון גטאָ. די „געלע״ האָט מען געהייסן מיטנעמען די זאַכן און אַוועק־גיין צוזאַמען מיט די משפּחות אויף די אַרבעטפּלעצער. מען איז אַוועק ווי צו דער שחיטה. יעדערער פֿמעט האָט דאָך איבערגעלאָזן עפּעס אַ טײַערן, וואָס פֿאַר זײַן גורל האָט ער געציטערט; און מען האָט אויך געציטערט פֿאַרן גורל פֿון אַלע וואָס זײַנען איבערגעבליבן, ווײַל מיט אַלע איז מען דאָך געווען פֿאַרבונדן מיטן שטאַרקסטן בונד אויף דער וועלט, מיטן בונד פֿון בשותפֿותדיקן לײַדן. גע־בליבן זײַנען די „ווײַסע״ מיט פֿנימער וואָס זײַנען געווען נאָך ווײַסער אײדער זייערע אָנווערטיקע שײַנען, פֿאַרשטאַרטע פֿון שרעק און ייאוש, אַן דער מינדס־טער שוץ אַנטקעגן די מערדערס. אין די קעלערן און מאַלינעס האָבן מענטשן פֿאַרהאַלטן דעם אָטעם. מוטערס האָבן פֿאַרשטאָפּט די קינדער דאָס מויל. דער קלענסטער שאָרך, אַ הוסטעלע האָט זיי געקענט אַרויסגעבן. ווער עס האָט ניט אויסגעפֿרוווט ווי דאָס האַרץ שטעלט זיך אָפּ פֿאָמעלעך ווען מען הערט די טריט פֿונעם מערדער וואָס דערנענטערט זיך, דער ווײַס ניט, אַז דאָס גוסן פֿון האַרץ מוז זײַן טויזנט מאָל ערגער אײדער שטאַרבן אויף אַן אמת.

א גאַנצן טאָג האָט געדויערט דאָס געיעג אין גטאָ. יעגערס זײַנען געווען שיפֿורע זעלנערוקעס; דאָס געווילד — מענטשן האָלב פֿון זינען, פֿרויען, זקנים, קינדער. פֿאַר די האָר האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿון די באַהעלטענישן אָלטע פֿרויען, מיט די שטיוול האָט מען צעטראָטעוועט בײַ עופּעלעך די קעפּ. מיט אַ שיפֿורן גריטש האָבן זיי געטריבן פֿאַר זיך דאָס געפֿאַנגענע געווילד. אַגבֿ־אורחא האָט מען געשלעפּט אָלע בעסערע זאַכן וואָס מען האָט געפֿונען אין די דירות. די קישנס האָט מען אויפֿגעריסן מיט באַגנטן. אויף די טישן האָט מען אָנגע־מאַכט פֿאַר אַן אָנדענק. ניט ווײַל די יוכע האָט זיך אין זיי צעשפּילט האָבן זיי געבראַכן און געשטאַכן און געפּאַסקודיעט; קאַלטבלוטיק, מיט אַ פֿלאַן, על־פּי באַפֿעל האָבן זיי דורכגעפֿירט זייער אויפֿגאַבע.

פֿאַר וואָס לעב איך אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט? פֿאַר וואָס איז מיר ניט בעסער באַשערט געווען צו לעבן אונטער דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, וואָס אָנטקעגן דער ווילנער גטאָ קומט זי איצט אויס בײַ מיר ווי אַ קינדערשפּיל?

7

זשאַזיע האָט באַקומען די שטעלע פֿון אַן ארבעטער־דאָקטער אין דער פֿוטער־פֿאַבריק „קיטליס". מען האָלט דאָס פֿאַר אַ גרויס גליק. קודם־כל ווען מיר ניט ווויינען אין געטאָ, נאָר אין אַ ספּעציעלן הויז לעבן דער פֿאַבריק, ווו עס ווויינען די יידישע ארבעטערס. חוץ דעם ווען אויף אונדז דער בעל־דעה זיצן די וועראַמאַכט [די ארמיי], ניט די עס־עס, וואָס דאָס איז אויך אַ גרויס געווינס.

אין דעם הויז, ווו מיר קלייבן זיך אריין, האָבן פֿריער געווויינט מיטגלידער פֿון עפּעס אַ יידישן קאָאָפּעראַטיוו. די אינווווינערס זיצנען קענטיק געפּאַלן קרבנות פֿון אַ פּאָגראָם, ווייל אין די דירות געפֿינען מיר איבערגעקערטע מעבל, הויפּנס שמאָטעס און מלבושים אויף דער ערד, טעפּלעך און טעלערס וואָס ווואַלגערן זיך. אויף אַ סקאָוואָדע האָבן מיר נאָך געפֿונען רעשטלעך עסן. סך־הכל מיט עטלעכע חדשים צוריק וואָלט מיך אַזאַ בילד אָנגעפּילט מיט אַזאַ ביטערניש, אַז איך וואָלט זיך בשום אופֿן ניט געקענט צורירן צו די דאָזיקע איבערבליבסן. איצט בין איך אמת צופֿרידן, וואָס איך האָב געפֿונען אַזוי פֿיל פּינטע זאַכן, און מיין געוויסן פּינטיקט מיך אַ האָר ניט בשעת איך קליב אָפּ די טעפּ, טעלערס און גלעזער וואָס איך דאַרף. אָט אַזוי איז דאָס: אין משך פֿון צוויי חדשים צייט איז דער טויט, פֿון אַ וויכטיקער, סודותדיקער, מאוימדיקער געשעעניש, געוואָרן אַ פּשוטער טאָג־טעגלעכער פֿאַקט און מען גייט פֿאַרבי פֿאַרבי דעם כּמעט ווי גלייכגילטיק. אַנ־שטאָט דעם האָב איך אויסגעפֿונען אַ צאָל אמתן, וואָס דורך די לאַנגע יאָרן רויק לעבן האָב איך פֿון זיי ניט געווווסט. איצט ווייס איך שוין, אַז אַפֿילו דאָס לעבן אין דורכויסיקער שפּאַנונג, אין כסדרדיקער ספּנה איז ניט פֿרי פֿון קלייניע וואַ־כעדיקע זאָרגן. אויב עס פֿעלט אַ לעפֿל, אַ קוביק, אַ כּלי צו קאָכן זופּ פֿאַרשוועדט דאָס דאָס לעבן. אַפֿילו אויב דער מאָרגן איז פֿאַרהוילן איז דעם מענטשן אַ סך בעסער, אויב ער קען זיך אָנווואַרעמען אַ גלעזל טיי. און איך ווייס, אַז פֿון טרערנדיקן סענטימענטאַליזם און פֿון טראָכטן אין פֿאַרמלחמהדיקע קאָטעגאָריעס ווען קיינעם גאָרניט אַרויסקומען.

פֿאַר די דאָקטוירים האָט מען אָפּגעגעבן די בעסטע דירה אין הויז. אמת טאָקע, אין די דאָזיקע דרייַ צימערן געפֿינען זיך 22 פּערזאָן און אין דער פֿרא־וויזאָרישער אָמבולאַטאָריע שלאָפֿן צוויי מאָל מיט קינדער, וואָס זייערע טאָטעס האָט מען צוגענומען נאָך בײַם אָנהייב אָקופּאַציע. פֿון דעסט ווועג בין איך די פֿולע דעה־זאָגערקע איבער אין ווינקל צימער. דאָרטן שטייט אַ געלעגער צו־גויפֿגעקלאַפּט פֿון ברעטער, אַ הינקעדיק טישל, אין שטול און אַ שאָפֿקעלע וואָס דינט מיר פֿאַר אַ בופֿעט. אויב איך וויל האָבן די אילוזיע פֿון זיצן פֿאַר זיך, פֿאַר־הענג איך מײַן ווינקל מיט אַן אַלטער רויטער געל־געלאַטטער קאָפּע וואָס איך האָב געפֿונען.

אונדזער דירה איז די אייניקע „אינטעליגענטישע" אין הויז: עס ווויינען דאָ 2 דאָקטוירים, אַ דענטיסט און אַ קראָנקן־שוועסטער מיט זייערע משפּחות. אין די אַנ־דערע דירות זיצן בעלי־מלאָכות. עס ווויזט זיך אַרויס, אַז אין די שווערע, פּרי־מיטיווע לעבנס־באַדינגונגען גילטן בײַ מענטשן גאָר אַנדערע מעלות אײדער אין

מען ביזמלחמהדיקן לעבן. וויפֿל בעסער וואָלט מיר געווען, ווען אַנשטאָט מײַנע פֿיר פֿרעמדע שפּראַכן וואָלט איך בעסער געקענט גוט אויסוואַשן אַ העמד און אַפּקאָכן אַ וואַרמעס; וויפֿל גרינגער וואָלט געווען, ווען אַנשטאָט ווערן אַ מומחה אין פֿאַרשיידענע מינים ראַק וואָלט זשאַזיע געקענט האָקן האַלץ און אײַנהײַצן אַ ווידערשפּעניקן אויוון.

אין „קײַלים" שפּיר איך זיך נאָך מער אַרעסטאַנטקע ווי אין געטאָ. פֿאַמיליע־מיטגלידער טאָרן בכלל ניט אַרויסגיין אין גאַס; אויב מען כאַפּט עמעצן שטעלט מען אים באַלד צו אין טורמע. פֿאַרברענג איך די גאַנצע צײַט אין די פֿיר איילן פֿון אַ טומלדיקער איבערגעפֿאַקטער דירה און בענק נאָך שטילקייט און אַלײַנזײַן. די אײַנציקע גוטע זאַך איז, וואָס פֿאַרן הויז שטייט בלויז אַ ייִדישע וואַך; ממילא כאַפּן זיך אַרײַן צו גאַסט קריסטן, כאָטש דאָס איז געווײַנטלעך שטרענג פֿאַרווערט. זאָסיע קומט אָפֿט און ברענגט מיר עסן פֿון שטאָט. עטלעכע מאָל איז געווען זיגמונט, נאָר איצט איז ער שוין אַרויסגעפֿאָרן דורך דער גרינער גרענעץ קיין וואַרשע.

דער וויזיט פֿון אַ קריסט האָט באַקומען עפּעס אַ ספּעציעלע באַפֿאַרבונג. נאָך פֿיר חדשים באַהאַנדלען אונדז ערגער ווי בהמות (וואָרעם בהמות שאַנעוועט מען דאָך, מען דאַרף זיי דאָך) זײַנען מיר כּמעט אַלע שוין אַזוי געפֿאַלן בײַ זיך, אַז ניט־וויכטיק דוכט זיך אויס, אַז מיר זײַנען ערגער פֿון אַנדערע. ווי באַלד עס פֿאַראינטערעסירט זיך מיט אונדז אַ מענטש „פֿון יענער זײַט", פֿון דער פֿרײַער וועלט. איז דאָך דאָס אַ סימן, אַז מיר זײַנען נאָך ניט אויפֿן סאַמע דעק, אַז נאָך ניט בײַ אַלעמען אין די אויגן זײַנען מיר מענטשן פֿון אַ דערונטערדיקן סאָרט.

אויך יענער זײַט איז אויך ניט גוט. אין שטאָט איז קנאַפּ עסן און אַ יקרות ניט צו באַשרײַבן. די ליטווינער כאַפּן אויך טריט און שריט פֿאַליאַקן. די דײַטשן, זאָגט מען, פֿאַרשלעפּן פּוילישע מיידלעך אין מיליטערישע שאַנדהײַזער. עס בליט דער מיסחר מיט ייִדישן אייגנס; די ליטווינער האָבן דאָס צונויפֿגעשלעפּט פֿון די ייִדישע הײַזער און איצטער פֿאַרקויפֿן זיי דאָס איבער צו פֿאַליאַקן. אין דער דײַטשער צײַטונג האָט זיך באַוויזן אַן אַרטיקל פֿונעם רײַך־פֿרעסעשף דיטריך אונטערן קעפּל: „די רויטע אַרמיי איז שוין מער ניטאָ". אײַנצײַטיק אַבער גיט מען איבער, אַז די גרויסע אָפּענסיוע אויף מאָסקווע איז ניט געראָטן. אין אוקראַינע רוקן זיך די דײַטשן יאָ פֿאָרויס.

צום אָנהייב איז געווען אַ פֿיבערדיקע פֿאַראינטערעסירונג אין נעס פֿון פֿראָנט, איצטער איז דאָס אָפּגעפֿאַלן. נאָך אַלץ נאָרט מען זיך, אַז אין צוויי־דרײַ חדשים אַרום מוז זיך די מלחמה ענדיקן, אָבער אַזוי ווי די מלחמה־קאָמוניקאַטן באַרעכטיקן עפּעס ניט דעם דאָזיקן גלויבן, איז בעסער ניט צו לייענען די דײַטשע צײַטונג, דעם אײַנציקן מקור פֿון אינפֿאָרמאַציע, און גלייבן בלינד. אָבּ גייַען אום אַן אַ סוף פֿאַנטאַסטישע קלאַנגען, אַז אין דער אמתן איז גאָרניט אַזוי שלעכט פֿאַר אונדז ווי די דײַטשן שרײַבן, אַז עמעצער האָט ערגעץ געהערט אין ענגלישן ראַדיאָ.... דעם ראַדיאָ לאַנדאַן הערן ייִדן וואָס אַרבעטן אין האָטעל פֿון

די עס־עס־לײַט. וועז דער עס־עס־מאַן גייט אַרויס, שטעלט מען באַלד אַן דעם ראַדיאָ אויף „דאָ רעדט לאָנדאָן". אָ צווייטער יִיד שטייט שמירה אין דרויסן. אָפּט מאָל וועז מען האַלט פונקט בײַ די רעכטע געדיכטע קומט דער סיגנאַל, מען זאָל תיכף אויסשליסן דעם אַפּאַראַט. די באַריכטן וועגן אַזאָ אוידיציע זענען אויס פֿיל־וויכטיק אַזוי: „הערט זיך אײַן, וויכטיקע ידיעות, גרויסע נײַס, עס האָט זיך אָנגעהויבן אָ גרויסע אָפּענסיווע אויף מיזרח, אומגעהײַערער פֿראָגרעס, מען האָט פֿאַרנומען אָ שטאָט — איך האָב פֿאַרגעסן וויִ זי הייסט, עס הייבט זיך אַן אויף ס..." אָבער וועט עס האָט פֿראָגרעסירט און וועט עס האָט פֿאַרנומען וווייס מען ניט.

דערווײַל איז רויִק, און דאָס לעבן גייט זיך שטילינקערהייט מיטן אויסגע־פֿאַרענעם וועג. ס׳איז אָ שווער, אומעטיק לעבן פֿון אַן אַרבעטער אָ שקלאַף, אָ לעבן אַן אָ שמייכל, אַן אָ קאַפּעלע פֿרייד; ס׳איז אַזוי ביטער, אַז גאָנץ אָפּט גיט מען זיך אָ פֿרעג. צי ס׳איז כּדאַי זיך אַזוי צו מאַטערן אויף צו דערהאַלטן זיך בײַם לעבן. דאָס אײַנציקע וואָס האַלט אויף איז די האָפֿענונג, אַז וועז עס איז מוז זיך דאָך דאָס ענדיקן, אַז פֿאַר אונדז וועט נאָך אויך אָ שײַן טאָן די זון.

עס האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַלטער ווינטער. גאָר עפּעס אַנדערש ווי אַלע מאָל. אָ מאָל איז דאָס געווען בײַ מיר די ליבסטע צײַט פֿון יאָר: דער גליטש, דאָס שליטלען זיך, דער קאַרנאַוואַל. איצטער איז דער ווינטער אָ קללה. טאָג און נאַכט אין כּמעט ניט געהייצטע דירות, די הענט כּסדר פֿאַרשטאַרט, מען קען זיך קיין מאָל ניט דערוואַרעמען, וואַרעם געקעכט נאָר וועז ניט וועז, מיט בא־לײַכטונג איז שווער. אַזוי פֿיל טאָג־טעגלעכע פֿונקציעס, וואָס דער פֿראָסט מאַכט זיי פֿאַר אָ פּײַן. מענטשן גייען אַרויס צו דער אַרבעט וועז ס׳איז נאָך פֿינצטער און קערן זיך אום וועז ס׳איז שוין צוריק נאַכט, מיט אָפּגעפֿרירענע הענט און פֿיס, טרייסלענדיק זיך פֿאַר קעלט. דער גאַנצער ווינטער איז איין גרויסע בענקעניש נאָך וואַרעמקייט.

פֿאַר אָ צוגאַב כאַפּן זיך די דײַטשן איין מאָל אַרײַן אין געטאָ און נעמען צו פֿוטערס און וואַרעמע זאַכן פֿאַר זייערע זעלנערס. עס איז 20 גראַד פֿראָסט, נאָר בײַ די יִידן וואָס מען טרעפֿט אין גאַס רײַסט מען אַראָפּ די בעסטע זאַכן און מען לאָזט זיי שטיין הוילע. די אָנדערע מוזן אָפּגעבן זייערע זאַכן אונטער טויט־שטראָף, אין פֿאַרלויף פֿון 24 שעה. וועז מען איז געגאַנגען אין געטאָ אַרײַן האָט יעדערער געזוען מיטצונעמען דאָס בעסטע. איצט איז די פּערספּעקטיוו פֿאַר אָ סך יִידן: בלײַבן אַן שום זאַכן, דאָס הייסט פֿשוט פֿאַרפֿרוירן וועלן. מען פֿאַרעקשנט זיך: איך וועל בעסער פֿאַרברענען אײַדער זיי אָפּגעבן; איך וועל בעסער ריזיקירן מיטן לעבן, נאָר איך וועל פֿרוון אַריבערשווּאַרצן דאָס אויף דער אַרישער זײַט און אויסבײַטן אויף אַן אַלטן מאַנטל. ווי אַזוי קען מען זיך אויפֿהייבן אין דער פֿרי אַן אַנהיל, וואָס דאָס רוב איז ער בײַ נאַכט געווען אָ צודעק אויך? אָפּט זעט מען איצט אין גאַס מענטשן וואָס זײַנען אײַנגעוויקלט אין קאָלדרעס, אין וואַ־רעמע כאַלאַטן. מיר זענען אַלע אויס ווי אָ כאָפּטע ברודיקע, פֿאַרליזיקטע שמאַ־טע־קלײַבערס.

8

עס הייבן אָן קומען קיין ווילנע פֿאַליאָקן פֿון דער געגנערשאַל־גובערניע. זיי דערציילן וועגן לעבן אין וואַרשע, אין וואַרשעווער געטאָ. ווי מעשׂהלעך הערט מען אויס די באַריכטן וועגן דער געטאָ וואָס איז גרויס ווי אַ שטעטל, וועגן מענטשן וואָס ווינען אין ריינע אויסמעבלירטע דירות, וועגן טראַמווייַ מיטן מגן־דוד, וועגן קראַמען, טעאַטערס און קאַפֿעען. מען קען טאַקע אַרײַנגיין אין אַ קראָם און קויפֿן וואָס מען ווייל? עס זײַנען טאַקע ניט געווען קיין אָקציעס?

עס וועקט זיך די תשוקה און די בענקשאַפֿט, און ספּעציעל פֿאַר די וואַר־שעווער וואָס זײַנען פֿאַרוואַגלט געוואָרן אַנהייב מלחמה קיין ווילנע שטייט אויף איין ציל: אומקערן זיך קיין וואַרשע. די גאַנצע געטאָ וועלט אַרומגעאַפּט פֿון אַ פֿיבער: אַרויסכאַפּן זיך פֿון ווילנער גיהנום, אַריבערקלײַבן זיך אין אַן אָרט, וווּ יידן לעבן מעשׂה מענטש, לפֿי־ערך רויק. אָבער ווי אַזוי כאַפּט מען זיך אַרויס ווי באַלד פֿאַר פֿאַרלאָזן די געטאָ קומט טויטשטראָף?

אָבער עס איז דאָך ניטאָ, ווייס מען דאָך, קיין גזר וואָס מען זאָל ניט קענען ברעכן. פֿון דער תשוקה וואָקסן פֿלענער, פֿון די פֿלענער וואָקסן מעשׂים. לײַכטער, פֿון דריטן גאָרן אין „קײַלים", האָט אויפֿגעגנייט אַ פֿוטער פֿאַר עפּעס אַ דײַטשס אַ פֿרוי. בײַ דער געלעגנהײַט האָבן זיי זיך צערעדט: „אפֿשר ווילט איר פֿאָרן אין וואַרשע? זייער אַ פּשוטע זאַך, אין צוויי וואָכן אַרום פֿאָר איך אַהין מיט אַ טראַנספּאָרט, וועל איך אײַך מיט דער משפּחה אַנלאָדענען אויף מײַן משׂא־אויטאָ. איר וועט זיך אײַנגורטן אין שטרוי, מען וועט אויפֿשטעלן אַ בויד — איר האָט ניט וואָס מורא צו האָבן".

עס הייבט זיך אָן אַ דיסקוסיע: יאָ פֿאָרן, ניט פֿאָרן. „אפֿשר וועט דער דײַטש צוגעמען דאָס געלט און אַרויסוואַרפֿן אויפֿן טראָקט?" לײַכטער נעמט זיך שטאַרק אָן פֿאַר אים: „ניין, ער איז אָן אַרנטלעכער מאַן, אַ קאָמוניסט, ער האָט מיר אַ סך געהאָלפֿן, ער האָט פֿײַנט היטלערן און דעם רעזשים". — „אפֿשר וועט אויפֿן גרענעץ אַ שומר אַרײַנקומען אין דער פֿור?" „אפֿשר וועט ווער עס איז פֿון די זעלנערס דערשמעקן און אַרויסגעבן?"

פֿון ביאַליסטאָק איז שוין צוויי מאָל געקומען אויף אַ משׂא־אויטאָ משה דער גלעזער. ער האָט געבראַכט פֿון דאָרטן פּאַפּירן וואָס האָבן אָפּגעקאָסט אַ מאַיאָנטעק, אַז די און די יידן וואָס געפֿינען זיך איצט אין ווילנע זײַנען נייטיק די דײַטשן אין ביאַליסטאָק צו אַרבעט. איך בעט אײַך זייער, מען קען פֿאָרן לעגאַל און רויק קיין ביאַליסטאָק; דאָרטן האָבן אַלע אַרבעט און מען האָט נאָך קיין איין יידן ניט דערהרגעט. פֿאָראָן אויך אין „קײַלים" אַ דײַטש אַ שׂאָפֿער וואָס זעצט פּשוט אַרײַן אין זײַן מאַשין אַ צוויי־דרײַ יידן, נעמט מיט פֿאָר אַ וואָך איינעם פֿון זײַנע קאָלעגן מיט אַ ביקס און פֿירט אָפּ קיין לידע, אַ מהלך פֿון 120 קילאָמעטער. גוט, אָבער טאָמער פֿאַרהאַלט מען אונטער וועגנס? „אַדרבא, זאָל מען פֿרוון", ענטפֿערט האָנס אַ פֿאַרכמורעטער און פֿאָכט מיטן רעוואָלווער.

פֿאָראָן נאָך איין אופֿן, דוכט זיך דער פּשוטסטער, און פֿאָרט איז צום שווערסטן זיך דערויף צו באַשליסן. אָט איז דאָס: מען נעמט אַראָפּ די יידישע צייכנס (איצט

טראָגט מען שוין געלע מגן־דודן, 10 צמ אין דיאַמעטער, אויף דער ברוסט און אויף דער פּלייצע), מען גייט אַרויס מיט אַ פּרעזען טראָט אין גאַס, מען לאָזט זיך צום וואָקזאַל, מען קויפט אַ בילעט און מען דערפֿאָרט ביזן סאַמע גרענעץ צווישן אָסטלאַנד און געזעלשאַפֿט־גובערניע. אַ ביסל פֿאָר מאָלקין דאַרף מען אַרויס־שפּרינגען, אַריבערגיין דעם אַ״ג גרינעם גרענעץ צו פֿוס, און ווייטער מיטן צוג ביז סאַמע וואַרשע. אויב מען זעט אויס ניט צו שטאַרק יידיש, אויב דאָס פּויליש רעדט איז רייַן, קען מען דאָס דורכמאַכן וואָלווול און זיכער. ריכטיק, אָבער טאָמער וועט עמעצן ניט געפֿעלן מײַן נאָז, וועט מען כאָפּן און אויסלעגי־טימירן און אַ סוף; גלײַך מיטן עקספֿרעס אין הימל אַרײַן. אויף אָט דעם פּשוטסטן וועג איז צום שוועריסטן זיך צו באַשליסן. ווי אַזוי קען איך מאַכן דעם אָנשטעל, אַז איך בין ניט איך?

הונדערט פֿראָיעקטן און פֿלענער. מענטשן זײַנען דענערווירט, קוועלקלען זיך, און סוף־כּל־סוף נעמען זיי זיך קלײַבן אין וועג אַרײַן און פֿאָרן אָפּ. אָבער אָפּט וועלט עפּעס קאָליע אין דער לעצטער רגע און די פֿלענער וואָס זײַנען אויסגעאַרבעט געוואָרן מיט אַלע דיקדוקים ברעכן זיך אײַן. אין דער לעצטער רגע איז דער דײַטש ניט געקומען, עס איז ניט געראָטן אַרויסצוגיין פֿון געטאָ, אָדער עמעצער האָט צו וויסן געטאָן, אַז דער „פֿאַרלאָזלעכער״ דײַטש איז דער זעלביקער באַנדיט וואָס האָט....

נאָר לסוף פֿאָרט מען. פֿון עטלעכע קומען געוויסן. מען איז דערפֿאָרן באַ־האַלטן אין אַ פֿאַס, אין באַגאַזש־קאַסטן, אונטער שטרוי. דורכגעטרייסלט די בייַ־נער, אָנגעגעסן זיך מיט שרעק, נאָר דערפֿאָרן. עס קומען אָבער ערגערע בשׂורות אויך: עמעצער האָט אַרויסגעגעבן, 2 קמ פֿון שטאָט האָט געשטאָפּט געכאַפּט. פֿון לוקישקער טורמע האָט מען אַרויסגעשוואַרצט אַ צעטעלע: „מען פֿאָרנעמט אונדז אויף פּאָנאַר — ריזיקירט ניט״. און אַ יידישער פּאָליציאַנט דערציילט, ווי מען האָט זיי געפֿירט אין שמאָטעס, צונויפֿגעשמידט אין קייטן, באַרוועסטער־הייט איבערן שניי. אייַנער איז שוין געווען אויפֿן פּוראָן, שוין אויפֿגעזעסן אין צוג — ערשט ער שטייט פּנים אל פּנים מיט אַ געוועזענעם שכן אַ ליטווינער. און ווידער קומט אַ צעטעלע פֿון טורמע, אַז מען שלאָגט שוין ניט, מען זאָגט אַפֿילו צו אַרויסצולאָזן וועמען זאָל געבן 25,000, נאָר עס איז ניט כּדאַי: ראשית האָט ער ניט און צווייטנס געטרויט ער ניט. נאָך אַזעלכע באַריכטן פֿאַלט אָפּ אויף אַ שטיקל צײַט דער חשק צו פֿאָרן, נאָר ניט אויף לאַנג.

עס ענדיקט זיך דער בייזער ווינטער וואָס האָט געבראַכט אַזוי פֿיל אַנטוי־שונג. דער פֿראָסט האָט פֿאַרהאַלטן דעם דײַטשן פֿאַרויסמאַרש, אָבער די רוסן האָבן קיין שום נצחונות ניט געהאַט. אַלע האָפֿענונגען אויף אַ גיכער מפּלה פֿון די דײַטשן האָבן אָפּגענאַרט. די אָפּטימיסטן טרייסטן זיך נאָך אַלץ, אַז אָט באַלד מוז זיך די מלחמה ענדיקן, נאָר ווי אַזוי ווייסן זיי אַליין ניט.

דאָס לעבן אין געטאָ ציט זיך נערוועז, פֿאַראומערט, נאָר צו ביסלעך שטעלט זיך עס אײַן. שוין צוויי חדשים זײַנען ניט געווען קיין שום אָקציעס. אפֿשר מעג מען האָפֿן, זאָגן מענטשן, אַז דעם איבערגעבליבענעם הײַפּל וועט מען שענקען

דאָס לעבן. אָבער וואָס וועט זײַן אויב די מלחמה וועט גיין צום סוף, צי וועט מען יעמאָלט ניט אויסקוילען דאָס רעשטל יידן פֿון נקמה וועגן? עט, וואָס זאָל מען זיך הײַנט נעמען צום אָרבן דאָס וואָס עס וועט זײַן אין עטלעכע חדשים אָרום. אפֿשר וועלן זיי ניט באַווײַזן. אפֿשר וועט געשען אַ נס.

די ווויך־באַדינגונגען אין געטאָ זײַנען ווײַטער שוידערלעכע. די דײַטשן האָבן טאָקע היפּש צוגעהאָלפֿן צו מאַכן די באַפֿעלקערונג שיטערער, אָבער עס קומט נאָך אַלץ אויס 7—8 נפֿשות אויף אַ צימער. זעלטן ווער עס האָט אַ בעט פֿאַר זיך. מען ליגט אויף דער ערד. ווינטער הוסט מען און מען ברעכט די ביינער איינע לעבן די אַנדערע; יונגע און אַלטע, פֿרויען און מאַנסבילן. דאָס געפֿיל פֿון בושה איז פֿאַרשוווונדן געוואָרן אין גאַנצן; מען לאָכט וועו מען דער־מאָנט זיך. עס האָבן זיך געשאַפֿן נײַע פֿאַרמען מאָראַל אָדער, וועו מען זאָל מעסטן מיט פֿאַרמלחמהדיקע מאָסן, אוממאָראַל. דער כּלל־גדול איז: צו וואָס זאָל איך הײַנט פֿון עפּעס רעזיגנירן ווי באַלד איך וועל מאָרגן שוין אפֿשר ניט לעבן. דער רעזולטאַט איז צוו״אַנד אַ גוואַלדיקער וווקס פֿון וועגעריש קראַנקייטן.

אין געטאָ איז שמוציק. פֿאַר די דײַטשן און זייערע אַרויסהעלפֿערס איז דאָס פֿונקט ווי אָנגעמאַסטן: אָט זעט איר דאָך ווי יידן זײַנען שמוציק. אָבער דווקא דער שמוץ איז פֿאַר מיר אַ ראַיה, אַז יידן ווילן זײַן ריין. וואָרעם זיי קעמפֿן מיטן שמוץ. עס גייט אַ כּסדרדיקער און אין גרונט האָפֿענונגסלאָזער קאַמף.

איך וועל שוין קיין מאָל ניט איבערחזרן די אידיאָטישע רייד, אַז זאָל מען נאָר וועלן קען מען אַלע מאָל זײַן ריין. אַ ליגן, אַזוי טענהט נאָר דער וואָס איז אַליין קיין מאָל ניט געווען אין נויט, וויס ער ניט, אַז אויף צו זײַן ריין מוז מען האָבן וווּ צו נעמען זיף און קוילן אָנצוווואַרעמען וואַסער און אַז אויב מען האָט שוין קוילן מוז מען צוליבן וואָשן זיך אָפֿזאָגן זיך פֿון קאָכן מיטאָג (ווײַל די קיך איז אַ שותפֿישע און מען טאָר זי לאָנג ניט פֿאַרנעמען) און אַז נאָך 10 שעה פֿיזישע אַרבעט לאָזן זיך אַראָפּ די הענט און מען האָט שוין מער קיין כּוח ניט אויף גאָרניט. יענער בעל־טענה וויס ניט, אַז אויב אין צימער שלאָפֿן 7 מענטשן אויף דער ערד און בײַ טאָג קאָכט מען דאָרט און מען דרייט זיך כּסדר אַרום וואָלט מען געדאַרפֿט די פֿאָדלאָגע שטיערן אַן אויפֿהער, זי זאָל כאָטש וויפֿל ניט איז זײַן ריין. ער וויס ניט, אַז עס איז אַרויסגעוואַרפֿן אָפֿילו וועו מען האָלט אין איין קאָמען און וואָשן די האָר, אויב מען קען אין אָפּטייק ניט באַקומען קיין סאָבאָדיל און אין דער גאַנצער דירה ראָיעט זיך פֿון לײַז. על־פּי טעאָריע האָב איך נאָך די עטלעכע טעג לוקישקער טורמע געדאַרפֿט אַוועקגעבן דעזינפֿעקצירן אָדער גאָר פֿאַרברענען די זאָכן וואָס איך האָב געטראָגן אויף זיך, ווײַל זיי זײַנען געוואָרן פֿאַרלײַזיקט. אָבער קיין דעזינפֿעקציע איז ניטאָ, און גיי וואַרף אַרויס, אַז קיין אָנדערע האָב איך ניט. יעדער מאָל וועו איך מוז די זאָכן אויף זיך אַרויפֿ־ציען מיגל איך זיך אוו טרייסל זיך, אָבער אַ ברירה האָב איך? איין מאָל איז מיר געראָטן אויסצוקאָכן אָלע מײַנע מלבושים. זײַנען געוואָרן פֿון זיי שמאָטעס וואָס האָבן געפֿאָסט אין מיסטקאָסטן אַרײַן, און אין עטלעכע טעג אָרום זײַנען ווײַטער געווען לײַז.

די באַשפּיזונג־סיטואַציע אין געטאָ איז געוואָרן אַ ביסל בעסער. עס האָט זיך אַרגאַניזירט אַ „לעגאַלער" שמוגל. אין דער מלחמה קען מען בײַ די דײַטשן פֿאַר גאָלד פֿועלן אַלצדינג. אָבער פֿאַרשטייט זיך, אַז עסנוואָרג איז שרעקלעך טײַער. פֿון וואָס לעבט די געטאָ? דאָס וואָס מען פֿאַרדינט אָפּיציעל איז דאָך גראָשנס, אָפֿילו בײַ הונגער־פֿאַרצייע קלעקט דאָס אויף אין צאָן. דער רובֿ האַלט זיך ווי עס איז אויף די פֿיס דורך פֿאַרקויפֿן צירונג אָדער זאָכן וואָס מען האָט אי־בערגעלאָזן בײַ באַקאַנטע קריסטן. לגבי דעם פֿרײַז פֿון עסנוואָרג איז דאָס קלענסטע פּיצעלע גאָלד מער ווערט ווי עסנוואָרג, און אָלע לעבנס־באַדערפֿענישן זײַנען דאָך רעדוצירט געוואָרן ביז אין באַדערפֿענישׂ: עסן. צווישן די וואָס זײַנען געבליבן בײַם לעבן איז דער פֿראָצענט פֿאַרמעגלעכע גרעסער ווי ביז דער מלחמה, ווײַל אַ סך האָבן זיך דאָך געראַטעוועט נאָר צוליב דעם וואָס זיי האָבן געהאַט מיט וואָס זיך אויסצוקויפֿן. טייל בעלי־מלאָכות וואָס אַרבעטן אין שטאָט טוען פֿריוואָטע אַרבעט פֿאַר דײַטשן, און די דײַטשן צאָלן גוט פֿאַר אויפֿ־נייען אַ מאַנטל אָדער אַ פּאָר שיך. אַנדערע האַנדלען, קאַמבינירן, לאַטכענען בײַ די דײַטשן, אָדער זיי גייען אויס פֿון הונגער בײַ די צדקה־יויכן אין דער קיך פֿון יודענראַט. געלט אַליין איז אַ מאָל ניט געניג אויף אײַנצושאָפֿן זיך עסנוואָרג: מען דאַרף האָבן באַקאַנטשאַפֿטן, פֿראָטעקציע, אײַנפֿלוקייט.

אַ גרויל ווי עס שפּרייט זיך אויס אין געטאָ די קראַנקייט וואָס נעמט זיך נאָר פֿון ניט־דערעסן. אויפֿן גאַנצן גוף עפֿענען זיך געשווירן, אָלץ אין נייע ערטער, און דער מענטש בלײַבט אויסגעמאַטערט און צעוויייטאָגט. איך וועל אויך קראַנק אויף דעם. עס איז זיך נוקם דאָס כסדרדיקע נערן זיך מיט קרויט, מיט קאַרטאָפֿל, מיט שוואָרץ ברויט און סאַכאַרין. די געשווירן טוען ווײַ, איך וועל אײַנגעדאַרט, איך האָב ניט קיין כּוח אויפֿצושטיין פֿון געלעגער. איך וויל נאָר איין זאַך: ליגן אויפֿגעוויקלט אין אַ קנויל און ניט טראַכטן וועגן גאָרנישׂ.

איין מאָל קומט צו פֿאָרן פֿון וואַרשע אַ יונגער פּאָליאַק און ברענגט אַ בריוו פֿון זיגמונטן: „דעם אָפּגעבער פֿון דעם בריוו קען איך שוין גאָנץ לאַנג און איר קענט זיך צו אים באַצאָלן מיט פֿולן צוטרוי. רעדט זיך דורך מיט אים בפֿרטיות, ווײַל ער וויל אײַך אַראָפּברענגען קיין וואַרשע". מיר זיצן אָלע צעהיצטע, און דער אָנגעקומענער, ראָמאַן רופֿט ער זיך, לייגט אויס פֿאָר אונדז זײַן פּלאַן. ער קען אונדז צושטעלן אויטענטישע אײַזנבאַן־שײַנען אויף צו פֿאָרן פֿון ווילנע קיין וואַרשע. די שײַנען וועט מען אויספֿילן אויף פֿיקטיווע פּוילישע נעמען; פֿאַרשטייט זיך, אַז מען דאַרף האָבן פּעסער אויף די זעלביקע נעמען. יעמאָלט פֿאָרט מען אין באַן אין גאַנצן לעגאַל מעשׂה אַריער; מיט איטלעכע צוויי יידן פֿאָרט מיט איין פּאָליאַק. „איך האָב שוין אויף אַזאַ אופֿן אַריבערגעפֿירט 6 פּער־זאָן, און זיי זײַנען דערפֿאָרן אויסגעצייכנט", זאָגט ה' ראָמאַן.

דער שמועס קומט פֿאָר בײַ ה' ז. אין צימער. „אָבער מיר, צי וועט אונדז אונדזער אויסזען ניט פֿאַרראָטן?", פֿרעגט ה' ז. ער איז אַ פֿאַרשוין, מיט בולט יידישע שטריכן פֿון פּנים. ה' ראָמאַן קוקט אַרום די גאַנצע משפּחה פֿון פֿיר מעשׂה מבֿין: „ניין, איר אַלע מעגט פֿאָרן רויק, און אײַך — וועגדט ער זיך צו

ה׳ ז. — וועלן מיר שוין ווי עס איז אַנטאָן, ס׳וועט שוין זײַן רעכט. סוף־כּל־סוף קענט איר דאָך זײַן אַ קאָראַ׳מער". „יאָ, איך וואָלט געקענט זײַן אַ קאָראַ׳מער", זאָגט אומזיכער ה׳ ז.

דעם גאַנצן אָוונט נאָך ה׳ ראָמאַנס אַוועקגיין קאָכט מען זיך. יאָ צי ניין? אַוודאי, אויב עמעצער זאָל וואָרפֿן אַן אומחן אויף אונדזערע פּנימער וועט מען אונדז באַלד אַריבערפֿעקלען אויף יענער וועלט. אָבער אויב קיינער וועט אויף אונדז ניט לייגן קיין אָכט (און ה׳ ראָמאַן זאָגט דאָך אַז ס׳וועט זײַן גוט), איז דאָס דער בעסטער און דער גרינגסטער וועג קיין וואָרשע. און ס׳איז אַן אויס־געפֿרווטער וועג, מענטשן זײַנען געפֿאָרן.

נאָך לאַנגע וואָקלענישן באַשליסן מיר זיך אויף יאָ. מען רעדט אָפּ פֿעסט דעם פּרײַז — 170 גאָלדענע רובל פֿאַר צוויי מענטשן — און דעם טאָג פֿון אַרויס־פֿאָרן, ווען ה׳ ראָמאַן וועט קומען אָפּנעמען אונדז און זײַן קאָלעגע וועט אָפּנעמען די משפּחה ז.

9

צוויי וואָכן טיילן אונדז אָפּ פֿון דעם טערמין. צעשרויפֿטע גרייטן מיר זיך צו דער נסיעה. צום מערסטן פֿאַרנעמט מען זיך מיט קוקן אין שפּיגעלע: צי זע איך אויס צו שטאַרק ייִדיש, צי וועט מען תּיכף וואָרפֿן אויף מיר אַן אויג? מען פֿרווט אויס צען מינים פּריזורן. צי איז בעסער מיט שמינקע אָדער אָן, אין אַ קאָפּעלוש אָדער אין אַ היטל? ה׳ ז. קונצעווטע ווי ערב אַ מאַסקנבאָל: נעמען אַ העלן קאָפּעלוש אָדער אַ טונקלען (ער לויפֿט צו אַלע שכנים לײַען)? ער פֿרווט אויס אַ שוואַרצן פּאַס איבערן אויג, שוואַרצע ברילן, אַ פּאַרבאַנדאַשירטע נאָז. דאָס אַלץ איז אַזוי קאָמיש, אַז אָפֿט פֿאַרגעסט מען, וואָס מיר שטעלן דאָ אין קאָן, און מיר לאָכן אַלע.

אַן אָנדער ענין זײַנען די פּעסער. פֿאַראַן אַן אָדוואָקאַט וואָס אַרבעט אויס פּעסער פֿאַר 4,000 רובל אַ שטיק. עטלעכע מאָל גנבֿעט ער זיך אַרײַן צו אונדז פֿאַר טאָג. מען רעקאָמענדירט אים, אַז מען קען זיך אויף אים פֿאַרלאָזן. אָט דער בריה האָט אָנגעקליבן אַ גרעסערע צאָל פּעסער פֿון געשטאַרבענע. איצט קלײַבט ער צו פֿאַר זײַנע קליענטן די בעסטע פּאָפּירן; ער בײַט נאָר איבער די פֿאָטאָ־גראָפֿיעס און דערמאָנט דעם טייל שטעמפּל וואָס פֿעלט. דרײַ פּעסער האָט ער צוגעקליבן גרינג, אָבער מיטן פֿערטן, פֿאַר ה׳ ז.׳ס פֿרוי צעשע, פֿאַרליפֿן זיך עפּעס מאָדנע זאָכן. איין פּאָס, וווּ די באַשרײַבונג פֿון די סימנים שטימט נישט־קשהדיק, פֿירט זיך איבער אין דער אַרבעט. דעם צווייטן פּאָס האָט אויסגעקליבן דער אַדוואָקאַט אַליין; אָבער דאָרטן שטייט שוואַרץ אויף ווײַס, אַז די באַזיצערין איז קליינגעוויקסיק און האָט שוואַרצע אויגן. צעשע איז בלאָנד, אירע אויגן זײַנען בלויע און זי איז הויך געוואַקסן. דער אַדוואָקאַט פֿרווט איר אײַנרעדן, אַז ווען דער צוג קומט אָן בײַם גרענעץ אין מאַלקין איז אַזוי פֿינצטער, אַז עס קען גאָר קיין רייד ניט זײַן, דער געשטאָפּאָ־מאַן זאָל באָמערקן דעם קאָליר פֿון די אויגן; די האָר שפּילן בײַ אַ פֿרוי קיין שום ראָלע ניט; און ווויקס איז אַ רעלאַ־טיווע זאָך. אָבער צעשע פֿראָטעסטירט ענערגיש. מען זוכט אָפּ מיט שווערייטן

נאָך אַ פּאָס. צעשע איז שוין ווײַטער אַ טונקלאויגיקע ברונעטקע, אָבער עס טויג אַלץ ניט, ווײַל עס ווײַזט זיך אַרויס, אַז דער גאַנצער פּאָס איז אַ פֿאַלשער; אַ פּנים די ערשטע באַזיצערקע פֿונעם פּאָס, אָפּגעשיידט זאָל זי זײַן, האָט שוין געהאָט עפּעס מחזקות מיט דער מאַכט. לסוף, שוין פֿאַרן סאָמע אַרויספֿאָר, באַקומט צעשע אַ פּאָס. דער שטעמפּל איז געמאַכט אויף גיך און ניט זייער געראָטן; זי הייסט אַניעלאַ קוציק, זי איז אַלט 42 יאָר, אַ דינסט. צעשע איז ווײַטער פֿאָרצוויפּלט. קוקנדיק אויף איר ווערט דאָך יעדערער זען, אַז זי איז ניט קיין דינסט, און 42 יאָר איז דאָך צום לאַכן; צוליב דעם פֿאַרדראָס זעט זי שוין ניט דעם שטעמפּל.

— איך קען שוין איצט גאָרניט טאָן, זיפֿצט דער אַדוואָקאַט. פֿאָרט, מײַנע דאָמען און הערן, ס׳וועט געוויס זײַן גוט.

ענדלעך איז דאָ דער טאָג פֿון אָפּפֿאָרן. אַלץ גייט לויטן פּלאָן. סאָמע אין דער פֿרי גייט זשאָזיע אַרויס מיט אַ גרופּע אַרבעטערס אין שטאָט; דעם שײַן האָט ער אין קעשענע. אויף אַ פּוסטער גאַס קוקט ער זיך גוט אַרום און לויפֿט צו צו אַ הויז וואָס מען האָט אָפּגעמאַכט פֿון פֿרישע; דאָרטן ווויינט ה׳ ראָמאַנס קאָלעגע. דאָרטן נעמט מען אַראָפּ און מען פֿאַרברענט די געלע לאָטעס און מען לאָזט איבער די אמתע דאָקומענטן וואָס קענען פֿאַרראָטן. איך גיי אַרויס פֿון הויז באַלד אָן די לאָטעס. אין גאַס ווארט ראָמאָן. אַ מאָדנע געפֿיל צו זײַן אין גאַס ווי אַ פֿרײַער מענטש און גיין ניט אין דער ריי, ניט אויפֿן פֿאָרווּעג, ניט קיין געצייכנטע. די ערשטע פּאָר מינוט דוכט זיך מיר נאָך אַלץ, אַז יעדער דורכגייער קוקט זיך אום אויף מיר און קוקט מיר אַרונטער אונטערן ראַנד פֿון קאָפּעלוש (וואָס מיר האָבן ספּעציעל פֿאַר דער נסיעה געקויפֿט). נאָך דעם פֿאָרן מיר צוזאַמען מיט זשאָזיען אויף אַ דראָזשקע צום וואָקזאַל — אַ שטילע, הייסע תּפֿילה, אַז מיר זאָלן ניט אָנגעגענען קיין באַקאַנטן.

מיר גייען צו צו דער קאַסע, און אָט זיצן מיר שוין אין וואָגאָן. נאָך פֿופֿצן מינוט דענערווירונג, אַ מאָל טרעפֿט, אַז דאָ אויף דער סטאַציע גופֿא רעווידירט מען די דאָקומענטן. דער צוג רירט זיך. 5 אַ זייגער נאָך מיטאָג זײַנען מיר אין אָראָן; דאָ דאַרף מען זיך איבערזעצן, ס׳איז דער גרענעץ צווישן ליטע און ווײַסרוס־לאַנד. 12 בײַ נאַכט זײַנען מיר אין מאַלקין, אויפֿן גרענעץ פֿון אָסטלאַנד צו דער גענעראַל־גובערניע. די דײַטשן שטעלן אָרום דעם צוג. אין אַ קליינינקן צימער פֿירט מען אַדורך דעם קאָנטראָל פֿון די זאָכן און דאָקומענטן. אויף אונדז גופֿא לייגט קיינער ניט קיין אָכט.

אויף מאָרגן נאָך מיטאָג זײַנען מיר אין וואָרשע בײַ זיגמונטן אין דירה. דאָ דערווויס איך זיך, אַז די מאַמע, וואָס צו איר בין איך געפֿאָרן, איז אַוועקגעשטאָרבן אין געטאָ בעת אַ טיפֿוס־עפּידעמיע. נאָך דעם מישט זיך מיר שוין אַלץ אין קאָפּ. איך געדענק מײַן אייגן געווײַן, איך געדענק עפּעס מענטשן וואָס באַגריסן זיך מיט מיר, און קעלישקעס בראַנפֿן וואָס איך זופֿ אָן אַ סוף און עמעצנס פֿרײַנדלעכע ריידן, אַז מען דאַרף זיך באַהערשן, מען טאָר אַזוי ניט ווײַנען, ווײַל באַלד וועט מען דאַרפֿן גיין אין געטאָ אַרײַן, און אויף אַ פֿאַרווײַנט פּנים

קען עמעצער וואַרפֿן אַן אויג גאָס. און ווײַטער גיסט זיך בראָנפֿן. איך שפּיר, אַז וואָס ווײַטער דרייט זיך מיר מער דער קאָפּ. עמעצער גיט אַ זאָג: „זאָל זי ווײַנען, אפֿשר וועט איר ווערן גרינגער".

דערנאָך גייען מיר דורך באַקאַנטע, לאַנג ניט געזעענע גאָסן. עמעצער קומט צו און זאָגט, אַז פֿאַרבײַ דער וואָך קען מען איצט אין געטאָ ניט אַרײַנ־גיין, אָבער עס מאַכט ניט אויס: ער האָט שוין געגעבן 50 גילדן, מען וועט קענען אַריבערגיין איבער דער מויער. עמעצער העלפֿט מיר אַרויפֿקריכן אויף אַ לייטער, עמעצער פֿרעסט צווישן די ציין: גיכער, גיכער. צווישן שטאַרקע הענט כאָפּן מיך אָן בײַם גאַרטל און שטעלן מיך אויף דער ערד. איך בין אינעווייניק. „אין אַ מזלדיקער שעה", זאָגט אויף ייִדיש אַ מענטש מיט אַ ווײַס־בלויען פּאָס אויפֿן אָקסל.

פֿון דער רעדאַקציע: די מחברטע פֿון די דאָזיקע זכרונות איז געווען אין וואַרשעווער געטאָ ביז זומער 1942, דערנאָך אויסבאַהאַלטן „אויף דער אַרישער זײַט" ביזן וואַרשעווער אויפֿשטאַנד אויגוסט 1944; די לעצטע צײַט ביז דער באַפֿרײַונג איז זי געווען, אַלץ פֿאַרשטעלט ווי אַן אַריערין, אין אַ דײַטשן שקלאַפֿן־לאַגער. אין אַרכיוו פֿון ייִוואָ געפֿינען זיך אירע זכרונות וועגן דער גאַנצער צײַט.

נאָך וועגן ווילנער געטאָ זען אין די „מאַטעריאַלן און נאָטיצן" אין הײַנטיקן גומער.

יִדן אין איראָפּע פֿאַרשן זייער אומקום, 1939—1946 *

פֿון ז. שיקאָווסקי

זייער חשובֿע פֿרײַנד:

וועגן דער אויסשטעלונג גופֿא וועל איך דאָ ניט רײַדן. איך וויל בלויז באַטאָנען, אַז מיר האָבן זיך באַמיט צו ווײַזן דעם אומקום פֿון איראָפּעישן יידנטום געזעגן דורך יידישע אויגן, באַווײַזן דער עיקר מיט יידישע דאָקומענטן, און מיר האָבן כּמעט ניט געווײַזן די גרויסע צאָל דאָקומענטן אין אַרכיוון פֿון יִוואָ, וואָס שטאַמען פֿון דײַטשע און אַנדערע מלוכישע אַרכיוון. בלויז אין ערשטן זאָל האָבן מיר גענומען אַן אויסנעם און געווײַזן אַ פּאָר נאַצישע דאָקומענטן בכדי אונטערצושטרײַכן די גרייס פֿון חורבן.

ניט מיט קיין לײַכט האַרץ וועט איר באַקוקן די עקספּאָנאַטן. עס איז אַן אויסשטעלונג וואָס מען דאַרף דורכווייטיקן און ניט סתּם באַקוקן, און הלוואי זאָלן וואָס מער אַמעריקאַנער יידן קומען און דורכקרײַנקען די אויסשטעלונג, אַוועקגיין און ניט קײַנען שלאָפֿן אַ פּאָר נעכט. אפֿשר וועט דערפֿון אַרויסקומען עפּעס גוטס פֿאַר דער שארית־הפּליטה פֿון אומגעקומענעם איראָפּעישן יידנטום — און פֿאַר אונדז אין אַמעריקע גופֿא.

בעת איר וועט דורכגיין אין יִוואָ־בנין די קאָרידאָרן און זיבן זאָלן וואָס די אויסשטעלונג פֿאַרנעמט, בעט איך אײַך אַ טראַכט טאָן אויך וועגן דעם, אַז די אַלע דאָקומענטן זײַנען ניט דערגאַנגען צו אונדז בלויז סתּם אַזוי על פּי נס און צופֿאַל, אָט אַזוי ווי עס איז על פּי נס פֿאַרבליבן אַ ביסל שארית־הפּליטה פֿון גרויסן איראָפּעישן יידנטום, וואָס וועגן אים קען מען זאָגן דעם פּסוק כי נשארנו מעט מהרבה כאשר עיניך ראות אותנו („וואָרעם מיר זײַנען פֿון פֿיל געבליבן ווינציק אַזוי ווי דײַנע אויגן זעען אונדז", ירמיהו מב, 2). אַזוי האָבן מיר טאָקע געטאָן אויף דער אויסשטעלונג: מיר האָבן אויפֿגעשריבן דעם פּסוק איבער אַ קעסטל מיט רשימות פֿון שארית־הפּליטה — אַ פּאָר ביכער סך־הכּל, אין וועלכע מען האָט אַרײַנגענומען אַלע נעמען פֿון די לעבן געבליבענע יידן.

אויך וועגן אַזוינע יידישע דאָקומענטן וווי איר וועט זען אויף דער אויסשטעלונג און אַנדערע ענלעכע דאָקומענטן קען מען זאָגן ירמיהוס פּסוק. סך־הכּל זײַנען פֿאַרבליבן, וויפֿל? צען טויזנט, אפֿשר צוואַנציק טויזנט אַזוינע דאָקומענטן, שטומע עדות פֿון יידישן אומקום און קאַמף, וואָס אַ קאַטאַלאָג פֿון זיי וואָלט

---

* רעפֿעראַט געהאַלטן אויף דער 21סטער יאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון יִוואָ, בײַ דער עפֿענונג פֿון דער אויסשטעלונג „יידן אין איראָפּע, 1939—1946", דעם 20סטן יאַנואַר 1947.

געקענט פֿאַרנעמען אַ פּאָר בענד. דאָס קליין ביסל שארית־הפּליטה, דאָס ביסל דאָקומענטן, אַ פּאָר זעלטענע קבֿרים און גרויסע אַש — אָט דאָס איז אַלץ וואָס איז פֿאַרבליבן פֿון גרויסן אייראָפּעישן ייִדנטום.

אויב די דאָקומענטן זײַנען דערגאַנגען צו אונדז איז עס ווײַל די ייִדן אין די געטאָס און טויטלאָגערן האָבן אַזוי געוואָלט, ווײַל אין דער טעגלעכער ראַנג־לעניש פֿאַרן קיום און אין אַנבליק פֿון טויט האָבן די ייִדן אין די געטאָס און טויטלאָגערן געזאָרגט דערפֿאַר, אַז ווען עס וועט קומען דער טאָג פֿון באַפֿרײַונג און זיי וועלן שוין זײַן אויפֿן עולם האמת, זאָלן כאָטש פֿאַרבלײַבן דאָקומענטן וועגן זייער לעבן און אומקום. וועגן דעם ווײַל איך אײַך הײַנט אַוונט דערציילן אַ פּאָר פּרטים.

מען דערציילט, אַז ווען מען האָט געפֿירט דעם פּראָפֿ׳ שמעון דובנאָוו צום טויט, האָט ער זיך אַנגערופֿן צו די אַרומיקע ייִדן: „שרײַבט און פֿאַרשרײַבט!“[1] און ייִדן האָבן טאַקע אַזוי געטאָן.

צווישן קינדער, שלום קאַפּלאָן און מיכאל קאַפּלאָן, האָבן נאָך אין קאָוונער געטאָ פֿאַרצייכנט אין אַ העפֿט די לידער וואָס זײַנען דאָרט אויפֿגעקומען.[2]

מיט אַ פּאָר חדשים צוריק האָט דער ייִוואָ באַקומען צוגעשיקט פֿון בריסל פֿון פֿ׳ וואָלף קלערער פֿון טאַמאַשאָוו אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַן אַנטי־ייִדישן פּלאַקאַט אין בעלגיע בעת דער דײַטשער אָקופּאַציע. פֿ׳ קלערער שרײַבט אַזוי אין אַ בריוו:

> וועלן איך האָב דעם אַפּיש געזען הענגען אויף אייניקע גאַסן, האָב איך אַנגעהויבן צו זוכן וועגן, ווי אַזוי אים צו באַקומען. איך האָב געפֿילט, אַז דער דאָקומענט וועט אַ מאָל צו נוץ קומען אין שפּעטערדיקע צײַטן און איך טראַכט זיך: איך מוז אַזאַ אַפּיש באַקומען. אין אַ געווײַסן טאָג דערזע איך, ווי אַ בעלגיער וואָס קלעפּט שטענדיק פֿאַרשיידענע אַפּישן פֿון קינאָס און טעאַטערס גייט מיט זײַן עמער קליי און אַ פּעקל אַפּישן אונטערן אָרעם. איך צי אים נאָך, און צו מײַן גליק קלעפּט ער די אַפּישן, וואָס איך זוך שוין אייניקע טעג. איך וועלנד זיך צו אים און לייג אים פֿאָר אַ גוטן טרינקגעלט, אַז ער זאָל מיר געבן אַן אַפּיש, אָבער ליידער ווײַזט ער מיר אַ צעטל אויסגערעכנט, ווו ער האָט די אַפּישן צו העננען, און אויב זיי וועלן שפּעטער נאָכקאָנטראָלירן, קען ער פֿאַרלירן זײַן פּאָסטן. און ער דערציילט מיר, אַז אייניער האָט אים געשטופּט 200 פֿראַנק, אַז ער זאָל אים געבן אַן אַפּיש, אָבער ליידער האָט ער אים אויך ניט געקענט געבן. אַזוי ווי איך האָב קיין אַפּיש ניט געקענט באַקומען, האָב איך באַשלאָסן באַנוצנדיק אַ פּאָטאָ־אַפּאַראַט דעם אַפּיש צו פֿאָטאָגראַפֿירן, ווי איך לייג אײַך דאָ די פֿאָטאָ פֿאָר.

איך בעט אײַך האָבן אין זינען, אַז דאָס איז געווען אין אַ צײַט ווען פֿ׳ וואָלף קלערער האָט פֿאַרן פֿאָטאָגראַפֿירן דעם אַפּיש אַדער סתם פֿאַרן באַווײַזן זיך אויפֿן גאַס געקענט פֿאַרשיקט ווערן אין אַ טויטלאָגער.

---

[1] ד״ר מ. דוואָרזשעצקי אין אונזער וואָרט (פּאַריז), נומ׳ 147, ז׳ 3.

[2] אַ קאָפּיע פֿון העפֿט האָבן זיי אײַבערגעגעבן דער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכן וואָס גרייט אַן אויסגאַבע פֿון די לידער. זען: פֿון לעצטן חורבן (מינכן), נומ׳ 1 (אויגוסט 1946), ז׳ 36.

מען האָט שוין אַ סך דערציילט און אָפילו געשריבן וועגן הירש קדיש פֿון קאָוונער געטאָ,[3] וואָס האָט אונטערן מאַנטל געטראָגן אַ לייקאַ־קאַמערע מיט אַ ספּעציעל קלייניעם אָביעקטיוו וואָס פֿלעגט אַרויסקוקן דורכן קנאָפּלאָך און פֿאָטאָגראָפֿירן סצענעס פֿון יידישע ליידן און יידישן אומקום אין די געטאָס און לאָגערן. אָט אַזוי האָט ער אָנגעזאַמלט, זאָגט מען, איבער 5,000 פֿאָטאָגראָפֿיעס.

אָבער ניט נאָר יחידים האָבן מקבל געווען פֿראָפּ׳ שמעון דובנאָוס אָנזאָג „שרייבט און פֿאַרשרייבט". אין די געטאָס און אין די טויטלאָגערן זיינען געווען גאָנצע גרופּעס און אָרגאַניזאַציעס וואָס האָבן געטאָן די דאָזיקע הייליקע אַרבעט.

אין ווילנער געטאָ האָט מען אָנגעזאַמלט אַ ריזיקן אוצר דאָקומענטן פֿון געטאָ און שטאָט. די מאַטעריאַלן האָט מען אויסבאַהאַלטן „ביז צו בעסערע צייטן".[4] די דייטשן האָבן געגייט אַ גרופּע יידן צוזוגרייטן ביכער און כּתבֿ־ידן פֿון ייִוואָ אויף אַוועקצושיקן קיין דייטשלאַנד. די קליינע גרופּע פֿון ז. קלמאַוויטש, א. סוצקעווער, ה. קרוק, ש. קאַטשערגינסקי, רחל קרינסקי, אומע אָלקעניצקי, נעמי מאַרקעלס, ד״ר דניאל פֿיינשטיין א״אָנד האָט געזוכט אָפּצוראַטעווען וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, „זיי פֿאַרמויערט אין ווענט, פֿאַרגראָבן אין קעלערן און הייפֿן". דער ישיבֿה־בחור גרשון אָבראַמאָוויטש האָט אויסגעבויט אַן אונטער־ערדישע הייל אין ווילנער געטאָ, וווּ מען האָט אויסבאַהאַלטן די אָפּגעראַטע־וועטע אוצרות.

אין איינעם פֿון די זאָלן אויף דער אויסשטעלונג וועט איר זען אַ פּאָר קעסטלעך מיט זעלטענע דאָקומענטן, פֿאָטאָגראָפֿיעס און אויסגאָבעס, וואָס שטאָמען פֿון רעשטלעך פֿון די אוצרות וואָס האָבן זיך געפֿונען פֿאַרן חורבן אין אַרכיוו און אין דער ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ אויף וויוואָלסקי־גאָס 18 אין ווילנע. דאָס איז אַ טייל פֿון די אוצרות וואָס זיינען געראַטעוועט געוואָרן אין ווילנער געטאָ און וואָס זיינען מיט ניט ווייניקער מסירת־נפֿש אָפּגערעטעוועט געוואָרן נאָך דער באָפֿרייונג און געבראַכט געוואָרן אין ייִוואָ אין זיין נייעם צענטער אין ניו־יאָרק.

בעת עס איז ליקווידירט געוואָרן די קאָוונער געטאָ האָבן יידן דאָרט באָגראָבן דעם אַרכיוו פֿון יודענראָט.

אין פֿראָנקרייך האָט פּ׳ י. שניאורסאָן געגרינדעט בעת דער אָקופּאַציע אַן אומלעגאַלן דאָקומענטאַציע־צענטער וואָס האָט זיך פֿאַרנומען מיט זאַמלען דאָקומענטן וועגן די רדיפֿות אויף יידן און העלפֿן צוגרייטן דעם יידישן באָשולדיקונגס־אָקט אויף נאָך דער באָפֿרייונג. די ערשטע זיצונג פֿון דעם אומלעגאַלן צענטער איז פֿאָרגעקומען אין גרענאָבל דעם 18טן אַפּריל 1943 אונטער דער איטאַליענישער אָקופּאַציע. די אַרבעט איז שפּעטער ווייטער געפֿירט געוואָרן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. עס האָבן נאָך עקסיסטירט אין פֿראָנקרייך

---

[3] M. Gawronsky, "Der Held mit der Kamera," *Dos Fraje Wort* (Feldafing, 1946).

[4] א. סוצקעווער, ווילנער געטאָ (פּאַריז, 1946), זד׳ 105, 111—113, 122—125.

ענלעכע אַרכיוו־קאָמיסיעס פֿון אַ קלענערן פֿאָרנעם, פֿון די קאָמוניסטן, בונד, פּועלי־ציון א״אַנד.

זאָל מיר דאָ דערלויבט זײַן צו דערמאָנען, אַז אַ פּאָר יִווּאָ־פֿרײַנד האָבן אין 1940־1941 אַרויסגעראַטעוועט פֿון פּאַריז די פּאַריזער יִווּאָ־אַרכיוון און דעם רײַכן אַרכיוו און ביבליאָטעק פֿון א. טשעריקאָווער ע״ה, וואָס ווערט איצט, בײַ דער געלעגנהייט פֿון דער 21סטער יאָריקער קאָנפֿערענץ, אײַבערגעגעבן דעם יִווּאָ.

אין האָלאַנד האָט מען בעת דער אָקופּאַציע געזאַמלט אַלע מאַטעריאַלן וועגן דער געשיכטע פֿון יידן אין האָלאַנד בכלל און פֿון דער אָקופּאַציע־צײַט בפּרט. צום באַדויערן האָט מען די אַלע מאַטעריאַלן אויסבאַהאַלטן אין בנין פֿון „יודענראַט״. מען איז זיכער געווען, אַז עס איז אַ גוטע באַהעלטעניש. די דײַטשן האָבן זיך אָבער דערפֿון דערוווסט און אַלץ צוגענומען. אויך יחידים האָבן אין האָלאַנד בעת דער אָקופּאַציע זיך פֿאַרנומען מיטן זאַמלען מאַטעריאַלן וועגן דער יידישער קאַטאַסטראָפֿע.

אין טשעכיע האָבן יידן אויסגענוצט די דײַטשן בכדי אָפּצוראַטעווען יידישע קולטור־אוצרות און דאָקומענטן פֿון די אָקופּאַציע־יאָרן. וועגן די דײַטשן האָבן אַנגעהויבן צו ברענגן די שולן אין טשעכיע און פֿאַרניכטן יידישע קולטור־אוצרות, האָבן יידן געווירקט, אַז עס זאָל געשאַפֿן ווערן אין פּראָג אַ צענטער, ווואָהין עס זאָלן געשיקט ווערן אַלע יידישע קולטור־אוצרות.[5] עס איז שווער איצט צו זאָגן, צי די דײַטשן האָבן אויך דעם צענטער באַטראַכט בלויז ווי אַ זאַמלפֿונקט, פֿון וואַנען זיי האָבן געטראַכט וויטער צו שיקן דעם מאַטעריאַל קיין דײַטשלאַנד, אַזוי ווי פֿון אַלע אַנדערע לענדער. פּראָג איז אָבער געבליבן אַן אויסנעם, און די אַנגעזאַמלטע אוצרות זײַנען דאָרט פֿאַרבליבן גאַנץ, צוזאַמען מיט די דאָקומענטן פֿון די אָקופּאַציע־יאָרן, פֿון יודנראַט און פֿון טערעזיענשטאָט. עס איז פֿאַראַנען אַ סברא, אַז די דײַטשן וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן אַנזאַמלען די יידישע קולטור־אוצרות האָבן געזוכט צו פֿאַרצײַכענען די אָרבעט, בכדי זיי זאָלן ניט דאַרפֿן גיין אויפֿן פֿראָנט, דערוויל[6] איז אונטערגעקומען דער סוף פֿון דער מלחמה און די אוצרות זײַנען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן.

ואַחרון אַחרון חבֿיב — איך מיין דאָ דעם רינגעלבלום־אַרכיוו פֿון וואַרשעווער געטא, וועגן וועלכן מען האָט שוין אַ סך דערציילט און געשריבן.[6] אונטערן מאַנטל פֿון אַן „עונג־שבת״־גרופּע האָט זיך אין וואַרשעווער געטא געשאַפֿן אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון ד״ר ע. רינגעלבלום אַן אַרכיוו פֿון טאָגביכער, דאָקומענטן, פֿאַטאָגראַפֿיעס, זכרונות א״אַנד וועלכע פֿולע דאָקומענטן וואָס זײַנען באַגראָבן געוואָרן אין דער ערד אין בלעכענע קעסטלעך און איצט זײַנען זיי אויסגעגראָבן געוואָרן.

---

[5] "Židovske museum v Praze", in *Czechoslovak Jewish Committee*, Bulletin, New York, No. 2, October 1946, pp. 7-8.

[6] פֿ״גל: די יידישע קולטור־אַרבעט אין די געטאָס פֿון פּוילן, אַ באַריכט (פֿון ד״ר עמנואל רינגעלבלום און ד״ר אַדאָלף בערמאַן) וואָס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון וואַרשע דעם 20סטן מײַ 1944. יידישער ויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט—יִווּאָ, ניו־יאָרק, 1945, 7 זז׳.

די אונטערערדישע בונדישע באוועגונג אין וואַרשעווער געטא האָט געהאַט אַן אַרכיוו וואָס איז אָפּגעראַטעוועט געוואָרן.[7] אויך די פּועלי־ציון (רעכטע) האָבן געהאַט אין וואַרשעווער געטא אַן אַרכיוו; אַ טייל דערפֿון איז געפֿונען געוואָרן אונטער די חורבות פֿון דער קבֿוצה אין געטא אויף דזשעלנע 34.[8]

*

עס איז באַקאַנט, אַז וועגן גאַנצע תקופֿות פֿון דער רייכער יידישער געשיכטע פֿאַרמאַגן מיר ניט קיין יידישע מקורים.[9] נאָר אין שלעכטע צייטן האָבן יידן פֿאַרשריבן זייערע צרות אין סליחות און קינות אָדער אין באַמערקונגען אויף שער־בלעטער פֿון אָפּגעראַטעוועטע ספֿרים. „איך בין דער אייניציק פֿאַרבליבענער, בין איך געזעסן און אויסגעגאָסן מײַן ביטער האַרץ אין געוויין" איז פֿאַרשריבן אויפֿן שער פֿון אַלטן חומש וואָס האָט זיך אויפֿגעהיט פֿון 14טן י"ה.[10] די זעלביקע אמונה אין נצח ישראל לא ישקר, וואָס האָט באַוויזן דעם יידֿ אָפּצוראַטעוועז אַ חומש אין 14טן י"ה און אויסגיסן אויפֿן שער־בלאַט זײַן ביטער האַרץ, האָט געשטויסן יידן אַזוי צו האַנדלען אויך אין דער צייט פֿון לעצטן חורבן בעת דער דייטשער ממשלה. אויף דער אויסשטעלונג וועט איר אין זאַל פֿון פּוילן זען אַ פֿאָטאָגראַפֿישע קאָפּיע פֿון אַ חומש וואָס אַ יידֿ משה באַראָכאָוויטש פֿון זשעלעכאָו האָט געשריבן אין באַהעלטענישׂ. אין אַ בריוו צו דער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכן דערציילט באַראָכאָוויטש:

... האָט זיך מיר אויסגעדאַכטן, דאָס אייבע איך וועל איבער לעבן וועל איך אָפּילו קיין סידור נישט האָבן, האָבע [איך] געהאָט א אַלט ציטוסען סידור האָבע [איך] בעשלאָסן צו שרײַבן א סידור און בעזונדער אויך צוליעב דעהם, וואָס [איך] האָבע נישט געוועכנט זאָ איך זאָל קענען איבערלעבן האָבע [איך] געוואָלט דאָס סידור זאָל זײַן א אָנדענקענג נאָך מיר.

די זעלביקע אמונה האָט, ווי איר וועט עס זען פֿון צוויישן די מאַטעריאַלן פֿון בעלגיע אויף דער אויסשטעלונג, געשטויסן די צוויי בריסעלער יידן נתנאל לעווקאָוויטש און פֿראָפֿעסאָר שמואל היבנער אָנצוהייבן איבערצוצן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע דעם תלמוד אויף יידיש בכדי צו פֿאַרהיטן, אַז נאָך דער אויסראָטונג פֿון מיזרח־יידנטום מיט אַלע זײַנע בתי־מדרשים און ישיבות... זאָל דער תלמוד נאָנץ פֿאַרגעסן ווערן און בלײַבן א פֿאַרזיגלט בוך פֿאַר די קומענדיקע דורות.

קיין מאָל נאָך האָבן יידן נישט געזאָרגט אַזוי שטאַרק דערפֿאַר, אַז עס זאָלן בלײַבן דאָקומענטן וועגן זייער מאַרטיראָלאָגיע, ווי זיי האָבן עס געטאָן אין 1939—1945. דאָס מאָל האָבן יידן בפֿירוש געוווסט, אַז מיט זייערע דאָקומענטן

---

[7] בולעטין פֿון דער היסטאָרישער קאָמיסיע בײַם צ"ק פֿון בונד אין פּוילן, לאָדזש, נומ' 1, אָקטאָבער 1946.

[8] אונדזער וואָרט, לאָדזש, נומ' 8, 15טן נאָוועמבער 1946, ז' 5.

[9] א. טשעריקאָווער, „יידישע מאַטעריאַלאָגיע און יידישע היסטאָריאָגראַפֿיע", אין יוזף־בלעטער, ב' XVII (1941), נומ' 2.

[10] ש. ברנפֿלד, ספֿר הדמעות, ב' II, ז' פֿט.

העלפֿן זיי שרײַבן זייער געשיכטע, און זיי האָבן בפֿירוש אין זינען געהאַט די היסטאָריאָגראָפֿיע.

עס איז ניט אַזוי לײַכט געווען צו זאַמלען דאָקומענטן אין אָנבליק פֿון טויט, צו פֿירן טאָגביכער, שרײַבן וויסנשאַפֿטלעכע פֿאַרשונגען.

אין גאָר אַ גרויסער מאָס איז די הייליקע אַרבעט מיגלעך געווָארן אַ דאַנק דעם וואָס דער יִווא האָט אין זײַן ווילנער תקופֿה באַווּיזן צו דערציִען אַ יונגן דור איבערגעבענע זאַמלערס פֿון דאָקומענטן, פֿאַלקלאָר און אַלץ וואָס איז געווען ווערטפֿול פֿאַר דער יִידישער קולטור און דער יִידישער היסטאָריאָגראָפֿיע. דער יִווא האָט אין זײַן ווילנער תקופֿה אויך באַווּיזן משפיע צו זײַן אויף די געזעלשאַפֿטלעכע און פּאָליטישע יִידישע טוערס, אַז זיי זאָלן זיך באַציִען צו דער אַרבעט פֿון דער גרויסער צאָל זאַמלערס מיט פֿאַרשטענדניש און ליבשאַפֿט. וועט עס איז געקומען דער גרויסער חורבן, איז פֿאַר דער דאָזיקער מחנה זאַמלערס, באַוואָפֿנט מיט דער טראַדיציע פֿון יִווא־אַרבעט, געווען אַ נאָטירלעכע זאַך ממשיך צו זײַן די אַרבעט אויך אין אָנבליק פֿון טויט.

אין טויטלאָגער אָשפּיציז (אוישוויץ) איז פֿראָיעקטירט געוואָרן אַרויסצוגעבן אַ זאַמלונג א״נ אוישוויץ, וואָס האָט שפּעטער געזאָלט באַגראָבן ווערן אין פּלעשער אין פֿאַרשיידענע ערטער, און עטלעכע פּאָליאַקן, וואָס מען האָט זיי געקענט געטרויען, האָבן נאָך דער דיטשער מפּלה געדאַרפֿט דאָס איבערגעבן אין יִידישע הענט. דער פּראָיעקט איז ניט צו שטאַנד געקומען צוליבן גיכן סוף פֿון דער מלחמה. אָפּגעהיט האָט זיך בלויז די הקדמה, פֿון וועלכער עס געפֿינט זיך איצט אין יִווא אַן אריגינעלע קאָפּיע.[11] אין דעם דאָזיקן רירנדיקן דאָקומענט איז פֿאַראַן איין הויפּטמאָטיוו: זאָלן די וואָס דאַרפֿן אומקומען „עטוואָס פֿאַר דער אייביקייט לאָזן, אויב ניט קיין פֿאַלקאָמע דאָקומענטן, איז מינדעסטנס ברעקלעך דערפֿון, ווי אַזוי מיר די לעבעדיקע מתים האָבן געדענקט און געפֿילט, גיטראָכט און גירעדט". די מחברים פֿון דעם דאָקומענט שרײַבן וועגן יִווא ווי וועגן אַ „יִידישן ווייטאָגס־אַרכיוו", אַ מקום־מיקלט פֿאַר די דאָקומענטן וואָס זאָלן עדות זאָגן וועגן יִידישן מאַרטירערטום:

> . . . חבֿרים, שרײַבט, צייכנט קורץ און שארף. קורץ ווי די טעג וואָס זענען אונדז נאָך גיבליבן צום לעבן און שארף ווי די מעסערס וואָס ווערן אין אונדזערע הערצער גיצילט. זאָלן בלײַבן א פּאָר בלעטלעך פֿאַרן יִווא, פֿאַרן יִדישן ווייטאָגס־אַרכיוו, זאָלן עס אונדזערע בײַם לעבן גיבליבענע, פֿרײַע ברידער לייענען און אפֿשר וועלן זיי דערפֿון אויך עפּעס לערנען.

פֿ׳ י. בריקס, אַ קאָרעספּאָנדענט פֿון יִווא אין שוועדן, דערציילט אין אַ באַגריסונג צו דער איצטיקער קאָנפֿערענץ, אַז די אומגעקומענע דיכטערס שאַיִ־ווישט און אָנדערע האָבן אין לאָדזשער געטאָ געזאָמלט מאַטעריאַלן פֿאַרן יִווא.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, ווי אײַנגעבאָקן אין די הערצער בײַם פֿאָלק איז געווען דער יִווא, ווי מיר האָבן געווויסט און נישט פֿאַרגעסן אין די

[11] דאָס זאַמלבוך אוישוויץ, אין יִווא־בלעטער, ב׳ XXVII (1946), 1, זז׳ 194—198.

טרויערישקייט, שרעקלעכקייט באדינגונגען. הינט קען איך דאס אליין נישט באגרייפן, וואס פאר א פוח דאס איז. אפשר איז עס נאר א משוגעת ביי אונדזער פאלק, וואס מען זאגט אזוי, אז עס זאל נישט פארלוירן גיין דער עבר.

פ׳ בריקס דערציילט, ווי ער אליין איז געגאנגען מיט א בענקל און א מעסער איבער די גאסן פון לאדזשער געטא און ארומגעריסן מודעות פאר יזוא. דער־פאר האט מען אים ארעסטירט און געפארשט אין דער יידישער פאליציי פון געטא.

די וואס האבן געטאן די הייליקע ארבעט פון ראטעוועז דאקומענטן האבן ראשית געטראכט דערפון, אז די אלע מאטעריאלן זאלן א מאל דערגיין צו די לעבן געבליבענע יידן און אויך צו דער וועלט. זיי האבן נאך געגלייבט אין א וועלט וואס וועט זיך איבערנעמען מיט דער יידישער מארטיראלאגיע.

אבער ס׳ווייזט אויך אויס, אז שוין אין די געטאס און טויטלאגערן האבן יידן אנגעהויבן פארלירן דעם צוטרוי צו דער ארומיקער וועלט, און זיי האבן מורא באקומען, אז ניט־יידן קענען נאך א מאל שרייבן די געשיכטע פון יידישן אומקום אויף א גויישן שטייגער. דעריבער האבן זיי אנגעהויבן זארגן דערפאר, אז פאר די היסטאריקערס פון יידישן אומקום זאלן בלייבן י י ד י ש ע דאקומענטן. דאס איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע סיבות וואס האט זיי געשטויסן צו גרינדן און אויסבאהאלטן ארכיוון. אין דער הקדמה פון דער געפלאנטער אויסגאבע אוישוויץ טרעפט איר בפירוש דעם אומצוטרוי צו די „אביעקטיווע" ניט־יידשע פארשערס פון יידישן אומקום:

יא, עס וועלן מענטשן ארויס פון דאנין לעבידיקע: נישט־יידן. וואס וועלן זיי דערציילן וועגן אונדזער לעבן? וואס וויסן זיי וועגן אונדזערע ליידן? וואס האבן זיי אין נארמאלער צייט גיוואוסט וועגן יידישער נויט? זיי האבן גיוואוסט, אז מיר זענען א פאלק פון ראטשילדס. זיי וועלן אויך יעצט פלייסיק צוזאמען קלויבן די מארגארין־פאפירן און וואורשט־בלעז־לעך און וויזן: יידן האבן זיך נישט־קשה געהאט אין לאגער. עס וועט זיי נישט גלוסטן צו גראבלען אין מיסטקאסטן פון זפרון און ארויסרופן דאדט די שאטנס די בלייכע, מיט די אויסגילאשינע אויגן, וואס האבן זיך תמיד־איבערגישראקינע אזוי שטיל גישארט ביי די בלאקן און מיט די לעפל אין די בלאע פינגער גיקראצט די פעלעך פון זופ. גיגראבלט, צען מאל מיט שטעקנס אוועקגיטריבענע, אין די מיסטקאסטנס, זוכנדיק פארשימלטע ברויט־ברעקלעך...

וועגן דעם וועלן זיי נישט דערציילן, דען צו וואס קאליע מאכן שטימונג און ארויסרופן גישפענסטער? בפרט ס׳אייגענע גיווייסן איז אויך נישט איבריק ריין... מיר מוזן אליין דערציילן וועגן זיך.

און די הקדמה וועלט פארענדיקט מיט די ווערטער:

יהי רצון מלפניך, אינו שומע קול בכיות, טו אונדז כאטש דאס — שתשים דמעותינו בנאדך להיות — באהאלט די בלעטלעך פון טרערן אינים לאגל פון זיין, זאלן זיי קומין אין ריכטיקע הענט און גיפינין זייער תיקון.

מיר איצט וויסן דאך, ווי נבואיש עס זיינען די שורות געשריבן אין טויט־לאגער אשפיצין.

איבער די בערג אַש פֿון די אומגעקומענע יִידן אין טויטלאָגערן פֿון פּוילן שטאַרצן צלמים, און פֿון די וועגווײַזערס פֿון די טויטלאָגערן וועט איר זיך קוים דערווויסן, אַז די בערג אַש זײַנען אַ מאָל געווען יִידישע קינדער, יִידישע פֿרויען און יִידישע מענער. בשעת איר זיצט אין אַ קינאָ און זעט אַ פֿילם וועגן מיַדאַנעק אָדער אָשפּיצין מוזט איר טראַכטן, אַז אין די לאָגערן האָט מען אומגעבראַכט די גופֿים פֿון יִידן און אויפֿן עקראַן ברענגט מען אום אַפֿילו זייער זכרון, ווײַל פֿון די פֿילמען וועט איר בשום אופֿן זיך ניט קענען דערווויסן, אַז דאָרט האָבן די דײַטשן געמאָרדעט יִידן פֿאַר זייער יִידישקייט.

אין אונזער שטימע וואָס גייט אַרויס אין בערגן־בעלזן[12] ווערט דערציילט וועגן אַ קאָצעט־אויסשטעלונג אין האָמבורג, אײַנגעאָרדנט דורך דעם "אויסשוס פֿיר פּאָליטישע העפֿטלינגע":

דער יִידישער מאָמענט איז אויך ... אונטערגעשטראָכן אויף דער אויס־שטעלונג, אָבער פֿאַרהעלטנישמעסיק זייער שוואַך אין פֿאַרגלײַך מיט די לײַדן און פּײַן וואָס דאָס יִידישע פֿאָלק האָט געהאַט אויסצושטיין ... די צאָל יִידישע קרבנות איז אײַנגעשלונגען געוואָרן דורך די פֿאַרשידענע פֿעלקער וועלכע האָבן די יִידן צוגעשריבן צו זייער „בײַשטייער" פֿאַרן היטלעריזם.

צוזאַמען מיט דער באַפֿרײַונג איז געקומען די גרויסע אַנטוישונג: די שארית־הפּליטה האָט זיך אַרומגעזען, אַז די אַרומיקע וועלט וואַרט גאָרניט מיט אומגע־דולד אויף צו דערווויסן זיך פֿרטים וועגן יִידישן חורבן. די אַרומיקע וועלט האָט גאָנץ וווייניק געטאָן אויף צו זאַמלען דאָקומענטן וועגן דער יִידישער מאַרטירע־לאָגיע, און צו מאָל האָט מען אַפֿילו בכּיוון פֿאַרקלענערט אָדער לגמרי פֿאַרשוויגן די יִידישע טראַגעדיע.

מ. י. פֿײַגנבוים, אַנפֿירער פֿון דער צענטראַלער יִידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכן, שרײַבט:

שוין באַלד בײַ די ערשטע טריט אונדזערע נאָך דער באַפֿרײַונג האָבן מיר זיך אָנטוישט. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נישט נאָר אָביעקטיוועע יִדיעות, פֿאַקטן און אײַנדרוקן זײַנען זיי, אונדזערע שכנים, נישט גרייט אָפּצוגעבן, נאָר פֿאַרקערט, זיי באַמײַען זיך די יִידישע טראַגעדיע צו פֿאַרקלענערן, צו פֿאַרטושן און וווּ עס לאָזט זיך — אַפֿילו באַשמוצן.[13]

דאָס זאַמלען און אָפּהיטן יעדן שקר, יעדעס שטיקל שמוץ וואָס דער שׂונא האָט מען עס ניט געקענט אָפּשאַצן, און אַ סך פֿאַרשטייען עס נאָך איצט אויך ניט, הגם מיר ווייסן שוין אויף קלאָר, אַז מיר אַליין מוזן זאָרגן דערפֿאַר, אַז די דאָקומענטן וועגן דער שולד פֿון דײַטשן פֿאָלק אין אונדזער חורבן זאָלן נישט אָפּגעראַמט אָדער אויסבאַהאַלטן ווערן.

די דײַטשן האָבן אָנגעהויבן פֿאַרניכטן ביכער און דאָקומענטן וואָס קענען עדות זאָגן וועגן זייערע גרויזאַמע פֿאַרברעכנס, און הינט צו טאָג האָבן זיי

---

[12] נומ' 14, ז' 28.

[13] פֿון לעצטן חורבן (מינכן), נומ' 1, ז' 2.

שוין, מיט דער הילף פון די אַלייערטע, אַזוי ווייט אויפֿגעהויבן די קעפּ, אַז מען מוז פֿירן אַ קאַמף בכדי אַרויסצובאַקומען דאָקומענטן וועגן יידן פון די דײַטשע מלוכישע אַרכיוון.

און די גליקלעכע יידן אין אַמעריקע, האָבן אויך פֿמעט גאָרנישט געטאָן אויף דעם געביט פון ראַטעווען, זאָמלען, אָפּהיטן פֿאַר דער אייביקייט, פֿאָרשן און פֿאַרפֿנטלעכן דאָקומענטן וועגן יידישן אומקום און די יידישע קאַמפֿן; די דאָזיקע דאָקומענטן וואָס זײַנען נישט נאָר אַן אויסגעשריי, אַ פּראָטעסט און מאַנונג פון אומגעקומענעם איראָפּעיִשן יידנטום, נאָר זיי קענען אויך ווערן אַ מקור פון דערמוטיקונג פֿאַר דער שארית־הפּליטה, אַ מקור פון אינספּיראַציע און פון יידישקייט דאָ בײַ אונדז, ווו יידישקייט צאַנקט, ווײַל מען זוכט דאָ־קומענטן וועגן ליכטיקע געשטאַלטן, וועגן מאַרטירערטום און גרויסע קאַמפֿן בײַ פֿרעמדע פֿעלקער.

בכן איז פֿאַרבליבן פֿאַר דער שארית־הפּליטה אַליין צו טאָן די אַרבעט, און די על פּי נס געבליבענע יידן, וואָס איצט, נאָך דער באַפֿרײַונג, זײַנען זיי נאָך אַלץ נישט זיכער מיט זייער לעבן און מיט זייער שטיקל ברויט, טוען וויַטער די אַרבעט פון שאַפֿן די היסטאָריאָגראַפֿיע פון יידישן מאַרטירערטום און די יידישע קאַמפֿן. עס איז בלויז צוגעקומען אַ נײַ קאַפּיטל: די געשיכטע פון אַנ־טוישונגען, צרות, פֿאַגראָמען, פֿאַרמאַכטע טויערן, הונגער, נויט און קאַמף זינט דער באַפֿרײַונג, אויף וועלכער מען האָט אַזוי שטאַרק געהאָפֿט.

*

קוים אַ חודש נאָכן באַפֿרײַען לובלין, דעם 29סטן דעצעמבער 1944, איז דאָרט פֿאָרגעקומען די ערשטע זיצונג פון דער צענטראַלער יידישער היסטאָ־רישער קאַמיסיע אין פּוילן, וואָס איז פון אַ קלײנער אינסטיטוציע, מיט אַן אַרכיוו פון בלויז 40 פֿאַרשריבענע העפֿטלעך גבית עדות אין די ערשטע חדשים אין לובלין, זיך צעוואַקסן אין אַ גרויסן זאַמלפֿאַץ מיט צענדלינגער טויזנטער דאָקומענטן און מיט אַ פֿאַרלאָג וואָס שוין אַרויסגעגעבן אַ פּאָר צענדלינג ביכער.

אין מײַ 1945 האָט זיך אין פּוילן געגרינדעט אַ היסטאָרישע קאַמיסיע צו זאַמלען מאַטעריאַלן וועגן יידישע פֿאַרטיזאַנער. די קאַמיסיע איז געגרינדעט געוואָרן דורך די יידישע פֿאַרטיזאַנער און דעמאָביליזירטע פֿראָנטקעמפֿערס, וועלכע זײַנען אויפֿן סמך פון סאָוועטיש־פּוילישן אָפּמאַך צוריקגעקומען פון מערב־ווײַסרוסלאַנד און מערב־אוקראַינע קיין פּוילן. שפּעטער האָבן זיי זיך געלאָזט וואַנדערן אויפֿן וועג קיין ארץ־ישׂראל, און אַ טייל פון זיי איז געבליבן שטעקן אין די פּליטים־לאָגערן פון איטאַליע, ווו זיי האָבן געגרינדעט אַן אַל־איראָפּעיִשן פֿאַרבאַנד פון פֿאַרטיזאַנער, פֿראָנט־ און געטאָ־קעמפֿערס, „פֿאַרטיזאַן־חלוץ“ און אויך אַ היסטאָרישע אָפּטיילונג, מיט וועלכער עס פֿירט אַן משה קאַגאַנאָוויטש. די דאָזיקע קאַמיסיע גרייט צו צוויי אויסגאָבעס, וואָס הלוואי

זאָלן זיי דערזען וואָס גיכער די ליכטיקע שטיין: 1) אַ יזכור־בוך נאָך די געפֿאַ־לענע יידישע פּאַרטיזאַנער, 2) אַ זאַמלבוך וועגן אַנטייל פֿון יידן אין דער פּאַר־טיזאַנער־באַוועגונג פֿון ראַטן־פֿאַרבאַנד.

אין דער אַמעריקאַנער זאַנע פֿון דיטשלאַנד האָבן י. פּינגבוים און י. קאַפּלאַן און נאָך אַ פּאָר זיך דערשלעפּט קראַנקע פֿון לאַגערן קיין מינכן און געשאַפֿן דאָרט די היסטאָרישע קאָמיסיע וואָס פֿאַרמאָגט שוין אַ רייכן אַרכיוו און גיט אַרויס אַ ספּעציעלן זשורנאַל פֿון לעצטן חורבן.

אָפֿילו אַ „פֿרעגבויגן צו דער זאַמל־אַרבעט פֿון פֿאָלקלאָר־מאַטעריאַל", איינעם אין יידיש און איינעם אין יידיש מיט לאַטײַנישע אותיות, האָט די היסטאָרישע קאָמיסיע אין מינכן שוין אַרויסגעגעבן, בשעת דאָ אין אַמעריקע האָט קהל נאָך אַלץ ניט געגעבן דעם ייוואָ די מיטלען צו זאַמלען פֿאָלקלאָר.

אין בערגן־בעלזן האָט אַ גרופּע ייוואָ־זאַמלערס אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג דעם 10טן אָקטאָבער 1945 און געשאַפֿן די אַרכיוו־אָפּטיילונג בײַם צענטראַלן יידישן קאָמיטעט אין דער בריטישער זאָנע, וואָס פֿאַרמאָגט שוין אויך אַ רייכן אַרכיוו. די ערשטע זאַמלונג לידער פֿון געטאָס און לאַגערן איז אַרויס נישט דאָ אין אַמעריקע, נאָר אין בערגן־בעלזן.[14]

דער דאָקומענטאַציע־צענטער אין פּאַריז אונטער י. שניאורסאָנס אָנפֿירונג פֿאַרמאָגט אַ רייכן אַרכיוו און האָט שוין אַרויסגעגעבן אַ טוץ וויכטיקע ביכער.

אין פּאַריז עקסיסטירט אויך אַ דאָקומענטאַציע־צענטער בײַם קאָמוניסטיש באַפֿאַרבטן פֿאַרבאַנד פֿון יידישע געזעלשאַפֿטן.

אין פּאַריז און בעלגיע גיבן אַרויס ביכער וועגן דער געשיכטע פֿון יידישן אומקום פֿאַרשיידענע קלײנערע אינסטיטוציעס. יחידים פֿירן דאָרט דורך אַרבעטן וואָס די רייכע אַמעריקאַנער יידישע אינסטיטוציעס זײנען עפּעס נישט בכוח צו טאָן.

מען האָט זיך דערוווסט, אַז בײַ דער פּאַפּיר־פֿירמע „לירענס" אין האָלאַנד געפֿינען זיך בערך 20 טויזנט יידישע ספֿרים וואָס דאָרפֿן צעמאָלן ווערן. נאָך אַ געהעריקער אינטערוועניע האָט די פֿירמע מסכים געווען איבערצוגעבן די ספֿרים אין יידישע הענט, אויב עס זאָל געשאַפֿן ווערן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע. אַזוי אַרום איז אין האָלאַנד אין יוני 1945, בערך אַ חודש נאָך דער באַפֿרײַונג, געגרינדעט געוואָרן די „קאָמיסיע פֿאַרן יידישן בוך". די קאָמיסיע האָט שוין אָפּגעראַטעוועט אַן אַ שיעור יידישע קולטור־אוצרות.

אין בוקאַרעשט איז אין אַפּריל 1945 געשאַפֿן געוואָרן בײַם קאָמיטעט פֿון די פּוילישע יידן אַ היסטאָרישע קאָמיסיע צו זאַמלען מאַטעריאַלן. דורך רומעניע האָבן דעמאָלט יידן געזוכט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישׂראל און די קאָמיסיע האָט צונויפֿגענומען פֿון זיי בײַ הונדערט גבֿית־עדות. די קאָמיסיע, אין וועלכער ס׳האָבן געאַרבעט דאָצענט באַיאָן, אינוש׳ אײַזמאַן און י. פּינגבוים, איז זיך שפּעטער צעפֿאַלן צוליב דעם אָפּפֿאָר פֿון די טוערס וויטער אויפֿן וועג קיין ארץ־ישׂראל.

---

[14] זאַמי פֿעדער, זאַמלונג פֿון קאַצעט- און געטאָ־לידער.

אויך די טשעכישע און אונגערישע יידן האָבן אַרגאַניזירט היסטאָרישע קאָמיסיעס.

איןווילנע איז געשאַפֿן געוואָרן אַ יידישער מוזיי וואָס פֿאַרמאָגט גרויסע קאָלעקציעס דאָקומענטן.

מסתּמא עקסיסטירן נאָך מער אַזוינע היסטאָרישע קאָמיסיעס, וועגן וועלכע מיר ווייסן ניט.

די אַלע היסטאָרישע קאָמיסיעס פֿון שארית־הפליטה, וועגן וועלכע איך האָב דאָ דערציילט, אַרבעטן אין די שווערסטע באַדינגונגען, דאָך טוען זיי זייער אַרבעט מיט דער גרעסטער איבערגעגעבנקייט. זייער טעגדענץ איז נישט צו זאַמלען מאַטעריאַלן בלויז פֿאַר אַרכיוון, ווו זיי זאָלן זײַן צוטריטלעך פֿאַר יחידים אַדער פֿאַר די קומענדיקע דורות, נאָר וואָס מער צו דרוקן. אַ דאַנק דעם צוגאַנג איז שוין אַרויס גאָר אַ גרויסע צאָל ביכער און זשורנאַלן, וואָס אויב טייל פֿון זיי לײַדן צו מאָל פֿון נישט זײַן שטרענג וויסנשאַפֿטלעך, פֿאַרמאָגן זיי אָבער די גרויסע מעלה פֿון זײַן פֿריש, פֿון האָבן באַווייזן זיך אין אַ צײַט ווען זיי קענען זײַן נישט נאָר נאָך נומערן פֿון אַ ביבליאָגראַפֿיע צו דער געשיכטע פֿון חורבן, נאָר אויך אַ לעבעדיקער מקור פֿון יידישקייט.

אין נאָך שוועריקייטן באַדינגונגען אַרבעטן די יחידים וואָס זוכן אָפּצורא־טעווען דאָקומענטן, צווישן זיי גאָר אַ גרויסע צאָל ייוואָ־פֿרײַנד.

*

אויף אַ באַראַטונג פֿון פֿאַרטיזאַנער אין ווילנע דעם 2טן דעצעמבער 1944 האָט דער דיכטער סוצקעווער געזאָגט: „דאָס פֿאַרניכטן פֿון אונדזערע קולטור־אוצרות איז אפֿשר אַ גרעסערע טראַגעדיע ווי די טראַגעדיע פֿון בלוט".

די דאָזיקע טראַגעדיע ווערט נאָך גרעסער, ווען מען זעט זיך אַרום, אַז יידישע קולטור־אוצרות ווערן אויך איצט פֿאַרניכט אַדער גייען סתּם פֿאַרלוירן.

צוליב ווייניק אינטערעס, ווייניק אינטערעס אָפֿילו אין אונדזערע אייגענע קרײַזן, צוליבן דוחק אין געלטמיטלען און צו מאָל צוליב מורא פֿאַר קאָנקורענץ, ווערן פֿאַרלוירן גרויסע יידישע קולטור־אוצרות און דאָקומענטן וועגן אונדזער חורבן, אַדער זיי פֿאַלן אַרײַן אין נישט געווינטשענע הענט, אַדער זיי ווערן אָן ענין פֿאַר מיסחר.

יעדער איינער פֿון אײַך קען האָבן זײַן מיינונג וועגן דעם, צי עס איז מיגלעך צו בויען אַ יידיש לעבן אויף די חורבות פֿון אונדזער עבֿר און אין אַנבליק פֿון פּאָגראָמען איצט. עס איז אָבער מײַן טיפֿסטע איבערצײַגונג, אַז די דאָקומענטן צו דער געשיכטע פֿון אונדזער חורבן — די אָריגינאַלן אָדער לכל הפּחות קאָפּיעס — דאַרפֿן געפֿינען אַ זיכערן מקום. אויך אַרכיוון קענען האָבן דעם גורל פֿון די קעלצער יידן אָדער זיי קענען אַרײַנפֿאַלן אין מלוכישע אַרכיוון און אָפּליגן דאָרט צענדלינגער יאָרן, ביז וואַנען זיי וועלן האָבן אַן אינטערעס בלויז פֿאַר געציילטע היסטאָריקערס.

*

און דער ייִוואָ?

דער יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט האָט זיך געדאַרפֿט אַרײַנוואַרפֿן מיט ליב און לעבן אין דער אַרבעט פֿון אָפּראַטעווען, אָפּהיטן און פֿאַרעפֿנטלעכן די דאָקומענטן צו דער געשיכטע פֿון לעצטן חורבן. די הקדמה צום געפּלאָנטן זאַמלבוך אוישוויץ, וואָס האָט אָנגעהויבן דעם ייִוואָ יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אַרכיוו, האָט אַרויפֿגעלייגט אויף אונדז אַ חובֿ, פֿון וועלכן מיר קענען זיך ניט באַפֿרײַען אָדער אָפּקומען בלויז מיט ברעקלעך.

אָבער טאָן אַן אַרבעט מיט לײַדיקע הענט, אָן מכשירים, איז דער ייִוואָ אויך ניט בכוח.

ווען דער צענטער פֿון ייִוואָ האָט אין טראָגישע באַדינגונגען פֿאָר אונדזער פֿאָלק זיך אָריבערגעטראָגן קיין ניו־יאָרק, וואָלט געווען נאַטירלעך, אַז אַמעריקאַנער יידן זאָלן האָבן געהאָלפֿן דעם ייִוואָ זיך צוצוגרייטן צו דער אויפֿגאַבע און געבן די נייטיקע מאַטעריעלע מיטלען דורכצופֿירן זי.

נאָכן סוף פֿון דער מלחמה האָט מען צווישן דער שארית־הפּליטה געוואָרט, אַז מיר זאָלן תיכף אָנהייבן די אַרבעט. מען איז געווען צופֿריידן, וואָס דער צענטער פֿון ייִוואָ האָט זיך אַריבערגעטראָגן קיין ניו־יאָרק, ווײַל מען האָט געגלייבט, אַז דאָס וועט געבן כאָטש די מאַטעריעלע מיגלעכקייטן תיכף אָנצוהייבן די אַרבעט. דער ייִוואָ האָט אָבער געקענט אויסגעבן בלויז אַ נישטיקע סומע געלט אויף אַרבעט אין די באַפֿרײַטע לענדער.

מיר האָבן דאָך שוין אויפֿגעטאָן אַ סך. מיר האָבן אָנגעזאַמלט אַ ריזיקע צאָל דאָקומענטן צו דער געשיכטע פֿון איצטיקן חורבן, האָבן צוגעגרייט די איצטיקע אויסשטעלונג.

מיר זוכן צו ראַטעווען און אָפּהיטן דאָקומענטן אָן חילוק פֿון פֿאַרטיי. מיט דער זעלביקער פֿיעטעט היטן מיר אָפּ דאָקומענטן פֿון פּועלי־ציון און יידישע קאָמוניסטן, בונדיסטן און רעוויזיאָניסטן, אַרטאָדאָקסישע יידן און „פֿרײַע" יידן, ווײַל זיי זײַנען אַלע עדות פֿון גרויסן יידישן מוט און ווײַל דער שׂונא האָט אויך נישט געמאַכט קיין חילוק בײַם אומברענגען יידן.

דער ייִוואָ האָט ווידער אין די באַפֿרײַטע לענדער איבערגעבענע גרופּעס ייִוואָ־פֿרײַנד און יחידים־זאַמלערס. הײַנט צו טאָג האָט דער ייִוואָ מער זאַמלערס און קאָרעספּאָנדענטן אין די באַפֿרײַטע לענדער ווי אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און שכנותדיקע אַמעריקאַנער לענדער.

לאָמיר זאָגן אָפֿן: אַמעריקאַנער יידן האָבן זיך ניט מיט וואָס איבערצונעמען.

יעדער מאָל ווען איך לייען אַ בריוו אָדער אַ באָטיץ וועגן דער אַרבעט פֿון די היסטאָרישע קאָמיסיעס פֿון שארית־הפּליטה, יעדער מאָל ווען איך נעם אין האָנט אַרײַן אַ נײַ בוך צו דער געשיכטע פֿון אונדזער חורבן אַרויסגעגעבן אין פּוילן, מינכן, פּאַריז אָדער רוים — מוז איך מאָכן אַ פֿאַרגלײַך דערמיט וואָס אַמעריקאַנער יידן טוען אויף דעם געביט.

אויב דער ייִוואָ איז יאָ בפוח געווען עפּעס אויפצוטאָן מיט אַ נישטיקן בודזשעט פֿאַר אַרבעט אין אייראָפּע, איז עס בלויז אַ דאַנק די לעבעדיקע ייִוואָ־טראַדיציעס וואָס עקסיסטירן נאָך בײַ דער שארית־הפּליטה און דער איבערגעבענקייט פֿון די ייִוואָ־פֿרײַנד צווישן דער שארית־הפּליטה. צווישן דער שארית־הפּליטה קען מען נאָך געפֿינען ייִוואָ־זאַמלערס פֿון אַמאָליקן ווילנער שניט. אין בעלגיע קענט איר באַגעגענען אַ ייִדן, וואָס באַצאָלט זײַנע לעצטע 200 פֿראַנק פֿאַר אַ דאָקומענט און שיקט אים צו אַ מתּנה דעם ייִוואָ. אַן אַנדערער פֿאַרקויפֿט זײַנע שיך און אַנצוג בכדי אָפּצוראַטעווען פּתּח־ידן. אין פּאַריז קענט איר באַגעגענען אַ ייִוואָ־מענטש וואָס גייט אַרום 7 חדשים אַרבעטסלאָז, ווײַל ער האָט פֿאַרלאָזט זײַן פּאָסטן בכדי צו קענען אַנהייבן טאָן דאָרט ייִוואָ־אַרבעט.

זאָל יעדער אײנער פֿון אײַך, זייער חשובֿע פֿרײַנד, מאַכן זײַנע אייגענע אויספֿירן פֿון די עטלעכע באַמערקונגען מײַנע.

זאָל יעדערער פֿון אײַך דורכגיין די זיבן זאָלן און קאָריראָרן אויף דער אויסשטעלונג און זאָל ער אַ טראַכט טאָן וועגן דעם, וואָס ער האָט ווי אַ יחיד אָדער ווי אַ פֿאַרשטייער פֿון אַן אָרגאַניזאַציע געטאָן בכדי צו העלפֿן דעם ייִוואָ ווערן דער ייִדישער ווייטאָגס־אַרכיוו, ווי די צוואה פֿון די אומגעבראַכטע האָט אונדז פֿאַרזאָגט.

פֿון דער רעדאַקציע: פֿון זײַנט דער רעפֿעראַט איז געלייענט געוואָרן האָט זיך ניט פֿאַרגרעסערט דער אינטערעס פֿון די ייִדישע געזעלשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע פֿאַר די אויפֿגאַבעס וואָס זײַנען דאָ אָנגעצייכנט. עס האָט זיך אָבער יאָ פֿאַרגרעסערט, און היפּש, דער קרײַז ייִוואָ־פֿרײַנד אין אייראָפּע, און אַ דאַנק זיי איז דער אַרכיוו פֿון ייִוואָ אין 1947 זייער שטאַרק אויסגעוואַקסן: די צאָל אָביעקטן וועגן די יאָרן פֿון אומקום דערגייט שוין אין די הונדערטער טויזנטער.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס

האָלענדישע יודן אונטער דער נאַצי־ממשלה

(1) J. F. Krop, "The Jews under the Nazi Regime," *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, May 1946 (The Netherlands during German occupation), pp. 28—32.

(2) K. L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam,* 101 pp.

(3) S. De Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste Bedrijf,* Beschowingen van een Zionistisch socialist, Amsterdam, 1946, 120 pp.

(4) A. Timmenga, "Concentration Camps in the Netherlands", *Annals of the American Academy of Political and Social Science,* May 1946 (The Netherlands during German occupation) pp. 19—27.

(5) S. Van den Bergh, *Deportaties* (*Westerbork—Theresienstadt —Auschwitz—Gleiwitz*), Van Dishoeck C. V., Bussum, s. a., 80 pp.

(6) E. De Wind, *Eindstation... Auschwitz, waaraan toegevoegd: Verslag van de Staatscommissie der USSR belast met het onderzoek naar de toestanden in het concentratiekamp Oświęcim* (*Auschwitz*), Republiek der Letteren, Amsterdam, 1946, 195 pp.

(7) Leo Meyers, *Oorlog en Joden* (*Een Kreet om recht voor het immer vervolgde volk*), Joachimstahl's, Amsterdam, 1946, 102 pp.

(8) Ds. J. J. Kalma, *Redt de Joden!—Wat gebeurt met de Joodse oorlogspleegkinderen?* N. V. De Arbeiderspers, Amsterdam, 1946, 15 pp.

(9) Ds. J. J. Kalma, *Wat gebeurt er met de Joodse oorlogspleegkinderen? Nogmaals: Redt de Joden!*, Joachimstahl's Boekhandel, Amsterdam, 1946, 15 pp.

(10) Mr. I. Van Creveld, *De Strijd om het Joodsche Kind,* November 1946, 13 pp.

(11) Mr. Reine Friedman—Van der Heide, *Het Joodse Oorlogspleegkind,* November 1946, 36 pp.

אין די אויבן דערמאָנטע עלף ביכער, בראָשורן און אַרטיקלען פֿאַרנעמען זיך די ערשטע דריַ (1—3) מיטן אַלגעמיינעם מצב פֿון יידן אין האָלאַנד אונטער דער דריטער אָקופּאַציע. די דריַ ווייטערדיקע (4—6) גיבן א באשרייבונג פֿון

די קאָנצענטראַציע־לאָגערן, בשעת די לעצטע פֿינף און אויך דע־וואָלפֿס בוך זײַנען אויסן צו געבן אַן איבערבליק איבער די שאַנסן וואָס די האָלענדישע יידן האָבן אין דער צוקונפֿט. 8—11 באַהאַנדלען ספּעציעל דעם ענין פֿון די יידישע קעסטקינדער וואָס זײַנען בעת דער מלחמה אָפּגעגעבן געוואָרן אין ניט־יידישע היימען.

די אינטערעסאַנטסטע באַריכטן פֿון א היסטאָרישן קוקווינקל זײַנען די דרײַ ערשטע, וואָרעם וועגן די קאַצעטן האָבן מיר דאָך שוין א סך מאַטעריאַל פֿון פֿרײַער, און די אָפּשאַצונגען פֿון וויַטערדיקע מיגלעכקייטן פֿאַר יידן אין האָלאַנד שפּיגלען אָפּ מערנישט די פּערזענלעכע מיינונגען פֿון די מחברים. פֿון דעסט וועגן זײַנען די אַרבעטן וועגן די אָפּגעפֿאָרמדטע יידישע קינדער טשיקאַווע סײַ יורידיש סײַ פּסיכאָלאָגיש. אמת, וואָס שייך צו דער אַנטוויקלונג פֿון די רדיפֿות אויף יידן אין האָלאַנד גופֿא מעגן מיר זאָגן, אז די פֿאַראָרדענונגען און געזעצן קענן יידן זײַנען אין אַלע דײַטש פֿאַרנומענע מדינות געווען בפֿעט ווי די אייגענע. נאָר פֿאָרט איז די צופֿאַסונג פֿון די גזרות אין א געוויסער מאָס געווען געוועדט אין דער באַזונדערער לאָגע אין די אייניציקע לענדער, אין דעם צוגאַנג פֿון דער קריסטלעכער באָפֿעלקערונג און אויך אין דעם, צי האָט געוועל־טיקט אין לאַנד א מיליטער־רעזשים, ווי למשל אין בעלגיע, צי א ציווילי־פֿאַר־וואַלטונג — וואָס פֿלעגט זײַן נאָך א סך שטרענגער — ווי אין האָלאַנד.

קראָפּ (1) גיט א קורצע באַשרײַבונג פֿון דער לאָגע פֿון יידן זינט דעם 14טן מײַ 1940, וועו די ערשטע באָמבעס האָבן אָנגעהויבן פֿאַלן אויפֿן ראָטערדאַמער שפּיטאָל און יידישע אינטעליגענטן האָבן אין א גרויסער צאָל זיך אַליין גע־נומען דאָס לעבן. די סטאַטיסטיק וואָס קראָפּ ברענגט, קענען מיר, צוזאַמען מיט די צאָלן אין די אַנדערע באַריכטן דערגאַנצן אַזוי:

צאָל האָלענדישע יידן אין לאַנד אין דער צײַט פֿון דײַטשן אָנפֿאַל: בערך [1]	125,000
יידישע אימיגראַנטן (דערפֿון דרײַ פֿערטל דײַטשע יידן)	20,000
אַלע יידן אין האָלאַנד	145,000
דעפּאָרטירט האָט מען	105,000
פֿאַרבליבן אין לאַנד פֿאַרבאַהאַלטן	40,000
דערפֿון געכאַפּט און דערהרגעט	25,000
איבערגעבליבן אין לאַנד	15,000
צוריק פֿון לאַגערן (דערהרגעט העכער 100,000)	קוים 5,000
בײַ הײַנטיקן טאָג אין האָלאַנד	20,000

אויב מיר נעמען צונויף די פֿאקטן פֿון (2) און (3), באַקומט זיך נאָר א קלאָר בילד פֿון די פֿאַרשוידענע רדיפֿות און אויך פֿון דער ארבעט פֿונעם „יו־דענראַט פֿון אמסטערדאַם". בערקליי (2) איז א פּנים געשטאַנען זייער נאָענט צו די פֿאַרזיצערס פֿון ראַט און זײַן בוך איז א באַשײַמפּערלעכע אָפּאָלאָגיע פֿון זייערע האַנדלונגען. דע־וואָלף (3) וועלכער האָט פֿאַרענדיקט זײַן בוך דעם 12טן

[1] (3) ברענגט די צאָלן פֿון צענזוס פֿון 1930: 110,000 יידן און כּמעט 15,000 געמישטע חתונות און פֿרײַדענקערס פֿון יידישן אָפּשטאַם.

פֿעברואר 1946, ד"ה צום פֿינפֿטן יאָרצײַט פֿון די קרבנות פֿון ערשטן אמס־טערדאַמער פּאָגראָם, באציט זיך א סך קריטישער צו דער שטעלונג פֿון ראַט; ער פֿארמישפּט דעם „אומפֿארשטענדלעכן אָפּטימיזם" פֿונעם יודענראַט, אָבער אויך ער לייקנט נישט אָפּ, אז די אָנפֿירערס פֿון ראַט האָבן פֿאַקטיש קיין אַנדער ברירה ניט נעהאַט.

דעם 14טן מײַ 1940, פֿיר טעג נאָך דער אינוואזיע, וועלן געשעענישן פֿאַלקענהאוזען, יעמאַלט דײַטשער אייבערקאָמאַנדיר נישט נאָר פֿאַר בעלגיע נאָר אויך פֿאַר האָלאַנד, איז ארײַן אין לאַנד, האָבן די דײַטשן געגומען פֿאַר־שפּרייטן אָפּיציעז דעם קלאַנג, אז „מיט יידן און מארקסיסטן וועט גאָרנישט פּאַסירן, אויב נאָר זיי וועלן זיך אונטערגעבן". אָבער וועלן מיט צען טעג שפּע־טער האָט מען אײַנגעפֿירט די ציווילי־פֿאַרוואַלטונג, האָט דער נײַער רײַכסקאָ־מיסאַר זײַס־אינקוואַרט אין זײַן ערשטער רעדע שוין דערמאָנט די בלוט־קרובי־שאפֿט פֿון די האָלענדערס מיטן דײַטשן פֿאָלק — דאָס ערשטע אָנצוהערעניש אויף דער ראַסיסטישער פּאָליטיק פֿונעם אָקופּאַנט.

ס'איז פּדאי צו פֿארציכענען עטלעכע פֿאָלן פֿון ווידערשטאַנד פֿון די האָ־לענדישע קריסטלעכע אינטעלעקטואַלן (3). דע־גראַף, אָנפֿירער פֿון „סאָציאַלן יוגנטדינסט" און פּראָפֿ' קלעווערינגא, רעקטאָר פֿון לײַדענער אוניווערסיטעט, האָבן זיך אָפּן אָפּגעזאָגט אײַנצופֿירן בײַ זיך די ראַסן־געזעצן, און די געשטאַפּ האָט זיי טאָקע ארעסטירט.

די שאָפֿונג פֿון יודענראַט אין אמסטערדאַם — ווו ס'האָבן געלעבט א 60 פּראָצענט פֿון אַלע האָלענדישע יידן — איז פֿארגעקומען אויף אזא אופֿן. נאָך ביז מײַ 1940 האָט עקסיסטירט א הילפֿס־קאָמיטעט וואָס פֿלעגט אונטערשטיצן די בערך 6,000 דײַטשע יידן וועמען די האָלענדישע רעגירונג האָט געהאָט באזעצט אין לאַגער וועסטערבאָרק; דער אָנפֿירער פֿון דעם קאָמיטעט איז געווען ד"ר ד. קאָהען. אין יוני 1940 האָט די דײַטשע מאַכט גערופֿן צו זיך אָט דעם ד"ר קאָהען צוזאַמען מיט א. אַשער, פֿארשטייער פֿון דער אמסטערדאַמער קהילה־פֿארוואַלטונג, און זיי דערקלערט, אז אויב מען וועט נישט תּיכף ומיד באזארגן פֿינאַנציעלע מיטלען פֿאַר די 6,000 דײַטשע יידן אין וועסטערבאָרק, וועט מען די דאָזיקע יידן דעפּארטירן. אזוי ארום איז באשאפֿן געווארן דער פֿליטים־קאָמיטעט וואָס איז געבליבן ביז מערץ 1941, וועלן אלע אנדערע יידישע ארגאַניזאַציעס זײַנען אויף דײַטשן באַפֿעל אײַנגעזאַפּט געווארן דורך דעם יודענראַט.

די שאָפֿונג פֿון יודענראַט גופֿא איז געווען א פּועל־יוצא פֿון די געשעענישן פֿון פֿעברואר 1941 (2). בײַ א פּאָראד („איבונגסמארש") פֿון די וע־אַ,[2] אָפּ־געהאַלטן דעם 9טן פֿעברואר 1941, איז דורך א פֿראָווָאקאַציע איין וע־אַ דער־הרגעט געווארן. האָבן די דײַטשן וויַיטער געפֿונען די אויבן דערמאָנטע פּלל־טוערס און אויך צוויי רבנים, וואָס זיי האָבן זיך אָבער אָפּגעזאָגט אָנטיילצונעמען אין דער דאָזיקער זיצונג. קאָהענען און אַשערן האָבן די אָקופּאַנטן אויפֿגע־

[2] W. A. Weerbaarheidsafdeling der N. S. B. (=National-Socialistische Bond).

געבן צו שאַפֿן דעם יודענראַט, בכדי אויסצומיידן א באַנייונג פֿון אַזעלכע געשעענישן. אין ראַט זיינען אַרײַן נאָך אַנדערע 18 פּערזאָנען; אָבער פּאַקטיש האָבן אַלע מאָל מערנישט די ביידע פֿאַרזיצערס געהאַט עפּעס צו זאָגן און נאָר זיי האָבן געטראָגן דאָס פּערזענלעכע אחריות לגבי די דייטשן. בערקלײַ שטרייכט אונטער, אז אַשער און קאָהען האָבן ניט געהאַט קיין ברירה און אז זיי האָבן אויסגעפֿירט דעם באַפֿעל „פֿדי אויסצומיידן ערגערס" און „פֿדי צו נעווינען צייט". יעדן פֿאַלס איז די איניציאַטיוו פֿון שאַפֿן דעם יודענראַט אַרויס נישט פֿון יידן נאָר דווקא פֿון די דייטשן. און אַפֿילו דעם־וואָלף איז מסכּים, אז אויב אַשער און קאָהען זאָלן זיך יעמאָלט צי שפּעטער געווען אַפֿזאָגן פֿון דער דאָזיקער מיסיע, וואָלט מסתּמא פֿאַר אַן אָנפֿירער פֿון ראַט באַשטימט געווארן אַיינער דעם־לעאָן וואָס איז געשטאַנען אין גאָר גוטע באַציונגען מיט דער עס־עס. (דעם־לעאָן האָט טאַקע געפּוּעלט, אז אַלע יידישע צייטונגען זיינען פֿאַרווערט געווארן אחוץ זיין בלעטל *Het Joodsche Weekblad*, וואָס איז געווארן דער אַפֿיציעלער אָרגאַן פֿון יודענראַט).[3] מיט דעם־לעאָן בראָש, שרייבט דעם־וואָלף, וואָלטן די האָלענדישע יידן נישט אויסגעהאַלטן: עס וואָלט אויסגעבראָכן אַן אָפּענער אויפֿשטאַנד און אזוי ארום וואָלט די ליקווידאַציע געקומען גיכער, כאָטש דער סוף וואָלט געווען מער העראָיש, פֿונקט ווי דאָס איז פֿאַרגעקומען א שטייגער אין פּוילן...

נאָך אַן אַנדער אינסטיטוציע איז נייטיק דאָ צו דערמאָנען צולײַב פֿולשטענדיקייט: די „קאָאָרדיניר־קאָמיסיע" מיט ד"ר ל. ע. פֿיסער[4] בראָש, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען מיט הילף פֿאַר האָלענדישע יידן, אויסמיידנדיק אויף ווי וויַיט מעגלעך דעם קאָנטאַקט מיטן דייטשן אָקופּאַנט. פֿיסערס האָלטונג איז געווען באמת העלדיש און דעם־וואָלף גלײַיבט אים צו צו מרדכי היהודי.

סך־הכּל עטלעכע טעג נאָך דער שאַפֿונג פֿון יודענראַט איז פֿאַרגעקומען א נייַער פּאָגראָם, בשעת וועלכן מען האָט ארעסטירט און אַוועקגעפֿירט 400 יידן פֿאַר ערבניקעס. און ווי א פּראָטעסט איז דעם 25סטן פֿעברואר 1941 אויסגעבראָכן דער בארימטער גענעראַל־סטרייק פֿון די טראַנספּאָרט־מיטלען (בערך 40,000 ארבעטערס), וואָס ער האָט געוויזן יידן, אז זיי זיינען נישט אין גאַנצן אַליין (כאָטש פּראַקטיש האָט דער סטרייק, פֿאַרשטייט זיך, קיין זאַך ניט געקענט אויפֿטאָן).

בדרך־כּלל קען מען זאָגן, אז אין ערשטן יאָר פֿון דער אָקופּאַציע האָבן זיך די נאַצים באַנוגנט מיט ארויסשטופּן יידן פֿון די מלוכה־שטעלונגען און רעגיסטרירן אַלע יידן און יידישע אונטערנעמונגען (אויך שחיטה האָט מען אַגב פֿאַרוווערט גאָר פֿרי). צום סוף ערשטן יאָר האָט דער רייכסקאָמיסאַר אין א רעדע זיך אַרויסגעזאָגט, אז „די צוקונפֿט ווארפֿט אירע שאָטנס פֿאַרויס". און ער

---

[3] מערנישט אין דעם בלעטל האָבן זיך געמעגט דרוקן אַנאָנסן פֿון יידישע אָרגאַניזאַציעס און יחידים, און אַפֿילו זייערע אייגענע אַנטי־יידישע הודעות פֿלעגן די דייטשן אַרײַנדרוקן אין אָט דעם בלעטל כדי די האָלענדישע באַפֿעלקערונג זאָל זיך וועגן דעם ניט צו פֿיל דערוויסן.

[4] Visser.

האָט געווּסט וואָס ער רעדט. באַלד נאָך דעם זײַנען אַרויס א רײַ אַנטיסע־מיטישע געזעצן וואָס האָבן די לאַגע פֿון יידן געמאַכט נאָך שווערער: קאַנ־פֿיסקאַציע פֿון ראַדיא־אַפּאַראַטן, „דעפּאָנירן" פֿאַרמעגנס, צונעמען יידישן ערד־באַזיץ, פֿאַרווערן יידן צו לערנען זיך אין איין שול מיט קריסטן, פֿאַרבאָט פֿאַר יידישע דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן, שאָפֿונג פֿון באַזונדערע יידישע רעסטאָ־ראַנען (אין אַנדערע האָט מען שוין נישט געטאָרט גיין), פֿאַרבאָט צו בײַטן די ווינונג אָן א ספּעציעלער דערלויבעניש אאַז"וו.

אָנהייב 1942 איז געווארן נאָך ערגער: פֿאַרבאָט פֿון געמישטע חתונות, צוואַנג צו טראָגן דעם מגן־דוד, אָפּגעבן די וועלאָסיפּעדן, נישט אַרויסגיין פֿון שטוב צווישן 8 אין אָוונט און 6 אין דער פֿרי — דאָס זײַנען שוין טאָקע געווען די הכנות צו די שפּעטערדיקע דעפּאָרטאַציעס. דאָס אַוועקשיקן אין די אַרבעט־לאָגערן (וועסטערבאָרק און פֿוכט) האָט זיך שוין אָנגעהויבן אין יאַנואַר 1942. אין יוני דעם זעלביקן יאָר האָט געגעראַלֿ־קאָמיסאַר שמידט דערקלערט, אז „מיר וועלן נישט האָבן קיין רו פֿל זמן דער לעצטער יוד וועט נישט זײַן אַרויס־געטריבן פֿון נידערלאַנד".

אין מיטן 1942 האָט מען אויך אָנגעהויבן דעפּאָרטירן די האָלענדישע אַרבעטערס קיין דײַטשלאַנד, אַזוי אז יידן האָבן אָנגעווּירן זייער מאַראָלישע אונטערשטיצונג בײַם האָלענדישן פּראָלעטאַריאַט. און דערנאָך האָט מען גע־נומען דעפּאָרטירן איין קאַטעגאָריע יידן נאָך דער אַנדערער. אָפּט מאָל האָט דער יודענראַט פּראָטעסטירט קעגן דער שענדונג פֿון פֿעלקערעכט, אָבער די דײַטשן פֿלעגן ענטפֿערן Das Völkerrecht bestimmen wir selbst (2). ביז סוף־פֿל־סוף האָט מען אַוועקגעפֿירט קיין דײַטשלאַנד אַפֿילו די אָנפֿירערס פֿון יודען־ראַט (דעם 29סטן סעפּטעמבער 1943), און אַזוי אַרום האָבן זיך פֿאַרענדיקט די דעפּאָרטאַציעס פֿון האָלענדישע יידן צוזאַמען מיט דער עקסיסטענץ פֿון יודענראַט גופֿא.[5]

וועג אין סעפּטעמבער 1944 איז דרום־האָלאַנד באַפֿרײַט געווארן דורך די אַלײַרטע ארמייען איז שוין פֿאַקטיש דאָס גאַנצע לאַנד געווען „יודענריין" און אַפֿילו אין לאַגער וועסטערבאָרק זײַנען שוין נישט געווען קיין יידן. וואָס ס'איז לכתּחילה פֿאָרגעקומען אין די האָלענדישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן איז בא־שריבן באריכות אין (4) און בפֿרט אין (5) און (6).

פֿרל' טימענגא (4) פֿאָרשטייערן פֿון ביורא פֿאַר לִיקווידירן די קאָנצענט־ראַציע־לאַגערן אין האָלאַנד, גיט א באריכט וועגן די לאַגערן אמערספֿאָרט, פֿוכט און וועסטערבאָרק. אין די דאָזיקע לאַגערן האָבן בסך־הכל אָפּגעלעבט 180,000 מענטשן; דערפֿון זײַנען העכער 100,000 אומגעבראַכט געוואָרן — דאָס רוב אין די פֿולישע קרעמאַטאָריעס — און א 10,000 האָט מען אָנהייב 1946 צוריקגעפֿירט קיין האָלאַנד. אָבער היות די דערמאָנטע סטאַטיסטיק נעמט אָרום

---

[5] נאָך דעם האָט נאָך די Zentralstelle für jüdische Auswanderung — אַ ריין דײַטשע אינסטיטוציע וואָס האָט אַרגאַניזירט די דעפּאָרטאַציעס — אַ שטיקל צײַט געטראָגן דעם נאָמען יודענראַט; נאָר מיט דער פֿרימערדיקער אינסטיטוציע האָט שוין דאָס קיין שײַכות ניט געהאַט.

אויך טייל קריסטלעכע דעפּאַרטירטע, איז שווער צו דרינגען דערפון געוויס צאָלן בנוגע יידן.

פֿאַן־דעם־בערג (5), וועלכער האָט פֿון מאַרץ 1941 ביז אַפּריל 1943 גע־ארבעט בײַם יודענראָט אין אַמסטערדאַם און איז דערנאָך דעפּאַרטירט געוואָרן, באשרײַבט די פֿאַרשיידענע לאָגערן וווּ ער איז אַרומ: וועסטערבאָרק—טערעזיענ־שטאָט—אָשפּיצין—גליווויץ. דאָ אינטערעסירט אונדז דער עיקרשט דער ערש־טער טייל פֿונעם בוך: פֿאַן־דעם־בערג איז געווען אין וועסטערבאָרק פֿון אַפּריל 1943 ביז פֿעברואר 1944. ער קריטיקירט צום שטאַרקסטן די אַזוי גערופֿענע א־קא („אַלטע קאַמפּ־אינזאַסן"), דאָס מיינט ער די דײַטשע יידן, וואָס פֿאַר זיי האָט די האָלענדישע רעגירונג בשעתּו באשאַפֿן דעם לאָגער. אָט די א־קא, שרײַבט ער, וואָס זײַנען געווען אָנגעוואָפֿנט מיט שׂינאה־ און נקמה־געפֿילן צו האָלאַנד, פֿלעגן פּסקענען וועגן לעבן און טויט פֿון די האָלענדישע יידן. — וועסטערבאָרק איז געווען מערנישט א דורכגאַנג־לאָגער, פֿון וואַנען מען פֿלעגט אריבערפֿירן די מענטשן אויף מיזרח, פֿלומרשט „אויף ארבעט". פֿאַן־דען־בערג דערמאָנט, אז אין וועסטערבאָרק האָט ער צווישן אַנדערע באַגעגנט דעם טרויעריק באַרימטן וויַנערעב. דאָס איז געווען א נאַטוראַליזירטער פּויליש־יד וואָס האָט מיט א צײַט פֿרײַער מיטן הספּם פֿון די דײַטשן אויפֿגעשטעלט „עמיגראַציע־ליסטעס", איבער הויפּט די א"ג דרום־אַמעריקאַנער לימסטע, וווּ יעדער איינער האָט זיך „געמעגט" פֿאַרשרײַבן מיט אַן אָפּצאָל פֿון 100 גולדן... און לסוף האָט מען די אַלע וואָס זײַנען געשטאַנען אויף דעם דאָזיקן צעטל פּשוט געטומלט און דעפּאַרטירט קיין פּוילן...

„אין וועסטערבאָרק", שרײַבט דע־ווינט (6), „האָט מען יידן געגעבן די אילוזיע, אז כאָטש זיי זײַנען אַרויסגעשטופּט פֿון דער מענטשלעכער געזעלשאַפֿט, וועלן זיי א מאָל קענען צוריק אַרויס פֿון זייער איזאָלירונג". אין דער אמתן אָבער איז דער גרעסטער טייל אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף מיזרח. דע־וואָלפֿס ביכל (3) איז אָנגעשריבן אין ראָמאַן־פֿאָרעם: ס'האַנדלט זיך וועגן א יונג האָלענדיש־יידיש פּאָרפּאָלק, דעם דאָקטאָר האַנס פֿאַנדאַם און זײַן אַכצניאָריק וויַב פֿרידל, וואָס זײַנען צוזאַמען אָנגעקומען קיין וועסטערבאָרק און דערנאָך קיין אָשפּיצין, וווּ מען האָט זיי צעשיידט. דאָס בוך ברענגט א גרויליקע פּרטימדיקע באשרײַבונג פֿון דער „אַרבאַיטזאַציע" פֿון לאָגער־קאַמפּלעקס אָש־פּיצין מיט זײַנע העכער א פֿערטל מיליאָן אײַנוווינערס. צוגעגעבן צום בוך איז א האָלענדישע איבערזעצונג פֿונעם אָפּיציעלן באריכט פֿון דער סאָוועטישער מלוכה־קאַמיסיע וואָס האָט אויסגעפֿאָרשט דעם צושטאַנד אין אָשפּיצין, בעת די רוסן זײַנען אַריין אין לאָגער.

וואָס שייך צו דער צוקונפֿט פֿון די האָלענדישע יידן, אַנטפּלעקן צוויי פֿון די דרײַ אָנגעוויזענע ביכער א בולטע ציוניסטישע טענדענץ. דע־וואָלפֿס ביכל (3) שטעלט זיך אַליין פֿאָר ווי די „בליקן פֿון א ציוניסטישן סאָציאָליסט". שרײַבן־דיק וועגן דעם אויפֿקומען פֿון אַנטיסעמיטיזם אין האָלאַנד אין אַכצנטן און נײַנצנטן יאָרהונדערט, פֿאַרוואָפֿט ער זיך אויף דעם אינטערעסאַנטן ווערק פֿון

א קריסט, ה. באָפֿענקערק די געשיכטע פֿון יִידן אין האָלַאַנד, וואָס איז ארויס נאָר א קורצע צייט פֿארן דײַטשן אָנפֿאַל.[6] הגם דער־וואָלף לייקנט בשום אופֿן נישט, אז בדרך־כלל האָבן זיך די האָלענדער באצויגן צו יִידן מיט גרויס סימפּאטיע, בפֿרט בשעת דער אָקופּאציע, איז זײַן אויספֿיר אזוי: פֿונעם האָלענדישן יִידישן פּראָלעטאריאט האָט זיך כּמעט ווי קיינער נישט אָפּגעראַטעוועט. די קליינע צאָל מענטשן פֿון דער האָלענדיש־יִידישער בורושואזיע וואָס זײַנען ארויס מיטן לעבן בײַ זייער אומקערן זיך קיין האָלאַנד געפֿונען א לחלוטין איבערגעאַנדערשטע סטרוקטור אין האַנדל און געלטווען און וועלן דעריבער שוין זיך נישט קענען צופּאַסן צו די נײַע פֿארהעלטנישן. לכן איז פֿאר זיי נישטאָ קיין אַנדערער אויסוועג ווי ארץ־ישׂראל.

לעָאן מײַערס האָט אָנגעשריבן זײַן מלחמה און יִידן (7) נאָך פֿאר דער פֿאַרענדיקונג פֿון דער אָקופּאציע: ער האָט זיך באַהאַלטן פֿאר די דײַטשן אין משך פֿון טויזנט טעג, און ער באשרײַבט די שרעקלעכע פּסיכישע לאָגע פֿון די „אונטערוואַסערדיקע": די אייביקע מורא אויסגעשפּירט צו ווערן, די נויט־וועגדיקייט צו האָלטן אין איין שעפּטשען, דאָס מוזן פֿאַרווערן די קינדער אַפֿילו צו זינגען א לידעלע... ער ווײַזט אָן אויף די יִידישע אויפֿטוען אין דער דימענטן־אינדוסטריע ווי אויף א ראָיה, אז יִידן זײַנען ביכולת צו ארבעטן פּראָדוקטיוו. אינטערעסאַנט איז זײַן באַמערקונג וועגן דער נייטיקייט צו רעווידירן דעם סטאַטוס פֿון אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ: אין מאַרץ 1947 האָט טאָקע דער נאָרוועגישער רויטער קרייץ פֿאַרגעלייגט, מען זאָל אויסברייטערן די זשענעווער קאָנווענץ אויך אויף ציווילע־געפֿאַנגענע און אז מען זאָל פֿאַרווערן צו נעמען ערבֿניקעס.

די אויספֿירן פֿון (7) זײַנען געגליכן צו די פֿון (3). אסימילאַציע איז א דורכפֿאַל („אפֿילו יִידן וואָס האָבן זיך געהאָט געשמדט מיט א יאָר 40 צוריק זײַנען מחויב געווען צו טראָגן דעם מגן־דוד") און מיר קענען נישט וואַרטן ביז וואָנען די ציוויליזאַציע וועט דערגרייכן אזא מדרגה, אז מען זאָל שוין נישט דיסקרימינירן אויפֿן סמך פֿון ראַסע און אמונה. בכן: צוריק קיין ארץ־ישׂראל, נישט נעקוקט אויף די סובסידיעס וואָס די אראַבער באקומען פֿסדר, לויט די אומשטאַנדן, פֿון היטלער־דײַטשלאַנד, צי פֿון מוסאָלינים רוים, צי פֿון געוויסע ענגלישע פּאָליטיקערס.

א טשיקאַווער צושטײַער צום בילאַנס פֿון דער יִידן־פֿראָגע אין האָלאַנד איז די בראָשור פֿון י. י. קאָלמא, ראַטעוועט די יִידן (8). קאָלמא, אליין נישט קיין יִיד, פֿאַרנעמט זיך מיט דער פּראָבלעם פֿון די יִידישע קעסטקינדער וואָס זײַנען בשעת דער מלחמה אויפֿגענומען געוואָרן דורך האָלענדישע קריסטלעכע משפּחות. פֿידוע וויל א טייל פֿון די דאָזיקע משפּחות לאָזן די קינדער בײַ זיך, דאָס הייסט אויף אלע מאָל מאַכן פֿון זיי גויים. אמת, לויט דער „קאָמיסיע פֿאר מלחמה־קעסטקינדער" זײַנען זינט 1942 מערנישט א האַלב פּראָצענט קינדער

[6] Drs. H. Bovenkerk, *De Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1940.

אָפּגעשמדט געוואָרן, אָבער — שרייבט ק. — ווער ווייסט, צי אַלע אַזוינע פֿאַלן זיינען באַקאַנט. ק. דריקט אויס יִדן דעם דאַנק פֿונעם האָלענדישן פֿלָל פֿאַר זייערע אומאָפּשאַצלעכע דינסטן ביי דער אַנטוויקלונג פֿון דער האָלענדישער ווייסנשאַפֿט, קונסט און האַנדל זינט דעם 16טן יאָרהונדערט, און דער הויפּט פֿאַר זייער מסירת־נפֿש און ליידן בשעת דער דייטשער ממשלה. הגם יִדן האָבן אין משך פֿון די יאָרהונדערטער געהאַלטן אין איין דערווייטערן זיך פֿון זייער אמונה, האַלט דער מחבר, אַז זיי האָבן צוליב דעם פֿאַרט ניט אויפֿגעהערט צו זיין יִדן. דאָס, זאָגט ער, איז אַ פֿאַזיטיווע דערשיינונג — און די יִדישע טראַדיציע שפּיגלט זיך אָפּ אין דעם פֿאַקט, וואָס עד־היום פֿלעגן דאָס רוב יִדן אָנקומען צו אַ יִדישער חופּה, אַ מוהל און קבֿר־ישׂראל. דער מחבר אַליין איז בדרך־כלל אַ קעגנער פֿון געמישטע חתונות, ווײַ „בייַדע צדדים ווערן פֿאַר־פֿלאַכט". ער באַדויערט שטאַרק, וואָס עס האָט זיך אײַנגעגעבן אין האָלאַנד אײַנצופֿירן אַ מין פֿינפֿטע קאָלאָנע פֿון אַנטיסעמיטיזם. אָבער ער שרייבט אונטער, אַז דאָס האָלענדישע פֿאָלק איז בעצם נישט אַנטיסעמיטיש און נאָר דערווייַלע איז עס צו שוואַך אָפּצוטרייסלען פֿון זיך פֿולקום די דאָזיקע השפּעה. בנוגע די יִדישע קינדער טענהט ער, אַז „האַלטן אַ קינד אין אַ קריסט־לעכער סביבה נישט זאָגנדיק אים, אַז עס איז אַ יִד, איז אַ ליגן, און אַזאַ ליגן... וועט סוף־כל־סוף דאָך אַרויסקומען"; און ער פֿאַרענדיקט זיין ביכעלע בזה הלשון: „לאָזן די יִדישע קינדער זיין און בלייבן דאָס וואָס זיי מוזן זיין סײַ לויט זייער מהות און סײַ לויט זייער באַרופֿונג... יִדן!"

אין אַ צווייטער בראָשור אונטער דעם אייגענעם אונטערקאָפּל (10) פֿרעגט דער מחבר: „וואָס טוט זיך מיט די יִדישע מלחמה־קעסטקינדער?" ער פֿאָלע־מיזירט מיט פֿרל׳ לעקערקערקער,[7] אַ מיטגליד פֿון דער קאָמיסיע פֿאַר מלחמה־קעסטקינדער, וועלכע האָלט, אַז עס איז בעסער איבערצולאָזן דאָס קינד אין דעם „אַנדערש דענקענדיקן" אָרום, וואָרעם ווידער אַריבערפֿירן עס אין אַ נייַער סביבה וואָלט אַרויסגערופֿן נייַע פּסיכישע ווונדן („טראַוומעס"). אָקעגן זשע טענהט ק. אַז אויב דאָס קינד האָט זיך אַזוי גיך געקענט צופּאַסן צו דער קריסטלעכער משפּחה, וועט עס אַוודאי נאָך גיכער צוריק זיך אַסימילירן צו דער יִדישער סביבה. ק. גיט צו, אַז אין אַ געוויסער מאָס זיינען אין דעם, אַז די נאָצים האָבן נישט געקענט פֿאַרהאַלטן ווערן, שולדיק די האָלענדער אַליין און דעריבער זיינען זיי מחויב צו טאָן אַלץ וואָס מעגלעך בכדי מבטל צו זיין דעם היטלער־פֿלאָן פֿון „אויסראָטן יִדן". ק. דערמאָנט אויך דעם אומדערלאָזלעכן צוזאַמענשטעל פֿון דער „קאָמיסיע" און די קאָלעקטיווע דעמיסיע פֿון די יִדישע מיטגלידער. אָט דער פֿאַקט ווערט בפֿרטיות באַהאַנדלט אין די צוויי וויַטער־דיקע בראָשורן.

די אַרבעטן פֿון פֿאַן־קרעפֿעלד (10) און רייַנע פֿרידמאַן (11) זיינען בייַדע אָנגעשריבן געוואָרן אויף דער בקשה פֿון דער „קאָנטאַקט־קאָמיסיע פֿון די

---

[7] Dr. E. C. Lekkerkerker, in: *Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid*, no. 7, Oct. 1946, p. 227.

יִידישע קאָאָרדיניר־קאָמיסיעס", און קיין איינס פֿון די צוויי ביכלעך איז נישט ארײַן אין בוכהאַנדל.

פֿאַן־קרעפֿעלד, א ריכטער פֿון אמסטערדאַמער גערעכט, וויַזיט אָן אויף די שוועריקייטן, וואָס מען מאַכט די האָלענדישע יִידן בײַם צוריקבאַקומען זייערע פֿרײַערדיקע רעכט און פֿאַרמעגנס, אָבער, זאָגט ער, דאָס וואָס ס'קומט פֿאַר מיט די קעסטקינדער איז פֿשוט א סקאַנדאַל. די טרויעריקע סיבה פֿון די קאָנפֿליקטן איז דאָס, וואָס אינעם רובֿ פֿאַלן זײַנען די עלטערן פֿון די קינדער טויט. די הויפּטשולד פֿון דער „קאָמיסיע" איז דער פֿאַקט, וואָס אויף 25 מיטגלידער האָט מען נאָמינירט מערנישט 8 יִידן, דערפֿון 4 אסימילאַטאָרן. און ווי אזוי קענען קריסטן פּסקענען וועגן הייליקע יִידישע ענינים? צום וויניקסטן וואָלט באַדאַרפֿט אין דער קאָמיסיע זײַן א יִידישע מערהייט. איבערלאָזן א קינד אין א קריסט־לעכער משפּחה וואָלט מען געקענט צולאָזן נאָר אין די זעלטענע פֿאַלן, וועו עס איז באַקאַנט אז די עלטערן אליין פֿלעגן זיך באַציען פֿײַנדלעך צו א דערציונג אין א יִידישער סביבֿה. פֿאַן־קרעפֿעלד שרײַבט, אז די דירעקטיוון פֿון דער קאָמיסיע זײַנען טאַקע גוטע, נאָר צום באַדויערן האָט מען זיי נישט געפֿאָלגט, אניט וואָלט עס אין גאַנצן נישט געקומען צו קיין חילוקי־דעות.

אין רײַנע פֿרידמאַנס בראָשור איז באריכות באשריבן דער אויפֿקום און די אַנטוויקלונג פֿון דער „קעסטקינדער־קאָמיסיע". די קאָמיסיע איז באשאַפֿן געוואָרן אין אויגוסט 1945 אָן שום מיטווירקונג מצד די יִידישע אָרגאַניזאַציעס, פֿונקט אזוי ווי וועו מען זאָל שאַפֿן א קאָמיטעט אויף צו באַהאַנדלען די פֿראַגע פֿון קאַטוילישע סאַקראַמענטן דווקא מיט א נישט־קאַטוילישער מערהייט. דאָס וואָלט טאַקע געווען אָן אַבסורד סיַ אין האָלאַנד פֿון 1939 סיַ אין האָלאַנד פֿון 1945, אָבער לגבי יִדן איז דאָס א פֿאַקט. מען טענהט, אז לויט האָלענדישן רעכט קענען באשלִיסן וועגן דעם גורל פֿון קינדער מערנישט די עלטערן, און אויב די עלטערן זײַנען שוין נישטאָ, מעג דעציידירן נאָר די מלוכה. לשם אזא מין פֿלומרשטער „לענאַלקייט" פֿאַרוועדט מען די יִידישע אינסטיטוציעס, בפֿרט „לעזרת־הילד", אפֿילו צו באזוכן די קינדער (לויט א צירקולאַר פֿון אויגוסט 1946) אדער צו באקומען זייערע אדרעסן, וואָס מען דאַרף זיי ניט „מיטטיילן פֿל המיני זײַטיקע מענטשן". נאָך מער: מען וואַרנט יִדן, זיי זאָלן נישט מאַכן קיין צו גרויסן טאַראַראַם ארום דעם דאָזיקן ענין, אַניט וועט דאָס ארויסרופֿן נאָך מער אַנטיסעמיטיזם! לויט אָט די מענטשן וואָלט בעסער געווען, יִדן זאָלן זיך פֿאַרוויס אָפּזאָגן פֿון זייערע הייליקע רעכט. רײַנע פֿרידמאַן דערמאָנט א פֿאַל פֿון א קעסטמוטער וועלכע האָט דערקלערט, אז בעסער וויל זי, דאָס קינד זאָל דערטרונקען וועלן אַיידער זי וועט עס צוריקגעבן צו יִדן. און א יִדיש יינגעלע האָט געטענהט אזוי: „יִדן זײַנען אליין שולדיק אין די יסורים וואָס זײַנען אויף זיי געקומען, וואַרעם מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק האָבן זיי אומגעבראַכט אונדזער דערלייזער". די עלטערן פֿון דעם דאָזיקן יינגל זײַנען דערהרגעט געוואָרן אין די גאַזקאַמערן פֿון אָשפּיצין, און דאָס יינגל האָט גוט

[8] buitenstaanders.

געווּוסט וועגן דעם. רײַנע פֿרידמאַן וויזט, אז פֿון פּסיכאָלאָגישן שטאַנדפּונקט איז ריכטיק צוריקצוברענגען דאָס קינד אין זײַן נאַטירלעכער ייִדישער סבֿיבֿה אַיידער עס וועט זיך אַנטפּלעקן די סתּירה צווישן אים און דעם קריסטלעכן אָרום. און יורידיש, זאָגט ער, איז די גאַנצע מעשׂה אַ פּועל־יוצא פֿון די היט־לער־פֿאַראַרדענונגען און דעריבער אַ בולטע שענדונג פֿון האָלענדישן רעכט, וואָרעם לויט דעם דאָזיקן רעכט קען קיין שום סדּר נישט זײַן אַז די ייִדישע קהילות און אַנדערע אינסטיטוציעס זײַנען אויטאָנאָם און מעגן אַליין פּסקענען וועגן ייִדישע ענינים.

ד״ר ט. גוטמאַן

נײַע אויסגאָבעס פֿון פֿאַריזער ייִדישן דאָקומענטאַציע־צענטער

(1) Jacques Polonski, *La presse, la propagande et l'opinion publique sous l'occupation.* C. D. J. C. (Paris, 1946).

(2) *Les Juifs sous l'occupation.* Recueil des textes français et allemands 1940—1944. Avec une introduction de R. Sarraute et P. Tager, avocats à la Cour. C. D. J. C. (Paris, 1945) VIII+192 pp.

(3) J. Lubetzki, *La condition des Juifs en France sous l'occupation allemande 1940—1944. La législation raciale.* Préface de Justin Godard, Sénateur, ancien ministre. C. D. J. C. (Paris, 1945), XVI+257 pp.

(4) Raymond Sarraute, et Jacques Rabinovitch, *Examen succint de la situation actuelle juridique des Juifs.* Avec préface de M. Dumesnil de Gramont. C. D. J. C. (Paris, 1945), 32 pp.

(5) *L'Activité des organisations juives en France sous l'occupation.* C. D. J. C. (Paris, 1947), 252 pp.

(6) David Knout, *Contribution à l'histoire de la résistance juive en France 1940—1944.* C. D. J. C. (Paris, 1947).

(7) Joseph Weil, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'anti-France.* C. D. J. C. (Paris, 1946), 230 pp.+ Appendice.

(8) Georges Wellers, *De Drancy à Auschwitz.* C. D. J. C. (Paris, 1946), 6 pp.

(9) L. Poliakov, *La condition des Juifs en France sous l'occupation italienne.* Préface de Justin Godard (Paris, 1946), 176 pp.

(10) *Le pillage par les Allemands des oeuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs en France.* Recueil de documents publié sous la direction de Jean Cassou ... et précédé d'une introduction ... par Jacques Sabile. C. D. J. C. (Paris, 1947), 267 pp.

אין אַ פֿרײַערדיקן נומער ייִוואָ־בלעטער (באַנד XXVII, נומ׳ 1, זז׳ 183—185) האָבן מיר שוין רעצענזירט אַן אויסגאָבע פֿון צענטער פֿאַר הײַנטצײַטיקער ייִדישער דאָקומענטאַציע[1] אין פּאַריז (1).

[1] Centre de Documentation Juive Contemporaire.

מיר ווילן דאָ רעצענזירן נאָך א פּאָר אויסגאבעס פֿון דער דאָזיקער אויסערגעווײנטלעך וויכטיקער אינסטיטוציע.*

איינער פֿון די גרויסע אויפֿטוען פֿון צענטער איז די זאמלונג פֿון דײַטשע און פֿראַנצייזישע אנטי־יידישע באַפֿעלן און געזעצן אין פֿראַנקרײַך, 1940—1944 (2), און א בוך פֿירושים פֿון אדוואָקאַט י. לובעצקי צו די אנטי־יידישע געזעצן (3). פֿון די דאָזיקע צוויי ביכער, בעיקר, פֿון לובעצקים פֿירושים, מוז מען מאכן א גאנצע רײַ אויספֿירן וואָס ברענגען נישט קיין סך פּבֿוד דער פֿראַנצייזישער רעגירונג אונטער דער דײַטשער אָקופּאַציע.

אין טייל פֿאַלן איז די ווישי־רעגירונג געווען א סך שטרענגער פֿון אַנדערע פֿראַדײַטשע לענדער בײַם אַרויסגעבן געזעצן קעגן יידן. בײַם דעפֿינירן ווער עס איז א יִד איז די יוריסדיקציע אין אונגארן און סלאָוואקײַ אונטער דער דײַטשער אָקופּאַציע געווען א סך ליבעראַלער פֿון דער פֿראַנצייזישער (לובעצקי, ז׳ 29). אין איר דעפֿינירן האָט די ווישי־רעגירונג זיך נישט געשטיצט אויפֿן באַפֿעל פֿון דער דײַטשער אָקופּאַציע־מאַכט וואָס האָט אליין זיך געהאַט געשטיצט אויף א בייגעוודיק פֿראַנצייזיש געזעץ פֿון 3טן אָקטאָבער 1940, נאָר זי האָט אַרויסגעגעבן א שאַרפֿער געזעץ (דעם 2טן יוני 1941), א סך נעענטער צו דעם גײַסט פֿון די נירנבערגער געזעצן (זז׳ 137—138). די ווישי־רעגירונג האָט אָפֿט זיך געיאָגט פֿרײַוויליק אנטקעגנצוקומען די דײַטשן בײַם אַרויסגעבן געזעצן קעגן יידן (זז׳ 144, 153—154). פֿראַנצייזישע געריכטן, וואָס זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו זײַן אומאָפּהענגיק פֿון דער אָקופּאַציע־מאַכט און האָבן זיך געקענט רעכענען בלויז מיט דער פֿראַנצייזישער יוריסדיקציע, זײַנען אויך אנטקעגנגעקומען דער דײַטשער מאַכט בײַם רודפֿן יידן, אפֿילו ווען די דײַטשע באַפֿעלן זײַנען געווען אין א בפֿירושער סתירה צו דער פֿראַנצייזישער יוריסדיקציע (ז׳ 183). דער דײַטשער באַפֿעל, אז בעלי־בתים דארפֿן נישט צאָלן קיין פֿאַרגיטיקונג די יידישע אָנגעשטעלטע, איז אָנגענומען געוואָרן פֿון די פֿראַנצייזישע געריכטן, הגם עס איז געווען בפֿירוש קעגן דעם פֿראַנצייזישן אַרבעטסרעכט.

די גרויסע פֿראַנצייזישע פֿאַרבאַנדן פֿון באַנקירן און אַנדערע פֿינאַנץ־געזעלשאַפֿטן האָבן אויך תּמיד אויסגעטײַטשט די באַפֿעלן קעגן יידן אויפֿן הארבסטן שטייגער (זז׳ 177—178, 182). דער פֿאַרבאַנד פֿון פֿראַנצייזישע באַנקירן האָט אויף אייגענעם אָחריות אויסגעטײַטשט א מיטטיילונג פֿון 25סטן אויגוסט 1941 וועגן יידישן קאַפּיטאַל אין דעם זינען, אז מען קען נישט אריבערפֿירן קיין יידישן קאַפּיטאַל פֿון דער אָקופּירטער אין דער נישט־אָקופּירטער זאָנע, הגם אין דער מיטטיילונג איז וועגן דעם קאָנקרעטן פֿאַל גאָרניט דערמאָנט געוואָרן. די בענק האָבן אויף אייגענער איניציאַטיוו באַשטימט, אז דאָס אויסצאָלן יידן חודשלעכע צאָלונגען פֿון יידיש פֿאַרמעגן אויף צו לעבן זאָל געמאכט ווערן

---

* אין נאָענטסטן נומער יִוואָ־בלעטער וועט זײַן געדרוקט דער רעפֿעראַט־באַריכט וואָס דער פֿאָרזיצער פֿון צענטער פּ׳ יצחק שניאורסאָן האָט געלייענט אין יאַנואַר 1947 אויף דער 21סטער יאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון יִוואָ. — רעד׳.

בלויז מיט א בפֿירושער דערלויבעניש פֿון קאָמיסאַריאַט פֿאַר יִדישע ענינים, הגם דער קאָמיסאַריאַט האָט געהאַט געהייסן די בענק עס טאָן אויף זייער אייגענער איניציאַטיוו. די דייטשע מאַכט האָט גאָרניט געהאַט דערמאָנט וועגן נישט דערלויבן יִדן צו האָבן סייפֿן אין בענק, אָבער די פֿראַנצייזישע בענק האָבן פֿון אייגענער איניציאַטיוו פֿאַרוואָרט יִדן צו האָבן סייפֿן.

אויך די אַסעקוראַציע־געזעלשאַפֿטן האָבן תּמיד אויסגעטייטשט די געזעצן וואָס שאַרפֿער קעגן יִדן, אַפֿילו ווען זיי האָבן עס בפֿירוש ניט געמוזט טאָן (ז׳ 178), און די רעגירונגס־אַדמיניסטראַציע האָט אַליין געזוכט אויסצוטייטשן דאָס געזעץ אויך קעגן יִדן וואָס האָבן נאָך געזאָלט באַקומען רעגירונגס־פּענסיעס (ז׳ 179). דער פּאַריזער פּאָליציי־פּרעפֿעקט האָט אַרויסגעגעבן אייגענע באַפֿעלן קעגן יִדן אָן שום ווינק פֿון דער העכערער מאַכט. זיין באַפֿעל פֿון 10טן דעצעמבער 1941 וועגן א פּעריאָדישן קאָנטראָל איבער יִדן האָט זיך פֿאַררופֿן אויף געזעצן פֿון 2טן יוני און 22סטן יולי 1941, וווּ עס איז נישט גערעדט קיין שום אָנצוהערעניש אַפֿילו וועגן אזא פּעריאָדישן קאָנטראָל (ז׳ 186). פּאָליציי־פּרעפֿעקטן האָבן אַפֿילו געפֿרוווט שטערן דאָס נישט דעקלאַרירן יִדיש פֿאַרמעגן אין דער נישט־אָקופּירטער זאָנע (ז׳ 144). ווען לובעצקי פֿרווט אַנאַליזירן און פֿאַרגלייכן א פּאָר פּסק־דינים פֿון דייטשע ריכטערס, קומט ער צום טרויעריקן אויספֿיר, אז צו מאָל זיינען פֿראַנצייזישע ריכטערס געווען שטרענגער פֿון דייטשע קעגן יִדן (זז׳ 39, 124).

בריידט ביכער זיינען גוטע און נוציקע. עס איז נאָר א שאָד, וואָס לובעצקי גיט אָפּ א סך זיינטן אויף צו מאַכן פֿאַרגלייכן צווישן דער לאָגע פֿון יִדן אין פֿראַנקרייך בעת דער דייטשער אָקופּאַציע און ביז דער אָקופּאַציע, אַפֿילו ביז דער גרויסער רעוואָלוציע פֿון 1789. אזוינע פֿאַרגלייכן קען מען נישט מאַכן אויף אייַן פֿוס. עס איז אויך נישט פֿאַרשטענדלעך, פֿאַר וואָס דער מחבר ברענגט א רעדע פֿון א פֿראַנצייזישן גענעראַל ביז דער מלחמה אין 1939 וועגן יהודה המפּבי. די זיינטן וווּ י. לובעצקי זוכט באַווייזן אין דער יִדישער געשיכטע זיינען די שוואַכסטע אין זיין בוך.

אַן אַנדער אויסגאַבע אין דער יורידישער סעריע פֿון דאָקומענטאַציע־צענטער איז אַרויס א סך פֿרייַער נאָך. דאָס איז געווען א בראָשור פֿון 32 זיינטן וועגן צוריקגעבן יִדיש פֿאַרמעגן, די ערשטע אויסגאַבע פֿון דאָקומענטאַציע־צענטער וואָס איז אַרויס נאָך דער באַפֿרייונג (4).

די בראָשור וועט נאָך א לאַנגע צייט זיין שטאַרק פּאָטראָל. די מחברים ווייזן אויף, אז נאָך ביז דער באַפֿרייונג האָט געגראָל דע־גאָלס גלות־רעגירונג געוואָרנט די פֿראַנצייזישע באַפֿעלקערונג, אז דאָס ראַבעווען און לִיקווידירן יִדיש אייגנס איז נישט לעגאַל און דער פּאָט פֿון אָפּקויפֿן יִדיש פֿאַרמעגן אויפֿן יסוד פֿון די געזעצן און פֿאַראָרדענונגען פֿון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט אָדער פֿון דער וויישי־רעגירונג וועט תּיכף נאָך דער באַפֿרייונג אַנולירט ווערן. דעם 9טן אויגוסט 1944 האָט די פּראָוויזאָרישע רעגירונג פֿון דער באַפֿרייטער פֿראַנצייזישער רעפּובליק אַרויסגעגעבן א פֿאַראָרדענונג וועגן צוריק־

שטעלן די רעפֿובליקאַנישע לעגאַלקייט און בפֿירוש באַשטימט דאָס אַנולירן אַלע אָקטן וואָס פֿירן אַיין אָדער וועגדן אָן וואָסער עס איז דיסקרימינאַציע קעגן יידן (אַרטיקל 3 פֿון דער פֿאַראָרדענונג).

די מחברים פֿון דער בראָשור ווייזן אויף, אז „די דאָזיקע אַנולירונג פֿון אַלע ראַסיסטישע מאַסמיטלען וואָלט געקענט מיגלעך מאַכן פֿאַר יידן צוריק־צובאַקומען דאָס פֿאַרמעגן וואָס איז בײַ זיי זוגענומען געוואָרן. די יורידישע קאָנסעקווענצן פֿון דער אַנולירונג, אַזוי ווי זיי דרינגען אַרויס פֿון אַלגעמיינעם געזעץ, וואָלטן געניג געווען צו פֿאַרזיכערן דעם דאָזיקן רעזולטאַט" (ז׳ 12). די רעגירונג האָט זיך אָבער נישט געשטעלט אויף דעם דאָזיקן שטאַנדפּונקט. באַוואָרענישן זײַנען געמאַכט געוואָרן אַפֿילו אין די טעג פֿון פֿײַערלעכע דעקלאַראַציעס נאָך ביז דער באַפֿרײַונג. די פֿאַראָרדענונגען פֿון 12טן נאָוועמבער 1943 האָבן פֿאַרויסגעזען באַזונדערע אויספֿיר־באַשטימונגען וואָס זאָלן באַשטימען דעם מאָדוס פֿון צוריקגעבן פֿאַרמעגן און נאָכן 9טן אויגוסט 1944 האָט מען אָנגעוואָגט דאָס פֿאַרעפֿנטלעכן אַווינע דעקרעטן. דאָס האָט דערווײַל געבונדן יידן די הענט בײַם צוריקפֿאָדערן זייער פֿאַרמעגן און אויך געבונדן די הענט בײַ די גערעכטן וואָס האָבן געדאַרפֿט די פֿאָדערונגען נאָכגעבן. אין די שפּעטערדיקע געזעצן וועגן צוריקגעבן פֿאַרמעגן האָט די רעגירונג זיך נישט גערעכנט מיטן פּרינציפּ פֿון יושר נאָר מיט דער פּאָליטישער לאָגע און די שטימונגען צווישן די וואָס האָבן אָנגענומען פֿון די צוגעוויבטע יידישע פֿאַרמעגנס. די געזעצן זײַנען געווען אַזוי קאָמפּליצירט און פֿול מיט באַוואָרענישן, אַז פֿאַקטיש זײַנען זיי געווען קעגן די יידישע אינטערעסן.

עס וואָלט פּראַי געווען, אַז דער פּאַריזער דאָקומענטאַציע־צענטער זאָל אַרויסגעבן אַ זאַמלונג פֿון גערעכט־באַשלוסן, פּסק־דינים און אויסטײַטשונגען וועגן יאָ צוריקגעבן יידן זייער פֿאַרמעגן. אַזאַ זאַמלונג פֿרעצעדענטן וואָלט במשך פֿון לאַנגע יאָרן נאָך געקענט זײַן אַ וויכטיק האַנטבוך פֿאַר יעדן אַדוואָקאַט פֿון אַ יידישן תּובע נישט נאָר אין פֿראַנקרײַך, נאָר אויך אין אַנדערע לענדער.

דאָס בוך וועגן דער טעטיקייט פֿון יידישע געזעלשאַפֿטן אין פֿראַנקרײַך בעת דער דײַטשער אָקופּאַציע (5) האָט געקענט זײַן אַ וויכטיקע אויסגאַבע. מאַטעריאַלן זײַנען אין פֿראַנקרײַך פֿאַראַן איבער גענוג פֿאַר אַזאַ אַרבעט: פֿאַראַן הן פֿאַרטיקע דאָקומענטן, הן די מיגלעכקייט פֿון אויספֿרעגן מענטשן וואָס האָבן אָנגעפֿירט מיט די אָרגאַניזאַציעס. אַרויסגעקומען איז צום באַדויערן אַ זאַמלונג פֿון אַ פּאָר אַרטיקלען וואָס וואָלטן געפּאַסט סײַדן פֿאַר אַ טאָגצײַטונג.

די אָנאָנימע מחברים גיבן נישט אָן קיין שום מקורים. צו מאָל זעט מען, אַז עס זײַנען אויסגעניצט געוואָרן דאָקומענטן, למשל ר. ר. לאַמבערס באַריכט און אָנדערע דאָקומענטן וועגן „אוזשיף" (דער „יודענראַט" אין פֿראַנקרײַך), אָבער די מחברים זאָגן עס נישט און מען דאַרף זיך אָנשטויסן, וואָסערע דאָקומענטן עס זײַנען אויסגענוצט געוואָרן.

עס פֿעלט אין דעם בוך דאָס אַ רעדאַקטאָר, במילא חזרן זיך אַ סך פּרטים איבער און בעיקר — עס פֿעלט אַ כראָנאָלאָגישער סדר, עס איז

שוועך צו באקומען אַן אַלגעמיין בילד וועגן די יידישע נעזעלשאפטן אין פֿראנקרייך בעת דער אָקופּאציע. למשל, פֿאר וואָס קומט דאָס אַרטיקל וועגן דער גרופּע פֿון 36 רי אמלאָ אין פּאריז כּמעט צום סוף פֿון בוך? אויף 36 רי אמלאָ אין פּאריז האָט זיך תּיכף אין די גאָר ערשטע טעג פֿון דער דייטשער אָקופּאציע געשאפֿן א גרופּע וואָס האָט אַרומגענומען די וויכטיקע פּאַרטייען און הילפֿס־אָרגאַניזאציעס פֿון די אינגעוואַנדערטע יידן אין פּאריז. דאָס איז געווען דער ערשטער טריט הן פֿון דער לעגאַלער הן פֿון דער אומלעגאַלער יידישער אַרבעט אונטער דער דייטשער אָקופּאציע. פֿון דעם בוך זעט מען עס אָבער נישט. אגב האָבן די מחברים נישט געווּסט וועגן די ביז גאָר וויכטיקע זכרונות וואָס י. יאַקובאָוויטש האָט געדרוקט אין דער פּאריזער אונזער שטימע (דעצעמבער 1944 — יאַנואר 1945) וועגן דער גרופּע פֿון רי אמלאָ און אַנדערע יידישע אָרגאַניזאציעס בעת דער אָקופּאציע. אויך מ. יאַרבלומס אַרטיקלען אין אונזער וואָרט און אילוסטרירטע פֿאַלקס־בלעטער וועגן „אוושיף" זײַנען אומבאַקאַנט די ארויסגעבערס פֿון דעם בוך. אין דער פּאריזער יידישער פּרעסע קען מען געפֿינען נאָך א סך אַזוינע וויכטיקע זכרונות וואָס זײַנען נישט אויסגעניצט געוואָרן. א פּנים, אַז מקורים געדרוקט אין יידיש זײַנען דורך די שרײַבערס פֿון דעם בוך איגנאָרירט געוואָרן. אָבער אויך מקורים אין פֿראַנצייזיש פֿעלן. אין דעם בוך וועלן לגמרי נישט דערמאָנט דער בונד, די לינקע פּועלי־ציון, יידישע קאָמוניסטן א"אַנד וואָס האָבן געפֿירט א בריט פֿאַרצווײַגטע אַרבעט, צו מאָל אַפֿילו לעגאַל אונטערן מאַנטל פֿון פֿאַרשיידענע דערלויבטע אַרגאַניזאציעס; פֿאַרקערט, טייל געזעלשאַפֿטן וואָס האָבן געפֿירט א שטאַרק באַגרענעצטע טעטיקייט וועלן אין דעם בוך ארויסגעלאָזט אויבן אָן. פֿון וואַנען נעמט זיך אזא גאנג?

אָבער אַפֿילו מיט אָט די אַלע פֿעלערן פֿאַרמאָגט דאָס בוך אָן א שיעור אינטערעסאַנטע פּרטים.

אויך דוד קנטס בוך צושטייער צו דער געשיכטע פֿון יידישן וויderשטאַנד אין פֿראַנקרייך 1940—1944 (6) איז געשריבן אָן א כראַנאָלאָגישן סדר. דאָס בוך איז טאַקע נישט קיין געשיכטע, נאָר בלויז א צושטייער צו דער געשיכטע פֿון דער יידישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פֿראַנקרייך, א זאמלונג נאָטיצן און גפֿית־עדות. אָבער וועג דער מאַטעריאל פֿון דעם בוך זאָל ווי געהעריק באַארבעט ווערן, אַפֿילו אויב עס זאָלן נישט אויסגעניצט ווערן די שוין פֿאַראַנענע מקורים (ביכער און פּרעסע), וואָלט מען אויך שוין געקענט געבן א גוטע געשיכטע פֿון דער יידישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פֿראַנקרייך.

א חסרון פֿון דעם בוך (דאָס איז שייך אויך צו אַנדערע אויסגאַבעס פֿון דעם דאָקומענטאַציע־צענטער) איז דאָס איגנאָרירן די אַרבעטן וואָס זײַנען שוין פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן, סיי ביכער סיי אַרטיקלען אין דער פּרעסע. אין דעם בוך פֿון 172 זײַטן טעקסט פֿאַרנעמט גאַנצע 48 זײַטן אַן אָפּשאַצונג פֿון דער אַלגעמיינער לאַגע פֿון יידן אין פֿראַנקרייך וואָס איז בלויז א קיצור פֿון די אַנדערע אויסגאַבעס פֿון צענטער, און אויף 23 זײַטן וועלט דערציילט וועגן

די פֿראָטעסטבריוו פֿון דער צענטראַלער קאָנסיסטאָריע קעגן רדיפֿות אויף יידן. ס׳רוב פֿון די פֿאקטן זײַנען שוין באקאַנט פֿון אַנדערע אויסגאבעס, דערונטער אויך פֿון דעם פֿריִער דערמאָנטן בוך וועגן די יידישע אָרגאַניזאַציעס.

דער מחבר לאָזט זיך צו אָפֿט אריַין אין פֿילאָסאָפֿישע דיסקוסיעס; ער מיַידט אויס צו ריידן וועגן גאַנצע טיילן פֿון דער אונטערערדישער יידישער באַוועגונג (למשל, וועגן דער אונטערערדישער ארבעט פֿון בונד, לינקע פּועלי־ציון א״אַנד). אין גאַנצע טיילן פֿון דעם בוך איז פּשוט שוואַר צו דערגיין, וועגן וועלכע אונטערערדישע יידישע אָרגאַניזאַציעס עס רעדט זיך; עס פֿעלן געוויס נעמען פֿון די אָרגאַניזאַציעס און אויך פֿון מענטשן, געוויס דאָטעס אאז״וו. טיפּל פֿון קנוטס פֿעסטשטעלונגען לאָזן זיך גאָר שטאַרק אָפּפֿרעגן, למשל וען ער שרַיבט, אז אַנהייב אָקופּאַציע זײַנען אַנטלאָפֿן פֿון פֿראַנקרַיך בלויז די פֿאַר־מעגלעכע אײַנגעוואַנדערטע יידן און אז די גרויסע יידישע מאַסע איז פֿאַר־בליבן, וועל זי איז געווען אָפּטימיסטיש געשטימט און האָט געהאָט צוטרוי צו פֿראַנקרַיך. עס איז דאָך גוט באַווּסט, אז א גרויסע צאָל דווקא אָרעמע געוועלשפּטלעכע יידישע טוערס זײַנען שוועק קיין אַמעריקע א דאַנק דעם יידישן ארבעטער־קאָמיטעט און אַנדערע אמעריקאַנער יידישע אינסטיטוציעס.

דאָך איז קנוטס בוך, בײַ אַלע חסרונות, א וויכטיקע אויסגאַבע און א צו־שטַיער פֿאַר דער געשיכטע פֿון דער אונטערערדישער יידישער באַוועגונג אין פֿראַנקרַיך בעת דער דַיטשער אָקופּאַציע. פֿון דעם בוך זעט מען (זז׳ 82—90), אז יידן האָבן נישט נאָר געהאַט אונטערערדישע יידישע אָרגאַניזאַציעס, נאָר אין גאָר א סך פֿאַלן זײַנען יידן געווען דער רוקנביין פֿון דער באַוועגונג און אז זיי האָבן געגרינדעט אונטערערדישע פֿראַנצייזישע אָרגאַניזאַציעס (ז׳ 82). דער דאָזיקער פֿאַקט ווערט אָבער ניט אַנאַליזירט. דער גרויסער יידישער אַנטיל אין דער אונטערערדישער באַוועגונג דארף פֿאַרשטאַנען ווערן, מיין איך, נישט בלויז ווי א באַווײַז פֿון גרויסן יידישן מוט, נאָר אויך אין א סך פֿאַלן ווי א סימן פֿון שוואַכקייט און אָפּהענטיקייט פֿון דער נישט־יידישער באַפֿעלקערונג אין דער ערשטער צײַט פֿון דער דַיטשער אָקופּאַציע. פֿון דעם וואָס איך אַליין האָב צוגעזען און פֿון פֿרַיַנד וויים איך למשל, אז א גרופּע בונדיסטן האָט גע־שפּילט גאָר א גרויסע ראָלע בײַם שטויסן פֿאַרוים די סאָציאַליסטישע פּאַרטיי אין פֿראַנקרַיך, וואָס איז אָנהייב אָקופּאַציע געבליבן אָפּהענטיק.[2] בלויז בײַם אַנאַליזירן די אויפֿטוען און שוואַכקייטן פֿון דער נישט־יידישער אונטערערדי־שער באַוועגונג קען מען ערשט באמת פֿאַרשטיין דעם גרויסן אויפֿטו און מוט פֿון די אונטערערדישע יידישע אָרגאַניזאַציעס.

אין די ביכער האָב איך געפֿונען עטלעכע פֿעסטשטעלונגען וואָס לאָזן זיך, דוכט מיר, אָפּפֿרעגן אויפֿן סמך פֿון די פֿאקטן וואָס ווערן געבראַכט אין די ביכער גופֿא.

---

[2] נאָך בולטער איז דער פֿאַל אין מיזרח־אייראָפּע, אין ווײַסרוסלאַנד, ליטע און אַנדערע ערטער, וווּ אין טייל פֿאַלן איז פֿון אַנהייב די פּאַרטיזאַנישע באַוועגונג געווען בלויז אַ יידישע.

י. שניאורסאן דערקלערט אין דער הקדמה צו ד"ר זשאזעף ווייל בוך (7) וועגן די לאגערן אין פֿראנקרייך (ז' 6), אז דיטשלאנד האט מורא געהאט פֿאר דער עפֿנטלעכער מיינונג אין פֿראנקרייך, דעריבער איז די דיטשע פּאליטיק אין פֿראנקרייך געווען ניט אויסצומאָרדן יידן, נאר צו בארואבעווען זיי. אבער מיט א זייט ווייטער דערווייסן מיר זיך תּיפֿה, אז 120,000 יידן, דערונטער 20,000 קינדער, זיינען דעפּארטירט געוואָרן פֿון פֿראנקרייך אין די טויטלאגערן, צו־ריקגעקומען זיינען בלויז בערך 1,500. בכן איז דאָך די דיטשע פּאליטיק געווען יא אויסצומאָרדן דאָס מערב־איראפּעישע יידנטום — אבער נישט אויפֿן אָרט. צי האבן די דיטשן עס געטאָן וויל זיי האבן זיך געוואלט מיט דער געזעלשאפֿטלעכער מיינונג אין די אקופּירטע לענדער פֿון מערב־איראפּע וואָלט מען נאָך געדארפֿט אויספֿאָרשן. בײַם בויען טויטלאגערן האבן די דיטשן זיך געוואלט אויך מיט טאפֿאָראפֿישע באדינגונגען. מערב־איראפּע איז צו גע־דיכט באווויינט, אז זיי זאָלן דאָרט האבן געקענט בויען טויטלאגערן. די צאָל אזוינע לאגערן פֿאר מאסנמאָרדן איז פֿאקטיש געווען א באגרענעצטע און עס איז פֿאר די דיטשן געווען לייכטער צו ברענגען יידן פֿון מערב־ קיין מיזרח־איראפּע.

אגב דערקלערט י. שניאורסאן אליין אין דער הקדמה צו זשאָרוש וועלערס בוך וועגן לאגערן (8), אז די ווישי־רעגירונג האָט אין א סך פּרטים איבערגע־שטיגן די דיטשע איניציאטאָרן.

אין קנוטס בוך (6) לייענען מיר: „ביזן נצחון פֿון דער נאצי־באווועגונג אין דיטשלאנד האָט פֿראנקרייך פֿון 20סטן יאָרהונדערט פֿאקטיש נישט געקענט קיין אנטיסעמיטיזם" (ז' 15), דער מחבר מיינט דערמיט א פּנים צו זאָגן, אז דער פֿראנצייזישער אנטיסעמיטיזם איז אימפּאָרטירט געוואָרן פֿון דיטש־לאנד. באלד אבער ברענגט ער „א פּאָר" אויסנאמען, צווישן וועלכע ער רעכנט אגב אריין אויך די „האלב פֿאשיסטישע" באווועגונג „קרוא דע פֿע", וואָס זי איז אבער פֿאקטיש קיין אנטיסעמיטישע באווועגונג נישט געווען.

בכלל באמערקט מען אין די הקדמות צו די ביכער א טענדענץ צו כארא־טעריזירן די רעכטע פּארטייען ווי פֿאשיסטישע און אויך אנטי־יידישע. עס שטעלט זיך אבער א פֿראגע, צי פֿאשיזם איז אלע מאָל, אויטאָמאטיש, אָדער נאָר אין געוויסע באדינגונגען געווענדט קעגן יידן ווי יידן. איך פּערזענלעך האלט, אז עס איז ענוג למשל א טראכט צו טאָן וועגן דער פֿאשיסטישער איטאליע פּרי צו זען, אז דער ענין איז א היפש ביסל קאמפּליצירט.

וועגן דעם ברענגט אָן א שיעור דאָקומענטן ל. פּאליאקאָוו אין בוך וועגן דער לאגע פֿון יידן אין דרום־מיזרח־פֿראנקרייך אונטער דער איטאליענישער אָקופּאציע (9). עס איז בעיקר א זאמלבוך דאָקומענטן מיט דערקלערונגען וועגן דער באציונג פֿון דער איטאליענישער מאכט אין דעם טייל דרום־פֿראנקרייך וואָס איז געווען אָקופּירט דורך איטאליע. אין דעם באשטייט די גרעסטע מעלה פֿון בוך (בכלל וואָלט גוט געווען, אז אינסטיטוציעס וואָס האבן א דוחק אין געניטע היסטאָריקערס זאָלן פֿון דעם בוך אפֿלערנען און זיך באמיען

צו פֿאַרעפֿנטלעכן זואָס מער דאָקומענטן מיט די געהעריקע דערקלערונגען. בעסער ארויסגעבן א גוטע זאמלונג דאָקומענטן איידער א שוואכע געשיכטע). די דאָקומענטן און דערקלערונגען דערציילן מיט א סך פרטים, ווי אזוי די אי־טאליענישע מאכט האָט געהאלפֿן ראטעווען טויזנטער יידן פֿון די געשטאפּ־הענט. אויך אין אנדערע אָקופּירטע לענדער זיינען אָן שום צווייפֿל געווען פֿאלן ווו מען האָט געראטעוועט יידן. אָבער דאָרט האָבן עס געטאָן יחידים און אומ־לעגאַלע ארגאניזאציעס און נישט די רעגירונגען פֿון די אָקופּירטע לענדער, בשעת אין דרום־פֿראנקרייך איז דאָס ראטעוועו יידן פֿון די הענט פֿון דער געשטאפּאָ געווען ארגאניזירט פֿון דער פֿאשיסטישער רעגירונג גופֿא און אפֿילו פֿאָן־ריבענטראָפּס פּערזענלעכע אינטערוועניר בײַ מוסאָליני איז נישט געווען בפוח אָפּצושטעלן די דאָזיקע רעטונג־ארבעט.

אזוי ארום האָט די איטאליענישע פֿאשיסטישע רעגירונג — וואָס איז געווען היטלערס א שותף אין דער מלחמה און האָט אונטערן דייטשן דרוק אויך ארויס־געגעבן אנטי־יידישע געזעצן — אין דער איטאליענישער זאָנע אין פֿראנקרייך אויפֿגעטאָן פֿאר יידן גאָר א סך.

דאָס בוך וועגן ראבעוועו יידישע קונסט־אוצרות אין פֿראנקרייך פֿארמאָגט אָן א שיעור וויכטיקע דאָקומענטן (10). דאָס גאנצע בוך רעדט אָבער בלויז וועגן קונסט־אוצרות פֿון פּריוואַטע יידישע קאָלעקציעס וואָס זיינען צוגענומען געוואָרן דורך די דייטשן. עס בעט זיך פּשוט, אז אין אזא בוך זאָל אויך דער־ציילט ווערן וועגן גורל פֿון געזעלשאַפֿטלעכע יידישע מוזייען, ארכיוון און ביב־ליאָטעקן. וועגן דעם ווערט אָבער אין בוך נישט דערמאָנט, און דאָס איז א גרויסער בלויז.

כּמעט אין אלע אויסגאבעס פֿון דעם דאָקומענטאציע־צענטער גייט דורך ווי א רויטער פֿאָדעם דער געדאנק, אז אין די רדיפֿות אויף יידן אין פֿראנקרייך איז שולדיק נישט פֿראנקרייך, נאָר די ווישי־רעגירונג. דאָס שוין ציטירטע בוך פֿון זשאָזעף ווייץ (7) רופֿט זיך אָן צושטייער צו דער געשיכטע פֿון אינטערנר־לאָגערן אין אָנטי־פֿראָנקרייך אנשטאָט „אין פֿראנקרייך". א פּנים, אז דער מחבר האָט תּיכף אין טיטל פֿון בוך געוואָלט אונטערשטרייכן, אז שולדיק איז ניט פֿראנקרייך, נאָר בלויז די רעגירונג פֿון ווישי. אוודאי איז די פֿראָפֿאנ־צייזישע פֿראָפֿאנאנדע פֿאראינטערעסירט אין אזא באַלייכטונג, אָבער ווי אזוי קען מען קומען צו אזוינע אויספֿירן? איבער 70,000 פֿראנצייזישע משפּחות האָבן גענאָסן פֿון צוגעוויבטע יידישע פֿארמעגנס, פֿראנצייזישע פֿאָליציי האָט דורכגעפֿירט דייטשע באַפֿעלן צוצושטעלן יידן, אפֿילו 20,000 יידישע קינדער צו די טויטלאגערן אאז"ו אאז"ו. צי דארף מען עס צושרייבן בלויז אויפֿן חשבון פֿון דער ווישי־רעגירונג? אויב ווישי איז ניט געווען א טייל פֿראנקרייך, קענען דאָך אויך די דייטשן מיט דער צייט קומען מיט דער טענה, אז היטלער איז נישט געווען דייטשלאנד.

ז. שיקאָווסקי

דער לעצטער יִד פֿון פּוילן

Stefan Szende, *Den siste Juden fran Polen*, Stockholm, 1944.

סוף אָקטאָבער 1943 איז א גרופּע האַלב פֿאַרהונגערטע און האַלב פֿאַר־פֿרוירענע פּליטים אַריבער דעם נאַרוועגיש־שוועדישן גרענעץ הויך אויבן אין די בערג אויף דרום פֿון נאַרוויק, לעבן דעם פּאָלאַרקרײַז. זיי זײַנען אַנטלאָפֿן פֿון א דײַטשן שקלאַפֿן־לאַגער אין דער נאַרוועגישער שטאָט מאָ אי ראַנא. ס׳רובֿ זײַנען דאָס געווען פּאָליאַקן. אײנער פֿון די אָנגעקומענע, וואָס ער האָט אויך געהאַט פּאַפּירן אויף אַן עכט פּוילישן נאָמען, איז געווען א יִד פֿון לעמבערג מיטן נאָמען אַדאָלף פֿאָלקמאַן. ער איז געווען איינער פֿון דער קליינער צאָל פֿון די 160,000 לעמבערגער יִדן וואָס האָבן זיך אַרויסגעראַטעוועט פֿון די דײַטשנס הענט. אין שוועדן האָט ער זיך באַגעגנט מיט ד״ר סענדע, א דײַטשער סאָציאַל־דעמאָקראַט א פּליט וואָס שטאַמט פֿון אונגערן. סענדע האָט פֿאַרשריבן פֿאָלק־מאַנס געשיכטע, און אַזוי איז צו שטאַנד געקומען דאָס בוך.

איך האַלט, אַז דאָס איז פֿון די בעסטע ביכער וועגן די דײַטשע יאָרן. מיר האָבן דאָ אַלע פֿאַזעס פֿון אומקום, פֿונעם אַרײַנמאַרש פֿון די דײַטשן ביז דער ליקווידאַציע פֿון דער יִדישער באַפֿעלקערונג. דערנאָך הערן מיר וועגן די וואָס האָבן געלעבט אין אייביקער ציטערניש אויף אַרישע דאָקומענטן, וועגן דער טעטיקייט פֿון פּאַרטיזאַנער און פֿון אונטערערד און אויך וועגן דעם לעבן פֿון די שקלאַפֿן וואָס האָבן געשקלאַפֿט פֿאַר דער OT.[1] דאָס אַלץ איז דערציילט ערלעך, ניכטער, מיט א סך שאַרפֿע דעטאַלן; פֿלומרשט אָן צעקאַכטקייט, אָבער מיט א טיפֿן מענטשלעכן געפֿיל.

דערפֿאַר מאַכט דאָס בוך אזא שטאַרקן רושם. ס׳איז די טראַגעדיע פֿון א קאָלעקטיוו געזען דורך די אויגן פֿון א יִד פֿון א גאַנץ יאָר. דער העראָיזם און די פּיין זײַנען אויסגעמאָלט אויפֿן פֿאָן פֿון טאָג־טעגלעכן לעבן — און פֿון טאָג־טעגלעכן טויט. מיר געפֿינען דאָ א באַריכט וועגן א פּאַרטיזאַנער־גרופּע, וואָס איר איז בעסער געפֿעלן געווארן צו בראַבעווען אויסבאַהאַלטענע רײַכע יִדן אײדער זיך א שטעל צו טאָן אַנטקעגן דײַטשע פּאַטרולן. מיר זעען פּאַר־שוינען פֿון וואַרשעווער שווארצן מאַרק, וואָס העלפֿן ראַטעווען יִדן פֿון טויט. פֿאַראַן א לעבעדיקע באַשרײַבונג פֿון עטלעכע רײַכע יִדן וואָס האָבן „פֿרא־טעקטאָרן״ צווישן די עס־עס־לײַט: ביז א צײַט האָבן די גערמאַנישע אייבער־מענטשן פֿאַר א פֿאַנטאַסטישן פּרײַז געשאַנעווען א טייל פֿון די וואָס האָבן געקאָנט באַצאָלן. און וויפֿל איר לייענט ניט אין דעם בוך, תּמיד האָט איר דעם אײַנדרוק: ס׳איז אמת.

יוסף גוטמאַן

---

[1] ראַשי־תּבֿות פֿון Organisation Todt.

מאַטעריאַלן און נאָטיצן

די ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ*

מאָרגן דאַרף עפּעס פֿאַרקומען אין געטאָ. ס׳איז קלאָר, אַז אַ שרעקלעכע זאַך. דאָס זעט זיך גלײַך אין דער שטימונג און באַוועגונג אין געטאָ.

אָט לויפֿט אַ ייִדענע מיט אַ פּעקל, אַ מאַן מיט אַ רוקזאַק, אַ יונגע דאָמע שטופּט אַ קינדערוועגעלע אָנגעלאָדן מיט בעבעכעס. אַלעמענס פּנימער האָבן אין אויסדרוק: פֿאַרצוויי־פֿלונג. וווהין גייט מען? וווּ באַהאַלט מען זיך? די ייִדישע געטאָ־פּאָליציי, צעשראָקן פֿאַר אירע אייגענעם גורל,** באַהערשט שוין ניט די לאָגע.

אַלע וייסן שוין, אַז אויף מאָרגן מוז מען זיך גרייט. שוין ניטאָ מער קיין פֿרײַוויליקע פֿאַרשרײַבונגען אויף אַרבעט אין עסטלאַנד. איצט מוזן שוין גיין אַלע.

יעדערער זעט זיך צו העלפֿן ווי ער קען. די רײַכערע און מער פֿריוווילעגירטע זענען אַרויסצוגיין, דורך אונטערדישע אָדער אומלעגאַלע אַרויסגענג, אין זייערע מאַלינעס אויסערן געטאָ, וואָס זיי האָבן זיך בײַ צײַטנס צוגעגרייט. אַזוינע איז אָבער דאָ אַ קליין הײַפֿל. אַנדערע ווילן סתּם אַרויסגיין צו אַ באַקאַנטן גוי איבערנעכטיקן איין נאַכט אָדער צוויי; זיי מיינען, אַז ס׳וועט, ווי יעדער אַקציע, געדויערן אַ פּאָר טעג און ס׳וועט צוריק ווערן רויק.

אַלע אַנדערע, די וואָס האָבן קיין ברירה ניט, זענען ווי צום בעסטן אײַנגעאָרדענען זייערע געטאָ־מאַלינעס. די קאַנספּיראַציע איז אויפֿן העכסטן גראָד. אייניער היט זיך פֿאַרן צווייטן. די מאַלינעס בויט מען מען רעמאָנטירט שוין לאָנגע חדשים. די וויכטיקסטע זאַך בײַ אַ מאַלינע איז די דרויסנדיקע פֿאַרמאַסקירונג. אינעווייניק זיצען די מאַלינעס געווען גאָר פֿאַרשיידענע: געווען מאַלינעס מיט וואָסער־פֿירונג און עלעקטריע און געווען פֿינצטערע גריבער פֿאַרגאָסענע מיט וואָסער אָדער שמוץ, וווּ איר האָט ריזיקירט מיטן לעבן אַרײַנגייענדיק. בײַם אויפֿדעקן האָבן זיי אָבער געהאָט דעם זעלבן מזל....

אין געטאָ האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל. מיר, אונדזער אָרגאַניזירטע חבֿרה, האָבן אויך געזוכט אונדזער אויסוועג. אין דער לעצטער מינוט איז שוין געווען אוממיגלעך צו טראָכטן וועגן אונדזערע צילן: ניט אַלע האָבן געקענט אַרויסגיין אין דער פֿאַרטיזאַנקע אין וואַלד הינטער ווילנע, און אַ באַוואָפֿנטער וידערשטאַנד אין געטאָ איז אויך געווען אוממיגלעך. פֿיל חבֿרה זײַנען נאָך פֿרײַער אַרויס אין וואַלד, אָנדערע האָט מען געהאָט צוגענומען מיט די לעצטע טראַנספּאָרטן [אויגוסט און ספּעטמעבער 1943] קיין עסטלאַנד, אַזוי אַז עס זײַנען ווייניק געבליבן. איך מיט אַ גרופּע פֿרײַנד האָבן מיר געהאָט באַשלאָסן אין מיטן נאַכט אַרויסצוגיין דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן הינטער דער געטאָ. אָנדערע איז דאָס געראָטן, בײַ אונדז איז אין דער לעצטער מינוט פֿון דעם גאַרניט געווואָרן, כאָטש מיר האָבן געהאָט צוגעגרייטע מאַפּעס און אָנדערע מכשירים. מיר האָבן געמוזט בלײַבן אין געטאָ און וואַרטן...

---

* צוויי געהיימע נאַצישע דאָקומענטן, איצט אין באַזיץ פֿון יִוואָ, וועגן דער ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ וועלן רעפּראָדוצירט ווערן אין קומענדיקן נומער יִוואָ־בלעטער.

** דעם 14טן סעפּטעמבער האָט דער געשטאַפּאָ־שef ניגעבויער אַרויסגערופֿן צו זיך דעם געטאָ־פֿאָרשטייער יעקב גענס און אים דערשאָסן. זען אַ. סוצקעווער, ווילנער געטאָ, פּאַריז 1946, ז׳ 187; בלעטער וועגן ווילנע, לאָדזש 1947, ז׳ 52;

M. Balberyszski, "Likwidacja getta wileńskiego," in: *Akcje i wysiedlenia*, opr. J. Kermisz, Łódź 1946, pp. 425—456.

דעם 23סטן סעפטעמבער 1943 פֿאַר טאָג. די געטאָ רוישט נאָך דער ניט־געשלאָפֿענער נאַכט. מענטשן לויפֿן ווי משוגע פֿון איין צום צווייטן זוכנדיק אַ רעטונג. די געטאָ איז אָבער פֿעסט באַוואַכט. רונד אַרום גייען אַרום די ליטווישע און לעטישע פֿאָסטנס און היטן.

די מענטשן זיצנען ניט דעצידירט. איינצלנע גייען זיך באַהאַלטן אין די מאַלינעס, אָבער דער גרעסטער טייל זיצט אין די ווינונגען און וואַרט. מען האָט שוין ניט קיין כּוח צו די מאַלינעס; זאָל זיין וואָס ס׳וועט זיין. די גאַסן זיצנען שוין געוואָרן אַ ביסל ליידיקער. פֿון די פֿענצטער זעט מען צעשראָקענע און וואַרטנדיקע בליקן.

מיט אַ מאָל דערטראָגן זיך קלאַנגען, אַז אויף רודניצקער גאַס אין די ערשטע נומערן לעבן געטאָ־טויער האָט זיך שוין אָנגעהויבן. די מחנות ליטווינער און לעטן בושעווען שוין. דאָס מאָל ראַבירן זיי וויניקער. מען טרייבט די מענטשן אַרויס אין גאַס. מען זאָגט אויך, אַז זיי לאָזן מיטנעמען פּעקלעך. אַ ביסל שפּעטער באַשטעטיקן זיך די קלאַנגען. רודניצקער גאַס איז שוין כּמעט אָפּגעליידיקט; נאָר די פּאָליציי און די געטאָ־פֿראָמינענץ האָבן באַקומען די דערלויבעניש זיך צו פֿאַרזאַמלען מיט זייערע משפּחה־מיטגלידער אין געטאָ־טעאַטער און וואַרטן אויף וויטערדיקע פֿאַראָרדענונגען.

וואָס באַטרעפֿט די געשריייען און וויילדע קולות? די ליטווינער פּרינציקן שוין! דאָס עפֿנט מען מסתּמא מאַלינעס און די ליטווינער זיצנען בייַ, וואָס זיי האָבן אַזוי לאַנג געמוזט זוכן. פֿלוצלינג: בום!!!... בום!!!... מען שיסט, יאָ, מען שיסט. דאָס איז שוין דאָס לעצטע. ניין. דאָס זיצנען ניט קיין געווינטלעכע שאָסן. דאָס רייסט מען אויף היזער. דאָס זיצנען ניט קיין קוילן, נאָר גאַנצע זעק מיט דינאַמיט. די מענטשן זאָגן זיך אָפּ אַרויסצוגיין פֿון די מאַלינעס — רייסט מען זיי אויף צוזאַמען מיט די היזער. דעם ציל דערגרייכן זיי: די דער־שראָקענע פֿאַרוווּנדטע מענטשן לויפֿן גלײַך אַרויס, די טויטע וידער פֿאַרשפּאָרן דעם דייטש אַרבעט.

„זיי זיצנען שוין אין דער צווייטער ווינונג", דערהער איך דערשראָקענע שטימען אין אונדזער צימער. און טאַקע, איך דערהער שוין די שוועריע זעלנערטריט.

„שנעלער, אַלעס ראָוס!" מען רייסט שוין בייַ אונדז די טיר. אַלע פֿרויען פֿון אונדזער ווינונג זיצן אין טויטשרעק צוזאַמענגעפּרעסט אין לעצטן צימער. אייניק מוז דאָך זיין די דרייסטע. איך טו זיך אָן אַ כּוח און גיי עפֿענען. אַ מאַן פֿינף ליטווינער פֿאַרפֿולן דעם קליינעם פֿאָדערצימער. איך אַליין, און זיי אַזאַ באַגעגנט. איין רגע שרעק, און איך שטיי שוין פֿאָר זיי מיט אַ גלײַכגילטיקער מינע. „אין אַ האַלבער שעה מוזן אַלע זיצן אויפֿן הויף מיט די פּעקלעך. געהערט? ווער עס וועט זיך באַהאַלטן..." ער ווייזט אויפֿן ביקס וועלכן ער האָלט אין האַנט. די אָנדערע שטופּן מיך אָן איין וואַרט אָפּ אין אַ זייט און צעשיטן זיך איבער די צימערן פֿון אונדזער ווינונג. זיי זוכן און נישטערן אונטער די בעטן, אין די שאָפֿעס און הינטער די טירן. פֿאַרבייגייענדיק לייגן זיי אין די קעשענעס וואָס עס געפֿעלט זיי. מיר גרייטן זיך דערווײַל אין אײַלעניש צום אַרויסגיין.

עס פֿאַלט שוין צו דער אָוונט אין דעם טריבן טאָג. די חרובֿע און טיילווײַז אויפֿגעריסענע געטאָ האָבן מיר שוין פֿאַרלאָזן. און איצט שלעפּן מיר זיך מיט די פּעקלעך: יונגע פֿרויען און עלטערע, מענער, קינדער. דער גרעסטער טייל זיצנען אָבער פֿרויען. וווהין מען פֿירט אונדז וויסן מיר ניט. די גויישע גאַסן, וווּ מיר גייען דורך, זיצנען פּוסט, אָפּגעשלאָסן, קיין איין מענטש זעט מען ניט, נאָר אויף די וואָגן זעט מען פּאָליציייִש פּאָסטנס. אונדזערע ליט־וויש, לעטיש און דייטש באַגלייטערס גיבן אויף אונדז גוט אַכטונג. מיר מײַדן דעם אָנהייב סובאָטש־גאַס און מיר דערנענטערן זיך צום וואָסער קלויסטער.

אַ געמורמל און אַ געדודער נעמט פֿלוצלינג אַרום די גאַנצע פּאַרטיע. וואָס, מען טיילט אָפּ די מענער? דאָס הייסט, אַז זיי פֿאָרן אויף אַרבעט, און מיר... אַנדערע ווילן זיך נאָך אַלץ טרייסטן, אָבער ס׳איז דאָך קלאָר: אויב אויף אַרבעט, וואָלטן מיר דאָך געקענט פֿאָרן אַלע צוזאַמען.

לאַנגזאַם דערנענטערן מיר זיך צום וואָסער טויער. „מענער רעכטס שטעהען בלײַבען, פֿראָוען לינקס", דערהער איך אַ שטים אויף דייטש, און אַ צוגאָב: „באַלד וועט איר זיך צוריק זען".

קושן, דריקן די הענט און זיפצן. מיר זײַנען שוין הינטערן טויער. אַ ריזיק גרויסער באַר־גיקער גאַרטן אַרומגעצוימט מיט אַ הויכן מויער, נאַס, בלאָטיק און טונקל.

„ניט אָפּשטעלן זיך דאָ! אַלע אַראָפּ אין טאָל!“ שרײַען די ליטווינער. מיר שטייען הויך, דער טאָל איז אַן ערך אַ הונדערט מעטער נידעריקער. כ׳גיב אַ קוק אויף אונטן און ס׳ווערט מיר פֿינצטער אין די אויגן: דער טאָל איז שוואַרץ פֿון מענטשן, גיטאָ קיין שפּילקע וווּ אַרײַנ־צושטעקן. אַרום און אַרום זײַנען זומפּן און בערג. כּדי מען זאָל אַראָפּ גיכער גיט דער ליטווינער אַ שטופּ די צונויפֿגעדריקטע מאַסע, ווײַטער פֿאַלט עס שוין פֿון זיך אַליין: פֿרײַער פֿאַלן די פּעק און נאָך זיי גליטשן זיך די מענטשן אויפֿן נאַסן ליים.

פֿאַר מיר אין אַ ווינקל זיצן עטלעכע יידן און קאַליקעס. וואָס טוען זיי אויף אונדזער זײַט? מען האָט זיי אָפּגעסאָרטירט צוזאַמען מיט אונדז. לעבן זיי דערוויַל איך אויף דער ערד עפּעס אויסגעלייגט, און עטלעכע פֿרויען, אייניע אין אַ ווײַסן כאַלאַט, דרייען זיך דאָרטן אַרום. דאָס האָט מען אין דער לעצטער מינוט ניט פֿאַרגעסן מיטצונעמען די קינדער פֿון זייגהיים. הוילע, אין בלויזע העמדלעך, ליגן די עופּעלעך אויף דער נאַסער ערד. אָפּילו קיין דעקעס האָבן זיי ניט. די קינדער יאָמערן, די געטרײַע שוועסטער פֿאַרלאָזן ניט די קינדער ביז דער לעצטער מינוט.

עס פֿאַלט צו די נאַכט. מיר זיצן אין שרעקלעכן טאָל און קוקן אויף די ליטווישע פּאָסטנס וואָס שפּאַנירן אַרום אונדז. די עס־עס האָט זיך אויף אונדז דערבאַרעמט און דער־לויבט אָנצוצינדן שײַטער־הויפֿנס צו וואַרעמען זיך. איך וועל קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן דאָס בילד, ווי אין אַלע ווינקלעלעך ברענען שײַטער־הויפֿנס, באַלעגערט פֿון די האָלב פֿאַרפֿרוירענע מענטשן. בײַ יעדן פֿײַער זײַנען געשטאַנען וואַך דײַטשן און ליטווינער מיט קוילן־וואַרפֿערס. די דײַטשן האָבן זיך זייער געמוטמעט זאָרגן וועגן די קינדער און געהייסן זיי די ערשטע אַוועקלייגן בײַם פֿײַער. מיט אַ מאָל האָט אָנגעהויבן רעגענען, פֿרײַער ווייניקער און דערנאָך אַ שלאַקסרעגן. די פֿײַערן זײַנען אויסגעלאָשן געוואָרן, און מיר זיצן נאָך אַלץ אין טאָל. ווער ס׳איז פֿאַרדעקט מיט אַ שירעם, ווער מיט אַ דעקע, ווער מיט אַ פּעקל. נאָר די קינדער ליגן נאַקעטע און וויינען זיך אויפֿן רעגן. דורכן רעגן און ווינט רײַסן זיך דורך זייערע קולות.

עס קומט אָן דער פֿרימאָרגן פֿון 24סטן סעפּטעמבער. דער רעגן האָט אַ ביסל אויפֿ־געהערט. פֿאַרפֿרוירענע זיצן אַלע. וואָס וועט ווײַטער זײַן? זאָל שוין זײַן וואָס ס׳איז באַשערט, אַבי גיכער.

מיט אַ מאָל דערזעען מיר, אַז מען פֿירט אַלץ נײַע און נײַע פֿאַרטיעס יידן. די גאַנצע געטאָ וועלט איז־סגעראַמט, אַלעמען ברענגט מען אַהער אין טאָל. אָבער ווער גייט עס איצט? דאָס גייט אונדזער געטאָ־פֿראַמינענץ, אונדזער אַריסטאָקראַטיע, אונדזערע מיוחסים. די פּאָליציי, די הויכע באַאַמטע מיט זייערע משפּחות. און דער פֿאַרביטערטער עולם נעמט זיי אויף מיט דער שׂינאה וואָס האָט זיך אָנגעקליבן דורך די יאָרן:

— גוט אויף זיי! אונדזער סוף זאָל זיי האָבן, די פּאַרשיוצעס! ניט געגלייבט, אַז איר וועט האָבן אונדזער סוף? אַריבערלעבן אויף אונדזער חשבון האָט איר געוואָלט? בײַ די דײַטשן זײַנען אַלע גלײַך!

אַ פּאָר שעה שפּעטער. אַ זייגער צען אין דער פֿרי. עס ווערט אַ באַוועגונג, מען זעט, אַז די דײַטשן גרייטן זיך. מיט אַ מאָל דערהערן מיר, ווי דער פֿריש אינסטאַלירטער הילכער הייבט אָן ריידן אויף דײַטש. ער שרײַט, אַז מיר זאָלן אַלע „אַנטרעטן“. אַלע זאָלן אַרויס פֿון טאָל און אַרויף אויפֿן באַרג! אַלע זאָלן מיטנעמען די פּעקלעך און קיין מורא ניט האָבן! די פּעק זײַנען זייער וויכטיק! (וויכטיק פֿאַר די דײַטשן, די פּעקלעך פֿאַרגעסן זיי קיין מאָל ניט.) האָט קיין מורא ניט! איר פֿאָרט אויף אַרבעט!

אין די צעשראָקענע מענטשן דערוועקט זיך ווידער אַ האָפֿענונג. מען נעמט זיך שלעפּן צום אַרויפֿגאַנג. די שוואַכע און קראַנקע בלײַבן ליגן דערדריקטע פֿון דער שוערער מאַסע. עס ווערט אַ געדראַנג אויף לעבן און טויט. „קינדער, פֿאַרגעסט ניט די פּעקלעך“, הערט מען פֿון אומעטום שטימען. איך נעם מײַן קליינעם לעדערנעם פּאָרטפֿעל און גיי אויך. איך גיי מיט מײַן מומען און מיט מײַן קליינעם צעניאָריקן שוועסטער־קינד. צוקומענדיק נעענטער

צום טויער דערהער איך פלוצלינג געשרייען פֿון קינדער, פֿאַרשטיקטע דורך די קולות פֿון הילכער.

מען טיילט פֿונאַנדער בײַם אַרויסגיין פֿון טויער. מען סעגרעגירט! קינדער, אַלטע, פֿרויען מיט קינדער אויף איין זײַט; יונגע אויף דער צווייטער. דער עולם נעמט זיך שטופּן אויף צוריק. מען ווײל ניט גיין. יונגע פֿרויען און מיידלעך נעמען זיך פּוצן און פֿאַרבן פּדי אויסצוזען בעסער. „באַלד ווען איך קומען, מײַן קינד, שטיי אַ ווײַלינקע", הער איך אַ קול לעבן זיך, און די מאַמע פֿאַרשווינדט.

לאַנגזאַם גייען מיר צום טויער. דער עולם איז גרויס, אָבער... אָט איז שוין אונדזער ריי. מיר דערגייען אַלע דרײַ צום אַרויסגאַנג. בײַ ביידע זײַטן שטייען דײַטשן, העכערע געשטאַפֿע־לײַט, און סאַרטירן. איין מאַך מיטן פֿינגער און דער גורל איז געהתמעט. אפֿשר, אפֿשר ווײל איך דערזען באַקאַנטע דײַטשן? [די שרײַבערין האָט פֿרײַער, צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע ייִדן, געהאַט געאַרבעט אין געשטאַפּאַ; זי איז דאָרט געווען אַ „פּוצפֿרוי".]

מײַן מומע האָט אויסגעזען גאַנץ יונג, אָבער כ׳האָב געווּסט, אַז זי איז פֿאַרשפּילט.

„ווער איז דיז?" קוקט אויף מיר אַ יונגער געשטאַפּאַ־מאַן וויזנדיק אויף מײַן מומען. „דאָס איז מײַן שוועסטער", ענטפֿערט איך דרייסט. „אַ שוועסטער?" פֿרעגט ער איבער און לאַכט. דאָס איז געווען גענוג. איין קליינער גלעלעכטער און קלעפּ וויִ האָגל. איך דערפֿיל די קאַלבע פֿון ביקס איבערן רוקן און קאָפּ. אין גרויסן טומל פֿאַרליר איך מײַן מומען און שוועסטער־קינד.

וואָס איז מיט מיר? איך בין אויף לינקס? דאָס הייסט די לעצטע מינוט. אָבער שוין אַזוי גיך? איך ווייל נאָך אַ ביסל לעבן! איך בלײַב אַ מינוט שטיין אין דער פֿאַדערשטער ריי און כ׳קוק זיך אַרום. אויף דער ערד וואַלגערן זיך צעטראָטענע פּעק, פֿאַרבלוטיקטע מענטשן. די רינשטאָקן זײַנען רויט פֿון בלוט. ווילדע קולות פֿון די אומגליקלעכע, געשרייען פֿון די ליטווינער. איך דערפֿיל ווידער אַ שטאַרקן שטויס. כ׳קער גלײַכגילטיק אָפּ דעם קאָפּ און איך דערזע, אַז דאָס איז אַ באַקאַנטער ליטווינער, בײַ וועמען כ׳האָב געאַרבעט. „דאָס ביסטו?" ציט ער זיך צוריק פֿאַרווונדערט. „וווּ איז דער שעף, ה׳ וויסס?" * פֿרעג איך ווי אַן זיך, און איך האָב גיט קיין געפֿיל, אַז דאָס וואָס איך פֿרעג האָט גרויס באַדײַטונג. „וואַרט, וואַרט אַ ווײַלע דאָ אין וויִנקל" — און ער פֿאַרשווינדט.

כ׳בלײַב שטיין בײַ דער וואַנט צוגעדרוקט פֿונעם ריזיקן עולם. כ׳שטיי אַליין. די מומע איז שוין לאַנג ניטאָ. דערווײַל קוק איך אויף דער צווייטער זײַט. דאָרט שטייט איינזאָם אַ קליינע גרופּע יונגע פֿרויען, שטרענג באַוואַכט. דאָס זײַנען די גליקלעכע, טראַכט איך, נאָר פֿאַרפֿאַלן. מיט אַ מאָל גייט צו דער ליטווינער אין מיט אַ שטויס גיט ער מיך אַ וואַרף פֿאַרויס. „קום", זאָגט ער, און שטופּט מיך דורך דער מאַסע. פֿון ווײַטן זע איך, ווי דער שעף שטייט אַ צעהיצטער מיט אַ גרויסן שטעקן און שלאָגט. „ניט שיסן, נאָר שלאָגן", גיט ער אַרויס קורצע באַפֿעלן.

„דו ביסט אויך דאָ?", גיט ער אַ זאָג פֿרײַלעך: „זעסט, עס קומט צו נוץ וואָס דו האָסט בײַ מיר געאַרבעט. גייסט אויף רעכטס! איין קליינער צופֿאַל, און דו פֿאַרסט טאַקע אויף אַרבעט". איך נעם דאָס אויף גלײַכגילטיק. „וואָס, פֿרייסט זיך ניט?" פֿרעגט ער סאַרקאַסטיש. „יאָ, אָבער ה׳ שעף, איך... איך האָב דאָ מײַן מומע..." „וואָס?", וועדט ער צעקאַכט: „קיין איין וואָרט ניט מער! אָפּמאַרשירן! ניטאָ קיין צײַט!"

דער ליטווינער שטופּט מיך אַריבער די „גרענעץ", און איך בין שוין צוזישן די גליק־לעכע. „ניט קוקן צוריק!" שרײַען די ליטווינער וואָס באַוואַכן אונדז. איך קוק שוין אַזוי צוויי שעה פֿאַרויס, און הינטער אונדז פֿײַנט מען די צום טויט פֿאַרמישפּטע. אונדזער גרופּע וועדט ביסלעכווײַז גרעסער. עס הייבט ווידער אָן רעגענען, נאָר איך פֿיל עס ניט.

כ׳הייב אויף די אויגן אין דער הייך און איך זע ווי דער וויגט שאָקלט דרײַ קערפֿערס. [דעם 23סטן סעפּטעמבער איז אַרויס פֿון געטאָ די לעצטע גרופּע פֿון דער פֿאַראייניקטער

---

* מאַרטין וויַס, אייגער פֿון די אַנפֿירערס פֿון דער געשטאַפּאַ אין ווילנע. זען אַ. סוצקעווער, דצ״ו, זז׳ 84—86 און 88.

פֿאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע (פּפֿ״א) דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן. גאָר די לעצטע זײַנען אַרויס די צוויי שטאַבמיטגלידער, אַבראַשע כוואָיניק, אַן אַדוואָקאַט, און יאַנקל קאַפּלאַן, אַ לערער, און די באַטאַליאָן־פֿאַרבינדלערין אַסיע ביג, אַ סטודענטין. אַ דײַטשער פֿאַטראָל האָט זיי פֿאַרהאַלטן. זיי האָבן געזומען שיסן און האָבן אַוועקגעלייגט עטלעכע געשטאַפּ־לטײַט. מען האָט אַלע דרײַ אויפֿגעהאַנגען אויף ראָסע פֿאָר דער אומקומעדיקער עדה יידן אין אויגן. זען אַ. סוצקעווער, דצ״וו, זז׳ 188—189.] אָ, וויִ אַסיע שמייכלט צו מיר פֿון דער תּליה אַראָפּ! אָך, וויִ זי קוקט אויף מיר! איך שטיי און קוק וויִ מײַנע אַ חבֿרטע העגנט. אָבער מיר דוכט, אַז ניט איך שטיי עס. עס שטייט אַן אַנדערע, וועמען עס אַרן ניט די געשרייען און ניט די שרעקלעכע בילדער.

לעבן מיר שטייט אַ פֿרוי און דרייט זיך פֿון שרעק. כ׳קוק אויף איר. עפּעס איז מיר איר רוקזאַק פֿאַרדעקטיק. ער באַוועגט זיך. דאָס האָט די קלוגע מאַמע איר קינד דורכגעטראָגן אין רוקזאַק. אָן אַ ווארט רוקן מיר זיך צונויף ענגער, כּדי זי צו פֿאַרשטעלן פֿון די ליטווינער.

„צוגרייט זיך צום אָפּמאַרש! ניט קוקן אויף צוריק!“ דערהער איך. לאַנגזאַם רירט די פֿאַרטיע. דער רעגן גיסט. איך פֿאַרגעס וועגן דער סכנה און איך קער אַ ביסל אום דעם קאָפּ. די לעצטע בליקן פֿון אונדזערע ליבסטע. מער וועלן מיר זיך שוין קיין מאָל ניט זען. אָך, וויִ מען טרײַבט זיי צוריק. זיי וויידער לאָזט מען ניט קוקן אויף אונדז. פֿון דער תּליה נעמט מען לאַנגזאַם אַראָפּ די געהאַנגענע. געגנוג. אַלע האָבן עס שוין געזען.

מיר שלעפּן זיך אין דער ריכטונג צו דער פֿראַכטסטאַציע. עס פֿאַלט צו דער אָוונט. דער קאָרדאָן פֿון דער עס־עס און געשטאַפּט, וואָס באַגלייט אונדז, ווערט אַלץ געדיכטער. וווּהין מיר פֿאָרן וויִיס איך ניט און איך קלער ניט וועגן דעם. אַלע האָבן נאָך אין זיך די פֿרישע וווּגדן פֿון די אָקעראַשע אַוועקגעאַנגענע. מיר וויִיסן, אַז אונדזער גורל איז אַנדערש וויִ זייערער. און אַלע וויִיסן, אַז אַ קלענערע גרופּע האָט אַלע מאָל גרעסערע שאַנסן.

מיר שטייען שוין לעבן די פֿיכטאַנענען, וווּהין וועלן זיי אונדז פֿירן?

מען פֿאַרקלאַפּט די וואַגענען. אַדיע, וויילנע, וען וועל איך דיך וויידער זען?

— קיין מאָל ניט, הער איך אַ שטים אין זיך.

בעבע עפּשטיין

די צוויטע געטאָ אין וויילנע

תּחילת האָבן די דײַטשן געשאַפֿן אין וויילנע צוויי געטאָס. אָבער די צוויטע געטאָ האָט עקסיסטירט נאָר אַ קורצע צײַט, אין גאַנצן 55 טעג, און די מענטשן פֿון דאָרטן זײַנען אומ־געבראַכט געוואָרן. די גאַנצע צײַט האָט מען געלעבט אין שטענדיקער שרעק פֿאַר ליקווידאַציע. קיין שום אָרדענונג און סיסטעמאַטישע אַרבעט איז ניט געווען מיגלעך, צו דער רעלאַטיווער סטאַביליזאַציע וואָס די ערשטע געטאָ האָט געהאַט אין 1942 האָט מען ניט דערלעבט. די דײַטשן האָבן זיך אַ האַר ניט געריכטנט ניט מיטן יודענראַט און ניט מיט דער ייִדישער פּאָ־ליציי. די באַציונג איז געווען נאָך אַ סך אַ מער הפֿקרדיקע איידער צו דער ערשטער געטאָ. ליקווידירט געוואָרן איז די צווייטע געטאָ דרײַ טעג פֿאַר דער גרויסער אַקציע פֿון די געלע שײַנען אין דער ערשטער געטאָ.

דאָס גיין אין געטאָ איז אויסגעפֿאַלן שבת דעם 6טן סעפּטעמבער 1941. ליטווישע עס־עס־לײַט זײַנען געגאַנגען פֿון הויז צו הויז און געהייסן אין משך פֿון אַ האַלבער שעה זיך גרייט. די דײַטשן האָבן אָנגעגרייט צוויי געטאָס: די ערשטע צווישן דײַטשע גאַס און זאַוואַלנע, די צווייטע אַרום ייִדישע גאַס. די ייִדן פֿון מיצקעוויטש־גאַס, זוערינעץ, יאַקוב יאַסינסקי־גאַס, וויילנער און אַרום זײַנען אַוועק גלײַך אויף פּאָנאַר, וואָס טייל דײַטשן האָבן עס גערופֿן מיט חוזק „געטאָ נומער דרײַ“.

דער גאַנג פֿון די דײַטשן איז געווען, אַז אין געטאָ זאָלן אַרײַן ייִדן נאָר פֿון די ראַיאָנען, וווּ עס האָבן געווינט אַרבעטערס און בעלי־מלאָכות. די אינטעליגענץ, סוחרים אאַז״וו (ד״ה מער־וויניקער גרויס־פּאָהולאָנקע, קליין־פּאָהולאָנקע, וועגלאָווע, סלאָוואַצקי־גאַס, פּילסודסקי־גאַס, מאַקאָווע, ברייטע, שלאָס־גאַס נעענטער צו מיצקעוויטש־גאַס) איז אַוועק אויף פּאָנאַר.

אין דער צווייטער געטאָ איז מען אַרײַן דורך גלעזערנ־גאַס. מען האָט נאָך ערשט צונויפ־געשטעלט די הילצערנע וואַנט. אָט די געטאָ האָט אַרומגענומען די וויכטערדיקע גאַסן: גלעזער־גאַס, קליאַטשקאָ־גאַס (צווייטע יאַטקעוועך), ייִדישע, גאָון־גאַס און דאָמיניקאַנער געסל ביז דאָ־מיניקאַנער גאַס 5. דער טויער איז געווען פֿון גאָון־גאַס; דאָרטן איז געשטאַנען אַ ליטווישע טויערוואָך. די וועגט וועלכע האָבן אָפּגעטיילט די געטאָ פֿון שטאָט זײַנען געווען הילצערנע, פֿון דינע ברעטער, אויבן מיט שטעכיקן דראָט.

אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געפֿירט אין געטאָ. אַרײַן זײַנען אין דער צווייטער געטאָ מער־ווייניקער 4,000—5,000 מאַן. עס איז געווען זייער ענג, צו 20 און אַ מאָל צו 30 פּערזאָן אין אַ קליינעם צימער.

עס האָט זיך באַלד געשאָפֿן אַ יודענראָט. איך געדענק נאָר עטלעכע מיטגלידער: לייבאָוויטש פֿון לאָמבאַרד; כאַיעט, אַ פֿאַרשטייער פֿון ראַדיאָס. געווען אין יודענראָט אויך עטלעכע פּליטים פֿון פּוילן, נאָר זייערע נעמען געדענק איך ניט. פֿון אָנהייב האָט מען געמיינט, אַז די צווייטע געטאָ וועט עקסיסטירן אַזוי ווי די ערשטע.

אויפֿן טויער פֿון געטאָ איז געהאַנגען אַ גרויסער שילד:

ACHTUNG SEUCHENGEFAHR

JUDENVIERTEL

און נאָך אַ שורה וואָס האָט זיך דוכט זיך געלייענט:

Eingang für Unbefugte strengstens verboten.

גלײַך אויף מאָרגן זײַנען אין געטאָ געקומען דײַטשע זעלנערס צו נעמען ייִדן אויף אַרבעט. מען האָט זיי אַרויסגעבען וויסע באַשײַניקונגען, אַז דער ייִד דער און דער אַרבעט אין דער און דער אײַנהייט און טאָר אָן אַ דערלויבעניש פֿון געשטאַפּאָ פֿון דער אַרבעט ניט צוגענומען ווערן. די דײַטשן האָבן באַשטימט פֿאָראַרבעטערס (בריגאַדירן). דער יודענראָט פֿלעגט, מיט צוויי עדות, אַרויסגעבן באַשטעטיקונגען וועגן דעם פֿאַך פֿון אַ ייִדן, און דאָס פֿלעגט אָנערקענט ווערן דורך די דײַטשן.

אַחוץ דעם יודענראָט האָט אין דער צווייטער געטאָ פֿונקציאָנירט:

(1) דער אַרבעטאַמט וואָס האָט רעגיסטרירט ייִדן אויף אַרבעט. וען אַ דײַטש פֿלעגט קומען מיט אָן אָפּיציעלן צעטל פֿון דײַטשן „אַרבייטסאַמט“ מיט אַן אָנווײַז, ווי־פֿל פּערזאָן (מענער, פֿרויען, קינדער) מען פֿאַדערט אויף אַרבעט, פֿלעגט דער אַרבעטאַמט לויט דער ריי פֿון זײַן רעגיסטראַציע שיקן די מענטשן אויפֿן אַרבעטפּלאַץ. דער זעלנער פֿלעגט פֿירן די גרופּע אין מיטן גאַס, צו פֿינף, און פֿלעגט זיי ברענגען צוריק נאָך דער אַרבעט. אַליין פֿלעגן די ייִדן ניט טאָרן גיין. אויף מאָרגן פֿלעגט דער דײַטשער אַרבעטאַמט אַרויסגעבן דעם שעף פֿון ייִדישן אַרבעטאַמט יאַקאָבסאָן (אַ לאָדזשער, אייגנטימער פֿון הויף רודניצקער 16) די שײַנען וועלכע פֿלעגן שפּעטער צעטיילט ווערן צווישן די מענטשן.

אין דײַטשן אַרבייטסאַמט איז געווען אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג וואָס האָט געהאַט אַ קאַרטאָטעק וו׳ פֿ די ייִדן זײַנען געווען אַרײַנגעשריבן. וען אַן אָנדער „אַרבייטס־אײַנזאַץ“ פֿלעגט נאָכמענטלעך אַרויסרופֿן אַ ייִדן וויִ אַ ספּעציאַליסט, פֿלעגט דער אַרבייטס־אײַנזאַץ מוזן פֿון אַרבייטסאַמט אַרויסצוגעבן זײַן אָלטן שײַן און אַרויסנעמען אַ נײַעם. יעדע אינסטיטוציע וואָס האָט געוואָלט באַקומען ייִדן אויף אַרבעט האָט געמוזט זיך וועגן צום דײַטשן אַרבייטסאַמט, און ניט אַלע האָבן געקראָגן אַ דערלויבעניש. אין דער ערשטער ריי זײַנען געגאַנגען דײַטשע מילי־טעריש „אייגהייטן“ (אינסטיטוציעס), דערנאָך ליטווישע און ערשט צום סוף די ציווילע. די אינסטיטוציעס פֿלעגן אין דײַטשן אַרבייטסאַמט צאָלן פֿאַר ייִדן ווי פֿאַר אַרישע אַרבעטערס. די ייִדן האָט מען פֿון אָנהייב גאָרנישט געצאָלט, שפּעטער פֿלעגן זיי באַקומען פֿאַר אַ טאָג:

מענער 20 פֿעניג

פֿרויען 15 פֿעניג

קינדער 10 פֿעניג.

צווייטע געטאָ אין ווילנע

אויסגעפֿאַרטיקט אין געטאָ. — פֿון אַרכיוו פֿון ווילנער געטאָ אין ייִוואָ.

אָן אַ צעטל פֿון דיטשן אַרבייטסאַמט פֿלעגט די ליטווישע טויערוואַך ניט אַרײַנלאָזן אין געטאָ.

(2) די פּאָליצײַ: צווישן קאַמיסאַריאַטן מיט אַרום הונדערט פּאָליציאַנטן. די שעפֿן האָבן זיך געביטן עטלעכע מאָל: אַדוואָקאַט אַדאָלף פּאָווירסקער, דער בוכהאַלטער שאַפֿער — מער געדענק איך ניט.

די פּאָליצײַ, מיט אַ צעטל פֿון יודענראַט, האָט געהאַט אַ רעכט צו פֿירן יידן פֿון דער צווייטער געטאָ אין דער ערשטער, דער עיקר וועג עס איז געווען נייטיק צו גיין אַהין אין אַמבולאַטאָריע (זען ווײַטער). בײַם טויער איז 24 שעה אין מעת־לעת געשטאַנען אַ יידישע וואַך. 10 אַ זייגער בײַ נאַכט האָבן יידן זיך ניט געטאָרט געפֿינען אויף די גאַסן פֿון געטאָ. אַ גאַנצע נאַכט איז אַרומגעגאַנגען אַ פּאָליצייִשע וואַך.

(3) די אַמבולאַטאָריע פֿלעגט אויפֿנעמען קראַנקע (אַנפֿירער איז געווען ד״ר רע־מיגאָלסקי). אין ערנצטע פֿאַלן פֿלעגן די קראַנקע געשיקט ווערן אין דער אַמבולאַטאָריע פֿון דער ערשטער געטאָ. באַשטעטיקונגען ווען קראַנקייט פֿלעגן באַפֿרײַען אַ יידן פֿון אַרבעט.

די אַמבולאַטאָריע האָט זיך געפֿונען אין דער גרויסער שול.

(4) די באָד האָט זיך געפֿונען אויפֿן שולהויף. זי האָט געהערט צו דער שטאָט־פֿאַר־וואַלטונג (פֿאַר דער מלחמה אויפֿגעבויט פֿון דער יידישער קהילה) און איז געווען טעטיק צווישן מאָל אַ וואַך. עס האָט געקאָסט 1 מאַרק. די אָנגעשטעלטע זײַנען געווען ניט־יידן.

(5) מען האָט אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אַ שול פֿאַר קינדער. לערערס האָבן געזאָלט זײַן רבֿקה שמערקאָוויטש, גוטגעשטאַלט, בלום, קאָפּלאַנאָוויטש א״אָנד, נאָר די שול האָט קיין מאָל ניט באַווײַזן אָנצוהייבן איר אַרבעט.

די שטאָט־פֿאַרוואַלטונג האָט אַרײַנגעשיקט שפּײַזקאַרטעס, און כּמעט יעדע וואַך, אַדער צווישן פֿלעגט זי אַרײַנשיקן פּראָדוקטן. פֿאַרטיילן פֿלעגן דאָס די הויז־פֿאַרוואַלטערס, אויף די שפּײַזקאָרטעס, לויט אַזעלכע נאָרמעס: 1,400 גראַם ברויט אַ וואָך, 100 ג פּוטער אַ וואָך, 100 ג צוקער אַ וואָך. גרויפּן פֿלעגט מען קריגן זעלטן. די באַשפּײַזונג האָט אין דער צווייטער געטאָ פֿון אָנהייב אָן זייער געהונגקען. יידן האָבן זיך דערנערט מיט דעם וואָס זיי פֿלעגן געפֿונען אין די ווינונגען, וווּ זיי זײַנען אַרײַן, און מיט דעם וואָס זיי פֿלעגן קויפֿן אין דרויסן און גליקלעך דורכטראָגן דורך דער טויערוואַך.

פֿון דעסט ווענן האָט זיך געווועזט געדוכט, אַז עס וועט יאָ זײַן אַ לעבן. איז אַבער פֿלוצלינג געקומען די יום־כּיפּור־קאַציע (דעם 10טן אָקטאָבער). אין דער פֿרי אַרום 7־6 אַ זייגער האָבן זיך אויפֿן גאָרן־פּלאַץ — דאָרט וווּ עס באַגעגענען זיך יידישע, צווייטע יאַטקעווער, גלעזער־גאַס און גאָרן־גאַס — בײַם אַרײַנגאַנג־טויער באַווײַזן 500—600 ליטווישע אינפֿאַנטעריסטן („באַזונדערע אָפּטיילונג״; בײַ יידן האָט מען זיי אויך גערופֿן: ליטווישע געשטאַפּאָ). זיי האָבן געפֿאַדערט בײַם יודענראַט 2,000 מאַן אויף אַרבעט. ווען עס האָט זיך פֿולע צאָל ניט אָנגעקליבן, האָבן זיך די אינפֿאַנטעריסטן געלאָזן איבער די ווינונגען און אַרויסגעשלעפּט יונג און אַלט, קינדער, קאַליקעס — אַלעמען.

מען דאַרף דאָ אונטערשטרײַכן, אַז די יידישע פּאָליצאי האָט זיך אויפֿגעפֿירט זייער שיין. זיי האָבן באַהאַלטן און געהאָלפֿן זיך באַהאַלטן. צו זיי האָבן די ליטווינער געהאָט צוטרוי, ווײַל אויב פּאָליציאַנטן, פֿירן זיי דאָך געוויס פּינקטלעך אויס דעם באַפֿעל פֿון די דײַטשן.

אין אָוונט איז שוין געווען רויק. די גרעסטע טייל עלטערע יידן האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿון שול. מען האָט ניט געקוקט יאָ אַרבעטשײַן, ניט אַרבעטשײַן — אָבער די צאָל האָט מען צונויפֿגענומען. אויף מאָרגן האָט מען אויפֿגעקליבן די זאָכן פֿון די צוגענומענע און געבראַכט אין יודענראַט.

ווידער זײַנען געקומען דײַטשן, ווידער „נאָרמאַל״ געגומען אויף אַרבעט; אָבער די שטימונג איז שוין געבליבן אַן אומרויקע. די יידן פֿון דער ערשטער געטאָ האָבן באַקומען אויף זייערע שײַנען אַ נייעם שטעמפּל Facharbeiter. אין דער קאַטעגאָריע זײַנען אַרײַנגערעכנט געוואָרן שנײַדערס, שנײַדערינס, שוסטערס, רימערס, פּעלצנייערס, קירושנערס, סטאָליאַרעס, שלאָסערס,

מעכאַניקערס אאַז״ו, און מען האָט געשמועסט, אַז אַלץ וואָס קען גיט פֿאַררעכנט ווערן אין דער דאָזיקער קאַטעגאָריע וועט מוזן אַריבערגיין אין דער אַנדערער געטאָ.

עס איז געקומען אַ נײַ קאַפּיטל. דאָרט וווּ עס זײַנען אין די פּוילישע צײַטן געווען די קאַזאַרמעס פֿון 5טן פּאָלק אויף קליין־שוּפּישאָק (קאָלוואַריע גאַס) זײַנען סטאַצאָנירט געוואָרן דײַטשע זעלנערס וואָס מען האָט געבראַכט פֿון פֿראָנט. מען האָט אַהין אַרויסגעפֿאָדערט 200־250 יידן אויף אַרבעט. די זעלנערס זײַנען געווען גאָר יונגע שנעקעס, אין גאַנצן דורכ־געדרונגען מיט דער נאַצישער תּורה, און אונטערן תּירוץ אַז די יידן ווילן נישט אַרבעטן האָט מען זיי געמוסט סיסטעמאַטיש פּײַניקן. מען פֿלעגט שלאָגן און שטעכן מיט די באַגנעטן. יעדן טאָג פֿלעגן קומען צענדלינגער מענער צעשטאָכענע. יידן האָבן גיט געוואָלט מער אַהין גיין אַרבעטן. פֿלעגן קומען די זעלנערס מיט דער ליסטע פֿון זייערע אַרבעטערס און מיט קלעפּ זיי וידער פֿירן אויף אַרבעט. דאָס האָט געדויערט אַ היפּש צײַט. מען האָט עטלעכע מאָל אינטערווענירט אין דײַטשן אַרבייטסאַמט, אָבער עס האָט קנאַפּ וואָס געהאָלפֿן. די געטאָ־דאָקטוירים האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגעבן קראַנק־באַשטעטיקונגען פֿאַר די צעשטאָכענע, און זיי פֿלעגן וידער מוזן גיין צו דער אַרבעט.*

עס איז מיט דער צײַט קלאָר געוואָרן, אַז די צווייטע געטאָ איז אַ צווייטראַנגיקע. ווער עס האָט נאָר גערעכנט איז געלאָפֿן אין דער ערשטער געטאָ. בלײַבן דאָרטן אַן אַ פֿאַכאַרבעטער שײַן איז געווען זייער שווער, נאָר מען האָט זיך אויסבאַהאַלטן.

דעם מושׂ־זקנים האָט מען פֿון פֿאַרטאָוט גאַס געבראַכט אין דער צווייטער געטאָ און די זקנים באַוועגט אין דער גרויסער שול. אין אַ קורצער צײַט אַרום זײַנען געקומען די ליטוינער פֿון דער איפּאַטינגאַ, אַרײַן אין דער גרויסער שול און אַלעמען צוגענומען. דאָס זעלבע איז געשען מיטן יתומים־הויז.

די שטימונג איז געווען אַ פֿאַנישע. די פּאָליאַקן אין שטאָט האָבן נאָך אַנאַנד געווארנט, אַז די צווייטע געטאָ וועט מען ליקווידירן און אַ ליאַדע טאָג גרייט זיך אַן אַקציע. מען האָט זיי נישט געחאָלט גלייבן, עמעיינט, אַז דאָס זאָגן זיי ספּעציעל אַנצוטאָן יידן עגמת־נפֿש.

אַ פּאָר וואָכן פֿאַר דער ליקווידאַציע איז אָנגעקומען אַ באַפֿעל פֿון דײַטשן אַרבעטאַמט צו רעגיסטרירן אַלע פֿאַכאַרבעטערס אין דער צווייטער געטאָ. מען האָט רעגיסטרירט בײַ צוויי הונדערט, און עס זײַנען אַרויסגעגאָבן געוואָרן 148 געלע פֿאַכאַרבעטער־שײַנען. אין אַ וואָך אַרום האָט מען די 148 געהייסן מיט זייערע משפּחות אַריבערגיין אין דער ערשטער געטאָ.

מען האָט שוין געווארט אויף דער ליקווידאַציע. זי איז געקומען דעם 28סטן—30סטן אָק־טאָבער, פֿיל גיכער וי מען האָט זיך געריכט.

2 אַ זייגער בײַ נאַכט זײַנען אַרײַן ליטווישע איפּאַטינגאַ און געהייסן אַלעמען זיך אָנטאָן און גיין. אין ערשטן קאָמיסאַריאַט אויף יידישע גאַס האָט מען אויפֿגעקליבן די יידישע פּא־ליציאַנטן מיט זייערע משפּחות. יידן האָבן זיך באַהאַלטן וווּ מען האָט נאָר געקענט. 6 פֿאַר טאָג האָט מען אַלעמען צונויפֿגענומען אויפֿן גאָון־פּלעצל און פֿון דאָרט אַרויסגעפֿירט פֿאַר־טיפֿוסונג. לכתּחילה האָבן די ליטווינער געהאַט צוגעזאָגט, אַז די פּאָליציי מיט משפּחה וועלן אַרײַבערגיין אין דער ערשטער געטאָ. איז געקומען שווײַנעבערג, דער שעף פֿון דער געשטאַפּאָ, און געהייסן אַרויספֿירן די פּאָליציי אויך. ער איז גיך אַוועק. געבליבן זײַנען נאָר די ליטווינער. האָבן אָנגעהויבן קומען יידן פֿון דער ערשטער געטאָ מיט דײַטשן איז געווען העכער אַפֿילו פֿאַר ליטווישע איפּאַטינגאַ, און אַזוי אַרום איז עס אין געצײַלטע פֿאַלן (20־30) געלונגען. אויסבאַהאַלטענע האָט מען שפּעטער געשאָסן ביז צווי הונדערט.

---

* די שרײַבערין וואָס איז אַליין געווען אין דער צווייטער געטאָ גיט משמעות איבער די מיינונג וואָס האָט דאָרטן געהערשט, אַז אין די קאָזאַרמעס נעמט מען אויף אַרבעט נאָר יידן פֿון זייער געטאָ. ווי עס ווײַזן די זכרונות פֿון פֿרוי סאָלאָוויטשיק (זען היינטיקן נומער זד 59—93) האָט מען די ערשטע געטאָ אין דעם פּרט אויך גיט געשאָנעוועט.

די צײַט אין דער צווייטער געטאָ איז געווען אונטערן צייכן פֿון געלט. ווער עס האָט עס געהאַט האָט זיך געקענט אַרויסדרייען. נאָטירלעך ניט אַלע מאָל. אָפֿט האָט פֿאַסירט, אַז די ליטווינער אָדער דײַטשן האָבן דאָס געלט צוגענומען און די יידן געפֿירט אויף פֿאָנאַר. אָבער אַ סך מאָל האָט געלט יאָ געהאָלפֿן: די דײַטשן האָבן דאָס ליב געהאַט. מיט געלט האָט מען געקויפֿט אַ שטיק, פֿאַר געלט האָבן דײַטשן אין צײַט פֿון אַן אַקציע אַרויסגענומען יידן פֿון תּפֿיסה, פֿון אַ פֿאַרטיע וואָס איז געגאַנגען אויף פֿאָנאַר, וויל די אַקציעס פֿלעגן דורכפֿירן ליטווינער, און יעדער דײַטש איז העכער געווען אַפֿילו פֿאַר די ליטווישע אינפֿאַטיגאַ. דײַטשן האָבן אַרויסגענומען פֿון געטאָ יידן וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין מאַלינעס אין צײַט פֿון דער ליקווידאַציע. דײַטשן פֿלעגן אויך מיטגיין מיט יידן צו פֿאַליאַקן צונעמען זאָכן וואָס די יידן האָבן זיי איבערגעלאָזן פֿאַרן גיין אין געטאָ און וועלכע זיי האָבן ניט געוואָלט אַוועק־געבן צוריק. די דאָזיקע דײַטשן האָבן ניט געהאַט דערויף קיין אָפּיציעלע רעכט, אָבער פֿאַר געלט האָבן זיי עס געטאָן אומאָפּיציעל.

וועגן די באַצונגען צווישן ליטווינער און דײַטשן דאַרף מען נאָך פֿאַרצייכענען: איידער די ליטווינער פֿלעגן אַרויסגיין אויף אַן אַקציע פֿלעגט מען זיי סיסטעמאַטיש אָנשיפֿורן. עטלעכע טעג נאָך אָנאָנד פֿלעגט מען זיי אַרויסגעבן יעדן טאָג אַ ליסטע 96ער בראָנפֿן און ווען זיי פֿלעגן זײַן שיכור פֿלעגט מען פֿאַר זיי האַלטן יידן־פֿרעסערישע רעדעס. אין געטאָ פֿלעגן זיי קומען צעוויילדעוועטע פֿון בראָנפֿן און פֿון דער אַגיטאַציע און אויספֿירן זייער אַרבעט אויף צווייַ הונדערט פּראָצענט. צווישן די ליטווינער און דײַטשן איז אין פּרט פֿון אָפּטאָן די „אַרבעט" געווען אַ גרויסער אונטערשייד. די דײַטשן, אַז זיי האָבן באַקומען אַ באַפֿעל צו נעמען אויף אַן אַקציע 2,000 יידן, פֿלעגן זיי 1,999 אָדער 2,001 ניט נעמען, נאָר פֿונקט 2,000. ליטווינער פֿלעגן נעמען מער און זאָגן, אַז די צאָל איז נאָך ניטאָ.

העלענע קליאָטשקאָ

ווילנער געטאָוועטלעך

1. מ׳עט פֿאָרן צי מ׳עט פֿירן?

   אַ פֿראָגע, וואָס די טויט־דערשראָקענע געטאָיידן פֿלעגן אַלע ווײַלע שטעלן איינער דעם צוויטן.

2. אסתר המלכה

   אָזוי האָבן די יידן אין געטאָ גערופֿן אַ געוויסע ווילנערין רעשאָנסקי. זי איז געווען צוזיצן די ערשטע עטלעכע יידן (געטא־פֿאָרשטייער גענס, פֿאַליציי־שעף דעסלער, אַ דײַטשער יד אָבערהאָרד א״א) וואָס האָבן גלײַך פֿון אָנהייב באַקומען דאָס רעכט צו גיין אָן די געלע לאַטעס און אויפֿן טראָטואָר.

3. ס׳איז א פֿראָגע פֿון טעג — א 5־6 הונדערט טעג און מיר זײַנען פֿרײַ!

   אָזוי פֿלעגן זיך געטאָיידן „באָרוכקן" און גלײַכצײַטיק אויסלאָכן די „געטא־אָפּטי־מיסטן".

4. א שיינער סדר געווען אין געטא: געווען גענדז, דער טישטעך ווײַס, מרור האָט אויך ניט געפֿעלט, הערינג לרוב און פֿרוכט צום פֿאַרבײַסן.

   גענס — דער געטא־פֿאָרשטייער; ווײַס — געשטאָפּאָניק, מערדער פֿון די ווילנער יידן; מורער — געהילף פֿאַר יידישע ענינים בײַם געביטס־קאָמיסאַר; הערינג — געשטאָ־פּאָניק, מערדער פֿון ווילנער יידן; פֿרוכט — פֿאָליציי־קאָמיסאַר אין געטאָ.

5. וואָס איז דאָס פֿאַר א וואָרע? קיין גאָלדוואָרע איז דאָס ניט, קיין פּראָטעקציע־וואָרע אויך ניט — איז דאָס וויווארע?

אַזוי פֿלעגן ווילנער געטאָיידן ביטער אויסלאַכן די יידישע געטאָ־מושלים, וואָס פֿלעגן פֿאַר פּראָטעקציע און געלט איבערלאָזן רייכע אין געטאָ און די אָרעמע־לײַט אַרויס־שיקן. Vajvara — אַן אַרבעטס־לאַגער אין עסטלאַנד וווּ מען האָט אין אויגוסט־סעפּטעמבער 1943 פֿאַרשיקט טויזנטער יידן.

ווילנע־שטוטגאַרט. ד. גרייסדאָרף

דאָקומענטן פֿון ווילנער געטאָ אין יִוואָ

א דאַנק דער איבערגעגעבנקייט פֿון עטלעכע יִוואָ־פֿרײַנד געפֿינט זיך אין אַרכיוו פֿון יִוואָ א זאַמלונג פֿון שיינע עטלעכע הונדערט דאָקומענטן וואָס שטאַמען פֿון ווילנער געטאָ. די דאָזיקע זאַמלונג שפּיגלט אָפּ אי די העראָיִק פֿון גײַסטיקן און פֿיזישן ווידערשטאַנד אי די טאָג־טעגלעכע אָנשטרענגונגן, ניט ווינציקער הערואישע אין גרונט, אויפֿצוהאַלטן דאָס לעבן פֿון דער עדה און ניט צו דערלאָזן, אַז זי זאָל פֿאַרלירן דעם צלם־אלקים אין די באַדינגונגען פֿון הונגער, ענגשאַפֿט און כסדרדיקער אימה פֿאַרן טויט.

דער קליינער אָפּקלײַב רעפּראָדוקציעס וואָס מיר ברענגען דאָ איז אויסן צו ווײַזן די פֿאַרשיידנקייט פֿון דעם יִוואָ־מאַטעריאַל, וואָס אָן אים וועט קיין שום רעאַליסטישע געשיכטע פֿון דער ווילנער געטאָ ניט קענען געשריבן ווערן. בײַ א געלעגנהייט וועט פּובליקירט ווערן א פֿולער אינווענטאַר פֿון דעם אַרכיוו פֿון ווילנער געטאָ אין יִוואָ און די געשיכטע פֿון דער זאַמלונג. די רעפּראָדוקציעס פֿון ווילנער געטאָ־דאָקומענטן אויף אַנדערע ערטער אין דעם נומער זײַנען אויך פֿון דעם זעלביקן אַרכיוו פֿון ווילנער געטאָ אין יִוואָ.

דער בריוו פֿון דעם אַרבעט־אָפּטיילונג פֿון דער געטאָ צום יודענראַט פֿון 30סטן אַפּריל 1942 לייגט פֿאָר, צוליב פֿאַרגרעסערטע פֿאַדערונגען אויף אַרבעטקראַפֿט „מצד דער מאַכט", אַראָפּצונעמען פֿון ניט־קוואַליפֿיצירטער אַרבעט א צאָל מענער און צו פֿאַרבײַטן זיי מיט פֿרויען.

די ציפֿערנס פֿון די פֿאַך־דערגענצונגס־קורסן, פֿון 5טן סעפּטעמבער 1942, זאָגט עדות אויף א קורס פֿאַר מאָלערס וואָס איז דורכגעפֿירט געוואָרן אין געטאָ.

דער בולעטין (נומ׳ 27 פֿון 30סטן מײַ 1942), וואָס ברענגט אינפֿאָרמאַציע פֿון די פֿראַנטן, ווײַזט די טראַגישע באַמיִונגען צו געבן דער געטאָ־באַפֿעלקערונג כאָטש א שטיקל באַריכט וועגן דער מיליטערישער לאַגע.

די מעלדונג וועגן דעם טויט פֿון גרשון פֿלודערמאַכער איז א ראָיה אויף דער פּיעסע, מיט וועלכער די געטאָ האָט אַרומגעריגלט די פֿירערס פֿון דער יִידישער געזעלשאַפֿט.

די קוימענס־סכעמע, צונויפֿגעשטעלט צום סוף 1942, גיט די צאָל קוימענס אין געטאָ און די צאָל שׂרפֿות פֿאַרן יאָר. איבערגעשריבן איז דער באַריכט מיט דער האַנט פֿון משה לערער, וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון יִוואָ, וואָס איז אומגעקומען סוף 1943 אין א דיטשן שקלאַפֿן־לאַגער אין עסטלאַנד.

די סכעמע ווילנער געטאָ־אינדוסטריע, געצייכנט אין געטאָ גופֿא, גיט א בילד פֿון דער עקאָנאָמישער טעטיקייט אין געטאָ אין מײַ 1943, פֿיר חדשים פֿאַר דער „ליקווידאַציע".

די ברויטקאַרטע איז שייך צום פּעריאָד, ווען די געטאָ האָט זיך שוין דערנענטערט צום אומקום: יולי 1943 איז דער ויטענבערג־חודש.

ARBEITSABTEILUNG
beim Judenrat Gross Wilna
Vilniaus [illegible] Darbos
DARBO SKYRIUS
Nr. ____

ווילנע, דעם 30-טן אפריל 1942

צום יודן-רעט פון ווילנער געטא

ד ג

די פאלגענדע ציפֿער מעלדט(פאדאוועס) פון ארבעטער מצד דער מאכט זיינען

אויפֿגעשריבן, אז די נערמאלע ריזערוון פון ארבעטסאומעג מענער איז נעטא

זיינען אויסגעשפּאנט.

אין דעריבערצו איז אין דער נעטא-פארשאלטונג כאשעפּסיק א נרויסע

צאל מענער כ- ארבעטן, וואס פאדערן נים כּדי קוואליפֿיצירט צו זיין, נאכדעם,

אויסראמער שווערקארבעטער א.א. וון העלכע קענען אן שוין פאר דער ארבעט וון

שרעקונג אין נעטא פארבליבן הערן מיר פרויען, וון העלכע עס איז פאראן א נרויסער רעזערוו ארבעטסיקער, דער סים אזעלכע מענער, העלכע ניטא צוליב נעטא-

פֿיזיש העטטען נים נעאומס הערן אויך ארבעטן אויסער נעטא, קענען אבער אויס-

נעוונט הערן צארפארצידענע ארבעטן אין נעטא.

מיר בעטן אייך נעמען עס צו רעכטקייט וון פארהרענן נלייך אונז צוזושטעלן

די ערשטע

מענער סיב פֿיזיש קעפּיקן) מעלדונג נלייכצייטיג צו אונזער רישטריצירונג, סים

[illegible]

GHETTO DER STADT WILNA
FACHVERVOLLKOMMNUNGSKURS
BEI DER ARBEITSABTEILUNG

Zeitweilig

ז.ז.ג.א.

ז"ז דער אַרבעטס-אָפּטיילונג
פאַך-פֿערפֿולקומנונג-קורסן

Z E U G N I S

Burgin J.

hat den Fachvervollkommnungskursus für Zimmerleute besucht und die Abgangsprüfung als Zimmermann mit Gut bestanden.

Wilna, den 8. September 1942.

Z.Z.G.A.

.....

האָט דורכגעמאַכט דעם פאַך-פֿערפֿולקומנונג-קורס פֿאַר צימערלײַט און דעם אויסלאָז-עקזאַמען מיט גוט.

ווילנע, דעם 8טן סעפּטעמבער 1942.

Kreisverwalter — קרײַס-פֿאַרוואַלטער

Leiter der Arbeitsabteilung — לײַטער פֿון דער אַרבעטס-אָפּטיילונג

Leiter der Kurse — לײַטער פֿון די קורסן

Instruktoren — אינסטרוקטאָרן

Mitglieder der Prüfungskommission — מיטגלידער פֿון דער עקזאַמענ-קאָמיסיע

די מוסיקים פון זלאטאפאל זענען:

הלל צייטלין פון בראָדיער וועלט וויטש פון 12 ביז 6 אינסטרומענטן.

זיסערינגער פון ירידישן שול-וועזן, שריפטשטעלער און זעלטענער קולטור.

א"ענער פון די ערשטע שיעור פון דעם יידיש-וועלטלעך קולטור.

גרשון זלוטערמאכער

א קורצער קורצוג געשיכטע

פון 99 יאר,

וויאזוי דער אידישקייט פון ווילנער גענט,

Kommando der freiwilligen Feuerwehr
in Ghetto der Stadt Wilna

Vilniaus Geto Savanorių
Ugniagesių Komanda

Nr.

Leiter/Viršininkas

24. 1942 Oktober

24.

Name: Schmidt

Vorn. Geb. Tag Monat Jahr Wohnort Strasse Haus-Nr. Wohnung Arbeitsstelle

22 34 43 46 50 51 69 28 245 246 300

Name: Schmidt

Vorn. Geb. Tag Monat Jahr Wohnort Strasse Haus-Nr. Wohnung Arbeitsstelle

1943

23 34 42 46 50 51 69 28 245 246 300

1942 Oktober 24 = Schmidt

Brot 25 Woche	Brot 26 Woche	Brot 27 Woche	Brot 28 Woche
Mehl 25 Woche	Mehl 26 Woche	Mehl 27 Woche	Mehl 28 Woche
Zucker 25 Woche	Zucker 26 Woche	Zucker 27 Woche	Zucker 28 Woche
Salz 25 Woche	Salz 26 Woche	Salz 27 Woche	Salz 28 Woche
Graupen 25 Woche	Graupen 26 Woche	Graupen 27 Woche	Graupen 28 Woche
Kartoffel 25 Woche	Kartoffel 26 Woche	Kartoffel 27 Woche	Kartoffel 28 Woche

Der Ghettovorsteher und Chef der Judenpolizei

BROTKARTE

1 Pers.

für die Zeit vom 2.7.1943 bis 30.7

(Zuname und Vorname)

(Adresse)

(Unterschrift des Kartenausgebers)

Fleisch 28 Woche	Fleisch 27 Woche	Fleisch 26 Woche	Fleisch 25 Woche
Butter 28 Woche	Butter 27 Woche	Butter 26 Woche	Butter 25 Woche
X 28 Woche	X 27 Woche	X 26 Woche	X 25 Woche
Y 28 Woche	Y 27 Woche	Y 26 Woche	Y 25 Woche
Gemüse 28 Woche	Gemüse 27 Woche	Gemüse 26 Woche	Gemüse 25 Woche
R 28 Woche	T 27 Woche	U 26 Woche	W 25 Woche

Druck. „Auschra" Wilna. 1741-5055

די געטאָ אין אָטוואָצק

I. די דאָקומענטן דערציילן

אויפֿן סמך פֿון אָפֿיציעלע אָקטן זעט אויס די גרינדונג פֿון אָטוואָצקער געטאָ אַזוי:

דעם 2טן יולי 1940 גיט רופֿערצט, קרײַזהויפּטמאַן פֿון דיסטריקט ווַארשע — פֿאַוויאָט II, אַרויס אַ מולטיגראַפֿירטן צירקולאַר אויף דײַטש און פּויליש „צו די ה"ה בירגער־מײַסטערס און וואָיטן פֿון ווַארשעווער פֿאַוויאָט". ער גיט צו וויסן, אַז ער האָט בדעה אין א י ט ל ע כ ע ר גמינע אײַנצוארדענען אַ געטאָ פֿאַר יידן און ער בעט די בירגער־מײַסטערס און וואָיטן, זיי זאָלן זיך פֿאַרשטענדיקן מיט די פֿאַרוויצערס פֿון די יודענראַטן און צושטעלן געהעריקע פֿאַר־שלאָגן, צוגעבנדיק אַ פּלאַן פֿון דעם פּונקט און די פֿאַרויסגעזעענע גרענעצן פֿונעם יידישן ראַיאָן (dzielnica). דער טערמין פֿאַרן ענטפֿער איז געווען דער 1טער אויגוסט 1940.

יאָן גאָדאָמסקי, בירגער־מײַסטער פֿון דער שטאָט אָטוואָצק וואָס געהערט צום וואַרשע־ווער פֿאַוויאָט, וועגדט זיך וועגן דעם ענין צום אָטוואָצקער יודענראַט. בתשובֿה באַקומט ער אַ מעמאָריאַל, דאַטירט דעם 18טן יולי 1940 אונטערן נומ׳ 1/1694/40, געחתמעט פֿונעם פֿאַרוויצער פֿון יודענראַט י. לעסמאַן. דער יודענראַט זאָגט זיך אַרויס קעגן אײַנפֿירן וועלכע עס איז באַ־גרענעצונגען פֿאַר דער יידישער באַפֿעלקערונג, נעמענדיק אין אַכט דעם ספּעציעלן כאַראַקטער פֿון אָטוואָצק. עס ווערט אונטערגעשטראָכן, אַז די שטאָט איז געגרינדעט געווארן פֿאַר קראַנקע אויף טובערקולאָז און די געזונטע לעבן פֿון די קראַנקע. די סטאַטיסטיק ווײַזט, אַז פֿון די 24,000 אײַנוווינערס זײַנען 13,500 יידן. דער פּראָצענט קראַנקע איז 51. דער גרעסטער טייל קראַנקע צאָלן די קורטאַקסטע, און דאָס איז אַ היפּשע הכנסה־פֿאָיצע אין שטאָטישן בודזשעט. אויב די קראַנקע זאָלן באַפֿרײַען דירות, ווערט מען זיי ניט קענען דעזינפֿעקצירן; די סאַנאַטאָריעס טויגן ניט פֿאַר פֿריוואַטע ווינונגען. אַלע שינויים וועלן ווירקן לרעה אויפֿן געזונט־צושטאַנד פֿון דער באַפֿעלקערונג. דער מעדיצינישער פּערסאָנאַל (דאָקטוירים, פֿעלדשערס, קראַנק־שוועסטערס, פֿאַרמאַצעוטן, סאַניטאַרן אאַז״ו) וועט בלײַבן אָן אַרבעט, די שטאָט־פֿאַרוואַלטונג וועט לײַדן פֿינאַנציעל און דער יודענראַט וועט ניט קענען דורכפֿירן די סאָציאַלע פֿאַרזאָרגונג און אָפּהיטן די פֿאַראַרדענונגען פֿון דער מאַכט.

אויף דעם דאָזיקן מאַטעריאַל פֿון יודענראַט בויט אויף דער בירגער־מײַסטער זײַן תשובֿה צום קרײַזהויפּטמאַן. דעם 31סטן יולי 1940 שיקט ער אַרויס אַ מעמאָריאַל אונטערן נומ׳ L 10/40 און גיט דאָרטן אַ באַשרײַבונג און כאַראַקטעריסטיק פֿון אָטוואָצק וי אַ שטאָט און אַ קוראָרט. צוו״אַנד רעכנט ער אויס די יידישע סאַנאַטאָריעס און רופֿט אָן פֿיר ראַיאָנען אין אָטוואָצק: (1) דער האַנדל־ראַיאָן — 6,248 אײַנוווינערס, בתוכם 4,590 יידן; (2) וווינ־ראַיאָן — 5,782 אײַנוווינערס, בתוכם 2,160 יידן; (3) היילראַיאָן פֿאַר אַריער — 480 אײַנוווינערס,

בתוכם 202 יידן; (4) היילראיאן פאר יידן — 8,010 איינוווינערס, בתוכם 4,090 יידן. ווייטער גייט אַ כאראקטעריסטיק פון איטלעכן ראיאן און אן אנאליז פון דער אויסנעמעוודיקייט פון די דירות. גאדאמסקי ווייזט אן צום סוף, אז דער חובֿ פון דער שטאט אטוואצק באטרעפט 3,000,000 גילדן און די הכנסה פון דער קורטאקסע אליין באטרעפט 320,000 גילדן אַ יאר. עס איז דעריבער געשאפן געוואָרן אַ ספעציעלע קאמיסיע צו באטראכטן די פראגע וועגן שאפן אַ נעטאָ און זי האט באשלאסן: (1) אויפהערן איינצוקויפן ערד אין דעם קומעדיקן יידישן ראיאן און (2) אפליינגן דאס אריבערפירן די יידן אין יידישן ראיאן ביז דרײַ יאָר נאכן סוף פון דער מלחמה.

דער ענטפער פונעם בירגער־מײַסטער און דער באשלוס פון דער קאמיסיע האבן דער דײַטשער אדמיניסטראציע ניט צופֿרידנגעשטעלט; דעם פראָרשלאג וועגן אפליינגן דאס אריבערפירן האט מען אפשר גאָר אגנעגנומען פאר חוזק. אויפן 17טן סעפטעמבער רופט קריזיהויפטמאן רופערעט ארויס גאדאמסקין צו זיך און רעדט מיט אים ארום דעם ענין. אויף דעם דאזיקן שמועס פאררופט ער זיך אין זײַן בריוו פון וואַרשע, גאס פון 6טן אויגוסט 34, פון 20סטן סעפטעמבער 1940. ער פאראדנט, אז אין משך פון 8 טעג זאל מען באפרײַען דעם ראיאן A פון יידן און אריבערפירן זיי אין ראיאן 1 (די קומעדיקע געטא). פאליאקן וועלט פאַרוועלט צו קויפן הײַזער אדער דינגען קראמען אין קומעדיקן יידישן ראיאן, און יידן — וווּ עס איז מחוץ זייער ראיאן. די קראמען אויף קאשטשעלנע גאס און וואַרשעווער גאס דארף מען די פאליאקן אויסבײַטן אויף לאקאלן וואס זיי האבן אויפן שטח פון דער קומעדיקער געטא. אויף וויפל אַ צופלוס פון יידן וועט בכלל דערלאזן וועלן זי ניט ווערן גענומען. ווי אויך אין ראיאן 1. רופערעט בעט צוצוגיין דעם גאנצן ענין, צו אינפארמירן דעם יודענראט און צושטעלן אים אַ באשטעטיקונג פון יודענראט, אז ער וויס דעם אינהאלט פון דער פאראדענונג וועגן אריבערפירן.

דעם 19טן סעפטעמבער 1940 גיט דער קריזיהויפטמאן ארויס אַ פאראדענונג וואס דער בירגער־מײַסטער גאדאמסקי גיט צו וויסן דער באפעלקערונג אין זײַן הודעה (obwieszczenie) פון 25סטן סעפטעמבער, צו קענטניש און צו פינקטלעכער דורכפֿירונג צום טערמין. ווײַנען אין וואַרשעווער פאוויאט מעגן נאָר פערזאנען וואס ווינען שוין דאָ זעקס חדשים אדער מער און פערזאנען וואס האבן ספעציעלע דערלויבענישן. אלע ביזאיצטיקע דערלויבענישן צו זײַן צייטווײַליק אין אטוואצק ווערן בטל; דאס איז חל אויף קראנקע אויך. אויף צו פאַרלאזן אטוואצק ווערט געגעבן אַ טערמין פון צוויי וואכן; נאָך דעם ווען יידן וואס ווילן דאָ ווייטער לעבן „אומגעוצעלעך" באשטראפט ווערן מיט געלטשטראָף און אנגעצוגראציע־לאגער. דער קריזי־הויפטמאן נעמט ניט אן קיין בקשות וועגן ווינגרעכט און ער איז מתרה, אז אלע בקשות ווען אפגעוואגט ווערן און אויף די פעטענטן וועט אַרויסגעלייגט ווערן אַ קנס פון 10,000 גילדן. ווײַן־דערלויבענישן וואס זײַנען אַרויסגעגעבן פון אנדערע אינסטיטוציעס אן אַ הסכם־צושרײַבט פון קריזיהויפטמאן זײַנען ניט גילטיק.

אויף מאָרגן, ד״ה דעם 26סטן סעפטעמבער, באַווײַזט זיך גאדאמסקים אַ צווייטע הודעה. בהסכם מיט בריוו פון קריזיהויפטמאן פון 20סטן סעפטעמבער, שטעלט ער אײַן דעם יידישן ראיאן, וווּ פאליאקן טאָרן ניט קויפן קיין ערד און וואס מחוץ אים טאָרן יידן ניט דינגען קיין לאקאלן. אריבערטראגן מוזן זיך יידן אין משך פון 8 טאג צײַט, און די דורכפֿירונג פון דער גאנצער פאראדענונג דארף זײַן פאַרענדיקט ביזן 16טן אקטאבער; אנית וועט מען באשטראפן.

אין אַ ספעציעלן בריוו פון סעפטעמבער 1940 (קיין טאג איז ניטאָ; דער נומער איז L/I/10/40) שרײַבט גאדאמסקי צו לעסמאנען, אז דאס אחריות פאר דורכפֿירן די פאַר־אַרדענונג לייגט ער אַרויף אויף אלע מיטגלידער פון יודענראט; אויב דער יודענראט וועט דארפן הילף, זאל ער זיך וועגדן צום אָנפֿירער פון קאמיסאריאט פון דער פוילישער פאליציי ה׳ מארכלעווסקי. ער האט אויך באקומען פון גאדאמסקין אַ בריוו וועגן דעם ענין. איינצײַטיק באשטעטיקט גאדאמסקי דעם קריזיהויפטמאן, אז ער האט באקומען די פאראדענונג, און ער לייגט בײַ אַ קויטירונג פון יודענראט.

ניט אַלע יידישע קראָמען אויף קאָשטשעלנע גאַס און וואַרשעווער גאַס האָט מען אָפּ־
געעפנט צו פֿאַליאַקן. עס זײַנען פֿשוט ניט געווען געגנט בעלגים. אפֿשר זײַנען דאָ געווען
נאָך אַנדערע סיבות אויך, נאָר גאַדאָמסקי האָלט פֿאַר נייטיק אָנצופֿרעגן דעם 1טן סעפּטעמבער,
צי מע מעג מען, אויב עס זײַנען ניטאָ קיין בעלגים, פֿאַרקויפֿן די קראָמען אויף די דערמאָנטע
גאַסן צו אַנדערע פֿאַליאַקן אויך, אַחוץ פֿון ראַיאָן 1. אויף אַ תּשובֿה האָט ער לאָנג ניט גע־
דאַרפֿט וואַרטן: דעם 16טן האָט מען אים געגעבן צו וויסן, אַז די קראָמען דאַרפֿן פֿאַרשלאָסן
ווערן און פֿאַרקויפֿן זיי טאָר מען ניט.

רעכענענדיק זיך מיטן מעמד פֿון שטאָט פֿרווט זיך דער בירגער־מײַסטער אַנטקעגג־
שטעלן דער „איבערזידלונג". דעם 8טן סעפּטעמבער שרײַבט ער צום קרײַזהויפּטמאַן וויִ אַ
מין צוגאָב צו זײַן מעמאָריאַל פֿון 31סטן אויגוסט, אויף וויפֿל די הכנסה פֿון אָטוואָצק
וועט זיך פֿאַרקלענערן אויב מען זאָל צוגעמען אַלע יידן. פֿון דעם בײַגעלייגטן איבערשלאָג
זעט מען, אַז די הכנסות וועלן פֿאַלן אויף 394,000 גילדן, דאָס הייסט פֿיל־וויניק אויף 62%.
פֿרטווײַז זעען די פֿאַזיצירט אויס אַזוי: דעקן דאָס געצאָלט פֿאַר היילן אָרעמע קראַנקע 24,000
גילדן, אָפּצאָלן פֿאַר אָפּהיטן ריינקייט 50,000, szarwark 75,000, קורטאַקסע 75,000,
פֿאַר עלעקטריש שטראָם 105,000 גילדן.

די דאָזיקע זאַכלעכע ארגומענטן האָבן ניט געהאָלפֿן; אין דער פֿערספּעקטיוו פֿון דער
צײַט קומען זיי אויס נאָיוו. דעם 12טן אָקטאָבער באַווײַזט זיך דעם בירגער־מײַסטערס אַ
נײַע הודעה: פֿאַרוואָס זיך אויף דער פֿאַראַרדענונג פֿונעם קרײַזהויפּטמאַן הייסט ער יידן
אָפּרײַניקן דעם ראַיאָן אויף דרום פֿון דער אײַזנבאַן־לינײַ ביזן 20סטן אָקטאָבער און דעם
ראַיאָן „קרעסן" ביזן 1טן נאָוועמבער. יידן דאַרפֿן זיך אַריבערקלײַבן אין דער קומעדיקער
געטאָ. אייגנצײַטיק גיט גאַדאָמסקי איבער דעם יודענראַט, צום דורכפֿירן, די דאָזיקע פֿאַראַר־
דענונג פֿונעם קרײַזהויפּטמאַן, געחתמעט פֿונעם ממלא־מקום פֿלעץ. דעם 21סטן סעפּטעמבער
מעלדט דער יודענראַט (נומער 1502/40/ו), אַז די פֿאַראַרדענונג איז דורכגעפֿירט. געחתמעט
איז דער ממלא־מקום אינזשעניר מ. קאָגאַן.

פֿון זײַן זײַט גיט דער בירגער־מײַסטער אונטער דער זעלביקער דאַטע צו וויסן דעם
קרײַזהויפּטמאַן, אַז די פֿאַראַרדענונג איז דורכגעפֿירט. דהיינו: 1,500 יידן וואָס האָבן גע־
ווינט אין אָטוואָצק וויניציקער וויִ 6 חדשים זײַנען אַרויסגעשיקט געווארן. געבליבן זײַנען
נאָר קראַנקע וואָס קענען ניט אויפֿשטיין און אויסלענדישע אונטערטאַנעס. די פֿאַראַרדענונגען
וועגן אַריבערפֿירן זײַנען דורכגעפֿירט געווארן אַדער מען האָלט אין דורכפֿירן. די קראָמען
אויף קאָשטשעלנע און וואַרשעווער זײַנען פֿאַרמאַכט — אַחוץ וואַסערצוגס ליי־ביבליאָטעק
וואָס איז פֿאַרחתמעט, ליינערס דרוק און דער קראָם „נאַראָ", וווּ עס איז אַ פֿאַרטיילפּונקט
פֿון סחורה פֿאַר יידן. צו דעם דאָזיקן בריוו איז צוגעגעבן אַ רשימה פֿון 25 יידישע
אונטערנעמונגען אויף די דערמאָנטע גאַסן.

פֿאַקטיש זײַנען יידן הייסט עס שוין געווען אין געטאָ נאָך איידער עס איז אַרויס דעם
4טן נאָוועמבער 1940 די פֿאַראַרדענונג. זי איז פֿובליקירט געווארן אין דער פֿאַרעם
פֿון אַ בריוו צום בירגער־מײַסטער און אין דער פֿאַרעם פֿון אַ פּלאַקאַט אויף דײַטש און
פּוילישׁ. עס זײַנען געשאָפֿן געווארן צוויי יידישע ראַיאָנען: אַ ווינעראַיאָן און אַ היילראַיאָן.
ביזן 1טן דעצעמבער מעגן יידן אַריבערטראָגן זייערע זאַכן פֿון די אַלטע דירות אין די נײַע.
פֿאַליאַקן דאַרפֿן ליקווידירן זייערע אונטערנעמונגען אין יידישן ראַיאָן ביזן 1טן יאָנואַר 1941.
אינעם היילראַיאָן מעג מען ווינען נאָר אויף דער רעקאָמענדאַציע פֿון אַ דאָקטער. יידן טאָרן
זיך ניט באַווײַזן מחוץ דער געטאָ פֿון 19 פֿאַר נאַכט ביז 8 אין דער פֿרי און פֿון שבת
19 אין אָוונט ביז מאָנטאָג 8 אין דער פֿרי; הייסט עס די געטאָ איז נאָך ניט אין גאַנצן
פֿאַרמאַכט. קיין נײַע יידן טאָרן זיך אין אָטוואָצק אַן אַ דערלויבענײַש פֿונעם קרײַזהויפּטמאַן
ניט באַזעצן. די אָפּגעלייקטע יידישע ווינונגען אין ניט־יידישן ראַיאָן דאַרפֿן דעזינפֿעקצירט
ווערן אויפֿן חשבון פֿון יידן.

וויִ ענג עס איז געווען אין יידישן ראַיאָן זעען מיר אַרויס פֿון דער בקשה וואָס לעסמאַן
האָט דעם 18טן נאָוועמבער אָנגעגעבן דורך גאַדאָמסקין צום קרײַזהויפּטמאַן. עס ווערט געבעטן,

אַז אין יידישן ראַיאָן זאָלן אײַנגעשלאָסן ווערן עטלעכע דערבײַקע גאַסן, וווּ ס׳זײַנען פֿאַראַן פֿרײַע דירות און אַ מאַרקפּלאַץ; דאָס וואָלט געגעבן די מיגלעכקייט צו שאַפֿן אַ באַוואַלדיקטן ראַיאָן. איצטער זײַנען אין דעם יידישן ווינראַיאָן אַריבערגעפֿירט געווארן 4,668 פּערזאָן וואָס האָבן באַקומען 503 צימערן, ד״ה 9 פּערזאָן אויף אַ צימער. בתּשובֿה גייט דעם 20סטן נאָוועמבער אַרויס אַ הודעה פֿון בירגער־מײַסטער גאַדאָמסקי, אַז די פֿאַראַרדענונג איז אָן ענדגילטיקע און אַלע בקשות ווערן שינויים זײַנען אַרויסגעוואָרפֿן.

עס ווערט געשאַפֿן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿאַר אַריבערפֿיר־ענינים. דעם 25סטן נאָוועמבער לייגט די קאָמיסיע פֿאָר צו מאַכן געוויסע שינויים אין די גרענעצן פֿון די ראַיאָנען — אומזיסט.

מיט די ענינים פֿון אַריבערפֿירן האָבן זיך אויך פֿאַראינטערעסירט די פּוילישע פֿאָליציי און די זיכערקייט־פֿאָליציי; גאַדאָמסקי האָט זיי אויפֿגעגעבן צו אינפֿאָרמירן די פּוילישע באַפֿעלקערונג וועגן די טערמינען פֿון אַריבערפֿירן און אַכטונג צו געבן, אַז אַלץ זאָל גיין כשורה. קיין שום אינצידענטן זײַנען ניט געווען. דעם 9טן דעצעמבער רעפֿאָרטירט גאַדאָמסקי דעם קרײַזהויפּטמאַן, אַז די אַריבערפֿירונג איז פֿאָרגעקומען „אָן עקסצעסן און אומפֿאַר־שטעלנדיקייטן״, און דעם 12טן יאַנואַר 1941 — אַז אַלע אַרישע געשעפֿטן אין יידישן ראַיאָן זײַנען ליקווידירט געוואָרן.

עס קומט דער לעצטער אַקט: דאָס פֿאַרמאַכן די געטאָ. דעם 10טן יאַנואַר 1941, נאָך דעם ווי אַלע יידן זײַנען אַריבער אין די יידישע ראַיאָנען און זייערע געשעפֿטן האָט מען צוגענומען, פֿאַראַרדנט דער קרײַזהויפּטמאַן, אַז די געטאָ דאַרף תּיכף פֿאַרמאַכט ווערן אויפֿן חשבון פֿון יידן. די פֿאַרבינדונג פֿון יידישן ווינראַיאָן מיטן יידישן היילראַיאָן בלײַבט נאָר דורך ריימאַנט־גאַס. אַרויסגיין פֿון געטאָ מעג מען נאָר מיט אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פֿון קרײַזהויפּטמאַן אָדער אין אַרבעט־קאָלאָנע. אַרײַנגיין אין געטאָ מעגן נאָר דער קרײַזהויפּ־טמאַן, פּאָליציי און דער בירגער־מײַסטער; אַנדערע פּערזאָנען דאַרפֿן אַרויסנעמען אַ ספּעציעלע דערלויבעניש וואָס קאָסט פֿון 5 ביז 500 גילדן. די הכנסה פֿאַר די דערלויבעניש האָבן גע־טיילט העלפֿט אויף העלפֿט די קאָסעס פֿון קרײַזהויפּטמאַן און פֿון בירגער־מײַסטער. ס׳האָט זיך אויפֿגעהיט אַ בוך מיט אַרום 500 נעמען פֿון פּערזאָנען וואָס האָבן אין משך פֿון 1942 אויסגעקויפֿט דערלויבעניש. פֿאַר אַרײַנגיין אין געטאָ אָן אַ דערלויבעניש האָט געקומט תּפֿיסה אָדער צוואַנגאַרבעט און קנס ביז 1,000 גילדן. אַ ברעטל האָט געוואָרנט: „יידישער ראַיאָן. פֿאַר טיפֿטש און פֿאַליאַקן איז דער אַרײַנגאַנג פֿאַרווערט. דער קרײַזהויפּטמאַן״.[1]

דעם 7טן יולי 1941 גייט אַרויס אַ נײַע גזרה וועגן דעם היילראַיאָן: עס מעגן דאָרטן ווינען בלויז פּאַציענטן פֿון די סאַנאַטאָריעס „זאָפֿיווקע״, „בריאות״ און „צענטאָס״ און זייער באַדין־פּערסאָנאַל מיט די משפּחות. אין אַ משפּחה ווערן אַרײַנגערעכנט בלויז טאַטע־מאַמע, פֿרויען און קינדער. אַלע אַנדערע קרובֿים מוזן פֿאַרלאָזן דעם היילראַיאָן, וואָס זײַן שטח ווערט פֿאַרקלענערט. אַריבערגיין פֿון ווינראַיאָן אין היילראַיאָן און פֿאַרקערט מעג מען להבא דינסטאָג און פֿרײַטאָג, אין שעהען וואָס די קריפּע (קרימינאַל־פֿאָליציי) וועט באַשטימען. די הוצאות פֿאַר דורכפֿירן די דאָזיקע נײַע תּקנות דאַרף דעקן דער יודענראַט.

פּוילישע אײַנוווינערס פֿון שטאָט האָבן נאָך געפֿרוווט (דעם 17טן מאַרץ 1942) באַקומען צוריק זייערע הײַזער, וואָס דאָס וואָלט געבראַכט צו פֿאַרקלענערן דעם שטח פֿון יידישן ווינראַיאָן. אָבער מען האָט דעם ענין אַפֿילו ניט באַטראַכט, ווײַל ער איז „ניט אַקטועל״.

אַקטועל איז געוואָרן טרעבלינקע.

נח גריס

---

[1] דער פּוילישער טעקסט האָט זיך געלייענט:
Dzielnica żydowska, Niemcom i Polakom wstęp wzbroniony. Kreishauptmann.

11. אָנדערטהאַלבן יאָר געטאָ און דער סוף

[פון אַ פּריוואַטן בריוו פון אַ געראַטעוועטער צו איר פּלימעניק וואָס איז אין דער צייט פון דער מלחמה געווען אין רוסלאַנד:]

וען די דייטשן זײַנען אַרײַן אין וואַרשע פֿלעג איך אָפֿט צופֿאָרן צו אײַך [צו אַ שוועסטער און איר משפּחה] אין אָטוואָצק. בײַ אײַך אין שטוב איז געווען ניט שלעכט. איך פֿלעג בײַ אײַך באַהאַלטן פֿאַרשיידענע זאַכן, ווײַל אין וואַרשע האָבן די דייטשן געראַבעוועט און בײַ אײַך איז געווען שטיל. אין דער צייט איז די מאַמע מײַנע געשטאָרבן, זײַנען אַלע געקומען צו פֿאָרן פֿון אָטוואָצק קיין וואַרשע צו דער לויה. נאָכן טויט פֿון דער מאַמען בין איך אַריבערגעפֿאָרן צו אײַך. אַ גאַנצן זומער [1940] איז געווען נישקשה און קיינער האָט זיך ניט פֿאַרגעשטעלט, אַז עס וועט אַזוי שלעכט ווערן. האַרבסט 1940 האָט מען געמאַכט די געטאָ אין וואַרשע; האָב איך אַרויסגעפֿירט אַ ביסל זאַכן צו אײַך. דײַן טאַטע איז נאָך ספּעציעל געקומען צו פֿאָרן און האָט מיר צוגעהאַלפֿן אַריבערקומען צו אײַך. [דערנאָך איז די שרײַבערין מיט אירע צוויי קינדער אַוועקגעפֿאָרן אין אַ דאָרף סאַדורקע הינטער לובלין, וווּ זי האָט אַ מאָל לאַנגע יאָרן געווינט.]

אין 1941 איז געווען ערגער אין אָטוואָצק. מען האָט מורא געהאַט פֿאַר דעם הונגער. האָב איך זיי אַנגעשריבן, זיי זאָלן קומען צו מיר, און דײַן מאַמע מיט די קינדער און די מומע חיה־שׂרה מיט אירע קינדער זײַנען טאַקע געקומען צו פֿוס 160 קילאָמעטער (מיט דער באַן האָבן יידן ניט געטאָרט פֿאָרן). דײַן טאַטע און דער פּעטער עליע זײַנען געבליבן אין אָטוואָצק היטן די שטובן. סוף זומער האָט דײַן טאַטע אַרויסבאַקומען אַ דערלויבעניש, געקומען צו פֿאָרן צו אונדז און צוריק אַלע אַהיימגענומען קיין אָטוואָצק; די מומע מיט אירע קינדער זײַנען געבליבן. דײַן טאַטע האָט דערציילט, אַז ער אַרבעט קאַמאַשן־מאַכערײַ און ער פֿאַרדינט און ס׳איז אים שווער צו זײַן אַליין.

איך מיט מײַנע קינדער דינה־לאה און חיה־שׂרה האָבן נאָך געווינט אין סאַדורקע אַ גאַנצן ווינטער, און ערשט אין 1942 האָט זיך אַנגעהויבן אין לובלינער געגנט די שרעקלעכע אַקציע. עס האָט אונדז אַרומגעכאַפּט אַ שרעקלעכער פּחד. דעם 16טן מאַרץ 1942 איז אַרומגע־רינגלט געוואָרן אונדזער הויז. די קינדער האָבן זיך געשפּילט אויפֿן הויף ווי קיין מאָל גאָרניט. איך בין אַרויס דורך א שמאָלן אייבערלופֿט, איבערלאָזנדיק מײַנע שוועסטער און קינדער. אַ פּויער האָט מיך אַנגעכאַפּט פֿאַר דער האַנט, אָבער איך האָב זיך אַרויסגעריסן; די קינדער זײַנען נאָך נאָך מיר, און מיט דער באַן זײַנען מיר אַנגעקומען ווידער קיין אָטוואָצק. דאָרט האָט מען ניט געוואָלט גלייבן וואָס עס איז געשען און מען איז געווען צופֿרידן וואָס מען איז דאָרט ניט געווען. חיה־שׂרה און דינה־לאה מיט זייערע קינדער זײַנען אַרויסגעשיקט געוואָרן, מיר האָבן ניט געווּסט וווּ אַהין, איצט וויסן מיר שוין . . .

בײַ אײַך איז שטוב האָט דער טאַטע פֿאַרדינט, אָבער זײַנען געווען. איך האָב געלעבט באַשיידן, ווײַל איך בין אַנטלאָפֿן אַ הוילע אין גאַנצן. דערנאָך בין איך אַ פּאָר מאָל צוגעפֿאָרן אין וואַרשע און געבראַכט אַ פּאָר זאַכן, פֿוטערס פֿון מײַן שטוב, און דערפֿון געלעבט.

קיין נויט האָט אין געטאָ ניט געפֿעלט. מענטשן זײַנען געשטאָרבן פֿאַר הונגער, גע־שוואָלענע האָבן זיך אַרומגעדרייט אָרעמע־לײַט, יונגע און אָלטע ,און די גבֿירים האָבן זיך נאָך באַרײַכערט און זיך מיט גאָרניט געוואָלט טיילן. בײַ אונדז איז קיין לוקסוס ניט געווען, אָבער אויך ניט קיין הונגער. טאַטע־מאַמע האָבן נאָר געבעטן גאָט, אַז זיי זאָלן דיך נאָך אַ מאָל זען, ווײַל קיין בריוו פֿון רוסלאַנד זײַנען שוין דעמאָלט ניט געקומען. זײַענדיק אַ קאַמאַשן־מאַכער האָט דער טאַטע פֿאַרדינט, כאָטש מיט יעדן טאָג איז אַלץ טייערער געוואָרן, אָבער דאָך איז ברויט געווען און מיר האָבן זיך נאָך געטיילט מיט די אָרעמע־לײַט.

אַזוי האָבן מיר געלעבט ביז אויגוסט 1942. עס זײַנען שוין פֿאַרגעקומען מאַסן־אַקציעס אין וואַרשע, מענטשן זײַנען געלאָפֿן קיין אָטוואָצק. איך האָב דאָס שוין געהאַט איבער־געלעבט און פֿאַרויסגעפֿילט אַלץ. דעם 18טן אויגוסט האָבן אַנגעהויבן קריזן קלאַנגען וועגן דער אויסזידלונג פֿון אָטוואָצקער געטאָ. אַ גאַנצע נאַכט זײַנען מיר ניט געשלאָפֿן. איך האָב

זיי צוגעראַדט, אַז מיר זאָלן צוזאַמען אַנטלויפֿן. זיי האָבן אָבער ניט געוואָלט אַלץ איבער־לאָזן און אַנטלויפֿן ניט וויסנדיק ווּהין, ווײַל אויך אויף די וועגן האָט מען געהרגעט ייִדן. איך האָב געבעטן, זיי זאָלן מיר מיטגעבן דײַן שוועסטערל, רחל, זי איז געווען אַ בלאָנדע און האָט געקענט אָנגיין פֿאַר אַ פּוילישע; האָבן טאַטע־מאַמע ניט געוואָלט זיך שיידן. איך געדענק נאָך, אַז דער טאַטע האָט געזאָגט, אַז ער האָט שלעכט געטאָן, וואָס ער האָט זיך מיט דיר צעשיידט. „וואָס ס׳וועט זײַן מיט אַלע, וועט אויך זײַן מיט אונדז" — דאָס זײַנען געווען זייערע לעצטע ווערטער. מען האָט געמיינט, אַז עס איז נאָר אַן איבערזידלונג און קיינער האָט ניט געגלייבט, אַז אַזוי וועט געשען וויי ס׳איז געשען...

איך און מײַנע קינדער האָבן אָבער געוואָלט אַנטלויפֿן, ווײַל מיר האָבן געהאַט פּראַקטיק פֿון ערשטן מאָל. ביז דער לעצטער מינוט בין איך געווען בײַ אײַך אין שטוב. די מענטשן אַרום, דערשראָקענע, האָבן ניט געוווסט וואָס צו טאָן, בלײַבן צי אַנטלויפֿן. אויף די וועגן האָט מען געמאָרדעוועט און געהרגעט, האָט מען מורא געהאַט. אין דער לעצטער מינוט האָב איך זיך צעקושט מיט מײַן טײַערער שוועסטער, דײַן מאַמע, און דורך אַ שכנותדיקן קוילנסקלאַד בין איך אַרויס פֿון געטאָ אויף דער באַנסטאַציע, אויפֿן ערשטן בעסטן צוג, גאָרניט מיטגענומען מיט זיך.

אַזוי האָב איך זיך וויידער דערשלאָגן קיין סאַדורקע, הינטער לובלין. אין אַ וואָך אַרום האָט זיך אַדורכגעקראָגן צו מיר דײַן שוועסטער טעמע. אויף צו מאָרגנס נאָך אונדזער אַנטלויפֿן, אין דעם טראָגישן טאָג פֿון ליקווידאַציע (דעם 19טן אויגוסט 1942) איז איר געלונגען צו אַנטלויפֿן קיין קאָלאָביעל, און וען אויך דאָרט האָט זיך אַנגעהויבן די אַקציע איז זי, די אָרעמע, געקומען צו לויפֿן צו מיר. זי האָט דערציילט, וואָס עס איז פֿאָרגעקומען אין אָטוואָצק. אַ טייל מענטשן האָט מען אַרײַנגעפּאַקט אין די וואַגאָנען קיין טרעבלינקע, די איבעריקע האָט מען אויסגעהרגעט אויפֿן אָרט. דעם טאָטן מיטן יינגסטן ברודערל, גאָדעלע, האָט זי אַליין געזען פֿירן צום וואַגאָן. אין קאָלאָביעל האָט זי געטראָפֿן אײַער שכנטע, די גליניקערין, וואָס האָט זיך באַהאַלטן בײַ זיך אין געוועלב און דערנאָך אַנטלאָפֿן קיין קאָלאָביעל, און יענע האָט דערציילט, אַז אויפֿן צווייטן טאָג נאָך דער אַקציע האָט זי דערהערט דורך דער וואַנט דער מאַמעס קול. זי האָט געשריען און געווייגט אויף אַ שרעקלעכן אופֿן. אין שטוב איז שוין קיינער מער ניט געווען. זיי האָבן זי געראָפֿן דורך דער וואַנט און געזאָגט, אַז זיי ליגן באַהאַלטן אונטערן בופֿעט. האָט זי זיך נאָך מער צעווייגט און געענטפֿערט, אַז קיינער איז שוין נישטאָ, ווײַל זי אויך שוין ניט לעבן...

טעמע האָט מיר אַנדערציילט שרעקלעכע זאַכן וואָס זי האָט געזען אין אָטוואָצק און קאָלאָביעל. אָרעמע טעמע! וויי זי האָט געוואָלט לעבן, ראַטעוועון זיך און וויי שרעקלעך זי איז אומגעקומען די לעצטע אין דײַן שטוב. מען האָט געמוזט זיך היטן אויף יעדן שריט; אומעטום האָט מען געהרגעט. מיך האָט גערעטעוועט מײַן פּוילישער אויסזען.

[צוגעשיקט פֿון ס. סימכאָוויטש, ווראָצלאַוו, מיט אַזאַ צושריפֿט:]

דאָס טראַנספּאָרטירן אין די וואַגאָנען קיין טרעבלינקע האָט געדויערט עטלעכע טעג. פֿאַרן אָוועקשיקן האָט מען אַלעמען געמאַכט פּאַס־פּאָטאָגראַפֿיעס און דערקלערט, אַז מען שיקט זיי אויף אַרבעט. די פּאָטאָגראַפֿיעס זײַנען געבליבן און געפֿינען זיך איצט אין אָרטיקן יידישן קאָמיטעט.

די וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פֿון דער אַרויסשיקונג האָט מען אויסגעהרגעט און באַגראָבן אין אַ מאַסן־קבֿר אויף אַ פֿלאַץ הינטער דער געטא. די הילצערנע הײַזער פֿון געטא זײַנען צעשלעפּט און צעראַבירט געוואָרן. די גאַסן זײַנען איצט באַוואַקסן מיט גראָז. עס שטאַרן צעגראָמירטע טיר־און־פֿענצטער פֿון יידישע שטובן און געשפּענסט, וואָס זאָגן עדות וועגן דעם פֿאַרברעכן. אין די איבערגעבליבענע מויערן וווינען נײַע בעלי־בתּים... פֿון איבער צען טויזנט יידן האָבן זיך געראַטעוועט עטלעכע צענדלינג. יעדערער פֿון זיי האָט דורכגעמאַכט די שרעקלעכסטע גילגולים.

חורבן קלימענטאָוו

אונדזער ליב שטעטעלע קלימענטאָוו, צוזמערער פּאָוויאַט, קעלצער וואָיעוואָדשאַפֿט, האָט ביז דער אָקופּאַציע געציילט ביז 5,000 יידן. בעת דער מלחמה זײַנען אַהער אָנגעקומען אַ סך יידן פֿון לאָדזש און אַנדערע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. אַפֿילו ווינער יידן האָבן די דײַטשן צוזאַמענגעטריבן קיין קלימענטאָוו, אַזוי אַז בעת דער ליקווידאַציע פֿון אונדזער ישובֿ, דעם 30סטן אָקטאָבער 1942, איז אין קלימענטאָוו געווען ביז 8,000 יידן. אונדזער ישובֿ איז געווען זייער אַן אַלטער, מען האָט בײַ אונדז געשמועסט, אַז יידן לעבן שוין אין קלימענטאָוו 700—800 יאָר. גלעלבט האָט אַ טייל פֿון מיסחר, אַ טייל פֿון מלאָכה. געווען בײַ אונדז אַ ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, הנוער הציוני, השומר הצעיר, געווען אַ ביבליאָטעק, אַפּגעפֿירט קיין צוזמער און דאָרטן פֿאַרברענט. די ספֿרים [ספֿר־תורות] האָט דער קלימענטאָווער רבֿ, ר׳ שמחה געלערנטער, פֿאַרן גירוש קוברן געווען. וועָן מיר האָבן זיך נאָך דער באַפֿרײַונג אומ־געקערט קיין קלימענטאָוו, האָבן מיר שוין אויף דעם אָרט די ספֿר־תורות ניט געפֿונען. די אָרטיקע פּויערס, וואָס האָבן וועגן דעם געווּסט, האָבן די ספֿר־תורות אויסגעגראָבן און זיי פֿאַרנוצט אויף אונטערפֿוטער צו שטיוול.

דעם ערשטן טאָג ווי די דײַטשן זײַנען אַרײַן צו אונדז, דאָס איז געווען מאָנטאָג, דעם 13טן סעפּטעמבער 1939, איז די גאַנצע שטאָט אַרומגעשטעלט געוואָרן דורך דײַטשע זעלנערס. אַלע מענער פֿון 14 ביז 60 יאָר, יידן און פּאָליאַקן, זײַנען אַרויסגעטריבן געוואָרן אויפֿן מאַרק, באַוואַכט דורך מיליטער מיט מאַשין־געווער און אַפֿילו טאַנקן. אַ דײַטשער אָפֿיציר האָט געזאָגט צו די צוגוייפֿגעטריבענע, אַז איצט דאַרף דורך דער שטאָט דורכגיין דײַטש מיליטער. אין פֿאַל ווען עס זאָל פֿאַלן אויף זיי כאָטש איין שאָס, ווערט די גאַנצע באַפֿעלקערונג אויסגעשאָסן. דער דורכמאַרש האָט געדויערט איבער דרײַ שעה און מיר זײַנען די גאַנצע צײַט אין טויטשרעק געשטאַנען אויפֿן פּלאַץ. נאָך דעם האָט מען אונדז מיט קלעפּ, זידלערײַען און שיסערײַען צעיאָגט. יעדערער איז געלאָפֿן וווּ די אויגן האָבן אים געטראָגן. עס זײַנען דערבײַ געפֿאַלן 3 קרבנות — 2 יידן און 1 קריסט.

די איבעריקע ערשטע טעג פֿון דער אָקופּאַציע זײַנען דורכגעגאַנגען אונטערן צייכן פֿון רויבערײַען. רויבערײַען צופֿעליקע, וועָן דורכגייענדיק מיליטער האָט געראַבירט, און רויבע־רײַען אַרגאַניזירטע. מיט לאָסטאָוויטאָס זײַנען די דײַטשן אַרומגעפֿאָרן איבער יידישע געשעפֿטן און צוגענומען תּבֿואות און סחורות, און פֿון די יידישע חיזעך האָבן זיי צוגענומען בעסערע מעבל און בגדים. פֿאַר אַ באַצאָלונג האָבן יידן באָקומען גוטע קלעפּ און זידלערײַען.

אַנהייב אָקטאָבער 1939 איז אויף קלימענטאָוער יידן אַרויפֿגעלייגט געוואָרן אַ קאָנטרי־בוציע 1 מיליאָן גילדן. גלײַך האָבן זיי געמאַכט אַ ליסטע פֿון 10 ערבֿניקעס (זאָקלאָדניקעס), קהילה־לײַט פֿון דער פֿריערדיקער קהילה: יונה פֿײַנטוך — אַ שטעטלשער גבֿיר, אַבֿרהמעלע שאָר — אַ חסידישער יידּ, אורבאַך מלך־סראָלעס — אויך אַ באָקאָנטער חסיד, טענענווּרצעל חיים, פּענטשינער הילל און אַנדּ. די דײַטשן האָבן געסטראַשעט, אַז אויב מען וועט ניט שאַפֿן די געפֿאָדערטע סומע וועט מען צוגעמען די ערבֿניקעס און זיי דערשיסן. מיט גרויסע שוועריקייטן איז די סומע געשאַפֿן געוואָרן און אײַנגעצאָלט געוואָרן דער דײַטשער מאַכט.

גלײַך נאָך דעם איז אַרויס אַ פֿאַראָרדענונג, אַז אַלע יידן, אָחוץ קליינע קינדער, מוזן אויף דער רעכטער האַנט טראָגן אַ ווײַסע אַרעמבאַנד 10 צענטימעטער די בריײט מיט אַ מגן־דוד; ווײַטער איז יעדער יידּ מחויבֿ צו באַגריסן יעדן באַגעגנטן דײַטש. דערבײַ האָבן אויך ניט געפֿעלט קיין עינויים. דאָ איז די באַנד צו שמאָל — געשלאָגן, יאָ באַגריסט — געשלאָגן, ניט באַגריסט — ווידער געשלאָגן.

פֿיר וואָכן נאָכן אַרײַנגאַנג פֿון די דײַטשן איז אין קלימענטאָוו געשאַפֿן געוואָרן דער ערשטער יודענראַט. ער איז באַשטימט געוואָרן דורך דעם דײַטשן לאַנדראַט און איז באַשטאַנען פֿון 10 יידן. דער יודען־עלטעסטער איז געווען פֿראָם־בער, אַ שנײַדער; מיטגלידער: וואָוטשע פֿײַנטוך, יצחק בראָנער, אַלטער פֿאַקטער און אַנדערע. די אויפֿגאַבע פֿון יודענראַט איז געווען אויסצופֿירן די פֿאַראָרדענונגען פֿון די דײַטשן.

אין יענער צייט האָט זיך באַזעצט אין קלימענטאָוו אַ שטענדיקער דייטשער גאַרניזאָן. זײַן אָרט איז געווען אין דער פּוילישער שקאָלע בײַם קלויסטער, ווו אויך אין דעם בנין פֿון אַ פּוילישער אָכראָנקע. פֿון דעם טאָג אָן איז די לאַגע פֿון יידן געווארן נאָך ערגער. יעדן טאָג האָט מען יידן געכאַפּט צו די שווערסטע און שמוציקסטע אַרבעטן. געצאָלט האָט מען מיט קלעפּ און זידלערייַן, אָן עסן, וויינטער אין די גרעסטע פֿרעסט. מען פֿלעגט אַפֿילו בײַ נאַכט אַרויסצוּיען פֿון די בעטן און טרײַבן אויף אַרבעט. אין יענער צייט האָט די ניט־יידישע באַפֿעלקערונג נאָך ניט צוגעהאַלפֿן די דייטשן, אָבער עס איז קאָנטיק געווען, אַז די מערהייט איז צופֿרידן פֿון אונדזער אומגליק.

אין יאָנואַר 1940 האָבן זיך באַזעצט אין גורקי בײַ קלימענטאָוו אין קאַרסקיס פּאַלאַץ אַן ערך 400 מאַן עס־עס־לײַט. ווי זיי זײַנען נאָר אָנגעקומען איז די לופֿט געווארן פֿאַר יידן נאָך מער פֿאַרשטיקט. מען האָט פּשוט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. יעדן טאָג פֿלעגן זיי 15־20 יידן טרײַבן צו זיך אויף די שמוציקסטע אַרבעטן באַגלייט מיט קלעפּ. ווען זיי פֿלעגן אַפֿילו געבן דעם אַרבעטער מיטאָג עסן, פֿלעגט זיך דאָס ניט באַגיין אָן פּײַניקונגען. זיי פֿלעגן דעם יידן פֿאַרבינדן די הענט אויף הינטן און צוזינגען אים אַזוי צו זופֿן פֿון שיסל. ווער עס האָט ניט געקענט אַזוי „עסן" פֿלעגט מען צעשלאָגן מכּות־רצח און אַרײַנווארפֿן אין אַ פֿינצטערן נאַסן קעלער. דאָרטן איז צעשלאָגן געווארן פּסח פּענטשינער. מען האָט אים אויסגעהאַקט אַן אויג און זײַן קערפּער איז געווען אַזוי באַדעקט מיט שווארץ־בלויע סימנים, אַז מען האָט אים ניט געקענט דערקענען. איין יידּ פֿון זשימנאַ־וואָדאַ בײַ קלימענטאָוו (זײַן פֿאַמיליע געדענק איך ניט — דוכט זיך גאָדקינד) איז געשטאָרבן פֿון די קלעפּ. עס איז אויך צעשלאָגן געווארן יעקל אונגערמאַן פֿון אַפּט. צעשלאָגן זײַנען זיי געווארן צוליב אַ מסירה פֿון יורקעוויצער פּאָליאַקן. די געשיכטע איז געווען אַזוי. אין דער גמינע יורקעוויץ (Jurkowice) האָבן געווינט אַ 30־40 יידן. די פּוילישע פּאָליציי האָט געפֿאַדערט בײַ די יידן שטיוול און קליידונג. אַזוי ווי די יידן האָבן דאָס ניט געשאַפֿן, האָט די פּוילישע פּאָליציי פֿאַרעפֿנטלעכט די עס־עס־לײַט, מען זאָל שאַפֿן אין יורקעוויץ אַ יודענראַט — יעמאָלט וועלן זיי שוין זייערס בײַם יודענראַט אײַנמאַנען. די עס־עס־לײַט האָבן געוווּסט, אַז עס־עס־לײַט האָבן פֿלומרשט דורכצוּריידן זיך און זיי דערבײַ צעשלאָגן מכּות־רצח.

אַזוי ווי דער ערשטער יודענראַט האָט זיך ניט געקענט קיין עצה געבן אין אַנטקעגנקומען די פֿאַדערונגען פֿון די דייטשן, איז אין מאַרץ 1940 געשאַפֿן געווארן אַ צווייטער יודענראַט. דער פֿרעזעס פֿון דעם דאָזיקן צווייטן יודענראַט איז געווען מאָטל שולמאַן, מיטגלידער: איטשע ווײַסבראָד, וואָוועטשע פֿײַנטוך, הערצקע אײַזענבוך, משה פּענטשינער (הערצקע פּענטשינערס אײַדעם), זאָול לאָפֿער און אַנדערע. גלײַכצײַטיק איז געשאַפֿן געווארן אַ יידישע פּאָליציי פֿון 8 מאַן. יעדן מאָנאַט האָט דער יודענראַט געמאַנט שטײַערן בײַ יידן לויט זייער אײַנזיץ אויף פֿאַרשיידענע הוצאות. עס איז אַ שאַנדע צו זאָגן, אַז די מיטגלידער פֿון יודענראַט האָבן אַליין אויך געגעסן פֿון די געלטער. די יידישע באַפֿעלקערונג איז שוין געווען שטאַרק פֿאַראַרעמט, אַזוי אַז די שטײַערן פֿון יודענראַט זײַנען געווען אַ גרויסע לאַסט. די יידישע פּאָליציי האָט אַכטונג געגעבן, אַז דער מאָנאַטלעכער שטײַער זאָל אײַנגעצאָלט ווערן. ווער עס האָט ניט אײַנגעצאָלט פֿלעגט מען אַרעסטירן, רעקווויזירן זאַכן אד"גל. די פּאָליציי האָט אויך אַכטונג געגעבן, אַז יידן זאָלן גיין צו דער אַרבעט. יעדע וואָך פֿלעגט דאָרפֿן גיין צו דער אַרבעט אַ גרופּע פֿון 100 יידן. די קומעדיקע וואָך איז שוין געמאָנען אַן אַנדער גרופּע.

אַפּריל 1941 האָבן די דייטשן געשאַפֿן אין מיענדזיגאָזש, 18 קמ פֿון קלימענטאָוו, אַ שטיינהאַקערײַ. 60 יידן האָבן געמוזט אַהין גיין צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע. אַ מאָל פֿלעגט מען די יידן אַפּפֿירן צו דער אַרבעט אויף לאַסטאויטאָס, אָפּט פֿלעגט מען דאָרפֿן גיין אַהין צו פֿוס. די יידן פֿלעגן דאָרטן בלײַבן אַ גאַנצע וואָך. מען האָט געמוזט אויסאַרבעטן אַ געוויסע נאָרמע. ווער עס האָט די נאָרמע ניט געמאַכט האָט באַקומען קלעפּ. עס איז דאָרט בײַ דער אַרבעט איין מאָל געשען אַ קאַטאַסטראָפֿע: די וואַגאָנעטקעס האָבן זיך אויסגעקערט און איין יידן צעבראָכן אַ פֿוס (דעם פֿוס האָט מען געמוזט אַמפּוטירן) און אַנדערע 3 יידן זײַנען געווארן שטאַרק פֿאַרוווּנדעט.

קיין אַרומגעצַאמטע געטאָ איז אין קלימענטאָוו ניט געווען, אָבער אַרויסגיין פֿון שטאָט האָבן יידן ניט געטאָרט. בײַ יעדער אַרויסגאַנג פֿון שטאָט זײַנען אַוועקגעשטעלט געוואָרן טאָבליצעס, אַז וויטער טאָרן יידן ניט גיין. פֿאַרן עובֿר זײַן אויף דעם פֿאַרבאָט האָט גע־דראָט טויטשטראָף. דײַטשע שוצפּאָליציי פֿלעגט אויף ראָווערן מיט היגע היטן די וועגן. 3 יידן זײַנען פֿאָרן אַרויסגיין פֿון שטאָט דערשאָסן געוואָרן: אייניער אַהרן שולמאַן (אַליין אַ קלימע־טאָווער, געקומען פֿון לאָדזש) און 2 פּליטים, וואָס זייערע פֿאַמיליעס געדענק איך ניט. די נויט בײַ יידן איז געווען אין לשער. צוליבן אָנקומען פֿון אַ סך פּליטים איז די לאָגע נאָך שווערער געוואָרן: אַ גרויסע ענגשאַפֿט און הונגער. עס איז יעמאָלט געשאַפֿן געוואָרן אַ קיך צום באַשפּײַזן היימלאָזע; אויך איז געשאַפֿן געוואָרן אַ פֿרויען־קאָמיטעט וואָס האָט דער עיקר געפֿירט אַ באַשפּײַז־אַקציע פֿאַר קינדער. צוליב ענגשאַפֿט און הונגער האָבן זיך באַווײַזן שוועכע קראַנקייטן (פֿלעקטיפֿוס, דעזינטעריע), וועלכע מען האָט געמוזט פֿון די דײַטשן באַ־האַלטן, וויַל זיי האָבן פֿאַר קראַנקע געהאַט נאָר איין רפֿואה — אַ פֿאָר קוילן. עס איז גע־שאַפֿן געוואָרן אַ שפּיטאָל אין דער קליינער שול אויפֿן שולהויף. שפּעטער איז פֿאַרענדיקט געוואָרן אַ הויז בײַם בית־עולם, און דאָרטן איז אײַנגעאָרדנט געוואָרן אַ שפּיטאָל.

מײַ 1941 האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן יידן און אַרויסשיקן אויף אַרבעט אין די אַמו־ניציע־פֿאַבריקן אין בעלזשעץ און סקאָרזשיסקאָ. קיין בעלזשעץ האָט מען אַרויסגעשיקט 30 יידן. אין 3 מאָנאַטן אַרום זײַנען זיי אַלע אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד געקומען צוריק, אָחוץ צוויי (קלמניו, דער שטאָט־משוגענער און נאָך אייניער אַ געוויסן הערשלס אַ זון — די פֿאַ־מיליע וועדענק איך ניט). צוישן די געכאַפּטע אויף אַרבעט אין סקאָרזשיסקאָ איז געווען אייניער אַ קילמענטאָווער משה זשאַזיאָק וואָס האָט געווינט אין אָפּט. צוליב דער קאַטאָרזשנער אַרבעט איז ער פֿון סקאָרזשיסקאָ אַנטלאָפֿן. גלײַך איז אָנגעקומען אַ טעלעפֿאָן צו דער פֿאָליציי, מען זאָל אים כאַפּן און פֿאַרהאַלטן. דער זשאַזיאָק האָט זיך ניט איבעריקס געהיט און איז אַרײַנ־געפֿאַלן. אַ פּוילישער פֿאָליציאַנט האָט אים פֿאַרהאַלטן. זשאַזיאָקס עלטערן, זעענדיק אַז זייער זון ווערט פֿאַרהאַלטן, זײַנען צוגעפֿאַלן צום פֿאָליציאַנט און געבעטן רחמים, ער זאָל אים אָפּלאָזן. דער פֿאָליציאַנט האָט זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן. אין מיטן טומל איז דער זשאַזיאָק פֿאַר־שוווּנדן געוואָרן. דער פֿאָליציאַנט האָט דאָס געהאַלטן פֿאַר אַ חרפּה פֿאַר זיך און געמאַכט אַ פֿראָטאָקאָל, אַז ער האָט געכאַפּט דעם פֿאַרברעכער און אים פֿאַרהאַלטן; האָבן 70 יידן אים אַרומגערינגלט, געשלאָגן און אַרויסגעריסן דעם פֿאַרהאַלטענעם. גלײַך איז אָנגעקומען אַ פֿאַר־אַרדענונג פֿון דער דײַטשער זשאַנדאַרמעריע, אַז מען זאָל אַרעסטירן די גאַנצע משפּחה זשאַזיאָק. עס זײַנען אַרעסטירט געוואָרן 22 מאַן. אין 3 טעג אַרום האָט מען די 22 געבראַכט אין די אַלעס וווּ מען גייט קיין גורקי און בײַ מוראָנאָווסקים סטאַדאָלע זיי אַלעמען אויסגע־שאָסן; די יידישע פֿאָליציי האָט זיי געמוזט באַערדיקן. אין שטאָט האָט די זשאַנדאַרמעריע געפֿאַדערט נאָך 48 יידן צום דערשיסן. דער יודענראַט האָט צוגעשטעלט נאָר 13 יידן, און זיי זײַנען אויך דערשאָסן געוואָרן בײַ דער וואַנט פֿון בית־הקברות.

איך בין די ערשטע צײַט פֿון דער דײַטשער אָקופּאַציע געווען באַשעפֿטיקט אין אונדזער אייגענער מיל וואָס האָט געמאָלן תּבוּאה פֿאַר די דײַטשן. וען די אַרבעט פֿלעגט צוליב פֿאַר־שיידענע סיבות ניט זײַן פֿאַרטיק צום געפֿאָדערטן טערמין, פֿלעגן מיר באַקומען גוט גע־שלאָגן אַזוי אַז מען פֿלעגט ליגן צו בעט. זומערצײַט 1941 איז אַרויס אַ פֿאַראָרדענונג פֿון דעם קריזהויפּטמאַן, אַז אַלע קליינע מילן ווערן צוגעמאַכט און די מאַשינען רעקוויזירט. די מאַשינען פֿון אונדזער מיל האָט מען אַרויסגעפֿירט קיין דײַטשלאַנד. אונדזער מיל איז סאָרוואַנדלט געוואָרן אין אַ תּבוּאה־לאָגער. פֿון דעם תּבוּאה־לאָגער בין איך געוואָרן באַזײַטיקט. אַ קורצע צײַט בין איך געווען באַשעפֿטיקט אין אייניער פֿון די גרעסערע מילן אין שטאָט. דאָרטן איז אַרײַנגעזעצט געוואָרן אַ געוויסער סטושעלינסקי, אַ פֿאָליאַק. אַליין איז ער געווען אַ בעל־הבית פֿון אַ מיל ערגעץ אין דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפֿט. ער איז פֿון דאָרטן אַרויס־געשיקט געוואָרן און באַשטימט געוואָרן פֿאַר קאָמיסאַר אין אַ קלימענטאָווער מיל. לויט דער אָנוויזונג פֿון דער דײַטשער מאַכט האָט ער אַלע יידן פֿון דער מיל באַזײַטיקט. יעדער ייד האָט אָבער געמוזט אַרבעטן, בין איך אָפּגעשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין דער שטיינהאַקערײַ

אין מיעגדזיגאָוש, קעלצער וואַיוו׳. יעדער יוד האָט געמוזט דאָרטן אַרבעטן לכל־הפּחות אַ וואָך צייט. די אַרבעט דאָרטן האָט זיך געצויגן ביז אָקטאָבער 1942.

אין קלימענטאָוו זײַנען שוין געווען זייער טרויעריקע קלאַנגען פֿון די אַרומיקע שטעט, ראָדעם, קעלץ א״א. דער יודענראַט האָט זיך באַמיט צו שאַפֿן נייַע פּלאַצווואָקעס [אַרבעטפּלעצער], מיינענדיק דערמיט זיך צו ראַטעווען. מען האָט געגומען שיקן יידן צו דער אַרבעט אין די שטיינהאַקערייַען און בוקאָווקע, יורקעוויץ. דאָ איז די וואָך געווען אַן אוקראַינישע. דער אַנ־פֿירער פֿון דער וואָך איז געווען אַן אוקראַינער — הויפּט־האָט ער געהייסן — אַ שרעקלעכער סאַדיסט.

די שרעקלעכע קלאַנגען זײַנען אַלץ שטאַרקער געוואָרן. מיט אַ ציטער אין האַרצן פֿלעגט אייניער איבערגעבן דעם צווייטן די ידיעות וואָס מען פֿלעגט הערן פֿון באַקאַנטע קריסטן, אַז אין אַ סך שטעט איז שוין קיין זכר פֿון קיין יידן ניטאָ. מען פֿאַרלאָדט אין פֿאַרמאַכטע וואַגאָנען און מען שיקט אַוועק. ווהין? דאָס בלוט פֿלעגט פֿאַרגליווערט ווערן פֿון שרעק. די ערשטע שטאָט, וועגן וועלכער מען האָט בײַ אונדז געריידט, איז געווען לובלין. שפּעטער האָט מען געגומען ריידן וועגן וואַרשע, ראָדעם, קעלץ — אַלץ נעענטער צו אונדזער שטאָט... אָבער יידן זײַנען אַ פֿאָלק פֿון בטחון. מען טרייסט זיך, מען לייגט גרויסע האָפֿענונגען אויף דעם, אַז אונדזער שטאָט, וווּ עס האָבן געלעבט גרויסע צדיקים, וועט די מגפּה אויסמײַדן. אין די שולן זאָגט מען תהילים, מיט יאָמערלעכע געווײַנען לאָזט מען זיך צום אוהל אויפֿן בית־הקבֿרות, וווּ עס ליגן צדיקים פֿון דור־דורות, מען זוכט זכות־אָבֿות. די דײַטשן פֿלעגן אויך אָפּנאַרן און האַלטן אין איין פֿאַרזיכערן, אַז אין קלימענטאָוו וועט גאָרניט געשען.

די נאַכט פֿון 30סטן אָקטאָבער 1942, אַ נאַכט פֿון דאָנערשטאָג אויף פֿרײַטאָג, 5 פֿאָר טאָג, איז די שטאָט פֿול געוואָרן מיט מערדערס — דײַטשן און אוקראַינער. עס איז אַרויס אַ באַפֿעל, אַז ביז 8 פֿרי מוזן זיך אַלע יידן — קליין און גרויס, יונג און אַלט, מענער און פֿרויען — שטעלן אויפֿן מאַרקפּלאַץ. מיט יאָמער און געוויין, געיאָגטע דורך די באַ־וואָפֿנטע חיות, האָבן זיך יידן מיט זעקלעך אויף די פּלייצעס געלאָזט צום מאַרקפּלאַץ. דאָס געוויין פֿון די קינדער, דער יאָמער פֿון די פֿרויען און פֿאַרצווייפֿלונג פֿון די מענער איז געווען אין לשער.

מיט דער דײַטשער פּינקטלעכקייט, פֿונקט 8 אַ זייגער פֿרי, האָט מען אַלע יידן געגומען טרײַבן צו פֿוס קיין זלאָטע, 18 קמ פֿון קלימענטאָוו. עלטערע און שוואַכערע וואָס האָבן ניט געקענט אַוועי שנעל גיין, האָט מען אויפֿן וועג דערשאָסן. איבער 80 דערשאָסענע יידן זײַנען געבליבן ליגן אויף די קלימענטאָווער גאַסן. נאָכן אָפּמאַרשירן זײַנען אין שטאָט געבליבן 5 יידישע פֿרויען־קאָליקעס. האָט מען זיי אַראָפּגעטראָגן אין מאַרק און דאָרטן דערשאָסן. יידישע פֿאָליציי האָט זיי געבראַכט צו קבֿר־ישׂראל. 50 יידן זײַנען נאָך געבליבן אין קלימענטאָוו, צוישן זיי — די יידישע פֿאָליציי און דער יודענראַט. זיי זײַנען עס געווען די אַווי גערופֿענע אויפֿראַם־קאָמאַנדע (Räumkommando). זיי האָבן צונויפֿגעזאַמלט דעם יידישן פֿאַרמעגן וואָס איז איבערגעבליבן, אַלץ צוזאַמענגעטראָגן אין בית־המדרש און פֿון דאָרטן אָפּגעפֿירט מיט לאַסטאויטאָס צו דער באַן. אין דעם טאָג פֿון דער אויסזידלונג האָט דוד אַפּעלבוים, אַ באַ־קאַנטער פֿרומער יוד, זיך אויפֿגעהאַנגען. אַ געוויסע פֿרוי שׂרה, מאַטעס דעם בעקערס ווײַב, האָט מען געפֿונען באַהאַלטן אין אַ קעלער. אַ פּאָלקע, ריווקאָוסקיס טאָכטער, האָט זי געמסרט. דער באַקאַנטער לעשער, אַ דײַטשער זשאַנדאַר, האָט שׂרהן אָפּגעפֿירט צום בית־עולם און דאָרטן דערשאָסן. אויף דעם זעלביקן אופֿן האָט לעשער אומגעבראַכט אַ יידן משה הויכער וועלכער איז אויך געפֿונען געוואָרן אין אַ באַהעלטענישׂ.

די 50 יידן פֿון דער אויפֿראַם־קאָמאַנדע זײַנען שפּעטער אָפּגעשיקט געוואָרן קיין צויזמער, וווּ עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַן אַווי גערופֿענע Judenstadt. אַזעלכע יידנשטעט האָט מען יעמאָלט געשאַפֿן פֿיר: אין צויזמער, שידלאָוצע, אויַיאַז און ראַדאָמסק. אין דער צווייטער העלפֿט 1942, וען דאָס רובֿ יידן זײַנען שוין געווען „אויסגעזידלט", האָבן די דײַטשן אַרויס־געגעבן אַ מין אויפֿרוף צו אַלע יידן וואָס געפֿינען זיך מחוץ די געטאָס (אַרישע זײַט, וועלדער, באַהעלטענישן), אַז זיי וועט קיין זאַך ניט געשען אויב זיי וועלן זיך מעלדן. גלײַכצײַטיק

איז אַרויס אַ סטראָשוניק צו פּאָליאַקן וואָס העלפֿן אָדער באַהאַלטן יידן, אַז זיי וועלן דער־פֿאַר דערשאָסן וערן און זייער מאַיאָנטיק וועט קאָנפֿיסקירט ווערן. אַ סך יידן האָבן זיך געמאָלדן און זיצנען אײַנגעלאָקירט געוואָרן אין די יידנשטעט. שפּעטער האָט מען די מערהייט יידן פֿון די יידנשטעט אויך אָפּגעשיקט קיין טרעבלינקע.

געבליבן זיצנען אין צויזמער אַ לעגערע צײַט אַן ערך 300 יידן פֿון די אויפֿראַם־קאָמאַנדע פֿון די אַרומיקע שטעט אַפּט, צויזמער און קלימענטאָוו. זיי האָבן אַ לעגערע צײַט געאַרבעט אין צויזמער בײַ ערדאַרבעט, שאָסיי־אַרבעט א״א. אין אַפּריל 1943 האָט מען זיי צעשיקט אין פֿאַרשיידענע אַרבעט־לאָגערן אין סקאָרזשיסקא, סטאַראַכאָוויץ. אַ טייל פֿון זיי איז געבליבן לעבן. דער קלימענטאָוער דאָקטער קאָפּלאָן איז אויך געווען אין דער אויפֿראַם־קאָמאַנדע ווי אַ דאָקטער. צוויי וואָכן פֿאַר דער באַפֿרײַונג, ערגעץ בײַ בוכנוואַלד, אין אַפּריל 1945, איז ער דערשאָסן געוואָרן דורך די דײַטשן בעת אַ ״מאַרש״, ווײַל ער איז שוין געווען אָפּגעשוואַכט און האָט ניט געהאַט קיין כּוח צו גיין געניג גיך.

די נאָכט פֿון 30סטן אויפֿן 31סטן אָקטאָבער 1942 האָבן די צוזאַמענגעטריבענע קלימענטאָוער יידן איבערגענעכטיקט אונטערן פֿרײַען הימל. צו מאָרגנס האָט מען זיי געטריבן צו דער נאָענטסטער סטאַציע נאַדבושעזשע, ניט ווײַט פֿון צויזמער. אין נאַדבושעזשע האָט מען זיי פֿאַרלאָדן אין פֿאַרמאַכטע פֿיכטאָגענען, צו 120 מאָן אין אַ וואָגאָן, און אַוועקגעפֿירט אין דעם טויטן־לאָגער טרעבלינקע. אין זלאָטע זיצנען דורך דער נאָכט דערשאָסן געוואָרן איבער 100 יידן. פּאָליאַקן האָבן זיי אויפֿן פּלאַץ באַערדיקט. קלימענטאָוער גאַסן, וווּ יידן האָבן געוווינט, זיצנען נאָך אַ לעגערע צײַט געווען באַוואַכט דורך דער פּוילישער פּאָליציי און פֿײַער־לעשערס. זיי האָבן נאָך געזוכט „ירושה״ און באַהאַלטענע יידן.

אין דעם טאָג פֿון גירוש בין איך אַנטלאָפֿן. איך בין פֿאַרקראָכן אין אַ קלויסטער־קעלער, דאָרטן וווּ עס ליגן די קריפּטעס מיט די מתים. אין טויטשטרעק בין איך דאָרט אָפּגעלעגן איבער אַ מעת־לעת. בײַ נאַכט, ווען עס איז געווען אַ ביסל שטילער, בין איך אַנטלאָפֿן אין דאָרף קאָזליץ, אַרײַן צו אַ באַקאַנטן קריסט און געבעטן, ער זאָל מיך לאָזן זיצן אַ פּאָר טעג. יענער האָט ניט געלאָזט, בין איך אַוועק וויטער, ביז איך בין אָנגעקומען אין אַ דאָרף פּשי־ביסלאָוויץ. כ׳האָב געמיינט, אַז דאָרטן וועל איך קענען בלײַבן. אַ פּאָר טעג פֿאַרן גירוש האָב איך אַ דאָרטיקן קריסט סקוזשׂ אָפּגעגעבן אַ סך ווערטפֿולע זאַכן צום באַהאַלטן. ווי נאָר דער סקוזשׂ האָט מיך דערזען, האָט ער אַ זאָג געטאָן: „גיכער, אַנטלויף, וואָרעם איך גיב דיך איבער צו דער זשאַנדאַרמעריע!״ בין איך אַוועק קיין סניקאָזשע. דאָרטן האָט אַ באַקאַנטער קריסט ראַק מיך געלאָזט איבערנעכטיקן אַ פּאָר נעכט אויף אַ בוידעם פֿון אַ שטאַל.

פֿון אים האָב איך שוין ניט געהאַט וווהין צו גיין. קיין יידן האָב איך ניט געטראָפֿן, פֿאַר ניט־יידן האָב איך מורא געהאַט. איך האָב נאָר געהערט, אַז מען כאַפּט פֿאַרבאַהאַלטענע יידן און מען דערשיסט זיי. וואָס טוט מען? בין איך אַוועק אין וואַלד אַרײַן. אין דער וואַלד־געהיכטעניש האָב איך זיך ווי אַ חיה אויסגעגראָבן אַ גרוב, און דאָרטן פֿלעג איך זיך בײַ טאָג באַהאַלטן. וועג פֿלעגט פֿינצטער ווערן, פֿלעג איך אַרויסקריכן פֿון מײַן נאָרע און גיין אין די נאָענטסטע דערפֿער קריגן עפּעס וואָס צום עסן. אַזוי האָב איך אָפּגעלעבט אין וואַלד אַ לעגערע צײַט.

אין אַ געוויסער צײַט אַרום איז אין וואַלד געווען אַן אָבלאַווע פֿון די דײַטשן, זיי האָבן געזוכט פֿאַרטיזאַנער. מיר איז געלונגען זיך אויסצודרייען פֿון זייערע הענט. איך בין ווידער אַוועק קיין סניקאָזשע, אַרויף אויף ראָפּס בוידעם, זיך געמאַכט דאָרטן אַ נאָרע און אַ לעגערע צײַט דאָרט געלעגן אַן זיצן וויסן. יעדע פֿאָר טעג פֿלעג איך אַרײַנגיין צו ראָפּס בעטן עפּעס צום עסן, און ער אַליין האָט ניט געווּסט, אַז איך באַהאַלט זיך אויס בײַ אים. ליגנדיק אויפֿן בוידעם, האָב איך געהערט די געשרייען פֿון 5 געכאַפּטע יידן וואָס זיצנען דערשאָסן געוואָרן.

שוועדע געדאַנקען פֿלעגן מיר קומען. פֿון פֿאַרצווייפֿלונג האָב איך זיך געטראָגן מיטן געדאַנק פֿון זעלבסטמאָרד. איך האָב זיך אָבער באַהערשט. איך בין אַרײַן צו דעם זעלביקן

רַאָק מיט תּחנונים, ער זאָל מיך זען צו רַאַטעווען און באַהאַלטן. ער האָט שוין מספּים געווען, אָבער זײַן פֿרוי האָט ניט געלאָזן. איך האָב געמוזט אַוועקגיין צוריק אין וואַלד אַרײַן. אַזוי האָב איך אין שרעק, הונגער און קעלט, פֿון אַ בוידעם אין וואַלד און פֿון וואַלד צוריק אויף אַ בוידעם אַדער שטאַל, דורכגעמאַכט אַ יאָר צײַט, ביז ענדע 1943.

דאָ איז אונטערגעקומען אַ פֿרישע צרה. אין אונדזער קאַנט האָבן אַנגעהויבן אַנצוקומען עוואַקויִרטע אוקראַינער, וואָס זייער ערשטע אַרבעט איז געווען צו געפֿינען באַהאַלטענע ייִדן און זיי אויפֿצורעטן צו דער דײַטשער מאַכט. די ספּנה איז געווען נאָך גרעסער. איך בין ווידער אַוועק צום דעם רַאַק און געפֿוּנען בײַ אים, ער זאָל מיך באַהאַלטן אין אַ גרוב הינטערן חזיר־שטאַל, אַן זײַן פֿרויס ווײסן. אַ קורצע צײַט בין איך אין דער חזירים־גרוב געלעגן. מאַכט זיך אַ מעשׂה, אַז אין דעם זעלביקן דאָרף בײַ אַ פּאָליאַק האָבן די אוקראַינער געפֿונען באַהאַלטענע ייִדן. די ייִדן האָט מען דערשאָסן און דעם פּאָליאַקס הויז פֿאַרברענט. רַאַק האָט זיך דערשראָקן און מיך אַרויסגעטריבן.

ווּהין גייט מען? אין וואַלד זײַנען שוין יעמאַלט געווען פּוילישע פּאַרטיזאַנער, אַרום אַרום דײַטש מיליטער, די עוואַקויִרטע אוקראַינער און די היגע פּאָליאַקן — זיי האָבן געהאַט נאָר איין אויפֿגאַבע: אומברענגען די געציילטע, באַהאַלטענע ייִדן. די לעצטע 4 מאָנאַטן האָב איך זיך באַהאַלטן בײַ דעם זעלביקן רַאַק אין סניעקאָזשע. די דײַטשע אַרמיי האָט שוין יעמאַלט געליטן מפּלות, די מלחמה איז שוין געגאַנגען צום סוף — איז ער ווייכער געוואָרן.

דעם טן אויגוסט 1944 איז קלימענטאָוו פֿאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. איך האָב נאָך מורא געהאַט זיך צו באַווײַזן. אַפֿילו וען די רויטע אַרמיי איז אַרײַן זײַנען נאָך אויך געווען פֿאַלן פֿון דערהרגענען ייִדן, פֿדי עס זאָלן זײַן וואָס ווייניקער עדות פֿון דעם וואָס דאָ איז מיט אונדז אָפּגעטאָן געוואָרן. ערשט וען דער פֿראָנט האָט זיך בײַסל אָפּ־גערוקט און זיך אָפּגעשטעלט בײַ וולאָסטאָוו בין איך אַוועק קיין קלימענטאָוו. דאָרט האָב איך געטראָפֿן נאָך עטלעכע גערעטעוועטע ייִדן: יחיאל און שאָול לעדערמאַן, לייבטשע און משה זילבערבערג, יחיאל גאָלטליב, אַבֿרהם זלאָטניצקי, שיינע ווײַסבערד, פּעסל גאָלדוואַסער, חיים פּענטשינער און פֿרוי פֿון וויאַנאָווינץ א״א. אין פּײַנטוכס הויז האָבן מיר אַלע געוווינט צוזאַמען. איך האָב וויידער געאַרבעט אין אונדזער מיל און געמאָלן פֿאַר דער רויטער אַרמיי. עס איז אָבער אַלץ געווען אומרויק, פֿאַלן פֿון אומבערגען ייִדן האָבן ניט אויפֿגעהערט, דער עיקר אין קלענערע ערטער (פּלאָנטש, סטאַסאָוו). טייל האָבן באַשלאָסן אַוועקצופֿאָרן קיין לאָדזש, וווּ מיר האָבן געהערט, אַז עס באַזעצן זיך אַ ביסל ייִדן. איך בין נאָך אַ קורצע צײַט געזעסן אין קלימענטאָוו, שפּעטער בין איך אויך אַוועקגעפֿאָרן אין לאָדזש. געבליבן אין קלימענטאָוו זײַנען: אַ. זלאָטניצקי, ח. און ש. לעדערמאַן, ח. פּענטשינער און פֿרוי (די פֿרוי איז געווען שוואַנגער) און טאָבטשע סטעפּקי. דעם 10טן מײַ 1945 זײַנען זיי אַלע אויף אַ בעסטיאַלישן אופֿן דערהרגעט געוואָרן; מען האָט זיי געפֿונען מיט אָפּגעהאַקטע פֿיס און הענט. געראָטעוועט האָט זיך נאָר איין טאָבטשע סטעפּקי, וועלכע האָט גראָד יענע נאַכט געגעכטיקט בײַ אַ קריסט. זי איז שפּעטער געקומען קיין לאָדזש און דאָס דערציילט.

מרדכי פּענטשינער

לערערקורסן פֿאַר ייִדיש אין לאָדזשער געטאָ

די לאָדזשער געטאָ, ווי אַלע געטאָס, האָט צו פֿאַרצייכענען פֿאַרשיידענע צײַטן און מדרגות. מען קען נישט פֿאַרגלײַכן, למשל, דאָס ערשטע יאָר צו די לעצטע יאָרן פֿון איר פֿינפֿטהאַלבנ־יאָריקער עקסיסטענץ. במילא איז אויך דאָס גײַסטיקע לעבן פֿון געטאָ צוגעפּאַסט צו די באַזונ־דערע באַדינגונגן.

נאָך במשך די ערשטע וויניטער־חדשים פֿון דער מלחמה, איידער די געטאָ איז פֿאַרשלאָסן געוואָרן, איז די פֿראַגע פֿון שולווען געווען אין צענטער פֿון ייִדישע פּראָבלעמען. אָפּיציעל

האָט די דײַטשע מאַכט די יידישע שולן גישט פֿאַרמאַכט; פֿאַרקערט, מען האָט נאָך אַפֿילו געצוווּנגען די קינדער צו גיין אין די שולן אום שבת. אָבער ס׳האָט וועגן נאָרמאַלער שול־טעטיקייט ניט געקענט זײַן קיין ריידע. די לערערס האָבן נישט געקענט גיין אין די שולן וויַל זיי זענען נישט געוווּן זיכער אַדורכצוגיין אַ פּאָר טריט איבער דער גאַס נישט וועלנדיק געכאַפּט און פֿאַרשלעפּט צו שווערער אַרבעט און פּײַניקונגען. די עלטערן האָבן אויך בעסער באַהאַלטן די קינדער אין שטוב, וויַל יעדער טאָג כּמעט האָט אַנגעיאָגט גייַע גזרות און גירושים אַזוי אַז מען איז נישט געוווּן זיכער מיט דער חיי־שעה.

אַנדערש איז געוואָרן מיט דער שאַפֿונג פֿון דער געטאָ דעם 1טן מײַ 1940. די פֿאַר־צוימונגען אַרום דער געטאָ זענען געוואָרן שטרענג צוגעהיטן פֿון דײַטשער פּאָליציי פֿון אויסנ־וויניק און פֿון ייִדישער פֿון אינעווייניק. אַ ייִד האָט ניט געקענט באין אופֿן אַרויס פֿון אָט דער פֿאַרשלאָסענער שטיג און אַ פּאָליאַק אָדער אַ דײַטש האָט ניט געטאָרט אַרײַנקומען אָן דער אָפּיציעלער דערלויבענישׂ פֿון דער געשטאַפּע און געטאָ־פֿאַרוואַלטונג. דאָס האָט געמאַכט פֿון דער געטאָ אַן אמתע תּפיסה. אָבער אין די ערשטע צײַטן איז דאָס געוווּן, אין אַ געוויסן זינען, אַ מין פֿאַרלײַכטערונג, ווײַל מען האָט לכל הפּחות אינעווייניק אין געטאָ געקענט פֿרײַער אַרויסשטעקן דעם קאָפּ און נישט מורא האָבן געשלאָגן אָדער געכאַפּט צו ווערן.

די אַמביציע פֿון מ. ח. רומקאָווסקי, וועמען די דײַטשן האָבן געמאַכט פֿאַרן Älteste der Juden, איז געוווּן צו שאַפֿן אַן אָפּיציעלע שולנעץ, וווּ ס׳זאָלן אַרײַנגעצויגן ווערן אַלע קינדער — ווי ס׳פֿאַסט פֿאַר אַ מלוכה אין מיניאַטור. באַלד ווי די געטאָ איז געשלאָסן גע־ווָארן און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דעם „פֿרעזעס" רומקאָווסקיס ממשלה איז דער ערשטער אויפֿסט זײַנער געוווּן צו שאַפֿן דעם אַ״ג שולאָפּטייל.[1] אין דער שפּיץ האָט ער אַוועקגעשטעלט דרײַ מענטשן: שמואל לעוי, אליהו טאַבאַקסבלאַט און משה קאַרע.

לעוי איז געוווּן אַ ייִד זקן שוין און האָט אין שול־ענינים כּמעט קיין מאָל ניט גע־האָט צו טאָן. זײַן זכות איז געוווּן, וואָס ער איז געוווּן זייער נאָענטע גוטע־פֿרײַנד מיטן „פֿרעזעס". על כּל פּנים איז ער געוווּן אַן אָרנטלעכער מענטש, מיט גוטע כּוונות, כאָטש מיט קליינע השׂגות. טאַבאַקסבלאַט איז געוווּן אַן אָנגערקנעטער שולטויער פֿון פֿרײַער, אַ פֿאַר־וואַלטער פֿון אַ „פֿאַוושעכנער" רעגירונגס־שול פֿאַר ייִדישע קינדער ביז דער מלחמה. די לערנשפּראַך אין דער דאָזיקער שול איז געוווּן פּויליש, אָבער ער איז געוווּן אַ ליבהאָבער פֿון דער ייִדישער שפּראַך און געשטאַנען נאָענט צו די ייִדישיסטישע קרײַזן. פֿאָליטיש האָט ער געהערט צו די פּועלי־ציון, אָבער ער איז געוווּן געגנוי טאָלעראַנט צו אַנדערע ריכטונגען אויך און האָט זיך געפֿלײַסט צו זײַן ערלעך אין דער דושנער אָטמאָספֿער פֿון געטאָ. דער דריטער, משה קאַרע, איז ביז דער מלחמה געוווּן סעקרעטאַר פֿון דער ציוניסטישער גימנאַזיע אין לאָדזש. הגם ער איז געוווּן, פֿאַרשטייט זיך, מער אַרײַנטירט אויף העברעיִש האָט ער זיך פֿאַרט צוגעפּאַסט צו די באַדינגונגען און סאָלידאַריש צוזאַמענגעאַרבעט מיט טאַבאַקסבלאַט.

אָט דער שולאָפּטייל האָט קאָנצענטרירט אַרום זיך אַלע טיפּן שולן: רעליגיעזע, פּוילי־ייִדישע, ציוניסטישע און ייִדישיסטישע. וועגן פּריוואַטשולן האָט יעמאָלט נישט געקענט זײַן קיין רייד, וויַל ס׳איז נישט געוווּן ווער ס׳זאָל האָבן די מעגלעכקייטן זיי אויסצוהאַלטן. האָט זיך געשטעלט די האַרבע שאלה: וויַ אַזוי רעגירט מען מיט אַזעלכע פֿאַרשיידנמיניקע שולן און דער עיקר, אויף וואָס פֿאַר אַ שפּראַך דאַרפֿן פֿאַרקומען די לימודים. דײַטש ניט, וויַל די דײַטשן האָבן דאָס גאָרניט געוואָלט. פּויליש וויידער האָט געשמעקט מיט פֿרעמדן פֿאַטריאָטיזם, און „ליצמאַנשטאַט" איז דאָך גאָר געוווּן אינקאָרפּאָרירט אין ריידן. האָט דעריבער געקענט נאָר זײַן אַ ריידע וועגן ייִדיש אָדער העברעיִש. חוץ דעם האָט מען געדאַרפֿט באַשליסן, וווּ נעמט מען לערערס וואָס זאָלן זײַן פֿאַסיק פֿאַר די אַלגעמיינע לימודים. דער רובּ פֿון די פֿאַראַנענע לערערס האָבן ניט געקענט קיין גוט ייִדיש, און קיין העברעיִש אַוודאי ניט. דאָס זײַנען דאָך

---

[1] וועגן דער טעטיקייט פֿון דעם דאָזיקן אָפּטייל זען ישׂראל טאַבאַקסבלאַט, חורבן לאָדזש (בוענאָס־אײַרעס, צענטראַל־פֿאַרבאַנד פֿון פּוילישע ייִדן אין אַרגענטינע, 1946, 203 זע׳), זע׳ 68—72.

דער עיקר געווען אַזוינע וואָס האָבן ביז דער מלחמה געאַרבעט אין די פּאָושעכנע שולן פֿון דער רעגירונג, וווּ ס׳איז אַלץ געפֿירט געוואָרן אויף פּויליש. פֿאַר יודאַיסטישע לימודים האָט מען נאָר געקענט אָפּזוכן ווי עס איז אַ געוויסע צאָל לערערס אין אַ ייִדיש לשון, אָבער בשום אופֿן נישט וואָס שייך אַלגעמיינע לימודים.

די דאָזיקע שוועריקייטן האָבן אָפֿילו בײַם בעסטן ווילן נישט געקענט באַזײַטיקט ווערן. האָט זיך דעריבער לכתּחילה, אין די ערשטע חדשים פֿון זומער 1940, אײַנגעשטעלט אַ מין סטאַטוס־קוואָ, ד״ה די לערערס האָבן געלערנט אין דעם לשון ווי זיי זענען געווינט געווען. צו דעם געמיש איז נאָך צוגעקומען די פֿאַרשיידנקייט פֿון ריכטונג. די לערערס מיט אַסימי־לאַטאָריש נטיות זײַנען ווײַטער געגאַנגען זייער וועג, און דאָס איז געקומען אין סתּירה מיט די טענדענצן פֿון אַלע יודאַיסטישע לימודים, אַלץ איינס צי מיט אַ רעליגיעזער, העברעיס־טישער אָדער ייִדישיסטישער באַפֿאַרבונג.

דער דאָזיקער מצבֿ איז געוואָרן וואָס אַ מאָל געשפּאַנטער, און מען האָט געדאַרפֿט גע־פֿינען אַן אויסוועג. איך בין אַרײַנגעטרעטן אין דער שולאַרבעט באַלד אין מײַ 1940 ווי אַ לערער און פֿראָגראַם־צונויפֿשטעלער. בין איך דאָרטן געווען אַן עדות פֿון דער סתּירותדיקייט סײַ אין פֿראָגראַם און סײַ אין לערן־לשון. די געטאָ־באַדינגונגען זענען אָבער געווען אַזעלכע, אַז אַ סך האָבן זיך דאָס ניט ענגומען צו שטאַרק צום הארצן. מען האָט געטראַכט: סײַ ווי איז דאָס אַלץ אויף דערווײַל און ווען מען וועט אויסגעלייזט ווערן וועט מען שוין אַלץ אויסבעסערן.

עס זענען אָבער געלאָפֿן חדשים, און דער זומער איז אַוועק. מען האָט געמוזט אין שולפּאָפּטייל צוגרייטן אַ פּלאַן פֿאַר אַ נײַ שוליאָר און עס פֿאַרשטעלן דעם פֿרעזעס צום באַשטעטיקן, ווײַל אָן אים האָט גאָרנישט געטאָרט פּאַסירן אין דער געטאָ־מלוכה, פֿונעם קלענסטן ביזן גרעסטן ענין און אַפֿילו אין זאַכן, וואָס ער האָט אין זיי נישט געהאַט קיין שום ידיעה. מיט זײַן שארפֿן פּרימיטיוון חוש־הריח האָט רומקאָווסקי דערשפּירט די קוועלקלעגישן וועגן די שוועריקייטן פֿון לשון און ריכטונג און ער האָט געוומען דיקטירן. ער האָט אָפּ־געמאַכט, אַז די לערגשפּראַך פֿון אַלע לימודים דאַרף זײַן נאָר ייִדיש. ערשטנס איז עס געווען דערפֿאַר וואָס ער אַליין האָט ניט געקענט קיין אַנדער לשון און צווייטנס האָט ער געהאַלטן פֿאַר פּראַקטיש צו האָבן אַן אייגענע „מלוכה־שפּראַך״. פֿאַר העברעיש האָט ער באַשטימט אַ געוויסע צאָל שעהען ווי אויך פֿאַר רעליגיעזע לימודים אין אַ געהעריקער מאָס.

איצט האָט דער שולאָפּטייל „אָפּיציעל״ אײַנגעפֿירט די נײַע פּראָגראַם מיט ייִדיש ווי דאָס לערן־לשון פֿאַר אַלע לימודים. פֿאַר וואָס נאָר „אָפּיציעל״? ווײַל פֿאַקטיש זײַנען פֿאַרט ווײַטער געבליבן ממשותדיקע שוועריקייטן, נישט צום באַזײַטיקן. די לערערס פֿון די אַמאָליקע פּוילי־ישדישע שולן האָבן, ווי געזאָגט, ניט געקענט גענוג ייִדיש. אויך האָבן געפֿעלט לערנביכער פֿאַר די פֿאַרשיידענע לימודים. זעענדיק די שוועריקייטן האָט טאָבאַקסבלאָט געזומען פֿאַרהאַנדלען מיט מיר ווען לערערקורסן פֿאַר ייִדיש ווי אויך ווען אַ לערנביכל פֿון ייִדיש פֿאַר די ערשטע קלאַסן. ווי אַ רעזולטאַט דערפֿון האָב איך באַשלאָסן צו מאַכן אַ פּרוּוו פֿון אַ לערנביכל פֿאַרן לימוד פֿון ייִדיש, בײַ דער מיטהילף פֿון שמואל ראָזנשטיין, שפּעטער דער רעדאַקטאָר פֿון דעם בלעטלע וואָס האָט זיך געפֿרוּפֿן געטאָ־צײַטונג.

מיר האָבן צוגעגרייט דעם ערשטן און צווייטן טייל פֿון אַזאַ שולביכל, און מען האָט אַנגעהויבן קלערן ווען צוזאַמענקלאַפּן אַ ביסל שריפֿט אויף צו דרוקן עס אין דער געטאָ־דרוקערײַ. בינו לבינו האָט אָבער דער פּרעזעס זיך אַ ביסל צוריקגעצויגן פֿון אַרויסגעבן אַזאַ ביכל, משמעות צוליב מורא פֿאַר דער דײַטשער מאַכט, און די זאַך איז בטל געוואָרן. עס איז אָבער יאָ געבליבן וויַטער אָפֿן דאָס שאָפֿן די לערערקורסן פֿאַרן ייִדישן לשון, פֿאַר די לערערס פֿון די אַלגעמיינע לימודים, אַרײַנגערעכנט אויך שפּראַך־קענטניש. דאָס קליינע ביסל לערערס וואָס האָבן יאָ געפֿאַסט פֿאַרן ייִדישן לימוד, ווי למשל די „בית־יעקבֿ״־לערערינס און די צישאָ־לערערס, האָבן בשום אופֿן נישט געקענט באַפֿרידיקן דעם פֿולן באַדאַרף.

פֿון דעם פּלאַן ביזן פּראַקטישן אַדורכפֿירן די זאַך איז אָבער דעמאָלט געווען אַ שפּאַרער מהלך. אַלע מאָל האָט מען פֿריש מורא געהאַט אָדער „נישט געהאַט דעם קאָפּ״ צוליב אַ

נייַער צרה וואָס האָט צוגענומען די חושים. דאָס האָט זיך אַוודי געצויגן דורכן גאַנצן שוליאָר 41/1940, ביז פֿרילינג. דעמאָלט ערשט זענען די לערערקורסן געווארן אַ פֿאַקט.

געוויסן האָבן זיך די קורסן סעמינאַר פֿאַר יידיש־קענטענייש. צוהערערס זענען געווען דורכויס אַמטירנדיקע לערערס פֿון אַלגעמיינע לימודים. זיי האָבן זיך געטיילט אין 4 גרופּעס. דרײַ גרופּעס, בערך צו 25 פּערזאָן אין יעדערער, זענען אָנגעפֿירט געווארן, איטלעכע באַזונדער, פֿון יוסף זעלקאָוויטש (באַוווסטער יוואָ־זאַמלער און זשורנאַליסט), אייבעשיץ און נעלקען. די פֿערטע גרופּע, מיט אַן ערך 65 צוהערערס, האָב איך אָנגעפֿירט.

דאָס ערשטע מאָל האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו קומען אין אַ דירעקטן קאָנטאַקט מיט אַן עולם גאַנץ אַדער האַלב אַסימילירטע לערערס, וואָס זייער באַצוונג צו יידיש איז געווען אַ פֿײַנדלעכע אַדער אין בעסטן פֿאַל אַ גלייכגשעצנדיקע. אויף דער ערשטער לעקציע מײַנער איז געקומען די אָנפֿירונג פֿון שולאָפּטייל מיטן אינספּעקטאָר ד״ר א. ש. קאַמעניעצקי, אַ באַוווסטער סעמיטאָלאָג, בכדי צו זען דעם רושם. ווי מיר דאַכט זיך איז דער רושם געווען אַ גוטער, און די ווײַטערדיקע לעקציעס האָב איך געקענט פֿירן אין דער בעסטער אַטמאָספֿער פֿון אויפֿריכטיקער פֿאַראינטערעסירטקייט מצד די צוהערערס, צווישן וועלכע ס׳איז געווען אַ רוב פֿרויען.

כ׳געדענק דעם ערשטן שטאַרקן אײַנדרוק וואָס עס האָט אויף זיי געמאַכט דאָס פֿאַר־לייענען אַ מעשׂה פֿון ר׳ נחמן בראַצלאַווערס סיפּורי מעשׂיות. זיי האָבן געהאַט גאָר אַן אַנדערע פֿאַרשטעלונג וועגן די חסידישע רביים, און דאָ האָט זיך פֿלוצעם פֿאַר זיי אָנגעפֿעלקט אַזאַ עשירות פֿון געדאַנקען און חנעוודיקייט פֿון פֿאַנטאַזיע. אַנדערע האָבן נאָר באַדויערט, וואָס ערשט אין די געטאָ־באַדינגונגען זענען זיי געווויר געוואָרן פֿון דעם אַריגינעלן יידישן קוואַל. בעת די לעקציעס האָט מען באַהאַנדלט פֿראַגעס פֿון גראַמאַטיק, פֿון לעקסיק און פֿון יידישער ליטעראַטור. פֿאַרגלײַכונגען מיט אַנדערע שפּראַכן וואָס שייך אַריגינעלע יידישע שפּראַכ־רעסורסן האָבן אַ שפּאָר ביסל פֿאַרחידושט דעם עולם.

דער סעמינאַר האָט געגעבן די לערערס־צוהערערס די מעגלעכקייט תּיכף אויסצובעסערן זייער לערנען אין קלאַס, ווײַל זיי האָבן באַקומען אַ ענוגע צאָל טערמינען פֿאַר די פֿאַר־שיידענע לימודים. זיי האָבן זיך באַרײַכערט מיט פֿאַלקסלידער און זיי דערנאָך אויבערגעגעבן זייערע אייגענע תּלמידים מיט חשק, כאָטש דער מאָגן איז געווען ליידיק און די אויגן האָבן געשווינדלט פֿאַר הונגער.

די דאָזיקע לערערקורסן האָבן זיך געצויגן אַן אויבערריס פֿון 15טן מײַ ביזן 21סטן סעפּטעמבער 1941. בטל געווארן זענען זיי נישט חס־ושלום צוליב אינעוויניקסטע סיבות נײַערט צוליב דעם מבול פֿון נײַע גזרות און דער עיקר צוליב דעם גרויסן צושטראָם דעמאָלט פֿון טראַנספּאָרטן פֿאַרשלעפּטע יידן: מען האָט זיי געבראַכט אין לאָדזשער געטאָ אַרײַן פֿון דײַטשלאַנד, עסטרײַך און טשעכיע. דאָס איז געווען דער סוף פֿון דער כלומרשטער „אויטאָ־נאָמער געטאָ״. נישט נאָר דער סעמינאַר איז דעמאָלט געשלאָסן געווארן, נאָר די גאַנצע שולסיסטעם אין געטאָ איז בכלל אָפּגעליעל בטל געווארן.

ס׳איז נאָך שפּעטער אויך ווײַטערגעפֿירט געווארן אַ געוויסע שול־טעטיקייט, אָבער דאָס איז שוין געווען פֿאַראַהאַלטן, אין די אַרבעט־רעסאָרטן גופֿא.

י. ל. געשט

משה לעווין (בער סאַרין)

ווי ס׳איז צו זען פֿונעם בוך פֿון ה. סמאָליאַר, פֿונ מינסקער געטאָ (מאָסקווע 1946, 168 זז׳), זז׳ 27 און 71, איז צווישן די אומגעקומענע אין מינסק געווען אויך דער יידישער שרײַבער משה לעווין, באַוווסט אין פּוילן די לעצטע יאָרן ערב דער מלחמה ווי אַ שרײַבער און אילוסטראַטאָר פֿון קינדערביכלעך אונטערן נאָמען בער סאַרין. אין מינסקער געטאָ איז ער געווען זייער אַקטיוו אין דער אונטערערדישער אַרבעט קעגן די דײַטשן. אַז וואָס סמאָליאַר שרײַבט:

„מיר באַפּוילן ... משה לעווין ... אַרגאַניזירן די פֿאַבריקאַציע פֿון פֿאַלשע פּאַס־פּאָרטן. דאָס גיט זיך אים גלענצנדיק אײַן״.

„משה לעווין האָט געאַרבעט אַלס מאָלער אין דער מינסקער תּפיסה. ער איז געווען דער קאָלאָנען־עלטסטער, דורך אים פֿלעגן מיר באַקומען ידיעות וועגן נײַ־אַרעסטירטע, כּדי עס אויפֿצוגרײבן דעם שטאָט־קאָמיטעט. מ. לעווין האָט אין זײַן קאָלאָנע געהאַט צוגעגרייט מעטשן אויף אָפּצושיקן אין פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד. ער אַליין איז דורך אונדז געווען אָנגעמערקט פֿאַר אַ גרויסער פּאַרטיזאַנישער גרופּע, וויַל חוץ וואָס ער איז געווען אַ שרײַבער און אַ מאָלער האָט ער אויך געהאַט אַ גוטע מיליטעריש צוגרייטונג — ער איז געווען אַ גלענצנדיקער סאָפּאָגראַף. דעם 2טן מאַרץ [1942] האָט דער תּפיסה־שעף אַרויסגענומען מ. לעווינען פֿון דער אַלגעמיינער קאָלאָנע כּדי אים צו ראַטעווען, וויַל ער האָט אים געדאַרפֿט האָבן אַלס קוואַליפֿיצירטן אַרבעטער. מ. לעווין שטעלט זיך אָבער אײַן פֿאַר דער גאַנצער קאָלאָנע. ער קומט אים צוזאַמען מיט די אַלע וואָס האָבן פֿון אים דערוואַרט, אַז ער וועט זיי אַרויספֿירן אין פֿאַר־טיזאַנישן אָטריאַד".

לעווין האָט געענדיקט דעם ווילנער ידישן לערער־סעמינאַר א״נ פֿון וולאַדימיר מעדעם; דערנאָך איז ער געווען אַ לערער אין ייִדישע שולן אין פּוילן און זיך פֿאַר־מאָסטן אויף גרעסערע שרײַבערישע אויפֿטוען — צוו״אַנד האָט ער געאַרבעט אויף אַ ראָמאַן וואָס זאָל אָפּמאָלן דעם אויפֿבלי[illegible]ן אין דעם ייִדישן אַרבעטער־שטעטל סמאַרגאָן אין רעוואָלוציע־יאָר 1905. ער איז געווען זייער פֿעיק צום צייכענען, און אין די ערשטע יאָרן פֿון ייִווא האָט ער פֿאַרן ייִווא צוגעגרייט מאַפּעס און דיאַגראַמען.

די רעדאַקציע ייִווא־בלעטער האָט געבעטן אַ. גאָלאָמבן, איינעם פֿון די פֿאַרוואָלטערס פֿון ווילנער לערער־סעמינאַר, ער זאָל פֿאַרצייכענען עטלעכע שטריכן וועגן לעווינס פּערזענלעכקייט. מיר דרוקן דאָ די נאָטיץ מיט דעם מחברס באַווילקומונג, אַז פֿון 1931 האָט ער לעווינען פֿאַרלוירן פֿון אויג. — רעד.

משה לעווין איז געקומען אין סעמינאַר אין 1923 פֿון בריסק. אין דער צײַט פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך געוואַלגערט ערגעץ אין רוסלאַנד ווי אַ קליין ייִנגל אָן השגחה. וען ער איז געקומען אין זײַן געבוירן־שטאָט האָט אים אַרײַנגענומען איינע פֿון די ייִדישע שולן, און אַ דאָנק זײַנע פֿילוזאָפֿיקע פֿעיקייטן האָט ער זייער גיך דערגאָגט זײַנע חבֿרים און זיי איבערגעיאָגט. די שול האָט אין אים אויך אויפֿגעוועקט אַמביציעס פֿון אַ מאָלער און פֿון אַ שרײַבער. אין סעמינאַר האָט ער זיך אויך אויסגעטיילט מיט זײַנע פֿעיקייטן אויף פֿאַרשיידענע געביטן — געזאַנג, מאָלערײַ, מאַטעמאַטיק און דער עיקר — מיט זײַן קלאָרן דענקען. ער איז עטלעכע יאָר נאָך אַנאַנד געווען טעטיק אין שילערראַט פֿון די סעמינאַריסטן און אין חבֿרים־בעריכט. אַרויסגעוויזן שפּעטער האָט זיך, אַז דאָס הפֿקר־לעבן אין זײַן קינדהייט ווי אַ פֿאַרוואָרלאָזטער אין רוסלאַנד האָט אויף זײַן כאַראַקטער געלאָזט שפּורן וואָס ער האָט באַקעמפֿט מיט גרויסע אָנשטרענגונגען פֿון ווילן. דעם קאָמף האָט ער געפֿירט סיסטעמאַטיש אָלע טאָג אין משך פֿון עטלעכע יאָר נאָך אַנאַנד. די חבֿרים וואָס האָבן געזען זײַן מוסטער־האָפֿטע חבֿרישע פֿירונג האָבן גאָרניט חושד געווען, אַז זי איז אַ רעזולטאַט פֿון אָוויינע אָנ־שטרענגונגען. אין זײַן לעצטן יאָר אין סעמינאַר איז זײַן ווילן אָפּגעשוואַכט געוואָרן צוליב עפּעס פֿערזענלעכע איבערלעבונגען. פֿאַר די חבֿרים איז עס געווען אַ רעטעניש. פֿאַר מיר פֿלעגט ער זיך באַקלאָגן אויף זיך אַליין. איך האָב געוווסט, אַז ער וועט זיך גובֿר זײַן און זיך באַמיט אים צו מוטיקן. אַ פֿאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט מיט אַ זיבניאָריק קינד האָט אים צוריקגעבראַכט צו זײַן מאַראַלישער גלײַכוואָג.

אויך שפּעטער, וען ער איז געוואָרן אַ לערער, האָבן אין אים זיך ניט געענדיקט זײַנע קאַמפֿן: די אַמביציעס צו ווערן אַ מאָלער, אַ שרײַבער האָבן אים ניט געלאָזן זיך אײַנלעבן אין אַ קליין שטעטל. איז ער געלאָפֿן פֿון דאָנען, פֿון דאָרטן און האָט זיך ניט געקאָנט באַרויִקן. שפּעטער אין ווילנע, אין קרײַז פֿון „יונג־ווילנע", איז ער דאָכט זיך געקומען צו זיך, כאָטש געוויס איז ער אָלץ ניט געווען באַפֿרידיקט: ער האָט תּמיד געשטרעבט צו גרעסערס.

א. גאָלאָמב

ידיעות פֿון ייִווא

ה. סמאָליאַר, פֿון מינסקער געטא, מאָסקווע 1946, ז׳ 17 דערציילט וועגן די פֿיל אָפּטי־מיסטישע קלאָגנגן וועגן דײַטשע מפֿלות, וואָס זײַנען אומגעגאַנגען אין געטא אין מינסק נאָך אין 1941.

[redacted]

אויף יעדן הויף איז פֿאָרן איינער אַזאַ וואָס פֿאַרשטייט זיך אויף דער דײַטשער שפּראַך. דערציילט ער, וואָס ער האָט פֿון אַ צופֿעליק געפֿונענער דײַטשישער צײַטונג

אַרויסגעלייגט, און דער עולם קאָמענטירט גלײַך אַלע ידיעות לויטן נוסח ‘לייגט פֿאַרקערט’. נאָך דעם קומען ידיעות, וואָס על־פּי חוזק רופֿט מען זיי ‘ידיעות פֿון ייוואָ’ (=יידן ווילן אזוי)...

פֿון רעדאַקציע

די מיטאַרבעטערס פֿון דעם נומער:

אַבֿרהם גאָלאָמב, דירעקטאָר פֿון דער יידישער שול אין מעקסיקע, מחבר פֿון אַ צאָל ביכער און שטודיעס; וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייוואָ.

ד״ר טעאָדאָר גוטמאַן שטאַמט פֿון לאָדזש האָט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט אין ליעזש; אין אַמעריקע זינט 1946. געדרוקט זיך אין יידישע פֿילאָלאָגישע שריפֿטן פֿון ייוואָ, ייוואָ־בלעטער.

יוסף גוטמאַן איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייוואָ.

י. ל. גערשט איז ביז דער מלחמה געווען אַן אַקטיווער טוער פֿון די בית־יעקבֿ־שולן אין לאָדזש, מחבר פֿון לערנביכער פֿאַר דעם דאָזיקן טיפּ שולן; אַ געראַטעוועטער פֿון לאָדזשער געטאָ; איצט אין ארץ־ישׂראל.

דוד גרייסדאָרף, קאָרעספּאָנדענט פֿון ייוואָ פֿאַר דער מלחמה. אַ געראַטעוועטער פֿון ווילנער געטאָ. איצט סעקרעטאָר פֿון דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין שטוטגאַרט.

נח גרינס, פּעדאַגאָג, ביז דער מלחמה זיך געדרוקט אין די אויסגאַבעס פֿון ייוואָ. נאָך דער מלחמה מיטאַרבעטער פֿון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פּוילן. איצט אין פּאַריז.

בענעדיקט הערשקאָוויטש, אַ געראַטעוועטער פֿון לאָדזשער געטאָ.

אלעקסאַנדר סאַלאָוויטשיק, עטלעכע יאָר פֿאַר דער מלחמה געענדיקט די העכערע זשורנאַליסטן־שולע אין וואַרשע.

בעבע עפשטיין, געענדיקט די ווילנער יידישע גימנאַזיע (רעאַל־גימנאַזיע). אַ געראַטעוועטע פֿון ווילנער געטאָ. איצט אין ניו־יאָרק.

מרדכי פּענטשינער, אַ געראַטעוועטער פֿון די דרײַטשע טויטלאָגערן.

העלענע קליאָטשקע, געלערנט זיך אין דער ווילנער יידישער גימנאַזיע (רעאַל־גימנאַזיע). אַ געראַטעוועטע פֿון ווילנער געטאָ. איצט אַ לערערין אין אַ יידישער צוגאָבשול אין בריסל.

ז. שטיקאָווסקי איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייוואָ.

אָנגעקומען אין רעדאַקציע

י. אייזמאַן, ממעמקים, פֿאַלקסלידער פֿון לאַגערס און געטאָס אין פּוילן, בוקאָרעשט, ביבליאָטעק „החלוץ״, 1945, 60 זז׳.

רחל אויערבאַך, אויף די פּעלדער פֿון טרעבלינקע, וואַרשע־לאָדזש־קראָקע, צענטראַלע יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע בײַם צ״ק פֿון פּוילישע יידן (נומ׳ 33), 1947, 109 זז׳.

י. אַלבינסקי, צוזאַמען געקעמפֿט, צוזאַמען געפֿאַלן, צום אַנדענק פֿון אַ יידישער פּאַרטיזאַנער־גרופּע, (s.a.) Bruxelles, Solidarité Juive.

מרדכי געבירטיג, ס׳ברענט, קראָקע, וואַיוואָדישע יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע, 1946, 34 זז׳.

ו. גראָסמאַן, טרעבלינקער ענינים, מאָסקווע, אָגיז, מעלוכע־פֿאַרלאַג „דער עמעס״, 1943, 87 זז׳.

ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, קאַמף פֿאַרן געזונט אין געטאָ־ווילנע, פּאַריז־זשענעוו, „אָזע״־פֿאַרבאַנד, 1946, 78 זז׳.

יזכור, צום צווייטן יאָרטאָג פֿון העלדישן אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, פּאַריז, פֿאַרלאַג „אַרבעטער־היים״, אַפּריל 1945, 47 זז׳.

יזכור־בוך, צום אַנדענק פֿון 14 אומגעקומענע פּאַריזער יידישע שרײַבער. רעדאַגירט פֿון: י. ספּעראַ, נ. קעניג, מ. שולשטיין און ב. שלעווין, פּאַריז, פֿאַרלאַג „אויפֿסנײַ״, 1946, 244 זז׳.

לידער וועגן אומקום און קאַמף, צום 4טן יאָרטאָג פֿון אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטא (מימעאָגראַפֿירט), וואַרשע, צענטראַל־קאָמיטעט פֿון יידן אין פוילן, 38 זז׳.

ב. מאַרק, דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטא. פֿאָרווואָרט פֿון אַ. ראַיסקי, פֿאַריז, אַר־גאַניזאַציע פֿון פוילישע יידן בײַ דעם פוילישן קאָמיטעט פֿון נאַציאָנאַלער באַפֿרײַונג, אַפּריל 1945, 61 זז׳.

אַ. סוצקעווער, פֿון ווילנער געטא, מאָסקווע, אָגיז, מעלוכע־פֿאַרלאַג „דער עמעס״, 1946, 255 זז׳.

זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג, אַ זאַמלונג לידער פֿאַר יוגנט צום 4טן יאָרטאָג פֿון אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, וואַרשע, צענטראַל־קאָמיטעט פֿון יידן אין פוילן, 1946, 16 זז׳.

ש. קאָטשערגינסקי, דאָס געזאַנג פֿון ווילנער געטא, פֿאַריז, פֿאַרבאַנד פֿון די ווילנער יידן אין פֿראַנקרײַך, 1947, 52 זז׳.

יצחק קאַצענעלסאָן, דאָס ליד פֿון אויסגעהרגעטן יידישן פֿאָלק, מיט דערקלערונגען פֿון נתן עק, פֿאַריז, 1945, 80 זז׳.

ד. קלעמענטינאָווסקי, לעבן און אומקום אין ביאַליסטאָקער געטא, ניו־יאָרק, 1946, 92 זז׳.

בער ריטשעווסקי, וי אזוי איז האָב איבערגעלעבט די דײַטשן, וואַרשע־לאָדזש־קראָקע, צענטראַלע יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע (נומ׳ 30), 1946, 47 זז׳.

ישעיהו שפּיגל, מלכות געטא, לאָדזש, פֿאַרלאָג „דאָס נײַע לעבן״, קליינע ביבליאָטעק, 1947, 95 זז׳.

בגיטאות (וארשה, צנסטוכוב), ספרית פועלים, רשומות גולה, א״י, הוצאת הקיבוץ הארצי „השומר הצעיר״, 1945, 121 זז׳.

אהרן ברנדס, קץ היהודים במערב פולין (רשימות), א״י, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי „השומר הצעיר״, 1945, 95 זז׳.

יצחק גרינבוים, בימי חורבן ושואה ת״ש־תש״ו, ירושלים־תל־אָביב, הוצאת „חברים״, תש״ו, 222 זז׳.

האמת על המרד בגיטו ורשה (ליום השנה של המרד), תל־אָביב, הוצאת המחלקה להסברה של שלטון בית״ר, תש״ו—1946, 62 זז׳.

ברכה חבס, מכתבים מן הגיטאות, תל־אָביב, הוצאת „עם עובד״, תש״ג, 137 זז׳.

רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום (פרקי אושוויצים), הוצאת הקיבוץ הארצי „השומר הצעיר״, מרחביה, 1947, רעה זז׳.

מפרשת השואה, א. תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים. חזית יהודית באירופה, בעריכת ד״ר ישראל קלויזנר, דברי הקדמה מאת יצחק גרינבוים, יוצא לאור ע״י ועד ההצלה, ירושלים, ראובן מס, 112 זז׳.

מפרשת השואה, ב. תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים. שואת ילדי היהודים באירופה מאת משה פראגר. דברי הקדמה מאת פרופ׳ פ. שניאורסון, ירושלים, ראובן מס, 66 זז׳.

מפרשת השואה, ג־ד, תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים. מחנות ההשמדה בפולין, בעריכת ד״ר ישראל קלויזנר, דברי הקדמה מאת יצחק גרינבוים, יוצא לאור ע״י ועד ההצלה, ירושלים, ראובן מס, 267 זז׳.

מלך ניישטט, חורבן ומרד של יהודי וארשה, ספר עדויות ואזכרות, תל־אָביב, הוצאת הועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1946, 443 זז׳.

ספר הזוועות, כרך א. מהתחלת מלחמת העולם השניה עד פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה. בעריכת בנימין מינץ וד״ר ישראל קלויזנר עם מבוא מאת יצחק גרינבוים. יוצא לאור ע״י ועד ההצלה, ירושלים, ראובן מס, תש״ח, 262 זז׳.

רייזל (רוז׳קה) קורצאק, להבות באפר, ספרית פועלים, גזירות תש—תשה, א״י, הוצאת הקיבוץ הארצי „השומר הצעיר״, 1946, שכא זז׳.

מ. ריפר, מסע המות, פרקים משואת ישראל ברומניה ובפולין, תל־אָביב, מן המוקד, הוצאת „עם עובד״, תש״ו, 204 זז׳.

רניה, בגדודים ובמחתרת (1939—1943 בפולין), ירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ה, 218 זז'.

שואת יהודי פולין, דינים־וחשבונות וסקירות, חוברת א', ירושלים, הוצאת הועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, ת"ש—1940, 64 זז'.

Dokumenty i materjały z czasów okupacji niemieckiej w Polsce, Tom I, Obozy. Opr. Mgr. N. Blumental, Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Łódź, 1946, 335 pp.

Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce, Tom III, Ghetto łódzkie. Opr. Mgr. A. Eisenbach, Tow-stwo przyjaciół Centr. Żyd. Kom. Hist. w Polsce, Warszawa—Łódź—Kraków, 1946 300 pp.

Dokumenty zbrodni i męczeństwa, Kolegjum redakcyjne: Michał M. Borwicz, Nella Rost, Józef Wolf, Wojew. Żyd. Kom. Hist. w Krakowie, Kraków, 1945, 214 pp.

Gusta Draengerowa-Dawidsohn, *Pamiętnik Justyny*, Centralna Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Kraków, 1946, 113 pp.

Dr. Filip Friedman, *Zagłada Żydów Lwowskich*, Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Łódź, 1945, 38 pp.

Dr. Józef Kermisz, *Powstanie w getcie warszawskiem* (19.IV-16.V, 1943), Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Łódź, 1946, 112 pp.

Dr. Abraham Melezin, *Przyczynek do znajomości stosunków demograficznych wśród ludności żydowskiej w Łodzi, Krakowie i Lublinie podczas okupacji niemieckiej*, Wyd. Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Nr. 29, Łódź, 1946, 72 pp.

Oczyma dwunastoletniej dziewczyny, Wojew. Żyd. Kom. Hist. w Krakowie, Kraków, 1946, 72 pp.

Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed najwyższym trybunałem narodowym, Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów w Polsce, Warszawa—Łódź—Kraków, 1947, 514 pp.

Rudolf Reder, *Bełżec*, Wojew. Żyd. Kom. Hist. w Krakowie, Kraków, 1946, 65 pp.

Ruch podziemny w ghettach i obozach (Materiały i dokumenty). Opr. Betti Ajzensztajn, wstępem poprzedził M. Borwicz, Centr. Żyd. Kom. Hist. w Polsce, Warszawa—Łódź—Kraków, 1946, 213 pp.

Mgr. Natan Eljasz Szternfinkiel, *Zagłada Żydów Sosnowca*, Centr. Żyd. Kom. Hist. w Polsce, Katowice, 1946, 80 pp.

Gerszon Taffer, *Zagłada Żydów żółkiewskich*, Centr. Żyd. Kom. przy C. K. Żydów Polskich, Łódź, 1946, 71 pp.

Leon Weliczker, *Brygada śmierci* (Sonderkommando 1005). Pamiętnik, Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Nr. 6, 1946, 133 pp.

W 3cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie, Wojew. Żyd. Kom. Hist. w Krakowie, Kraków, 1946, 197 pp.

Zagłada Żydowstwa Polskiego, Album zdięć, Centr. Żyd. Kom. Hist. przy C. K. Żydów Polskich, Łódź, 1945, 104 pp.

רעדאַקציאָנעלע קאָלעגיע: מ. ווײַנריך, ל. לעהרער, י. לעשטשינסקי, ש. ניגער, י. שאַצקי.

רעדאַקטאָר: מ. ווײַנריך. אַסיסטענט פֿון רעדאַקטאָר: ש. נאָבל.

ABSTRACTS

THE AMERICAN PUBLICATION OF THE NUREMBERG DOCUMENTS

By Josef Guttmann (pp. 3—20)

The author critically examines the eight-volume publication, *Nazi Conspiracy and Aggression,* prepared by the Office of the United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality for the trials in Nuremberg, for the light it sheds on the course of the Jewish tragedy in Europe, from 1933 to 1945.

THE GHETTO IN LITZMANNSTADT (LODZ)

By Bendet Hershkovitch (pp. 21—58)

This is a detailed description of the Łódź Ghetto: its organization, location, function, administrative divisions, and directing personnel. The author dwells on the role of the president of the *Judenrat,* Rumkowski, and on his relationship with the forces of occupation.

NINE MONTHS UNDER GERMAN RULE IN VILNA

By Aleksandra Solowiejczyk (pp. 59—93)

The writer records her experiences of life in Vilna from June 22, 1941, to her clandestine departure, nine months later, for Warsaw. She presents a detailed picture of the progressive deterioration in the Jewish position, the disintegration of personality under the impact of the events, and the attitude of different non-Jewish groups toward the Jews.

JEWISH DOCUMENTATION ENDEAVORS UNDER THE GERMAN OCCUPATION

By Z. Szajkowski (pp. 94—106)

This is a study of the individual and collective efforts made by European Jews to preserve for posterity the documents and other materials bearing on their martyrdom, in 1939—1946.

REVIEWS (pp. 107—124)

MISCELLANEA (pp. 125—159)

TABLE OF CONTENTS (Continued)

MORDECAI PENTCHINER
The Destruction of Klimentów 147

J. L. GERSHT
Courses in Yiddish for Teachers in the Łódź Ghetto 152

A. GOLOMB
Moyshe Levin (Ber Sarin) 155

"Yivo News" 156

Editorial Notes 157

Books Received 157

Reproductions:

P. 30: Bath certificate of the Łódź Ghetto; *p.* 31: Proclamation to the children of the Łód Ghetto; *p.* 36: Diagram of the school system in the Łódź Ghetto; *p.* 37: Program of studies i the schools of the Łódź Ghetto; *p.* 38: a. Ration card for coal, b. Admission ticket to the synagogu for the High Holidays, c. Receipt for a fine paid to the Jewish police — all from the Łód Ghetto; *p.* 44: *Geto-tsaytung; p.* 61: a. Sole cut out from a scroll of the Torah, b. Poster i German and Lithuanian, "Entry forbidden to Jews," — from occupied Vilna; *pp.* 80-81: Map o the Vilna Ghetto, 1942; *p.* 131: Map of the second Vilna Ghetto; *p.* 136: Letter from the Wor Department to the Vilna *Judenrat*; *p.* 137: Certificate from the trade courses for painters in th Vilna Ghetto; *p.* 138: a. Clandestine bulletin on the progress of the war, b. Obituary of Gersho Pludermacher — from the Vilna Ghetto; *p.* 139: Scheme of chimneys in the Vilna Ghetto *p.* 140: Scheme of the Vilna Ghetto industry; *p.* 141: Ration card for bread in the Vilna Ghetto

---

STATEMENT OF THE OWNERSHIP, MANAGEMENT, CIRCULATION, ETC., REQUIRED BY THE ACTS OF CONGRESS OF AUGUST 24, 1912, AND AS AMENDED BY THE ACTS OF MARCH 3, 1933, AND JULY 2, 1946 Of *YIVO BLETER* published quarterly at New York, N. Y., for October 1st, 1947.

State of New York
County of New York

Before me, a Notary Public in and for the State and county aforesaid, personally appeared Dr. Max Weinreich, who, having been duly sworn according to law, deposes and says that he is the Editor of the *YIVO BLETER* and that the following is, to the best of his knowledge and belief, a true statement of the ownership, management (and if a daily paper, the circulation), etc., of the aforesaid publication for the date shown in the above caption, required by the Act of August 24, 1912, as amended by the acts of March 3, 1933, and July 2, 1946 (section 537, Postal Laws and Regulations), printed on the reverse of this form, to wit:

1. That the names and addresses of the publisher, editor, managing editor, and business managers are: Publisher Yiddish Scientific Institute—Yivo, Inc., 535 West 123rd Street, New York 27, N. Y. Editor Dr. Max Weinreich, 535 West 123rd Street, N. Y. C. Managing Editor NONE. Business Manager, Mark J. Uveeler, 535 West 123rd Street, New York 27, N. Y.

2. That the owner is: (If owned by a corporation its name and address must be stated and also immediately thereunder the names and addresses of stockholders owning or holding one per cent or more of total amount of stock. If not owned by a corporation, the names and addresses of the individual owners must be given. If owned by a firm, company, or other unincorporated concerns, its name and address, as well as those of each individual member, must be given.)

Yiddish Scientific Institute—Yivo, Inc., 535 West 123rd Street, N. Y. C., L. Lehrer, Pres., Dr. Jacob Shatzky, Treas., Mark J. Uveeler, Sec., all of 535 West 123rd St., New York 27, N. Y.

3. That the known bondholders, mortgagees, and other security holders owning or holding 1 per cent or more of total amount of bonds, mortgages, or other securities are: (If there are none, so state.) NONE.

4. That the two paragraphs next above, giving the names of the owners, stockholders, and security holders, if any, contain not only the list of stockholders and security holders as they appear upon the books of the company but also, in cases where the stockholders or security holders appear upon the books of the company as trustees or in any other fiduciary relation, the name of the person or corporation for whom such trustee is acting, is given; also that the said two paragraphs contain statements embracing affiant's full knowledge and belief as to the circumstances and conditions under which stockholders and security holders who do not appear upon the books of the company as trustees, hold stock and securities in a capacity other than that of a bona fide owner; and this affiant has no reason to believe that any other person, association, or corporation has any interest direct or indirect in the said stock, bonds, or other securities than as so stated by him.

MAX WEINREICH

Sworn to and subscribed before me this 29th day of September, 1947.
(*Seal*)

RAPHAEL HAGLER
(My commission expires March 30, 1948.)

YIVO BLETER

Journal of the Yiddish Scientific Institute

Vol. XXX FALL, 1947 No. 1

TABLE OF CONTENTS

JOSEF GUTTMANN
The American Publication of the Nuremberg Documents 3

BENDET HERSHKOVITCH
The Ghetto in Litzmannstadt (Łódź) 21

ALEKSANDRA SOLOWIEJCZYK
Nine Months Under German Rule in Vilna 59

Z. SZAJKOWSKI
Jewish Documentation Endeavors under the German Occupation 94

REVIEWS

T. GUTMANS
Dutch Jews under German Rule 107

Z. SZAJKOWSKI
New Editions of the Centre de Documentation Juive Contemporaine 116

MISCELLANEA:

JOSEF GUTTMANN
Stefan Szende, *Den siste Juden fran Polen* 124

BEBA EPSTEIN
The Liquidation of the Vilna Ghetto 125

HELENA KLACZKO
The Second Vilna Ghetto 129

D. GREISDORF
Sayings in the Vilna Ghetto 134

Documents of the Vilna Ghetto in Yivo 135

NOE GRÜSS
The Otwock Ghetto 141

(*Continued on Inside Cover*)

ABSTRACTS IN ENGLISH....160

ייִוואָ בלעטער

שריפט פון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

אינהאַלט פֿון נומער

דער דיטשער טויטאורטייל אויפֿן ייִדישן פֿאָלק 163

זעליג קלמנאָוויטש ע״ה
דער גיסט אין געטאָ 169

אַנאַ נאָטאָנבלוט
די שולן אין וואַרשעווער געטאָ 173

ניוסיע דלוגי, ברינע אָס, שמעון פֿאָלעווסקי, זשעניע בערקאָן, ד״ר מאָרק דווארזשעצקי
דער וויטענבערג־טאָג אין ווילנער געטאָ 188

רחל פּופּקאָ־קרינסקי
מיין אַרבעט אין ייִוואָ אונטער די דיטשן 214

אָבֿנר פֿעלדמאַן
אין געטאָ און אין לאַגערן 223

יצחק שניאורסאָן
דער ייִדישער דאָקומענטאַציע־צענטער אין פֿראַנקריך 249

(המשך פֿון אינהאַלט אויף דער צווייטער זייט הילע)

ווינטער 1947 — באַנד XXX, נומ׳ 2

ז. שיקאווסקי
א רשימה מאפעס פון געטאס, לאגערן און פארטיזאנישע קאמפן 259

ז. שיקאווסקי
ביבליאגראפיע פון ביכער און בראשורן וועגן וואַרשעווער געטא 280

מ. ווינריך
שלמה מענדעלסאן (1896—1948) 289

רעפעראטן און רעצענזיעס:

יוסף גוטמאן
פערזענלעכקייט-פראבלעמען אין די קאנצענטראציע-לאגערן 291

יוסף גוטמאן
טאטאליטארע דערציונג 306

יוסף גוטמאן
אכט חדשים אין א „בעסערן" דייטשן קאנצענטראציע-לאגער 308

מאטעריאלן און נאטיצן:

שולמית כאלעווא
די דענישע יידן אין טערעזיענשטאט 310

סימע לייקין
סטראשון-גאס 12 אין ווילנער געטא 317

מ. ו.
דער ערשטער אקט פון אינפירן די געטא אין וואַרשע 320

העלענע שערעשעווסקי
דאס יתומים-הויז אויף דזשיקע גאס אין וואַרשע 322

רודאלף ברייל
יידן אין מערב-עסטרייך 324

די ליקווידאציע פון ווילנער געטא אין שטן פון דייטשע דאקומענטן 324

פון רעדאקציע 326

ענגלישע קיצורים 328

רעפראדוקציעס:

ז' 320: רשימה פון גאסן אין וואַרשע פון וועלכע יידן מוזן זיך ארויסקלייבן: ז' 321: רשימה פון גאסן אין וואַרשע אין וועלכע יידן מעגן זיך אריבערקלייבן; ז' 325: דייטשע דאקומענטן וועגן דער ליקווידאציע פון דער ווילנער געטא.

דאס אחריות פאר די ווייסנשאפטלעכע שטאנדפונקטן
וואס ווערן ארויסגעזאגט אין די אויסגאבעס פון ייווא
טראגן די מחברים גופא

אין הינטיקן נומער צווישן די זייטן 324 און 325 געפינט זיך דער אינהאלט פון באנד xxx ייווא-בלעטער אין יידיש און ענגליש. ביים אינבינדן דעם דאזיקן באנד דארף מען דעם יידישן טייל אינהאלט ארויסנעמען און אריינבינדן אין אנהייב באנד און דעם ענגלישן טייל אין סוף פון באנד.

די אַרטיקלען אין הײַנטיקן נומער

דער דײַטשער טויטאורטייל אויפֿן יידישן פֿאָלק (זז׳ 163—168)

דער אָריגינעלער שנעלבריוו פֿון הײַדריכן צו אַלע שלאָגגרופּעס וועגן דער פֿולקומער אויסראָטונג פֿון יידן.

זעליג קלמנאָוויטש ע״ה, דער גײַסט אין געטאָ (זז׳ 169—172)

דער טעקסט פֿון אַ רעדע אַדער אַרטיקל וואָס קלמנאָוויטש האָט צוגעגרייט אין ווילנער געטאָ צום 2טן יאָרטאָג פֿון געטאָ (9טן סעפּט׳ 1943). ער שטרײַכט אונטער דעם געדאַנק, אַז גיט געקוקט אויף די איבערמענטשלעכע ליידן איז דער גײַסט אין געטאָ גיט געבראָכן נאָר אויפֿגעריכט געוואָרן.

אַנ נאַטאַנבלוט, די שולן אין וואַרשעווער געטאָ (זז׳ 173—187)

אַ ענויע באַשרײַבונג פֿון דער שולנעץ אין וואַרשעווער געטאָ (וואָס האָט אַנגעהאַלטן האַרט ביז דער ליקווידאַציע), פֿון די אָנפֿירנדיקע פּערזאָנען, פֿון אַ רײַ לערערס — און מי אַזוי דאָס שולוועזן איז אומגעבראַכט געוואָרן.

ניוסיע דלוגי, בריינע אַס, שמעון פּאַלעווסקי, זשענע בערקאָן און ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, דער ווידערנבערג־טאָג אין ווילנער געטאָ (זז׳ 188—213)

דער פֿאַרלויף פֿון די געשענישן וואָס האָבן געפֿירט צום אַרויסגעבן דעם פֿירער פֿון דער „פֿאַראײניקטער פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע (פּפּ״א)״ צום שׂונא, דערציילט פֿון מיטגלידער פֿון דער פּפּ״א וואָס זײַנען בײַגעווען בײַ די געשענישן.

רחל פּופּקאָ־קרינסקי, מײַן אַרבעט אין ייִוואָ אונטער די דײַטשן (זז׳ 214—222)

די שרײַבערין דערציילט וועגן אַ גרופּע ייִדישע שרײַבערס און קולטור־טוערס וואָס האָבן געאַרבעט אונטערן „ראָזענבערג־שטאָב״ אין ייִוואָ און האָבן אויסגענוצט די אַרבעט צו באַהאַלטן ייִדישע קולטור־אוצרות.

אַבנר פֿעלדמאַן, אין געטאָ און אין לאָגערן (זז׳ 223—248)

דער מחבר באַשרײַבט די פּײַן פֿון אַ פּוילישן ייִד וואָס האָט איבערגעלעבט די היטלעריש־אָקופּאַציע, זײַנע וואַגלענישן איבער געטאָס און לאָגערן, די טויט־ספּנות און גליקלעכע צו־פֿאַלן, די לעצטע באַהעלטענישן און די באַפֿרײַונג.

יצחק שניאורסאָן, דער יידישער דאָקומענטאַציע־צענטער אין פּאַריז (זז׳ 249—258)

אַ באַשרײַבונג פֿון דער זאַמלעריש־ער און אַרויסגעבעריש־ער טעטיקייט פֿון יידישן דאָקומענטאַציע־צענטער אין פּאַריז וועגן יידישן חורבן און אומקום אין פֿראַנקרײַך בעת דער מלחמה.

ז. שײַקאָווסקי, אַ רשימה מאַפּעס פֿון געטאָס, לאַגערן און יידישע פּאַרטיזאַנישע קאַמפֿן (זז׳ 259—279)

אַ רשימה פֿון איבער 400 מאַפּעס פֿון לאַגערן אין דײַטשלאַנד און אין אַלע לענדער אונטער דײַטשער אָקופּאַציע.

ז. שײַקאָווסקי, ביבליאָגראַפֿיע פֿון ביכער און בראָשורן וועגן וואַרשעווער געטאָ (זז׳ 280—288)

אַ רשימה פֿון איבער 100 ביכער און בראָשורן אין יידיש, פּויליש, העברעיִש און אַנדערע שפּראַכן וואָס זײַנען אַרויס פֿון נאָך דער באַפֿרײַונג ביז לעצטנס וועגן וואַרשעווער געטאָ.

מ. ווײַנרײַך, שלמה מענדעלסאָן (1896—1948) (זז׳ 289—290)

אַן אָפּהאַנדלונג פֿון שלמה מענדעלסאָנס פּערזענלעכקייט.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס (זז׳ 291—309)

מאַטעריאַלן און נאָטיצן (זז׳ 310—326)

דער דײַטשער טויטאורטייל אויפן יידישן פֿאָלק

דער דאָקומענט וואָס ווערט דאָ געבראַכט איז שוין אַ סך מאָל דערמאָנט געוואָרן און ער איז אויך אָפּגעדרוקט אין אַ שלעכטער ענגלישער איבערזעצונג,[1] אָבער אין זײַן אָריגינעלער פֿאָרמולירונג איז ער נאָך קיין מאָל ניט דערגאַנגען צו דער עפֿנטלעכקייט. דאָס איז הײַנטיכס עקספֿרעסבריוו צו די שעפֿן פֿון אַלע שלאָגרופּעס, וואָס פֿאַרוּפֿט זיך אויף אַ זיצונג, אָפּגעהאַלטן אין בערלין דעם 21סטן סעפּטעמבער 1939. עס רעדט זיך דאָ בפֿירוש ווען דעם „ענדגילטיקן ציל" — די פֿולקומע אויסראָטונג פֿון יידן — און עס ווערן בפֿרטיות אָנגעוויזן די מיטלען, ווי אַזוי צו דעם דאָזיקן ציל צוצוקומען. זאָל דער דאָזיקער דאָקומענט בלײַבן אָפֿן, ווי ער שטייט און גייט, פֿאַר דער יידישער עפֿנטלעכקייט. — רעד'.

[זײַט 1 פֿון אָריגינאַל]

Berlin, den 21. Sept. 1939

Der Chef der Sicherheitspolizei
PP (II) — 288/39 geh.

Schnellbrief

An

Die Chefs aller Einsatzgruppen der Sicherheitpolizei
Betrifft: Judenfrage im besetzten Gebiet.

Ich nehme Bezug auf die heute in Berlin stattgefundene Besprechung und weise noch einmal darauf hin, dass die *geplanten Gesamtmassnahmen* (also das Endziel) *streng geheim* zu halten sind.

Es ist zu unterscheiden zwischen

1.) dem Endziel (welches laengere Fristen beansprucht) und
2.) den Abschnitten der Erfuellung dieses Endzieles (welche kurzfristig durchgefuehrt werden.)

Die geplanten Massnahmen erfordern gruendlichste Vorbereitung sowohl in technischer, als auch in wirtschaftlicher Hinsicht.

Es ist selbstverstaendlich, dass die heranstehenden Aufgaben von hier in allen Einzelheiten nicht festgelegt werden koennen. Die nach-

[1] יוּוואָ־בלעטער, XXX, 1 (האַרבסט 1947), זז' 10—11.

stehenden Anweisungen und Richtlinien dienen gleichzeitig dem Zwecke, die Chefs der Einsatzgruppen zu praktischen Ueberlegungen anzuhalten.

I.

Als erste Vorausnahme fuer das Endziel gilt zunaechst die Konzentrierung der Juden vom Lande in die groesseren Staedte.

Sie ist mit Beschleunigung durchzufuehren.

Es ist dabei zu unterscheiden:

1.) zwischen den Gebieten Danzig und Westpreussen, Posen, Ostoberschlesien und

2.) den uebrigen besetzten Gebieten.

Nach Moeglichkeit soll das unter *Ziffer 1*) erwaehnte Gebiet von Juden freigemacht werden, zum mindestens aber dahin gezielt werden, nur wenige Konzentrierungsstaedte zu bilden.

[זײַט 2 פֿון אַריגינאַל]

In den unter *Ziffer 2*) erwaehnten Gebieten sind moeglichst wenige Konzentrierungspunkte festzulegen, sodass die spaeteren Massnahmen erleichtert werden. Dabei ist zu beachten, dass nur solche Staedte als Konzentrierungspunkte bestimmt werden, die entweder Eisenbahnknotenpunkte sind oder zu mindestens an Eisenbahnstrecken liegen.

Es gilt grundsaetzlich, dass juedische Gemeinden mit *unter* 500 Koepfen aufzuloesen und der nächstliegenden Konzentrierungsstadt zuzufuehren sind.

Dieser Erlass gilt nicht fuer das Gebiet der Einsatzgruppe I welches etwa, oestlich von Krakau liegend, umgrenzt wird von Polanico, Jaroslaw, der neuen Demarkationslinie und der bisherigen slowakisch-polnischen Grenze. Innerhalb dieses Gebietes ist lediglich eine behelfsmaessige Judenzaehlung durchzufuehren. Des weiteren sind die nachstehend behandelten juedischen Aeltestenraete aufzustellen.

II.

Juedische Ältestenraete.

1.) In jeder juedischen Gemeinde ist ein juedischer Aeltestenrat aufzustellen, der, soweit moeglich, aus den zurueckgebliebenen massgebenden Persoenlichkeiten und Rabbinern zu bilden ist. Dem Ältes-

tenrat haben bis zu 42 maennliche Juden (je nach Groesse der juedischen Gemeinde) anzugehoeren.

Er ist im Sinne des Wortes *voll verantwortlich* zu machen fuer die exakte und termingemaesse Durchfuehrung aller ergangenen oder noch ergehenden Weisungen.

2). Im Falle der Sabotage solcher Weisungen sind den Raeten die schaerfsten Massnahmen anzukuendigen.

3.) Die Judenraete haben eine behelfsmaessige Zaehlung der Juden —moeglichst gegliedert nach Geschlecht (Altersklassen) a) bis 16 Jahren, b) von 16 bis 20 Jahren und c) darueber, und nach den hauptsaechlichsten Berufsschichten—in ihren oertlichen Bereichen vorzunehmen und das Ergebnis in kuerzester Frist zu melden.

4.) Den Altestenraeten sind Termine und Fristen des Abzuges, die Abzugsmoeglichkeiten und schliesslich die Abzugsstrassen bekanntzugeben. Sie sind sodann persoenlich verantwortlich zu machen fuer den Abzug der Juden vom Lande.

Als Begruendung fuer die Konzentrierung der Juden in die Staedte hat zu gelten, dass sich Juden massgeblichst an den Franktireuruebefaellen und Pluenderungsaktionen beteiligt haben.

[זעט 3 פון אריגינאל]

5.) Die Aeltestenraete in den Konzentrierungsstaedten sind verantwortlich zu machen fuer die geeignete Unterbringung der aus dem Lande zuziehenden Juden.

Die Konzentrierung der Juden in den Staedten wird wahrscheinlich aus allgemein sicherheitspolizeilichen Gruenden Anordnungen in diesen Staedten bedingen, dass den Juden bestimmte Stadtviertel ueberhaupt verboten werden, dass sie stets jedoch unter Beruecksichtigung der wirtschaftlichen Notwendigkeiten—z. B. das Ghetto nicht verlassen, zu einer bestimmten Abendstunde nicht mehr ausgehen duerfen usw.

6.) Die Aeltestenraete sind auch verantwortlich zu machen fuer die entsprechende Verpflegung der Juden auf dem Transport in die Staedte.

Es sind keine Bedenken geltend zu machen, wenn die abwandernden Juden ihr bewegliches Gut, soweit technisch ueberhaupt moeglich, mitnehmen.

7.) Juden, welche dem Befehl, in die Staedte umzusiedeln, nicht nachkommen, ist in begruendeten Faellen eine kurz bemessene Nach-

frist zu gewaehren. Es ist ihnen strengste Bestrafung anzukuendigen, wenn sie auch dieser Frist nicht nachkommen sollten.

III.

Alle erforderlichen Massnahmen sind grundsaetzlich stets im engsten Benehmen und Zusammenwirken mit den deutschen Zivilverwaltungs- und oertlich zustaendigen Militaerbehoerden zu treffen.

Bei der Durchfuehrung ist zu beruecksichtigen, dass die wirtschaftliche Sicherung der besetzten Gebiete keinen Schaden leidet.

1.) Es ist vor allem Ruecksicht zu nehmen auf die Beduerfnisse des Heeres.

Z. B. wird es sich kaum vermeiden lassen, zunaechst da und dort Handelsjuden zurueckzulassen, welche zur Verpflegung der Truppen mangels anderweitiger Moeglichkeit unbedingt zurueckbleiben muessen. In diesen Faellen ist jedoch im Benehmen mit den oertlichen zustaendigen deutschen Verwaltungsbehoerden die alsbaldige Arisierung dieser Betriebe anzustreben und die Auswanderung der Juden nachzuholen.

2.) Bei der Wahrung der deutschen Wirtschaftsinteressen in den [זײַט 4 פֿון אָריגינאַל]
besetzten Gebieten ist es selbstverstaendlich, dass juedische Lebens- Kriegs- oder fuer den Vierjahresplan wichtige Industriezweige und -betriebe zunaechst aufrecht erhalten bleiben muessen.

Auch in diesen Faellen ist die alsbaldige Arisierung anzustreben und die Auswanderung der Juden nachzuholen.

3.) Es ist schliesslich Ruecksicht zu nehmen auf die Ernaehrungslage in den besetzten Gebieten. So sind z. B. Grundstuecke juedischer Siedler nach Moeglichkeit den benachbarten deutschen oder auch polnischen Bauern zur Mitbewirtschaftung kommissarisch in Pflege zu geben, sodass die Einbringung der noch aussenstehenden Ernte bezw. der Wiederanbau gewaehrleistet ist.

Hinsichtlich dieser wichtigen Frage ist mit dem landwirtschaftlichen Sachreferenten des O. d. Z. Verbindung aufzunehmen.

4.) In allen Faellen, in denen eine Uebereinstimmung der Interessen der Sicherheitpolizei einerseits und der deutschen Zivilverwaltung andererseits [nicht?] erzielt werden kann, ist mir vor Durchfuehrung der in Frage stehenden Einzelmassnahmen auf dem schnellsten Wege zu berichten und meine Entscheidung abzuwarten.

IV.

Die Chefs der Einsatzgruppen berichten mir laufend ueber die folgenden Sachverhalte:

1.) Zahlenmaessige Uebersicht ueber die in ihren Bereichen befindlichen Juden (moeglichst in der obenangegebenen Gliederung). Es sind hierbei getrennt anzugeben die Zahlen der Juden welche vom Lande zur Abwanderung gebracht werden, und jener, welche sich bereits in den Staedten befinden.

2.) Namen der Staedte, welche als Konzentrierungspunkte bestimmt worden sind.

3.) Die den Juden zur Abwanderung in die Staedte gesetzten Termine.

4.) Uebersicht ueber alle juedischen Lebens- und Kriegs- oder fuer den Vierjahresplan wichtigen Industriezweige und Betriebe ihres Bereiches.

Es sind moeglichst folgende Feststellungen zu treffen:
a) Art der Betriebe (zugleich Angabe der moeglichen Umstellung des Betriebes zu wirklich lebenswichtigen, bezw. kriegswichtigen oder fuer den Vierjahresplan wichtigen Betrieben),

[זײַט 5 פֿון אַריגינאַל]

b) welche von diesen Betrieben sind vordringlichst zu arisieren (um jedwede Schaedigung auszuschalten.)?

Wie wird die Arisierung vorgeschlagen? Deutsche oder Polen (diese Entscheidung ist abhaengig von der Wichtigkeit des Betriebes),
c) wie gross ist die Zahl der in diesen Betrieben beschaeftigten Juden (darunter der leitenden Positionen).

Kann der Betrieb nach Abschub der Juden ohne weiteres aufrecht erhalten bleiben, oder bedarf diese Aufrechterhaltung der Zuteilung von deutschen bezw. polnischen Arbeitskraeften? In welchem Umfange?

Soweit polnische Arbeitskraefte herangezogen werden muessen, ist darauf Bedacht zu nehmen, dass diese vor allem aus den frueheren deutschen Provinzen hereingeholt werden, sodass das Polentum dort bereits eine Auflockerung erfaehrt. Diese Fragen koennen nur durch Einschaltung und Beteiligung der eingerichteten deutschen Arbeitsaemter durchgefuehrt werden.

V.

Zur Erreichung der gesteckten Ziele erwarte ich restlosen Einsatz aller Kraefte der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes.

Die benachbarten Chefs der Einsatzgruppen haben miteinander sofort Fuehlung aufzunehmen, damit die in Betracht kommenden Gebiete restlos erfasst werden.

VI.

Das OKH, der Beauftragte fuer den Vierjahresplan (z.Hd. des Herrn Staatssekretaers Neumann), die Reichsministerien des Innern (z. Hd. des Herrn Staatssekretaers Stuckart), fuer Ernaehrung und fuer Wirtschaft (z. Hd. des Herrn Staatssekretaers Landfried) sowie die Chefs der Zivilverwaltung des besetzten Gebietes haben Abzug dieses Erlasses erhalten.

Fuer die Richtigkeit
der Abschrift:
gez. Unterschrift
Major i. G.

gez. Heydrich
Beglaubigt:
gez. Schmidt
Kanzeleiangestellt.

דער גייסט אין געטא

פֿון זעליג קלמנאָוויטש ע"ה

זעליג הירש קלמנאָוויטש (1881—1944), אייגנער פֿון די פֿירערס פֿון יידישן מלחמה, איז אין ווילנער געטא געווען איינע פֿון די צענטראַלע פֿיגורן פֿון יידישן קולטור־לעבן. על־פּי נס האָבן זיך דערהיט — און געפֿינען זיך איצט אין אַרכיוו פֿון יידוא — זײַנס אַ טאָגבוך וווּ אויך גרעסערע פֿראַגמענטן פֿון ליטעראַטור־קריטישע אַרבעטן, וואָס ער האָט געשריבן אין געטא.

דאָס אַרטיקל וואָס מיר דרוקן דאָ איז קענטיק געווען באַשטימט פֿאַר אַ זאַמלבוך, אָדער פֿאַר אַן עפֿנטלעכער אַרויסטרעטונג אין שייכות מיטן צווייטן יאָרטאָג פֿון געטא, וואָס איז אויסגעפֿאַלן אויפֿן 6טן סעפּטעמבער 1943; אָבער בערך מיט אַ וואָך פֿריִער, דעם לעצטן טאָג אויגוסט אָדער אין סאָמע אָנהייב סעפּטעמבער, איז קלמנאָוויטש אַרויס־געפֿירט געוואָרן קיין עסטלאַנד, וווּ ער איז אומגעקומען אין אַ דײַטשן שקלאַפֿן־לאַגער אין נאַרווע. ממילא איז קלאָר, אַז דער מאַנוסקריפּט איז געשריבן סוף אויגוסט 1943.

וועגן קלמנאָוויטשן זען: רייזען, לעקסיקאָן, ב׳ III, זז׳ 693—696; יוווא־בלעטער XXVI, 1 (סעפּטעמבער־אָקטאָבער 1945), זז׳ 4—5. וועגן קלמנאָוויטשן אונטער די דײַטשן: אַ. סוצקעווער, ווילנער געטא, זז׳ 103, 112 און נאָך; רוזשקה, להבות באפר, זז׳ קט, קלא, שכ; ש. קאַטשערגינסקי, חורבן וילנע, זז׳ 208—210; מ. דוואַרזשעצקי, ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום, זז׳ 260—264 און נאָך; ידיעות פֿון יוווא נומ׳ 22 (סעפּטעמבער 1947).

צום באַדויערן פֿעלט אין אונדזער כתב־יד ז׳ 6, און אויך ז׳ 7 איז, זעט אויס, ניט פֿאַרענדיקט.

אַ רעפֿעראַדוקציע פֿון ז׳ 2 פֿונעם כתב־יד איז געווען געדרוקט אין ידיעות פֿון יוווא נומ׳ 13 (פֿעברואַר 1946).

עס איז אָן ספֿק אַ גוטער מינהג זיך אָפּצושטעלן בײַ איין פּונקט פֿון דער פֿליענדיקער צײַט און וואָרפֿן אַ בליק אויף אַהינטער צו זען, וואָס פֿאַר אַ וועג האָט מען דורכגעמאַכט. אויב מען דערזעט גוטס, לעבט מען איבער נאָך אַ מאָל פֿרייד — און פֿרייד איז דאָך הײַנטיקע צײַטן אַזוי וויכטיק, בפֿרט אין געטא — און אויב חלילה שלעכטס, קאָן מען אפֿשר אויך געפֿינען אַ טרייסט: אַזוי פֿיל איבערגעלעבט און דאָך אויסגעהאַלטן — וועט מען אם ירצה השם אויך דאָס לעצטע ביסל שלעכטס וואָס איז באַשערט אויסהאַלטן.

צוויי יאָר לעבן אין געטא איז געווען אַ גוואַלדיקע געשעניש פֿאַר איטלעכן מענטשן, וואָס וועט פֿאַרבלײַבן אין זײַן נשמה ביזן לעצטן אָטעם. יעדער איינער האָט געווויס וואָס צו דערציילן און וואָס צו פֿאַרגעדענקען. איז אין פֿלוג אַ גאַנץ גלײַכער רעיון צו פֿאַרפֿיקסירן צום צווייטן געטא־יאָרטאָג פּערזענלעכע איבער־לעבונגען און געזעלשאַפֿטלעכע ווירקונגען.

גייט מען אָבער צו צום פֿאַרווירקלעכן אַזאַ אונטערנעמונג, שטייט באַלד אויף דער ספֿק, צי איז דער געטא אַן אָרט, וווּ עס קאָן געמאַכט ווערן אַזאַ סך־הכּל. לערנט דאָך שוין אונדז פֿון לאַנג דער פֿילאָסאָף פֿיכטע: „דאָס, אין וואָס

מען איז פֿאַרכאַפּט, אין וואָס מען איז אַליין, קאָן מען ניט דערקענען. מען מוז ערשט פֿון דעם אָרויסגיין, זיך שטעלן אויף אַ שטאַנדפּונקט פֿון דרויסן". עס וועט איטלעכער לייכט מודה זיין, אַז באַשרייבן אַדעקוואַט די געשעענישן אין געטאָ וועט מען קאָנען ערשט וועט מען וועט זיין דרויסן פֿון אים.

וויטער: צי איז כּדאַי צו שרייבן פֿאַרן מענטשן אין געטאָ? צי קאָן ער דען האָבן אַ זינען פֿאַר עפּעס אַנדערש, ווי פֿאַר זיין אייגענעם איך? אויב אין געווייַנטלעכע מענטשלעכע פֿאַרהעלטענישן רעדן מענטשן גאָר אפֿט פֿאַרבייַ אייגער דעם אַנדערן, יעדער אייגער הערט נאָר זיך, אויך אין די רייד פֿון זיין מיטשמועסער — טאָ ווי מוז דאָס נאָך זיין פֿילפֿאַך פֿאַרשטאַרקט אין געטאָ, ווו יעדער אייגער מוז זיין אינגעליבט אין זיך פֿיל מאָל מער ווי אויף דער פֿרייַ, ווו יעדער אייגער מוז ציטערן פֿאַר יעדער רגע, ער זאָל זי ניט פֿאַרניכטן פֿאַר זיך און אפֿגעבן דעם צווייטן אַדער אַ זיטקען ענין, וואָס האָט אין פֿלוג וויניק שייכות מיט זיין אייגענער געליבטער פּערזאָן!

וואָרעם אַן אייגנטימלעך געזעמל מענטשן איז דער געטאָ — ניט אַרונטער־צוברענגען אונטער דעם באַגריף פֿון אַ מענטשלעכן קאָלעקטיוו. גאָר אַ סך קאָלעקטיוון זיינען ניט אויפֿגעקומען דורך אַ פֿרייַען אפֿמאַך, נאָר זיינען צוזאַמענגעהאַלטן דורך אויסנווייניקסטע כּוחות, וואָס האָבן אפֿט מאָל אפֿילו דעם כאַראַקטער פֿון צוואַנג. אָבער דאָך שאַפֿט זיך שטענדיק צו גלייַך אַן אינעווייניקסטער פֿאַרבונד־געפֿיל צווישן יחידים. יעדער אייגער שפּירט זיך ווי אַ גליד פֿון דעם קאָלעקטיוו, וואָס ער ווערט אים טייַער און זיין עקסיסטענץ געווינטשן. ער קאָן אַ מאָל האָבן טענות צו דעם אָדער יענעם פּרט פֿון דער אָרגאַניזאַציע, צי אפֿילו צו אַ גרונטפּרינציפּ פֿון דער אָרגאַניזאַציע, אָבער דאָס קאָן אים באַוועגן נאָר צו פֿאַרלאַנגען אַן אויסבעסערונג אין די פּונקטן וואָס זענען אים אויס צו זיין פֿעלערהאַפֿט אָדער צו ווינטשן אַן איבערבייט פֿון דעם אָרגאַניזיר־פּרינציפּ. דער עצם קאָלעקטיוו אָבער ווערט באַטראַכט ווי אַ בלייבנדיקער.

דער געטאָ איז אין גאַנצן אַן אויפֿגעצווונגענער. די מענטשן זיינען צונויפֿגעטריבן געוואָרן אין אים — און אין דעם מאַמענט האָבן זיי פֿאַרלאָרן זייער מענטשנטום. אין שווערע קאַמפֿן האָבן זיי צו ביסלעכווייז געמוזט פֿון דאָס נייַ אין זיך געפֿינען זייער מענטשישקייט — מיט דער הילף פֿון פֿאַרשטעלונגען און טעטיקייטן, וואָס קומען פֿון אויסער דעם געטאָ, וואָס טאָרן גאָר אין תּוך אין געטאָ ניט עקסיסטירן. עס איז דערביבער קיין חידוש ניט, אַז עס קאָן ניט געמאָלט זיין אין געטאָ קיין מענטש — אפֿילו אַזעלכער, וואָס זאָל כּלומרשט דאָ האָבן מאַטעריעל בעסער ווי אין דער פֿרייַ, וויבל ער עסט בעסער — וואָס זאָל דעם געטאָ ליב האָבן, וואָס זאָל אים ווינטשן אַריכת־ימים. פֿאַרקערט, דער איינציקער וווּנטש וואָס פֿאַראייניקט אַלע אינווויינער פֿון געטאָ פֿון ערשטן ביזן לעצטן איז, אַז דער געטאָ זאָל וואָס גיכער פֿאַרשווינדן. די שענסטע אויפֿטוען פֿון דעם געטאָ, וואָס ער מעג און וועט מיט זיי שטאַלצירן, ווערן באַגלייט מיט דער ברכה: הלוואי זאָל דאָס זיין דאָס לעצטע מאָל אין געטאָ!

איך האָב שוין מרמז געווען אויף דעם טעם, פֿאַר וואָס דאָס איז אַזוי: אין פּרינציפּ איז דער געטאָ ניט אויסגעטראַכט פֿאַר אַן אויפֿהאַלט פֿון מענטשן,

נאָר פֿון ברואים פֿון אַ נידעריקן מין, בכל אופֿן פֿאַר ברואים אָן אַ נשמה, אָן אַן אינטעלעקט. גייסטיקייט — דאָס איז בכלל איבעריק אין געטאָ. און דער קאַמף וואָס די געטאָמענטשן האָבן געפֿירט און וואָס זיי האָבן אויך אין אַ גע־וויסער מאָס אויסגעפֿירט — צו באַקומען צוריק זייער מענטשלעכע געשטאַלט — איז געווען טאַקע דער קאַמף פֿאַר גייסטיקייט.

*

פֿאַראַן איין סאָציאַלע אינסטיטוציע אין דער וועלט, וואָס מען קאָן אפֿשר מיט איר אין אַ געוויסער בחינה פֿאַרגלייכן דעם געטאָ. דאָס איז אַ שטראָפֿ־אַנשטאַלט, די תפֿיסה. דער מענטשלעכער קאָלעקטיוו אין תפֿיסה ווערט אויך צוזאַמענגעהאַלטן מיטן אויסנוויניקסטן כוח, מיט צוואַנג. מען קאָן אויך ניט זאָגן מן הסתם, אַז די תפֿוסים זאָלן מיט פֿאַרגעניגן זיצן אין אָט דעם קאָלעקטיוו, זאָלן אים ליב האָבן. און דאָך זיצנען געוויס פֿאַראַן אינעווייניקסטע, גייסטיקע פֿעדעם, וואָס שאָפֿן דעם תפֿיסה־קאָלעקטיוו. וואַרעם דער באַשטראָפֿטער, צי דער פֿאַרהאַלטענער אין תפֿיסה וויים, אַז עס איז פֿאַראַן אַ גרונד פֿאַר וואָס ער איז באַשטראָפֿט: ער איז אָפּגעטראָטן פֿון אַ באַשטימטן אינגעשטעלטן כלל וואָס הערשט אין דער מענטשלעכער געזעלשאַפֿט. אָפֿילו דער אומשולדיק באַשטראָפֿ־טער קאָן האָבן טענות צו דער תפֿיסה נאָר לגבי ז׳ך: ער האָט דאָך קיין זאַך ניט באַגאַנגען, פֿאַר וואָס עס זאָל אים קומען תפֿיסה. ער מוז אָבער מודה זיין, אַז דער וואָס האָט מיט אַן אמת באַגאַנגען אַזאַ אַקט, אין וואָס ער ווערט באַ־שולדיקט, טאָר ניט האָבן קיין טענות, אויב מען זעצט אים אַריין אין תפֿיסה. און נאָך אַ זאַך: אין דער תפֿיסה מוז הערשן אַ געוויסער סאָציאַלער צוצי צווישן די וועכטער און די תפֿוסים: זיי האַלטן ביידע ביי איין שטעקן צי ביי איין שטריק, מערניט פֿון קעגנגעזעצטע זייטן. עס קאָן זיך טרעפֿן — און אין אונדזערע צייטן האָט זיך דאָס ניט איין מאָל געטראָפֿן, — אַז דער שטעקן קערט זיך אום, און די הינטיקע וועכטערס ווערן תפֿוסים, און די תפֿוסים וועכטערס.

אָט דאָס איז לחלוטין ניט שייך אַנצומעסטן צום געטאָ. ער איז אַ תפֿיסה אין דעם זינען, וואָס די מענטשן זיצנען טאַקע אינגעשפֿאַרט. אָבער קיין איינער פֿון די אינגעשפֿאַרטע שפּירט זיך ניט שולדיק; קיין איינער קאָן ניט אינזען דעם גרונד, פֿאַר וואָס ער איז אינגעשפֿאַרט; קיין איינער ווייס ניט, אַז ער זאָל האָבן באַגאַנגען עפּעס אַזוינס וואָס איז דערווידער די כּללים פֿון מענטשלעכן צוזאַמענלעבן. און דער עיקר: אויך דער כוח וואָס האָט אינגעשלאָסן די געטאָ־מענטשן האָט דאָך אויך ניט אויפֿצוווּאַרפֿן קיין שום פֿאַרבערעכן דעם איינצלנעם פֿון זיי, ער האָט דאָך ניט געזוכט די אינדיווידועלע שולד פֿון דעם יחיד אין וואָסער עס [איז] — לאָמיר זאָגן — פֿינדלעכן אָקט לגבי אים אָדער אין העלפֿן מיט וואָס עס איז זיצנע שׂונאים. אין געטאָ איז ער געקומען נאָר פֿאַר. .....

.....

(עס פֿעלט דאָ ז׳ 6 פֿונעם מאַנוסקריפּט.)

.....להרע.

...אָבער דאָס איז נאָך ניט אַלץ:

וואָס האָבן מיר געקאָנט [טאָן], אַפֿילו מיר האָבן געווּסט, אַז עס מוז קומען אין דעם מאָמענט: גאָרנישט. עס איז שוין געווען צו שפּעט. וועט עס האָט באָוויזן צו אַנטלויפֿן קיין מיזרח אָדער וועט עס איז געווען אַרויסגעפֿירט אַהין, אַזוי ווייל צו אים. די וואָס זײַנען געבליבן — זיי האָבן קיין ברירה ניט. זיי מוזן פֿון זיך אַרויסגעבן דעם סמא דחייא אויף זיך אויפֿצוהאַלטן.

אַבער אַ דור, צוויי דורות לאָזט מען אונדז שוין הערן: אַ סכנה פֿאַר אײַך צו זיצן דאָ, וווּ מיזרח מיט מערבֿ טרעפֿן זיך. די ערד האָט דאָ פֿעריאָדיש געציטערט און האָט מחנות באַגראָבן, און די חורבנות זײַנען פֿון מאָל צו מאָל געווען גרעסערע. האָט איר ניט פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז די אַזהרה פֿון דעם גאָט פֿון דער געשיכטע: האָבן אויגן.

...נאָכגעביקייט פֿון דעם געטאָמענטשן לגבי דער פֿאָדערונג פֿון דעם בעל־הבית מיט ענערגישער האַנט אויסגעווישט... דער גײַסט איז געוואָרן אויפֿגעריכט. די שוואַכע.....קינד, די אַלטע, די קראַנקע, די גײַסטיק שאָפֿנדי..... געקראָגן דעם שוץ און די וועלטשאַוונג וואָס [וועלן] זיי צוגעטיילט אין יעדער נאָרמאַלן מענטשלעכן [קיבוץ]... ממשותדיקע עדות דערויף זײַנען די קינדערלעך, וואָס האָבן.... געגומען שטעלן טריטעלעך אויף דער ערד, די קינדערהיימען, ד..... די ביבליאָטעק און לייענזאָל, דער טעאָטער, דער יוגנטקלוב..... דער דורכויס באַפֿ[רידיקנדיקער] געזונט־צושטאַנד.

דאָס איז דער בפֿירושער נצחון פֿון דעם גײַסט איבער דעם חומר. לאָמיר האָפֿן, אַז ער וועט אויך זײַן בכוח אײַנצוצאָמען די לעצטנס שטאַרק צעטרייסלטע נערוון און וועט אָפּהאַלטן זײַן לעצטגילטיקן נצחון — אויספֿירן דעם וווּנטש פֿון אַלע געטאָמענטשן: דערברענגען צום happy end.

די שולן אין ווארשעווער געטא

פון אנא נאטאנבלוט

נאך דעם ווי ווארשע איז, אין אקטאבער 1939, ארײַנגעפאלן צו די דײַטשן אין די הענט זײַנען נאך די יידישע פאלקשולן געווען טעטיק א שטיקל צײַט. אין משך פון דער באלעגערונג זײַנען די גרעסערע לאקאלן פארנומען געווארן דורך פליטים. איצט, ווען די פליטים זײַנען צוריק אַוועק, האבן די לעראַרס אליין אויפגעראמט און דערפירט דערצו, אז מען זאל זיך ווידער קענען נעמען צום לערנען. היות טייל שוללאקאלן זײַנען אפגעברענט געווארן בעת די באמבארדירונגען, און אנדערע זײַנען צוגענומען געווארן פון דער אקופאַציע־מאַכט, האבן מיר געמוזט ארבעטן אין עטלעכע מישמורים. הײַנט זעט דאס אויס מאדנע נאַיוו, אבער יעמאלט האבן מיר געמיינט, אז וואס מען זאל מיט אונדז יידן ניט אפטאן, נאר שולן פאר יידישע קינדער וועלן דאך בלײַבן. וואס הייסט, די דײַטשן, די באשאפערס פון נײַע פעדאגאגישע שיטות, וועלן ליקווידירן די פאלקשול! מען האט אבער בײַ אונדז צוגענומען אין שול־בנין נאכן אנדערן, און דעם 4טן דעצעמבער 1939 איז ליקווידירט געווארן די לעצטע פאַוושעכנע שול פאר יידישע קינדער אויף אקאפאַוועי 55. זי איז געווען די גרעסטע און די שענסטע פון ס׳האבן זיך אין איר געלערנט עטלעכע טויזנט יידישע קינדער.

מען האט געמוען לערנען אין קאמפלעטן און אין דיקן וואס די געזעל־שאפט צענטאס האט ארגאניזירט. די קאמפלעטן האבן ארומגענומען סײַ עלעמענ־טארע סײַ מיטעלע בילדונג. אזא התמדה ווי די תלמידים האבן ארויסגעוויזן אין די דאזיקע קאמפלעטן האבן מיר אין שלום־צײַטן קיין מאל ניט געהאט געזען. מען האט זיך ממש גאריסן צום לערנען, מען האט געוואלט אין איין יאר דורכ־מאכן דעם קורס פון צוויי יאר און אפשר נאך מער. נישט געווען מער קיין באלא־מוטשען, קיין ארויסדרייען זיך; מען האט בײַ די לעראַרס געבעטן וואס מער ארבעט. איך געדענק שמועסן מיט מײַן חבֿרטע פאַני בוימבערג וואס איז שפעטער אומגעבראכט געווארן אין טרעבלינקע. ביז דער מלחמה איז זי געווען ארײַנ־געטאַן אין פארשן די אַנטיקע וועלט, און נאר פון פרנסה וועגן פלעגט זי זיך אפריסן פון איר וויסנשאפטלעכער ארבעט און אפגעבן זיך מיט לערערײַ. איצט האט זי געגעבן לעקציעס פון אירע באליבטע לימודים, לאטײַן און געשיכטע, פון פרי ביז אין דער נאכט ארײַן, און שוין נאך אלע לעקציעס פלעגט זי אפגעבן מאסן צײַט אויף ארומצוריידן דעם מאטעריאל מיט די תלמידות. זי האט נאך אלץ געארבעט אויף אלט־גריכישע טעקסטן און געשריבן ארטיקלען, אבער זי האט אויך געשעפט נחת פון דיסקוטירן מיט אירע תלמידות און זי פלעגט זאגן,

אַז זי האָט קיין מאָל ניט אַזוי הנאה געהאַט פֿון איר פּעדאַגאָגישער אַרבעט ווי אין געטאָ.

אַזוי האָט זיך געצויגן דורך צוויי ווינטערס: 40/1939 און 41/1940. סוף זומער 1941 האָט דער יודענראַט (יידן פֿלעגן זאָגן אויפֿן אַמאָליקן שטייגער: די גמינע) סוף־כּל־סוף אויסגעפּועלט, מען זאָל צוריק דערלויבן צו עפֿענען די יידישע אַנפֿאַנגשולן. אָפּיציעל איז די דערלויבעניש געווען אויף פֿינף טויזנט קינדער, נאָר מיר האָבן געהאַט בדעה צו אַרגאַניזירן שולן פֿאַר אַלע קינדער אין געטאָ. בײַ דער גמינע האָט זיך געשאַפֿן אַ נײַער שולאָפּטייל און אויך אַ פּערמאַנענטע שול־קאָמיסיע, צונויפֿגעשטעלט פֿון פֿאַרשטייערס פֿון די געזעלשאַפֿטלעכע און פֿאַרטיישע גרופּירונגען וואָס האָבן געהאַט אויפֿגעבויט די א״ג שול־פֿאַטראָנאַטן. די נײַע שולן האָבן געזאָלט אָפּשפּיגלען דאָס אידעאָלאָגישע בילד פֿון דער יידישער געזעלשאַפֿט, און די פּערמאַנענטע קאָמיסיע האָט געדאַרפֿט זײַן דער געזעלשאַפֿטלעכער אנשפּאַר פֿון די שולן און העלפֿן בײַם געפֿינען שוללאָקאַלן, מאַכן פֿאַרשלאָגן דעם שולאָפּטייל וועגן לערער־פּערסאָנאַל פֿאַר דעם אָדער יענעם טיפּ שול אאַז״וו.

די פּאָטראָנאַטן זײַנען געווײַנטלעך געווען אין אַ פֿאַרמעסט און האָבן זיך געפֿלײַסט אײַנס דאָס אַנדערע אַריבערצושטעכן. די ווײַטערדיקע ריכטונגען זײַנען געווען פֿאַרטראָטן אין דער פּערמאַנענטער קאָמיסיע:

העברעיש־ציוניסטישע [תרבות]: קירשענבוים, ראָזענבלום א״אַנד.

יידיש־וועלטלעכע [צישאָ]: שכנא זאָגאָן, ראָזע סימכאָוויטש, סאָניע נאָוואָגרודזקי.

רעליגיעזע [העברעיש און יידיש]: זישא פֿרידמאַן, א. ל. אַרלעאַן, שאַפּירא א״אַנד.

פּוילישע: ל. קעמפּנער, פֿרוי א. נאָטאָנבלוט, פֿרוי ר. שטיין.[1]

פֿאַרזיצער פֿון דער קאָמיסיע איז געווען דער גמינע־מיטגליד אַבֿרהם וואָל־פֿאָוויטש, דער געווען דירעקטאָר פֿון דער גימנאַזיע חינוך. ער איז געווען אַ מענטש פֿון הויכער גייסטיקער קולטור, אַ גרויסער בעל־מידות און אַ פֿײַנער פּעדאַגאָג. זײַן טרוים איז געווען צונויפֿצוברענגען אַלע שולריכטונגען, צו עלימינירן פֿון דער שול די פּאָליטישע לײַדנשאַפֿטן און צו שאַפֿן אַן אײַנהייטלעכע יידישע שול, אויף אַ דעמאָקראָטישן באַזיס און מיט אַ בפֿירוש נאַציאָנאַלער באַפֿאַרבונג. עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז אין אַלע טיפֿן שולן זאָל מען די פֿראָגראַם אויפֿבויען אויף יידישער טעמאָטיק און אין אַ גרויסער מאָס לערנען יידיש און העברעיש; וואָס מער און וואָס ווינציקער — דאָס האָט מען געמאַכט אָפּהענגיק פֿון דעם טיפּ שול.

דער שולאָפּטייל איז צוגעטראָטן צו דער אַרבעט פֿון אַרגאַניזירן די שולן, געשטיצט פֿון פֿרעזעס טשערניאַקאָוו. דער ערשטער צוזאַמענשטעל פֿון שולאָפּטייל

[1] פֿרוי שטיין האָט דערקלערט, אַז איבער דיפּלאָמאַטישע און פּאָליטישע טעמים רעפֿרעזענטירט זי דאָס פּוילישע שולוועזן, הגם זי אַליין האָלט פֿון שולן אויף יידיש.

איז געווען אַזאַ: פֿאַרזיצער — אַבֿרהם וואָלפֿאָוויטש; פֿאַרוואַלטער — שמואל הערענשטיין, געווען סעקרעטאַר פֿון דער גמינע; זיצן ממלא־מקום — ד״ר טויבער, געווען דירעקטאָר פֿון סעמינאַר אויף געגנש גאָס; שול־וויזיטאַטאָר — אָנאָ נאָטאָבלוט, געווען פֿאַרוואָלטערין פֿון דער פֿאָוושעכנער שול אויף אָקאָפֿאָווע; סעקרעטאַרין — סטעפֿאָניע ראָזענצוויג, געווען לערערין פֿון די גמינעשולן. שפּעטער צו איז דער צוזאַמענשטעל אויסגעבריטערט געוואָרן. נאָך אַ האַלב יאָר בערך איז צוגעקומען פֿרוי ד״ר סירקין־בינשטיין; זי האָט אי־ בערגענומען די השגחה אויף געזונט און היגיענע. מען האָט געשאָפֿן אַן אָפּ־ צוויג פֿאַר לערן־מכשירים און אַ צענטראַלע ביבליאָטעק; ממונה אויף דעם איז געווען וויזן, אַ געווען לערער פֿון די גמינעשולן.

פֿאַר די שולקינדער האָט מען אָרגאַניזירט צוגאַב־באַשפּיזונג, קאָווע און ברויט מיט האָניק; אין דער שפּיץ פֿון דעם צוויג איז געשטאַנען אַ נייער באַ־ אַמטער, וויזענפֿעלד. און פֿון מײַ [1942] איז אַ דאָנק דער השתדלות פֿון תּרבות־ פּאַראַנאַט צוגענומען געוואָרן אַ נייער וויזיטאַטאָר פֿאַר די העברעיִשע שולן און פֿאַר די לעקציעס פֿון העברעיִש אין אַנדערע שולן — ס. ראָזענבלום.

דער פֿאַרוואַלטער הערענשטיין איז געווען אַ פֿיינער איבערגעבענער טויער, מיט אַ סך טאַקט און אַ גוטער אָרגאַניזאַטאָר. אַ דאָנק די דאָזיקע מעלות האָט ער אויפֿגעבויט אין שולאָפּטייל אַ האַרמאָנישע אַרבעט, אָן קאָנפֿליקטן, אָפֿילו אָן פֿאַראיבלען. אין געטאָ זיינען אויסגעקלעפּט געוואָרן פֿלאָקאָטן וועגן אינ־ שרײַבונגען; אויפֿן סמך פֿון די אײַנשרײַבונגען זיינען געעפֿנט געוואָרן די וויי־ טערדיקע שולן, און דער שולאָפּטייל האָט באַשטימט אין זיי פֿאַר פֿאַרוואַלטערס:

1. מיט העברעיִשער לערנשפּראַך (תּרבות):
   פּראָסטע 8 (געוו׳ פּריוואַט־גימנאַזיע שטרומפֿמאָן) — ציטרינאָווסקי און לעווין;
   נאָוואָליפּקי 22 (געוו׳ תּרבות־שול) — פֿרוי מאָסטקאָוו;
   נאָוואָליפּקי 68, פֿערטער גאָרן — סטאַשעווסקי.

2. מיט ייִדישער לערנשפּראַך (צישאָ):
   קאָרמעליצקע 29 (געוו׳ צישאָ־שול) — ברוידע;
   נאָוואָליפּקי 68, צווייטער גאָרן (געוו׳ צישאָ־שול) — סמאָליאָר;
   שוו׳ יורסקע 34 (געוו׳ גמינע־שול) — פֿרוי קלעפּפֿיש.

3. מיט ייִדישער לערנשפּראַך (שולקולט):
   געגנש 12 — פֿאָלמאַן.[2]

4. מיט ייִדישער און העברעיִשער לערנשפּראַך (רעליגיעזע — בית־יעקבֿ, חורבֿ, יבֿנה, מזרחי):
   קוזשע (Kurza) 10 — זילבערבערג און קירשענבוים;
   נאָלעווקעס 33 (געוו׳ בית־יעקבֿ־שול) — פֿרידענזאָן;
   געגנש 11 (געוו׳ אגודה־שול) — אָרלעאַן;

[2] אין גיכן איז ער פֿאַרביטן געוואָרן דורך אַן אַבסאָלוועניטקע פֿון „יהודיה״.

כלאָדנע 17 (2 שיכטן) — דעם פֿאַרוואָלטער געדענק איך ניט;
שליסקע 6 (2 און 3 שיכטן) דעם פֿאַרוואָלטער געדענק איך ניט.*

5. מיט פּוילישער לערנשפּראַך:
געגנט 9 (גענט׳ סעמינאַר פֿאַר ייִדישע רעליגיע־לערערס) — קאָוואַלסקי און ראַסין;
כלאָדנע 15 און 17 (1 שיכט) — פֿרוי ראָזווילאָווסקי;
שליסקע 6 (1 שיכט) — יאַמפּאָלער;
דזשעלנע (אין יתומים־הויז) — טרומפּער.

ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אָנצוהייבן מיט די קלאַסן ו, וו, און ווו און דער־עפֿענען די העכערע קלאַסן אויף וויפּל עס וועלן זיך מאַכן גרעסערע לאָקאַלן און ס׳וועלן צוקומען קינדער. דער סוף איז געווען, אַז די רעליגיעזע שולן האָבן זיך אָפּגעשטעלט ביי פֿערטע קלאַסן און די אָנדערע זײַנען דערגאַנגען ביז פֿינפֿטע. אָחוץ די רעליגיעזע שולן איז אין אַלע געווען קאָעדוקאַציע. די עלטער פֿון די קינדער איז געווען אַ גאַנץ פֿאַרשיידענע; מען האָט צוגענומען ניט לויט די יאָרן, נאָר לויט די קענטנישן וואָס מען האָט באַווײַזן בײַ די אַרײַנטריט־עק־זאַמענס. אין די העכערע קלאַסן איז די פֿרעקווענץ געווען אַ שוואַכע: די קינדער האָבן זיך פֿאַרנומען מיט האָנדל און מיט שמוגל כּדי צו פֿאַרדינען אויפֿן שטיקל ברויט.

דעם שעהען־פֿלאַן פֿאַר יעדער שול, קלאַסנווײַז, און אויך דעם טעקסט פֿון פֿלאַקאַט וועגן די אײַנשרײַבונגען האָט מען איבערגעשיקט דער דײַטשער מאַכט צום באַשטעטיקן. תּחילת האָט פֿרעזעס טשערניאָקאָוו ניט דערלויבט אונדז צו עפֿענען די שולן אײדער עס וועט אָנקומען די בפֿירושע דערלויבענישן. אָבער די צײַט איז געלאָפֿן און די דײַטשן האָבן זיך נאָך אַלץ געזאָמט. האָבן מיר די שולן געלאָזט אין גאַנג סומך זײַנדיק זיך אויף דער אַלגעמיינער דערלויבעניש צו עפֿענען שולן.

די פֿראָגראַם האָט פֿאַרויסגעזען, אַז מען וועט לערנען פּויליש, ייִדיש, העב־רעיש, אַריטמעטיק, ייִדישע לימודים, צייכענען, האָנטאַרבעט, געזאָנג און גימ־נאַסטיק. געשיכטע און געאָגראַפֿיע איז ניט דערמאָנט געוואָרן — דאָס האָט מען אַדורכגעשמוגלט אויף די לעקציעס פֿון שפּראָכן אָדער פֿון די טעכנישע לימודים.

קיין לערנביכער זײַנען ניט געווען, און דער לימוד האָט דערפֿון שטאַרק געליטן. בלית־ברירה האָט מען אויסגענוצט פֿאַרמלחמהדיקע ביכער, אָבער די געטאָשול האָט דאָך געהאָט אַן אָנדער שיטה — זי האָט על־פּי פּראָגראַם געדאַרפֿט אָנשפּאַרן דאָס לערנען אויף ייִדישער טעמאַטיק. די שולן אויף ייִדיש און העברעיש זײַנען געגאַנגען מיט זייער פֿאַרמלחמהדיקן וועג און האָבן געניצט זייערע אַלטע לערנביכער אויף וויפּל מען האָט זיי געקענט באַקומען. גאָר גרויסע שוועריקייטן האָבן געהאָט די שולן אויף פּויליש, וואָס ביז דער מלחמה זײַנען זיי געווען אַסי־

* די רעדאַקציע וועט זאָגן אַ גרויסן דאַנק אַלע לייענערס וואָס קענען דערגאַנצן דעם אַרטיקל מיט די אָדער אַנדערע פּרטים. — די געשטערנטע הערות זײַנען פֿון דער רעדאַקציע.

מילאַטאַרישע אין גייסט און דאָ האָבן זיי געדאַרפט אַנהייבן געבן אַ נאַציאָנאַלן אינהאַלט. די אינפֿעליקייט פֿון די לערערס איז דאָ געווען אַ סך וויכטיקער איידער אין אַ נאָרמאַלער שול. מען האָט קאָנצענטרירט דאָס לערנען אָרום יידישע יום־טובֿים, אָרום לעבן און ארבעט אין געטאָ, אָרום בעלעטריסטישע ווערק, וווּ עס שטייט אין צענטער די יידישע סביבֿה. דער שולאָפּטייל האָט פֿלאַנירט אַרויסצוגעבן גייע לערנביכער, אָבער דערויף האָט מען זיך ניט דערוואַרט.

דאָס רובֿ האָט מען די שולן אינגעאָרדנט, ווי מיר האָבן געזען, אין פֿאַרמלחמהדיקע מכשירים: בענק, טישלעך, טאָוולען, שטולכעלעך און טישלעך פֿאַר די יינגערע קלאַסן. הייצוואָרג אאז"וו האָבן געדאַרפֿט צושטעלן די גמינע און צענטאָס. ניט געקוקט אָבער אויף דער דאָזיקער טאָפּעלער פֿאַרזאָרגונג איז אין די שולן געווען קאַלט, די קינדער פֿלעגן זיצן אין פּאַלטנס. דאָרט וווּ מען האָט די שולן באָזעצט אין פֿריערדיקע פּריוואָטע דירות האָט דער שולאָפּטייל באַשטעלט אין די געטאָ־סטאַלערייַן די נייטיקע מעבל און באַצאָלט פֿון זיין בודזשעט.

וועגן דעם בודזשעט פֿלעגן זיין מחלוקתן צווישן דעם שולאָפּטייל און פֿרעזעס טשערניאַקאָוו; ער האָט מורא געהאַט, אַז ער וועט אַזאַ גרויסן בודזשעט ניט קענען דעקן, האָט ער אינגעפֿירט, קעגן דעם וויל פֿון שולאָפּטייל, אַ שכר־לימוד אין דער הייך פֿון 10 גילדן אַ חודש. עס זיצנען באַשטימט געווארן ספּעציעלע סעקרעטאַרן וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן אויפֿמאַנען. זיי האָבן אויך אינקאַסירט דאָס געלט פֿאַר די אָנבייסנס, אָבער דאָס זיצנען געווען גראָשנס, וויבל דער פֿאַרזיצער פֿון דער אָפּראָוויזאַציע אַבֿרהם געפּנער, ממש אַ טאַטע צו די קינדער אין גטאָ, פֿלעגט אַרויסגעבן פּראָדוקטן פֿאַר די שול־אָנבייסנס אויף די אָפּיציעלע („קאָנטינגענט")־פּרייזן. בייַם שכר־לימוד פֿלעגט מען אויך מאַכן הנחות, אַזוי אַז דער דורכשניט האָט באַטראָפֿן 3—4 גילדן אַ חודש פֿאַר אַ קינד, און פֿאַר אָנבייסנס האָט זיך אומגעקערט ניט מער ווי 50% פֿונעם קרן.

אין יענע שוללאָקאָלן וווּ צענטאָס האָט אויפֿגעהאַלטן קינדערקיכן האָבן די קינדער באַקומען אַ צווייטיקע באַשפּייזונג: אי דעם אָנבייסן אי אַ זופּ. אָנדערע קינדער פֿלעגן די צוגאָב־באַשפּייזונג מיטנעמען אַהיים.

אין די שולן איז געווען אַוועקגעשטעלט אַ שטענדיקע מעדיצינישע־היגיענישע השגחה. אין דער שפּיץ פֿון דער גאַנצער מעדיצינישער אַרבעט איז געשטאַנען ד"ר סירקין־בינשטיין. צו איטלעכער שול איז צוגעטיילט געווארן אויף עטלעכע שעה אַ טאָג אַ שולדאָקטער. שולדאָקטערינס זיצנען געווען צוו"אנד: פֿאַלקאָווסקי, שיין, קעניגשטיין, ראָזענבערג. חוץ דעם האָט יעדע שול באַקומען אַ היגיענישע־טין — אָדער אַ יונגע דאָקטערין (צווישן זיי וועראַ קריניצקי־בערמאַן און מאַריע צייטלין) אָדער אַ קראַנקן־שוועסטער.

אָלע טאָג האָט זיך די היגיענישטין פֿאַרנומען מיט איבערקוקן די ריינט־לעכקייט; אויף איטלעכן קלאַס איז אַן איבערקוק אויסגעקומען 2 מאָל אַ וואָך. 1 מאָל אַ וואָך איז די גאַנצע שול מיט דער היגיענישטין געגאַנגען אין באָד.

בעדער פֿאַר די שולן זײַנען געווען אויף סאָלנע 3, ספּאָקאָינע, סטאַווקעס און גענשע 43 (אין טאָז); איטלעכע באָד האָט געהאט אַ דעזינסעקטאָר.

די דאָקטערינס פֿלעגן אַרומקוקן איינס נאָך דאָס אַנדערע אָלע קינדער. און מיט דער הילף פֿון די היגיענישסטינס האָבן זיי געשאָפֿן אַ קאָרטאָטעק פֿון די קינדער. קראַנקע קינדער (אָדער אַזוינע, בײַ וועלכע עס איז געווען אַ חשד אויף קראַנקייט) פֿלעגט מען אַרײַנפֿירן צום דאָקטער מיט דער ריי. חוץ דעם האָבן די היגיענישסטינס געדאַרפֿט זיך דורכריידן מיט די עלטערן פֿון פֿאַרלײַזיקטע קינדער און וויזיטירן אין דער היים די קינדער וואָס פֿעלן. היות מען האָט געווּסט, אַז פֿאַרלײַזיקטע ווּוינונגען וועט מען דורכרייכערן (פֿאַרווּקע האָט מען דאָס געפֿון) האָבן די עלטערן אַליין זיך געפֿלייסט צו ברענגען די ווּוינונגען אין אָרדענונג. ווינטער 42/1941 איז שוין די פֿאַרלײַזיקונג געגאַנגען אויף אַראָפּ, די טיפֿוס־עפּידעמיע האָט געהאַלטן אין פֿאַרלאָשן וועלן, דער קריזיס אין דער קראַנקייט איז אַריבער.

אָבּ איז דער טיפֿוס פֿאַר קינדער ניט געווען אַזוי מסוכן ווי פֿאַר דערוואַקסענע. אָפֿט האָבן די קינדער געהאַט טיפֿוס אין אַזאַ גרינגער פֿאָרעם, אַז זיי האָבן אַליין וועגן דעם ניט געווּסט און זײַנען געקומען אין שול.

אַ סך ערגער איז געווען מיט טובערקולאָז. מען האָט פֿאַראָרדנט דורכצוּלײַכטן אַלע שולקינדער און דעם גאַנצן פּערסאָנאַל. דערויף איז באַשטימט געוואָרן דער שפּיטאָל אויף לעש נומער 3, ווו ס׳איז יעמאָלט געווען דירעקטאָר ד״ר שטיין. די רעזולטאַטן האָבן אָנגעוואָרפֿן אַ שרעק: 80 ביז 90 פּראָצענט קינדער זײַנען אָדער געווען קראַנק ממש, אָדער אונטער דער סכנה פֿון טובער־קולאָז. די אונטערזוכונג אויף באַציללי איז שוין ניט צו שטאַנד געקומען.

אָבּוץ טיפֿוס און טובערקולאָז, וואָס זייער שניט אין געטאָ איז געווען דער גרעסטער, האָבן די קינדער אויך מאַסנווײַז געמאָזלט. מען האָט די קראַנקע אויף מאָזלען איבערגעלאָזט אין די היימען, מחמת אַריבערפֿירן זיי אין בערזאָן־בוימאָן־שפּיטאָל אויף שעננע 60 (שפּעטער אַריבער אויף לעש 80) איז ניט געווען גרינג; די דירעקטאָרין פֿון שפּיטאָל ד״ר ברוידע־העלער פֿלעגט זיך קלאָגן, אַז די קראַנקע קינדער ליגן צו צוויי און צו דרײַ אין איין בעט.

טובערקולאָזע קינדער זײַנען געשטאָרבן כּמעט אָן הילף. די קראַנקייט האָט געהאָט אַ בליציקן כאַראַקטער, און די סאַנאַטאָריעס אין אָטוואָצק זײַנען געווען איבערגעפֿאָקט.

אין די שולן, וועגן וועלכע מיר האָבן ביז איצט גערעדט, זײַנען בדרך־כּלל געגאַנגען קינדער פֿון וואַרשעווער עלטערן אָדער פֿון אַזוינע צוגעקומענע וואָס האָבן באַווּיזן זיך אײַנצוואָרדענען פֿאַר זיך. אין די אינסטיטוציעס פֿאַר יתומים און האַלבע יתומים האָט מען געלערנט אויפֿן אָרט, אין ספּעציעל אײַנגעאָרדנטע קלאַסצימערן מיט די געהעריקע מעבל. אַזוינע אינסטיטוציעס זײַנען געווען: קאָר־טשאַק יתומים־הויז, דאָס קינדערהויז „דאָברא וואָלא״ אויף דזשעלנע 61 (אונ־טער דער השגחה פֿון מאַריע פּינקערט, אויפֿגעהאַלטן פֿון בערשטער־וואַרשטאָט

אויף שוו׳ יורסקע גאָס) און דאָס קינדערהויז אויף וואַלנאָשטש 14 (אונטער דער אָפּוטרופּסות פֿון דעם פּרעזעס טשערניאַקאָווס פֿרוי).

אין די האַלב־אינטערנאַטן אויף זאַמענהאָף־גאָס 19, נאָווואָליפּקי 25, טוואַרדע 21 זײַנען די לימודים פֿאַרגעקומען אין די אַלגעמיינע גרויסע צימערן בײַ לאַנגע טישן. דאָ זײַנען די אַרבעט־באַדינגונגען געווען שווערע ביז גאָר. אין די פֿאַר־מאַכטע אַנשטאַלטן האָט מען די קינדער ווי עס איז באַשפּיזט און באַשוכט, האָט מען געקענט ווי עס איז לערנען מיט זיי אויך. דאָ האָבן די קינדער געהונ־גערט און זײַנען אומגעאָנגען אין שמאָטעס — טאָ וואָס האָט מען פֿון זיי גע־קענט פֿאָדערן? געווען דאָ יתומים וואָס פֿלעגן נעכטיקן אין גאָס, וואָס זיי האָט געקומט אָ פּלאַץ אין אַ פֿאַרמאַכטן קינדערהויז מיט פּוליער פֿאַרזאָרגונג, אָבער אויף דעם האָט דער שולאָפּטייל קיין דעה ניט געהאָט. אָפֿילו בנוגע דעם לערנען אין די דאָזיקע אינסטיטוציעס האָט דער אָפּטייל געהאָט בלויז קאָנטראָל־פֿונקציעס; מערניט אין יתומים־הויז אויף דזשעלנע, וואָס האָט געהערט צו דער גמינע, איז געווען אָן אמתע שול פֿונעם אָפּטייל.

צו די אַלע שולן דאַרף מען דערמאָנען נאָך איין עלעמענטאַר־שול אין געטאָ: פֿאַר קינדער פֿון משומדים. זי איז אַרגאַניזירט געוואָרן פֿון דער געזעל־שאַפֿט כאַריטאָס („חסד״) אויף וואָלנאָשטש 4. די צאָל תּלמידים איז דאָ געווען אָ גאַנץ אַנזיכטיקע, ווײַל צו די פֿריִערדיקע געשמדטע קינדער זײַנען אין אַנהייב פֿון דער אָקופּאַציע צוגעקומען היפּש נײַע; די עלטערן האָבן געמיינט, אַז דאָס וועט זײַן אָ סגולה. דער שולאָפּטייל האָט ניט געוואָלט אָנערקענען און ניט סובסידירן די דאָזיקע שול, ווײַל ער האָט געהאָלטן, אַז אין די באַדינ־גונגען פֿון אָ געשלאָסענער געטאָ פֿאַר אַלע „ראָסנדיקע״ יידן איז די דאָזיקע סעפּאַראַציע לעכערלעך: זאָלן די געשמדטע קינדער גיין אין די גמינעשולן מיט דער פּוילישער לערנשפּראַך, וועלן זיי דאָרטן זײַן צוזאַמען מיט יידישע קינדער און אויך לערנען העברעיִש וואָס איז געווען אײַנגעפּירט ווי אָ לימוד. דאָס האָט דער שולאָפּטייל געענטפֿערט דער פֿרוי לאָנדסבערג (אָ געווען פֿאַרוואָלטערין פֿון אָ פּאָושעכנער שול), ווען זי האָט זיך ווי אָ פֿאַרשטייערין פֿון כאַריטאָס געווענדט וועגן עפֿענען אָ באָזונדערע שול פֿאַר געשמדטע קינדער. אָבער ניט געקוקט אויף דער נעגאַטיווער תשובֿה האָט כאַריטאָס פֿאַרט געעפֿנט די שול. אַבֿרהם געפֿנער מיט זײַן גוט האַרץ האָט דער דאָזיקער משומדים־שול אויך געהאָלפֿן מיט הייצוואָרג און באַשפּיזונג.

אַרום און אַרום האָבן זיך אין די אָנפֿאָנגשולן אין געטאָ געלערנט בײַ 10,000 קינדער. ניט געגאָנגען אין שול זײַנען די קינדער וואָס האָבן געשמוגלט, די אָזוי גערופֿענע כאָפּערס[3] און די וואָס זײַנען געווען געשוואָלן פֿון הונגער און האָבן זיך ניט געקענט רירן פֿון אָרט.

אין דער זעלביקער צײַט האָבן זיך אויך געעפֿנט, אויפֿן סמך פֿון אָ דײַטשער

[3] אָזוי האָט מען גערופֿן די קינדער וואָס פֿלעגן אַרויסכאַפּן עסנוואָרג בײַ די פֿאַרקויִ־פֿערינס אָדער בײַ פֿאַרבײַגייערס.

דערלויבעניש, שולן מיט אַ גימנאַזיאַלן קורס און פֿאַכקורסן מיט וואַרשטאַטן פֿאַרן עלטערן יונגוואַרג. צווישן זיי איז אויך געווען אַ גראַפֿישע שול. די דאָזיקע אינסטיטוציעס זײַנען ניט געווען אונטער דעם שולאָפּטייל; איבער זיי איז געווען ממונה דער גמינע־מיטגליד יוסף יאַשונסקי. אויף סטאָווקעס און גזשיבאָווסקע זײַנען געווען שולן פֿאַר בחורים; געווען אַ גאַנצע רײַ קורסן פֿון וועשערײַ, זעמשערײַ, שניידערײַ אאַז״וו פֿאַר מיידלעך, און אַלע האָבן צוגעצויגן אַ סך תּלמידים. אינסטרוקטאָרין פֿאַר דער פּראָפֿעסיאָנעלער אויסבילדונג פֿון מיידלעך איז געווען פֿרוי קיבעיק. אונטער דער פֿירמע פֿון סאַניטאַרע קורסן האָט מען אויך אַרויסבאַקומען בײַ די דיטשן אַ דערלויבעניש אויף אַ באַהאַלטענעם אוניווערסיטעט; אין דער שפּיץ זײַנען געשטאַנען די פּראָפֿעסאָרן צענטנערשוועך, הירשפֿעלד און צוויבוים, און אָפּטיילונגען זײַנען געווען פֿאַר כעמיע, פֿאַרמאַציע און מעדיצין.

אויף אַזאַ מין אופֿן איז אין דעם יאָר פֿאַר דער אויסראָטונג דערגרייכט געוואָרן, אַז אַלע יידישע קינדער זאָלן קענען באַקומען זייער בילדונג אין אַ שולנעץ וואָס די גמינע האָט אויסגעבויט. קינדער פֿון מער פֿאַרמעגלעכע עלטערן האָבן זיך געלערנט אין פּריוואַטע קאָמפּלעטן וועלכע ס׳האָט געהאָט אַרגאַניזירט די לערערשאַפֿט פֿון די פֿרײַערדיקע מיטעלע און פֿאַוושעכנע שולן. די דיטשן האָבן ניט אַרויסגעווויזן דעם מינדסטן אינטערעס פֿאַר דעם וואָס עס טוט זיך אין די שולן — זיי האָבן שוין געהאַט זייערע אין זײַנען. איז די וואַכיקייט בײַ די לערערס אָפּגעשוואַכט געוואָרן און זיי האָבן זיך אַרײַנגעטאָן אין דער ארבעט מיט לײַב און לעבן. פֿון די ענטוזיאַסטן אין די תּרבות־שולן וויל איך אַנרופֿן פֿרוי מאַסטקאָוו, פֿון די צישאַ־שולן — ברוידען, פֿון די רעליגיעזע שולן — אַרלאַנען און פֿרידענזאָנען, פֿון די פּוילישע — פֿרוי ראַזווילאָווסקי. אָבער אויך די אַנדערע פֿאַרוואַלטערס און לערערס האָבן געאַרבעט מיט אַ סך איבערגעגעבנקייט; זײַנען טאָקע די שולן געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה.

די צאָל קינדער איז פּסדר געוואָקסן און קיין נײַע לאָקאַלן האָט מען ניט געקענט באַקומען, וואָרעם מען פֿלעגט פּסדר אַרײַנוואַרפֿן אין געטאָ נײַע יידן. האָט מען דעריבער פֿאַרגרעסערט די צאָל שולן דורך צוגעבן נײַע מישמורים. דערפֿון נעמט זיך עס, וואָס אין דער רשימה שולן זײַנען געבראַכט מער נעמען פֿון פֿאַרוואַלטערס איידער שוללאָקאַלן. עס איז טאָקע געווען ענג און קאַלט און ס׳זײַנען ניט געווען קיין לערנביכער, אָבער ס׳איז געווען אַן אָטמאָספֿער פֿון ארבעט. דער מאַראַלישער קלימאַט האָט זיך אַריבערגעטראָגן פֿון די קאָמפּלעטן און ס׳זײַנען ניט געווען קיין פֿאַרנודיעטע לערערס און ניט קיין פֿאַרנודיעטע קינדער. דאָס האַרץ פֿלעגט זיך אָנפֿילן מיט פֿרייד און שטאָלץ ווען מען פֿלעגט זען בײַ א וויזיטאַציע, אַז נאָך אַן איבערריס פֿון צוויי יאָר צײַט האָט מען איבער אַ נײַס דערלעבט צו אַן אמתער שול, צו אמתע קלאַסן מיט טאָוולען און בענק און אַז די קינדער לערנען זיך מיט אַ גוואַלדיקן חשק. אין די שולן האָט מען געשפּירט אַ יום־טובֿ.

צו דער פֿאַרמלחמהדיקער לערן־פֿראָגראַם פֿון פֿאַלקסשול האָט מען צוגעגעבן דעם לימוד ריטמיק. געלערנט האָבן דאָס אויסגעצייכנטע פֿרויען־פֿאַכ־

מענטשן: אַנעטע רייזער, רעניע שפּאַצענקאָפּ, טעמפּעל, טראָן, וואַלדמאַן, הערש־פֿינק און אַנדערע. די טאַלענטירטע מאַלערין סעקשטיין האָט געוועקט דאָס געפֿיל פֿאַר פֿאָרב און פֿאָרעם.

מען האָט אַרגאַניזירט צווישנשולישע כאָרן. די דיריגענטן זײַנען געווען מענטשן באַוווסטע פֿון פֿאַר דער מלחמה: פֿיוויישיס אין תּרבות, גלאַטשטיין אין צישאָ, זאַקס אין די פּוילישע שולן. אין געטאָ איז פֿול געווען מיט קינסטלערס פֿון גאָר אַ הויכער מדרגה. קיין אַנדער פֿעלד פֿון אַרבעט האָבן זיי ניט געהאַט — האָבן זיי זייער גאַנץ האַרץ אַרײַנגעלייגט אין די שולן. די ערנצטע סיסטעמאַטישע שולאַרבעט איז געווען דורכגעפֿלאָכטן מיט געזאַנג, טאַנץ, פֿרײַלעכקייט. דעם הויכן גראַד עסטעטישע אויסבילדונג אין די געטאָשולן האָט מען דערקענט אויף די עפֿנטלעכע אָרויסטריטן פֿון די פֿאַרשײדענע שולטיפּן, וואָס זײַנען פֿאַרגעקומען אין משך פֿון דעם אײַנציקן פֿיל־וויניציק גלאַטיקן שוליאָר אין געטאָ: איינער אין דעצעמבער 1941, צו חנוכּה, אין שײַכות מיט דער עפֿענונג פֿון די שולן, און דער צווייטער לכּבֿוד ל״ג־בעומר. ביידע אונטערנעמונגען זײַנען געווען אין זאָל „פֿעמינאַ״. די נומערן האָבן געהאַט אָ טיפֿן אידעאָלאָגישן אינהאַלט און האָבן זיך אויסגעצייכנט אָקטיאָריש, מוזיקאַליש, כאָרעאָגראַפֿיש און מאָלעריש.

די צישאָ־שול פֿון נאָוואָליפּקי 68 האָט פֿון וווּנדערלעך צוגעקליבענע לידער פֿון ביאַליקן, רייזענען, געבירטיקן און אַנדערע צונויפֿגעשטעלט אָ מאַרש פֿון זיגעריש פֿרילינג וואָס נעמט אײַן די וועלט כאָטש לכתּחילה איז די ערד אײַנגעשמידט אין אײַז און עס הוליען די בייזע ווינטן. דער רושם איז געווען אָן אומגעהײַערער אי צוליב דעם אַלגאָריש אינהאַלט וואָס האָט אויפֿגערירט די טיפֿסטע געפֿילן, אי מיט דעם געזאַנג, מיט די געטאָקטע פֿערזן, מיט די קאָלירטע שיינע קאָסטיומען, מיט די דעקאָראַציעס און מיט דער שפּיל פֿון ליכט און מיטן ריטעם פֿון די טענץ. שטאַרק האָט אויך אויסגענומען די תּרבות־שול פֿון נאָוואָליפּקי 22. איר זונענטאַנץ מיט די שטראַלן איז געווען דער שפּיץ פֿון כאָרעאָגראַפֿישער קונסט. די דאָזיקע צוויי שולן האָבן טאָקע באַקומען די העכסטע אויסצייכענונג און די גרעסטע געלטפֿרעמיע.

אָבער אַנדערע שולן האָבן אויך דערגרייכט פֿײַנע רעזולטאַטן. די פּוילישע שול פֿון גענשע 9 האָט געוויזן אָ פֿאַרשטעלונג, ווי אַזוי די קינדער פֿון פֿאַרשײדענע פֿעלקער און ראַסעס האָבן זיך ליב און ברענגען דורך דעם צו אָ פֿאַרבריderונג פֿון אַלע מענטשן. די קינדער קומען צו אַן עלנטער יתומה, ברענגען איר מתּנות, פֿרייד און ליבשאַפֿט. יעדער גרופּע קינדער אין דער פֿאַרשטעלונג זינגט און טאַנצט און גייט אַנגעטאָן אויף איר שטייגער, עס ווערן ניט אָפּגעוויזן די נאַציאָנאַלע אונטערשיידן — אָבער דאָס רופֿט ניט אַרויס קיין אומצופֿרידנקייט, נאָר פֿאַרקערט, מער פֿאַראינטערעסירונג און צוגעבונדנקייט בײַ די אַנדערע. די תּרבות־שול פֿון פּראָסטע האָט אין טאַנץ, געזאַנג און וואָרט אי־לוסטרירט דאָס לעבן פֿון די שומרים אין ארץ־ישׂראל. די רעליגיעזע שולן זײַנען אויך ניט אָפּגעשטאַנען און האָבן זיך פֿאַראיניקט אין דער דאָזיקער מאַניפֿעסטאַציע פֿון גלויבן אין אַנקום פֿון פֿרילינג.

מען דאַרף ניט פֿאַרגעסן, אין וואָס פֿאַר אַ צייט דאָס איז פֿאַרגעקומען. אין דער זעלביקער צייט זיצען אין געטאָ טויזנטער שטיל אויסגעאַנגען פֿון הונגער און דער רייַך געוואָרענער אֶפּפֿאַל פֿון דער געזעלשאַפֿט האָט געהוליעט אויף די קבֿרים. אויף דעם דאָזיקן פֿאָן האָט די שול אויפֿגעשיינט נאָך העכער. דער גמינע־מיטגליד וואָלפֿאָוויטש פֿלעגט זיך פֿרייען, אַז די שולן האָבן געשטעלט דעם ערשטן טריט צו פֿאַראייניקן דאָס צעשפּליטערטע ייִדישע פֿאָלק. אָט האָבן מיר אָזוי ווי אַ גרויסן פּאַראַד פֿון אַלע שולן, און כאָטש זיי געהערן צו פֿאַרשיי־דענע ריכטונגען, זיצנען זיי פֿאָרט פֿאַראייניקט. די פּראָפֿאַנאַדיסטישע וועלט פֿון די דאָזיקע פֿאַרשטעלונגען איז געווען אַ גוואַלדיקע. מען האָט זיי עטלעכע מאָל איבערגעחזרט. פֿריער צוליב רעפּרעזענטאַציע און פֿאַר שולקינדער, דער־נאָך צוליב הכנסה. אַלע מאָל איז דער זאַל געווען איבערגעפּאָקט.

עס זיצנען געקומען די וואַרעמע פֿרילינגטעג פֿון 1942, דערנאָך האָט זיך צוגעזוקט דער זומער. אין די פֿיר וועלט איז געווען ענג און פֿאַרשטיקט. וואָס טוט מען מיט די קינדער וואָס בענקען נאָך גראָז און גרינס? עס האָט זיך גע־פֿונען אַ כּישוף־מאַכער, דער אַרכיטעקט־אינזשעניר העניריק בלום. אויף די חורבֿות פֿון צעשטערטע הייזער זיצנען געשאַפֿן געוואָרן פּרעכטיקע ספּאָרטפּלעצער און גערטנדלעך מיט לויפֿוועגן, שפּרינג־אינערליכטונגען, וויגן, קאָרוסעלן און אַפּילו באָדאַסיינען. דער גמינע־מיטגליד ליכטנבוים קרימט זיך אויף די הוצאות און וואָרטשעט, אָבער ער גיט, וואָרעם אים געפֿעלט דאָס אויך.

געווען דרײַ ספּאָרטפּלעצער: אויף גזשיבאָווסקע גלײַך אַנטקעגן דער גמינע, אויף נאָוואָליפּקי און אויף פֿראָנצישקאַנער. פֿאָראַן דאָרטן בלומענבייטן, גראָז־בייטן, טעניספּלעצער, אַראָפּאָרן. די חורבֿות זיצנען מגולגל געוואָרן אין בא־גרינטע און באָבלומטע בערגלעך.

די געטנדלעך זיצנען געווען אַרומגערינגלט מיט ווײַסע פּאָרקאַנעס פֿון געטשעטע שטייגער אויסגעלייגטע ווי אַ שאָכבערעט. בײַ די אַרײַנגאַנגען זיצנען אויף די פּאָרקאַנעס געשטאַנען בלומענטפּ מיט רויטע בלומען. ווען מען האָט געעפֿנט די ספּאָרטפּלעצער האָט געשפּילט אַן אָרקעסטער; ס׳האָבן געזונגען אַלע דרײַ קינדערכאָרן, פֿײַווישיסעס, זאַקסעס און גלאָטשטיינס, וואָס זיצנען געווען אויסגעשטעלט אויף די בערגלעך. געווען אימפּראָוויזירטע בינעס, און אַלע טיפּן שולן האָבן דאָרטן געוויזן ריטמישע טענץ, גימנאַסטיק און אינסצע־נירטע שפּילן. בײַם עפֿענען די שפּילפּלעצער האָט געהאַלטן אַ רעדע דער פּרעזעס פֿון גמינע אינזשעניר טשערניאַקאָוו. ער האָט אָפּגעגעבן כּבֿוד דער שול אין געטאָ, די מיטאַרבעטערס פֿון שולאָפּטייל און דער גאַנצער לערערשאַפֿט. וואָרעם אין די טעג פֿון אימה, וועו די דאָמאַקלעס־שוועכט הענגט איבער יעדער איינעם, וועו הונגער און מגפֿה זיצנען געוואָרן אונדזער טאָג־טעגלעך שטיקל ברויט, וועו אָט־אָט ווערן מיר אײַנגעזונקען אין מרה־שחורה, האָט די לערערשאַפֿט באָוויזן אויסצובויען אַזאַ שולוועזן וואָס שימעירט מיט אַלע קאָלירן פֿון רעגן־בויגן אין דער פֿינצטערניש וואָס לאָזט זיך אַראָפּ איבער אונדז אַלץ געדיכטער.

דער עולם איז געווען ווי פֿאַרכישופֿט פֿון דעם קאָנטראַסט צווישן דעם הויכן אַרטיסטישן ניוואָ פֿון די אַרויסטרעטונגען און דער דערדריקנדיקער גרויקייט פֿון דעם אָרום. טאַקע אַזוי, אָט דאָס לעצטע שוליאָר איז געווען אונ־דזער שוואַנען־געזאַנג פֿאַר דער שול און בכלל פֿאַר וואַרשעווער יידן. די קינדער האָבן געאַרבעט אינטענסיוו, האָבן זיך אויסגעצייכנט. מען האָט אָרויסגעגעבן דרײַ סטיפּענדיעס, צו 100 גילדן אָ חודש יעדערע, און די גמינע האָט דאָס געדאַרפֿט אויסצאָלן. די לערערס האָבן אויך געהאַט דעם זעלביקן דראַנג צו בילדן זיך וויטער. אין משך פֿון יאָר זײַנען אָרגאַניזירט געוואָרן אינסטרוק־טאָרישע קאָנפֿערענצן און מוסטער־לעקציעס פֿון פֿרוי מײַזעל (דער לימוד אין ערשטן קלאַס — אין דער שול אויף כלאָדנע 15), פֿון פֿרוי נאַטאַנבלוט (דאָס אויסנוצן פֿאַרשטעלונגען פֿאַר דעם לימוד פֿון שפּראַך) און אַנדערע.

עס איז אויפֿגעקומען דער געדאַנק וועגן עפֿענען אָ צווײַ־יאָריקן לערער־סעמינאַר („פּעדאַגאָגיום"), מיט אָ גרויס אָרט פֿאַר די יידישע לימודים. די אינסטיטוציע האָט שוין אָנגעהויבן פֿונקציאָנירן אויף כלאָדנע 17 און די קלאַסן זײַנען געווען איבערגעפֿאָקט. פּראָפֿ׳ טויבער האָט געגעבן זײַנע לעקציעס פֿון יידישע לימודים און פֿרוי נאַטאַנבלוט וועגן דער מעטאָדיק פֿון פּוילישׁ. דאָ האָט דער דונער געטראָפֿן אונדזער שטוב.

עס איז געקומען דער 22סטער יולי 1942.* צום אָנהייב האָט נאָך אָנגע־האַלטן דער אָפּטימיזם. מען האָט זיך אײַנגערעדט, אַז די „אַקציע" וועט אָנ־האַלטן בלויז עטלעכע טעג. אָבער די צאָל פֿון די דאָזיקע טעג האָט זיך כסדר פֿאַרגרעסערט. מיר האָבן געגומען מעסטן די צײַט מיט דער צאָל דעפּאָרטירטע. תּחילת זײַנען אומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז די דײַטשן ווילן 25,000 נפֿשות. אָבער די אַקציע איז געגאַנגען ווײַטער, און די אימה איז אַלץ געוואַקסן. פֿאַר אײַנס האָט זיך יעדערער געגומען קלאַמערן אין דער מיגלעכקייט צו ראַטעווען זיך דורך ווערן אָ בעל־מלאָכה: מען האָט נאָך אַלץ געגלייבט אין דעם צוזאָג פֿון די דײַטשן, אַז אַן אָרבעט־צײַטגעניש איז אָ צײַטגעניש אויף לעבן.** עס הייבט זיך אָן די סדרה שאַפּן (וואַרשטאַטן). מאָכן פֿון די שולן שאַפֿן — דאָס קען דאָך ראַטעווען די לערערס, ווײַל וואָר עס איז ניט פּראָדוקטיוו באַשעפֿטיקט ווערט דאָך אָרויסגעפֿירט „אויף מיזרח", כלומרשט צוליב קאָלאָניזירן פּוסטע שטחים.

אין דער אמתן האָבן זיך די „אומבאַרירלעכע" איבערגעצײַגט גאָנץ גיך, בײַ דער ערשטער כאַפּעניש אין די גאַסן, אַז די אָרבעט־צײַטגענישן זייערע האָבן ניט די מינדסטע וואָרדע. איך אַליין האָב געהאַט דעם סימן, וואָן איך בין, אויפֿן דריטן טאָג פֿון דער אַקציע, אַוועק אויף פּראָסטע גאַס וועגן אָרגאַניזירן דעם פּראָיעקטירטן שולוואָרשטאַט. צוריקוועגס אין גמינע אָרײַן האָב איך זיך אָנ־געשטויסן אויף ראָג טשעפּלע און גזשיבאָווסקע אויף אָ גאַסן־אַקציע. יידישע

---

* דעם טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן די מאַסן־דעפּאָרטאַציעס, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן העכער צווײַ חדשים און געבראַכט צו פֿאַרניכטונג פֿון אָ 400,000 יידן פֿון וואַרשע.

** זען שלמה מעמדעלסאָן, דער ווידערשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, ניו־יאָרק, יוואָ, 1944, ז׳ 7; אויך יוואָ־בלעטער XXIII, 1 (יאַנואַר־פֿעברואַר 1944), ז׳ 21.

פּאָליציאַנטן, צעשאָטן אין אַ לאַנגער ריי, האָבן זיך געוואָרפֿן אויף די דורכגייערס און אַרײַנגעשלעפּט זיי הינטער אַ פֿאַרצאָמונג אויף אַ לײַדיקן פּלאַץ בײַ אינעם פֿון די ראָגן. איך גיי זיך גלײַך אויף די כאַפּערס מיט מײַן לעגיטימאַציע פֿון אַ שול־אינספּעקטאָר, און איך קען ניט פֿאַרשטיין וואָס דאָ טוט זיך ווען דער פּאָליציאַנט וויל זיך ניט אײַנקוקן אין מײַן פּאַפּירל און שלעפּט מיך מיט כּוח צום פֿאַרצאָמטן פּלאַץ.

אינעווייניק טוען זיך אָפּ שרעלעכע זאַכן. איין מאָמע האָט איבערגעלאָזט פֿיר קינדער אין שטוב און האָלט אין האָנט דעם שליסל פֿון דער דירה; זי בעט, מען זאָל זי לאָזן גיין נאָך די קינדער. אומזיסט. עפּעס אַ קינד איז נאָר אַרויס קויפֿן ברויט אין קראָם און שרײַט „מאַמע" — אומזיסט. פֿאַר דער גראָטע איז אַ געיעג, אינעווייניק אַ יללה און טירופּדיקע פֿאַרצווייפֿלונג. איך בין צו צו דער גראָטע און געבעטן דעם דיזשורירנדיקן מיטגליד פֿון דער בירגערוואַך (די ערשטע טעג האָבן, אויף דער פֿאַראָרדענונג פֿון גמינע, בירגערס און גמינע־באַאַמטע אַסיסטירט די יידישע פּאָליציאַנטן), ער זאָל געבן צו וויסן דעם אַנפֿירער פֿון שולאָפּטייל, אַז מען האָט מיך אַרעסטירט. ער האָט זיך געמאַכט ניט וויסנדיק. על־פּי צופֿאַל האָט מיך באַמערקט פֿון גאַס איינע פֿון די לערערינס, האָט זי אַ איבערגעגעבן אין גמינע, און אַזוי ווי ס׳איז געווען גאָר נאַענט האָט מען באַ־וויזן מיך אַרויסצונעמען איידער מען האָט די צוגענומענע גרופּע אַרויסגעפֿירט אויפֿן אומשלאָגפּלאַץ.

יום־כּיפּור, דעם 22סטן סעפּטעמבער, האָט זיך פֿאַרענדיקט דער ערשטער עטאַפּ פֿון דער אויסמאַרדונג.[4] די איבערגעבליבענע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז מען וועט קענען איבערכאַפּן דעם אָטעם. אַ טיפֿער טרויער האָט פֿאַרכאַפּט די געטאָ. ניט געווען קיין הויז, קיין ווויינונג, וווּ עס זאָל זיך ניט אָפּשלאָגן אין די וועגט דאָס יאָושדיקע געוויין פֿון די איבערגעבליבענע שטערבלעך געטראָפֿענע אַלמנות, מוטערס און קינדער וואָס מען האָט אַריבערגעפֿירט אין די אויסגעלײדיקטע ווויינונגען (דעם געטאָ־שטח האָט מען איצט פֿאַרקלענערט). אַלע האָבן שוין געוווסט אַלץ וועגן די טויטואָגענען און די גאַזקאַמערן. עס איז געווען אַזוי ווי די מויערן גופֿא וואָלטן געווען דורכגעזאָפּט מיט געוויין און ווי די עצם לופֿט אין געטאָ וואָלט געווען אָנגעבלוטיקט. און ווען ס׳איז אויסגעפֿאַלן דער ערשטער שניי, איז דאָס געווען פֿאַר אונדז ניט קיין אײַנגעמענדיקער שטילער צודעק, נאָר אַזוי ווי פּוך פֿון אויפֿגעטרענטע פֿערעגס, וואָס טראָגט זיך משוגענערווײַז אין דער לופֿט.

---

[4] אַ סך יידן זײַנען אין יולי־סעפּטעמבער 1942 אומגעקומען וויַיל זיי האָבן געגלייבט די צוזאָגן און זײַנען אַליין אַרײַנגעקראָכן אין פּאַסטקע. נאָך אין דעם לעצטן טאָג פֿון דער אַקציע, דעם 22סטן סעפּטעמבער, האָבן די רעדוצירטע מיטגלידער פֿון אַרבעטאַמט זיך פֿאַר־לאָזן אויף זייערע אָנפֿירערס, אַז בכדי צו ראַטעווען זיי פֿון דעפּאָרטאַציע שיקט מען זיי אין אַ ווינטער־לאַגער אויף אַרבעט. וען זיי זײַנען געקומען צום זאַמלפּלאַץ אויסגעשטאַנען פֿאַר ווינטער־אַרבעט האָט מען זיי איבערגעגעבן דער פּאָליציי; אין עטלעכע שעה אַרום זײַנען זיי שוין געווען אויפֿן אומשלאָגפּלאַץ און פֿון דאָרטן אַוועק צום טויט, איך קען דעם ענין גוט, וויַיל מײַן מאַן איז געווען אייגער פֿון די קרבנות.

אָבער דאָ הייבט זיך אָן אַ פּעריאָד וואָס איז פּאַר אונדז אַליין אומפּאַר־שטענדלעך און זאָגט עדות אויף דעם יידישן פּאָלקס אומשטערבלעכן דראַנג צום לעבן. פּאַר די איבערגעבליבענע מיטאַרבעטערס פֿונעם שולאָפּטייל האָט מען צוגעטיילט דירות אין דריטן הויף פֿון הויז פֿראַנצישקאַנער 24; דעם ערשטן און צווייטן הויף האָבן פּאַרנומען די מיטאַרבעטערס פֿון שפּיטאָל. מיר האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן קינדערקלובן[5] לויט די הויפֿן און לערן־קאָמפּלעטן פּאַר עטלעכע הויפֿן אין איינעם; כדי אויסצומיידן די ספּנה פֿון געכאַפּט ווערן אין גאַס האָט מען דורכגעקלאַפּט געהיימע דורכגענג צווישן די הויפֿן.

די קינדערקלובן האָט אָרגאַניזירט צענטאָס. דער שולאָפּטייל (ס׳איז איבער־געבליבן נאָר די שרייבערין פֿון דעם באָריכט; ד״ר טויבער איז אומגעקומען, און אָנדערע זײַנען אַוועק אין מער „פּראָדוקטיווע" אַרבעטצווייגן) האָט איבער־גענומען די השגחה. עס זײַנען אויפֿגעקומען איבער אַ צענדלינג קינדערקלובן אַזעלכע, אָנגעפֿירט פֿון לערערס. אויך זײַנען אָרגאַניזירט געוואָרן, אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פֿון פּריוואַטע לערערס, גימנאַזיאַלע קאָמפּלעטן פּאַרן ערשטן, צווייטן און דריטן קלאַס.

דאָס געמיט פֿון די רעשטלעך לערערשאַפֿט אויף פֿראַנצישקאַנער 24 קען מען זיך אויסמאָלן — אָבער, כאָטש געטראַפֿענע צום טויט, האָט מען זיך ניט אונטערגעגעבן. מען האָט זיך געגנומען צונויפֿקלײַבן אַלע וואָך אויף אָוונטן. שבת צו נאַכטס, און אַ מאָל פֿרײַטאָג צו נאַכטס, פֿלעגט מען זיך אויפֿקלײַבן אין אײנער פֿון די דירות און זיך אויסזעצן אויף בעטן, קאָסטנס, פֿענצטערברעטער, אויף דעם ביסל שטולן. בײַ דער שײַן פֿון אַ שטינקעדיקן קאַרבידלעמפּל פֿלעגט מען אויסהערן אַ רעפֿעראַט, אַ רעציטאַציע, אַ פֿאָליטישן בולעטין, אָנטייל נעמען אין אַ דיסקוסיע, זינגען בציבור. וועגן דעם וואָס האָט יעדערן געדריקט צו דער ערד פֿלעגט מען ניט רעדן. אַהער פֿלעגט מען קומען זיך שטאַרקן. פֿון די פֿיל רעפֿעראַטן וואָס מען האָט געלייענט געדענק איך: וועגן אָנטיסעמיטיזם אין דער אַלטער צײַט (ד״ר שטיין), וועגן פֿילאָסאָפֿישע ריכטונגען (אַרלאָזן), וועגן לעבן און ירושהדיקייט (זעלמאַנאָוסקי), וועגן גריכישע דענקערס און גריכישע שולן (רונדשטיין), וועגן די פּרדסים אין ארץ־ישׂראל, וועגן קינדער אין געטאָ. געוועזן אויך קאָרעפֿעראַטן, דיסקוטיר־אָוונטן.

אַ סך חן פֿלעגט צוגעבן די אָוונטן שקלאָר מיט זײַן רעציטאַציע. געזונגען האָבן אַלע. תחילת זײַנען געקומען נאָר די אײַנווינערס פֿון דעם הויז גופֿא, צו ביסלעך האָבן זיך געגנומען באָוויזן געסט פֿון וויטיקערע הײַזער; זיי פֿלעגן איבערנעכטיקן בײַ אונדז, מען זאָל זיי ניט כאָפּן בײַם עובֿר זײַן אויף דער פֿא־ליציייַשער שעה.

עס האָט געגנומען קומען די גאַנצע שארית־הפּליטה פֿון דער לעצטער אַקציע אַרבעט ווער אין אַ ווערקשאָפּ, ווער אין אַ קיך, בײַם סאַרטירן

---

[5] אויף פּויליש האָט מען אָזאַ קלוב גערופֿן świetlica.

ציגל, ביים ברענגען אין אַרדענונג דירות און הייזער, און בייַ וואָס ניט. אָבער עס האָבן זיי פֿאַרבונדן זכרונות פֿון דער שול, שותפֿישע פֿאַראינטערעסירונגען און שותפֿישער וווירטשאַפֿט. מיר זענען דאָ פֿרוי קריגער פֿון דער שול אויף קאַרמע־ליצקע, וואָס אין דער צייט פֿון דער סעלעקציע האָט זי פֿאַרלוירן דעם מאַן און צוויי קינדער, און זי פֿירט אַ לעבעדיקן שמועס מיט פֿר״ל פֿריד פֿון דער שול אויף נאַוואַליפּקי 22, וואָס איז געבליבן אייניקע אַליין, אַן שום משפּחה. פֿאַראַן דאָ סטאַשעווסקי פֿון נאַוואַליפּקי און ראַבינאָוויטש פֿון פּראָסטע — בייַ ביידן האָט מען צוגענומען די פֿרויען. אָט נעמט אַ וואָרט דער בונדיסט לעווין וואָס האָט פֿאַרלוירן זיין איינציקע טאָכטער, אַ זעקסיאָריק קינד. דער נאַטור־לערער זעלמאַנאָווסקי פֿירט אַ וויכוח וועגן מוזיק, און וועזן ער גיט אַ קוק אין דער וויבע מיט זיין קלאַרן בליק דוכט זיך מיר, אַז ער זעט זיין פֿאַרגעטערטע מוטער וואָס די מערדערס האָבן אומגעבראַכט. זיין פֿרוי איז אַ גרויסע מכניס־אורחטע, און אויף איינעם פֿון די אָוונטן, חנוכּה, פֿרעגלט זי לאָטקעס אויפֿן אייַ־וועלע; אָרום זיצן די גאַסט אויף שטולן וואָס זיי אַליין האָבן געבראַכט פֿון זייערע דירות. און אָט איז דער רירעוודיקער ראָסין מיט זיין שיינער פֿרוי, דער אַרגאַניזאַטאָר פֿון די באַגאַגענישן; ער איז אַ פּעסימיסט און האַלט, אַז ווער עס קען נאָר דאַרף אַנטלויפֿן פֿון גאַטאַ. די עלעגאַנטע, ליבע, סימפּאַטישע גימנאַסטיק־לערערין גאָרדאָן היט אויף מיט ייִראת־הכּבֿוד די זאַכן פֿון איר מאַן (ער איז אין רוסלאַנד) און נעמט אויף די גאַסט צוזאַמען מיט איר שוועסטער מאָרישע, אַ קראַנקן־שוועסטער. לעבן זיי איז די נאַטור־לערערין פֿרוי פּעלדבלום, די מוטער פֿונעם באַצויבערנדיקן מיכאָאַ וואָס שפּילט די ראָלע פֿון אַ קוריער און גיט צו וויסן וועגן די באַגאַגענישן.

מיכאָאַ איז אַ בחור פֿון 12 יאָר, ער האָט שיינע בלויע אויגן און ער איז ניט קיין גענמלטער. דאָס איז די אמתע סגולה ביים באַהאַלטן זיך צווישן ניט־ייִדן. אָבער ווען נאָר עס קומט צו רייד וועגן דעם, אַז באַלד וועלן די דיטשן ליקווי־דירן די רעשטלעך געטאָ און מען דאַרף ביי צייטנס אַרויס אויף דער אַרישער זייט, מעלדט דער בחור קאַטאַגאָריש, אַז אַן דער מאַמען וועט ער ניט גיין; דער טאַטע איז אין רוסלאַנד, איז ער, מיכאָאַ, איר אַפּוטרופּוס.

עס פֿעלן קיין מאָל ניט אויף די אָוונטן צינע פֿישמאַן, סטעפּע ראָזענצווייג, לוטע קלינקאָוושטיין, מאָריע צייטלין. אָפֿט קומט צו גיין פֿרוי זיגעלבוים, די אַנפֿירערין פֿונעם קינדערקלוב אין דעם הויז; זי שטאָלצירט מיט איר מאַנס אַרבעט אין לאַנדאַן. פֿון דער רעליגיעזער ריכטונג קומען אַרלעאַן, פֿרידענזאַן און שאָפּיראָ. טייל מאָל זענען מיר געסט ניט קיין לערערס: אינזשעניר פֿאַנדאַ־מינסקי מיט זיין ווייב, ד״ר מאַרקוספֿעלד און די פֿרוי פֿון ד״ר שטיינען; שטענדיק איז זי אין שולצעס וואַרשטאַטן, נאָר אויף די שבתדיקע באַגעגענישן קומט זי צו גאַסט צום מאַל. ד״ר שטיין, אַ גרויסער עסטעט און אַ ליבהאָבער פֿון קלאַסישן אַלטערטום, איז מכבד די געסט מיט אַ קעסטל צוקערלעך. די דאָזיקע קורטואַזיע איז אונדז אַ חידוש; מיר האָבן שוין פֿאַרגעסן די פֿאַרמען פֿון פֿאַר־ברענגען, וואָס זיינען געווען אָנגענומען ביז דער מלחמה.

איך זיץ אויך אין דער דאָזיקער מסיבה, איך רייד, איך דיסקוטיר, און דאָס האָרץ פּלאַצט. עס שטייען לעבן מיר די שׂאָטנס פֿון מײַנע נאָענטסטע — מײַן מאַן, מײַנע ברידער, מײַנע שוועסטער — וואָס זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן אין טרעבלינקע. און אין שײַן פֿון צאַנקעדיקן קאַרבידלעמפּל זע איך — הינטער די קעפּ פֿון די לעבן געבליבענע חבֿרים מיליאָנען בלוטיקע שׂאָטנס וואָס קוקן אונדז פֿאַרייאושטע אין די פּאַראומערטע אויגן אַרײַן און שעפּטשען צו אונדז: „לאָזט זיך מער ניט אָפּנאַרן!".

אַזוי האָט געדויערט ביז דעם טאָג וועז זעלמאַנאָווסקי האָט אונדז אויפֿגעוועקט באַגינען מיט אַ שטילן קלאַפּ אין טיר און אַנגעזאָגט: „די געטאָ איז פֿאַרמאַכט, מען לאָזט קיינעם ניט אַרויס. די אַרבעטערס וואָס גייען אין שטאָט האָט מען אָפּגעשיקט צוריק". מיר לויפֿן — ווער אויפֿן אַרבעטפּלאַץ, ווער אין אַ בונקער, — ווי בײַ וועמען עס קומט אויס זיכערער.

עס איז דער 18טער יאַנואַר 1943 און עס הייבט זיך אָן אַ נײַע אַקציע פֿון אַ דרײַ־פֿיר טעג. די יידן וואָס בלײַבן איבער האָבן שוין מער קיין שום אילוזיעס ניט. מען נעמט זיך גרייטן צום לעצטן קאַמף וואָס האָט אויסגעבראַכן פֿונקט מיט דרײַ חדשים שפּעטער — דעם 19טן אַפּריל.

דער ווּיטעבערג־טאָג אין ווילנער געטאָ

פֿון ניוסיע דלוגי, בריינע אס, שמעון פּאַלעווסקי,
זשעניע בערקאָן, ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי

איציק ווּיטעבערג איז געווען קאָמענדאַנט פֿון דער פּפּ״א (עף־פּע־אַ, פֿאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע) אין ווילנער געטאָ. די דיסטשן האָבן זיך דערוווּסט ווען אין גע־פֿאַדערט, די געטאָ זאָל אים אַרויסגעבן אַ לעבעדיקן, אַניט ווען זיי אומברענגען אַלע יידן. די פּפּ״א האָט געהאַלטן, אַז ס׳איז געקומען די צייט פֿאַרן באַוואָפֿנטן ווידערשטאַנד. אָבער דעם געטאָשעף יעקב גענסן איז געראָטן צו שאָפֿן בײַ דער געטאָ־באַפֿעלקערונג די שטימונג, אַז צוליב איין מענטשן ווייל מען דאָ אומברענגען די גאַנצע געטאָ (חוץ אַלע זאָכן האָבן נאָך די געשענישן אויף די פֿראַנטן געהאַט אַרויסגערופֿן בײַ די איבערגעבליבענע יידן די אָפּפֿענונג, אַז אָט־אָט קומט שוין אַן די מפּלה פֿון די דיסטשן). עס האָט געהאַלטן דערבײַ, אַז יידן זאָלן פֿאַרגיסן יידיש בלוט. דערצו האָט די פּפּ״א ניט געוואָלט דערלאָזן, און אויפֿן באַשלוס פֿון שטאָב האָט זיך ווּיטעבערג דעם 16טן יולי 1943 איבערגעגעבן צו די דיסטשן אין די הענט. ער איז אומגעקומען אין געשטאַפּאָ; די אומשטאַנדן פֿון זײַן טויט זײַנען ביז איצט ניט אויפֿ־געקלערט. ווילנער יידן זײַנען אָבער דורך דעם דאָזיקן קרבן ניט גערעטעוועט געוואָרן: דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943 האָבן די דיסטשן „ליקווידירט" די גאַנצע ווילנער געטאָ.

צו די פֿיר פֿאַרצייכענונגען וואָס זײַנען געשריבן געוואָרן פֿאַרן יוווָ האָבן מיר אויך מצרף געווען אויסצוגן פֿון ד״ר מ. דוואָרזשעצקיס בוך, ווײַל ער ברענגט אינפֿאָרמאַציע וואָס איז אין קיין שום אַנדער מקור ניט דערמאָנט.

א ל ץ וואָס מיר דרוקן דאָ איז געשריבן פֿון מענטשן וואָס זײַנען אַליין געווען אין געטאָ און אין דער אַדער יענער מאָס געווען אַקטיוו אין די געשעענישן. דווקא דערפֿאַר איז אַזוי אינסטרוקטיוו צו זען, אַז ניט נאָר שטעלן פֿאַרשיידענע באַריכט־אָפּגעבערס אַנדערש דעם טראָפּ, נאָר אָפֿילו אין די פֿאַקטן גופֿא קומען ערטערווײַז אַרויס סתּירות וואָס דאַרפֿן נאָך ערשט אויסגעשטימט ווערן. בײַם קאָנפֿראָנטירן די דאָזיקע גבֿית־עדותן זעט מען ערשט, וואָס פֿאַר אַן אַרבעט עס מוז דורכמאַכן דער היסטאָריקער וואָס שטרעבט צו א ד ע פּ י נ י ט ו ן בילד פֿון אַ געשעענישׂ, וועגן וועלכן ס׳איז דאָ מער ווי איין באַריכט.

פֿאַקטן וועגן ווּיטעבערגס ראָלע אין געטאָ און וועגן זײַן אומקום ברענגען: א. סוצקע־ווער, ווילנער געטאָ, פּאַריז 1945, זז׳ 179—182 (דאָרט גופֿא רעכטס פֿון ז׳ 133 ווּיטעבערגס א בילד); רוזקה [רוזשקע] (רייזל קורצמאַן), להבות באפר, תל־אָביב 1946, אין א סך ערטער, דער עיקר זז׳ קפּב—קפט; ש. קאַטשערגינסקי, חורבן ווילנע, ניו־יאָרק 1947, זז׳ 297—299; ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום, פּאַריז 1948, זז׳ 440—445.

די הערות זײַנען צוגעגעבן פֿון דער רעדאַקציע.

I

זכרונות פֿון ניוסיע דלוגי *

איך האָב דאָ בדעה צו דערציילן ווען איינעם פֿון די טראָגישסטע טעג, פֿאַר מיר יעדן פֿאַלס, אין געטאָ — דאָס איז דער טאָג פֿון 16טן יולי 1943, דער אַזוי גערופֿענער „ווּיטעבערג־טאָג". איידער איך וועל אָבער צוטרעטן צו דעם עצם

* געלייענט אויפֿן אָוונט צום יאָרציט פֿון ווילנער געטאָ אין ניו־יאָרק, אין בנין פֿון יוווָ, דעם 22סטן סעפּטעמבער 1947.

ענין, מוז איך אין קורצן געבן אַן איבערבליק ווּעגן דער געשיכטע פֿון דער פּפּ״א — פֿון דער אַרגאַניזאַציע, ווּאָס איר קאָמאַנדאַנט איז געווּען ווּיטענבערג.

איך האָב זיך צוריקגעקערט אין געטאָ נאָך דער גרויסער אַקציע פֿון די געלע שײַנען.[1] דאָס איז אייגנטלעך געווּען דער סוף פֿון דעם ערשטן פּעריאָד פֿון די מאַסן־אַקציעס, ווּוּ דער גרעסטער טייל פֿון ווילנער יידנטום איז שוין ליקווי־דירט געווּאָרן; ס׳זײַנען געבליבן נאָר אַ צוואַנציק טויזנט מאַן, און אפֿשר דאָס אויך ניט. נאָך די מאַסן־אַקציעס איז אויסגעקומען, אַז עס קומט שוין אַ רויִקערער פּעריאָד אין געטאָ, איצטער ווּעלן די דײַטשן מער ניט טשעפּען. מיטנע עלטערן האָבן געווּאָלט, איך זאָל צוריקקומען אין געטאָ.

כ׳ווייס ניט, פֿאַר ווּאָס איך געדענק אַזוי שטאַרק מײַן ערשטן אײַנדרוק אין געטאָ, ווײַל סוף־כּל־סוף האָב איך געהאַט שפּעטער נאָך אפֿשר גרעסערע און שווערערע איבערלעבונגען; אָבער קיין זאָך האָט זיך מיר נישט אײַנגעקריצט אַזוי אין זכרון ווי דער ערשטער טאָג נאָכן צוריקקומען אין געטאָ. נאָך דעם ווי איך האָב בײַגעזען אין ווילנע אויף די גאַסן די אַלע דעפּאָרטאַציעס און דאָס אויספֿירן די מאַרדן — איך בין געווּען ווי אַן „אַריערין״ אין שטאָט און אין דאָרף, כ׳האָב געהערט די שיסערײַען אויף פֿאָגאָר — האָב איך געהאַט עפּעס אַ מורא־געפֿיל. איך האָב פּשוט די ערשטע ווּאָך מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. מיר איז אויסגעקומען, אַז דאָס לאָקערן אויף מיר פֿון אומעטום, פֿון אַלע ווינקעלעך, פֿון אַלע הויפֿן די אויסגעהרגעטע יידן. מיר זײַנען דעמאָלט נאָך ניט געווּען אַזוי פֿאַרהאַרטעווּעט ווי מיר זײַנען געווּאָרן שפּעטער; פֿון אָנהייב האָט מען אין גאַנצן אַנדערש רעאַגירט.

אַרויסגעשלעפּט פֿון שטוב האָבן מיך מײַנע פֿאַרטיי־חבֿרים, די חבֿרים פֿון ביתר.[2] מען האָט זיך אַנגעהויבן אויפֿצוטרעפֿן, און אַזוי ווי דאָס לעבן האָט שוין אויסגעזען „נאָרמאַליזירט״, האָט מען געמוען טראַכטן, ווּאָס צו טאָן ווײַטער.

אין געטאָ איז שוין יעמאָלט געווּען יוסף גלאַזמאַן. גלאַזמאַן איז געווּען דער נשׂיא, דאָס הייסט דער אָנפֿירער, פֿון ביתר אין ליטע און ער איז אויך געווּען אַן אָפּיציר, פֿאַרנומען אַ הויכע שטעלע אין דעם אירגון ווּאָס האָט שוין געהאַט קעמערלעך פֿאַר דער מלחמה אין ליטע.

פֿאַרשטייט זיך, דער ערשטער געדאַנק ווּאָס איז אַרויס אויף אונדזערע צו־זאַמענטרעפֿן איז געווּען: ווי אַזוי קען מען זיך שטעלן קעגן די מאַסנמאָרדן. די תשובֿה איז געווּען אייגנע — אַ באַוואָפֿנטער ווידערשטאַנד.

אין יענער צײַט האָט מען גלאַזמאַנען פֿאַרגעלייגט די שטעלע פֿון פֿאַר־טרעטער פֿון פּאָליציי־שעף אין ווילנער געטאָ. ער האָט געפֿרעגט בײַ דער אַר־גאַניזאַציע און מיר האָבן אָקצעפּטירט. מיר האָבן גרײַלעך געווּאָלט, ער זאָל דאָס אַננעמען, ווײַל דאָס ווּעט דאָך אונדז געבן אַ קאָלאָסאַלע אַרגאַניזיר־מיגלעכקייט: מיר ווּעלן האָבן פֿרײַע באַוועגונג; מיר ווּעלן האָבן אַ צימער ווּען עס איז נייטיק,

---

[1] די אַקציע איז פֿאָרגעקומען סוף אָקטאָבער 1941.

[2] ברית תּרומפּלדור, אַרגאַניזאַציע פֿון דער רעוויזאָניסטישער יוגנט.

אַ פֿרייַען אַרויסגאַנג פֿון געטאָ, אַ פֿרייַען אַרײַנגאַנג אין געטאָ. ער האָט אָנ־געגומען דעם אָמט.

ביסלעכווײַז איז געקומען צו אַ פֿאַרשטענדיקונג מיט אַלע איבעריקע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס. — יעדער אַרגאַניזאַציע האָט צונויפֿגענומען אירע מענטשן, און אַלע זײַנען געקומען סוף־כּל־סוף צו דעם זעלבן געדאַנק, אַז ס׳איז אומבאַדינגט נייטיק אַ באַוואָפֿנטער ווידערשטאַנד. יעמאָלט איז געשאַפֿן געוואָרן, מיט דער פֿאַרשטענדיקונג פֿון אַלע אַרגאַניזאַציעס, די אַזוי גערופֿענע פֿפּ״א. עס מיינט: די פֿאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע.[3] דער ציל איז געווען זייער אַ פּשוטער: אויפֿהייבן די צעטראַטענע ווערדע, די מענטשלעכע און די נאַציאָ־נאַלע, און די צווייטע זאַך — נקמה, נעמען נקמה אין שׂונא. דער קאָמענדאַנט פֿון דער אַרגאַניזאַציע איז געווען איציק וויטענבערג, אַ קאָמוניסט.[4]

אין ערשטן פֿעריאָד איז די אַרבעט באַשטאַנען אין דעם, אַז מיר האָבן דורך פֿאַרשיידענע וועגן אַרײַנגעבראַכט געווער אין געטאָ.[5] מיר האָבן געוואָלט אין דעם פֿאַסיקן מאָמענט, ווען מען וועט דערשפּירן, אַז עס קומט ממילא די ליקווידאַציע פֿון געטאָ, געבן אַ באַוואָפֿנטן ווידערשטאַנד. דאָס איז געווען דער הויפּטציל. דערוויַל האָבן מיר זיך געלערנט שיסן, זיך געלערנט באַגיין מיט פֿאַרשיידענע אויפֿרײַסשטאָפֿן און געזאַמלט געווער.

נאָך פּסח 1943 האָבן זיך אין געטאָ אָנגעהויבן קלאַנגען, אַז עפּעס גרייט זיך ווידער. די יידישע פּאָליציי האָט געהאַט באַקומען פֿאַראַרדענונגען, מען זאָל מאַכן רשימות פֿון קראַנקע מענטשן, פֿון אַלטע מענטשן. „אמת״, האָט מען געזאָגט, „דאָס איז ניט קיין גרויסע זאַך, ווײַל סוף־כּל־סוף קראַנקע, אַלטע; מען איז שוין צוגעווויגן... דאָס איז ניט קיין אַקציע כּמעט״. גלאַזמאַן האָט זיך יעמאָלט געוועגדט צום שטאָב פֿון פֿפּ״א און געבעטן, מען זאָל אים באַפֿרײַען פֿון דעם אָמט פֿון פּאָליציי־שעף, ווײַל אַניט וואָלט ער געדאַרפֿט אָנטייל נעמען אין די אַקציעס. ער האָט דערקלערט, אַז ס׳וואָלט פֿאַר אים געווען ניט צו דערטראָגן. דער שטאָב

---

[3] לויטן זאַמלבוך בלעטער וועגן וילנע, רעדאַקטירט פֿון ל. ראַן און ל. קאַריסקי, אַרויס־געגעבן פֿון דעם פֿאַרבאַנד פֿון וילנער יידן אין פּוילן בײַ דער צענטראַלער יידישער היסטאָ־רישער קאָמיסיע, לאָדזש 1947, ז׳ 51, איז די פֿפּ״א געגרינדעט געוואָרן דעם 24סטן יאַנואַר 1942. רוזקה, ז׳ 83, שרײַבט, אַז „דעם 21סטן יאַנואַר 1942 אין אָוונט איז אין גלאַזמאַנס צימער אויף רודניצקער 6 פֿאַרגעקומען די היסטאָרישע זיצונג״. סוצקעווער, ז׳ 146, רופֿט אָן די דאַטע פֿון 23סטן יאַנואַר, און די זעלבע דאַטע געפֿינען מיר אויך בײַ דוואָרזשעצקין, ז׳ 344, מיט אַ באַ־מערקונג, אַז די זיצונג איז פֿאַרגעקומען „אויף אַ בוידעם פֿון רודניצקער גאַס 6״. — נאָך דעם ווי עס איז צו שטאַנד געקומען די פֿאַראייניקונג פֿון די פּאַרטייען האָט זיך דער שטאָב פֿון דער פֿפּ״א צונויפֿגעשטעלט אַזוי: קאָמענדאַנט — איציק וויטענבערג (קאָמוניסט, פֿסעוודאָנים אַבֿרהם), אַדאָנים לעאָן), מיטגלידער פֿון שטאָב — יוסף גלאַזמאַן (רעוויזיאָניסט, פֿסעוודאָנים אַבֿרהם), אַברהַשע כּוואָליניק (בונדיסט, פֿסעוודאָנים משה), אַבא קאָוונער (השומר הצעיר, פֿסעוודאָנים אורי), ניסן רעזניק (אַלגעמיינער ציוניסט, פֿסעוודאָנים חיים).

[4] לויט קאַטשערגינסקי, ז׳ 247, איז ווייטענבערג געבוירן געוואָרן אין וילנע 1905; סוצ־קעווער, ז׳ 179 און דוואָרזשעצקי, ז׳ 445, 1907; רוזשקע, ז׳ שטו, גיט: 1909.

[5] פֿ״גל אין פֿאַרשיידענע ערטער אין די פֿרייַער דערמאָנטע מקורים און רחל פּופּקאָ־קרינסקיס זכרונות אין איצטיקן נומער יוזאַ־בלעטער.

האָט אים דערלויבט, ער זאָל זיך אָפּזאָגן, און ער האָט יעמאָלט דערקלערט געגנסן, דעם יידישן פּאָליציי־שעף, אַז פֿאַר קיין פּרייז וועט ער ניט אַנטייל נעמען אין קיין שום אַקציע. געגנס האָט אַנגענומען די דימיסיע,[6] און גלאַזמאַן איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויף שעף פֿון ווּוינונגס־אָפּטייל, וואָס פֿון אונדזער שטאַנדפּונקט איז עס שוין דערנאָך געווען ניט ווּיניקער וויכטיק ווי פּאָליציי־שעף, ווייל דורך דעם ווּוינונגס־אָפּטייל האָבן מיר געהאַט נאָך אַ בעסערע מיג־לעכקייט צו קריגן לאָקאַלן אויף צו לערנען זיך שיסן. מען האָט יעמאָלט אויפֿ־געבויט די קאַנאַליזאַציע־דורכגענג, דורך וועלכע די מענטשן וועלן קענען אַרויס אין וואַלד אויב עס זאָל זיך אַנהייבן די ליקווידאַציע. מען האָט געבויט פֿאַרשיי־דענע דורכגענג צווישן איין הויף און אַ צווייטן — אויפֿן פֿאַל פֿון אַ ווידער־שטאַנד. מען האָט צוגעגרייט דעם באַדן.

גלאַזמאַן האָט אַבער געהאַט זייער אַ גרויסן שׂונא, און דאָס איז געווען דעסלער, געגסעס געהילף. דעסלער האָט געפֿילט, אַז גלאַזמאַן האָט די אַכטונג, אַז ער איז פּאָפולער אין געטאָ. דעסלער, ווייזט אויס, האָט געהאַט פּריוואַטע חשבונות... ער האָט באַשלאָסן, אַז ער וועט גלאַזמאַנען פֿראַוואַצירן. ער האָט אים געוואָלט אַרײַנשלעפּן אין די זעלבע שמוציקע אַרבעטן וואָס ער האָט געטאָ. יעמאָלט האָט מען באַערט, אין ווילנער געטאָ, מיט אַ גרויסן כּבֿוד דעם ווילנער פּאָליציי־שעף. מען האָט אים דערלויבט צו „אַרגאַניזירן" די אַרומיקע שטעטלעך, די פּראָווינצער. אַרגאַניזירן האָט געמיינט, אַז מען איז געפֿאָרן אין די שטעטלעך און מען האָט צעטיילט לינקס, רעכטס, מען האָט אָפּגעטיילט די אַלטע מיט די קראַנקע און מען האָט געלאָזט די יונגע, אָדער ווער עס איז דעסלערן געפֿעלן אָדער ווער ס׳האָט געגעבן מער געלט.

דעסלער האָט אונטערגערוקט געגסן דעם געדאַנק, אַז אַזוי ווי גלאַזמאַן איז דאָ דער שעף פֿון ווּוינונגס־אָפּטייל און האָט זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר זייער אַ גוטן אַרגאַניזאַטאָר, דאַרף ער מיטפֿאָרן אויף די אַקציעס און ער דאַרף דאָרטן פֿאַרענטפֿערן די ווּוינונג־פּראָבלעם. וואָס דאָס האָט געמיינט האָט יעדערער פֿאַרשטאַנען, ווייל אויב ער איז געפֿאָרן אין דער קאַמיסיע, טוט ער די זעלבע אַרבעט וואָס די גאַנצע קאַמיסיע, דאָס הייסט, ער טיילט אָפּ יידן אויף לינקס און אויף רעכטס און שיקט זיי צום טויט. דאָס איז געווען אַ קלאָרער מיין, ווייל צו דער אַרבעט איז געווען גענוג העגט אָן אים. פֿאַרשטייט זיך, גלאַזמאַן האָט זיך אָפּגעזאָגט, און מען האָט אים באַלד אויפֿן אָרט אַרעסטירט.

איך וועל די געשעענישן איבערגעבן קורץ. מען האָט אים אַרעסטירט. ער איז געזעסן אין געטאָ. אויף לידער געסל איז געווען די תּפֿיסה פֿון געטאָ. דער־נאָך האָט מען אים פֿאַרשיקט אין רעשע אויף וואַלדאַרבעט. אין צווישן אָבער האָט דעסלער געהאַט אָנגעשטעלט אַ גאַנצע רייַ אַגענטן, און צוליב אַ ניט־אָפּגעהיטן וואָרט פֿון איין חבֿר און צוליב אַ מסירה פֿון אַ צווייטער חבֿרטע וואָס

[6] דאָס איז געשען דעם 20סטן יולי 1942 (כא תמוז). פּ״גל ח. לאַזאַרס שאַרף פּאָלעמישן אָפּרוף אויף רוזשקעס בוך, בדרך (רוים) אין די נומערן פֿון 4טן, 14טן און 21סטן פֿעברואַר 1947.

האָט געהאָט פערזענלעכע חשבונות מיט גלאָזמאַנען איז זיי געלונגען צו דערגיין, אַז ס׳איז דאָ עפּעס אַן אַרגאַניזאַציע. מען האָט חושד געווען, אַז ס׳איז דער ביתר; זיי האָבן עפּעס געווּסט, אַז מען האָט צו טאָן מיט קאָמוניסטן אויך. זיי האָבן באַשלאָסן די זאַך צו ליקווידירן. גלאָזמאַנען האָט מען דעמאָלט צוריק־געבראַכט פֿון רעשע, א געשמידטן אין קייטן, אים אַרײַנגעלייגט אין תּפיסה. אונדז אַלעמען — אונדז, דאָס מיין איך די אַנפּירערשאַפֿט פֿון ביתר, וועל אונדז האָבן זיי געקענט — האָט מען אַרײַנגעפּירט דעמאָלט. מען האָט געפּאָרשט, מען האָט געשלאָגן, מען האָט געוואָלט זיך דערוויסן, וווּ און וואָס מיר האָבן, צי מיר האָבן א ראַדיא... פֿאַרשטייט זיך, מיר האָבן געלייקנט שטיין און ביין.

יעמאָלט, צום ערשטן מאָל, האָבן זיך די קאָמוניסטן געוועגדט צו געגנסן. מען האָט אים דערציילט, אַז ס׳איז פֿאָראַן דער געדאַנק פֿון א ווידערשטאַנד אין געטאָ, אַז מען וויל קלײַבן געווער אאַז״ו״ו. געווײַנטלעך האָט מען אים ניט אויסגעזאָגט, אַז ס׳איז שוין דאָ א פֿאַראײניקטע אַרגאַניזאַציע פֿון אַלע פּאַר־טייען אין געטאָ. פֿאַר וואָס זענען די קאָמוניסטן געגאַנגען רײַדן? וועל מיט זיי האָבן זיך סכ געגנס סכ דעסלער געראַטנט. סוף־כל־סוף קען זיך דאָ פֿון מלחמה געבן א דריי, און ווער וויס ווײַטער? בעסער לעבן מיט זיי בשלום און באַווײַזן זיי דעם גוטן ווילן; די גאַנצע שמוציקע אַרבעט וואָס מען טוט איז נאָר צוליב דעם גוטס פֿון געטאָ. און אויב זיי, די קאָמוניסטן, האָבן נאָך א פּאַר־שלאָג צום ווייל פֿון געטאָ, איז מען גרייט אויסצוהערן. מען האָט מיט געגנסן און דעסלערן געשפּילט א שפּיל, פֿאַרשטייט זיך. מען האָט זיי נישט אינפּאָר־מירט וועגן אונדזערע סודות; מען האָט דערציילט, עס זאָל אויסקומען אַזוי ווי עס וואָלט איצטער ערשט אויפֿגעשוווּמען דער געדאַנק וועגן ווידערשטאַנד און מען איז געקומען פֿאַרשלאָגן דעם פּאָליציי־שעף, אַזוי ווי ער איז אַן אַנ־שטענדיקער מענטש, אַז ער זאָל קאָאָפּערירן.

פֿון דעמאָלט אָן האָט זיך אַנגעהויבן די סעריע פֿון די אַפּיציעלע שמועסן, אַזוי צו זאָגן, מיט דעם פּאָליציי־שעף.

גענס און דעסלער האָבן געקענט נאָר עטלעכע מענטשן. עס איז געווען זייער א שטאַרקע קאָנספּיראַציע. אָבער ס׳האָט זיך געמאַכט אַן ענין, אַז אָט דער חבֿר, וועגן וועלכן איך האָב אָקערשט דערמאָנט, האָט זיך אַרויסגעכאַפּט מיט א ניט־אָפּגעהיטענעם וואָרט; איז דעסלער דערגאַנגען, אַז עפּעס טוט זיך אין געהיים. דער חבֿר האָט זיך דאָס זייער שטאַרק געגנומען צום האַרצן און איז אַראָפּ פֿון זינען. עס האָט אים אַזוי שטאַרק געדריקט, אַז ער פֿלעגט אַרומגיין צו אונדז אַלעמען און פֿלעגט זאָגן: „איך קריג דאָס געפֿיל, אַז איר קוקט אויף מיר שלעכט, אַז איר מיינט אפֿשר...“ מיר האָבן אים פֿאַרזיכערט, אַז ניט; מיר האָבן קיינער קיין חשד אויף אים ניט געהאַט. מיר האָבן געווּסט, אַז עס פּא־סירט, אַז א מענטש זאָל זיך מיט עפּעס באַרימען פֿאַר א צווייטן און עס זאָל אַרויסקומען. אַזוי איז ער געוואָרן מעלאָנכאָליש, און אין איין פֿרימאָרגן האָט ער זיך באַשלאָסן אויפֿצוהענגען. ער האָט אַנגעשריבן א בריוו. דער בריוו איז אויך געווען געשריבן ווי ניט פֿון קיין נאָרמאַלן מענטשן און מען האָט פֿון אים קיין קלאָרע זאַכן ניט געווּסט. ער האָט געשריבן, אַז ער הענגט זיך אויף און ער

בעט די חבֿרים, מען זאָל אויף אים קיין פֿאַראיבל ניט האָבן. צום גליק האָבן מיר אים אַראָפּגענומען פֿון דער תּליה און ער איז געבליבן לעבן.

אין דער זעלבער מינוט וועט מען האָט אים אַראָפּגענומען האָט מען נאָך אַ מאָל אַרעסטירט גלאַזמאַנען (ער איז שוין געווען אין צווישן אויף דער פֿרײַ) און די אָנפֿירערשאַפֿט פֿון ביתר, וויבל דאָס זײַנען געווען די מענטשן וואָס זיי האָבן שוין געקענט. מיר זײַנען געזעסן אויף לידער געסל און מען האָט אונדז געזאָלט אַרויסשיקן אין די אַרבעטלאָגערן אין די שטעטלעך, וואָס דאָס האָט געמיינט ליקווידאַציע.

אין יענער נאַכט איז מען דעם ערשטן מאָל אַוועק צו געגסן און מען האָט אים געזאָגט — מען איז פשוט געגאַנגען פֿאַר אונדז זיך אײַנשטעלן, וויבל אַנדערש וואָלטן מיר געווען אין סכּנה אַרויסגעשיקט צו ווערן — אַז ניט נאָר די קאָמוניסטן אַרבעטן אויף דעם ווידערשטאַנד אין געטאָ, נאָר אַלע אַרגאַניזאַציעס. מען האָט נאָך איצט אויך ניט אויפֿגעדעקט אַלע קאָרטן, נאָר מען האָט אים פֿאָרגעשטעלט אין קורצן דעם פֿלאָן: ווידערשטאַנד און קאָאָרדינאַציע פֿון אַלע פּאָרטייען, באמת אָן שום אונטערשייד. געגסן איז זייער געפֿעלן געווארן דער גענאַנק און ער האָט זיך זייער אַנגעכאַפּט אין דעם, וויבל אין גרונט איז ער געווען אָן ערלעכער מענטש, אויף אַזוי ווײַט, אַז ער האָט אונדז אַפֿילו יעמאָלט געגעבן אַ מתּנה, זייער אַ שיינעם רעוואָלווער.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן, אַזוי צו זאָגן, אַ גוטער פּעריאָד פֿאַר אונדזער פּפּ״א, וויבל מיר האָבן געהאָט די קאָאָפּעראַציע פֿון געגסן. אין וואָס איז עס באַשטאַנען למשל: ס׳איז יעמאָלט געווען זייער פֿאַרשאַרפּט די פֿראָגע פֿון אַרבעט, יידן פֿלעגן מוזן אַלע גיין צו דער אַרבעט אין שטאָט. פֿאַר אונדזער טעטיקייט איז געווען נייטיק, אַז אַ געוויסע צאָל מענטשן זאָלן זיך געפֿינען אין געטאָ: מען האָט געדאַרפֿט מאַגאַזינירן דאָס געווער, מען האָט געדאַרפֿט איבערנעמען דאָס געווער, מען האָט געדאַרפֿט לערנען שיסן. און גענס איז געגאַנגען אַזוי ווײַט, אַז אויב די פּפּ״א וועט אים צושטעלן אַ רשימה, אַז מיר זײַנען פֿאַראינטערעסירט, אַז אַזעלכע און אַזעלכע מענטשן זאָלן ניט אַרויסגיין אין שטאָט, וועט ער זיי איבערלאָזן. פֿאַרשטייט זיך, אַז דער שטעקן האָט געהאָט צוויי עקן, וויבל דורך דעם וואָלט ער זיך דאָך דערוווסט, ווער עס זײַנען אונדזערע מענטשן. אָבער סוף־כּל־סוף איז נישט געווען קיין אַנדער מיגלעכקייט. פֿון איין זײַט דער גרויסער שטאָב אָגענטן וואָס דעסלער האָט אָנגעשטעלט, און פֿון דער צווייטער זײַט האָט ער דעם קערן שוין במילא געהאָט געזען.

נאָך פּסח 1943 האָט זיך, ווי דערמאָנט, אָנגעהויבן אין ווילנער געטאָ אַ קאָנצענטראַציע פֿון אַלע געטאָס פֿון אָרום ווילנע, פֿון די שטעטלעך. מיר האָבן געווסט וועגן דער ליקווידאַציע פֿון יידן אין דער גאַנצער ווילנער פֿראָווינץ,[7] און מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז דער אָנהייב פֿון סוף אויך פֿאַר ווילנער געטאָ. ווירקלעך, זיי האָבן אונדז לאַנג ניט געלאָזט וואָרטן.

---

[7] לויט בלעטער וועגן ווילנע, ז׳ 51, האָט די דאָזיקע ליקווידאַציע פֿון יידן אויף דער ווילנער פֿראָווינץ זיך אָנגעהויבן דעם 5טן אַפּריל.

אין עטלעכע טעג אַרום איז מען געקומען צו גלאַזמאַנען אין שטוב און מען האָט אים געמאַלדן, אַז דער געטאַשעף האָט באַשלאָסן, אַז ער דאַרף פֿאַרלאָזן די געטאָ: ער איז אַ סכנה פֿאַר דער געטאָ, ער וועט אויפֿריסן די געטאָ — און זיי אַרבעטן אויף דעם כּדי מען זאָל אײַנהאַלטן די געטאָ. ער דאַרף ווידער פֿאָרן אין רעשע אויף טאַרפֿאַרבעט. פֿאַרשטייט זיך, אַז גלאַזמאַן איז נישט גע־פֿאָרן. מען האָט אים זייער שטאַרק צעשלאָגן, מען האָט אים געשמידט אין קייטן, מען האָט אים אַרויפֿגעזעצט אויף אַ פֿור און מען האָט אים געזאָלט אַרויספֿירן פֿון געטאָ.

יענער טאָג איז געווען דער ערשטער טאָג וואָס די פּפּ״אַ איז אַרויס אָפֿן אין גאַס, וויל מען האָט גלײַך אַרגאַניזירט אַ „באַיוווקע״[8] און מען האָט אים אָפּגעשלאָגן פֿון דער פֿאָליציי. די פֿאָליציי האָט געווּסט אַז מיר האָבן געוואָר. מען האָט ניט געווּסט געוויס וויפֿל און וואָס, אָפשר האָט מען געמיינט, אַז מיר זײַנען שטאַרקער ווי מיר זײַנען אין דער אמתן געווען. פֿאָליציי האָט געשטעלט זייער אַ קליינעם ווידערשטאַנד, כאָטש אונדזערע מענטשן האָבן קיין געווער בײַ זיך ניט געהאַט וואָן מען איז געגאַנגען אָפּשלאָגן גלאַזמאַנען, וויל קיין געווער אויף יידן האָבן מיר דאָך ניט באַנוצט.

איצט האָט דעסלעך ווידער גענומען אַרבעטן מיט גענסן. גענס איז געווען זייער אַ שוואַכער מענטש און מען האָט אים זייער לײַכט געקענט איבערצײַגן. בשעת ער פֿלעגט רײַדן מיט אונדזערע מענטשן איז ער געווען מיטן גאַנצן האַרצן מיט אונדז: ער האָט זייער געוואָלט העלפֿן און ער האָט טאַקע געהאָלפֿן. אָבער ווי נאָר דעסלעך פֿלעגט אים אַרײַנגעמען אין זײַנע הענט, פֿלעגט גענס זיך איבער־דרייען. ער פֿלעגט ניט געדענקען וואָס ער האָט געזאָגט און פֿלעגט טאָן פֿונקט פֿאַרקערט.

גענס האָט עשיקט רופֿן צו זיך וויטענבערגן און געבעטן, מען זאָל אים העלפֿן ראַטעווען זײַן פֿרעסטיזש. ער אַנערקענט, אַז ס׳איז געווען אַ פֿעלער זײַן וועלן אַרויסשיקן גלאַזמאַנען, אָבער אויב מען וועט זען אין געטאָ, אַז ער האָט קיין פֿרעסטיזש ניט, וועט זיך די געטאָ אין גאַנצן צעפֿאַלן; סוף־כּל־סוף דיס־ציפּלין האָלט ער דאָך אײַן אין געטאָ. דאָס וועט זײַן אַ גרויסער שאָדן פֿאַר יידן. טאָ זאָל מען זען צו ראַטעווען זײַן פֿרעסטיזש.

האָט מען באַשלאָסן, אַז גלאַזמאַן זאָל יאָ אַרויספֿאָרן. ער זאָל אַוועקפֿאָרן אין רעשע אויף אַ געוויסער צײַט, אויף צוויי וואָכן, דערנאָך וועט ער צוריק־קומען און ס׳וועט זײַן ניט מיר, ניט דיר, אָלע וועלן זײַן צופֿרידן.

פֿאַר אונדז איז דאָס געווען דער בולטסטער סימן, אַז עס גרייט זיך אַ קאַ־טאַסטראָפֿע פֿאַר דער געטאָ, וויל נאָר ווי מען האָט זיך געגומען צו אונדזערע מענטשן, האָט מען פֿאַרשטאַנען, אַז עס גרייט זיך עפּעס. אונדזערע מענטשן פֿלעגן אַרומגיין צווישן דער באַפֿעלקערונג און מען האָט יעדערן געזאָגט: „הער זיך אײַן, גיב אַ קוק, עס גרייט זיך דער סוף״. די מענטשן האָבן זיך שוין אָבער געהאָט אײַנגעלעבט. ס׳זײַנען געווען געשעפֿטן אין געטאָ, ס׳איז געווען אַ קאָפֿע,

[8] קאָמפֿאָפּטייל.

עס זײַנען געווען טעאַטערס, ס׳זײַנען געווען קאָנצערטן, ווּיסנשאַפֿטלעכע רעפֿעראַטן. מען האָט זיך אײַנגעזעסן אין דעם און אַרויסגיין איז ניט געווען ווּוהין. האָט מען ניט געוואָלט גלייבן. מיר האָבן זיך באַמיט, אַז די מענטשן זאָלן זיך אויפֿכאַפּן פֿון שלאָף, זיי זאָלן זען די קלאָרע לאָגע. דאָס האָט ליידער ניט געהאָלפֿן.

אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָט מען באַקומען אַ ידיעה, אַז די לאָגערן וואָס זײַנען געווען נאָענט פֿון ווילנע, אַזוי ווי רעשע, ביאַלע־וואָקע, האָט מען אין אַ שיינעם פֿרימאָרגן ליקווידירט. ליקווידירן, וואָס מיינט עס? אַ טייל מענטשן האָט מען אַרײַנגעבראַכט אין געטאָ, אַ טייל זײַנען אויפֿן וועג פֿאַרשוווּנדן געוואָרן. גלאָזמאַן איז יעמאָלט אַנטלאָפֿן פֿון רעשע און צוריקגעקומען אין געטאָ.

אין וואָקע און רעשע זײַנען בײַז יעמאָלט געווען זייער גוטע באַצי׳ונגען. מען פֿלעגט פֿון געטאָ פֿאָרן אַהין אַ מאָל אויף שבת, אַ מאָל אויף זונטאָג און געהאָט באַקאַנטשאַפֿטן מיט די מענטשן וואָס האָבן דאָרטן געאַרבעט. מען האָט זיך שוין אײַנגעווויינט, אַז דאָס זײַנען די קאָלאָניעס פֿון ווילנער געטאָ. אויב מען האָט אָנגערירט די קאָלאָניעס האָבן שוין אַלע פֿאַרשטאַנען, אַז עס גרייט זיך שוין עפּעס פֿאָר ווילנער געטאָ אויך.

דעם טאָג ווען גלאָזמאַן איז צוריקגעקומען האָט גענס פֿאַררופֿן צו זיך דעם שטאָב. די באַצי׳ונגען מיט גענסן זײַנען שוין געווען, פֿאַרשטייט זיך, זייער אָנגעשטרענגטע, ווײַל מיר האָבן געזען אַז ער גייט עפּעס אויף אָנדערע וועגן. ער האָט גערופֿן דעם שטאָב אויף אַ שמועס: ער האָט אַ דרינגלעכע זאַך און ער בעט, מען זאָל קומען 12 בײַ נאַכט. עס איז ניט געווען קיין אויסטערלישע זאַך, אַז אויף שמועסן צו גענסן זאָל מען גיין שפּעט בײַ נאַכט; מען האָט ניט געוואָלט, אַז די אַרומיקע מענטשן זאָלן זען. ער האָט געבעטן, עס זאָל קומען דער גאַנצער שטאָב, אָחוץ גלאָזמאַנען. ער האָט גלאָזמאַנען אויף די אויגן ניט אַרויפֿגעלאָזט; גלאָזמאַן האָט אויף אים געווירקט ווי אַ רויטע פֿלאָכטע אויף אַן אָקס. די סיבה פֿון דעם איז מסתּמא דאָס וואָס גענס האָט זיך געהאַלטן פֿאָר דעם צווייטן משה רבינו, ער פֿלעגט אַלע מאָל זאָגן: „איר וועט זען, יידן, איך וועל אײַך אַרויספֿירן פֿון געטאָ". ער האָט דאָס אויפֿריכטיק געמיינט, ער האָט געוואָלט. האָט אים פֿאַרדראָסן, וואָס עמעצער אַן אַנדערער איז אַזוי באַליבט אין געטאָ.

וועז דער שטאָב פֿלעגט גיין צו גענסן אויף שמועסן פֿלעגט דער גאַנצער הויף פֿון רודניצקער 6, וווּ ס׳איז געווען דער יודענראַט און די קאַנצעלאַריע פֿון פּאָליצײַ־שעף, זײַן באַוואָכט פֿון אונדזערע מענטשן. דאָס מאָל איז ניט געווען קיין אויסנעם. דער שטאָב איז אַוועק אויף אַ זיצונג, אונדזערע מענטשן זײַנען געשטאַנען אויף דער וואַך. מיר, די ביתּרים, האָבן גראָד געהאָט אַ זיצונג, ווײַל גלאָזמאַן איז צוריקגעקומען און מיר האָבן געדאַרפֿט באַהאַנדלען אַ סך ענינים.

כ׳געדענק ווי הײַנט, ס׳איז געווען אַ זייגער האַלב איינס בײַ נאַכט, איז אַרײַנגעלאָפֿן צו אונדז די פֿאַרבינדערין, ראָשע מאַרקאָוויטש, און האָט אָנגעזאָגט איין וואָרט: וויטעבערג איז אַרעסטירט. ס׳איז ניט געווען קיין צײַט צו אַריינטירן זיך און ניט צו פֿרעגן וווּ און וואָס. ווי אַזוי האָבן מיר פֿאַרשטאַנען? מיר האָבן געהאָט אַ פּאַראָל: „ליזע רופֿט". דאָס איז געווען אונדזער פּאַראָל אויף ספֿנות, אויף אַ נאָמען פֿון אַ חבֿרטע אונדזערע וואָס איז אומגעקומען אין לוקיש־

קעס וועז זי האָט געדאַרפט אָפטאָן אַן אַרבעט פֿאַר דער פּפ״א.[9] די אַרגאַניזאַציע האָט זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר זייער אַ גוטער, אין איינע פֿינף מינוט האָבן מיר געקענט אַנזאָגן אָלע אונדזערע מענטשן אין דער גאַנצער געטאָ.

מיר האָבן שוין געטראָפֿן וועז וויטענבערגן האָט מען געפֿירט, אַ געשמידטן אין קייטן; די ליטווינער האָבן אים געפֿירט פֿון הויף פֿון פּאָליציי־שעף. מען האָט אים אָפּגעשלאָגן. פֿאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן שוין דעמאָלט באַנוצט געווער, מען האָט געווער געמוזט באַנוצן.

ווי אַזוי האָט מען זיך דערוווסט בײַ צייטנס וועגן דעם אַרעסט? אונדזער וואַך האָט דערזען, אַז אין דער צייט פֿון שמועס איז דעסלער אַרויס פֿון גענסעס קאַבינעט. ער האָט איבערגעלאָזן אונדזערע מענטשן, צווישן זיי וויטענבערגן, מיט גענסן און איז אַוועק, אַרויס פֿון געטאָ. דעסלער האָט געהאָט דאָס רעכט אַרומ־צוגיין אַ גאַנצן טאָג און אַ גאַנצע נאַכט אָן אָפּצייכענונג איבער דער שטאָט. אונדזערע מענטשן האָבן געזען, ווי ער איז אַרויס פֿון געטאָ און אין אַ ווײַלע אַרום אַרײַן צוריק מיט ליטווינער. האָט די וואַך באַלד אָנגעזאָגט, אַז עס גייען שוין ליטווינער; וואָס דאָס באַטײַט האָבן אָלע פֿאַרשטאַנען. און דערפֿאַר זײַנען מיר געווען אַזוי פֿונקט צו דער צייט.

די ליטווינער האָבן זיך ניט געריכט אויף אָן אָנפֿאַל מיט געווער, דערפֿאַר האָט מען וויטענבערגן אָפּגעשלאָגן. מען האָט אים געבראַכט צו אונדז אין צימער — אין דעם צימער וווּ מיר האָבן געהאַט די פֿאַרזאַמלונג. מיר האָבן אים גע־האַלפֿן אַראָפּנעמען די קייטן. ער איז געווען זייער רויק. בכלל איז וויטענבערג געווען זייער אַ רויקער, זייער אַ קאַלטער. איך האָב געהאַט צו טאָן מיט אים פֿערזענלעך אַ סך, כ׳געדענק דעם ערשטן אײַנדרוק וואָס ער האָט אויף מיר געמאַכט, אָן אויסערגעווײַנטלעכן. כ׳האָב אים קיין מאָל ניט געזען אויפֿגערעג־טערהייט אָדער צעהיצט פֿון עפּעס.

געגנס האָט דערוויזלע אויך ניט געחלומט. צווי אַ זייגער בײַ נאַכט האָט ער אויסגערופֿן אָן אַלאַרם אין גאַנצן. ער האָט אויפֿגערופֿן אָלע מענער, ספּע־ציעל די גרופּע פֿון די אַזוי גערופֿענע „שטאַרקע״, — דאָס זײַנען געווען די גרופּע טרעגערס, די אונטערוועלט אַ ביסל; „די שטאַרקע״ — אַזוי האָבן זיי גע־הייסן. ער האָט זיי געזאָגט, אַז די גאַנצע איז אין ספּנה. די געשטאַפּע ווייס, אַז אין גאַנצן געפֿינט זיך אַ קאָמוניסט וויטענבערג און זי בעט, דעם מענטשן זאָל מען איר אַרויסגעבן; די גלאָזמאַניסטן און די קאָמוניסטן ווילן דעם מענטשן ניט אַרויסגעבן; „און זײַט וויסן, אַז צוליב דעם מענטשן ברענגט מען אום די גאַנצע״. ער האָט שוין מער ניט געדאַרפֿט; פֿאַרשטייט זיך, אַז קיינער האָט ניט געקוקט וויטער ווי זײַן אייגענע נאָז און געטראַכט: „אַז איך לעב נאָך דער־ווײַלע...״

---

[9] ליוע מאַגון, אומגעבראַכט פֿון דער געשטאַפּע. זען סוצקעוויר, זז׳ 168—169, רוזשקע, זז׳ קלה—קמא, קנה—קנח (מיט בילד), קאַטשערגינסקי, זז׳ 302—303. לויט רוזשקע, ז׳ קנח, איז זי אומגעקומען אין פֿעברואַר 1943. דוואַרזשעצקי, ז׳ 367, גיט דעם טאָג: 17טן פֿעברואַר. קאַטשערגינסקיס דאַטע: יוני 1943 זעט אויס צו זײַן אַ טעות.

דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די שרעקלעכע זאַך. די אָגענטן האָבן אָנגעווּיזן דער אונטערוועלט, אַוו ס׳גפֿינט זיך דער שטאָב. מען האָט דאָך געזען, ווו אַן ערך אונדזערע מענטשן דרייען זיך אַלע מאָל. און די גאַנצע מחנה צעווּיל־דעוועטע „שטאַרקע" האָט זיך אַ לאָז געטאָן צום שטאָב, פֿשוט באַלעגערט און געפֿאַדערט תּיכף אַרויסגעבן ווּיטענבערגן. מען האָט זיי געגעבן געווער. ס׳איז געווען צווישן זיי דער פֿראָווּאָקאַטאָר שאַפּירא, ער האָט געהאָט בכּ זיך געווער און האָט דעמאָלט געגעבן דעם ערשטן שאָס אין געטאָ, ער האָט געשאָסן אונ־דזערע אַ מיידל. מיר האָבן געענטפֿערט מיט געווער. ס׳האָט געקענט קומען צו אַ בלוט־פֿאַרגיסונג אַ שוידערלעכער, און אַנשטאָט דעם ווּאָס מען זאָל שיסן אויף דײַטשן איז אויסגעקומען צו שיסן אויף די אייגענע ברידער.

קריזשאָווסקי איז אַרויס צו די טרעגערס און האָט געריפֿן צו זיי: „חבֿרים, וועמען גלייבט איר מער? צי גלייבט איר אונדז — מיר האָבן מיט אײַך גע־אַרבעט די גאַנצע צײַט, מיר זײַנען דאָך אײַערע ברידער, אײַערע חבֿרים; צי גלייבט איר דעסלערן, צי גלייבט איר די געשטאַפּא־מענטשן?" מיר האָבן גע־פֿרווט געבן צו פֿאַרשטיין אין קורצע ווערטער, וויפֿל מען קען ווירקן אויף אַ מחנה ווּאָס איז צוהיצט און ווּאָס מיינט, אַז אָט־אָט גייט מען צוליב דעם אין מענטשן ליקווידירן אאַז״ו.

ס׳האָט געהאָלפֿן אויף אַזוי פֿיל, אַז זיי האָבן אַראָפּגעלאָזט די שטעקנס, זיי האָבן מער ניט געשטורעמט אין דעם הויף ווו מיר מיט אונדזער שטאָב זײַנען געווען פֿאַרשפּאַרט; אָבער זיי האָבן געפֿאַדערט, אַז ווּיטענבערגן זאָל מען גלײַך אַרויסגעבן.

די לאָגע איז געווען אַ שרעקלעך טרויעריקע און זייער אַ שווערע. כ׳געדענק, אַז דער שטאָב איז געזעסן אַן אויפֿהער אויף זיצונגען און צום סוף האָט מען באַשלאָסן, אַז אַזוי ווי זיי שטייען נאָך אַלץ אונטן בײַם טויער, זאָל ווּיטענ־בערג זיך באַהאַלטן.

מען האָט אים איבערגעטאָן פֿאַר אַן עלטערער פֿרוי. ער האָט זיך אָנגעטאָן אין אַ לאַנגן ראָק מיט אַ טיכל אויפֿן קאָפּ, מיט אַ קאָשיק אין האַנט, מען האָט אים דורכגעשמוגלט דורך די ביידעמער און אים באַהאַלטן. מען האָט געריכטן, אַז אויב זיי וועלן זיך אַרײַנרײַסן און זיי וועלן אים ניט געפֿינען, וועלן זיי לאָזן צו רו. אָבער יענע דאָרטן האָבן געזאָגט שוין, אַז מען דאַרף נישט נאָר ווּיטענבערגן, נאָר אַז מען דאַרף כּיענקע בארָאָווסקי [10] אויך צונעמען, מען דאַרף צונעמען גלאַזמאַנען און בכלל וועמען מען וועט געפֿינען.

גענס האָט אַלע וויילע צוגעשטעלט נײַע ידיעות צו די מחנות ווּאָס זײַנען געשטאַנען. אָט אַ איז געווען אַ דײַטש און האָט געבראַכט אַן אולטימאַטום: „ביז 6 אַ זייגער אין דער פֿרי, אויב מען גיט ניט אַרויס דעם קאָמוניסט, גייען מיר אַרײַן אין געטאָ". ווּאָס באַטײַט דאָס, אַז דײַטשן וועלן אַרײַן אין געטאָ? דאָס איז געווען פֿאַר אַלעמען קלאָר. דערנאָך האָט ער אָפּגעלייגט אויף 7 אַ זייגער,

[10] אייגע פֿון די גרינדערינס און אַקטיוויסטע טוערינס פֿון דער פּפּ״אַ.

אויף 8 אַ זייגער, אַז די דײַטשן וועלן נאָך זײַן גוטע. זיי האָבן נאָך געזאָגט: „יידן, איר קענט זיך באַטראַכטן, עס קען זײַן ביז 10 אַ זייגער".

פֿאַקטיש איז דאָס געווען, לויט אונדזער צוגאַנג, דער פֿאַסיקער מאָמענט אויף דעם אַרגאַניזירטן ווידערשטאַנד וועט קומען אין דעם טאָג ווען מען וועט זען, אַז ס׳איז די ליקווידאַציע פֿון געטאָ. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז די ליק־ווידאַציע, אָבער ליידער האָבן דאָס די מענטשן אין געטאָ ניט פֿאַרשטאַנען. מיר האָבן אַלע מאָל געטראַכט, אַז אין דעם לעצטן מאָמענט, ווען מיר וועלן אַרויס־גיין מיט אונדזערע לאָזונגען: יידן, לאָזט זיך ניט, יידן, שטעלט זיך קעגן, מיר האָבן געווער צו צעטיילן (מיר האָבן געהאַט גראַנאַטן, מיר האָבן געהאַט אייגענע פּראָדוצירטע פֿאַרשיידענע אויפֿרײַס־מיטלען) — וועלן מענטשן מיטגיין מיט אונדז, זיי וועלן זיך קעגנשטעלן; און בשעת דעם גרויסן ווידערשטאַנד וועט מען קענען אויפֿרײַסן אַלע טויערן און די וואָס קעמפֿן ניט וועלן זיך קענען ראַטעווען פֿון געטאָ. איצט האָבן מיר דערזען, אַז דאָס איז נאָר געווען, ליידער, אַ גרויסער חלום, אַז די מענטשן ווילן ניט טראַכטן ווײַטער ווי וועגן זיך: איך לעב הײַנט און איך וועל אפֿשר לעבן מאָרגן, אָדער: איך האָב אַ גוטע מאַלינע צוגעגרייט; כל־זמן איך בין דאָ וויל איך ניט טראַכטן; און מאָלע וואָס זיי ריידן, אָט מיר איז גוט, מײַן דײַטש איז אַ גוטער, איך אַרבעט בײַ אַ גוטן שעף.

מיר האָבן דערזען, אַז ס׳איז ניטאָ צו וועמען צו רעדן. פֿאַרשטאַנען האָבן מיר, אַז דער מאָמענט איז ניט קיין פּאַסיקער פֿאַר דעם ווידערשטאַנד. מיר האָבן דערזען, אַז ס׳איז דער סוף, אָבער וועגן ווידערשטאַנד איז געווען אוממיגלעך צו טראַכטן אָפֿילו.

מיר האָבן פֿרײַער געפֿרוווט אַזאַ טאַקטיק. מען האָט געמאָלדן די פּאָליציאַנטן אין דרויסן: „מיר ווייסן ניט; ווײַטענבערג איז אַנטלאָפֿן; זוכט אים". מיר האָבן געמאָלדן: „זוכט אים, מיר וועלן אײַך ניט שטערן. איר וועט זײַן אין אַרדענונג, איר וועט זאָגן די דײַטשן, אַז איר זוכט אים. איר וועט קריגן נאָך עטלעכע שעה, און אפֿשר וועט איר אים געפֿינען". מיר האָבן פֿרײַער געטראַכט: זיי וועלן אים זוכן, און מיר וועלן אים קענען אפֿשר אַרויספֿירן דערווײַלע דורך אונדזער אַרויס־גאַנג אין שטאָט. ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז קיין ברירה ניטאָ, ווײַל דער עולם איז געווען אַזוי צעווילדעוועט און מען האָט זיי געמוזט געבן דעם קרבן וואָס זיי האָבן געפֿאָדערט — פֿאַרן ווײַל פֿון געטאָ.

יעמאָלט האָט מען אַנגענומען דעם דראַמאַטישסטן באַשלוס וואָס קען נאָר זײַן, דוכט זיך, אין אַ מענטשלעכן לעבן. מען האָט באַשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם פֿירער, אַרויסצוגעבן דעם מענטשן וואָס חוץ דעם וואָס ער איז געווען אונדזער פֿירער, חוץ וואָס אַלע האָבן אים געשעצט און געאַכט ווי אַ פֿירער, איז ער געווען זייער אַ גוטער חבֿר, זייער אַ באַליבטער חבֿר, אפֿשר דער בא־ליבטסטער פֿון אַלע אונדזערע חבֿרים.

די קאָמוניסטן האָבן זיך אונטערגענומען, אַז זיי וועלן עס אים מעלדן, אַזוי ווי ער איז אַ מיטגליד פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי; זיי נעמען אָן דעם באַשלוס און זיי וועלן עס אים איבערגעבן.

קריזשאָווסקי האָט זיך אַנגענומען צו גיין מיט דער פּאָליציי זוכן אים. מיר זײַנען דעמאָלט אַלע געשטאַנען לעבן דעם הויף פֿון שטאָב, מיר האָבן זיך אַלע מאָביליזירט. מיר האָבן אַלע געהאָט בײַ זיך געווער, ווײַל מיר האָבן געמיינט, אַז פֿון דעסט ווועגן קען דאָך דאָס ניט זײַן; אַז דער חבֿר וואָס גייט אים אָנזאָגן וועט אפֿשר אין דער לעצטער מינוט שוואַך ווערן, ער וועט ניט קענען אים זאָגן: „הער זיך אײַן, מיר גיבן דיך אַרויס". נאָר מען האָט אים יאָ געזאָגט.

עס איז אַוועק סאָניע מאַדייסקער.[11] זי איז געווען אַ מיטגליד אין צ"ק פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און זי האָט אים איבערגעגעבן די ידיעה. וויטענבערג האָט זיך ניט געקענט גלייבן, ווײַל דאָס איז... ווען איך דערמאָן זיך איצטער וועגן דעם, ווערט מיר קאַלט... מען קען זיך ניט פֿאָרשטעלן, אַז די חבֿרים, מיט וועלכע מען האָט געקעמפֿט די גאַנצע צײַט... ער האָט נאָר געפֿרעגט: „סאָניע, דאָס איז ערנצט? דאָס איז ריכטיק?" זי האָט געזאָגט: „יאָ, דאָס איז דער באַשלוס". זי האָט אים אויסגעמאָלט, אַז אַנדערש קען מען ניט. נו — ער האָט ניט געהאָט קיין ברירה, ווײַל ס'איז אַ באַשלוס, און אויב אַפֿילו ער וואָלט ניט געווען אַזאַ מין שטאַרקער מענטש, וואָלט ער אויך קיין ברירה ניט געהאָט, ווײַל ווּ וועט ער לויפֿן, ווּ וועט ער גיין?

מיר זײַנען דעמאָלט, געדענק איך, אַלע אַוועק פֿון גאָס. קיינער האָט ניט געקענט בײַ זיך פֿועלן צו זען, ווי מען פֿירט דעם מענטשן און ווי ער זעט אויס, און מיר האָבן פּשוט מורא געהאָט אים צו קוקן אין די אויגן. די פּאָליציי־ האָט אים איבערגענומען, מען האָט אים געבראַכט אין דעם שטאָב פֿון פּאָליציי־ שעף, פֿון געטאָשעף. איך ווייס ניט — מען האָט אים נאָך איינגערעדט, מען האָט געפֿרוווט זאָגן, אַז דעסלער האָט פֿאַרזיכערט, אַז ער האָט געגעבן זײַן ערנוואָרט אַז ער וועט אים אַרויסנעמען. ווײַל ס'איז אַ פּאָקט, אַז פֿרײַער זײַנען געווען אַרעסטירט אַנדערע מענטשן און זיי זײַנען געזעסן עטלעכע טעג אין געשטאַפּאָ און מען האָט זיי אַרויסגענומען.[12] און איצטער גאַראַנטירט דעסלער מיט זײַן, מישטיינס געזאָגט, ערנוואָרט, אַז ער וועט אים אַרויסנעמען. אין פּאָל וועלן דאָס זאָל ניט געלינגען האָט ער צוגעזאָגט, אַז ער וועט איבערשיקן וויטענ־ בערגן סם, ער זאָל זיך קענען פֿאַרסמען, זיך ניט דאַרפֿן מאָטערן.

אויף מאָרגן אין דער פֿרי איז שוין געקומען די ידיעה, אַז וויטענבערג איז טויט. געוואָר וואָס אין געשטאַפּאָ איז פֿאָרגעקומען וווייסט מען נישט — צי מען האָט אים אַזוי שטאַרק געפּײַניקט, צי ער איז גליַיך געשטאָרבן. אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז דעסלער אַדער גענס האָבן אים פֿאַרסמט נאָך בעת ער איז געווען אין געטאָ אַדער אַז ער האָט געהאָט בײַ זיך סם. אָבער אויף וויפֿל איך וווייס האָט ער קיין סם בײַ זיך ניט געהאָט.

---

[11] זען איר בילד אין ידיעות פֿון יוזאָ נומ' 24, דעצעמבער 1947; דאָרטן אויך עטלעכע ביאָגראַפֿישע פּרטים.

[12] סוצקעווער, ז' 181 און דוואָרזשעצקי, ז' 440, דערמאָנען אין דער שיכות דעם נאָמען אַזערבוך.

II

זכרונות פֿון ברענע אַס

אַפּזעצנדיק אַ חודש אין דער פּפ״א האָב איך צוליב קאָנספּיראַטיוו סיבות ניט געווּוסט, ווער אונדזער קאָמאַנדיר איז. איך האָב ניט געהערט צו קיין שום פּאַרטיי, און דעריבער פֿלעגן טייל זאָכן זיין פֿאַרהוילן פֿון מיר.

אויף די געטאָאַסן פֿלעג איך אָפֿט באַגעגענען אַ מענטשן, וואָס זיין אויסזען האָט זיך אויסגעטיילט פֿון אַרום. ווער איז ער? פֿלעג איך פֿרעגן בײַ מײַן פֿרײַנדין. זי האָט יאָ געהערט צו אַ פֿראַקציע [פּאַרטיי] און האָט געווּוסט מער פֿאַר מיר. אָבער זי פֿלעגט בלויז שמייכלען.

איצט, ווען איך אַנאַליזיר, ווערט מיר די זאַך קלאָר. דער מענטש איז געווען וויטענבערג. אין געטאָ האָט זיך זיין פּנים באמת אויסגעטיילט. ווען דער רובֿ יידן האָט זיך געפֿילט פֿאַרלאָרן האָט אויף זיין פּנים געשיינט אַ גבֿורה און זי־כערקייט. איך דערמאָן זיך: איך בין אַרײַן אין יודענראַט אויף רודניצקער 6 (געווּוזענער בנין פֿון דער רעאַל־גימנאַזיע). געגנס, דער קאָמאַנדאַנט פֿון געטאָ, האָט געשמועסט מיט וויטענבערגן. און מאָדנע — איך האָב געהאָט דעם אײַנדרוק, אַז דער נערוו פֿון די געשעענישן אין געטאָ ליגט בײַ וויטענבערגן, ניט בײַם געטאָ־קאָמאַנדאַנט.

ערשט אויפֿן צווייטן חודש האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דער מענטש מיטן אויסערגעווײַנטלעכן אויסזען איז אונדזער קאָמאַנדיר. איצט זײַנען פֿאַרשווּונדן געווארן בײַ מיר די טיילווײַזע ספֿקות וועגן אונדזער באַוועגונג, און איך האָב זיך דערפֿילט זיכערער. פֿון שמועסן מיט מײַנע חבֿרטעס, אויך מיטגלידער פֿון דער געהיימער אַרגאַניזאַציע, האָט זיך מײַן אײַנדרוק באַשטעטיקט. איך בין געווויר געווארן, אַז אין שטאָב איז וויטענבערגס ווירקונג זייער אַ גרויסע, כּמעט אַ דיקטאַטאָרישע. מיר זײַנען אָבער אַלע געווען זיכער, אַז זיין גרויסער פֿאַר־טיישער סטאַזש (13 יאָר אונטערערדישע אַרבעט אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין פּוילן), זיין געזונטע לאָגיק און זיין הייס האַרץ וועלן אים אויפֿ־האַלטן אויף דער געהעריקער הייך. מיגלעך אַז מיר האָבן איבערגעטריבן, אָבער דער בלויזער גלויבן אין אים איז שוין געווען אַ וויכטיקער פֿאַקטאָר. אין שטאָב האָט מען וויטענבערגס השפּעה אָפּגעשאַצט. מען גיט איבער, אַז אין שטרײַט־פֿראַגעס פֿלעגט זיין וואָרט דעצידירן.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט האָט וויטענבערג זיך אַרומגעטראַגן מיט אַ גראַנדיעזן פּלאַן. די פּפ״א, מיטשלעפּנדיק מיט זיך די מאַסע (אין געטאָ זײַנען יעמאָלט נאָך געווען 18,000 יידן), רײַסט אויף די טויערן פֿון געטאָ, צעשיט זיך איבער דער שטאָט, צינדט אונטער און מאַכט חרובֿ די דײַטשע מיליטעריש פֿונקטן טייטנדיק די וועכטערס — און דערנאָך לאָזט מען זיך לויפֿן אין וואַלד. איידער די דײַטשן וועלן קומען צו זיך וועט אַ טייל עולם באַווײַזן זיך צו רא־טעווען. דער עפּעקט וואָלט געווען אַ קאָלאָסאַלער אויף בײַ דער ניט־ייִדישער באַפֿעלקערונג.

הײַנט זעט דער פֿלאָן אויס אין גאַנצן ניט רעאַל, אָבער מען האָט אויף אים געאַרבעט ערנצט. די פֿון אונדז וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט אין דײַטשע אייגהייטן האָבן מיט דעם ציל געדאַרפֿט צונויפֿקלײַבן פֿרטימדיקע ידיעות (און אָפֿילו צייכענען פֿלענער) וועגן דער לאָגע, וועגן מיליטעריש כּוח און מילי־טעריש ווערדע פֿון יעדן פּונקט באַזונדער. מיר זײַנען געווויניק אין די דאָזיקע פּונקטן און ס׳איז אונדז גרינג אָנגעקומען צונויפֿצונעמען די אינ־פֿאָרמאַציע.

די דײַטשישע מאַכט איז געווען גאַנץ גוט אינפֿאָרמירט, וואָס עס טוט זיך אין געטאָ; זי האָט אָפֿילו איבערגעשאַצט אונדזערע פּוחות. און זי האָט פֿאָר־שטאַנען, אַז קוים וויל זי ברענגן די אַרגאַניזאַציע מוז זי פֿרײַער „אָפּהאַקן דעם קאָפּ", ווי די מיטגלידער אונדזערע האָבן זיך יעמאָלט אויסגעדריקט.

אין דעם היסטאָרישן טאָג בין איך געווען קראַנק; מײַן אינסטרוקטאָר האָט בײַם לערנען שיסן מיר דורכגעשאָסן אַ פֿוס. צוליב דער סיבה בין איך ניט מאָביליזירט געוואָרן וועג מען האָט פֿאָר טאָג מאָבילִיזירט אָלע מיטגלידער פֿון דער פּפּ״א. געווויגט האָב איך יעמאָלט אויף רודניצקער 7; דער הויף איז אין יענער צײַט געווען אַ דורכגאַנג צו שאָוועלסקער געסל. פֿון דרויסן, ניט זײַנדיק צוזאַמען מיט מײַנע חבֿרים, האָב איך געקענט בעסער אָבסערווירן.

גענס האָט געשיקט שלוחים מעלדן דעם שטאָב פֿון פּפּ״א, אַז די דײַטשן האָבן אים געשטעלט אַן אולטימאַטום: אָדער אַרויסגעבן וויטענבערגן, אָדער עס וועט אויפֿגעריסן די געטאָ. פֿאַרבײַ מײַן פֿענצטער איז געלאָפֿן די אונטערוועלט מיט אײַזנס אין די הענט פֿאָדערנדיק, מען זאָל וויטענבערגן אַרויסגעבן. בײַ מיר אויפֿן הויף איז געווען דער בלאָק פֿונעם „בויטן־לאָגער". 120 יונגע־לײַט, גע־זונטע, אײַנע און אײַנע, גוט אַרגאַניזירטע; זייער בריגאָדיר איז געווען דוד קאָפּ־לאָן־קאָפּלאָנסקי. יענעם טאָג האָט זיי גענס ניט אַרויסגעלאָזט צו דער אַרבעט. גענס איז געקומען צו אונדז אויפֿן הויף, אויסגעשטעלט די אַרבעטערס און גע־רעדט צו זיי. איך געדענק נאָך פֿון זײַנע ווערטער: „צוליב אײַנעם קומט אום די גענטאָ!... די פֿישערס מיט די ביקסלעך". אונדזער באַוועגונג האָט אָבער גע־האָט גרויס סימפּאָטיע צווישן די אַרבעטערס. זיי זײַנען געבליבן שטיין מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, ווי בײַ אַן אָפֿענעם קבֿר, און ניט רעאַגירט.

די אונטערוועלט איז געגאַנגען אין דער ריכטונג צו שאָוועלסקע מיט אײַזנס. אין מיר ציטערט יעדער אָדער, איך זע שוין דעם טראַגישן קאַמף... איך האָב זיך אַ ריס געטאָן פֿון פֿענצטער און אַוועקגעהונקען אַהין צו מײַנע חבֿרים, אום־קומען מיט זיי צוזאַמען. איך בין דורכגעאַנגען דורכן עולם וואָס האָט אַרום־גערינגלט דעם הויף, וווּ אונדזערע מיטגלידער זײַנען געווען אין מאָביליזאַציע־גרייטקייט. איך האָב דעם חבֿר בײַם טויער געזאָגט דעם פֿאַראָל, און מען האָט מיך דורכגעלאָזט.

ערשט איצט האָב איך דערזען די טראַגיק פֿון מאָמענט. פֿון איין זײַט טויער יידן געזונטע מיט געבינדלטע פֿויסטן, געטריבן פֿון אינסטינקט פֿון אַליין־אויפֿ־היטונג, כאָפּן זיך אָן אין אַ שטרוי. פֿון דער צווייטער זײַט יונגווארג בײַ זייער געווער, באַשטראָלט מיט די אידלסטע געפֿילן, גרייט אומצוקומען פֿאָר יענע יידן

וואָס גייען אויף זיי מיט די אײַזנס אין די הענט, ביידע געפּינען זיך בײַם וואַלף אין מויל. נאָך אַ ווײַלע, און עס וועט זיך אָנהייבן אַ קאַמף צווישן יידן און יידן.

וועו איך בין אַרײַן אין הויף, האָב איך מײַנע נאָענטע געפֿונען אין אַ דער־שלאָגענער שטימונג. קעמפֿן וויל מען, אָבער מיט דײַטשן, ניט מיט אייגענע. מען האָט מיר איבערגעגעבן, אַז דער שטאָב האָלט אָפּ אַ באַראַטונג. די לאָגע איז אַן אויסגאַנג: אָדער קעמפֿן מיט יידן, אָדער אַרויסגעבן דעם קאָמאַנדיר. דער שטאָב נייגט זיך צו דאָס צווייטע: יעדערער פֿילט די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פֿאַר דעם גאַנצן יידישן קיבוץ אין ווילנע און פֿאַר דער געשיכטע. מען האָט מורא, אַז מען זאָל ניט געשטעמפּלט ווערן פֿון דער געשיכטע פֿאַר לײַכטזיניקייט.

וויטענבערג אַליין אַרגומענטירט מיט זײַן לאָגיק: עס איז ניט באַווּסט דער פֿאַל, אַז אַ באַוועגונג זאָל אַרויסגעבן איר אָנפֿירער. אויב דאָס וועט געטאָן ווערן, הייסט דאָס, אַז די באַוועגונג האָט באַנקראָטירט. ער שטרײַכט אונטער, אַז ער רעדט דאָס ניט אַזוי אויס מורא פֿאַרן טויט, נאָר ווי דער קאָמאַנדיר, אין די אינטערעסן פֿון דער אַרגאַניזאַציע.

עס ווערט אַרײַנגעטראָגן דער פֿאַרשלאָג,[13] אַז דער גאַנצער שטאָב זאָל באַגיין זעלבסטמאָרד. וויטענבערג איז דער ערשטער קעגן דעם: דאָס קען ברענגען שאָדן דער אַרגאַניזאַציע. שוויגנדיק ווערט אָנגענומען דער פֿאַרשלאָג, אַז וויטענבערג גיט זיך אַליין איבער דער געשטאַפּאָ.

ער נעמט מיט סם פֿאַרויסזעענדיק די פּײַניקונגען וואָס שטייען אים פֿאַר (נעמען זיך דאָס לעבן האָט ער ניט געקענט, ווײַל די געשטאַפּאָ האָט אים געפֿאַדערט אַ לעבעדיקן). ער האָט אָבער דעם סם ניט אויסגענוצט. זײַן קערפּער איז געפֿונען געווואָרן אויף מאַרגן אין די קאָרידאָרן פֿון געשטאַפּאָ מיט סימנים פֿון די ערגסטע פּײַניקונגען.

III

זכרונות פֿון שמעון פּאַלעווסקי

די פֿאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין געזעלשאַפֿטלעכן לעבן פֿון געטאָ — שוין מיט דעם אַליין וואָס זי האָט אַרומגענומען פֿינף פּאַרטייישע גרופּעס: אַלגעמיינע ציוניסטן, בונד, השומר הצעיר, רעוויזיאָניסטן, קאָמוניסטן. דער ציל איז געווען צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד, ווען עס וועט קומען דער מאָמענט, און צו פֿירן אַן אויפֿקלערונג צווישן דער געטאָ־באַפֿעלקערונג ביז יענעם מאָמענט.

די אַרגאַניזאַציע האָט אויך געטאָן סאַבאָטאַזש־אַרבעט קעגן די דײַטשן. זי האָט קאָנטראָלירט אַלע אַרבעטפּלעצער פֿון אירע מיטגלידער און אויך ניט־מיטגלידער, און מען פֿלעגט ברענגען צו אויפֿרײַסן, אַרויסנעמען קליינע שרײַפֿ־

[13] אין עטלעכע מקורים ווערט אָנגעוויזן, אַז דעם פֿאַרשלאָג האָט אַרײַנגעטראָגן אַבראַשע כוואַיניק. דוואַרזשעצקי, ז' 444: „כוואַיניק האָט פֿאַרגעלייגט: אַרויסצוגיין אין גאַס און באַגיין זעלבסטמאָרד מיט די רעוואָלווערן".

לעך פֿון קוילן־וואַרפֿערס אָדער האַרמאַטן אאַז״וו. נאָך זײַנעדיק אין געטאָ האָט די פּפּ״א אַראָפּגעלאָזן לעבן נײַ־ווילייקע אַ צוג. אַ צוויט מאָל האָט מען אויך געפֿרוווט, נאָר ס׳איז ניט געלונגען.

מען דאַרף ניט פֿאַרגעסן, אַז די אָפּענע סאַבאָטאַזש־אַרבעט איז געווען קאָ־לאָסאַל באַשוווערט צוליב דער פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פֿאַרן גורל פֿון דער גאַנ־צער געטאָ. מען איז געווען זיכער, אַז אויב דער יידישער ווידערשטאַנד וועט זיך אַרויסווײַזן צו פֿרי, וועלן די דײַטשן אומברענגען אָלע יידן מיט אײַן מאָל.

האָט מען זיך אין משך פֿון אָנדערטהאַלבן יאָר געגרייט. מען פֿלעגט פֿון די אַרבעטפּלעצער צונעמען — אָדער ווי מען האָט עס גערופֿן אין געטאָ, אַרגאַניזירן — געווער, געווערטיילן, האַנטגראַנאַטן, קוילן, אויפֿרײַס־מאַטעריאַל אד״גל. מען האָט אויך אויסגעאַרבעט אייגענע אויפֿרײַס־מאַטעריאַל און אייגענע גראַנאַטן. מען האָט געשולט די מיטגלידער מיליטעריש און געהאַלטן אַ שטרענגע מיליטע־רישע דיסציפּלין. אין דער צײַט וואָס סתּם יידן האָבן געטראַכט וועגן אַרײַנ־ברענגען אין געטאָ בגנבֿה אַ שטיקל ברויט פֿאַר זיך אָדער זייערע משפּחות פֿלעגן מיטגלידער פֿון פּפּ״א שמוגלען געווער.

אין דער שפּיץ פֿון דער אַרגאַניזאַציע איז געשטאַנען דער שטאָב. איך בין צום בעסטן געווען באַקאַנט מיט צוויי שטאָבמיטגלידער: איציק וויטענבערג און אַבראָשע כוואַיניק.

וויטענבערגן האָב איך געקענט אַ יאָר צוואַנציק. געשטאַמט האָט ער ניט פֿון קיין גבֿירישער פֿאַמיליע און אויך ניט פֿון דער אַזוי גערופֿענער אינטעלי־גענץ. ער אַליין איז געווען אַן אינטעליגענטער אַרבעטסמענטש, פֿון פֿאַך אַ שטעפּער. אין זײַנע רייַען איז געווען אַ גוטע באַצאָונג צו אים. ער איז געווען אַ מיטגלידער פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון ווילנער לעדער־פֿאַראײַן; אין די יאָרן 1932—1936 איז ער געווען אַ מיטגלידער פֿון קולטוראַמט אין ווילנע (צענטראַלע פֿון די יידישע פּראָפֿעסיאָנעלע פֿאַראײַנען). ער איז שטענדיק געווען אַן אַקטיוויסט קאָ־מוניסט, אָבער, אויף וויפֿל איך וויים, נישט דער אָפֿיציעלער פֿירער פֿון דער פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע. אין געטאָ איז אויך דער פֿירער פֿון דער אַרגאַניזאַציע געווען אַן אַנדערער, שערעשניעווסקי.

וויטענבערג האָט געהאַט אַ פֿרוי און צוויי זין: אײנער אין עלטער פֿון 17 יאָר, דער צווייטער 14. וויטענבערגן האָט כאַראַקטעריזירט זײַן רויקייט, קאַלטקייט און זאַכלעכקייט. ער פֿלעגט פֿון קיין זאַך ניט נתפּעל ווערן.

דער דורכפֿאַל האָט זיך אָנגעהויבן מיטן אַרעסט פֿונעם קאָמוניסט קאָז־לאָווסקי, אַ קריסט. ווי עס ווײַזט אויס האָט ער אַרויסגעגעבן דער געשטאַפּאָ וויטענבערגס נאָמען.

די פּפּ״א האָט געהאַלטן, אַז עס איז געקומען דער מאָמענט צו מאַכן דעם אויפֿשטאַנד, ווײַל די דײַטשן גייען שוין ליקווידירן די געטאָ. די אָפּשאָצונג האָט זיך גאָר בקרוב אַרויסגעוויזן פֿאַר ריכטיק, אָבער צו קיין אויפֿשטאַנד איז ניט געקומען, ווײַל דער געטאָמאַכט איז געלונגען אויפֿצובריוזן די באַפֿעלקערונג קעגן דער פּפּ״א מיטן מאָטיוו, אַז צוליב אײַן וויטענבערגן וועלן מיר אומברענגען

די געטאָ. זיי איז געלונגען אַ דאַנק דער ייִדישער פֿאָליציי און דער אונטער־ווועלט צו פֿראָווואַצירן געשלעגן און אַפֿילו אַ שיסערײַ.

אין צווישנצײַט האָט זיך וויטענבערג באַהאַלטן אין געטאָ. די ייִדישע מאַכט האָט אים געזוכט, איבערגעבנדיק דער באַפֿעלקערונג, אַז אויב מען געפֿינט נישט וויטענבערגן קומט אום די גאַנצע געטאָ.

האָט זיך באַראָטן דער קאָמיטעט פֿון דער קאָמוניסטישער פֿאַרטיי אין געטאָ און באַשלאָסן פֿאַרלייגן דעם שטאָב, אַז מען זאָל וויטענבערגן אַרויסגעבן דער געשטאַפּאָ.

ס׳איז געראָטן געווואָרן אַ זיצונג פֿון שטאָב, מיט וויטענבערגס אַנטייל. די זיצונג איז פֿאַרגעקומען בײַ עדיע פֿרידמאַן אין צימער. צווישן די פֿאַרשיידענע פֿאַרשלאָגן איז געווען אַבראָשע כוואַיניקס, אַז מען זאָל באַשטימען אַ נײַעם שטאָב און דער אַלטער זאָל זיך נעמען דאָס לעבן. נאָר אַווי ווי מען האָט געפֿאָדערט וויטענבערגן אַ לעבעדיקן און די גאַנצע געטאָ־באַפֿעלקערונג איז געווען קעגן אונדז איז געפֿאָלן דער שרעקלעכער באַשלוס, אַז וויטענבערג גיט זיך אַליין איבער דער געשטאַפּאָ. ער האָט באַקומען מיט זיך סם — און האָט אויסגעפֿירט דעם באַשלוס פֿון שטאָב.

אין שטאָב האָט וויטענבערג געשפּילט די הויפּטראָלע. בײַ דער דרויסנדיקער וועלט האָט פֿון אַלע שטאָבמיטגלידער געהאָט צום מערסטן אָנזען אַבראָשע כוואַיניק. ער איז געווען באַקאַנט דער געטאָ־באַפֿעלקערונג פֿון פֿאַר דער מלחמה ווי אַ בונדישער טוער בײַ די סטודענטן פֿון אוניווערסיטעט. ער איז געווען זייער אַ קלוגער, מיט אַ קאַלטער לאָגיק.

פֿאַר דער מלחמה האָט ער קיין מאָל ניט געוואָלט פֿאַרנעמען קיין אָרט אין בונדישן פֿאַרטיי־קאָמיטעט. אָבער אין געטאָ, ווען עס האָבן געפֿעלט די טוערס וועמען די סאָוועטן האָבן אַרויסגעפֿירט אין 1939, איז ער געוואָרן דער פֿאַרזיצער פֿון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע און דער פֿאַרשטייער אין שטאָב פֿון פּפּ״א. ווען ער פֿלעגט זיך באַוויזן אין גאַס, פֿלעגן אים אָפּשטעלן צענדלינגער מענטשן און וועלן זיך פֿון אים עפּעס דערוויסן, וואָס עס וועט זײַן. די געטאָ־באַפֿעלקערונג האָט ניט געוווסט, פֿאַרשטייט זיך, אַז ער איז אַ מיטגליד פֿון שטאָב; אָבער מען האָט געפֿילט, אַז ער איז אַ צענטראָלע פּערזענלעכקייט. אין געטאָ איז ער געווען אַ באַאַמטער אין אָפּטיילונגען, וווּ מען פֿלעגט ניט קענען אָלע מאָל צו־פֿרידן שטעלן אַלעמען (פֿריער בײַם פֿאַרטיילן צימערן, דערנאָך בײַ סאָציאָלער פֿאַרזאָרגונג), אָבער מען האָט אים פֿאַרט פֿאַררעכנט צווישן די ערלעכסטע און פֿײַנסטע מענטשן.

אין שטאָב איז כוואַיניק אויך געווען צווישן די אָנגעזעענסטע מיטגלידער, אי צוליב זײַן געזעלשאַפֿטלעכער פּראָקטיק אי צוליב זײַן פּראָקטישקייט אין דער טאָג־טעגלעכער טעטיקייט.

פֿאַרענדיקט זײַן לעבן האָט דער קאָמאַנדיר וויטענבערג מיט צוויי חדשים פֿאַר דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ און כוואַיניק — אין טאָג פֿון דער ליקווידאַציע. אַ גרופּע פֿון דרײַ איז יעמאָלט אַרויס דורך די קאָנאָליזאַציע־רערן צו גיין אין וואַלד מיט געווער אין האָנט: כוואַיניק, דער שטאָבמיטגליד יענקל קאָפּלאָן —

אַ יידישער לערער, אַ קאָמוניסט וואָס האָט פֿאַרנומען אין שטאָב וויטענבערגס אָרט — און די שטאָב־פֿאַרבינדלערין, די בונדיסטין אַסיע ביג. זיי האָבן בײַם אָרויסגיין פֿון קאַנאַל זיך אויפֿגעטראָפֿן מיט אַ גרופּע דײַטשע זשאַנדאַרן. אין אַן אומגלײַכן קאַמף האָט מען זיי געכאַפּט לעבעדיקערהייט און פֿאַר די אויגן פֿון דעם טײל יידישע באַפֿעלקערונג וואָס איז געשטאַנען בײַם ליקווידאַציע־פּלאַץ זײַנען זיי געהאַנגען געוואָרן.[14]

IV

זכרונות פֿון זשעניע בערקאָן

אין געטאָ האָט מען געהאַט די בעסטע מיגלעכקייט צו זען, וואָס אונדזער יידישע שול האָט אין אונדז אײַנגעפֿלאַנצט און אַנטוויקלט.

כאָטש מיגלעכקייטן צו שאַפֿן זײַנען געווען מער ווי באַגרענעצט, ווײַל דאָס גאַנצע לעבן איז געווען אײַנגעצאַמט אין די 7 שמאָלסטע און שמוציקסטע געסלעך — דאָך האָט מען אין געטאָ געלעבט. עס האָט געשווײַבלט און געגריבלט. און די יוגנט איז געווען דער טאָנגעבער. יאָ, די יוגנט — אונטער דער אָנפֿירונג פֿון אַבראָשע כוואַיניק, סאָניע מאַדייסקער, איציק וויטענבערג, אָבא קאָווונער און נאָך עטלעכע אַנדערע וואָס זײַנען געווען אין שטאָב פֿון דער אונטערערדישער באַוועגונג — האָט געלעבט גאָר אין אַן אַנדער וועלט.

וואָס מער די ספּנה פֿלעגט הענגען איבערן קאָפּ, אַלץ פֿאַרביסענער פֿלעגט ווערן דער דראַנג צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. ווי אַ הייליקייט פֿלעגט מען אָפּ־היטן די צוזאַמענקומען פֿון די פֿינפֿטלקריזן פֿון דער פּפֿ״א. אויב מען פֿלעגט זיך ניט קענען צוזאַמענקומען נאָך דער שווערער אַרבעט פֿלעגן חבֿרה באַשטימען זייערע גרופּעס אויף 5 אַ זייגער פֿאַר טאָג, איידער מען פֿלעגט גיין צו דער אַרבעט. האַלב 7 פֿלעגט שוין יעדערער דאַרפֿן שטיין אין זײַן ״קאָלאָנע״ בײַ זײַן בויגאַדיר אָרויסצוגיין אין שטאָט.

דער שווערער אַרבעטסטאָג פֿלעגט פֿאַרבײַפֿלײַן גיכער ווען מען פֿלעגט וויסן, אַז קומענדיק אין געטאָ וועלן חבֿרים שוין וואַרטן מיטן קאָלאָש. דער קאָלאָש איז געווען אַ טאָג־טעגלעכער פֿאָליטישער בולעטין, אָרויסגעגעבן פֿון שטאָב אַ דאַנק דער פֿאַרבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט. אָט דער קאָלאָש פֿלעגט צײַגן ווי אַ מאָגנעט אין די געשלאָסענע געסלעך פֿון געטאָ.

אָבער אויך אין געטאָ האָט זיך יוגנט ניט געפֿילט אין גאַנצן פֿרײַ. מען האָט זיך געמוזט היטן פֿאַר דער יידישער קרימינאַל־פּאָליציי און פֿאַרן קאָמענדאַנט. אונדזערע פֿאַרזאַמלונגען פֿלעגן יעדן טאָג מוזן געפֿירט ווערן ערגעץ אַנדערש ווו.

די געהיימע אָרגאַניזאַציעס פֿון מחוץ דעם געטאָ אין אונדזער שטאָב פֿלעגן אויך באַוואָכט ווערן פֿון אונדזערע חבֿרה. און ווען עס פֿלעגט באַשטימט זײַן, אַז אין דער וועלט ווערט עמעצער דאַרפֿן אָריענטאָרן געגנבעט געווער (פֿון

[14] פּ״גל אויך בעבע עפּשטיין, יוואָ־בלעטער, ב׳ XXX, 1 (1947), זז׳ 128—129.

די אַרבעטפּלעצער) אַדער אויך אַלעם, וואָס דערמיט פֿלעגן מיר אַנפֿילן עלעק־טרישע לעמפּלעך, פֿלעגט מען געווײַנטלעך אויך מוזן האָבן אַ פּאָראָל.

אונדזער שטאָב האָט זיך געפֿונען אויף אַשמענער 8.[15]

אין דעם זעלבן הויף איז געווען אײַנגעאַרדנט די אַזוי גערופֿענע געזעל־שאַפֿטלעכע בעקערײַ. אַ דאַנק אונדזער העלדין סאַניע מאַדייסקער איז געלונגען צו באַקומען די דערלויבעניש פֿון קאָמענדאַנט אויף צו עפֿענען די בעקערײַ. מען פֿלעגט אַרבעטן פֿון דעם אָפּיציעל צוגעטיילטן סכום מעל און דערצו פֿון מעל וואָס מען פֿלעגט אין מיטן נאַכט אַרײַנשמוגלען פֿון מחוץ דער געטאָ. מײַן פּאָטער צוזאַמען מיט סאַניע מאַדייסקערס פּאָטער זײַנען געווען די אַרגאַני־זאַטאָרן פֿון דער בעקערײַ. פֿון רווח פֿון דער בעקערײַ האָבן געגאָסן אַלע אַק־טיוע פֿון דער אונטערערדישער באַוועגונג. אונטער דעם מאַנטל פֿון דער בעקע־רײַ האָט מען אויך געקענט מאַסקירן פֿאַרשיידענע אומלעגאַלע אַרבעטן.

די גאַנצע צײַט איז אַלץ געגאַנגען גוט, ביז דעם 16טן מאַרץ 1942 איז געקומען דער שעף פֿון דער יידישער קרימינאַל־פּאָליצײַ און האָט געמאַלדן, אַז מען וויסט, אַז אונטער דער ערד געפֿינט זיך באַהאַלטן געווער; דער קאָמענ־דאַנט האָט באַפֿוילן צו מאַכן אַ רעוויזיע. אין פֿיר שעה אַרום האָט די בעקערײַ אויסגעזען ווי נאָך אַ פּאָגראָם, אָבער געפֿונען האָבן זיי גאָרנישט.

אויפֿן הויף האָבן מיר אויך געהאַט אַ שטאַל, וווּ ס׳איז געלעגן האַלץ. טאַקע אין דער שטאַל איז געלעגן באַהאַלטן געווער. די קרימינאַליסטן האָבן זיך ניט באַנוגנט מיט אויפֿהאַקן די שטיינערנע פּאָדלאָגע אין בעקערײַ און אַנגעהויבן נישטערן אויך אין שטאַל. ממש מיט איין האַלבן מעטער — מיר האָבן עס דער־נאָך אויסגעמאַסטן — האָבן זיי נישט געטראָפֿן דעם אָרט, וווּ דאָס געווער איז געלעגן באַגראָבן. און אַזוי האָבן מיר אָפּגעראַטעוועט אַ פּאָר צענדלינג נאַגאַנעס, מאַגאַזינען צו פּיסטאָלעטן און קליינע טיילכעלעך פֿון אַ צק״מ,[16] מיט וועלכער דער גרעסטער טייל פֿון אונדזער עולם, אָפֿילו מיידלעך, האָט זיך געקענט באַגיין.

ווען דער לאָגער וואָלט אָפֿילו אויפֿגעדעקט געווארן, וואָלט מען טאַקע גע־וואָרן אַ ביסל אַרעמער, אָבער דאָס וואָלט נאָך ניט אונטערגעבראַכן אונדזער שטאַרקייט. וויל אויף רודניצקער גאַס, אונטער דער מאַסקע פֿון לאָקאַל פֿון סאַציאַלער פֿאַרזאָרגונג, האָט זיך געפֿונען אַ צווייטער לאָגער פֿון געווער. אויף רודניצקער גאַס, וווּ עס איז געווען די ביליקע קיך, זײַנען אויך געווען לאָגערס. די אַלע פֿונקטן זײַנען שטענדיק געווארן געהיט דורך צוויי אַדער דרײַ אַקטיוע מיטגלידער.

---

[15] דעם זעלביקן אַדרעס פֿון שטאָב גיט אויך דוואָרזשעצקי, ז׳ 396. אָבער דאָרט, ז׳ 441: „די אונטערוועלט, אַרגאַניזירט פֿון דעסלערן, האָט זיך בעלאָזן זוכן יצחק וויטענבערגן. מיט שטעקנס און שטיינער זײַנען זיי באַפֿאַלן אויף דרײַטשע 31 דעם בנין, וווּ ס׳האָבן זיך געפֿונען די אָנפֿירנדיקע חבֿרים פֿון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג“. דרײַטשע גאַס איז געווען מחוץ דער געטאָ, אָבער די הינטערשטע (איינווינינקסטע) זײַט פֿון טייל הײַזער פֿון דרײַטשער גאַס איז אַרויסגעגאַנגען אין געטאָ.

[16] ראַשי־תיבֿות פֿון פּוילישן ciężki karabin maszynowy — שוועריר מאַשינגביקס, קוילן־וואַרפֿער. — וועגן דער דאָזיקער רעוויזיע אין דער בעקערײַ דערציילט אויך רוזשקע, ז׳ קעח.

און אָט אַזוי איז מאָל, וועז איך מיט צוויי חבֿרים האָבן געוואָלט בײַ גרישע יאָשונסקין אין שטוב, אויף רודניצקער 14, האָט זיך אונדז אויסגעדוכט, אַז די געטאָ ווערט באַלעגערט. די ווינונג האָט זיך געגרענעצט מיט העטמאַנסקע גאַס, שוין מחוץ דער געטאָ. מען האָט זיך צוגעהערט און ס׳האָט אויסגעווינזן, אַז קאָפּיטעס פֿון פּערד קלאַפּן אין ברוק און דערנענטערן זיך אַלץ מער און מער. האָבן מיר אויפֿגעוועקט דעם דריטן וואָכמאַן און באַפֿוילן מעלדן דעם שטאָב: צוויי פּלעגן וואָכן, דער דריטער פּלעגט שלאָפֿן, און אין נויטפֿאַל פּלעגט ער זײַן דער פֿאַרבינדער צום צענטער. געשען איז יענע נאַכט גאָרנישט, אָבער מיר זײַנען געווען זיכער, אַז די דײַטשן האָבן יאָ געוואָלט באַלעגערן די געטאָ, זיי האָבן עס אין דער לעצטער מינוט אָפּגערופֿן. מיר האָבן נאָר געפֿרעגט: אויף ווי לאַנג.

חבֿרה האָבן אָבער זייער טעטיקייט ניט אָפּגעשטעלט. יעדן טאָג פּלעגן אונדזערע זאָפאָסן ווערן רײַכער. אַן אָקטיוואָר, וועז ס׳פּלעגט אים געלינגען, פּלעגט גאָר מיט אַן אָנדער מוט אַרײַנגלויפֿן אין געטאָ און אַרײַנטראָגן אַ טיילכעלע פֿון וועלכן עס איז געווען. די חבֿרים וואָס האָבן אָפּגעוואָרט אין געטאָ פּלעגן שוין פֿון פּנים קענען אויסלייענען, צי איז הײַנטיקער טאָג געווען אויף פּוסט צי נישט.

אַ סך גנבֿה־פֿרוווז פּלעגן זיך ניט אײַנגעבן. געווען אויך טראַגישערע פֿאַלן. אָבער מיר האָבן זיך נישט אָפּגעשראָקן. אונדז האָט זיך געדוכט, אַז אונדזערע פּאָזיציעס אין דער ביבליאָטעק אויף סטראָשון־גאַס, צי אויף לידער געסל (וווּ עס האָבן זיך געפֿונען די געטאָבאָד און דער קאַרצער) זײַנען פּשוט מעכטיק. יעדערער פֿון אונדזערע מיטגלידער האָט געשפּריזט מיט אַן אויפֿגעהויבענעם קאָפּ, און זיך געטראַכט: מיר זײַנען שטאַרקער ווי איר אַלע, גרויע מענטשעלעך, אַפֿילו מיטן קאָמענדאַנט גענס בראָש...

באַלד ווי עס איז פֿון מחוץ דער געטאָ געקומען די ידיעה, אַז מען האָט אַרעסטירט דעם ליטווישן קאָמוניסט קאָזלאָווסקאָן[17] — דאָס איז געווען דעם 8טן יולי — האָט אונדזער שטאָב שוין דערפֿילט די ספּנה. מען האָט תיכף באַשלאָסן וויטענבערגן אָוועקצונעמען פֿון אויג. באַהאַלטן האָט מען אים בײַ מיר.

איך האָב געהאַט אַן אייניק צימערל (בעצם אַ קיך, פֿון וועלכער מען האָט אַרויסגענומען די פּליטע) אויף סטראָשון־גאַס 15. אויף דעם זעלבן הויף האָט זיך געפֿונען די ייִדישע קרימינאַל־פּאָליצײַ, און נאָך מער: אין דער זעלבער ווינונג האָבן אויך געווינט ייִדישע פּאָליציאַנטן. אין מײַן קיך אָבער האָב איך געהאַט אַ באַזונדערן אַרײַנגאַנג. דער דאָזיקער צימער איז געווען דער איינציקער וואָס האָט נאָך געקענט דינען פֿאַר קאָנספּיראַטיוות צוועקן. אַלע אַנדערע פּונקטן זײַנען שוין געווען אויסגעשפּירט פֿון דער געטאָ־פּאָליצײַ. קיינער אין פּאָליצײַ האָט אָבער ניט געווווסט — אַזוי האָט זיך אונדז געדוכט — אַז איך בין אַקטיוו, און ממילא האָט קיינעם ניט געקענט אײַנפֿאַלן, אַז מײַן צימער דינט מער ווי צום איבערשלאָפֿן.

---

[17] לויט אַנדערע מקורים אַ פּוילישער קאָמוניסט, און דער נאָמען ווערט טאַקע געגעבן אין דער פּוילישער פֿאָרעם: קאָזלאָווסקי.

כּדי קיין פֿרעמדע פּערזאָנען זאָלן זיך ניט אומדרייען אויפֿן הויף פֿלעג איך געטרײַ אויספֿירן די פֿונקציע סײַ פֿון פֿאַרבינדונגס־מאַן סײַ פֿון דער צו־שטעלערין פֿון עסן. א מאָל פֿלעגט מיט מיר אויך אַרויפֿגיין איציקס חבֿרטע, ליזע פֿרידמאַן.

אין דעם דאָזיקן צימערל פֿלעג איך מיט דער מאַמען שלאָפֿן אויף א נאַרע, און איציקן האָבן מיר אײַנגעאָרדנט אויף א צונויפֿלייג־בעטל.

האָט מען באַשלאָסן אַז אין אַוונט־שעה וועט זיך איציק דורכשלײַכן דורך די געסלעך צום געטא־קאָמענדאַנט. אַזוי אַבער ווי עס האָט דאָך געהייסן, אַז איציק וויטענבערג, דער געוועזענער פֿאַרוואַלטער פֿון דער געטאַבאַד אויף סטראַשון־גאַס, איז לעצטנס פֿאַרשוווּנדן געוואָרן פֿון געטא, און ס׳וואָלט ניט געטויגט, אַז מען זאָל אים דערקענען בײַם דורכגיין די גאַסן, איז געבליבן, אַז מען זאָל אים פֿאַרמאַסקירן. סאָניע מאַדייסקער און איך האָבן אים אַרויפֿגע־לייגט דעם גרים. איציק האָט צוגעקלעפּט וואַנצעס און אַנגעטאָן א פּאָר טונ־קעלע ברילן. אַנטוענדיק זײַן גלאַנצנדיקן גומע־מאַנטל איז ער מיטן רעכטן פֿוס אַרויס פֿון מײַן צימער. ער איז אַוועק א זייגער 9 אין אַוונט.

וועז מיר האָבן אים אַרויסגעלאָזן פֿון אונטער די פֿליגלען פֿון שטאָב איז אונדזער אומרויקייט געוואַקסן. און אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז עס איז נישט געווען אומזיסט.

2 א זייגער אין מיטן נאַכט, וועז איך בין מיט מײַן מוטער געשלאָפֿן אויף דער נאַרע, איז איציק פֿאַרסאָפּעט אַרײַנגעלאָפֿן אין צימער; ער האָט געהאַט מײַן שליסל פֿון טיר. מײַן מוטער האָט זיך נישט אויפֿגעכאַפּט. מיר האָט איציק געגעבן צו וויסן אין א פּאָר וואָרטער: „די באַנדיטן, זיי האָבן מיך געוואָלט כאַפּן, נאָר איך האָב זיך אַרויסגעדרייט".

פּאַסירט האָט אַט וואָס: איציק איז געזעסן בײַם געטא־קאָמענדאַנט בײַ א שנאַפּס צוזאַמען מיט ליטווינער וואָס זײַנען אויך געווען פֿאַרבעטן. פֿון שטאָב איז קיינער חוץ איציקן ניט געווען. די ליטווינער האָבן איציקן געוואָלט כאַפּן, אָבער אים איז געלונגען צו אַנטלויפֿן דורכן פֿענצטער, און אַזוי וויַ זיי זײַנען געווען שיכור האָבן זיי זיך נאָך אים ניט געיאָגט.

פֿון יעמאָלט אָן האָט זיך אונדזער מורא נאָך מער פֿאַרשטאַרקט. איציק אַליין האָט אויך געפֿילט, אַז עס רוקט זיך אָן אויף אים די גרעסטע ספּנה.

א טאָג פּאָר דער קאַטאַסטראָפֿע [דעם 15טן יולי], האָט זיך נאָך סאָניע מא־דייסקער אַרויפֿגעכאַפּט אין דעם צימערל און אָפּגעגעבן א באריכט, וואָס עס טוט זיך אין און מחוץ דער געטא. איך בין אויך געווען דערבײַ. סאָניע האָט יענעם טאָג געבראַכט אונדזער הינטיקן הימען: „זאָג נישט קיין מאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג" און צום ערשטן מאָל עס אויסגעזונגען. דאָס איז געווען נאָך איידער דאָס ליד האָט זיך באַווייזן אין געטא. וועלנדיק איציקן דערפֿרייען האָט דער מחבר הירש גליק מיטגעגעבן סאָניען דאָס ליד, זי זאָל דאָס אויפֿזינגען אונדזער קאָמענדאַנט. און אַזוי זיצנדיק אַלע דרײַ אויף דער נאַרע האָבן מיר זיך געצוווּנגען זײַן אין אַנדער וועלט און געפֿרווט לערנען דאָס ליד. איך

דערמאָן זיך אָבער, אַז איציקן האָט די שטים ניט געדינט און אַז זײַנע אויגן האָבן פֿײַכט געגלאָנצט.

מיט אַ טאָג שפּעטער האָט אויסגעבראָכן דער שטורעם. עס איז געפֿאַלן די פֿאָדערונג, אַז אין משך פֿון דרײַ שעה מוז ווינטערבערג, דער שטערן פֿון אונדזער באַוועגונג, אַרויסגעגעבן ווערן דער געשטאַפּאָ.

אין מאָמענט ווען די פֿאָדערונג האָט זיך צעטראָגן אין געטאָ איז איציק גראָד געזעסן אין שטאָב אויף אָשמענער 8 (אין דעם זעלבן הויף וואָס די בע־קערײַ). ער זאָל דאָרטן בלײַבן איז געווויס ניט געווען געוווּנטשן. מען האָט דעריבער איציקן אײַנגעטאָן אין מײַן מאָמעס קלײַד און פֿאָטשיילע, און איך מיט איציקן האָבן זיך אין מיטן העלן טאָג דורכגעשלײַכט דורך דער סטראָשון־גאָס דירעקט צו מיר אין צימער. וועג מיר זײַנען שוין געווען אויפֿן אָרט האָבן מיר אָפּגערעדט, אַז דרײַ מאָל (תּפֿיסה־טאָקט) אין טיר וועט הייסן, אַז דאָס איז עמעצער פֿון אונדז, איך האָב פֿאַרשלאָסן פֿון דרויסן און דעם שליסל מיטגענומען מיט זיך.

דערווײַל האָט דער געטא־קאָמענדאַנט מאַביליזירט די שטאַרקע (ד״ה די אַזוי גערופֿענע אונטערוועלט) און אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלע ביידעמער מוזן וועלן פֿאַרשלאָסן, כּדי דער „פֿאַרברעכער״ זאָל זיך נישט קענען דאָרטן באַהאַלטן. אין געטאָ האָט מען פֿון מויל צו מויל איבערגעגעבן מיט שרעק: אויב ווינטערבערג וועט אין משך פֿון דרײַ שעה ניט געכאַפּט ווערן, וועט די גאַנצע געטאָ אַוועקגיין מיטן פֿײַער. אומגעדולדיקע און דערשראָקענע ווײַבער האָבן קיין אַנדער פֿראָגע ניט געפֿרעגט ווי נאָר: „נו, מען האָט אים שוין געכאַפּט?״ זיי האָבן עס געוואָלט ווי צום שנעלסטן אָפּפּטרן.

איך האָב ווינטער אויסגעפֿירט די פֿונקציע פֿון פֿאַרבינדונגס־מאַן צווישן שטאָב און איציקן. מײַנע עלטערן, און קודם־כל מײַן מוטער, האָבן מיר דערבײַ מיטגעהאָלפֿן. עס זײַנען אַוועק אַ צוויי שעה (און ווי געפֿלויגן זײַנען דאָ די שעהען און מינוטן). איך בין געשטאַנען אויף די טרעפּ, געווײַנטלעך נאָכשפּירנדיק אָנגעשטרענגט יעדן טריט פֿון דער קרימינאַל־פּאָליציי.

נאָר פּלוצלינג איז געשען אַן אומפֿאַרשטענדלעכע זאַך. עס איז געקומען צו מיר בערקע קראָפּניצקי, אַן אָנפֿירער פֿון אַ פֿינפֿטל, אייניער פֿון מײַנע חבֿרים, ווי אַ שליח פֿון שטאָב, און געבעטן דעם שליסל פֿון צימער. ער האָט מיר מודיע געווען, אַז דער שטאָב האָט געביטן זײַן שטעלונג: אויב מיר וועלן נאָכגעבן, קענען מיר אין אַ נויטפֿאַל האָבן די מאַסע אויף אונדזער זײַט.

איך האָב עס בשום אופֿן נישט געקענט פֿאַרשטיין. און וועלנדיק זיך אַ ביסל אַריינטירן אין דער נײַ געשאַפֿענער לאָגע האָב איך דעם שליח אָפּגעשיקט נאָך אַ מאָל אין שטאָב געבנדיק דעם אויסרייד, אַז איך וואָרט אויף אַ צווייטן פֿאַראָל. דעם קאָמף צווישן יאָ און ניין, וואָס האָט זיך בײַ מיר אין דעם מאָמענט אָפּגעשפּילט, בין איך אָפֿילו הײַנט ניט בכוח צו שילדערן. און טאָקע אין דעם דאָזיקן צושטאַנד, אַזוי ווי אַ פֿאַרכישופֿטע, האָב איך אָנגעהויבן זוכן אַ וועלכן נישט איז אײַנגאַנג אויף אייניעם פֿון די הויפּבײַידעמער.

איך געדענק נאָך ווי הײַנט, איך בין אַרויף צו אייניער אַ שכנטע, פֿרוי

דאָוידאָווסקי, מײַן שול־חבֿרטעס מוטער, און געבעטן אַנטלײַען איר שליסל פֿון בוידעם. איך האָב אַנגעהויבן וואָשן וועש, האָב איך איר דערציילט אַ מעשׂה, און אַזוי ווי אַלע ביידעמער זײַנען פֿאַרשלאָסן האָב איך נישט ווו אויפֿצוהענגען. איך האָב זיך אַפֿילו נישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון, אַז דער ליגן האָט ניט קיין טעם. זי האָט אויף מיר אַ קוק געגעבן ווי אויף אַ משוגענער און געענט־פֿערט, אַז בײַ איר בעסטן ווילן מוז זי מיר אָפּזאָגן. איך האָב זיך קאַלט אַנטשול־דיקט און אין אַ מאָדנעם צושטאַנד געגומען לויפֿן איבער די אַרײַנגאַנגען. עס איז געווען זייער אַ גרויסער הויף.

און אָט אַרויפֿלויפֿנדיק אויפֿן לעצטן גאַרן פֿון איינעם פֿון די אַרײַנגאַנגען האָב איך דערזען אַ קליינע לאָך וועלכע האָט געפֿירט אויף אַן אומבאַקאַנטן בוידעם. אין דעם מאָמענט, שוין צופֿרידן און אפֿשר גלילקלעך, בין איך אַרויפֿ־געלאָפֿן צו איציקן, פֿאַרסאָפּעט אַן אָטעם, און נישט געבנדיק קיין שום דערקלע־רונגען האָב איך אים פֿשוט באַפֿוילן גיין הינטער מיר.

דעם שליסל פֿון צימער האָב איך אַוועקגעלייגט אויף דער פֿאָדלאָגע, און נישט קוקנדיק אויף דעם וואָס עס איז געווען 12:30 אַ זייגער בײַ טאָג און די זון האָט נאָך צוגעשײַנט האָב איך איציקן צוגעפֿירט ביז דער לאָך פֿון בוידעם און אים געהייסן אַרײַנגיין. מיר דוכט, אַז צום ערשטן מאָל אין לעבן איז איציק געווען פֿאַסיוו. ער האָט זיך איצט געלאָזט פֿירן. דעם אויסדרוק פֿון זײַן פּנים וועל איך אין לעבן נישט פֿאַרגעסן. ער האָט אויף אַ סעקונדע פֿון זיך נישט אַראָפּגענומען די טוך און קלייד. דאָס פּנים איז געווען ווײַס ווי פּאַפּיר, און נאָר די אויגן האָבן געפֿינקלט. זײַן לענגלעכע נאָז, אין מיטן מיטן בערגעלע, איז נאָך לענגער געוואָרן און האָט זיך, דוכט מיר, אַזוי אויסגעצויגן, אַז טאָקע דאָס בערגעלע אויף דער נאָז איז פֿאַרשוווּנדן. די קלייד איז געווען לאַנג, און זײַנע שטעגדיק ווײַסע הענט זײַנען נאָך ווײַסער געוואָרן. פֿון אונטער דער לאַנגער קלייד האָט זיך בלויז אַרויסגעזען די שפּיציקע נעזער פֿון די שוואַרצע מענערשיך.

אַליין בין איך אַראָפּ צו מײַן באַשטימטן פּונקט. ווען בערקע איז צו מיר געקומען דאָס צווייטע מאָל, האָב איך אים שוין אָפּגעגעבן דעם שליסל זאָגב־דיק אַ ליגן: אַז איך האָב איציקן אין צימער שוין נישט געפֿונען און דעם שליסל האָב איך געפֿונען לעבן טיר אויף דער ערד. בערקע איז אַוועק צוריק אין שטאָב. עס האָט נישט געדויערט קיין צען מינוט, האָב איך דערזען ווי די אייגענע חבֿרים זײַנען שוין אויך דאָ אויפֿן הויף און זוכן שוין אויך איבערן גאַנצן הויף. קיינער האָט ניט געווּסט, אַז איציק געפֿינט זיך שוין נישט אין מײַן צימער, נאָר ער איז שוין אויפֿן בוידעם.

איך האָב זיך צוגעקוקט ווי פֿאַרשטיינערט. איך האָב זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז איך האָנדל אין גרונט קעגן די באַפֿעלן פֿון שטאָב, אַז איך באַשווער די אַרבעט פֿון אייגענע חבֿרים און אַז איך דערברענג די געטאָיידן צו דער גרעס־טער אויפֿרעגונג. אָבער קעמפֿנדיק מיט זיך אַליין בין איך פֿאַרט געקומען צום באַשלוס, אַז זאָל זײַן וואָס עס וועט זײַן — אַרויסגעבן אונדזער טײַערסטן חבֿר, אונדזער קאָפּ, קען איך ניט. ווי אַזוי די טראַגעדיע זאָל זיך ניט ענדיקן, וועל איך שפּעטער בעטן אָפּשאָצן מײַן האַנדלונג.

די ביידעמער פֿון די הײַזער אין געטאָ זײַנען מערסטן טייל געווען פֿאַר־אייניקט. איציק האָט געוואָלט אַריבערלויפֿן פֿון איין בוידעם אויפֿן צווייטן. נאָר דאָ האָט אַ גענטאָ־קוימען־קערער (וועלכער איז אויך געווען אַרײַנגעראַטעוועט אין דער גענטאָ־הילף־פֿאַליציי און אויך פֿון די שטאַרקע) איציקן באַמערקט. אין עטלעכע מינוט אַרום האָט ער שוין צוזאַמען מיט אַנדערע שטאַרקע געפֿירט איציקן, אַ געשמידטן אין קייטן. ער איז שוין איצט געאַנגען אין זײַנע אייגענע בגדים, וועל די פֿרויענזאַכן וואָס ער האָט געטראָגן פֿון אויבן האָט ער איבערגעלאָזן אויפֿן בוידעם.

ווי איציק איז אַזוי געפֿירט געוואָרן מיט קייטן אויף די הענט צום גענטאָ־קאָמענדאַנט אויף רודניצקער 6, ווו עס האָט פֿון אין דער פֿרי אַן געוואָרט דער געשטאַפּאַ־אויטאָ, האָבן אונדזערע חבֿרה אים אָפּגעקלאַפּט פֿון די אַנפּאַלערס און אים צוגענומען. חבֿרה האָבן צוגעזאָגט, אַז איציק וועט אַליין קומען צו געזנס, נאָר ער וועט זיך פֿרײַער געזעגענען מיט אונדז.

דאָס איז פֿאַרגעקומען בײַ דער קרייצונג פֿון די דרײַ גענטאָגעסלעך: סטראָשון־גאָס, אַשמענער און שאָוועלסקע.

איציק, אַרומגערינגלט פֿון אייגענע חבֿרים, גייט אַרויף אין שטאָב אויף אַשמענער 8, ווו אויך צו ליזע פֿרידמאַן וועלכע האָט געווינט אין יאַנאָווסקיס דורכגאַנגהויף (אַשמענער און דרײַטשע גאָס). פֿון דאָרט, שוין אַנגעטאָן אין העלן זומער־מאַנטל, באַגלייט דורך אייגענע חבֿרים ווי אויך דורך דער פֿרײַנדין פֿרידמאַן, ווערט איציק צוגעפֿירט צו געזנס.

די גאַנצע פּראָצעדור פֿון אָפּשלאָגן, זיך געזעגענען און איבערגעבן זיך צו די דרײַטשן האָט געדויערט אפֿשר אַ האַלבע שעה. אין דעם פֿאַל האָט מען דעם פֿאַרמישפּטן צום טויט געגעבן זײַנע לעצטע רעכט.

נאָך דעם אומגליק בין איך אומגעגאַנגען ווי אַ תם. וועל חוץ וואָס דער גרויסער אַנוער האָט אויפֿגעטרייסלט האָט מיך נאָך געמאַטערט די פֿראָגע: צי האָב איך ריכטיק געהאַנדלט קעגן דעם שטאָב, וואָס איך האָב באַשוועדט זײַן אַרבעט. גלײַך אויפֿן אָרט האָב איך אַנגעשריבן אַ בריוו צום שטאָב: איך האָב זיך מודה געווען, אַז איך האָב געזאָגט אַ ליגן, און געבעטן אַ מישפּט. אָפּגעגעבן דעם בריוו האָב איך מיט אַ וואָך שפּעטער, ווען די צערודערונג איז כאָטשבי דרוי־סנדיק אײַנגעשטילט געוואָרן. מען האָט מיך אַרויסגערופֿן אין שטאָב, מיך אויסגעהערט און אַרויסגעטראָגן אַ באַשלוס. הגם איך האָב געהאַנדלט קעגן די באַפֿעלן פֿון שטאָב האָט מען מיך באַפֿרײַט פֿון שולד. אַדרבא, איך האָב נאָך אַוואַנסירט, מען האָט מיר געגעבן צו פֿירן אַ גרעסערן קרײַז.

V

פֿון ד"ר מאַרק דוואָרזשעצקים בוך זכרונות [18]

אין גענטאָ האָט מען זיך גיך דערווּוסט, אַז דער פֿאַרטיזאַנער־שטאָב איז מסכּים אַרויסצוגעבן ...וויטענבערגן... עס זוכן אים אָבער אַרום די פֿאַרטי־זאַנער און זיי ווייסן ניט ווו ער געפֿינט זיך...

[18] ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום, זז׳ 442—445; מיט גאָר קלײַנע שינויים.

אין דעם מאָמענט לויפֿט צו מיר צו יצחק וויטענבערגס פֿרוי מיטן קינד:

— ראָטעוועט מיך, באַהאַלט מיך אויס מיטן קינד! מען זוכט מיין מאַן, דערוויל קען די יידישע פּאָליציי כאָפּן מיך מיטן קינד פֿאַר ערבֿניקעס.

וויטענבערגס יינגעלע [משהלע] האָב איך זייער ליב. ער זיצט אָפֿ בײַ מיר שעהען אין שול־מעדיצינישן פֿונקט בײַ אײַנשפּריצונגען און דערציילט זײַנע קינדערשע מעשׂיות... האָט זייער טרויעריקע אויגן. כאָפּ איך אים אַרויף מיט זײַן מאָמען אויף דער מאַלינע פֿון זאָוואַלנע גאָס.[19] די מאַלינע איז פֿול מיט שכנים פֿון הויף. ניטאָ שוין וווּ צו אָטעמען.

אין דעם מאָמענט הערט זיך פֿון הויף אָ שטים פֿון אָ געטאָ־פּאָליציסט:

— יידן פֿון די הײַזער, יידן פֿון די מאַלינעס, הערט צו! העלפֿט אויפֿזוכן וויטענבערגן. ראָטעוועט די געטאָ! וויטענבערג באַהאַלט זיך אויס אין בגדים פֿון אָ פּרוי. אין אָ שוואַרץ קלייד, אין אָ העל פֿרויענהיטל. קוקט זיך אַרום אין די הײַזער, אין די מאַלינעס: אפֿשר איז ער צווישן אײַך? יידן, ראָטעוועט זיך!...

איינע אָ פּרוי, פֿון דער מאַלינע, גיט אָ זיפֿץ:

— ווי דערלעבט מען שוין, מען זאָל פּאַקן וויטענבערגן!

אַלעמענס בליקן זאָגן הספּמה... איך לאָז איבער אין דער מאַלינע וויטענבערגס פּרוי און זײַן קינד אין טאָפּעלן טרויער — און איך גיי אויף סטראָשון־גאָס, דאָרט וווּ אַלע זאַמלען זיך נאָך שעהען פֿון שוידערהאַפֿטער פּאַניק. אָ ידיעה:

— וויטענבערג אַנטלאָפֿן אויף דײַטשע גאָס 21. עס קומט דאָרט פֿאָר מיט אים אָ באָראָטונג פֿון פּפ״א־שטאָב.

שעהען זײַנען געפֿלויגן, און ווידער אָ ידיעה:

—וויטענבערג גיט זיך איבער, אויפֿן באָשלוס פֿון פּאַרטיזאַנער־שטאָב. אין די הענט פֿון דער געשטאַפּאָ!

*

ניסל [ניסן] רעזניק, מיטגליד פֿון שטאָב פֿון פּפ״א, האָט מיר דערציילט:

אין דער פּרי איז געווען די מיינונג פֿון פּפ״א־שטאָב, מען זאָל ניט אַרויס־געבן וויטענבערגן, און מען האָט אָנגעהויבן פֿונאַנדערטיילן די פּפ״א־חבֿרים געווער... יעקבֿ געפֿס האָט געשיקט אונטערהענדלער. דער הויפּט־פּאַרמיטלער איז געווען קריזשאָווסקי. די אָנפֿירער פֿון דער קאָמוניסטישער גרופּע: כיענע באָראָווסקי, בערל שערעשניעווסקי, סאָניע מאַדייסקער האָבן זיך באָראָטן און אײַנגעפֿונען, אַז מען קען ניט שטעלן די געטאָ אין סכנה צוליב דעם לעבן פֿון וויטענבערגן. זיי האָבן געמאָלדן דעם שטאָב זייער שטעלונג און באַווירקט דעם שטאָב אָנצונעמען די זעלביקע מיינונג.

סאָניע מאַדייסקער און ניסל רעזניק זײַנען געקומען צו וויטענבערגן אויף סטראָשון־גאָס 15, וווּ ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן. סאָניע, זײַן פּאַרטיי־חבֿרטע,

---

[19] זאָוואַלנע גאָס איז געווען מחוץ דער געטאָ; אָבער די אינעוויניקסטע (הינטערשטע) זײַט פֿון זאָוואַלנע 44 איז אָנטקעגן הקדש־גאָס (שפּיטאָלגאָס) 7.

האָט אים מודיע געווען די מיינונג פֿון שטאָב. ער האָט אָבער ניט מסכים געווען. ער איז פֿאַרשוווּנדן פֿון סטראָשון־גאָס 15. דער פּפּ״א־שטאָב האָט אים אָנגע־ הויבן צו זוכן און ניט געווּסט, ווּו ער געפֿינט זיך, פֿאַרלוירן מיט אים דעם קאָנטאָקט. קריזשאָווסקי איז געלאָפֿן אים זוכן און ניט געקענט געפֿינען. די אָנפֿירנדיקע חבֿרים פֿון פּפּ״א זײַנען געווען אין אַן אויסערסט דענערווירטער שטימונג...

די געטאָ־פּאָליציי האָט דערווײַל פֿאַרהאָלטן ווּיטעבערגן אין גאָס אין אָ פֿרויענקלייד. ער האָט זיך אַרויסגעריסן פֿון אירע הענט שיסנדיק מיטן רע־ וואָלווער און אַרײַנגעלאָפֿן אויף דרײַטשע גאָס 21.

ס׳איז פֿאַרגעקומען אָ לאָנגע טראָגישע זיצונג פֿון פּאַרטיזאָנער־שטאָב מיט דער באַטייליקונג פֿון יוסף גלאָזמאַן, אָבא קאָווונער, כוואָיניק, סאָניע מאַדייסקער, ניסל רעזניק. ס׳איז באַשלאָסן געווָארן מיטצוטיילן ווּיטעבערגן זייער דעציזיע. סאָניע מאַדייסקער, קאָווונער, גלאָזמאַן זײַנען געקומען צו אים דאָס מיטצוטיילן. ווּיטעבערג האָט אָבער ניט מסכים געווען צו זייער שטעלונג...

אָנאָטאָל פֿריד, [חיים] טראָפּידאָ, ד״ר [שבתי] מילקאָנאָוויצקי [מיטגלידער פֿון יודענראָט], מינע סווירסקי [שפּעטער אָ פּאַרטיזאָנערין] זײַנען אויך געקומען מיט אים אונטערהאָנדלען. זיי האָבן אים אויך איבערגעגעבן, אַז יעקב גענס פֿאַרזיכערט, אַז ער וועט טאָן אַלץ בכדי אים אַרויסצונעמען פֿון דער געשטאָפּאָס הענט. דעסלער האָט יעדע ווײַלע געקלונגען און געשיקט שלוחים אָנצוזאָגן, אַז באַלד גייט אַרײַן געשטאָפּאָ אין געטאָ מיט די טאָנקען. לסוף איז ווּיטעבערג אײַנגעאָנגען:

— אויב איר ווילט, גיי איך.

און ער איז אַוועק.

מײַן אַרבעט אין ייִוואָ אונטער די דײַטשן *

פֿון רחל פֿופֿקאָ־קרינסקי

איך האָב באַשלאָסן דערציילן הײַנט וועגן מײַן אַרבעט אין ווילנער ייִוואָ אונטער דער דײַטשער אָקופּאַציע ניט דערפֿאַר ווײַל דער געדענק־אָוונט קומט פֿאַר אין ייִוואָ־בנין אין ניו־יאָרק. פֿון אַלע מײַנע זכרונות זײַנען זיי די אייניקע ווָאָס רופֿן ניט אַרויס בײַ מיר קיין שוידער און קיין גרויל. פֿערצן חדשים האָב איך געאַרבעט אין ייִוואָ, ווי מיר האָבן צווישן זיך געפֿונפֿן דעם ראָזענבערג־שטאָב ווָאָס די דײַטשן האָבן אײַנגעאָרדנט אויף ווִיוואָלסקי 18 אין ווילנער בנין פֿון ייִוואָ.[1] דאָס איז יעמאָלט געווען זייער אַ לאַנגע צײַט. די ווָאָס זײַנען געווען אין געטאָ געדענקען געווִיס, אַז אַ חודש פֿלעגט האָבן טעג אַן אַ שיעור. ס׳איז אונדז שווער געווען צו גלייבן, אַז די צײַט־רעכענונגען האָבן זיך ניט געביטן און אַז אַ שעה פֿאַרמאָגט ווי שטענדיק בלויז 60 מינוט.

דער ייִוואָ איז געווען מײַן פֿערטע דינסטשטעלע. מײַן ערשטע אַרבעט בײַ די דײַטשן איז געווען אין די אולאַנער־קאַזאַרמעס אויף קאַלוואַריער גאַס, ווו איך האָב צוזאַמען מיט מײַן פֿרײַנדין, אינזשעניר פֿלאָרע ראָם, געריניקט די אַפּ־טרײַטן. מײַן צווייטע דינסטשטעלע איז געווען דאָס אַקאַדעמישע הויז אויף בופֿאַלאָ־גאַס, ווו די דײַטשן האָבן געמאַכט אַ האָטעל פֿאַר אַפֿיצירן. דאָרטן פֿלעג איך, צוזאַמען מיט אַנדערע פֿרויען, ראָמען די צימערן. מער פֿון אַלץ האָב איך ליב באַקומען צו ווָאָשן די פֿענצטער, ווײַל חוץ דער גאַס און סתם מענטשן פֿלעג איך אַ פֿאַר מאָל אין ווָאָך זען פֿאַרבײַגיין אַ קריסטין מיט אַ קינדער־וועגעלע, אין וועלכן ס׳איז געזעסן מײַן טעכטערל. האָב איך טאָקע זיך אויס־געלערנט ווָאָשן שויבן אַזוי גוט, אַז איין מאָל האָט מיר אַ ייִדענע ווָאָס האָט געהאַט אַ לאַנגע צונג און מסתמא אַ סך צרות אַ זאָג געטאָן: „מען זעט גלײַך, אַז זי האָט דעם גאַנצן לעבן קיין אַנדער זאַך ניט געטאָן". מײַן דריטע אַרבעט איז געווען אין אַ שנײַדערײַ־ווָאַרשטאַט אויף אָשעשקאָ־גאַס, אויף דעם הויף פֿון דער געוועזענער קהילה און אַנסקי־מוזיי. בײַם אַרײַנגאַנג־טויער איז גע־שטאַנען אַ וואַך. אין ווָאַרשטאַט פֿלעגט דעם גאַנצן טאָג זיצן אַ דײַטש. אָחוץ די צעריסענע מונדירן פֿלעג איך גאָרניט זען. איך בין געווען די אייניקע לע־רערין צווישן אַלע שנײַדערס. די סבֿיבֿה איז געווען פֿאַר מיר גאָר אַ נײַע און

---

* געלייענט אויפֿן ניו־יאָרקער אָוונט צום אָנדענק פֿון ווילנער געטאָ דעם 22סטן סעפּ־טעמבער 1947 אין בנין פֿון ייִוואָ. — די הערות צו דעם אַרטיקל זײַנען פֿון דער רעדאַקציע.

[1] זען אַ. סוצקעווער, ווילנער געטאָ, פּאַריז, פֿאַרבאַנד פֿון די ווילנער אין פֿראַנקרײַך, 1945, זז׳ 108—113.

דערפֿאַר אַן אינטערעסאַנטע. אײנער פֿון די שנײַדערס, ווי מען פֿלעגט אים רופֿן „שמולינקע", אַ בלינדער אויף אײַן אויג, איז געווען אַ קוואַל פֿון אמתן פֿאַלקס־טימלעכן הומאָר. ווען ער פֿלעגט אַנטאָן דעם דײַטש דעם מונדיר, אַ צי טאָן פֿון הינטן און קוקנדיק מיט זײַן איינציקן אויג אים אין פּנים אַרײַן אַ זאָג טאָן: „גע־זונטע זאָלן אײַך טראָגן, ה' לייטענאַנט", פֿלעגט ער נאָך באַקומען אַ פּאַפּיראָס פֿון דײַטש פֿאַר דעם שיינעם ווּגטש און מיר פֿלעגן זיך קוים אײַנהאַלטן פֿון געלעכטער, ווי אומעטיק עס איז אונדז אויפֿן האַרצן נישט געווען. קיין קאָנטאַקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט האָב איך אָבער נישט געהאַט. דעריבער בין איך געווען צופֿרידן, ווען מען האָט מיך פֿון דער אַרבעט רעדוצירט.

גיין אַרבעטן אין ייִוואָ האָט מיר פֿאַרגעלייגט אונדזער געטאָ־שכן, הערמאַן קרוק.[2] גראָד יעמאָלט האָט דער ראָזענבערג־שטאָב געפֿאָדערט בײַם אַרבעטאַמט פֿון געטאָ עטלעכע ייִדן. קרוק האָט געקענט די אַרבעט־באַדינגונגען אין ראָזענ־בערג־שטאָב, ער האָט דאָרטן אויך געאַרבעט. לכתחילה איז דער פֿאַרשלאָג מיר ניט געווען שטאַרק צום האַרצן. איך האָב זיך פֿאַרגעשטעלט, אַז ס'מוז זײַן זייער שווער בײַצוזײַן און בײַצוזען, ווי די דײַטשן צעשטערן דאָס וואָס ס'איז מיט אַזוי פֿיל מי און ליבע געבויט געוואָרן. קרוק האָט מיר אָבער צוגעזאָגט, אַז ווען איך וועל וועלן, וועט ער מיר העלפֿן פֿון דער אַרבעט זיך באַפֿרײַען און וועט זיך באַמײַען אויסזוכן אַן אַרבעט ווּ איך וועל קענען האָבן אַ קאָנטאַקט מיט קריסטן. ער האָט אין אַלע „אײנהייטן" געהאַט זײַנע מענטשן און פֿלעגט וויסן, וואָס וווּ עס טוט זיך.

דער וועג צו דער נײַער אײנהייט, ד"ה צום ייִוואָ, האָט געפֿירט פֿאַרבײַ מײַן געוועזענער ווּינונג. אויפֿן טויער איז נאָך געהאַנגען דאָס ברעטל מיט די צוויי פֿאַמיליעס: בראָמסאָן און קרינסקי. ס'האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז איך לייען די אויפֿשריפֿט אויף מײַן אייגענער מצבֿה. חדשים לאַנג האָט געדויערט ביז איך האָב זיך פֿון דעם געפֿיל באַפֿרײַט און אויסגעלערנט גלײַכגילטיק פֿאַרבײַגיין דאָס הויז מיטן גאָרטן, ווי איך האָב געווויזן פֿריִער.

און אָט איז וויווּלסקי־גאָס 18, דער ייִוואָ־בנין. דער זעלבער פֿאַרקאָן, די ביימער, דער גאַניק פֿון ייִוואָ. עס פֿעלן בלויז אַ פּאָר שײַבלעך אויפֿן דעכל, אַן אויסגעהאַקטע שויב אין דעם זאַל וווּ עס פֿלעגן פֿאַרקומען די לעקציעס. די בלויע פֿאַרב פֿון דער טיר ערטערווײַז אָפּגעשפּרונגען. אין וועסטיבול קאָסטנס מיט ביכער, איבער די טרעפּ די זעלבע מאַפּע פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג אויף דער גאַרער וועלט וואָס אומע אַלקעניצקי האָט געהאַט געצייכנט. איבער דער מאַפּע דער עלעקטרישער זייגער, ער שטייט אָבער, און איבער אים אַ האַקנקרייץ.

אין אַ ווינקל אַרום רופֿט אונדז אַרײַן אין קאָבינעט אײנער פֿון אונדזערע שעפֿן, ווילי שיפֿער. צוזאַמען מיט מיר זײַנען יעמאָלט צום ערשטן מאָל געקומען צו דער אַרבעט די פֿרוי פֿון ה. מאַץ, די לערערין ברײַנע אָס, די אַרטיסטין שאַפּירא און נאָך עטלעכע, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. דער שעף באַ־טראַכט אונדז פֿון קאָפּ ביז די פֿיס, פֿרעגט אויס וועגן בילדונג, באַשעפֿטיקונג,

[2] זען ידיעות פֿון ייִוואָ, נומ' 22, סעפּטעמבער 1947, זז' 1, 2 און 6.

פּונקט ווי ער וואָלט אונדז טאָקע דאָ געדאַרפֿט צו וויסנשאַפֿטלעכער, קאָנסטרוק־טיוואַר אַרבעט. אונדזערע קוואַליפֿיקאַציעס האָבן אים, ווי עס ווײַזט אויס, בא־פֿרידיקט. ער טיילט יעדערן אײַן אַרבעט.

אונדזער צווייטער שעף, ספּאַרקעט, אַן עלטערער דײַטש, האָט געהאַט אַ פּנים פֿון אַ רשע. ער האָט גערעדט רוסיש, מסתמא געוואַן אַ באַלטישער דײַטש. ער איז דאָס געווען דער ממונה אויף דער סאָוועטישער אָפּטיילונג. לויטן באַרוף איז ער געווען אַ פֿיכהענדלער, ווי עס האָט אונדז געזאָגט זײַן שאָפֿער. ער פֿלעגט מיט זײַנע קולות צעלייגן דעם ייִוואָ און אַנוואַרפֿן אַ שרעק אויף אַלעמען. מיר פֿלעגן פֿאַר אים ציטערן און באַמיִען זיך וואָס ווייניקער זיך וואַרפֿן אים אין די אויגן. ער פֿלעגט אָבער גיין איבער אַלע צימערן, אַוועקשטעלן זיך לעבן יעדער איינעם, און יעמאָלט פֿלעגט אונדז אַלץ נעמען פֿאַלן פֿון די הענט. ער פֿלעגט אָפֿילו ניט מאָכן דעם אָנשטעל, אַז ער איז אַ מבֿין אויף קולטור, ווי שייפֿער. ער האָט איין מאָל אומע אַלקעניצקין אַ פֿרעג געטאָן: „וואָס איז דאָס אַזוינס", וויזנדיק אויף אַן עקספּאָנאַט. וועג אומע האָט אים ענטמען דערציילן וועגן היסטאָרישן ווערט פֿון דעם חפֿץ האָט ער ניט אויסהערנדיק אַ זאָג געטאָן: „שיסע", און איז אַוועק. אונדזער גליק איז געווען וואָס ער פֿלעגט מער אַרום־פֿאָרן איבער דער שטאָט ווי זיצן אין ייִוואָ.

איך האָב געזאָלט ברענגען אין אָרדענונג די מאַטעריאַלן פֿון דעם אָפּצווײַג יוגנט־פֿאַרשונג. אין צימער וווּ ס׳האָבן געאַרבעט אומע אַלקעניצקי און אַבֿרהם סוצקעווער זײַנען אויף אַ פּאָליצע געשטאַנען עטלעכע צענדלינג ביאָגראַפֿיעס פֿון יוגנטלעכע וואָס זײַנען צוגעשיקט געוואָרן צום ייִוואָ־קאָנקורס. דער גרעסטער טייל האָט זיך נאָך געוואָלגערט אין קעלער, וווּ עס האָט אויסגעזען ווי נאָך אַן אמתן פֿאַראָם. שפּעטער האָב איך געדאַרפֿט אויסעקגרעגירן געשיכטלעכע דא־קומענטן. די אַרבעט איז געווען אַ לײַכטע. מען האָט געקענט אין משך פֿון צוויי שעה אָפּטאָן דאָס וואָס מען האָט פֿאַרלאַנגט פֿון אונדז פֿאַרן גאַנצן טאָג. עס האָט געמאַכט דעם אײַנדרוק, אַז אונדזערע שעפֿן זײַנען גאָרניט פֿאַראינטערעסירט צו פֿאַרענדיקן די אַרבעט ווי צום גיכסטן.

ספּאַרקעט האָט אונדז אָנגעזאָגט, אַז ווען דער שעף גייט אַרײַן אין צימער מוזן מיר זיך אויפֿשטעלן. סוצקעווער האָט יעמאָלט פֿאַרגעלייגט, מיר זאָלן זיך שטעלן גלײַך ווי מיר זענען דורכן פֿענצטער, אַז די דײַטשן פֿאָרן אַרײַן אין הויף און אַרבעטן שטייענדיקערהייט, וועלן מיר אויסמײַדן דאָס שטעלן זיך.

אָבער די דײַטשן האָבן מיר געהאָט נאָך אַ בעל־הבית, דעם פּאָליאַק ווירב־ליס. ער איז געווען פֿאַרוווּנדט אויף דער מלחמה און דערפֿאַר אַ ביסל טויבלעך. אים האָבן עס די דײַטשן אָנגעשטעלט, ער זאָל אָכטונג געבן אויף אונדז יידן, ווען זיי זײַנען ניטאָ. ווי נאָר די דײַטשן פֿלעגן אַוועקפֿאָרן פֿלעגט זיך יעדער איינער פֿון אונדז נעמען צו דער אייגענער און „אייגנטלעכער" אַרבעט. סוצקעווער פֿלעגט אָפּטער פֿאַר אַלץ לייענען זײַנע באַליבטע פּאָעטן: לייוויק, לעיעלעס, יהואָש, גלאָטשטיין און אַ סך אַנדערע, און אָט דער פּאָעזיע פֿלעגן מיר פֿאַר־דאָנקען אַ סך שעהען פֿון פֿאַרגעסונג און טרייסט. צײַטנווײַז פֿלעגט ער אַליין שרײַבן. כּמעט די גאַנצע געטאָ־פּאָעזיע סוצקעווערס איז געשאַפֿן געוואָרן אין

דעם קליינעם צימערל פֿון ייִוואָ, ווו מיר האָבן געאַרבעט. איך האָב ליב געהאַט דאָס צימערל מיטן אויסבליק אויף וויוולסקי־גאַס, מיט דעם גרויסן ניט־פֿאַר־ענדיקטן קלויסטער אויפֿן ראָג פֿון גאַס און ווײַט, ווײַט אויפֿן האָריזאָנט קאָנטורן פֿון אַ וואַלד. אין געוועזענעם שטודיר־צימער פֿון ייִוואָ האָט קאָטשערגינסקי אָנגעשריבן „שטילער, שטילער", „פֿרילינג", דעם יוגנט־הימען און אַ סך אַנדערע לידער. אין דריטן צימער, ווו ס׳פֿלעגן ביז דער מלחמה פֿאַרקומען די לעק־ציעס, זיצט אומע און צייכנט אַ פּראָיעקט פֿון אַ דעקאָראַציע פֿאַרן געטאָ־טעאַטער. דאָ האָט זי געמאַכט דעם פּראָיעקט פֿון די מעבל פֿאַר דער געטאָ־קאָוויאַרניע, ווי אויך די עמבלעם פֿון געטאָ און פֿון ספּאָרטפּלאַץ. דאָ פֿלעגט זי אויך צייכענען, ווי די קליינע רחלע פּרענער האָט דאָס געזופֿן, „די מענטשעלעך" — אַ טעקסטורענער ראַמב, אויף וועלכן ס׳איז געווען אָנגעצייכנט אַ מענערשער קאָפּ מיט אַ היטל. די היטל־מאַכערס אין געטאָ פֿלעגן דאָס אַרײַנגייען אין די היטלען ווי זייער פֿאַבריק־מאַרקע. די אַרבעטערס וואָס פֿלעגן גיין אין שטאָט פֿלעגן די היטלען פֿאַרקויפֿן צו קריסטן. אויף דעם אופֿן האָט זי זיך פֿאַרדינט ניט איין קילאָ ברויט. צונזער, אַ יונגער, זייער באַאַבטער מאַטעמאַטיקער און פֿידלער, וואָס איז געווען באַשעפֿטיקט מיטן ברענגען אין אָרדענונג דעם נאָטן־אַרכיוו פֿון ייִוואָ, פֿלעגט „הערן" מוזיק, ווײַל ווען ער פֿלעגט לייענען נאָטן, ווי ער האָט אונדז שפּעטער דערקלערט, פֿלעגט ער הערן מוזיק, פֿונקט ווי ער וואָלט געווען אויף אַ קאָנצערט.

אין ייִוואָ איז יעמאָלט געווען אַ ים מיט ביכער, ייִדישע, פּויליש, רוסישע, דײַטשע, ענגלישע, פֿראַנצייזישע. דאָס האָבן אונדזערע שעפֿן אַריבערגעבראַכט פֿון אַלע ביבליאָטעקן פֿון ווילנע און ווילנער פֿראָווינץ. יעדער איינער פֿון אונדז פֿלעגט זיך אין זײַן צימער פֿאַרבאַהאַלטן אַ בוך אין אַ ווינקל און בלויז וואָרטן, אַז די דײַטשן זאָלן פֿאַרשווינדן. ווער ווייס, אפֿשר זײַנען דאָס די לעצטע ביכער וואָס מיר לייענען, האָט זיך ניט איינער פֿון אונדז געטראַכט. אויך די ביכער זײַנען געשטאָנען אין אַ טויט־ספּנה, און פֿאַר אַ סך פֿון זיי זײַנען מיר געווען די לעצטע לייענערס, ווײַל די דײַטשן פֿלעגן אַ גרויסן טייל ביכער פֿאַרקויפֿן ווי מאַקולאַטור צו דער פּאַפּיר־פֿאַבריק.

אַ זייגער 3 פֿלעגן מיר זיך אָנהייבן פּאַקן. דאָס הייסט מען האָט געדאַרפֿט אַזוי קונציק באַהאַלטן דאָס וואָס מען דאַרף אַרײַנשמוגלען אין געטאָ, אַז אונ־דזער פּוילישער שומר ווירבליס וואָס לאָזט אונדז אַרויס פֿון בנין זאָל קיין זאַך נישט באַמערקן. אונדזערע מאַנטלען זײַנען געהאַנגען ניט אין בנין פֿון ייִוואָ, נאָר אין דעם הילצערנעם הויז דערבײַ. אין דעם זעלבן הויז האָט געווינט די געוועזענע וועכטערין פֿון ייִוואָ, וואָס פֿלעגט אונדז שטענדיק נאָכשפּיאָנירן און אַפּט מסרן פֿאַרן פּאָליאַק. אונדזער גליק איז געווען, וואָס זי האָט זיך נישט געקענט פֿאַרשטענדיקן מיט די דײַטשן.

זעלטן ווער ס׳איז געגאַנגען פֿון ייִוואָ מיט ליידיקן. אָפֿילו די טראַנספּאָרט־אַרבעטערס וואָס זײַנען געווען באַשעפֿטיקט אין ראָזענבערג־שטאָב מיט לאָדן די ביכער אויף די אויטאָס און איבערטראָגן זיי אויף פֿאַרשיידענע גאַרנס פֿלעגן

שמוגלען אין געטאָ אַרײַן מאַקולאַטור און אַזוי אַרום באַזאָרגן די געטאָ־קרעמערס מיט פּאַפּיר און פּאַרדינען אויף ברויט.

פֿון מאַמענט וועז מיר פֿלעגן פֿאַרלאָזן דעם הויף פֿון יידאָ האָבן אַלע גע־האָט בלויז אײַן געדאַנק: וואָס טוט זיך בײַם געטאָ־טויער אויף רודניצקער גאַס און ווי דערלעבט מען שוין זײַן אין געטאָ. זייער אָפֿט פֿלעגט מען אונדז שוין אויפֿן וועג אָנזאָגן, אַז די דײַטשן זײַנען בײַם טויער. מיר פֿלעגן זיך דאַן פֿאַרקערעוועז אין אַ זײַטיקן געסל און דרייען זיך איבער די גאַסן, וועלנדיק געווינען צײַט. וועז מיר זײַנען געווען גאָר שווער אָנגעלאָדן פֿלעגן מיר זיך אומקערן צוריק. אויף שעפּטיצקי־גאַס, פֿונקט אַנטקעגן דער געווען שלום־עליכם־שול, האָט זיך געפֿונען דער בלאָק פֿון „קײַליס". דאָרטן האָבן געווינט די אַרבעטערס פֿון דער לעדער־פֿאַבריק „קײַליס". מיר פֿלעגן בײַ באַקאַנטע איבערלאָזן די ביכער וואָס מיר האָבן געטראָגן פֿון יידאָ אין געטאָ אַרײַן און דערנאָך מיט לײַדיקן גיין אין געטאָ. אַז מיר פֿלעגן אָנקומען צום ראָג פֿון זאָוואָלנע און זען, אַז בײַם טויער איז קיינער ניטאָ, פֿלעגט מען נעמען ממש פֿליען, מורא האָבנדיק, אַז פֿון קאָנסקע גאַס זאָל ניט אָנקומען עס־עס, פּאָליציי אָדער מורער. די געטאָ־פּאָליציי פֿלעגט אונדז לאָזן ניט באַזוכן. זיי האָבן אונדז געוואָרנט „די פּאַפּירענע קאָמאַנדע". זיי האָבן געוווסט, אַז קיין שפּיזאָפֿראָדוקטן וועלן זיי בײַ אונדז ניט געפֿינען. אַ מאָל פֿלעגט אַ יידישער פּאָליציאַנט בעטן ברענגען עפּעס אַן אינטערעסאַנטן ראָמאַן צו לייענען. אַז דער טויער פֿון געטאָ פֿלעגט בלײַבן הינטער אונדז פֿלעגט מען אָנהייבן שפּאַסן און ס׳פֿלעגט מיט אַ מאָל ווערן פֿריילעך, פֿונקט ווי עס וואָלט אונדז אויף אַן אמת געלונגען צו שטערן ראָזענבערגס פֿלענער.[8] די געבראָכטע זאַכן פֿלעגן מיר אָפּגעבן קרוקן. ער פֿלעגט זיי צײַטווײליק באַהאַלטן אין דער געטאָ־ביבליאָטעק און שפּעטער אין אַן אַנדער אָרט.

פֿאַרשטייט זיך, אַז ניט אַלע מאָל פֿלעגט זײַן אַזוי לײַכט בײַם טויער און ניט אײַנער פֿון אונדז האָט געהאַט באַגעגענישן, אַז דאָס בלוט פֿלעגט אים פֿאַר־גליווערט ווערן. עס איז מיר אויסגעקומען איין מאָל זיך אַנשטויסן אויף מורערן, וועז איך האָב געהאַט מיט זיך אַ זילבערנעם בעכער; סוצקעווער האָט דאָס געהאַט צוגענומען פֿון דער אויסשטעלונג וואָס די דײַטשן האָבן אײַנגעאָרדנט אין יידאָ־בנין.

זיי האָבן מסתּמא געוואָלט ווײַזן זייער העכערער נאַטשאַלסטוווע, אַז זיי אַרבעטן אין ווילנע ניט אומזיסט און זייערע אויפֿטוען זײַנען ווער ווייס ווי גרויס. עס זײַנען געווען אויסגעשטעלט זילבערנע חפּצים, ספֿר־תּורות און אַ סך ווערט־פֿולע ספֿרים. אויף איין וואָגנ איז געהאַנגען דאָס בילד פֿון ווילנער גאָון, און פֿונקט אַנטקעגן עטלעכע בילדער פֿון טשעקיסטן מיט רעוואָלווערן אין די הענט. ווי אַזוי זיי האָבן דאָס גערעכנט צו דערווײַזן, אַז די טשעקיסטן מיט זייערע דעגענעריטע פּנימער זײַנען גײַסטיקע ברידער צום ווילנער גאָון האָבן מיר נישט געווווסט.

---

[8] פֿ״גל סוצקעווערס ליד „קערנדלעך ווייץ" אין זײַן זאַמלונג לידער פֿון געטאָ, ניו־יאָרק, איקוף, 1945, זז׳ 27—28.

מורערן בײַם טויער האָבן מיר באַמערקט וועמ מיר האָבן זיך פֿאַרקערעוועט פֿון זאָוואָלנע גאַס אויף רודניצקער. קיין וועג צוריק איז שוין נישט געווען. רחלע פֿרענער וואָס איז געגאַנגען פֿאַרויס פֿון מיר האָט אַ געשריי געטאָן: „גייט אַריין אין אויפֿטראָג־שטעלע און גיט אָפּ דעם בעכער אַ ייִדישן פּאָליציאַנט". די אויפֿ־ טראָג־שטעלע איז געווען אַ מין ביורא, דורך וועלכן די דײַטשן פֿלעגן איבער־ געבן זייערע באַשטעלונגען פֿאַר די געטא־וואַרשטאַטן. דער געדאַנק איז געווען אַ ריכטיקער. אָבער מיר זײַנען שוין פֿאַרבײַגעגאַנגען דעם דאָזיקן אַרײַנגאַנג און איך וואָלט זיך געדאַרפֿט אומקערן. וועמ מורער זאָל פֿון וויַטן באַמערקן, אַז איך גיי אין אַ פֿאַרקערטער ריכטונג, וואָלט געווען שלעכט.

איידער איך האָב באַוויזן אַ טראַכט צו טאָן וואָס מען טוט זײַנען מיר שוין געווען בײַם טויער. דער ייִדישער פּאָליציאַנט האָט ווי געווייַנטלעך אונדז אויס־ געשטעלט אין אַ ריי. דאָס מאָל זוכט נישט מורער אַליין. ער וויַזט מיטן פֿינגער אָן דעם פּאָליציאַנט וועמען צו אונטערזוכן. די ריי דערגייט צו מיר. מו־ רער קוקט מיט זײַנע קאַלטע אויגן גלײַך מיר אין פּנים אַרײַן און פֿרעגט:

„האָסט דו געלדז?"

איך ענטפֿער ווי פֿון אַ טיפֿן שלאָף:

„ניין".

מײַן ענטפֿער קלינגט אים אמתדיק. מײַן טויטשרעק נעמט ער אָן פֿאַר רויקייט. איך האָב טאַקע קיין פֿרוטה בײַ זיך ניט געהאַט. ער גיט אַ מאַך מיט דער האַנט, מען זאָל מיך אַרײַנלאָזן אין טויער. און אַ מאָדנע זאַך: וועמ איך בין שוין הינטערן טויער זאָגן זיך מײַנע פֿיס אָפּ צו גיין.

גאָר אין גיכן איז פֿאַר אונדז קלאָר געוואָרן, אַז בײַם בעסטן ווילן, וויפֿל מיר זאָלן ניט צונעמען פֿון די ייִוואָ־אוצרות, וועלן מיר קיינען אַרײַנשמוגלען אין געטאָ בלויז אַ קליינעם טייל פֿון דעם וואָס מיר האָבן געוואָלט אויסבאַהאַלטן און אָפּראַטעווען. מיר פֿלעגן אויך ברענגען מאַטעריאַלן פֿאַר די קולטור־באַ־ דערפֿענישן פֿון טאָג־טעגלעכן לעבן אין געטאָ: לערנביכער פֿאַר די שולן, פֿאַר דער ביבליאָטעק, פֿאַרשיידענע מאַטעריאַלן פֿאַר די יוגנט־ און לערער־קלובן, פֿאַרן געטאָ־טעאַטער, צו דער גרויסער צאָל קולטור־אימפּרעזעס וואָס פֿלעגן פֿאָר־ קומען אין געטאָ. בכלל איז די גאַנצע שעפֿערישע אַרבעט פֿון ווילנער געטאָ געווען ענג פֿאַרבונדן מיטן ייִוואָ.

יעמאָלט איז סוצקעווערן אינגעפֿאַלן אַ פּלאַן, מען זאָל ווערטפֿולע מאַטער־ יאַלן באַהאַלטן אין ייִוואָ גופֿא. ער האָט מיט קאָפּ דורכשטודירט דעם בוידעם און באַשלאָסן אַרויסצונעמען עטלעכע ברעטער אונטער די באַלקעס: דאָרטן האָט מען געקענט באַהאַלטן אַ ים.

דער וועג אויפֿן בוידעם האָט אָבער געפֿירט דורכן קאָבינעט פֿון שייפֿערן. האָט מען עס געקענט טאָן בלויז וועמ די דײַטשן פֿאָרן אַוועק אויף מיטאָג. מען האָט געדאַרפֿט אויך געפֿינען אַ מיטל ווי צו פֿאַרדרייען דעם קאָפּ ווירבליסן וואָס פֿלעגט אָכטונג געבן אויפֿן קאָבינעט פֿון זײַנע שעפֿן. מיט ווירבליסן איז געווען גוטע פֿרײַנד ד״ר פֿײַנשטיין; ער האָט געאַרבעט אויפֿן ערשטן גאָרן וווּ ווירבליס פֿלעגט אָמטירן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פּאָליאַק איז ווײַט ניט בא־

גייסטערט פֿון זײַן לאַגע. צוליב דער מלחמה האָט ער נישט פֿאַרענדיקט די שול. מיר האָבן אים אײַנגערעדט, אַז עס איז נאָך ניט שפּעט זיך צו לערנען און אָט האָט ער דאָ אויף אַן אָרט אומזיסטע לערערס, און טאָקע ספּעציאַליסטן: מיר וועלן אים גרייטן צום עקזאַמען. ד״ר דניאל פֿײַנשטיין האָט אים געלערנט מאַטעמאַטיק; ד״ר יעקבֿ גאָרדאָן דײַטש; איך האָב זיך אונטערגענומען אים צו לערנען לאָטײַן. די לעקציעס פֿלעגן פֿאָרקומען מיטאָגצײַט. רחלע פּרענער פֿלעגט בלײַבן בײַ אונדז אין צימער, וואָס דאָס איז געווען דער בעסטער אָבסערווירפּונקט, און סוצקעווער מיט שמערקע קאָטשערגינסקין פֿלעגן דערווײַל צוקומען צום בוידעם אומגעשטערט.

מיטאָגצײַט פֿלעגן מיר אויך אויסנוצן אונדזערע קאָנטאָקטן, ד״ה באַגעגענען זיך מיט אונדזערע קריסטלעכע פֿרײַנד. אין ייִוואָ פֿלעגט קומען די גוט באַקאַנטע קריסטין וויקטאָריאַ (כ׳האָב פֿאַרגעסן איר פֿאַמיליע־נאָמען), אַ פֿרוי פֿון אַ פּויליש קאַפּיטאָן וואָס האָט צענדלינגער יידן געהאָלפֿן זיך אויסבאַהאַלטן מחוץ דער געטא.[4] זי איז געווען גוטע פֿרײַנד מיט קאָטשערגינסקן און ד״ר יאַפֿעס. עס פֿלעגן קומען אויך מאַרילײַ אַבראַמאָוויטש, די ליטווינערין שעמיטע, און נאָך פֿאַליאַקן וואָס פֿלעגן העלפֿן יידן.

די הויזוועכטערין פֿון ייִוואָ פֿלעגט אונדז אָנטאָן כּלערליי נגישות און זייער שטערן. איך דערמאָן זיך אַ פֿאַל, ווי איין מאָל, וועס ס׳איז געקומען צו אונדז אַ קריסטין, האָט זי פֿאַרשלאָסן דאָס אַרויסגאַנג־טויערל און געמאָלדן, אַז דעם שליסל וועט זי אָפּגעבן נאָר שייפֿערן וועס ער וועט צוריקקומען פֿון מיטאָג — און זאָל ער זען וואָס דאָ טוט זיך. איך ווייס נישט, מיט וואָס דער אינצידענט וואָלט זיך געענדיקט, וועס קאָטשערגינסקי וואָלט זיך נישט אַרײַנגעמישט. ער האָט לאַנג ניט געטראַכט, אַ נעם געטאָן די מכשפֿה, ווי מיר האָבן זי צווישן זיך גערופֿן, פֿאַר דער האַנט און געהייסן תיכף אָפּגעבן דעם שליסל, ווײַל אין קעגנפֿאַל וועט ער זי צעממיתן ניט געקוקט אויף די קאָנספּעקווענצן. ווײַזט אויס, אַז רישעות און פֿאַרדאָרבנקייט גייען ניט אין פֿאַר מיט העלדישקייט: די וועכטערין האָט זיך דערשראָקן און אָפּגעגעבן דעם שליסל.

אויפֿן הויף פֿון ייִוואָ פֿלעגט קאָטשערגינסקיס גוטער פֿרײַנד, דער ליטווינער יאַנקאָוסקאָס, אָפֿט אין די מיטאָג־שעהען ברענגען געווער וואָס מען פֿלעגט אויסבאַהאַלטן אין ייִוואָ און שפּעטער פֿלעגן עס די מיטגלידער פֿון פּפּ״אַ: קאָטשערגינסקי, סוצקעווער, רוזשקע,[5] נעמי מאַרקעלעס, בערנשטיין און אַנדערע אַרײַנשמוגלען אין געטאָ. עפּעס אַזוי ווי אַ געהיימער כּוח פֿלעגט איבער אונדז וואָכן און אויסהיטן פֿון אַן אומגליק אין לעצטן מאָמענט.

איין מאָל, וועס אין ייִוואָ האָט זיך געפֿונען געווער וואָס מען האָט נאָך ניט באַוויזן אַרײַנטראָגן אין געטאָ, האָט דער דײַטש שייפֿער געבראַכט עסט אויף אַ באַזוך. האָט ער זיי אַרײַנגעפֿירט אויך אין אונדזער צימער. שייפֿער האָט

---

[4] לויט סוצקעווער, ווילנער געטאָ, ז׳ 64: וויקטאָריאַ גושמילעווסקאַ.

[5] רייזל קאָרטשאַק, מחברטע פֿון דעם בוך זכרונות וועגן ווילנער געטאָ להבות באפר, תל־אָביבֿ 1946.

געגומען אַרויסשלעפֿן פֿאַרשיידענע ביכער און געוויזן די געסט. וועג איך האָב אַ קוק געטאָן אויף סוצקעווערן און דערזען זײַן פּנים בלייך ווי קאַלך, האָב איך פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס געווער געפֿינט זיך גאָר נאָענט פֿון דעם אָרט וווּ די דײַטשן קוקן. סוצקעווער איז אַרויס פֿון צימער. איך האָב געפֿילט, אַז מען מוז פֿאָר־ יעדן פּרײַז אָפּציען די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון די באַזוכערס. פֿון פֿאַרצוויי־ לונג האָב איך געכאַפּט פֿון טיש אַ פּוילישן דאָקומענט פֿון 1830 פֿון קיניגרײַך פּוילן, וואָס איך האָב געהאַט געהאַלטן, אַז סוצקעווער זאָל עס אָפּגעבן וויקטאָריען בעת זי וועט קומען, און געזאָגט צום דײַטש: „איך האָב געפֿונען אַן אינטערע־ סאַנטן דאָקומענט פֿון פּוילישן אויפֿשטאַנד". דער דײַטש האָט באַטראַכט דעם דאָקומענט און איז מיט זײַנע געסט אַרויס פֿון צימער.

זומער 1943. די לאָגע אין געטאָ איז שטאַרק אַנגעשטרענגט. אויף אַלע פֿראָנטן לײַדן די דײַטשן מפּלות. מיר ווייסן דאָס פֿון די דערציילונגען פֿון אונ־ דזערע קריסטלעכע פֿרײַנד און פֿון דעם אונטערערדישן ראַדיאָ אין געטאָ. אונדזער לאָגע ווערט אָבער ערגער און ערגער. מיר פֿילן, אַז מיר וועלן גאָר אין גיכן פֿאַרלירן דעם ייִוואָ און מסתּמא נאָך מער ווי דאָס.

די קריסטין וואָס האָט געהאַט בײַ זיך מײַן טאַכטער איז אין דעצעמבער 1941 — נאָך אַ מסירה אַז זי באַהאַלט אויס אַ ייִדיש קינד — אַנטלאָפֿן מיט מײַן טעכטערל פֿון ווילנע און באַזעצט זיך אין אַ דאָרף. איך האָב איר געגעבן צו וויסן, אַז זי זאָל קומען אויף אַ טאָג אין ווילנע. אונדזער באַגעגעניש איז פֿאַרשטייט זיך פֿאַרגעקומען אויפֿן הויף פֿון ייִוואָ. איך האָב שטאַרק מורא גע־ האַט פֿאַר דער וועכטערין. מיר האָט זיך געדוכט, אַז פֿון יעדער קוסט קוקט אַרויס אַ געשטאַפּא־מאַן און זעט אונדז. אונדזער שמועס האָט געדויערט צען מינוט. איך געדענק, אַז איך האָב מײַן קליינער געגעבן אַ בלימל און זי גע־ פֿרעגט, צי זי האָט ליב בלומען. אויף דעם האָט זי געענטפֿערט, וועגדעדיק זיך צו דער קריסטין: „וויסט מאָמוסיע, די פּאַני איז אַ גוטע און איך האָב פֿאַר איר גישט מורא".

יעדן טאָג בײַם אַוועקגיין פֿון ייִוואָ געזעגענען מיר זיך מיט אים און מיר באַמײַען זיך אַלץ לאַנג אין אַזא אַרדענונג, אַז טאָמער וועלן מיר זיך מער ניט אומקערן, זאָלן די דײַטשן זיך נישט אָנשטויסן, וואָס דאָ איז פֿאַרגעקומען. אין איינעם פֿון די טעג געפֿינט סוצקעווער, זוכנדיק אין די ווינקעלעך, טאָמער האָט ער ערגעץ ווו וואָס פֿאַרזען, דאָס אָמאָליקע אין לעדער געבונדענע באַזוכער־בוך פֿון ייִוואָ. מיר בלעטערן דאָס בוך, און צוזאָמען מיט די נעמען וואָס מיר לייענען שטייען אויף פֿאַר אונדזערע אויגן בילדער פֿון אָמאָליקן ייִוואָ. זעליג קלמנאָוויטש קומט אויך אַרײַן אַ קוק טאָן דאָס בוך. מיר פֿלעגן אָפֿט מיט אים רעדן און באַראָטן זיך, ווו באַהאַלט מען, ווי ראַטעוועט מען. און קלמנאָוויטש, מיט זײַן שטענדיקן טיפֿן גלויבן, זאָגט: „נישקשה, נישקשה, ס׳וועט סײַ ווי סײַ נישט פֿאַרפֿאַלן ווערן. די דײַטשן וועלן ניט באַווײַזן צו פֿאַרניכטן דאָס אַלץ. זיי לויפֿן דאָך אַליין. און אָפֿילו דאָס וואָס זיי האָבן אַרויסגעפֿירט וועט מען געפֿינען נאָך דער מלחמה און בײַ זיי צוגעמען" (איצט זע איך, אַז דאָס איז מקוים געוואָרן

טיילווייז).[6] מיר האָבן באַשלאָסן אַרײַנשרײַבן אונדזערע נעמען אין בוך פֿון יוואָ און דאָס בוך באַהאַלטן אויפֿן בוידעם. מיר האָבן ניט געצווייפֿלט, אַז די דײַטשן וועלן די מלחמה פֿאַרשפּילן. מיר האָבן בלויז ניט פֿאַרויסגעזען די פּאָליטישע מאַפּע פֿון אייראָפּע. איך האָב הייליק געגליבט, אַז ד״ר ווײַנרײַך אָדער מײַן ברודער חיים פּופּקאָ וועלן קומען פֿון אַמעריקע זען, וואָס ס׳איז פֿאַרבליבן פֿון אונדז אַלעמען און פֿון יוואָ, און זיי וועלן געפֿינען אונדזער לעצטן געוווס. סוצקעווער האָט אַרײַנגעשריבן דעם לעצטן פֿערז פֿון זײַן ליד ״א תּפילה צום נס״, וואָס איז אַזוי שטאַרק באַליבט געוואָרן אין געטאָ. איך בין געווען א פּעסי־מיסטין און האָב אין נסים נישט געגלייבט און דערפֿאַר האָב איך אַרײַנגעשריבן: morituri vos salutant—[7] אַזוי פֿלעגן באַגריסן אין אַלטן רוים די גלאַדיאַטאָרן זייערע הערשערס ווען זיי פֿלעגן אַרויסגיין אויף דער אַרענע קעמפֿן מיט די ווילדע חיות.

איך געדענק דעם טאָג פֿון 16טן יולי 1943. געשטאַפּאָ פֿאַדערט אַרויסצוגעבן וויטעבערגן.[8] דער טויט שוועבט איבער אונדזערע קעפּ. מיר פֿאַרלאָזן דעם טאָג די געטאָ מיטן געפֿיל, אַז די לאַגע איז אַבסאָלוט אָן אַן אויסבליק. ס׳איז איצט שוואר צו פֿאָרשטיין, אַז אין דעם טאָג האָט סוצקעווער אונדז געלייענט און דערקלערט לייוויקס גולם. איך בין נישט זיכער, צי איך האָב יעמאָלט אַלץ באַנומען, איך געדענק אָבער, אַז עס איז אונדז געלונגען צו פֿאַרטרײַבן אויף א פּאָר שעה דעם געשפּענסט פֿון טויט.

געצייטלט וואָכן שפּעטער איז די געטאָ פֿאַרמאַכט געוואָרן — ס׳האָט שוין געהאַלטן בײַ דער ליקווידאַציע. כאָטש מיר האָבן זיך געריכט, אַז דער סוף קומט אָן, איז דער קלאַפּ פֿון וועלן אין גאַנצן פֿאַרשפּאַרט געווען גאָר א גרויסער. דער יוואָ איז מיר יעמאָלט אויסגעקומען ווי א פֿאַרלוירענער גן־עדן. פֿאַרלירן דעם יוואָ האָט געהייסן פֿאַר מיר (און מסתּמא פֿאַר די אַנדערע אויך) פֿאַרלירן דאָס ביסל מענטשלעכע וואָס איז אונדז פֿאַרבליבן אין דעם שוידער־לעכן קאָשמאַר וואָס האָט געהייסן געטאָ. עס וועט אפֿשר קלינגען באַמבאַסטיש, אָבער אַזוי האָב איך געפֿילט יעמאָלט און אַזוי טראָכט איך אויך הײַנט נאָך פֿיר יאָר צײַט. דער יוואָ איז אויך געווען דער בלויער הימל ניט אָפּגעצאָמט מיט ברעטער, די זון, די שמעקעדיקע ליפּעס אויף וויוולסקי־גאַס, פֿון וועלכע מיר פֿלעגן פֿאַרבײַגייענדיק ניט איין מאָל אַראָפּרײַסן א צווײַג און מיטברענגען אין געטאָ, וו׳ עס איז נישט געווען קיין אייניציקער בוים. דער יוואָ איז געווען אויך דער שמעקעדיקער בעז וועלכער איז געוואָקסן אויפֿן הויף פֿון יוואָ־בנין און עטלעכע רויזן אויף די קוסטעס, וואָס אַט האָבן זיי געזאָלט זיך פֿונאַנדער־בלײַבן — און דאָס האָבן מיר שוין ניט באַווײַזן צו זען.[9]

---

[6] זען שלום פּאַמעראַנץ, ״אָפּעראַציע אָפּנבאַך״, יוואָ־בלעטער, ב׳ XXIX, 2 (זומער 1947), זז׳ 283—285.

[7] די וואָס גייען שטאַרבן גריסן דיך.

[8] זען אינעם איצטיקן נומער יוואָ־בלעטער: ״דער ווילנער־טאָג אין ווילנער געטאָ״.

[9] זען בעבע עפּשטיין, ״די ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ״. יוואָ־בלעטער, ב׳ XXX, נומ׳ 1 (האַרבסט 1947), זז׳ 125—129.

אין געטאָ און אין לאַגערן

פֿון אַבֿנר פֿעלדמאַן

דער אָנהייב

דער טאָג פֿון 1טן סעפּטעמבער 1939, דער טאָג פֿון אָנהייב פֿון דער מלחמה, איז אויך דער טאָג ווען ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן מײַנע צרות. 6 אין דער פֿרי איז באַמבאַרדירט געוואָרן די מעטאַל־פֿאַבריק „בריסקער שטאָל״ אין שטעטעלע סלאָווקאָוו (עלקישער קרײַז), ווו איך האָב געאַרבעט. די פֿאַבריק ליגט אַ 500 מעטער אָפּגערוקט פֿון שטעטל, דורכן שטח פֿון דער פֿאַבריק גייט אָדורך דאָס טײַכל „ביאָלאָ פּזשעמשאָ״ (Biała Przemsza). איך בין דעמאָלט געווען אַ תּלמיד פֿון אַ פֿאַכשול און איך בין געווען אין דער דאָזיקער פֿאַבריק אויף פּראַקטיק. איך בין אַלט געווען 18 יאָר.

אין משך פֿון עטלעכע טעג האָבן די דײַטשן פֿאַרנומען קאָטאָוויץ, סאָסנאָווצע און אָנדערע שטעט און האָבן זיך שוין דערנענטערט צו אונדזער שטעטל סלאָווקאָוו. מיר זײַנען געווען אַ פֿאָמיליע פֿון 5 מאָן: מײַן פֿאָטער אַבֿרהם האָט געפֿירט אַ ווּאַרשטאָט פֿון פֿאַרטיקע קליידער צום פֿאַרקויפֿן, מײַן מוטער בלומע, מײַן 20יאָריקע שוועסטער שׂרה (סאָלע), דער 14יאָריקער ברודער ירחמיאל און איך. מיר האָבן באַטראַכט וואָס צו טאָן און באַשלאָסן אָנטלויפֿן אין דערבײַזײַקן גרעסערן שטעטל עלקיש (אויף פּוילישׁ Olkusz); אָזוי האָבן אויך געטאָן כּמעט אַלע יידן פֿון שטעטל, עטלעכע הונדערט אין צאָל; מען איז געלאָפֿן אין דער ריכטונג פֿון עלקיש, סקאָלע, וואָלבראָם, דזשאָלאָשיץ און אָנדערע אַרומיקע שטעטלעך. אויפֿן וועג האָט מען שוין פֿון דער ווײַטנס געזען דעם רויך פֿון די ברענענדיקע הײַזער. ווען מיר זײַנען אַרײַן אין וואָלד, האָבן מיר דערהערט שאָסן אין אונדזער ריכטונג פֿון קוילן־וואַרפֿערס. איך פֿרעג זיך עמעצן וואָס איז אונטערגעקומען, וואָס ס׳איז געשען, דערציילט ער, אַז די דײַטשן האָבן איבערגעריסן דעם פֿראָנט און זיי גייען גלײַך אויף אונדז.

וואָס זאָל מען טאָן? — מיר באַשליסן צוריק צו לויפֿן צו אונדז אין שטעטל אַרײַן. דאָס זעלבע האָבן באַשלאָסן אַנדערע; צוזאַמען זײַנען מיר צוריק אַ 15 מאָן. אַהיים זײַנען מיר געגאַנגען מיטן וועג וואָס פֿירט דורך וואָלבראָם, סקאָלע, עלקיש. מיר האָבן אָנגעטראָפֿן אויף אַ וואָלד, און דאָרטן איז אונדז אָנטקעגנגעקומען אַ דײַטשער פֿאָטרול פֿון אַ 25 זעלנערס. מיר האָבן זיך שטאַרק אײַנגעשראָקן, אָבער מיר זײַנען פֿאַרבײַגעגאַנגען מיט אַ געמאַכטער רויִקייט און די זעלנערס האָבן אונדז ניט פֿאַרטשעפּעט. נאָענט פֿון עלקיש, האָבן מיר אָנ־

געטראַפֿן אויף אַ בריק וואָס איז שוין געהיטן געוואָרן דורך דײַטשע זעלנערס. צו אונדז איז צוגעגאַנגען עפּעס אַ ציווילי געקלײדטער מאַן און האָט אונדז גע־ וואָרנט מיר זאָלן דאָרטן נישט גיין, ווײל די דײַטשן וועלן אונדז דערהרגענען. מיר האָבן חושד געווען, אַז ס׳איז אַ דײַטשער שפּיאָן, האָבן מיר גאָרנישט גע־ ענטפֿערט און ווײַטער געגאַנגען. אויף דער בריק האָבן די זעלנערס אונדז רעווידירט, צי מיר האָבן נישט קיין געווער און אונדז אָפּגעלאָזט. מיר זײַנען אַוועק אויפֿן וועג קיין סלאָווקאָוו. פֿאַר סלאָווקאָוו האָט זיך געפֿונען אַ גרויסע שטייגערנג בריק איבערן טײַך „ביאַלאַ פּזשעמשאַ". מיר זײַנען בשלום אַריבער די בריק.

דאָנערשטאָג דעם 7טן סעפּטעמבער זײַנען מיר צוריק אָנגעקומען אַהיים. אין שטעטל איז געווען שטיל. בײַ נאַכט האָבן מיר געהערט אַ שיסערײַ פֿון קוילן־וואַרפֿערס. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פֿאַר נאַכט האָבן די דײַטשן שוין פֿאַרנומען די בריק און מער נישט אַדורכגעלאָזט. יעדן אָדורכגייער דורך דער בריק האָבן זיי פֿאַרהאַלטן, און אויב זיי האָבן דערקענט אַ ייִד, האָבן זיי אים אַרײַנגעוואָרפֿן אין טײַך אַרײַן. בײַ נאַכט האָט געפֿרווט אָדורכגיין אַ גרופּע ייִדן, האָט מען אויף זיי געשאָסן. דאָס איז טאַקע געווען די שיסערײַ וואָס מיר האָבן געהערט. הונדערטער ייִדן זײַנען אויף דער בריק אומגעקומען און דאָס טײַכל „ביאַלאַ פּזשעמשאַ" איז געוואָרן רויט פֿון ייִדיש בלוט.

וועגן דעם אַלעם האָבן מיר זיך דערוווסט געוני פֿון אַ ייִד מיטן נאָמען קראַקאָווסקי פֿון בענדין, אַן אײַזן־הענדלער. אויך אים האָבן די דײַטשן אַרײַנ־ געוואָרפֿן אין וואָסער אַרײַן; ער האָט זיך געפֿרווט אַרויסראַטעווען, האָבן אים די דײַטשע זעלנערס געהאַקט איבער די הענט מיט די קאָלבעס פֿון די ביקסן און אים אַרײַנגעשטופּט אין וואָסער; ער האָט אָבער געקענט שווימען, איז ער אַוועקגעשוווימען אַ ביסל ווײַטער, און איז אָנגעקומען קיין סלאָווקאָוו. מיר האָבן געזען בײַ אים די צעהאַקטע הענט. הינטערן שטעטל האָט זיך געפֿונען אַן עלעק־ טרישע מיל מיט אַ וואָסער־טורבינע וואָס האָט געהערט צו יחיאל רעכניץ. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען בײַ דער מיל געפֿונען בײַ אַ 100 ייִדישע הרוגים וואָס דאָס וואָסער האָט אָנגעטראָגן און זיי זײַנען פֿאַרהאַלטן געוואָרן דורך די אײַזערנע גראָטעס פֿון דער טורבינע. יחיאל רעכניץ האָט וועגן דעם געגעבן צו וויסן. מען האָט צוגענומען די הרוגים און זיי געבראַכט צו קבֿר ישׂראל.

צו מאָרגנס זײַנען אָדורכגעפֿאָרן דורך אונדזער שטעטל אויטאָס אָנגע־ פֿאַקטע מיט ייִדן, יונג און אַלט. זיי האָבן געשטאָמט פֿון בענדין און סאָסנאָוועץ. די דײַטשן האָבן זיי אָוועקגעפֿירט אויף די פֿעלדער צווישן סלאָווקאָוו און סטזשע־ מיעשיץ (באַשײַל האָט מען דאָס אָרט גערופֿן). דאָרטן האָט מען געגייט די ייִדן, זיי זאָלן אויסגראָבן אַ גרויסע גרוב, מען האָט די ייִדן דערשאָסן בײַ דער גרוב און דאָרטן פֿאַרשיט. בײַ אַ 70 מאָן זײַנען דאָרטן דערהרגעט געוואָרן, צווישן זיי מײַנער אַ באַקאַנטער, דאָפֿנער, אַן אײַזן־סוחר פֿון דאָמבראָווע.

אין אַ פּאָר טעג אָרום האָבן מיר געהערט, אַז אין בענדין איז פֿאַרגעקומען אַ גרויסע שחיטה אויף ייִדן. מען האָט געכאַפּט אויף די גאַסן הונדערטער ייִדן, עלטערע און קינדער; די דײַטשן האָבן זיי אַלעמען פֿאַרשפּאַרט אין שול און

די שול אונטערגעצונדן; פֿון דרויסן זײַנען געשטאַנען דײַטשן, און ווער עס האָט זיך געוואָלט אַרויסראַטעווען דורך שפּרינגען דורך די פֿענצטער, האָט מען דערשאָסן.

אין עטלעכע וואָכן אַרום האָט מען אין גאַנץ זאַגלעמביער געגנט אײַנגעפֿירט די געלע לאָטע (אַ ווײַסע באַנד מיט אַ געלן מגן־דוד מיט אַן אויפֿשריפֿט Jude; געטראָגן אויפֿן לינקן אָרעם). איך האָב געטראָגן די באַנד מיט שטאָלץ; איך האָב געגלייבט, אַז היטלער וועט אײַנענעמען אַ מפּלה, און מיט דער האָפֿענונג האָב איך געלעבט.

אין עטלעכע חדשים אַרום האָט מען אָנגעהויבן צו לויפֿן אויף דער סאָוועטישער זײַט. איך האָב באַשלאָסן אויך אַזוי צו טאָן און איך האָב זיך אָפּגערעדט מיט אַ חבֿר, לייב־הערש טיפֿנבערג, אַז מיר זאָלן זיך לאָזן אין וועג צוזאַמען. אַ געוויסן פֿאַרטאָג האָב איך זיך אויפֿגעהויבן און כ׳האָב אָנגעהויבן אײַנפּאַקן מײַנע זאַכן. די מאַמע האָט מיך געפֿרעגט, וואָס דאָס איז אַזוינס, האָב איך איר געזאָגט. זי איז געוואָרן פֿאַרצווייפֿלט, זי האָט אָנגעהויבן וויינען וויי אַזוי לאָז איך זי איבער; מיר איז געוואָרן אַ גרויס רחמנות אויף איר און איך האָב באַשלאָסן צו בלײַבן; אויב אומקומען — זאָלן מיר אַלע צוזאַמען.

אין אַ צײַט אַרום, דאָס איז געווען זומער 1940, האָט דער עלטסטער פֿון יודענראַט, מאָניעק מאַרין, אַ סאָסנאָווצער, אַ יונגער־מאַן פֿון אַ יאָר 25,[1] אַרויסגעגעבן אַ מודעה, אַז עס וועט זײַן אַן «אויסזידלונג» קיין בעלזשעץ און אַז מען וועט מעגן מיטנעמען מער נישט ווי צו 10 קילאָ אויף אַ מענטש. אַלעמען אין שטעטל האָט אַרומגעכאַפּט אַ שרעק. אָבער העלפֿן זיך האָט מען נישט געקענט.

אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען אַן אויפֿקלערונג, אַז מען וועט נישט פֿאַרשיקן קיין גאַנצע פֿאַמיליעס, נאָר איין זון אָדער טאָכטער פֿון אַ פֿאַמיליע; די רעשט וועט מען לאָזן אין דער היים. צו אונדז אַהיים איז געקומען אַ קוויטל, אַז איך דאַרף זיך צושטעלן צו פֿאַרן אויף צוואַנגאַרבעט קיין דײַטשלאַנד, צו אַרבעטן בײַם בויען וועגן. אַ דאָקטאָר האָט מיך באַטראַכט, און איך בין צוזאַמען מיט אָנדערע אַרויסגעשיקט געוואָרן אויף צוואַנגאַרבעט קיין דײַטשלאַנד. דאָס איז געווען אין האַרבסט 1940. עס איז געווען אַ ספּעציעלער צוג; פֿון סלאָווקאַוו האָט מען אַרויסגעפֿירט 55 מאָן בלויז יידן, כּמעט ס׳גאַנצע יונגווארג פֿון שטעטל. בײַ יעדער שטאָט האָט מען צוגעטשעפּעט אַ וואָגאָן מיט אַ טראַנספּאָרט פֿון דעם אָרט. געגנומען האָט מען יידישע יונגע־לײַט פֿון אַלע שטעט פֿון זאַגלעמביע: פֿון סאָסנאָווצע, בענדין, דאָמבראָווע, סטזשעמיעשין, סלאָווקאָוו, עלקיש א״אָנד. מען האָט אונדז דערבײַ פֿאַרזיכערט, אַז מען פֿאָרט נאָר אויף 3 חדשים און שפּעטער וועט מען אונדז אָפּלאָזן אַהיים, און אַז מיר וועלן אויך קענען קריגן פּעקלעך פֿון דער היים. אָחוץ דעם האָט די געשטאַפּע אונדז צוגעזאָגט, אַז אויב מיר אַרבעטן אין דײַטשלאַנד, וועט מען אונדזערע פֿאַמיליעס ניט אַרויסשיקן קיין בעלזשעץ.

---

[1] ער איז שפּעטער געוואָרן דער «עלטסטער» איבער אַלע יידן אין זאַגלעמביע.

וועז דער צוג איז אַנגעקומען אונדז צוצוגעמען, האָבן עס־אַ־לײַט אונדז אַרומגערינגלט, מען האָט קיינעם צו אונדז ניט צוגעלאָזט, אַפֿילו ניט טאַטע־מאַמע. אונדזערע קרובֿים, שטייענדיק פֿון דער ווײַטנס, האָבן יאָמערלעך געווויינט.

אין לאַגער געפֿערסדאָרף

מיר זײַנען געפֿאָרן אַ 10 שעה און מיר זײַנען אַנגעקומען צו אַ הויפּטקוואַר־טיר פֿון עס־עס און געשטאַפּט. מען האָט אונדז אַנגעהויבן סאָרטירן גרופּעסווײַז און אַפּשיקן אין לאַגערן. מיך האָט מען אַפּגעפֿירט קיין געפֿערסדאָרף, קרײַז פֿאַלקענבערג, בײַ אַפּעלן, שלעזיע. מיר האָבן מאָרשירט אונטער דער שמירה פֿון געשטאַפּאַ־לײַט; וועז מיר זײַנען אַנגעקומען אויפֿן אָרט איז שוין געווען פֿינצטער.

וועז מען האָט אונדז אַרײַנגעפֿירט אין לאַגער, האָט מיך אַרומגעכאַפּט אַ שרעק: ניטאָ קיין וואַסער, ניטאָ קיין געלעגערס צום שלאָפֿן, בלויז פּוסטע, ניט־פֿאַרענדיקטע הילצערנע באַראַקן.

בײַם אַרײַנגאַנג אין לאַגער איז געווען אַן אויפֿשריפֿט: R. A. B. Lager.[2]

ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווסט, איז דאָס געווען די שולד פֿון עלטסטן פֿון יודענראַט מאַניעק מאַרין. ער האָט זיך צוגעאײַלט און אונדז צוגעשטעלט 4 וואָכן פֿאַר דער צײַט. לכל הפּחות אַזוי האָבן אונדז געזאָגט די דײַטשן אין לאַגער. שפּעטער האָבן מיר געהאַט דעם אײַנדרוק, אַז ער וויל אונדז ניט אויס־בײַטן, מורא האָבנדיק, אַז אַנדערע וועלן ניט וועלן פֿאָרן אויף אונדזער אָרט.

מיר האָבן זיך געלייגט שלאָפֿן אין דער קעלט און אויף דער נאַקעטער ערד. אַזוי שלאָפֿן וועט מען אַ חודש צײַט און אפֿשר מער, האָבן די דײַטשן אונדז געזאָגט.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען מיך געשיקט צו דער אַרבעט אויף אַ Baustelle. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אויסגראָבן ליימיקע ערד און לאַ־דעווען זי אין אײַזערנע וועגעלעך. צוויי מאָן האָבן מיר דערבײַ געאַרבעט. דער דײַטש וואָס האָט אונדז געהיטן איז געווען אַן אַכזר. ער האָט געהאַט אַ גראָבן סענקעוואָטן שטעקן, מיט וועלכן ער פֿלעגט בלינד שלאָגן איבערן קאָפּ, איבער די פּלייצעס, וווּ ער האָט נאָר אַנגעטראָפֿן; נאָך אַ פּאָר טעג אַרבעט בין איך אַזוי אָפּגעשוואַכט געוואָרן, אַז דער מײַסטער האָט מיך צוריקגעשיקט אין לאַגער אַרײַן און מען האָט מיר געגעבן צו טראָגן וואַסער און צו טאָן אַנדערע אַרבעטן אַרום דער קיך.

אין אַ קורצער צײַט אַרום איז געקומען צו פֿאָרן אויף אַן אינספּעקציע דער געשטאַפּאַ־שעף מאַיאָר לינדער (אַ צווייטער געשטאַפּאַ־שעף איז געווען דרײַער פֿון קאַטאָוויץ, איבער זיי איז געווען ד״ר טימלער). ער האָט געהייסן צונויפֿ־רופֿן די אַלע וואָס זײַנען פֿאַרבליבן אין לאַגער און האָט ענגומען פֿאָרשן. צום דאָקטאָר האָט ער זיך אָפּגערופֿן, אַז ווער עס האָט ניט קיין 40 גראַד היץ (104

[2] Reichsautobahnlager.

פֿאַרנהייט) טאָר ניט באַטראַכט ווערן ווי קיין קראַנקער. ס׳ערשטע האָט ער געפֿרעגט די צונויפֿגעטריבענע, ווער עס איז שוין 3 וואָכן אין לאַגער. עטלעכע מאָן האָבן אויפֿגעהויבן די הענט; ער האָט געגומען זיי שלאָגן מיט דער לעדער־נער רוט וואָס ער פֿלעגט אַלע מאָל האַלטן אין דער האַנט: „נאָך אושוויץ!״ [אַשפּיצין], האָט ער געשריגן, און געוויזן מיטן פֿינגער אויפֿן הימל.

צום ערשטן פֿרעגט ער מיך אויס. איך זאָג אים, אַז איך האָב באַקומען אַרבעט אין לאַגער ווײַל איך בין אָפּגעשוואַכט. ער רופֿט דעם עס־עס־מאַן און זאָגט אים, ער זאָל מיך גוט היטן, ווײַל איך וועל גיין קיין אוישוויץ. מיר האָבן שוין דעמאָלט געווּסט, אַז קיין אוישוויץ הייסט גיין צום טויט (די דײַטשע וועכטערס פֿלעגן דאָס אָפֿן זאָגן).

צו מאָרגנס האָט מען מיך אַוועקגעשיקט צו דער אַרבעט און מען האָט מיר צוגעשטעלט פֿאָר אַ היטער דעם עס־עס־מאַן פֿאַטערמאַן, דעם גרעסטן אַכזר צווישן אונדזערע היטערס (אָפֿילו די דײַטשן האָבן אים סוף־כל־סוף פֿאַרשיקט, ווײַל ער פֿלעגט אויף אייגענער האַנט דערהרגענען יידן). ער האָט מיך געשלאָגן, געקאָפּעט; עסן האָב איך געקריגן אַ גאַנצן טאָג בלויז 15 דעקאַ ברויט און וואַסער, און נאָכן צוריקקומען פֿון דער אַרבעט, 7 אין אָוונט, אַ שיסל וואַסער מיט געפֿרוירענע ריבן. געווען איז דאָסווינטער, דער פֿראָסט איז געווען שטאַרק; מײַן אַרבעט איז באַשטאַנען אין דעם וואָס איך האָב געדאַרפֿט מיט אַ גראָב־אײַזן אויסגראָבן פֿאַרפֿרוירענע ליימיקע ערד. מיט די לעצטע כוחות האָב איך געגראָבן.

נאָך 2 טעג אַרבעט, זײַנען מיר שוין געווען אָפּגעפֿרוירן אַלע פֿינגער פֿון די הענט און עס האָבן זיך געעפֿנט אויף זיי וווּנדן; בלוט האָט זיך געגאָסן פֿון מײַנע פֿינגער און טרערן פֿון די אויגן, צוליב מײַן ביטערן גורל — אָבער פֿאָר מורא בין איך נישט אָפּגעשטאַנען און געאַרבעט ווײַטער.

אַ ציווילער דײַטש וואָס האָט זיך געפֿונען בשכנות האָט שוין נישט געקענט צוקוקן מײַנע ליידן, האָט ער געבראַכט אַ באַנדאַזש און ווען דער עס־אַ־מאָן האָט נישט געזען, האָט ער מיר פֿאַרבאַנדאַזשירט די וווּנדן אויף די הענט. אַזוי האָב איך אָפּגעאַרבעט 3 וואָכן. איך פֿאַרשטיי איצט אַליין נישט, ווי אַזוי איך האָב דאָס אַלץ איבערגעטראָגן.

פֿלוצלינג איז ווידער אַ מאָל געקומען צו פֿאָרן דער זעלבער געשטאָפּ־שעף לינדער. דער „יודענעלטסטע״ פֿון לאַגער, אַ געוויסער קראַנענבערג פֿון סאָסנאָוצע, האָט אים געפֿרעגט, צי ער באַפֿרײַט מיך פֿון שיקן קיין אוישוויץ; ער האָט געענטפֿערט, אַז דאָס מאָל שענקט ער מיר. איך האָב אָנגעהויבן צוריק גיין צו דער אַרבעט גלײַך מיט אַלעמען.

צווישן די אָנפֿירערס פֿון לאַגער האָט זיך מיט אַ ספּעציעלער אַכזריות אויסגעצייכנט דער היטלעריסט אַקערמאַן. איין מאָל אין אַ ווינטערטאָג, 4 פֿאָר טאָג — עס איז דעמאָלט געווען 22 גראַד פֿראָסט (אַן ערך 7— פֿאַרנהייט) — האָט דער אַקערמאַן צונויפֿגערופֿן אַלע געשטאָפּ־לײַט, יעדערער האָט געגומען אַ גומענעם שטעקן און זיי זײַנען אַוועק צו אונדז אין לאַגער. זיי האָבן אַ פֿײַף געטאָן דרײַ מאָל און אַלעמען אַרויסגעטריבן נאַקעטערהייט אויפֿן הויף און ג־

הייסן זיך וואַשן אויפֿן פֿראָסט אונטערן פֿלומפּ. עס איז געווען נאָר איין פֿלומפּ און אַ קליינער, איז מען שפּהענווײַז געשטאַנען אין דער ריי צום וואַשן זיך. איך האָב באַוויזן צו כאַפּן קוים איין שוך אויף אַ פֿוס; בין איך אַזוי געשטאַנען אין דער ריי און אַ צאָן האָט געשלאָגן אין אַ צאָן. דער לאַגער־פֿירער אַקערמאַן איז דערבײַ געשטאַנען און געלאַכט. וועז דאָס „וואַשן" איז געווען געענדיקט, האָט מען אונדז געהייסן מארשירן און דערבײַ זינגען אַ שעה צײַט, כּדי מיר זאָלן האָבן „אָפּעטיט צום עסן". אַן ערך אויף אַזאָ אופֿן האָט מען אונדז באַהאַנדלט די גאַנצע צײַט. אַ סך זינגען פֿון די באַדינגונגען אומגעקומען. — פֿון מײַנע נאָענטע חבֿרים זינגען אויסגעאַנגען: שמואל גערטנער פֿון סלאָווקאָוו, געשטאַרבן פֿון הונגער; וועלוול וואַרשאָווסקי, געהרגעט געוואָרן בײַ דער אַרבעט. אַזוי זינגען אַ סך אומגעקומען אין לאַגער.

אין לאַגער גראָס־זאַרנע

עס זינגען אַדורך אַ 6־7 חדשים. פֿלוצלינג איז אַנגעקומען אַ באַפֿעל, אַז אַלע פֿאַכלײַט וועלן אַוועקגעשיקט ווערן אין אַן אַנדער לאַגער, ווו זיי וועלן כּלומרשט אַרבעטן בײַ זייערע פֿאַכן. איך האָב זיך אַנגעמאָלדן פֿאַר אַ מעטאַל־אַרבעטער און מען האָט מיך אַרויסגעשיקט אין אַ צווייטן לאַגער וואָס האָט זיך געפֿונען בײַם דאָרף Gross-Sarne, אין אַ וואַלד נאָענט פֿון טײַך ניסע, אַ 15 קמ פֿון ערשטן לאַגער.

וועז איך בין אַנגעקומען אין נײַעם לאַגער, האָט מען מיר ערשט געזאָגט, אַז איך וועל נישט אַרבעטן בײַ מײַן פֿאַך, נאָר בײַם בוין אַ בריק (500 מעטער די לענג) איבערן טײַך. צוויי וואָכן האָבן מיר גאָרניט געטאָן, ווײַל די ערד איז געווען פֿאַרפֿרוירן און מען האָט זי ניט געקענט גראָבן. אַנהייב מאַרץ, וועז די ערד האָט אַנגעהויבן אָפּגיין, האָט מען געזומען אַרבעטן. די אַרבעט איז געווען זייער שווער, און מיר האָבן נישט געקריגן גענוג צו עסן אויך. 5 אַ זייגער איז מען אויפֿגעשטאַנען, 6:30 האָט מען אַרויסמארשירט צו דער אַרבעט. אין דער פֿרי האָט מען געקריגן 20 דעקאָ ברויט און אַ ביסל שוואַרצע קאַווע; אויף מיטאָג האָט מען געקריגן געקאָכט וואַסער מיט ריבן; אומגעקערט האָט מען זיך 7 אין אָוונט. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין טראָגן שווערע, נאַסע הילצערנע שוועלן פֿאַר אַ וויאַדוקט צו דער בריק, נאָרמאַל דאַרפֿן אַזאָ שוועל טראָגן 6 מענטשן, מיר האָבן עס געטראָגן זאָלבעדריט.

אַזוי האָב איך געאַרבעט עטלעכע חדשים. איך בין זייער אָפּגעשוואַכט געוואָרן, אָבער איך האָב זיך געפֿלײַסט צו אַרבעטן מיט די לעצטע כּוחות, מורא האָבנדיק פֿאַר עפּעס ערגערס.

אַ געוויסן טאָג — דאָס איז געווען ווינטער 1941 — וועז כ׳בין אין דער פֿרי אַרויס צו דער אַרבעט, בין איך אויפֿן וועג אַוועקגעפֿאַלן פֿון אָפּגעשוואַכט־קייט און כ׳בין געבליבן ליגן אין חלשות. די אַרבעט־חבֿרים האָבן מיך געזומען אויף די הענט און בײַ דער באַלייטונג פֿון אַן עס־עס־מאַן האָבן זיי מיך אַוועק־געטראָגן צוריק אין באַראַק אַרײַן. דער דאָקטאָר האָט מיר געגעבן עטלעכע

אײַנשפּריצונגען און מען האָט מיך אָפּגעמינטערט. נאָך עטלעכע טעג האָט מען מיך צוריקגעשיקט צו דער אַרבעט. איך בין נאָך אַלץ געווען פֿאַרמאַטערט און כ׳האָב אויסגעקוקט אויפֿן זונטאָגדיקן טאָג זיך אַ ביסל אויסצורוען.

אָבער דאָס איז געווען שוין אײַן מאָל אַ זונטאָג. 10 אַזײַגער אין דער פֿרי האָבן מיר געהאַט גימנאַסטיק. נאָך דעם האָבן מיר באַקומען מיטאָג — אַ ביסל וואַסער מיט ריבן און סוכאַרעס. נאָך מיטאָג האָבן מיר באַמערקט, אַז עפּעס גרייט זיך. די געשטאָפּ־לײַט פֿון לאַגער זײַנען צוריקגעקומען פֿון שפּאַציר מיט זייערע מיידלעך. דער קאָמענדאַנט פֿון דער עס־עס האָט אַ פּײַף געטאָן 3 מאָל, און מיר אַלע האָבן געמוזט אַרויס אויפֿן הויף. ווער עס האָט עס נישט געמאַכט גענוג גיך, האָט געקריגן געשלאָגן. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין רייען, און דער קאָמענדאַנט פֿון דער עס־עס האָט אונדז באַפֿוילן, מיר זאָלן זיך אַלע לייגן אויף דער ערד אויסגעצויגן אויפֿן בויך און פּויזען אויפֿן בויך איבערן שניי. הינטער אונדז זײַנען געשטאַנען די עס־עס־לײַט מיט גומענע שטעקנס און געשלאָגן. זיי האָבן אַפֿילו נישט געשאַנעוועט די פּאָר ייִדישע מיידלעך וואָס האָבן געאַרבעט אין דער לאַגערקיך; זיי האָבן מיט געווײַן זיך געבעטן בײַ די פּאָליציאַנטן, מען זאָל זיי אָפּלאָזן פֿון דעם שלעפּן זיך אויפֿן בויך איבער דער ערד — עס האָט אָבער גאָרניט געהאָלפֿן.

צוויי שעה האָט מען זיך אַזוי געוואָלגערט איבער דער ערד. נאָך דעם האָט דער קאָמענדאַנט אַ פּײַף געטאָן און האָט אונדז באַפֿוילן: מיט אַ מאָל — אָלע אַרײַן אין זאָל אַרײַן; ווער עס האָט נישט באַווײַזן תיכף דאָס צו טאָן, האָט געקריגן געשלאָגן מיט די גומענע שטעקנס איבערן קאָפּ. וועז איך בין אין אַ שעה אַרום אַרויסגעגאַנגען אויפֿן הויף, איז ער אין גאַנצן געווען באַדעקט מיט בלוט. אָט אַזוי האָבן אונדז די עס־עס־לײַט צוגעריכט אַ „זונטאָג־אָפּרו״.

מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס דאָזיקע שטיקל אַרבעט האָבן די עס־עס פֿון לאַגער אָפּגעטאָן אויף אייגענער האַנט, און מיר האָבן געשמועסט צווישן זיך וועגן פֿאַרקלאָגן זיך פֿאַר דער העכערער מאַכט. די דאָזיקע שמועסן זײַנען דער־גאַנגען צו אונדזערע עס־עס־לײַט, און זיי האָבן אויסגעקלערט אַ מעשׂה, אַז מיר האָבן זיך געגרייט אונטערצוצינדן דעם לאַגער. זיי האָבן אַרעסטירט דעם דאָקטאָר פֿון לאַגער, העניעק נעמאַן, אַ ייִד פֿון בענדין, און דעם ייִדישן עלטסטן פֿון לאַגער, אונטער דער באַשולדיקונג, אַז זיי האָבן אַ שײַכות צו די צוגרייטונגען „אונטערצוצינדן״. מיר האָבן געמוזט אָפּלאָזן דעם פּלאָן וועגן קלאָגן זיך פֿאַר דער העכערער מאַכט, ווײַל עס וואָלט אונדז געקענט קאָסטן זייער טייער. דעמאָלט האָבן זיי דעם דאָקטאָר און דעם עלטסטן באַפֿרײַט.

צו מאָרגנס נאָך דער דאָזיקער געשיכטע בין איך ווײַטער געגאַנגען צו דער אַרבעט. איך בין ווידער אַ מאָל פֿאַרחלשט געוואָרן. מען האָט מיך אַרײַנ־געלייגט אין קעמערל און אַרויסגערופֿן אַן אויטאָ פֿון לאַגער מיך צוצונעמען. אַזוי ווי דער אויטאָ האָט ניט געקענט צופֿאָרן ביז צום אָרט וווּ איך בין געלעגן, ווײַל די ערד איז דאָרט געווען ליימיק און צעווייקט, האָט מען מיך אַוועק־געטראָגן אויף אַ טראָגבעטל צום שאָסיי און מיך געלאָזט ליגן. דער אויטאָ איז געקומען און מיך אַוועקגענומען אין שפּיטאָל אַרײַן. דער דאָקטאָר האָט מיר

געגעבן אַן אײַנשפּריצונג און מען האָט מיך אָפּגעמינטערט. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז געקומען דער דאָקטאָר און געהייסן, איך זאָל גיין צו דער אַרבעט. איך האָב געטענהט, אַז איך שפּיר זיך נאָך שוואַך — האָט ער מיר געזאָגט, אַז הײַנט קומט צו פֿאַרן אין לאַגער דער מאַיאָר פֿון עס־עס ד״ר שוואַרץ, און אויב ער וועט מיך דאָ זען, קען ער מיך אָוועקשיקן קיין אוישוויץ. איך האָב זיך אָבער פֿון בעט נישט געקענט אויפֿהייבן און כ׳האָב געזאָגט: זאָל זײַן וואָס ס׳וועט זײַן, איך קען נישט גיין צו דער אַרבעט.

דער געשטאָפּ־שעף איז טאָקע געקומען; נאָך זײַן וויזיט איז צו מאָרגנס געקומען אַ באָפֿעל, אַז אַלע שווער קראַנקע זאָל מען שיקן — אַהיים. 11 מאַן האָט מען אונדז אַהיימגעשיקט. מיך האָט מען געשיקט קיין קאַטאָוויץ, פֿון קאַ־טאָוויץ אין עס־עס־לאַגער אין סאָסנאָוצע, דאָרט האָט מען מיך נאָך אַ מאָל באַטראַכט און אָפּגעלאָזט אַהיים.

צוריק אין היימישן שטעטל

ענדלעך האָב איך דערלעבט צו זען נאָך אַ מאָל מײַן מאַמען און טאַטן, וואָס וועגן דעם האָב איך געהאָפֿט און געחלומט די גאַנצע צײַט אין לאַגער. ווי נאָר איך האָב געעפֿנט די טיר פֿון דער שטוב און זיך באַגריסט מיט דער מאַמען, האָב איך דערהערט די בשׂורה, אַז בײַ נאָכט ריכט מען זיך אויף אַן אָבלאָווע פֿון די דײַטשן. איך בין נאָך געווען שוואַך — אָבער פֿאַרפֿאַלן; מען האָט ווידער געמוזט אָנהייבן טראָכטן וועגן לויפֿן באַהאַלטן זיך, ווײַל קיין שום צײַטגענײש, אַז איך בין באָפֿרײַט געוואָרן פֿון לאַגער, האָב איך נישט באַקומען. פֿון דעסט וועגן איז די מוטער אָווען צום דאָקטאָר פֿון עס־עס אין סאָסנאָוצע וועגן אַ צײַטגענײש פֿאַר מיר. דער דאָקטאָר האָט געענטפֿערט, אַז ער גיט אַ צײַטגע־נײש נאָר אַזעלכן וואָס האָט נישט קיין פֿיס. בײַ נאָכט האָבן מיר זיך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם און ס׳איז דאָס מאָל אַדורך בשלום.

אַ קראַנקער, ווײַס ווי די וואַנט, האָב איך געמוזט זיך אויפֿהייבן און גיין זוכן אַרבעט אין אַ דײַטשער פֿאַבריק, כּדי צו קריגן די אַ״ג „געלע קאַרטע״ וואָס האָט פֿאַרהיט פֿון אָוועקגעשיקט צו ווערן קיין דײַטשלאַנד. איך האָב געקריגן אַרבעט בײַ אַ מאַשין אין דער פֿאַבריק „סקאָפּעק״ אין סטשעמיעשין. איך בין אויפֿגעשטאַנען 3 אַ זייגער פֿאַר טאָג, כּדי אויף 6 אַ זייגער פֿרי צו זײַן בײַ דער אַרבעט. איך האָב ליבערשט געמאַכט דעם דאָזיקן ווײַטן וועג יעדן טאָג, כּדי צו קאָנען זײַן צוזאַמען מיט דער פֿאַמיליע.

נאָך 2 חדשים איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז אין אונדזער שטעטל וועט זײַן אַן אָלגעמיינע „אײַבערזידלונג״ קיין בעלזשען. די יידן האָבן אָנגעהויבן אַרום־גיין ווי אַן קעפּ; בײַ נאָכט פֿלעגט מען זיך אויסבאַהאַלטן, ווײַל „אָקציעס״ פֿלעגן געווײַנטלעך פֿאָרקומען אין די נעכט.

אַ געוויסן טאָג האָבן מיר מײַנע חבֿרים ציגלער און דאָפֿנער דערציילט, אַז זיי האָבן געהערט, אַז די נאָכט וועט פֿאָרקומען די „אָקציע״. פֿאַר נאָכט האָבן מיר זיך אָנגעהויבן גרייטן. מיר האָבן געפּועלט בײַ אַ באָקאַנטן פּאָליאַק, יאָן

ווילטאָס, ער זאָל דערלויבן זיך אויסצובאַהאַלטן בײַ אים. מיר האָבן דאָרטן קודם־כל אַוועקגעשיקט דעם טאַטן מיט דער שוועסטער. פֿלוצלינג איז דער יינגערער ברודער קראַנק געוואָרן אויפֿן מאָגן; די מאַמע האָט אים נישט געוואָלט לאָזן אַליין, איז זי פֿאַרבליבן מיט אים; איך וויטער האָב נישט געוואָלט פֿאַרלאָזן די מאַמע, בין איך אויך געבליבן. אַרום 4 פֿאַר טאָג, ס׳איז נאָך געווען פֿינצטער, האָט מען פֿלוצלינג דערהערט אַ שיסערײַ פֿון קוילן־וואַרפֿערס און אַ געבראָזג פֿון צעבראָכענע שויבן. איך האָב אַרויסגעקוקט דורכן פֿענצטער און דערזען, אַז די הײַזער זײַנען אַרומגעשטעלט מיט געשטאַפּאַלײט אין שטאַלענע העלמען, מיט ביקסן אין די הענט. אַ שרעקלעכע פּאַניק האָט אונדז אַרומגעכאַפּט; די מוטער איז ערגעץ וווּ אַנטלאָפֿן; באַלד בין איך מיטן ברודער געלאָפֿן, איך — אָן אַ העמד, דער ברודער — מיט די שיך אין דער האַנט. מיר זײַנען געלאָפֿן הינטערוויצלעכץ איבער מויערן און אַרײַנגעקריגן זיך אין דער קריסטלעכער געגנט; מיר זײַנען אַרויף אויפֿן בוידעם פֿון איינעם פֿון די קריסטלעכע הײַזער, וווּ קיין ייִדן האָבן אין גאַנצן נישט געווויינט. איך האָב זיך פֿאַררוקט אין אײַן וויגקל פֿון בוידעם, דער ברודער — אין אַ צווייטן, און מיר האָבן זיך צוגעדעקט מיט די רעגן־מאַנטלען, וואָס מיר האָבן געכאַפּט אַרויסלויפֿנדיק פֿון שטוב.

באַלד האָבן מיר געהערט ווי די געשטאַפּאַ איז אַנגעקומען און געפֿרעגט דעם וועכטער, צי עס זײַנען דאָ נישט באַהאַלטן קיין ייִדן. דער וועכטער האָט געענטפֿערט, אַז ניין.

— און אויפֿן בוידעם? האָט דער געשטאַפּאַ־מאַן געפֿרעגט.

— קיינער איז דאָרטן נישטאָ, האָט דער וועכטער געענטפֿערט.

דער דײַטש האָט אָבער נישט געוואָלט גלייבן און ער איז אַליין אַרויף אויפֿן בוידעם. ער האָט געזוכט מיט אַן עלעקטריש לעמפּל און האָט מיך דערזען. ער איז צו מיר, האָט מיך אַנגעהויבן קאַפּען און אונטערגעהאַקט מיר אַן אויג. אויך מײַן ברודער האָט ער געכאַפּט. באַלד האָבן מיר זיך געפֿונען אויף דער גאַס, צווישן אַלע אַנדערע געכאַפּטע ייִדן.

אַרום 8 אין דער פֿרי האָט מען אַנגעהויבן די מענטשן סאָרטירן. אין אַ צוויי שעה אַרום האָב איך דערזען וויִ די פֿאַליציי פֿירט מײַן מאַמען. באַלד בין איך געווען לעבן איר. זי האָט מיר דערציילט, אַז זי האָט זיך געהאַלטן מיט נאָך אַ מיידל בײַם בעל־הבית פֿון אונדזער הויז, קובאַנסקי; ווען ער האָט זיי דערזען, האָט ער אַנגעהויבן זיי אַרויסטרײַבן; אַז זיי האָבן זיך פֿאַרקשנט נישט צו גיין, האָט ער געכאַפּט אַ ברעט און זיי אַנגעהויבן שלאָגן; און אַז דאָס האָט אויך נישט געהאָלפֿן, האָט ער געוואָלט די דײַטשע פֿאַליציי. איצט זײַנען מיר שוין דאָ אַלע.

באַלד הייסט מען פֿאַמיליעס זיך אויסשטעלן צוזאַמען. עס הייבט זיך אָן די קאָנטראָל פֿון די שעפֿן פֿון געשטאַפּאַ: דרײַער, דער בירגערמײַסטער פֿון קאַטאָוויץ און קוטשינסקי, שעף פֿון צוואַנגאַרבעט־לאַגערן. זיי האָבן צעטיילט דעם עולם אין דרײַ גרופּעס. יעדע פֿאַמיליע גייט צו צום געשטאַפּאַ־שעף; ער פֿרעגט זיך וווּ מען אַרבעט, צי מען אַרבעט פֿאַר דער וועכטער און הייסט

ווייזן אַ צייגעניש. וועָן עס איז געקומען אונדזער ריי האָב איך געזאָגט ווו איך אַרבעט. מען האָט אונדז פֿונאַנדערגעטיילט און תּיכף אויפֿן אָרט צעשיידט: די מאַמע אין גרופּע 3, דעם ברודער אין גרופּע 1, און מיך אין גרופּע 2. מען האָט מיר אַפֿילו ניט דערלויבט מער צו רעדן מיט דער מאַמע.

מיך האָט מען צוגעטיילט צו דער גרופּע קיין סטוזשעמיעשיץ, אויף אַרבעט; דעם ברודער האָט מען אָפּגעפֿירט אין דולאָג (Durchgangslager) אין סאָסנאָווצע, און פֿון דאָרטן האָט מען אים געדאַרפֿט אָפּשיקן אויף צוואַנג־אַרבעט קיין דייטשלאַנד; די מאַמע האָט מען צוזאַמען מיט אַנדערע פֿאַרמאַכט אין אַ הויז, אונטער אַ שטאַרקער שמירה פֿון עס־עס.

אין סטוזשעמיעשיץ

וועָן איך בין אָנגעקומען קיין סטוזשעמיעשיץ האָב איך דאָרטן געטראָפֿן דעם טאַטן מיט דער שוועסטער. וועָן די שוועסטער האָט דערהערט, אַז די מאַמע מיטן ברודער האָט מען אָפּגעזונדערט, האָט זי געחלשט. איך האָב געפֿרווט זי באַרויקן, אַז מען האָט די מאַמע נאָר ניט אַרויסגעפֿירט, און אַז כ׳וועל זיך באַמיִען זי אַרויסצוראַטעווען פֿון די מערדערס הענט. איך בין אַוועק צו מײַן בעל־הבית פֿון דער פֿאַבריק, ער האָט מיר צוגעזאָגט עפּעס צו טאָן; אָבער עס איז אַדורך אַ טאָג נאָך אַ טאָג מיט גאָרנישט; נאָך עטלעכע טעג זײַנען אָנגעקומען וואַגאָנען; מען האָט אַלע פֿאַרהאַלטענע אַרײַנגעפּאַקט אין די וואַגאָנען און זיי פֿאַרחתמעט, און זיי זײַנען אָפּגעפֿאָרן אויף צפֿון. דאָס איז געווען אונדזער ערשטער גרויסער קלאַפּ — מיר האָבן פֿאַרלוירן די מאַמע. אָבער וואָס האָט מען געקענט טאָן? כ׳האָב געמוזט טראָכטן וועגן יינגערן ברודער וואָס איז נאָך נישט געווען אָפּגעשיקט.

איך בין אַוועק צו די צוויי ברידער האָבלער (דייטשן פֿון רומעניע), וואָס האָבן געפֿירט אַ גרויסע שנײַדער־פֿאַבריק און בײַ וועמען מײַן ברודער האָט געאַרבעט; כ׳האָב זיי געבעטן, זיי זאָלן מײַן ברודער אַרויסנעמען פֿון דער גע־פֿאַנגענשאַפֿט. זיי האָבן דאָס געטאָן. אין 10 טעג אַרום האָט מײַן ברודער שוין צוריק געאַרבעט אין דער פֿאַבריק. מיר האָבן אַלע פֿיר, אויך דער טאַטע מיט דער שוועסטער, געווויינט אין סטוזשעמיעשיץ אין אַ קליין צימערל.

אין בעגדין

אַזוי האָבן מיר געלעבט עטלעכע חדשים — ביז ס׳איז געקומען די ידיעה, אַז אויך אין סטוזשעמיעשיץ וועט זײַן אַן אַלגעמיינע „אויסזידלונג", דער שנײַדער־שאַפּ, ווו מײַן שוועסטער, ברודער און פֿאָטער האָבן געאַרבעט, איז איבערגע־טראָגן געוואָרן — האָרט פֿאָר דער אויסזידלונג — קיין בעגדין. זײַנען מיר דאָרטן אריבערגעפֿאָרן; איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין דעם זעלבן שנײַדערשאַפּ בײַם פֿאַרריכטן די מאַשינען. אַזוי זײַנען ווידער אַריבער עטלעכע חדשים אַ ביסל רויִקערע.

אָבער די „רו" האָט לאַנג ניט געדויערט; מען האָט אָנגעהויבן אויך דאָ כאַפּן מענטשן אַוועקצושיקן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. די כאַפּענישן פֿלעגן גע־

ווײַנטלעך פַֿאַרקומען צווישן 1 בײַ נאַכט און 6 פֿרי, פֿלעגן מיר זיך אויף דער נאַכט אויסבאַהאַלטן. די שוועסטער, זעענדיק אַז צו דער מלחמה נעמט קיין סוף ניט, אַן אויסגעמאַטערטע און ניט אויסגעשלאָפֿענע פֿון כּסדרדיקן באַהאַלטן זיך, האָט באַשלאָסן צוריק אָנהייבן צו שלאָפֿן אין דער היים: וואָס ס׳וועט זײַן — זאָל זײַן! האָב איך און מײַן ברודער באַשלאָסן איר נאָכצוטאָן. די שוועסטער פֿלעגט האַלטן איר אײַנגעפּאַקטע וואַליזע לעבן בעט, כּדי צו זײַן גרייט, אויב פּאָליציי וועט בײַ נאַכט קומען נעמען.

א געוויסע נאַכט, אַרום האַלב צוויי, קלאַפּט מען אין דער טיר. עס קומען אַרײַן צוויי פּאָליציאַנטן און רופֿן אויס דעם נאָמען פֿון מײַן שוועסטער, שׂרה פֿעלדמאַן; זיי הייסן איר זיך אָנטאָן און גיין מיט זיי. זי האָט זיך מיט אונדז געזעגנט און אונדז געווונטשן, אַז מיר כאָטש זאָלן דערלעבן די באַפֿרײַונג. ווי נאָר מען האָט אַרויסגעפֿירט די שוועסטער, זאָג איך צום ברודער: מען דאַרף אַנטלויפֿן, ווײַל מען קען באַלד קומען נאָך אונדז אויך. דער ברודער האָט געענטפֿערט: אויב מען האָט געגומען די שוועסטער, איז מיר שוין אַלץ איינס, קען איך אויך גיין. בין איך אַליין אַוועק זיך אויסבאַהאַלטן. אַזוי ווי ס׳האָט נאָר אָנגעהויבן טאָגן, בין איך אַרויס אין גאַס געווויר ווערן, וואָס עס איז געוואָרן מיט מײַניקע. איך האָב זיך דערוווסט, אַז די שוועסטער מיטן ברודער זײַנען אין אַרעסט (אין אַ קורצער צײַט נאָכן נעמען די שוועסטער איז מען געקומען נאָכן ברודער); אַרום 8 פֿרי האָט מען זיי אַוועקגעשיקט אין אַ לאַגער קיין דײַטשלאַנד. אין אַ צוויי שעה אַרום האָב איך ריזיקירט אַרײַנצוגיין אין שטוב; איך האָב דאָרטן געטראָפֿן דעם טאַטן. ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל תּיכף אַוועק, ווײַל מיט אַ 10 מינוט צוריק איז געווען פּאָליציי מיך זוכן. אויך דער טאַטע איז באַלד אַוועק און פֿאַרמאַכט די ווויגנונג. פּאָליציי איז נאָך עטלעכע מאָל געקומען און בעת די זוכענישן האָט זי אַלץ צעהאַקט און פֿון אַלץ אַ תּל געמאַכט אין דער ווויגנונג.

איך האָב אָנגעהויבן זיך צו וואַלגערן; דאָ געפֿעכטיקט אין בענדין, דאָ — אין סאָסנאָוצע; כ׳האָב זיך געווואָקלט ווו ס׳איז בעסער זיך אויסצובאַהאַלטן; אַזוי איז געווען מיט אַלע ייִדן; מען איז אַרומגעאַנגען ווי צעדולטע.

די ליקווידאַציע פֿון בענדינער געטאָ

אַזוי האָט זיך געצויגן ביז ס׳איז אָנגעקומען די ביטערע בשׂורה וועגן ליקווידירן די געטאָס אין בענדין און סאָסנאָוצע; געווען איז עס זומער 1943 (די בענדינער געטאָ האָט זיך געפֿונען אין דער פּאָרשטאָט קאָמיאָנקע און די סאָסנאָוצער — אין דער פּאָרשטאָט שראָדולע); ייִדן האָבן זיך אויף דעם ניט געריכט. אין בענדין און סאָסנאָוצע האָבן געאַרבעט גרויסע שניידער־ווערשטאַטן; אין בענדין איז געווען אַ שניידער־פֿאַבריק ווו ס׳האָבן געאַרבעט 11 טויזנט מענטשן. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפֿן.

אין מאָמענט וועו ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע, האָב איך זיך געפֿונען אויף דער גאַס. איך האָב געוואָלט אַנטלויפֿן אין וואַלד אַרײַן, אָבער איך האָב שוין ניט באַווײַזן, די געשטאַפּאָ האָט מיך געכאַפּט און צוגעשטעלט

צו אַ גרופּע געכאַפּטע. דאָס איז געווען אַ גרופּע וואָס האָט געדאַרפֿט אָפּגעשיקט ווערן קיין אָשפּיצין. איך האָב פּסדר געזוכט אַ וועג צו אַנטלויפֿן. די דײַטשן האָבן דאָס באַמערקט און האָבן מיך געשטעלט אין דער ערשטער ריי. אָבער איך האָב נאָך נישט פֿאַרלוירן די האָפֿענונג. כ׳האָב בײַ זיך באַשלאָסן: אָדער כ׳וועל אַנטלויפֿן, אָדער כ׳וועל אומקומען פֿון אַ קויל. ווען מען האָט אונדז אַרײַנ־געפֿירט אין באַראַק, האָב איך אויסגענוצט די געלעגנהייט וואָס איך בין געווען דער ערשטער; כ׳בין גיך צוגעלאָפֿן צום פֿענצטער און אַראָפּגעשפּרונגען איידער די געשטאַפּאָ האָט נאָך באַווײַזן אַרומצושטעלן דאָס הויז. כ׳האָב אָנגע־הויבן לויפֿן מיט אַלע כּוחות; כ׳האָב געהערט הינטער מיר אַ געשריי אויף דײַטש: „שטעהן בלײַבן" און אַ שיסערײַ — פֿון אַ קוילן־וואַרפֿער. אָבער איך האָב זיך ניט אָפּגעשטעלט. איך בין געלאָפֿן זיגזאַגיק און פּסדר זיך געווארפֿן אויף דער ערד, אַזוי אַז די דײַטשן האָבן אין מיר נישט אַזוי לײַכט געקענט צילעווען. איין קויל האָט מיר אָבער אַדורכגעשניטן דעם אַרבל און אָפּגעריסן אַ שטיקל הויט פֿון אָרעם.

נישט וויַט האָב איך דערזען אַ קאַרנפּעלד. איך בין דאָרט צוגעלאָפֿן און כ׳האָב זיך באַהאַלטן אינעם קאָרן. וויַטער לויפֿן האָב איך שוין נישט געקענט, ווײַל די שיסערײַ פֿון די קוילן־וואַרפֿערס איז געווארן אַלץ געדיכטער.

איך האָב זיך אויסגעצויגן אויפֿן בויך, אַז מען זאָל מיך נישט אַרויסזען פֿון קאָרן. וועגן וויַטער לויפֿן האָט קיין רייד נישט געקענט זײַן, ווײַל דאָס פֿעלד איז שוין געווען אַרומגעשטעלט מיט געשטאָפּאָ־לײַט. אין אַ געוויסן מאָ־מענט האָב איך געהערט אַ שאָרך; איך האָב דערזען נאָענט פֿון מיר אַ זעלנער אין אַ שטאָלענעם העלם און מיט אַ ביקס; איך האָב אָפֿילו ניט געהערט קיין שאָס, אָבער פֿלוצלינג האָב איך דערפֿילט, אַז איך בין באַגאָסן מיט בלוט. איך האָב זיך אָבער נישט קיין ריר געטאָן. דער דײַטש האָט זיכער געמיינט, אַז ער האָט מיך דערשאָסן — איז ער אַוועק. איך בין ווײַטער געלעגן און זיך ניט גערירט, דאָס בלוט האָט זיך מיר געגאָסן פֿון מויל. ווען כ׳האָב געזען, אַז אָרום מיר איז ליידיק, האָב איך זיך אויפֿגעהויבן, כ׳האָב צוגעהאַלטן מיט איין האַנט דאָס מויל, אַז דאָס בלוט זאָל זיך ניט אַזוי שטאַרק גיסן — און כ׳האָב אָנגעהויבן לויפֿן. כ׳בין געלאָפֿן אין אַ פֿאַרקערטער ריכטונג ווי פֿריִער ביז כ׳בין צוגעקומען צו הײַזער. כ׳בין אָרײַן אין אַ הויז ווו עס האָבן געהאַט גע־ווינט יידן; איצט איז עס געווען לײַדיק. כ׳האָב געזוכט אַ מיטל צו פֿאַרהאַלטן דאָס בלוט; כ׳האָב אָרײַנגעשטעקט דעם קאָפּ אין אַ פֿעסל וואַסער וואָס איז דאָרטן געשטאַנען, אָבער דאָס האָט ניט געהאָלפֿן. די קויל האָט מיר געטראָפֿן אין קינבאַק, האָט פֿאַרוווּנדט די צונג און איז — על פּי נס — אַרויס דורכן מויל.

איך בין אָרויף אויפֿן בוידעם פֿון הויז. דאָרטן האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף צוויי באַהאַלטענע קינדער, איינס פֿון אַ יאָר 8 און דאָס צווייטע פֿון אַ יאָר 10. ניט קיין גוט אָרט צו באַהאַלטן זיך.

כ׳בין צוריק אָראָפּ און אָרײַן אין קעלער. איך האָב דאָרטן געפֿונען אַ פֿעסל, האָב איך זיך צוגעדעקט דערמיט. אָבער לאַנג בין איך אַזוי נישט גע־לעגן. איך האָב זיך געכאַפּט, אַז ווען איך בין אָרײַן אין דעם הויז, האָט זיך

דעם גאַנצן וועג געגאָסן פֿון מיר בלוט און די בלוט־סימנים קענען צופֿירן די געשטאַפּאָ צו מײַן באַהעלטעניש. בין איך אַרויף צוריק אין דער ווויינונג, געפֿונען אַ האַנטעך, זיך פֿאַרשטאָפּט דאָס מויל, ס׳בלוט זאָל נישט רינען, און כ׳בין אַוועק אַ זעקס הײזער ווײטער און דאָרט זיך באַהאַלטן.

כ׳בין אַזוי אָפּגעלעגן אַ צוויי שעה אין דער נײַער באַהעלטעניש. ווען ס׳איז שוין אין גאַנצן שטיל געוואָרן (מען האָט שוין מסתמא אַלעמען אָפּגעפֿירט צו די וואַגאָנען), בין איך אַרויס אויף דער גאַס. מען האָט כּמעט קיין מענטשן נישט געזען.

איך האָב זיך געלאָזט זוכן וואָסער. אַרומשמײַעניק אַזוי נאָך אַ ביסל וואָסער, בין איך אומגעפֿאַלן פֿון אויסשעפֿונג; מענטשן זײַנען צו מיר צוגעקומען, האָבן מיך געפֿרעגט וואָס ס׳איז מיט מיר, אָבער איך בין נישט בכוח געווען זיי צו ענטפֿערן. האָט מען אַרויסגערופֿן אַן אויטאָ און מען האָט מיך אַוועקגעפֿירט אין שפּיטאָל פֿון סאַנאַוועצער געטאָ אויף שראָדולע.

אין שפּיטאָל, האָט מען מיך באַלד גענומען אויף דעם אָפּעראַציע־טיש; מיט גרויס מי האָבן די דאָקטוירים פֿאַרהאַלטן דעם בלוטאָפּגאָס. מען האָט מיך אַוועקגעלייגט אין שפּיטאָל און מיך גענומען היילן. איך האָב געמוזט אַ סך טרינקען צוליבן גרויסן בלוטאָפּגאָס. דאָס טרינקען איז מיר אָנגעקומען שרעקלעך שווער צוליב דער אַדורכגעשאָסענער צונג.

אַזוי בין איך אָפּגעלעגן 6 וואָכן. איין מאָל — דאָס איז געווען אַרום צוויי אַ זייגער בײַ נאַכט — האָט זיך מיר פֿלוצלינג אַ לאָז געטאָן בלוט פֿון מויל. מען האָט מיך באַלד ווײַטער געגומען אויפֿן אָפּעראַציע־טיש. דאָקטאָר דרייפֿוס, אַ ייִד פֿון טשעכאָסלאָוואַקײַ, האָט בײַ מיר געאַרבעט ביז 6 פֿרי. ביז עס האָט זיך אים אײַנגעגעבן צו פֿאַרהאַלטן דעם שטראָם בלוט. מען האָט מיר, צוליבן גרויסן בלוטאָפּגאָס, אַרײַנגעגאָסן עפּעס אַ פֿליסיקייט אין די אָדערן.

איך בין געווען אַזוי אָפּגעשוואַכט, אַז אַ געוויסן מאָמענט האָט מען געמיינט, אַז איך לעב שוין נישט. מען האָט מיך ווײַטער געגומען היילן און מיך ווי עס איז געברענגט צו די פּוחות. מען האָט אויך געזאָלט מיר מאָכן אַ ספּעציעלן אָפּאַראַט צו פֿאַרטרעטן די צעשאָסענע קינבאַק. אָבער מען האָט שוין נישט באַווײַזן.

קורץ דערנאָך איז די געשטאָפּאָ ווידער אַ מאָל באַפֿאַלן די גאָטאָ און געשלעפּט די רעשט יידן קיין אוישוויץ. צוויי טעג שפּעטער איז געקומען אַ געשטאָפּאָ־אָפֿיציר אין שפּיטאָל אַרײַן און געזאָגט, אַז מען וועט אַלע קראַנקע אַרויספֿירן, וווהין ווייסט מען שוין — קיין אָשפּיצין.

אין אַ פּאָר טעג אַרום דערהערט זיך פֿלוצלינג אַ שיסערײַ פֿון קוילן־וואַרפֿערס. אין מתים־שטיבל פֿון שפּיטאָל הייבט מען אָן אַרײַנברענגען צענדלינגער טויטע. איך קוק אַרויס דורכן פֿענצטער פֿון שפּיטאָל — אָן אימה נעמט מיך אַרום פֿון דעם וואָס איך זע אויף דער גאַס. נאָר דאָס שפּיטאָל האָט מען דאָס מאָל צו רו געלאָזט.

אָבער סך־הכּל צוויי טעג שפּעטער זײַנען אָנגעקומען אויטאָס פֿון געשטאָפּאָ און מען האָט אָנגעהויבן צו פֿאַרנעמען די קראַנקע פֿון שפּיטאָל. די קראַנקן־

שוועסטערס האָבן אָנגעהויבן אָפּסמען די קינדער מיט לומינאַל־פּראָשקעס, כּדי זיי זאָלן נישט פֿאַרברענט ווערן אין אָשפּיצין לעבעדיקערהייט.

וואָס טוט מען דאָ? — איך בין אַרויס פֿון בעט און אָנגעהויבן זוכן עפּעס אָנצוטאָן; כ׳בין אַרויף אויפֿן בוידעם, געפֿונען דאָרטן אַ פּאָר הויזן; האָב איך זיי אָנגעטאָן, זיך אַוועקגעשטעלט בײַם אַרויסגאַנג. ווען כ׳האָב געזען ווי מען פֿירט פֿון דער ווײַטנס אַ גרופּע יוגנטלעכע, מסתמא באַשטימטע פֿאַר אַן אַרבעט־לאַגער, האָב איך זיך געלאָזט לויפֿן צו זיי. מען האָט מיר נאָכגעשאָסן, אָבער ס׳האָט מיר אָפּגעגליקט און איך האָב באַוויזן זיך אויסצומישן מיטן עולם.

די מענטשן אין דער גרופּע האָבן באַמערקט, ווי בלאַס איך בין, האָבן זיי געגומען שרײַען, אַז די געשטאַפּאָ קען דערקענען, אַז איך בין קראַנק, און דאָס קען זיי שטעלן אין ספּנה. איך האָב זיי געענטפֿערט, זיי זאָלן בעסער שווײַגן. סוף־כּל־סוף האָבן זיי זיך באַרויקט און איך האָב מאַרשירט צוזאַמען מיט זיי.

אין לאַגער־באַראַק

פֿאַרן אַרײַנגאַנג אין לאַגער־באַראַק איז געשטאַנען דער געשטאַפּאָ־שעף דרײַער און האָט געמאַכט אַ סעלעקציע. פֿון 600 מאַן האָט ער איבערגעלאָזט בלויז 140, די רעשט האָט ער אָפּגעשיקט קיין אָשפּיצין. מיר האָט אָבער אָפּ־גענגליקט און כ׳בין געווען צווישן די 140. יעדע 20 מענטשן האָט מען געגעבן אין צימער. מיר האָבן געבראַכט שטרוי און זיך געלייגט שלאָפֿן, ווײַל קיין בעטן אָדער פּריטשעס זײַנען נישט געווען.

נאָך עטלעכע טעג האָט מען אונדז געגומען צו דער אַרבעט. מיר האָבן געדאַרפֿט אויפֿקלײַבן זאָכן וואָס זײַנען פֿאַרבליבן נאָך די אַרויסגעפֿירטע יידן. יעדן טאָג פֿלעגט מען בסוד סודות מיטברענגען אין לאַגער אַרײַן באַהאַלטענע יידן פֿון די בונקערס. די געשטאַפּאָ האָט באַמערקט, אַז אונדזער צאָל האָט זיך פֿאַרגרעסערט (ס׳איז שוין געווען בערך 600 מענטשן), האָט זי אָנגעהויבן מאָכן נײַע „סעלעקציעס". עס פֿלעגן קומען צוויי משא־אויטאָס פֿון געשטאַפּאָ, מען האָט אין זיי אַרײַנגעוואָרפֿן 80 יידן און זיי אַוועקגעפֿירט קיין אָשפּיצין. די אַקציעס זײַנען פֿאַרגעקומען יעדן שבת. מען פֿלעגט אַלעמען אויסשטעלן אויפֿן הויף און מען האָט אויסגעקליבן צופֿעליק ווער ס׳איז געקומען אונטער דער האַנט.

איין מאָל בין איך אויך אַרײַנגעפֿאַלן צווישן די 80. איך האָב באַלד געזוכט אַ וועג זיך צו ראַטעווען. איך האָב באַמערקט הינטער מיר אַ טיר פֿון אַ הויז; איך בין דאָרט שנעל אַרײַנגעלאָפֿן; נאָך מיר זײַנען נאָכגעלאָפֿן עטלעכע אַנדערע. אַ געשטאַפּאָ־מאַן האָט דאָס דערזען און איז אונדז נאָכגעלאָפֿן; די פֿון הינטן האָט ער געכאַפּט, איך, ווי דער ערשטער, האָב באַוויזן זיך אויסצובאַהאַלטן.

איך קוק זיך אַרום און כ׳זע אַז כ׳בין אין אַ ווויינטג וווּ ס׳איז פֿרײַער געווען אַ שוסטער־וואַרשטאַט. עס זײַנען דאָרט געלעגן אַ סך דיכטן. האָב איך זיך באַדעקט מיט אַ 20 בלעטער דיכט און אַזוי זיך באַהאַלטן. אין אַ פּאָר מינוט אַרום לויפֿן אַרײַן אַ פּאָליציאַנט, זוכט און נישטערט — אָבער געפֿינט גאָרניט. ווען ס׳איז אין דרויסן שטיל געוואָרן, בין איך צוריק אַרײַן אין לאַגער־באַראַק

און כ׳האָב זיך געלייגט שלאָפֿן. פֿון צוואַנציק מאָן אין אונדזער צימער זײַנען געווען פֿאַרבליבן נאָר פֿיר.

מען הייסט מיך זוכן באַהאַלטענע יידן

צו מאָרגנס בין איך ווי געווײַנטלעך געגאַנגען צו דער אַרבעט. פֿאַר נאַכט, וען איך האָב שוין געדאַרפֿט צוריק גיין, רופֿט מיך דער געשטאַפּאָ־פּאָליציאַנט שולץ און הייסט מיך גיין מיט אים. עס איז מיר געווען ביטער אויף דער נשמה, ווײַל ער איז געווען אַ באַקאַנטער אַכזר וואָס פֿלעגט אויף אייגענער האַנט דערשיסן מענטשן. ער האָט מיך אַוועקגעפֿירט הינטער דער שטאָט, מיך צוגעפֿירט צו עפּעס אַ הויז און מיר געזאָגט, אַז גייענדיק בײַ טאָג פֿאַרבײַ דעם הויז האָט ער געהערט קולות פֿון קינדער — און ער האָט מיך געהייסן אַראָפּלאָזן זיך אין דעם קעלער און אַרויסיאָגן די מענטשן פֿון דאָרטן. די דײַטשן פֿלעגן מורא האָבן אַרײַנצוגיין אין בונקערס, מען זאָל זיי נישט באַפֿאַלן.

איך בין אַרײַן אין דעם טונקעלן קעלער. אַ 5 מעטער אין דער טיף האָב איך אָנגעטראָפֿן אַ שמאָלע עפֿענונג. איך האָב זיך אַראָפּגעלאָזט דורך דער לאָך און אַרײַנגעקומען אין אַ באַהעלטעניש; עס האָבן זיך דאָרטן געפֿונען אויפֿגעשטעלט פּריטשעס צום שלאָפֿן מיט בעטגעוואָנט. איך האָב אָנגעהויבן צו זוכן און כ׳האָב געפֿונען 2 באַהאַלטענע יינגלעך, איינס פֿון אַ יאָר 10, דאָס צווייטע פֿון אַ יאָר 12—13. זיי האָבן אָנגעהויבן וויינען און בעטן, כ׳זאָל זיי געבן עפּעס עסן; איך האָב געהאָט בײַ זיך ברויט (כ׳פֿלעג אַלע מאָל האַלטן בײַ זיך עפּעס עסן), האָב איך זיי געגעבן און זיי אָנגעזאָגט, זיי זאָלן ליגן שטיל, ווײַל וען ניט קען מען אונדז אַלע דרײַ דערהרגענען.

דאָס אַלץ האָט געדויערט אפֿשר אַ האַלבע שעה. דער געשטאַפּאָ־מאַן האָט צו מיר אַראָפּגעשריגן פֿון דער הייך, צי כ׳האָב עמעצן געפֿונען און איך האָב געענטפֿערט צוריק, אַז ניין, שרײַט ער, אַז ס׳איז אַ ליגן, איך זאָל גוט זוכן — און ער וואָרפֿט מיר אַראָפּ אַ האַק און אַ לאַמטער און הייסט מיך גוט זוכן און צעהאַקן קאָסטנס און זאָכן וואָס שטייען דאָרטן. איך האָב געקלאָפּט מיט דער האַק אין אַ שטיין, ער זאָל מיינען, אַז איך זוך גאָר שטאַרק, אין עטלעכע מינוט אַרום רופֿט ער ווידער צי איך האָב עפּעס געפֿונען. איך ענטפֿער אים ווידער אַ מאָל אַז ניט — שרײַט ער ווידער, אַז ס׳איז אַ ליגן. איך פֿרעג אים, צי איך קען שוין אַרויסגיין, זאָגט ער אַז יאָ.

איך בין אַרויס פֿון קעלער אַ פֿאַרשוואַרצטער און אין גאַנצן באַגאָסן מיט שוויים. שולץ שרײַט אויף מיר, אַז אין בונקער זײַנען געווען מענטשן און איך האָב זיי אַרויסגעלאָזט דורך אַ צווייטער עפֿענונג. איך טענה, אַז ניין; ער האָט כּסדר געוואָלדעוועט און איך האָב זיך כּסדר געהאַלטן בײַ דאָס מײַניקע. ער איז אַרײַן אין רציחה, האָט מיך צוגעשטעלט צו דער וואַנט, געהייסן עפֿענען דאָס מויל, האָט מיר אַרײַנגעשטעלט אין מויל די לופֿע פֿון זײַן קוילן־וואַרפֿער, דעם פֿינגער אַרויפֿגעלייגט אויפֿן צינגל און געשריען: ער וועט פֿרעגן ביז דרײַ מאָל, צי איך בין זיך מודה, אויב נישט — דערשיסט ער מיך.

און אָט איז געשען עפּעס ווי אַ נס פֿון הימל: אין דער מינוט איז אונטער־געקומען אַ פּאַליציי־לייטענאַנט, ריכטער איז געווען זײַן נאָמען, און האָט געפֿרעגט, וואָס עס איז געשען. שולץ דערציילט אים זײַן „באַשולדיקונג" קעגן מיר; איך טענה אַלץ, אַז איך האָב קיינעם ניט געפֿונען. דער לייטענאַנט האָט זיך אַ מינוט געוואָקלט און — אַ מאָך געטאָן מיט דער האַנט: „לאָז אים צו רו", איך בין גיך אַוועק אין לאַגער אַרײַן.

מען האָט וויטער יעדע וואָך געשיקט 80 מענטשן קיין אָשפּיצין.

אַ געוויסע נאָכט, האַרבסט 1943 איז שוין דאָס געווען, האָט די געשטאַפּאָ אַרומגערינגלט דעם גאַנצן לאַגער, אונדז צונויפֿגענומען און אַוועקגעפֿירט צו וואַגאָנען וואָס זײַנען שוין געווען אָנגעגרייט; זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז מער דאַרף מען אונדז שוין ניט און מען פֿירט אונדז אין אָנדער אַרבעט־לאַגער, אָבער מיר האָבן שוין געווּסט, וווהין מען פֿירט אונדז...

געווען זײַנען מיר שוין נישט מער ווי אַ 250 מאָן. מען האָט אונדז אַרײַנגעוואָרפֿן אין וואָגאָנען פֿאַר בהמות; יעדער וואָגאָן האָט געהאַט אײַן קליין פֿאַרגראָטעווטע פֿענצטערל און איז געהיטן געוואָרן דורך 4 געשטאַפּאָ־לײַט באַוואָפֿנט מיט קוילן־וואַרפֿערס.

וועג מען האָט אונדז פֿאַרמאַכט אין וואָגאָן, האָבן מיר פֿון דעסט וועגן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אָנטלויפֿן. עס האָט זיך צווישן אונדז געפֿונען אַ סטאָליער וואָס האָט געהאַט אַן עגבער, האָבן מיר אָנגעהויבן בויערן אַ לאָך אין דער טיר. אין מיטן לויף איז די טיר אויפֿגעפֿראַלט געוואָרן און מען האָט אָנגעהויבן שפּרינגען. אַלע שטופּן זיך צו שפּרינגען די ערשטע. עס האָבן באַוויזן אַרויסצושפּרינגען 3 פֿרויען און 4 מענער. די געשטאַפּאָ־לײַט האָבן זיי נאָכגעשאָסן; מען האָט אָפּגעשטעלט דעם צוג און אַרײַן צו אונדז אין וואָגאָן זוכן געווער, אָבער זיי האָבן גאָרניט געפֿונען. זיי האָבן צוריק פֿאַרקלאַפּט דעם וואָגאָן, און דער צוג האָט וויטער געפֿאָרן. מיר האָבן וויידער אַ מאָל ריזיקירט און געפֿונען די טיר דורך דער אויסגעבויערטער לאָך, און וויידער זײַנען עטלעכע מענטשן געשפּרונגען פֿון צוג. מען האָט אָפּגעשטעלט די באַן אַ צווייט מאָל, וויטער געמאַכט בײַ אונדז אַ רעוויזיע און וויטער גאָרניט געפֿונען. די דײַטשן האָבן געמאַכט אַ סימן אויף דעם וואָגאָן און געסטראָשעט, אַז מען וועט אונדז שוין אָנלערנען וועג מען וועט אָנקומען אויפֿן אָרט.

אין אַ קורצער צײַט אַרום האָט דער צוג זיך אָפּגעשטעלט אין אָשפּיצין.

אין אָשפּיצין

מען האָט געפֿונען די וואָגאָנען, אויף אונדז האָבן שוין געוואָרט געשטאַפּאָ־לײַט מיט הינט און משׂא־אויטאָס; מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין פֿירן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן די אַ״ג „סעלעקציע". דער שעף פֿון געשטאַפּאָ האָט אַדורכגעקוקט דעם עולם. פֿון 550 מענטשן, מענער, פֿרויען און קינדער זײַנען געבליבן אַרום 200 מאָן, די רעשט האָט מען מיט די אויטאָס גלײַך אָפּגעשיקט אין קרעמאַטאָריע; אַוועקגעשיקט אין די אויוונס האָט מען מענער איבער 35 יאָר, פֿרויען מיט קינדער און עלנטע קינדער.

צווישן אונדז האָט זיך געפֿונען אַן אַכטיעריק יידיש ייִנגל. דער געשטאַפּ־שעף הייסט אים אַרייַנגיין אין אויטאָ; מיט אַ געוויין איז ער אַרײַן אין אויטאָ, אָבער באַלד איז ער צוריק אַרויסגעשפרונגען. ער וויינט און בעט זיך, מען זאָל אים לאָזן, אָבער עס העלפֿט נישט. מען וואַרפֿט אים ווידער אַ מאָל אַרײַן אין אויטאָ; ער שפּרינגט ווײַטער אַרויס — אַזוי עטלעכע מאָל; לסוף איז ער צוגעפֿאַלן צו דער קני פֿון געשטאַפּ־שעף און יאָמערלעך געבעטן אים לאָזן; ווײַזט אויס, אַז דער געשטאַפּיסט האָט שוין אויך נישט געקענט אויסהאַלטן און האָט מער נישט געהייסן אים אַרײַנוואַרפֿן אין אויטאָ.

וועג מען האָט שוין אַלע אויטאָס אַוועקטראַנספֿארטירט צו די גאַזקאַמערן, האָט מען אונדז, געבליבענע, אָפּגעפֿירט צום לאַגער בירקענוי, 5 קמ פֿון אָש־פּיצין — איינער פֿון די שרעקלעכסטע פֿון אַלע לאַגערן. דער לאַגער איז אין גאַנצן געווען אַרומגערינגלט מיט שטעכיקע דראָטן אַנגעלאָדענע מיט עלעק־טרישן שטראָם פֿון הויכער שפּאַנונג. איך האָב זיך אַרומגעקוקט מיט שרעק און געטראַכט: צי קען מען נאָך פֿון דאַנעט אַרויס אַ לעבעדיקער?

וועג מען איז אַנגעקומען אין לאַגער איז שוין געווען נאַכט. מען האָט אונדז אַרײַנגעיאָגט אין אַ פֿערדשטאַל, און מיר האָבן זיך געלייגט שלאָפֿן אויף דער גאָלער ערד. אין דער פֿרי זײַנען געווען 5 טויטע; זיי זײַנען אין משך פֿון דער נאַכט אויסגעגאַנגען פֿון הונגער און איבערגעמאַטערטקייט.

באַלד אין דער פֿרי האָט מען אונדז אַוועקגעפֿירט אין באַד אַרײַן און מען האָט אונדז אויסגעברענט די נומערן. מען האָט געהייסן אָפּגעבן אַלץ וואָס מען פֿאָר־מאָגט: גאָלט, צירונג, זאָכן א״אַנד. אויב נישט, האָט מען געסטראָשעט, וועט מען טאָן מיט אונדז אָט אַזוי: דערבײַ האָבן די דײַטשן אַרויסגענומען פֿון צווישן אונדז סתּם אַזוי איינעם, מען האָט אים געהייסן אַוועקלייגן זיך אויפֿן בויך און מען האָט אים געגעבן 25 קלעפּ מיט אַ שטעקן איבערן לײַב; ער איז געבליבן אַ פֿאַרחלשטער. אָט אַזוי, האָט מען אונדז געגעבן אַ באַשײַמפּערלעכע לעקציע, וואָס מען וועט מיט אונדז טאָן, אויב מיר וועלן עפּעס באַהאַלטן. נו, האָט יעדערער אָפּגעגעבן וואָס ער האָט געהאַט. אַ טייל אָבער איז אַרײַן אין טואַלעט און צעריסן דאָס גלט וואָס זיי האָבן מיט זיך געהאַט, כדי עס נישט אַוועקצוגעבן די דײַטשן. מען האָט אונדז צוגענומען די קליידער און געגעבן אַלטע לאַגער־קליידער מיט רויטע פּאַסן און שוועכ הילצערנע שיך (טרעפּעס).

אַ חודש קאַראַנטין

נאָך דעם האָט מען אונדז געפֿירט אין קאַראַנטין, וווּ מיר האָבן געדאַרפֿט וווינען אַ חודש צײַט. געשלאָפֿן איז מען אויף אַ „בוקסע״, דאָס איז אַ פּריטשע, — אַ גאָלע ברעט אַנדערטהאַלבן מעטער די ברייט, אויף אַזאַ פּריטשע זײַנען גע־שלאָפֿן 8 מענטשן. יעדן אוונט האָט מען באַקומען אַ קליין שטיקל ברויט מיט מאַרגאַרין — דאָס האָט געדאַרפֿט סטרעקן אויף אַ גאַנצן מעת־לעת; אָחוץ דעם האָט מען געקריגן אויף מיטאָג בלויז אַ זופּ פֿון קאַרטאָפֿל־שאָלעכץ.

אויפֿן אַכטן טאָג האָט מען אונדז פֿאַרהאַלטן אין בלאָק, ווײַל עס דאַרף זײַן אַ סעלעקציע. מען האָט געהייסן זיך אויסטאָן אין גאַנצן נאָקעט און וואַרטן.

עס זײַנען אַנגעקומען דער שעף פֿון עס־עס, אַ דאָקטאָר, און 3 עס־עס־לײַט. אין מיטן צימער איז געשטאַנען אַ גרויסער אויוון, האָבן זיי אונדז צוגוויפֿגענומען אויף איין זײַט אויוון. די דרײַ עס־עסניקעס זײַנען אַרויף אויפֿן אויוון און באָקוקט פֿון דער הייך דעם גאַנצן עולם; שפּעטער האָבן זיי באַטראַכט יעדן אייגעם באַזונדער. אויף וועמען עס איז געפֿאַלן דער ביטערער גורל, האָבן זיי אַריבערגעשיקט אויף דער צווייטער זײַט אויוון און פֿאַרשריבן דעם נומער זײַנעם.

ווען איך בין צוגעקומען צום דאָקטאָר, האָט ער מיך געדרייט אין איין זײַט און אין אַ צווייטער — אָבער איך בין בשלום אַריבער, מײַן נומער האָט ער נישט פֿאַרשריבן.

וואַרטנדיק אַזוי האָב איך זיך אַדורכגעשמועסט מיט די אומגליקלעכע פֿון דער צווייטער זײַט אויוון, וואָס האָבן אין אַ פּאָר שעה אַרום געדאַרפֿט גיין אין די גאַזקאַמערן אַרײַן. באַזונדער קען איך נישט פֿאַרגעסן איינעם פֿון זיי, נתן זשיטאָ האָט ער געהייסן. ער האָט געשטאַמט פֿון סאָסנאָווצע. ער האָט געהאַט עמיגרירט קיין בראַזיל, און האָרט פֿאָר דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען קיין פּוילן צו גאָסט צו זײַן משפּחה; האָט אים די מלחמה פֿאַרכאַפּט אין פּוילן. איך האָב אים געטראָפֿן אין אָשפּיצין און מיר זײַנען צוזאַמען געשיקט געוואָרן אין דעם באַראַק אין בירקענוי. ער האָט זיך געזעגנט מיט מיר מיט די ווערטער: „איך וועל שוין נישט דערלעבן די באַפֿרײַונג; געדענק, אויב דו וועסט בלײַבן לעבן, טאָ נעם נקמה פֿאַר מיר". ווען מען האָט זיי אָוועקגעפֿירט, האָט ער זיך אויסגעדרייט צו מיר און מיט אַ ביטערן שמייכל אויפֿן פּנים געזאָגט מיר אַ פֿאַרבלײַבגעזונט.

פֿון 300 מאַן וואָס מיר זײַנען געווען אין באַראַק האָט מען איבערגעלאָזט 90; 210 מענטשן האָט מען אָוועקגעפֿירט צו די אויוונס.

מען האָט די אַלע אומגליקלעכע אַרײַנגעפֿירט אין איין באַראַק, מען האָט זיי אויסגעטאָן נאַקעט און אָנגעהויבן מערדעריש שלאָגן מיט שטעקנס. אַזוי האָט מען זיי געפּײַניקט אַ גאַנצע נאַכט. פֿאָר טאָג זײַנען זיי שוין געווען פֿאַרטויבט. זײַנען דעמאָלט געקומען פֿאַרמאַכטע אויטאָס, מען האָט זיי דאָרטן אַרײַנגעשטופּט און אָוועקגעפֿירט צו דער גאַזקאַמער.

די גאַזקאַמער איז געווען אײַנגעאָרדנט אונטער דער ערד; עס האָבן דאָרטן געקענט אַרײַן אַ סך מענטשן; פֿון הויף זײַנען געווען קליינע פֿענצטערלעך, דורך וועלכע מען האָט אַרײַנגעלאָזט דעם גאַז. דעם גאַז פֿלעגט ברענגען אַן אויטאָ מיטן עמבלעם און אויפֿשריפֿט פֿון רויטן קרייץ, כּדי מען זאָל מיינען אַז דאָס פֿירט מען קראַנקע. נאָך פֿינף מינוט זײַנען אַלע אין דער גאַזקאַמער געווען טויט. נאָך דעם האָט מען אַרויסגעצויגן די טויטע מיט לאָנגע אײַזערנע צוואָנגען, צו דרײַ טויטע מיט אַ מאָל, מען האָט זיי אַרויפֿגעלייגט אויפֿן פֿײַעראײַזן פֿון דער קרעמאַטאָריע און אַדורכגעלאָזט אַ שטאַרקן עלעקטרישן שטראָם. זיי פֿלעגן לייגן צום ברענען צווי מענער און איין פֿרוי מיט אַ מאָל; די עס־עס האָבן געזאָגט אַז פֿרויען ברענען בעסער. נאָך אַ פּאָר מינוט איז פֿון די מענטשן גע־בליבן אַ ביסל אַש. אַזוי האָב איך זיך געמוזט צוקוקן און צוהערן טאָג־טעגלעך ווי

מען הרגעט אויס טויזנטער און טויזנטער פֿון מיינע ברידער. איך האָב זיך געטראַכט: וואָס פֿאַר אַ גליק וואָלט דאָס געווען איבערצולעבן די דאָזיקע רוצחים.

אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען פֿון איבערטראָגן שטיינער פֿון איין אָרט אויפֿן אַנדערן; דאָס איז געווען אין גאַנצן אַן אומנייטיקע אַרבעט, זיי האָבן אונדז אויף דעם אופֿן נאָר געוואָלט אויסשעפּן פֿון די כּוחות און דערנאָך אַוועקשיקן צום פֿאַרברענען. אָבער איך בין ווי עס איז איבערגעקומען דעם דאָזיקן שרעקלעכן קאַראַנטין־חודש.

צום סוף חודש איז געקומען צו פֿאָרן אַן אינזשעניר פֿון דער דיטשער פֿירמע סימענס־שוקערט אין בערלין און האָט אָפּגעקליבן אינזשענירן, טעכניקערס און שלאָסערס צו דער אַרבעט. איך בין אַ ציטערנדיקער אַריינגעגאַנגען אויפֿן פֿאָרהער, אָבער וויזיט אויס, אַז איך האָב גוט געענטפֿערט אויף די פֿראָגעס, וויל מען האָט מיך צוגענומען פֿאַר אַ מעכאַניקער צו מאַשינען און מען האָט פֿאַרשריבן מײַן נומער (וואָס איז נאָך ביז הײַנטיקן טאָג אויסגעברענט אויף מײַן לינקער האַנט). פֿון 300 מאַן וואָס זײַנען געווען אין בראָק האָט מען צוגענומען צו דער אַרבעט דרײַצן. מען האָט אונדז אַריבערגעפֿירט אין בראָק „דע", וווּ מען האָט געהאַלטן די מענטשן וואָס מען פֿלעגט לאָזן אַרויסגיין אויף אַרבעט. מען האָט אונדז אַנגעטאָן אין די ספּעציעלע „העפֿטלינגס"־קליידער (געשטרייפֿטע, מיט בלויע און ווײַסע פֿאַסן).

די אַרבעט

דער סדר פֿון דער אַרבעט איז געווען אַזאַ: 5 אין דער פֿרי האָט מען אונדז אויפֿגעוועקט. געוועקט האָט מען אָפֿט אויף דעם אופֿן: עס זײַנען אַריינגעקומען געשטאָפּאָ־לײַט און אַנגעהויבן שלאָגן מיט שטעקנס איבער די קעפּ אָדער וווּ זיי האָבן געטראָפֿן. דאָס אַרבעטאָרט איז געווען 15 קמ ווײַט פֿון לאַגער, מיר האָבן געאַרבעט בײַם בויען אַ פֿאַבריק. געווען איז דאָס ווינטערצײַט און דער וועג איז געווען זייער אַ שוועריקער. צוריקגעקומען פֿון דער אַרבעט איז מען 6 אַ זייגער אין אָוונט. דעמאָלט האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דער „אַפּעל" וואָס האָט געדויערט פֿון 2 ביז 5 שעה. אויב עמעצער איז אָנטלאָפֿן, האָט מען פֿאַר אַ שטראָף געהאַלטן דעם גאַנצן עולם אויף די קני לאַנגע שעהען און טייל מאָל אַ גאַנצע נאַכט. נאָכן אָפּעל האָט מען עטלעכע שעה צײַט מאַרשירט און געזונגען. ערשט נאָך דעם אַלעם האָט מען אונדז אַריינגעלאָזט אין בלאָק און מען האָט געגעסן אָוונטבראָויט. דאָס עסן פֿאַר אַ גאַנצן מעת־לעת איז געווען: בײַ נאַכט האָט מען געקריגן אַ שטיקל ברויט פֿון אַ 10 ביז 15 דעקאָ מיט אַ שטיקל מאַרגאַרין. אין דער פֿרי האָט מען געקריגן שוואַרצע ביטערע וואַסער (דאָס האָט מען גערופֿן קאָווע) און דאָס אויך נישט אַלע מאָל; אין אָוונט האָט מען באָקומען אַ וואַסערדיקע זופּ פֿון קאַרטאָפֿל־שאָלעכץ, אָדער ריבן.

נאָך 10 חדשים, ווען די פֿאַבריק איז שוין געווען אויסגעבויט, האָבן מיר געבעטן די אינזשענירן, מען זאָל אויסבויען פֿאַר אונדז אַ בראָק צום שלאָפֿן לעבן דער פֿאַבריק. געגאַנגען איז אונדז ניט אַזוי אין ווינטער דאָ ווי אויס־

צומיטדן צו ווויינען לעבן גאַזקאַמער און צוקוקן, ווי מען ברענט מענטשן טאָג־טעגלעך.

זומער 1944 האָבן די דײַטשן אויסגעבויט אַ ספּעציעלע באַנליניע וואָס האָט צוגעפֿירט גלײַך צו דער קרעמאַטאָריע. דרײַ מאָל אַ טאָג זײַנען געקומען צוגן דירעקט צו דער קרעמאַטאָריע. אין יעדן צוג זײַנען געווען אַן ערך 60 וואַגאָנען. געברענגט האָט מען דעמאָלט אַ סך אונגעריש יידן, אויך יידן פֿון אַנדערע לענדער און טייל מאָל אויך קריסטן. מען האָט געברענט מענטשן אין 5 קרעמאַטאָריע־אויוונס; אַחוץ דעם האָבן די דײַטשן געמאַכט צוויי מעטערדיקע גריבער, דאָרטן האָבן זיי אַרײַנגעוואָרפֿן קינדער. מען האָט די קינדער אין גרוב באַגאָסן מיט סמאָלע און אונטערגעצונדן. אויפֿן וועג צו דער קרעמאַטאָריע האָט געשפּילט אַן אָרקעסטער; מען האָט די מענטשן געפֿירט צום פֿאַרברענען מיט מוזיק. דאָס מאָרדן און פֿאַרברענען איז געגאַנגען אַן אָפּרו. די דײַטשן האָבן געשפּירט, אַז עס דערנענטערט זיך זייער מפּלה און זיי האָבן זיך געאײַלט מיטן אויסמאָרדן דאָס גאַנצע יידישע פֿאָלק.

אין אַ פּאָר חדשים אָרום האָט מען אונדזער בקשה נאָכגעגעבן און מען האָט אונדז געגעבן צו ווויינען אַ באָראַק לעבן דער פֿאַבריק. די פֿאַבריק האָט אויסגעאָרבעט טיילן צו מאַשינען. אַ טייל דײַטשן פֿון דער פֿאַבריק האָט זיך נישט געקענט אָפּווונדערן פֿון אונדזער פֿרעציזער אַרבעט. זיי האָבן בײַ געלעגנהייטן געזאָגט, אַז מען האָט זיי אײַנגעראַדעט, אַז יידן קענען נישט אַרבעטן, און דאָ זעט מען, אַז יידן אַרבעטן בעסער ווי דײַטשן; זיי זעען איצט, אַז מען האָט זיי אָפּגענאַרט. אַזוי פֿלעגט למשל רעדן אײנער האָנקע, אַ „בעטריבס־לײַטער" פֿון בערלין.

צו פֿוס קיין בוכנוואַלד

איין מאָל, ס׳איז געווען נאָך דעם ווי די רוסן האָבן פֿאַרנומען קראָקע און האָבן זיך שוין דערנענטערט צו אונדזער אָרט, איז אָרום 12 בײַ נאַכט אַרײַנגעקומען דער קאָמענדאַנט פֿון די עס־עס און געהייסן אַלעמען אויפֿשטיין, מיר וועלן גלײַך אַוועקמאַרשירן קיין אָשפּיצין, וויבאַל די רוסן פֿאַרנעמען די געגנט. איך האָב זיך אומגעקוקט וועגן אַ וועג צום אַנטלויפֿן, אָבער עס איז געווען אוממעגלעך, וויבאַל די עס־עס האָבן אָרום אָרום שטאַרק געהיטן. אָרום 7 אין דער פֿרי זײַנען מיר דערמאָנגען קיין אָשפּיצין, דאָרטן האָט מען אונדז פֿאַראייניקט מיט אַ צווייטער גרופּע פֿון אָשפּיצין גופֿא. אָרום 12 בײַ נאַכט איז אַנגעקומען אַ באַפֿעל פֿון קאָמענדאַנט פֿון דער עס־עס אין אָשפּיצין, הובערט שוואַרץ, צו פֿאַרברענען אַלע דאָקומענטן, כדי עס זאָל נישט פֿאַרבלײַבן קיין שום שפּורן וועגן די אומגעבראַכטע מענטשן. נאָכן פֿאַרברענען די דאָקומענטן האָט מען אונדז אויסגעשטעלט און מען האָט אָנגעהויבן צו מאַרשירן צו פֿוס קיין ברעסלע, 800 קמ ווײַט.

אויסגעמאַטערטע, פֿאַרשלאָפֿענע און אָן עסן האָבן מיר אָנגעהויבן מאַרשירן. אַ הויך אָנגעשאָטענער שנייַ איז געלעגן אויף די וועגן; מיט די לעצטע כוחות האָט מען זיך געשלעפּט מיט די שווערע הילצערנע טרעפּעס אויף די

פֿיס. איך בין געווען אַזוי אויסגעשעפּט, אַז איך האָב פֿאַרלוירן דאָס איינציקע ברייטל וואָס איך האָב פֿאַרמאָגט; עס איז מיר פּשוט אַרויסגעפֿאַלן פֿון די פֿאַר־פֿרוירענע העכט. אַזוי איז מען געגאַנגען און געגאַנגען, אַן שלאָף, אַן עסן, און ווער עס איז אומגעפֿאַלן אויפֿן וועג, האָבן די עס־עס־מאַן פון אַ יאָר 60 האָט זיך דערשאָסן, וויל ער האָט שוין נישט געהאַט קיין כּוח נאָכצושלעפּן זיך און צו היטן די זיך שלעפּנדיקע מחנה.

נאָך עטלעכע טעג פֿון דעם גהינום־מאַרש זײַנען מיר אָנגעקומען קיין גליוויץ. עס איז אונטערגעקומען אַ דײַטשער פֿאָטראָל און געגעבן צו וויסן, אַז קיין ברעסלע קען מען נישט גיין, וויל די רוסן האָבן שוין פֿאַרנומען די שטאָט. מיר האָבן זיך דערבײַ דערוווסט, אַז אויך אָשפּיצין איז שוין פֿאַרנומען געווארן דורך די רוסן. די היטלערס אונדזערע האָבן באַשטעלט משא־וואָגענען אָפּצופֿירן אונדז קיין בוכנוואַלד אין קאָנצענטראַציע־לאַגער. מען האָט אונדז אָנגעשטאָפּט צו 130 מאָן אין אַ וואָגאָן. אַ גליק, וואָס דאָס זײַנען געווען אָפּענע וואָגענען. בײַם אַרײַנגיין האָט יעדערער געקריגן 10 דעקאָ ברויט אויפֿן גאַנצן וועג. די באַן איז געפֿאָרן קיין קאָטאָוויץ, אָבער קוים איז זי אָפּגעפֿאָרן אַ שטיקל וועג האָט זי זיך געמוזט אומקערן, וויל די רוסן האָבן באַוואָרפֿן דעם וועג מיט ראָקעטעס. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז אָפֿן נאָר איין וועג קיין דײַטש־לאַנד — דורך טשעכאָסלאָוואָקײַ און עסטרײַך. דער דאָזיקער וועג האָט גע־דאָרפֿט געדויערן 12 טעג; אָבער די באַן האָט זיך פֿאַרנומען אויף דעם דאָזיקן וועג.

די נסיעה איז שווער צו באַשרײַבן. עס איז געווען ווינטער, עס איז גע־פֿאַלן אַ שניי, מיר זײַנען אין די אָפֿענע וואָגאָנען אי אַדורכגענעצט געווארן אי צוגעפֿרוירן געווארן. ס׳איז נישט געווען געגנג אָרט אָפּילו צו שטיין. מענטשן האָבן כּסדר געשריגן, מען האָט זיך געקריגט: שטיין, זיצן; — אַ טייל זײַנען פֿון הונגער און אויסשעפּונג געווארן חסר־דעה; אויסגעהונגערט און דורכגע־פֿרוירן, זײַנען מיר געווען איינער צום צווייטן ווי די וועלף. איך האָב זיך נישט געוואָלט שטופּן, האָב איך זיך אָנגעלענט אויפֿן ראַנד פֿון וואָגאָן. כ׳האָב געשלונגען שניי, וויל קיין עסן איז אין גאַנצן נישט געווען, ווי אַזוי מיר האָבן דאָס איבערגעהאַלטן, קען איך ביז איצט נישט פֿאַרשטיין. אין טשעכאָסלאָוואָקײַ האָט מען אונדז איין מאָל אַרײַנגעווארפֿן צו איין ברויט אין אַ וואָגאָן. דאָס לעבל ברויט האָט מען תּיכף צעריסן אויף פֿיץ־פֿיצלעך.

אין בוכנוואַלד

נאָך 12 מעת־לעת אַזאַ גהינומדיק פֿאָרן איז די באַן אָנגעקומען קיין בוכנ־וואַלד. פֿון 2,000 מענטשן וואָס האָבן זיך געפֿונען אויף דער באַן, זײַנען געווען 800 טויטע; מען האָט די 800 אַרויסגענומען, און אונדז, די לעבן געבליבענע, האָט מען אָפּגעפֿירט אין דער א״ג „זאָונע״ — אין אַ דעזינפֿעקציע־באַד. מען האָט אונדז אויסגעבאַדן און אָפּגעגאָלט. דאָס האָט געדויערט אַ גאַנצע נאָכט — די דרײַצנטע נאָכט אַן עסן און אַן שלאָפֿן.

אין דער פֿרי האָט מען אונדז אַרײַנגעפֿירט אין אַ באַראַק, ווו ס׳האָבן געווינט 1,600 מענטשן; קיין בוכנוואַלד האָט מען דעמאָלט צונויפֿגעבראַנגט מענטשן פֿון פֿאַרשיידענע עוואַקויִרטע לאַגערן. אויף איין פֿריטשע פֿאַר 6 מענטשן זײַנען געשלאָפֿן 20, אויף די גאָלע ברעטער, אָן שטרוי און אָן צודעקן. אָפֿילו ליגן אויף אַ זײַט איז נישט געווען מעגלעך; מען איז געשלאָפֿן אויף טישן, אויף בענק און ווו מען האָט זיך נאָר געקענט אָנשפּאַרן. צו עסן האָט מען געקריגן אין דער פֿרי אַ ביסל שוואַרצע קאַוועס; אויף מיטאָג אַ ביסל זופּ מיט אַ דין פּענעצל ברויט. 5 אַ זייגער פֿאַר נאָכט האָט זיך אָנגעהויבן דער באַ־רימטער „אָפּעל״: מען איז געווויינטלעך אָפּגעשטאָנען אַ 2 שעה ביז די עס־עס־לײַט זײַנען געקומען. ס׳זײַנען געווען פֿרעסט און מען איז געשטאָנען אין לײַכ־טער קלײדונג, טיילמאָל איז געפֿאָלן אַ שניי — אָבער די פֿאַר שעה האָט מען געמוזט אָפּשטיין.

געאָרבעט האָט מען בײַם טראָגן שטיינער פֿאַר אַ שאָסי און אָנדערע אָזעלכע שוועריקייטן. איין מאָל איז געקומען אַן אינזשעניר פֿון דער פֿירמע סימענס־שוקערט און האָט געהייסן רופֿן די אַלע וואָס האָבן שוין געאָרבעט בײַ דער פֿירמע אין דער פֿאַבריק בײַ בירקענוי. אַרויסגעפֿירט פֿון דאָרטן זײַנען מיר געווען 200 מענער און 40 פֿרויען, איצט זײַנען מיר געווען נאָר 130; 110 זײַנען געשטאָרבן אויף דער נסיעה פֿון אָשפּיצין קיין בוכנוואַלד און אין בוכנוואַלד גופֿא. איידער דער טראַנספּאָרט איז אָפּגעפֿאָרן, האָט מען מיך אַרויסגענומען פֿון דער גרופּע און אַריבערגעפֿירט צו אַן אַנדער גרופּע וואָס איז געשיקט געווארן אין אַן אַנדער פֿאַבריק, אויסצוארבעטן טיילן פֿון אַראַפּלאַנען. מען האָט מיר אָפּילו נישט דערלויבט צוריקגיין אויף אַ מאָמענט און זיך געזעגענען מיט די חבֿרים. עס איז באַלד אָנגעקומען אַן אויטאָ מיט עס־עס־לײַט, מען האָט אונדז אַרויפֿ־געזעצט אויפֿן אויטאָ און אונדז אַוועקגעפֿירט אין אַן אַרט מיטן נאָמען אַצענדאָרף (Atzendorf), בײַ דער שטאָט שטאָספֿורט. אָנגעקומען זײַנען מיר שפּעט בײַ נאָכט, מען האָט זיך באַלד געלייגט שלאָפֿן.

די פֿאַבריק איז געווען אײַנגעאָרדנט אונטער דער ערד, אין אַ זאַלצגרובן; 6 אין דער פֿרי איז מען אַראָפּגעפֿאָרן צו דער אַרבעט, 600 מענטער טיף. מען האָט מיך אַוועקגעשטעלט בײַ אַ טאַקערײַ־מאַשין בײַ וועלכער עס האָט פֿריער געאָרבעט אַ יונגער 19יעריקער מיליטעריסטער פֿילאָט; ער האָט מיך געדאַרפֿט אײַנלערנען, כּדי איך זאָל אים קענען פֿאַרטרעטן. ער האָט מיך שטאַרק אָנגע־הויבן דאָקטשען בײַ דער אַרבעט; איך האָב זיך אָבער גאָרנישט געמאַכט דערפֿון. וועג איך האָב געענדיקט די פֿרוואָרבעט איז אַן אינזשעניר און אַן עס־עס־מאַן געקומען די דאָזיקע אַרבעט באַקוקן. דער אינזשעניר האָט געזאָגט, אַז מײַן אַר־בעט איז ריין, גענוי, ערשטקלאַסיק, און איך בין געבליבן אַרבעטן.

איך האָב געאָרבעט 12 שעה אַ טאָג, איין וואָך פֿון 6 פֿרי ביז 6 אָוונט און די צווייטע וואָך פֿון 6 אָוונט ביז 6 אין דער פֿרי.

דער יונגער היטלעריסט האָט מיך אָבער נישט אויפֿגעהערט צו רודפֿן און צו אינטריגירן קעגן מיר. אַז ער האָט געהאַט עפּעס אַ גוטע זאַך צום עסן,

פֿלעגט ער עס מיר ווײַזן און זיך מיט מיר רייצן, ווײַל ער האָט געווּוסט ווי אויסגעהונגערט איך בין. איך האָב זיך אָבער געהאַלטן, ווײַל איך האָב געהאָפֿט, אַז אויב איך האָב שוין אַזוי פֿיל איבערגעלעבט, וועל איך אפֿשר אויך אים איבערלעבן.

אין דעם פֿאַבריק־לאָגער זײַנען געווען 550 פּערזאָנען, צווישן זיי אַ שפּאָר ביסל פֿרײַנדזיזן. יעדן טאָג זײַנען דורכשניטלעך געשטאָרבן 15 מאַן פֿון הונגער און פֿון דער קאָטאָרזשנער אַרבעט. צוליבן שרעקלעכן הונגער, פֿלעגט מען טייל מאָל אַרײַנגנבֿענען זיך אין קיך און גנבֿענען אַ קאַרטאָפֿל, אַ ביסל געקאָכטע קאַרטאָפֿל־שאָלעכץ אד״גל. אַז מען האָט אַזאַ „פֿאַרבראָכענער" געכאַפּט, פֿלעגט מען אים שווער באַשטראָפֿן — ביז טויטשטראָף.

אָט איז אַ פֿאַל וואָס פֿלעגט זיך טרעפֿן זייער אָפֿט: אַז מיר פֿלעגן קומען אין לאָגער אַרײַן נאָך דער אַרבעט, האָבן עס־עס־לײַט געהיטן דאָס טויער און אונדז נישט געלאָזט אַרײַנגיין. זיי האָבן אַרויסגענומען פֿון צווישן אונדז אַ 10 מאַן ווער עס איז זיי געפֿעלן, האָבן זיי אַוועקגעשטעלט בײַ סלופּעס, אונטערגעשטעלט אונטער די פֿיס צו צוויי ציגל, צוגעבונדן די מענטשן מיט דראָט צום סלופּ און נאָך דעם אַפּערגענומען די ציגל פֿון אונטער די פֿיס. אַזוי זײַנען די מענטשן געבליבן הענגען אַ גאַנצן טאָג; ווער עס האָט אויסגעהאַלטן, און ווער עס האָט אויף אַזאַ אופֿן פֿאַרענדיקט זײַן לעבן.

אַזוי האָט מען אָפּגעאַרבעט 6 חדשים. עס האָבן אָנגעהויבן דערגיין צו אונדז קלאָנגען, אַז די אַמעריקאַנער אַרמיי דערנענטערט זיך, אַז זי האָט שוין אײַנגענומען די שטאָט פֿולדאַ, ניט ווײַט פֿון אונדז. מען האָט שוין געהערט אַ הארמאַטן־שיסערײַ און געזען דעם אָפּשײַן פֿון רעפֿלעקטאָרן. איין מאָל אַרום 11 בײַ נאַכט, האָב איך בײַ דער אַרבעט דערזען ווי די דײַטשן פֿאָקן זיך אין אײַלעניש און אַנטלויפֿן.

באַלד איז צו מיר צוגעקומען אַן עס־עס־מאַן און געהייסן גיין מיט אים אין לאָגער אַרײַן. מען האָט אונדז אַלע פֿון לאָגער צוזאַמענגענומען און אונטער דער שמירה פֿון עס־עס האָבן מיר אָפּגעמאַרשירט; אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז מיר גייען אויפֿן וועג קיין האַנאָוור, אַנדערע — אַז אויף לײַפּציג. אויף אַ גאַנצן טאָג האָט מען באַקומען 10 דעקאָ ברויט, מער גאָרנישט.

אין באַהעלטעניש אין אַ סטאָדאָלע

אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט צוויי וואָכן צײַט, וווּ געטאָגט ניט געענעכטיקט. אַ געוויסן פֿאַרנאַכט זײַנען מיר צוגעקומען צו אַ דאָרף, דאָליגאַ [?] האָט עס געהייסן; די עס־עסניקעס זײַנען אַרײַן צו אַ פּויער און פֿאַרנומען בײַ אים אַ סטאָדאָלע מיט שטרוי צום שלאָפֿן פֿאַר אונדז.

איך האָב זיך אַ טראַכט געטאָן, אַז וויַטער אַזוי שלעפּן זיך איז אומ־מעגלעך, די פֿיס טראָגן שוין נישט; וואָס עס דאָרף צו זײַן — זאָל זײַן. איך האָב זיך אָנגעהויבן אַרומצוקוקן וועגן אַן אָרט צו באַהאַלטן זיך. אַרום 12 אַ זייגער האָב איך אויפֿגעוועקט מײַנעם אַ חבֿר, מאַקס מאַרדקאָוויטש פֿון טשענס־

טאַכאָוו, און איך האָב אים פֿאַרטרויט מײַן פּלאַן. ער האָט מסכים געווען. מיר האָבן געזוכט אין דרויסן אַ באַהעלטעניש, אָבער מיר האָבן נישט געפֿונען. מיר זײַנען צוריק אַרײַן אין דער סטאַדאָלע און מיר האָבן באַשלאָסן צו באַהאַלטן זיך אין שטרוי. 5:30 אין דער פֿרי האָט מען אַלעמען געוועקט. מיר זײַנען נישט געגאַנגען; ווען אַלע זײַנען אַרויס, זײַנען מיר פֿאַרקראָכן אין אַ ווינקל ווו דאָס שטרוי איז געווען צום העכסטן און דורך דאָרטן אַדורכגעקראָכן צו אַ צווייטער קאַמער; דער חבֿר האָט זיך פֿאַרגראָבן אין שטרוי און איך בין אַרונטערגעקראָכן אונטער אַן אַלטן טאַפּטשאַן. עס האָט זיך באַלד אַרויסגעווייזן, אַז אין שטרוי ליגט באַהאַלטן נאָך אַ דריטער חבֿר אונדזערער, אייגער רישאַרד לײַכטער פֿון קראָקע. ער האָט אונטערגעהערט ווי מיר שמועסן זיך אַפּ צו באַהאַלטן זיך, האָט ער זיך אויך באַהאַלטן. מיר האָבן געהערט, ווי אויפֿן הויף ציילט מען דעם עולם, מען שרײַט, אַז עס פֿעלן מענטשן; אָבער זיי האָבן שוין ווײַזט אויס נישט געהאָט קיין צײַט צו זוכן, זיי האָבן געשווינד אָפּגעמאַרשירט.

אַרום מיטאָגצײַט איז אַרײַנגעקומען דער פּויער אין דער סטאַדאָלע און האָט צונויפֿגענומען די קאָצן וואָס דער עולם האָט איבערגעלאָזט; די מענטשן זײַנען שוין געווען אַזוי אויסגעמאַטערט, אַז עס איז זיי שווער געווען צו טראָגן מיט זיך די קאָצן. אַ טייל האָבן אַפֿילו פֿון רעזיגנאַציע איבערגעלאָזט די מערן, מיט וואָס מען האָט זיך דער עיקר געשפּײַזט אויפֿן וועג. באַלד דערנאָך איז דער פּויער און דאָס ווײַב זײַנס אַרײַנגעקומען אין דער קאַמער וווּ מיר זײַנען געלעגן באַהאַלטן; זי האָט באַטאַפּט דעם אַלטן טאַפּטשאַן אונטער וועלכן איך בין געלעגן, געזוכט, געשאַרט מיט די הענט און אַ זאָג געטאָן צום מאַן, אַז דאָ ליגט קיינער נישט באַהאַלטן. זיי זײַנען אַרויס און פֿאַרשלאָסן די סטאַדאָלע.

אַזוי זײַנען מיר אַ גאַנצן טאָג אָפּגעלעגן. בײַ נאַכט האָבן מיר באַשלאָסן אַרויפֿצוגיין אויפֿן בוידעם פֿון דער סטאַדאָלע צו כאַפּן אַ ביסל פֿרישע לופֿט. מיר האָבן אויסגעבראָכן אַ שינדל אין דאַך צו זען, וואָס עס טוט זיך אויפֿן הויף. אַזוי איז אַדורך איין טאָג און אַ צווייטער טאָג, דאָס ביסל עסן איז אונדז אויסגעגאַנגען. מיר האָבן שוין אויפֿגעגעסן אַ פּאָר רויע קאַרטאָפֿל וואָס מיר האָבן געפֿונען. בײַ נאַכט האָבן מיר זיך אַרײַנגעכאַפּט אין חזיר־שטאַל, אָבער אויך דאָרטן האָבן מיר גאָרנישט געפֿונען, די חזירים האָבן אַלץ געהאַט אויפֿגעפֿרעסן.

דער הונגער האָט אונדז שרעקלעך געפּײַניקט. מײַן חבֿר מאַרדקאַוויטש האָט דערקלערט, אַז ער וועט אַרויסגיין צום פּויער, וועט אים זאָגן, אַז ער איז פֿאַרשלאָפֿן, און וועט אים בעטן עפּעס עסן; ער האָט געגלייבט, אַז דער פּויער וועט אים נישט אָפּזאָגן. איך האָב אים געוואָרנט, אַז ער זאָל דאָס נישט טאָן, אַז די דײַטשן האָבן שטייגער אַנשטאָט הערצער און אַז דער פּויער וועט אים זיכער איבערגעבן צו דער פּאָליציי. איך וועל אַרויסגיין, האָב איך געזאָגט, נאָר ווען איך וועל שוין האַלטן בײַ שטאַרבן און ס׳וועט מיר שוין זײַן אַלץ אײַנס. מאַרדקאַוויטש האָט מיך נישט געפֿאַלגט. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט, אַז ער וועט איבערלאָזן דאָס רעקל, אויב דער פּויער וועט אים וועלן אַוועקפֿירן צו

דער פּאָליציי זאָל ער זאָגן, אַז ער דאַרף גיין נעמען דאָס רעקל און ער זאָל דעמאָלט אַ זאָג טאָן צו אונדז אויף פּויליש, אַז מיר זאָלן זיך באַהאַלטן.

ער איז אַרויס אַרום 6 אַ זייגער אין דער פֿרי. ווי נאָר ער איז אַרויס, האָבן מיר באַלד געהערט געוואַלדן פֿון דײַטש. אין אַ פּאָר מינוט אַרום איז מאַרדקאָוויטש אַרײַנגעקומען נאָכן רעקל און אַ זאָג געטאָן, ווי מיר האָבן אַפֿ־ געערעדט, אַז מיר זאָלן זיך באַהאַלטן. מיר האָבן זיך ביידע טיף אַרײַנגעגראָבן אין שטרוי; מיר הערן ווי אויפֿן הויף איז אַ גרויס געשרײַ פֿון קולות פֿון אַ סך דײַטשן. מען הערט שרײַען, אַז מען דאַרף גיין נאָך פּאָליציי, אַז מסתּמא זײַנען דאָרטן באַהאַלטן נאָך. באַלד זײַנען אַרײַנגעקומען עטלעכע דײַטשן אין דער סטאַדאָלע, זיי האָבן געזוכט, געגישטערט, אָבער גאָרנישט געפֿונען.

אַזוי איז אַריבער נאָך אַ טאָג. בײַ נאַכט האָט מען געהערט אַ שטאַרקע באָמבאַרדירונג. דאָס איז באַשאָסן געוואָרן די שטאָט האָלע. דער הונגער האָט אַלץ מער געמאָטערט, אָבער פֿאַרפֿאַלן, מען מוז אויסהאַלטן. מיר האָבן פֿאַר־ שטאַנען, אַז נאָך אַ צוויי־דרײַ טעג וועלן מיר זײַן באַפֿרײַט.

די אַמעריקאַנער זײַנען דאָ

אויפֿן פֿינפֿטן טאָג הער איך ווי דער דײַטש רעדט, אַז מען דאַרף עפּעס באַהאַלטן, וויל די אַמעריקאַנער גייען; נו, האָבן מיר זיך אַנגענומען אַ ביסל מוט. עס איז אַדורך אַ זעקסטער טאָג; די פֿיס האָבן מיר געציטערט פֿון הונגער. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז מיר וואַרטן ביז מאָרגן, אויב די אַמעריקאַנער וועלן נישט קומען גייען מיר אַרויס, וויל לענגער אויסהאַלטן האָבן מיר שוין נישט געקענט. איך האָב נאָך געטראָגן די הויזן פֿון קאָנצענטראַציע־לאַגער אין די בלויע פּאָסן; אַרויסגיין אין זיי וואָלט געווען צו געפֿערלעך. האָב איך גענומען אַ קאָץ און אויפֿגענייט פֿון אים אַ פּאָר הויזן (אַ נאָדל מיט פֿאָדעם פֿלעג איך אַלע מאָל בײַ זיך האָבן) און אַ היטל אויפֿן קאָפּ. דער קאָפּ איז געווען, אַז אויב מיר וועלן דאַרפֿן אַנטלויפֿן, זאָלן די דײַטשן אונדז גלײַך נישט דערקענען.

אַרום 11 אַ זייגער בײַ טאָג זײַנען מיר אַרויסגעקראָכן דורך אַ לאָך אין גאָרטן אַרײַן. דער טאָג איז געווען אַ שיינער, די זון האָט געשײַנט און גע־ וואַרעמט, דאָס ערשטע מאָל נאָך 5 יאָר האָב איך געאָטעמט מיט פֿרישער לופֿט אַן דער מורא פֿאַר אַ ביקס. מיר האָבן זיך אַ ביסל אַרומגעדרייט איבערן גאָרטן. עס איז פֿאַרבײַגעגאַנגען אַ דײַטשער זשאַנדאַר, אָבער שוין אַן דעם פֿאַסיק, ער האָט אונדז נישט פֿאַרטשעפּעט.

מיר האָבן באַשלאָסן אַרײַנצוגיין צום פֿויער בעטן עפּעס עסן. מיר האָבן דאָרטן געטראָפֿן אַן אַלטע פֿרוי; זי האָט אונדז געעטפֿערט, אַז זי האָט אַליין נישט וואָס צו עסן, וויל איר הויז איז באָמבאַרדירט געוואָרן, אָבער 2 קמ פֿון דעם דאָרף זײַנען שוין דאָ די אַמעריקאַנער און איך וועל בײַ זיי קריגן שאָקאָלאַד, קאָניאַק און אַלצדינג. איך האָב איר נישט געוואָלט גלייבן, כ׳האָב געמיינט, אַז דאָס איז אַ פֿאַסטקע. באַלד איז אַרײַנגעקומען אַ צווייטע פֿרוי און איבערגע־ חזרט דאָס זעלבע. מיר האָבן איר געבעטן עפּעס עסן, זי האָט געענטפֿערט, אַז

זי האָט אָפּגעקאָכטע קאַרטאָפֿל פֿאַר די חזירים; אויב מיר ווילן, קען זי אונדז דאָס געבן. מיר האָבן זיך צוגעכאַפּט צו די קאַרטאָפֿל און אויפֿגעגעסן אַ האַלבן עמער. מיר האָבן געפֿרעגט וואָס ס׳איז געוואָרן מיט אונדזער חבֿר, זי האָט געענטפֿערט, אַז דער פּויער האָט אים אַוועקגעפֿירט צום בירגערמײַסטער און אַז יענער האָט אים באַפֿרײַט. איך האָב אין דעם באַלד נישט געגלייבט (איך האָב אים שוין טאַקע מער אין ערגעץ נישט געזען); איך האָב אָנגעהויבן אָרומ־צוזוכן דעם פּויער, אָבער כ׳האָב אים אין ערגעץ נישט געפֿונען; ער איז ערגעץ ווו אַנטלאָפֿן.

מיר זײַנען אַרויס אויפֿן וועג. באַלד האָבן מיר אָנגעטראָפֿן אַמעריקאַנער טאַנקן און משא־אויטאָס. מיר האָבן אָפּגעשטעלט אַן אויטאָ און געבעטן עפּעס עסן. זיי האָבן אונדז אַרויפֿגענומען אויפֿן אויטאָ און אַוועקגעפֿירט צו דער נאָענטסטער אַמעריקאַנער וואַך. דאָרטן האָט מען אונדז געגעבן עסן און מען האָט אונדז געהאַלטן עטלעכע טעג פֿאַר איבערזעצערס פֿון דײַטש אויף ענגליש (דער חבֿר מײַנער האָט געקענט ענגליש). שפּעטער האָט מען אונדז אַריבער־געפֿירט אין ערשטן קאָנצענטראַציע־אָרט פֿאַר לאָגער־באַפֿרײַטע אין דער שטאָט ראָטענבורג (Rothenburg). מיר האָבן באַלד גענומען אַרומזוכן אונדזערע אייגענע; שוועסטער, בריידער, אָבער צום באַדויערן האָבן מיר קיינעם נישט געפֿונען.

איין מאָל איז אָנגעקומען אַ גרופּע פֿון אַ צען אַמעריקאַנער זעלנערס. עט־לעכע פֿון זיי האָבן אָנגעהויבן אַרומגיין זוכן יידן. מען האָט זיי אָנגעוויזן אויף אונדז, די אייניקע צוויי יידן אין ראָטענבורג. צוויי פֿון זיי זײַנען אַרײַנגעקומען צו אונדז און געפֿרעגט, צי דאָ זײַנען פֿאַראַן יידן. עס איז שווער צו באַשרײַבן מיט ווערטער די סצענע וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט, ווען זיי האָבן געהערט דעם ענטפֿער, אַז יאָ, מיר זײַנען יידן. זיי האָבן זיך מיט אונדז דערפֿרייט ווי אַ מאַמע וואָס האָט אָפּגעפֿונען אַ פֿאַרלוירענעם זון. אײנעמס נאָמען געדענק איך נישט, דער צווייטער הייסט ביל גלאָסער פֿון ווינטראָפּ, מאַס. די גאַנצע צײַט וואָס ער האָט געדינט אין ראָטענבורג, איז ער געקומען צו אונדז, צוויי מאָל אַ טאָג גע־ברענגט אונדז עסן, געזאָרגט וועגן אונדז ווי אַ טאַטע. ווען עס איז געקומען דער טאָג ווען ער האָט געמוזט אַוועק פֿון ראָטענבורג, איז ער געקומען מיט אונדז זיך געזעגענען און געווײַנט דערבײַ ווי אַ קינד. עטלעכע מאָל איז ער צוריקגעקומען, ער האָט זיך גאָרניט געקענט פֿון אונדז אָפּרײַסן — ביז דער אויטאָ זײַנער איז אָפּגעפֿאָרן.

עס האָבן זיך דעמאָלט אָנגעהויבן פֿרײַע טעג. אָבער עס זײַנען אומעטיקע טעג — איך בין איינער אַליין אין דער גאַנצער וועלט.

דער יידישער דאָקומענטאַציע־צענטער אין פֿראַנקרייך *

פֿון יצחק שניאורסאָן

חשובֿער פֿאַרזיצער, חשובֿע דאַמען און הערן:

מײַנע ערשטע ווערטער וועלן זײַן אַ באַגריסונג צום יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, צו אָט דער גרויסער יידישער קולטור־אַרגאַניזאַציע וואָס איז אויסגעוואַקסן ביז דער מדרגה פֿון אַ נאַציאָנאַלער אינסטיטוציע און וואָס איר שם קלינגט אויבער דער גאַנצער וועלט. איך דאַנק דעם ייִוואָ, וואָס ער האָט אונדז, יידישע קולטור־טוערס אין פֿראַנקרייך, געגעבן אַ מיגלעכקייט צו נעמען אַן אַנטייל אין אָט דעם צוזאַמענפֿאָר, צו באַגעגענען זיך אויף אַזאַ אופֿן מיט דער גרויסער אַרבעט פֿון אינסטיטוט און דורכצושמועסן זיך וועגן די ענינים, אין וועלכע מיר זײַנען אַלע אין דער זעלביקער מאָס פֿאַראינטערעסירט.

הײַנט אין אָוונט וויל איך אָפּגעבן אַ באַריכט וועגן אונדזער טעטיקייט. אַגבֿ־אורחא וועט איר דערבײַ אויך באַקומען אַ שטיקל השׂגה וועגן דער אַלגעמיינער לאָגע פֿון יידן אין פֿראַנקרייך.

איך קום פֿון אַ לאַנד וואָס איז דורכגעגאַנגען דורך פֿיר יאָר דײַטשע אָקופּאַציע, יאָרן פֿון אַכזריות געמישט מיט נידערטרעכטקייט. איר האָט שוין געוויס אָפּגענומען וועגן דעם מער ווי אײַן גרוס, אָבער איך זאָג אײַך בהן שלי: אין וועלט איז ניט מיגלעך דאָס איבערצוגעבן.

אינה דומה שמיעה לראיה. און מיר האָבן דאָך דאָס ניט נאָר געזען, מיר האָבן דאָס דורכגעמאַכט טאָג פֿאַר טאָג, 24 שעה אין מעת־לעת, אַן אַן אויפֿהער, אַן אַ מינוט אָפֿרו, פֿיר יאָר נאָך אַנאַנד. איך ווייס, אַז אין מיזרח־אײַראָפּע איז געווען נאָך ערגער, אָבער בײַ אונדז איז אויך געווען זייער שווער און ביטער.

אָבלאָווע, אינטערנירונגען, אַרעסטן פֿון דער העלער הויט, דערשיסונגען פֿון ערבֿניקעס אַרויסגעכאַפּטע אויף טראָפּ, דעפּאָרטאַציעס פֿון מענטשן ווי בהמות אין פֿאַרפֿלאָמבירטע וואַגאָנען, קינדער אַרויסגעריסענע פֿון זייערע מוטערס אָרעמס, זקנים און קראַנקע און קאַליקעס אַרויסגעשלעפּטע פֿון די בעטן, די אַלע פֿאַרמען פֿון נאַצישן געיעג אויף מענטשן — ווי אַזוי קען מען אויסדריקן אין ווערטער די אימה פֿון איבערלעבן אַזוינס אין אַזאַ לאַנד ווי פֿראַנקרייך, אין לאַנד פֿון דער פֿרײַהייט? ווי אַזוי קען מען געבן צו פֿאַרשטיין דעם צושטאַנד פֿון שטענדיקער פּײַן, דעם פֿיבערדיקן כאַאס פֿון סתירותדיקע געפֿילן? און מיר האָבן דאָך ניט געטאָרט אַרײַנפֿאַלן אין ייאוש, מיר האָבן דאָך געמוזט קעמפֿן כּדי ניט אײַנגעבראָכן צו ווערן אין אונדזער מוט און אין אונדזער ווילן.

---

* רעפֿעראַט געלייענט אויף דער 21סטער יאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון ייוואָ אין ניו־יאָרק, יאַנואַר 20, 1947.

ס׳איז נאָך צוגעקומען דער ברענענדיקער וויטאָג, אַז עס זײַנען דאָ פֿראָנ־ צויזן וואָס מאַכן יד־אַחת מיט דעם דאָזיקן באַרבאַריזם און טוען וואָס זיי קענען אויף צו פֿאַרגרעסערן אונדזערע יסורים.

די אונטערשטע שורה וויסט איר, רבותי. פֿון יעדע דרײַ יידן זיך פֿראָנק־ רײַך פֿעלט איינער. צוואַנציק טויזנט קינדער האָט מען צוגערויבט בײַ זייערע טאָטע־מאַמע און דעפֿאָרטירט; קיין איין קינד איז ניט צוריקגעקומען.

אָבער מיר יידן אין פֿראָנקרײַך האָבן זיך אויף קיין איין רגע ניט אונטער־ געגעבן. מיר האָבן קיין מאָל זיך ניט מיאש געווען. מיר האָבן געהאָט אַ פֿעסטן גלויבן אין נצחון. אָט די האָפֿענונג, אָט דער בטחון האָבן אונדז פֿון ערשטן טאָג אָן אַוועקגעשטעלט אין דער פֿאָזיציע פֿון וויידערשטאַנד.

צום אָנהייב איז דאָס געווען פֿאַסיווער וויידערשטאַנד. קוקט אַרײַן אין דעם בוך: די טעטיקייט פֿון יידישע אַרגאַניזאַציעס אונטער דער אָקופּאַציע, וואָס אונדזער דאָקומענטאַציע־צענטער האָט אַרויסגעגעבן. איר וועט דאָרט זען די פֿאַרביסענע אײַנגעשפּאַרטקייט אונדזערע פֿון דער התחלה אָן, אונדזער לאַנגע און עקשנותדיקע צוגרייטונג צום קאַמף.

אַ סך פֿון אונדזערע מענטשן זײַנען געווארן קרבנות פֿון זייער אומבאַרעכנט־ קייט, פֿון זייער דרייסטקייט פֿאַר דער צײַט. זיי זײַנען אַרײַנגעפֿאַלן צום שׂונא אין די הענט, און מען האָט זיי געפֿינטיקט, דעפֿאָרטירט, צעשאָסן. אָבער די וואָס זײַנען אײַבערגעבליבן זײַנען געווארן געניטע קעמפֿערס.

און ווען ס׳האָט זיך אַנגעהויבן דער אַלגעמיינער קאַמף פֿונעם „מאַקי״, האָבן יידן אין אים געהאַט גאָר אַ גרויסן חלק, און זייער אויסגעפֿרווועטע געניט־ שאַפֿט האָט זיי אָפֿט מאָל אַוועקגעשטעלט אויף די ערשטע ערטער. טאָמער דאָרפֿט איר ראַיות, איז לייענט וואָס עס זאָגן ווענן דעם די דאָקומענטן פֿון דער געשטאַפּאָ וואָס זײַנען איצט בײַ אונדז אין די הענט. אַ שטייגער ד״ר קנאַכן, שעף פֿון „זיכערהייטסדינסט״ אין פֿראַנקרײַך, שרײַבט אין אַ באַריכט פֿון 28סטן יאַנואַר 1941:

מען דאַרף משער זײַן, אַז די הויפּטטוערס פֿון דער פֿראַענגלישער און דע־גאָליסטישער פֿראַפּאַגאַנדע זײַנען אויסלענדישע יידן.

יידן זײַנען געווען אין אַלע גרופּעס פֿון „מאַקי״, און דאָ אין „מאַקי״ איז פֿאַרגעקומען די פֿולע צונויפֿגיסונג, די בריידערלעכע צונויפֿגיסונג פֿון פֿראַנ־ צייזישע יידן און אויסלענדישע יידן. וויפֿל פֿון די דאָזיקע העלדן זײַנען געפֿאַלן אונטערן אָנאָנימען שלייער פֿון דער אונטערערדישער באַוועגונג, און קיינער וויס ניט זייערע אמתע נעמען, קיינער קען אָפֿילו ניט קומען פֿאַרגיסן אַ טרער אויף זייער קבֿר.

אין אונדזער פּובליקאַציע דער יידישער וויידערשטאַנד אין פֿראַנקרײַך האָט דוד קנוט דערציילט בפֿרטיות וועגן דער טעטיקייט פֿון די יידישע קעמפֿערס.

איך בין שטאָלץ, וואָס איך מעג זאָגן, אַז אונדזער דאָקומענטאַציע־צענטער איז געווען צווישן זיי, האָט געקעמפֿט אין איינעם מיט זיי. געבוירן געווארן איז אונדזער אינסטיטוציע אין גרענאָבל, אין גאָנצן אומלעגאַל, פֿאַרשטייט זיך. מיר האָבן זיך געמוסן זאַמלען, קלאָסירן, פֿילמירן די דאָקומענטן וואָס זײַנען שייך

צו די פַּאַרבראָכענע פֿון די דײַטשן. מיר זײַנען זיי נאָכגעגאַנגען, אַזוי צו זאָגן, פֿוסטריט, כּדי זיי דערנאָך צו לאָדן צום בית־דין פֿון מענטשלעכן געוויסן. און ווען די דײַטשן זײַנען אַוועק, האָבן מיר אָפּגעזוכט נאָך און נאָך באַשולדיקונגס־מאַטעריאַל פֿון אונטערן פֿריש פַּאַרגאַסענעם בלוט, איידער מען האָט באַוויזן צו פַּאַרווישן די שפּורן.

דער ערשטער קאָמיטעט אונדזערער האָט זיך צונויפֿגעשטעלט פֿון 6 פּערזאָן, און 5 פֿון זיי זײַנען פֿון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן דורכן שׂונא: אייבעררַאַבינער הירשלער, ד״ר הערמאַן, ריימאַן ראָזל לאַמבער, לעאָנס בערנהיים צוזאַמען מיט זײַן פֿרוי זײַנען דעפּאָרטירט געוואָרן, לעאָ גלעזער איז דערשאָסן געוואָרן אין ליאָן.

איך רייד נאָר פֿון אונדזער הויפּט־קאָמיטעט. פֿון צווישן די מיטגלידער פֿון אונדזערע פַּאַרשיידענע קאָמיסיעס האָבן מיר אויך געהאַט ניט ווינציק אַבדות. אָבער די איבערגעבליבענע האָבן אויף קיין איין רגע ניט אָפּגעשטעלט זייער טעטיקייט.

ווען די דײַטשן האָבן פַּאַרנומען גרענאָבל, האָבן זיך אָנגעהויבן שרעקלעכע אָבלאָווע און מענטשן־גייעגן; דאָס איז געווען אַ נקמה פַּאַר דער גרינגקייט פֿון דער איטאַליענישער אָקופּאַציע. די דעפּאָרטאַציעס זײַנען געוואָרן שוידערלעך.

מיר האָבן יעמאָלט קיין אָנדער ברירה ניט געהאַט ווי זיך צו צעטיילן איבער פַּאַרשיידענע ערטער. טייל חבֿרים אונדזערע זײַנען אַרײַנגעפֿאַלן צום שׂונא אין די הענט, און צוזאַמען מיט זיי איז אַוועקגעקומען אַ גרויסע צאָל דאָקומענטן.

נאָך דער באַפֿרײַונג האָבן מיר באַגינט אונדזער קאָמיטעט, שוין אין פּאַריז, און אַוועקגעשטעלט זײַן טעטיקייט אויף נײַע יסודות.

דער „צענטער פֿאַר מיטצײַטיקער יִידישער דאָקומענטאַציע״ האָט זיך פֿון סאָמע אָנהייב אַוועקגעשטעלט מחוץ יעטווידער פּאָליטישער פּאַרטיי. ער איז ניט ציוניסטיש און ניט אַנטיציוניסטיש, ער איז ניט קאָמוניסטיש און ניט אַנטי־קאָמוניסטיש. ער איז דורכויס און בפֿירוש אַ ווײַסנשאַפֿטלעכע אינסטיטוציע וואָס קומט צו דינען דער גאַנצער פֿון אונדזער צײַט און דער מאָראַל פֿון אַלע צײַטן.

מיר האָבן געהאַט מזל און אַרײַנבאַקומען אין אונדזער באַזיץ כּמעט אַלע געשטאַפּל־אַרכיוון פֿאַר יִידישע ענינים אין פְּרַאנקרײַך: אויטענטישע דאָקומענטן געזאַמלט פֿון אָבעץ, גערינג, קנאָכען, דאַניקער, ברונער, פֿון יענע פֿינצטערע פֿאַרבראָכענע וואָס האָבן זיך געהאַט פֿאַרמאָסטן צו פֿאַרטיליקן אונדזער פֿאַלק.

אויך פֿאַרמאָגן מיר די אַרכיוון — העכער צווויי טויזנט אויטענטישע דאָ־קומענטן — פֿונעם „אינסטיטוט צו שטודירן די יִידן־פֿראָגע אין פְּרַאנקרײַך״ און דעם אַרכיוו פֿון ד״ר מאַנטאַנדאָן וואָס האָט געמאַכט דעם אַנשטעל, אַז דורך אַ בליט־אַנאַליז קען ער באַלד דערקענען, ווער עס איז אַ יִיד און ווער עס איז אַן „אַריער״.

די רעגירונג האָט אונדז אויך געגעבן אַ מיגלעכקייט דורכצופֿאָרשן דעם אַרכיוו פֿון געזעראַל־קאָמיסאַריאָט פֿאַר יִידישע ענינים, און מיר האָבן דאָרטן אָפּפּיקמירט בײַ צוואַנציק טויזנט אָריגינעלע דאָקומענטן. דער גענעראַל־קאָמי־

סאַריאַט פֿאַר יידישע ענינים איז געווען אַן אינסטיטוציע פֿון מסירה און פֿון גוּפֿה, אַן אינסטרומענט פֿון קאַרופּציע און שאַנטאַזש.

איצט האָבן מיר באַקומען די דערלויבעניש צו באַקענען זיך מיט די אַרכיוון פֿון האָטעל מאַזשעסטיק, וווּ עס איז געווען קאַנצענטרירט די גאַנצע דאָקומענטאַציע פֿון דיטשן געזעלשאַפֿט־שטאַב אין פֿראַנקרײַך, און אויך דער אַרכיוו פֿון ד״ר בלאַנקעט, דעם עקזעקוטאָר בײַם באַגזלען יידן.

אונדזערע 22,000 טעקעס לאָזן ניט איבער אין שאָטן קיין זאַך, ניט פֿון דער דיטשער זײַט און ניט פֿון דער פֿראַנצייזישער. די וואָס ווילן אויסגעפֿינען די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייטן און ווילן דערגיין דעם אמת קענען זיך וועגדן צו אונדזערע טעקעס און אונדזערע קאַרטאָטעקן. אַלעמענס שולד איז קלאָר. מיר האָבן דאָ למשל די טעקע פֿון ברינאָן, דעם ווישי־אַמבאַסאַדאָר בײַ די דיטשן, מיט אַ סך בריוו געהתמעט פֿון פּעטענען בכבֿודו ובעצמו, און לעבן דעם די טעקע פֿון אַבעצן וואָס איז געווען דער אַמבאַסאַדאָר פֿון די דיטשן אין ווישי.

די געריכטן געפֿינען בײַ אונדז די וויכטיקסטע באַווײַזן בײַם מישפּטן די מלחמה־פֿאַרברעכערס. די העכסטע געריכטן האָבן שוין אויסגענוצט אונדזער הילף.

די פֿראַנצייזישע דעלעגאַציע בײַם נירנבערגער טריבונאַל האָט זיך געווענדט צו אונדז. מיר האָבן איר צוגעשטעלט 371 דאָקומענטן פֿון דיטשע מקורים.

בײַ קיינעם איז ניט קיין ספֿק, אַז די ווישי־רעגירונג איז געווען גרייט אויף אַלץ, אונטערן דרוק פֿון די דיטשן. נאָר מען דאַרף דאָס דערווײַזן. די באַווײַזן זײַנען אין אונדזער באַזיץ.

די דאָזיקע דאָקומענטאַציע האָט אונדז אַרײַנגעבראַכט אַ וואַרעמען דאַנק פֿון ה׳ דע־מענטאָן, דער פֿראַנצייזישער פֿאַרשטייער אין אינטערנאַציאָנאַלן טריבונאַל אין נירנבערג. לויט זײַן בקשה האָבן מיר אַראָפּגעשיקט דרײַ פֿון אונדזערע מיטאַרבעטערס קיין נירנבערג, וווּ זיי האָבן געהאָלפֿן דער פֿראַנצייזישער דעלעגאַציע, און אַז זיי האָבן אײַנגעשטעלט דאָרט דעם קאַנטאָר, האָבן מיר באַקומען, פֿאַר אַן אויסבײַט, העכער 30 קילאָגראַם פֿאָטאָקאָפּיעס. פֿון דאָרטן האָבן מיר למשל אַרויסגענומען, און אָפּגעדרוקט אין אַ פֿראַנצייזישער איבערזעצונג, דעם פֿולן רעפּאָרט פֿונעם עס־עס־געזעלשאַפֿט סטראָפּ וועגן דער ליקווידאַציע פֿון דער וואַרשעווער געטאָ. אויפֿן סמך פֿון אַנדערע ענלעכע דאָקומענטן וועלן מיר קענען צושטעלן די היסטאָריקערס נאָך אַנדערע אויטענטישע באַריכטן פֿון די דיטשע תלינים.

ביז איצטער האָבן מיר פֿובליקירט אויף פֿראַנצייזיש די וויטערדיקע ביכער:

דער מצבֿ פֿון יידן אין פֿראַנקרײַך אונטער דער דיטשער אָקופּאַציע.

די פֿרעסע, די פֿראָפּאַגאַנדע און די געזעלשאַפֿטלעכע מיינונג אונטער דער אָקופּאַציע.

די שלאַכט אין וואַרשעווער געטאָ, געזען און דערציילט פֿון די דיטשן.

צושטײַער צו דער געשיכטע פֿון קאַנצענטראַציע־לאַגערן.

פֿון דראַנסי ביז אוישוויץ.

דער מצבֿ פֿון יידן אין פֿראַנקרײַך אונטער דער איטאַליענישער אָקופּאַציע.

דער יידישער ווידערשטאַנד אין פֿראַנקרייך.
ווידערשטאַנד פֿון יידישע אַרגאַניזאַציעס אין פֿראַנקרייך.
די צערשׂבירונג פֿון קונסט־חפֿצים דורך די דײַטשן.

בײַ הײַנטיקן טאָג גרייטן מיר:

די רדיפֿות אויף יידן אין פֿראַנקרייך און אין די מערבֿדיקע לענדער אין שײַן פֿון נירנבערגער פּראָצעס.
די אויסראָטונג פֿון יידן אין באַלטישע לענדער און אין אוקראַינע.

א מאַנאַגראַפֿיע וועגן „אינסטיטוט צו שטודירן די יידן־פֿראַגע".

דער קאָמיסאַריאַט צו שטודירן די יידן־פֿראַגע, געשריבן פֿונעם **ענעראַל־פּראָקוראָר פֿון דער פּראַנצייזישער דעלעגאַציע ה' מאַנריי.**

דאָס וואָס איך האָב ביז איצט איבערגעגעבן, רבותי, איז, אַזוי צו זאָגן, דער יורידישער צוויג פֿון אונדזער אַרבעט. פֿאַראַן נאָך א צווייטער צווייג, וואָס ער וואַרפֿט זיך ניט אַזוי שטאַרק אין די אויגן, נאָר די רישעות און ברוטאַלקייט איז דאָרטן ניט קלענער. דאָס איז דער עקאָנאָמישער אָספּעקט.

אין משך פֿון צווויי יאָר האָבן מיר אַרויסגענומען פֿונעם *Journal Officiel* **און פֿאַרשריבן אויף קאַרטלעך אַלע פֿראַווויזאָרישע אַדמיניסטראַטאָרן פֿון יידישן פֿאַרמעגן, וועמען די ווישי־רעגירונג און די אָקופּאַנטן האָבן געהאַט אַוועקגעזעצט אויף צו פֿירן די צוגעריבטע יידישע אונטערנעמונגען. גאַנץ אָפֿט האָבן די דאָזיקע אַדמיניסטראַטאָרן ווידער באַגנבֿעט די ווישי־רעגירונג און די אָקופּאַנטן; האָט מען אַוועקגעשטעלט א השגחה איבער די משגיחים. מען האָט אויף אַזאָ אופֿן צונויפֿגעשטעלט א קאַרטאָטעק פֿון 65,000 נעמען.**

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָבן מיר דאָ ניט לאָנג באַקומען דאָס רעכט דורכצוקוקן דעם אַרכיוו פֿונעם „ענעראַל־קאָמיסאַריאַט פֿאַר יידישע ענינים". דאָס גיט אונדז די מיגלעכקייט איבערצוקאָנטראָלירן אונדזערע אייגענע אינפֿאָרמאַציעס אויפֿן סמך פֿונעם שטרענג אָפּיציעלן מאַטעריאַל, און אַזוי אַרום האָבן מיר געפֿונט א נייעם מקור פֿאַר עקאָנאָמישער סטאַטיסטיק.

ביז דער מלחמה איז אין פֿראַנקרייך פֿאַקטיש ניט געווען קיין שום רעגיסטראַציע פֿון קאָמערציעלע אַדער אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען לויט רעליגיע. ממילא איז ניט געווען קיין מיגלעכקייט אויסצוגעפֿינען די עקאָנאָמישע גלידערונג פֿון יידן אין לאַנד און צו באַשטימען דעם יידישן אָנטייל אין פֿראַנקרייכס נאַציאָנאַלן פֿאַרמעגן.

די דײַטשן האָבן זיך געמוען צו דער אַרבעט מיט זייער שטענדיקער מעטאָדישקייט, פֿאַרשטייט זיך מיטן גענויקן פֿון אַרײַנכאַפּן דאָס יידישע האָב און גוטס.

איצט קענען מיר אויפֿן סמך פֿון זייערע מאַטעריאַלן פֿעסטשטעלן דעם אמת וועגן אַן ענין, וועגן וועלכן עס זײַנען פֿאַרשפּרייט געוואָרן אַזוי פֿיל בויך־סבֿרות און בילבולים. מיר קענען איצט מיט פֿאַקטן אין די הענט אָפּלייקענען דעם אָנטיסעמיטישן אַבסורד, אַז יידן האָבן געהאַט פֿאַרכאַפּט שיער ניט 95 פּראָצענט פֿון אַלע פֿראַנצייזישע געשעפֿטן.

דער ציל פֿון אונדזערע עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישע פֿאָרשונגען איז געווען, ווי געזאָגט, צו דערווייסן זיך די פֿאַקטישע סאָציאַלע און עקאָנאָמישע סטרוקטור פֿונעם יידישן סעקטאָר אין דער עקאָנאָמיק פֿון פֿראַנקרײַך. מיר האָבן דעריבער אויסגעפֿאָרשט:

1) די יידישע סטרוקטור בײַם אָנהייב אָקופּאַציע. דערבײַ האָבן מיר אויסגענוצט די סטאַטיסטישע אַרבעטן פֿון די אָקופּאַנטן און פֿון ווישי.

2) די אָבדות און צעשטערונגען פֿון יידישן פֿאָרמעגן אין דער צײַט פֿון דער אָקופּאַציע.

3) די פֿראָגע וועגן דער מאָס, אין וועלכער יידן האָבן צוריקבאַקומען זייער פֿאָרמעגן נאָך דער באַפֿרײַונג ביז הײַנטיקן טאָג.

מיר האָלטן איצט אין דורכשטודירן:

4) די נײַע געזעץ־געבונג וועגן די מלחמה־היזקות, און מיר ווילן מיטהעלפֿן, אַז יידן זאָלן באַקומען צוריק זייערע פֿאָרמעגנס אין דער פֿולער מאָס.

מיר האָבן אויפֿגעשטעלט אַ פֿולע קאַרטאָטעק מיט אַלע ידיעות, אָפּיציעלע און אָפּיציעזע, פֿון דער אָקופּאַציע־צײַט. די דאָזיקע ידיעות זײַנען קאָמפּלעטירט געוואָרן דורך דורכשטודירן אַ געוויסע קאַטעגאָריע טעקסט פֿונעם גענעראַל־קאָמיסאַריאַט פֿאַר יידישע ענינים. אויך האָבן מיר אַליין דורכגעפֿירט אַנקעטעס.

מיר האָבן אויף אַזאַ אופֿן געשאַפֿן דעם באַזיס פֿאַר אָפּשאַצן די היזקות וואָס עס האָבן געליטן יידישע אינדוסטריעלע און בעל־מלאָכישע אונטערנעמונגען ווי אויך די שאָדנס אין באַוועגלעכן אייגנס, וואָס יידן האָבן געליטן.

מיר האָבן איצטער:

א) אַ רייסטער פֿון יידן וואָס זײַנען באַגזלט געוואָרן אין פּאַריז און אין דער פּראָווינץ;

ב) אַ רייסטער פֿון די פּראָוויזאָרישע אַדמיניסטראַטאָרן;

ג) אַ קאַרטאָטעק מיט 65,000 קאַרטלעך. יעטווידער קאַרטל גיט, אַחוץ אַנדערע אינפֿאָרמאַציעס, אויך ידיעות וועגן דער דאָטע פֿון באַגזלען, וועגן דער בירגערשאַפֿט און דעם פֿאַך פֿון דעם באַגזלטן, וועגן דעם עקאָנאָמישן און יורידישן כאַראַקטער פֿון דעם געגזלטן האָב און גוטס. ווי באַלד אַזוי, קענען מיר אויך אַרויסזען די דעפֿעקטן פֿון דער איצטיקער געזעץ־געבונג און די נייטיקייט פֿון נײַע געזעצן וואָס זאָלן מאַכן מיגלעך פֿאַר די באַגזלטע אײַנצומאַנען צוריק זייער פֿאָרמעגן.

ד) אונדזערע טאַבעלעס גיבן שוין אַ בילד פֿון דער פּראָפֿעסיאָנעלער סטרוקטור פֿון יידן אין פֿראַנקרײַך. דאָס וועט ניט נאָר אָפּלייקענען די ליגנס פֿון דער אַנטי־יידישער פּראָפּאַגאַנדע, נאָר ס׳וועט אויך געבן מאַטעריאַל פֿאַר יידישע געזעלשאַפֿטלעכע טוערס וואָס האָבן אין זינען די פּראָפֿעסיאָנעלע אויסבילדונג פֿון אונדזער יוגנט.

ה) מיר האַלטן שוין אין סומירן דעם גאַנצן מאַטעריאַל וועגן דעם געגזלטן יידישן האָב און גוטס. מיר האָבן אײַנגעטיילט די היזקות אין פֿיר קאַטעגאָריעס: שאָדנס פֿון אומבאַוועגלעכן אייגנס; שאָדנס אין אינדוסטריעלע און בעל־מלאָכישע

אונטערנעמונגען; שַאדנס אין באַוועגלעכן אייגנס; צוגעריבטע ווערטזַאכן, גאַלד, דימענטן און מזומן.

אויף צו פַּאַרענדיקן די אַרבעט פַּאַדערן זיך נאָך פַּאַרשיידענע פַּאַרשונגען, אָבער מיר זײַנען זיכער, אַז מיר וועלן געפֿינען דערויף די געהעריקע פַּאַנדן.

*

איצט צום לעצטן פונקט. ווי וויכטיק עס זאָל ניט זײַן די אויפֿטוען פון אונדזער דאָקומענטַאציע־צענטער פון ריין וויסנשאַפֿטלעכן שטאַנדפונקט, וואָלטן זיי ניט געהאַט די פולע וואָג, וועט זיי וואָלטן ניט געקענט אויסגענוצט ווערן אין קאָמף קעגן אַנטיסעמיטיזם.

מען דאַרף זען, אַז אונדזערע קינדער זאָלן קיין מאָל ניט פַּארגעסן די גרויל־ן וואָס די שׂינאה צו יִידן האָט געבראַכט אויף דער וועלט און אַז זיי זאָלן בלײַבן באַוואָפֿנט קעגן דער דאָזיקער שׂינאה.

די דורות וואָס קומען נאָך אונדז דאַרפֿן וויסן, וואָס עס קומט אַרויס פון די טאָטאַליטאַרע אידעאָלאָגיעס און פון די ראַסיסטישע טעאָריעס. אונדזערע דאָקומענטן רײַדן מיט אַ הויכן קול צו אַלעמען, צו די הינטיקע און צו די קומענדיקע: „אויב איר ווילט, אַז די וועלט זאָל געראַטעוועט ווערן, אַז די מענטשלעכע קולטור זאָל גערַאטעוועט ווערן, טאָ פַּאַרגעסט קיין מאָל ניט, וואָס די קולטור האָט געליטן, און קודם־כל וואָס יִידן האָבן געליטן".

איידער איך ענדיק וואָלט איך נאָך וועלן באַקענען אײַך מיט דער אויפֿפֿירונג פון די פַּראַנצויזן אין דער צײַט פון דער אָקופּאַציע.

ס'איז אַ טראַגישער קאַפּיטל פון אונדזער געשיכטע, און מיר דאַרפֿן אים אויפֿקלערן אַזוי גוט ווי מיר קענען, מיט דער פולער אומפּאַרטייִשקייט.

די דײַטשן, לאָמיר געדענקען, האָבן געהאַט געשאַפֿן אַן אמתן אַנטיסעמיטישן אינטערנאַציאָנאַל. די דאָקומענטן וואָס מען האָט פַּאַרכאַפּט אין שוויץ בעת טעטלַיס שפּיאָנאַזש־פּראָצעס, און אויך די אויספֿאַרשונג וואָס מיר מאַכן איצטער אויפֿן סמך פון די דײַטשע אַרכיוון, ווײַזן באַשטימפּערלעך, אַז נאָך מער ווי מיט צען יאָר צוריק האָבן זיך פַּאַרשיידענע פּראַנצויזישע אַנטיסעמיטן איזניוכעט מיטן פַּאַרנאַנטן „וועלטדינסט" וואָס אַלפֿרעד ראָזענבערג האָט געגרינדעט און פֿלײַשהויער האָט אַנגעפֿירט. צווישן די דאָזיקע שׂונאי־ישׂראל זײַנען געווען עט־לעכע וואָס האָבן זיך שפּעטער קונה שם געווען אונטער דער דײַטשער אָקופּאַציע: דאָרקיע דע פּעלפּוא, אַנרי קאָסטאָן, קלעמאָן סערפּייל דע גאָבינאָ.

ס'זײַנען געווען, קען מען זאָגן, אין פּראַנקרַיִך צוויי אַנטיסעמיטישע נעסטן. געווען אָט די נײַע קרײַזן וואָס זײַנען געווען דירעקט אויף קעסט בײַ נאַצי־דײַטשלאַנד און אונטער איר קאָמאַנדע; און געווען די אַלטע אַנטיסעמיטישע גוואַרדיע פון דעם Action Française, וואָס האָט געהאַט אַ השפּעה אין געוויסע קרײַזן פון דער בורזשואַזיע. די דאָזיקע אַלטע קרײַזן האָבן געגאָסן פון דער שטיצע פון די נײַ אויפֿגעקומענע און געקוואָלן פון זייערע דערגרייכונגען; אָבער ביז דער אָקופּאַציע האָבן זיך ביידע ניט אויסגעמישט. וועט די דײַטשן זײַנען געקומען האָבן זיי אַנגעהויבן דריקן, אַז די אַלטע און נײַע אַנטיסעמיטן

זאָלן זיך דערנענטערן און צונויפֿגיסן, און אין אַ גרויסער מאָס איז זיי דאָס געראָטן. צוזאַמען האָבן זיי איצט פֿאָרסמט די עפּנטלעכע מיינונג, און פֿון זיי האָט עס דער דיטשער ענגעראַל־שטאָב געזומען אַלע אַנטי־ייִדישע טעכניקערס, פֿראָפֿאַגאַנדיסטן און אָגיטאַטאָרן וואָס ער האָט געדאַרפֿט. די באַריכטן פֿונעם אָבערשטורמפֿירער דאַניקער לאָזן ניט איבער וועגן דעם אַלעם אַפֿילו דעם מינדסטן ספֿק.

די זעלביקע קרײַזן האָבן אויך צוגעשטעלט תיכף די קאַדערס פֿאַר דעם שמוציקן צענטער פֿון גזלה און שאַנטאַזש, וואָס האָט זיך גערופֿן „גענעראַל־קאָמיסאַריאַט פֿאַר ייִדישע פֿראָגעס".

מען דאַרף זאָגן, אַז די דיטשן האָבן מצליח געווען: זיי האָבן זיך יאָרן לאַנג געגרייט וויסנשאַפֿטלעך, און ווען די מלחמה איז געקומען, איז צייטיק געווארן דאָס וואָס זיי האָבן געהאַט פֿאַרזייט, און בהדרגה, פֿאַמעלעך האָבן זיי זיך געזומען גרייטן צום שניט, צום בלוטיקן שניט וואָס האָט געדאַרפֿט מאַכן אַ סוף צו אַלע יידן ביזן לעצטן. וויבאַלד זיי האָבן געגעבן גוטע האָפֿענונגען. די וויבישי־פֿאַרטייען, די פֿראָפֿאַשיסטישע און אַנטיסעמיטישע ליגעס האָבן אַרײַנגעצויגן אַלץ מער געדונגענע משרתים, מוסרים, מילִיציאַנערן און לִעגיאָנערן.

אָבער איין זאַך האָט געפֿעלט בײַ די דיטשן און בײַ וויבישי: זיי האָבן ניט געווּוסט וויִ אַזוי אויסצוטיטשן די כּמו־רעזיגנאַציע, די כּלומרשטיקע הכנעה פֿון דער מאַסע פֿון פֿראַנצייזישן פֿאָלק. און פֿלוצלינג האָבן זיי זיך מיט חידוש געכאָפּט, אַז די ערד פֿון פֿראַנקרײַך איז אונטערגעמינעוועט און אַז אַט־אַט וועט די ערד זיך אַ הייב טאָן קעגן זיי און זיי אײַנשלינגען. אָט דער רעוואָלט פֿון דער פֿראַנצייזישער נשמה איז געקומען ווי אַ רעזולטאַט פֿון דער אימה וואָס האָט אָנגעוואָרפֿן אויף יעדער איינעם די באַהאַנדלונג פֿון יידן, און ווי פֿון זיך אַליין איז געקומען אַ באַשלוס, אַז מען דאַרף העלפֿן. מען דאַרף אונטער־שטרײַכן, אין דער ערשטער רייִ, די וווּנדערלעכע הילף פֿון די קלויסטערס, די באַצוּונג פֿון די גײַסטלעכע. די מאַנאַסטירן האָבן זיך געעפֿנט אויף צו באַהאַלטן די געיאָגטע יידן; גײַסטלעכע און מאָנאַכן האָבן פֿאַרנומען דעם הויפּטאָרט אין דער היפּשער צאָל געהיימע „רעטונגס"־אַרגאַניזאַציעס וואָס פֿלעגן אויסאַרבעטן פֿאַלשע פּאַפּירן, העלפֿן אַריבערגיין אין שווייץ אאַז"וו. די מערקווערדיקע Cahiers du Temoignage Chrétien האָבן זיך אָפּט געשטעלט קעגן דער נאַצישער פֿראָפֿאַגאַנדע. איינער האָט געוואָלט איבעריאָגן דעם צווייטן, קאַטוילן און פֿראָטעסטאַנטן. ספּעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט די פֿראָטעסטאַנטישע קירך; כאָטש זי צייִלט ניט מער ווי 800,000 גלייביקע, זײַנען אָבער די פֿראַנצייזישע געגנטן, וווּ די פֿראָטעסטאַנטן האָבן די אייבערהאַנט, געווארן אמתע „באַסטיאָנען פֿון שוץ".

אונדזערע דאָקומענטן פֿאַרשלייערן קיין זאַך ניט. מיר האָבן ניט קיין רעכט וואָס עס איז צו פֿאַרשלייערן. וועגן געוויסע בירגערלעכע קרײַזן מוז מען זאָגן האַרבע וועריטער, און דאָס אייגענע וועגן אַ היפּשער צאָל פֿאַרשטייערס פֿון דער קינסטלערישער און ליטעראַרישער וועלט, בתוכם אַ סך גדולים.

פֿאַרקערט, די אוניווערסיטעטן און די לִערערס זײַנען בדרך כּלל געבליבן ריין. טויזנטער ייִדישע קינדער און יוגנטלעכע זײַנען געוואָרן אויסבאַהאַלטן אין

די לײַיִענען און אין עפֿנטלעכע און פּריוואָטע שולן. אין אַלע צוויגן פֿון דער אַדמיניסטראַציע זײַנען געזעסן מענטשן וואָס האָבן אויסגעהאַלטן מיט פֿאַלשע פּאַפּירן אַדער געוואָרנט ערב אַן אָבלאַווע. אַ סך פּאָליציאַנטן און באַאַמטע האָבן באַאַרבעט מיט זייער לעבן פֿאַר אַזעלכע אַקטן פֿון אַרנטלעכקייט און מוט. דער פֿראַנצייזישער „מענטש פֿון אַ גאַנץ יאָר" אין דאָרף און שטאָט, אומאָפּהענגיק פֿון זײַנע פּאָליטישע איבערצײַגונגען, האָט געוויזן, אַז דער חוש פֿון מענטש־לעכקייט און אַהבת הבריות לעבט נאָך אַלץ אין פֿראַנצייזישן פֿאָלק.

וועג די דײַטשן האָבן דערזען, אַז אויפֿן אידעאָלאָגישן פֿלאַך קענען זיי זייערע צילן ניט דערגרייכן, זײַנען זיי אַווענטשוריסטן אויפֿן וועג פֿון קאָמפּיע, פֿון אַרײַנגאַרן מיט אַ צוקער־לעקעכל. די נאַצישע שפּילן, די circenses, האָבן דעם פֿראַנצוזן ניט געגומען; איז אפֿשר וועט מען אים קענען אונטערקויפֿן מיטן panem, מיטן ברויט, ווי באַלד ברויט הייבט אַן ווערן אַ זעלטענער אַרטיקל און מען קען נאָך צושטעלן ווײַס ברויט אויך, און טאָקע אָנצוזען זיך צו דער זעט... דער דײַטש האָט פֿאַרגעליגט דעם פֿראַנצייזישן פֿאָלק: איך וועל צונעמען בײַם יידן זײַן האָב און גוטס, און פֿאַר אײַך וועט אויך אָפּפֿאַלן אַ ביסל.

אין זײַן באַריכט פֿון 28סטן יאַנואַר 1941 האָט קנאַכען, דער שעף פֿון „זיכערהייטסדינסט" אין פֿראַנקרײַך, איינער פֿון די אָפּצווייגן פֿון געשטאָפּא, געשריבן אַזוי:

... שאָפֿן קאָנצענטראַציע־לאָגערן פֿאַר יידן איז אינעם איצטיקן מאָמענט אי באַרעכטיקט אי זייער צוגעפּאַסט. פֿאַראַן דער עיקר איין פּונקט וואָס דאַרף מכריע זײַן:

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז כּמעט אוממיגלעך אַרויסצורופֿן בײַ די פֿראַנצויזן אַן אידעאַליסטישן אַנטיסעמיטיזם; אָבער אויב מען זאָל זיי פֿאָרלייגן פֿינאַנציעלע געווינסן, קען די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג געפֿינען א סך מער חן בײַ זיי אין די אויגן. וועג מען וועט אײַנזעצן אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן אַרום 100,000 אויסלענדישע יידן וואָס וווינען אין פּאַריז, וועלן א סך פֿראַנצויזן האָבן די געלעגנהייט זיך א הייב צו טאָן פֿון אַרבעטער־קלאַס און אַריבערצוגיין אין דער בורזשואַזיע.

לאָמיר זיך ניט נאַרן. דער דאָזיקער מעטאָד פֿון פֿראָפֿאַגאַנדע האָט אויסגענומען. די מאַסן־גזלות פֿון די יאָרן 1941—1944, די „אַריאַניזירטע" יידישע געשעפֿטן, אין וועלכע די „אַדמיניסטראַטאָרן" האָבן פֿאַקטיש געבעל־הבתעווט ווי זייער האַרץ האָט געגלוסט, די יידישע דירות וואָס מען האָט באַקומען במתּנה מיט די מעבל און אויף אַלעם גרייטן, — דאָס אַלץ האָט געשאַפֿן פֿיל טויזנטער אַנטיסעמיטן, וויל ס'האָט געלוינט צו זײַן אַנטיסעמיטן.

אידער איך ענדיק וויל איך אײַך פֿאַרזיכערן מיט מײַן גאַנצן כּוח און מיט דער גרעסטער פֿרייד, אַז ניט געקוקט אויף די דערנידעריקונגען, ניט געקוקט אויף די יסורים, ניט געקוקט אויף די אַבדות האָבן זיך יידן אין פֿראַנקרײַך באַלד נאָך דער באַפֿרײַונג גיסטיק צוריק געשטעלט אויף די פֿיס. מיר האָבן שוין אַפֿילו די אַלע רײַסערײַען צווישן פֿאַרשיידענע צדדים — אָבער דאָס לעבן גייט וויטער, און אויף די חורבות בויען מיר פֿון דאָס נײַ. מיט אײַך צוזאַמען ווילן מיר בויען דאָס יידישע לעבן אויף דער גאַנצער וועלט.

Centre de Documentation Juive Contemporaine רשימה אויסגאבעם פון

(Série juridique) יורידישע סעריע

Vol. 1 — Sarraute, R. et Rabinovitch, J., *Examen succinct de la situation juridique actuelle des Juifs* (Paris 1945). 32 pp. (8°).

Vol. 2 — Sarraute, R. et Tager, P., *Les Juifs sous l'occupation. Recueil des textes français et allemands 1940—1944* (Paris 1945). 192 pp. (8°).

Vol. 3 — Lubetzki, J., *La condition des Juifs en France sous l'occupation allemande, 1940—1944. La législation raciale.* Préface de Justin Godart, sénateur, ancien ministre (Paris 1945). 257 pp. (8°).

(Série "Documents") סעריע דאקומענטן

Vol. 1 — *La Bataille du Ghetto de Varsovie, vue et racontée par les Allemands,* avec introduction de David Knout (Paris 1946).

Vol. 2 — *La Persécution de Juifs en France et dans les pays de l'Ouest, présenté par la France à Nuremberg,* avec préface du Professeur René Cassin, Président du Conseil d'État, et introduction de Me. Edgar Faure, Procureur Général Adjoint au Tribunal Militaire International (Paris 1947).

Vol. 3 — Poliakow, L., *La Condition des Juifs en France sous l'occupation italienne,* Préface de Justin Godart, Sénateur, ancien ministre (Paris 1946). 176 pp. (8°).

Vol. 4 — *Le pillage par les Allemands des oeuvres d'art appartenant à des Juifs en France,* Recueil de documents, sous la direction de Jean Cassou, Conservateur en Chef au Musée d'Art Moderne (Paris 1947).

(Série "Etudes et Monographies") סעריע שטודיעס און מאָנאָגראַפיעס

Vol. 1 — Polonski, Jacques, *La presse, la propagande et l'opinion sous l'occupation* (Paris 1946). 16 pp. (8°).

Vol. 2 — *La littérature française, les églises, l'administration et les parties politiques sous l'occupation.*

Vol. 3 — *L'activité des organisations juives en France sous l'occupation* (Paris 1947). 248 pp (8°). [גרייט צום דרוק.]

Vol. 4 — Weill, Dr. Joseph, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'Anti-France* (Paris 1946). 254 pp. (8°).

Vol. 5 — Wellers, George, *De Drancy à Auschwitz* (Paris 1946). 240 pp. (8°).

Vol. 6 — *Le Commissariat Général aux Question Juives, ses aspects politique et économique et sa propagande.* [גרייט צום דרוק.]

Vol. 7 — *Le drame juif et le drame de la France.* [גרייט צום דרוק.]

אַ רשימה מאַפּעס פֿון געטאָס, לאַגערן און יִידישע פּאַרטיזאַנישע קאַמפֿן

פֿון ז. שטיקאָווסקי

געאָגראַפֿיע און טאָפּאָגראַפֿיע, קען מען מיינען, זײַנען אַן ענין בלויז פֿאַר ספּעציאַליסטן. עס איז אָבער נישט אַזוי. אַ מאַפּע קען אָפּט אַ סך דערציילן. אויף אַן אויסשטעלונג „דײַטשע פֿאַרברעכנס אין פּוילן, 1939—1946", וואַרשע, 1946, איז געווײזן געוואָרן אַ מאַפּע פֿון גערטנער אין דעם אָפּטייל פֿאַר הינט פֿון טויטלאַגער אָשפּיצין.[1] עס איז גוט באַקאַנט, אין וואָסערע באַדינגונגען מענטשן האָבן געלעבט אין די באַראַקן פֿון אָשפּיצין איידער זיי זײַנען אומגעקומען. די דײַטשן האָבן אָבער געוואָלט דערפֿאַר, אַז זייערע הינט אין אָשפּיצין זאָלן האָבן פֿרישע לופֿט.

מאַפּעס דערציילן אָפּט בעסער פֿון באַשרײַבונגען וועגן די ווײַט־באַדינגונגען אין די געטאָס. אין ווילנע האָט די יִידישע באָפֿעלקערונג באַטראָפֿן סוף 1939 קרוב אַ דריטל פֿון דער אַלגעמיינער באָפֿעלקערונג. אויף אַ מאַפּע פֿון ווילנער געטאָ (1942) זעט מען אַ שטח פֿון בלויז 7 געסלעך. אָזאַ איז אויך געווען די לאָגע אין וואַרשע און אין אַלע אַנדערע געטאָס. אין בודאָפּעשט האָט יעדער נישט־ייִד פֿאַרנומען בערך 200 קוואַדראַטיאַרד און יעדער ייִד אין בודאָפּעשטער געטאָ 40 מאָל וויניקער, בלויז 5 קוואַדראַטיאַרד.

נאָך מער פּרטים קענען מאַפּעס ברענגען וועגן דעם ווי אַזוי די דײַטשן האָבן פֿלאַנמעסיק צוגעגרייט דאָס מאָרדן מיליאָנען. מאַפּעס זײַנען איינער פֿון די בעסטע דערווײַז, אַז די דײַטשן האָבן די אויסראָטונג פֿון יִידישן פֿאָלק דורכגעפֿירט נישט צופֿעליק, נאָר מיט אַ געניעם פּלאַן.

מיר ווילן דאָ אויסרעכענען בלויז אַ פּאָר פּראָבלעמען פֿון אונדזער לעצטן חורבן, וואָס פֿאָרשן זיי נייטיקט מען זיך אין מאַפּעס.

1) צאָל און טיפּן לאָגערן. אין אַ פֿראַנצייזישער אויסגאָבע צו דער געשיכטע פֿון דער מלחמה[2] ווערט געבראַכט אַ רשימה פֿון 1,320 לאָגערן, תּפֿיסות אד״גל,

---

[1] "Plan zieleńców w psiarni oświęcimskiej", in: Muzeum Narodowe w Warszawie, Wystawa "Zbrodnie niemieckie w Polsce, 1939—1946" (Warszawa, czerwiec, 1946), p. 39, No. 47.

אין ווײַטערדיקן טעקסט ציטירט: "Zbrodnie . . .".

[2] *Documents pour servir à l'histoire de la guerre, IV, Camps de concentration*, Office Francçais d'Edition (Paris, 1945), pp. 203-251.

פון דעם 66 ספעציעל פאר יידן. אין א פוילישער אויסגאבע[4] ווערט געבראכט בלויז פאר פוילן א רשימה פון 4 טויטלאגערן, 435 קאנצענטראציע־לאגערן (פון דעם 128 יידישע) און 18 דורכגאנג־לאגערן. אין אן אויסגאבע פון דייטשע געווענען פאליטישע פארפאלגטע[5] איז געדרוקט א רשימה פון 382 „גרויסע קאנצענטראציע־לאגערן", 38 „קליינע קאנצענטראציע־לאגערן", 11 „מיליטע־רישע תפיסות, לאגערן און פעסטונגען", 16 „ארבעט־דערציונגס־לאגערן" און 308 תפיסות. אין דער ערשטער רשימה פון דער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין לינץ (עסטרייך) ווערן געבראכט 956 געטאס און לאגערן.[6] קיין פולע פארעפנטלעכטע רשימה פון לאגערן איז אונדז ניט באקאנט. די פאקטישע צאל לאגערן איז געווען א סך גרעסער ווי די וואס איז ביז איצט באקאנט.

2) אלטע און נייע לאגערן. די ערשטע טיפן לאגערן ביז 1939 אין די גרענעצן פון דייטשלאנד גופא זיינען געווען גאר אנדערע ווי די לאגערן אויף די אקופירטע טעריטאריעס. מיט וואס שיידן זיי זיך אונטער?

3) הויפטלאגערן און פיליעס. עס זיינען געווען לאגערן וואס האבן געהאט א סך פיליעס. אין טייל ערטער זיינען די פיליעס געווען ניט מער ווי שקלאפן־לאגערן פון דייטשע מלחמה־פאבריקן. נאך א געוויסער צייט האט מען די שקלאפן־ארבעטערס געשיקט אויף אויסראטונג אין דעם הויפטלאגער און אויף זייער ארט געבראכט נייע מענטשן. צי איז דאס געווען די אייניקע סיבה פון פונאנדערטיילונג? על־כל־פנים איז נייטיק צו ווייסן וועגן אלע צווישנלאגערן און זייער לאקאציע.

4) ערטער. וווּ האבן די דייטשן געשאפן די וויכטיקסטע טויטלאגערז? נישט אין מערב־אייראפע, וווּ זיי האבן זיך געמוזט רעכענען מער מיט דער געדיכטקייט פון דער באפעלקערונג און מיט דער מיגלעכקייט פון אן אמערי־קאנער־ענגלישער אינוואזיע. ווי ווייט פון גרעסערע שטעט זיינען געווען די טויטלאגערן?

5) דער וועג פון געטא צו די טויטלאגערן: דער וועג צו די טויטלאגערן פון לענדער, וווּ קיין טויטלאגערן האבן נישט עקסיסטירט.

6) דאס צעטיילן און איבערפארטיילן די געטאס אין גרויסע און קליינע געטאס ווי א גוט באטראכטער טייל פון אויסראטפלאן.

7) עוואקואציעס פון לאגערן דארט ווי די דייטשן האבן זיך געמוזט צו־ריקציען.

---

[4] *Biuletyn Głównej Komisji badania zbrodni niemieckich w Polsce*, I (1946), pp. 27-62.

אין ווייטערדיקן טעקסט ציטירט: ... *Biuletyn Głównej*.

[5] *Nazi K Z Lager*, Komitee ehemaliger politischer Gefangenen.

[6] Verzeichnis der KZ-Lager, Arbeitslager, Ghettos und Ortschaften in den durch die Deutschen besetzten Gebieten. Die in der Kartei der Jüdischen Historischen Documentation angeführten Personen können über die Zustände und tätigen Personen in den genannten Lagern aussagen (Nachtrag folgt) [העקטאגראפירט].

אין די אַרכיוון פון דער Zentral-Bauleitung der Waffen-SS und Polizei דאַרפן זיך געפֿינען די מאַפּעס פון אַלע לאַגערן און אפֿשר אויך פון געטאָס. צי די אַרכיוון זײַנען צעשטערט געוואָרן, אַדער זיי געפֿינען זיך אין די הענט פון די אַלײַרטע רעגירונגען און אין וואָסער צושטאַנד, דאָס בלײַבט ערשט אויסצוגעפֿינען. ביז יעמאָלט קען מען זיך בלויז באַנוצן מיט די זאַמלונגען פון מאַפּעס, צו וועלכע עס איז פֿאַראַנען אַ צוטריט אין די אַרכיוון פון פֿאַרשיידענע פֿאַרש־אינסטיטוציעס און מיט די מאַפּעס וואָס זײַנען פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין פֿאַרשיידענע ביכער און זשורנאַלן. אַגב דאַרף מען זיך ריכטן, אַז די מאַפּעס פון ניט־אָפֿיציעלן כאַראַקטער, ד״ה פון ניט־דײַטשע מקורים, האָבן אין זיך אינפֿאָרמאַציעס וואָס עס־עס־מאַפּעס וועלן ניט זײַן בכוח צו געבן.

אונדזער רשימה פון מאַפּעס איז נאָך אַפֿילו נישט קיין פֿרוכט פון אַ געניעער ביבליאָגראַפֿיע, נאָר בלויז אַן ערשטער צושטײַער צו אַ ביבליאָגראַפֿיע. מיט דער רשימה וועלן מיר דערווײַל בלויז אויפֿוועקן דעם אינטערעס פֿאַר דער קאַרטאָגראַפֿישער פֿאַרשונג פון געטאָס און לאַגערן. מיר ווילן אויך ציען די אויפֿמערקזאַמקייט פון די ניצול געוואָרענע אויף דעם פֿאַקט, ווי וויכטיק עס איז, אַז זיי זאָלן כאָטשבי פון זכרון אָנצייכענען מאַפּעס פון די געטאָס און לאַגערן, אין וועלכע זיי זײַנען געווען. אין אונדזער רשימה זײַנען פֿאַראַנען מאַפּעס פון דײַטשע מקורים און מאַפּעס וואָס זײַנען געמאַכט געוואָרן אין די יודענראַטן און אין דער אונטערערדישער באַוועגונג. ס׳רובֿ מאַפּעס זײַנען אָבער געצייכנט געוואָרן פון ניצול געוואָרענע ווי אילוסטראַציעס צו גבֿית־עדותן.

אין ניו־יאָרק האָבן מיר נישט געקענט געפֿינען קיין סך מאַטעריאַל פֿאַר אונדזער רשימה. די גרעסטע זאַמלונג דאָ געפֿינט זיך, ווײַזט אויס, אין אַרכיוו פון ייוואָ וואָס האָט אויף דער אויסשטעלונג ייִדן אין איראָפּע, 1939—1946 געווײַזן 62 מאַפּעס פון געטאָס און לאַגערן, דערין אַ פּאָר אַריגינאַלן געצייכנט דורך יודענראַטן. פון זינט די אויסשטעלונג האָט זיך געפֿונען אין יאָנואַר 1947 איז די ייוואָ־קאַלעקציע נאָך אויסגעוואַקסן.[6]

די צענטראַלע ייִדישע היסטאָרישע קאָמיסיע (ציה״ק, אין פּוילין: C.Ż.K.H.) אין וואַרשע פֿאַרמאָגט אויך אַ היפּשע זאַמלונג מאַפּעס. פֿאַר אונדזער רשימה האָבן מיר זיך באַנוצט מיט אַ צעטל פון 11+78 מאַפּעס אין אַרכיוו פון דער ציה״ק, וואָס די קאָמיסיע האָט אונדז פֿרײַנדלעך צוגעשיקט.

אויף דער שוין דערמאָנטער אויסשטעלונג „דײַטשע פֿאַרברעכנס אין פּוילן״ איז געווײַזן געוואָרן אַ גרעסערע צאָל מאַפּעס. מיר האָבן געהאָט פֿאַר זיך דעם געדרוקטן קאַטאַלאָג פון דער אויסשטעלונג. חוץ די מקורים האָבן מיר זיך באַנוצט מיט די ביכער און צײַטשריפֿטן וועגן דער צײַט פון דער דײַטשער אָקופּאַציע וואָס מיר האָבן געקענט געפֿינען אין ניו־יאָרק, צום גרעסטן טייל אין

---

[6] אַגב האָט זיך מחוץ אייראָפּע איינע פון די ערשטע מאַפּעס פון אַ געטאָ, דהיינו פון וואַרשע, באַווײַזן אין די ייוואָ־בלעטער (ב׳ XVI, נומ׳ 2, נאָוועמבער־דעצעמבער 1940); אין *New Europe*, דעצעמבער 1940, איז אויך געווען געדרוקט אַ מאַפּע. זען נומ׳ 9—9א אין אונדזער רשימה.

דער ביבליאָטעק פֿון יזכור; מיר ווייסן אָבער, אַז זיי שטעלן מיט זיך פֿאַר בלויז אַ קליינעם טייל פֿון די אויסגאָבעס מיט מאַפּעס, וואָס זיינען אַרויס אין פֿאַרשיידענע לענדער.

דער צונויפֿשטעלער פֿון דער דאָזיקער רשימה וועט זאָגן אַ דאַנק פֿאַר אַלע מילואים.

ו. געטאָס

אָטוואָצק

1. Ghetto in Otwock.

[מאַפּע געמאַכט אין 1947 פֿון ב. אַרנשטיין און ו. באַכנער.] אין אַרכיוו פֿון יזכור.

1a. Arbeits-Lager "Karczew." 400 Personen. Wasserwirtschafts-Inspektion. Judenlager.

[לעבן אָטוואָצק. מאַפּע געמאַכט אין 1947 פֿון ב. אַרנשטיין און ו. באַכנער. אויף דער מאַפּע איז אויך איבערגעגעבן דאָס אָרט פֿון מאַסן־קבֿר פֿון די אָטוואָצקער יידן.] אין אַרכיוו פֿון יזכור.

באָראָנאָוויטש

1b. Plan ghetta w Baranowiczach (rysunek), wyk. przez Jankielowicza Samuela (dostarcz. 7.X. 1945), C. Ż. K. H., No. B 43.

בודאָפּעשט

2. Gettó Budapest, *Akik Meghaltak, És Akik Harcoltak Népünk Becsületéert* (1946), p. 13.

3. אַ קינסטלעריש אויסגעפֿירטע מאַפּע פֿון בודאָפּעשטער געטאָ געפֿינט זיך אין אַרכיוו פֿון יזכור, זאַמלונג פֿון אונגעריש מאַטעריאַלן, צוגעשיקט דורכן בודאָפּעשטער אָפּטייל פֿון יידישן וועלטקאָנגרעס.

ביאַליסטאָק

4. Plan getta w Białymstoku, C. Ż. K. H., No. B 65.

5. Plan Ghetta w Białymstoku, Rys. Ołomucki, 1945, Dr. Szymon Datner, *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, C. Ż. K. H. (Łódź, 1946).

6. גרענעצן פֿון געטאָ אין ביאַליסטאָק און דער שטח פֿון וויידערשטאַנד בעת דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ, אַרויסגעצייכנט דורך ג. ווינרייך אויף אַ מאַפּע פֿון דער שטאָט ביאַליסטאָק, 1946. אין אַרכיוו פֿון יזכור.

בענדין און סאָסנאָוצע

7. Lageplan der Judenwohnviertel von den Städten Bendsburg, Sosnowitz, M. 1:10,000 [1943], Mgr. N. E. Szternfinkiel, *Zagłada Żydów Sosnowca*, C. Ż. K. H. (Katowice, 1946).

דובנע

8. פּלאַן פֿון דובנע, אין פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 2 (מינכן, סעפּטעמבער 1946), ז׳ 19.

וואַרשע

9. Map of the Jewish ghetto in Warsaw, *New Europe* (December 1, 1940).

9א. די יידישע געטאָ אין וואַרשע לויט די פֿאַראַרדענונגען פֿון אָקטאָבער 1940 [18X11½, אָפֿסעטירט]. מ. ס., „די יידישע געטאָ אין וואַרשע", יזכור־בלעטער, ב׳ XVI, נומ׳ 2 (ניו־

יאָרק, גאָוועמבער־דעצעמבער 1940). צוגויפגעשטעלט לויט דער רשימה פֿון גאַסן אין דער פֿאַרדעננג פֿון *Warschauer Zeitung*, 18טן אָקטאָבער 1940 [געצייכנט פֿון ג. ווינרייך].

10. קאַמפֿן אין וואַרשעווער געטאָ אין אַפּריל 1943, אין: שלמה מענדעלסאָן, „דער וויידערשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ", יוווּ־בלעטער, ב׳ XXIII, נומ׳ 1 (יאַנואַר־פֿעברואַר 1944), [געצייכנט פֿון ג. ווינרייך]. איבערגעדרוקט אויך אין אַ ספּאַראַטער אויסגאַבע אין ייִדיש. ענגלישע און שפּאַנישע אויסגאַבעס:

Mendelsohn, S., *The Battle of the Warsaw Ghetto* (N. Y., 1944).—*La resistencia desesperada en el gheto de Varsovia* (Buenos Aires, 1944).—Jacob Apenszlak and Moshe Polakiewicz, *Armed Resistance of the Jews in Poland*, American Federation for Polish Jews (New York, 1944).—*The Black Book of Poland*, G. Putnam's Sons (N. Y., 1942).

11. מפּת מרד גיטו וארשה, שרטוט: ד. דוידוביץ, מלך ניישטט, חורבן ומרד של יהודי וארשה (תל־אָבֿיבֿ, 1946).

12. מחנות ההשמדה הגרמניים בפולין. במפה זאת מסומנים 10 מקומות־השמדה עקריים... מפת פולין לפי גבולות 1 ספט. 1939. קנה מדה 1:4,000,000. השטח משני עברי הבוג, בו פעלו פלוגות הפרטיזנים של שרידי לוחמי הגיטו לאחר דכוי המרד; לומיאנקי — יערות קאַמפּינוב — השטח אליו נמלטו שרידי מורדי הגיטו שיצאו דרך תעלות־הביוב לעבר האריי של וארשה. שרטוט: ס. וורובייציק, דצ"ו.

13. גבולות הגיטו, אין: ספר הזוועות (ירושלים, תש"ה), ז׳ 223.

14. דער פּלאַן פֿון וואַרשעווער געטאָ, ב. מאַרק, דער אויפֿשטאַנד פֿון וואַרשעווער געטאָ (פּאַריז, 1945).

15. וואַרשע [געצייכנט פֿון ג. ווינרייך], גרענעצן פֿון געטאָ אויף אַ מאַפּע פֿון וואַרשע. אין אַרכיוו פֿון יוווּ.

16. Plan Getta Warszawy אין מרד גיטו ורשה, הסתדרות השומר הצעיר בהעפלה (רומא, אַפּריל 1947).

17. Granice dzielnicy żydowskiej w Warszawie, *Gazeta Żydowska*, No. 12, (Kraków, 31 sierpnia, 1940), p. 12.

18. Niemiecki plan Warszawy z oznaczonymi granicami ghetta, "Zbrodnie . . .," Ghetto, No. 86.

19. Plan miejsc kaźni zbiorowych w Warszawie, *Ibidem*, Zemsta nad stolicą Polski, No. 130.

20. Plan obozu przy ul. Gęsiej, *Ibidem*, Ghetto, No. 54.

21. Ing. H. Sobol, Plan getta warszawskiego, 1:20,000, Dr. Józef Kermisz, *Powstantie w Getcie Warszawskim* (Łódź, 1946).

22. Plan placu przeładunkowego ("Umschlagplatz") w Warszawie, Dr. J. Kermisz, *Akcje i wysiedlenia*, C. Ż. K. H. (Warszawa-Łódź-Kraków, 1946).

23. Ogniska oporu w czasie powstania w Getcie W-wskim, *Słowo Młodych*, No. 4 (8), Kwiecień, 1947, p. 2, "Opracowane na podstawie relacji Marka Edelmana, Tuwii Bożykowskiego, oraz książki Józefa Kermisza".

24. [סיטואַציע־מאַפּע פֿון וואַרשעווער געטאָ. טויערן, גרענעצן פֿון 16טן נאָוועמבער 1940 און 23סטן אָקטאָבער 1941, קליינע געטאָ, געטאָ נאָך דער אַקציע פֿון 21סטן יולי 1942 א׳אַנד אָנווײַזונגען] אין:

Die Judenausrottung in Polen, IV, Zweite Serie, Das Martyrium des Warschauer Ghetto (Genf, 1944) [העקטאָגראַפֿירט].

25. Plan getta w Warszawie, C. Ż. K. H., No. B 38.

26. Plan getta warszawskiego, C. Ż. K. H., No. B 69.

27. Map of the Warsaw Ghetto as established October 15, 1940, Jacob Appenszlak, *The Black Book of Polish Jewry* (New York, 1943).

28. Le Plan du ghetto de Varsovie, O. Grégoire, *Le ghetto en flammes* (Paris, 1945).

מיט אָנווײַזונגען פֿון די טויערן פֿון געטאָ, גרענעצן פֿון 16טן אָקטאָבער 1940, 23סטן אָקטאָבער 1941, קלייניע געטאָ און 3 טיילן פֿון געטאָ לויט די דעפּאָרטאַציעס.

29. [מאַפּע פֿון וואַרשעווער געטאָ] אויפֿן שער־בלאַט פֿון:

Lest We Forget . . . World Jewish Congress (New York, September, 1943), *Jewish Affairs*, vol. I, No. 5 (Cover).

30. [מאַפּע פֿון וואַרשעווער געטאָ] אין:

Martyrs and Heroes of the Ghettos, Jewish Labor Committee (New York, 1942).

31. [מאַפּע פֿון וואַרשעווער געטאָ] אויפֿן שער־בלאַט פֿון:

The Massacre of the Warsaw Ghetto, World Jewish Congress (New York, 1943).

31a. Fotokopia niemieckiego planu przyszłej Warszawy—"Die neue Deutsche Stadt Warschau", *Biuletyn Głównej Komisji* . . ., vol. II.

8 מאַפּעס. וועגן געטאָ — ז׳ 184.

ווילנע

32-32a. Wilna Ghetto, 1942, M. 1:1,250 [?]

צונויפֿגעשטעלט אין געטאָ. אין אַרכיוו פֿון יידאָ זײַנען פֿאַראַנען צוויי אויפֿלאַגעס פֿון דער מאַפּע. איין אויפֿלאַגע (מאַסשטאַב 1:12.500) אין קאָלירן און מיט אָנווײַזונגען פֿון אַלע אינסטיטוציעס אין געטאָ.

33. ווילנע, געטאָ II, 1941, מאַסשטאַב 1:1.000.

צונויפֿגעשטעלט אין געטאָ. אין אַרכיוו פֿון יידאָ. די מאַפּעס פֿון די געטאָס I און II זײַנען רעפּראָדוצירט אין ש. קאַטשעראָגינסקי, חורבן ווילנע, ניו־יאָרק, 1947 און אין יידאָ־בלעטער, ב׳ XXX, נומ׳ 1.

34. Plan Ghetta Nr. 2.

צונויפֿגעשטעלט אין געטאָ. אין אַרכיוו פֿון יידאָ.

35. [ווילנער געטאָ] אויף דער דיאַגראַם צו די טאַבעלעס 6, 9 און 11 פֿון סטאַטיסטישן אַמט אין ווילנער געטאָ, סאָציאַלע הילף. אין אַרכיוו פֿון יידאָ.

36. פּלאַסטישער פּלאַן פֿון ווילנער געטאָ. אויסגעפֿירט געוואָרן אומלעגאַל אין געטאָ, אין 1943, דורך אַ גרופּע יידישע ווילנער קינסטלערס, פֿון וועלכע דאָס רובֿ איז אומגעקומען (געפֿונען געוואָרן נאָך דער באַפֿרײַונג פֿון ווילנע אין אַ דײַטשער אינסטיטוציע און געפֿינט זיך איצט אין ווילנער יידישן מלוכישן מוזיי), בלעטער וועגן ווילנע (לאָדזש, 1947), צווישן זז׳ 52—53.

37. פּלאַן פֿון ווילנער געטאָס, 1טע געטאָ, 6טן סעפּטעמבער 1941—25סטן סעפּטעמבער 1943, 2טע געטאָ, 6טן סעפּטעמבער 1941—28סטן אָקטאָבער 1941, דאָרט, צווישן זז׳ 52 און 53.

38. קטע מתכנית־ההגנה של פ. א. מתרס סטראַשון — (מארכיון פ. א.), רייזל קורצ׳אק (רוז׳קה), להבות באפר (מרחביה, 1946), רצד—רצה.

39. מפת העיר ווילנה־הגטו. דאָרט, „את המפה גילו פרטיזאנים במשרדי הגסטאפו", רלו.

40. ווילנער געטאָ. גרענעץ פֿון 1940; גרענעץ פֿון דער „גרויסער געטאָ" אין סעפּטעמבער 1942; גרענעץ פֿון דער „קליינער געטאָ" אין סעפּטעמבער 1942; שטח פֿון וויידערשטאַנד בעת דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ.

אַרויסגעצייכנט דורך ג. ווינגרײַך אויף א מאַפּע פֿון דער שטאָט ווילנע. אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

40א־ב. אין ד״ר מאַרק דוואַרזשעצקיס ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום (פּאַריז, 1948) געפֿינט זיך א מאַפּע פֿון שטאָט ווילנע און אומגעגנט מיט אַנווײַזונגען פֿון געטאָ, פּאַנאַר און אַנדערע פונקטן און א סכעמאַטישער פּלאַן פֿון ווילנער געטאָ (געטאָ נומ׳ 1).

41. [פּלאַן פֿון די שנײַדער־וואַרשטאַטן אין ווילנער געטאָ] אין א פּאַליצייַ־ראַפּאָרט פֿון 10טן סעפּטעמבער 1943. אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

42. דער געבוי פֿון שײַטערהויפֿן [אויף פּאַנאַר], אין: א. סוצקעווער, ווילנער געטאָ (פּאַריז, 1946).

43. דער בונקער פֿון די מתים־ברענער אין פּאַנאַר, דאָרט.

44. [פּאַנאַר] א צייכענונג. אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

טשענסטאָכאָוו

45. מאַפּע פֿון טשענסטאָכאָוו 1:20,000. מיט אַנווײַזונגען פֿון „אַרבעט־לאַגער" — קליינע געטאָ; גרויסע געטאָ; 4 אַמוניציע־פּאַבריקן מיט קאַנצענטראַציע־לאַגערן פֿאַר 11,000 יידן; די לאַגערן פֿאַר יידן בײַ די אַמוניציע־פּאַבריקן. אין אַרכיוו פֿון יִוואָ; אַפּגעדרוקט אין טשענסטאָכאָווער יידן (ניו־יאָרק, 1947), ז׳ 189.

46. Plan dzielnicy mieszkaniowej żydowskiej w Częstochowie, Skala 1:2,500. רעפּראָדוצירט, דאָרט, ז׳ 207.

47. Częstochowa, Plan małego ghetta urządzonego dla ludn. żyd. w paźdz. 1942 r., Skala 1:1,000, C. Ż. K. H., No. A 2.

48. Częstochowa, Plan dzielnicy żyd. (19 kwiecień 1941), oraz małego ghetta (paźdz., 1942), urządzonych przez Niemców dla ludn. żyd., 1:5,000, C. Ż. K. H., No. A 3.

49. K. L. Tschenstochau, Werk No. 1, 1:1,000, 1945, C. Ż. K. H., No. B 36.

50. Obóz koncentracyjny Częstochowa, Zakłady No. 1, 1:2,000, rys. Ołomucki, 1945 r., C. Ż. K. H.

51. מאַפּע פֿון קליינעם טשענסטאָכאָווער געטאָ. געצייכנט פֿון א. גליקסמאַן, 1946. אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

טשערנאָוויץ

52. פּלאַן פֿון טשערנאָוויצער געטאָ פֿאַר דער דעפּאָרטירונג אין האַרבסט 1941, פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 4 (מינכן, מאַרץ 1947), ז׳ 33.

לאָדזש

53. Die Wohngebiete der Juden und Polen.
פֿון א דײַטשער צײַטונג, אויסשניט פֿון דער צײַטונג אין אַלבאַם צונויפֿגעשטעלט אין לאָדזשער געטאָ. אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

54. Plan Getta Łódzkiego (sporządzony na zarządzenie władz niemieckich), Mgr. A. Eisenbach, *Getto Łódzkie*, C. Ż. K. H. (Warszawa-Łódź-Kraków, 1946).

55. Plan des Wohngebiets der Juden in Litzmannstadt, 1:3,750.
צונויפֿגעשטעלט אין געטאָ. אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

56. Schulnetz in Getto im August, 1940.
בלאַט נומ׳ 53 פֿון אַן אַלבאָם וועגן שולוועזן אין לאָדזשער געטאָ, צונויפֿגעשטעלט אין געטאָ. אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

57. Plan des Wohngebietes der Juden in Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. A 10.

58. Wohngebiet der Juden in Litzmannstadt (Ordnungsdienst Revier), C. Ż. K. H., No. B 2.

59. Wohngebiet der Juden in Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. B 4.

60. Baluter Ring, Grundrisse der gesamten Baracken, C. Ż. K. H., No. B 8.
פֿאָטאָגראַפֿישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

61. Lageplan des Austellunggebäudes Litzm. Ghetto, C. Ż. K. H., No. B 9.

62. Getto—Łódź, Ludendorfstrasse, Abschnitt Getto, C. Ż. K. H., No. B 9.

63. 6 Pol-Revier getta w Łodzi, C. Ż. K. H., No. B 39.

64. Plan von Litzmannstadt, 1:20,000, ausgeführt von Erwin Thiem (z oznaczeniem dzielnicy żydowskiej), C. Ż. K. H., No. B 44.

65. Plan des Wohngebietes der Juden in Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. B 50.

66. Abänderungen der Gettofläche—Łódź, C. Ż. K. H., No. B 52.

67. Gettogrenze, Strassenbahn Łódź, C. Ż. K. H., No. B 60.
קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

68. Plan des Wohngebietes der Juden in Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. B 61.

69. Wohngebiet der Juden in Litzmannstadt (Projekt der Grenzregulierung), C. Ż. K. H., No. B 62.

70. Plan des Wohngebietes der Juden in Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. B 66.

71. Plan des Wohngebietes der Juden in Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. B 68.

72. Plan des Wohngebietes der Juden in Litzm., C. Ż. K. H., No. B 17.

73. Plan von Litzmannstadt, C. Ż. K. H., No. 70.

לובלין

74. Bekanntmachung betr. die Bildung eines geschlossenen jüdischen Wohnbezirks in der Stadt Lublin, vom 24 März 1941, C. Ż. K. H., No. B 63.
פֿאָטאָגראַפֿישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

75. Map of the Lublin Ghetto, April, 1941 (as printed in the *Krakauer Zeitung*); Jacob Apenszlak, *The Black Book of Polish Jewry* (New York, 1943). —*The Black Book of Poland,* Putnam's Sons (N. Y., 1942).

76. מחנה רכוז ה„קאצעט" („מדינת־היהודים") אשר בלובלין. פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיעס אין ייִדישן וועלטקאָנגרעס און אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

77. Camp de concentration "Cazet" à Lublin, *L'Exterminatión des Juifs en Pologne, Dépositions de temoins oculaires, Troisième serie: Les camps d'extermination* (Genève, 1944).

לעמבערג

78. Lwów, Obóz przy ul. Janowskiej 132/4, Skala 1:2,500 rys. Ołomucki, Leon Weliczker, *Brygada Śmierci*, C. Ż. K. H. (Łódź, 1946).
אויך אין פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 6 (מינכן, אויגוסט 1947), ז׳ 21.

מלאָווע

78א. אַ מאַפּע פֿון 1947 מיט אָנגעוויזענע גרענעצן פֿון געטאָ, ארגון יוצאי מלבה אין ארץ־ישׂראל, נומ׳ 6 (מיי 1947).

סאָסנאָוויצע

זען: בעגדין.

פּרעמיסלע

79. Plan mostu i getta w Przemyślu w początkowym okresie (Dr. Haupt), C. Ż. K. H., No. B 41.

80. Plan zmieniających się granic getta w Przemyślu, C. Ż. K. H., No. B 42.

81. Plan miasta Przemyśla, C. Ż. K. H., No. 64.
פֿאָטאָגראָפֿישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

קאָוונע

81א. פֿאָטאָגראָפֿישע קאָפּיעס פֿון צוויי מאַפּעס, געפֿינען זיך בײַ הירש קאַדיש.

קאַטאָוויץ

82. Plan wielkich Katowic, C. Ż. K. H., No. B 71.

קראָקע

83—85. I. Ghetto w Krakowie—Podgórzu.
II. Ghetto w Krakowie—Podgórzu po wysiedleniu czerwcowym.
III. Ghetto w Krakowie—Podgórzu po wysiedleniu październikowym, rysował J. Bau, *W 3cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie*, C. Ż. K. H. (Kraków, 1946).

86. Krakau 1:10,000, [צוו"אַנד] "Das jüdische Wohngebiet", C. Ż. K. H., No. A 1.

87. Der Aufbau und Aufgabenkreis der jüdischen Gemeinde in Krakau, C. Ż. K. H., No. B 34.

88. Obóz koncentracyjny Płaszów, Plan obozu w Płaszowie (Arch. Woj. Żyd. Kom. Hist. w Krakowie), *Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed najwyższym trybunałem narodowym (1947)*.

ראָדעם

89. פּלאַן פֿון דעם ראָדאָמער געטאָ. צייכענונג פֿון י׳. אייגער, פֿון דטן אַפּריל 1941—15טן אויגוסט 1942 [עס זײַנען אָנגעוויזן די זאַמלפּונקטן פֿון דער ערשטער און צווייטער „אויסזידלונג" און אויך אַ צייכענונג פֿון שטח פֿון דער קלײנער געטאָ], פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 1 (מינכן, אויגוסט 1946), ז׳ 17.

ראָהאַטין

90. Bunkry [Rohatin], Betti Ajzensztajn, *Ruch podziemny w ghettach i obozach*, C. Ż. K. H. (1946).
מאַפּע פֿון 3 בונקערס: „סטאַלינגראַד", „סעוואַסטאָפּאָל" און „לענינגראַד" אין געטאָ פֿון ראָהאַטין, לויט לייזער זאַרעצקי.

II. טויטלאַגערן, קאָנצענטראַציע־לאַגערן, שקלאַפֿן־לאַגערן און אַרבעט־לאַגערן — אַלגעמיינע מאַפּעס.

91. נידער־שלעזיע, קאַרטע פֿון לאַגערן אונטער דער דיטשישער אָקופּאַציע, יעק5 עגיט, צו ש נני לעבן (וואַרשאַוו, 1947).

92. Arrestation, spoliation, déportation, Exposition organisée par le Service d'information des crimes de guerre, Un panneau, *La Persécution raciale* (Paris, 1947).

93. [מאַפּע פֿון לאַגערן לויט דער ניו־יאָרקער צײַטשריפֿט *Neue Zeit*]: אין Мартинець, *Brätz* (Штуттарт, 1946).

94. Camps et prisons nazis, Rousset, David, *Les jours de notre mort* (Paris, 1947).

95. Carte des Camps de l'Allemagne nazie, *Camps de concentration.* Office Français d'Edition (Paris, 1945).—Irène Gucher, *Camps de Mort* (Paris, 1946).

96. General Map of the Concentration Camps, Prisons and Jails in Germany, *Sunday Mirror* (February 9, 1941).

97. Karte der Lager in Ostgalizien, M. 1:500,000,

באַארבעט [דורך ל. וועליטשקער] און אַרויסגעגעבן דורך דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע בײַם צ״ק פֿון די באַפֿרײַטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע, מינכן. אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון יזוא. די מאַפּע איז אָפּגעדרוקט געוואָרן א״נ „קאַרטע פֿון די לאַגערן אין מיזרח־גאַליציע", פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 6 (מינכן, אויגוסט 1947).

98. Mapa obozów niemieckich na ziemiach polskich, 1:1,000,000, *Biuletyn Głównej . . .*

אויך אין דער ענגלישער אויסגאַבע: *German Crimes in Poland*.

99. Mapa hitlerowskich obozów podczas okupacji niemieckiej w Polsce, 1:1,000,000, 92x62, Wydawn. Żyd. Centr. Komisji Historycznej, Oddz. Śląski, Katowice [1946], rys. M. Soboczowa.

100. Mapa obozów na Górnym i Dolnym Śląsku podczas okupacji niemieckiej od roku 1939 do 1945, 1:500,000, Wydawnictwo Żyd. Komisji Historycznej, Katowice (Śląsk).

101. Mapa Polski, 1:2,500,000 [Obozy koncentracyjne i zagłady], Dr. J. Kermisz, *Akcje i wysiedlenia,* C. Ż. K. H. (Warszawa-Łódź-Kraków, 1946).

102. Nazi Germany, Its Concentration Camps, Penitentiaries and Jails [1939], Distributed by The Labor Chest, New York.

103. Principaux camps de deportes politiques, Jean Pélisier, *Camps de la mort* (Paris, 1945).

104. Répartition des Camps de concentration, prisons et maisons d'arrêt en Allemagne [Paris], 22x17½.

אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון יזוא.

105. Roads to Death, *Unconquered Poland,* "Poland Fights" (New York, 1943).

106. Übersichtskarte über die Konzentrationslager, Zuchthäuser und Gefängnisse in Deutschland.

קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יזוא.

107. [מאַפּע פֿון לאַגערן אין פֿראַנקרייך]

Dr. Weill, Joseph, *Contribution a l'histoire des camps d'internement dans l'anti-France,* C. D. J. C. (Paris, 1947).—*L'Activité des organisations Juives en France sous l'occupation,* C. D. J. C. (Paris, 1947).

108. Plan obozów w G[eneral-] G[ouvernment] i na terenach okupowanych, Skala 1:1,500,000, rysowal Ołomucki, 1945, C. Ż. K. H., No. B 26.

109. Obozy koncentracyjne, do których wysłano Polaków . . . wyd. przez Polskie Ministerstwo Informacji, Londyn, 1:2,000,000, C. Ż. K. H., No. B 29.

110. Mapy obozów w G. G., C. Ż. K. H., No. B 31.

111. Mapa obozów na Górnym Śląsku, C. Ż. K. H., No. B 49.

112. Mapa hitlerowskich obozów podczas okupacji niemieckiej, C. Ż. K. H., No. B 76.

113. Mapa obozów na terenie Polski i ziem przyłączonych do G. G. podczas okupacji niemieckiej 1939-1945, C. Ż. K. H., No. B 77.

114. Mapa miejsc egzekucyj zbiorowych w Polsce, "Zbrodnie . . .," Egzekucje, No. 86.

115. Mapa obozów hitlerowskich, *Ibidem,* Obozy, No. 176.

116. Mapa obozów koncentracyjnych w Polsce, *Ibidem,* No. 175.

116a. Die jüdischen Arbeitslager und Zentren in der Slowakei, Presburg, Juli, 1943,

אין אַ העקטאַגראַפֿירטן באַריכט (אַ קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יִיווא):

Bericht über die jüdischen Arbeitslager und Zentren in der Slowakei zum 30. Juni, 1943.

116b. Žida na Slovensku. Stav: 12 Dec. 1940 a 1 Sept. 1942.

סאַטאַגראַפֿישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יִיווא.

116c. Carte des camps, prisons et kommandos de déportés politiques [Il n'est porté sur cette carte, établie d'après celle fournie par le Ministère des Déportés, qu'une partie des camps, prisons et kommandos (environ le quart)], *Les Témoins qui se firent égorger,* Editions Défense de la France (Paris, 1946).

116d. Mapa Polski ze wskazaniem z jakich terenów kierowano transporty Żydów do poszczególnych obozów zagłady, *Biuletyn Głównej Komisji* . . ., vol. III.

III. פֿאַרשיידענע לאַגערן.

116e. Karte der deutschen KZ-Lager in Östreich. 1:600,000. Bearbeitet: Dipl. Ing. Simon Wiesenthal, Herausgegeben: Jüdische historische Documentation, Linz.

אַגד

117. [די געגנט פֿון לאַגער [Agde (Hérault לאַגערן אין פֿראַנקרייך, 1940—1944, אַלבאָם אין אַרכיוו פֿון יִיווא. פֿון די בלאַנדעל־מאַפּעס, 1:200,000.

אועד־זעם

118. [די געגנט פֿון לאַגער [Oued-Zem אין דרעי מאַפּעס פֿון די געגנטן וווּ עס האָבן זיך געפֿונען לאַגערן אין מאַראָקאָ. אין אַרכיוו פֿון יִיווא. די בלאַנדעל־מאַפּעס, 1:1,250,000.

אָזעמור

119. [די געגנט פֿון לאַגער Azemour] דאָרט.

אַרזשעלעס

120. [די געגנט פֿון לאַגער Argelès] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

אָריני

121. Le Bagne nazi Aurigny. Exposition organisée par le Service d'information des crimes de guerre. Un panneau, *La Persécution raciale,* Service d'information des crimes de guerre (Paris, 1947).

אָשפּיצין

122. Mapka sytuacyjna Oświęcimia, *Biuletyn Głównej . . .*, rys. 1.
123. Szkic topograficzny Oświęcimia, *Ibidem,* rys. 2.
124. Szkic geologiczny Oświęcimia i okolicy, *Ibidem,* rys. 3.
125. Filie obozu oświęcimskiego, *Ibidem,* rys. 4.
126. Plan obozu macierzystego (Oświęcim I), *Ibidem,* rys. 5.
127. Projekt rozbudowy obozu macierzystego [Oświęcim I], *Ibidem,* rys. 6. [דיטשע מאַפּע.]
128. Plan obozu w Oświęcimiu—Brzezince (Birkenau), 1:5,000, *Ibidem,* rys. 7 [דיטשע מאַפּע].
129. Plan baraku mieszkalnego dla więźniów w Brzezince (Birkenau), 1:5,000, 1943, *Ibidem,* rys. 8 [דיטשע מאַפּע].
130. Oświęcim i okolice, C. Ż. K. H., No. B 32.
131. Krematorium w Birkenau wg. angielskiego, C. Ż. K. H., No. B 32.
132. Lagerplan des Kriegsgefangenenlagers Auschwitz O.S., 1:2,000, Zentral-Bauleitung der Waffen-S. S. und Polizei in Auschwitz, Gezeichnet Häftling Nr. 471, 18.6.1943, *Ibidem,* No. B 40.
133. Mapa podobozów oświęcimskich, "Zbrodnie . . .," Obozy, No. 38.
134. Plan obozu w Oświęcimiu z dnia 5.12.42, *Ibidem,* No. 42.
135. Plan krematorium w Oświęcimiu, *Ibidem,* No. 44.
136. Plan bloku II w Oświęcimiu, *Ibidem,* No. 45.
137. Plan gospodarki wodnej obozu oświęcimskiego, *Ibidem,* No. 46.
138. Plan zieleńców w psiarni oświęcimskiej, *Ibidem,* No. 47.
139. Plan obozu w Oświęcimiu, Brzezinki, *Ibidem,* No. 49.
140. Plan konstrukcyjny baraku obozowego, typ stajenny 260/9, *Ibidem,* No. 51.
141. Mapa osvětimskéo kraje, 1:200,000, Ota Kraus, Erich Schön, *Továrna na smrt* (Praha, 1946).
142. Model krematorií, číslo I a II, *Ibidem.*
143. Model krematorií I a II, *Ibidem.*
144. Orientačni plán koncentračního tábora Birkenau, *Ibidem.*
145. Plán desinfekčni stanice, *Ibidem.*
146. Plány krematorií, číslo I a II, a číslo III a IV, *Ibidem.*
147. Plány zděného a dřevěného bloku, *Ibidem.*
148. Uředni plán koncentračníno tábora Birkenau, *Ibtdem.*
149-151. Berner Mor, *Óh kiválasztott népem!* (Bolyai, ;1947), pp. 152-153.

סיטואַציע־מאַפּעס פֿון לאַגער; אויך דער הילע אַ מאַפּע פֿון אַשפּיצין און דער אַרומיקער געגנט.

152. Plan du territoire d'Auschwitz, *Témoignages sur Auschwitz* (Paris, 1946).

153. Évacuation d'Auschwitz et de ses kommandos, D. Rousset, *o.c.*

154. [מאַפּע פֿון אַשפּיצין און דער אַרומיקער געגנט 1:50,000:]

Executive Office of the President, War Refugee Board, Washington, D. C., *German Extermination camps—Auschwitz and Birkenau.—L'Extermination des Juifs en Pologne, Dépositions de témoins oculaires, Troisième série: Les camps d'extermination* (Genève, 1944).—*Documents inédits sur les camps d'extermination nazis* (Paris, 1945).—*Souvenirs de la maison des morts, Le massacre des Juifs* (Paris, 1945).

155. Rough plan of Auschwitz, *Ibidem.*

156. Rough ground plan of Birkenau, *Ibidem.*

157. Plan schématique des camps d'Auschwitz et de Birkenau, *Ibidem.*

158. Plan schématique des fours crématoires à Birkenau, *Ibidem.*

159. Plan schématique du lieu d'exécution, *Ibidem.*

160. Krematorium w Brzezinkach, Wg. rys. Dr. Inż. Dawidowskiego, Dr. F. Friedman-Tadeusz Hołuj, Oświęcim (1946).

160a. Plan sytuacyjny obozów koncentracyjnych Oświęcim-Brzezinka, J. Słowacki-Z. Zborowski, *Oświęcim, 14.6.1940-18.1.1945.*

באַגהאַרי

161. [די געגנט פֿון לאַגער Boghari] אין דרײַ מאַפּעס פֿון די געגנטן וווּ עס האָבן זיך געפֿונען לאַגערן אין צפֿון־אַפֿריקע. אין אַרכיוו פֿון ייוואָ. פֿון די מאַפּעס „קאַרט טאַריד", 1:900,000.

בו־אַרפֿאַ

162. [די געגנט פֿון לאַגער Bou-Arfa] זען אַלבאַמען, נומ׳ 118 און 161.

בוכנוואַלד

163. [מאַפּע פֿון בוכנוואַלד און דער אַרומיקער געגנט]

Das war Buchenwald (Leipzig, 1946).

164. Konzentrationslager Buchenwald, Skizze v. E. Richter, *Ibidem.*

165. Uebersichtsplan des Konzentrationslagers Buchenwald, Freie Rekonstruktion nach dem Gedächtnis, Robert Leibbrand, *Buchenwald* . . . (Stuttgart, 1946).

166. Lage-Plan des KL Buchenwald, Dr. Eugen Kogon, *Der SS-Staat, Das System der Deutschen Konzentrationslager* (Düsseldorf, 1946).

167. Genickschussanlage im Pferdestall, Gez. Carolus, *Ibidem.—Das war Buchenwald.*

168. Buchenwald, Jean Pélisier, *Camps de la mort* (Paris, 1945).

169. Uebersichtsplan des Konzentrationslagers Buchenwald, *Képes Figyetö* (Budapest, 1/III/1947).

170. Ilyen volt a Buchenwaldi tábor Kivégzöberenedezése, *Ibidem.*

171-172. Évacuation de Buchenwald et de ses kommandos, D. Rousset, *o.c.*

173. Plan katowni obozu, "Zbrodnie . . .," Buchenwald, No. 159.

174. קאַרטע־סקיצע צום מאַרש פֿון בוכנוואַלד. פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 5 (מײַ 1947), ז׳ 65.

בירקענאָו

זען: אָשפּיצין.

בעלזשעץ

175. Obóz śmierci—Bełżec, wg. zeznań Rudolfa Redera, *Zagłada Żydostwa Polskiego*, C. Ż. K. H. (Łódź, 1945).

176. Obóz w Bełżcu, C. Ż. K. H., No. B 25.

177. [מאַפּע פֿון בעלזשעץ און דער אַרומיקער געגנט] *Képes Figyetö* (Budapest, 1/1/1946).

178. [מאַפּע פֿון בעלזשעץ און דער אַרומיקער געגנט] Rudolf Reder, *Bełżec*, Kraków, 1946.

179. Obóz śmierci Bełżec, *Ibidem.*

179a. Orientacyjny plan obozu zagłady w Bełżcu w pierwszym okresie istnienia, *Biuletyn Głównej Komisji* . . ., vol. III.

179b. Orientacyjny plan obozu zagłady w Bełżcu w drugim okresie istnienia, *Ibidem.*

179c. Orientacyjny plan pierwszego budynku z komorami straceń w Bełżcu, *Ibidem.*

179d. Orientacyjny plan drugiego budynku z komorami straceń w Bełżcu, *Ibidem.*

בערגן־בעלזן

180-181. Camp de Bergen-Belsen, avril 1945; Camp I de Bergen-Belsen, Dr. G.-L. Frejafon, *Bergen-Belsen, Bagne sanatorium* (Paris, 1947).

בעשאַר

182. [די געגנט פֿון לאַגער Béchar] זען אַלבאָם, נומ׳ 161.

בראַם

183. [די געגנט פֿון לאַגער Bram (Aude)] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

ברעץ

184. Табор у Brätz, Мартинець, *o.c.*

גוואַריג

185. [די געגנט פֿון לאַגער Guarrigues (Gard)] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

גירס

186. [די געגנט פֿון לאַגער Gurs] דאָרט.

געלריץ

187. קאַרטע־סקיצע צום מאַרש פֿון געלריץ. פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 5 (מינכן, מיי 1947), ז׳ 43.

דאַכוי

188. Dachau, 1:5,000, François Goldschmitt, *Elsässer und Lothringer in Dachau*, No. 1 [Sarreguemines, 1947].

דאָרא

189. Dora—Conc, kamp Mittelbau, *Nederland in Oorlogstijd* (Amsterdam, 12/IV/1947).

דראַנסי

190. Drancy, Jacques Darville, Simon Wichene, *Drancy la juive* (Paris, 1945).

191. Plan schématique du Camp de Drancy, G. Wellers, *De Drancy à Auschwitz*, C. D. J. C. (Paris, 1946).

וויסטעגיערסדאָרף

192. קאַרטע־סקיצע צום מאַרש פֿון וויסטעגיערסדאָרף. פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 5 (מינכן, מיי 1947), ז׳ 47.

וועסטערבאָרק

193. Westerbork, A. V. Hartogh, Architect B. N. A., Augustus, 1944.
אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

טערעזיענשטאָט

194. Siedlungsplan von Theresienstadt, M 1:2,880, Technische Abteilung, Baureferat.
אין אַרכיוו פֿון ייוואָ געפֿינט זיך אַ קאָפּיע מיט האַנטשריפֿטיקע באַמערקונגען.

195. Siedlungsplan von Theresienstadt, M 1:1,400, Technische Abteilung, Baureferat.
אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

196. [סיטואַציע־מאַפּע פֿון טערעזיענשטאַט, 6X8½.]
פֿאַרקלענערט פֿון גומער 195. אין אַרכיוו פֿון ייוואָ געפֿינט זיך דער עקזעמפּלאַר וואָס איז געשאַנקען געוואָרן אין דעצעמבער 1942 דעם אינזשעניר פֿון טערעזיענשטאַט פֿריץ יאַנאָוויטש.

197. Transporte 24.XI. 1941—31. XII. 1942.
אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

198. [מאַפּע פֿון דער „אַרישער שטראַסע"] *Geschichte des Ghettos Theresienstadt*, 1941—1943.
כתב־יד, אין אַ פּריוואַטער זאַמלונג.

199. [קרעמאַטאָריע, צייכענונג־מאַפּע פֿון ד״ר הילבורן] דאָרט.

200. Kisten-Packerei,
צייכענונג־מאַפּע, דאָרט.

201-202. Lageplan der jüdischen Grabstätten in Tröbitz, M. 1:6,000, Zeichnung vom jüdischen Friedhof, Volksherstel, Amsterdam.
צוויי מאַפּעס פֿון ייִדישן בית־עולם אין טרעבּיץ פֿון די אומגעקומענע נאָך דער עוואַקואַציע פֿון בערגן־בעלזן קורץ פֿאַרן סוף מלחמה. עקזעמפּלאַרן אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

טרעבלינקע

203. [סיטואַציע־מאַפּע פֿון טרעבלינקע] אין דער אומלעגאַלער אויסגאַבע:
Jankiel Wiernik, *Rok w Treblince*, Nakładem Komisji Koordynacyjnej (Warszawa, 1944).
פֿון דאָרט איז יאַנקל ווייַרניקס מאַפּע איבערגעדרוקט געוואָרן, טייל מיט שינויים, אין: יאַנקל ווייַרניק, א יאָר אין טרעבלינקע (ניו־יאָרק, 1944).

Wiernik, Yankel, *A year in Treblinka* (New York, 1944.—Idem, *Tremblinka, el infierno nazi* (Mexico, 1945).—*Extermination of Polish Jewry*, W. J. C. (N. Y., July-August, 1943).—*The Massacre of the Warsaw Ghetto*, World Jewish Congress (N. Y., 1943).

204. Treblinka Camp, Guide to Architect's Plan, Dr. Filip Friedman, *This was Oswiecim* (London, 1946).

לויט יאַנקל ווייערניק.

205. תרשים של מחנה־ההשמדה בטרבלינקה. מפרשת השואה... ג־ד. מחנות ההשמדה בפולין, בעריכת ד"ר ישראל קלויזנר (ירושלים), ז' 151.

206. התנורים אשר בטרעבלינקי. ספטמבר 1943. קאָפּיע אין ייִדישן וועלטקאָנגרעס און אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

207. Plan obozu w Treblince, "Zbrodnie . . .," No. 145.

208. Treblinki—Camp d'extermination des Juifs, *Les Camps d'extermination* (Genève, 1944).

209. Plan obozu zagłady w Treblince, *Biuletyn Głównej* . . .

אויך אין פֿון לעצטן חורבן, נומ' 6 (מינכן, אויגוסט 1947), ז' 13.

210. Plan obozu straceń w Treblince (1:4,000), Zdzisław Łukaszkiewicz, *Obóz straceń w Treblince* (Warszawa, 1946).

211. [פּלאַן פֿון טויטלאַגער אין טרעבלינקע, 1:4,000, לויט יאַנקל ווייערניק און אַלעק־סאַנדער קודליק און אויך יסוד פֿון די מעסטונגען וואָס זיינען דורכגעפֿירט געוואָרן דורך דעם געאָמעטער ק. טרויטסאַלד] רחל אויערבאַך, אויף די פּעלדער פֿון טרעבלינקע, ציה"ק (וואַרשע־לאַדוש־קראַקע, 1947).

212. Plan obozu śmierci w Treblince wg. rekonstrukcji b. więźnia A. Kudlika, Mgr. N. Blumental, *Dokumenty i materjały*, C. Ż. K. H. (Łódź, 1946).

213. Plan obozu śmierci w Treblince wg. rekonstrukcji b. więźnia M. Łaksa, C. Ż. K. H.

214. Treblinka, Rekonstrukcja planu sytuacyjnego, C. Ż. K. H., No. A 4.

215. Plany Treblinek, C. Ż. K. H., No. A 8.

216. Plan sytuacyjny obozu śmierci Treblinka, C. Ż. K. H., No. B 21.

217. Plan pola IV w Treblinkach, C. Ż. K. H., No. B 22.

218. Obóz śmierci Treblinka, C. Ż. K. H., No. B 53.

219. Plan obozu Treblinka, Lager I, C. Ż. K. H., No. B 54.

220. Plan obozu Treblinka, Lager II, C. Ż. K. H., No. B 55.

221. Treblinka—plan ogólny, C. Ż. K. H., No. B 59.

221a. Plan obozu pracy w Treblince. 1:2,000, *Biuletyn Głównej Komysji* . . ., vol. III.

כעלמנאָ

222. Obóz straceń w Chełmnie i jego okolice, *Biuletyn Głównej* . . ., Władysław Bednarz, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem* (Warszawa, 1946).

לאַנגלאַד

223. [די געגנט פֿון לאַגער Langlade (Gard)] זען אַלבאָם, נומ' 117.

לע־ווערנעי

224. [די געגנט פֿון לאַגער לע־ווערנעי] דאָרט.

מאַנטאַדראַן

225. [די געגנט פֿון לאַגער Montaudran (Hte Garonne)] דאַרט.

מאַנטעלימאַר

226. [די געגנט פֿון לאַגער Montelimar (Drôme)] דאַרט.

מאַסעוב

227. [די געגנט פֿון לאַגער Masseube (Hte Garonne)] דאַרט.

מויטהויזן

228. K. Z. Mauthausen, Modellbild, Dipl.-Ing. S. Wiesenthal, *Mauthausen* (Linz-Wien, 1946).

229. Évacuation de Mauthausen et de ses kommandos, D. Rousset, *o.c.*

מיידאַנעק

230. Plany majdanka, "Zbrodnie . . .," Obozy, No. 116.

231. Kopia niemieckiego planu rozbudowy Majdanka, *Ibidem*, No. 118.

232. Kopia planu Majdanka, *Ibidem*, No. 122.

מיעלעץ

233. פּלאַן פֿון אַרבעטס־לאַגער מיעלעץ [בײַ קראַקע]. פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 2 (מינכן, סעפּטעמבער 1946), ז׳ 37.

מיראַנד

234. [די געגנט פֿון לאַגער Mirande (Hte Garonne)] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

נאָע

235. [די געגנט פֿון לאַגער Noé] דאַרט.

נויענגאַמע

236-237. Évacuation de Neuengamme et de ses Kommandos, D. Rousset, *o.c.*

סאָביבאָר

237א. פּלאַן פֿון סאַרניכטונגס־לאַגער אין סאָביבאָר, פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 6 (מינכן, אויגוסט 1947), ז׳ 35.

238. [מאַפּע פֿון סאָביבאָר און דער אַרומיקער געגנט] *Sobibor* ('S-Gravenhage, 1946).

239. Sobibor, Afwikkelingsbureau Concentratiekampen, Burnierstraat 1. s'Gravenhage, September, 1946, 36x22½.

238. אַן עקזעמפּלאַר אין אַרכיוו פֿון ייִוואָ; די מאַפּע (פּאַרמאַט 9½x13½) איז אויך רעפּראָדוצירט אין נומער.

240. Plan sytuacyjny terenu zajętego na urządzenie obozu śmierci w Sobiborze, Mgr. N. Blumental, *Dokumenty i materjały*, Tom I, Obozy.

241. Obóz śmierci Sobibor, *Zagłada Żydostwa Polskiego*, C. Ż. K. H. (Łódź, 1945).

242-243. Plan obozu w Sobiborze, C. Ż. K. H., No. B 27-28.

244. Plan sytuacyjny terenu zajętego przez hitlerowców na urządzenie obozu śmierci w Sobiborze, pow. Włodawa w latach 1940-1945, 1:2,000 (rys. Ołomucki), C. Ż. K. H., No. B 46.

245. Sobibor, Lager IV, C. Ż. K. H., No. B 56.

245a. Plan sytuacyjny obozu zagłady w Sobiborze, *Biuletyn Głównej Komisji* . . ., vol. III.

סטויפּן

245b. Arbeitslager d. Luftgaukommando. Moskau-Krakau-Breslau.

בײַ נאָוו־סויערזשען, אין דער געגנט פֿון סטויפּן (סטאָלפּצע). און אַ גבֿית־עדות פֿון אַהרן אירליכט „אין די ווײַסרוסישע וועלדער", פּראָטאָקאָלירט דעם 25סטן סעפּטעמבער 1948. אין אַרכיוו פֿון יזוא.

סעפּט־פֿאָן

246. [די געגנט פֿון לאַגער Sept-Fonds (Tarn)] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

סענט־איפּאָליט

247. [די געגנט פֿון לאַגער Saint-Hippolyte (Hérault)] דאָרט.

סענט־מאַרט

248. [די געגנט פֿון לאַגער Saint-Marthe (Bouches-du-Rhône)] דאָרט.

סערעד

249. פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיעס פֿון אַ מאַפּע אין ייִדישן וועלטקאָנגרעס און אין אַרכיוו פֿון יזוא.

ען־בלאַנש

250. [די געגנט פֿון לאַגער Aigne Blanche (Savoie)] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

פּי־ל׳עוועק

251-552. „פּלאַן נומ׳ 1 פֿון לאַגער פּי־ל׳עוועק" [Puy l'Evéque] „פּלאַן נומ׳ 2 פֿון פּי־ל׳עוועק", יחזקאל קאָרנהענדלער, בריוו פֿון לעקטור (פּאַריז, 1947).

פֿערמאַנטי־טערמאַסיע

253. פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ מאַקעט פֿון לאַגער פֿערמאַנטי־טערמאַסיע, איטאַליע. אין אַרכיוו פֿון יזוא.

קאָופֿערינג

254. קאַרטע־סקיצע צום מאַרש פֿון די קאָופֿערינג־לאַגערן, פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 5 (מינכן, מײַ 1947), ז׳ 8.

קאָמפּיעז

255. Plan d'ensemble du Fronstalag 122, J. Hoen, *De Compiègne à Buchenwald, "Fronstalag 122"* (Paris, 1946).

קאַרפּיאַן

256. [די געגנט פֿון לאַגער Carpiagne (Bouches-du-Rhône)] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

ראַוונסבריק

257. אַ קאָפּיע פֿון אַ סיטואַציע־מאַפּע אין אַרכיוו פֿון יזוא.

ריוועסאַלט

258. [די געגנט פֿון לאַגער Rivesaltes] זען אַלבאָם, נומ׳ 117.

שטוטהאָף (פּוילן)

259. Plan obozu koncentracyjnego w Stutthofie, Skala 1:10,000, Krzysztof Dunin-Wąsowicz, *Ze wspomnień więźnia obozu koncentracyjnego* (Warszawa, 1946).

260. Droga ewakuacji, 25.I.45 do 5.II.45 r., Skala 1:1,000,000, *Ibidem.*

260a. Szkic sytuacyjny byłego obozu koncentracyjnego w Stutthofie, *Biuletyn Głównej Komisji . . .*, vol. III.

IV. פּאַרטיזאַנישע קאַמפֿן און אומלעגאַלע אַרבעט

261. Wypad partyzanów na m. Dereczyn, C. Ż. K. H., No. B 23.

פּאַטאָגראַפֿישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

262. דער לאַגער פֿון בעלסקיס יידישע פּאַרטיזאַנערס. אַזאַ מאַפּע ווערט דערמאָנט אין: Syrkin, Marie, *Blessed is the Match* (Philadelphia, 1947), p. 261.

263. Partizánok között, *Akik meghaltak . . .*

264. Forces Françaises de l'Interieur, Union de la Résistance Juive (U.R.T.), Organisation Juive de Combat (O.T.C.).

מאַפּע וואָס שטעלט פֿאָר די פּאַרטיזאַנישע יידישע קאַמפֿן אין פֿראַנקרייך. צוזאַמענגעשטעלט דורך דעם יידישן דאָקומענטאַציע־צענטער אין פּאַריז. אַ פּאָטאָגראַפֿישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יִוואָ.

265. Carte de France indiquant tous les foyers de résistance où se trouvaient des Juifs, *Exposition Les Juifs dans la résistance,* Centre de documentation auprès de l'U.J.R.E. (Paris, 1947).

266. קאַרטע פֿון די באַוואָפֿנטע אַקציעס פֿון יידישע פ. ט. פ. אין פּאַריז, דערט; רע־פּראָדוצירט אין נייע פּרעסע (פּאַריז), 21סטן מאַרץ 1947.

267. Organisation du réseau clandestin de l'O.S.E., 1943-1944, *Activité des organisations juives en France sous l'occupation, C.D.J.C.* (Paris, 1947).

268. Maisons d'enfants et centres médico-sociaux de l'O.S.E., 1941-1943, *Ibidem.*

V. פֿאַרשיידענע מאַפּעס

269. צפֿון־מערב־ווייסרוסלאַנד, צו גבֿית־עדות וועגן דער לאַגע פֿון יידן אַרום וואַלאָזשין, בראָסלאָווער געגנט, בײַ ראַדין. פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 4 (מינכן, מאַרץ 1947), ז׳ 45.

270. Déplacements de populations pendant la guerre, *Société d'éditions économiques et sociales* (Paris, 1945), No. 202, p. 15.

מאַפּע מיט ידיעות וועגן דער קאָנצענטראַציע פֿון יידן, דעפּאָרטירטע יידן, יידישע פּליטים, געטאָס אאַז״ו.

271. Lés deplacements de population en Europe pendant la guerre, I, Les mouvements de réfugiés, Europe Centrale Linguistique, *Ibidem,* p. 11.

מאַפּע מיט באַצייכענונגען אויף פֿון גרעסערע יידישע ישובֿים.

272. Liquidationszahlen in den baltischen Ländern, Stand vom 25.10.1945, 1:1,500,000.

דאָקומענט פֿון די נירנבערגער פּראָצעסן, פּס־2273. אַ פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יזוא.

273. Von der Einsatzgruppe A, durchgeführte Judenexekutionen.

דאָטירט סוף דעצעמבער 1941. דאָקומענט פֿון די נירנבערגער פּראָצעסן, פּס־2273. אַ פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יזוא.

274. Juden-Kolonie "Heidenmühle", Gem. Kowale-Pańskie, Kr. Turek, C. Ż. K. H., No. A 6.

פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיע אין אַרכיוו פֿון יזוא.

275. Populaţia evreească a României pe judeţe in 1942, Congresul Mondial Evreesc, *Populaţia evreească in cifre* (Bucureşti, 1945).

276. Le trajet du pogromme légionnaire à Bucarest 21, 22 et 23 Janvier, 1941, Congrès Juif Mondial, Section de Roumanie—Commission d'études, *Le Pogromme legionnaire de Bucarest.*

אַלבאָם אין אַרכיוו פֿון יזוא.

277-316. I) L'évacuation des Juifs des villages de a région Prouth-Sereth et du rest de la Moldavie.—II-VIII) La population Juive . . . en 1930, 1941, et 1942.—IX-XL), Département de Bacău . . . Baia . . . Botoşani . . . Câmpulung . . . Covurlui . . . Dorohoi . . . Fălciu . . . Jassy . . . Neamţ . . . Putna . . .Radauţi . . . Roman . . . Suceava . . . Tecuci . . . Tutova . . . Vaslui, la population juive par localités le 6 avril 1941, . . . le 20 mai 1942, Congrès Juif Mondial, Section de Roumanie—Commission d'Etudes, *L'Evacuation des Juifs des villages de la région Prouth—Sereth et du reste de la Moldavie* (Bucarest, 3 avril 1946).

אַלבאָם אין אַרכיוו פֿון יזוא.

317-319. I) La voie sanglante des Juifs évacués de Jassy, 30 Juin—6 Juillet 1941.—II-III), Département de Jassy, la population juive par localités en 1941 . . . 1942, Congrès Juif Mondial, Section de Roumanie—Commission d'Etudes, *Le massacre des Juifs de Jassy.*

אַלבאָם אין אַרכיוו פֿון יזוא.

320-341. I-IV) La population juive de Bessarabie, de Bucovine et de Dorohoi avant et après la déportation en Transnistrie.—V-VIII), La population juive de Bessarabie, de Bucovine et de Dorohoi massacrée, disparue, déportée et les victimes en déportation jusqu'au ler Septembre 1943.—IX), Transnistrie, Nombre des survivants . . . au ler septembre 1943.—XI-XXII), Département de Moghilev . . . Tulcin . . . Jugastre . . . Balta . . . Rabnitza . . . Golta . . . Ananiev . . . Dubasari . . . Berezovca . . . Tiraspol . . . Oceacov . . . Ovidiopol, Transnistrie . . . selon la situation au ler septembre 1943, Congrès Juif Mondial, Section de Roumanie—Commission d'Etudes, *La population juive de Bessarabie, de Bucovine et de Dorohoi 1 Juin 1940-1 Septembre 1943.*

אַלבאָם אין אַרכיוו פֿון יזוא.

342-348. Congrès Juif Mondial, Section de Roumanie—Commission d'Etudes, *La Population juive de la Transylvanie du Sud.*

אַלבאָם אין ייִדישן וועלטקאָנגרעס מיט 6 מאַפּעס וועגן דער לאַגע פֿון 6טן אַפּריל 1941 און 20סטן מײַ 1942.

349-351. I) 31 janvier 1941, recensement de l'Etat d'Hongrie.—II) Nombre probable des déportés en 1944.—III) Non-déportés cachés ou dans le service auxiliare de l'armée hongroise, *La Population juive de la Transylvanie du Nord.*

אַלבאָם אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

352-353. Plan du Polygon, Plan de la Ferme de Guerry, *La Tragédie de Guerry* (Bourges, 1945), pp. 16-17.

[צוויי מאַפּעס פֿון געריִ, פֿראַנקרייך, ווו די דיטשן האָבן אַרײַנגעוואָרפֿן לעבעדיקערהייט יידן אין אַ ברונעם.]

354. [סיטואַציע־מאַפּע פֿון דער אַרבעט פֿון „אוזשיק" אין דרום־פֿראַנקרייך. נישט דאַ טירט.] אין אַרכיוו פֿון ייוואָ.

355. Die jüdischen Organisationen von Paris.

סיטואַציע־מאַפּעס פֿון אָפּטיילן פֿון „אוזשיק" אין פּאַריז בעת דער דיטשער אָקופּאַציע. מאַפּע באַאַרבעט אין „אוזשיק". אַריגינאַל אין אַרכיוו פֿון ייוואָ. אויף איין סאַטאַסטאַטישער קאָפּיע (אין אַרכיוו פֿון ייוואָ) געפֿינט זיך אַ הוספֿה: Centres actuellement fermés [איצט פֿאַרמאַכטע צענטערס], וואָס דאָס פֿעלט אויף דער לכתּחילהדיקער מאַפּע.

356. זאַראַמב און די אַרומיקע געגנט, מיט אַנווײַזונגען פֿון לעצטן וועג פֿון די זאַראַמבער און טשיזשעווער יידן, אויך די געגנט פֿון טרעבלינקע, זאַראַמב. אַרויסגעגעבן דורכן זאַראַמבער רעליף־קאָמיטעט (ניו־יאָרק, נאָוועמבער 1947).

357. Mapa wysiedlenia Zamojszczyzny. Skala: 1:250,000, *Biuletyn Głównej Komisji . . .*, vol. II.

358. Plan wysiedlenia pow. Zamość, znalezony przy zabitym Niemcu (fotokopia), *Ibidem.*

זוכצעטל פֿון ערטער לויט לענדער

(אין די גרענעצן פֿון פֿאַר סעפּטעמבער 1939)

אונגערן: 2—3, 349—351.

איטאַליע: 253.

אָפֿריקע (צפֿון־): 118—119, 161—162.

באַלטישע לענדער: 272—273.

דיטשלאַנד: 95, 102, 104, 106, 163—174, 180—181, 184, 188—189, 192, 236—237, 256—257.

האָלאַנד: 193.

טשעכאָסלאָוואַקיי: 194—202.

יוגאָסלאָוויע: 249.

עסטרײַך: 228—229.

פּוילן: 1, 4—52, 53—91, 97—101, 108, 110—114, 116, 122—160, 175—179, 187, 203—222, 230—233, 238—245, 260—262, 269, 274, 356—358.

פֿראַנקרייך: 107, 117, 120—121, 182—183, 185—186, 190—191, 223—227, 234—235, 246—248, 250—252, 254—255, 258, 264—268, 352—355.

רומעניע: 275—348.

אַלגעמיינע מאַפּעס: 92—94, 103, 105, 109, 115, 263, 270—271.

ביבליאָגראַפֿיע פֿון ביכער און בראָשורן וועגן וואַרשעווער געטאָ

פֿון ז. שיקאָווסקי

וועגן קיין שום אַנדער געשעעניש אין די יאָרן פֿון יידישן אומקום אונטער דער דײַטשער ממשלה האָט מען נישט געשריבן אַזוי פֿיל ווי וועגן וואַרשעווער געטאָ, בעיקר וועגן דעם אויפֿשטאַנד וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 19טן אַפּריל 1943. דאָס איז צו זען פֿון דער דאָזיקער ביבליאָגראַפֿיע פֿון בלויז ביכער און בראָשורן וואָס מיר ברענגען דאָ און וואָס איז אויך זיכער נישט קיין פֿולע. נאָך מער האָט מען געשריבן וועגן וואַרשעווער געטאָ אין דער פּרעסע אויף דער גאָרער וועלט, אָבער בעיקר אין דער פּרעסע פֿון שארית־הפּליטה.

א ביבליאָגראַפֿיע פֿון צײַטונג־אַרטיקלען וועגן וואַרשעווער געטאָ וואָלט זיכער אַרומגענומען טויזנטער נומערן. אין ייִוואָ אַרבעט מען איצט אויף אָזא רשימה.

בײַם לייענען די אויסגאָבעס פֿון אונדזער רשימה וועט זיך אַרויסווײַזן, אַז ניט אַלע נומערן זײַנען באמת וווערטפֿול פֿאַרן היסטאָריקער אין פּרט פֿון נײַע מאַטעריאַלן אַדער אָפּשאַצונגען; דערוויל האָבן מיר זיך אָבער אָפּגעהאַלטן פֿון קוואַליפֿיצירן דעם מאַטעריאַל. צוליב דער וויכטיקייט פֿון דעם ענין האָבן מיר אין דער רשימה אַרײַנגענומען אויך בעלעטריסטיק, רעדעס אויף פֿײַערונגען און אַנדערע מאַטעריאַלן וועגן וואַרשעווער געטאָ.

אין די נומערן וואָס זײַנען באַצייכנט מיט א ◦ איז בלויז א טייל אָפּגעגעבן דער וואַרשעווער געטאָ.

דער צונויפֿשטעלער פֿון דער ביבליאָגראַפֿיע וועט זײַן דאַנקבאָר פֿאַר אַלע מילואים.

1.◦ אָדם [סילבערשטיין], בגיטאות (וארשה, צ׳נסטוכוב), הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר מרחביה, 1945, 124 זז׳.

2.◦ אונזער קאַמף. זאַמלבוך אַרויסגעגעבן דורך דער אויסלאַנדס־דעלעגאַציע פֿון פּועלי־ציון (צ. ס.) און התאחדות פֿון פּוילן (ניו־יאָרק) [זז׳ 110—112: וואַרשע].

3.◦ אָפּאַטאָשו, י., וועג פּוילן איז געפֿאַלן [נאָוועלן], ביכער־פֿאַרלאַג „ציקאַ״ (ניו־יאָרק, 1943), 312 זז׳.

3א.◦ אש, שלום, דער ברענענדיקער דאָרן, איקוף־פֿאַרלאַג (ניו־יאָרק, 1946).

4.◦ דאָס בלוט רופֿט צו נעקאָמע. וואָס געליטענע דערציילן וועגן די פֿאַשיסטישע אכזאָריעס אינעם אָקופּירטן פּוילן, אָגוו, מעלוכע־פֿאַרלאַג „דער עמעס״ (מאָסקווע, 1941) [זז׳ 52—64: וואַרשע].

5. במרד הגיטו 1947—19.IV.1943, **הוצאת „השומר־הצעיר" בהעפּלה, אוסטריה (לינץ, 1947), 20 זז', העקטאָגראַפֿירט.**

6. גאָלדשטיין, **בערנאַרד**, פֿינף יאָר אין וואַרשעווער געטאָ, **באַאַרבעט און צוגעגרייט צום דרוק — וויקטאָר שולמאַן, פֿאַרלאַג „אונזער צייט" (ניו־יאָרק, 1947), 498 זז'+23 זז' בילדער.**

7. [גלברד, חנה; הלפגוט, ירחמיאל,] מבין חומות ורשה, מיומני חלוצים במחתרת, **הקיבוץ המאוחד [תש"ד], 81 זז'.**

8. געטאָ אין פֿלאַמען, **זאַמלבוך, אַרויסגעגעבן פֿון דער אַמעריקאַנער רעפּרעזענטאַנץ פֿון „בונד" אין פּוילן (ניו־יאָרק, 1944), 206 זז'.**

9. **גרשוני גרן**, נס המרד בגיטו ורשה, **המחבר (ירושלים, תש"ה), 54 זז'.**

10. דורך פֿייער און בלוט, געטאָ־בלעטער געשריבן דורכן אידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט און דער אידישער קאָמפֿאָרמיזאַציע אין וואַרשע, איבערגעשיקט צום אידישן וועלט־קאָנגרעס און דער רעפּרעזענטאַנץ פֿון פּוילישן אידנטום אין ניו־יאָרק, **אידישער וועלט־קאָנגרעס (ניו־יאָרק, נאָוועמבער, 1944), 136 זז' [הקדמה פֿון מ. פּאַלאַקעוויטש].**

11. 93, לזכר תשעים ושלש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון, **הועד להגנה על כבוד בת ישראל (תל־אָביב, תש"ג), 32 זז'.**

12. האמת על מרד בגיטו ורשה (ליום השנה של המרד), **הוצאת המחלקה להסברה של שלטון בית"ר [תל־אָביב, 1946], 62 זז'.**

עס איז פֿאַראַנען אויך אַ ייִדישע אויסגאַבע: דער אמת וועגן וואַרשעווער געטאָ־אויפֿשטאַנד (איבערזעצונג פֿון האמת על המרד בגיטו ורשה), **הוצאת מפקדת גליל בית"ר (זלצבורג), 19 בלעטער, העקטאָגראַפֿירט.**

13. וואַרשעווער געטאָ אויפֿשטאַנד. 19טער אַפּריל 1943 — 19טער אַפּריל 1947, **אַרויס־געגעבן פֿון צ. ק. „פּועלי־ציון" (צ. ס.) און מרכז „דרור" אין דייטשלאַנד [1947], 63 זז'.**

13א. וולאַדקע (פֿייגעלע פּעלטעל מיענדזיזשעצקי), פֿון ביידע זייטן געטאָ־מויער. **אַרויס־געגעבן פֿון פֿאַרלאַג אַרבעטער־רינג בײַם בילדונגס־קאָמיטעט פֿון אַרבעטער־רינג (ניו־יאָרק, 1948). 358 זז'.**

14. זיגעלבוים־בוך, **פֿאַרלאַג „אונזער צייט" (ניו־יאָרק, 1947), 408 זז'+פֿאַטאָגראַפֿיעס [זז' 107—316: זיגעלבוימס אַן אַרבעט וועגן וואַרשעווער געטאָ, „אין אַנהויב פֿון חורבן"].**

15. זיידמאַן, הלל, יומן גיטו ורשה, **הוצאת „אומה ומולדת" בע"מ (תל־אָביב, תש"ו), 348 זז'.**

עס איז פֿאַראַנען אויך אַ ייִדישע אויסגאַבע: טאָג־בוך פֿון וואַרשעווער געטאָ, **דאָס פּוילישע ייִדנטום (בוענאָס־אײַרעס—ניו־יאָרק, 1947), 335 זז'.**

16. חנצ'ה ופֿרומקה, בנות „החלוץ" בפולין שנפלו במלחמת הגיטאות, מכתבים ודברי זכרון, **הקיבוץ המאוחד (תל־אָביב, תש"ה), 184 זז'.**

17. * יזכר, צום יאָרטאָג פֿונם אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, אַפּריל—מאַי 1943 **[אומ־לעגאַלע העקטאָגראַפֿירטע בראָשור, אַרויסגעגעבן דורך די „פּועלי־ציון" אין מערב־איראַפּע צום ערשטן יאָרטאָג פֿונעם אויפֿשטאַנד].**

יזכר, צום יאָרטאָג פֿונם אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, אַפּריל—מאַי 1943, **פּועלי־ציון־וועלט־פֿאַרבאַנד, פֿאַרבאַנד־ביורא [רמת־גן, 1945], 46 זז' [איבערדרוק פֿון דער אומלעגאַלער אויסגאַבע (נומ' 17), מיט אַ רעפּראָדוצירטער הילע און אַ הוספּה פֿון נעקראָלאָגן].**

18. יזכר, צום צווייטן יאָרטאָג פֿון העלדישן אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, **פֿאַרלאַג אַרבעטער־הײם (פּאַריז, אַפּריל, 1945), 48 זז'.**

19. מאַטעריאַלן צום 4טן יאָרטאָג פֿון אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, זכרונות פֿון קעמפֿער, רעפֿעראַטן און דאָקומענטן, **צענטראַל־קאָמיטעט פֿון ייִדן אין פּוילן, אָפּטיילונג פֿאַר קולטור און פּראָפּאַגאַנדע (וואַרשע, מאַרץ 1947), 61 בלעטער, העקטאָגראַפֿירט.**

20. מאַרגאָלעס־דאָווידזאָן, כאַיים, אַז אַזוי זעט אַ סטאָליער, דערציילונג וועגן דעם לעבן פֿון אידן אין דער וואַרשעווער געטאָ, **פֿאַרלאַג „וואַרשע" (ניו־יאָרק, 1945), 32 זז'.**

21. **דער זעלבער**, מיט דער דראָטווע — אַ צי, דערציילונג וועגן דעם לעבן פֿון אידן אין דער וואַרשעווער געטאָ, **פֿאַרלאַג „וואַרשע" (ניו־יאָרק, 1945), 32 זז'.**

22. דער זעלבער, רויטע קאַרשעלעך רעסט מען, דערציילונג וועגן דעם לעבן פֿון אידן אין דער וואַרשעווער געטא, פֿאַרלאַג „וואַרשע" (ניו־יאָרק, 1946), 32 זז׳.

23. מאַרק, ב., דער אויפֿשטאַנד פֿון וואַרשעווער געטא, פֿאַרוואַרט פֿון אַ. רעיסקי, אַרויס־געגעבן דורך דער אַרגאַניזאַציע פֿון פּוילישע יידן בײַ דעם פּוילישן קאַמיטעט פֿון נאַציאָנאַלער באַפֿרײַונג (פּאַריז, אַפּריל 1945), 63 זז׳.

ס׳איז פֿאַראַן אויך אַ מאָסקווער אויסגאַבע: דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, מעלוכע־פֿאַרלאַג „דער עמעס" (מאָסקווע, 1947).

העברעיִשע אויסגאַבע: * מרד גיטו וארשה, בהוצאת ההתאחדות הסוציאליסטית „עם ועולם". די אַרבעט איז אַרויס אויך אין פּויליש (מאָסקווע און פּאַריז):

Mark, B., *Powstanie w ghecie warszawskiem,* Nakładem Związku Patriotów Polskich w Z. S. R. R. (Moskwa, 1944), 72 pp.; *Powstanie w ghecie warszawskiem,* Książka Polska we Francji (Paryż, 1945), 51 pp.

24. דער זעלבער, חורבות דערציילן . . . וועגן דעם אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, פֿאַר־לאַג „דאָס נײַע לעבן" (לאָדזש, 1947), VII+395 זז׳.

אויך ז׳ III אַן אַנדער טיטל: דאָס בוך פֿון גבֿורה, ערשטער באַנד, אויפֿשטאַנד פֿון וואַר־שעווער געטא.

25.* מן המוקד, מכתבים מן הגיטאות, הוצאת עם עובד (תל־אָביב, תש״ב) [זז׳ 9, 11, 15, 17—18, 20—23, 25, 27—29, 31—32, 37, 40, 53: וואַרשע].

26. מענדעלסאָן, שלמה, וי אַזוי לעבן פּוילישע יידן אין דער געטאָס, געלייענט אויף דער 16טער יאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון יִיווא, דעם 11טן יאָנואַר 1942, ביבליאָטעק פֿון יִיווא (ניו־יאָרק, 1942), 32 זז׳. געווען געדרוקט צו ערשט אין די יִיווא־בלעטער. פֿון דער בראָשור זײַנען פֿאַראַן צוויי אויסגאַבעס, די צווייטע אַן אילוסטראַציעס, אַבער מיט צוגעגעבענע צוויי פֿאַראַגראַפֿן אינעם קאַפּיטל: „פֿון וואָס לעבן יידן". — ענגלישע אויסגאַבע:

Mendelsohn, S., *The Polish Jews Behind the Nazi Ghetto Walls,* Yiddish Scientific Institute (New York, 1942), 32 pp.

27. דער זעלבער, דער וויידערשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, געלייענט אויף דער 18טער יאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון יִיווא, דעם 9טן יאָנואַר 1944, ביבליאָטעק פֿון יִיווא (ניו־יאָרק, 1944), 28 זז׳, געווען געדרוקט צו ערשט אין די יִיווא־בלעטער. — ענגלישע און שפּאַנישע אויסגאַבעס:

Mendelsohn, S., *The Battle of the Warsaw Ghetto,* Yiddish Scientific Institute—Yivo (New York, 1944), 28 pp.

Mendelson, Salomon, *Le resistencia desperada en el gheto de Varsovia,* Instituto Cientifico Judio (Buenos Aires, 1944), 32 pp.

פֿון דער ענגלישער אויסגאַבע זײַנען פֿאַראַן נאָך צוויי איבערדרוקן, אַרויסגעגעבן פֿון „אַרט" און פֿון Polish Labor Group, ניו־יאָרק.

די ענגלישע אויסגאַבע איז אויך איבערגעדרוקט געווארן אין שאַנכיי.

28.* מפרשת השואה. א. חזית יהודית באירופה, בעריכת ד״ר ישראל קלויזנר, דברי הקדמה מאת יצחק גרינבוים, בהוצאת ראובן מס (ירושלים) [זז׳ 17—64, 73—81, 103—110: וואַרשע].

29. מרד גיטו ורשה, הסתדרות השומר הצעיר בהעפלה (רומא, אַפּריל 1947), 49 בלעטער העקטאָגראַפֿירט, יידיש.

30. נײַשטאַדט, מ., די קעמפֿער פֿון וואַרשעווער געטא דערציילן . . ., וועלט איחוד „פּועלי ציון (פּ. צ.) — התאחדות (תל־אָביב, פֿעברואַר 1945), 24 זז׳.

31. דער זעלבער, מרד יהודי וארשה (לפי עדות לוחמי הגיטו), איחוד עולמי פועלי־ציון (צ. ס.)—התאחדות (תל־אָביב), 24 זז׳.

32. דער זעלבער, מרד יהודי וארשה, הוצאת אחוד עולמי פועלי־ציון (צ. ס.)—התאחדות (תל־אָביב), 24 זז׳.

33. דער זעלבער, חורבן ומרד של יהודי וארשה, ספר עדיות ואזכרות, לוקט וערוך בידי מלך נייעשטט, הוצאת הועד הפועל של ההסתדרות (תל־אָבֿיב, תש"ו), 443 זז'.
צווייטע אויסגאָבע, תש"ו, 496 זז'.
יידישע אויסגאָבע, חורבן און אויפֿשטאַנד פֿון די אידן אין וואַרשע, תל־אָבֿיב, 1948, 2 בענד, 721 זז'.

34.* ספר הזוועות, בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, כרך א', בהוצאת ראובן מס (ירושלים, תש"ה), 263 זז' [זז' 8—12, 22—57, 219—252: וואַרשע].

35. עמנואל רינגעלבלום, אַ העלד אין לעגיאָן פֿון די גבורי ישראל אין געטאָ, יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט (ניו־יאָרק, 1945), 31 זז'.

36. פראגר, משה, מורדי הגיטו, יוצא לאור על ידי המחלקה לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, בהוצאת ראובן מס (ירושלים, תש"ה), 55 זז'.

37. 4־טער יאָר טאָג פֿון אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, מחלקה לתרבות, אומנות וספורט ע"י הועד האיזורי במילנו (18טן אַפּריל 1947), זז' 9—15.

38. פּעפּער, איציק, שאָטנס פֿון וואַרשעווער געטאָ [לידער], איקוף־פֿאַרלאַג (ניו־יאָרק, 1945), 79 זז'.

39. [רינגעלבלום, ד"ר ע.] די יידישע קולטור־אַרבעט אין די געטאָס פֿון פוילן, אַ באַריכט וואָס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון וואַרשע דעם 20סטן מײַ 1944, יידישער ויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט — ייוואָ (ניו־יאָרק, 1945), 8 זז'.
ענגלישע אויסגאָבע:
[Ringelblum, Dr. Emanuel,] *Underground Cultural Work in the Jewish Ghettos of Poland*, Yiddish Scientific Institute—Yivo (New York, 1945), 6 pp.

40. רגיה, בנדודים ובמחתרת (1939—1943 בפולין), הוצאת הקיבוץ המאוחד (ירושלים, תש"ה).

41. שאָשקעס, ד"ר ח., בלעטער פֿון אַ געטאָ־טאָג־בוך, אַן אויטענטישער באַריכט פֿון די טראָגישע יאָרן אין פוילן, פֿון דער אינוואָזיע ביז דער שלאַכט אין דער וואַרשעווער געטאָ, מיט אַ הקדמה פֿון ד"ר י. יונאַשאַ, פֿאַרלאַג ד"ר ה. ה. גלאַנץ (ניו־יאָרק, 1944), 126 זז'.
ענגלישע אויסגאָבע:
Shoskes, Henry, *No Traveler Returns*, edited by Curt Riess, Doubleday, Doran and Company (New York, 1945), 267 pp.

42. שנער, שׂרה (נשמית), דאָס בלעטל פֿון אַ קאַלענדאַר, אַ פֿאַרשטעלונג פֿאַר יונגע אין 3 אַקטן, צום 4טן יאָרטאָג פֿון אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, סעריע מאַטעריאַלן פֿאַר דראַמאַטישע קרײַזן, 5, צענטראַל־קאָמיטעט פֿון יידן אין פוילן, אַפּטיילונג פֿאַר קולטור און פּראָפּאַגאַנדע [וואַרשע, 1947], 32 בלעטער, העקטאָגראַפֿירט.

43.* שפּיזמאַן, ל., די יידן אין נאַצי־פוילן, פֿאַרלאַג „יידישער קעמפֿער" (ניו־יאָרק, 1942) [פֿאַר וואַרשע זען זוכצעטל, ז' 447].

44. דער זעלבער, די געטאָס אין אויפֿשטאַנד, אַרויסגעגעבן פֿון צענטראַל־קאָמיטעט פֿון פּועלי־ציון—צעירי־ציון (ניו־יאָרק, 1944), 117 זז'.

45.* דער זעלבער, פֿרויען אין די געטאָס, זאַמלבוך רעדאַגירט פֿון —, פּיאַנערן־פֿרויען אַרגאַניזאַציע (ניו־יאָרק, 1946).

46. Apenszlak, Jacob; Polakiewicz, Moshe, *Armed Resistance of the Jews in Poland*, foreword Dr. Joseph Tenenbaum, American Federation for Polish Jews (New York, 1944), 80 pp.

47. *Archbishop Edward Mooney Speaks* . . . (Detroit, 1944), 10 pp.
[רעדע אויף אַ מיטינג אָפּגעהאַלטן צום זכרון פֿון די אומגעקומענע אין אויפֿשטאַנד פֿון וואַרשעווער געטאָ, דעטראָיט, 19טן יוני 1944].

48.• Asch, Sholem, *One Destiny, An Epistle to the Christians.* Translated by Milton Hindus, G. P. Putnam's Sons (New York, 1945) [pp. 11, sq., "Warsaw Ghetto"].

49.• Barnouw, Erik, *Radio Drama in Action, twenty-five plays of a changing world,* Farrar & Rinehart (New York, 1945) [pp. 31-45: Morton Wishengrad, "The Battle of the Warsaw Ghetto"].

50. Baskind, Ber, *La Grande épouvante, Souvenirs d'un rescapé du Ghetto de Varsovie,* Calmann-Lévy (Paris, 1945), 135 pp.

51. La Bataille du Ghetto de Varsovie vue at racontée par les Allemands, editions due Centre—C.D.J.C. (Paris, 1946), 88 pp.

עס־עס־געגנערַאל סטראָפּס בּאַריכט וועגן אונטערדריקן דעם אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, דער דיטשער טעקסט פֿון סטראָפּס באַריכט איז פֿאַרעפֿנטלעכט אין דער היסטאָרישער אויסגאַבע *Die Wandlung*, ב׳ 11, 6טער העפֿט, זז׳ 224—553. אין ענגליש איז דער באַריכט אָפּגעדרוקט אין:

Nazi Conspiracy and Aggression, Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality, Vol. III (Washington, 1946), pp. 718-775.

טיילן פֿון באַריכט זײַנען אָפּגעדרוקט אויך אין:

Nazi Germany's War Against the Jews, The American Jewish Conference (New York, 1947), pp. 58-63.

טיילן פֿון סטראָפּס באַריכט מיט 40 רעפּראָדוקציעס וועלן געבראַכט אין:

Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, vol. II.

52. *The "Battle of Warsaw", The Chief Rabbi's Sermon at the Service of Mourning and Prayer for the Martyrs of the Warsaw Ghetto, Bewis Marks Synagogue, May 22nd, 1944,* Office of the Chief Rabbi (London), 8 pp.

53. Berg, Marie, *Warsaw Ghetto, a Diary,* edited by S. L. Shneiderman, L. B. Fisher (New York, 1945), 253 pp.

העברעיִשע אויסגאַבע:

גיטו ורשה, יומנה של מרי ברג, תרגום מאנגלית יהודה האזרחי . . ., ג. טברסקי (תל־אָביב, תש״ו), 224 זז׳.

פֿראַנצייזישע אויסגאַבע:

Berg, Mary, *Le Ghetto de Varsovie,* Albin Michel (Paris, 1947), 283 pp.

54.• *The Black Book of Poland,* G. P. Putnam's Sons (New York, 1942), [pp. 241-243: "The Ghetto in Warsaw"].

55.• *The Black Book of Polish Jewry,* editor, Jacob Appenszlak, American Federation for Polish Jews (New York, 1943) [pp. 16-55: "The Martyrdom of Warsaw Ghetto"].

56.• *The Black Book, The Nazi Crime Against the Jewish People,* published by the Jewish Black Book Committee (New York, 1946), 560 pp. [pp. 436-444: "Warsaw"].

57. Blättler, Franz, *Warschau 1942, Tatsachenbericht eines Motorfahrers der zweiten schweizerischen Aerztemission 1942 in Polen,* F. G. Micha & Co. (Zürich), 123 pp.

58.• Chersztein, N., *Ofiary nikczemności* (Stuttgart, 1945), 157 pp. [pp. 71-77: "Warszawa", pp. 141-143: "Pawiak warszawski"].

59.• Idem, *Geopfertes Volk, Der Untergang des polnischen Julentums* (Stuttgart, 1946), 122 pp. [pp. 57—61: "Warschau"].

60. *Choroba Głodowa, Badania kliniczne nad głodem wykonane w getcie warszawskim z roku 1942,* American Joint Distribution Committee (Warszawa, 1946), 267 pp.

[אַרײַנפֿיר פֿון דער רעדאַקציע און פֿאַרשונגען פֿון די דאָקטוירים ישׂראל מילייקאָווסקי, יוסף שטיין, יוליאַן פֿלידערבוים, ברוֹנעוודע־העלער, עמיל אַפּעלבוים־קאָוואַלסקי, מיכאַל שיינמאַן און שמעון פֿייגענבלאַט.]

61. Dangerfield, Elma, *The Battle of the Ghetto,* reprinted from *The Nineteenth Century and After,* vol. CXXXIV (October, 1943), 12 pp.

62.• Davis, Mac, *Jews fight too!,* illustrated by Howard Simon, with an introduction by James M. Curley, Jordan Pub. (New York, 1945) [pp. 17-22: "The epic of the Warsaw Ghetto"].

63. Edelman, Marek, *Getto walczy, Udział Bundu w obronie getta warszawskiego,* Nakładem C. K. "Bundu" (Warszawa, 1945), 67 pp.

ענגלישע אויסגאַבע:

64. Idem, *The Ghetto Fights,* American Representation of the General Jewish Workers' Union of Poland (May, 1946), 76 pp.

65.• *Extermination of Polish Jewry,* Reports Based on Official Documents received by the World Jewish Congress and by the Representation of Polish Jewry (New York, July-August, 1943) [pp. 5-33, 60-78: "Warsaw"].

66. *The Extermination of 500,000 Jews in the Warsaw Ghetto, The Day-by-Day Eyewitness Diary of a Polish Gentile,* published by the Council of Warsaw Jews and American Friends of Polish Jews (New York, 1944), 46 pp.

67. *L'Extermination des Juifs de Varsovie,* "Foyer Ouvrier Juif" (Paris, 1944), 81 pp.

עס איז פֿאַראַן אויך אַ בריסעלער אויסגאַבע:

L'Extermination des Juifs de Varsovie, Poalé-Sion (Bruxelles, 1945), 64 pp.

68. Fast, Howard and Gropper, William, *Never to forget, The Battle of the Warsaw Ghetto,* Book League of Jewish People's Fraternal Order, I. W. O. (New York, April, 1946).

69. Goldstein, Alfred, *Cinq récits des enfants du Ghetto,* Avant-propos de Maurice Dejean, Préface de Ignacy Schwarzbart, Alliance Press (Londres), 47 pp.

70. Grajek, Shalom, *An Episode of the Warsaw Ghetto Rising, The Fighting at the Toebbens and Shultz's Workshops.*

[ד בלעטער העקטאָגראַפֿירט. אַרויסגעגעבן פֿון מזפּירות האיחוד העולמי, תּל־אָבֿיב, 1945.]

71. Grégoire, O., *Le Ghetto en flammes, La lutte des Juifs contre les Nazis,* O. Zeluck (Paris, 1945), 207 pp.

71a. Rachmil Grünspan, *Cyankali (Sam). Fun Jidiszn Lebn untern nacje rezim. In Warsze un umgegnt. In di Getos un ojf di arisze zajt* (Schwabach baj Nürnberg, 1948), 159 pp.

71b. *Haloutzim de Varsovie,* Editions Angel (Tunis), 64 pp.

72.• *Hechalutz, Builders and Fighters, 1946,* Hechalutz Organization of America (New York) [pp. 72-118].

73. Held, Adolph, *Opening Address Delivered by Chairman, Jewish Labor Committee, at Memorial Meeting for the Heroes of the Warsaw Ghetto,* Carnegie Hall, June 19, 1943.

4 בלעטער, העקטאַגראַפירט. ענלעכע אויסגאַבעס פֿון די רעדעס פֿון וויליאַם גרין (1 בלאַט), וולאַדיסלאַוו ר. מאַלינאָווסקי (2 בלעטער), ס. ס. ווייס (2 בלעטער), דושיימס ב. קערי (8 בלעטער), יאָן טשעכאָנאָווסקי (3 בלעטער).

74. Jarblum, Marc, *La lutte des Juifs contre les Nazis,* ed. Realité (Paris, 1945) [pp. 11-36: "L'Anniversaire de la revolte du ghetto de Varsovie."].

74a. *Iiskor, commemoration issue, 19th April 1943—19th April 1947,* The Shanghai Jewish Youth Council, 16+4 pp.

75. *Die Judenausrottung in Polen,* IV, Zweite Serie; *Das Martyrium des Warschauer Ghetto* (Genf, 1944).

76.• Karski, Jan, *Story of a Secret State,* Hodder & Stoughton (London, 1945) [pp. 261-277: "The Ghetto"].

77. Kermisz, Dr. Józef, *Powstanie w getcie warszawskim, 19 kwietnia—16 maja 1943* (Łódź, 1946), 116 pp.

78.• Kermisz, Dr. J., *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce,* Tom II, "Akcje i wysiedlenia", C.Ż.K.H. (Warszawa-Łódź-Kraków, 1946), 488 pp. [pp. 227-230, 296-389, 406-417].

79. Kirchmayer, Jerzy, *Geneza powstania warszawskiego,* Spółdzielnia wydawnicza "Czytelnik" (1946), 30 pp.

80. Knoler, Jacob, *Die Schlacht im Warschauer Ghetto,* Drama (New York, 1946), 87 pp.

81.• Kulkielko, Renya, *Escape from the Pit,* foreword by Ludwig Lewisohn, Sharon Books (New York, 1947).

82. Lachs, Dr. Manfred, *The Ghetto of Warsaw* (London, 1942), 32 pp.

83. Idem, *Ghetto Warszawy, Fragmenty i cyfry* (London, 1942), 28 pp.

84.• *The Last Stand, Jewish Resistance in Nazi Europe and the Role of the Labor Zionist Movement,* the Poale Zion Organization of America (New York, April, 1944).

85. *Lest we forget, The Massacre of the Warsaw Ghetto,* A compilation of reports received by the World Jewish Congress and by the Representation of Polish Jewry (New York [1943]), 40 pp.

86. Litman, Henri, *Les lumières et les ombres du ghetto de Varsovie, Souvenirs vécus des années 1939-1943,* Traduit du Polonais, editions George Frère (Tourcoing, 1945), 95 pp.

87. Luber, I., *Życie i śmierć ghetta warszawskiego,* Oddział kultury i Prasy 2 Korpusu (Rzym, 1945), 29 pp.

אויסגאַבעס אין ענגליש און איטאַליעניש:

Idem, *Life and Death in the Warsaw Ghetto,* published by the Public Relations branch of the Polish Army [Rome, 1946], 40 pp.

Idem, *Vita e morte del Ghetto di Varsavia,* Ufficio di cultura e stampa del 2 Corpo Polacco [Roma, 1946], 40 pp.

88.• Malaparte, Curzio, *Kaputt,* Casella (Napoli, 1944).

פֿאַראַן אויך אַן ענגלישע אויסגאַבע.

89. *Martyrs and Heroes of the Ghettos, An Exhibition Dedicated to the Second Anniversary of the Warsaw Ghetto Uprising,* presented by the Jewish Labor Committee (New York, 1942), 12 pp.

90. Neustadt, M., *The Warsaw Ghetto Rising,* the World Union Poale-Zion (Z.S.)-Hitachduth (Tel-Aviv, February, 1944), 40 pp.

91. *No Guetos e nos Bosques,* Organizaçâo Juvenil Sionista "Hashomer Hatzair" do Brasil [São Paulo, Maio de 1946], 56 pp.

92.◦ Norwid, Tadeusz Stefan, *Warszawa-Rapsodin,* Albert Bonniers Förlag (Stockholm, 1945), 295 pp.

93.◦ Nunberg, Ralph, *The Fighting Jew,* with an Introduction by Curt Riess, Creative Age Press (New York, 1945), 295 pp. [pp. 260-282].

94. Otwinowski, Stefan, *Wielkanoc, Dramat w trzech aktach z prologiem,* Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna (Kraków, 1946), 96 pp.

95.◦ Parcent, Duque de, *El Drama de Varsovia 1931-1944,* S. H. A. D. E. (Madrid, 1946) [pp. 83-102: "Los Judios"].

פֿראַנצייזישע אויסגאַבע:

Le Drame de Varsovie, La Jeune Parque (Paris, 1946) [pp. 79-102: "Les Juifs"].

96. *Poezje Ghetta,* Słowo wstępne: Jakób Apenszlak, *Nasza Trybuna* (New York, 1945), 32 pp.

97. Polish, David (Rabbi, Temple Israel, Waterbury, Conn.), *Warsaw—1943,* reprinted from *Liberal Judaism* for November, 1944, 7 pp. [poetry].

98. *Powstanie w Ghetcie warszawskim 1943 r., Zbiór dokumentów,* Państwowe wydawnictwo literatury politycznej (Warszawa, 1945), 51 pp.

99. *Remember the Warsaw Ghetto,* issued by the Federation of Polish Jews in Great Britain (London), 16 pp.

100. Republic of Poland, Ministry of Foreign Affairs, *The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland, note addressed to the Governments of the United Nations on December 10th, 1942, and other documents,* Hutchinson & Co. (London, New York, Melbourne), 16 pp.

101. *Rezistența evreasca de la Varsovia,* Biblioteca "Hehalut" (Bucureşti, 1945), 88 pp.

102.◦ Stabholz, Tadeusz, *Siedem piekieł* (Stuttgart, 1947) [pp. 1—16: "Powstanie w ghecie warszawskim"].

103. Stone, Reca, *Revolt in the Ghetto,* United Emergency Committee for European Jewry (Sydney, 1944), 34 pp.

104.◦ Syrkin, Marie, *Blessed Is the Match, The Story of Jewish Resistance,* The Jewish Publication Society of America (Philadelphia, 1947) [pp. 170-185: "Warsaw"].

105.◦ Szende, Stefan, *The Promise Hitler Kept,* Roy Publishers (New York, 1945) [pp. 215-246: "Warsaw"].

106.◦ *Tale of a City,* Office of War Information (Washington, 1942) [pp. 14-18: "Jews"].

107. Thompson, Dorothy, *On the Record, The Battle of the Ghetto,* reprinted by special permission of the *New York Post* and The Bell Syndicate [June 2nd, 1943], 1 p.

108.◦ *The Tragedy of Polish Jewry,* Booklet No. 1, Joint Committee for the Aid of the Jews of Poland (Jerusalem, 1940) [pp. 21-29: "Warsaw"].

109. *20,000 Chrétiens dans le ghetto de Varsovie,* reproduit du numéro d'Octobre [1945], *The National Jewish Monthly,* distrubue par les soins du Congrès Juif Canadien (Montreal), 6 pp.

110. Van Paassen, Pierre, *The Battle of the Warsaw Ghetto,* written by and read at the American Jewish Conference Meeting in Carnegie Hall, April 19, 1944.

5 בלעטער, העקטאגראפירט.

111. *La Voix du peuple massacré, Récit de l'insurrection du ghetto de Varsovie en Avril 1943 . . . Préface de Marcel Bidoux,* Réveil des Jeunes (Paris, Avril, 1945), 80 pp.

112. *Wojownicy getta warszawskiego,* לוחמי גיטו ורשה, Gordonia-Makabi Hacair Wydz. Oświatowy, Biblioteczka Gniazda, Zeszyt 3 (Łódź, luty, 1947).

23 בלעטער, העקטאגראפירט. בלויז פויליש.

113. Zahorska, Stefania, *Smocza 13 (Dramat w trzech aktach),* Biblioteka Orła Białego (Rzym, 1945), 39 pp.

שלמה מענדעלסאָן (1896—1948)

פֿון מ. ווײַנרײַך

די וואָס האָבן געקענט שלמה מענדעלסאָנען בלויז אין זײַנע אַמעריקאַנער יאָרן, זײַנט 1941, האָבן געהאַט פֿון אים מערניט אַ פֿראַגמענטאַריש בילד. אַוודאי האָט מען דערשפּירט דעם כּישוף פֿון דער פּערזענלעכקייט באַלד בײַ דער ערשטער באַגעגענישׂ: די פֿאַרשטייענדיקע חכמה וואָס האָט געבליצט פֿון די אויגן, די איראָניע וואָס איז פֿון דעסט וועגן קיין מאָל ניט אַריבער אין חוזק, די קינסט־לעריש פֿעיקייט צו מאַכן פֿלאַסטיש אינטערעסאַנט איטלעכן פֿרט. ווער עס האָט אים געהערט ריידן פֿאַר אַן עולם — אין קאַרנעגי־האַל פֿאַר טויזנטער צי אויף אַ זיצונג אַרום אַ טיש — וועט געוויס ניט פֿאַרגעסן דעם קלאַנג פֿון זײַן קול, די קילע שטילקייט פֿון די ערשטע זאַצן און דעם ברויז פֿון עכטן פּאַטאָס וועו ער פֿלעגט דערגרייכן אַ הויכפּונקט.

און ס׳איז געווען ניט נאָר אַראַטאָרישע פּאָרעם, ס׳איז געווען קוואַליטעט פֿון אַ סך אַן עכטערן מין. ער האָט אין פֿרטים געזען דעם עיקר. ער האָט פֿון הינטער די אינציקע ווערק געזען די דיכטעריש פֿערזענלעכקייט. אין זײַן רע־פֿעראַט וועגן ווידערשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, געלייענט אויף דער ייִוואָ־קאָנפֿערענץ אין יאָנואַר 1944, האָט ער אַרויסגעוויזן אויסערגעווײַנטלעכע פֿעיִ־קייטן — דאָס איז ניט קיין גוזמא — פֿון אַ היסטאָריקער: פֿון די שטיקלעך און ברעקלעך פֿאַקטן וואָס זײַנען יעמאָלט געווען באַווּסט האָט ער צונויפֿקאָמפּאָנירט אַ בילד, און דאָס בילד איז געבליבן ריכטיק ביז הײַנטיקן טאָג.

אָבער נאָך אַלעמען איז ער דאָ אין אַמעריקע פֿאַרט געווען ווי אַן אויסגע־ריסענער בוים. אין שטאָם און אין די צווײַגן איז געווען אַנגעשפּײַכלערט זאָפֿט, אָבער די וואָרצלען זײַנען שוין געהאַנגען אין דער לופֿטן און האָבן שוין קיין חיות פֿון דער מאָמע־ערד ניט געצויגן.

זײַן מאָמע־ערד איז געווען דאָס ייִדישע פֿוילן. ער איז געווען דעם חמדת שלמהס אַן אייניקל און דער יורש פֿון אַ קייט חסידישע חשובֿים, ער איז ביז איבער בר־מיצווה געווען טיף אַרײַנגעטאָן אין דער גמרא און איז ייִנגלווײַז אַליין געפֿאָרן קיין גער צום רבין. דערנאָך האָט ער זיך בשתּיקה געזומען אָפּגעבן מיט „בילדונג״, און אין זײַן דראַנג צו וויסן האָט ער געענדיקט מיטלשול, שטודירט אין אוניווערסיטעט מעדיצין און יורי, דורכגעגאַנגען אַ פּוילישן פֿעדאַגאָגישן אינסטיטוט. אַ סך פֿון די וואָס האָבן דורכגעמאַכט דעם דאָזיקן אויבערבראָך זײַנען אַוועק פֿון ייִדישן לעבן אין גאַנצן, מענדעלסאָן איז געבליבן אינעווייניק. אונטער פּרצעס פֿליגלען האָט ער אַנגעהויבן זען און לעבן די מאָדערנע ייִדישקייט, וואָס פּרץ טאָקע איז איר סימבאָל. ער איז אַזוי ווי פֿרעדעסטינירט געווען צו זײַן דער פֿאַרבינדריגג צווישן דער אַלטער און דער נײַער פֿאָרעם פון ייִדישקייט און צו דעמאָנסטרירן בחוש, אַז אין גרונט איז ייִדישקייט אייניע אין אַלע אירע פֿאָרמען.

לכתחילה האָט קיין איינער פֿון די צדדים דאָס ניט געזען. מענדעלסאָנס אָוועקגיין צו די יידישע שולן און צו דער פֿאָלקספֿאָרטיי האָט בײַ די אָרטאָדאָקסן געהייסן, אַז ער איז געווען אַ צוימען־ברעכער; וועגן ער איז שפּעטער אַרײַן אין בונד, האָבן אָנדערע גאָר אַ מאַך געטאָן אויף אים מיט דער האַנט. אָבער דאָס יידישע לעבן אין מיזרח־איראָפּע איז ניט געווען פֿאַרגליווערט און דער תוכן פֿון אַלע געזעלשאַפֿטלעכע פֿאַרמאַציעס האָט זיך געהאַלטן אין איין באַציִען. אויפֿן „וועלטלעכן" פֿליגל האָט מענדעלסאָן געהאָט גאָר אַ גרויסן חלק אין די דאָזיקע נייע אָנטוויקלונגען.

וועגן פֿרײַנד פֿלעגן מאָנען בײַ אים נאָך אַ געראָטענעם רעפֿעראָט: „פֿאַר וואָס קאָנצענטרירט איר זיך ניט אויף דער טעמע?" פֿלעגט ער אָפּשפּאָרן מעלאָנכאָליש: ווער האָט עס צייט? אים האָט געטריבן צו צעשאָסטען זיך אויף אייִנצלהייטן און קליניקייטן אָזוי ווי אַ וואָסערפֿאַל וועט צעפּיצלט אויף בריליאָנטענע טראָפּנדלעך. נאָר אומעטום, צו וואָס ער האָט זיך ניט צוגערירט, האָט זיך געשפּירט זײַן וואָג. ער האָט זיך געווייקט אין ריין פּאָליטישער אַרבעט, אָבער די וואָקסנדיקע פֿאַראינטערעסירונג פֿון בונד מיט די טאָג־טעגלעכע יידישע פֿראָבלעמען איז שוין פֿון דער יידישער צוקונפֿט האָט אים אָלץ מער אַרויסגערוקט אויף אַ צענטראָלער פּאָזיציע אין זײַן פּאַרטיי. טוענדיק די קלייניאָרבעט אָרום די שולן האָט ער ניט מוותר געווען אויף וועלטלעכקייט, נאָר ער האָט זי געמוען זען אויף אַ נייַעם שטייגער און די וואָקסנדיקע טראַדיציאָנאַליזירונג פֿון די צישאָ־שולן איז אין אַ גרויסער מאָס געווען זײַן אויפֿטו. זײַן פֿאַראינטערעסירונג אין יִוואָ, וואָס איז כסדר געוואָרן אינטענסיווער זינט 1935, איז ווידער אַ מאָל געווען אַ טייל פֿון זײַן שטרעבונג צוצוקומען צו אַ סינטעז אויף אַ העכערן פּלאַן, וווּ יידישקייט זאָל זײַן דורכגעזאָפּט מיט די עלעמענטן פֿון טראַדיציע און פֿאָרט אויסגעשטימט מיט די אידעעס און לעבנס־פֿאָרמען פֿון דער מאָדערנער צייט.

צום אָנהייב איז זײַן ליבשאַפֿט צו מאָדערנער יידישקייט געווען נאָר התלהבות, חסידישע התלהבות אַריבערגעטראָגן אויף אַ נייַעם אָביעקט. מיט דער צייט איז צוגעקומען קילער אָנאַליז, און ער האָט געמאַכט מענדעלסאָנען פֿאָר נאָך אַ גרע־סערן מאָמין אין זײַן אמת. ער האָט קלאָר געזען די טענדענץ פֿון פֿונאָנדערפֿאַל אין יידישן לעבן; אָבער אין איינעם דערמיט האָט ער אויך געזען די אָנטקעגג־דיקע טענדענץ פֿון פֿונאָנדערבלי און ער איז געווען זיכער, אַז מיר מיט אונ־דזער ווילן קענען זי שטאַרקן. כסדר פֿלעגט ער זיך אומקערן צו זײַן ליבלינג־געדאַנק וועגן דעם „וואָלונטאַריסטישן פּרינציפּ" און ער האָט געגלייבט באמונה שלמה, אַז די שעפֿערישע כוחות פֿון יידישן פֿאָלק וועלן מנצח זײַן; זאָל נאָר זײַן גענוג שטאַרק דער ווילן און זאָל נאָר זײַן גענוג צייט.

ניט באַשערט געווען אים צו דערלעבן.

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס

פֿערזענלעכקייט־פֿראָבלעמען אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן

I. Bruno Bettelheim, "Individual and Mass Behavior in Extreme Situations," *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. XXXVIII, 4, Oct., 1943;

II. Herbert A. Bloch, "The Personality of Inmates of Concentration Camps," *The American Journal of Sociology*, Vol. LII, 4, January, 1947;

III. Emil Utitz, *Psychologie života v terezinském koncentračním táboře*, Praha, 1947;

IV. Mirko Tůma, *Ghetto našich dnů*, Praha, 1946.

ו. וואָס פֿאַרלויפֿט זיך מיט דער פֿערזענלעכקייט און מיט דעם אָנגענומענעם פֿורעם פֿון געזעלשאַפֿטלעכן אויפֿפֿיר אונטער די עקסטרעמע בעדינגונגען פֿון שקלאַפֿן־אַרבעט, הונגער, אכזריות און שטענדיקער ספּנה פֿון פֿאַרפֿיניקט אָדער דערהרגעט ווערן?

די טאָטאַליטאַרע מלוכות האָבן אונדז אין די לעצטע פּאָר יאָר מזפּה געווען מיט געוואָג מאטעריאַלן פֿאַר אויספֿאָרשן די דאָזיקע טעמע. די אויבן דערמאָנטע באדינגונגען זיינען געווען די לעבנס־פֿורעמס פֿאַר מיליאָנען מענטשן. דאָס רובֿ פֿון די דאָזיקע מענטשן זיינען שוין מער ניטאָ. עס זיינען אָבער געבליבן הונדערטער טויזנטער וואָס האָבן די צרות יאָ איבערגעלעבט, און א שלל מיט דאָקומענטן, זכרונות, בריוו, גבֿית־עדות א״א, אזוי אז מיר האָבן א געוואַלדיקן מאטעריאַל פֿאַר פּסיכאָלאָגישע און סאָציאָלאָגישע אויספֿאָרשונגען. דער חידוש איז נאָר, וואָס בערך אזא קליינע צאָל וויסנשאַפֿטלעכע אויספֿאָרשונגען איז געמאכט געווארן ביז איצט. א פּאָר פֿון די דאָזיקע וועלן מיר דאָ ארומריידן.

בעטלהיימס ארבעט איז ארויס בעת דער מלחמה, וועו די ידיעות וועגן די גרויליקסטע נאצי־פֿאַרברעכנס, דער עיקר וועגן דער אויסראָטונג פֿון יידן, זיינען נאָך ניט געווען אלגעמיין באקאַנט. עס רעדט זיך דאָרט וועגן די פֿאַרמלחמהדיקע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין דאכוי און בוכנוואַלד, וו׳ דער מחבר איז געווען פֿאַרהאַלטן א יאָר צייט. ווי דער מחבר אַליין גיט צו, איז די דאָזיקע ארבעט ניט בלויז דער פּועל־יוצא פֿון א ריין וויסנשאַפֿטלעכן אינטערעס. ער האָט זיך ערזינגעטאָן אין די דאָזיקע פּראָבלעמען נאָך אין לאָגער זיינדיק, פּדי צו האָבן א פּעסטן אינטערעס און אזוי ארום אויפֿצוהיטן זיין מאָראַלישע

נאַנצקייט. די פּאַרשונג איז פּאַר אים געווען א מעכאַניזם אויפּצוהאַלטן זײַן קיום, א פּאַרטיידיקונג קעגן דעם אײַנבראָך פֿון דער פּערזענלעכקייט, קעגן דער ספּנה פֿון וועלן חסר־דעה אָדער א געפֿילאָזער, „גוט־צונעפּאַסטער" שקלאַף פֿון דער געשטאַפּא. און עס קומט דעם מחבר א גרויסער יישר־כוח פֿאַר דעם וואָס ער האָט אויפֿריכטיק אָנגענעבן זײַנע מאָטיוון און ניט געפּרוּווט זיי רא־ציאָנאַליזירן לאַחר המעשׂה ווי א שטרעבונג צו ריינער וויסנשאַפֿט. די דאָזיקע מאָטיווירונג פֿאַרקלענערט ניט דעם ווערט פֿון זײַן ארבעט, להיפוך, זי גיט איר צו א געווישן וויסנשאַפֿטלעכן ווערט.

דער ציל פֿון די לאַגערן, האַלט דער מחבר — און עס איז דאָ נאָך א מאָל פֿראַי צו דערמאָנען, אז דאָס זײַנען געווען פֿאַרמלחמה־לאַגערן פֿאַר פּאָליטישע אי־בערשפּרינגערס — איז געווען צו ברעכן די ארעסטאַנטן ווי יחידים און זיי צו פֿאַרוואַנדלען אין א הכנעהדיקער מאַסע, פֿון וועלכער עס קאָן ניט קומען קיין ווידערשטאַנד; צו פֿאַרשפּרייטן טעראָר צווישן דער איבעריקער באַפֿעלקערונג; צו שאַפֿן אַן עקספּערימענטאַלע לאַבאָראַטאָריע פֿאַר דער געשטאַפּא און א שול פֿאַר בארבאַריזם, וווּ מען האָט געלערנט די תּלמידים צו פֿאַרלירן אַלע מענטש־לעכע געפֿילן און באַציונגען.

דער מחבר ווײַזט בפֿרטיות די מעטאָדן וואָס זײַנען באַנוצט געווען, דעם צוועק און זייער ווירקונג אויף די קרבנות. די מעטאָדן זײַנען געווען אין דעם סדר: ארעסטירן מענטשן אָן א געהעריקער רעכטלעכער סיבה און זיי ניט געבן די מיגלעכקייט פֿון א יורידישער פֿאַרטיידיקונג; זיי איבערשיקן אין די לאַגערן — מיט אַלע אכזריותן וואָס זײַנען געווען פֿאַרבונדן דערמיט; אום־מענטשלעך פּײַניקן די נײַע ארעסטירטע, כּדי צו ברעכן זייער ווידערשטאַנד און פֿערזענלעכקייט בכלל.

דער מחבר ווײַזט אויך אָן אויף דעם חילוק אין דער ווירקונג וואָס די דאָזיקע מעטאָדן האָבן געהאַט אויף די ארעסטירטע פֿון א פֿאַרשיידענעם סאָ־ציאָלן מעמד און פֿון פֿאַרשיידענע סביבות. אזוי א שטייגער האָבן פֿרײַערדיקע ארעסטאַנטן אָדער פּאָליטישע ראַדיקאַלן גאָנץ אַנדערש רעאַגירט אויף דעם שאָק פֿון ארעסט ווי ניט־פּאָליטישע ארעסטאַנטן פֿון מיטלקלאַס. די פּאָליטישע ארעסטירטע האָבן גאָר צײַטנווײַז געפֿונען א געוויסע באַפֿרידיקונג אין דעם געדאַנק, אז מען האַלט זיי פֿאַר געגנג וויכטיק אָדער געפֿערלעך פֿאַר דער מלוכה. א טייל פֿון זיי האָט דאָס געוויסן געפֿאַלגט, וואָס זייער פּאַרטיי האָט ניט ארויסגעוויזן גענוג ווידערשטאַנד קעגן היטלערן, און אזוי ארום האָט זייער ארעסט מכפּר געווען אויף דעם דאָזיקן חטא.

דעם גרעסטן שאָק האָבן איבערגעלעבט די ניט־פּאָליטישע ארעסטירטע פֿון מיטלקלאַס. זיי האָבן פּשוט ניט געקאָנט פֿאַרשטיין, וואָס ס'איז מיט זיי געשען. זיי פֿלעגן אָפֿט פֿאַרזיכערן די וואַך, אז זיי זײַנען קיין מאָל קיין קעגנערס פֿון נאַציזם ניט געווען. זיי האָט פֿאַרדראָסן, וואָס מען באַהאַנדלט זיי ווי פּשוטע פֿאַרברעכערס; זייער העכסטער וווּנטש איז געווען, אז מען זאָל אויף וועלכן ניט שטייגער אָנערקענען זייער מער געהויבענעם מעמד. וועלן זיי האָבן אָנגעהויבן אײַנצוזען וווּ זיי האַלטן, זײַנען זיי אײַנגעבראָכן געווארן א סך גיכער ווי אַנ־

דערע. די צאָל זעלבסטמאָרדן צווישן זיי איז נעווען גרעסער ווי אין די אַנ־
דערע קאַטעגאָריעס, אויך די פֿאַלן פֿון אַנטיסאָציאַלן אויפֿפֿיר. עס האָבן אויך
ניט געפֿעלט צווישן זיי אזעלכע וואָס זײַנען געווארן שפּיאָנען. די איבעריקע
פֿון דער קאַטעגאָריע „האָבן שוין מער ניט געקאָנט שאַפֿן קיין אייגענעם
לעבנס־נוסח, נאָר אים איבערגענומען פֿון אַנדערע גרופּעס ארעסטירטע".

די ארעסטירטע פֿון די העכערע קלאַסן האָבן זיך געהאַלטן פֿון דער
ווײַטנס פֿון די איבעריקע. זיי האָבן אויך ניט געקאָנט משׂיג זײַן, וואָס עס
איז געשען. זיי האָבן קיין אייגענע גרופּעס ניט געשאַפֿן, נאָר געבליבן ביחידות
אָדער זיך צוגעטשעפּעט צו א מיטלקלאַס־גרופּע.

דאָס איז אַלץ געשען אין די תּפֿיסות, אידער מען האָט די ארעסטירטע אי־
בערגעשיקט אין די לאַגערן. אין לאַגער גופֿא האָט זיך אַלץ געביטן; דאָרט
האָט מען אָנגעהויבן פֿיינעקן. דער מחבר באשרײַבט געוויי זײַן אופֿן טראַכטן
און פֿילן — ווי אויך פֿון זײַנע חבֿרים — אונטער דער ווירקונג פֿון די פֿיי־
ניקונגען. עס ווײַזט אויס, אז טײל ארעסטירטע האָבן געצווינגן גײַסטיקע און
עמאָציאָנאַלע פּוחות און דעם רצון צו בלײַבן לעבן אָט פֿון וואָס: אז אויף
דעם וואָס ס'איז געשען האָט מען זיך געקאָנט ריכטן — הייסט דאָס אז מען
קאָן אין א געוויסער מאָס פֿאַרויסזען די צוקונפֿט אין דעם לאַגער; אז די
נעשטאַפּאָ איז נאָריש; און דער עיקר, אז דאָס פֿײַניקן האָט ניט געביטן דעם
קרבנס פֿעיקייט צו טראַכטן אָדער זײַנע אלגעמיינע בליקן.

דער לעצטער פּונקט איז דער וויכטיקסטער. די הויפּטפֿראָבלעם פֿון דעם
ארעסטירטן אין לאַגער איז געווען אויפֿצוהיטן זײַן פּערזענלעכקייט אויף אזא
אופֿן, אז ווען ער וועט באַפֿרײַט ווערן, זאָל ער זײַן דער זעלבער מענטש ווי
פֿריִער און האָבן די זעלבע שטעלונג צום לעבן און די זעלבע ווערטסיסטעם.
דער רעזולט האָט זיך אָנגענשטרענגט צו ברעכן זײַן פּערזענלעכקייט, און ער האָט
אָנגעפֿירט אַן עקשנותדיקן קאַמף זי אויפֿצוהיטן. די ארעסטירטע האָבן דאָס
פֿאַרמולירט אזוי: „די הויפּטפֿראָבלעם איז צו בלײַבן לעבן און ניט צו בײַטן
זיך".

אייגער פֿון די פֿאַרטיידיקונגס־מעכאַניזמען איז געווען דער גאַנג פֿון
מבטל זײַן: דאָס וואָס עס קומט פֿאַר האָט ניט די פֿולע ווערדע, ווײַל עס האָט
ניט די פֿולע רעאַליטעט. זיי האָבן יעדע רגע געשפּירט אויף זיך די אימה, און
ווער נאָך אזוי גוט ווי זיי האָט געשפּירט, אז דאָס וואָס מען טוט אָפּ מיט זיי
איז ניט עפּעס א ווײַסטער חלום? אָבער א ביסל אָפּשיידן זיך פֿון דער פֿײַן האָט
זיך זיי פֿאַרט אײַנגעגעבן. וואָרעם דער לאַגער איז דאָך, אזוי צו זאָגן, אין אַן
אנדער וועלט; די „אמתע" וועלט איז נאָר מחוץ דעם לאַגער. דעריבער איז אַלץ
וואָס דער ארעסטירטער טוט אין לאַגער און וואָס מען טוט מיט אים אַן ענין
פֿאַר זיך. דער לאַגער איז, אזוי צו זאָגן, מחוץ לחשבון און אַלץ איז מותר אין
לאַגער — אויב עס העלפֿט נאָר בלײַבן לעבן און אויפֿהיטן זײַן פּערזענלעכקייט.

דאָס פֿאַרטיידיקן די פּערזענלעכקייט איז ניט געווען אַן אינדי־
ווידועלער ענין, נאָר אין א געוויסער מאָס אויך א קאָלעקטיווער. די נאַצים
האָבן זיך שטאַרק אָנגעשטרענגט ניט צו דערלאַזן צו קיין סאָלידאַריטעט צווישן

די ארעסטירטע. אויב אימעצער האָט געוואָלט ברענגען א קרבן פֿאר א געווי־סער גרופּע האָט מען באשטראָפֿט אים און אויך די גרופּע ווי א גאנצהייט. אָבער קיין שום מורא און קיין שום פֿיינקונגען האָבן ניט געקאָנט אין גאנצן פֿארניכטן מאניפֿעסטאציעס פֿון סאָלידאריטעט.

דער מחבר באשרײַבט פֿאָלן, ווי דער טעראָר האָט זיך אַליין צו נישט גמאַכט דורך איבערגעטריבענער אכזריות. איין מאָל אין א מוראדיק קאָלטער ווינטערנאכט האָט מען ווי א שטראָף אויסגעשטעלט הונדערטער ארעסטירטע אין דרויסן אָן מאנטלען אויף 12 שעה צייט. צוואנציק פֿון זיי זײַנען אויפֿן אָרט פֿאַרפֿרוירן געוואָרן. אָבער די דיסציפֿלין איז געבראָכן געוואָרן. די סטראשונ־קעס פֿון די שומרים האָבן פֿאַרלוירן זייער פֿעולה; מען האָט זיך שוין מער ניט געשראָקן פֿאַר דעם טויט. „די ארעסטאַנטן זײַנען יעמאָלט געווען באמת גליק־לעכער ווי אין דעם מערסטן טייל אנדערע צייטן אין לאַגער". מען האָט אײַנ־געזען, אז די שאנסן צו בלײַבן לעבן זײַנען קליין, האָט מען צו בישלעך בײַ־געקומען דעם פּחד פֿון טויט און געוואָרן א גיבור און גרייט צו העלפֿן דעם צווייטן. די געשטאַפּע־לײַט האָבן א פּנים אַליין דאָס פֿארשטאַנען, און נאָך דעם ווי 80 ארעסטירטע זײַנען געשטאָרבן האָט מען דערלויבט די איבעריקע זיך אומצוקערן אין די בארַאקן. דער פֿאָל איז זייער אינטערעסאַנט צוליב דעם וואָס גראָד די עקסט־אימהדיקייט פֿון דער סיטואציע האָט דאָ פֿארשטאַרקט די סאָלידאריטעט צווישן די ארעסטאַנטן.

דער קעגנשטעל־פֿוח פֿון יחידים און גרופּעס האָט אָנגעהאַלטן, לויט דער מחבר האָט צוגעזען, יאָרן, אָבער ער האָט פֿאַרט געהאַט א גרענעץ. א באַוווּסטער דײַטשער פֿאָליטישער פֿירער וועלכער איז געווען אין דעם זעלבן לאַגער ווי דער מחבר האָט געפּסקנט, אז דער מאַקסימום טערמין וואָס אן ארעסטאַנט קאָן אויסהאַלטן אָן אן עיקרדיקן שינוי אין זײַן פּערזענלעכקייט און אין זײַן גאנצער באציונג צום לעבן איז פֿינף יאָר. ער גופֿא האָט זיך געמוטשעט דאָס לעבן אויפֿן זעקסטן יאָר פֿון זײַן ארעסט.

עס איז געווען גאָר א גרויסער חילוק צווישן די תּושבֿים און די נײַ אָנגעקומענע אין די לאַגערן. די נײַע זײַנען דאָס געווען די וואָס האָבן קאָנ־צענטרירט זייער גאנצע ענערגיע אויפֿצוהאַלטן זייער פּערזענלעכקייט, פּדי זיך אומצוקערן צו דער דרויסנדיקער וועלט די זעלבע מענטשן וואָס פֿריִער. בײַ די תּושבֿים איז די שטעלונג שוין געווען אן אנדערע. זייער הויפּטציל איז געוואָרן צו מאכן דאָס לעבן אין לאַגער אזוי באקוועם ווי מיגלעך. זיי האָבן אָנגעהויבן צו מאכן שלום מיט דעם נעראָנק, אז דער לאַגער איז אן אמת, און בלא יודעים אַפֿילו אָנגעהויבן מורא צו האָבן פֿאר אומקערן זיך צו א נארמאַל לעבן. זיי האָבן צו בישלעך אָנגעהויבן פֿארלירן דעם אינטערעס אין זייערע פֿאַמיליעס און פֿרײַנד מחוץ דעם לאַגער. זיי האָבן אַפֿילו איבערגענומען א טייל פֿון די ווערטן פֿון דער געשטאַפּע, געפֿרווט זיך אויפֿפֿירן ווי די שומרים, רודפֿן די אנדערע און שוואכערע ארעסטאַנטן, זיך אויספֿוצן אין שטיקלעך ארעמבענדלעך פֿון דער געשטאַפּע — בקיצור, זיי האָבן זיך צוגעפּאסט צום לאַגער. דאָס צו־פֿאסן זיך איז בלויז געווען איין זײַט פֿון דער מטבע. די זעלבע ארעסטאַנטן

וואָס האָבן זיך אין א געוויסן מאָמענט אידענטיפֿיצירט מיט די געשטאַפֿאַ־ווערטן און מיטן געשטאַפֿאַ־אויפֿפֿיר האָבן אין אַנדערע מאָמענטן ארויסגע־וויזן א גרויסע מאָס גבֿורה און זיך אַנטקעגנגעשטעלט די שומרים.

ד"ר בעטלהיימס אויספֿאָרשונג איז באַגרענעצט אין פֿאַרנעם און אין דעם סכום מאַטעריאַלן, מיט וועלכע ער האָט זיך באַנוצט. דער מחבר ווייסט וועגן דעם און ער גופֿא באַטאָנט אָפֿט דעם טענטאַטיוון כאַראַקטער פֿון זײַנע אויס־פֿירן. בכלל אופֿן גיט ער א רײַך און פֿילזײַטיק בילד פֿון די פּסיכאָלאָגישע און סאָציאַלע פּוחות וואָס ווירקן אין עקסטע סיטואַציעס. און וויַיל ער גיט אונדז ביידע זײַטן פֿון דעם בילד — דעם אײַנבראָך פֿון דער פֿערזענלעכקייט און פֿון סאָציאַלע גרופּירונגען אונטער דעם דרוק פֿון טעראָר און דעם קעגנשטעל וואָס יחידים און גרופּעס האָבן ארויסגעוויזן, בלײַבט זײַן ארבעט איינע פֿון די בעסטע פֿון דעם מין וואָס מיר האָבן ביז איצט.

נאָך דעם ווי די דאָזיקע ארבעט איז פּובליקירט געוואָרן איז דערשינען אין פֿאַרשיידענע לענדער א שלל מיט מאַטעריאַלן וועגן דעם לעבן אין „עקסטע באַרינגונגען". מיליאָנען מלחמה־געפֿאַנגענע, שקלאַפֿן־אַרבעטערס, אינטערנירטע אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן זײַנען באַפֿרײַט געוואָרן. עס האָבן זיך אויך אויפֿגעזוכט א צאָל וואָס האָט באַוויזן זיך צו ראַטעוון פֿון די פֿאַרניכטונג־לאָגערן און טויטקאַמערן. זייער גבֿית־עדות איז אויפֿגענומען געוואָרן פֿון די געריכטן וואָס מישפּטן די מלחמה־פֿאַרברעכערס; זייערע זכרונות זײַנען פּוב־ליקירט געוואָרן אין זשורנאַלן, ביכער און דאָקומענטן־זאַמלונגען.

דער בולטסטער שטריך פֿון דער גאַנצער ליטעראַטור איז די פֿאַרשיידנקייט פֿון די אינדיווידואַלע און קאָלעקטיווע איבערלעבונגען. די קאָנצענטראַציע־לאָגערן זײַנען ניט געווען פֿון איין שניט. עס איז געווען א גאַנצע וועלט פֿון שקלאַפֿערײַ, פֿײַניקונג און טויט, א „קאָנצענטראַציע־וועלט", לויט דעם אויס־דרוק פֿון דעם זייער געראָטענעם טיטל פֿון דאַוויד רוסעם בוך זכרונות.[1] אין דעם קאָנצענטראַציע־גיהנום זײַנען געווען פֿאַרשיידענע מדורי־גיהנום. אַזוי א שטייגער האָט מען א סך בעסער באַהאַנדלט די מלחמה־געפֿאַנגענע פֿון די מערב־לענדער ווי די רוסישע געפֿאַנגענע, און די לעצטע ווידער בעסער אייַדער די ארעסטירטע (Häftlinge) אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן; און צווישן די קאַצעטלערס גופֿא זײַנען געווען אַן א שיעור מדרגות. די ערגסטע מערכה האָבן געהאַט יידן, וואָס זיי זײַנען לכתּחילה שוין געווען פֿאַרמישפּט צום טויט. יידן זײַנען באמת געווען „מתים אויף אורלויב". בנוגע די אַנדערע איז דער ציל פֿון ארעסט געווען צו פֿאַרשקלאַפֿן, און דער טויט איז געווען בלויז אַן אָפּטער צופֿאַל; יידן האָט מען לכתּחילה באַשטימט אויסצוראָטן, און די נע־ראַטעוועטע זײַנען בלויז זעלטענע יוצאים מן הכלל. און אַפֿילו בײַ יידן גופֿא זײַנען אויך געווען גרויסע חילוקים אין דער באַהאַנדלונג וואָס מען האָט זיי צוגעטיילט אויף די פֿאַרשיידענע עטאַפּן פֿון זייער מאַרטירער־וועג: נעטאָ, אר־בעט־לאָגער, אויסראָט־לאָגער.

---

[1] Dawid Rousset, *L'universe concentrationnaire*, Paris, 1946.

היוצא מדברינו, אז מען דארף מאכן א חילוק אין דעם צוגאנג צו די פֿאַרשיידענע סיטואַציעס און אז מען דארף זיין געווארנט אין די אויספֿירן וואָס מיר מאכן. איין זאך איז קלאָר, ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן: די נאצים זיינען אויסן געווען צו דערפֿירן צו דעם פֿולשטענדיקן אַיינבראָך פֿון דער פֿערזענלעכקייט פֿון דעם אַרעסטירטן און אים צו דערנידעריקן צו דער מדרגה פֿון א בהמה וואָס האָרעווט פֿון איר האַרס וועגן און נייט גלַיכ־גילטיק צו דער שחיטה.

דאָס בילד וואָס באַקומט זיך פֿון אַלע דאָקומענטן פֿון דעם מין ווייזט אונדז, אז עס זיינען געווען פֿיל טויזנטער וועלכע האָבן עקשנותדיק געקעמפֿט פֿאַר זייער לעבן, פֿאַר זייער מענטשלעכער ווערדע און פֿאַר זייערע אידעאַלן.

פֿון די אויסגאבעס פֿון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קא־מיסיע אין פוילן [2] און דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿון די באַ־פֿרייטע יידן אין בייַערן און פֿון אַנדערע מקורים פֿון דערוויסן מיר זיך וועגן א ווידערשטאַנד־באַוועגונג ניט נאָר אין די געטאָס, נאָר אויך אין די קאָנצענט־ראַציע־ און אויסראָט־לאָגערן. דער קאמף אין וואַרשעווער געטא איז געווארן א שם־דבר, אָבער וויניקער מענטשן וויסן, אז עס זיינען אויך געווען אונטער־ערדישע זעלבשוץ־אַרגאַניזאַציעס, צום טייל באַוואָפֿנטע, אין ווילנע, ביאַליס־טאָק, בראָד, טיטשין, נעסוויזש און א סך אַנדערע ערטער און אז זיי האָבן פֿאַרפֿירט אָפֿענע קאמפֿן מיט דער געשטאפּא. עס זיינען אויך געווען גרופּעס וואָס האָבן זיך אָפּגענעבן מיט סאַבאָטאַזש אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן אַרום מיסלאָוויץ, אין אייבערשלעזיע. אַנדערע גרופּעס האָבן אַרגאַניזירט מאַסן־אַנטלויפֿונגען פֿון די ערגסטע קאָנצענטראַציע־לאָגערן. אין לעמבערגער אויסראָט־לאָגער א שטייגער איז אָנגעגאַנגען א פּסדרדיקע אונטערערדישע באַוועגונג, וווּ נײַע גרופּעס האָבן באַנײַט די אַקטיוויטעטן פֿון די וואָס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן. אין דעם שקלאַפֿן־אַרבעט־לאָגער אין ריגע איז אָנגעגאַנגען חדשים א פֿאַרצווייפֿלטער קאמף צו באַקומען פֿלי־זיין.[3] אַפֿילו אין די טויטלאָגערן טרעבלינקע און אשפּיציז (אוישוויץ) האָבן גרופּעס געמאַכט אן אויפֿשטאַנד.

דאָ האָבן מיר דערמאַנט נאָר א קליינעם טייל פֿון די באַווּסט געוואָרענע פֿאַקטן; און מען דארף דאָך אין זינען האָבן, אז מיר האָבן הײַנט צו טאָג בלויז א קליינעם טייל פֿון דאָקומענטן וועגן יידישן ווידערשטאַנד, וואָרעם אין א סך פֿאַלן זיינען זיי פֿאַרלוירן געגאַנגען אין איינעם מיט די לעצטע קעמפֿערס.[4]

---

[2] זען די אויספֿירלעכע אַרבעט:

Ruch podziemny w ghettach i obozach (Materiały i dokumenty). Opracowała Betti Ajzensztajn, wstępem poprzedził Michał M. Borwicz, Warszawa-Łódź-Kraków, 1946 .און די אַנדערע מאַנאַגראַפֿיעס וואָס די קאָמיסיע האָט אַרויסגעגעבן

[3] זען דעם זשורנאַל פֿון לעצטן חורבן, נומ׳ 1 און 2, דער עיקר די אַרבעט „געוויר אין ריגער געטאָ" פֿון י. קאַפּלאַן.

[4] מען דארף אויך אַרײַנגענעמען אין קאָן, בשעת מען פֿאַרשט דעם ענין, די שטאַרקע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע וואָס די קאָמוניסטן האָבן אין משך פֿון יאָרן אויפֿגעהאַלטן אין די לאַגערן. אַן אינטערנאַציאָנאַלע פּאַרטיי מיט אַ שטאַרקער דיסציפּלין, האָבן זיי געהאַלפֿן אייגער דעם אַנדערן, געקעמפֿט פֿאַר פּאָסטנס אין דער מאַשינערײַ פֿון די לאַגערן און טייל

II. אין שיין פֿון די דאָזיקע פֿאקטן דערפֿון מיר זען דעם פֿרוי פֿון הערבערט א. בלאָך צו אַנאַליזירן די פּסיכאָלאָגישע און סאָציאָלע פֿראָבלעמען ביי די אַרעסטאַנטן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

דער מחבר איז געווען א באַאַמטער און דערנאָך דער שעף פֿון דער סעקציע G—5 פֿון אַן אַמעריקאַנער דיוויזיע אין דייטשלאַנד. ער האָט געזען עטלעכע קאָנצענטראַציע־לאַגערן בעת די אַמעריקאַנער זיינען אהין אריין. ער האָט אויך געהאַלפֿן אַרגאַניזירן א וואָסערע הונגערט צענטערס פֿאר באַפֿרייטע אַרעסטאַנטן; דערביי האָט ער געהאַט צו טאָן, לויט זיין אייגענער דערקלערונג, מיט קרוב 500,000 אַזעלכע מענטשן. זיינע מקורים זיינען „פֿאַל־אויספֿאָרשונגען פֿון אַרעסטירטע" און זיינע מסקנות זיינען באַשטעטיקט געווארן פֿון אינפֿאָרמאַנטן, געווען אַרעסטירטע אין אַרדורף, בוכנוואַלד און עבענזע. אָבער זיין הויפּט־מקור איז א סיסטעמאַטישע אויספֿאָרשונג פֿון 547 יידישע פֿרויען, געווען שקלאַפֿן־אַרבעטערינס, אין דעם פֿליטים־לאַגער לענינג אין עסטרייך.

די פֿראָבלעם האָט ער פֿאָרמולירט אזוי: וואָס געשעט, וען דער מאָדערנער מענטש „ווערט אויסגעטאָן פֿון זיין קולטור און דערנידעריקט צו דער מדרגה פֿון א חיה?" וואָס געשעט, וען „די נעוויינטלעכע געזעלשאַפֿטלעכע רעם ווערט אַוועקגענומען, וען מען נעמט צו ביי דער אַיינגעבוירענער נטיה צו רעאַגירן בהסכם מיט אָנגענומענע פֿאָרמען פֿון מענטשלעכע באַציונגען דעם נעוויינטלעכן אויסגעפֿורעמטן אויסגאַנג?"

בהשובֿה אויף דער דאָזיקער פֿראָבלעם פֿאָרגלייכט ער די אַרעסטירטע אין א לאַגער מיט די אַרעסטאַנטן פֿון א דורכשניטלעכער אמעריקאַנער תּפֿיסה. דער אויספֿיר איז פֿאַרשטייט זיך, אז זייער מצב איז נאָר פֿאַרשיידן. דער סטאַטוס און די זיכערקייט פֿון אַן אַרעסטאַנט אין א נעוויינטלעכער תּפֿיסה ווארן בעצם ניט געשטעלט אין ספֿנה. דער אַרעסטאַנט קוקט אַרויס אויף דעם טאָג פֿון זיין באַפֿרייונג און ער האָט בדרך־כלל אַן אָרט ווּהין זיך אומצוקערן. און אַפֿילו אין דער תּפֿיסה האָט ער געוויסע רעכט — ראשית, דאָס יסודותדיקע רעכט צו לעבן און ניט נעפֿינגיקט צו ווערן. דער אַרעסטאַנט איז א קאָנצענטראַציע־לאַגער האָט ניט קיין רעכט אויף צוריקבאַקומען זיין פֿרייהייט. זיין אַרעסט איז אויף אַן אומבאַגרענעצטער צייט, און זיין לעבן קען ביי אים צוגענומען ווערן יעדע מינוט.

אזוי ארום ווערט דאָס גאַנצע לעבן אַדורכגעזאַפּט מיט א מוראדיקן געפֿיל פֿון אומזיכערקייט און מיט אַן אינטענסיווער אימה. „דאָס לעבן ווערט פֿאַרוואַנדלט אין אַן אַנארכיע און ווערט אויפֿגעהאַלטן בלויז דורך דער שטאַרקער כּוח דיסציפּלין". דער אויפֿפֿיר ווערט רעדוצירט צו אזעלכע אקטיוויטעטן וואָס האָבן צו טאָן מיט אויפֿהיטן דאָס לעבן. דער אַרעסטירטער ווייזט אַרויס סימנים פֿון טראַוומאַטישן שאָק, א גרויסע מאַס אפּאטיע, א פֿאַרשטאַרקטן רצון צו בלייבן לעבן, טיפֿע אומזיכערקייט און מורא.

מאַל געגעבן צו פֿילן זייער כּוח די אַרעסטירטע פֿון אַנדערע ריכטונגען. — וועגן דעם גוואַלדיקן באַטייט פֿון דער לאַגער־ביוראָקראַטיע און וועגן דער קאָנקורענץ צוליב מאַכט אין דער דאָזיקער מאַשין דערציילט זייער גוט רוסע אין דעם אויבן ציטירטן ווערק.

אויפן סמך פון די דאזיקע אבסערוואציעס קומט דער מחבר צו דער מסקנא, אז דער טעקסט האט טאקע דערפירט צו א פולקומען אינגבראך פון דער פערזענלעכקייט. „עס האט זיך אים [דעם טעקסט] אינגעגעבן אויסצוווארצלען די אנגענומענע שטעלונגען און מאטיוואציעס און ער האט דערפירט צו פשוטע און פרימיטיווע פארמען פון קיבוץ־לעבן, וואס זיינען בעצם געווען מאדערנע ווילדמענטשישע קיבוצים... דער פראצעס פון דעסאציאליזירן האט געבראכט צו א בראשיתדיקן מצב פון מענטשלעכער אסאציאציע... נאציאנאליטעט און בשותפותדיקע שפראך, פאליטישע גרופירונגען, עלטער, פרינציפיעלע חילוקים האבן ניט באוויזן צו פראדוצירן [קיין נייע] גרופירונגען, ווייל אלץ איז געווען אונטערן דרוק פון אינטענסיוון אידעאליזם".

דאס איז זייער קלאר געזעגט, אבער דער טעזיס ווערט ניט באראכטיקט פון די פאקטן. די ליטעראטור וואס ווערט דערמאנט אין אנדערע טיילן פון אונדזער רעצענזיע איז סותר די דאזיקע הנחה. אפילו טייל פאקטן וואס בלאך נופא ברענגט פרעגן אויך אף זיינע מסקנות. אזוי א שטייגער דערמאנט ער אין א הערה די עקסיסטענץ פון אונטערערדישע פאליטישע גרופעס אין בוכנוואלד און פארצייכנט, אז אפילו די קאמוניסטן זיינען געווען שטארק צעטיילט לויט נאציאנאלע ליניעס. טא ווו בלייבט דער טעזיס, אז „...פאליטישע גרופירונגען ...האבן ניט באוויזן צו פראדוצירן גרופירונגען?"

וויטער באשרייבט בלאך א גרופע פראנציזישע מלחמה־געפאנגענע וואס האבן אנטוויקלט „א וועגדערלעכע אינעווייניקסטע ארגאניזאציע וועלכע האט ניט נאר ארויסגעהאלפן געפאנגענע צו אנטלויפן, נאר זיך אויך אפגעגעבן מיט קולטור־אינטערעסן... און אויפגעהאלטן פארבינדונגען מיט דער דרויסנדיקער וועלט". פון דעם דרינגט דער מחבר, אז „די פוחות וואס די פראנצויזן האבן ארויסגעוויזן אין די דאזיקע לאגערן זיינען אין א בולטן קאנטראסט צו דער געפאלנקייט פון אנדערע גרופעס, דער עיקר יידן..." אבער אויך די דאזיקע מסקנא איז ניט ריכטיק. ראשית, איז די צאל פון גרופעס וואס דער מחבר האט געפארשט צו קליין אז מען זאל פון זיי קאנען ציען אזעלכע אלגעמיינע מסקנות. שנית, איז אומישרדיק צו פארגלייכן אן אפגעקליבענע גרופע ווי מלחמה־געפאנגענע — יונגע מענטשן, געווויינטע צו דיסציפלין — מיט גרופעס וואס זיינען פולל פרויען, עלטערע מענטשן און קינדער. דער עיקר אבער דארף מען האבן אין זינען דאס וואס מיר האבן אקערשט דערמאנט: אז אפילו אין די קאנצענטראציע־לאגערן איז די לאגע ביי יידן געווען אנדערש ווי ביי ניט־יידן. פון ניט־יידן האבן די דייטשן פארשיקט נאר אזעלכע וואס האבן ארויסגעווויזן אן אקטיוון ווידערשטאנד אדער לכל הפחות זיך ניט אויפגעפירט בהספם מיט דעם רצון פון די דייטשן, ד"ה א געקליבענע גרופע אקטיוויסטן. יידן האט מען ארייננעווארפן אין די לאגערן אן א שום סיבה, און אלע גלייך. טא וואס איז דאס פאר א פארגלייך? דער מחבר גיט דאך אליין צו, אז דער גייסט און די מאראלישע קראפט פון א גרופע איז געווען „אין א דירעקטער פראפארציע צו די פוחות פון אקטיוון קעגנשטעל קעגן די נאצים ביזן ארעסט".

פֿדי דער פֿאַרגלײַך זאָל האָבן א ווערט, מוזן מיר צוגעבן אַן אַנאַליז פֿון עלטער, באַשעפֿטיקונג, סאָציאַלן און פּאָליטישן הינטערגרונט פֿון די שייכדיקע גרופּעס.[5]

עס איז אויך פּדאי צו געדענקען, אַז באַלד נאָך דער באַפֿרײַונג האָבן זיך די ייִדישע פֿרויען אין לענינג פֿאַרטיילט אין צוויי גרופּעס — לויט זייער שפּראַך (ייִדיש און דײַטש) און, ווי דער מחבר זאָגט, „לויט זיערע עקאָנאָמישע און קולטורעלע מדרגות". איז דאָך א סימן, אַז ניט אלע סאָציאַלע בינדונגען זײַנען בײַ זיי געווען צעריסן.

בלאָכּ ארבעט ברענגט אינטערעסאַנטע אָבסערוואַציעס, ווי אַזוי די געוועזענע ארעסטירטע רעאַגירן אויף געווייסע סיטואַציעס, וועגן זייער פּאַמעלעכן צוריקקער צו נאָרמאַלקייט און וועגן די טיפֿע ווונדן וואָס זייערע מוראַדיקע איבערלעבונגען האָבן איבערגעלאָזט אויף זייער פֿערזענלעכקייט. ער איז אין גאַנצן גערעכט, ווען ער באַטאָנט די נייטיקייט אויסצופֿאָרשן די פּליטים־קיבוצים איידער זיי ווערן אויף ס'ניי אבסאָרבירט אין דעם נאָרמאַלן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן. נייטיק איז אויך, לויט אונדזער מיינונג, א סיסטעמאַטישע אויספֿאָרשונג פֿון דער גאַנצער ליטעראַטור וואָס באשרײַבט די אינדיווידועלע און קאָלעקטיוועס איבערלעבונגען אונטער „עקסטע באדינגונגען". פּסיכאָלאָגן און סאָציאָלאָגן האָבן דאָ פֿאַר זיך א בריט פֿעלד. פֿון צו ניכע ענערגיאַזיאַציעס דארף מען זײַן געוואָרנט.

III. אין דער הקדמה צו זײַן בוך זאָגט ד"ר אוטיץ, אַז ס'זײַנען שוין געשריבן גענוג אַן סך ביכער וועגן די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אָבער היות ער האָט געהאט א פֿאַך־אויסבילדונג אין פּסיכאָלאָגיע, מיינט ער, אַז ער קאָן עפּעס מוסיף זײַן אין דעם פּרט. און ער איז לחלוטין געראכט.

זײַן באשרײַבונג האָט צו טאָן מיט דעם לאַגער אין טערעזיענשטאָט (טערעזין אויף טשעכיש), וואָס איז געווען פֿאַררעכנט פֿאַר איינעם פֿון די גרינגסטע. טערעזיענשטאָט גופֿא איז ניט געווען קיין אויסראָט־לאַגער. פֿאַר א סך טויזנטער איז עס געווען א דורכגאַנגפּונקט אויף זייער לעצטן וועג; זיי האָבן דאָס אָבער א לאַנגע צייט ניט געוווּסט — מען האָט ניט חושד געווען, אַז די טראַנספּאָרטן אויף מיזרח מיינען ליקווידאַציע. הגם מען האָט זיך דאָ אויך ביטער געמאָטערט און טויזנטער זײַנען אומגעקומען פֿון הונגער און איבערארבעטונג, זײַנען דאָ פֿאָרט געווען מיגלעכקייטן א ביסל זיך צו באַוועגן, צו אָרגאַניזירן אינסטיטוציעס פֿאַר דערציִונג און סאָציאַלער פֿאַרזאָרגונג, און בכלל א ביסל צו באַווירקן די לעבנס־באדינגונגען. טערעזיענשטאָט איז ניכער געווען א געטאָ ווי א לאַגער — א געטאָ פֿאַר מערב־ און מיטל־אייראָפּעישע יידן, ענלעך צו די געטאָס אין פּוילן איידער די דײַטשן זײַנען צוגעטראָטן צו דער „ענדגילטיקער פֿאַרעגטפֿערונג פֿון דער יידן־פֿראַגע".

---

[5] אַנדערע עדות זאָגן פֿונקט פֿאַרקערט: אַז די פֿראַנצויזין זײַנען אײַנגעבראַכן געוואָרן פֿרײַער ווי אַנדערע נאַציאָנאַלע גרופּעס.

אוטיץ באהאנדלט קודם די שינויים וואָס זיינען פֿאָרגעקומען אין כאראק־
טער פֿון די פֿאַרשפּאַרטע ווי א פּועל־יוצא פֿון נויט, פֿון אומזיכערקייט און
פֿון דער שטענדיקער ספּנה פֿון טויט. באַנוצנדיק זיך מיט קרעטשמערס קלא־
סיפֿיקאַציע פֿון מענטשלעכע כאַראַקטאַרן אויף „סכיזאָטימישע" און „ציקלא־
טימישע" טיפּן, שטעלט ער פֿעסט, אז דער רובֿ פֿאַרשפּאַרטע איז „סכיזאָטי־
מירט" געוואָרן. זיי זיינען געוואָרן פּאַסיוו, רעזיגנירט, אָפּגעלאָזן אין זייער
הולך און אויפֿפֿיר, אָבער צו דער זעלביקער צייט פֿלעגן זיי מיט א מאָל אויפֿ־
נעמקאָכט ווערן פֿון כּעס, און אין זייער פּאַסיווקייט פֿלעגן קומען הפּסקות פֿון
פֿלוצעמדיקן אויסבראָך פֿון צאָרן אָדער פֿון יאוש. די דאָזיקע שינויים זיינען,
פֿאַרשטייט זיך, ניט פֿאָרגעקומען בײַ אַלע פֿאַרשפּאַרטע אין דער זעלבער
מאָס, אָבער בדרך־כּלל איז דאָס געווען די טענדענץ.

די פֿאַרשפּאַרטע האָבן אַנטוויקלט געוויסע מעכאַניזמען פֿון אַנטרינען
פֿון דער אָפּגענומענער אָזער לאָגע. פֿון צייט צו צייט פֿלעגן זיך פֿאַרשפּריטן
אָפּטימיסטישע קלאַנגען וועגן דעם גאַנג פֿון דער מלחמה: היטלער האָלט שמאָל,
די מלחמה וועט זיך באַלד ענדיקן. דער עולם האָט די דאָזיקע פֿאַנטאַסטישע
קלאַנגען געגלייבט, און זומער 1942 האָט דער עולם אַנגעהויבן אויסצובײַטן
די ווינטערקלײדער אויף עסנווארג, וואָרעם ביז ווינטער וועלן די דײַטשן כאָפּן
די מפּלה. טאָמער איז איינער געווען סקעפּטיש, האָט מען אויף אים געקוקט ווי
אויף א גזלן. די נײַ אָנגעקומענע, וואָס זיי זיינען בדרך־כּלל געווען בעסער
אינפֿאָרמירט, האָבן געפֿרוווט אויסצוניכטערן די אַלטע תּושבֿים, אָבער עס
האָט ווייניק געהאָלפֿן.

אַן אַנדער תּחבולה איז געווען דאָס אַנטרינען אין עבֿר ארײַן. עלטערע
פֿרויען וואָס זיינען אויסגעגאַנגען פֿון הונגער און נויט פֿלעגן מיט גרויס הנאה
דערצײלן וועגן די שיינע מלבושים, די פֿוטערס און די טײַערע צירונג וואָס זיי
האָבן א מאָל פֿאַרמאָגט. א סך האָבן א ביסל „צוגעפּוצט" זייערע פֿרײַערדיקע
פּאָזיציעס און וווילשטאַנד: א ביכער־אָגענט האָט זיך אַליין דערהויבן צו דער
מדרגה פֿון א פּראָפֿעסאָר אין דער סאָרבאָן, א מיטלמעסיקער אַקטיאָר איז גע־
וואָרן דער „גרעסטער קאָמיקער פֿון דער דײַטשער בינע". די שאָטנדיקע זיינען
פֿון דעם עבֿר זיינען ווי פֿאַרשווונדן געוואָרן — א מאָל איז אַלץ געווען א גן־
עדן; און אין פֿאַרגלײַך מיט זייער טרויעריקן מצבֿ אין לאָגער איז דער עבֿר
טאַקע געווען א גן־עדן.

אויף אן ענלעכן אופֿן האָט מען אויך שטאַרק אידעאַליזירט די צוקונפֿט
נאָך דער באַפֿרײַונג. קיינער האָט ניט געוואָלט טראַכטן אַפֿילו וועגן דער מיג־
לעכקייט פֿון נײַע שוועריקייטן און צרות. די באַפֿרײַונג האָט געמיינט א פֿשוטן
צוריקקער צום פֿריערדיקן גן־עדן.

איין קאַפּיטל באַהאַנדלט די פּראָבלעם יידישע צוואַנגארבעט. ארבעטן
פֿאַר די נאַצים האָט געמיינט העלפֿן דעם שׂונא וואָס איז אויסן זיי צו פֿאַר־
ניכטן. אחוץ דעם זיינען פֿון צייט צו צייט געקומען קאָמיסיעס פֿון רויטן
קרייץ באַזוכן דעם „מוסטער־לאָגער" אין טערעזיענשטאָט, און פֿאַר אזא וויזיט
האָט מען ספּעציעל געמוזט אויפֿבויען נײַע בנינים, פּאַרקן וכדומה, וואָס

באלד נאָכן אוועקפֿאָר פֿון די געסט האָט מען דאָס צענומען. די פֿאַרשפּאַרטע אין לאָגער האָבן גאָנץ גוט פֿארשטאַנען, אז דאָס מיינט פֿאַרדעקן די נאָצי־פֿאַרברעכנס פֿונקט יעמאָלט, ווען מען האָט באַדאַרפֿט ארויסלאָזן א היסל־געשריי קעגן זיי. פֿון דער אַנדערער זײַט ווידער איז דאָס ארויסגעבן עסנווארג פֿאַר די פֿאַרשפּאַרטע, דאָס אויפֿהיטן זייער געזונט און דאָס באַזאָרגן מיט עפּעס א שטיקל דירה געווען אָפּהענגיק פֿון זייער אייגענער ארבעט, און די אלע ענינים זײַנען אין א געוויסער מאָס געשטאַנען אונטער זייער אייגענער השגחה.

אין לאָגער איז אָנגעגאַנגען א פּלוגתא צווישן די צוויי צדדים: צי זאָל מען ארבעטן און אזוי ארום זיך אליין העלפֿן, אדער סאַבאָטירן. אוטיץ האָט געהאַלטן, אז מען דארף ארבעטן און אויפֿבויען די בעסטע געזעלשאַפֿטלעכע אָרגאַנען וואָס זײַנען מיגלעך אונטער די באַדינגונגען; סאַבאָטירן זאָל מען נאָר די ארבעט וואָס האָט דירעקט א שײַכות מיט צוגרייטן מלחמה־מאַטעריאַלן — און אויך וועלן עס איז ניטאָ קיין ספּנה, אז דער דאָזיקער סאַבאָטאַזש וועט פֿירן צו שטראָפֿן פֿאַר דעם גאַנצן לאָגער. זײַענדיק דירעקטאָר פֿון דער לאָגער־ביבליאָטעק האָט ער אָנגעזאַמלט און פֿונאַנדערגעטיילט א גרויסע צאָל ביכער, אָבער דאָס קאָטאַלאָגירן א שטייגער האָט ער סאַבאָטירט, כּדי צו קאָנען מיט־געבן ביכער מיט די מענטשן וועלכע זײַנען איבערגעשיקט געוואָרן אין אַנדערע לאָגערן. אחוץ דעם האָט ער אויסגעפֿונען, אז וועלן מען ארבעט פֿילט מען ניט אזוי דעם הונגער ווי בשעת מען גייט ארום לײַדיק.

די טערעזיענשטאָטער יידן — הגם דאָס רובֿ זײַנען פֿרײַער געווען סוחרים און פּראָפֿעסיאָנאַלן — האָבן זיך באלד צוגעפּאַסט צו פֿאַרשיידענע מלאכות און פֿאַכן. זיי זײַנען געווארן ערשטקלאַסיקע מעכאַניקערס, טעכניקערס, מוליא־רעס, עלעקטריקערס. געפֿעלט האָבן גראָד גוטע באַאַמטע וואָס זאָלן קאָנען אום־גיין מיט מענטשן און זאכן אויף א גלאַטיקן אופֿן. מענטשן האָבן אויך ארויס־געווײַזן אַן אויסערגעווײַנטלעכע אויסהאַלטעודיקייט; זיי האָבן זיך צוגעווײַנט צו ארבעטן שווערער ווי די אַנדערע, אויסצושטיין צרות און יסורים און אָן א שיעור מאָל אָנצוהייבן אלץ פֿון דאָס נײַ. אין דעם פּרט האָט דער מחבר געהאט א מיגלעכקייט צו פֿאַרגלײַכן דעם אויפֿפֿיר פֿון די פֿאַרשפּאַרטע יידן מיטן אויפֿ־פֿיר פֿון דײַטשע קריגס־געפֿאַנגענע וואָס מען האָט שפּעטער געהאַלטן אין זעלבן לאָגער. די דײַטשן זײַנען געווען געהאָרכזאם און אונטערטעניק, אָבער מאָראַליש געבראָכן — אָבער ניט חלילה צוליב א שולדגעפֿיל, נאָר פּשוט צוליב דעם וואָס זיי האָבן ניט געקאָנט פֿאַרטראָגן זייער אומגליק.

דער מחבר גיט אָפּ א קאָפּיטל דער פּראָבלעם מוט און מורא. דעם מוט און דעם רצון אויפֿצוהאַלטן די פּערזענלעכע ווערדע פֿאַררעכנט ער פֿאַר די העכסטע מעלות. אין לאָגער האָט געהערשט אַן אטמאָספֿער פֿון מורא. מען האָט זיך געשראָקן פֿאַר די טראַנספּאָרטן „קיין מיזרח", אָבער ניט אויף אזוי ווײַט ווי מיר וואָלטן זיך געריכט. דער טויט האָט פֿאַרלוירן א טייל פֿון זײַן אימה, וועלן אזוי פֿיל טויזנטער זײַנען אומגעקומען.

איין מאל האבן די נאצים באפוילן, אז דער גאנצער לאגער מוז זיך שטעלן אין דרויסן צו א ציילונג. ארומגערינגלט פון נאצים מיט קויל־ווארפערס, זיינען די 40,000 ארעסטאנטן געשטאנען אויף א פעלד א גאנצן טאג און א טייל פון דער נאכט, בעת די נאצים האבן געציילט און נאך א מאל געציילט. עס איז געווארן קאלט און דער עולם איז געווען פארחלשט פון הונגער, און די נאצים האבן נאך אלץ נעציילט. זיי האבן מסתמא ארויסגעקוקט אויף די ערשטע סימנים פון א פאניק, זיי זאלן אנהייבן שיסן. אבער די מענטשן האבן אויפגעהיט א ווינדערלעכע דיסציפלין און צום סוף האט מען זיי צוריק־געפירט אין לאגער אן בלוטיקע אינצידענטן.

יונגע מענטשן האבן זיך אויפגעפירט בראוו ווען מען האט זיי געפירט צו דער עקזעקוציע, און דער ערשטער טראנספארט ביימישע יידן פון טערעזיענ־שטאט — זקנים, פרויען און קינדער — זיינען ארײַנגעגאנגען אין די גאז־קאמערן אין אשפיצין זינגענדיק „התקוה".

די מאראלישע כוחות פון די יידן אין טערעזיענשטאט זיינען בלי שום ספק געשטארקט געווארן דורך דעם וואס עס איז דארט מיגלעך געווען אויפצו־היטן די משפחה־פארבינדונגען. פאר־פעלקער האט מען דערלויבט צו ווויינען צוזאמען — הגם עס איז געווען וויניק פריוואטקייט אין די איבערגעפאקטע שטיבלעך. עס זיינען אפילו פארגעקומען נײַע חתונות. דער מחבר גיט אונדז א בילד פון דעם וואס מען האט באטראכט ווי א „גוטן שידוך". דער שדכן האט פארגעלייגט דעם מיידל א באנק־דירעקטאר, אן אינדוסטריאל, א פרא־פעסאר, אבער זי האט זיי אלע אפגעווארפן. דער שדכן איז ארויס פון די כלים: „וואס מיינט איר? איר זײַט נאך ניט אזא צאצקע, אז איר זאלט באקומען... א קוכער!"

אין טערעזיענשטאט איז געפירט געווארן אן אינטענסיוו קולטור־ארבעט. עס זיינען געווען פארשקרײַזן פון דאקטוירים און טעכניקערס און עס זיינען געהאלטן געווארן לעקציעס וועגן פילאסאפיע און קונסט און אויך פאפולערע וויסנשאפטלעכע לעקציעס. עס זיינען געווען קורסן פון שפראכן, טעאטער־פארשטעלונגען אויף טשעביש, דרײַטש און העברעיש, קאנצערטן. עס האט עק־סיסטירט א גרויסע ביבליאטעק. הגם צום דאוונען פלעגט קומען א גרויסער עולם, איז שווער צו זאגן, צי דאס באטרײַט א פארשטארקונג פון דעם רע־ליגיעזן לעבן, ווארעם א סך מענטשן פלעגן קומען צו אלע עפנטלעכע פארזאמ־לונגען. מען האט זיך פשוט אנגענאפט אין יעדער גלעגנהייט צו אנטלויפן פון דעם מאנאטאנעם טאג־טעגלעכן לעבן. אפילו צו די קריסטלעכע תפילות וואס מען האט אראנזשירט פאר די משומדים איז אויך געקומען א היפשער עולם.

צווישן די פארשיידענע גרופירונגען אין לאגער האבן באזונדער צווויי ארויסגעוויזן גרויסע צונויפגעבונדנקייט — די ציוניסטן און די קאמוניסטן.

צווישן די יידן פון די פארשיידענע מדינות האבן דעם אויבנאן פארנומען די טשעכישע יידן. אין זייערע רייען האבן זיך געפונען א סך יונגע און קרעפ־טיקע מענטשן, ווארעם זיי האבן געהאט וויניק גלעגנהייט צו עמיגרירן אין

דער קורצער צייט צווישן דער אָקופּאַציע פֿון זייער לאַנד און דעם אָנהייב פֿון דער מלחמה. זיי האָבן זיך געפֿילט אויף היימישן באָדן, זיי האָבן זיך נע־קאָנט דורכריידן מיט די זשאַנדאַרן (וואָס זיינען געווען טשעכן) אויף זייער שפּראַך, זיי האָבן אויך געהאַט מיגלעכקייטן פֿאַר אומלעגאַלע פֿאַרבינדונגען מיט דער דרויסנדיקער וועלט און פֿלעגן באַקומען פּעקלעך. זיי האָבן אָנגעפֿירט אַלע קולטורעלע און אונטערערדישע טעטיקייטן.

די דייטשע יידן האָבן אָנגעווויזן זייערע בעסערע כּוחות אין דער עמי־גראַציע וואָס איז געגאַנגען זינט 1933. די יוגנט איז אַוועק. די וואָס זיינען סוף־כּל־סוף אָנגעקומען קיין טערעזיענשטאַט זיינען געווען זקנים וועלכע מען האָט פֿאַרנאַרט און צוגעזאָגט, אז מען שיקט זיי אין „א היים פֿאַר אלטע יידן". ווען זיי זיינען אָנגעקומען קיין טערעזיענשטאַט זיינען זיי געווען אין נאַנצן צעמישט און ניט געווסט וואָס צו טאָן.

די דענישע יידן זיינען געווען א פֿריוויליגירטע גרופּע. פֿון זייער היים פֿלעגן זיי באַקומען שפּייז און ביכער און פֿלעגן דאָס טיילן מיט די אַנדערע. זייער געלאַסנקייט איז געווען א גרויסע מעלה אין דער אָנגעצויגענער אטמאָספֿער פֿון לאַגער.[6]

נאָנץ אַנדערש איז געווען די מערכה פֿון די האָלענדישע יידן. זיי זיינען שוין געהאַט דורכגענאַנגן פֿאַרשיידענע לאַגערן און זיינען געווען צעפּייניקט און באַרויבט. אזוי ווי זיי זיינען געווען גרויסע אָנהענגערס פֿון אינדיווידו־עלער פֿרייהייט האָבן זיי געזוכט אויסצומיידן אַרבעט אין לאַגער. אָבער סוף־כּל־סוף האָבן די אַלטע תּושבֿים אין לאַגער זיי איבערגעצויגן, אז א ביסל אַרבעט מוז געטאָן ווערן אין די אינטערעסן פֿון די פֿאַרשפּאַרטע גופֿא.

מיזרחדיקע יידן האָבן זיך באַוויזן אין טערעזיענשטאַט ערשט אין די לעצטע טעג, ווי עוואַקווירטע פֿון די טויטלאַגערן. וועגן זיי האָט אוטיץ גאָרניט צו דערציילן.

אין טערעזיענשטאַט האָט זיך אָנטווויקלט א ספּעציפֿישע היערארכיע און אפֿילו א ביוראָקראַטיע. די אַלטע תּושבֿים וואָס זיינען געקומען מיט די ערשטע טראַנספּאָרטן און האָבן געהאַלפֿן אויפֿבויען דעם לאַגער האָבן באַקומען גע־וויסע פּריווילעגיעס. וויַיטער זיינען דאָרט געווען געווּוזענע חשובֿים: פֿרייער־דיקע הויכע אָפֿיצירן, מיניסטאָרן, אינדוסטריאַלן, — דאָס רובֿ אַלטע מענטשן וואָס האָבן ניט געדאַרפֿט אַרבעטן און האָבן געהאַט געווויסע פּריווילעגיעס; אינוואַלידן פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע האָבן געווויינט אין בא־זונדערע הייזער און וועלכע מען האָט געמוזט באַרינען. אַחוץ דעם קומען צו די לאַגער־ביוראָקראַטן, נאָנץ אָפֿט שטאַלץ מיט זייערע טיטלען, פֿונקציעס און אויטאָריטעט. טייל זיינען געווען בלא יודעים א היפּש ביסל אָנגעשטעקט מיט דער אומדעמאָקראַטישער מענטאַליטעט פֿון זייערע אָפֿוטרופּסים, די נאַצים. זיי האָבן ליב געהאַט צו באַפֿעלן און אָנצוווּאַרפֿן א מורא אויף די וואָס זיינען געווען אונטער זיי און האָבן ניט טאַלערירט וועלכע עס איז קריטיק פֿון זייער

[6] זען די נאַטיץ „די דענישע יידן אין טערעזיענשטאַט" פֿון שולמית כּאַלעוּאַ אין דעם נומער.

אויפֿפֿירונג. אגב וויסן מיר וועגן דער דאָזיקער אינפֿעקציע אויך פֿון אנדערע לאָגערן.

נאָך דער באָפֿרייונג איז דער קריסטלעכער באָזיצער פֿון דעם הויז ווו אוטיץ האָט געווינט צוריקגעקומען קיין טערעזיענשטאָט איבערנעמען זײַן פֿאַרמעגן. ער איז ניט געווען קיין אנטיסעמיט, ער האָט אפֿילו געהאָלפֿן א פּאָר יידן אין דער צײַט פֿון דער מלחמה. נאָר זײַן ערשטע פֿראָגע איז געווען: „ס'טײַטש, די דײַטשן, אזעלכע בריות, האָבן ניט אויסגעענדיקט אלע יידן?" און דערפֿון מאַכט אוטיץ דעם לעצטן פּסיכאָלאָגישן אויספֿיר: דער קלאַפ פֿון א פּמו נאָענטן איז דער ערגסטער קלאַפ...

IV. דאָס בילד וואָס אוטיץ גיט אונדז וועלט באשטעטיקט אין יעדן פּרט פֿון אַנדערן מחבר, דעם יונגן טשעכישן זשורנאליסט מירקא טומא, וואָס איז אויך געווען אין זעלבן לאָגער פֿון דער התחלה ביז דער באָפֿרייונג. אין זײַנע זכרונות קאָנצענטרירט ער זיך דער עיקר ניט אויף זײַנע פֿערזענלעכע איבערלעבונגען, נאָר ער פֿרוווט איבערצוגעבן די אטמאָספֿער פֿון לאָגער, די שטימונגען פֿון דעם קיבוץ. גיט ער אונדז א בילד פֿון די ליידן פֿון די פּאָר־שפּאָרטע און זייער פֿרוווּ צו פֿאַרגעסן זיך דורך ארײַנטאָן זיך מיטן גאַנצן האַרצן אין פּלישע לאָגער־אָקטיוויטעטן. זיי שטעלן פּאָר סמעטאַנאַס „די פּאָר־קויפּטע פּלה", ווערדיס, „רעקוויעם"; זיי אראַנזשירן תּפֿילה בציבור פֿאַר יידן און ניט־יידן (די ניט־יידישע תּפֿילות ווערן אָנגעפֿירט פֿון גלחים מיט א „מגן־דוד" אויף זייערע ארבלען). וויַטער באשרײַבט ער די טראַגישע דילעמע פֿון די יידישע „אויטאָריטעטן" וועלכע זײַנען געווען געצוווּנגען צו מאַכן דעם אָפּקלײַב פֿאַר די טראַנספּאָרטן; די טראַגיקאָמעדיע פֿון דעם ספּעקטאַקל וואָס מען האָט געמוזט געבן פֿאַר דער קאָמיסיע פֿון דעם רויטן קרייץ. ער דערציילט בפֿרטיות וועגן די לעצטע טעג פֿון דער מלחמה, וועלן די נאצים האָבן שוין געווּסט, אז זייערע טעג זײַנען געציילטע. יעמאָלט האָט מען באָפֿרײַט עטלעכע הונדערט יידן און זיי געשיקט אין דער שווייץ — הגם די געשיקטע האָבן זיך שטאַרק גע־שראָקן, אז מען פֿאַרשיקט זיי אויף ס'ניי אין א פּאַסטקע. שפּעטער זײַנען די דעניש יידן, אונטער דער שוץ פֿון די שוועדישע אויטאָריטעטן, אָפּגעשיקט געווָארן אהיים, און זייער אָפּפֿאָר איז געפֿאָלגט געווָארן אויף א פֿײַערלעכן אופֿן ווי אן אתחלתּא דגאולה. מיט א מאל האָט זיך פֿאַרשפּרייט א קלאַנג, אז די ישועה איז געקומען. יידן זײַנען ארויס אין די גאַסן, געזונגען און גע־טאַנצט פֿאַר גדולה. עס האָט זיך אויסגעלאָזט, אז דער קלאַנג איז געווען א ביסל צוגעאײַלט, אָבער די נאצים האָבן שוין מורא געהאַט צו שיסן.

די שימחה איז פֿאַרשטערט געווָארן, וועלן עס זײַנען אָנגעקומען 14,000 יידן, די שארית הפּליטה פֿון די אויסראָט־לאָגערן. אָט ווי אזוי טומא באשרײַבט די דאָזיקע איבערלעבונגען:

וועלן די וואָס זײַנען לעבן געבליבן אין טערעזיענשטאָט האָבן דערזען די דאָזיקע מענטשן־חורבות, ווי זיי קומען ארויס פֿון די וואַגאָנען, וועלכע זײַנען געווען פֿול מיט טויטע גופֿן, האָבן זיי אָנגעהויבן צו דאַנקען און

לויבן גאָט. זיי האָבן מתפּלל געווען, אז גאָט זאָל זיי מוחל זיין וואָס זיי האָבן באטראכט זייער מצב ווי טראגיש... די אָנגעקומענע וואָס האָבן נאָך געהאט כּוח צו ריידן האָבן דערציילט וועגן זייערע איבערלעבונגען, און מיר זיינען אַלע אַיינגעבראכן געוואָרן, וועו מיר האָבן אַיינגעזען צום ערשטן מאָל ווי נישטיק ס'איז געווען אונדזער חלק אין דער געשיכטע פֿון מוראדיקן חורבן...

*

פֿון דעם אַנאַליז וואָס מיר האָבן דאָ געגעבן זעט מען די גרויסע וויכטיקייט פֿון די פֿראָבלעמען וואָס די קאָנצענטראַציע־לאַגערן האָבן אַוועקגעשטעלט. עס איז די אַלגעמיינע פֿראָבלעם וועגן דעם, וואָס עס ווערט פֿון מענטשן וועו מען שטעלט זיי אַוועק אין עקסטע סיטואַציעס. די יידישע וויסנשאַפֿט קען דאָ געבן גאָר א וויכטיקן צושטייער. יידן זיינען געווען געצוווּנגען צו לעבן און צו שטאַרבן אונטער די עקסטע פֿון אַלע עקסטע באדינגונגען. אַחוץ דעם זיינען יידן אין לאַגערן, אויב ניט דער רובֿ אין צאָל, זיכער געווען אַן אינטעליגענטער און ליטעראַריש פֿעיקער עלעמענט און זיי קאָנען בעסער אויסדריקן איבערלעבונגען און גיַסטיקע פֿראָצעסן איידער דער דורכשניט פֿון אַנדערע גרופּעס. אויך זיינען פֿאַראַן היפּש דאָקומענטן פֿון יידישע יסורים און קאַמפֿן, וואָס פֿון שטודירן זיי קען מען אַרויסטראַגן גאָר א סך.

איך וויל דאָ אָנמערקן על רגל אַחת עטלעכע וועגצייכנס פֿאַר דער פֿאָרשונג:

ערשטנס דאַרפֿן די ביבליאָטעק און דער אַרכיוו פֿון יִוואָ נאָך סימטעמאטישער ווי ביז איצטער קלַיבן דעם גאַנצן מאַטעריאַל וואָס איז שייך צום לעבן אין „עקסטע באדינגונגען". מען דאַרף דעם דאָזיקן מאַטעריאַל אינדעקסירן, מיט אַלע נייטיקע אָפּשיקן, פֿדי אַלע שייכדיקע שטעלן זאָלן זיין צו דער האַנט. מאַטעריאַל אין ווינציקער צוטרילעבע שפּראַכן (אונגעריש, טשעכיש אאז"וו) דאַרף מען איבערזעצן, ער זאָל זיין גרייט פֿאַרן פֿאָרשער.

צווייטנס דאַרף א קאָמיסיע עקספּערטן אויסארבעטן פֿרעגבויגנס וועגן די פּסיכאָלאָגישע און געזעלשאַפֿטלעבע אספּעקטן פֿונעם לעבן אין די לאַגערן. מען דאַרף זען, אז די דאָזיקע פֿרעגבויגנס זאָלן אויסגעפּילט ווערן פֿון וואָס מער געווועזענע קאַצעטלערס; מען דאַרף זיי בעטן צושרַיבן וואָס מער צוגאַבאינפֿאָרמאַציע.

דריטנס דאַרף מען אין די די־פּי־לאַגערן אויפֿשטעלן קריַזלעך וואָס זיַינען גרייט צו דיסקוטירן די דאָזיקע פֿראָבלעמען. ענלעכע קריַזלעך דאַרף מען אויפֿשטעלן צוויישן געווועזענע קאַצעטלערס וואָס לעבן הַיַנט אין די פֿריַע לענדער. אין די דאָזיקע קריַזלעך דאַרף מען אויך דיסקוטירן די אויספֿירן, צו וועלכע עם קומען פֿאַרשערס.

פֿערטנס וואָלט דער יִוואָ געדאַרפֿט אויסשרַיבן א קאָנקורס בערך אויף דער טעמע: „וויַ אזוי פֿירן זיך מענטשן אויף פּנים אל פּנים מיטן טויט?" די יִוואָ־פֿראַקטיק וויַזט, אז אזעלכע קאָנקורסן ברענגען אַריַן וויכטיקן מקורים־מאַטעריאַל.

פֿינפֿטנס, מען דאַרף זען צונויפֿנעמען וואָס מער וועגן דעם וואָס עס האָבן צו דערציילן וועגן זייערע באַגעגנישן מיט געוועזענע קאַצעטלערס אַזוינע מענטשן ווי דאָקטוירים, טשאַפּלענס, לערערס, הילפֿאַרבעטערס, זעלנערס אאז"וו.

יוסף גוטמאַן

טאָטאַליטאַרע דערציִונג

J. Gotfarstein, *L'école du meurtre,* Neuchâtel, Boudry, 1946, 367 pp.

„אין משך פֿון דריטהאַלבן טויזנט יאָר זײַנען פֿמעט אַלע רעוואָלוציעס דורכגעפֿאַלן, מחמת זייערע פֿירערס האָבן ניט פֿאַרשטאַנען, אַז דער עיקר איז ניט צו פֿאַרכאַפֿן די מאַכט, נאָר צו פֿאַרכאַפֿן די דערציִונג פֿון די מענטשן".

אַזוי האָט געזאָגט היטלער. אויב זײַן „רעוואָלוציע" איז אויך דורכגעפֿאַלן איז עס געווויס ניט דערפֿאַר וואָס די נאַציס האָבן ניט דערשאַצט די וויכטיקייט פֿון דערציִונג. לעבן דער גרויסער מאשין וואָס זיי האָבן אויפֿגעבויט אויף פֿיזיש אומצוברענגען זייערע אָפּאָנענטן האָבן זיי אַוועקגעשטעלט א צווייטע מאשין, וואָס איר ציל איז געווען צו טייטן דעם גײַסט, די מענטשלעכקייט אין דעם דײַטש. אין דעם דאָזיקן בוך וועט דער מחבר, ווי אַזוי אָט די „שול פֿון מאָרד" האָט פֿונקציאָנירט.

אַרגאַניזירן די „פֿעדאַגאָגישע קאַדערס" איז אָנגעקומען ניט שווער, ווײַל די נאַציס האָבן געקאָנט זיך אָנשפּאַרן אויף די טראַדיציעס פֿון דעם אַלטן פּרײַסישן לערער, וואָס ער האָט פֿידוע „געווינען די שלאַכטן בײַ סאַדאָווא און סעדאַן". הונדערטער יאָרן איז דער לערער געווען דער אַבסאָלוטער אויטאָריטעט אין קלאַס — איז דער פֿירער־פֿרינציפּ דאָ געווען ווי אָנגענומען. איז ממילא ניט שווער געווען צו מיליטאַריזירן די לערערשאַפֿט, אַרויסצוווּאַרפֿן דאָס ביסל ווידערשפּעניקע, צו הייסן פֿאַלגן און ניט איבערפֿרעגן. אין גיכן זײַנען 200,000 טאַטאַליסטישע לערערס געווען מאָביליזירט, ווי גאָטפֿאַרשטיין רופֿט דאָס אָן אין קעפּל פֿון אַרטיקל, קענן צען מיליאָן קינדער.

אין דער דײַטשער דערציִונג אונטער היטלערן איז ניט געווען קיין אָרט פֿאַר נאַטירלעכע מענטשלעכע אימפּולסן, פֿאַר אַנטוויקלען נאַטירלעכע פֿעיִקייטן, פֿאַר זוכן דעם אמת. דער טאָרעטיקער פֿון פּעדאַגאָגיק וו. קירכער האָט פֿאַרמולירט אזוי: די אינטעלעקטועלע אויסבילדונג „שטעלט אַוועק דעם מענטשן אין אָן אוניווערסאַלן סדר מיט גוט אײַנגעשטעלטע געזעצן, און מישפּטן דאַרף מען דעם סדר ניט לויט די מיגלעכקייטן וואָס ער גיט נאָר לויט די נויטוועניקייטן וואָס ער לייגט אַרויף". און ערנסט ינגער האָט געלערנט: „פֿרײַע פֿאָרשונג איז איבעריק בשעת איר וויסט קלאָר, וואָס איר דאַרפֿט וויסן און וואָס איר דאַרפֿט ניט וויסן".

געווויינטלעך איז בײַ די נאַציס אויסגעקומען, אַז וויסן איז פּדאי נאָר איין זאַך: די דײַטשע ראַסע איז די העכסטע און זי דאַרף הערשן איבער די אַנדערע

ראַסעס אָדער, נאָך בעסער, אויסראָטן זיי אין גאַנצן. ווײַטער האָבן זיי געהאַלטן, אַז בכלל איז „כאַראַקטער" ווײַטיקער איידער ווײַסן. און כאַראַקטער האָט גע־מיינט: פֿאַלגן בלינד דעם פֿירער, זײַן לעצט ברוטאַל אַנטקעגן דעם שׂונא. מיט אַנדערע ווערטער, א שול פֿון מאָרד — און א שול פֿון זעלבסטמאָרד, אויב דער פֿירער הייסט.

אויף אויסצוהאָדעוועז אַזעלכע קוואַליטעטן מוז מען אָנהייבן די דערציונג וואָס פֿרײַער; דאָס האָבן די נאַצים גוט געוווּסט. איר וועט געפֿינען בײַ גאָטפֿאָר־שטיינען פֿאַרצייכנט אַנטיסעמיטישע ווײַגלידלעך, וואָס די קינדער האָבן נאָך די ווערטער ניט געקאָנט פֿאַרשטיין; קינדער־גאָרטן־שפּילן צו אַנטוויקלען „קאַמפֿ־גײַסט" און אַכזריות, אָבער אויך אַבסאָלוטע פֿאַלגעוודיקייט אין קאַמף קעגן קעגנערס וואָס וועלן באַצייכנט ווי „יידן, פֿראַנצויזן, רוסן אָדער נעגערס". קינ־דערלידלעך, פֿלוידערוועדלעך, בײַשפּילן אין מאַטעמאַטיק — אַלץ האָט געדינט דעם זעלביקן ציל. פֿל־זמן עס זײַנען נאָך געווען אין די שולן יידישע קינדער האָט מען זיי גענוצט פֿאַר לעבעדיקע אָביעקטן. דעם „שטירמער" פֿלעגט מען אויסהענגען אין די שולן ווי א וואַנטצײַטונג. א 14יאָריק מיידל, עלווירא בויער, האָט אָנגעשריבן א גאַנץ ביכל אַנטיסעמיטישע פֿערזן און עס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אונטער דער רעדאַקציע פֿון דעם גרויסן פּעדאַגאָג יוליוס שטרײַכער. טיפּל פֿון די האַלב פּאָרנאָגראַפֿישע בילדער פֿון דעם דאָזיקן בוך זײַנען אָפּגעדרוקט בײַ גאָטפֿארשטיינען.[1]

אויך גיט ער אונדז עטלעכע פֿרעכטיקע דוגמאות פֿון נאַצישער ראַסע־ווײַסנשאַפֿט, וואָס טיפּל מאַל לייענען זיי זיך ווי די רייד פֿון מטורפֿים. אָט דער־ציילט א דײַטשער פֿראָפֿעסאָר אין אַן ערנצטן זשורנאַל, אַז אָדם דער יוד האָט פֿאַרפֿירט די אַריערין חוה און אַז צוליב דער דאָזיקער ערשטער „ראַסן־שאַנדע" טאָקע האָט מען זיי אַרויסגעטריבן פֿון גן־עדן. א צווייטער וויים אויף זיכער, אַז מאַריע, יעזוסעס מוטער, האָט געהאַט באַציונגען מיט א רוימישן אָפֿיציר פֿון דײַטשן אָפּשטאַם — ממילא איז יעזוס געווען אַן אַריער. אַן אַנדער געלערנטער כאַפּט זיך אָבער, אַז יעזוס איז דאָך, אויב אַזוי, סך־הכּל א מישלינג פֿון ערשטן גראַד; איז ער ווידער גורס, אַז מאַריע אַליין איז אויך געווען אַן אַריערין. די נביאים, און קודם־כּל ישעיה, זײַנען געווען בפֿירושע פֿאַרגייערס פֿון באָלשעוויזם.

גאָטפֿארשטיין פֿירט אונדז פֿון קינדער־גאָרטן ביזן אוניווערסיטעט, פֿון דעם לימוד פֿון רעליגיע און געשיכטע ביז „ראַסנדיקער" פֿיזיק און מאַטעמאַטיק. ספּעציעל איז גוט גערעדט דער איבערבליק איבער די קורסן פֿון דײַטשער געשיכטע און וועלט־געשיכטע. פֿארשטייט זיך, אַז דער פֿאַרהיסטאָרישער הינדלבערגער מענטש איז געווען א ריינער נאָרדיק (כאָטש אויף זײַן שׂארבן איז קיין איין בלאָנדע האָר ניט געבליבן).

נאָר איין חסרון געפֿין איך אין דעם בוך: ס׳רעדט זיך מער וועגן דעם וואָס מען האָט געלערנט איידער ווי אַזוי מען האָט געלערנט. אין טיפּל ערטער איז פֿאַראַן

[1] *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid' und keinem Jud auf seinen Eid.*

וועגן דעם מאטעריאל, אבער עס זעען זיך ניט ארויס באשטימפערלעך די פסי־כאלאגישע פראצעסן, וואס דורך זיי זיינען די דאזיקע אידעעס אריינגעפלאנצט געווארן אין די מוחות. אין דעם ארינפיר, ווו מיר געפינען ראשי־פרקים פון א געשיכטע פון דער מאדערנער פעדאגאגיק פון קאמעניוסן ביז הייַנט, איז פמעט ניט דערמאנט פרויד. זיין שיטה וואלט אונדז געקאנט בעסער העלפן צו פארשטיין, ווי אזוי מען דערציט א גאנץ פאלק צו מארד. אבער דאס וואס ס'איז אין בוך יא פארען גיט אונדז זייער וועדטיקע אינפארמאציע וועגן טאטאלי־טארער דערציונג.

יוסף גוטמאן

אכט חדשים אין א „בעסערן" דייטשן קאנצענטראציע־לאגער

Leon Szalet, *Experiment "E." A Report from an Extermination Laboratory, Didier Publishers,* New York, 1945, 284 pp.

שאלעטם בוך איז פון די ערשטע מעמוארן־ביכער פון די דייטשע קאנצענ־טראציע־לאגערן. דער אויסבראך פון דער מלחמה האט דעם מחבר, א פוילישן יידן, פארכאפט אין בערלין. קיין פוילן האט ער זיך מער ניט געקאנט אומ־קערן, האט ער געמוסען אן ערקאפלאן קיין לאנדאן; אבער מען האט אים פון ענגלישן פלייפלאץ אפגעשיקט צוריק צו היטלערן מחמת ער האט ניט געהאט קיין גילטיקע בריטישע וויזע. וועו ער האט זיך איבער א נייס באוויזן אין בערלין, האבן די דייטשן אים חושד געווען, אז ער איז א בריטישער שפיאן: ווי שייך די ענגלענדער זאלן ניט ארייַנלאזן א יידישן פליט! נאך דעם האבן זיי אויסגעפונען, אז דאס איז פארט אזוי: האבן זיי געהייסן שאלעטן באצאלן קנם 10 מארק פאר „אריבערגיין אומלענאל דעם גרענעץ" און אים אפגעלאזן. אין צוויי וואכן ארום האט מען אים צוריק ארעסטירט און אפגעשיקט אין לא־נער זאקסנהויזן.

„פונעם מאמענט וועו איך בין אנגעקומען", דערציילט שאלעט, „האב איך געהאט באשלאסן צו האלטן אפן אויגן און אויערן. וועו עס איז, האב איך נעטראכט, אויב איך וועל נאר ארויס א לעבעדיקער פון דעם גיהנום, וועל איך באשרייבן וואס איך האב געזען. דאס איז געווען א נדר. ווי נאר איך האב דאס געהאט בייַ זיך באשלאסן האט מיך ארומגענומען א מאדנע שטימונג, אן אויסמיש פון פארצווייפלונג, פון מורא און פון נייגעריקייט אן א שיעור. אזוי מוז זיך פילן אן אויספארשער וואס איז ארייַנגעפאלן אין די הענט צו א שבט קאניבאלן, וואס פרייַער האט ער וועגן זיי געווויסט נאר פון באשרייבונגען פון רייזנדערס".

מיט „עקספערימענט ע" האט שאלעט מקיים געווען וואס ער האט געהאט צוגעזאגט. ער האט ניט אין זינען קיין מעדיצינישע עקספערימענטן. מיטן נאמען פון בוך וויל ער געבן צו פארשטיין, אז די פרייַקע קאנצענטראציע־לאגערן זיינען פאר די נאצים געווען א מין עקספערימענטאלע לאבאראטאריעס, וווּ זיי האבן פארפולקומט זייער אויסראט־טעכניק. זאקסנהויזן איז נאך געווען פון

די „בעסערע" דײַטשע לאָגערן: דאָ זײַנען ניט געווען קיין גאַזאויוונגס. אָבער מען האָט דאָ געלאָזט פֿאַרהונגערן צום טויט און ארבעטן צום טויט, און מען האָט דאָ דערשלאָגן צום טויט.

שאַלעטן איז געראָטן אויפֿצולעבן די אטמאָספֿער פֿון פסדרדיקער אָפּקומעניש און פֿײַניקונג. וועמען לייענט אים, נעמט מען פֿאַרשטיין, וואָס עס הייסט ווויינען אין איבערגעפֿאַקטע בראָקן אָן ליכט און לופֿט; פֿאַרשפֿאַרט צו ווערן אין שטינקעדיקע אָפּטריטן; צו וואַלגערן זיך שעהעלאַנג אין בלאָטע; אַראָפּגעשטופּט צו ווערן פֿון אַ פֿאַראײַזטן בארג־שיפּוע. ספּעציעל קריצן זיך אײַן אין זכרון די לײַדן וואָס די באַווויינערס פֿון די „פֿוילישע" בראָקן פֿלעגן האָבן אויסצושטיין פֿאַר אַ שטראָף, ווי מען פֿלעגט צונעמען בײַ זיי דאָס וואָסער אָדער פֿאַרקלאַפּן אויף טשוועקעס אלע פֿענצטער.

און פֿון דעסט וועגן האָבן די געפֿאַנגענע זיך ניט אונטערגעגעבן. געווויס, אָפֿט האָבן זיי בלית־ברירה געענטפֿערט „יא וואָל", וועמען דער פּײַניקער האָט געשאָלטן זייערע פֿרויען און מוטערס, זייער רעליגיע און זייער פֿאָלק. אָבער פֿאַראַן אויך די אומפֿאַרגעסלעכע סצענע ווי אַ גאַנצע כאָפּטע עס־עס־מערדערס פֿאַרלאַנגט פֿון די געפֿאַנגענע, מען זאָל זיי געבן צו פֿאַרשטיין וואָס חנופּה איז, און איינער נאָכן אַנדערן רופֿן זיך ארויס די ירדן און דערציילן אויס פֿאַר די דײַטשן וועגן דער גבורה פֿון די חשמונאים און ווי אַזוי זיי האָבן סוף־כּל־סוף מנצח געווען. מיר דערוויסן זיך וועגן אַ גרופּע קראָקעווער פּראָפֿעסאָרן וואָס זײַנען אומגעקומען פֿון שמוץ און קראַנקייטן און פֿאָרט האָט געשטראָלט פֿון זיי מענטשלעכע ווערדע. און דער הויפּטהעלד פֿון בוך איז קאַרל, דער צימער־משגיח, אַ דײַטשער סאָציאַליסט וואָס באשיצט און טרייסט זײַנע ייִדישע לאָגער־חבֿרים, ביז וואַנען מען זעצט אים אַראָפּ און מען באַשטראָפֿט אים שווער.

שאַלעט האָט געהאַט מזל: זײַן טאָכטער, וואָס זי איז געווען אויף דער פֿרײַ, האָט ניט אויפֿגעהערט זיך משתּדל צו זײַן פֿאַר אים, און אין מײַ 1940 האָט מען זיי געגעבן אַ מיגלעכקייט ארויסצופֿאָרן קיין שאַנכײַ. מיט זײַנע מעמוארן גיט ער אָפּ בכּבוד דעם אַנדענק פֿון יענע אומבאַקאַנטע קדושים וואָס זײַנען ניט ארויס קיין לעבעדיקע פֿון די דײַטשנס הענט.

יוסף גוטמאַן

סימע קאַפּלאַנס רעצענזיע אויף דרײַ אויסגאַבעס וועגן ביאַליסטאָקער געטאָ וועט זײַן געדרוקט אין קומעדיקן נומער יוּוֹאָ־בלעטער. — רעד׳.

מאַטעריאַלן און נאָטיצן

די דענישע יידן אין טערעזיענשטאַט

מיט דערשראָקענע בליקן האָבן מיר געקוקט אויפֿן לאַגער פֿון דער אַנדער זײַט שטאַכעטן. מיר, אומגליקלעכע יידן, זײַנען איצטער געווען געפֿאַנגענע בײַ דער געשטאַפּע. זינט די אי־ בערפֿאַלן אויף אונדזערע היימען דעם 1טן אָקטאָבער 1943 איז געוואָרן ספּנת נפֿשות צו גיין אויף די גאַסן אין קאָפּנהאָגן. עס איז אויך געווען אַ סכנה צו פֿאָרן אויף אַ באַן אָדער אויטאָמאָביל. צווישן די וואָס די דײַטשן האָבן כּסדר געבראַכט אין הארסערוידלאַגער האָבן זיך געפֿונען ניט בלויז יונגע, אַרבעטס־פֿעיקע מענטשן, נאָר אויך זקנים, עלטערן מיט קינדער אין פֿאַרשיידענעם עלטער און אַפֿילו עופֿעלעך. אונדז איז דעריבער געווען אוממעגלעך צו דערגיין אַ טאָלק, אין וועלכע מענטשן די דײַטשן זײַנען באַזונדער געווען פֿאַראינטערעסירט.

די שטימונג איז דאָך געווען אַן אָפּטימיסטישע. די לעצטע וואָס זײַנען אַהערגעבראַכט געוואָרן, האָבן אַוווּסט אויף זיכער, אַז שוועדן האָט אינטערוועניրט. די קראַאַטישע זעלנערס וואָס זײַנען געשטאַנען אויף דער וואַך אין לאַגער האָבן אונדז געזאָגט, אַז מען האָט אונדז אַרעס־ טירט און אַהערגעבראַכט דורך אַ טעות וואָס וועט באַלד אויפֿגעקלערט ווערן.

ביסלעכווײַז, ווען די נאַכט האָט אַנגעהויבן צוצופֿאַלן און קיין שינוי איז ניט פֿאָרגעקומען, האָבן מיר אַנגעהויבן שטאַרקער צו גלייבן, קוים וועט מען אונדז ניט אַרויסלאָזן פֿון דאַנען, וועלן מיר מסתּמא קריגן דערלויבעניש צו פֿאַרבלײַבן דאָ אין הארסערוידלאַגער ביזן סוף פֿון דער מלחמה. מיר האָבן איצטער געדאַרפֿט שטאַרקן די וואָס האָבן פֿאַרלוירן דעם מוט און זיך ניט צוהערן צו די קלאַנגען וועגן דעפּאָרטאַציע קיין פּוילן.

די קינדער וואָס האָבן אין די ערשטע טעג, בשעת די זון האָט נאָך געשײַנט, זיך אויפֿ־ געהאַלטן אין דרויסן, מחוץ דעם לאַגער, זײַנען געצוווּנגען געווען צו פֿאַרברענגען אין די געדיכט אַנגעפּאַקטע שטיבן צוזאַמען מיט שטאַרק נערוועזע מענטשן. היות איך האָב גוט געקענט די מערסטע קינדער, איז מיר גרינג אַנגעקומען זיי צוזאַמענצונעמען. אַ וויַיל האָבן מיר פֿאַרגעסן די ביטערע ווירקלעכקייט און זיך פֿאַרנומען מיט פֿאַרבן אויף טײַערן צייכ־ פּאַפּיר וואָס מיר האָבן געפֿונען אין דעם לאַגער. מיר האָבן שוין בדעה געהאַט צו שרײַבן קיין קאָפּנהאָגן, מען זאָל אונדז שיקן שולביכער, ווען די דײַטשן האָבן פֿלוצלינג אַ סוף געמאַכט צו אונדזער האָפֿענונג און אונדז באַפֿוילן אַהיימצושרײַבן, אַז מען זאָל אונדז שיקן וואַרעמע קלײדער פֿאַר דער פֿאַרשטייענדיקער נסיעה.

דער שׂכל איז מחייב, אַז מענטשן וואָס געפֿינען זיך אין אַזאַ מצב זאָלן זיך אין גאַנצן פֿאַרלירן, אָבער קיין אייניקער טרער איז ניט געפֿאַלן, יעדער איינער האָט אַנגענומען זײַן גורל. אַפֿילו די קינדער האָבן אינטוּיטיוו דערשפּירט, אַז אַצינד טאָר מען ניט וויינען, גאָרניט פֿאַרלאַנגען, בלויז אַכטונג געבן, אַז די דאָזיקע מיאוסע בריאים זאָלן אַפֿילו קיין רגע ניט דערקענען אונדזער זאָרג און מורא.

אין צווייַ טעג אַרום זײַנען מיר געווען אין דער טערעזיענשטאַטער געטאָ.

טערעזיענשטאַט איז אַ קליינע גאַרניזאָן־שטאָט, אויפֿגעבויט אין יאָר 1780 פֿון יאָזעף דעם צווייטן; די שטאָט האָט זיך געפֿונען נאָך דעם קינגיגס מוטער, מאַריע טערעזיע. בשעת דער מלחמה אין יאָר 1866 האָט די פֿעסטונג געשפּילט אַ ראָלע. אין 1882 האָט אויפֿגעהערט

איר וועדעט ווי אַ פּעסטונגשטאָט, אָבער אירע עלף קאָזאַרמעס זײַנען כסדר באַניצט געוואָרן פֿאַר אַ גאַרניזאָן פֿון אַ פּינף־זעקס טויזנט מאַן.

טערעזיענשטאָט ליגט לעבן דעם טײַך עגער, ניט ווײַט פֿון דעם אָרט וווּ ער פֿאַלט אַרײַן אין דער עלבע, אַרום זעכציק קילאָמעטער צו מיזרח פֿון פּראָג. די סטאַנציעשטאָט, באַוושאָווין, די נאָענטסטע סטאַנציע פֿון טערעזיענשטאָט, ליגט אויף דער אײַזנבאַן־ליניע פּראָג—דרעזדן. אין גאַרמאָלע צײַטן האָט טערעזיענשטאָט געהאַט אַן ערך דרײַ טויזנט ציווילע אײַנוווינערס. אַ העלפֿט פֿון זיי זײַנען געווען טשעכן און אַ העלפֿט סודעטן־דײַטשן און אַ גאַרניזאָן פֿון אַן ערך פֿיר טויזנט מאַן. בשעת מיר זײַנען אָנגעקומען קיין טערעזיענשטאָט האָבן זיך דאָרטן געפֿונען 48,000 טויזנט יידן אויף דעם איינעם קוואַדראַט־קילאָמעטער, פֿון וועלכן די שטאָט איז באַשטאָנען און וואָס האָט זיך איצטער געוואָלן גטעא. מען האָט נישט נאָר געמוזט אײַנארבעטן שלאָפֿפּלעצער אין דרײַ עטאָזשן, נאָר מען האָט אויך געדאַרפֿט נעמען די בייזעמער און די קעלערס און פֿאַרשטייט זיך, אַז די וואָס זײַנען אָנגעקומען צו לעצט האָבן געקראָגן די ערגסטע פּלעצער.

אונדזער באַליבטער אייבערראַביגער, ד״ר מ. פֿרידיגער, איז געווען דער בעסטער פֿרײַנד פֿון די יידישע קינדער, און תּיכף נאָך זײַן אָנקומען איז ער, לויט דעם פֿאַרלאָזג פֿון די דײַטשן, געוואָרן אַ מיטגליד אין דעם יידישן עלטסטן־ראַט און אײַנצײַטיק דער עלטסטער און פֿירשפֿרעכער פֿון די דעניש יידן. מיט פֿלאַם־פֿײַער און ענערגיע האָט ער זיך אַרײַנגעוואָרפֿן אין דער אַרבעט און מיט זײַן אויטאָריטעט האָט ער אויסגעפֿועלט, אַז מען זאָל לפּחות די קינדער נישט באַזעצן אויף די ביידעמער, וווּ עס האָט אַרײַנגערעגנט און די קעלט האָט גע־שטערט יעדער באַוועגונג און די פֿליי און וואַנצן זײַנען באַפֿאַלן די אויסגעמאַטערטע גופֿים.

די יידישע פֿאַרוואַלטונג פֿון דער געטאָ האָט זיך אײַנגעאָרדנט מיט פֿאַרשיידענע אָפּ־טיילונגען, און יעדע אָפּטיילונג האָט גהאַט איר געביט צו פֿאַרוואַלטן. האָט מען די קינדער צוגעטיילט צו דער Jugendfürsorge, אַן אָפּטיילונג מיט אַ סך באַרימטע פּעדאַגאָגן און וויסנ־שאַפֿטלערס. זיי האָבן פֿאַרגעלייגט, אַז די דעניש־יידישע קינדער, צו גלײַך מיט די מערסטע אַנדערע יידישע קינדער פֿון דער געטאָ זאָלן אַרײַנגענומען ווערן אין די עקסיסטירנדיקע דײַטש־יידישע אָדער טשעכיש־יידישע קינדערהיימען, און אויב מיגלעך מיט אַ יידיש־דענישן אָנפֿירער, וויל עס איז ניט געווען קיין פּלאַץ פֿאַר אַ זעלבשטענדיקער דעניש־יידישער אָפּטיילונג, און צוליב דעם עלטער וואָלט מען געדאַרפֿט האָבן וויניקסטנס צוויי צימערן. די דאָזיקע צעשפּליטערונג פֿון אונדזערע דעניש־יידישע קינדער האָבן די עלטערן באין אופֿן ניט געוואָלט; זיי האָבן בעסער געוואָלט אַליין אַכטונג געבן אויף זייערע קינדער אַזוי גוט ווי עס וועט זיך נאָר לאָזן. דאָס האָט אָבער אויך געמייגט, אַז די קינדער וועלן דאַרפֿן פֿאַר־בליבן אויף די ביידעמער.

דרײַ טעג נאָך דעם ווי מיר זײַנען אָנגעקומען אין דער גטעא האָבן אונדזערע קינדער געקריגן אויסגעטיילט וועש צו שלאָפֿן און בעטגעוואַנט און אָנטוכן, אַן אויסערגעווײנטלעכע גשעשענישן וואָס האָט די גאַנצע גטעא שטאַרק פֿאַרוווּנדערט. אָבער דער יידיש־דעניש־טראַנס־פֿאָרט איז אויך געווען דער אײַנציקער וואָס איז עקקומען אין גאַנצן אָן „געפּעק״.

אין אַלע אַנדערע לעגדער האָבן זיך יידן לאַנג געריכט אויף דעפּאָרטאַציע, בלויז אין דעגמאַרק איז דאָס צום גליק געווען אַ פֿלוצעמדיקע און „אײַנמאַליקע״ אַקציע. דרײַ וואָכן שפּעטער האָבן אויך די דערוואָקסענע דענישע יידן געקריגן צוגעטיילט קליידער. מיר האָבן זיך אויסגעלערנט צו פֿאַרקלאָפּן די ערגסטע לעכער אויף די עכער און אײַנאָרדענען אונ־דזער ליליפוט־וועלטל אויף דרײַ קליינע ברעטער, אַזוי אַז מיר האָבן דאָס אָנגערופֿן „היים״, און אָפֿילו געבענקט „אַהיים״, וועו מיר זײַנען געווען אַוועק בײַ דער אָרבעט.

די דײַטשן האָבן פֿאַרבאָטן אַלע פֿאָרמען פֿון לערנען און שול־לימודים, אָבער „קינדער־באַשעפֿטקונג״ איז דערלויבט געוואָרן. דאָס איז אויסגעטײַטשט געוואָרן פֿון די יידישע מנהיגים אַזוי, אַז אַלע פֿאָרמען לערנען זײַנען באַצייכנט געוואָרן מיטן נאָמען „באַשעפֿטיקונג״. עס איז דערפֿאַר געווען פֿאַרשטענדלעך, אַז די פֿראָגע וועגן באַשעפֿטיקן די דעניש־יידישע קינדער

האָט זיך אַוועקגעשטעלט תּיכף נאָך דעם ווי די עלטערן האָבן געמוזט אָנהייבן אַרבעטן. צווישן די דענישע ייִדן זײַנען באַלד געווען צוויי וואָס האָבן זיך געמאַלדן צו אַרבעטן מיט די קינדער, פֿרל׳ יהודית פֿישער פֿון דער ייִדישער מיידלשול אין קאָפּנהאַגן און איך.

נאָך דעם ווי מען איז דורכגעגאַנגען „די הונדערטשאַפֿט״, ד״ה, אַרבעטן הונדערט שעה בײַ די פֿאַרשיידענע מלאָכות וואָס יעדער נײַער געטאָ־אײַנוווינער איז געצוווּנגען געווען צו טאָן, האָט מען אין גינציקע פֿאַלן געקאָנט קריגן די באַשעפֿטיקונג, צו וועלכער מען איז געווען צוגעווויזן פֿון דער היים.

די וואָס האָבן געהאַט צו טאָן מיט יוגנט־פֿאַרזאָרגונג האָבן פֿאַרלאַנגט, אַז מען זאָל לאָזן די ייִדיש־דענישע קינדער זיך לערנען אין דײַטש־ריידנדיקע קינדערהיימען, און מיר צוויי אַנפֿירערס, פֿרל׳ פֿישער און איך, זאָלן דינען ווי איבערזעצערס. מען האָט מאַטיווירט דעם פֿאַרשלאָג מיט דעם קאַטאַסטראָפֿאַלן דוחק אין פּלאַץ און אויך מיטן פֿאַקט, וואָס אין דער געטאָ האָבן זיך געפֿונען ביכער אויף אַלע אַנדערע לשונות, אַחוץ אויף דעניש; און סוף כּל סוף דאַרף מען אויך אין זינען האָבן, אַז אויף דעם אופֿן וועט מען אָן וויטאָג זיך קענען לערנען און אַריבערגיין אויף אַ פֿרעמדער שפּראַך. פֿאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן תּיכף רע־אַגירט און דערקלערט, אַז מיר וועלן אַפֿילו אָן ביכער וויטער אָנהאַלטן אַ פֿאַרשטענדעניש מיט ליבע צו דענמאַרק, ווי לאַנג די געפֿאַנגענשאַפֿט זאָל ניט געדויערן. זאָלן די קינדער וואָס וויניקער פֿילן די פֿרעמדקייט און אויך געדענקען, אַז זייער היימלאַנד דענמאַרק איז קיגן דעם אומגליק וואָס האָט אונדז אַלעמען געטראָפֿן, און זיי זאָלן אויך אָנהאַלטן זייערע לימודים לויט דער דענישער פּראָגראַם. סוף כּל סוף האָבן מיר געווונען. די פּראָבלעם איז אָבער ווײַטער געווען צו קריגן אַ פּלאַץ אין אַ הויז. לעת עתּה האָבן מיר זיך געאייניקט צו לערנען אויף דער פֿרײַ. דרײַטהאַלבן שעה פֿאַר מיטאָג און נאָך מיטאָג האָבן מיר פֿאַרזאַמלט די קינדער אויפֿן פּלאַץ לעבן די פֿעסטונגווענט.

פֿון דער הייך האָט מען געזען פֿון צפֿון די פּראַכטפֿולע פּאַנאָראַמע פֿון די בערג מיט דער אידילישער שטאָט לייטמעריץ, אַ סך קלייניע הײַזער מיט רויטע דעכער, און פֿון דער אַנדער זײַט פֿלאַכע לאַנדשאַפֿט פֿון דער שטאָט באָושאָוויץ און ווײַסע דאָרפֿישע קלויסטערס.

דאָ אין דער הייך, מיט דער פֿרײַהייט וואָס האָט אַזוי געריכטן, ווײַט פֿון דעם שמוץ און דער געפֿאַלנקייט פֿון דער געטאָ האָבן מיר פֿאַרגעסן אין די קייטן פֿון קנעכטשאַפֿט. מיר האָבן אָראַנזשירט געזאַנג, פֿאָלקסטענץ, שפּילן, גימנאַסטישע געניטונגען, ביז מיר זײַנען געווארן אַזוי דערוואָרעמט, אַז מיר האָבן זיך געקענט נעמען צו רעכענען, דערציילן געשיכטע, פּאָעזיע און אָבסערווירן דעם ווּוקס פֿון געוויקסן.

ביסלעכווײַז איז אונדז קלאָר געווארן, אַז די דאָזיקע פֿאַרעם פֿון לערנען אויף דער פֿרײַער לופֿט וועלן צו ריזיקאַליש. מיר האָבן געהאַלטן אין מיטן נאָוועמבער, און הגם עס איז זעלטן ווען געווען אַ שטורעם אָדער אַ רעגן האָבן מיר אין אונדזערע האָרבסטקליידער ביטער געפֿרוירן, בעת דער אָפּעטיט איז געוואַקסן. די יוגנט־פֿאַרזאָרגונג האָט געטאָן אַלצדינג וואָס זי איז נאָר בכוח געווען, אָבער ביז מיר האָבן געקריגן אַ דאַך איבערן קאָפּ איז געווארן דעצעמבער.

בשעת די דענישע־ייִדישע קינדער זײַנען אָנגעקומען אין דער געטאָ זײַנען זיי געווען אין אַ גאַנץ אַנדערן דערנערונגס־צושטאַנד וויי די ייִדישע קינדער אין דײַטשלאַנד, האַלאַנד, עסטרײַך און טשעכאָסלאָוואַקיי, וואָס אַ סך זײַנען געווען ניט־דערשפּײַזט זינט דער גרינדונג פֿון דער געטאָ אין נאָוועמבער 1941. אָבער מסתּמא צוליב דעם פֿלוצעמדיקן אײַבערגאַנג צו אומאָפּעטיטלעכע גרויע הירזש, גערשטנגרויפֿן און קאָרטאָפֿל־זופּ זײַנען אונדזערע קינדער געווארן אין משך פֿון ווינטער אויסגעמאָגערט און אויסגעבלייבט. זיי האָבן זיך אָנגענומען מיט אײַן קראַנקייט נאָך דער אַנדערער: קיײַכהוסט, סקאַרלאַטין, געלזוכט, און גרויסע פֿלי־סיקע וועגן, וואָס זײַנען אַוודאי געקומען צוליב פֿלייביס און אין פֿאַרבינדונג מיט אויטאָמינאָזן.

קינדער ביז פֿערצן יאָר זײַנען ניט געצוווּנגען געווען צו אַרבעטן, און דאָך איז געווען אַ געווייניטלעכע זאַך, אַז די מערסטע קינדער צווישן 11 און 14 יאָר האָבן זיך אונטערגענומען צו אַרבעטן, ניט מחמת נײַגעריקייט אָדער צוליב צײַטפֿאַרטרײַב, נאָר דערפֿאַר וואָס זיי האָבן געקראָגן מער צו עסן.

אויב מען איז געווען אַרײַנגעטאָן אין דער אַרבעט און נישט געשפּאָרט קיין כּוחות, האָט מען געקראָגן יעדן צווייטן טאָג 1½ פּאָרציע מיטאָג. דאָס האָט אין דער אמתן באַטײַט — צוויי ביז דרײַ קליינע קאָרטאָפל און 0.05 פֿון איין קניידל מער ווי די נאָרמאַלע פּאָרציע, אָבער דאָס האָט אָנגעפֿילט דעם אויסגעליידיקטן מאָגן אויף אַ קורצער ווײַלע.

אונדזערע גרויסע ייִנגלעך און מיידלעך האָבן זיך אָנגעכאַפּט אין דעם אויסווען נאָך דעם ווי זיי זײַנען עטלעכע וואָכן אָפּגעווען אין דער געטאָ; זיי, וואָס זײַנען דורך אַ מאַרגעם צוויבער געוואָרן קליינע דערוואַקסענע מענטשן, האָבן אָפט לעגאַמע ניט געהאַט קיין רו צו זיצן אויף די שולבענק און זיי זײַנען אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער שרעק און שפּאַנונג וואָס האָט שטענדיק געהערשט אין דער געטאָ.

די קינדער־גאָרטן־קינדער זײַנען, נאָך דעם ווי זיי האָבן געלערנט עטלעכע טעג אין דער פֿרײַ, אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די עקסיסטירנדיקע קינדערהיימען. זיי האָבן זיך גיך צוגעווויגט צו פֿאַרשטיין זייערע קליינע חבֿרים. זיי זײַנען אָפט געווען די ערשטע צווישן אונדז דעגישע יידן וואָס האָבן זיך אויסגעלערנט צו ציילן אויף טשעכיש, און וען מיר האָבן געקראָגן אַ שולצימער איז אונדז אין גאַנצן פֿאַרבליבן פֿופֿצן שולקינדער. אונדזער שולצימער האָט געהאַט בענק און אַ טיש, אַפֿילו אַ גרויסן גרינעם אויוון, אָבער מיר האָבן גאָרניט געהאַט וואָס אַרײַנצולייגן אין אים. מיר האָבן געקראָגן בלײַערס און אַ ביסל פּאַפּיר, אָבער מיר האָבן אויף זיכער געווווסט, אַז מען האָט זיך שטאַרק באַמיט, מיר זאָלן קריגן די דאָזיקע אוצרות.

צוליב פּראַקטישע טעמים האָבן מיר אײַנגעטיילט די קינדער אין עלטער־גרופּעס, אַזוי אַז די ייִנגסטע האָבן געלייענט מעשׂהלעך פֿון תנך און די עלטסטע דעגיש. קיין טאָוולען און קרײַד האָבן מיר נישט געהאַט, האָבן מיר דערפֿאַר אויפֿן פּאַפּיר (וואָס מיר האָבן געדאַרפֿט שטאַרק שפּאָרן) אויפֿגעשריבן דעם טעקסט וואָס מען האָט געדאַרפֿט איבערדערציילן. מיר האָבן אויך געלערנט געשיכטע, שפּראַך־אַנאַליז און אַפֿילו דיקטאַט פֿאַר די קלענערע. פֿאַר־שטייט זיך, אַז מיר האָבן נישט געקענט פֿאַרלאַנגען, אַז די קינדער זאָלן טאָן היימאַרבעט הגם אַלע יידיש־דענישע פֿרויען און זיירע קינדער האָבן אין חודש דעצעמבער געקראָגן דערלויבענגיש אַריבערצוקלײַבן זיך פֿון די ביידעמער אין ליכטיקע באַראַקן, אָבער דאָ איז מען געצוווּנגען געוואָרן צו ווינטן אַ סך עגגער ווי אויף די ביידעמער — פֿינף און צוואַנציק מענטשן אין איין צימער פֿון 25 קוואַדראַט־מעטער און 2¾ מ צוויזשן באַלקן און דיל, מעבלירט מיט שטרויזעק אין דרײַ עטאַזשן.

גאָר ענג איז געוואָרן אין די אָוונטן, וען די פֿאָטערס און ברידער זײַנען זיך צוזאַמענ־געקומען, ווײַל דאָרטן איז דאָך געווען אַ סך אָנגענעמער ווי אין די קאַזאַרמעס, וווּ די מענער האָבן זיך אויפֿגעהאַלטן. די קינדער האָבן געהאַלטן פֿאַר אַ כּבֿוד צו ברענגען דאָס עסן פֿון די אויסטיילפּלעצער, וווּ עס איז תּמיד געווען אַ געדראַנג. אַ שילטענגיש און גרויסע, לאַנגע ריייען, זיי האָבן געוואָלט, אַז טאַטע־מאַמע זאָלן זיך אַ ביסל אָפּרוען נאָך דעם ווי זיי זײַנען אַהיימגעקומען מידע און הונגעריקע פֿון דער אַרבעט. מיר האָבן געמוזט זײַן צופֿרידן מיט דעם. די קינדער זײַנען געשטאַנען אין די רייען שעהענווײַז ביז זיי האָבן זיך דערשלאָגן צו זייערע חלקים.

צוזאַמען מיט די קינדערהיימען האָבן אויך מיר זיך געגרייט צו דער חנוכּה־פֿײַערונג. אויף אַלע שפּראַכן וואָס די קינדער האָבן געעדט אין דער געטאָ, האָט געדאַרפֿט געפּראָווט ווערן דער באַפֿרײַונגס־יום־טוב.

מיר האָבן איבערגעזעצט אויף דעגיש אַ שפּיל, חכמת שלמה, און מיר האָבן געהאַט אַ ראָלע פֿאַר יעדן קינד. מיר האָבן אונדזער קלאַסצימער פֿאַרוואַנדלט אין אַן אריענטאַלישן פּאַלאַץ וואָס האָט געשײַנט מיט די דעקאָראַציעס און מיט די עלטערנס אויגן. אַחוץ דער שפּיל האָבן מיר אויך דורכגעפֿירט געזאַנג און דעגישע פֿאָלקסטענץ. דאָס זײַנען געווען וווּנדערלעכע שעהען, אײַנגעהילט מיט אַ וויטאָגדיקער בענקשאַפֿט.

אין אונדזער פֿרייד האָבן מיר כּמעט פֿאַרגעסן, אַז די דײַטשן קענען אונדז פֿאַרלויפֿן דעם וועג. און זיי האָבן ליידער אויך דאָס מאָל אין אונדז ניט פֿאַרגעסן.

אַ פּאָר טעג פֿאַר חנוכה און גלײַכצײַטיק אַ וואָך פֿאַר ניטל האָבן די דײַטשן געפֿאַדערט, אַז די יידן זאָלן פֿון זיך אויסקלײַבן פֿינף טויזנט אַלטע מענטשן וואָס דאַרפֿן געשיקט ווערן אין טראַנספֿאַרט, ד״ה צו די גאַזקאַמערן אין אוישוויץ. פֿון די 100.000 יידן, וואָס זײַנען זינט נאָוועמבער 1941 אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון דער גטאָ, איז בלויז זייער זעלטן, און דאָס תּיפֿף נאָך דער דעפּאָרטאַציע פֿון טערעזיענשטאַט, דערהאַלטן געוואָרן אַ צייכן פֿון לעבן. שוין צוליב דעם אַליין האָבן מיר געווּוסט, אַז דער טראַנספֿאָרט האָט זיכער באַטײַט טויט. אַחוץ דעם האָט געטראָפֿן, אַז טשעכישע לאָקאָמאָטיוו־פֿירערס וואָס זײַנען פֿון די דײַטשן געצוווּנגען געוואָרן צו זייער אַרבעט, האָבן אַרײַנגעשמוגלט בריוו אין דער גטאָ וועגן גאַזטויט פֿון די גאַזיקע צום טויט פֿאַרמישפּטע יידן. מען דאַרף אויך געדענקען, אַז בלויז די יידן, וואָס זײַנען געווען „פֿריוויליגירט“ דורך חתונה [מיט אַן „אַריער“], אַדער צוליב אַן אויס־צייכענונג אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן געקראָגן די דערלויבעניש אַוועקגעשיקט צו ווערן קיין טערעזיענשטאַט און פֿאַרבליבן דאָרטן.

בלויז דער וואָס האָט איבערגעלעבט אַזאַ טראַנספֿאָרט און געזען דעם קאַמף ביז משוגעת צו פֿאַררעטן דעם אַנדערן, כּדי אַליין ניט אויסגעקליבן צו ווערן צום טראַנספֿאָרט, וועט פֿאַרשטיין די דײַטשישע גוט דורכגעטראַכטע אַכזריות. אין משך פֿון איין טאָג האָט מען געמוזט צושטעלן די ליסטעס מיט די אומגליקלעכע קרבנות צו דעם קאַמענדאַנט און אין געציילטע עטלעכע שעה האָבן זיי זיך געמוזט געפֿינען אין קאַזאַרמע־הויף.

וועגן אַנטלויפֿן פֿון דער גטאָ ניט געקאָנט זײַן קיין רייד, ווײַל די שמירה איז דורכגעפֿירט געוואָרן פֿון אַ שטאַרקע טשעכישע זשאַנדאַרן־אַפּטיילונג. זיי האָבן טאָקע געהאַט די דײַטשן פּונקט ווי מיר, אָבער צוליב זייער אייגן לעבן האָבן זיי געדינט די דײַטשן. צו באַהאַלטן זיך איז געווען נאָך שווערער, ווײַל יעדער יידישער הויז־פֿאַרוואַלטער איז מיט זײַן לעבן געווען פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר די מענטשן אין הויז.

דאָס נײַע יאָר 1944 האָט זיך אַנגעהויבן מיט קראַקייטן בײַ די מערסטע דענישע יידן, און אַ לאַנגע צײַט איז אונדזער גיין אין שול אין גאַנצן געווען איבערגעריסן.

צו די פֿרײַער דערמאָנטע קראַנקייטן איז נאָך צוגעקומען אַ מין שלאָפֿקראַנקייט וואָס האָט באַזונדער אָנגעשטעקט די קינדער און די יונגע. דאָס האָט זיך אויסגעדריקט אין אַ גע־לײַמטקייט, שטײַפֿקייט פֿון רוקן, היץ און שרעקלעכע קאָפּווייטאָגן. צוליב דעם דוחק אין מעדיקאַמענטן איז געווען שווער געזונט צו ווערן. די וואָס זײַנען אַרײַנגעליגט געוואָרן אין די שפּיטאָלן זײַנען געווען זייער אָפֿהענטיק.

אין פֿאַרלויף פֿון דעם האַלבן יאָר האָבן מיר בלויז דערהאַלטן איין מאָל פּאָסט פֿון דער היים, און כאָטש עס איז געשטאַנען געשריבן אין די בריוו, אַז מען באַמיט זיך צו שיקן אונדז עסן, האָבן מיר ניט געגלייבט, אַז די דײַטשן וועלן דאָס דערלויבן.

און פֿלוצלינג איז געשען אַ נס. איין טאָג אין אָנהייב מאַרץ האָט מען אונדז מודיע געווען, אַז אין באָושאָוויץ ליגן פֿאַר אונדז אַ סך פּעקלעך, און פֿון דעם טאָג אָן ביז צו די סאָמע לעצטע טעג פֿון אונדזער זײַן אין גטאָ, פֿולע 13 חדשים, זײַנען די דאָזיקע טײַערע רויטער קרײַץ־פּעקלעך אָנגעקומען צו יעדן אײַנציקן פֿון אונדז, און געקומען זײַנען זיי רעגלמעסיק, אַלע דרײַ וואָכן.

עס האָט זיך ממש ניט געלאָזט גלייבן, מיט וואָס פֿאַר אַ גיכקייט מיר האָבן זיך געקענט אויסשרײַבן פֿון די שפּיטאָלן. מיר זײַנען געזונט געוואָרן אַ דאַנק דער פּוטער, האָבערגריץ, קאָנדענסירטע מילך, צוקער, קעז און ווורשט. אָבער די פּעקלעך האָבן פֿאַר אונדז באַטײַט מער ווי בלויז דאָס וואָס מיר האָבן צוריקגעווונען אונדזער געזונט. מיר זײַנען געשטאַרקט געוואָרן אין גלויבן, אַז מען האָט אונדז אין דער היים נישט פֿאַרגעסן און אַז די דײַטשן האָבן אונדז נישט געקאָנט באַהאַנדלען ווי עס וואָלט זיך זיי וועלן. און מיר האָבן זוואָמען מיט די פּעקלעך געקריגן האָפֿענונג, אַז מיר וועלן זיך אַ מאָל אומקערן צו אונדזער באַליבטער היים דענמאַרק. מיר זײַנען נאָך מער איבערגעצײַגט געוואָרן אין דעם, ווען אין די קומענדיקע חדשים האָט מען פֿאַרשנערט די גטאָ בלויז צוליב דעם כּבוד פֿון דער דענישער קאָמיסיע וואָס האָט אונדז באַזוכט דעם 23סטן יוני.

פונקט אין מיטן, בשעת עס האָט זיך אונדז אויסגעוויזן, אַז די דײַטשן פֿירן בנוגע אונדז אַ מילדערן קורס, האָבן זיי אין חודש מײַ פֿאַרלאַנגט פֿון אונדזערע רייען 5,000 מענטשן. דאָס מאָל האָט זיך זיי געוואָלט קינדער, יתומים. ווידער אַ מאָל האָבן זיך געדאַרפֿט אָנפֿילן די טויטוואָגאָנען. מיט יתומים האָט מען געמיינט אַזעלכע קינדער וואָס זײַנען אין טערעזיענ־ שטאָטער געטאָ געווען אָן עלטערן, צי די עלטערן זײַנען אַוועקגעשיקט געווארן מיטן טראַנספּאָרט אָדער זייערע מוטערס און פֿאָטערס זײַנען לכתּחילה ניט געקומען קיין טערעזיענשטאָט. אויך די קינדער איז באַפֿאַלן די זעלבע אימה וואָס די דערוואַקסענע. זיי איז ניט איין מאָל אויסגע־ קומען איבערצולעבן טעג וואָס מען האָט געקענט אַראָפּ פֿון זײַנען, און זיי האָבן געווּסט, אַז קיין שום מענטש קען זיי ניט העלפֿן, און זיי האָבן זיך איינגעפּאַקט די רוקזעק, צוזאַ־ מענגעלייגט זייערע זאַכן און זײַנען אַוועק אין קאַזאַרמע־הויף.

דער זומער איז אָנגעקומען און צוזאַמען מיט אים האָבן מיר דורך דער זשאַנדאַרמעריע געקריגן אַרײַנגעשמוגלט מלחמה־באַריכטן וואָס האָבן אונדז אויפֿגעמונטערט. מיר זײַנען געווען זיכער, אַז דער סוף פֿון דער מלחמה איז נאָענט, צום שפּעטסטן אין אָקטאָבער.

ווי באַקאַנט פֿראַווען די דענער, און באַזונדער די דענישע קינדער, אין חודש סעפּטעמבער דעם געבוירן־טאָג פֿון קיניג קריסטיאַן דעם צענטן. און וואָס האָט געקאָנט זײַן נאָטירלעכער ווי פֿאַרזאַמלען אָלע דענישע ייִדן לכּבֿוד דעם קיניגס געבוירן־טאָג און אויסצודריקן לויב צו אונדזער קיניג, וואָס ער האָט אונדז פֿון יאָר 1940 כסדר באַשיצט, און כאָטש ער איז אין זײַן פּאַלאַץ אַצינד אַליין אַ געפֿאַנגענער בײַ די דײַטשן, האָט ער דאָך אונדז אָלעמען דורך דער דענישער קאָמיסיע געשיקט זײַן גרוס? אויך די דאָזיקע געבוירן־טאָג־פֿרייד איז אונדז פֿאַרשטערט געוואָרן.

דעם 23סטן סעפּטעמבער, פונקט פֿאַר ראָש־השנה, איז די געטאָ געוואָרן פֿאַרפֿינצטערט, און אַ גאַנצן חודש, ביז דעם 28סטן אָקטאָבער, האָט געשוועבט פֿינצטערניש און פֿאַרצווייפֿלונג אין דער געטאָ. צוואַנציק טויזנט מענטשן זײַנען אַוועקגעריסן געוואָרן פֿון זייערע ליבסטע און טײַערסטע און אַוועקגעשיקט געוואָרן צום טויט דורך טראַנספּאָרטן. עס האָט ניט גע־ האָלפֿן דאָס בעטן זיך, אַז מען זאָל אַוועקגעשיקט ווערן צוזאַמען מיט דער משפּחה. הײַנט האָבן די דײַטשן פֿאַרלאַנגט פֿינף טויזנט אַרבעטס־פֿעיקע ייִדן, און צו מאָרגנס זייערע פֿרויען, און איבער מאָרגן אָלע באַרימטע פּערזענלעכקייטן: וויסנשאַפֿטלערס, קינסטלערס, דאָקטוירים אד״גל. עס איז געוואָרן כמורנע און טרויעריק אין דער פֿרײַער אַזוי איבערגעפּאַקטער געטאָ. דער מלאך המוות האָט באַזוכט יעדער איינציקע משפּחה. בלויז די 450 דענישע ייִדן האָבן געהאַט אײַנגעי דעם צוייטן, אָבער די האָפֿענונג ווידער צו זען אַ מאָל דענמאַרק האָט שוין מער ניט געלעבט אין אונדז. אַוודאי האָבן מיר נאָך אָלע געהאַט די פּרעפֿערענץ־שטעלונג, אָבער ווער וויס וואָסער שרעקלעכער טויט וואָרט אויף אונדז, אויב די דײַטשן וועלן אין דער עלפֿטער שעה אײַנזען, אַז זיי האָבן פֿאַרלוירן די מלחמה.

זינט פֿרילינג האָט זיך אונדזער לערנען שטאַרק רעדוצירט, בלויז צוויי שעה אַ טאָג איבער אַ טאָג, ווײַל פֿרל, פֿישער און איך האָבן אויך עמעוואָס לערנען אין דײַטשישע און טשעכישע קינדערהיימען. מיר האָבן געקראָגן צוגעשיקט, וויַ אַ מתנה פֿון הימל, אַ מיטשולש־ געזאַנגבוך און מיר האָבן אַפֿילו ניט געווּסט פֿון וועמען, און דעריבער האָט דער אייגנטימער פֿון בוך צו מאָל ניט געקראָגן קיין דאַנק. עס איז ניט צו פֿיל געזאָגט, אַז דאָס בוך איז גע־ וואָרן דער אויסגאַנגפּונקט און דער פֿעסטער יסוד פֿאַר אַלע אונדזערע לעקציעס און דאָס לידערבוך איז געוואָרן אונדזער באַליבטער פֿרײַנד.

נאָך די אָקטאָבער־טראַנספּאָרטן האָבן אויך אויפֿגעהערט די דאָזיקע לעקציעס. די אַרבעט־ צײַט איז געוואָרן פֿאַרלענגערט (אָפּט פֿון זעקס אין דער פֿרי ביז שפּעט אין אָוונט), ווײַל די קריגס־פֿראָדוקציע פֿון שפּאָלטן גלימער, דאָס מאַכן אוניפֿאָרמען, קאַרטאָנאַזש, פונקט ווי די אַנדערע אַרבעט אין שטאָט, האָט מען געמוזט אַרויסגעבן אין דער אייגענער מאָס ווי ביז אַהער מיט די איבערגעבליבענע צען טויזנט ייִדן. אויך די 10־יאָריקע קינדער האָבן געמוזט אַרבעטן, זיי זײַנען בדרך כלל געווען שיקינגלעך, איבערברענגערס פֿון די געשריבענע אַרדערס פֿון קאַנטאָר צו קאַנטאָר.

די קינדער וואָס זײַנען געווען נאָך ייִנגער האָבן געמוזט זאַמלען אין משך פֿון וואָכן קערנדלעך פֿון ווילדע רויזן, יאַגדעס און קאַשטאַנעס אויף אײַנגעמאַכץ און זייף פֿאַר די דײַטשן. די מוראדיקסטע עקספּלואַטאַציע איז אָבער געווען, ווען די דײַטשן האָבן אין דער נאָוועמבער־קעלט געצוווּנגען ייִונגע קינדער אויסצוריינקן, אין משך פֿון עטלעכע טעג, די אימהדיקע קרעמאַטאָריע פֿון זעכציק טויזנט אַש־קבֿרים. מיט די קליינטשינקע ציטערדיקע פֿינגער, אַרום די שוואַכע אורנעס, האָבן די קינדער געווּאַנדערט אין די ריייען וואָס האָבן זיך געצויגן אָן אַ סוף, און אַרײַנגעוואָרפֿן די אורנעס אין וועגענער און נאָך דעם אַוועקגעפֿירט די אַש אין טײַך עלבע.

וידער איז געווען ניטל, אָבער די געטאָ האָט נאָר געווּוסט פֿון אַרבעטן. די דײַטשן זײַנען געוואָרן אין גאַנצן ווילד מיט זייער גלימעריש־שפּאַלטעניש און אַרויסגעלייגט די אַרבעט אויף אונדז אין אַזאַ שוידערלעכער און פֿאַנטאַסטישער מאָס וויִ דאָס גאַנצע זײַן פֿון דער געטאָ וואָלט בלויז געווען אַפּהענגיק אין דער גלימער־פּראָדוקציע. אין אַ שרעקלעכן אופֿן איז דאָס אויסגעגאַנגען צו די קינדער, ווײַל פּמעט אַלע פֿרויען פֿון דער געטאָ האָבן געאַרבעט אין טאָג־ און נאַכט־שיכטן אין די גלימער־באַראַקן.

דער דאָזיקער ווילדער צושטאַנד איז נישט געוואָרן בעסער אַפֿילו נאָך דעם ווי עס איז אַנהייב 1945 אָנגעקומען אין דער געטאָ אַ נײַער טראַנספּאָרט פֿון צען טויזנט ייִדן פֿון סלאָוואַקיי און אונגערן.

מיר דענישע ייִדן האָבן געהאַט דעם מזל, אַ דאַנק די טײַערע פּעקלעך, צו זײַן די פֿאַרפּיעשטשעטע קינדער פֿון דער געטאָ (אַוודאי פֿלעגן מיר אָפּגעבן אַ טייל פֿון אונדזערע גוטע זאַכן פֿאַר אַנדערע ייִדן, דער הויפּט קראַנקע און קינדער). אונדזער פֿאָטערלאַנד איז באַטראַכט געוואָרן ווי דאָס ערדישע גן־עדן, נאָך דעם ווי ס׳איז אָנגעקומען די ווונדערלעך שיינע ביבליאָטעק פֿון אַכט הונדערט ביכער. אָנגעקומען איז זי קיין באָוושאָוויץ נאָך אין נאָוועמבער, אָבער ערשט אין חודש מאַרץ 1945 האָבן די דײַטשן זי אונדז אײַבערגעגעבן. זיי האָבן געהאַט אַ באַזונדער דרך־ארץ פֿאַר די דענישע שטעמפּלען און דעם פֿײַנעם פּאַפּיר. מיר האָבן אויך געקראָגן צוגעטיילט ביכערשענק מיט גלעזערנע שויבן אין דעם בעסטן צימער אינעם הויז וואָס איז נאָך דעם באַזונד פֿון דער דענישער קאָמיסיע אויסשליסלעך באַ־ווינט געוואָרן פֿון אַ טייל דענישע־ייִדישע משפּחות.

אין דער ביבליאָטעק האָט זיך געפֿונען עפּעס פֿאַר יעדן אייַנציקנס געשמאַק; און מיר אַלע פֿלעגן טאָקע לייענען יעדער פֿרײַע רגע. אַזוי גרויס איז געווען דער דרך־ארץ און די באַוווּנדערונג פֿאַר דענמאַרק, אַז מען האָט דערלויבט אונדזערע קינדער זיך צו לערנען צוויי שעה אַ טאָג אין דעם גרויסן באַקוועמען ביבליאָטעק־צימער.

נאָך דער הפֿסקה פֿון אַ האַלב יאָר זײַנען אונדזערע קינדער געווען געוואַלדיק פֿאַראינטע־רעסירט אין לערנען, אָבער אויך אומרויק און נערווּעז. זיי האָבן געפֿאַרבעט מיט גרויס חשק און געווען זיכער, אַז עס וועט זיך אונדז אײַנגעבן צו דעריאָגן די שול־חבֿרים אין דער היים. דעם 13טן אַפּריל, פּונקט צום סוף פֿון דער לעקציע, זײַנען מיר באַפֿאַלן געוואָרן פֿון די דענישע ייִדן מיט יובל־ און פֿריד־געשרייען — מיר פֿאָרן אַהיים, אַהיים...

אין דער צײַט וואָס מיר זײַנען געווען אין טערעזיענשטאָט האָט דער מזל צוגעשפּילט אונדז דענישע ייִדן מער ווי איין מאָל, אָבער אייַנציקטיק האָט די גאַנצע געטאָ, אויף דעם אָדער יענעם אופֿן, גענאָסן גוטס פֿון דעם. דער גאַנצער לעבנס־ניווּאָ איז געהויבן געוואָרן מיט די פּעקלעך פֿון דעם דענישן רויטן קרייץ, וואָרעם אַ סך פּעקלעך זײַנען אויך געשיקט געוואָרן צו טשעכישע און דײַטשישע ייִדן. דאָס אָנקומען פֿון דער דענישער קאָמיסיע האָט געהאָלפֿן פֿאַרבעסערן דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן פֿון די אײַנווינערס פֿון דער גאַנצער געטאָ. מיר האָבן געקראָגן בעסערע אויפֿהאַלטפּלעצער, שויבן זײַנען אַרײַנגעשטעלט געוואָרן אין די פֿענצטער אַנשטאָט שמאַטעס, דער באַדצימער איז פֿאַרגרעסערט געוואָרן, אַזוי אַז עס זײַנען געווען פֿופֿציק שפּריצן. די אַלגעמיינע מיינונג איז געווען, אַז די דענישע ייִדן האָבן באַשיצט די געטאָ, און מען פֿלעגט ניט זעלטן הערן, מיט אַ ליכטן שמייכל, אַזאַ באַמערקונג: „מיר דאַנקען דעם פֿירער, וואָס ער האָט אונדז אויך אַהערגעשיקט די דענישע ייִדן“.

וועָן עס האָט זיך, וויַ אַ פּייַער, פַּאַרשפּרייט די נייַס, אַז די דענישע יִידן וועלן באַפּרייַט ווערן, האָט די גאַנצע געטאָ געיובלט פּון פּרייד: די מלחמה איז פַּאַרבַּי, פַּאַרבַּי אויף תּמיד. אָבער באַלד איז די פּרייד מיט אונדזער גליק פַּאַרוואַנדלט געוואָרן אין ביטערער זאָרג: עס איז נאָך אַלץ ניט געקומען קיין סוף צו דער מלחמה. איר פַּאַרט טאַקע אַוועק פּון דאַנען, איר פּאַרט אין אייראָפּע הייַנטן, אָבער וואָס וועט זיַין מיט אונדז?... וועט וועט זיך פּאַר אונדז אַננעמען און זיך אייַנשטעלן?... קיינער האָט ניט אַרויסגעזאָגט די דאָזיקע ווערטער, אָבער זיי האָבן גוט געווּסט, אַז אונדזערע הערצער זיַינען אַנגעפּילט מיט וויי־טאָג פּונקט ווי זייערע.

באַלד זיַינען אָנגעקומען די מאַיסטעטישע וויַסע אַמניבוסן מיט די שאָפּערן פּון שוועדישן רויטן קרייץ און דורכגעפּאָרן די גאַסן. די גאַנצע געטאָ האָט זיך מיט פּאַרטרערטע אויגן געזעגנט מיט אונדז.

שולמית כאַלעווי

פּון רעדאַקציע: מיר דרוקן איבער די דאָזיקע זכרונות, מיט קלייַנע קירצונגען, פּון דעם בוך: *Skolen i de onde Aar*, Kpbenhavn, 1946.
די איבערזעצונג פּון דעניש האָט געמאַכט, מיט דער דערלויבעניש פּון דער מחברטע, י. זילבערבערג (ישׂראל כאַלעווי).

סטראַשון־גאַס 12 אין ווילנער געטאָ

דער הויף סטראַשון־גאַס 12 איז באַשריבן אין אַלע ביכער וועגן די לעצטע טעג פּון ווילנער געטאָ: דאָ האָט זיך פּאַרבאַריקאַדירט מיט זיַין קאַמפּאַפּטייל איליַא שיינבוים, און נאָך דעם וויַ ער איז געפּאַלן שיסנדיק אין די דיַיטשן האָבן זיי דעם גאַנצן הויף אויפּגעריסן. זען סוצקעוער, ז' 185; רוזשקע, זז' רח—ריב, מיט אַ פּאָטאָגראַפּיע פּון דעם הויף; קאַטשערגינסקי, זז' 308—309; דוואָרזשעצקי, זז' 459—465 (פּולע טיטלען פּון די דערמאָנטע ביכער אויף ז' 188).

אין דעם איצטיקן באָריכט דערציילט די מחברטע וועגן דעם הויף אין משך פּון די צוויי „פּרידלעכע" געטאָיאָרן.

סטראַשון־גאַס 12 האָט אין שלום־צייַטן געהערט צו כאַלעמען. דער הויף איז געווען אַ פּירקאָנט — אייַנער פּון די גרעסערע הויפֿן אין געטאָ. אין די ערשטע טעג נאָכן אַרייַנטרייַבן אין געטאָ, ווען משפּחות האָבן זיך געוואָלגערט אויף אין אייַלעניש פּאַרכאַפּטע שטיגן, וויַיל קיין פּלאַץ אין די ווינונגען איז שוין ניט געווען, האָט מען דעם פּראָנט פּון הויז 12 ניט געקענט אויסנוצן. ס'איז געווען אַ רוּיִגערטער דרייַגאָרנדיקער מויער פּון אַ ליניר־פּאַבריק, אַן רעגלמעסיק פּאַרפּולטע באַלקנס, מיט צעבראָכענע אינעווייניקסטע טרעפּ, מיט בערג פּאַפּיר־אַפּפאַל און שטיקער גלאָז פּון די שויבן. אין לינקן פּליגל פּון הויף איז געווען אַ בית־מדרש, פּון וועלכן מען האָט גלייַך דעם ערשטן יום־כּיפּור [דעם 10טן אָקטאָבער] צוגענומען די מתפּל־לים אין זייערע טליתים און אַוועקגעפּירט אויף פּאָגאָר. אַנטקעגן טויער, טיף אין הויף, איז געווען אַ צווייגאָרנדיקער מויער וואָס האָט אויף דער אַנדערער זייַט געגרענעצט מיטן „אַרישן" לידער געסל. דער רעכטער פּליגל האָט געהאַט געדרייטע דרויסנדיקע אייַזערנע טרעפּ, און שפּעטער זיַינען אין אים געווען אַן אַ שיעור מאַלינעס (דורך די ביידעמער אויף אויסן געטאָ).

האָט דער יודענראַט אָפּגעגעבן דעם קולטור־אָפּטייל דעם פּראָנט פּון הויז. דער לערער יוסף לייקין, אַ שול־פּאַרוואַלטער ביז דער מלחמה, האָט צוזאַמען מיט די לערערינס מירע בערנשטיין, מאַניע גראָסמאַן און סימע לייקין אָפּגערייניקט די דירות, צוזאַמענגעשלעפּט בענק און טישן (פּון בית־המדרש), „באַגאַזט" מיט טעקסטור און מיט שטיקער גלאָז די פּענצטער. ער אַליין האָט פּאַרבויט די באַלקנס און אָפּגעטיילט צימערן מיט ברעטער און לאָדנס צוזאַמענ־געשלעפּטע פּון די חורבות. די ערשטע אינעווייניקסטע טרעפּ זיַינען געווען אַן אַ פּאָרנטע און די קינדער פּלעגן זיך שרעקן אַרויפּצוגיין. דאָס האָט אָבער מיגלעך געמאַכט אויסצונוצן נאָך קלאָסן, אין וועלכע עס האָט זיך דערשפּירט אַ דוחק מיטן לויף פּון דער צייַט.

דער געטאָ־קאָמענדאַנט, זעענדיק דעם רעזולטאַט פון דער אַרבעט, האָט אָפּגעגעבן דער שול ערשט אַ טייל פון רעכטן פליגל; דערנאָך, ווען מען האָט באַשלאָסן גרינדן אַ קינדער־גאָרטן, אויך דעם צווייטן גאָרן פון לינקן פליגל, ד״ה דעם בית־המדרש וואָס איז געשטאַנען פּוסט און צעראַבירט. האָט מען אויסגעמאַלט ערטערוויז דעם זאַל, איבערלאָזנדיק די שייַנע מאָלערייַען פון פריִער. דעם בעלעמער האָט מען געלאָזט פּאַר אַ וויגקל פון שפּילכלעך, די וויבערשע קלויז פּאַרן עסזאַל פון די קליינטשינקע. דאָ האָבן זיי זיך ניט געשראָקן, הילכיק געזונגען און האַרציק געלאַכט מיט זייער לערערין בתיה זשעלעזניקאָוו.

דעם צווייטן יאָר פון געטאָ, ווען דער טעגלעכער באַזוך אין דער שול נומער 1 האָט גע־שטיגן ביז איבער טויזנט קינדער, האָט מען געבראַכן וועגט פון פּראַגט פון צווייטן גאָרן צו אַ שכנותדיקער דירה און געמאַכט אַ גרויסן רעקרעאַציע־זאַל, אייגעם פון די גרעסטע אין געטאָ. אין דער וואָכן איז דער זאַל געווען איבערגעטיילט מיט שאַפּעס, מיט בופּעטן פון אַלטן שניט, מיט אויפֿגעשטעלטע פֿירקאָנטן פון גרויסע דיכט. דאָס אַלץ פֿלעגט זיך צענעמען אין דער צייט פון גרויסע פֿייַערונגען און עס פֿלעגט ווערן אַ זאַל. איבער דער שול, מיטן זעלבן אַרײַנגאַנג, האָבן אויפֿן דריטן גאָרן געווויינט שכנים: סליווקינס, וועמענס טאָכטער ס׳האָט פּאַר דער מלחמה באַקומען אין וואַרשע דעם ערשטן פּרייַז אויף אַ שאָפּען־קאָנקורס, און נאָך עטלעכע. ווען די פֿרויען אויבן פֿלעגן וואַשן וועש, פֿלעגן זיי פֿאַרגיסן אויפֿן דיל — פֿלעגט עס אַרונטערריינען אין קאָנצעלאַריע פון שול מיט אַ מבול. אונטער דער שול, מיטן אַרײַנגאַנג רעכטס פון טויער, איז געווען דער גרויסער קעלער פון שול. דאָרטן זײַנען געווען באַהאַלטענישן און געהיימע וויגקלען, וווּ עס איז געלעגן אַמוניציע, דינאַמיט און צײַטנווײַז אויך מענטשן.

דעם מויער טיף אין הויף אַנטקעגן טויער האָט מען לאַנג געמײַסטערעוועט, געמאַלט און צוגעפּאַסט פּאַר אַ קינדערקריק. די פֿאַרוואַלטערין פון קיך שפּרה (סטעפֿאַניע לוואָווע) שאַבאַד האָט ניט געוואָרט ביז וואַנען מען האָט ניט צוזאַמענגעבראַכט די אַלע אײַנריכטונגען וועלכע זײַנען געווען נייטיק אויף אַ מוסטערקיך אין די געטאָ־באַדינגונגען. די קעסלען האָבן געדאַרפֿט אויסקאָכן זופ פּאַר איבער צוויי טויזנט קינדער, און אָפּעסן האָט מען געמוזט אין משך פון איין־צוויי שעה. די מאָלצײַטן פֿלעגן אַדורכגיין אין אַ מוסטערדיקער אָרדענונג: יעדער לערער מיט זײַן קלאַס קינדער (לערערס זײַנען שוין יעמאָלט געווען 36), יעדע שול אין איר שעה. פֿון צווישן די געווינסדיקע מיטאַרבעטערינס געדענק איך די שוועסטער נאַדעלמאַנס, מוזיק־לערערינס, און דאָנע סלעפּ, די פֿרוי פון דעם געזאַנג־לערער סלעפּ. דאָס ריינע שיסעלע מיטן געדיכטן ביסל זופ און שטיקל ברויט איז געווען אַ גרויסע שטיצע אין יענער צײַט.

די צווייטע טיר פון קיך איז געווען די מילכערײַ — אַן אָפּטיילונג פון „טאָז״ צו פּאַר־טיילן מילך און פּאַרטיקע שפּײַז פּאַר זייגקינדער. פּאַר נאַכט פֿלעגט ווערן דער הויף פול מיט מענטשן וועלכע פֿלעגן זײַן אויסגעשטעלט אין אַ געדרייטער שלאַנגענריי צו דער טיר פון מילכערײַ — פֿלעגן זיי אַזוי שטיין ביז וואַנען די שכנים פון הויף פֿלעגן זיך אומקערן פון זייערע „אויסן־קאָמאַנדאָס״ (אַרבעט אין שטאָט). פֿאַרשטויבטע, פֿאַרחושכטע פֿלעגן זיי זיך דורכשטופּן דורך דעם געדראַנג, אַרויפֿקריכן אויף די אײַזערנע געדרייטע טרעפּ און פּאַר־שוווּנדן ווערן אין זייערע ווינקלען.

שפּעט אין אָוונט פֿלעגן זיך דערהערן לידער פון דאָרטן, לידער פון חלוצים וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אויף אייגער פון די טרעפּ. אַ מאָל פֿלעגט די גאַנצע רוישיקע גאַס מיטן טומלדיקן הויף אָנטשוויגן וועלן בלײַבן שטיין און צוהערן זיך צו אַ פּיאָנאָ־קאָנצערט וועלכער טראָגט זיך פון די אָפּענע פֿענצטער אין שול. אין אָוונט איז דאָ געווען די מוזיק־קאָנסערוואַטאָריע פון געטאָ, אונטער דער אָנפֿירונג פון פּרופֿ גירשאָוויטש, פּרופֿ פֿייגוס און אַ. סלעפּ. טייל מאָל פֿלעגט זײַן אַ פּראָבע פון סלעפּס כאָר, און ניט איין פֿאַרטערטער בליק פֿלעגט אַרויפֿקוקן צום פֿרײַען הימל הערנדיק דעם רעקווירם „באַווײַנט גיט, באַווײַנט ניט די העלדן וואָס זײַנען שוין טויט״.

דער פֿאַרוואַלטער פון שול האָט אַרויסבאַקומען אַ דערלויבעניש צו נעמען אַ וויגקל פון הויף כדי צו מאַכן אַ שולגאָרטן. אין געטאָ איז געווען נאָר אײַן בוים, אויפֿן הויף פון

יודענראַט, און ס׳זײַנען ניט געווען קיין באַגרינטע שטחים. האָבן זיך קינדער געפֿרייט מיט יעדער אויסגעוואַקסן גרעזל, און די גאָר קליינטשינקע האָבן געשטוינט: „אָט אַזוי וואַקסט עס . . .“

אין די לעצטע טעג פֿון געטאָ, וועו די דײַטשן האָבן געפֿאַדערט, מען זאָל פֿרײַוויליק אַרויס פֿון די מאַלינעס און זיך מעלדן אויף צו פֿאַרלאָזן די געטאָ, האָט דער שטאָב פֿון פּפּ״א [=פּאַר־אייניקטע פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע] צוגעגרייט אַ פּאַרטיידיקונג אויפֿן הויף סטראַשון־גאַס 12. אין קאַמף זײַנען געפֿאַלן די פּאַרטיידיקערס; דער דינאַמיט וואָס די דײַטשן האָבן אונטער־געלייגט האָט אויך מיטגעריסן דעם דינאַמיט פֿון שולקעלער. הרוגים, גרוז און ציגל זײַנען געבליבן פֿון סטראַשון־גאַס 12.

די ערשטע צוויי קדושים דאָ זײַנען געווען אַן אַלט פּאָר־פּאָלק. געווען איז דאָס אין דער צײַט פֿון דער אַקציע פֿון די געלע שײַנען אין געטאָ, [דעם 24סטן] אָקטאָבער 1941. די באַזיצערס פֿון „געלע שײַנען“ האָט מען אַרויסגעלאָזן מיט זייערע פֿרויען און קינדער ביז 16 יאָר צו זייערע אַרבעטפּלעצער. וויבאַלד ס׳האָט ניט געהאָט קיין געלן שײַן איז געווען פֿאַרמישפּט צום טויט, אַרויסגעפֿירט צו ווערן אויף פּאָנאַר. זײַנען די איבערגעבליבענע געלעגן אויסבאַהאַלטן אין די מאַלינעס — אין לעכער, אין חורבֿות, אויף בײדעמער.

סטראַשון־גאַס 12 האָט געהאַט אַ געהיימען אַרויסגאַנג אויף דער אַרישער זײַט פֿון לידער געסל (לעבן די ליטווישע קאַזאַרמעס). דעם סוד פֿון אַרויסגאַנג האָבן געווּסט די פּאָר אַלטע, שומרים פֿון דעם הויף. זיי האָבן נאָך פֿאָר דער אַקציע געוואַרנט צו די שכנים: „יידן, מיר זײַנען שוין אַלט, מיר ווילן היטן דעם טויער. בײַ אַ סכנה ווילן מיר אײַך געבן צו ווײַסן, זאָלט איר אַרויסגיין פֿון די מאַלינעס און אַנטלויפֿן דורך דעם אַרויסגאַנג“.

אין דער ערשטער נאַכט פֿונעם פֿיעיג זײַנען נאָך די כאַפּערס צו סטראַשון־גאַס ניט דער־גאַנגען. זיי האָבן פֿלאַנמעסיק און גרונטיק געזוכט גאַס נאָך גאַס. די צוויייטע נאַכט האָבן זיי זיך דערנענטערט צו סטראַשון־גאַס, און דער אַלטער איז געלאָפֿן איבערן טויט שטילן הויף און מיט אַ פֿאַרשטיקטן שפּאַטשן געוואַרנט די באַהאַלטענע צו זײַן רויק: „זיי גייען שוין“. זײַן פֿרוי איז געזעסן אין פֿאַרהאַקטן טויער און געקוקט דורך די שפּאַלטן, געוואַרט. וען די סאָלדאַטן האָבן געגומען ברעכן דעם טויער, האָט דער אַלטער געגעבן דעם אָפּגערעדטן צייכן. אַ סך האָבן באַוויזן צו באַהאַלטן זיך — נאָר אויף דער צײַט פֿון דער „אַקציע“ — אין דעם גויישן געסל וואָס איז נאָך פֿון פֿאָר דער געטאָ געווען אויסגעליידיקט פֿון אײַנוווינערס. די וואָס האָבן ניט באַוויזן זיך אַרויסצוכאַפּן זײַנען אַוועקגעפֿירט געוואָרן דורך די כאַפּערס.

דעם אַלטן און די אַלטע האָט מען גלײַך בײַם טויער פֿאַרפּײַניקט. די רוצחים האָבן פֿאַר־שטאַנען, וואָס די אַלטע האָבן אָפּגעדאַרפֿט. גלײַך בײַם טויער איז געווען אַ מאַלינע אין קעלער — מען האָט זי יעמאָלט ניט אויפֿגעדעקט; און די עדות האָבן געהערט, ווי מען האָט די אַלטע געפּײַניקט צוזאָגנדיק זיי צו לאָזן פֿרײַ אויב זיי ווילן אויסזאָגן די מאַלינעס פֿון הויף. אָבער מער ווי געיאָמער און געשרייען פֿון וויטאָג האָט מען פֿון זיי ניט אַרויסבאַקומען.

אויפֿן דריטן טאָג האָט מען צוריק אַרײַנגעלאָזן אין געטאָ די יידן מיט די געלע שײַנען. טויטשטילקייט און צעבראָכענע שויבן, בעבעכעס אַרויסגעוואָרפֿענע פֿון די הײַזער האָבן זיי באַגעגנט בײַם אָנקומען. אין טויער בײַ סטראַשון־גאַס 12 זײַנען אויף אַ קליינעם האַנטועגלע געלעגן די קערפּערס פֿון די צוויי אַלטע שומרים: די דאָרע געלע טויטע הענט צעוואָרפֿן פֿון בײדע זײַטן וועגלע, די פּנימער פֿאַרקרימט. סאָלדאַטן האָבן געהאָט געהייסן די אויסגעכאַפּטע יידן, מען זאָל די טויטע מיטנעמען אויף פּאָנאַר, אָבער צוליב אַ פּלוצעמדיקן באַפֿעל זיך צו אײַלן האָט מען זיי אַזוי איבערגעלאָזט מיטן וועגלע צוזאַמען.

און עס זײַנען יעמאָלט געווען אַזוינע טעג, אַז מען איז אין שרעקעוודיקער אײַלעניש פֿאַרבײַ דעם פֿאַל פֿון קידוש השם — איך געדענק אַפֿילו ניט זייערע נעמען.

סימע לייקין

דער ערשטער אקט פון איינפירן די נעמא אין ווארשע

WYKAZ ULIC NA KTÓRYCH ŻYDZI NIE POWINNI ZAJMOWAĆ MIESZKAŃ I Z KTÓRYCH MUSZĄ SIĘ PRZEPROWADZIĆ DO STREFY PRZEWIDZIANEJ DLA PRZESIEDLENIA

Aleje Jerozolimska (od Marszałk. do Towarowej)
Bagno
Bednarska
Białoskórna
Bielańska (strona parzysta)
Błońska (strona parzysta)
Boczna
Boleść (od Bugaj do Wybrz. Gdańsk.)
Bonifraterska (od Konwiktorskiej do Żoliborskiej, strona parzysta)
Brylowska (do Dworskiej)
Bugaj (do Zapiecka, strona parzysta)
Burakowska
Chmielna (od Marszałkowskiej do Twardej)
Czackiego
Daniłowiczowska
Długa (od Miodowej do Nalewek, strona nieparzysta)
Długosza (od Młynarskiej do Karolkowej)
Dobra (od Nowego Zjazdu do Karowej)
Dworska (od Brylowskiej do Kraszewskiego)
Dworska (od Kraszewskiego do Karolkowej)
Dzika (od Stawek, strona parzysta)
Focha
Fredry
Furmańska
Garbarska
Graniczna (strona parzysta)
Grzybowska (od Kraszewskiego do Towarowej)
Hipoteczna
Hrubieszowska
Inflancka
Jaktorowska (od Kraszewskiego do Krochmalnej)
Jasna (od Kredytowej do Sto-Krzyskiej)
Jeziorańska (od Toru w stronę Parku Traugutta)
Kapucyńska
Karolkowa
Kasztelańska
Kłopot
Kolejowa
Kolska
Komitetowa
Konwiktorska (strona parzysta)
Kozia
Kozienicka
Krajewskiego (do Parku Traugutta)
Krakowskie Przedmieście
Kraszewskiego
Kredytowa
Krochmalna (od Towarowej do Młynarskiej)
Królewska
Króla Alberta
Kościelna (od Wybrzeża Gdańskiego do Rybaków)
Laskowa
Leszno (od Młynarskiej do Okopowej)
Mariańska
Mariensztat
Marszałkowska (od Królewskiej do Al. Jerozolimsk.)
Mazowiecka
Mireckiego
Miodowa (od Senatorskiej do Krakowskiego Przedm.)
Miodowa (strona nieparzysta)
Młocińska (między 2-ma torami kolejowymi)
Młynarska
Mularska
Nowy Zjazd
Okopowa (strona nieparzysta)
Ossolińskich
Oświęcińska
Pańska (od Wielkiej do Twardej)
Piaskowa
Piwna
Piekarska
Podwale (strona parzysta)
Pokorna (od toru Kolejowego do Stawek)
Próżna
Przyokopowa
Pusta
Plac Broni
Plac Dąbrowskiego
Plac Grzybowski (2, 4, 6, 8, 1 3, 5, 7)
Plac Małachowskiego
Plac Marszałka Piłsudzkiego
Plac Teatralny
Plac Żelaznej Bramy (strona od Żabiej do Granicznej)
Rysia
Rybaki (strona parzysta)
Sanguszki (strona parzysta)
Senatorska (od Miodowej do Daniłowiczowskiej)
Senatorska (od Placu Zamkowego do Miodowej, strona nieparzysta i od Bielańskiej do Placu Bankowego nieparzysta)
Sienna (od Marszałkowskiej do Twardej)
Sierakowska (od toru kolejowego do Żoliborza)
Sławińska
Słodowiecka (od Powązkowskiej do toru kolejowego)
Smolna
Sowia
Sosnowa
Spokojna
Srebrna (strona nieparzysta)
Stare Miasto (strona nieparzysta)
Stawki (od Pokornej do Dzikiej strona parzysta)
Śliska
Świętej Kingi
Sto-Jańska
Sto-Krzyska
Ślepa
Szkolna
Szymanowska
Stajkelera
Traugutta
Trębacka
Towarowa (od Srebrnej do Alej Jerozolimskich)
Towarowa (strona nieparzysta)
Tunelowa
Twarda (strona nieparzysta)
Wesoła
Wielka
Wierzbowa
Wolska (od Towarowej do Młynarskiej)
Wybrzeże Gdańskie
Zakroczymska (przylegająca do Parku Traugutta)
Zapiecek (strona nieparzysta)
Zielna
Złota (od Marszałkowskiej do Twardej)
Zwrotnicza
Żabia (strona parzysta)
Żelazna (od Twardej do Alej Jerozolimskich)
Żoliborska (strona parzysta)
Żytnia (od Młynarskiej do Okopowej)

WYKAZ ULIC DO KTÓRYCH ŻYDZI MOGĄ SIĘ WPROWADZAĆ

Biała
Bielańska (strona nieparzysta)
Błońska (strona nieparzysta)
Ceglana
Ciepła
Chłodna
Długa (od Bielańskiej do Przejazdu)
Dzielna
Dzika (strona nieparzysta; od Konarskiego do Bielańskiej — cała)
Elektoralna
Gęsia (od Zamenhofa do Okopowej)
Gliniana
Graniczna (strona nieparzysta)
Grzybowska (od Granicznej do Towarowej)
Kacza (do Okopowej)
Kampinowska
Karmelicka
Konarskiego
Krochmalna (do Towarowej)
Leszno (do Okopowej)
Libelta
Lubeckiego
Łucka (do Towarowej)
Miedziana
Miła
Mirowska
Młocińska (od Okopowej do Błońskiej; strona wewnętrzna — parzysta)
Mylna
Nalewki (strona nieparzysta do Nowolipek)
Niska (od Dzikiej)
Nowolipie
Nowolipki (za wyjątkiem domów 2, 4, 6)
Ogrodowa
Okopowa (strona parzysta)
Orla
Ostrowska
Pańska (od Twardej do Towarowej)
Parysowska
Pawia
Powązkowska (od Konarskiego do Okopowej)
Prosta
Przechodnia
Przejazd
Ptasia
Plac Bankowy
Plac Grzybowski (tylko Nr. 10, 12, 14, 16)
Plac Kazimierza Wielkiego
Plac Kercelego
Plac Mirowski
Plac Parysowski
Plac Żelaznej Bramy (za wyjątkiem odc. Graniczna—Żabia od Ogrodu Saskiego)
Rymarska
Senatorska (strona parzysta od odcinka Bielańska—Rymarska)
Sienna (od Twardej do Towarowej)
Skórzana
Smocza
Sochaczewska
Solna
Srebrna (strona parzysta)
Stawki (od Okopowej do Dzikiej)
Szczęśliwa
Tłomackie
Towarowa (str. parzysta od Srebrnej do Okopowej)
Twarda (strona parzysta, od rogu Srebrnej)
Waliców
Więzienna
Wolność
Wołyńska
Wronia
Zamenhofa (strona nieparzysta)
Zimna
Żabia (strona nieparzysta)
Żelazna (od Nowolipia do Twardej)
Żytnia (do Okopowej)

Uwaga:

Po stronie parzystej ulic: Zamenhofa, Nowolipki: 2, 4, 6, Nalewki wolno zamieszkiwać, lecz nie wolno się wprowadzać.

Na ulicach, które w ogóle nie figurują w niniejszym spisie, zamieszkujący tam Żydzi mogą zostać, natomiast nie wolno się tam wprowadzać.

סוף 1939 האָב איך, אין קאָפּנהאַגן, דעם אַריגינאַל פֿון דער דאָ רעפּראָדוצירטער פֿאַרארדענונג באַקומען פֿון ה׳ באַנקער וואָס איז מיט דער דעלויבעניש פֿון די דײַטשן אַרויס־געפֿאָרן פֿון וואַרשע, צוזאַמען מיט זײַן משפּחה, נאָך דעם ווי די דײַטשן האָבן געהאַט פֿאַר־נומען די שטאָט. היות ווי ער האָט דעם אַריגינאַל געוואָלט צוריק, האָב איך באַשטעלט אַ פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיע פֿון ביידע זײַטן פֿון דעם בלעטל; זי געפֿינט זיך איצט אין אַרכיוו פֿון ייִוואָ. וען איך האָב דעם דאָקומענט דערמאָנט אין היטלערס פּראָפּעטאַרן (ז׳ 96, הערה 205), האָב איך באַקומען בריוו פֿון פּוילן, פֿון אינסטיטוציעס און מענטשן וואָס זײַנען אַרײַנ־געטאָן אין פֿאַרשן די געשיכטע פֿון די לעצטע יאָרן, אַז די דאָזיקע רשימה איז זיי אַבסאָלוט ניט באַווּסט. דאָס איז דער טעם וואָס איך דרוק איבער דעם דאָקומענט אין די ייִוואָ־בלעטער. דאָס איז אַלץ וואָס אין אים איז פֿאַראַן: אויף איין זײַט די רשימה גאָסן אין וואַרשע, פֿון וואָנען ייִדן מוזן זיך אַרויסקלײַבן, אויף דער אַנדערער די רשימה גאָסן, וווּהין ייִדן מעגן זיך אַרײַנקלײַבן. קיין שום דאָטעס, קיין שום חתימה איז אויף דעם בלאַט ניטאָ; דאָס ווײַזט מיר אויס צו זײַן די בעסטע ראַיה, אַז די דײַטשן האָבן נאָך געטאָפּט דעם גרונט פֿדי אויס־צושפּירן די רעאַקציע פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג.

מ. ו.

דאָס יתומים־הויז אויף דזשיקע נאָס אין וואַרשע

די דאָזיקע באַשרײַבונג איז אַן אויסצוג פֿון אַ בוך זכרונות וועגן וואַרשעווער געטאָ, וואָס וועט געגרייט צום פֿובליקירן.

אין די ערשטע טעג יאַנואַר 1943 האָבן מיר זיך אָפּגעשמועסט מיטן גמינע־מיטגליד קופּ־טשיקער און אַוועק מיט אים זען דאָס יתומים־הויז אויף דזשיקע נאָס. ס׳איז געווען שבת, דער אָפּרוטאָג. די דײַטשן האָבן יעמאָלט זייער אַכטונג געגעבן, אַז יידן זאָלן אָפּהיטן דעם שבת. געגאַנגען זײַנען מיר זאַלבעדריט: קופּטשיקער, מײַן מאַן און איך.

די אינסטיטוציע האָט זיך געפֿונען אין אַ הויז וואָס מען האָט געראָפֿן „דאָס הויז פֿון טויט״. דעם נאָמען האָט מען געגעבן אין דער צײַט פֿון פֿאַר די דעפּאָרטאַציעס פֿון זומער 1942: דאָרט האָבן געוווינט יידן וואָס מען האָט אַרײַנגעוואָרפֿן אין געטאָ פֿון די אַרומיקע שטעטלעך און זיי פֿלעגן אַוועקשטאַרבן פֿון פֿלעקטיפֿוס.

יעמאָלט איז דאָס הויז געווען אַזוי אָנגעשטאָפּט מיט מענטשן, אַז ניט נאָר אין די צי־מערן, נאָר אַפֿילו אין די קאָרידאָרן איז געשטאַנען אַ גלעלעגער לעבן אַ גלעלעגער. איצטער וועט מיר זײַנען אַרײַן און געגאַנגען פֿון גאָרן צו גאָרן, איז געווען אַן אידעאַלע ריינקייט. און שטיל איז געווען. כאָטש אין הויז זײַנען געווען קינדער האָט זיך ניט געהערט קיין טומל. אונדזערע טריט האָבן אָפּגעהילכט אין די לאָנגע קאָרידאָרן.

אין דער דאָזיקער קינדערהיים אַרײַן פֿלעגט מען ברענגען, אַחוץ יתומים פֿון געטאָ גופֿא, יידישע קינדער פֿון דער אַרישער זײַט. אַ סך עלטערן זײַנען געווען אין געטאָ און האָבן זייערע קינדער געהאַלטן פֿאַר געלט בײַ פּאָליאַקן. אָבער דער גרעסטער טייל יידן זײַנען דורך דער צײַט אומגעבראַכט געווארן — און אַזוי וויַ קיינער האָט מער ניט געצאָלט פֿאַר אויסהאַלטן די קינדער, האָבן די אָפּוטרופּסים אָפּגעשיקט זיי צוריק אין געטאָ אַרײַן.

מיר זײַנען געגאַנגען איבער די ריינע ליכטיקע קלאַסן, אויסמעבלירטע מיט קליינע בענק און נידעריקע טישלעך. אויף די וועגנ זײַנען געהאַנגען אויסשערעניש און צייכענונגען. די קינ־דער זײַנען געווען ציכטיק אָנגעטאָן. געטיילט זײַנען זיי געווען נאָכן עלטער. אין איטלעכן קלאַס איז מיט די קינדער געזעסן אַ דערציער אָדער דערציִערין. אַרום און אַרום זײַנען געווען בײַ 200 קינדער. אַלע זײַנען געווען רויק און זאַט.

דאָס יתומים־הויז האָבן די דײַטשן געהאַלטן ווי אַן אויג אין קאָפּ. זיי האָבן געפֿאָדערט, מען זאָל גוט אַכטונג געבן אויף די קינדער און זיי שפּײַזן ווי ס׳געהער צו זײַן. די פֿאַרציִ ברויט פֿאַר אַ קינד איז געווען גרעסער אידער פֿאַר אַ דערוואַקסענעם אין געטאָ.

מיר זײַנען אויך אַרײַן אין קיך און אַ וויַלע געריידט מיט דער בעל־הבית׳טע. זי האָט געהאַלטן אין פֿרעגלעך בערג בלינצעס געפֿילט מיט מאַרמעלאַדע. צווויי פֿערציִאַריקע יתומות האָבן איר דערבײַ געהאָלפֿן.

געווען דאָרט אַ פֿופֿציִאַריק מיידל, וואָס מען האָט אונדז אויף איר אָנגעווויזן.

— ווי הייסטו? האָט געפֿרעגט די דערציִערין.

„באַרשטשעווסקאַ״, האָט זי געענטפֿערט. פֿאַרטראַכט זיך און דערנאָך צוגעגעבן: „און באַסיע...״

— האָב ניט קיין מורא, ביסט צווישן יידן, האָט די דערציִערין איר צוגערעדט מיט וויי־קייט: קענסט רויק אויסזאָגן ווי דו הייסט אויף אַן אמת.

„באַרשטשעווסקאַ״, האָט דאָס מיידל געענטפֿערט אײַנגעשפּאַרט. זי האָט אַ שמייכל געטאָן, הייסט עס זי האָט ניט מורא געהאַט; אָבער געענטפֿערט האָט זי דאָס אייגענע.

— קיין מאָל זאָגט זי ניט אָנדערש. אויף יענער זײַט האָט מען איר אָנגעזאָגט, אַז אַזוי מוז זי זאָגן. אירע עלטערן זײַנען אומגעקומען. ניט בעוועון וויר עס זאָל פֿאַר איר צאָלן. די אָפּוטרופּסים האָבן זי איבערגעגעבן צו אַ פּאָליציאַנט.

דאָס מיידל איז געווען העל בלאָנד, מיט איר רויטן טיכל אויפֿן קאָפּ האָט זי ניט אויסגעזען וויַ אַ יידיש קינד. קוקנדיק אויף איר האָב איך אַ טראַכט געטאָן: און אפֿשר איז זי ניט קיין יידישע? אפֿשר שטעקט דאָ עפּעס אַ טראַגישער טעות?

אין קלאַס פֿון די ייִנגלעך איז געווען אַ שיינער געוויקסיקער בחור. ער איז אַלט געווען דרייַצן יאָר. ער האָט זיך אונדז באַלד געוואָרפֿן אין די אויגן מיט זײַן אויסזען. ער האָט געהאַט גרויע אויגן און שוואַרצע, צונויפֿגעוואַקסענע ברעמען. דער אויסדרוק פֿון זײַן פּנים איז געווען אַ שטרענגער.

„זײַן טאַטע איז געווען אַ לערער אין אַ מיטלשול", האָט דערציילט דער דערצייִער. „די מוטער איז אויך געווען אַ לערערין. בייַדע זײַנען אומגעקומען. דאָס ייִנגל איז געווען אויף דער אַרישער זײַט און ער זאָגט, אַז ער האָט געהאַט געלט. וועָן די אַפּוטרופּסים האָבן זיך דערווּסט, אַז זײַנע טאַטע־מאַמע זײַנען אומגעקומען, האָבן זיי אַלץ בײַ אים צוגענומען און געזאָגט, אַז זיי ווילן אים מער בײַ זיך ניט האַלטן. זייער אַ פֿעיִק ייִנגל".

— און איצטער, האָט געזאָגט דער דערצייִער וועָן מיר זײַנען אַרויס אין קאָרידאָר: איצטער וועל איך אײַך ווײַזן אַ ייִנגל וואָס האָט נאָך דער ליקווידאַציע פֿון אָטוואָצקער גטעאָ געבראַכט אַהער פֿיר קליינע קינדער. זיי זײַנען געבליבן איינע אַליין און זײַנען געקומען צו פֿוס קיין וואַרשע. זיי זײַנען לאָגע געגאַנגען. . .

דאָס ייִנגל איז אַלט געווען צען יאָר. אַ דורכשניטלעך ייִנגל פֿון אַ בעל־מלאָכישער משפּחה. די קינדער וואָס ער האָט געבראַכט — אַ מיידעלע און דרײַ ייִנגלעך — זײַנען געווען אַ סך ייִנגער פֿון אים. זיי זײַנען ניט געווען פֿאַרבונדן צווישן זיך דורך קיין שום קרובֿישאַפֿט.

האָב איך געקוקט אויף דעם קליינעם קאָפּיטאַן און זיך געטראַכט: מיט וואָסערע ווערטער האָט ער זיי צוגעגעבן מוט אונטער וועגנס? וועָן זיי זײַנען געגאַנגען דורכן וואַלד און די נאַכט איז ניט איין מאָל צוגעפֿאַלן — די נאַכט, וואָס קינדער שרעקן זיך אַזוי פֿאַר איר, בשעת די מאַמע איז ניטאָ לעבן זיי — מיט וואָסערע ווערטער האָט ער זיי געטרייסט?

מענטשן אין די דערפֿער וואָס זײַנען דורכגעגאַנגען האָבן געקוקט אויף זיי. זיי האָבן דאָך געמוזט צוגיין צו מענטשן און בעטלען ברויט. ניט איין מאָל האָט זיי מסתּמא נאָכגעקוקט, פֿאַרשטעלנדיק די אויגן מיט דער האַנט, וועָן זיי זײַנען פֿאַרשוווּנדן געוואָרן אין דער ווײַט אויפֿן שליאַך. דער דערצייִער האָט זיך אָפּגערופֿן:

— עס קומען צו אונדז פֿרויען וואָס האָבן אָנגעווויירן זייערע קינדער. זיי זוכן, צי זיי זײַנען ניט אַ מאָל דאָ. פֿאַראַן איינע וואָס קומט זיך פֿון צייַט צו צייַט נאָכפֿרעגן. זי האָט שוין פֿאַרלוירן די האָפֿענונג — וויל זי איצטער נעמען אַ פֿרעמד קינד און עס אויפֿציִען ווי אַן אייגנס. אַלע פֿאַר טאָג קומט זי.

„ביסט אַ ווויילער בחור", האָט געזאָגט קופּטשיקער און אַ גלעָט געטאָן דאָס ייִנגל איבערן קאָפּ. איך בין געשטאַנען נאָענט, האָב איך געזען, ווי ער האָט זיך אָנגעבויגן און בלאָס געוואָרן פֿון דער צערטלעניש. איך האָב אַ טראַכט געטאָן: מען גיט דאָ די קינדער אַזוי פֿיל וואַרעמקייט. פֿאַר וואָס טוען דאָס די דײַטשן? און אפֿשר ווילן זיי דאָ שאָפֿן אַ מוסטער־יתומים־הויז און וועלן די אַלע קינדער לאָזן לעבן.

דערמאָנט האָב איך זיך דערבײַ אין די צײַטן פֿון דער דעפּאַרטאַציע דעם לעצטן זומער, וועָן איך פֿלעג זיצן בײַ מײַן מאַנס שרײַבטיש אין יודענראַט און אַרויסקוקן דורכן פֿענצטער.

די יתומים־הײַזער זײַנען געגאַנגען צום אומשלאָגפּלאַץ. לאָגע פֿאַסן קינדער. זיי האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר די העכסט. אין פֿאַרסעכלעך און וויַיסע קעלנערלעך. אַלע האָבן געטראָגן פּאָנטאָפֿל אויף הילצערנע פּאָדעשוועס, און דער קליפּ־קלאַפּ פֿון די דאָזיקע פּאָדעשוועס האָט לאָגע אָפּגעציטערט אין דער לופֿטן ביז ער איז אָנטשוווּנדן געוואָרן אין גאָנצן.

איך האָב געדענקט דעם טאָג, וועָן איין יתומים־הויז האָט זיך פֿאַרקערעוועט אויף צוריק. פֿאַר וואָס ער האָט זיך יענעם טאָג פֿאַרקערעוועט וויַיס איך ניט. אַלץ איינס האָט מען שפּעטער אַלעמען צוגענומען. דערציילט האָט מען יעמאָלט, אַז דער דײַטשער אָפֿיציר וואָס איז געווען דער ממונה איבער דעפּאַרטירן אָט דאָס יתומים־הויז, זאָל האָבן געזאָגט: „אויב עס וועט ניין ווייַטער אַזוי, וועל איך זיך אַרײַנשיסן אַ קויל אין שטערן". געווען איז עס דאָס יתומים־הויז פֿון געגשע, געגשע ניט ווײַט פֿון די נאַלעווקעס.

וועָן מיר זײַנען געקומען אַהיים, האָבן מיר דערציילט: „מיר האָבן געזען דעם אַכטן חוּנדער פֿון דער וועלט".

— וואָס אַזוינס?

— דאָס יתומים־הויז אויף דזשיקע. ממש ניט צו פֿאַרשטיין, פֿאַר וואָס די דײַטשן דאגהגען אַזוי ווען דזשיקע קינדער. אַ נס מן השמים.

אויסגעלאָזט האָט זיך, אַז דאָס יתומים־הויז אויף דזשיקע איז געווען פֿראָסט־פֿשוט אַ דײַטשע פֿאַסטקע, אײַנצושלעפּן די ייִדן וואָס זײַנען נאָך געבליבן אין וואַרשעווער געטאָ: זאָלן זיי זיך אײַנרײַדן, אַז מער ווען שוין קיין דעפּאָרטאַציעס ניט זײַן.

דעם 18טן יאַנואַר 1943 האָט מען דאָס יתומים־הויז, צוזאַמען מיט נאָך פֿיל טויזנטער ייִדן, אָפּגעפֿירט אויפֿן אומשלאָגפּלאַץ. די קינדער זײַנען געגאַנגען מיטן אויסגעטראָטענעם שליאַך, האַלטנדיק זיך פֿאַר די הענט און קלאַפּנדיק מיט די הילצערנע פּאָדשוועס. צוזאַמען מיט די קינדער זײַנען אַוועק די דערציִערינס, דערציִערס, די לערערס, דער שומר און די בעל־הבֿיתטע. צווישן די קינדער איז אויך געווען באַסיע באַרשטשעווסקאַ, דער זון פֿונעם לערער, דאָס ייִנגל פֿון אָטוואָצק און די פֿיר קינדער וואָס האָט געהאַט געבראַכט צו פֿירן.

העלענע שערעשעווסקי

ייִדן אין מערב־עסטרײַך

פֿון אַ בריוו צום ייִוואָ פֿון פֿאַרזיצער פֿון דער ייִדישער קהילה אין אינסברוק, עסטרײַך, פֿון 14טן אויגוסט 1947:

אין די צוויי מערבֿדיקסטע בונדלענדער פֿון עסטרײַך, אין טיראָל און אין פֿאָראַרלבערג, האָבן ביזן יאָר 1938 געלעבט בערך 600 ייִדן. אַרום 200 ייִדן האָט זיך אײַנגעגעבן צו עמיגרירן [נאָכן „אָנשלוס" פֿון 1938. — רעד']. איבער 400 פּערזאָנען זײַנען אין פֿאַרשיידענע מאָמענטן אַרײַנגעפֿאַלן אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן. פֿון זיי זײַנען ביז אַהער צוריקגעקומען קיין טיראָל 9 פּערזאָנען. אַלע אַנדערע זײַנען אומגעקומען אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן. קיין געניוע ידיעות וועגן די פּערזאָנען וואָס זײַנען צוריקגעקומען קיין פֿאָראַרלבערג האָב אין ניט, אָבער עס איז זיכער ניט מער ווי אַ 5-6 מענטשן; צוזאַמען זײַנען אַרויס מיטן לעבן אַרום 15 ייִדן. די גרעסטע טייל פֿון די ייִדן וואָס האָבן דאָ פֿריִער געווינט זײַנען געווען אַלט־אײַנגעזעסענע פֿון יאָרהונדערטער אויף דער סעריטאָריע. די עלטסטע ייִדישע פֿאָמיליע דאָ איז געווען די פֿאָמיליע דאַנהויזער (Dannhauser) וואָס האָט געלעבט אין די עסטרײַכישע אַלפּן פֿון יאָר 1372 אָן. בעת דער היטלער־ממשלה זײַנען זיי אַלע אומגעקומען, אַחוץ צוויי, וואָס איינער פֿון זיי לעבט איצט אין ענגלאַנד און דער צווייטער — אין אַמעריקע.

רודאָלף ברי ל

די ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ אין שיין פֿון דײַטשע דאָקומענטן

צווישן די אַריגינעלע העכסט געהיימע דײַטשע מלוכה־דאָקומענטן וואָס געפֿינען זיך איצט אין באַזיץ פֿון ייִוואָ זײַנען פֿאַראַן סיטואַציע־באַריכטן פֿונעם גענעראַל־קאָמיסאַר אין קאָוונע (Der Generalkommissar in Kauen. Lagebericht). מיר ברענגען דאָ פֿאָטאָאָפּראָדוקציעס פֿון טיילן פֿון צוויי באַריכטן. אינעם ערשטן, אַפּריל־מײַ 1943, רעדט זיך נאָך וועגן 40,800 ייִדן אין ליטע, צווישן זיי 20,030 אין ווילנער געטאָ אַליין. דער צווייטער באַריכט, פֿון אָקטאָבער־נאָוועמבער 1943, גיט שוין איבער וועגן דער „פֿולער אויסליידיקונג" (total geräumt) פֿון ווילנער געטאָ; די דאָזיקע ליקווידאַציע איז פֿאָרגעקומען, ווי באַווּסט, דעם 23סטן סעפּטעמבער. עס ווערט איבערגעגעבן אין דעם פּאָפּיר, אַז טייל ווילנער ייִדן זײַנען אַריבערגעפֿירט געוואָרן קיין עסטלאַנד צו אַרבעטן דאָרטן אין די שיוערײַען. אָבער כאָטש די ידיעה וועגן דער ליקווידאַציע פֿאָרנעמט אין גאַנצן איין שורה — קיין גרויסע וועדעט האָט די אויסראָטונג פֿון דער ווילנער ייִדישער קהילה בײַ די דײַטשן ניט געהאַט — ווערן פֿאָרט דערמאָנט „געוויסע שוועריקייטן" אין געטאָ, און מיר מעגן משער זײַן, אַז דאָ האָט דער באַריכט־אָפּגעבער געהאַט אין זינען דאָס אויפֿדעקן דעם פֿאַקט, אַז אין געטאָ איז פֿאָראַן אַן אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע פֿון ווידערשטאַנד (די רעפּראָדוקציעס פֿון די צוויי דאָקומענטן זען ז' 325).

"וואָך בלעטער"

שריפט פון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

דרייסיקסטער באַנד

חאַרבסט—ווינטער 1947

ניו־יאָרק, 1947

די יאָרן פֿון אומקום

אינהאַלט

אַרטיקלען:

יוסף גוטמאַן — די אַמעריקאַנער פּובליקאַציע פֿון נירנבערגער דאָקומענטן 3—20

ניוסיע דלוגי, ברײַנע אס, שמעון פּאַלעווסקי, זשעניע בערקאָן, ד"ר מאַרק דוואַרזשעצקי — דער ווייטענבערג־טאָג אין ווילנער געטאָ ..... 188—213

דער דײַטשער טויטאורטייל אויפֿן יידישן פֿאָלק ..... 163—168

בענדעט הערשקאָוויטש — ליצמאַנשטאַט־געטאָ ..... 21—58

מ. ווײַנרײַך — שלמה מענדעלסאָן (1896—1948) ..... 289—290

אַנאַ נאָטאַנבלוט — די שולן אין וואַרשעווער געטאָ ..... 173—187

אַלעקסאַנדראַ סאָלאָוויטשיק — דרײַ פֿערטל יאָר אונטער די דײַטשן אין ווילנע ..... 59—93

רחל פּופּקאָ־קרינסקי — מײַן אַרבעט אין ייוואָ אונטער די דײַטשן ..... 214—222

אַבֿנר פֿעלדמאַן — אין געטאָ און אין לאַגערן ..... 223—248

זעליג קלמנאָוויטש ע"ה — דער גײַסט אין געטאָ ..... 169—172

ז. שײַקאָווסקי — ייִדן אין אייראָפּע פֿאַרשן זייער אומקום ..... 94—106

ז. שײַקאָווסקי — א רשימה מאַפּעס פֿון געטאָס לאַגערן און יידישע פֿאַרטיזאַנישע קאַמפֿן ..... 259—279

ז. שײַקאָווסקי — ביבליאָגראַפֿיע פֿון ביכער און בראָשורן וועגן וואַרשעווער געטאָ ..... 280—288

יצחק שניאורסאָן — דער יידישער דאָקומענטאַציע־צענטער אין פֿראַנקרײַך 249—258

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס:

ס. גוטמאַן:

האַלענדישע יידן אונטער דער נאַצי־ממשלה:

(1) J. F. Krop, "The Jews Under the Nazi Regime," *Annals of the American Academy of Political and Social Science;* (2) K. L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam;* (3) S. De Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste Bedrijf;* (4) A. Timmenga, "Concentration Camps in the Netherlands," *Annals of the American Academy of Political and Social Science;* (5) S. Van den Bergh, *Deportaties (Westerbork — Theresienstadt — Auschwitz — Gleiwitz);* (6) E. De Wind, *Eindstation . . . Auschwitz, waaraan*

MISCELLANEA:

Books Received ..... 157—159
Rudolf Brill: Jews in Western Austria 324
Sulamith Cholewa: The Jews of Denmark in Theresienstadt ..... 310—317
Documents of the Vilna Ghetto in Yivo ..... 135—141
Editorial Notes 160, 326
Beba Epstein: The Liquidation of the Vilna Ghetto ..... 125—129
J. L. Gersht: Courses in Yiddish for Teachers in the Łódź Ghetto .... 152—155
A. Golomb: Moyshe Levin (Ber Sarin) ..... 155—156
D. Greisdorf: Sayings in the Vilna Ghetto ..... 134—135
Noe Grüss: The Otwock Ghetto ..... 141—146
Helena Klaczko: The Second Vilna Ghetto ..... 129—134
Sima Leikin: Twelve Strashun Street in the Vilna Ghetto ..... 317—319
Mordecai Pentchiner: The Destruction of Klimentów ..... 147—152
Helena Szereszewski: The Orphanage on Dzika Street in Warsaw ... 322—323
The Liquidation of the Vilna Ghetto as Reflected in German Documents ..... 324—325
M. W.: The First Act in Establishing the Ghetto in Warsaw ..... 320—321
"Yivo News" ..... 156—157

REPRODUCTIONS:

P. 30: Bath certificate of the Łódź Ghetto; *p.* 31: Proclamation to the children of the Łódź Ghetto; *p.* 36: Diagram of the school system in the Łódź Ghetto; *p.* 37: Program of studies in the schools of the Łódź Ghetto; *p.* 38: a. Ration card for coal, b. Admission ticket to the synagogue for the High Holidays, c. Receipt for a fine paid to the Jewish police—all from the Łódź Ghetto; *p.* 44: *Geto-tsaytung; p.* 61: a. Sole cut out from a scroll of the Torah, b. Poster in German and Lithuanian, "Entry forbidden to Jews,"—from occupied Vilna; *pp.* 80-81: Map of the Vilna Ghetto, 1942; *p.* 131: Map of the second Vilna Ghetto; *p.* 136: Letter from the Work Department to the Vilna *Judenrat; p.* 137: Certificate from the trade courses for painters in the Vilna Ghetto; *p.* 138: a. Clandestine bulletin on the progress of the war, b. Obituary of Gershon Pludermacher—from the Vilna Ghetto; *p.* 139: Scheme of chimneys in the Vilna Ghetto; *p.* 140: Scheme of the Vilna Ghetto industry; *p.* 141: Ration card for bread in the Vilna Ghetto; *p.* 320: A German decree ordering the Jews to vacate a number of streets in Warsaw; *p.* 321: A list of streets in Warsaw in which residence was permitted to Jews; *p.* 325: German documents on the liquidation of the Vilna Ghetto.

REVIEWS:

Josef Guttmann: Stefan Szende, *Den siste Juden fran Polen* 124

Josef Guttmann:
(1) Bruno Bettelheim, "Individual and Mass Behavior in Extreme Situations," *Journal of Abnormal and Social Psychology;* (2) Herbert A. Bloch, "The Personality of Inmates of Concentration Camps," *The American Journal of Sociology;* (3) Emil Utitz, *Psychologie života v tereszinském koncentračním táboře;* (4) Mirko Tuma, *Ghetto našich, dnu* ..... 291—306

Josef Guttmann: J. Gotfarstein, *L'école du meurtre* ..... 306—308

Josef Guttmann: Leon Szalet, *Experiment "E." A Report from an Extermination Laboratory* ..... 308—309

T. Gutmans:
(1) J. F. Krop, "The Jews Under the Nazi Regime," *Annals of the American Academy of Political and Social Science;* (2) K. L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam;* (3) S. De Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste Bedrijf;* (4) A. Timmenga, "Concentration Camps in the Netherlands," *Annals of the American Academy of Political and Social Science;* (5) S. Van den Bergh, *Deportaties (Westerbork—Theresienstadt—Auschwitz—Gleiwitz);* (6) E. De Wind, *Eindstation . . . Auschwitz, waaraan toegevoegd: Verslag van de Staatscommissie der USRR belast met het onderzoek naar de toestanden in het concentratiekamp Oświęcim (Auschwitz);* (7) Leo Meyers, *Oorlog en Joden (Een Kreet om recht voor het immer vervolgde volk);* (8) Ds. J. J. Kalma, *Redt de Joden! Wat gebeurt met de Joodse oorlogspleegkinderen?;* (9) Ds. J. J. Kalma, *Wat gebeurt er met de Joodse oorlogspleegkinderen? Nogmaals: Redt de Joden!;* (10) Mr. I. Van Creveld, *De Strijd om het Joodsche Kind;* (11) Mr. Reine Friedman—Van der Heide, *Het Joodse Oorlogspleegkind* . 107—116

Z. Szajkowski:
(1) Jacques Polonski, *La presse, le propagande et l'opinion publique sous l'occupation;* (2) *Les Juifs sous l'occupation;* (3) J. Lubetzki, *La condition des Juifs en France sous l'occupation allemande 1940—1944. La législation raciale;* (4) Raymond Sarraute, et Jacques Rabinovitch, *Examen succint de la situation actuelle juridique des Juifs;* (5) *L'Activité des organisations juives en France sous l'occupation;* (6) David Knout, *Contribution à l'histoire de la résistance juive en France;* (7) Joseph Weil, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'anti-France;* (8) Georges Wellers, *De Drancy à Auschwitz;* (9) L. Poliakov, *La condition des Juifs en France sous l'occupation italienne;* (10) *Le pillage par les Allemands des oeuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs en France* ..... 116—123

THE YEARS OF CATASTROPHE

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES:

Niusia Długi, Brayna As, Shimon Palewski, Żenia Berkon, Dr. Mark Dworzecki; The Vitenberg Day in the Vilna Ghetto ..... 188—213
English Abstract 328
Abner Feldman: In the Ghetto and in the Extermination Camps ..... 223—248
English Abstract 327
Josef Guttmann: The American Publication of the Nuremberg Documents ..... 3— 20
English Abstract 160
Bendet Hershkovitch: The Ghetto in Litzmannstadt (Łódź) ..... 21— 58
English Abstract 160
Zelig Kalmanovitch: The Spirit of the Ghetto ..... 169—172
English Abstract 328
Anna Natanblut: The Jewish Schools in the Warsaw Ghetto ..... 173—187
English Abstract 328
Rachel Pupko-Krinsky: My Work in the Yivo Under Nazi Supervision 214—222
English Abstract 328
Aleksandra Sołowiejczyk: Nine Months Under German Rule in Vilna 59— 93
English Abstract 160
Isaac Schneerson: The Jewish Documentation Center in Paris ..... 249—258
English Abstract 327
Z. Szajkowski: Jewish Documentation Endeavors Under the German Occupation ..... 94—106
English Abstract 160
Z. Szajkowski: Maps of Concentration Camps and Ghettos ..... 259—279
English Abstract 327
Z. Szajkowski: A Bibliography of Publications on the Warsaw Ghetto 280—288
English Abstract 327
The German Death Sentence Against the Jewish People ..... 163—168
English Abstract 328
M. Weinreich: Shlomo Mendelsohn (Obituary) ..... 289—290
English Abstract 327

YIVO BLETER

Journal of the Yiddish Scientific Institute

VOLUME XXX

FALL—WINTER, 1947

NEW YORK, 1947

toegevoegd: *Verslag van de Staatscommissie der USRR belast met het onderzoek naar de toestanden in het concentratiekamp Oświęcim (Auschwitz)*; (7) Leo Meyers, *Oorlog en Joden (Een Kreet om recht voor het immer vervolgde volk)*; (8) Ds. J. J. Kalma, *Redt de Joden! Wat gebeurt met de Joodse oorlogspleegkinderen?*; (9) Ds. J. J. Kalma, *Wat gebeurt er met de Joodse oorlogspleegkinderen? Nogmaals*: *Redt de Joden!*; (10) Mr. I. Van Creveld, *De Strijd om het Joodsche Kind*; (11) Mr. Reine Friedman—Van der Heide,
116—107 ..... *Het Joodse Oorlogspleegkind*

יוסף גוטמאַן — דער לעצטער יִיד פֿון פּוילן:
124 ..... Stefan Szende, *Den siste Juden fran Polen*

יוסף גוטמאַן — פּערזענלעכקייט־פֿראַבלעמען אין קאַנצענטראַציע־לאַגערן:
(1) Bruno Bettelheim, "Individual and Mass Behavior in Extreme Situations," *Journal of Abnormal and Social Psychology*; (2) Herbert A. Bloch, "The Personality of Inmates of Concentration Camps," *The American Journal of Sociology*; (3) Emil Utitz, *Psychologie života v terezinském koncentračním táboře*; (4) Mirko Tuma,
306—291 ..... *Ghetto našich dnu*

יוסף גוטמאַן — טאַטאַליטאַרע דערציִונג:
308—306 ..... J. Gotfarstein, *L'école de meurtre*

יוסף גוטמאַן — אַכט חדשים אין אַ „בעסערן" דייטשן קאַנצענטראַציע־לאַגער:
Leon Szalet, *Experiment "E." A report from an Extermination*
309—308 ..... *Laboratory*

ז. שיקאַווסקי — נייַע אויסגאַבעס פֿון פֿאַריזער יידישן דאָקומענטאַציע־צענטער:
(1) Jacques Polonski, *La presse, le propagande et l'opinion publique sous l'occupation*; (2) *Les Juifs sous l'occupation*; (3) J. Lubetzki, *La condition des Juifs en France sous l'occupation allemande 1940—1944. La législation raciale*; (4) Raymond Sarraute, et Jacques Rabinovitch, *Examen succint de la situation actuelle juridique des Juifs*; (5) *L'Activité des organisations juives en France sous l'occupation*; (6) David Knout, *Contribution à l'histoire de la résistance juive en France*; (7) Joseph Weil, *Contribution à l'histoire des camps l'internement dans l'anti-France*; (8) Georges Wellers, *De Drancy à Auschwitz*; (9) L. Poliakov, *La condition des Juifs en France sous l'occupation italienne*; (10) *Le pillage par les Allemands des oeuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs*
123—116 ..... *en France*

מאַטעריאַלן און נאָטיצן:

אַנגעקומען אין רעדאַקציע ..... 159—157
רודאַלף בריל — יִידן אין מערב־עסטרייך 324
אַ. גאָלאָמב — משה לעוויז (בער סאַרין) ..... 156—155
י. פּ. גערשט — לערערקורסן פֿאַר יידיש אין לאָדושער געטאָ ..... 155—152

ד. גרייסדאָרף — וויטנער געטאָווערטלעך ..... 134—135
נח גריס — די געטא אין אָטוואָצק ..... 141—146
דאָקומענטן פֿון וויטנער געטא אין ייוואָ ..... 135—141
די ליקווידאַציע פֿון וויטנער געטא אין שטן פֿון דימטשע דאָקומענטן ..... 324—325
מ. ו. — דער ערשטער אָקט פֿון אינפֿירן די געטא אין וואַרשע ..... 320—321
ידיעות פֿון ייוואָ ..... 156—157
שולמית כאָלעוואַ — די דעניש ייִדן אין טערעזיענשטאָט ..... 310—317
סימע לייקין — סטראָשון־גאָס 12 אין וויטנער געטא ..... 317—319
פֿון רעדאַקציע 157, 326
בעבע עפשטיין — די ליקווידאַציע פֿון וויטנער געטא ..... 125—129
מרדכי פענטשינער — חורבן קלימענטאָוו ..... 147—152
העלענע קליאָטשקאָ — די צווייטע געטא אין וויטנע ..... 129—134
העלענע שערעשעווסקי — דאָס יתומים־הויז אויף דזשיקע גאָס אין וואַרשע ..... 322—323
ענגלישע קיצורים ..... 160, 327—328

רעפֿראַדוקציעס:

ז׳ 30: באַשטעטיקונג פֿון דער באַד אין לאָדזשער געטא; ז׳ 31: אויפֿרוף צו קינדער אין לאָדזשער געטא; ז׳ 36: דיאַגראַם וועגן ייִדישן שולוועזן אין לאָדזשער געטא; ז׳ 37: פֿראַגראַם פֿון לימודים אין די שולן פֿון לאָדזשער געטא; ז׳ 38: א) אַ קוילן־קאַרטע, ב) אַ בילעט אויף ראָש־השנה און יום־כּיפּור אין שול אַרײַן, ג) קבלה אויף אַ געלטשטראָף פֿון דער ייִדישער פּאָליציי — אַלץ פֿון לאָדזשער געטא; ז׳ 44: געטא־צײַטונג; ז׳ 61: א) פּאָדעשוע אויסגעשניטן פֿון אַ ספֿר־תּורה, ב) פּלאַקאַט אויף דימטש און ליטוויש, „אַרײַנגאַנג פֿאַר ייִדן פֿאַרווערט" — פֿון וויטנע אונטער די דימטשן; זז׳ 80־81: פּלאַן פֿון וויטנער געטא, 1942; ז׳ 131: פּלאַן פֿון דער צווייטער געטא אין וויטנע; ז׳ 136: בריוו פֿון אַרבעט־אָפּטייל צום וויטנער יודענראַט; ז׳ 137: צײַגענגיש פֿון פֿאַך־דערגענצונגס־קורסן פֿאַר מאַלערס אין וויטנער געטא; ז׳ 138: א) בולעטין מיט אינפֿאָרמאַציע פֿון די פֿראָנטן, ב) מעלדונג וועגן טויט פֿון גרשון פֿלודערמאַכער — פֿון וויטנער געטא; ז׳ 139: קוימענס־סכעמע אין וויטנער געטא; ז׳ 140: סכעמע פֿון דער וויטנער געטא־אינדוסטריע; ז׳ 141: אַ ברויטקאַרטע פֿון וויטנער געטא; ז׳ 320: פֿאַראָדענונג פֿון די דימטשן, וועגן די גאָסן אין וואַרשע פֿון וועלכע ייִדן מוזן זיך אַרויסקלײַבן; ז׳ 321: פֿאַראָדענונג פֿון די דימטשן וועגן די גאָסן אין וואַרשע, אין וועלכע ייִדן מעגן זיך אַריבערקלײַבן; ז׳ 325: דימטשע דאָקומענטן וועגן דער ליקווידאַציע פֿון ייִדן אין וויטנע.

I

Der Generalkommissar
in Kauen

Lagebericht April/Mai 1943

Punkt 5 - Judentum

In den Ghettos von Wilna und Kauen haben die Ghettowerkstätten in der Berichtszeit eine beträchtliche Erweiterung erfahren. Diese Erweiterung kommt vor allem der Wehrmacht zugute, die vorwiegend dort ihre Aufträge ausführen läßt. Es handelt sich in erster Linie um Instandsetzung von Uniformen, Kochgeschirren und Schuhwerk.

Der Gebietskommissar Wilna-Land meldet die völlige Bereinigung des Landgebietes bis auf einige gut gesicherte Lager.

Die Nachfrage nach jüdischen Arbeitskräften übersteigt bei weitem deren Zahl. Es ist nötig geworden, für die Anforderungen Dringlichkeitsstufen einzurichten. Demnächst sollen 4000 jüdische Arbeitskräfte aus dem Wilnaer Ghetto in das Kauener Ghetto überführt werden, da sich der Mangel an Arbeitern in Kauen besonders bemerkbar macht.

Die Ghettos sind wie folgt belegt:

Kauen	16 000 Juden
Wilna	20 030 "
Schaulen	4 770 "
	40 800 Juden

II

Zum Schluss des Lageberichtes ist noch die Judenfrage in Litauen kurz zu behandeln, da in der Berichtszeit in dieser Frage einige Änderungen eingetreten sind. Die bisher in der Verwaltung der Gebietskommissare stehenden Ghettos und der jüdische Arbeitseinsatz sind auf höhere Weisung vom SS-Wirtschafter beim Höheren SS-und Polizeiführer Ostland übernommen worden. Mit Rücksicht auf den dringlichen Bedarf an Arbeitskräften im Oel-Schiefergebiet Estlands und auf Grund gewisser Schwierigkeiten im Wilnaer-Ghetto, wurde dasselbe total geräumt.

פֿון רעדאַקציע

די מיטאַרבעטערס פֿון דעם נומער:

ברײַנע אַס איז דורכגעאַנגען דורך דער ווילנער געטאָ און דערנאָך געווען אַ פּאַרטיזאַנערין. איצט געפֿינט זי זיך אין אַמעריקע.

זשעניע בערקאָן האָט געענדיקט די ווילנער ייִדישע גימנאַזיע (רעאַל־גימנאַזיע). זי איז דורכגעגאַנגען דורך דער ווילנער געטאָ און דורך די דײַטשע טויטלאַגערן. איצט געפֿינט זי זיך אין דרום־אַמעריקע.

רודאָלף בריל איז דער פֿאָרזיצער פֿון דער ייִדישער קהילה אין אינסבրוק.

יוסף גוטמאַן איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייִוואָ.

ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, דאָקטאָר און כּלל־טוער אין דער פֿאַרמלחמהדיקער ווילנע. דורכגעגאַנגען דורך דער ווילנער געטאָ און דורך די דײַטשע טויטלאַגערן. דאָס אַרטיקל אין איצטיקן נומער איז אַרויסגענומען פֿון דעם מחברס בוך זכרונות.

ניוסיע דלוגי, געווען אַקטיוו אין דער ביתר־באַוועגונג און אין דער פּפֿ״אָ אין ווילנע. געפֿינט זיך איצט אין אַמעריקע.

מאַקס וויינרײַך איז דער וויסנשאַפֿטלעכער דירעקטאָר פֿון ייִוואָ.

שולמית כּאַלעוואַ איז געבוירן געווארן פֿון מיזרח־איראַפּעיִשע עלטערן אין קאָפּענהאַגן. זי איז אַ לערערין.

סימע לייקין איז געווען אַ לערערין אין די ייִדיש־וועלטלעכע שולן אין ווילנע. זי איז דורכגעגאַנגען דורך דער ווילנער געטאָ און די קאָנצענטראַציע־לאַגערן. איצט געפֿינט זי זיך אין פּאַריז.

אַנא נאָטאַנבלוט איז ביז דער מלחמה געווען אַ פֿאַרוואַלטערין פֿון אַ פּאָושעכנער שול פֿאַר ייִדישע קינדער אין וואַרשע. אין געטאָ איז זי געווען אַ שול־אינספּעקטאָר. איצט געפֿינט זי זיך אין שוועדן.

שמעון פּאָלעווסקי איז אַ ווילנער; געווען אין געטאָ און דערנאָך געקעמפֿט מיט אַ פּאַרטיזאַן. געפֿינט זיך איצט אין אַמעריקע. דער אַרכיוו פֿון ייִוואָ פֿאַרמאָגט זײַנע אַ שילדערונג פֿון די ערשטע וואָכן אין דער פּאַרטיזאַנקע.

אַבּנר פֿעלדמאַן איז דורכגעגאַנגען דורך געטאָס און לאָגערן. איצט געפֿינט ער זיך אין אַמעריקע.

זעליג קלמאַוויטש איז געווען איינער פֿון די פֿירערס פֿון ייִוואָ. אומגעקומען בײַ די דײַטשן אין עסטלאַנד.

רחל קרינסקי־פּופּקאָ איז אַ מאַגיסטער פֿון ווילנער אוניווערסיטעט, געווען לערערין פֿון לאָטײַן אין דער ווילנער ייִדישער גימנאַזיע (רעאַל־גימנאַזיע). זי איז געווען אין ווילנער געטאָ בײַ דער ליקווידאַציע און דערנאָך אין די דײַטשע לאָגערן. איצט געפֿינט זי זיך אין אַמעריקע.

ז. שטיקאָווסקי איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿון ייִוואָ.

יצחק שניאורסאָן איז דער פֿרעזידענט פֿון „צענטער פֿון מיטצײַטישער ייִדישער דאָקומענטאַציע״ אין פּאַריז. ער האָט, ווי אַ דעלעגאַט פֿון דעם דאָזיקן צענטער, אַנטייל גענומען אין דער 21סטער יאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון ייִוואָ אין ניו־יאָרק.

העלענע שערעשעווסקי איז דורכגעגאַנגען דורך דער וואַרשעווער געטאָ און דורך די דײַטשע לאָגערן. איצט געפֿינט זי זיך אין איטאַליע. איר אַרבעט אין דעם איצטיקן נומער איז אַן אויסצוג פֿון אַ בוך זכרונות וועגן די יאָרן פֿון אומקום, וואָס זי שרײַבט איצט.

רעדאַקציאָנעלע קאָלעגיע: מ. ווײַנרײַך, ל. לעהרער, י. לעשטשינסקי, ש. ניגער, י. שאַצקי.

רעדאַקטאָר: מ. ווײַנרײַך. אַסיסטענט פֿון רעדאַקטאָר: ש. נאָבל.

IN THE GHETTO AND IN THE EXTERMINATION CAMPS

By Abner Feldman (pp. 223-248)

The writer describes his experiences during the war in the ghettos in Poland, in the labor and extermination camps in Germany, his hairbreadth escapes, and final liberation by the American military forces.

THE JEWISH DOCUMENTATION CENTER IN PARIS

By Isaac Schneerson (pp. 249-258)

An account of the activities of the Center in gathering and publishing the materials bearing on the Jewish tragedy in France under the Nazis.

MAPS OF CONCENTRATION CAMPS AND GHETTOS

By Z. Szajkowski (pp. 259—279)

A list of over 400 maps of concentration camps throughout Germany and the occupied countries.

A BIBLIOGRAPHY OF PUBLICATIONS ON THE WARSAW GHETTO

By Z. Szajkowski (pp. 280—288)

A list of over 100 publications, in a variety of languages, on the Warsaw Ghetto that have appeared since the liberation.

SHLOMO MENDELSOHN (Obituary)

By M. Weinreich (pp. 289—290)

Shlomo Mendelsohn, who died in Los Angeles on February 9, 1948, was an outstanding public leader in pre-war Poland.

REVIEWS (pp. 291—309)

MISCELLANEA (pp. 310—326)

ABSTRACTS

THE GERMAN DEATH SENTENCE AGAINST THE JEWISH PEOPLE

(pp. 163—168)

The original letter of Heydrich to the Einsatzgruppen concerning the total extermination of the Jews.

THE SPIRIT OF THE GHETTO

By Zelig Kalmanovitch (pp. 169—172)

In this paper, written in the Vilna ghetto at the end of August, 1943, the author, a pre-war leader of the Yivo who perished in a German death camp, attempts to analyze the spirit of the Nazi-created ghetto and define its meaning in the light of Jewish experience.

THE JEWISH SCHOOLS IN THE WARSAW GHETTO

By Anna Natanblut (pp. 173—187)

The author gives an account of the Jewish school system, the administration and some of its personnel, in Warsaw, from the establishment of the ghetto to its liquidation. She herself is a survivor of the Warsaw ghetto.

THE VITENBERG DAY IN THE VILNA GHETTO

By Niusia Dlugi, Brayna As, Shimon Palewski, Zenia Berkon, Dr. Mark Dworzecki (pp. 188—213)

Five survivors, members of the United Partisan Organization, tell of the events that led to the surrender of their commander, Itsik Vitenberg, into the hands of the Nazis.

MY WORK IN THE YIVO UNDER NAZI SUPERVISION

By Rachel Pupko-Krinsky (pp. 214—222)

The writer tells how she and her fellow workers succeeded in concealing and preserving some of the priceless treasures of the Jewish people, while engaged in classifying the Yivo Library and Archives in Vilna, under Nazi supervision.

Table of Contents (Continued):

JOSEF GUTTMANN
J. Gotfarstein, *L'école du meurtre* 306

JOSEF GUTTMANN
Leon Szalet, *Experiment "E." A Report from an Extermination Laboratory* 308

MISCELLANEA:

SULAMITH CHOLEWA
The Jews of Denmark in Theresienstadt 310

SIMA LEIKIN
Twelve Strashun Street in the Vilna Ghetto 317

M. W.
The First Act in Establishing the Ghetto in Warsaw 320

HELENA SZERESZEWSKI
The Orphanage on Dzika Street in Warsaw 322

RUDOLF BRILL
Jews in Western Austria 324

The Liquidation of the Vilna Ghetto as Reflected in German Documents.... 324

Editorial Notes 326

REPRODUCTIONS:

P. 320: A German decree ordering the Jews to vacate a number of streets in Warsaw; *P. 321*: A list of streets in Warsaw in which residence was permitted to Jews; *P. 325*: German documents on the liquidation of the Vilna Ghetto.

The Table of Contents of Volume XXX of the YIVO BLETER is printed in this issue between pages 324 and 325. In binding, the table of contents should be removed and the Yiddish section placed at the beginning of the volume and the English at the end.

Issued quarterly by the Yiddish Scientific Institute—Yivo, Inc., at 535 West 123rd Street, New York 27, N. Y.

Subscription price $5.00 per year, available only in joint subscription with *Yidishe Shprakh* ($3.00) and *News of the Yivo* ($2.00).

Re-entered as second-class matter August 15, 1946, at the Post Office at New York, N. Y., under the Act of March 3, 1879

Copyright, 1948, by the Yiddish Scientific Institute—Yivo
Printed in U. S. A.

געזעצט און אויסגעפֿארטיקט דורך פֿ. מאליניאק אין דער דרוקערייַ פֿון א. לאוב, 250 וועסט 54סטע גאַס, ניו־יאָרק

YIVO BLETER

Journal of the Yiddish Scientific Institute

Vol. XXX WINTER, 1947 No. 2

TABLE OF CONTENTS

The German Death Sentence Against the Jewish People 163

ZELIG KALMANOVITCH
The Spirit of the Ghetto 169

ANNA NATANBLUT
Schools in the Warsaw Ghetto 173

NIUSIA DŁUGI, BRAYNA AS, SHIMON PALEWSKI, ŻENIA BERKON, DR. M. DWORZECKI
The Vitenberg Day in the Vilna Ghetto 188

RACHEL PUPKO-KRINSKY
My Work in the Yivo Under Nazi Supervision 214

ABNER FELDMAN
In the Ghetto and in the Extermination Camps 223

ISAAC SCHNEERSON
The Jewish Documentation Center in Paris 249

Z. SZAJKOWSKI
Maps of Concentration Camps and Ghettos 259

Z. SZAJKOWSKI
A Bibliography of Publications on the Warsaw Ghetto 280

M. WEINREICH
Shlomo Mendelsohn (1896—1948) 289

REVIEWS:

JOSEF GUTTMANN
(1) Bruno Bettelheim, "Individual and Mass Behavior in Extreme Situations," *Journal of Abnormal and Social Psychology;* (2) Herbert A. Bloch, "The Personality of Inmates of Concentration Camps," *The American Journal of Sociology;* (3) Emil Utitz, *Psychologie života v terezinském koncentračním tábore;* (4) Mirko Tuma, *Ghetto našich dnu* 291

(*Continued on Inside Cover*)